

ANTE LEŠAJA

KNJIČOCID

UNIŠTAVANJE KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih

Ante Lešaja / KNJIGOCID – UNIŠTAVANJE KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih

Izdavači:
Profil knjiga d.o.o., Kaptol 25, Zagreb
Srpsko narodno vijeće, Ilica 16, Zagreb

Za izdavače:
Daniel Žderić
Milorad Pupovac

Recenzenti:
Jovan Mirić
Božidar Jakšić
Pero Kvesić

Urednik:
Milan Šarac

Prijelom:
Duško Kosanović

Zahvaljujemo izdavačkom poduzeću *Razlog* na podršci ovom izdanju

Knjiga je objavljena uz podršku *Savjeta za nacionalne manjine RH*

Zagreb, srpanj 2012.
Tisak: Profil International d.o.o.

ISBN 978-953-313-086-6
CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 810332

©Ante Lešaja, 2012.

Ante Lešaja

KNJIGOCID
UNIŠTAVANJE KNJIGA
U HRVATSKOJ 1990-ih

PROFIL

Ovu knjigu posvećujem svojoj pokojnoj supruzi Anki, koja je istinski sa mnom dijelila dobro i zlo i uvijek mi bila podrška i izvor ohrabrenja.

Sadržaj

Uvod.....	11

PRVI DIO

UOČAVANJE I RAZUMIJEVANJE FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA 1990-ih.....	21

I. VAŽNOST PROUČAVANJA FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih.....	23

II. UNIŠTAVANJE SPOMENIČKE BAŠTINE U HRVATSKOJ 1990-ih	35
Prilog 1. Zvonko Maković: »Sudbina spomenika revolucije. Sotonski obračun s prošlošću«	51
Prilog 2. Juraj Hrzenjak (ur): »Rušenje antifašističkih spomen obilježja u Hrvatskoj«	55

III. UNIŠTAVANJE KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih	65
1. Što je bio poticaj uništavanju knjiga i što ga je omogućilo	66
2. Dva tipa uništavanja knjiga.....	70
a) Statistika napisa o uništavanju knjiga	73
b) Uništavanje knjiga u područjima oružanih sukoba.....	76
c) Uništavanje knjiga izvan područja oružanih sukoba	85
3. Otpis kao krinka za uništavanje knjiga	90
a) Otpis – komponenta redovitog poslovanja knjižnica.....	91
b) Evolucija stavova o reviziji i otpisu knjiga u hrvatskom bibliotekarstvu	92
c) Intervencije u postupak revizije i otpisa polovinom 1992. godine	106

IV. SANKCIONIRANJE UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih – MOGUĆNOSTI I STVARNOST	129

V. MEĐUNARODNI ODJECI UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih	135
VI. IZVORI ZA PROUČAVANJE FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih	143

DRUGI DIO

UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih – VERIFIKACIJA	145
I. SLUŽBENI STAVOVI MINISTARSTVA KULTURE, KNJIŽNIČNOG VIJEĆA I HRVATSKOG KNJIŽNIČARSKOG DRUŠTVA.....	147
II. JAVNA REAGIRANJA NA UNIŠTAVANJE KNJIGA	159
III. DOSTUPNI STATISTIČKI PODACI O »ČIŠĆENJU« KNJIŽNICA	273
IV. PRIMJERI UNIŠTAVANJA KNJIŽNE GRAĐE.....	287
1. Čišćenje knjižnog fonda iz knjižnice u Slatini	290
2. Otpis ili »otpis« 23.069 knjiga u Gradskoj knjižnici Zagreb 1994. godine	295
3. Biblioteka SKD »Prosvjeta« – iznuđena posljedica i rezultat »čišćenja knjižnica«.....	312
4. Uništavanje knjiga iz Gradske knjižnice u Korčuli 1997./2001. godine	328
5. Čišćenje školskih knjižnica	355
6. Nekoliko primjera uništavanja školskog knjižnog fonda u »Oluji«	370
7. Uništavanje knjižne i arhivske građe u spomen-domovima	373

TREĆI DIO

PRAVOSUĐE I FENOMEN UNIŠTAVANJA KNJIGA.....	383
I. NESANKCIONIRANJE DISKRIMINACIJE/UNIŠTAVANJA KNJIGA KAO TRAJNO OBILJEŽJE PONAŠANJA MINISTARSTVA KULTURE, KNJIŽNIČNOG VIJEĆA I HRVATSKOG KNJIŽNIČARSKOG DRUŠTVA.....	385
II. PRAVOSUDNE SANKCIJE ZA KRITIKU DISKRIMINACIJE/UNIŠTAVANJA KNJIGA	391

1. Sudski progon Milana Kangrge	392
2. Sudski progon tjednika »Feral Tribune«	404
3. Državno odvjetništvo i fenomen uništavanja knjiga	411
4. Razrješenje »slučaja Korčula«	413

ČETVRTI DIO

ISKLUČIVOST – BITNO OBILJEŽJE

HRVATSKOGA DRUŠTVA 1990-ih	415

I. O SOCIJALNOM KONFLIKTU 1990-ih KAO

IZVORIŠTU FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA	417

II. MANIFESTACIJE ISKLJUČIVOSTI U HRVATSKOM DRUŠTVU

1. Takozvana »duhovna obnova u Hrvata«	504
2. Građanski ili »Domovinski rat«	528
3. Srbi s obzirom na nastanak i završetak postojanja »Krajine«	532
4. Pravosuđe kao instrument »pretvorbe« i isključivosti	543
5. Pozicija radnika	551

<i>Epilog</i>	565

<i>Bibliografija</i>	569

<i>Bilješka o autoru</i>	585

<i>Zahvala</i>	587

<i>Kazalo imena</i>	589

PRILOZI NA CD-u UZ KNJIGU

1. Sudski progon Milana Kangrge – dokumenti
2. a) Ante Lešaja: »Djevojčica sa žigicama« protiv »Feral Tribunea« – analiza sudovanja
b) Dokumenti
3. a) Ante Lešaja: Krivična prijava Općinskom državnom odvjetništvu u Dubrovniku
b) Dokumenti
4. a) Ante Lešaja: Razrješenje »slučaja Korčula«
b) Dokumenti
5. Ante Lešaja: »Slučaj Korčula« – analiza dokumenata o reviziji i otpisu
6. Milan Barišić: Nadnica za strah
7. Izbor članaka

Uvod

Postoje tekstovi – zbirke dokumenata, prikazi nekog događanja i sl. – kojima je potrebno pridodati »riječ unaprijed«. Razlozi mogu biti razni, a autor ih je dužan navesti. Svrha je ovog Uvoda da olakša čitaocu razumijevanje pozicije s koje sam prišao koncipiranju teksta i obradi konkretnog predmeta. A predmet kojim se bavim je uništavanje knjižne građe u Hrvatskoj od 1990. do 2010. godine, dakle, u razdoblju od dvadeset godina.

Dva su osnovna razloga zbog kojih sam se tim fenomenom počeo baviti. Jedan, inicijalni, moja je osobna povezanost sa slučajem koji je kroz brojne napise postao poznat kao »bacanje knjiga u kontejner za smeće u Korčuli«, a drugi je iznenađujući intenzitet netrpeljivosti prema Drugome i isključivost – politička, nacionalna, etnička i ideološka – u vrijeme »prevrata devedesetih«, s pripadajućim i već puno puta u povijesti viđenim tragičnim posljedicama – ubijanjima, razaranjima imovine i uništavanjem spomeničke baštine. Stoga je i uništavanje knjižne građe u Hrvatskoj, u mjeri u kojoj ga je bilo i kao samo jedno u nizu sličnih povijesnih iskustava, zadobilo svoju »povijesnu obilježenost«.

U razdobljima društvenih prevrata, tj. u zaoštrenim socijalnim konfliktima koji su prevratima svojstveni, susrećemo se i s težnjom posvemašnjeg uništenja ili »zatiranja« svega što je »neprijateljsko«. Modaliteti, intenzitet i razmjeri te prakse raznoliki su koliko su raznolika i tumačenja, objašnjenja i opravdavanja takve prakse. Historija čovječanstva historija je socijalnih konflikata, a s obzirom na mučna iskustva dvaju svjetskih ratova, brojnih »lokalnih« sukoba i građanskih ratova, tekovina dvadesetog stoljeća je i nastojanje da se barem do neke mjere »kontroliraju« ili barem bitno ograniče najbrutalniji oblici i postupci, ako ih se već nije u stanju spriječiti. Uz Povelju Ujedinjenih naroda tome služe i konvencije koje se tiču ratovanja i konvencije o zaštiti kulturnih dobara u konfliktima i ratnim situacijama. Te norme su ugrađene i u partikularna zakonodavstva, a u nacionalnim legislativama su uporište i za kvalificiranje postupaka koji su im suprotni, koji ih na ovaj ili onaj način krše, ne poštuju ili ih »zaobilaze«. To, dakako, ne znači da se socijalna svijest o nedopustivom ponašanju u socijalnim

konfliktima može reducirati tek na prihvaćanje tih pravnih normi. One su obavezujući minimum, a zapaziti ćemo da je u nekim društvima socijalna osjetljivost iznad, a u nekima ispod tog normativnog praga, ovisno o civilizacijskoj zrelosti.

I pravna regulacija i civilizacijska zrelost društva obavezuju građanina, pripadnika neke zajednice, da na negativne aspekte socijalnih konflikata reagira. Pogotovo ukoliko je neposredno bio u prilici uočiti ih, znati za njih ili kompetentno biti o njima informiran.

Socijalni konflikti na području bivše zajedničke države, SFRJ, odnosno u republikama koje su je konstituirale, započeli su 1990. godine i različitim intenzitetom traju, evo, već punih dvadeset godina. Obilovali su brutalnostima koje su u izravnom sukobu ne samo s prihvaćenim međunarodnim i nacionalnim pravnim normama, nego i s civilizacijskom razinom za koju smo smatrali da je tokom postojanja socijalističke Jugoslavije bila dosegnuta.

Dokumentacija o tim socijalnim konfliktima – novinski napisi, članci, studije, knjige, sudski spisi i procesi o zločinima – ogromna je i pojedincu gotovo nepregledna. A ti zločini i postupci, suprotni pravnim normama i željenoj civilizacijskoj zrelosti društva, gotovo su nesagledivi u svim svojim pojedinostima. Pritom, naravno, postoje i razlike među bivšim republikama koje su se u procesu raspada SFR Jugoslavije osamostalile, kao što postoje i razlike unutar svake od njih, od lokaliteta do lokaliteta, od regije do regije itd. U svakom slučaju, tematika »raspada SFRJ« u svoj svojoj složenosti još će dugo biti predmet i proučavanja i konfrontacija.

Jedan poseban, a dakako i izrazito negativan fenomen socijalnog konflikta u nas, uobičajeno nazivanog »raspad Jugoslavije«, svakako je fenomen uništavanja spomeničke baštine i knjižne građe. Uz sve onodobne tragične događaje – ubojstva, razaranja i protjerivanja – sagledavanje uništavanja spomeničke baštine i knjižne građe, razumljivo, nije moglo biti prioritetno pa je zato i u dokumentaciji i u raspravama manje obrađivano, ali to nikako ne znači da nije postojalo, da nije bilo i ostalo neodvojiv dio tog socijalnog konflikta. Sa stanovišta civilizacijske zrelosti društva taj fenomen je, aktualno i dugoročno, od posebne važnosti jer ukazuje na motivaciju, opseg, intenzitet i smjer redukcije. Uništavanje spomeničke baštine i knjižne građe, općenito govoreći kulturnih dobara, tj. nekog njihovog određenog segmenta, identično je »udaru na sjećanje«, kako je to lucidno formulisao Bogdan Žižić 2001. godine, autor dokumentarnog filma o uništavanju spomenika NOB-a, odnosno provali »diluvijalne svijesti«, kako je taj fenomen u nizu svojih napisa nazvao Milan Kangrga. U tom smislu, fenomen uništavanja spomeničke baštine i knjižne građe ukazuje i na političku, ideologijsku i ekonomsku dimenziju socijalnog prevrata.

Iako fenomen uništavanja spomeničke baštine, unutar toga i spomeničke

baštine posvećene narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije od 1941. do 1945., kao i knjižne građe, nije ostao sasvim bez odjeka, taj odjek mi se čini neadekvatnim. To osobito vrijedi za uništavanje knjiga. Ne samo što je taj fenomen bio »na djelu«, nego je kroz reakcije i stavove nadležnih hrvatskih državnih i stručnih tijela, kroz sudske procese i stavove državnog odvjetništva bio i povodom za iskazivanje posebnog aspekta patologije hrvatskog društva.

Nemam uvid u slične pojave u drugim dijelovima bivše zajedničke države, iako je prema djelomice poznatim činjenicama jasno da je uništavanja knjižne građe bilo svugdje, naročito u Bosni i Hercegovini.

Ne mora se biti bibliotekarom da bi se raspravljalo o fenomenu uništavanja knjiga, premda mislim da bi bilo normalno da su se time pozabavili prvenstveno bibliotekari.¹ Nažalost, to se nije dogodilo. Razloga je više, a bit će spominjani u tekstu što slijedi.

Godinama sam se bavio bibliotekarstvom, jer je ono bitna sastavnica profesije kojoj sam posvetio veći dio svog radnog vijeka, najprije kao ekonomist u poduzeću, zatim kao znanstveni istraživač u Ekonomskom institutu i, naposljetku, kao profesor političke, tj. teorijske ekonomije na Sveučilištu. U isto sam vrijeme pridonosio i razvoju bibliotekarstva na Korčuli, posebno u gradu Korčuli iz kojega potječem rođenjem. Knjigu, ali i svaku pisanu dokumentaciju općenito, smatram svojevrsnom svetinjom koju treba respektirati, čuvati i, naravno, koristiti kao dokument o vremenu u kojemu je nastala, koja reflektira razvoj društva *in toto*. Stoga je čuvanje knjižne i dokumentacijske građe od bilo kakvog uništavanja pokazatelj »civilizacijske zrelosti društva«. A biblioteke kao središnje mjesto prikupljanja, obrade i diseminacije informacija sadržanih u knjižnoj građi, scientizacijom društva i mogućnostima što ih za funkcioniranje biblioteka nudi informatizacija, tj. internetska povezanost baza podataka i tekućih informacija, silno dobivaju na značaju doslovce u svakoj pa i najmanjoj sredini, u svakoj ljudskoj zajednici, ma kako ona bila definirana, kao i za svakoga pojedinca. Bibliotekama mora biti strana bilo kakva isključivost, cenzura, diskriminacija i makakav postupak koji bi tome vodio. Bibliotekarski kodeksi u nizu zemalja upravo na tome inzistiraju, stoga je odnos prema bibliotekama, fondovima s kojima raspolažu, a isto tako i prema bibliotekarima, također pokazatelj »civilizacijske zrelosti društva«.

Kad sam 1990. otišao u mirovinu, prihvatio sam da u skladu s projektom koji je 1986. usvojila Skupština općine Korčula, a koji je izrađen u najužoj suradnji s Razvojnou službom Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, aktivno poradim na osnivanju Narodne knjižnice općine Korčula – potpuno volonterski, s

¹ Termine: biblioteka, bibliotekar, bibliotekarstvo upotrebljavam kao sinonime termina: knjižnica, knjižničar, knjižničarstvo. Razlog nije samo u tome što imaju istovjetno značenje, nego prvenstveno u tome što se ti termini često istovremeno navode i u dijelu dokumentacije koju sam koristio.

velikim entuzijazmom i angažmanom koji je uistinu bio izvan svih »redovnih normi«, jer smo poduhvat započeli doslovce bez ikakvih sredstava, s uglavnom zapuštenim knjižnim fondovima, u neprimjerenim prostorima i bez ijednog profesionalnog bibliotekara. Samo zahvaljujući velikoj podršci razmjerno malog broja vidovitih ljudi ponešto je urađeno, a najvažnije je da je stručno osposobljeno petoro ljudi koji su postali profesionalni bibliotekari. Tako je to područje prvi put u svojoj povijesti dobilo profesionalce u toj značajnoj javnoj djelatnosti. Kasnije, s promjenom administrativnog ustrojstva Hrvatske 1993. i 1994. godine, Narodna knjižnica općine Korčula prestala je postojati, ali su se njeni ogranci osamostalili i postali knjižnice novoformiranih lokalnih jedinica, grada ili općine, ovisno od nominacije određene administrativnom podjelom. Osjećam moralnu obavezu ovdje naročito istaknuti odlučni doprinos, sad pokojnog, Ive Jeričevića, koji je tada bio predsjednik Komiteta za društvene djelatnosti općine Korčula, jer je ustrajno i znalački vodio akciju – od izrade projekta 1986. do osnivanja Narodne knjižnice 1990. godine.

Pretpostavljam da će čitalac razumjeti moje iznenađenje kad sam krajem kolovoza ili početkom rujna 1997., došavši nakon dosta teške operacije samo na dvadesetak dana u Korčulu, dobio informaciju od jednog Korčulanina, sada pok. Kruna Lozice, da je sa svojim prijateljem Gojkom naišao na kontejner za smeće pun knjiga koje su bile u dobrom stanju i od kojih je on za svoje unuke odvojio oko četrdeset knjiga, uglavnom dječjih, a njegov prijatelj nešto manji broj. Popisao mi je naslove i inventarne brojeve knjiga što ih je uzeo iz kontejnera, a priložio je i kartone koje svaka knjiga ima u tzv. džepiću. Istodobno je i nekoliko dodatnih informacija upućivalo da se radi o »čišćenju knjižnog fonda« postupkom koji nije respektirao propisanu bibliotekarsku proceduru. Naročito je na to upućivalo potihlo iskazivano nezadovoljstvo znatnog broja građana kao i članak koji je bio odjek toga nezadovoljstva i reakcija na njega objavljen u »Slobodnoj Dalmaciji« od 1. 11. 1997. (»Bodulska čakula. Libri«), gdje je jasno izražen diskriminatorски motiv toga postupka (*da se odstrane knjige na jeziku, koji je zagadio naš lipi jezik*), a zamjereno samo da se ta eliminacija nije obavila na primjereniji način koji ne bi izazvao negativne reakcije građana.

Ogorčen opisanim postupkom stupio sam u kontakt s nekoliko bibliotekara u Zagrebu i Splitu s kojima sam surađivao na osnivanju Narodne knjižnice općine Korčula. Prenio sam im činjenice, izrazio nezadovoljstvo i očekivao da će mjerodavni nadležni organi, kako državni, tako i stručni, osuditi i sankcionirati taj postupak uništavanja knjižne građe. Svi bibliotekari s kojima sam tada razgovarao izrazili su svoje negodovanje i osudili postupak, ali su me informirali i da to nije jedini takav »slučaj«, da je uništavanje određene, tzv. »nepodobne« literature uzelo maha, ali da se oni ne usuđuju tome javno suprotstavljati s obzirom na vladajuću politiku i strah od mogućeg gubitka zaposlenja. Pritom su mi dali na uvid

dva novinska članka, članak Denisa Derka, »I Balzac na smetlišu«, »Večernji list« od 3. 4. 1993. i članak Antona Lukežića »Nije problem u knjigama već u ljudima. Tko pali knjige, palit će i ljude«, »Novi list« od 12. 7. 1994. Informirali su me i o jednom slučaju u Istri koji je opisan u »Glasu Istre«, u ožujku 1996. godine (članak o tome nisu imali). Posebno su me upozorili da »kapilarno prodiru vijesti među bibliotekarima« o poželjnosti čišćenja knjižnica od »nepodobne literature«, o primjerima kad su neki građani dolazili u biblioteku i prijetili zato što su im djeca uzela (dobila) lektirnu knjigu »nažalost dostupnu samo u prijevodu na srpski« (u ovom primjeru radilo se o knjizi Erazma Rotterdamskog, »Pohvala ludosti«). Pokazivali su mi podrumске i slične prostore gdje su neke »naročito izazovne knjige« odložili (spremili) do »boljih vremena«. Ipak, imao sam prilike vidjeti i drugačijih primjera. U jednoj zagrebačkoj narodnoj knjižnici izvanredno uredno su vodili knjigu otpisa, a brojne knjige iz reda tzv. »nepodobnih« držali su na policama kao i dotad, bez obzira na »kapilarno širene glasine« o potrebi eliminacije, slično kao i u jednoj od najznačajnijih biblioteka u Zagrebu koja je sve, doslovce sve knjige kojima je do tada raspolagala i dalje uredno, bez ikakve diskriminacije držala na policama na dohvat korisnicima. »Preskočit« ću i brojne druge važne informacije što sam ih tada u razgovorima dobio i spomenut ću samo još dvije. Jedna je javno objavljena u »Novom listu« od 27. 11. 1997. prema kojoj je tadašnji ministar financija Borislav Škegro, u Saboru rekao da će financirati biblioteke da izbace iz knjižnih fondova knjige »na srpskom i sličnim jezicima« (bilo bi zanimljivo objašnjenje koji su to jezici »slični« srpskom), a druga je bila o jednom »Naputku za školske knjižnice...«, koji je navodno izazvao negativne reakcije pa je »povučen« (stavljam to u navodnike jer je taj naputak nadomješten sličnim naputkom Ministarstva kulture).

Bibliotekari s kojima sam razgovarao uvjeravali su me da usprkos izrečenim i neizrečenim pritiscima i »kapilarno« pronošenim vijestima, usprkos krajnje ispolitiziranoj klimi nacionalne, političke i ideološke isključivosti, sve najviše ovisi o savjesti bibliotekara, o njihovom profesionalnom ponašanju i postupanju s knjižnim fondovima. Tješili su me i svojim uvjerenjem da bi bilo jako teško izvesti »čišćenje« knjižnica koje su od nacionalnog značaja, a da to ne bi bilo izravno naređeno i nametnuto odgovarajućim i javno obznanjenim odlukama nadležnih državnih organa, obavezujućim pravnim aktom iz nadležnosti Sabora, međutim da je ipak izvjesno da u manjim knjižnicama opća klima isključivosti vjerojatno pogoduje samovoljnom »čišćenju knjižnih fondova« od tzv. »nepodobne literature«. Zaključio sam da je nezadovoljstvo kako stvorenom klimom isključivosti i diskriminacije, tako i primjerima čišćenja knjižnih fondova, ali i izravnim ili neizravnim pritiscima na bibliotekare gotovo unisono, da je ipak golemu većinu bibliotekara čvrsta u nastojanju da se pridržavaju svojih profesionalnih obaveza. Takvi su me stavovi ohrabрили, bez obzira čak i na to što su me svi s kojima

sam razgovarao, bez izuzetka, iz straha od posljedica izričito tražili da nigdje ne spominjem njihova imena. Htio bih naglasiti da sam taj njihov zahtjev apsolutno poštovao i poštujem.

I tako sam došao do čvrstog zaključka da »korčulanski slučaj«, tj. bacanje knjiga u kontejner za smeće, kako je najčešće u napisima nazivan, nije bio »samo jedan i k tome izoliran, usamljen eksces«, nego je to bio tek jedan u nizu sličnih, a bilo je i izrazitijih primjera koji su slijedili političku klimu isključivosti kao bitnog i manifestno najuočljivijeg obilježja socijalnog prevrata započetog 1990. godine. A činjenica da nije bilo sankcioniranja takvog uništavanja knjižne građe, da nije bilo pravovremenih službenih javnih osuda, usprkos tome što su motivi evidentno bili u isključivosti, upućivala je na zaključak da se čišćenje knjižnica od »nepodobne literature« *de facto* prešutno podržava.

Bilo mi je jasno da je uništavanje knjižne građe, neovisno o razmjerima koje je poprimilo, ili se pretpostavljalo da bi moglo poprimiti, važan aspekt socijalnog prevrata koji je bio »na djelu« i da ga je potrebno proučiti u svoj njegovoj složenosti, upravo u vezi s intencijama toga prevrata. Bilo je jasno da je izvedeni socijalni prevrat i na ovom sektoru rezultirao »belajem« kao i u svim drugim sektorima društvenoga života. Kako bez odgovarajuće prateće dokumentacije »čišćenje polica« nije bilo izvedivo, počeo sam prikupljati informacije i dokumentaciju o vidljivosti tog fenomena. Do njih sam pak razmjerno teško dolazio, pretežito prateći dnevnu i tjednu štampu. Nisam očekivao lagan posao, ali nisam mogao ni pretpostaviti teškoće na koje ću nailaziti. Bilo kako bilo, na inzistiranje brojnih prijatelja i drugova odlučio sam se na temelju prikupljene dokumentacije dati jedan, donekle sveobuhvatan pogled na fenomen uništavanja knjižne građe u Hrvatskoj nakon 1990. godine. Taj fenomen je »Feral Tribune«, novina koja je o tome najviše i najustrajnije pisala, ispravno nazvao *knjigocidom*. Taj ću termin zbog njegove lapidarnosti često koristiti. Smatrao sam da je važno prikupljenu građu dati na uvid javnosti, ali je i ostaviti kao svojevrzni *memento* generacijama koje dolaze. Ne donosim nikakve »novitete«, a nemam ni ambiciju za tzv. »teorijskom raspravom«, nego pokušavam samo objediniti u cjelinu ono što je najvećim dijelom već bilo objavljeno i uglavnom javno komentirano, ali rasuto i u vremenu i u prostoru.

Iako sam nastojao ovaj prikaz fenomena uništavanja knjiga u Hrvatskoj nakon prevrata 1990-ih prikazati dominantno kroz dokumente, ipak, uz citiranja i faksimilske priloge bilo je potrebno naći unutrašnju logiku i povezanost naoko izoliranih činjenica, postupaka, napisa i izjava te prikazati prožetost brojnih činjenica koje same za sebe i nisu posebno upečatljive. Uz to se nisam ustručavao da o činjenicama iznosim i svoja zapažanja.

Da parafraziram više puta spominjanu misao Miroslava Krleže, ne preostaje

nam ništa drugo nego kutija olovnih slova (tj. da pišemo i tako upozoravamo), što je apsolutno različito od famoznog streljačkog stroja što ga je polovinom 1990-ih, kao »domoljubno rješenje« zagovarao Dubravko Horvatić, jedna u nizu »intelektualnih perjanica« prevrata devedesetih, kojima očito nije potrebna »kutija olovnih slova«, nego kutija olovnih kugli da bi svijet reducirali na svoju (ne) ljudsku i (ne)intelektualnu mjeru.

Mislim da je, s tim u vezi, vrijedno citirati misli dvojice umnih ljudi koje izvanredno pogađaju srž pitanja zašto pisati o knjigocidu u Hrvatskoj 1990-ih. Riječ je o ljudima koji su u isto vrijeme i naslućivali zlo i podsjećali na dužnost da se na zlo ukazuje. Misli su to velikog češkog filozofa Karela Kosíka, jednu njegovu misao sam uzeo i za moto ovoga pisanja, te misli velikana naše književnosti Branka Ćopića. Obojica su u dubokoj suglasnosti s Krležinom opaskom o kutiji olovnih slova koja nam jedina preostaje u »nevremenima«, tj. u »vremenima neljudskosti«.

Karel Kosík kaže:

»Postoje privilegirani trenuci, kada s a m a stvarnost pokazuje svoju suštinu i sve zavisi od toga hoće li se naći p i s a r koji će vjerno zapisati što izlazi na površinu. U takvim izvanrednim razdobljima kad se nakratko otvaraju riznice stvarnosti, a njena suština izranja iz dubina skrivenosti, važniji su zapisivači, nego proroci i vidovnjaci«. (K. Kosík, »Stoleti Markety Samsové«, 1995., str. 96, Dodatak (pisan 1992.) eseju »Co je středni Evropa«, pisanom 1969.)

Branko Ćopić je, dakako, literarniji:

»Kasna je noć i meni se spava. U ovo gluvo doba razgovara se samo s duhovima i uspomenama, a ja, evo razmišljam o zlatnoj paučini i srebrnoj magli tvojih priča, i o strašnom kraju koji te je zadesio u logoru Jasenovac. Pišem, dragi moj Zijo, a nisam siguran da i mene, jednom, ne čeka sličan kraj u ovome svijetu po kome još putuje kuga s kosom. U svojim noćima s najviše mjesečine, ti si naslutio tu apokaliptičnu neman s kosom smrti i progovorio si o njoj kroz usta svoga junaka, Brke. Jednog dana ti si je i vidio, realnu, ovozemaljsku, ostvario se tvoj strašan san, tvoja mora. Tih istih godina, ja sam, slučajem, izbjegao tvoju sudbinu, ali, evo, ima neko doba kako me, za mojim radnim stolom, osvoji crna slutnja: vidim neku noć, prohladnu, sa zvijezdama od leda, kroz koju me odvođe neznano kud. Ko su ti tamni dželatni u ljudskom liku? Jesu li slični onima koji su tebe odveli? Ili braća onih kojima je otišao Goran? Zar to nisu tamne Kikićeve ubice? Kako li smo nekada, zajedno, dječaćki, lirski zaneseni, tugovali nad pjesnikom Garsijom Lorkom i zamišljali ono praskozorje kad ga odvođe, bespovratno, pustim ulicama Granade. Bio sam, skorih dana, i u Granadi, gledao sa brijega osunčan kamenit labirint njenih ulica i pitao se: na koju su ga stranu odveli? Opet si tada bio pored mene, sasvim blizu, i ne znam ko je od nas dvojice šaptao Lorkine riječi pune jeze: »Crni su im konji, crne potkovice«. Umnožavaju se po svijetu crni konji i crni konjanici, noćni i dnevni vampiri, a ja sjedim nad svojim rukopisima i pričam o jednoj bašti sljezove boje, o dobrim starcima i zanesenim dječacima. Gnjuram se u dim rata i nalazim svoje surove bojovnike: golubijeg srca. Prije nego me odvedu, žurim da ispričam zlatnu bajku o ljudima. Njeno su mi sjeme posijali u srce još u djetinjstvu i ono bez prestanka niče, cvjeta i obnavlja se. Pržile su

ga mnoge strahote kroz koje sam prolazio, ali korijen je ostajao, životvoran i neuništiv, i pod sunce ponovo isturao svoju nejačku zelenu klicu, svoj barjak. Rušio se na njega oklop tenkova, a štitio ga i sačuvao prijateljski povijen ljudski dlan. Eto, o tome bih, Zijo, da šapućem i pišem svoju bajku. Ti bi najbolje znao da ništa nisam izmislio i da se u ovome poslu ne može izmišljati, a pogotovu ne dobri ljudi i sveti bojovnici. Na žalost, ni one druge nisam izmaštao, mrke ubice s ljudskim licem. O njima ne mogu i ne volim da pričam. Osjećam samo kako se umnožavaju i rote u ovome stiješnjenom svijetu, slutim ih po hladnoj jezi, koja im je prethodnica, i još malo, čini se, pa će zakucati na vrata. Neka, Zijo... Svak se brani svojim oružjem, a još nije iskovana sablja koja može sjeći naše mjesečine, nasmijane zore i tužne sutone. Zbogom, dragi moj. Možda je nekom smiješna moja starinska odora, pradjedovsko koplje i ubogo kljuse, koje ne obećava bogzna kakvu trku. Jah, šta ćeš...» (B. Čopić, »Bašta sljezove boje«, Biblioteka DANI, ur. Ivan Lovrenović, Sarajevo 2004. – posveta u obliku pisma književniku Ziji Dizdareviću, ubijenom u logoru Jasenovac 1942., str. 7 i 8)

»Jah, šta ćeš...« dragi Čopiću. Zaista su se umnožili »crni konji i crni konjanici, noćni i dnevni vampiri... mrke ubice s ljudskim licem«, zaista su nam »zakucali na vrata« i počeli svoj pohod znan od Trga opere u Berlinu 1933., pa od ubistva Lorke i od onoga što su s ljudima radili u ratu koji je slijedio te zlokbne prethodnice. Uništavajući knjige 1990-ih opet su u nas htjeli započeti s tim pohodom... Samo sam na jednom mjestu izbrojio da su »crni konji i crni konjanici, noćni i dnevni vampiri« svojom »sabljom mržnje«, bacanjem u kontejner za smeće, htjeli sasjeći i Tvoje »mjesečine, nasmijane zore i tužne sutone« – među 400 »zastarjelih i nepotrebnih« naslova, kako su ih nazvali i bacili u smeće, uvrstili su najviše Tvojih – devetnaest! Uvjeren sam da im je to »vojevanje« uzaludno, ali ipak, treba ga zapisati!

Nesporna je istina da je i »raspad Jugoslavije« jedan »privilegirani trenutak« u kome je izišlo na površinu mnoštvo »apokaliptičnih nemani s kosom smrću« i da je potrebno to »zapisivati« i »zapisati«. Svaki »pisarski« prilog tom »zapisivanju« je važan. Važno je, dakako, i da »zapis« bude vjeran, tj. istinit, ma koliko skromnog dosega bio, ma koliki da mu je segment stvarnosti koji zahvaća i ma koliko sam po sebi i u relaciji spram drugih »sitan« i »marginalan« bio. Važno je to zarad toga što i svakom takvom zapisu prijeti uništenje jer je to također dio repertoara »apokaliptičnih nemani s kosom smrću«, »tamnih dželata u ljudskom liku«. Upravo o tome, o mom strahu da se zatre zatiranje ovdje i jest riječ!

Ali postoje i još dva važna razloga zbog kojih sam se odlučio pozabaviti uništavanjem knjiga »u Hrvatskoj devedesetih«. Prvi je od njih potreba da izrazim zahvalnost i priznanje onom golemom, zaista dominantnom, prevladavajućem broju bibliotekara u Hrvatskoj koji su bili čvrsti u poštivanju svojih profesionalnih obaveza i nisu se dali uvući u ludilo isključivosti koje je bilo, i još je, uvijek pogubno za naše društvo. Tu uključujem i dvije korčulanske bibliotekarke, Tajanu Grbin i Milošku Skokandić koje su proživljavale nevjerojatna maltretiranja i objede od »lokalne političke mafije«, ali su ostale

dosljedne svojoj profesionalnoj, rekao bih i ljudskoj obavezi, kao što, naravno, tu izuzimam onu osobu, Izabel Skokandić, koja je »bacala knjige u kontejner za smeće«, a koju je »Feral Tribune« vrlo duhovito i simbolično nazvao »djevojčicom sa žigicama«.

Drugi je razlog određen činjenicom od prvorazrednog društvenog značaja, činjenicom da smo u vezi s knjigocidom imali dva sudska procesa, jedan Milanu Kangrgi, a drugi »Feral Tribuneu«. Baš ti pravosudni tretmani fenomena knjigocida izvanredno su poučni primjeri i pokazatelji »patologije hrvatskoga društva devedesetih«. U oba slučaja progonjeni su bili oni koji su kritički progovorili o tom fenomenu, a ni u jednom jedinom slučaju, koliko mi je poznato, nisu sankcionirani oni koji su knjigocid poticali i/ili ga izvodili, pa ni oni koji su ga bili dužni pravovremeno, u okviru svojih nadležnosti sprečavati, a to nisu učinili. U tom se smislu osjećam velikim dužnikom pokojnog Vladimira Primorca koji je u svom redovitom prilogu »Pravorijek« u »Feral Tribuneu« od 23. 11. 1998., u članku »Knjige i kontejneri«, vidovito zaključio:

»Umjesto pokretanja postupka protiv odgovornih, dogodit će se, gotovo sigurno, da će osuda filozofa Milana Kangrge za kazneno djelo klevete biti jedina reakcija društva i države Hrvata na kulturocid uništavanja knjiga. Ta osuda će biti upisana u sudske upisnike, a spis o ovom predmetu bit će poslan na čuvanje Hrvatskome državnom arhivu, zbog iznimne važnosti, kao građa o tome kako se gradila naša država«.

Na tragu te opaske pokojnog Vladimira Primorca i moje je nastojanje da tekstom što slijedi pridonesem građu o tome »kako se gradila država Hrvatska devedesetih godina dvadesetoga stoljeća«.

Zaista nikad nisam mogao ni pomisliti da ću se baviti fenomenom uništavanja knjižne građe. I još uvijek sam uvjeren da su se time morali najviše baviti bibliotekari, državni organi i stručna tijela te profesionalna udruženja kojima je dužnost zaštita javnog dobra, načela i uzusa profesije, kao i svi oni koji su s knjigom najuže povezani, ali zbog svih okolnosti u kojima sam se našao, nisam mogao, dakako, niti smio prešutjeti i pasivno promatrati postupke koji su nesumnjivi zločin prvoga reda. Ta je obaveza proizlazila podjednako iz mog »bibliotekarskog« interesa i angažiranja, iz moje profesionalne vezanosti uz knjigu, ali i iz građanske dužnosti suprotstavljanja »ubijanju sjećanja« i »diluvijalnoj svijesti« koja je uistinu postala dominantnom regulatornom snagom društvenih kretanja u Hrvatskoj devedesetih godina dvadesetoga vijeka, a u velikoj mjeri je to i danas.

Mislim da nema potrebe opširnije obrazlagati da nemam nikakvih prosvjediteljskih ili tome sličnih pretenzija. Pogotovo ne mislim da sam fenomen knjigocida obuhvatio i obradio u mjeri koju on zaslužuje. Nemam, dakako, nikakvih pretenzija da su moja zapažanja u svemu besprijekorna, ali se držim one Šenoine: »...Ti dodaj zrno svoje / za velik ljudski rod...«, kojoj nas je u mladosti u Korčuli

učila nastavnica hrvatskog jezika, plemeniti čovjek, pokojna Jelka Tvrdeić koja je, gle simbolike, umrla s knjigom u rukama.

Ako tekst što slijedi na bilo koji način nekoga potakne na potpunije proučavanje fenomena knjigocida ili, još bolje, potakne na suprotstavljanje knjigocidu, bit ću zadovoljan i smatrat ću da je to vrijedno uloženog truda. Dakako da će mi i svaka dobronamjerna primjedba biti dragocjena.

Prvi dio

UOČAVANJE I RAZUMIJEVANJE FENOMENA
UNIŠTAVANJA KNJIGA 1990-ih

I.

DRUŠTVENA I POVIJESNA VAŽNOST PROUČAVANJA FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih

Bavljenje fenomenom uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih podrazumijeva ne samo utvrđivanje pukih činjenica, nego i razumijevanje okolnosti koje su ih omogućile, kao i uvid u naš odnos prema tim činjenicama i okolnostima. Broj pitanja je opsežan, a u ovom prvom dijelu knjige baviti ću se ponajviše upravo svođenjem mnoštva pitanja na ona bitna, kao i na »situiranje« fenomena u širi društveni kontekst kroz aspekte koji pomažu da se uoče obilježja naizgled nepovezana s fenomenom uništavanja knjiga.

Upravo zbog toga, i u tekstu i u fusnotama bit će višekratnog navođenja pojedinih izjava, ocjena, djelova dokumenata i slično. To nije slučajno i nije riječ o nepotrebnom ponavljanju. Uz termine »uništavanje« i »knjižnična/knjižna građa«²

² Koliko mi je poznato, u bibliotekarstvu se za prikupljanu građu koriste dva osnovna termina: »knjižnična građa«, tj. sva građa što je prikuplja suvremena biblioteka, i »knjižna građa«, tj. fond knjiga (a tako ih definira i Državni zavod za statistiku RH). Termin »knjižnična građa« (vidjeti s tim u vezi čl. 7. Zakona o knjižnicama iz 1997.) koristim kao sinonim za knjigu, ali i svu drugu građu (npr. građa koja se ponekada nalazi u zavičajnoj zbirci, a sadržajem i oblikom 'na granici' je arhivskog i bibliotječnog dokumenta, muzikalije, geografske karte, gramofonske ploče, CD i DVD), ali ću tim terminom nazivati i dokumentacijsku građu koja je bila sastavni dio institucija kao što su spomen-domovi, jer je ta građa zajedno s većim ili manjim klasičnim fondom knjiga u njima činila jedinstveni fond od ogromnog značaja za proučavanje povijesti kraja u kojem su postojali. Slično je i sa fondovima razrušenih ili na neki drugi način devastiranih škola, naročito na područjima koja su na bilo koji način bila izravno izložena vojnim djelovanjima. Unutar »knjižnične građe« treba, dakle, razlikovati razne vrste građe, ali je u našem slučaju najčešće, ili pretežno riječ o »knjižnoj građi«, tj. o knjigama. Čitalac će iz teksta uvijek lako razabrati o kojoj je građi riječ.

Termin »uništavanje« obuhvaća sve načine postupanja s knjižničnom/knjižnom građom, tj. s knjigama, koji su vodili njihovu uništavanju – bez obzira je li riječ o »bacanju knjiga u kontejner za smeće«, »slanju u reciklažu«, »bacanju na ulicu«, »ostavljanju pred kućnim vežama«, »paljenju« i sl. i bez obzira na formalna obrazloženja zašto se neka građa uništava – »zastarjelost«, »nepotrebnost«, »nepodobnost«, »suvišnost« i sl., jer u pravilu pritom nisu poštivani bibliotekarski uzusi i propisana pravila, a gdje su se formalno »poštivala« najčešće je to bio paravan za realizaciju namjere da se »nepodobne knjige« pa i veliki dijelovi »nepotrebnog« knjižnog fonda odstrane. Na izbor termina »uništavanje«, kao sveobuhvatnog, utjecao je i jedan kratki osvrt Veseljka Vidovića, 'člana Društva hrvatskih pisaca, člana Društva hrvatskih novinara i člana radnika Matice hrvatske', kako se predstavio u »Slobodnoj Dalmaciji« od 10. 10. 1991. godine, s naslovom: »Stradanje knjige«. Taj je njegov napis bio reakcija na poziv Društva hrvatskih pisaca: »Knjigom protiv lomača« – da se »pripomogne oko sakupljanja knjiga i obnavljanja zapaljenih biblioteka i knjižnica«. Podupirući apel, Veseljko Vidović u svom osvrtu izražava negodovanje postupkom izdavačkog poduzeća »Logos« u Splitu: »Knjige ne uništavaju samo tenkovi, bolesnici pomračenja uma u ovom prljavom ratu nego knjige uništavaju

treći osnovni terminus operandi je »Hrvatska 1990-ih godina«. On označava društvene prilike u posljednjih dvadeset godina koje su započele prevratom 1990-ih, raspadom SFR Jugoslavije te osamostaljenjem Hrvatske i njenim djelovanjem kao samostalne države. Bitno je obilježje tog razdoblja radikalna tranzicija ekonomske strukture društva u kapitalističku, čemu je prilagođen politički i pravni sistem, a što je bilo popraćeno ideološkom i ekstremno nacionalističkom isključivošću te rezultiralo drastičnim, najčešće zločinačkim uništavanjem svega što se smatralo nepodobnim, neprijateljskim ili na bilo koji drugi način neprihvatljivim. Riječ je, dakle, o društvenim prilikama unutar kojih se uništavanje knjiga događalo i događa se, kontinuirano, kao refleks društvenih prilika nastalih prevratom 1990-ih.

Već od samog početka bilo je i javnog upozoravanja, redovito uzaludnog, da je »moguće imati ustav i zakone koji priznaju slobodu i jednakost, a da ipak nema vladavine prava.« (Srđan Dvornik, »Arkzin«, br. 7, studeni 1993.). U tom broju »Arkzina«, u tematu »Zlokobni kolorit ljudskih prava«, Dvornik piše: »Ako se ne želimo dati vući (navodno povijesnom) mijenom kao stare novine na vjetru, krajnje je vrijeme da pogledamo što stvarno znače naljepnice kojima se režim sam kiti, a kako stvarno treba nazvati ono što on čini. Kažu, ovo je demokracija. Kažu još – ovdje se svakom pojedincu jamče osobna, građanska i politička prava, koja mu nikakva većina ne smije oduzeti. Istodobno, u Hrvatskoj se može dogoditi:

- da stotine ljudi bude ubijeno izvan neposrednih ratnih zona, a nema ni istrage, ni optužnice, ni suđenja, dok osobe koje bi pod uvjetima vladavine prava bile

i odgovorne osobe u izdavačkim kućama. Jednostavno otpišu tridesetak naslova u nakladi od nekoliko tisuća primjeraka, a da stvar bude gora, te knjige raskomadaju i prodaju ih na otpad bez imalo odgovornosti, osjećaja, humane težnje. Naime, takav slučaj nezapamćen u Hrvatskoj i svijetu dogodio se prije nekoliko dana u *Logosu*«.

Kad se u Hrvatskoj 1990-ih počelo nešto više pisati o uništavanju knjižnične/knjižne građe, tj. knjiga, za taj je postupak skovana riječ »knjigocid«. Prateći novinske i časopisne članke, na taj sam termin, kao jedinstvenu oznaku za postupke uništavanja knjiga u Hrvatskoj, prvi put naišao 1998. godine uz dva napisa objavljena u tjedniku »Feral Tribune« od 14. 4. 1998. (uz članak Milana Kangrge »Hrvatski knjigocid: Knjige na groblju«) i 29. 6. 1998. (uz članak Igora Lasića: »Hrvatski knjigocid: Naklade su planule«), pa stoga smatram da uredništvu »Feral Tribunea« pripada autorstvo. Sažetošću i simbolikom, taj je termin izrazio suštinu fenomena »uništavanja knjižnične/knjižne građe, tj. knjiga« u Hrvatskoj 1990-ih godina – u društvenim uvjetima koji su proizašli iz prevrata 1990-ih. Stoga ću i taj termin koristiti kao sinonim za uništavanje knjiga. Istina je, doduše, da je i Vlatko Pavletić 1991., tada ministar kulture, upotrebio tu riječ na otvaranju »Mjeseca knjige Hrvatske«, rekavši da »...ono što nam se danas događa nije običan rat... Riječ je ovdje o etnocidu, genocidu, kulturocidu i librocidu...« (»Otpor librocidu«, »Vjesnik«, 16. 10. 1991.), a navedeni termini odnosili su se na »neprijateljsku stranu u sukobu«. Međutim, za »naše uništavanje knjiga« nitko, ni zvanično, ni 'literarno' nije taj termin upotrebio osim tjednika »Feral Tribune«.

Dodajem ovdje da sam na taj termin naišao i u opsežnoj knjizi o fenomenu uništavanja knjižne građe američke autorice Rebece Knuth, »Libricid. The Regime – Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century«, Praeger Publishers, 2003. Pod naslovom: »Libricid. The State – Sponsored Destruction of Books and Libraries« napisala je i prilog u »Encyclopedia of Library and Information Science«, Volume 72, ed. Allen Kent. New York: Marcel Dekker, 2002. Kako su knjiga i članak izišli 2002./2003. godine, smatram da je opravdano za uvođenje toga termina u nas autorstvo pripisati tjedniku »Feral Tribune«.

osnovano sumnjive mogu postati čak i članovi parlamenta;

- da tisuće kuća budu uništene podmetanjem eksploziva (a ne samo granatama), a da krivci nisu izvedeni pred lice pravde (o naknadi štete postradalima da se i ne sanja);

- da tisuće nasilnika, često u uniformama državne vojske, provali u tuđe stanove, maltretira stanare, izbacuje ih, otima im stvari... a policija (i civilna i vojna) ne čini ništa ili se ponaša poput JNA na početku rata, tj. samo »razdvaja sukobljene strane«;

- da se desecima tisuća ljudi koji su ovdje rođeni, ili desetljećima žive u Hrvatskoj, odjednom službeno kaže da su stranci;

Kako se to zove? Koliko puta mora biti nekažnjeno prekršen neki pravni sustav pa da zaključimo da on nije pravni – da ne štiti prava državljana? Gdje god bila ta granica, ono što se događalo i događa se u Hrvatskoj davno ju je prešlo.«³

Preskočimo načas razmjerno dugotrajno, dvadesetogodišnje razdoblje tzv. demokratskog režima nastalog 1990. godine i pogledajmo neke od novijih konstatacija o njegovim rezultatima. Nakon obilja brutalnog nasilja, niza korupcijskih afera, nesuočavanja ili sporog, presporog rješavanja akutnih pitanja ratnih zločina, prešutnog prihvaćanja rezultata privatizacijske pljačke itd., zanimljiv rezime nam 2008. daje Renato Matić u razgovoru za »Jutarnji list«. Intervju je vodila Jasna Babić, a objavljen je 26. 10. 2008. pod naslovom »Politika tolerirala kriminal«: »Kada bih ja postavljao dijagnozu, rekao bih da smo mi u stanju društvene anomalije, a da su društvene institucije disfunkcionalne.« A na pitanje što bi to značilo, odgovara da to znači »da smo se kao društvo raspali. Da smo u rasulu. Jer ne negujemo ni elementarne vrijednosti koje neki oblik ljudskog zajedništva čini društvom, društvenim organizmom. To su bar dvije: solidarnost i pravednost.« A zatim na pitanje: »Od kada?«, Renato Matić odgovara: »Pa za mene je osobno ključan trenutak toga negativnog trenda pokrenut nekažnjenim ubojstvom male Aleksandre Zec 1991. Bio je to pogrešan početak. Iz njega se moralo razviti sve što danas imamo. Ni sicilijanska mafija ne ubija djecu i starce, jer ima neki svoj kodeks ponašanja. Ovdje se patriotizam dokazivao ubijanjem djece, čime smo postali slični agresoru. Nakon toga u Hrvatskoj se izgubila sva-ka razlika između dobra i zla.«

Meni se ključnom čini i ova njegova misao: »Ipak, ja dobro pamtim nedavne izjave dvaju političara. Jedan je rekao: 'Nećemo više dopustiti djelovanje organiziranog kriminala'. Drugi je ponovio nešto slično. Nisu razmišljali što su

³ Istovjetna problematika opširnije je opisana u izvrsnoj »Rekapitulaciji«, prilogu povodom dana pobjede nad fašizmom, novinara Viktora Ivančića, (»Feral Tribune«, 5. svibnja 1997. godine). Za istaknuti je i članak Gojka Marinkovića »Hrvatska boluje od manije proganjanja«, »Arkzin«, broj 3, lipanj, 1993. U tom istom broju prenesen je i tekst iz »The Guardian« od 24. 5. 1993. »Napadi na Srbe 'ismijavaju demokratski status Hrvatske'« Yigala Chazana. Pogledati i tekst Borisa Rašete, »Ustaše ostaše«, »Feral Tribune«, 27. 8. 2004.

zapravo rekli: da je politika do sada tolerirala kriminal. Zato ja uporno tvrdim da su političari najodgovorniji kreatori društvene klime u kojoj ljudi stječu iskustvo da se jedino nadmoć, nasilje i zločin isplati, a da se pameću, talentima i radom služe samo slabići. I to je izvor i rastućeg maloljetničkog nasilja i organiziranog kriminala. Oni prvi odrast će u ove druge.«

Citirana ocjena Renata Matića nije ishitrena, već ima uporište u njegovom višegodišnjem bavljenju fenomenom društvenog nasilja, a može se pratiti u njegovim radovima od kojih navodim samo dva: knjigu »Društvena promocija bezakonja. Uvod u sociologiju devijantnosti«, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2003., i referat (zajedno s Anitom Groznica) »Hrvatsko društvo i začarani krug kriminala« podnesen na »Nacionalnom sociološkom kongresu« u Splitu 30. – 31. 7. 2007. Polazeći od teze da »nedostatak brige o potrebama drugih uz naglašenu samousmjerenost, bitne su pretpostavke devijantnosti...« (Uvod, str. 12. knjige), u spomenutom referatu se naročito razmatra fenomen korupcije i s njom povezano nepovjerenje u postojeće državne institucije, a zatim se u zaključku tvrdi: »Sve dok poslije nekakvog *posebnog* kriminalnog događaja, koji za razliku od onih svakodnevnih izazove pozornost ukupne javnosti, politički akteri – predstavnici izvršne vlasti – budu upućivali *dramatične* pozive institucijama za obračun s organiziranim kriminalom, nameću se barem četiri zaključka o karakteru države i društva kojega ta ista država servisira. Prvi je zaključak da je do sada organizirani kriminal bio legalna i legitimna društvena djelatnost; drugi da je izvršna vlast nadležna donositi odluke o tome što je kriminal a što nije; treći da su zakonodavna i sudbena vlast u službi izvršne vlasti; te konačno da dotično društvo doista nema trajan i jasan elementarni vrijednosni konsenzus o tome što je društveno prihvatljivo i konstruktivno, a što je neprihvatljivo i destruktivno.«

Podjednako kategoričan sud o stanju hrvatskoga društva iskazuje i dr. Josip Grbac, profesor kršćanske etike na riječkoj teologiji, u intervjuu objavljenom pod naslovom »Kriza kapitalizma bez ljudskog lica«, u »Novom listu« od 4. 11. 2008. (razgovor je vodila Mirjana Grce). On izvor problema vidi u zanemarivanju odgoja i »društvenih kreposti«. »Ovo nije kriza tehničkog upravljanja novcem. Ovo je kriza kapitalizma bez ljudskog lica. To vrijedi i za hrvatsko društvo (...) jer i ovaj naš kapitalizam je često zaboravio svoje socijalne dužnosti, dopustio bogaćenja preko noći, stvorio svijest da je lakše i bolje mešetariti nego raditi; u previše je slučajeva sklopio brak s kriminalom; pljačke i nelegalno bogaćenje opravdavali smo prilagođavanjem svjetskim ekonomskim pravilima.«

Među sličnim ocjenama u brojnim napisima⁴ izdvajam onu Borisa Pavelića

⁴ Npr.: S. Šnajder, »'Unutrašnji prsten' i njegove lopine«, »Novi list«, 25. 10. 2008., E. Vujević, »Hrvatska u stanju nužne obrane: zemljom vlada nevidljiva mafija«, »Slobodna Dalmacija«, 31. 10. 2008., Jurica Pavičić, »Vijesti iz Liliputa. Arvacka paradigma«, »Jutarnji list« 31. 10. 2008., D. Pilić, »Prvih 18 godina kapitalizma Hrvatskoj je donijelo samo nasilje i nesigurnost. Na početku bijaše gola pljačka«, »Slobodna Dalmacija«, 18.

iz članka »Hrvatska je neuspjela država« (»Novi list«, 27. 10. 2008.). Članak i počinje naslovnom tvrdnjom: »Hrvatska je neuspjela država. Građanima nije stvorila kvalitetan život. Štoviše sigurnosti i novca sve je manje, nepravde se ne ispravljaju... dapače, podrazumjevaju se – a nasilja i nesigurnosti sve je više. (...) Zašto smo danas, zapravo, šokirani? Kriminal je logična posljedica ovakve države (...) a ona je logična posljedica naših građanskih odluka. Stvorili smo zemlju u kojoj mentalna stabilnost ovisi isključivo o osobnoj psihološkoj snazi. A takve su države – nevaljale države.«

I Branko Borković, zadnji zapovjednik obrane Vukovara 1991., je ogorčen »Ono što me obuzme je i razmišljanje da mi u Hrvatskoj nikako da napravimo reda, da postanemo normalna država, ugodna za život... Ljut sam! Kako su nam ti ideali izmakli ispod nogu? Što nam se to dogodilo?... Šokantno je da u mirnodopskoj Hrvatskoj ne možemo doći u situaciju da funkcioniramo kao pravna država... Najgore je da mnogi moji prijatelji branitelji i ja ostajemo zatečeni sadašnjim stanjem toliko da nas čak proganja osjećaj krivnje ili suodgovornosti da smo stvorili monstruma. Pitam se zašto mene progoni osjećaj krivnje, a oni koji su stvarno odgovorni, koji su dopustili i izveli pljačku, i dalje nam popuju.« (»Jutarnji list« 17. 11. 2009.)

Nisu jedino novinari i građani izražavali nezadovoljstvo. Prednjačio je u tome i predsjednik Republike Stipe Mesić, koji je ustrajno ukazivao i na pogrešan smjer privrednog razvoja i na pogubnost korupcije koja poprima alarmantne razmjere.⁵ Ali zato kao ironiju ili izrugivanje građanima treba primiti izjavu predsjednice Vlade, Jadranke Kosor: »Iznenadena sam razmjerima korupcije«. Biti u samom vrhu vlasti, dakle i na izvoru informacija te upravljati i represivnim aparatom, k tome imati mogućnost da kao i svaki građanin o tome

10. 2008., M. Ivkošić »Vlast preuzeo kriminal«, »Večernji list«, 23. 10. 2008., S. Abramov, »Protivno najavama s Ustavnog suda, priča o odštetama za uništene srpske kuće nije zatvorena. Kadar Strasbourg – drugi put«, »Novi list«, 21. 11. 2008., I. Bešker, »Kako zametnuti mafijaške tragove«, »Jutarnji list«, 31. 10. 2008., A. M. Grünfelder, »Bozanić mora u Jasenovac«, »Jutarnji list«, 31. 10. 2008., J. Kodrnja, »Liberalizacija ustaške nekrofilije, racionalizacija, legitimacija mržnje«, »Novi list« 17. 11. 2008., Ladislav Tomičić, »Pojeli smo hrvatsko«, »Novi list« 11. 9. 2010., Neven Šantić, »Sanader, naš heroj (razgovor s Ivom Pađenom)«, »Novi list«, 24. 12. 2010., Marinko Čulić, »Čiji je Sanader?«, portal H-alter, 16. 12. 2010., Marinko Čulić, »Opasna Crkva i naivni kritičari«, portal H-alter, 22. 12. 2010., M.D. MASA, »Oni 'idu dalje', portal H-alter, 13. 12. 2010. Posebno upućujem na intervju što ga je Tonči Kuzmanić dao novinaru portala E-novine 4. 11. 2010.: Marjan Horvat, »Intervju: Tonči Kuzmanić, Povratak u feudalno doba«. On tvrdi da: »Sloveniju – i šire – treba početi promišljati kao kastinsko društvo«.

⁵ Dovoljno je ukazati samo na dva njegova javna istupa. Jedan je završni govor na otvorenju 17. savjetovanja Hrvatskog društva ekonomista, u Opatiji 11. 11. 2009: »Hrvatska plaća preskupu cijenu za ponašanje svojih političara. Krajnje je vrijeme da na scenu stupe državnici, odnosno onakvi političari koji osjećaju odgovornost ne samo za sebe i svoje blagostanje, nego i za generacije što dolaze«. Drugi je iz njegove pozdravne riječi na obilježavanju Međunarodnog dana borbe protiv korupcije 9. 12. 2009.: »Godinama za tu temu nije međutim bilo dovoljno senzibiliteta, da bi tek u posljednje vrijeme, pod pritiskom javnosti bilo otkriveno nekoliko korupcijskih mreža koje se vežu za postupke javne nabave«.

sazna preko novina u kojima se o korupciji piše mjesecima, a onda »biti iznenađen«, zaista je farsa. Istovjetna je situacija i s diskriminacijom građana srpske nacionalnosti – ne stišava se šovinistički diskurs, ne odstupa se od inzistiranja na postojanju »građana drugoga reda«. Primjer je izjava Željka Keruma na HTV-u, u listopadu 2009., da Srbi moraju znati gdje im je mjesto. Nije Kerum snosio nikakve posljedice za takvu izjavu, bilo je tek nekoliko javnih reakcija pojedinaca.⁶

O ravnodušnosti spram zločina u hrvatskom društvu proteklih desetljeća i o ustrajanju na nekažnjavanja mržnje, ali i diskriminacije, puno je javno dostupnih dokumenata. Evo nekoliko primjera. »Vrhovni sud vratio nadu obiteljima iz Novske čije su članove 1991. likvidirali hrvatski vojnici. Revizija zločina« (»Novi list« 20. 11. 2008., autor Boris Pavelić), ili »Školske ubožnice zaboravljenih« (»Novi list« 20. 11. 2008., autorica Zorana Deljanin). Posebno treba spomenuti javno objavljen dokument SDF-a iz kolovoza 2008. godine »Otvoreno pismo o položaju i statusu Srba u Hrvatskoj«, što ga je potpisao respektabilan broj hrvatskih građana, a koji se temelji na studiji »Status i položaj Srba u Hrvatskoj«, zatim i članak Slobodana Šnajdera: »Naši Srbi«, »Novi list - Pogled«, 20. 9. 2008. Izrazit primjer drastične samovolje i pristranosti pravosuđa prema Srbima navodi i advokat Slobodan Budak u opširnom intervjuu Nenadu Jovanoviću: »Kod zahtjeva za izručenje Rađenovića Ministarstvo pravosuđa poslužilo se krivotvorinom«, »Novosti«, broj 487, 17. 4. 2009. Taj primjer nije izuzetak.

Uz navedene ocjene zaista je, ne samo deplasirana nego i neistinita, lice-mjerna i arogantna izjava Ive Sanadera u Izraelu, krajem listopada 2008. godine, koju citiram prema službenim web stranicama Vlade:

⁶ O poziciji Srba u proteklom razdoblju, u proteklih dvadeset godina, čitalac će naći autentično svjedočenje i u knjizi Živka Juzbašića, »Srpsko pitanje i hrvatska politika. Svjedočanstva i dokumenti 1990 – 2000«, Prometej, Zagreb, 2009.

Što se pak tiče »Kerumovog šovinističkog diskursa« za istaknuti su samo dva reagiranja koja u tome ne vide tek »nepromišljen«, slučajan eksces. Igor Mandić je u TV emisiji »Nedjeljom u 2« ovako komentirao njegov stav: Kerum »... je ideološki pajac i početnik u teškom poslu, koji nekontrolirano govori nečuvane gluposti bliske nacifašizmu. Njegove ideje o Srbima ne da su nakaradne, nego su možda za kriminalni progon... On je proizvod klime koja u Hrvatskoj vlada posljednjih 20 godina, sve mu govori da se smije tako izraziti, da mu se ništa neće dogoditi«. A zatim se Mandić »... retorički zapitao: 'kako bi mu se i dogodilo, kada koljač Srba prima plaću zastupnika i hoda mirno po Bosni i Hercegovini. Pa onda jedan građanin iz Ogorja može slobodno reći da Srbi moraju znati gdje im je mjesto.'« (Navod je prema članku M. Milk, »Nedjeljom u 2 Mandić: Kerum je ideološki pajac koji govori nečuvane gluposti«, »Večernji list«, 27. 9. 2009.)

Viktor Ivančić pak kaže: »Siloviti nacionalistički naboj imao je izdašnu imovinsku podlogu. Nigdje kao u Splitu nije se toliko otelo od Srba, ne zato što ih se mrzilo prije toga, nego poslije, kada je i mržnja postala važan element u kompleksu (samo)opravdanja... Simbioza Keruma i Splita utoliko je prirodna; on nije samo populist koji se uspješno udvara hordama ideološki nabrijanog polusvijeta, nego i simptom nerasčišćene prošlosti. To ne znači da je ljubitelj hrvatskih zetova puki lopov, nego da svoj šovinizam, između ostalog, baštini i kao tekovinu kolektivnog kriminala, potisnute historije beščašća u kojoj je bez sumnje participirao duhovno i faktički.« (Viktor Ivančić, »Klevete & laži. Zašto Kerum mrzi Srbe«, »E-novine«, 26. 9. 2009.; tekst je izvorno bio objavljen u »Business.hr«)

»Hrvatski premijer je govorio da je Hrvatska kroz svoju obranu razvila i novu paradigmu patriotizma. Ta paradigma uključuje sve hrvatske građane, bez obzira na njihovo političko, vjersko ili etničko zaleđe. U tom smislu, samo nekoliko tjedana nakon što sam postao premijer, uveli smo dan sjećanja na holokaust, koji se u hrvatskim školama od tada obilježava svake godine od 2004.«, istaknuo je.

»Afirmirajući antifašističke temelje moderne Hrvatske mi smo također odbacili sve oblike totalitarnih režima. Osudili smo svaku vrstu radikalizma i ekstremizma, kao i sve oblike rasne, nacionalne i vjerske mržnje i netolerancije«, rekao je na konferenciji »Novi svijet, novi mir« Sanader, te na kraju govora podsjetio na riječi bivšeg premijera Yitzhaka Rabina, koji je kazao: 'Mira ne može biti bez partnera usmjerenih na mir'«. ⁷

Komentirajući tu njegovu izjavu (»Novi list«, 2. 11. 2008.), Drago Pilsel ju je pohvalio, ali i dodao: »Pokažite i doma da shvaćate oprečnost hrvatstva i nacionalizma«.

Ocjenama, što sam ih netom naveo, zajedničko je to da »današnju« društvenu situaciju izravno povezuju s onom s početka 1990., da naglašavaju kontinuitet koji postoji od 1990. do najnovijeg doba. A i uništavanje/diskriminacija »nepodobnih« knjiga dio je tog kontinuiteta, na što upućuju tri manja teksta, zabilježena krajem 2006., 2007. i 2009. godine. ⁸

Razmatranje fenomena uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih godina započinjem dalekosežno važnom i poučnom opaskom pokojnog Vladimira Primorca ⁹

⁷ Izenađujuća vijest o kategoričkoj tvrdnji »da je Hrvatska kroz svoju obranu razvila i novu paradigmu patriotizma« potaknula me je da pribavim integralni tekst njegova govora u Tel Avivu, ali u tome nisam uspio. Obratio sam se 22. 11. 2008. Uredu predsjednika Vlade, ali odgovora nisam dobio, zatim 1. 12. 2008. Vladinom uredu za odnose s javnošću od kojeg sam 3. 12. 2008. dobio ovaj odgovor: »Predsjednik Vlade rijetko čita govore, uglavnom ih interpretira na osnovu natuknica koje mu služe samo kao podsjetnik što je bilo i u ovom slučaju«.

⁸ Kim Cuculić, »I to se događa u Mjesecu hrvatske knjige. Kašić, Matavulj i Šinko završili u baji za smeće«, »Novi list«, 17. 10. 2006. (o istom događaju i članak u »Novom listu« 18. 10. 2006.); N. Grbačić, »Stotine knjiga i rječnika odbačene uz cestu«, »Jutarnji list«, 31. 5. 2007.; Tatjana Gromača, »Riješiti se Andrića«, »Novi list«, 3. 5. 2009.

⁹ Vladimir Primorac je jedan od najboljih pravnika, tj. sudaca, što ih je Hrvatska u posljednjih pola stoljeća imala. Nevjerojatna je ignorancija tzv. hrvatske javnosti kako prema njegovom ukazivanju na zloupotrebe sudstva i na posvemašnju nedemokratskost režima u Hrvatskoj 1990-ih godina, tako i prema šikaniranjima kojima je bio izložen zbog ustrajanja na načelima profesionalnosti i etike sudačkog poziva. Njegovi redoviti komentari s naslovom »Pravorijek«, koji su u »Feral Tribuneu« kontinuirano izlazili dvije godine, nezaobilazna su građa za razumijevanje načina na koji se hrvatsko društvo 1990-ih konstituiralo. Te je komentare neposredno nakon Primorčeve smrti, »Feral Tribune« izdao kao knjigu »Pravorijek. Izabrane kolumne iz tjednika Feral Tribune 1998. – 2000.«, »Feral Tribune«, Split, 2000. U knjizi je i tekst na koji se ovdje pozivam (»Knjige i kontejneri«, str. 81 – 83, izvorno objavljeno u »Feral Tribune« 23. 11. 1998.) Uz izlazak knjige novinar i književnik Zoran Ferić je u članku »Vladimir Primorac – hrabri kroničar hrvatske tragedije« (»Republika«, 23. 3. 2001.) konstatirao: »Izuzetno je u tim kolumnama i što se ne govori samo o greškama i izvitoperenostima unutar hrvatskoga pravosuđa nego se do detalja i analizira stanje svijesti koja proizvodi

u povodu sudskog procesa protiv Milana Kangrge¹⁰ iz studenog 1998.

Navodeći bitna obilježja jednog slučaja uništavanja knjiga što ga je, uz ostale primjere, M. Kangrga podvrgao kritici, a oslanjajući se i na nekoliko javno objavljenih informacija o nekim drugim primjerima »čišćenja« knjižnica, kao i na informaciju o izjavi ondašnjeg ministra financija Borislava Škegre da će financirati čišćenje knjižnica od knjiga na srpskom i sličnim jezicima, Vladimir Primorac kaže sljedeće (kurzivi A. L.):

»Tada je, u proljeće ove godine, postalo jasno da se radi o sustavnoj akciji jednog vida čišćenja u ovoj državi, s jasnim programom, premda nenapisanim, koji doduše nije originalan, jer je već viđen prije 65 godina. Ovo je čišćenje – kao i čišćenja primjerice u pravosuđu i drugim djelatnostima – izazvalo strah i još ga izaziva. No ništa zato; strah je naime jedna od komponenti vlasti u ovoj državi. (...)

Budući da nisam državni pravobranitelj ni državni odvjetnik, odnosno njihov zamjenik ili sudac ovlašten za meritorno odlučivanje o odgovornosti, *usuđujem se u vezi s uništavanjem knjiga postaviti samo neka pitanja. Jesu li, naime, kod svega ovoga povrijeđena pravila bibliotekarske struke i propisi koji zahtijevaju odgovornost pojedinaca? Naravno, radi se o odgovornosti osoba koje su dužne brinuti se o knjižnicama i čuvati knjižno blago. I to od općina, preko županija do Ministarstva kulture«.*

I onda nabraja propise, a kao vrstan pravnik točno je znao o kojim se propisima radi, za koje drži da su u postupku uništavanja knjiga povrijeđeni i zaključuje:

»Znam da je ovo nizanje pravnih propisa i drugih pravila ponašanja dosadno, ali je korisno, jer iz njih proizlazi, ako ih pažljivo čitate, tko bi sve možda trebao biti pozvan na odgovornost zbog uništavanja knjižnog fonda, da je ovoj državi stalo da bude civilizirana zajednica.

Umjesto pokretanja postupka protiv odgovornih, dogodit će se, gotovo sigurno, da će osuda filozofa Milana Kangrge za kazneno djelo klevete biti jedina reakcija društva i države Hrvata na kulturocid uništavanja knjiga. Ta osuda će biti upisana u sudske upisnike, a spis o ovom predmetu bit će poslan na čuvanje Hrvatskome državnom arhivu, zbog iznimne važnosti, kao građa o tome kako se gradila naša država.«¹¹.

suvremenu hrvatsku pravnu tragediju. On će vrlo hrabro, no uvijek bez suvišnih emocionalnosti, kao stručnjak govoriti o pogubnoj sprezi kriminala, politike i sudstva. Govorit će i o jasnim simptomima korupcije sudstva, svjestan da upravo takav odnos prema pravu i pravdi dovodi do raspada vrijednosti i općedruštvene tragedije. To da su zemljom, praktički, vladali kriminalci, šverceri oružja i droge, ubojice koje štiti visoka politika i sudstvo te da su nam iz svojih sportskih mercedesa i porschea plazili jezike dok smo ujutro išli na posao, to je Primorac shvaćao kao općedruštvenu tragediju i o tome hrabro pisao.

¹⁰ U toku pisanja ove knjige, krajem travnja 2008. godine, nenadano je, neposredno prije svog osamdeset petog rođendana preminuo i Milan Kangrga, čovjek ljudskog i intelektualnog integritetaavnog onom Vladimira Primorca.

¹¹ U vezi s terminom »naša država« potrebna je preliminarina opaska: država je suvremeni politički oblik historijski formiranih zajednica (jednonarodnih ili višenarodnih) koja se spram drugih iskazuje kao subjekt. Raspored političkih snaga unutar neke određene države vremenom se mijenja, mijenjaju se stoga i načini rješavanja društvenih konflikata itd., u zavisnosti od dominantnih političkih snaga, pa govorimo o *različitim političkim režimima*, obilježjima tih režima itd. Za konkretnu situaciju treba reći da je suvremena Hrvatska država de facto, ali i de jure, nastala kao rezultat antifašističke borbe naroda Hrvatske (ali i Jugoslavije) 1941. – 1945. Promjene koje su započele 1990. godine vodile su promjeni režima (i ekonomske strukture) u već

Formulacije Vladimira Primorca jasno upućuju na to da je postupak uništavanja knjiga, tj. knjigocid, namjeran čin, sastavni dio politike koja je »bila na djelu« u Hrvatskoj 1990-ih, politike kojoj je čišćenje sveg »nepodobnog« bilo jedan od ciljeva¹² pa s obzirom na to i nije pokretano pitanje osobne odgovornosti.

Uz Primorca koji je pravnički sažeto i precizno ukazao na bitna obilježja problema, drugačije, ali ipak jasno i nedvosmisleno ukazali su na problem još i građanin Anton Lukežić u svom reagiranju na okolnost da u Saboru »...već četiri godine traje 'križarski rat' protiv 'nepodobnih' knjiga«, i Bogdan Žižić, poznati režiser, svojim jedinstvenim dokumentarnim filmom o rušenju spomenika općenito, s naglaskom na rušenju onih posvećenih narodonooslobodilačkoj borbi, simboličnog naslova »Udar na sjećanje«. Žižiću je iskustvo iz rada na ovom dokumentarcu bilo osnovom i za dvije izjave koje smatram potrebnim istaknuti. Govorio je o teškoćama na koje je nailazio u prikupljanju podataka i o strahu ljudi da svjedoče o tom krimenu (strah naglašava i Vladimir Primorac) te o posljedici nepozivanja na odgovornost odgovornih za ta rušenja: »Vlast je možda katkad i poticala takva zlodjela, a poticala ih je u krajnjoj liniji već i time što ih nije kažnjavala.« (Vidjeti intervju Bogdana Žižića u »Feral Tribuneu« od 23. 6. 2001.)

Naposljetku, bitni povod, iako ne i jedini razlog zbog kojeg je Vladimir Primorac javno reagirao svojim komentarom bila je tužba što ju je osoba koja je zlodjelo napravila podnijela protiv čovjeka koji je na nedopustivost, neciviliziranost i društvenu opasnost takvog zlodjela ukazao. Tužba je motivirana tvrdnjom da je kritika zlodjela zapravo kleveta kojom je nanesena »duševna bol« osobi

postojećoj državi Hrvatskoj (a ne i stvaranju države, kako se ponegdje tvrdi i sugerira). Stoga u tekstu upotrebljeni termin 'kako se gradila naša država' upućuje na politiku koja je bila dominantna, na režim (politički, pravni...), što ga je uspostavila i način na koji je taj režim rješavao društvene probleme koristeći, uz ostalo, i poluge države u ostvarivanju političkih interesa koje su dati režim inugurirale (izborile). Potrebno je, ukratko, razlikovati pojam države od pojma režima koji je u nekoj državi »na vlasti«.

¹² Dva programatska članka koja su taj cilj jasno naznačila, a nastala su u samom početku prevrata 1990-ih, dakle u »osvit demokracije« tj. tzv. »demokratskih« promjena, ne mogu se mimoći. Jedan se odnosi pretežno na knjižnu građu, a drugi na spomeničku baštinu. Prvi je članak Jasmine Kuzmanović, »Epoha na smetlištu. Knjige i spomenici, kao ideološki namještaj bivše epohe, mogu birati između reciklaže i muzeja«, »Danas«, 4. 12. 1990.; vidjet ćemo da je ovaj članak kasnije korišten kao »znanstveni argument« za opravdavanje čišćenja »nepodobne literature«.

Drugi je članak Snježane Čanić, »Nužno, pragmatično i simbolično. Kuda idu socijalistički spomenici«, »Vjesnik«, 16. 3. 1994. U tom članku novinarka Snježana Čanić citira župana Branimira Glavaša koji se hvali svojim postupkom prije bilo kakvih ratnih operacija, dakle već 1991. godine: »Od odgovornosti takvih inicijativa ne bježim, a zapravo se ponosim, jer je upravo bivša općina Osijek prva i jedina tada uklonila sva spomen obilježja bivšeg srbo-komunističkog sustava.« Tome treba dodati da je tih godina (1993.) i Krunoslav Peronja, župan splitsko-dalmatinski, službenim dopisom zatražio od gradskih i općinskih poglavarstava »umjetničko i povijesno prevrednovanje«. Vidjeti o tome: Petar Dorić, »Tko je poskidao spomenike iz vremena 'koje je iza nas'«. Peronjin naputak: Uklonite neslavnu prošlost«, »Slobodna Dalmacija«, 2. 10. 2009. Nisam uočio da je bilo koji državni organ na ove »programatske iskaze« uništavanja knjiga i spomeničke baštine reagirao!!

koja je zlodjelo napravila.¹³ Pravosudno se, dakle, ne goni zlodjelo, nego njegova kritika! I pritom još dodajmo: pravosudno se progoni jedan od naših najznačajnijih filozofa, koji je kao etičar po svojoj filozofskoj vokaciji smatrao osobnom dužnošću ukazati na općedruštvenu i civilizacijsku nedopustivost uništavanja knjiga. Zajednica ili društvo u kojemu je takvo što moguće pokazuje nevjerovatan civilizacijski pad, pokazuje da politički dominiraju snage koje imaju zločinačke ciljeve, kojima nije do unapređenja civilizacijske razine zajednice, nego do sebičnog »probitka«, kako se to lijepo formulira u »novogovoru«, a takva se »pravosudna praksa« mora nazvati onim što ona faktički jeste – progonom.¹⁴

Na javna i jasna upozorenja i kvalifikacije, kakve su povodom uništavanja knjiga, ali i spomenika narodnooslobodilačkoj borbi, dali Primorac, Lukežić i Žižić, reakcija nije bilo. Čak je i Apel 42 građanina iz travnja 2004. godine, objavljen javno, ali posebno upućen i na adrese četiriju nadležnih državnih institucija, potpuno ignoriran.¹⁵ Bez ikakve reakcije nadležnih ostao je i tematski broj

¹³ Da je to bila jedina takva tužba, jedino sudske procesuiranje javne osobe zbog kritike, bio bi to kuriozum u hrvatskoj pravosudnoj praksi 1990-ih, međutim, to nije bila jedina takva tužba u hrvatskoj pravosudnoj praksi, da ne kažem farsu, lakrdiji 1990-ih. Broj tužbi zbog kritike koja se označava kao 'kleveta', 'nanošenje duševne boli', 'uvreda', 'povreda dostojanstva', a koje su u daleko najvećem broju slučajeva popraćene zahtjevima za enormnim novčanim naknadama koje bi 'odagnale' ili barem 'ublažile' navedene 'tegobe', u Hrvatskoj je tokom 1990-ih godina zaista lijep broj, a u »niski biserja« figuriraju imena: F. Tuđmana, A. Hebranga, J. Husara, T. Merčepa, S. Barića, N. Tuđman, J. Uvalić-Valić, pa i »persone koja je uništavala knjige« – Izabel Skokandić... Čitalac zainteresiran za tu hrvatsku lakrdiju nakon 1990-ih godina neće zažaliti truda prelista li novinsku kroniku o tome. Za prvi uvid preporučam dva priloga: 1) Boris Dežulović, »Feral baba i 40 hajduka. 40 veličanstvenih. Tko je Hrvatskoj podmetnuo virus duševnih boli. Pendrek u ruci pravde. Dossier: Feral na Sudu«, »Feral Tribune«, 3. 8. 1998.; 2) »Feral Tribune« (jubilarni broj) od 31. 5. 2003., u kojemu će čitalac naći onaj impozantni broj tužibaba koji su svoju »duševnu bol« 'masno naplatili', a da nisu ni na koji način bili sankcionirani za štete što su ih svojim postupcima nanosili drugima, društvu ili javnosti u cjelini, kao i pojedincima, a na koje je javna kritika ukazivala.

¹⁴ Naglašavam ovaj termin – progon. U tzv. pravnoj državi, kakvu poznaje suvremena historija (država u funkciji građanskoga društva), pravno procesuiranje nepoštivanja normi ili odredaba pozitivnog prava rezultira dakako sankcijama. Ne možemo se ovdje baviti pitanjem o »pravednosti« postojećega pozitivnoga prava, kao ni o »političkoj volji« iz koje je proizišao. Ali je svakako normalno da se sankcioniraju oni koji su odredbe pozitivnoga prava prekršili, a ne oni koji su na to kršenje ukazali – ukoliko se želi »stabilno i pravno uređeno društvo«. Imamo li obrnut slučaj, onda je na djelu jedna od najružnijih perversija - zloupotreba ovlasti koje su povjerene instituciji ili institucijama koje bi odredbe pozitivnoga prava morale štiti. Jasno je da ta zloupotreba vodi poticanju, ohrabivanju, ali i zaštiti onih koji ne poštuju pozitivne propise. Fenomen uništavanja knjiga 1990-ih u Hrvatskoj pokazuje ovu perversiju na djelu, pa ču na tu okolnost posebno ukazati. Nakon prevrata 1990-ih godina jedan od javno najsnažnije raspravljenih fenomena, a što je i obilježje prevrata 1990-ih godina, upravo je »nepostojanje pravne države«. Na tome je inzistirala i EU (i zbog svojih interesa) kao na bitnoj smetnji ulasku Hrvatske u EU.

¹⁵ Ministarstvo kulture reagiralo je 1998. u dva navrata. Najprije odgovarajući na konkretna novinarska pitanja, kad je rečeno da je, »ako se dogodio, takav slučaj za svaku osudu«, da bi se malo nakon toga, na temelju pokrenute istrage, u javnom saopćenju preko HINA-e kvalifikativ »za svaku osudu« relativiziralo svodeći konkretno uništavanje knjiga na nesmotrenost te ga se minoriziralo svođenjem cijelog fenomena tek na dva slučaja (vidi »Večernji list« i »Vjesnik« od 6. 4. 1998.). Što se pak tiče »Apela 42 građanina« iz 2004. – upućenog predsjedniku Republike, premijeru, predsjedniku Sabora i predsjedniku Saborskog odbora za kulturu – predsjednik Stipe Mesić se oglasio prvi prosljeđujući apel nadležnom Ministarstvu, premijer

časopisa »Prosvjeta«, broj 53, Novembar 2003. godine, s naslovom: »Knjigocid – kulturocid. Tko pali knjige, palit će i ljude«, ali nije bilo odjeka, s izuzetkom »Novog lista« i »Novosti - sedam dana«. Retoričko je pitanje: znači li šutnja priznanje?

I u tom je smislu sasvim aktualna misao što ju je »davne« 1972. godine formulirao iskusni i ugledni bibliotekar Drago Vidović u članku »Knjiga, informacija i kultura danas«, VBH, br. 1 – 2, 1972., str. 11:

»I u budućnosti mjerilo dometa jednog društva ostaće njegov odnos prema knjizi kao simbolu civilizacije. Razvijena i koherentna društva ne plaše se ni knjiga čiji im sadržaj ne izgleda prihvatljivim i razumljivim. Ona prepuštaju vremenu da ocjeni i samu njihovu ocjenu o nekoj knjizi. Lomače knjiga iz prošlosti i savremenosti samo su rijetki primjeri bezumlja, a odnos prema knjizi postaje u savremenom društvu mjerilom njegove razvijenosti, kao što je i mjerilo razvijenosti jedne ličnosti, jedne porodice, jedne društvene klase«.

Bitna obilježja čina uništavanja knjiga ne ovise o kvantitetu, o razmjerima uništavanja knjiga. Dovoljan bi bio i jedan jedini slučaj s obilježjima o kojima je prethodno bilo riječi pa da se uzme kao opasno indikativan društveni problem. Ali nažalost, slučajeva uništavanja knjiga bilo je previše i to u dugom nizu godina. Pokušaj da se problem reducira na »eksces«, »pojedinačan slučaj«, na »nekoliko izoliranih neodgovornih pretjerivanja«, na »beznačajnost« literature koja je »otpisana«, na »minoran broj knjiga u odnosu na raspoložive fondove« itd., samo ukazuje na »lošu savjest« i nastojanje da se problem minorizira, zataška, u krajnjem i opravda. I ovdje, tj. i za ovaj fenomen u cjelini vrijedi opaska Jovana Mirića u njegovoj briljantnoj studiji »Zločin i kazna«, u poglavlju u kojem razmatra oduzimanje stanaškoga prava Srbima u Hrvatskoj 1990-ih:

»Brojke su uvijek nepouzdana. Ne zato što bi bile apstraktne, već zato što se s njima manipulira. Za svrhe manipulacije brojke se umanjuju ili povećavaju. No, za prosuđivanje i ocjenu neke politike same brojke i nisu bitne... Na jednom slučaju kao i na hiljadu slučajeva može se manifestirati karakter jedne politike. Može se pokazati njezino demokratsko, ali i naci-rasističko lice.«¹⁶

Ivo Sanader postupio je jednako iako znatno kasnije, (oba zahtjeva Ministarstvo kulture je ignoriralo), dok predsjednik Sabora Vladimir Šeks i predsjednik Saborskog odbora za kulturu Petar Selem na predstavku nisu nikako reagirali.

¹⁶ Jovan Mirić, »Zločin i kazna. Politološko-pravni ogledi o ratu, zločinu, krivnji i oprostu«, Prosvjeta, Zagreb, 2002., str. 72. O 'dimenziji', tj. količini ili broju, uništenih knjiga s naslova »čišćenja biblioteka od nepodobne literature« posebno će biti riječi u Drugom dijelu knjige.

II. UNIŠTAVANJE SPOMENIČKE BAŠTINE U HRVATSKOJ 1990-ih GODINA

Analizirajući fenomen uništavanje knjiga, tj. knjigocid ne može se mimoći da je jedna od manifestacija prevrata 1990-ih bilo i masovno uništavanje posebnog dijela spomeničke baštine – onog povezanog s narodnooslobodilačkom borbom naroda Jugoslavije u toku Drugog svjetskoga rata¹⁷. Naime, ista je politička i ideološka podloga i ista motivacija uništavanja i knjiga i te spomeničke baštine, kao što je istovjetno i nereagiranje nadležnih državnih organa na to uništavanje.

Ideološku motivaciju uništavanja spomeničke baštine 1990-ih godina dobro je formulirao Vjeran Pavlaković, predavač na Odsjeku za interkulturalne studije

¹⁷ S obzirom na to da je NOB vođena jedinstveno (programatski, politički i vojno) na području cijele Jugoslavije, a da su socijalne snage prevrata 1990-ih posvuda na području nekadašnje Jugoslavije bile u bitnoj orijentaciji istovjetne, ne treba čuditi da se uništavanje spomeničke baštine povezane s NOB-om događalo na mnogim područjima Jugoslavije (u Hrvatskoj, Federaciji BiH i Republici Srpskoj, djelomično u Srbiji, »dok su u Vojsci Jugoslavije 'premeštena sa javnih scena u podrum' sva 'trodimenzionalna i površinska obeležja (skulpture, biste, reljefi, plastika, freske itd.) narodnooslobodilačkog rata'«, kako navodi Dušan Plenča) – premda u različitom opsegu. Čitalac će o tome dobiti izvanredno korisne informacije iz relativno malene (62 stranice), ali sadržajem veoma bogate knjižice: »Razaranje spomenika kulture na tlu nekadašnje Jugoslavije 1991 – 1995«, Zbornik radova s tribine: »NOB i naše vreme«, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, Beograd 1997.

Posebno preporučam dva uvodna izlaganja: Dušana Plenče, »Razaranje kulturne baštine« (str. 7 – 13) i Milivoja Despota, »Dobra kulture i njihova zaštita u ratu« (str. 14 – 18). D. Plenča uz osudu uništavanja »... postojećih likovnih ostvarenja motivisanih NOB-om« navodi da su kvaliteti tih ostvarenja »...priznanje odavno iskazali svetski eksperti kulture«: »Spomenična kultura, inspirisana partizanskim ratom, trasirala je put uspona jugoslavenskoj skulpturi ka samom vrhu piramide svetske likovne umetnosti« – tvrdi poznati svetski likovni kritičar H. L. C. Jaffé«, ali i osudili njihovo rušenje. Milivoj Despot svoj sažeti pregled međunarodnih pravnih odredbi o zaštiti kulturnih dobara završava i ovom napomenom: »Jedan od tragičnih rezultata na tlu nekadašnje Jugoslavije su mnogi ratni zločini izvršeni i nad dobrima kulture. Najveći broj tih zločina mogao je biti spriječen da su vojni komandanti i politički lideri preduzimali mjere na koje ih obavezuje međunarodno humanitarno pravo oružanih sukoba. Pravila o zaštiti dobara kulture kršena su flagrantno, a krivični postupci protiv izvršilaca zločina nisu pokretani«.

Kao kuriozum navodim da je »Jutarnji list« (ali tek 16. 5. 2009.!), u svom prilogu »Magazin«, donio članak Patricije Kiš, »Top lista spomenika NOB-u«, na tri stranice, uz deset fotografija značajnih spomenika. U članku autorica daje prikaz nastojanja belgijskog fotografa Jana Kempenaersa da tu spomeničku baštinu, kojom je bio zadivljen, predstavi svjetskoj javnosti i navodi njegovu ocjenu: »Iako je riječ o spomenicima slavne prošlosti njihova morfologija i dizajn moderni su, čak futuristički, te i zbog svoje ljepote zaslužuju poštovanje«. A na osnovu tih fotografija arhitekt Jan Neuteling je rekao: »Jasno je da su skulpture Staljina i Sadama srušene kao ikone diktatora. Ono što je fascinantno kod spomenika koje je Kempenaers fotografirao jest da su apstraktni, lišeni kulta ličnosti: neutralna ikonografija slavlja«.

Filozofskog fakulteta u Rijeci koji znanstveno istražuje »komemorativne svečanosti i mjesta sjećanja«, u intervjuu danom Saši Šimpragi (»Novosti«, broj 517, od 13. 11. 2009.):

»Baš zbog činjenice da su spomenici materijalni izraz ideologije i simboli određene interpretacije prošlosti, oni su dakako laka meta nasilja u vremenu kad društvo prolazi kroz radikalne tranzicije ili rat. U devedesetima, politički sukobi i prateći povijesni revizionizam zahvatili su sve aspekte hrvatskoga društva, uključujući javni prostor. Spomenici su, nažalost, nastradali jer su u ratnoj i nacionalističkoj atmosferi nekima simbolizirali one stvari koje je nova hrvatska država kroz javnu retoriku vladajućih označila kao neprijateljske: Jugoslaviju, komunizam, partizane, bratstvo i jedinstvo, Srbe itd. Bez obzira što su ti spomenici također simbolizirali opće i svakako hrvatske vrijednosti antifašizma ili sjećanje na žrtve rata od kojih su mnoge bile upravo Hrvati. Utoliko je sukob bio ideološki, a ne samo etnički. Naravno, komunisti su postavljali spomenike u pokušaju da izgrade i osnaže legitimitet. To ne opravdava divlje rušenje kulturne baštine ili revizionističke pokušaje brisanja važnih događaja iz kolektivnog sjećanja. Rušenje takvih spomenika, tj. napadi na mjesta pamćenja često su bili pokušaj da se iščupa dio prošlosti iz narativa Drugoga svjetskog rata, pogotovo što se tiče stradanja Srba i drugih u NDH: To je bio dio šire revizije Drugog svjetskog rata u Tuđmanovoj Hrvatskoj, koja nije samo kritizirala neke sporne dijelove komunističke historiografije, nego je krenula stvarati nove mitove i narative, ali ovaj put s pogleda radikalnog hrvatskog nacionalizma pa i apologetike ustaštva, koje se pokušalo sagledati i kroz endehaovsku »državotvornu« prizmu bez one kvislinške i zločinačke. Takvu praksu nije označilo samo rušenje spomenika, nego je bilo i slučajeva izgradnje novih, ne samao legitimnim žrtvama komunističkih snaga, nego i ustaškim prvacima, kao što su bili spomenici Juri Francetiću u Slunju i Mili Budaku u Sv. Roku, koji su bili uklonjeni tek 2004. godine, u vrijeme prvog Sanaderovog mandata. Podignuti su također spomenici pripadnicima oružanih snaga NDH palim u borbama, koji su odjednom postali »žrtve komunističkog terora«, a ne stradalnici u ratnim zbivanjima. Ima i primjera novih spomenika koji spajaju žrtve Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, kroz problematično tumačenje događaja 1941. – 1945. isključivo kroz zrcalo rata u Hrvatskoj u devedesetima. Po ustaši Mili Budaku su nazivane brojne ulice. Jedna postoji i danas u Slavonskome Brodu što je izvan razuma, a institucije ne reagiraju, već se i opet čeka politička odluka, koja ne dolazi. Što se tiče antifašističkih spomenika, treba jasno reći da ih nisu rušili samo Hrvati. Od oko tri tisuće demoliranih partizanskih spomenika, dio su uništili i radikalni Srbi. Npr. u Plaškom je od strane četnika miniran partizanski spomenik u centru grada, jer priča o zajedničkoj borbi Hrvata i Srba nije služila njihovom konceptu etnički čiste Republike Srpske Krajine, ili u Korenici, gdje je vojska RSK srušila spomenik narodnom heroju Marku Oreškoviću Krtiji. Naravno, velika većina spomenika koji su srušeni, oštećeni ili transformirani s novim simbolima – s onih koji nisu srušeni često se skidala petokraka i postavljala šahovnica ili križ – doživjeli su takvu sudbinu s hrvatske strane, bilo od nepoznatih počinitelja, bilo od Hrvatske vojske ili lokalnih vlasti. Knjiga »Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990. – 2000.« vrlo dobro ilustrira što se sve događalo sa spomenicima u Tuđmanovo vrijeme.«

Osim napomene o »socijalnoj podlozi« rušenja spomeničke baštine, V. Pavlaković dobro ukazuje na istovjetno ponašanje tokom prevratnih 1990-ih godina u Hrvatskoj i u Republici Srpskoj Krajini – u pitanju su istovjetne »ideološke pozicije« koje su bile djelatne i u razdoblju 1941. – 1945. kad su ustaše

i četnici bili čak saveznici u borbi protiv partizana, nastojeći ih u brojnim zajedničkim akcijama uništiti.

Nije se, dakako, 1990-ih uništavalo samo spomeničku baštinu tek jedne vrste, oblika ili tipa, u ovom slučaju onu izravno vezanu uz NOB. Stradao je značajan dio ukupnog spomeničkog fonda uslijed izravnih ratnih djelovanja, ali i izvan područja ratnih djelovanja – namjernim granatiranjem, paljenjem, miniranjem i pljačkom...¹⁸ A nije sva stradala spomenička baština ni jednako tretirana.¹⁹ Lako je uočiti da se razlikovalo »naše«, tj. »podobne« od »ne-naših«, tj. »nepodobnih« spomenika. Sukladna tome bila je i javna prezentacija uništavanja, kao što je sukladna bila i terminologija. Samo radi ilustracije navodim da se »micanje nepodobnih spomenika« opravdavalo time što »...podsjetnici na partizanska junaštva tijekom Domovinskog rata u najmanju ruku nisu nailazili na simpatije...«, a »politička situacija i Domovinski rat strašno su utjecali na raspoloženje građana, koji su u napadima bijesa jednostavno razbijali spomenike i spomen-ploče...«

¹⁸ Uz novinske članke o uništavanju spomeničke baštine uslijed ratnih djelovanja, naročito intenzivno tokom 1990. – 1993. godine, a kasnije tek sporadično, najambiciozniji pregled dan je u knjizi Radovana Ivančevića (ed.), »Cultural Heritage of Croatia in the War 1991/92«, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb, 1993. Drugi dio knjige (str. 197 – 304) u cjelosti je posvećen ratnim razaranjima kulturne baštine u Hrvatskoj. Manjim dijelom ta je tematika obrađena i u knjizi Ivice Kostovića i Miloša Judaša (ed's.), »Mass killing and genocide in Croatia 1991/92: A book of evidence«, Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb, 1992. U ovoj je knjizi tom problemu posvećeno jedanaesto poglavlje »The destruction of spiritual and cultural heritage and maltreatment of Roman Catholic priests and nuns« (str. 237 – 257). Obje navedene knjige su izašle kao prva (»Mass killing...«) i četvrta (»Heritage...«) u seriji od četiri knjige: »Croatia in the War«. O uništavanju spomeničke baštine izvan područja ratnih djelovanja izvori su značajno oskudniji. Mediji im nisu posvećivali pažnju jednaku onoj o uništavanju spomeničke baštine »uslijed izravnih ratnih djelovanja«. Nisam naišao ni na jednu cjelovitiju publikaciju oficijelnog karaktera, sličnu dvjema gore navedenima. Jednom dijelu »nepodobne« spomeničke baštine – one koje se tiče NOB-e, tj. još uže, spomenicima, pažnju je povetio SAB Hrvatske prikupivši podatke s područja cijele Hrvatske, što je objavljeno u knjizi koju je uredio Juraj Hrženjak, »Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj«, (»II izdanje s dodatkom«), SAB Hrvatske, Zagreb, 2002. godine (I izdanje je izašlo 2001.). Za ocjenu uništavanja spomenika NOB-a važni su i prilozi Zvonka Makovića, »Sudbina spomenika revolucije. Sotonski obračun s prošlošću«, »Cicero«, broj 5, travanj 1999.; Bogdana Žižića, »Udar na sjećanje« – dokumentarni film o uništavanju spomenika NOB-e, Zagreb, 2001. i njegov intervju s istim naslovom, objavljen u »Feral Tribuneu« 23. 6. 2003.; Adama Dupala, »O razaranju nekih spomen-domova na Baniji i povijesne građe koja se nalazila u njima. Uništavanje za zaborav«, »Prosvjeta«, br. 59, novembar 2003. Za druge dijelove »nepodobne« baštine izvori su još oskudniji. Upućujem čitaoca na rad Đure Zatezala, »Srbi u Karlovcu«, »Ljetopis SKD Prosvjeta«, 1999. O ostalim, mahom novinskim izvorima bit će riječi uz navođenje konkretnih primjera rušenja ili oštećivanja spomenika.

¹⁹ Bizaran i ridikulozan primjer takvog razlikovanja je tzv. karavana »Da se ne zaboravi«, 26. 5. 2009., u organizaciji Udruge branitelja »Podravke«, koja će običi rušene katoličke crkve. A zašto ne i pravoslavne, kad su ponekad jedna blizu druge? Zar pravoslavne (i sve druge) crkve nisu jednako tako »naše crkve«, kao i katoličke? Nizu pitanja ne bi bilo kraja, a ta bi pitanja pokazala da je riječ o perpetuiranju šoviniističke isključivosti, prekrivene ovaj put još i »klerikalnom (ili »sakralnom«) maglom« (osim one tzv. »braniteljske«). Ali je još apsurdnije da je jedna takva »karavana« startala »ispred Kaptola« i da ju je došla ispratiti potpredsjednica Vlade Jadranka Kosor – tako da znamo koliko je ekumena »duboko prožela« hrvatsko društvo. Apsurdu tu dakako nije kraj. Vijest o toj »karavani« bila je naširoko dana na I programu Radio Zagreba, a ponavljana je cijeli dan, u svim emisijama vijesti kao jedna od tzv. udarnih vijesti. Vidjeti informaciju u »Novi list« od 27. 5. 2009.

pa su »zahtjeve za uklanjanje spomenika najčešće podnosile nekadašnje mjesne zajednice. One su, naime, nosile imena istaknutih partizana, pa su u pravilu imale i kip svog heroja. Nakon promjene imena mjesnih zajednica kipovi su postali besmisleni, pa su zatražile njihovo premještanje.«²⁰ Kao ilustraciju, odabrao sam upotrebu »benignije« terminologije. Očito je da ovdje nije riječ ni o kakvoj valorizaciji umjetničke vrijednosti nego se radi o negaciji onoga što su ta spomen obilježja simbolizirala. Je li te simbole trebalo odstraniti i kazuje li to odstranjivanje bilo što o snagama, ideologiji i ciljevima prevrata 1990-ih?²¹

Je li recimo Augustinčićev spomenik Moši Pijadi, jednom od najmoralnijih, najdosljednijih, najradišnijih, intelektualno najsnažnijih i najskromnijih ličnosti komunističkog pokreta u Jugoslaviji, zaslužio da ga »izgone« iz javnog prostora oni koji su mu i kao umjetniku i kao političaru bili sušta suprotnost, da taj skroman, a ne monumentalni spomenik, smješten diskretno, a ne dominantno, gotovo sramežljivo skriven u žbunju, »izgone« neki kvartovski anonimusi (ili možda nisu anonimusi), koji su nemoralom, prevrtljivošću, grabežnošću, lopovlukom i nepoštenjem možda baš snažno doprinjeli onom gorem licu prevrata 1990-ih u Hrvatskoj. Pokazuje li taj čin na simboličkoj razini i do koje je mjere prevrat 1990-ih u Hrvatskoj bio povijesno retrogradan, motiviran prizemnim nagonima i sumnjivo artikuliran.

U člancima o uništavanju spomeničke baštine što sam ih uspio prikupiti za razdoblje 1990. – 1994. godina s ponekim i mlađim slučajem, ne mogu se uopće razaznati kriteriji po kojima su spomenici dijeljeni na »podobne«, tj. »naše« i one druge. Naravno, ako nečiju »nesimpatiju« i nečije »napade bijesa« odbijem prihvatiti kao nekakav samorazumljiv, jak i dostatan argument.

Ta ignorancija nikako nije slučajna jer su i u Saboru pitanja o broju oštećenih ili pak uništenih spomenika žrtvama fašističkog terora i pitanje o počiniocima prošli bez rasprave. Pitanja je postavio Marko Atlagić, (SSH, Benkovac), zastupnik u Vijeću općina, na sjednici 27. i 28. 12. 1990., a Vlada mu je 27. 2. 1991. odgovorila »da su tijekom 1990. na području Republike Hrvatske zabilježena

²⁰ »Jutarnji list«, 28. 8. 1998., str. 12. Navodi preuzeti iz članka Kristine Turčin »Spomenici iz NOB-a. Većina zagrebačkih obilježja antifašističke borbe uništena je ili premještena. Mošu Pijade htjeli samo stanari staračkog doma«. Članak je zasnovan na razgovoru sa Silvijem Novakom iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Članak završava ovako: »Prema podacima Stipe Ugarkovića, koje je iznio u knjizi 'Spomen obilježja u Zagrebu', svaki šesti Zagrepčanin sudjelovao je u narodnooslobodilačkoj borbi, a čak 89 njih proglašeno je narodnim herojima. Svaki od heroja imao je bar po jedan spomenik. Nakon njihova uklanjanja na mjesta nekadašnjih obilježja NOB-a nisu postavljena nikakva 'zamjenska' umjetnička djela, već postolja zjape prazna.«

²¹ Da parafraziram Miroslava Krležu, odstranjivanje spomenika Moši Pijade zaista se može smatrati izrazom »našeg zmijskog klupka provincijalnih zapletenosti i idejnih komičnosti« – ali ne onog iz 1930-ih, nego suvremenog, u Hrvatskoj 1990-ih godina. (Krleža, »Panorama pogleda, pojava i pojmova«, Izbor i obrada citata: dr. Anđelko Malinar, Drugo izdanje, NIŠRO »Oslobođenje« Sarajevo – »Mladost« Zagreb, Sarajevo 1982., str. 216 – 227)

92 oštećenja ili sknavljenja spomen-obilježja podignutih u znak sjećanja sudionicima NOR-a i žrtvama fašističkog terora. Upotrebom eksplozivnih sredstava oštećeno je ukupno 9 spomen-obilježja, a u ostalim slučajevima radilo se o rušenju, razbijanju upotrebom tvrdih predmeta, premazivanju raznim bojama ili drugim sredstvima, paljenju vijenaca istaknutih na tim obilježjima i tome slično. U najvećem broju slučajeva učinio su oštećivali ili uklanjali zvijezdu petokraku. Poduzetim operativnim mjerama i radnjama, otkriveno je ukupno 13 počinitelja tih djela, protiv kojih su podnesene krivične prijave nadležnim javnim tužilaštvima«. Na dnu teksta dana je napomena: »Zastupnik nije komentirao odgovor.«²²

Devedeset dva devastirana spomen-obilježja zaslužila bi opsežnu saborsku istragu i raspravu jer tada još nije bilo ratnih okršaja pa su sve te devastacije »naših ruku djelo«. S obzirom na to, činjenica o rušenju ovih, i baš ovih spomen-obilježja, morala je biti znak za uzbunu svima koji su zaduženi da štite spomeničku baštinu, a to se moralo očekivati utoliko prije što je na čelu Sabora bio stručnjak za likovne umjetnosti i spomeničku baštinu, Žarko Domljan. Ako je pitanje i bilo postavljeno izričito za spomen-obilježja žrtvama fašističkog terora, zašto nije spomenuto rušenje nijednog drugog spomen-obilježja? Valjda zato što ga nije bilo!? A ako je tako, nije li onda selektivno rušenje spomenika jasan znak ili iskaz ideološke isključivosti? U odgovoru Vlade se ne navodi koja su to konkretna spomen-obilježja bila, ali iz teksta se može zaključiti da su oštećenja »u najvećem broju slučajeva« povezana s odstranjivanjem zvijezde petokrake. Pa je li za to bio potreban eksploziv?! Ipak, iz tekstova koji govore o uništavanju spomenika vidjet će se da tome i nije bilo tako. S druge strane, protiv 13 počinitelja »podnesene su krivične prijave nadležnim javnim tužilaštvima« – ali nema ni riječi kakvi su rezultati krivičnog gonjenja. U dostupnoj mi dokumentaciji nigdje nisam našao da je bilo tko te prve godine, a i narednih godina bio kažnjen za uništavanje spomen-obilježja. Konačno, u odgovoru Vlade nema ni jedne jedine riječi o tome što se namjerava poduzeti da se zaustavi rušilački stampedo koji je počeo već 1990. godine. Ta je okolnost važna za razumjevanje onoga što je slijedilo, kao i za razumjevanje šutnje o rušenju »ne-naših« spomenika u Hrvatskoj 1990-ih.

Tri mjeseca nakon Marka Atlagića, na sjednici Društveno-političkog vijeća Sabora, 21. i 22. 3. 1991., istovjetno pitanje je postavio i Darko Čargonja, SDP, Rijeka III. Odgovor Vlade bio je također istovjetan.²³

²² »Izješća Hrvatskoga Sabora« broj 26, 18. 3. 1991., str.42.

²³ »Izješća Hrvatskoga Sabora« broj 41, 19. 7. 1991., str. 17 i 18. U »Izješćima...« naslov je: »Spomenici. Sknavljenje obilježja antifašističke borbe«. Odgovor Vlade je ovaj puta nešto duži nego odgovor na pitanje Marka Atlagića, ali je u bitnom istovjetan, iako se ovaj put navodi da je »... evidentirano ukupno 107 oštećenja ili sknavljenja...« (dakle dodatnih 15 slučajeva). Tekst o načinu rušenja/oštećivanja identičan je prethodnom, ali je proširen odgovor o počiniocima i njihovu gonjenju. »U dva slučaja počinitelji su identi-

»Osječki DOM« je u travnju 2002.²⁴, uz popis uklonjenih spomenika, na cijeloj stranici donio tekst o »organiziranom uklanjanju osječkih antifašističkih spomenika tijekom 1992.« pod naslovom: »Osječki antifašistički spomenici tako su *zaštićeni* da ih od 1992. nitko ne može pronaći«. Evo nekoliko djelova iz članka Ivane Draganić:

»Prema podacima Ministarstva kulture – Konzervatorskoga odjela Osijek, na području našega grada bilo je 1991. godine 82 spomen-obilježja antifašizmu, a do 1992. uništeno je, nestalo ili uklonjeno 63 spomenika, bista i spomen-ploča. Od toga je broja 19 spomenika vrlo značajno zbog svoje umjetničke vrijednosti. Od osječkih spomenika antifašizmu ostali su samo »Majka s djetetom« koji se nalazi u parku na Gajevu trgu, August Cesarec (poznatiji kao »Šetač«) u Blok-centru te obilježja na groblju. Nemamo nikakvih saznanja o tome gdje se danas nalaze ostali spomenici. Mnogi su uništeni ili oštećeni, a 1992. »Unikom« je većinu tih danas nestalih obilježja uputio na obnovu i restauraciju. Donesena je uredba tadašnje Skupštine općine Osijek da se oni skinu i odnesu na restauraciju. Od nas je zatražen jedino popis svih tih spomen-obilježja koji je kasnije dobio tadašnji direktor Unikoma Tomislav Glavaš – objašnjava Drago Kretić, viši savjetnik za nepokretne spomenike u Konzervatorskom odjelu.«

Slijedi opis nestajanja kako spomenika i spomen obilježja, tako i dokumentacije o tome, sa zaključnim stavom da »dakle, nema ni spomenika ni

ficirani i protiv njih je pokrenut postupak.« Rezultat: u prvom slučaju je javno tužilaštvo u Splitu odbacilo prijavu jer je bila riječ o šest maloljetnika, a u drugom slučaju počinioci su dvije punoljetne i jedna maloljetna osoba i »predmet se nalazi u fazi prikupljanja potrebnih obavijesti«. »U većini slučajeva, i pored poduzetih operativnih mjera i radnji, nisu pronađeni počinitelji« Možda se za sve uništene spomenike može primijeniti i genijalna laž o silnim vjetrovima koji su srušili recimo Bakićev spomenik na Blažuju. To što su posvuda odjekivale eksplozije prilikom uništavanja spomenika, to valjda za policijske uši nije bilo čujno! Kao kuriozum navodim da je i 1997., u Saboru, dr. Zvonimir Bartolić iz HDZ-a postavio pitanje o očuvanju spomenika kulture – ali samo dvoraca u kontinentalnom dijelu Hrvatske... (»Izvjješća Hrvatskoga Sabora« broj 193, 13. 3. 1997., str. 5)

²⁴ »Osječki DOM«. Informativni list za dom i obitelj, Osijek, subota 27., nedjelja 28. i ponedjeljak 29. travnja 2002., godina III., Broj 237. I Bogdan Žižić u svom intervjuu pod naslovom »Eksplozivna braća Glavaš«, (naslov je vjerojatno dala redakcija) posebno ističe: »Ja se nisam bavio ratom, i to je ono što ljudi koji kritiziraju ovaj film ne razumiju. Uništavanje spomenika događalo se s naslova nacionalističke ideologije, koja je minulih deset godina bila izrazito naglašena. Vrlo sam temeljito razgovarao s ljudima, od Vukovara do Dubrovnika. Bilo je tu svakakvih primjera. Na području Osijeka puno mi je pomogao vaš kolega Drago Hedl. Tamo su, zahvaljujući braći Glavaš, napravljene strašne stvari. Naime, Branimir Glavaš je najprije bio predsjednik Izvršnog vijeća, a poslije župan. Tomislav Glavaš bio je, pak, direktor gradskog poduzeća za zelenilo i čistoću. I onda bi se oni igrali na taj način da bi jedan drugome pisali dopise o restauriranju spomenika, pa bi nakon toga spomenici i spomen-ploče bili rušeni i uništavani. I na kraju, postoji jedno pismo u kojemu Tomislav Glavaš, kao direktor poduzeća »Unikom«, daje izvještaj predsjedniku Izvršnog vijeća, svome bratu, u kojemu kaže da je uništeno 45 spomenika, da je on to sve marljivo obavio sa svojim ljudima, ali da se, na žalost, nisu dala uništiti neka postolja pa bi trebalo poslati još eksploziva.« »Feral Tribune«, 23. 6. 2001. O uklanjanju spomenika u Osijeku pisao je i novinar Drago Hedl još 1994. godine: »Kako ući u povijest i biti iz nje istjeran. Velikani od brončanog tijesta«, »Feral Tribune«, 9. 5. 1994. O stanju u Osijeku je i članak Marija Lukačevića »Osijek pred borbom s kriminalcima. Rat 'crnim kapuljačama'«, »Vjesnik«, 4. 2. 1992., str.2. Riječ je o kriminalcima, kojih ima »čak i među Hrvatskom vojskom« (...) »Nitko im se zapravo ne suprotstavlja.« (...) »Vojna policija uglavnom sliježe ramenima, stiže na pozive, konstatira događaj i potom ništa ne poduzima.« (...) »Dojam je da je civilna policija na neki način razvlašćena.«

dokumentacije koja bi pomogla policiji u njihovu pronalaženju. Jesu li ti znakovi osječkoga antifašističkog naslijeđa i baštine završili na nekome lokalnom odlagalištu smeća, u talionici željeza ili su restaurirani u sirovinu za izradu posuda? Pokazat će vrijeme i upornost.«

Na upit gdje bi mogli biti spomenici, jer on je bio predsjednik Izvršnog vijeća Skupštine općine Osijek u vrijeme uklanjanja spomenika, Branimir Glavaš kaže da je obolio »od opće amnezije jer danas vlada boljševičko-komunistički totalitaristički progon nezapamćen od 1945. do 1990.« »Ničega se ne sjećam!«, kratko je na isti upit odgovorio i Tomislav Glavaš, tadašnji direktor »Unikoma«, a i Blaž Bebek, tada voditelj RJ Čistoća kaže: »Službeno ništa nismo znali. Moji su dečki to skidali, međutim, službeno ništa nismo znali!« Nadalje, da sve bude krajnje ironično, kad je od Konzervatorskog zavoda u Osijeku početkom 1990-ih radi »obnove« zatražen popis antifašističkih spomenika, zatražen je popis samo tih spomenika, i to radi »restauracije i obnove« svih odjednom(!). Spomenici su poslani na »restauraciju i obnovu« u skladište smeća Čistoće(!).

»Vjesnik« od 6. 3. 1994., na str. 10. i 11. donosi dva, u svojoj različitosti znakovita primjera tretmana spomenika NOB-a. Pod naslovom »Sudbina spomen-obilježja« Zlatko Šimić opisuje micanje spomenika Moši Pijadi, citiram »... da mu nije tu mjesto iz društvenih i estetskih razloga, da spomenik ima kontakt u vrijeme socijalističkog sustava čiji je jedan od utemeljitelja i Moša Pijade. Budući da ne postoji više ni socijalistički sustav, niti dotično Radničko sveučilište, smatraju da ne postoji društvena motivacija za tim spomenikom.« A Damir Herceg pak donosi kratku bilješku s naslovom »Srušeno, pa obnovljeno«: »Kada je iz Klane nestala bista Antona Raspora Španca, narodnog heroja NOB-a, građani su – dali izraditi novu bistu sumještana«. Herceg u toj kratkoj bilješci navodi i nekoliko informacija o oštećenjima spomenika NOB-a u Rijeci, njenoj okolini i u Ogulinu.

Mjesec dana ranije, u »Večernjem listu« od 9. 2. 1994., M. Galeković u članku »Glava u vreći. Kako će se riješiti pitanje spomenika u središtu Dugog sela« zorno pokazuje nedoumice o tretmanu spomenika NOB-a: da li ga obnoviti ili ga maknuti.

Da je uništavanja/sklanjanja od javnosti spomeničke baštine NOB-a bilo posvuda u Hrvatskoj i da u tom poslu postoji kontinuitet i motiva i obrazloženja, može se, uz primjere što sam ih do sada naveo, vidjeti i iz članka Drage Hedla, »Kako su spomenici baranjskih antifašista završili na katoličkom groblju u Belom Manastiru. Izmještanje narodnih heroja«, »Feral Tribune«, 3. 8. 2002. Hedl kaže da »tako je u Osječko-baranjskoj županiji okončan posao koji su davne 1992. u Osijeku pedantno obavili djelatnici Unikoma...«, navodi i obrazloženje Ivice Buconjića, gradonačelnika Belog Manastira i novopečenog saborskog

zastupnika HDZ-a: »Uklanjanje tih bista simbolično je prekidanje s naslijeđem komunizma, što mi u Baranji, zbog okupacije, do sada nismo uspjeli napraviti«, i daje komentar: »Buconjićeva izjava mogla bi se protumačiti jedino na način da NOB nije imao antifašistički, nego komunistički karakter, premda su povjesne ocjene drugačije«. U knjizi Nade Lazić »Baranja 1941. – 1945.«, koja se najcjelovitije bavi antifašističkim otporom u Baranji, Jovan Lazić, Sara Bertić i Erne Kiš nedvojbeno su označeni kao antifašisti.

O kulturocidu nad spomeničkom baštinom, na samom početku 1990-ih, zanimljiv razgovor su vodili novinar Milorad Bibić Mosor i akademski kipar Lujo Lozica:

– Jeste li preboljeli što su vam isjekli na komadiće skulpturu Josipa Broza Tita u mramoru.

– To je bio kulturocid najgore vrste kojega je osudio cijeli svijet. Jedino se u Hrvatskoj o tome šutjelo. Tada sam živio u San Marinu, čuo sam da su mi Titovu skulpturu, izloženu u Šubićevoj ulici u Zagrebu, zbog toga što je u toj zgradi održana jedna sjednica Sabora, ispilali na komadiće. Strašno. Užasno. Ubitačno. Nestvarno.

– Je li istina da zato niste htjeli susret s Franjom Tuđmanom? Ni to da napravite njegovu skulpturu.

– S Franjom Tuđmanom se nisam sretao. Niti sam ja želio sresti njega niti je on htio sresti mene.

– Isti slučaj kao s Pablom Piccasom i diktatorom Francom u Španjolskoj!

– Je li me to uspoređujete s Piccasom?

– Ne, ne. Samo mi je to slučajno palo na pamet.

– Picaso je bio zaluden komunizmom kao što su sad svi zaludeni internetom. To je tad bilo u modi. Francu to nije odgovaralo, najviše je volio ne gledat Piccasovu Guernicu...

– Možda je Franjo Tuđman volio neko vaše umjetničko djelo...

– To me ne zanima. Moje geslo je: tko jednom izda – uvijek izda! Pametnome dosta! Više neću o tome.

– A Josip Broz Tito.

– Za mene vrlo mudar i pametan čovjek i veliki političar! I stop o toj temi.²⁵

Ali nije Titova skulptura jedino uništeno djelo Luje Lozice. Nepoznata je sudbina i impozantnog kipa Veljka Vlahovića koji je skinut s postolja na Trešnjevci, u parku na uglu Ozaljske, donedavno Končareve, i Nehajske. Nekamo je odnesen.

Nije moguće tvrditi i izmotavati se da »nije bilo informacija« ili da je »narod« bio bijesan i u tom bijesu odstranjivao i rušio spomenike. Baš obrnuti primjer je bista Antona Raspora Španca kad je narod zahtijevao zaštitu i očuvanje spomenika... »ali uši posvećenih to nisu čule«. »Feral Tribune« 22. 12. 1995. u svojoj rubrici »Picaškandal« donosi o tome ovakvu informaciju: »Gradac na nogama«, a ispod njega tekst:

²⁵ »Slobodna Dalmacija«, prilog 'Spektar', 18. 8. 2007., str. 20,21.

»Na nekoliko zagrebačkih adresa nedavno je stigla peticija 149 mještana Gradaca, a peticiju su imali prigode pročitati osobno Franjo Tuđman, uzoriti kardinal Franjo Kuharić i saborski zastupnik Luka Bebić. Zašto baš oni? Priča iz Gradaca dat će odgovor na to pitanje.

U veljači godine 1992., usred bijela dana, pripadnici Treće bojne Četvrtke gardijske brigade srušili su u Gradacu spomenik posvećen borcima NOR-a toga kraja. Spomenik je rad akademskoga kipara Antuna Augustinčića, podignut je bio priložima mještana i otkriven 1972. u prisutnosti tadašnjega partijskog sekretara Luke Bebića. Prema navodima mještana idejni začetnik gradačke akcije Treće bojne bio je mjesni župnik fra Ante Anić koji ovih dana pokušava naplatiti učinke svojega konspirativnog rada iz 1992. Na postament porušena spomenika fra Ante je naumio postaviti novi i prikladniji – golemi kromirani križ – pa su radnici počeli ruševinu i postavili građevinske skele, pripremajući se za postavljanje križa.

Fra Antu pritom ne ometa ni prosvjedovanje mještana Gradca, među kojima je veliki broj onih koji ga svake nedjelje slušaju u crkvi. Suočeni s njegovom samovoljom, Gradačanima nije preostalo ništa drugo nego da se požale fra Ivinu šefu, uzoritu kardinalu Kuhariću, tražeći ujedno i zaštitu od sekretara Bebića i vrhovnog zapovjednika HV-a Tuđmana, pa je iz Predsjedničkih dvora stiglo diskretno pitanje što se to zbiva u Gradacu. U međuvremenu, nezadovoljstvo mještana pokušava se stišati, ali *glede & unatoč*, fra Ante ne odustaje, a skele čekaju križ.

Osim novinskih članaka, dvije su se publikacije potpunije bavile stradanjem kulturne baštine.

U reprezentativnoj knjizi »Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92«, koju je priredio Radovan Ivančević, a objavljena je 1993., jasno je izražena namjera da se da historijska i sadržajna panorama naše kulturne baštine uz opis štete što joj je nanijeta ratnim događanjima. Bilo bi za očekivati da će se u takvoj publikaciji naći cjelovit i objektivan pregled uništavanja spomeničke baštine, ali nažalost tome nije tako.

Ponajprije, u historijskom pregledu spomeničke (kulturne, umjetničke) baštine na području Hrvatske ni jednom riječju nisu spomenuti barem najznačajniji »nepodobni« ili »ne-naši« spomenici. Riječ je naravno o spomeničkoj baštini »hrvatskih Srba«²⁶ i onoj koja je povezana s NOB-om, revolucijom i antifašističkom borbom. Što se tiče poglavlja koje opisuje XX stoljeće, a potpisuje ga Zvonko Maković, ono je pisano krajnje sažeto, s dominantnim prikazom urbanog arhitektonskog i akademskog likovnog stvaralaštva, pa je s obzirom na ograničeni prostor, svega 10 stranica u kojima je i ilustrativna građa, jasno da nije bilo moguće prikazati svu raznovrsnost i sav opseg spomeničke baštine na području

²⁶ Termin »hrvatski Srbi« koristim samo kao tzv. »tehnički termin«, bez namjere da na bilo koji način tu (srpsku) komponentu izdvajam iz cjeline stanovništva Hrvatske, tj. da ih »getoiziram«. Građani srpske narodnosti na današnjem prostoru Hrvatske moraju biti apsolutno jednakopravni kao i svi drugi građani, naprosto kao građani Hrvatske. Jedan od razloga tragičnog toka događaja 'devedesetih godina u Hrvatskoj' upravo je dan činjenicom što su građani srpske narodnosti od početka prevrata tretirani kao 'građani drugoga reda'. Dovoljno je prisjetiti se izjava o 'šiljatim glavama' (Š. Đodan), 'sreći što supruga nije Židovka ili Srkinja' (F. Tuđman), 'Srbi su remetilački faktor' (F. Tuđman), 'djecu u osnovnoj školi treba učiti da su im Srbi neprijatelji' (B. Mišetić) itd.

Hrvatske²⁷. Ali, zanimljivo je da se u Uvodu (str. 21 – 61), koji sažima cjelinu problematike i daju odgovarajuće ocjene, spominju tek dva spomenika koji bi se mogli ubrojiti u kategoriju »ne-naših«. Na tekst i kontekst u kojem se spominju ta dva spomenika osvrnuti ću se kasnije.

Svrha je publikacije, naglašava se u Predgovoru, da se svijet upozna s razmjerima stradanja kulturne baštine pa se u drugom dijelu knjige donose podaci o šteti koju je agresor počinio kulturnim spomenicima u Hrvatskoj. »Prema informacijama što ih je prikupio Institut za zaštitu spomenika Republike Hrvatske, a koji ne mogu biti smatrani potpunim u pogledu oštećenja starih lokacija i pojedinačnih spomenika, kao i obima oštećenja (jer je značajan dio Hrvatske još uvijek izvan kontrole legalnih vlasti ili je u potpunoj izolaciji), a od ukupno 102 područja Hrvatske 64 su područja bila s 2. lipnja 1992. izravno izložena, 854 lokacije su bile neposredno ili posredno ugrožene. Ove lokacije uključuju 236 zaštićenih povijesnih lokacija ili njihovih djelova (47 urbanih i 187 ruralnih jedinica). Pod udarom je bilo 245 povijesnih lokaliteta, 9 arheoloških lokaliteta i 1 memorijalna jedinica, od kojih je 28 uništeno, 32 spaljeno, 83 djelomično srušeno, 92 oštećeno, dok za 9 arheoloških lokaliteta za sada ne postoje informacije o oštećenjima što su ih pogodila. U isto vrijeme su oštećena ili uništena u ovim napadima 683 pojedinačna spomenika, registrirana ili smatrana kao kulturno blago. Zgrade 37 muzeja, 9 arhiva i 22 biblioteke također su oštećene, neke od njih uništene.« Nakon opisa dane su i dvije tabele u kojima se sumarno po vrstama i kategorijama objekata prikazuje uništenje ili oštećenje kulturne baštine.²⁸

Ne dovodeći u pitanje nijedan od ovdje navedenih podataka, jer naprosto drugih nemam pri ruci i zato što nisam tu problematiku samostalno istraživao, htio bih skrenuti pažnju tek recimo na činjenicu da se u Predgovoru, Uvodu i u drugom dijelu knjige dosljedno upotrebljava termin »agresor« i jasno je iz konteksta da je riječ o postupcima »druge strane«, ali nigdje nema ni riječi o tome da je možda i »naša strana«, »neagresorska«, uništavala ili oštećivala spomeničku baštinu, premda je već i u tim prvim godinama bilo evidentiranih takvih slučajeva.²⁹

²⁷ Na str. 58 i 59 pogrešno su pripisane atribucije: uz sliku Korčule stavljena je atribucija »Rab«, a uz sliku Raba »Korčula«.

²⁸ R. Ivančević (ed.), »Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92«, Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., str. 15, 202 – 206.

²⁹ Nema potrebe podrobnije se baviti ponekim tvrdnjama i kvalifikacijama koje su u Predgovoru, Uvodu i u II. dijelu knjige navedene, ali ih treba spomenuti, odnosno na njih čitaocu skrenuti pažnju. Mislim da se može reći kako su one 'plod' ili »danak« isključivosti koja je u Hrvatskoj bila krajnje izrazita. Uz spomenuto kategorično svođenje počinioaca svih uništavanja spomeničke baštine na »barbare«, »agresore« i sl. nema ni jedne jedine riječi o »našem barbarstvu«, forsira se isključiva kulturološka povezanost sa Zapadnom kulturom i negira bilo kakav pozitivan utjecaj tzv. Istočne, bizantske kulture, Jugoslaviji se pripisuje samo onemogućavanje, zatajivanje i gušenje »hrvatske samobitnosti«. Na str. 47 – 48 navodi se da su hrvatski

Na str. 202. navodi se da je »...oštećeno ili uništeno u ovim napadima 683 pojedinačnih spomenika registrirana ili smatrana kao kulturno blago«. Međutim, u sumarnom pregledu (tabela na str. 205) pod tim se podrazumjevaju i palače i samostani i crkve i komercijalne zgrade, a »spomenici na javnim površinama« zastupljeni su brojkom 6. Kako bi uništene spomenike antifašističkoj borbi trebalo tražiti u toj kategoriji, brojka 6 se čini krajnje nevjerovatna. Pitanje je zašto nisu pobrojani spomenici NOB-a. Prema podacima SAB-a Hrvatske »...frontalni napad na antifašistička spomen obilježja počinje 1990. godine s pojačanim intenzitetom 1991. do 1995. godine...«, s rezultatom: »...od 1990. do 2000. godine u Hrvatskoj je prema nepotpunim podacima srušeno, oštećeno, oskvrnuto ili uklonjeno od pogleda građana 2.964 spomen obilježja među kojima 731 spomenik...« Kako je knjiga »Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92« izišla 1993., a pripremana je još i u rujnu 1992., ti su podaci mogli, naravno i morali, biti uvršteni?!³⁰ Nema potrebe posebno se zadržavati na »finesi« da je u tabeli na

umjetnici, koristeći raskid sa Sovjetima, uspjeli »izboriti pravo na slobodu umjetničkog izražavanja«. Kako su to uspjeli uz »nepodnošljiv komunistički teror« ostaje tajna! Zaista je pretjerivanje namjerno jednostrano prikazivanje niza historijskih činjenica, primjerice na str. 26. tvrdnja da je Hrvatska zagovarala prekid s tzv. Istočnim blokom i formiranje »trećega svijeta još 1947.«, pa način na koji se govori o JAZU, njenom osnivanju i imenu, pa same pohvale Austriji, bez ijedne kritičke riječi o otporu naših naroda austrijskom despotizmu. Pojmovi »Jugoslavija« i »socijalizam« nemaju nikakvu pozitivnu konotaciju i od njih se bježi »kao vrag od tamjana« – što je sve odreda svojevrsna »pragmatička revizija« povijesnih činjenica. A tvrdnja o tome da dio monumentalnih spomenika nije rađen u skladu sa socijalističkim uvjerenjem autora, nego naprotiv – teška je uvreda autorima. Znači li to da su oni radeći spomen obilježja socijalističkim i oslobodilačkim uspjesima naših naroda, a u potaji nešto u suprot tome, bili licemjeri, lažljivci, kameleoni?! Što bi na takvu kvalifikaciju njihovih djela rekli Krsto Hegedušić, Antun Augustinčić, Vanja Radauš, Edo Murtić, Dušan Džamonja, Lujo Lozica itd., da ne govorimo o Vojinu Bakiću čija je gotovo cjelokupna porodica bila žrtvom ustaškoga režima. I jesu li autori monumentalnih spomenika takve izjave dali, potpisali, ili na neki način ovlastili bilo koga da ih ovako obilježi? Nepodnošljiva lakoća podmetanja, da parafraziram Milana Kunderu ili naprosto kultura laži, da parafraziram Dubravku Ugrešić! Stoga, nažalost, i značajni dijelovi knjige koji su korektni, trpe uslijed nevjerodostojnosti ovakvih »pragmatičkih revizija«. Radi usporedbe i provjere radi li se o podmetanju, navodim riječi Dušana Džamonje iz intervjua danog Jeleni Lovrić za »Vjesnik« od 10. 9. 1972.: »Kako je poznato, za memorijalni spomenik na Kozari raspisan je jugoslavenski natječaj, koji je pobudio moje zanimanje zato što se radi o spomeniku od izuzetnog značenja za NOB. Kozaračka je epopeja, naime, po svom karakteru nešto vrlo specifično – tu se kao možda nigdje drugdje u tolikoj mjeri razvio otpor samog naroda, koji je masovno pristupio na stranu partizana i tako pružio otpor daleko nadmoćnijem neprijatelju. Zato Kozara nosi u sebi svu dubinu ljudskosti i dubokog narodnog osjećanja za slobodu. Zadatak da stvorim spomeničku ideju koja će ovjekovječiti našu najznačajniju epopeju s tim njenim sadržajnim značajkama pobudio je moj dubok i izuzetan interes.« U istom broju »Vjesnika« data je i kratka bilješka o kozaračkoj epopeji iz pera Vase Banovića. »Kozara ne zaboravlja svoju djecu. Na svakog partizana Kozare nastupalo je petnaest neprijateljskih vojnika (...) Poginulo 1.700 boraca, a od 70.000 ljudi i djece iz zbjega s bataljonima se probilo oko 20.000, dok su ostali pobijeni ili otjerani u koncentracione logore.« Danas je »od spomenika starog tri desetljeća ostao samo kostur«, kako kaže Damir Kundić, u »Novom listu« od 29. 11. 2010.

³⁰ Pretpostavljam da je autor, renomirani stručnjak i sveučilišni profesor, morao znati za knjižicu Dane Pavlice, »Od Kamenske do Zvečeva«, NIŠP »Prosvjeta«, Bjelovar, 1975., u kojoj su važni podaci o spomenicima za papučko-požeško područje i koja je stoga mogla poslužiti kao orijentir za provjeru koji su od tih »nepodobnih« spomenika stradali (Bakićev je svakako najmonumentalniji i najznačajniji). Nažalost tek je kasnije, mnogo kasnije, 2007., savjesni istraživač Dane Pavlica, ali tada kao prognanik iz svoga zavičaja knjigom »Stratišta oko Papuka i Psunja«, Beograd 2007. dao pouzdano svjedočenje i o ljudskim stradanjima

str. 206. dan pregled stupnja devastacije, ali se za jednu trećinu (31,9 %) konstatira »Ne raspolaže se podacima«(!);

Nadalje, u knjizi se na str. 42., ističe tolerantnost Hrvata prema drugim vjera-
ma, primjerice židovskoj i pravoslavnoj, čemu je dokaz da se baš u Karlovcu na
glavnom trgu nalaze crkve obiju vjeroispovijesti. Usput, nadam se da se takvom
»tolerancijom« ne smatra i događaj iz ljeta 1941. godine u Glini, kad su ustaše
zatvorili i pobili u pravoslavnoj crkvi 1564 Srba, a zatim crkvu do temelja sruši-
li... Spomen dom tim žrtvama i tom događaju, izgrađen na tom mjestu, temeljito
je 1995. devastiran, a zatim prenominiran u »Hrvatski dom«!³¹ Ali vratimo se
pravoslavnoj crkvi u samom središtu Karlovca. Na str. 49. donosi se slika tog
oštećenog spomenika kulture nulte kategorije i tvrdi: »Treba dodati da je ova srp-
sko-pravoslavna crkva, koja je bila planirana i podržana od Hrvata u hrvatskom
Karlovcu u razdoblju baroka, bila srušena granatama ispaljenim od srpske artilje-
rije 1991. nakon višemjesečnog nemilosrdnog bombardiranja grada? Predgrađa
i granična područja Karlovca još i danas su, u rujnu 1992., bombardirana?« Iz
samog teksta nije moguće odgonetnuti čemu upitnici. Možda je autor bio u dile-
mi, možda je ponešto i sumnjao ili znao o stvarnim razlozima oštećenja te crkve,
ali nije smatrao oportunističkim da to što zna ili sumnja da bi moglo biti istina jasno i
javno iznese. U svakom slučaju, to je naprosto neistina, a jedna takva propagan-
distička manipulacija nedopustiva je u publikaciji ove vrste, uz pitanje čemu je
neistina služila ili služi?

Bitno drugačije podatke o rušenju pravoslavne crkve u Karlovcu čitalac će
naći u studiji Type Затекала »Срби у Карловцу. Скица за монографију Срби
и српска православна црква св. Николе у Карловцу од оснотка града 1579.
до 1995. године«³². Na str. 89 – 104 daje se pregled događanja s početka 1990-ih
koji su doveli do rušenja crkve i dijela eparhije. U nekoliko je navrata crkva

kojima su ti spomenici bili posvećeni. Rušenje i prešućivanje rušenja tih spomenika zločin je prema tim ljud-
skim stradanjima.

³¹ Sva su obilježja (i ploče s imenima poubijanih ljudi) devastirana i odstranjena. Zahtjevi da se to ispravi
i da se obilježja restauriraju i vrate na prvotno mjesto – nikako da se »uslišaju«. A jedna od najvažnijih pre-
preka tome je, kako nas informiraju »Novosti« (od 10. 4. 2009., str. 13), kapric »vlasnika hotela« u tom, sada
»Hrvatskom domu«: »Za postavljanje ploča na zgradu hotela vlasnik traži naknadu, jer smatra da bi narušile
izgled zgrade...«

³² Objavljeno u »Летопису хиљаду деветсто деведесет девете«, SKD »Prosvjeta«, Zagreb, 1999., стр. 42
– 119. Đuro Zatezalo opisuje i brojne druge »dirljive« zločine i vandalizme 1991. i 1992. godine (ubistvo rez-
ervista na Koranskom mostu, miniranje kuća i rušenje antifašističkih spomenika, napadi na ljude »nepoželj-
ne« nacionalnosti, pljačke...) – zbog čega je »do sredine 1992. godine iz Karlovca izbjeglo 15.000 Karlovčana
srpske nacionalnosti, od ukupno 21.731 koliko ih je živjelo u gradu po popisu iz 1991. ili 69,1%« (str. 95).
Vrlo je instruktivno pročitati o višegodišnjim nastojanjima lokalne vlasti da se crkva (ruševine crkve) sasvim
odstrani, ali i o otporu tom ludovanju (koje je očito računalo da će se potpunim odstranjenjem »ruševine«
jednom zauvijek zaboraviti zločin rušenja). O »obnovi« minirane zgrade eparhije vidjeti i: Damir Kundić,
»Sramota. Prošlo je više od petnaest godina otkako je na katolički božić minirana zrada Gornjokarlovačke
eparhije u centru Karlovca. Vrijeme stalo za miniranu eparhiju«, »Novi list«, 2. 6. 2009.

oštećivana (i minirana), ali je glavno miniranje obavljeno 29. 12. 1991. godine.

»Za mnoge građane grada, za Hrvate i Srbe Karlovca, kao i svu slobodarski raspoloženu javnost to je bila tužna vijest i sramotna čestitka za novu 1992. godinu. U Karlovcu je već sutradan, tj. 30. decembra 1991., u ponedjeljak, bila delegacija Ujedinjenih nacija koja se na licu mjesta uvjerila da crkvu nisu granatirali Srbi (kako su ih iz milja zvali četnici). Utvrdiše oni da su to učinili Srbi, prije bi granatirali i lakše pogodili katoličku crkvu, jer je na pogodnijem mjestu za pogotke topovima iz Krajine, nego li njihova pravoslavna crkva. Evropska posmatračka misija je izvršila detaljan uviđaj i napisala izvještaj u kojem dokazuje da je crkva Sv. Nikole u Karlovcu minirana. To je i svaki prolaznik i na prvi pogled mogao jasno uočiti da je crkva minirana iz unutrašnjosti i odozdo. Krov i toranj, a ni zidovi crkve od njihove polovine prema gore ni sa koje strane nisu bili probušeni granatama. To nije bilo ni moguće, jer su sa svih strana crkve zgrade koje tako nešto onemogućavaju. Jedan građanin iz neposrednog susjedstva crkvene zgrade je ispričao: »Došli su naši, donijeli snopove eksploziva, a nama rekli da se udaljimo te večeri iz stanova, jer će biti veselje do mile volje.« A u kronici Karlovca, pod naslovom »Pogođena pravoslavna crkva«, piše: 'Da neprijatelj svojom artiljerijom gađa nasumce, najbolje potvrđuje vijest da je pogođena pravoslavna crkva Svetog Nikole. Projektili su gotovo uništili crkvu, kojoj je ostalo samo pročelje s tornjem i bočni zidovi. Od eksplozije oštećeni su noseći zidovi, pa prijeti opasnost da se toranj sruši na susjedne zgrade'. (citat iz »Karlovačkog tjednika« od 11. 1. 1992. – opaska Đ.Z.)

(...) Izgled ove nekadašnje karlovačke ljepotice, vrijednog hrišćanskog spomenika kulture, postao je jezovit primjer kulture i civilizacije s kraja dvadesetog vijeka.« (str. 91, 92)³³

Nadalje, u knjizi »Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92«, na str. 57. se nalazi fotografija br. 39 »Revolution monument, Kamensko« Vojina Bakića, ali tu fotografiju ne prati odgovarajuće objašnjenje: ni kojoj je revoluciji posvećen spomenik, ni što se s njim i kada dogodilo. Na str. 48 – 49 je, uz tezu o neideološkom značenju brojnih spomenika hrvatskih umjetnika, sljedeći tekst o Vojinu Bakiću i spomeniku Kamenskoj: »Ove javne skulpture, često postavljene na otvorenim prostorima, pa stoga i golemih dimenzija, nisu imale veze sa socijalističkom ideologijom, naprotiv: one stoje kao svjedoci slobodnog duha, izazova i stvaralaštva Hrvatskih skulptora. Notirajmo: Ovdje je pridjev »Hrvatski« upotrebljen kao kulturološki atribut zato što su neki od ovih umjetnika po narodnosti Srbi, ali su se razvili u Hrvatskoj kulturnoj klimi i doprinijeli stvaranju Hrvatske kulture. Neki od ovih spomenika, primjerice čelična »plošna

³³ Ali nije samo miniranje crkve Sv. Nikole u knjizi »Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92« neistinito prikazano. U njoj je prešućeno primjerice i to da je u središtu Karlovca, u »Parku slobode« krajem 1991. miniran Spomenik ustanku i narodnooslobodilačkoj borbi građana Karlovca i naroda karlovačkog kraja, kipara Vanje Radauša te da su tom prilikom uništene i biste narodnih heroja. Martin Jandrešić svjedoči: »Negdje krajem 1991. godine izišao sam iz zgrade županije gdje se nalazilo zapovjedništvo karlovačke operativne zone HV-a i čuo snažnu detonaciju. Odmah sam znao da je miniran centralni spomenik jer je on od županije bio udaljen nekih 200 metara. Otišao sam tamo, još se dimilo nakon eksplozije, ali nikoga nije bilo. Govorilo se da su ga Srbi granatirali, što nije bila istina.« Najveći problem u otkrivanju počinitelja za ova djela sa sadašnje pozicije je protek vremena izvršenja kaznenog djela, učestali napadi na grad koji su otežavali izlazak na teren i izvide policije – govorila je tada glasnogovornica Tanja Petrić, a danas karlovački gradonačelnik tvrdi da nema novca za obnovu miniranog spomenika. »Novosti«, 27. 3. 2009., str. 17, 18

forma« (»leafy form«) što ju je napravio Vojin Bakić u Kamenskoj – kao spomenik u počast revoluciji u Slavoniji – nesumnjivo spada među najveće apstraktne spomenike u svijetu«. Ali nema ni jedne riječi i o drugim brojnim djelima Vojina Bakića, koja neosporno pripadaju u »kulturnu baštinu Hrvatske«, a koja su također najvećim dijelom potpuno uništena, iako su se nalazila na područjima izvan neposrednih ratnih djelovanja, srušili su ih dakle »naši«. Čemu je onda uopće trebalo u knjigu uvrštavati fotografiju spomenika.

Istina o tome tko je i kako srušio Bakićev spomenik je iznesena u knjizi Dušana Matića; »Vojin Bakić moj prijatelj« (str. 110 do 114)³⁴

³⁴ Dušan Matić, »Vojin Bakić moj prijatelj«, Euroknjiga, Zagreb, 2007. S obzirom na značenje spomenika samoga, kao i laži i ponašanja odgovornih prema činu rušenja takvoga spomenika, smatram potrebnim navesti nekoliko bitnih djelova Matićeva teksta. Rad na koncipiranju i izradi spomenika tražio je suradnju brojnih stručnjaka, a trajao je deset godina. Svi su spomenik smatrali umjetničkim remek-djelom, a načinom je gradnje ta skulptura »mogla odolijevati svim vremenskim nepogodama«. Bio je to, citira Matić Tonka Maroevića, »spomenik slobodi imaginacije i trajno svjedočanstvo snage hrvatske skulpture u drugoj polovici stoljeća, dostojan takmac mnogim prethodnim Meštovićevim i Augustinčićevim monumentalnim kompleksima, a opet bitno autonomnije djelo, gotovo sasvim nepodložno političkim i politikantskim manipulacijama. Habent sua fata libeli, pa dok čujemo da je smiona cjelina u Kamenskoj srušena, sudbina spomenika na Petrovoj gori (podignut 1982. godine) sasvim je neizvjesna.« (Ljetopis HAZU, 1996.), i odmah nakon toga Matić dodaje: »Spomenik Pobjedi naroda Slavonije podignut je povodom i u čast 25. godišnjice VI. slavonskog partizanskog korpusa, a otkrio ga je Josip Broz Tito 9. XI. 1968. godine u prisustvu mnoštva građana iz cijele Hrvatske, a posebno boraca ovoga korpusa, mnogih prijatelja i umjetnika... Ta vitka, trideset metara visoka apstraktna skulptura uzdizala se na brežuljku Blažuj iznad sela Kamenska na raskršću putova Slavonska Požega – Pakrac – Voćin sve do barbarskog čina miniranja ove ljepotice 21. februara 1992. godine. Prema pričanju očevidaca, tog zimskog dana bojnik Miljenko Crnjac, komandant 123. brigade hrvatske vojske naredio je rušenje spomenika. Nije miniranje išlo jednostavno, odjedanput, jer vandali nisu znali da je spomenik stručno sagrađen, sa 25 – 30 statičkih uporišta, kako bi mogao odolijevati svim vremenskim nepogodama. Bakiću su pomagali u poduhvatu mnogi stručnjaci, inženjeri i statičari. Rušili su ga i rušili, a tek su deveti put uspjeli u barbarskoj namjeri. Spomenik je razoren i raznesen, a sve je završilo u jednom hercegovačkom otpadu. Miniranje su morali izvesti stručnjaci, što samo dokazuje kako čin rušenja nije bio slučajan... Kao da sam čin divljačkog rušenja nije bio dovoljan, pa se lažima i neistinama obavještava javnost o sramnom događaju:

a) da su četnici minirali spomenik ili

b) o silnom rušilačkom vjetru kojem spomenik nije mogao odoljeti.

U Vjesniku od 20. decembra 1992. godine, povodom smrti Vojina Bakića, Vesna Kusin, likovna kritičarka, nekako je usput, samo da se odradi, napisala nekoliko redaka i jednu neistinu: »Njegov spomenik slobodi naroda Slavonije srušili su četnici«. Kome trebaju i služe neistine, gospodo Kusin, jer se i tada znalo tko je i kada uradio to barbarsko djelo? Čemu falsificiranje događaja, gdje vam je novinarska etika? O silnom rušilačkom vjetru u članciću objavljenom u »Požeškom listu« od 19. marta 1992. godine Vesna Milković piše: »...zbog toga, jakom naletu vjetra, u nevremenu 21. februara, nije bilo teško da ga jednostavno prevrne.« Međutim, prema podacima Državnog hidrometeorološkog zavoda u Zagrebu, Grič 3: »U tom promatranom razdoblju nisu bile zabilježene pojave tuče, grmljavine i jakog do olujnog vjetra«. Laž ostaje laž i ništa drugo. Opširnija informacija bila je potrebna iz više razloga:

1) Neposredni naredbodavac da se ovakav zločin izvrši, Miljenko Crnjac, ne samo da nije pozvan na odgovornost, nego je »lijepo napredovao sve do generala...« I takvi ljudi su »ugledna gospoda«, neke vrste »stupova« ovoga režima! A kad sam od Ministarstva obrane u nekoliko navrata (26. 4. 2004.; 28. 10. 2004.; 6. 1. 2006.) zatražio podatke o događaju, koji bi se morali nalaziti u dokumentaciji spomenute vojne jedinice, nisam dobio nikakav odgovor! Tko mari za zanovijetanje nekog civila, građanina, za tamo nekakav spomenik i k tome još s »mirisom morskog nam socijalizma« i što je najgore, spomenika čiji je autor »oprosti bože Srbina«. Time je bje-lodano iskazan kulturni i moralni sunovrat režima koji je to omogućio, ali je jasno iskazana i simbolika čina.

2) Laži novinarki Milković i Kusin sasvim su u skladu s tada proklamiranim spremnošću da se »laže za

U knjizi »Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92« nigdje se ne spominje ni rušenje Teslinog spomenika u Gospiću, kao ni zatiranje spomena na tog velikana čovječanstva, promjeni imena trga i imena Srednje škole u Gospiću, a zatim ni potpuno uništenje spomen-muzeja u njegovu rodnom Smiljanu, da ne spominjem i ustrajno prešućivanje njegova imena i doprinosa. A sve se to događalo 1991. godine! Spominjem ovaj »slučaj« jer on zorno pokazuje svu licemjernost i cinizam tzv. »hrvatovanja« – jer je Srbin, ergo, nije »naš«. Oficijelno nije tako rečeno, dakako, ili barem ja za takvu izjavu ne znam, ali sva ogrešenja o Teslu impliciraju poruku upravo tog smisla. A onda su se odjednom, preko noći, povodom Teslina jubileja, 150-te obljetnice rođenja, probudili skrupuli prema njemu upravo kod onih koji su te zločine dotad prešućivali. Ukratko, najprije se sistematskom devastacijom »ubija sjećanje« na Teslu, a onda neodmjerenom euforijom obnavlja devastirano, iako ne jednako sistematski, svjedoče koliko je pragmatička revizija historijskih činjenica duboko ukorijenjena u nacionalistički isključivom hrvatovanju.³⁵

Hrvatsku« (Dunja Ujević, Vladimir Šeks). Nezgoda je jedino u tome što bi se nesavjestan budući istraživač problema mogao pozivati na ta »pisana svjedočenja« i time zataškati istinu.

3) Knjiga Dušana Matića donosi obilje činjenica, a naročito je važno spomenuti da donosi i potpuni popis uništenih (Bakićevih) spomenika (str. 109 – 119). Njene su nezaobilazne vrijednosti objektivnost i poštovanje prema djelu i ličnosti velikog kipara. Figurativno rečeno, Dušan Matić mu je ovom svojom knjigom podigao dostojan spomenik.

Kuću s ateljeom, što ju je Vojin Bakić imao u uvali Gršćici, na otoku Korčula, devastirali su odmah 1991. godine »prosvjetljeni HDZ-ovi jurišnici« iz Blata na Korčuli. Nitko nikada za to nije pozvan na odgovornost

³⁵ Sam Tesla odbijao je svaku pomisao na rasnu, nacionalnu i sličnu diskriminaciju. U svojoj autobiografiji on je izričit: »Ono što nama sada najviše treba, to su neposredniji kontakti i bolje razumijevanje među pojedincima i društvima u cijelom svijetu, te isključivanje one fanatične odanosti egzaltiranim idealima nacionalnog egoizma i ponosa, koja je uvijek kadra strovaliti svijet u primitivno barbarstvo i sukobe. Nikakva organizacija ni bilo kakav parlamentarni akt neće nikada moći spriječiti takvu nesreću. To su samo novi načini koji stavljaju slabe na milost i nemilost jakima... Mir može nastupiti jedino kao prirodna posljedica svestranog prosvjedičanja i stapanja rasa, a mi smo još uvijek daleko od toga blaženog ostvarenja.« (Nikola Tesla, »Moji pronalasci«, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str. 77 – 78). Pisao je to Nikola Tesla daleke 1919. godine. A o spomenutoj »euforiji proslave«, a naročito u ocjenama i interpretacijama dovoljno je pogledati članak Marina Smolčića, »Pripreme za obilježavanje 150. godina od rođenja jednog od najznačajnijih svjetskih znanstvenika. Gospić i Lika ponosni na Teslu«, »Novi list« – dodatak: »Lički list«, prosinac 2005., str. 3. Sve vrvi od »ponosa Teslom«, kao »ličkim sinom«, ali nema ni jedne jedine riječi o tome tko je 1991. godine srušio (minirao) spomenik Tesli, tko je preimenovao trg na kome je spomenik bio, i naziv srednje tehničke škole, tko je devastirao Teslinu kuću-muzej u Smiljanu, a zatim ogradio kompleks s oznakama »minirano«, iako svjedok Nikola Uzelać, Ličanin, u usmenom razgovoru tvrdi da su on i prijatelj mu bili 1991. godine u Smiljanu, da nikakvih mina nije bilo, ali je već tada kompleks-muzej bio potpuno uništen, a to tvrdi i Igor Galo, koji je obilazio i Smiljan 1995. godine (informaciju navodi S. Pulig u članku u »Zarezu«). Naravno da je 150. godišnjica rođenja Tesle korištena s raznih strana, s različitim pristupima i naglascima, u nas s izrazitim kontroverzama što su bile obilježje Hrvatske 1990-ih, a može se pratiti u našoj štampi, pa čitaoca za osnovnu informaciju upućujem još i na ove članke: (1) »150. godišnjica rođenja Nikole Tesle« (temat na sedam stranica priredio Rade Dragojević), »Zarez« VII/180, 18. 5. 2006.; (2) »Identitet« u 2006. godini (počev od broja 96) u nekoliko nastavaka donosi feljton o Tesli od autora Branislava Brane Hrnjaka; (3) Marin Smolčić, »Otvorenjem Memorijalnog centra obilježena 150. godišnjica rođenja Nikole Tesle. Smiljan prigrlio svog genija«. »Novi list« – dodatak: »Lički list«, srpanj 2006. Uz ove novinarske priloge, za izdvojiti je i »Pjesmu o Tesli« književnika Mile Stojića, koju je napisao u izgnanstvu 1995., a objavio u »Feral Tribune« 11. 1. 2003.

U drugoj pak knjizi koja je imala pretenzije na sveobuhvatnost, u knjizi Ivice Kostovića i Miloša Judaša (ed's), »Mass killing and genocide in Croatia 1991/92: A book of evidence« uništavanje baštine je locirano u Glavu 11., »Uništavanje duhovne i kulturne baštine i zlostavljanje katoličkih svećenika i redovnica« (str. 237 – 257). Uspoređujući taj tekst s građom knjige »Cultural Heritage...« ne nalazim ništa bitno novog što se tiče spomeničke baštine. Vjerojatno je tome razlog što je razmak u izdavanju ovih dviju publikacija godina dana. Ipak, čitaocu će biti od koristi, ukoliko je zainteresiran, pročitati i to poglavlje, u prvom redu zbog interpretacija što se u njemu nalaze. S tim se interpretacijama, kao i s ostalim dijelovima knjige nema potrebe baviti na ovome mjestu.³⁶

Osim tih dviju knjiga, kao veće i značajnije tekstove o uništavanju baštine spomenut ću još tri.

Jedan je iz lipnja 1992., »Rezolucija o obnovi hrvatske kulturne baštine«.³⁷

(»Njegove žalulje dale su snažnu akceleraciju industrijskom društvu/ali nisu mogle osvijetliti naše nesretne duše / koje još uvijek cvile u pomrčini« – završni su stihovi pjesme.) Isto tako je važan dokument pismo što su ga 12. 8. 2005. Odbor za ljudska prava iz Karlovca i HOMO iz Pule uputili premijeru, a »na znanje« još i na dvanaest drugih državnih adresa, o uništavanju spomenika, knjiga, ali i negatorskog stava prema Tesli, o čemu kažu: »Sve dok na centralnom trgu u Gospiću ne bude stajao spomenik

³⁶ Budući da je u toj publikaciji riječ o ubojstvima, maltretiranjima ljudi i genocidu, svaka jednostranost ili pristrasnost trebala bi biti nedopustiva, a u njoj je i jedno i drugo prisutno. U Predgovoru se, primjerice, odmah na početku govori o namjeri prikazivanja stradanja »civilnog stanovništva Republike Hrvatske« tokom rata 1991./92., ali se pri kraju ipak taj pojam (»civilno stanovništvo«) sužava, jer je agresija jasno obilježena »htijenjem i namjerom sistematskog uništenja ne-srpskog stanovništva Hrvatske i njihovih sredstava egzistencije.« Zar i srpski dio stanovništva Hrvatske nije sastavni dio »civilnog stanovništva Hrvatske« i koji su razlozi da se taj dio stanovništva *en bloc* izdvaja iz cjeline? Ili, da li su 'hrvatski Srbi', srpska komponenta stanovništva Hrvatske, agresori? Unutrašnja logika takvoga stava je jasna: zločinci i agresori su drugi, mi smo žrtve i nevini, stereotip potpuno promašen, aktualno i povijesno neistinit. A u koncipiranju sadržaja knjige to se iskazalo time što su »srpski civilni gubici u Republici Hrvatskoj« (Glava 12. – Serbian civilian casualties in the republic of Croatia, p. 259 – 263) prikazani na samo pet stranica! A da ironija postupka bude veća, tobože zbog objektivnosti ti se gubici prikazuju isključivo »korištenjem nezavisnih izvještaja međunarodnih organizacija reportera.« (p. 259) A vrhunska je pritom ironija činjenica da su brojni zločini nad »srpskim dijelom civilnog stanovništva« izvršeni na teritoriju koji je bio pod kontrolom hrvatskih civilnih i vojnih snaga i da su u osnovnim obrisima, a u nekim slučajevima i u svim pojedinostima, činjenice o zločinima bile vlastima poznate iz prve ruke, a ne preko »međunarodnih organizacija i reportera – novinara« (zločini u Vukovaru, Gospiću, Velesajmu i Pakračkoj poljani, likvidacija obitelji Zec u Zagrebu, paljenje sela na području Pakraca, ubistva u Osijeku, ubistva civila u Sisku, ubistva, paljenje sela i egzodus civilnog stanovništva u Požeškom kraju, masovno deložiranje iz stanova, oduzimanje građanskih prava (naročito diskriminacijom u davanju domovnica), egzodus, tj. etničko čišćenje Srba iz gradova (popis stanovništva 2001. godine je to pokazao jasno itd.), zločini su do krajnje moguće mjere službeno zataškavani. Nevjerojatno je da tako visoko rangirani funkcioneri, najprije kao vladin, a zatim i stranački, jedno vrijeme i šef kabineta predsjednika Republike, istovremeno i sveučilišni profesor, nije imao uvid u događaje i činjenice. Još ciničnije sve to izgleda danas nakon tragičnih događaja u »Olujci«, zločina što su ih tada počinili »ne-agresori«, egzodusa preko 150.000 civilnog stanovništva, paljenja oko 20.000 kuća, masovnog pljačkanja imovine, a naročito brojnih ubistva starijih civilnih osoba.

Za obje knjige treba reći da su i terminologijom i usmjerenom selekcijom činjenica te brojnim jednostranim interpretacijama one same sebe uvrstile u asortiman propagandnog rata. Jasno je da se u nekoj budućoj, čestitoj obradi tih tema i ove dvije knjige moraju uzimati u obzir jer i u njima ima relevantnih činjenica.

³⁷ Novinarski prikaz saborske rasprave i integralni tekst Rezolucije objavljeni su u »Izvjješća Hrvatskoga Sabora«, broj 65, 17. 6. 1992., str. 29 – 32

Donio ju je nakon rasprave Sabor Republike Hrvatske. U raspravi je naglašeno kako su agresori nasrnuli na »našu kulturnu baštinu«, ali nisam našao da je u toj raspravi spomenut ijedan slučaj »našeg« rušenja spomeničke baštine – prije svega izvan zona ratnoga djelovanja, a zatim eventualno i u zonama ratnog djelovanja. Tekst usvojene »Rezolucije...« reflektira u potpunosti stavove iz rasprave, iako je tada već bilo mnoštvo primjera takvoga rušenja. Iz toga se može zaključivati da je »nespomenuta«, a već do tada rušena »spomenička baština« izvan korpusa zvanično priznate »spomeničke baštine«. Nije li takva jednostranost bila izraz diskriminacije i prešutan poticaj s najviše političke razine da se diskriminirana »spomenička baština« može eliminirati.

Drugačije dojmove ostavljaju druga dva teksta. Jedan je iz pera Zvonka Makovića, objavio ga je polovinom 1999. godine u časopisu »Cicero«, broj 5, travanj 1999., str. 44 – 51,³⁸ (tekst donosim u cjelosti kao Prilog 1.), a drugi, knjiga »Rušenje antifašističkih spomen obilježja u Hrvatskoj« urednik joj je Juraj Hrženjak, u uvodu sumira sadržaj cijele te monografije (i taj tekst, kao Prilog 2., također donosim u cjelosti).

PRILOG 1.

Zvonko Maković: »Sudbina spomenika revolucije. Sotonski obračun s prošlošću«

U zadnjoj novogodišnjoj noći stanare Koprivničke ulice u Zagrebu uznemirila je žestoka detonacija koja je nadjačala čak i buku petardi. Nešto poslije 23 sata uz postolje spomenika palim borcima i žrtvama fašizma, smještenog u toj ulici, aktivirana je eksplozivna naprava. Novine, koje su odmah nakon praznika donijele kratku vijest o tom događaju, ističu kako nisu poznati ni počinitelji tog vandalskog čina, niti vrsta eksploziva. Zna se samo da su, osim spomenika, oštećene i kuće u susjedstvu. Svakoga dana na putu kući prolazim automobilom Primorskom ulicom u širem središtu Zagreba. Na kući broj 2 s lijeve strane godinama mi zapinje za oko razbijena spomen ploča koja je tu postavljena u povodu obilježavanja četrdesetogodišnjice organiziranog omladinskog pokreta. Tu su se davnog 10. listopada 1919. godine u dvorišnoj zgradi sastali delegati iz tadašnje cijele zemlje da bi osnovali Savez komunističke omladine Jugoslavije, nekoć popularni SKOJ. Uspostavom nove države i dolaskom nove vlasti taj je jednostavni spomen na događaj od prije sedamdesetak godina postao žrtvom. Dakako, nikada nije otkriveno tko je, nošen čudnim zanosom, razbio tu ploču na zidu dobro osvijetljene ulice u širem središtu Zagreba.

U listopadu 1998. godine Hrvatski povijesni muzej prijavio je policiji nestanak šest brončanih skulptura Vanje Radauša iz ciklusa *Tifusari*, koje su od 1984. bile postavljene u bivšem memorijalnom kompleksu *Bijeli potoci – Kamensko* na Planini Plješivici, a na području Općine Korenica. Po nečijem svjedočenju Radauševe su skulpture na svojem mjestu bile još u lipnju 1998.

³⁸ S dopuštenjem autora, tekst donosim u cjelini, jer je iznimno koncizno i jasno pisan.

Falsificiranje nedavne prošlosti

Ta tri slučaja nisu, nažalost, nikakav izuzetak i za novine su odavno prestali biti zanimljivim vijestima. Tijekom posljednjih godina postavljale su se širom Hrvatske tone eksploziva, koji nije bio izravno vezan za ratna djelovanja. Ne samo što su se uništavale kuće, naselja i sela, već su se sustavno uništavala obilježja vezana za doba koje je prethodilo ovome vremenu. Tone eksploziva imale su uvijek samo jedan cilj: falsificirati nedavnu prošlost. Točnije rečeno: izbrisati je. Ta praksa nije originalna. Prije bi se moglo reći kako je ona vječna i povezana s univerzalnim vjerovanjem u magijsku moć slika i kipova. Vjerovanje da slike i kipovi utjelovljuju neprijateljske sile izazivalo je iracionalnu mržnju iz koje su se javljali različiti oblici destrukcije. Poput stvarnih neprijatelja, stradavali su i njihovi simboli. No, takvo se uništavanje kosi sa zakonima. Obračunavanje sa znakovima prošlosti ne bi smjelo ostati nekažnjeno. No, ta istina kao da ne vrijedi za naše prostore. Ovih se dana pojavljuju u novinama dokumenti koji jasno pokazuju kakvom se indolencijom naša vlast ponašala prema kršenju mnogo težih zločina nego što je razbijanje neke spomen ploče, postavljanje eksploziva ispod spomenika nejasne umjetničke vrijednosti ili pak uklanjanje i krađa nekoliko kipova s prostora u koji ionako rijetko tko navraća. Prema izvješću međunarodne organizacije za ljudska prava Amnesty International saznajemo kako je u akciji Oluja stradalo oko 450 civila. Ista je organizacija od hrvatske Vlade dobila informaciju da je nakon Oluje pred sudovima pokrenuto 2.849 slučajeva zbog ubojstva, pljački i paljenja imovine. Međutim, Amnesty International naknadno je saznao da su samo dvije osobe bile pod istragom za ubijanje, a kod 14 osoba postupci su bili u tijeku. Presuda je donesena samo u jednom slučaju, ali je i taj osuđenik naknadno pomilovan. Takav odnos prema zločinu i pravdi savršeno se poklapa s odnosom prema kulturnoj baštini i svim znakovima netom minulog vremena kojeg se nastoji falsificirati i sotonizirati.

Inflacija spomen-obilježja

Institucije zadužene za evidentiranje šteta ponašaju se krajnje neodgovorno. Ne postoji nikakva evidencija u kojoj su sakupljeni podaci o devastacijama spomen-obilježja iz nedavne prošlosti, čak ni djela vrhunskih umjetnika. Istina je da je bivši režim pretjerivao u obilježavanju događaja vezanih za tzv. revolucionarne tekovine. Brojnost i često niska kvaliteta djela kojima se nastojao označiti kakav događaj, doveli su do prave inflacije spomenika i spomen-obilježja. No, u toj je brojnosti ipak postojao zavidan fond vrijednih umjetničkih ostvarenja, ali i razloga zbog kojih bi se pojedina mjesta i događaji trebali pamtiti. Stoga, mnoga masovna stratišta civila i njihove grobnice, te mjesta na kojima su obilježene pojedinačne sudbine heroja i mučenika, vrijedi zadržati u našem kolektivnom pamćenju kao putokaz, osobito u ovim prostorima bremenitim ideološkim, nacionalnim, vjerskim i drugim isključivostima.

Hrvatski izlazak iz bivšeg jednostranačkog političkog sustava vezan je upravo za jedan spomenik. Prva novoosnovana politička stranka koja je u zemlji naznačila višestranačje, a bio je to negdašnji Hrvatski socijalno liberalni savez (HSLS), željela je obznaniti povratak demokracije vraćanjem spomenika banu Josipu Jelačiću na ono mjesto s kojega ga je bivši nedemokratski režim naprasno maknuo. Međutim, jedna druga novoosnovana stranka uvukla se, poput uljeza, u igru koju su inicirali liberali. Naprasno prisvojivši inicijativu HSLS-a, ta je nova stranka jasno pokazala da ne preže ni pred čim.

Vrlo brzo potvrdit će se kako je mentalitet pljačkaša i divljih revolucionara usađen u samu srž te stranke, koja će nakon prvih demokratskih izbora zauzeti vlast u Hrvatskoj. Zauzeti vlast, ali ne i dovesti demokraciju u Hrvatskoj. Kao što je bivši režim uklanjao spo-

menike i sva druga obilježja samo zato što nisu odgovarali rigidnim nazorima njegovih stratega, tako je to isto počeo činiti i novi. Fernkornov spomenik Jelačiću iz središta Zagreba nije samo spomenik tome vojniku, banu, nacionalnom vođi i idolu, već i umjetničko djelo značajnog bečkog kipara 19. stoljeća. Kada danas nestaju djela Radauša i Kršinića, Augustinčića i Bakića, Murtića i Luketića s njima se ne briše samo sjećanje na neki događaj i ličnost, koji su u minulom vremenu nešto značili i predstavljali, već se time siromaši nacionalna kulturna i umjetnička baština.

Maknuta Titova šifra patriotizma u Visu

Bahatost, krajnja netolerancija, agresivnost, pljačka, rušenje, ubojstva i tiranija postali su ubrzo nakon instalacije nove vlasti hrvatskom svakodnevicom. Odnos prema znakovima nedavne prošlosti nije se, zapravo, uopće razlikovao od odnosa što ga je nova vlast provodila prema svojim građanima. Kada se jednom postavi eksploziv ispod nekog spomenika, istom će se lakoćom postaviti i ispod nečijeg doma. Ta praksa ubrzo postaje rutinom, osobito stoga što su poticaji na nju brojni: izravni i neizravni. U takvom sustavnom i agresivnom brisanju memorije lako se može dešifrirati karakter ove vlasti. O tome govori i mali primjer u Visu: na obali uz pristanište, podignut je 1964. godine spomenik čiji je autor Antun Augustinčić. Na jednostavnom kamenom bloku isklesana je s jedne strane rečenica, koja je u bivšem vremenu predstavljala ključnu šifru patriotizma: »Tude nećemo – svoje ne damo«. Izrekao ju je Tito u jeku rata, obraćajući se svojim borcima 12. rujna 1944. godine, upravo tu, u Visu. Početkom devedesetih ploča je maknuta. Bilo je to upravo u vrijeme kada je nova vlast pokazivala svoje nedvosmislene pretenzije za »tuđim«, a kada je istodobno bila sklona nešto »svoje« i ponuditi.

Uništen Bakićev spomenik pobjedi

Spomenik u Visu nema nekih osobitih umjetničkih vrijednosti. Konačno, restauratorski zahvati bili bi laki i jednostavni. No, postoje slučajevi u kojima je nečijom destruktivnom gestom naša umjetnička baština pretpjela veliki i trajni gubitak. Ranjavanje kolektivne memorije nije potrebno ni spominjati. Jedno od nedvojbeno najuspjelijih djela spomeničke plastike, ne samo u nas, već i europskim razmjerima, bio je *Spomenik pobjedi revolucije naroda Slavonije* kipara Vojina Bakića. Trideset metara visoka apstraktna figura gipkoga oblika uzdizala se na brežuljku Blažuj iznad sela Kamenska na raskrižju putova Slavonska Požega – Pakrac – Voćin, i dominirala je krajolikom. Bakić je tom razvedenom djelu divovskih razmjera uspio dati dojam lakoće i organskog urastanja u prirodni okoliš. Blješteći sjajna čelična ljuska, koja je obavijala dobro proporcioniranu i uravnoteženu skulpturalnu formu, isticala se u okruženju šumovitih brežuljaka. U postizanju takvog efekta, kiparu su u konstrukciji tog graditeljskog poduhvata pomogli brojni stručnjaci, inženjeri i statičari. Taj je spomenik bio otporan na snažne nalete vjetra u tom kraju. Danas, kao što je *Cicerova* ekipa vidjela, svega toga nema. Od Bakićeve skulpture ostale su tek rijetke krhotine željeza, čelika i granitnih ploča koje su nekoć bile podna oplata.

Uništavanje tog jedinstvenog i vrhunskog kiparskog ostvarenja, nije bilo nimalo jednostavno. Miniranje su morali izvesti kvalificirani i iskusni stručnjaci uz pažljive pripreme, što samo potvrđuje kako taj čin nije bio slučajan. Slučajno nije stradao ni velik mozaik Ede Murtića uz cestu koja od Kamenske vodi prema Voćinu. Na lokalitetu Dočić, uz rječicu Brzje, taj je mozaik podsjećao na Šušnjarsku bitku, točnije, partizanske položaje 16. travnja 1943. godine.

Grafiti na čazmanskoj spomen-kosturnici

Spomenik u Kamenskoj nije jedino djelo Vojina Bakića, jednog od najvećih hrvatskih kipara, koje je stradalo tijekom proteklih godina. Ono je samo najveće i najkvalitetnije. Nedaleko Kamenske nestala su, uglavnom u miniranju, i druga njegova djela, te ostalih istaknutih umjetnika. U parku ispred škole u središtu Čazme, podignut je 1951. spomenik palim borcima, također djelo Vojina Bakića. Na betonskom postolju, nekoć obloženom kamenim pločama, bila je brončana skulptura borca s puškom u ruci. Od svega toga danas je ostalo tek teško oštećeno i zapušteno postolje. Gdje je nestao brončani kip, nitko nam nije znao reći. Pedesetak metara dalje, na povišenom dijelu parka Gradina, uz zgradu zatvorenog i zapuštenog muzeja, 1956. godine je izgrađena spomen-kosturnica, u kojoj je sahranjeno više od četiri stotine građana Čazme i okolice, ubijenih tijekom Drugoga svjetskog rata. Imena palih ispisana su na brončanim pločama koje se, uz skulpturalne reljefe kipara Belizara Bahorića, još mogu naći na kamenom obloženim zidovima kosturnice. Gornji dio te velike grobnice prekriven je mozaikom Ede Murtića koji je danas išaran grafitima.

Minirano ustaničko selo Bučje

U selu Gudovac, nedaleko od Bjelovara, mještani su 1955. godine podigli spomenik u znak sjećanja na dvije stotine ubijenih Srba, koje su 28. travnja 1941. ustaše uhapsili i odmah strijeljali. Brončani spomenik, koji je prikazivao uspravnog muškarca, danas leži teško oštećen u korovu pedesetak metara od glavne ceste. Sa svog je postolja uklonjen minama koje su oštetile i kameno popločenje. I ta je brončana statua djelo Vojina Bakića. Bakićeva je bila i skulptura čovjeka uzdignutih i raširenih ruku u parku u središtu Bjelovara, koja je poslije premještena pored novoga gradskog groblja ispod visokih borova. Skulptura je bila okružena jednostavnim kamenim pločama na kojima su bila imena više od 400 ubijenih. Danas je tu samo teško oštećeno postolje.³⁹

Veliko selo Bučje bilo je jedno od poznatih ustaničkih sela toga područja u kojemu je organiziran otpor fašističkim vlastima tijekom Drugoga svjetskog rata. Danas toga sela više nema. Nema ga stoga što je tijekom Domovinskog rata minirano, tako da nije ostala niti jedna čitava kuća. U znak sjećanja na antifašistički pokret u Bučju je podignuta velika, uzorna škola, i to na mjestu formiranja čehoslovačke brigade NOV-a *Jan Žižka*. Kako je nestalo selo, tako je nestala i lijepa škola.

Eksplzivom uništen Luketićev spomenik

U Kukunjevcu, dugom selu udaljenom sedam kilometara od Pakraca, uzdizao se spomenik u čast 780 ubijenih, rad kipara Stevana Luketića. Zločin su izvršile ustaše početkom listopada 1942, a imena pogubljenih ispisana su na kamenim pločama spomenika. Do tog mjesta danas nije lako doći. Još prije nekoliko godina tamo je vodio asfaltirani put koji je danas zarastao u

³⁹ Vidjeti u vezi s tim spomenikom i »Novosti - sedam dana« od 1. oktobra 2004., str. 16 i 17. Više no jednom je pokretana akcija za obnovom toga spomenika, popularno zvanog »Bjelovarac«. Krajem 2004. (s datumom: rujan 2003.) objavljen je apel 57 građana »Ponovljen apel za obnovu spomenika 'Bjelovarac' Vojina Bakića«, a uz taj su tekst na dvije pune stranice dane i informacije o spomeniku i sudbini djela Vojina Bakića. Koliko mi je poznato, do danas od obnove toga spomenika nije bilo ništa. Usprkos tome što su među potpisnicima vrlo značajna imena, među ostalima i predsjednik Republike Stipe Mesić i gradonačelnica Bjelovara Đurđe Adlešić, nisam našao informaciju o reakciji Ministarstva kulture o tome!

gusti korov i šipražje. Luketićev spomenik stajao je na svom mjestu još 1993. godine. Onda je pod njega stručno postavljen eksploziv, tako da od visoke čelične skulpture nije ostalo baš ništa, čak ni temelji.

Iako eksploziv uništava svaki trag prošlosti, erozija se pospješuje i na neizravan način. Jedan naoko malen, ali izrazito poguban slučaj iz sela Kamenska čini mi se osobito indikativnim. Na glavnoj cesti, u neposrednoj blizini odvojka koji vodi prema mjestu na kojemu je nekoć stajalo Bakićevo remek djelo hrvatske skulpture, postavljen je drugi spomenik. To skromno obilježje nema apsolutno nikakvu umjetničku vrijednost. No, ono podsjeća na ubijene u Domovinskom ratu. Ali, i na jednog ubijenog hrvatskog vojnika koji je baš ovdje stradao davne 1944. godine. Tko je taj hrvatski vojnik i kakve se veze nastoje uspostaviti između njega i stradalih u Domovinskom ratu, može se samo nagađati.⁴⁰

PRILOG 2.

Juraj Hrženjak (ur): »Rušenje antifašističkih spomen obilježja u Hrvatskoj«

Uvodne napomene

Nakon pobjede nad fašizmom i oslobođenja 1945. godine preživjeli antifašisti su smatrali svojom dužnošću da i putem različitih spomen obilježja sačuvaju sjećanja na one koji su pali za slobodu.

U razdoblju od 1941 – 1990. u gradovima i selima širom Hrvatske podignuto je oko 6.000 spomen obilježja mladićima i djevojkama, antifašističkim borcima i organizatorima ustanka koji su pokošeni u teškoj antifašističkoj borbi kao i onima koje su nevine, po poljima ili na pragu njihovih domova, u logorima, zatvorima i zbjegovima poubijali fašisti.

Graditelji spomenika, bista, ploča i spomen kosturnica stvarali su spomenik slobodi gradova i sela Hrvatske, slobodi i pravu mladosti, slobodi čovjeka na rad i stvaralaštvo u miru. Nema ni jednog jedinog spomen obilježja na kojem nije uklesana riječ sloboda. I to ne samo rukom i dljetom velikih majstora kulture, nego i nezgrapnim rukama seljaka, radnika i ribara.

U kamenu su s imenima uklesani i ideali za koje je ginula mladost onog vremena. U kamen je uklesana i poruka živima: »Ovdje smo stali mi ispunjavajući dug prema slobodi a vi nastavite braniti slobodu čovjeka, braniti pravo na život svakog ljudskog bića.«

Podižući spomen obilježja i na druge načine, općinske udruge saveza antifašističkih boraca Hrvatske njegovale su sjećanja i čuvali pijetet prema osobama koje su pale u borbi protiv fašizma, obilježavali značajne događaje iz razdoblja antifašističke borbe. Istovremeno su brinuli za preživjele antifašističke borce kojima su briga i skrb bili neophodni.

Takva statutarna obveza i uloga članstva i organizacija saveza antifašističkih boraca uspješno se ostvarivala od završetka II svjetskog rata sve do 1990. godine, dakle punih 45 godina. Tada je, međutim i počeo najžešći napad neofašista (nakon II svjetskog rata) na anti-fašizam u Hrvatskoj. Počelo je rušenje antifašističkih spomen obilježja.

⁴⁰ Kad sam u svibnju 2004. godine obišao nekoliko sela i zaselke u blizini Karlovca, na Kordunu, skupljajući građu o uništavanju knjiga, naišao sam na zapanjujuće primjere uništavanja obilježja. Zainteresirani čitalac može informaciju o tome dobiti u članku: Ante Lešaja, »Isječak iz zločina isključivosti u Hrvatskoj 90-ih godina«, časopis »Prosvjeta«, broj 72 (682), decembar 2005., str. 58 – 67 (fusnota A. L.)

Tko i zašto je rušio antifašističke spomenike diljem Hrvatske od 1990. do 2000. godine

Na pitanje: Tko? – odgovor je isti kao i na pitanja: Tko je u proteklom desetljeću tjerao antifašizam iz školskih udžbenika? Tko je uništavao knjige, muzička, likovna i druga umjetnička djela, muzejske zbirke, arhivsku građu s antifašističkim obilježjima? Tko je uskratio socijalna i mirovinska prava antifašističkim borcima? Tko je sustavno u proteklom desetljeću širio nacionalnu, vjersku i rasnu netrpeljivost među građanima Hrvatske?

To su ostaci poraženih fašističkih snaga iz inozemstva i njihovi sljedbenici iz Hrvatske. To su fašisti s »U« i mrtvačkom glavom na kapi i u duši. To su oni koji se ni nakon 50 godina ne mire s porazom fašizma. Ustaški emigranti i njihovi sljednici su iskoristili uspostavu samostalne hrvatske države 1990. godine, premda je nastala na antifašističkim temeljima. Oni su se vraćali u Hrvatsku s ciljem da produže život NDH. Napad na samostalnu Hrvatsku državu, od strane tada već velikosrpske vojske (bivše JA) iskoristili su tako što su se uključivali među tisuće rodoljuba iz Hrvatske i inostranstva u obranu domovine. Istodobno su se smišljeno povezivali s istomišljenicima u zemlji i infiltrirali u organizacijske procese i javni život nove hrvatske države.

Uz ostale destruktivne aktivnosti silovito su se obušili na antifašističku baštinu sa ciljem da izbrišu tragove svojih zločina (i zločine svojih fašističkih gospodara), da unište povijesne dokumente koji ih optužuju i proklinju, da prekinu niti sjećana na svoja zlodjela i da spriječe sjećanja na antifašističke borce i mjesta antifašističkih događanja. Taj svoj cilj su na različite načine, fizički i materijalno ostvarivali kroz mehanizam novouspostavljene vlasti u Hrvatskoj, naročito putem vojnih postrojbi, policije, državnih resora, prosvjete, kulture ali i u svim drugim oblastima javnog života.

Kakvu su Hrvatsku oni htjeli, pokazali su s fašističkom ikonografijom (slikama Ante Pavelića u uredima i kasarnama) isticanjem amblema »U« i »NDH«, fašističkom terminologijom, frontalnim napadom na sve antifašističko u Hrvatskoj s težištem na razaranje antifašističke spomeničke baštine.

Ti su neprijatelji slobode i demokracije htjeli od hrvatske države učiniti crnu točku na karti demokratske Europe (i u tome su 10 godina uspijevali). Pod njihovim utjecajem novouspostavljena vlast je napravila otklon od antifašizma, otvorila prostor neofašistima, štoviše, i sama se uključila (više ili manje javno) među napadače na antifašiste i antifašističku baštinu Hrvatske, negirajući tako svoje ustavom utvrđeno antifašističko demokratsko opredjeljenje. U takvim razbuktavala se s ustaške i četničke strane nacionalna, vjerska i rasna mržnja (slično kao i 1941. godine). Napadali su antifašizam i orkestrirano su blatili antifašističke vrijednosti.

Spomen obilježja su im smetala jer rječito i trajno svjedoče o borcima koji su i od njihove ruke ginuli u borbi protiv fašističkog zla; jer veličaju borbu za slobodu, protiv fašističke okupacije ali i protiv istrebljivanja naroda zbog druge rase, nacije, vjere ili drugačijeg mišljenja; jer govore da je borba za slobodu bila i borba protiv ustaša koji su služili i pomagali fašističkom okupatoru da zadrži okupirani teritorij i koji su s njim zajedno vršili genocid nad vlastitim građanima. Spomenici potvrđuju da je narodnooslobodilačka borba bila i zauvijek će biti najveličanstvenija stranica u čitavoj povijesti hrvatskog naroda, kojoj se divio i koju je odobravao cijeli demokratski svijet. Ta je borba služila svim generacijama ljudskog roda čija sloboda jest ili će biti ugrožena. U spomenike je uklesano da je narodnooslobodilačka borba po herojstvu njenih boraca i po djelima naroda obilježila herojsko vrijeme Hrvatske od 1941 – 1945. godine. Zato su im smetali i zato su ih rušili zakleti neprijatelji slobode.

Pojedinačni napadi na antifašistička spomen obilježja, premda rijetko događali su se i prije 1990. godine. Poznat je slučaj miniranja spomenika narodnim herojima te židovskih grobova i grobnica na Mirogoju. Spomenik palim borcima u Vrgorcu minirao je (po vlastitom priznanju) 1987. godine emigrant, kasnije general HV Ivan Andabak. Međutim, frontalni napad na antifašistička spomen obilježja počinje 1990. godine s pojačanim intenzitetom 1991. do 1995. godine. Rušenje je nastavljeno i dalje, ali pod pritiskom hrvatske i međunarodne javnosti odvijalo se pretežno noću ili u nenaseljenim mjestima.

Uvažavajući različite okolnosti i slučajeve kao i činjenicu da se ovaj vandalizam nad spomeničkom antifašističkom baštinom Hrvatske ne može pripisati HV-u tj. hrvatskim braniteljima, ni svima koji su iz inozemstva puni ideala došli braniti Hrvatsku, ni onima koji su kao izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, te Kosova naselile pojedine krajeve Hrvatske, ali isto tako se ne može negirati činjenica da su fašističke grupe i pojedinci, ekstremni nacionalisti i klerikalci, rasisti iz redova HV-a, policije i lokalne vlasti HDZ-a rušili antifašističku baštinu pod zaštitom pojedinaca iz vrhova vojne i civilne vlasti Republike Hrvatske. Da se je namjerno i sustavno djelovalo govore i sljedeće činjenice:

Prvo, od 1990. do 2000. godine u Hrvatskoj je prema nepotpunim podacima srušeno, oštećeno, oskvrnuto ili uklonjeno od pogleda građana 2.964 spomen obilježja među kojima je 731 spomenik i druga spomen obilježja koja predstavljaju uz pijetet prema žrtvama i humanističke vrijednosti za lokalne sredine, za obitelji, za potomstvo. To se vidi i po tome što je veliki broj ploča i bista, pred uništenjem sklonila obitelj ili udruga saveza antifašističkih boraca. U Dalmaciji je npr. od 1.030 spomen obilježja srušeno ili oštećeno 482 ili blizu 50%. U bivšoj općini Makarska rušenje je bilo 100%.

Drugo, analize srušenih i oštećenih spomen obilježja pokazuju redosljed i žestinu napada. Tako su do temelja razorena:

- a) spomen obilježja koja svjedoče o ubijanju Srba od strane ustaša;
- b) spomen obilježja koja svjedoče o ubojstvima i drugim zločinima fašističkog okupatora (talijanskog i njemačkog) nad Hrvatima;
- c) spomen obilježja koja govore o ubijanju Židova;
- d) obilježja koja govore o ulozi Komunističke partije i pojedinih istaknutih organizatora NOB-a, članova Komunističke partije;
- e) sva obilježja koja veličaju Tita kao organizatora antifašističkih snaga i pobjede nad fašizmom;
- f) spomen obilježja koja veličaju bratstvo i jedinstvo hrvatskog, srpskog i drugih naroda kao zalog pobjede nad fašizmom;
- g) ustaški ekstremisti rušili su i ona spomen obilježja koja su podignuta Hrvatima i Srbima žrtvama četničkih zločina (Dalmatinska zagora i drugdje);
- h) na cijelom teritoriju Republike Hrvatske, pa i u gradovima i naseljima gdje su građani pružali jaki otpor rušenju spomenika svojim očevima i djedovima sa spomen obilježja skidane su petokrake zvijezde;
- i) u srpskim selima općenito, a naročito onima koji okružuju središte s hrvatskom većinom kao što su: Slunj, Gospić, Petrinja itd. pojedinci iz Hrvatske vojske, policije ili uz njihovu pomoć i zaštitu: ruše, miniraju itd. sva spomen obilježja. Gdje to nisu mogli, razbijaju ploče s imenima žrtava, urezanim u kamen, tucaju slova, premazuju ih bojama koje tekst čine nečitljivim. Ostavljaju svoju fašističku legitimaciju crtanjem kukastih križeva, ispisivanjem »U«, »NDH«, »ŽAP«, HOS, HDZ, itd.

Prenamjena spomenika – falsificiranje povijesti

Između desetine primjera uzimam samo primjer Štitara (slično je bilo i u Babinoj Gredi) mještani su podigli spomenik za poginule borce i civilne žrtve. Na vrhu spomenika je bila petokraka zvijezda. U travnju 1999. godine sa spomenika je skinuta zvijezda a na spomenik je postavljena ploča s tekстом »Spomen Hrvatima što neporaženi padoše da bi Hrvatska živjela«. Na ploču je stavljen križ i hrvatski grb.

Zato da bi Hrvatska živjela palo je od 1941 – 1945. uz Hrvate i mnogo Srba, Mađara, Čeha, Slovaka i drugih, uz katolike pali su pravoslavci (čiji križ je nešto drugačiji od križa na gornjem spomeniku), muslimani (koji imaju drugačije simbole) i agnostici. Svi oni su imali zajednički simbol zvijezdu, znak slobode, koja ih nije dijelila ni po naciji, ni po rasi, ni po vjeri. Naprotiv, ujedinjavala ih je u borbi za jedinstvene ideale! Slobodu općenito i za slobodu Hrvatske posebno. I u Domovinskom ratu od 1991 – 1995. godine za slobodu Hrvatske su se borili i pripadnici drugih naroda (Mađari, Česi, Slovaci, Muslimani, pa i Srbi) i pripadnici drugih religija i agnostici. Ne smije se u ime pravde, časti i poštenja većinskog hrvatskog naroda taj doprinos odbaciti što čine svi oni koji kidaju i bacaju petokrake zvijezde sa spomenika.

U naseljima u kojima građani nisu dali da se ruše spomen obilježja s imenima njihovih očeva, sinova i kćeri koji su poginuli u antifašističkoj borbi, fašisti su pored skidanja i razbijanja zvijezda i stavljanja hrvatskog grba i križa na spomenike, vršili i druge prenamjene. Tako npr. umjesto »Palih u NOB-u« stavljaju novu posvetu: »Pali za Hrvatsku«, kao da i oni pali u NOB nisu pali za slobodu Hrvatske. Na drugim mjestima ruše partizanske spomenike i na njihovom mjestu dižu nove »Borcima Domovinskog rata« (Orahovica). Na mjestu razbijene i skinute ploče stavlja se nova s istim imenima ili bez imena s natpisom: »Palim za Hrvatsku od 1941 – 1945. godine« itd.

Prenamjena kao i rušenje, oštećivanje, uklanjanje i oskvrnuće spomenika, spomen ploča i grobnica antifašistima bilo s nacionalnim (nacionalističkim) bilo s vjerskim, rasnim ili ideološkim predznacima jeste fašizam i zlonamjerno falsificiranje povijesti i istine o jednom vremenu.

Monografija o srušenim spomen obilježjima u Hrvatskoj

Savez antifašističkih boraca Hrvatske obraćao se čelnim ljudima države i uzalud zahtijevao od aktualnih vlasti da se to barbarstvo obustavi.

Kad upozorenja i protesti protiv brisanja antifašizma iz školskih udžbenika i rušenja spomenika nisu dali rezultate, (a stotine spomen obilježja je i dalje nestajalo), Predsjedništvo SABA Hrvatske je odlučilo 1991. godine, u skladu sa Statutom SABA-a koji nalaže očuvanje antifašističkih vrijednosti, da se putem dokumentiranog monografskog opisa porušenih, oštećenih i sklonjenih spomen obilježja:

- spriječi brisanje iz pamćenja (što je bila namjera fašista) sjećanja na imena i djela antifašističkih boraca, žrtava fašizma i mjesta stvaranja antifašističke povijesti Hrvatske te da se ostavi mladim naraštajima vjerni dokument o tome da je postojalo do 1990. godine ono što je uništeno od 1990. do 2000. godine;

- upozna hrvatska (i šira) javnost s razmjerima ustaško-fašističkog vandalizma nad spomeničkom antifašističkom baštinom i s negativnom politikom državne vlasti prema povijesti naroda Hrvatske i

- shvati opasnost kakva prijeti konstituiranju hrvatskog demokratskog društva ne bude li u stanju suzbiti fašističko divljanje oduzimajući mu prostor djelovanja u javnom životu Hrvatske.

Nakon višegodišnjeg rada općinskih i županijskih udruga SAB-a i Predsjedništva SAB-a Hrvatske, uz velike objektivne teškoće (minirana područja i putevi, opustjele regije) i nesklopnost suradnji lokalnih vlasti (čak i onda kad se nakon 3. siječnja 2000. godine demokratizirala vlast na republičkoj razini) nedostatak financijskih sredstava za tako veliko djelo, dovršeno je prikupljanje podataka i pripremljena građa za monografiju, pod naslovom »Rušenje antifašističkih spomen obilježja u Hrvatskoj 1990 – 2000. godine« (str. XI – XIII)

Posvetio sam ovoliko prostora uništavanju spomeničke baštine jer je, kao simboličkoj manifestaciji isključivosti, a kao izraz toga i uništavanju knjiga i uništavanju spomeničke baštine svrha bila i još uvijek jest ista – »ubijanje sjećanja«, a na te se zločine nije reagiralo⁴¹, nego se prešućivanjem i propustom sankcioniranja u njima barem neizravno sudjelovalo, ako ih se baš uvijek nije i izravno poticalo.

Između brojnih primjera izdvajam još i dvije izjave koje ponajbolje govore o meritumu ponašanja, te tek dva primjera koja se ističu svojom bizarnošću.

U razgovoru s novinarom Borisom Rašetom, povodom svog dokumentarnog filma »Udar na sjećanje«, prikazanog 20. 6. 2001. godine na HTV, Bogdan Žižić je rekao sljedeće:

»I sudstvo, i policija, i svi ostali pretvarali su se da ništa ne znaju. Ne znam je li od tri tisuće slučajeva neki od njih procesuiran, ali ako i jest, stvar nije sankcionirana, nije dovedena do kraja. Vlast je možda katkad i poticala takva zlodjela, a poticala ih je u krajnjoj liniji već i time što ih nije kažnjavala. Rušenje kulturno-povijesnih spomenika podrazumijeva, inače, kršenje bar tri zakona. No za takve slučajeve zakoni nisu vrijedili. (...) Dodao bih još da me silno potresao strah ljudi od tih problema. U malim lokalnim sredinama ljudi se panično boje o tom govoriti. Nakon snimanja, ili uzimanja izjava od njih, mnogi su trčali za nama i molili nas da im nigdje ne spominjemo ime jer će imati problema. Neki su čak strahovali i za svoj život. To strahovito deprimira. Taj je strah i dalje prisutan u nekim sredinama u Hrvatskoj.«

A bivša ministrica kulture Vesna Girardi-Jurkić kaže: »Gledala sam prije nekoliko dana Žižićev film o uništavanju spomenika NOB-a i to je strašno. Nisam znala ni za knjige, iako neznanje nikoga ne ekskulpira, ali ne možete znati sve

⁴¹ Postoji jedan izuzetak koji govori da su nadležni organi mogli, ako su htjeli, reagirati na uništavanje spomenika. Riječ je o brznoj reakciji u poznatom slučaju miniranja Augustinčičeve skulpture maršala Tita pred njegovom rodnom kućom u Kumrovcu u noći 26./27. 12. 2004. Osim javnih reagiranja u medijima, reagiralo je Ministarstvo kulture osuđom tog »vandalskog čina« i najavilo hitnu obnovu spomenika, a oglasio se i predsjednik Vlade. Spomenik je doista obnovljen, ali radi se o presedanu. Od velikih obećanja o istrazi i privođenju počinitelja miniranja – nije bilo ništa.

(...) Odgovorno tvrdim da pod mojom kontrolom ništa nije uništeno«.

Bizaran primjer je nasilje nad spomenikom Ratka Petrića u Velikoj Gorici. Po »direktivi« župnika Ante Rotima uklonjen je spomenik u obliku stabla koje je imalo šest grana, jer su te grane župnika neodoljivo podsjećale na šest republika Jugoslavije(!)⁴²

O »ubijanju sjećanja« bizarno govori i nedavni neuspjeli pokušaj da se jednoj ulici u Dalju, zapravo dijelu ulice, dade ime svjetski poznatog Milutina Milankovića, koji se tu rodio. Miljenko Jergović je to dobro prikazao u članku »Genij o kojem ne smijemo ništa znati«, »Jutarnji list« od 10. 6. 2009.:

»Prilog o jednoj daljskoj ulici više je puta emitiran, pa je nakon par dana snimljen i novi. Zapamtili smo ime branitelja po kojem se ulica zove, ali svi ti domagoji burići i sve te tončice čeljuske nekako nisu našli za shodno da nam kažu tko je bio taj Milutin Milanković, čijim su imenom daljski Srbi provocirali svoje susjede Hrvate... Bilo bi lijepo doživjeti svojim rođenim nekoga tko je prije sedamdeset godina predvidio kakvo će danas biti vrijeme na Marsu. Neki tu bliskost mogu osjetiti, a neki ne. Ostaje nam matematički neprovjerljiva nada kako su ovi drugi ipak malo nesretniji. Svake večeri kad pale svjetlo pomisle da je Srbin izmislio struju, a nigdje Poglavnika da nam vrati mrak«.⁴³

Dalekosežno važna je, stoga, konstatacija Ravnatelja policije Ranka Ostojića (vidjeti njegov razgovor s Ivicom Đikićem, »Feral Tribune« 4. 1. 2003.) o »... kontinuitetu tri tisuće miniranih spomenika...« – a da nijedno rušenje nije sankcionirano, pa se postavlja pitanje zašto sankcija nije bilo.

Ignoriranje zločina uništavanja spomenika i u najnovije doba pokazuje se u više navrata. Navodim dva primjera koja to zorno pokazuju.

U »Jutarnjem listu« od 16. 2. 2006. izišao je članak Vite Perića »Šimun Anušić iz revolta srušio spomenik djedu, heroju iz NOB-a«:

»Šimun Anušić, unuk narodnog heroja iz NOB-a Tadije Anušića, revoltiran, kako je rekao, odnosom gradske vlasti prema djelu njegova djeda, srušio je postolje na kojem je stajalo djedovo poprsje odliveno u bronci. Spomen-poprsje nalazilo se ispred bivše vojarne

⁴² Vidjeti »Feral Tribune«, 23. 6. 2001.

⁴³ I ovaj primjer pokazuje da u »nacionalističkom stampedu« nisu bili metom jedino spomenici. Mijenjana su imena ulica, trgova, institucija, pa čak i brojni, historijski ustaljeni toponimi, na što je Svetozar Livada u nekoliko svojih napisa ukazivao. Karakterističan i ničim opravdan je postupak promjene imena Vrginmost u Gvozđ, ili promjena naziva sela Partizansko žarište u Hrvatsko žarište (općina Krnjak). Tjednik »Novosti« (od 27. 3. 2009.) donosi članak Filipa Škiljana »Mjesta u virovitičkoj i slatinskoj Podravini koja su tijekom devedesetih dobila 'podobna' imena« – primjer šireg područja Podravska Slatina, gdje je promijenjeno više od 30 naziva sela. U članku se kaže: »... imena pojedinih mjesta koja su bila naseljena srpskim pravoslavnim stanovništvom podsjećala su lokalne političare na činjenicu da u njima žive ili su živjeli Srbi. Dakako, ta činjenica devedesetih nije bila dobrodošla i stoga su većini takvih mjesta, od kojih je jedan dio nastao početkom 20. stoljeća naseljavanjem solunskih dobrovoljaca tijekom posljednjeg rata promijenjena imena«. Jedina svrha tog postupka je bila brisanje svega što podsjeća na »mrske Srbe«. Nemamo, nažalost, nikakav, a ponajmanje sistematski pregled mijenjanih toponima.

JNA u Sinju koja je nosila ime Tadije Anušića, a sada je objekt HV-a. (...) Otišao sam kod gradonačelnika i pitao što Grad namjerava učiniti s devastiranim spomen-obilježjem. Svaki dan sam tom ulicom prolazio na posao i počelo mi je smetati to ruglo, kao što mi je smetala i nedavno uklonjena ustaška ploča na zgradi Alkarskih dvora. On je rekao da će se ukloniti, ali prošlo je neko vrijeme i ništa se nije dogodilo. Stoga sam odlučio srušiti postolje«. (...) Šimun kaže kako je u jednom trenutku bio toliko ljut da je htio političkom bojom nedavno postavljeni spomenik fra Pavlu Vučkoviću, jednom od junaka obrane grada Sinja u povijesnoj bitci protiv Turaka. 'Naravno da to nisam napravio jer mi odgoj ne dopušta, ali sam samo htio ukazati na licemjerje ovoga grada i ovih ljudi, koji svoje heroje slave i bacaju u blato prema potrebi' – ogorčen je Šimun«.

Postavlja se pitanje: zar je i moglo biti drugačije u sredini u kojoj je HDZ-ova garnitura duže od desetljeća »žarila i palila«, pa uz ostalo i demonstrativno postavila spomen ploču na zidu Alkarskog doma u spomen kvislinškoj, ustaškoj vojsci? Ta je ploča konačno skinuta tek promjenom lokalne vlasti, ali se neometano 'kočoperila' duže od jednoga desetljeća.

I još jedno pitanje. Nije li ovaj primjer iz Sinja, nakon svega što sam do sada naveo u tekstu ovoga poglavlja, također ilustracija opće klime, stava i postupaka u Hrvatskoj 1990-ih prema onome što se smatralo i smatra »nepodobno« ili »ne naše«?!

U Zagrebu je na slično postupanje sa spomenom na žrtve ukazao Saša Blagus u tekstu: »Obljetnica prosinačkih žrtava« (»ZamirZine«, 29. 12. 2008.):

»Prošlo je 65 godina od ustaškog zločina počinjenog 20. prosinca 1943. godine, nad šesnaest talaca, tu blizu, neposredno iza tramvajske stanice u zagrebačkoj Dubravi. Taj je slučaj od paradigmatškog značenja za stanje anti-duha koji se usidrio, ovdje među nama, već 1990. da bi s vremenom postajao sve djelatniji i moćniji.

Tokom strahovlade ustaške NDH na tisuće je građana Zagreba našlo smrt u ćelijama za mučenje ustaških zatvora, na stratištima u okolini Zagreba (maksimirska šuma, Dotrščina, šuma Stupnički lug kod Rakovog potoka) ili u sabirnim logorima i logorima za likvidacije. Pored tih mjesta koja su služila za masovna ubijanja, zbog odmazde su ustaše strijeljali i vješali taoce i na javnim mjestima: u Dubravi, Vrapču, Jankomiru, Remetincu i Svetoj Nedjelji.«

(...) Ti su spomenici nakon 1990. sistematski uništavani, a rijetka su od tih imena zadržana i danas u nazivima objekata i ulica. Provođena je sistematska politika zatiranja sjećanja i istine o Narodnooslobodilačkoj borbi. Ta se istina zatire i danas. Usprkos deklarativnog »zbornog pjevanja« o antifašističkim korijenima Republike Hrvatske i organi vlasti i dan danas drže »fige« u džepovima. Živimo u patološkoj, perverznoj državi u kojoj se zlo ponovno diže, a zločin ponavlja. Zlo je od 1990. ponovno među nama, a ustaše i ustašoidi pokušavaju ostvariti fiksaciju pobjede u Drugom svjetskom ratu (pa makar i nakon šezdesetak godina). U tom je smislu slučaj prosinačkih žrtava vrlo poučan. On je paradigma onog što se ovdje događa od 1990. godine. Postoje, naime, prosinačke žrtve, koje su danas podobne i one koje to nisu.«

Blagus ovdje govori o prosinačkim žrtvama od 5. 12. 1918. i onima od

20. 12. 1943. i različitom odnosu prema njima, pa konstatira: »Dok se, dakle, prosinačkim žrtvama iz 1918. daje veliki publicitet, dotle se svirepa ustaška odmazda nad taocima od prije 65 godina, u prosincu 1943. u javnosti prešućuje«. Slijede zatim informacije o načinu tog prešućivanja nakon 1990., preimenovanje Ulice prosinačkih žrtava u Aveniju Dubrava, preimenovanje imena gimnazije itd., a »...spomenik, (»autorski rad Dušana Džamonje«) i obelisk vandalski su devastirani. Do današnjeg dana ništa se tu nije promijenilo. Obelisk uz rub nogostupa spomenute »avenije« je i nadalje u derutnom stanju s jasno vidljivim oštećenjem na vrhu, nastalim uslijed vandalskog razbijanja petokrake zvijezde. Desetak kvadratnih metara oko obeliska je neuredno i prljavo, a sam obelisk je okružen stolovima obližnje krčme. Spomenik žrtvama ustaške odmazde, prvi apstraktni spomenik u Europi, sa statusom zaštićenog kulturnog blaga, također je posve devastiran, prešaran grafitima i prljavštinom, a natpisu o tome, zbog čega je spomenik tu – nema ni traga. Bit će da je uklonjen. Okoliš je također neuređen, blatnjav i prljav. Spomenik i cijeli prostor oko njega izgledaju sramotno uvredljivo. To je dakako ciljano, da bi se pokazalo kako prolaze »izdajnici hrvatstva«. To bi valjda imala biti svojevrsna ustaška poruga i poruka »crvenoj bandi« i »komunističkim zločincima«. Prosinačke žrtve su 1990. umorene po drugi put, no taj se sramotan čin odonda svake godine ritualno ponavlja. Šesnaestorica talaca ritualno su obješeni i ove godine, a po svoj prilici, s obzirom na status antifašizma u Hrvatskoj, taj će se makabrični ples i nadalje ponavljati bez kraja i konca.«

Blagus zatim posebno spominje jednu od prosinačkih žrtava 1943. – Bogdana Ogrizovića i negatorski odnosu prema njegovu pedagoškom i antifašističkom djelovanju, s pravom konstatirajući da »tako danas u Zagrebu ne postoji ništa što bi nas s poštovanjem, zahvalnošću i pijetetom podsjećalo na prosinačke žrtve 1943., žrtve jedne sumanute i perverzne ideologije pretočene u svakodnevnu praksu takozvane NDH.« – okolnost koja zaista djeluje depresivno, ali izaziva i ljudski opravdan gnjev.⁴⁴

A o tom »stanju duha koji se usidrio« u Hrvatskoj 1990-ih svjedoči i zapis sociologa Ive Kuvačića iz njegove knjige »Sjećanja«, izd. »Razlog«, Zagreb,

⁴⁴ Tekst Saše Blagusa vrijedi vrlo pažljivo pročitati u cjelini. Komentari uz članak izvanredna su dopuna (npr. Igor Matutinović svoj komentar počinje konstatacijom: »Pohvala sveobuhvatnosti i britkosti teksta.«). Posebno ističem kratki komentar Milana Ogrizovića, sina pok. prof. Bogdana – ne samo zato što daje dodatne, a vrlo važne, informacije, nego što u cjelosti potvrđuje do koje je mjere ignorancija, ali i obezvređivanje, antifašističkih stradanja prisutna u hrvatskom društvu. A za tematiku ove knjige samo uzgred spominjem da su i iz biblioteke, koja nosi njegovo ime, »čišćene« nepodobne knjige – o čemu će biti govora u Drugom dijelu knjige.

O prosinačkoj odmazdi 1943. čitalac će dobiti vrijednu i potresnu informaciju i iz knjiga: (1) Andrija Kovačević, »Bijeg s vješala«, Disput, Zagreb, 2002. i (2) »Zbornik sjećanja: Zagreb 1941. – 1945.«, SSRN Zagreba, Zagreb, 1982. – 1984.

2008., str. 171,172):

»Na kraju ovih prisjećanja, koja su me provela kroz brojna mjesta i događaje, ponovo sam se našao u svom kraju, gdje sam proveo ugodno djetinjstvo i dvije teške ratne godine. Mnogo je toga palo u zaborav, a neki se događaji kao kroz maglu probijaju u sjećanju. Ima i onih koji su tako čvrsto utisnuti u pamćenje da ih se ne može ni izbrisati ni potisnuti. Takav jedan događaj tiče se mlade žene, partizanke Reje. Nju su krajem Drugog svjetskog rata, na području omiške općine, ustaše iznenadile i zarobile s još dvojicom partizana. Partizane su odmah ubili, a partizanku Reju silovali, izuli, vezali konopom, i okolo vodali s natpisom »kurva« da bi je, nakon nekoliko dana mučenja, zaklali i ostavili na pustom mjestu uz cestu između Zvečanja i Seoca. Tu su je ljudi našli i pokopali. Poslije rata na tom je mjestu podignut skroman kameni-spomen u koji je bila ugrađena fotografija mlade partizanke. Mnogi bi se prolaznici zaustavili kod tog spomenika na kojem je uvijek bilo svježeg cvijeća. I ja sam to redovito činio, sve do raspada Jugoslavije, kada je i to spomen-obilježje doživjelo istu sudbinu kao spomen-obilježje s mozaikom Joke Kneževića u centru Omiša. Prostački je minirano i devastirano, no kako se i nakon toga ugrađena Rejina fotografija u ploču održala u svom ležištu, fašisti su, očito u bijesu, ispucali na desetke metaka u oči i oko očiju te mrtve djevojke. Tragovi tog bijesa i danas su vidljivi. Na primjedbu da takvih slučajeva, pa i mnogo strašnijih od ovih koje sam naveo, ima mnogo u svim ratovima, rekao bih da iznosim svoja sjećanja, a ova su mi najživlja, jer sam poznavao i Reju i Joku i mnoge pale drugove s omiške spomen-ploče. Osim toga, ovdje je riječ o »ponovnom ubijanju«, to jest o javnom sramoćenju pobijenih ljudi. Pokušajte zamisliti da se to, što su ustaše učinile Reji, dogodilo nekoj osobi koju ste jako voljeli, vašoj sestri ili ženi, i da su nakon pedeset godina ponovo došli isti ili njima slični zločinci i učinili isto. Kako to okvalificirati? Radi se o postupcima koji nas vraćaju iz ljudskog društva u divljaštvo, a tiču se u prvom redu zajednice u kojoj živimo, jer ona ne dopušta, a ne bi ni smjela dopustiti takve stvari. Sjetimo se Antigone i njenog izbora: radije je pošla u smrt nego da tijelo mrtvog brata ostavi nepokopano. A fašisti su u nas, čim su osjetili da ih štiti policija, u kratkom roku porušili ili devastirali više od tri tisuće antifašističkih spomenika i spomen-obilježja. Spremali su se da to učine i s onim najvećim – u Jasenovcu, što im do sada nije pošlo za rukom. Zašto? Zbog nedostatka sredstava ili hrabrosti? Ne bih rekao. Prije bih rekao da je po srijedi naslućivanje granice, na kojoj prestaje tolerancija onih koji su ih do sada štitali, što se pokazalo točnim, jer, kada su srušili Titov spomenik pred njegovom rodnom kućom u Kumrovcu, vlast je smjesta reagirala, u najkraćem ga roku obnovila i postavila na isto mjesto. A nedavnom uspostavom Spomen-područja u Jasenovcu svima je poslana jasna poruka da suvremeni svjetski poredak počiva na antifašizmu, što se u prvom redu odnosi na Sjedinjene Američke Države i Evropsku uniju. To znači da države, kao što je naša, ako žele da ih se primi u Evropsku uniju, to moraju i te kako poštivati, i to ne samo na riječima nego i djelima. Time je, na svu sreću, dobrano sužen prostor za djelovanje ekstremistima, zadojenim mržnjom i netrpeljivošću koji su nas i uveli u sve ove nevolje.«

Važnost ovog prisjećanja nadilazi, dakako, pojedinačni slučaj uništavanja spomenika, jer jasno ukazuje da je riječ o postupcima »koji nas vraćaju iz ljudskog društva u divljaštvo«. Ima li se na umu usmjerenost, intenzitet i obuhvat rušenja spomeničke baštine – može se pouzdano zaključivati o divljaštvu prevrata

s kojim smo se suočili u Hrvatskoj 1990-ih.⁴⁵

⁴⁵ Ovdje citirani napisi ne scrpljuju sve što je o uništavanju spomeničke baštine, naročito one posvećene NOB-u, pisano. Upućujem čitaoca i na članak Rade Dragojevića. »'Novosti' u posjedu izvještaja Komisije za zbrinjavanje spomenika i odluke općinskog vijeća Gline o uklanjanju antifašističkih spomenika u glinskom kraju«, »Novosti«, 14. 8. 2009. (str. 8 i 9); na članak Marinke Arneri, »Zašto rušite?« (o ukidanju postave iz NOB-u u Muzeju grada Korčula, u citiranoj knjizi: »Razaranje spomenika kulture na tlu nekadašnje Jugoslavije«, Zbornik radova, Beograd, 1997., str. 57); na članak Dragana Bošnjaka, »Šest godina od uklanjanja spomenika palim borcima i žrtvama fašizma u Vukovaru. Tuđmanova bista na trg, spomenik NOB-u u dvorište 'Komunalca'«, Tjednik »Novosti«, 10. 4. 2009. te na članak Jasne Babić, »90-ih su ih rušili, sad ih vraćaju. Partizanski marš za EU«, »Globus«, 27. 11. 2009. A o rušenju Augustičićevog spomenika u Srbu vidjeti izjave u tjedniku »Novosti« 24. 7. 2009., na str. 15 i 16.

Nemam dostup pisanom nalogu (okružnici) »više instance« iz 1991. godine, prema kojemu je zahtijevano da se iz muzeja odstrane posebni postavi o partizanskom pokretu, ili NOB-i, ali sam informaciju o postojanju naloga dobio od kustosice jednog od muzeja na području bivše općine Korčula koja je po tom nalogu postupila, nevoljko doduše. A godinama nakon toga informaciju da je takav nalog postojao potvrđuje jedna uzgredna rečenica u tekstu Luke Braila: »In memoriam: Boško Končar (1924. – 2012.). Muzealac koji je zadužio Rijeku« (»Novi list«, 13. 4. 2012.) o »... novoj stvarnosti 90-ih kada su u Hrvatskoj zatvoreni svi muzeji narodne revolucije, pa i riječki«. U gradu Korčuli je, primjerice, odmah odstranjen postav o NOB-i na području bivše općine (obimom i sadržajem doduše skroman, ali je takav bio prije svega zbog nemara onoga tko je vodio Muzej) uz obrazloženje o »pomanjkanju prostora«. A do tada je godinama bilo prostora, a postav, kakav-takav, bio dostupan posjetiocima! Na odstranjenje postava reagirala je Korčulanka (i partizanka, pukovnik činom) Marinka Arneri bilješkom u tjedniku »Feral Tribune«, ali se nije ništa promijenilo. Istovjetnu je opasku, naslovljenu »Zašto rušite?«, Marinka Arneri iznijela nekoliko godina kasnije i na skupu o uništavanju spomenika u Beogradu krajem 1997. godine: »1. Dana 15. maja 1992. zatekla sam se u gradu Korčuli. Naime, 15. maj je međunarodni dan muzeja. Obišla sam Gradski muzej »Korčula«. Sve je na svom mjestu, samo je prostorija s eksponatima iz NOB-a otoka Korčula zaključana. Pri izlasku iz Muzeja zapitala sam zašto?! Rekli su mi da je to davna prošlost. Znači, partizanska borba od 1941. do 1945. godine opet je davna prošlost. Pitam se da li su muzeji za čuvanje sadašnjosti ili naše davne prošlosti? Da li je stara kuhinja moje bake iz 16 vijeka (nalazi se u tom muzeju u svojoj staroj formi nepromijenjena), sadašnjost, a borba mladih partizana »davna prošlost.« A u točki 2. pita se i o razlozima rušenja bista narodnih heroja u Kragujevcu. (vidjeti u citiranoj brošuri »Razaranje spomenika kulture na tlu nekadašnje Jugoslavije«, Zbornik radova, Beograd, 1997., str. 57) Odgovor što ga je dobila, da je NOB »davna prošlost«, nikako nije bio »lapsus« – korespondirao je političkoj klimi u Hrvatskoj 1990-ih, ali je bio i izraz politizantskih uvjerenja, kojima se rukovala tadašnja voditeljica Muzeja grada Korčula. Evo njenog stava, izraženog na samom početku bedekera (za turiste) o Korčuli (prevedenog na nekoliko jezika): Alena Fazinić (Stanka Kraljević – turističke informacije), »Korčula. Grad i otok«, Turistička naklada d.o.o. Zagreb, Zagreb, 1997. Kratko početno poglavlje »Povijesni pregled« na dvije stranice sažima historiju grada dužu od dvije tisuće godina, a završava ovim tekstom: »Dalmacija dolazi pod austrijsku upravu i ostaje do kraja I. svjetskog rata (1918. godine), ali tek 1921. godine pripojena je novostvorenoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja potom dobiva ime Jugoslavija. Nakon višestranačkih izbora 1990. godine na referendum se stanovništvo Hrvatske izjasnilo za izlazak iz Jugoslavije i proglašena je samostalna država *Republika Hrvatska*.« Čitalac će lako zapaziti: nema razdoblja II. svjetskog rata, nema ni spomena države koja je u tom ratu nastala, doima se da je referendumom odlučeno o izlasku iz Kraljevine, a također da do 1990. nije postojao neki oblik hrvatske države... Ukratko, razdoblje između »Kraljevine Jugoslavije« i »samostalne države Republike Hrvatske« ne postoji, »isparilo je«: nije bilo rata, nije bilo okupacije, nije bilo nacifašističkih, ustaških i četničkih zločina, nije bilo narodnooslobodilačkog (partizanskog) otpora okupatoru i kvislinzima, nije postojala država koja se zvala najprije DJF a zatim SFRJ – punih pedeset godina života (vrlo burnog i historijski značajnog) naroda na ovim područjima za Alenu Fazinić nisu postojali!! Lijepi primjer »savjesnog pisanja«. Naravno da je za Alenu Fazinić partizanka Marinka Arneri, koja je prošla sve velike partizanske bitke dok je Alena Fazinić lojalno podržavala ustaški režim boraveći za ratu u Zagrebu, ili nepostojeća činjenica ili »daleka prošlost«. Naravno da ovo nije jedini, niti najgori primjer plasiranja poluistina, neistina i falsificiranja povijesnih činjenica! Kasnije ću još jednom ukazati na tu pošast »amaterskog falsificiranja povijesti« tokom 1990-ih godina. Nije onda nikakvo iznenađenje da je Alena Fazinić imala odlučujuću ulogu i u skandalu poznatom kao »bacanje knjiga u kontejner za smeće« – o čemu će biti riječi u drugom dijelu knjige.

III.

UNIŠTAVANJE KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih

Da je uništavanja knjiga, tj. knjigocida, u Hrvatskoj 1990-ih godina bilo, ne-sporna je činjenica. O njoj svjedoče javno objavljeni podaci, napisi, protesti, izjave. Ali kad su se u buci ratničkih pohoda, nacionalističke euforije i fanfarnada o nužnoj »duhovnoj obnovi« razmahali zločini, progonstva, izbjeglištva, izbacivanja iz stanova, nacionalne i ideološke diskriminacije itd., nije bilo lako »doći do riječi« o problemu uništavanja knjiga i spomeničke baštine. To su bile manje važne, manje strašne ili manje užasavajuće činjenice u usporedbi s ubijanjima i razaranjima, ali ipak se javno dokumentirane činjenice o uništavanju knjiga ne smiju previdati i pred njima zatvarati oči kao da ih nije bilo i kao da ih nema. I samo prešućivanje ili marginaliziranje⁴⁶ vrijedno je pažnje koliko i samo uništavanje. Razmotrit ću u narednim poglavljima upravo te aspekte knjigocida: njegovo poticanje i omogućavanje, formalno-pravni temelj njegova opravdavanja te pravne mogućnosti sankcioniranja počinitelaca.

Ni opširno pismo, što su ga preostali borci NOB-a u Korčuli uputili Poglavarstvu grada 31. 5. 2002., kao ni peticija 123 građanina Korčule iz svibnja 2000. godine, u kojima uz ostalo traže »... da se obnovi postav o NOB-u u Muzeju grada Korčula« – postav što ga je »na svoju ruku« likvidirala tadašnja ravnateljica Muzeja Alena Fazinić, a na što je upozorila Marinka Arneri – nisu imali rezultata. Ni novo vodstvo Muzeja ne pokazuje spremnost da taj akt isključivosti i averzije prema vrlo aktivnom učešću naroda otoka u NOB-u ispravi, a vraćanjem eksponata o partizanskom otporu okupatoru u redoviti postav Muzeja pokaže poštivanje profesionalne etike.

⁴⁶ O tome će biti riječi u drugom dijelu knjige prilikom prikaza »slučajeva« uništavanja knjižne građe. Ignoriranje je bila glavna metoda. Pored stava da su u pitanju pojedinačni postupci ili ekscesi (stav Ministarstva kulture, kako ga prenosi Davorka Vukov Colić u članku »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez«, 15. 10. 1999. i kako je izražen u saopćenju HINA-e od 6. 4. 1998. »Za osudu svaki neprimjeren postupak s knjigom«) imamo i osudu nepravilnog postupka s knjigom ako se nešto takvo dogodilo (kondicional, dakle, nakon što je objavljeno mnoštvo napisa s primjerima – vidjeti stav HKD u »Novosti« broj 17, listopad 2001.: »Mišljenje vezano uz 'slučaj' Korčula«). Ipak treba ovdje upozoriti da se pojavila i oštra, beskompromisna osuda svakog spomena o tome da bi se uništavale knjige, posebno pak one tzv. srpske. To je članak novinarkе Mirjane Jurišić, objavljen u »Večernjem listu« 23. 5. 1998., str. 17 pod naslovom: »Kome služe izmišljotine o vandalizmu hrvatskih knjižničara. Knjige srpskih pisaca nitko ne baca s polica«. Glavni sugovornik novinarki je ravnateljica Knjižnica grada Zagreba, Anka Katić-Crnković. Zanimljivo je da Mirjana Jurišić ne spominje ni jedan primjer javnog ukazivanja na uništavanje knjiga, nego općenito tvrdi da se (usprkos stanju u knjižnicama) »...ipak...u određenim hrvatskim (i nekim stranim) medijima povremeno... pojavljuju priče o vandalskim postupcima hrvatskih knjižničara koji navodno hrpimice bacaju srpske (i druge ćirilčne) knjige u otpad.«

1. Što je bio poticaj uništavanju knjiga i što ga je omogućilo

Uništavanje knjiga iz ideoloških razloga staro je koliko i sama knjiga. Iako je iz literature poznat davni »kineski slučaj«, još iz 213. p. n. e., kad je car Čin-ši-huang-ti dao uništiti sve one knjige za koje je smatrao da su »nepodobne«⁴⁷, tek se novovjekovlje može »podičiti« da je u tome bilo najproduktivnije.⁴⁸ Termin »progon knjige« najčešće se povezuje s dvije pojave koje su snažno obilježile novu eru – s *procesom iskorijenjivanja hereze svake vrste*⁴⁹ koji je pokrenula Inkvizicija, a trajno je sačuvan u dokumentu *Index...*⁵⁰ te s *nacističkim pokretom za duhovnu obnovu njemačkog naroda*⁵¹, u ime čega su se knjige ritualno spa-

⁴⁷ Termin »nepodobna knjiga« sažima sve atribute koji se pripisuju nepoželjnoj knjizi: heretička, nepodobna, nepotrebna, zastarjela, bezvrijedna, ideološka, politički opasna, štetna, nemoralna, uvredljiva, sramotna... Veći dio ovih kvalifikacija bio je prisutan u Hrvatskoj 1990-ih. Mislim da nema potrebe obrazlagati razliku između stava da je neka knjiga »nepodobna« i kritičkog stava prema sadržaju neke knjige. Dok stav o »nepodobnosti knjige« u pravilu vodi njenom uništavanju, ili, u blažem slučaju: cenzuri, tj. zabrani korištenja, odvajanju u specijalne fondove itd., kritički stav knjigu uzima kao predložak za razvoj spoznaje, znanja itd., bez obzira na intenzitet (»oštrinu«) i leksičku formu kritike. Smatram da nikako nije ni slučajno, ni neopravdano Johnaton Green, autor knjige »The Encyclopedia of Censorship« (Facts on File, New York, 1990.) za početni moto uzeo izjavu Oscara Wilda: »Ne postoji moralna ili nemoralna knjiga. Knjige su ili dobro napisane ili loše napisane. To je sve.«

⁴⁸ Upućujem čitaoca samo na jedan dokument, onaj Ujedinjenih nacija o uništavanju biblioteka u XX stoljeću: »Memory of the World: Lost Memory – Libraries and Archives destroyed in the Twentieth Century«, prepared for UNESCO on behalf of IFLA by Hans van der Hoeven and on behalf of ICA by Joan van Albada, UNESCO, Paris, 1996.

⁴⁹ O Inkviziciji su napisane mnoge knjige. Upućujem čitaoca na knjigu Emila Lucka, »Torquemada i inkvizicija u Španiji«, izdanje NOLIT, Beograd, 1933. Knjiga je prevedena s njemačkog izdanja iz 1925. godine. Navodeći kvalitete knjige ipak je Pavle Bihaly našao za shodno da u predgovoru beogradskog izdanja skrene pažnju na važnu manjkavost knjige: autor nije posvetio dužnu pažnju obradi razloga koji su vodili nastanku inkvizicije. Značajno je za naše razmatranje citirati završni stav Predgovora: »Od početka inkvizicije pa do njenoga kraja, o inkviziciji niko nije smeo da govori, da piše, da objavi neku reč ili neku sliku. Svi pisani dokumenti bili su ljubomorno čuvani, a kada je inkvizicija ukinuta spaljen je veliki deo dokumenata. Strahovita moć inkvizicije bila je dakle tajna, tako da je u stvari ono što o njoj znamo samo mali deo one jezovite stvarnosti.«

⁵⁰ Za potpuniju informaciju o »Index...« preporučam čitaocu instruktivan članak u »AEL«-u (»American Encyclopedia of Library and Information Science«): Francis J. Witty, »Index librorum prohibitorum«, Volume 11, str. 299 – 305. Autor je, uz osnovni izvor, naveo i reference koje mogu poslužiti u proučavanju tog »svjetlog primjera« represije slobodne ljudske misli.

⁵¹ Hildegard Brenner u knjizi »Kulturna politika nacionalsocijalizma« (prijevod s njemačkog Silvija Bosner), »August Cesarec«, Zagreb, 1992. opisuje kako se u Njemačkoj u razdoblju 1932 – 1935./36. formirao koncept i oblici realizacije »novonastale nacionalne kulture«, a sastavnim je dijelom toga procesa bilo izlučivanje iz korpusa njemačke kulture svega što su nacisti smatrali da tamo ne spada, što je »tijekom jednog desetljeća trovalo nacionalnu kulturu«. Proces je počeo čišćenjem likovnih umjetnosti, šireći se postepeno na ostala područja duhovnog stvaralaštva, uključivao je ne samo uništavanje artefakata, nego i ljudi (brojni su ljudi izbačeni s posla, mnogi su napustili Njemačku, a značajan je broj otpremljen u koncentracijske logore), a konačno je oblikovan formiranjem Državne komore za kulturu unutar Goebbelsovog ministarstva. Spaljivanje knjiga 10. 5. 1933. pred Reichstagom bio je spektakularan dio posvemašnjeg čišćenja »nacionalne kulture«, a sam je Goebbels taj čin pozdravio tvrdnjom da »...provala njemačke revolucije oslobodila je put njemačkom

ljivale⁵². U oba ta slučaja uništavanje je pokušaj zatiranja kritičkog mišljenja,⁵³ kad su istovremeno s knjigama, »palili« i autore ako su im bili dostupni, a bilo je slučajeva da je Inkvizicija iskapala radi spaljivanja i njihove leševe. Spaljivanje kao simbolički čin inspiriralo je njemačkog pjesnika Heinricha Heinea da 1844. godine u svom spjevju »Deutschland – ein Wintermärchen« napiše: »Plamen lomače/Progutao je ovdje knjige i ljude/Pritom su zvonila zvona/I pjevala Kyrie eleison«⁵⁴, a Thomasa Manna, da povodom nacističkog

biću... Dobro činite što u ovim ponoćnim satima predajete plamenu zloduh prošlosti... Iz ovih će se ruševina pobjedonosno uzdići Feniks jednog novog duha...« Htio bih čitaocu skrenuti pažnju na termine: 'nacionalno', 'biće naroda', 'novi duh', 'njemačka revolucija', 'komora za kulturu'... – uz poziv da obrati pažnju na sličnu terminologiju koja je u Hrvatskoj »bila u modi« naročito u prvoj polovini 1990-ih i da ne zaboravi da smo unutar Ministarstva obnove imali poseban Odjel za duhovnu obnovu koji je, u svojstvu pomoćnika ministra, vodio don Anto Baković.

⁵² U obimnom djelu enciklopedijskog formata: »Chronik des 20. Jahrhunderts«, Chronik Verlag im Bertelsmann Lexicon Verlag GmbH, Gütersloh/München, 1995., 15. dopunjeno izdanje, u dionici koja obrađuje razdoblje 1930. – 1939. (napisao ju je dr. Peter Gödeke) daje se kalendar događaja u 1933. godini, a pod datumom 10. svibnja je tekst: »Na Goebbelsov poziv izveli su njemački studenti golemo paljenje knjiga. U noći je izgorjelo do 20 tisuća knjiga od autora kao što su bili A. i S. Zweig, braća Mann, Remarque, Freud, Proust i ostali«. I toj temi odmah posvećuje poseban članak: »Njemačka: stogovi knjiga u plamenu«. Evo tog teksta u cjelini:

»10. svibnja. Na putu prema duhovnom »usmjerenju« javnoga mnijenja nacisti su u Njemačkoj nastupali sve oštrije protiv brojnih istaknutih predstavnika nauke i kulture. Među visokoškolskim profesorima, koji su bili »upućeni na dopust«, bili su i dobitnici Nobelove nagrade Gustav Hertz i James Frank, svjetski poznati znanstvenik seksolog Magnus Hirschfeld, religijski filozof Paul Tillich, književni povjesničar Alfred Kantorowicz i mnogi drugi. Iz Pruske akademije književnosti bili su, uz ostale, isključeni Alfred Döblin, Thomas Mann, Jakob Wassermann i Franz Werfel. Njihova su djela i djela drugih književnika i pisaca morala biti kao prva odstranjena iz javnih biblioteka. Od konca svibnja 1933. nije tamo bilo više ni knjiga Maxa Broda, Liona Feuchtwangera, Egona Erwina Kische, Heinricha i Thomasa Manna, Arthura Schnitzlera, Kurta Tucholskog, Arnolda i Stefana Zweiga, Karla Marxa, Upton Sinclair, Berthe von Suttner i Anri Barbussea. Njemački univerzitetski gradovi kao da su se 10. 5. vratili u srednji vijek – na njihovim trgovima plantile su lomače knjiga »nenjemačkih« autora, koje su donosili fanatizirani studenti. U Berlinu je ovaj autodafe bio organiziran na Trgu Opere, a u njemu je učestvovalo 40.000 »promatrača«, njima se govorom obratio Joseph Goebbels, koji je radosno najavio da je »židovski intelektualizam konačno mrtav«. Samo su 10. svibnja tu studenti spalili do 20.000 knjiga. Mnogi su od autora na koje je time bila bačena kletva već napustili Njemačku; neki su čak izvršili samoubistvo. Sve se to događalo uz blagonaklono promatranje javnosti«. Tekst sam citirao prema češkom prijevodu-izdanju »Kronika 20. stoljeća«, Fortuna Print, Praha, 2000. Češko je izdanje dopunjeno kronikom događanja u svijetu sve do kraja 1999.

Sažeti pregled nacističkog divljanja i uništavanja knjiga može se naći i u tekstu na internetu: »NAZI Book Burnings«, hisclo.hispeed.com/country/ger/chron/20/iw/ng/ng-bookburn.html (str. 1 – 8)

Literatura o cenzuri i uništavanju knjiga veoma je opsežna. Ja sam se oslonio na nekoliko novijih naslova: 1) Herbert N. Foerster, »Banned in the U.S.A. A Reference Guide to Book Censorship in Schools and Public Libraries«, Greenwood Press, Westport, Connecticut-London, 1994.; 2) Evelyn Adunka, »Der Raub der Bücher. Plünderung in der NZ-Zeit und Restitution nach 1945.«, Czernin Verlag, Wien, 2002.; 3) Werner Tress, »Wider den undeutschen Geist. Bücherverbrennung 1993.«, Parthas Verlag GmbH, Berlin, 2003.; 4) Haig Bosmajian, »Burning Books«, McFarland, Jefferson, 2006.

⁵³ Izraz »kritičko mišljenje« koristim ovdje samo zato da naglasim da je riječ o nečemu što je 'nepodobno' upravo zbog svoje *kritičnosti*. Dovoljno bi bilo reći »Ljudska misao«, jer ona ako je zaista misao, tj misaonost, eo ipso je kritična.

⁵⁴ »Heines Werke in Fünf Bänden«, Zweiter Band, Aufbau-Verlag Berlin und Weimar, 1970., s. 102. Zahvalan sam dr. Marini Čizmić-Horvat za pomoć u pronalaženju Heineove formulacije i, naravno, za njen prijevod.

spaljivanja knjiga u svibnju 1933. izjavi: »Tko pali knjige, palit će i ljude«⁵⁵. Heineove riječi su jeka ranijih stoljeća, nakon što je Inkvizicija već protutnjala evropskim kontinentom, a Mannove su odaslane u budućnost obilježenu plin-skim komorama i krematorijima i odjekuju kao opomena i danas. Spaljivanje knjiga bilo je uvertira u »kristalnu noć«, a ona pak dozirana eskalacija prema »konačnom rješenju«, zatiranju svake različitosti, jednodimenzionalnosti i, u konačnici, do zločina neusporedivog s bilo čim u povijesti.

Kao malo što u registru demonstrativnog ponašanja, uništavanje knjiga je efektan izraz netrpeljivog stava, volje i raspoloženja dominantnih društvenih snaga⁵⁶. Simbolički je to izraz isključivosti prema Drugome i drugačijem, kad se isključivanje i negacija koriste kao indirektna metoda samoodređenja, odnosno posredno artikuliranje nekog partikularno osobnog ili partikularno grupnog interesa i identiteta.

Iskazuje se medijskom manipulacijom informacijama, javnim verbalnim i egzemplarnim fizičkim nasiljem te osobito atakom na simboličku reprezentaciju Drugog i drugačijeg.

Tim stanjima, i općenito manifestacijama moći dominantnih društvenih snaga, kao socijalnim patologijama bavi se socijalna psihologija, dakako aposteriorno, ali ako već socijalnu patologiju nije jednostavno prevenirati, nužno ju je barem dijagnosticirati i tako je utisnuti u kolektivnu svijest da kao osvješteno iskustvo bude zalag protiv recidiva.

Bez ikakve sumnje Hrvatska je u protekla dva desetljeća⁵⁷, proživljavala ra-

⁵⁵ Bio sam, dakako, iznenađen kada sam krajem 1997. došao do članka iz »Novog lista« od 12. 7. 1994. i pročitao naslov: »Tko pali knjige, palit će i ljude«. Tekst pisma je, kao svoj izraz neslaganja s iskazima isključivosti, napisao građanin Anton Lukežić iz Rijeke. Karakteristično je da je urednik (»Novog lista«) za naslov iz teksta pisma 'izvukao' upravo ovu izreku Thomasa Manna. Inače je pismo građanina A. Lukežića svojim sadržajem, ali i načinom kako se suprotstavio odstranjivanju 'nepodobnih knjiga', za mene programatskog karaktera i zapravo je njime ukazano na sva bitna obilježja fenomena uništavanja knjižne građe u Hrvatskoj 1990-ih. Smatram potrebnim u vezi s ovim pismom još naglasiti: prvo, za mene je pismo bilo veliko ohrabrenje jer sam vidio da postoje ljudi koji vide svu nakaradnost motiva, a i uistinu me je zapanjilo da reagiranja Ministarstva kulture i Hrvatskog društva bibliotekara nije bilo. A mnogi bibliotekari, iako iskreno zgroženi, smatrali su da je u datoj »klimi« nacionalističkog mahnitavanja vrlo, vrlo opasno pokretati tu temu.

⁵⁶ Uništavanje knjiga može, dakako, biti i autonomni čin pojedinca, ali uništavanje koje je sastavni dio politike, pa ima i sva obilježja te politike, a proistječe iz socijalnog konflikta u društvu, je onaj aspekt kojim se u ovom radu bavim.

⁵⁷ Terminom »1990. godine« označavam razdoblje od 1990. kad je socijalni prevrat započeo do 2004. kad su javno zabilježena zadnja dva »slučaja« – jedan početkom godine (vidjeti seriju članaka što ih je izazvao prvi od njih, članak Snježane Matejčić »Na stotine knjiga iz vrsarske školske knjižnice na depozit«. Čišćenje 'tehnički neupotreblijive i ideološki prevaziđene' lektire«, »Glas Istre«, 23. 2. 2004., »Novi list«, 23. 2. 2004.), a drugi krajem godine (vidjeti članak: Igora Lasića, »Goebbels među Hrvatima«, »Feral Tribune«, 3. 12. 2004.) Polovinom 2004. godine nastao je i prvi javni apel grupe 42 građanina da se »koliko god je i gdje god je moguće utvrde, a zatim sankcioniraju postupci uništavanja knjižne građe«, upućen kao Otvoreno pismo na četiri najviše državne adrese (vidjeti informaciju u »Novosti sedam dana« od 21. 5. 2004. i 1. 10. 2004. godine). Razlogom za eventualno produljenje razdoblja na koje se odnosi termin

dikalan socijalni konflikt kojemu je cilj bio društveni prevrat, a pokrenuti »tektonski poremećaji« u ekonomskoj i socijalnoj strukturi društva nisu se smirili do danas. U suštini, ustaljenom terminologijom rečeno, radi se o kontrarevoluciji⁵⁸ jer je novouspostavljeni režim usmjeren na dokidanje svega što je karakteriziralo i simbolički obilježavalo prethodni režim revolucionarno uspostavljan od 1941. do 1991. godine. U socijalnim previranjima uvijek se i ideološki reinterpretiraju historijske činjenice te se utemeljuju drugačiji sistemi vrednota i njihova drugačija hijerarhija. Vrš se, dakle, ideološki prevrat pa je u tom kontekstu važno jasno reći da su se u Hrvatskoj 1990-ih godina, čak i izvan zona ratnog pustošenja, knjige i spomenička baština uništavali svjesno i namjerno⁵⁹. Čak su se i motivi takvog ponašanja permanentno i nedvosmisleno javno iskazivali kao nužnost konzekventnog usklađivanja s ciljevima legitimnog provođenja sveobuhvatne »duhovne obnove hrvatskoga naroda«⁶⁰. Duhovna obnova je podrazumijevala

»1990-e godine« može biti i objavljivanje na engleskom jeziku tematskog broja časopisa »Prosvjeta« s naslovom: »Special theme. Bibliocide – Culturocide. When One Burns Books, One Will Soon Burn People« (zapravo je to neznatno izmijenjeno izdanje tematskoga broja izišlog krajem 2003. godine – »Prosvjeta« broj 59, Novembar 2003.). Međutim, uništavanje knjiga, kao i medijske reakcije, događalo se i dalje: Kim Cuculić u člancima u »Novom listu« 17. 10. i 18. 10. 2006., N. Grbačić u »Jutarnji list« 31. 5. 2007. i Tatjana Gromača u »Novom listu« 3. 5. 2009. Inercija uništavanja ili diskriminacije »nepodobnih« knjiga i nadalje je »na djelu« pa ću u tekstu pod terminom »1990-e godine« podrazumijevati cijelo razdoblje od 1990. – 2010. godine.

⁵⁸ Revolucija i kontrarevolucija su pojmovi koji se nužno povezuju samo s radikalnom izmjenom ekonomske strukture društva, a ne s prevratima kojima je cilj tek preraspodjela utjecaja unutar iste paradigme.

⁵⁹ Dokumentacija koja o tome govori predmet je ove knjige. Dominantno prešućivanje te činjenice od strane »nadležnih« ipak je »sramežljivo«, »uvijeno« i eufemistički moralo pod teretom činjenica biti ponekad i »prekršeno«. Navodim ovdje ove primjere: Dragutin Katalenac, »Narodne knjižnice između narodnog preporoda i knjige za sve: osvrt na stanje fondova narodnih knjižnica Slavonsko-baranjske županije«, VBH broj 3 – 4, 1994., str. 58 – 60; Mirjana Vujić, »Zatvoreni fond cenzuriranih knjiga u praksi jedne knjižnice«, VBH broj 3, 2000., str. 104; Jelena Mandarić-Kolarik, »Analiza otpisa knjiga 1997. godine u Knjižnici Božidara Adžije u Zagrebu«, VBH broj 3, 2000., str. 109 – 112. Raspravljajući o uspostavljanju »manjinskih knjižnica« Bruno Dobrić je u članku »Knjižnice u suvremenim multikulturalnim društvima – s osvrtom na knjižnice u Puli«, VBH broj 1 – 4, 1999., str. 23, vrlo jasno, ali samo u fusnoti 18., spomenuo uništavanje srpskih i ćirilicom štampanih knjiga, a to je ponovio i 2010. godine u tekstu »Knjižnice Istarske županije. Vodič«, DBI, Pula, 2010. Poučno i izravno svjedočanstvo o uništavanju knjiga je i agresivno nametanje teze o nepotrebnim, beskorisnim, stoga i suvišnim knjigama što ga nalazimo u knjizi Aleksandra Stipčevića »Sudbina knjige«, Naklada Benja, Lokve, 2000., poglavlje »Nepotrebne i nekorisne knjige«, str. 347 – 358, a posebno u njegovoj knjizi »Socijalna povijest knjige u Hrvata III« (poglavlja: XV »Nepotrebne knjige«, XVI »Knjige i rat« i XVII »Štetne i zabranjene knjige«), Školska knjiga, Zagreb, 2008.

⁶⁰ Oficijelne naznake o potrebi duhovne obnove mogle su se čuti u saborskim raspravama, ali tome slijedi »programatski stav« Franje Tuđmana, predsjednika Republike (naglašavam izraz »programatski stav« i zbog izbora časopisa kome je dan), a koji citiram prema tekstu objavljenom u knjizi: Vladimir Lončarević (ur.), »Za Boga i Hrvatsku dragu: 20 godina lista mladih »MI«: intervjui«, Hrvatski katolički zbor »MI«, Zagreb, 1997. Duhovnu obnovu je forsirala i »Crkva u Hrvata« (vidjeti primjerice informaciju IKA-e 19. 3. 1998. »Predavanje kardinala Kuharića za djelatnike i polaznike HUV-a«, također i Hrvatska Biskupska Konferencija, »Priopćenje s 10. plenarnog zasjedanja HBK, održanog u Zagrebu 18. – 20. 6. 1996. »Naglašena je neodgodiva potreba duhovne obnove. Gost zasjedanja bila je ministrica kulture i športa Ljilja Vokić.«) Da taj programatski stav nije bio tek tako izrečen pokazuje i Savjetovanje o »duhovnoj obnovi Hrvatske« održano u režiji Ministarstva obnove, tj. njegovog »Odjela za demografsku i duhovnu obnovu«. Voditelj savjetovanja i podnosilac uvodnog referata bio je notorni don Anto Baković, tada u funkciji pomoćnika ministra. Na

odbacivanje sveg onog »tereta« iz prethodnog razdoblja koji je »novom redu stvari« bio neprihvatljiv, suvišan, neprimjeren – nepodoban.

Dakle, u pristupu analizi fenomena knjigocida nužno je razumjeti kontekst. Nije se tu radilo tek o posljedicama neke recimo prirodne katastrofe pa da se pristupa tehnički, statistički, kvantificiranjem štete, a nije se radilo ni o izoliranim činima duševno poremećenih ljudi, nego je na djelu bilo sistemsko ponašanje izravno povezano s ideološkim nabojem prevrata, radilo se o fenomenu koji je pratio osnovni tok prevrata i imao manifestno-simbolički karakter tog prevrata u Hrvatskoj 1990-ih.

Ali detaljnije o prirodi, uzrocima i manifestacijama isključivosti bit će riječi u tekstu »Isključivost – bitno obilježje hrvatskoga društva 1990-ih godina«.

2. Dva tipa uništavanja knjiga

U prevratu 1990-ih u Hrvatskoj, kao i na području cijele Jugoslavije, sve počinjene zločine pa tako i knjigocid treba ocjenjivati po karakteru, a ne tek po pojavnosti.⁶¹ A pitanje je intelektualne savjesti i dužnosti šuti li se o tome ili ne.

savjetovanju je aktivno učestvovalo još 60 ljudi, a rezultati (istupi, zaključci, preporuke) objedinjeni su u knjiži: »Duhovna obnova Hrvatske. Zbornik radova sa savjetovanja održanog u Zagrebu 11. i 12. lipnja 1992.« (ur. don Anto Baković, Zagreb, 1992.). Ta je knjiga zaista izvanredno svjedočanstvo vremena. A rezultati su tog programatskog stava, od kojih se neki »žilavo i ustrajno drže« do danas, bili posebno vidljivi u obrazovanju vojske (vidjeti, primjerice, knjige što ih je izdao MORH: »Za Hrvatsku«, Zagreb, 1992. i »Domovinski odgoj. Priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike«, II dopunjeno izdanje, ur. Ante Vukasović, Zagreb, 1996.), ali i manifestacije toga: od naziva jedinica po ustaškim zločincima, korištenja vojnih naziva NDH, fašističko-nacističkih pozdrava i izjava ministara, primjerice na Sinjskoj alki itd), a također i u redovitom obrazovnom sistemu, što je vidljivo u »poplavi« udžbeničke revizije povijesti i falsificiranja historijskih činjenica. Nameće se pitanje tko je taj koji će definirati »obnovu« i što ga kvalificira i legitimira za takvo što, što su mu kriteriji i koji je opseg, na kojim područjima i treba li toj »duhovnoj obnovi« biti podvrgnut svaki pojedinac? U tematskom bloku: »Bibliokasti. Plamenom po memoriji«, »Cicero«, broj 5, travanj 1999., u članku »Bakljada malog doktora«, str. 12, Žarko Paić, posebno raspravljaajući i o nacističkoj sintagmi 'duhovna obnova', uz ostalo kaže: »Nema tog ludaka s pretenzijama na božanski žrtvopis povijesti koji neće iziskivati vlast u ime naroda a da ne pozivlje na duhovnu obnovu«.

⁶¹ Namjerno izostavljajući članke »Feral Tribunea«, ali i brojne druge članke iz periodike, navodim samo nekoliko radova:

- Dejan Jović, »Jugoslavija država koja je odumrla. Uspomene, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974 – 1990)«, Prometej, Zagreb, 2003.

- Mark Thompson, »Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini«, HHO, Zagreb, 1995.

- Grupa autora, »Mediji i rat«, Mediji, Beograd, 1999.

- Gordana Đerić (ur.), »Intima javnosti«, Edicija Reč, Beograd, 2008.

- Nikola Visković, »Sumorne godine. Nacionalizam. Bioetika. Globalizacija«, Feral Tribune, Split, 2003.

- Ivo Banac, »Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima«, Durieux, Zagreb, 2001.

- Branko Horvat, »Kakvu državu imamo, a kakvu državu trebamo?«, Prometej, Zagreb, 2002.

- Darko Petričić, 1) »Kriminal u hrvatskoj pretvorbi. Tko, kako, zašto«, *abakus*, Zagreb, 2000.; 2) »Hrvatska u mreži mafije, kriminala i korupcije«, Argus media, Zagreb, prosinac 2009.

- Stipe Šušar, »Hrvatski karusel. Prilozi političkoj sociologiji hrvatskog društva«, Drugo prošireno izdanje,

Tako veliki češki mislilac Karel Kosík, razmatrajući proturječja u poimanju tragičnog u suvremenoj epohi, u svojoj studiji »Stoljeće Markete Samsove«⁶² upozorava:

»Sofoklova Antigona i moguća moderna Antigona podudarne su u tome da iskoračuju iz šutećeg i zastrašujućeg pritiska, iskaču iz reda⁶³ i stojeći tako osamljene izvan reda postaju ličnosti izvanredne. Iskaču iz reda, da bi progovorile i postupale protiv onoga, što drže da je zlo – reda.

Moderna Antigona ima jedno oko više (»ein Auge zuviel«). Moderna Antigona ima jedno oko više zato što ostali žmire na jedno oko ili na oba pred postojećim zlom i nisu spremni vidjeti zlo u svim oblicima. Vide zlo samo u jednom obliku, ali žmire na drugi ili treći oblik zla. Tko ima jedno oko više ne promatra samo ono što se dešava oko njega, ne otkriva i ne utvrđuje samo zlo u svim njegovim oblicima, nego također vidi, a u tome je tragična vidovidost, što sam mora učiniti, kako se mora ponašati: oduprijeti se svim oblicima zla. Protiv te prekomjerne sile mora, međutim, podleći.«⁶⁴

U razmatranju fenomena uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih godina treba prije svega razlikovati uništavanje u zonama oružanih sukoba od uništavanja izvan zona oružanih sukoba.

Razlog, Zagreb, 2004.

- Zoran Malenica, »Ogledi o hrvatskom društvu. Prilog sociologiji hrvatskog društva«, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2007.

- Svetozar Livada, »Etničko čišćenje – zločin stoljeća«, Prosvjeta, Zagreb, 1997., 2000.; »Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća«, Euroknjiga, Zagreb, 2006.

- HHO, »Deložacije u Republici Hrvatskoj. Pravni, etički i socijalni aspekti«, Zagreb, 1994.

- HHO-Netherland Helsinki Committee, »Hrvatsko pravosuđe: pouke i perspektive«, Zagreb, 2002.

- Jovan Mirić, 1) »Demokracija u postkomunističkim društvima: primjer Hrvatske«, Prosvjeta, Zagreb, 1996.;

2) »Demokracija i ekskomunikacija. Prilozi istraživanju hrvatske političke kulture«, Prosvjeta, Zagreb, 1999.;

3) »Sumrak intelekta. Političko-pravni i kulturološki ogledi«, Prosvjeta, Zagreb, 2006.

- Viktor Ivančić, »Animal Croatica. Ogled o domoljublju«, Edicija Reč, Beograd, 2007.

- Čedo Prica Plitvički, »Bilježnice namjernog sjećanja I«, Konzor, Zagreb, 1996.; »Bilježnice namjernog sjećanja II«, Prometej, Zagreb, 2001.

- Boris Rašeta, »Oluja nad Hrvatskom. Kronika jednog slučaja«, Factum, Zagreb, 2003.

- Slobodan Šnajder, »Kardinalna greška. Opasne veze I«, Novi list – Adamić, Rijeka, 1999.

- P. Matvejević, V. Stevanović, Z. Dizdarević, »Gospodari rata i mira«, Drugo dopunjeno izdanje, Feral Tribune, Split, 2001.

- Luciano Lukšić, »Hrvatska politička pedagogija«, Publika, Zagreb, 2005.

- Nebojša Popov (ur.), »Srpska strana rata. Trauma i katarza u Istorijskom Pamćenju«, »Republika«, Beograd, 1996.

⁶² Vidjeti u knjizi istovjetnog naslova: Karel Kosík, 'Století Markéty Samsové', Český spisovatel, a.s., Praha, 1995., str. 18, odnosno u hrvatskom prevodu: K. Kosík, 'O dilemama suvremene povijesti', Razlog, Zagreb, 2007., str. 38,39

⁶³ »red« (češki: řad) označava ovdje ono što bi se vojničkim riječnikom nazvalo: stroj, postrojba, a u sportu (»Sokol«, »Partizan«) vrsta. Nije, dakle, riječ o redu kao poretku, društvenom ili nekom drugom, nego o redu, redosljedu po kojemu su ljudi poredani po nekoj/nečijoj naredbi kojoj se moraju povinovati, redu koji ljude disciplinira u ponašanju i sprječava spontanitet i pobunu protiv neljudskih aberacija postojećega »reda«.

⁶⁴ Ovaj pesimističan zaključak ne znači da se nije potrebno suprotstavljati. Na dugi rok svako suprotstavljanje zlu je »kvasac« koji će zlo prije ili poslije dokinuti. Herojski otpor svih naroda Jugoslavije nacifašizmu izvanredan je primjer koji pokazuje opravdanost, nužnost i plodonosnost suprotstavljanja zlu.

Nije ni u zonama sukoba uništavanje bilo u svakoj prilici isključivo rezultat neposrednih ratnih djelovanja, ali vrlo je teško, praktički nemoguće na temelju dostupnih informacija raditi neke distinkcije, što pak nipošto ne znači da je to, zbog okolnosti, neki manji zločin. Razlika je prije svega u objektivnoj funkcionalnosti pravnog sustava koji ili može ili ne može provoditi zakone i sve one pripadajuće akte koje ga obavezuju na zaštitu i na procesuiranje zločina kulturocida.⁶⁵

Pored toga, na razlikovanje uništavanja, koliko god ono bilo posve uvjetno i »radne« naravi, djelomično mogu utjecati i sama priroda, odnosno obilježja društvenih konflikata, a o tome nema jednoznačnog objektivnog stajališta. Je li se radilo samo o agresiji na Hrvatsku i s tim u vezi o obrambenom ratu, ili je riječ istovremeno o obrambenom i agresivnom ratu kad je primjerice riječ o BiH, ili je riječ o građanskom ratu, ili je riječ o istovremenom i usporednom postojanju svih tih obilježja, meni ovdje nije moguće naširoko raspravljati. Ipak ima jedna činjenica koja se ne može osporiti. S početkom društvenog prevrata u Hrvatskoj 1990-ih godine započela je intenzivna diskriminacija i progon onoga dijela hrvatskoga društva kojeg se obično naziva »hrvatski Srbi«, dio društva koji je prema popisu iz 1991. godine činio 12,16% ukupnoga stanovništva, 581.663 građanina, a kojima je broj na popisu iz 2001. godine spao na samo 4,54% ukupnoga stanovništva, tj. na 201.631 građanina.⁶⁶ Neovisno o tome je li se radilo o »etničkom čišćenju«, »genocidu« ili naprosto »progonu« – to svakako spada u najteže oblike zločina, kako ga definiraju odredbe međunarodnoga prava. Kakve je sve životne nedaće prošao taj dio stanovništva Hrvatske još uvijek nam nije u cjelini poznato, kao ni sve činjenice o diskriminaciji i uništavanju kulturne baštine tog »remetilačkog faktora« u hrvatskom društvu. Veliki je dio tih »nestalih«, »očišćenih«, »prognanih« građana živio i radio i u područjima koja nisu bila izravno poprište ratnih

⁶⁵ Za nas je od interesa prvenstveno »Konvencija o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba« od 14. 5. 1954, poznata i kao »Haška konvencija...«, s pripadajućim Pravilnikom i protokolima. SFR Jugoslavija je ratificirala Konvenciju (Sl. l. 4/1956.), a RH ih je u postupku sukcesije odlukom Vlade od 30. 9. 1993. (NN 6/2002.) unijela u pravni poredak Hrvatske. Vrlo pregledne rasprave o tim međunarodnim dokumentima zainteresirani čitalac naći će i u : 1) Sabine von Schorlemer, »Cultural Heritage Law: Recent Developments of the Laws of War and Occupation« (potražiti na web-stranici Technische Universität Dresden); 2) Detlin Karen J., »Eternal Silence: The Destruction of Cultural Property in Yugoslavia«, »Maryland Journal of International Law and Trade«, vol. 17, no 1 (Spring 1993.)

Milivoj Despot u vezi s tim dokumentima primjećuje: »U ratu na tlu nekadašnje Jugoslavije, od 1991. nadalje, pokazuje se da za zaštitu žrtava rata i dobara kulture, nije dovoljno samo to da postoje dobri propisi. Mora postojati i svijest o njihovoj obaveznosti i politička volja vlasti da se propisi primjenjuju«.

Međunarodni sud u Haagu kao dio ratnih zločina u BiH uzima i uništavanje kulturnih dobara. Informacija o tome može se naći i u članku: Hirađ Abtahi, The protection of Cultural Property in Times of Armed Conflict: The Practice of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia«, »Harvard Human Rights Journal«, Vol. 14, Spring 2001.

⁶⁶ Podaci Državnog zavoda za statistiku. »Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima«, 1, Zagreb, 1998., str. 1; Državni zavod za statistiku, »Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, materinskom jeziku i vjeri«, Statistička izvješća 1166, Zagreb, 2003., str. 23

sukoba. Stoga, bez obzira na različite ocjene o prirodi društvenih konflikata u Hrvatskoj 1990-ih godina, jasno je da je i uništavanje kulturne baštine srpskog dijela hrvatske populacije sastavni dio genocida, čišćenja ili progona – ma kako se nestanak »hrvatskih Srba« nazvao – i da stoga podliježe odredbama međunarodnoga prava, odnosno i našega prava u mjeri u kojoj su norme međunarodnog prava ratificirane. Prema tome, uništavanje knjižne građe u okolnostima kakve su vladale u Hrvatskoj 1990-ih godina zločin je jednake naravi bilo da se radi o zonama ratnih sukoba ili ne i tako se mora tretirati.

Posebno još treba naglasiti da, iako se najveći dio dostupne građe odnosi na javne biblioteke, to nipošto ne znači da se uništavanje knjiga pretežno, samo ili isključivo događalo u njima. Knjige su uništavane i u školskim i specijalnim bibliotekama, u poduzećima, bivšim domovima JNA, društveno-političkim organizacijama (Savez komunista, Socijalistički savez, Savez omladine, mjesne zajednice i sl.), ali su uništavane i knjige iz privatnih biblioteka.

Što se tiče javno-informativnog pisanja i izvještavanja o knjigocidu, značajno je da je, iako isprva sporadično, ono bilo aktualno i za slučajeve koji su se događali na područjima izvan ratnih okršaja, pa čak i u razdoblju kad su ratni okršaji prestali. S druge strane, mogle su se uvijek razaznavati političke pozicije autora koji su pisali o uništavanju knjiga, od obranaških do krajnje kritičkih,⁶⁷ pisanje o spomenutoj problematici na prostorima izvan i nakon ratnih okršaja bilo je najčešće kritičko prema politici režima. Osim u tek nekoliko slučajeva, polemika nije bilo. Jedni autori su pisali o uništavanju knjiga u zonama oružanih sukoba, drugi o uništavanju knjiga u područjima izvan ratnih sukoba. Preklapanja nije bilo.

a) Statistika napisa o uništavanju knjiga ⁶⁸

Iz bibliografije na kraju knjige vidi se da je prikupljeno više od dvije stotine jedinica, ali sam svijestan da vjerojatno nije sve evidentirano.

Što se tiče sadržaja odnosno informativnosti napisa, raspon je uistinu velik

⁶⁷ Ovaj izraz (da se pisanje o 'dva tipa uništavanja knjiga' ne može i ne smije svesti na onaj: 'za potrebe režima' ili na onaj: 'na kritiku režima i njegove politike') označava jednostavnu činjenicu da spomenici, spomen-obilježja, dokumenti i knjige svojim kulturnim značenjem i porukama nadilaze konkretne političke opcije i režime, da su dokument jednog odsječka stvarne historije (društvene, političke, materijalne i umjetničke) i da ih u tom smislu treba promatrati i analizirati.

⁶⁸ Pojam »napis« koristim za sve objavljene tekstove koji se bave uništavanjem knjiga – za članke, monografije, tematske brojeve časopisa, poglavlja u nekoj knjizi, rukopisne obrade fenomena. Razvrstani su u nekoliko grupa: 1) članci objavljeni u dnevnim novinama i časopisima u kojima je izravno riječ o tematici koju obrađujemo, uz nekoliko izuzetaka (to su tekstovi u kojima su informacije zajedno s onima o uništavanju spomenika – takvih je ukupno 9, od čega osam u 1991. i 1992., a samo jedan u 2001. godini); 2) 'monografije', i to dvije – ona koju je 1992. godine izdala NSK – »... Vodič...« i monografija HBD – »Wounded...«

– od onih koji su rutinski registrirali uništavanje knjiga do napisa koji su iskazali bitne sociološke, političke i civilizacijske aspekte fenomena uništavanja knjiga, ideološke motive te razinu profesionalnog ponašanja, kako državnih organa, tako i bibliotekarskog kadra.

Skrenut ću najprije ukratko pažnju na statistiku javnih napisa, na dinamiku objavljivanja i količinu, a nakon toga ću o svakom od navedena dva tipa uništavanja knjiga dati sumarne napomene.

Godina	Napisi o uništavanju knjiga na područjima ratnih sukoba				Napisi o uništavanju knjiga na područjima izvan ratnih djelovanja					»slučaj Korčula«
	članci	monografije	knjige	ostalo	članci	časopis	knjige	rukopisi	ostalo	
1990.	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
1991.	18	-	-	1	1	-	1	-	-	-
1992.	25	1	3	3	-	-	-	-	-	
1993.	5	1	1	2	3	-	-	-	-	-
1994.	4	-	1	-	2	-	-	-	5	2
1995.	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-
1996.	-	-	-	-	1	-	1	1	-	1
1997.	-	-	-	3	5	-	1	-	2	1
1998.	2	-	1	-	23	-	-	2	10	14
1999.	-	-	-	-	8	-	-	-	9	22
2000.	-	-	-	-	8	-	3	-	1	4
2001.	-	-	-	-	6	-	-	1	2	7
2002.	-	-	-	-	10	-	-	1	10	13
2003.	-	-	-	-	13	2	2	4	4	8

iz 1993. godine; 3) tematski časopisi – dva broja časopisa SKD 'Prosvjeta', oba u cjelini posvećena tematici uništavanja knjiga: broj 59 (660) iz novembra 2003. i broj 71 (681) iz decembra 2005. Ovaj drugi je uz nekoliko dodataka i izostavljanja istovjetan prvom – samo je dan na engleskom jeziku. Budući da navodim časopis kao bibliografsku jedinicu – nisam posebno navodio članke koji se u njima objavljuju prvi put; 4) knjige koje nisu u cjelosti posvećene našoj temi, nego se u njima nalazi ili posebno poglavlje ili kraći odlomak o knjigocidu; 5) rukopisi koji obrađuju problema uništavanja knjiga; 6) »ostalo« – obuhvaćeni u pravilu članci koji ne govore izravno o uništavanju knjiga, ali svojim sadržajem, porukama itd. u određenoj mjeri upućuju na fenomen uništavanja knjiga (primjerom može biti debata o udžbenicima, dokidanje ćirilice itd.), ili pak govore o raznim aspektima stanja bibliotekarstva u nas (naročito otvaranje novih knjižnica), ili su osvrtni na razne i sl.); 7) »slučaj Korčula« – poznat i kao »bacanje knjiga u kontejner za smeće«.

2004.	-	-	-	-	27	-	-	1	8	-
2005.	-	-	-	-	11	1	-	-	6	-
2006.	-	-	-	-	4	-	-	-	17	-
2007.	-	-	-	-	3	-	-	1	12	-
2008.	-	-	-	-	5	-	1	1	10	-
2009.	-	-	-	-	8	-	-	3	27	-
Ukupno	56	2	6	9	140	3	9	15	124	72

U vezi s podacima iz tabele, htio bih skrenuti pažnju samo na nekoliko okolnosti.

Najveći broj napisa o uništavanju knjiga (i biblioteka) u zonama ratnih okršaja pojavljuje se 1991. i 1992. (73,4%), što je razumljivo ima li se na umu da su to dvije godine kada su ratni okršaji započeli i bili najintenzivniji. U godinama nakon 1994. skoro se sasvim prestalo o tome pisati, što je neobično, jer iako je ratnih okršaja bilo i tada, relativno mirnije okolnosti bile su prilika da se temeljitije, objektivnije i potpunije sumira, preispita i nanovo valorizira fenomen uništavanja knjiga (i biblioteka).

U područjima gdje nije bilo ratnih okršaja, o uništavanju knjiga se do 1998. vrlo rijetko pisalo, samo u 10,7% od ukupnog broja napisa, da bi se nakon gotovo petogodišnjeg zatišja i »društvene klime« prešućivanja, samo 1998. broj napisa uvišestručio (15,8% od ukupnog broja napisa, a ako uračunamo i napise koji su se ticali »slučaja Korčula« onda ih je 22,9%). Napisa o »slučaju Korčula« bilo je zaista puno, 43,4% od ukupnog broja napisa objavljenih u područjima gdje nije bilo ratnih okršaja, da bi se o tom slučaju potpuno prestalo pisati 2003.

Za proučavanje fenomena o kojemu je ovdje riječ, važne su dvije već spomenute monografije (prva, izdana 1992. godine: »...Vodič« i druga, izdana 1993. godine: »Wounded...«), ali je uz njih također dragocjen prilog cjelovitijem sagledavanju fenomena temat »Knjigocid – Kulturocid« u časopisu »Prosvjeta«, objavljen na hrvatskom i srpskom jeziku ili hrvatsko-srpskom/srpsko-hrvatskom krajem 2003. godine, a na engleskom jeziku krajem 2005. godine.

Važno je spomenuti da u prikupljenim napisima nema nijednoga koji bi se bavio uništenjem privatnih biblioteka, a toga je bilo. Iz vlastitih istraživanja znam za barem tri takve biblioteke. U Dubrovniku to je biblioteka Ace Apolonija koja je izbačena pred kuću, tamo stajala danima, a onda nekamo odvezena i »nestala«⁶⁹,

⁶⁹ Za ovu se tvrdnju oslanjam na građu što sam je dobio iz Dubrovnika: 1) »Izveštaj o radu na pohranjivanju biblioteke i dokumentacije Aleksandra Apolonija od 4. 9. 1992«, 2) »Zapisnik o pakovanju bibliotečne građe u stanu Aleksandra Apolonija od 18. 9. 1992.«, 3) Razgovor o sudbini građe, što sam ga obavio s autorom »Izveštaja...«. U »Zapisniku...« se kaže, uz ostalo: »Zbog kratkoće vremena nismo bili u stanju napraviti

u Benkovcu su to biblioteka Mile Savića, oko 700 svezaka je spaljeno u dvorištu kuće⁷⁰, i biblioteka prof. Nenada Kosovića⁷¹. O uništenoj biblioteci Radomira Konstantinovića u Rovinju bit će riječi u drugom dijelu knjige.

Kvalitativno gledano, relativno malen broj napisa je cjelovitije obrađivao fenomen uništavanja knjiga, a oni su se odnosili na knjigocid u područjima gdje nije bilo ratnih okršaja.

Nemamo cjelovitih opisa sudbina biblioteka na područjima RSK od 1990. do 1995.

b) Uništavanje knjiga u područjima oružanih sukoba

O uništavanju knjiga u zonama oružanih sukoba prikupio sam sljedeću građu:

popis građe, jer bi to iziskivalo vrijeme od najmanje mjesec dana, tako da o vrsti građe možemo govoriti samo općenito, a jednako tako i o broju... Sva građa spakovana je u 108 kartonskih kutija koje su numerirane, 3 velike najlonske vreće (crne), 137 najlonskih vrećica koje su zalijepljene te pomorska enciklopedija. Ovu građu ovako spakiranu trebao je (...) deponirati po njegovim riječima u jednu prostoriju u bolnici Sv. Vlaha. «Tamo se trebala »...pohraniti biblioteka do donošenja konačne sudske presude o imovini Aleksandra Apolonija.« Zapisnik je upućen »na znanje« NSB-u, nadležnim Sudu i Tužilaštvu, MUP-u te čovjeku koji je trebao pohraniti građu. »Time je naš dio obveze strukovne prirode obavljen« – završava »Zapisnik...«. Usmeno sam od kompetentnih bibliotekara (sastavljača »Izvjestaža...«) obaviješten da se nakon toga »pohranjenoj građi« gubi svaki trag – naprosto je nema, nestala je, ni od koga nisu mogli dobiti informaciju kako i po čijoj odluci. Nemam informaciju o tome da li je nadležni Sud donio ikakvu presudu »o imovini Aleksandra Apolonija«, ni informaciju o tome što je poduzela NSB, ili bilo tko drugi. A u »Izvjestažu...« stoji da građa »... nije, ni u kom slučaju, materijal za otpad već veoma zanimljiva i raznorodna literatura«.

⁷⁰ Podatak sam dobio od vlasnika te biblioteke, Mile Savića (pismo od 30. 9. 2006.): »...biblioteka u Benkovcu radila (je) u toku rata, povremeno i ona u Bjelini. Meni nije poznato da je u tome vremenu povučena ili uništena ni jedna jedina knjiga nekog autora, na primjer hrvatskog. Devastacije i uništavanja desila su se nakon avgusta 1995. Iako nisam imao baš brojnu biblioteku, mojih 700 knjiga je potpuno uništeno nakon toga datuma. Ma da je bar neko ukrao bilo bi lakše, nego su ih u avliji zapalili. Znam da je propala i biblioteka Nenada Kosovića, profesora u gimnaziji i da je imala 3.000 knjiga. Ima i drugih primjera. Tako sam u toku rata u muzeju u Benkovcu sačuvao, zajedno sa S. Zoricom, biblioteku franjevačkog samostana u Karinu (4.000 knjiga), koji su neki kreteni uništili. Sačuvao sam u muzeju, naravno i biblioteku Davora Jankovića s istim brojem knjiga. Poznati su mi podaci i o historijatu benkovačke i nekih drugih biblioteka, a poznajem odlično sadržaj biblioteke Davora Jankovića, pošto sam u muzeju napravio inventuru«.

⁷¹ Nenad S. Kosović je u svojoj knjizi: »Наш тренутак истине. Бенковац 1993.« (Prosvjeta, Zagreb, 2007.) o svojoj biblioteci na str. 338 napisao: »Kad je već krenuo da ode, Rajko se vrati i ispriča mi da mu je taj njegov rođak rekao da su moju ličnu biblioteku od desetak hiljada knjiga spalili. Prve dvije godine po našem izgonu iz Krajine moj stan je nova hrvatska vlast zapečatila, a kad je nedavno otepačen, u nj se netko uselio i taj neko je, odmah po useljenju, izbacio na trotoar Ulice Zdravka Kneževića sve knjige. Ležale su one tako na gomili izložene suncu, kiši i vjetrovima, oko mjesec dana, a onda su došli komunalni radnici, ubacili ih u kamion, odvezli nekud i tamo spalili! To o sudbini moje lične biblioteke Rajkovom rođaku ispričali su naši ljudi koji su ostali u Benkovcu. Oni ih, rekoše, nisu smjeli dirati, a Hrvate, izgleda one nisu interesovale«. Da je toga bilo i drugdje u ovim našim »razračunavanjima« prilikom raspada Jugoslavije svjedoči i članak što ga je o uništenju kulturnih dobara, biblioteka, pa i njegove vlastite biblioteke u Sarajevu u prvoj polovini 1990-ih objavio Ivan Lovrenović u listu »The New York Times« od 28. 5. 1994.: »The Hatred of Memory: In Sarajevo, Burned Books and Murdered Pictures«. Vidjeti o uništavanju biblioteka i tekst Miljenka Jergovića: »Who will be the Witness. Biblioteka«, u njegovoj knjizi »Sarajevski Marlboro«, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb, 2004., str. 121 – 123

- 56 novinskih članka (18 iz 1991., 25 iz 1992., 5 iz 1993., 4 iz 1994., 2 iz 1995. i 2 iz 1998.)
- jedan tematski broj časopisa VBH: »Slobodan pristup informacijama« (broj 3, 2000., u kojemu se nalaze tri članka što raspravljaju aktualnu problematiku nakon 1990. godine uz četiri priloga koji govore o cenzuri u razdoblju 1941. – 1945., a zatim u razdoblju 1945. – 1990.)
- dvije publikacije (monografije): NSK (1992.), »Hrvatske knjižnice na meti. Vodič – Croatian Libraries on Target. Guide«, a zatim: CLA (1993.), »Wounded Libraries in Croatia« (eds.: T. Aparac-Gazivoda-D. Katalenac)
- dvije knjige, tj. djelove knjiga (poglavlja) u kojima se obrađuje tematika uništavanja kulturne baštine općenito (prikazane ovdje u poglavlju 2), kao i četiri knjige o kojima će biti riječ kasnije

Mislim da je prikupljena građa reprezentativna, premda je nejednake informativne kvalitete. U aneksu »Bibliografija – Referentna literatura« čitalac će naći detaljne informacije o izvorima (autor, naslov, izdanje).

Vrlo sažeto razmotrimo najprije podatke o ratnom uništavanju knjiga, zatim osnovna obilježja članaka koji su registrirali to uništavanje i, napokon, dinamiku praćenja uništavanja knjiga.

Najteže je gubitke bibliotekarstvo doživjelo krajem 1991. godine kada su izgorjele dvije zgrade s cjelokupnim knjižnim fondom: Narodna knjižnica u Vinkovcima (prema novinskim napisima u noći 16./17. 9. 1991. godine s 85.000 knjiga)⁷² i zgrada Interuniverzitetskog centra (IUC) u Dubrovniku (6. 12. 1991. godine s ukupno oko 25.000 knjiga)⁷³, a oba su slučaja registrirana u novinama.

⁷² Uzimam datum i broj knjiga objavljen u članku Mirjane Šigir, »Vinkovačka knjižnica radi. Gorjele su i inkunabule«, (»Vjesnik«, 22. 4. 1992.) Z. Virć u članku »Spomenici na Lomači. Vinkovci. Živjeti uz barbare«, (»Večernji list«, 14. 6. 1992.) govori o »oko 80.000 knjiga.« Vera Erl je u prilogu »Vinkovačka knjižnica/čitaonica zgarište 1991.« (VBH 3 – 4, 1992.) navela 16. 9. kao dan stradanja Knjižnice i broj od 71.520 svezaka knjiga. U publikaciji »Hrvatske knjižnice na meti. Vodič...« također se navodi da je broj knjiga bio 71.520. Razlika od približno 9 – 14.000 knjiga nije zanemariva! O nestanku (paljenju, razaranju) Knjižnice u Vinkovcima čitalac može naći informacije i u publikacijama Mladena Keve »Rat za Hrvatsku. Istočnoslavonska ratna kronika«, Vinkovci-Osijek, 1992., str. 60, 66 i Martina Grgurovca, »Vinkovački ratni dnevnik. Dnevnički zapisi od 30. 4. 1991 do 16. 5. 1992.«, Privlačica-Vinkovci, 1992., str. 79,80. Nadalje, informacije u novinskim člancima su i šture i kontroverzne (npr.: »Hrvatski dom u kome djeluje knjižnica dva puta pogođen; prvi put je požar ugašen, a drugi put vatra je progutala cijelu zgradu«, »Vjesnik«, 27. 9. 1991., ili u članku Ž. Peratovića iz Vinkovaca »Uništene kulturne znamenitosti«, »Vjesnik«, 4. 2. 1992., gdje se tvrdi: »Velike štete pričinjene su i Gradskom muzeju i knjižnici, iz kojih je većina građe na vrijeme spašena. Među građom koja je zauvijek izgubljena i koju neće biti moguće nadoknaditi su skoro svi rukopisi Josipa Kozarca i neki Ante Kovačića. Je li nemar nekih odgovornih osoba tome kumovao, ustanovit će se«.). Tokom 2005. i 2006. obratio sam se policiji županije Vukovarsko-srijemske koja me je, odgovorivši da »nije obavila očevid« uputila na vatrogasce koji mi pak na pismo nisu odgovorili, kao ni ravnatelj Knjižnice kojemu sam se pismom također obratio.

⁷³ O uništenju zgrade IUC-a (6. 12. 1991.) informacije su objavljene u »Večernjem listu« 9. 12. 1991. i 11. 12. 1991. (»Grad jeze i slutnji« i »Svjetsko blago u plamenu mržnje«), a zatim opet 11. 1. 1992. (»Zločin u Petak«). Ova je informacija skraćena verzija članka: »Knjižnica Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku«,

Međutim, tek sam u publikaciji »Hrvatske knjižnice na meti. Vodič« našao podatak o još dva velika uništenja, u biblioteci srednjih škola »Edvard Kardelj« u Vukovaru (70.000 knjiga) koja je »razorena, fond uništen«⁷⁴, i o velikom jedno-kratnom uništenju knjižnog fonda u Karlovcu (60.000 knjiga i časopisa).

Navedene dvije monografije (»Hrvatske knjižnice na meti. Vodič«, izdavač NSK, a urednica Dubravka Skender i »Wounded Libraries in Croatia«, izdavač Hrvatsko knjižničarsko društvo, a urednici Tatjana Aparac-Gazivoda i Dragutin Katalenac) ipak daju, koliko mi je poznato, najpotpunije podatke o uništenim ili oštećenim knjižnicama, zgradama i knjižnim fondovima u njima, ali samo za narodne, školske, spomeničke i nekoliko znanstvenih i visokoškolskih knjižnica⁷⁵. Ovdje je dovoljno samo ukratko rekapitulirati sumarne brojke. U publikaciji »...Vodič« pobrojano je 211 knjižnica. Za 39 je navedeno da su »uništene« u cjelosti (i zgrade i fondovi); osim već navedene tri (NK u Vinkovcima, IUC u Dubrovniku i knjižnica srednjih škola u Vukovaru) ostale su manje i pretežno školske. Za 102 je navedeno da su »teže oštećene«, a za 36 da su »lakše oštećene« (koristi se i termini »znatno oštećene« i »oštećene«). Navedene su i knjižnice za koje se kaže: »nepoznato, privremeno pod okupacijom«. Za 52 knjižnice je nastala šteta izražena i novčano, u DEM, raspon je od 250 do 9.000.000, ali se samo za 16 njih šteta procjenjuje na 500.000 ili više. Međutim, u publikaciji »Wounded...«, koja je objavljena godinu dana kasnije, iznosi su približno dvostruko niži, čak i trostruko izuzmu li se knjižnice na »privremeno okupiranom području«. Pobrojano je 99 knjižnica (po regijama i po vrstama knjižnica), od čega ih je 24 na »privremeno okupiranom području«, a o njima nema mjerodavnih podataka.

Razlika u sumarnim podacima, ali ponegdje i u pojedinostima, u ove dvije

što ga je Berta Dragičević objavila u časopisu »Naša knjiga«, broj 1, 1992., str. 6. Navodi se: »Zgrada je pogođena nizom zapaljivih granata, gorjela je nekoliko dana, svaki dan urušavao se po jedan kat i sve, osim dijela prizemlja, našlo se u pepelu«. O broju i strukturi uništenih knjiga B. Dragičević kaže da je biblioteka »dosegla obujam od oko 19.000 knjiga«, da je k tome »imala oko 3.000 knjiga« posebno u American Studies Library, oko polovine od 5.000 knjiga iz donacije prof. dr. Henrika Birbauma (njegove slavističke biblioteke) i »oko stotinjak naslova koji su proizašli iz vlastitih programa«.

⁷⁴ Informacija je objavljena u »Hrvatske knjižnice na meti. Vodič...«, str. 51. Drugdje je nisam našao, a iznenađujuće je da o tome nema ni spomena u publikaciji »Wounded Libraries in Croatia« koja također govori o uništavanju biblioteka. Ne navodi se datum, ali je to sigurno bilo u ratnim okršajima 1991. godine. Uz informaciju dana je napomena: »Pod imenom 'Edvard Kardelj' nalazi se sedam školskih centara: Strojarska škola, Elektrotehnička, Graditeljska, Poljoprivredna, Trgovinska, Ekonomska i Tehnička škola«. S obzirom na tu okolnost, ali i veličinu iskazanog broja uništenih knjiga, nastojao sam doći do nekoga tko bi navedenu informaciju mogao »iz prve ruke« potvrditi. Upućen sam napokon na bibliotekarku Mariju Bekić, koja je u Vukovaru radila neprekidno na poslovima bibliotekarstva u cijelom turbulentnom razdoblju. Promptno mi je i opširno odgovorila na moj upit. Njenu ću informaciju navesti nešto niže. Koristim priliku da joj na suradnji i dostavljenim informacijama zahvalim.

⁷⁵ I u Vjesniku bibliotekara Hrvatske (VBH) iz tih godina čitalac će naći više priloga o stradanjima knjižnica na područjima ratnih okršaja.

publikacije toliko je značajna da se s pravom moglo očekivati kako će mjerodavne institucije u Hrvatskoj – Ministarstvo kulture, NSK ili HKD – nakon prestanka ratnih djelovanja izraditi cjelovit, sintetski pregled šteta nanesenih knjižnicama. Koliko mi je poznato, takav pregled ne postoji, a bio bi potreban. Ta potreba proizlazi i iz opaske urednika publikacije »Wounded...« (str. 29.) da pored poznatih oštećenih knjižnica postoje na privremeno okupiranim područjima i one za koje se *pretpostavlja* da su pretrpjele štete. Navedene nepodudarnosti nisu, međutim, jedino što navodi na oprez u korištenju tih dviju publikacija. U dva slučaja sam utvrdio i da daju neistinite informacije, što podsjeća na maniru kakvu smo u vezi s uništavanjem spomeničke baštine imali prilike uočiti u knjizi »Herritage...«.

Dva su podatka, međutim, oba s iskazanim visokim brojem uništenih knjiga, Vukovar sa 70.000 i Karlovac sa 60.000 – što bi obimom nadmašivalo broj uništenih knjiga u Vinkovcima i Dubrovniku – bila poticaj da pokušam utvrditi realno stanje.

Podatak o uništenju 70.000 knjiga biblioteke ŠC »Edvard Kardelj« u Vukovaru nije istinit. Suočen s ovom informacijom dugo mi je trebalo da je provjerim. Upućen sam, napokon, na bibliotekarku Mariju Bekić koja mi je potvrdila da ta informacija nije istinita. U svom opširnom pismu ona tvrdi: »Na vukovarskoj opštini nije pofalio ni jedan list ni iz jedne biblioteke, jer je vojska odmah osigurala škole... stradala je biblioteka Gimnazije u kojoj sam ja radila... Biblioteka je izgorela u požaru koji je izbio u prvoj polovici februara 1992. Dakle, nema ni govora da je izgorela u ratu.« A što se tiče biblioteke Školskog centra »Edvard Kardelj« kaže: »Svaka od škola je imala svoju knjižnicu, dakle, ŠC »Edvard Kardelj« nije imao jedinstvene biblioteke. Imena škola su također potpuno neznačajki navedena. Sva su zanimanja bila totalno izmješana po zgradama, tako da su u gimnazijskoj zgradi, gdje sam ja radila, bili kulturnjaci, zidari, elektrotehničari, mehanizatori, stočari, ratari i ko sve ne. Kakva je to škola? Na svojim prijašnjim mjestima ostale su samo Tekstilna škola (gdje sam ja stvorila biblioteku) i Ekonomska škola gdje sam ja također vodila knjižnicu četvrtkom. Gradska knjižnica je potpuno sačuvana i odmah je početo sa sređivanjem. To znam po tom što sam odmah otišla da je obidem kad sam pogledala knjižnicu u Ekonomskoj školi. *Nije bilo nikakvog izbacivanja knjiga, što se može provjeriti u svako doba.*«⁷⁶ (naglasila M. B.)

⁷⁶ Uzgred je dodala da je nakon 1995. godine, na osnovu donacija što su pristizale u Vukovar («preko Prosvjete iz Zagreba»), došla do sljedećeg zaključka: »U Hrvatskoj su sistematski izbacivane srpske knjige, sve što je prevedeno iz strane književnosti na ekavski, te hrvatski pisci izdavani u Srbiji.« U potvrdu te svoje tvrdnje navela je i nekoliko naslova s pečatima i inventarskim brojevima iz tri hrvatske biblioteke i dodala: »Htjela sam Vam poslati podatke o izbačenim hrvatskim knjigama štampanim u Srbiji, kojih je toliko bilo da sam napravila omanju biblioteku, ali ih je hrvatska gimnazija sada uzela. Ipak sjećam se Tina Ujevića – Pjesme, koje je, čini mi se, štampala beogradska Prosveta na veoma lijepom papiru, u tamnozelenom povezu. Izdanje je, mislim, iz 60-ih ili 70-ih«. Navodi i sljedeće: »2003. mene je zvao neki kolega s jedne od osnovnih

Drugi primjer nam to također pokazuje. U publikaciji »...Vodič« (str. 17.) navodi se podatak za Knjižnicu Medicinskog centra u Karlovcu (ulica V. Mačeka 18): »Fond knjižnice prije ratnih razaranja: 60.000 jedinica knjiga i časopisa (6.300 naslova periodike). Oštećenja: zgrada je teže oštećena, knjižni fond uništen. Ukupna procjena štete iznosi 80.000 DEM.« U publikaciji »Wounded...« (str. 39.) nalazimo pak ovaj tekst: »Specijalne knjižnice (Knjižnica medicinskog centra i knjižnica »Jugoturbine«) bile su teže oštećene. Sve su ostale knjižnice u regiji pretrpjele neko oštećenje.« Razlika je u danoj informaciji uistinu velika. Između precizne brojke da je *uništeno 60.000 svezaka* i nekonkretizirane ocjene o *težem oštećenju* nalazi se pitanje: *što je stvarna istina?* Je li tih 60.000 knjiga ukradeno, odneseno, zapaljeno? Prema informacijama što sam ih dobio iz Karlovca⁷⁷: niti je Medicinski centar imao toliki knjižni fond, niti je fond koji je imao uništen!

Opća bolnica Karlovac odgovorila je da »...ima svoju Stručnu biblioteku već od 1948. godine, a 1972. g. imala je 1.619 naslova knjiga i časopisa. Knjižnica je 1977. godine preselila iz stare bolnice na Dubovcu u novu bolnicu na Švarči gdje se i sada nalazi. Cijeli knjižni fond tada je prenešen na novu lokaciju. Tijekom

škola iz vinkovačke opštine da me pita bi li ja primila knjige. Na pitanje kakve su to knjige, iako sam znala kakve su, on je rekao: 'Znate kakve'. To nije bila 1990 i neka, već 2003! Na tome se stalno radilo«.

To dakako ne znači da uslijed okolnosti, što su 1990-ih godina vladale u cijeloj Istočnoj Slavoniji, pa i u općini Vukovar, nije bilo diskriminacije/uništavanja knjiga. Nažalost, nemam informaciju da je taj dio događanja sistematski obrađen. Iz djelomične informacije što sam je dobio od bibliotekarke M. Bekić i jednog bibliotekara iz Narodne knjižnice u Vukovaru može se zaključivati o zaista teškim okolnostima u kojima su radili savjesni bibliotekari. Donosim u cjelini tekst njegovog e-maila od 10. 4. 2001.:

»Poštovani gospodine Lešaja,

poznat mi je žalosni korčulanski slučaj, pratio sam u novinama Vaše istupe, kao i istupanja Kangrge (ostavio sam isječke iz novina). U tragičnim vukovarskim događajima, kao i čitav grad stradala je i Biblioteka. Ondje sam počeo raditi krajem 1992. na ublažavanju uistinu teškog stanja u kojem su se nalazili i prostor i knjižni fond. U ratnim zbivanjima stradao je veliki broj knjiga, rad na sređivanju fonda trajao je oko 6 mjeseci, a zatim je, usporedno s radom s korisnicima uslijedila revizija. Otpisano je oko 30.000 knjiga. Više od 75% tog broja odnosilo se na knjige u bibliotečnoj mreži, u seoskim knjižnim stanicama od kojih su neke stradale u ratnim djelovanjima, a neke su i sačuvane i uglavnom prenijete u mjesne škole. Dio je knjiga i pokraden, a za otpis su izdvojene samo zaista neupotreblljive knjige. Manje oštećene, iako ranjene gelerima granata zadržane su u fondu i dalje pa i danas. Nikakva cenzura, bilo koje vrste nije bila provodjena. U to su se uvjerali i knjižničari iz cijele Hrvatske prilikom otvaranja Mjeseca hrvatske knjige 1997. koje je održano 15. 10. 1997. u Vukovaru. Nikakva čišćenja nisu vršena ni nakon reintegracije, u čemu je, čini mi se, bilo presudno prethodno upozorenje pomoćnice ministra kulture gdje Branke Šulc. Čirilične knjige, a uglavnom je o njima riječ kada se radi o »nepodobnim knjigama« i danas su u našem fondu, dapače primili smo ih u velikom broju i u brojnim donacijama iz cijele Hrvatske. One su i u normalnom opticaju budući da je dobar dio njih vezan uz odvijanje nastavnog procesa za učenike koji nastavu pohađaju na srpskom jeziku i pismu (lektira, referati, maturski radovi i sl.). Iskreno se nadam da će tako i ostati. Za sva eventualna daljnja pitanja i objašnjenja rado Vam stojim na usluzi.«

⁷⁷ Za provjeru podatka obratio sam se: Općoj bolnici Karlovac (dobio sam odgovor), Domu zdravlja Karlovac (dobio sam odgovor), Zavodu za javno zdravstvo županije Karlovac (nisu odgovorili), Odboru za ljudska prava Karlovac (dobio sam odgovor). Uz kratki odgovor Opća bolnica mi je poslala i izvod (fotokopiju) poglavlja: »Stručna knjižnica Opće bolnice Karlovac«, iz knjige »160 godina Opće bolnice Karlovac«, str. 335 – 338.

rata zbog direktnih neprijateljskih pogodaka stradalo je 300 knjiga i časopisa. Sada u knjižnici imamo 861 knjigu a godišnje primamo 25 časopisa.«

»Medicinski centar«, o kojemu je riječ, nije dakle istovjetan s bolnicom (koja tamo nije ni bila!). U tom prostoru djeluju sada dvije zasebne ustanove: Dom zdravlja Karlovac i Zavod za javno zdravstvo karlovačke županije. Dom zdravlja mi je uputio ovaj odgovor: »...izvješćujemo Vas da je biblioteka Medicinskog centra Karlovac bila smještena u prostorijama Opće bolnice Karlovac, A. Štampara 3, te je djelidbenom bilancom Medicinskog centra dodjeljena Općoj bolnici Karlovac, te predlažemo da iste podatke zatražite od Opće bolnice Karlovac.«

Iz ova dva odgovora jasno je da informacija o »uništenih 60.000 knjiga i časopisa« ne odgovara stvarnom stanju stvari – da nije istinita, a ta konstatacija je za predmet našega razmatranja dovoljna i bez detaljnijih istraživanja o kontradiktornosti dviju citiranih informacija.

Potrebno je, međutim, navesti i odgovor što sam ga dobio od Odbora za ljudska prava Karlovac da je »podatak od 60.000 knjiga i časopisa svakako prenapuhan.« A za Bolnicu tvrde: »Bolnica je bila granatirana početkom rata zbog toga što je iza bolnice i na krovu bilo teško naoružanje iz kojeg se pucalo na suprotnu stranu, tako da bi se za javnost moglo reći da bolnicu bezrazložno granatiraju »četnici« no knjižnica nije pogođena.« O dvije, u publikaciji navedene ekspoziture Gradske knjižnice, razorenom ogranku na Švarči i čitaonici u Banjavčicevoj« kažu: »Gradska knjižnica na Švarči nije bila granatirana kao ni čitaonica Gradske knjižnice u Banjavčicevoj tako da nije moglo biti nikakvog razaranja i uništavanja knjižnog fonda, no istina je da je cijeli knjižni fond proriđen odnosno sve knjige na ćirilici i sve knjige štampane u Beogradu izdvojene su i pohranjene na mjesta koja su nedostupna čitateljima«.

Čemu onda netočne (neistinite) informacije u publikaciji koje bi trebala poslužiti ne samo našoj, nego i međunarodnoj javnosti, pošto su tekstovi i na engleskom jeziku? Treba napomenuti i da Karlovac nije bio okupiran te da su u vrijeme pisanja jedne i druge publikacije istinite informacije bile dostupne.

Slično se pitanje može postaviti i za formulaciju: »Sve su ostale knjižnice u regiji pretrpjele neko oštećenje.« Koliko ih je i koje su to knjižnice? Kakvo je i kojih razmjera oštećenje? – sve to ostaje tajnovito. Zašto? Jer nije bilo nikakvih podataka ili su, pak, podaci bili nepouzdati? Evo još jednog primjera diskrepancije. U publikaciji »...Vodič« (str. 13.) za Dugu Resu se navodi da je Knjižnica osnovne škole »Vladimir Nazor« »prije ratnih razaranja« imala »300 svezaka knjiga« i da je »teže oštećena«, ali nema ni riječi o Gradskoj knjižnici. U publikaciji »Wounded...« (str. 38.,39.) nema pak ni riječi o knjižnici osnovne škole, ali zato se kao primjer oštećenja navodi Gradska knjižnica (»The mobile library was

completely demolished«). Vjerojatno je riječ o bibliobusu.

Registrirano je uništavanje knjiga u knjižnicama, a unutar toga samo nekih vrsta (tipova) knjižnica. Ali je poznato da su postojale i druge specijalne knjižnice, da su zbirke knjiga ili priručne biblioteke postojale i u raznim ustanovama i poduzećima, da su postojale i značajne privatne biblioteke itd. O sudbinama tih knjiga u područjima ratnih okršaja nema zapisa.⁷⁸

Ipak, da nema spomenutih dviju monografija bilo bi vrlo teško cjelovitije, ali i činjenično raspravljati o fenomenu uništavanja knjiga na područjima ratnih djelovanja. Spomenuo sam da ni one nisu dostatne iz više razloga. Ali, nažalost, ni objavljeni članci (uglavnom u dnevnim novinama) nisu dostatan izvor, jer su pretežno bili informacija o pojedinačnom slučaju uništavanja knjižnica ili knjiga u njima, bili su najvećim dijelom puka registracija jednog ili nekoliko konkretnih događaja, bez navođenja konkretnog počinitelja, osim što se općenito govori »neprijatelj« (uz dodatne, ali za razumijevanje problema važne, kvalifikative), ali i bez potrebnih podataka o tipu i veličini knjižnice, o fondovima građe. Samo se izuzetno može naći komentar kojim se poopćava fenomen uništavanja knjiga kao dio retrogradne prakse, odnosno konflikta koji je zahvatio Jugoslaviju⁷⁹.

U najvećem se dijelu članaka inzistira na tome da je to što se dogodilo i što se događa dio plana zatiranja svega hrvatskog:

- »pokušava zatrti svaki trag hrvatske kulture« (Društvo hrvatskih književnika, »Vjesnik«, 27. 9. 1991.)

- »Riječ je ovdje o etnocidu, genocidu, kulturocidu i librocidu, dakle zatiranju naših korijena i kulturnih tragova« (ministar Pavletić, »Vjesnik«, 16. 10. 1991.)

⁷⁸ Imam na umu, uz ostale, naročito i sudbinu knjižničkog fonda unutar tijela JNA (garnizoni, kasarne, domovi JNA, instituti što su pripadali JNA, školske ustanove JNA...). O tom knjižnom fondu nemamo gotovo nikakvih objavljenih podataka, iako se može pretpostaviti da je bio veoma brojna. Izuzetak su dva članka. U većem dijelu članka Ivana Pehara »Nestali, uništeni, oštećeni fondovi 1991. – 1994.«, VBH, broj 3 – 4, 1994., str 119 – 121. govori se o broju knjiga s kojim je raspolagala JNA, broju odnesenih i/ili spaljenih i broju spašenih i/ili ostavljenih knjiga, a u članku S. Stapića, »Jedina knjižnica bivše 'JNA' koja je preživjela u ratu. Knjige za HRM«, »Slobodna Dalmacija«, 5. 5. 1992. se kaže: »Jedina potpuno sačuvana knjižnica na području Hrvatske čiji je vlasnik bila bivša JA koja je prilikom napuštanja vojarni običavala odnositi ili spaljivati knjige (osobito one vrijedne) jest splitska, bivša garnizonska, u tvrđavi 'Gripe'. Od 15. 9. 1991. ona posluje kao Biblioteka HRM...« »Fond knjižnice sastoji se od oko 600 tisuća primjeraka među kojima je nekoliko tisuća knjiga spomeničke vrijednosti.« Tvrdnja o 'jedino preživjeloj knjižnici JA' je svakako pretjerana. Nažalost, nikada nećemo pouzdano doznati koliki je fond knjiga, kojima je raspolagala JNA, odnesen pri evakuaciji, koliko ih je i od koga uništeno prilikom napuštanja garnizona, kasarni, domova armije, koliko ih je ostalo netaknutih, neoštećenih i tek kasnije ili potpuno ili djelomično »očišćenih« (uništenih). U svakom slučaju, oba članka pokazuju, da vojne vlasti prilikom napuštanja terena na kojemu su bili desetljećima stacionirani, nisu primjenjivali »beziznimnu taktiku spaljene zemlje«.

⁷⁹ Takvim se može smatrati članak Miljenka Jergovića »Mjesec spaljenih knjiga«, »Slobodna Dalmacija« (prilog »Profil«, br. 4), 24. 10. 1991. Povod za članak mu je vijest objavljena na TV: »U vijesti se govorilo da je u Osijeku nakon bombardiranja izgorjela knjižnica s osamdeset tisuća knjiga. Nadam se da sam krivo čuo!« U dostupnoj dokumentaciji nisam naišao na takav podatak, pa pretpostavljam, s obzirom na navedeni broj uništenih knjiga, da je Jergović ovdje mislio na sudbinu Knjižnice u Vinkovcima.

- »Nedužne knjige s olovnim zrnem bratske ljubavi u grudima, kazuju svojim nevinim mukom baš sve i do kraja o pravim nakanama neprijatelja. Uništiti srce Hrvatske, svijest o sebi samoj, kulturu, pisanu riječ.« (B. Donat, »Večernji list«, 27. 11. 1991.)
- »Temeljna, naime, ludost fanatičnih mrzitelja i zatirača hrvatstva leži u tome da oni misle kako se može uništiti duh putem materijalnih razaranja« (D. Gašparović, »Hrvatska knjiga«, 1, 1992.)
- »jedan je od rijetko viđenih primjera bezumlja u ovom okrutnom ratu protiv Hrvatske, protiv svih njezinih vrijednosti« (B. Dragičević, »Hrvatska knjiga«, 1, 1992.)
- »Neprijatelj svim silama pokušava svojim postupcima dokazati ne samo nakanu da Hrvatsku pobijedi totalno i zauvijek; uništavanjem njezinih kulturnih i prirodnih specifičnosti. Nakana neprijatelja je providna i u skladu s demonskom željom da dokaže na taj način da Hrvati isto kao ni Hrvatska nikada uopće i nisu postojali.« (B. Donat, »Hrvatska knjiga«, 1, 1992., a u tekstu podiže prirodu konflikta čak na višu, svjetskohistorijsku razinu, pozivajući se i na Berdjajeva: »Religijska, dakle ideološka polarizacija očituje se sada i u neshvatljivim ratom zahvaćenoj Hrvatskoj, na jedan dublji, ali manje prepoznatljiv način. Slijepa vjera je izjednačena sa slijepom mržnjom, suživot s netrpeljivošću, a kultura s nekulturom.«)
- »Totalni Hitlerov rat bio je igračka prema ovome! Sve te granate – minobacačke, topovske i tenkovske – te rakete iz višecjevnih bacača ne dokazuju uopće neprijateljsku borbenost nego dokazuju bestijalnost, mržnju i bijes što postojimo i što imamo svoj nacionalni i kulturni identitet« (Z. Virč, »Večernji list«, 14. 6. 1992.)
- »...kad se u ime tog posljednjeg bedema nacional-šovinizma po boljševičko komunističkom principu uništava cijela baština jednog naroda« (R. Ivančević, »Vjesnik« 26. 9. 1991.)
- u tekstu »Umjesto uvoda«, za monografiju »Wounded Libraries in Croatia«, A. Stipčević za zadarske prilike (ali ih tekstem očito smatra važećim za cijelu Hrvatsku) naglašava da rušenja i uništavanja »nisu bila slučajna«, nego rezultat gubitka mogućnosti daljnjeg ostanka (jugoslavenskih oficira) u Zadru, koji ne shvaćaju da je »...vrijeme kada su – stranci u Hrvatskoj – mogli provesti cijeli život u Zadru i u Hrvatskoj prošlo, usmjerili svoje topove na ciljeve koji su bili stalni svjedoci Zadra kao hrvatskoga grada. Oni nikada nisu bili u tim knjižnicama, arhivima, crkvama. Bili su im tuđi. U svim tim spomenicima, knjigama, muzejima oni su vidjeli samo nešto što im ne pripada, a njihovo im je postojanje hranilo iskonsku mržnju«. I zatim poopćavajući dodaje da je u tim spomenicima, knjigama, muzejima bilo ono što su »oni vidjeli samo kao neprijatelje koje treba

srušiti da bi se napravio prostor za njihove knjige i spomenike balkanske kulturne i civilizacijske razine, jedine koju oni mogu dostići. Sve iznad te razine moralo je biti razrušeno ili opljačkano, kao što su barbari razrušili Romanske gradove i Latinski pisane riječi klasičnog doba. *Furor barbaricus* sada na kraju 20-tog stoljeća ima svog balkanskog parnjaka u Hrvatskoj – *furor Serbicus*.⁸⁰ (str. 7)

- utvrđuje se namjera »srpskog zločinačkog uma... (da) u svom primitivizmu i u slijepoj mržnji prema svemu što je hrvatsko, uništi ono što ga je posebno smetalo – svaki trag hrvatske kulture i hrvatskog pamćenja o vlastitom tlu, povijesti i kulturnoj baštini. Planski je pokušao razoriti crkve, škole, kulturne spomenike i ustanove, muzeje i posebno knjižnice« (T. Maštrović, »Tomislav«, rujna 1995., str. 27)

- da bi se naglasila fundamentalna i prioritarna namjera (bezobzirnog obračuna sa cjelokupnom kulturnom baštinom na teritoriju Hrvatske) formulirana je i ovakva tvrdnja: »Našli su 'liječ' ('klimakterični đenerali') za definitivno rješenje hrvatskog spomeničkog pitanja. Bacili su udžbenike iz vojne strategije i zgužvali karte, a u ruke uzeli pregled povijesti umjetnosti na tlu Hrvatske. Sudeći prema 'strateškim' ciljevima ovog bestijalnog rata, neprijatelj je ljepota« (M. Razović, »Danas«, 15. 10. 1991.)

Tom je gledanju ili ocjenama bila prilagođena i kvalifikacija protivnika: »agresori«, »vandali«, »nepismeni«, »fanatični mrzitelji i zatirači hrvatstva«, »okrvavljeni ponavljači najmračnijih stranica povijesti«, »naci-boljševici«, »srbokomunisti«, »divljački napadi«, »srbobarbari kod kojih je očito još davno došlo do greške u genetskom kodu«, »krezubo generalsko zubalo«, »srpski zločinački um« (svi su izrazi u člancima iz toga vremena). Mislim da se bez dvojbe može konstatirati kako je i ovo pitanje »obrađivano« sasvim u skladu s formulom homogenizacije hrvatskog dijela stanovništva – formulom koja je ležala u osnovi nacionalističke politike 1990-ih.⁸¹

⁸⁰ Stipčević ima na umu *cjelokupan* oficirski sastav JNA u cijeloj Hrvatskoj. Nema nikakvog pokušaja diferencijacije s obzirom na narodnosni sastav, individualna opredjeljenja, dobnu strukturu. Nema ni riječi o tome da su brojni oficiri, bez obzira na narodnost ili etničko porijeklo, osnivali porodice u mjestima službovanja, da su i njihova djeca tu rasla, školovala se, ženila, osnivala svoje obitelji – i da su se osjećali organski sraslima sa sredinom. Jesu li i djeca oficira i drugi članovi porodica u školama, 'muzejima, bibliotekama, spomenicima vidjeli nešto što njima ne pripada' itd., ili je to bila samo osobina roditelja, tj. samo jednoga roditelja – oficira? Jesu li zaista *svi* oficiri bili jedna neškolovana rulja koja je mrzila sve što je činilo kulturu nekog grada, naselja u kome su godinama radili? Odnosi li se to i na oficire kao što je Anton Tus, koji potječe iz tih krajeva i koji je u Zadru boravio dugi niz godina, imao tamo obitelj? Nema ni jedne jedine riječi o tome da su unutar oficirskog kadra bili i brojni oficiri hrvatske narodnosti itd. Iz Stipčevićeva teksta zrači averzija prema Balkanu, sve vrvi ekstremnim stereotipima naširoko eksploatiranim 1990-ih.

⁸¹ Darko Hudelist je u svojoj knjizi: »Novinari pod šljemom. O nekim tendencijama u hrvatskom novinarstvu za vrijeme obrambenog rata 1991/92.« (Globus Nakladni zavod, Zagreb, 1992.) razvrstao novinare prema načinu kako su pratili i kako su pisali o razbuktanom konfliktu u Hrvatskoj 1990-ih godina. Jedan je dio novinara ustrajao na »sirovjoj distinkciji« unutar koje »nema mjesta ni opravdanja ni za kakve istančane detalje i prijelaze; sve je jasno i prozirno kao na dlanu, sve didaktički čitko i pregledno kao monumentalna freska

Iz navedenih izjava moralo bi se zaključivati da u ovom konfliktu nije bila riječ o ratnim okršajima koji imaju neke objašnjive uzroke ili razloge, da nije bila riječ o ratnim okršajima u kojima sudjeluju *dvije* strane... i o ratničkim okršajima u kojima »žrtvom« borbenih djelovanja/dejstava *obje* ratujuće strane mogu postati i objekti koji nisu i ne bi trebali biti »vojni ciljevi« – spomenici, crkve, groblja pa i knjižnice i knjige – ukoliko nisu od jedne od ratujućih strana zloupotrijebljene, tj. korištene u vojne svrhe. Ne, iz navedenih izjava proizlazi da se radilo o jednostranom, jednosmjernom pokušaju zatiranja *cijelog* jednog naroda, hrvatskog, *cjelokupne njegove* kulture, baštine, bilo kakvog *spomena* da je uopće postojao – a da su mu izvor i razlog bili puka, fanatična mržnja, bestijalnost, genetska poremećenost, pa i nepismenost svih Srba?! Raspad Jugoslavije i nastali i razbuktani konflikti 1990-ih ne mogu i ne smiju se reduktivno ili simplificirano tumačiti jer to ne omogućava razumijevanje brojnih manifestacija isključivosti s kojima smo se u Hrvatskoj suočavali.

c) Uništavanje knjiga izvan područja oružanih sukoba

O uništavanju knjiga izvan područja izravnih oružanih konfrontacija pisalo se, kako je vidljivo iz tabele, više, dugotrajnije i upornije nego o uništavanju u zonama oružanih sukoba. Budući da je upravo ovaj drugi tip uništavanja knjiga predmet drugog dijela ove knjige, nema potrebe opširnije se time ovdje baviti. Stoga ću na ovome mjestu naznačiti samo nekoliko bitnih elemenata ili obilježja tog pisanja.

Iz napisa se može zaključiti da je osnovni razlog koji je ljude navodio da se kritički osvrnu na fenomen uništavanja knjiga bilo neslaganje sa samim činom, kao i često navođenim ideološkim, etničkim ili sličnim oblicima isključivosti kao opravdanjem tih čina. Uz novinare, velikim su dijelom na uništavanje knjiga reagirali građani, što je veoma značajan podatak za sociološka istraživanja hrvatskoga društva. S obzirom na broj, sadržaj i učestalost napisa normalno je bilo očekivati, da će se u rasprave uključivati i neki »zvanični organi«, nadležna državna tijela ili neko, problematici najbliže stručno udruženje ili organizacija, da će na stanovite tvrdnje, nalaze i ocjene reagirati, da će ih činjenicama ili korigirati ili opovrgnuti. Nažalost, na takva reagiranja nisam naišao.⁸² Važno je

na zidu crkve. Hrvati su tako po svom unutarnjem, pragenetskom određenju apsolutno čista i besprijeekorna inkarnacija Dobra, a Srbi oličenje Zla, i tako je oduvijek bilo kao što će i biti – kako bi rekla Maja Freundlich – »dok je svijeta i vijeka«. Hrvati su poslovično poštteni i hrabri, a Srbi tradicionalno bizantski pokvareni...« (str. 135)

⁸² U dokumentaciji, što je imam, nalazim samo dva reagiranja »nadležnih«, a oba su na neki način iznuđena i odnose se samo na jedan slučaj uništavanja knjiga – na »slučaj Korčula«. Ministarstvo kulture je 1998. godine izdalo svoje saopćenje s naslovom: »Za osudu svaki neprimjeren postupak s knjigom«, a u potpisu je HINA (»Vjesnik« i »Večernji list« 6. 4. 1998.), dok je H(rvatsko) K(njižničarsko) D(društvo) 2001. godine, nakon

upozoriti i na sljedeće: osobe koje su pisale o prvom tipu uništavanja knjiga nisu pisale o drugom tipu uništavanja knjiga, osim u dva slučaja, ali i to se dogodilo radi osporavanja vjerodostojnosti, opravdanosti ili osnovanosti pisanja o ovom drugom tipu uništavanju knjiga.

Treba spomenuti i da veći dio članaka u kojima se raspravlja o uništavanju knjiga na područjima na kojima nije bilo ratnih okršaja nije puka registracija događaja, da nisu »navijački« orijentirani, nego da nastoje utvrditi motive i razloge uništavanje knjiga, a dio ih čak nastoji povezati »političku klimu« u društvu s uništavanjem knjiga. Ima priloga koji su svojevrsni eseji o tom fenomenu. Ukratko, za svakog budućeg istraživača ti članci i reagiranja bit će vrlo važno i nezaobilazno uporište.⁸³

Ipak smatram potrebnim izdvojiti priloge petorice autora: Milana Kangrge, suca Vladimira Primorca, urednika »Feral Tribunea« Viktora Ivančića, književnika Slobodana Šnajdera i novinara Igora Lasića jer ti su ljudi fenomen uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih izvukli iz sfere pukog ekscesa, pojedinačnih »nestašluka/ustašluka« ili samovoljnih postupaka pojedinaca i podigli ga na razinu onoga što je on svojim sadržajem, iskazanim motivima i obimom cijelo vrijeme i bio – prvorazredni društveni problem koji je vjerno reflektirao dominirajuću politiku isključivosti.

Milan Kangrga⁸⁴, jedan od naših najznačajnijih filozofa, bio je potaknut na javnu reakciju informacijom o »bacanju knjiga u kontejner za smeće«, što je objavljena pod naslovom »Smetlište knjiga u malome mistu«, »Tjednik« od 6. 2. 1998. Informacije što ih je imao navele su ga na ocjenu »...da je tako 'po Zakonu' učinjeno barbarsko djelo najvišega ranga, kojim će se Hrvatska u cjelini i u budućnosti kvalificirati kao ne samo zaostala nego i kulturocidna zemlja, što sa sebe neće tako lako oprati ni naši praunuci. Jednu smo NDH već imali, pa

uvida njegove Radne grupe u »slučaj Korčula«, objavilo »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'« (»Novosti«, br. 17, listopad 2001.). Ni Ministarstvo kulture, ni HKD ne govore o fenomenu uništavanja knjiga u cjelini, premda su morali biti informirani o napisima iz kojih je vidljivo da taj fenomen postoji i da nije tek puki eksces nekolicine nerazumnih i neuračunljivih pojedinaca. O stavovima i reagiranjima »nadležnih« posebno ću raspravljati u drugom dijelu ove knjige.

⁸³ Primjerom jednog takvog pisanja je reagiranje građanina Antona Lukežića objavljeno u »Novom listu« (12.7.1994. u rubrici »Reagiranjia«), pod naslovom: »Tko pali knjige, palit će i ljude«. To je bio izvanredan, jasn i odlučno formulirani izraz građanskog otpora anticivilizacijskoj histeriji isključivosti. Vidjeti o tome i fusnotu 55).

⁸⁴ U toku rada na ovoj knjizi nenadano je umro Milan Kangrga (1. 5. 1923. – 25. 4. 2008.) samo nekoliko dana prije svog 85. rođendana i objavljivanja tim povodom knjige njegovih predavanja o klasičnoj njemačkoj filozofiji što ih je održao na Filozofskom fakultetu Zagrebačkoga Sveučilišta u šk. godini 2006./07. i 2007./08. Od brojnih *in memoriam* reagiranja upućujem čitaoca na ove: »Kolege i suradnici Milana Kangrge smatraju da je pokojni profesor ostavio duboki trag u javnom životu. Filozof koji se suprotstavljao 'švercanju vlastitih sudbina'«, »Novi list«, 27. 4. 2008.; Srećko Pulig, »In memoriam Milan Kangrga (1. svibnja 1923. – 25. travnja 2008.) Iskušavao je revoluciju«, »Zarez«, 15. 5. 2008.

nam svima to leži na vratu sve do današnjih dana, a sad je obnavljamo i ponavljamo na najgori način. (»Hrvatski knjigocid. Barbarizam i renesansa«, »Feral Tribune«, 30. 3. 1998.)⁸⁵

Vladimir Primorac je krajem 1998. godine, imajući na umu informacije o uništavanju knjiga, ali i informaciju da je zbog svog kritičkog osvrta na »slučaj Korčula« Milan Kangrga tužen Općinskom sudu u Zagrebu za klevetu, objavio blistavi osvrt u svojoj redovitoj rubrici »Pravorijek« pod naslovom »Knjige i kontejneri« (»Feral Tribune«, 23. 11. 1998.), a u kojemu je, poznavajući bitne »parametre« političkog režima 1990-ih u Hrvatskoj i navodeći koji su sve zakoni prekršeni, rekao: »...iz njih proizlazi, ako ih pažljivo čitate, tko bi sve možda trebao biti pozvan na odgovornost zbog uništavanja knjižnog fonda, da je ovoj državi stalo da bude civilizirana zajednica«.

Viktor Ivančić je u knjizi »Točka na U. Slučaj Šakić: anatomija jednog skandala« (II. izdanje, »Feral Tribune«, Split, 2000.) cijelo jedno poglavlje naslovljeno s »Kultura smrti« (str. 163 – 180) posvetio tematici uništavanja knjiga. Oslonio se na Konstantinovićev pojam »organske kulture« koja je »...upregnuta u misiju ostvarenja jedinstva zajednice... Zato je iz nacionalističke, plemenske vizure zlo uvijek »tuđeg« porijekla: *drugi* su izvor zla, jer je ono »nama« »tuđe« (str. 174) I zatim je dao izvanrednu historijsku usporedbu nacističkog paljenja knjiga s uništavanjem knjiga u Hrvatskoj 1990-ih.

Slobodan Šnajder je svojom »književničkom osjetljivošću«, svojim izvanredno svestranim poznavanjem naše intelektualne historije i, dakako, iskustvom vlastite izgnanosti iz »prostora hrvatske književnosti« tokom 1990-ih, ukazao na niz univerzalnih obilježja i posebnosti uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih. Radio je to godinama u kolumnama »Opasne veze« u »Novom listu«.⁸⁶

Igor Lasić je svojim novinarskim istraživačkim priložima o uništavanju knjiga ukazao ne samo na puke činjenice, nego i na njihovu društvenu, povijesnu i političku pozadinu. Dovoljno je spomenuti tri njegova priloga o tome, mislim da su to bila i prva cjelovitija reagiranja, dva objavljena u »Tjedniku«: »Ministar

⁸⁵ Javna intervencija Milana Kangrga nije, međutim, ostala na samo ovom jednom njegovom tekstu. Prvi njegov tekst podvrgao je oštroj kritici Aleksandar Stipčević (»Kangrgine lomače knjiga«, »Hrvatsko slovo« 17. 4. 1998.), ali na tome nije ostalo, jer je Kangrga odgovorio Stipčeviću (i Đ. Jureško: »Knjigocid. Strah i pepeo«, »Feral Tribune« 27. 4. 1998.), a ovaj po drugi put razvio kritičke opaske (»Opet gore Kangrgine lomače knjiga!« »Hrvatsko slovo« 16. 5. 1998.). Ali ni na tome nije stalo. Na Kangrgin spomen uništenja 40.000 primjeraka Enciklopedije Jugoslavije reagirao je »privatnim pismom« Dalibor Brozović, tada ravnatelj LZ »Miroslav Krleža«, a Milan Kangrga je to pismo i svoj odgovor prosljedio u »Feral Tribune« (14. 4. 1998., tekstovi: D. Brozović, »Bauk reciklopedije« i M. Kangra »Hrvatski knjigocid. Knjige na groblju«). Za razliku od Kangrginog, pisanje Vladimira Primorca i Viktora Ivančića, koje navodim u nastavku, nisu izazvali nikakav polemički odjek.

⁸⁶ Upućujem čitaoca na ove njegove napise: »Lijepe knjige lijepo lijepo gore«, »Novi list« 10. 5. 1999; »Sudovanje – ludom radovanje«, »Novi list« 29. 7. 2002. i »Gospod Horvat i paliknjige«, »Novi list« 10. 5. 2004.

voli cenzuru» (12. 12. 1997., zajedno s Alenom Anićem) i »Smetlište knjiga u malome mistu« (6. 2. 1998.), a zatim članak »Hrvatski knjigocid. Naklade su planule«, objavljen 29. 6. 1998. u tjedniku »Feral Tribune«. Treba naročito naglasiti da nitko nije demantirao nijednu od konstatacija u tim člancima, što ukazuje na savjesnost s kojom je I. Lasić istraživao fenomen uništavanja knjiga, a argumentirano i jasno je dokazao da to nije bio eksces izoliranih pojedinaca, nego široko rasprostranjena praksa. Mislim da bi bez njegova pisanja uvid u fenomen uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih bio bitno oskudniji.

Toj petorici autora koji su pisali kao neposredni promatrači događaja, dakle »iznutra«, treba pridodati i Dubravku Ugrešić koja je o ovom fenomenu pisala kao »vanjski promatrač«, naročito njezinu izvanrednu knjigu »Kultura laži (antipolitički eseji)«, Biblioteka Bastard, Arkzin, Zagreb, 1996.⁸⁷

Nekoliko napisa dodiruje jedan važan događaj unutar rasprave o uništavanju knjiga u područjima gdje nije bilo oružanih sukoba. To su tekstovi koji se bave dvama sudskim procesima povodom pisanja o konkretnim postupcima uništavanja knjiga. U jednom je bio optužen Milan Kangrga (1998., postupak okončan 2001.), a u drugom je bio tužen »Feral Tribune« (1999., proces okončan 2003.). Sama činjenica da su u vezi s fenomenom uništavanje knjiga pokrenuti sudski procesi od golemog je značaja. Ali u meni dostupnoj literaturi nisam našao sličan primjer, da se sudski progoni kritika uništavanja knjiga! Štoviše, perverzija je tim veća što je u oba slučaja sudski presuđeno u korist osobe koja je knjige uništavala, a na štetu onih koji su na taj zločin javno ukazivali! Napisi pokazuju i prirodu naše društvene odgovornosti. Umjesto da javnost, ili barem njen intelektualni dio, masovno protestira protiv iskazane perverzije i zloupotrebe sudstva⁸⁸, sudovanje Kangrgi se, s nekim izuzecima, u masovnim medijima prikazivalo u rubrici »crna kronika«, a sudovanje i presuda »Feral Tribuneu« je prošla gotovo neprimjećeno!

Uočljiv je neuravnotežen tretman fenomena uništavanja knjiga. Već 1991. godine imamo prvi glas o »našem« uništavanju knjiga izvan prostora oružanih

⁸⁷ Riječ je o tri intervjua: »Slučaj Levar je metafora hrvatskog desetogodišnjeg života« (razgovor vodio Rade Dragojević), »Novi list«, prilog »Mediterran« 17. 9. 2000.; »Politički sistemi se mijenjaju, ali sredina ostaje takva kakva jest« (razgovor vodio Rade Dragojević), »Novi list« 3. 11. 2002. i »Mislim da u Hrvatskoj nikada nitko neće odgovarati za knjigocid i rušenje spomenika« (intervju novinarki Miri Šuvar), »Hrvatska ljevica« broj 7 – 8, 2004.

⁸⁸ Da je javnost mogla svojim protestima utjecati na zaustavljanje perverznog 'sudovanja' pokazuju dva slučaja. Prvi se tiče pokušaja da se sudi Zvonku Makoviću na »privatnu tužbu Marice Meštrović« 1996. godine. Čitalac će informaciju o tome naći u: Davorka Vukov-Colić, »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez«, I/16, 15. 10. 1999. Drugi je primjer 'sudovanja' Predragu Matvejeviću po »privatnoj tužbi Mile Pešorde«. Čitalac će informaciju o tome naći u: Predrag Matvejević, »Bilješke o jednom procesu«, (»Dossier Matvejević«), »Zarez«, VII/1167, 17. 11. 2005. Važno je spomenuti da je i Državno odvjetništvo Hrvatske smatralo neosnovanom presudu što je izrečena Matvejeviću pa je u tom smislu podnijelo zahtjev za zaštitu zakonitosti.

sukoba⁸⁹. To je odgovor Veseljka Vidovića, književnika iz Splita u »Slobodnoj Dalmaciji« 10. 10. 1991. na proglas Društva hrvatskih književnika (»Spaljuju knjige«, »Vjesnik« 8. 10. 1991.) Njegov glas je prošao bez ikakva odjeka, ali zatim u 1993. godini imamo već dva glasa. Jedan je Nikice Mihaljevića izrečen u feljtonu što je objavljivan u ljubljanskom »Delu« od 7. do 21. siječnja 1993. – s gromkim odjekom. Njegova je tvrdnja o »našem« uništavanju knjiga, naime, podvrgnuta neobično oštroj kritici u četiri napisa (Denis Derk, D. Brdarić, Branimir Donat, Tomislav Sabljak, u »Večernjem listu« od 26. 1. 1993., 30. 1. 1993. i 7. 2. 1993., te »Vjesniku« 6. 3. 1993.), dok je drugi članak, onaj novinara Denisa Derka o primjeru uništenja preko 3.000 knjiga u Slatini motiviranom »ideološkom nepodobnošću knjiga« – prošao uz samo jedan kritički napis. Nakon tih »prvih lasta« kasniji su napisi, počevši s 1998. godinom, bili uglavnom pošteđeni kritičkih osporavanja, ali su prolazili i uz šutnju nadležnih.

Vratimo se već spomenutom članku Miljenka Jergovića, »Mjesec spaljenih knjiga« u »Slobodnoj Dalmaciji«, 24. 10. 1991. (fusnota 79) zbog specifičnog tretmana fenomena uništavanja knjiga na ovim našim prostorima. U članku je Jergović nedvosmislen. Na vijest o uništenju knjižnica/knjiga, on taj postupak promptno i bez okolišanja osuđuje. Evo nekih njegovih opservacija koje mi se čine bitnim.

»Šestog travnja 1941. Nijemci su bombardirajući Beograd pogodili i najveću gradsku biblioteku⁹⁰. Knjige su gorjele tako brzo da je već sve bilo gotovo kada su ljudi uopće shvatili da to gori riznica njihovog znanja i mašte. I kako se u posao vatre nitko nije miješao, a krov se nekako čudno obrušio, mimo gorućih knjiga, čitave su police izgledale kao nedirnite. Sve je na njima bilo onako kao prije požara. Samo što je sve bilo izgorjelo. Ljudi su kroz avetinske prostore bivše knjižnice prolazili bez riječi. (...) Gorjele su u ovom ratu i na drugim mjestima knjige. Netko će s pravom primjetiti da je ipak strašnije što su gorjeli ljudi. Ali, dajući mu za pravo, moramo pripomenuti da se ljudi u glavama ludih mogu već zbog boje kože, zbog roda i nacije proglasiti za neprijatelje, a kome su te knjige bile neprijateljima? (...) Vjerojatno će se naći Neroni ili drugi barbari da krenu u odmazdu paleći knjige naroda iz kojeg su oni koji su palili hrvatske knjižnice. Nitko ih naravno ne može zaustaviti, ali ni poreći da bi to bilo samo jedno prokletstvo više. Nakon kojeg bi se Balkan mogao survati u tartar. A Europu ostaviti blaženu da briše prašinu sa svojih biblija. Listopad je u duši svakog kulturnog Hrvata, Bosanca, svakog normalnog, te samim tim i nesretnog Srbina, mjesec duboke žalosti. To je mjesec spaljenih knjiga«.

Sve bitno o besmislu i retrogradnosti uništavanja knjiga u ovom članku je

⁸⁹ Kad kažem da 1991. »imamo prvi glas« to nikako ne znači da zanemarujem već citirani članak Jasmine Kuzmanović s kraja 1990. godine (vidi fusnotu 12), ali u njenom članku se »čišćenje knjiga« ne naziva onim što je ono stvarno značilo – uništavanje, već se predstavlja kao »higijenska mjera«.

⁹⁰ Jergović vjerojatno misli na uništenu Narodnu biblioteku Srbije (koja ima istovjetnu funkciju kao i sve središnje nacionalne biblioteke, npr. naša NSK) nacističkim bombardiranjem Beograda 6. 4. 1941. godine. Nova, posebno izgrađena, zgrada Narodne biblioteke Srbije otvorena je točno 6. 4. 1973. – trideset dvije godine nakon uništenja.

rečeno, a Jergović je ostao dosljedan svome stavu iz listopada 1991. i sedam godina kasnije. Kao urednik kulturne rubrike »Tjednika« zaslužan je što su u roku od samo dva mjeseca (prosinac 1997. i veljača 1998.) u njemu objavljena dva osobito temeljito napisana priloga o našem barbarstvu. Članci »Ministar voli cenzuru«, Alena Anića i Igora Lasića, 12. 12. 1997. i »Smetlište knjiga u malome mistu«, Igora Lasića, 6. 2. 1998. imali su velik javni odjek i, mišljenja sam, da su bitno utjecala na daljnji tok rasprava o fenomenu uništavanja knjiga u Hrvatskoj.

Ističem još dva stava iz 1991. godine. Oba su apsolutno prihvatljiva, ali govore samo o »agresoru«, »neprijatelju«, »barbarima« i nisu ponovljeni kad su knjige i spomenike uništavali »naši dečki«. A već je bio objavljen članak Jasmine. Kuzmanović koji bez ustručavanja govori o »higijenskom čišćenju« od određene vrste literature, a postojale su i informacije o rušenju »nepodobnih« spomenika! To govori o silnom licemjerju i »tankoj civilizacijskoj kori« stanoovitog dijela intelektualaca. Radi se o pismu-apelu »Spaljuju knjige« (»Vjesnik« 27. 9. 1991.) i tekstu Radovana Katičića »Suočeni s rugobom«, u »Vjesnikovoj« rubrici »Pisci govore« od 27. 9. 1991.: »A i napadnuta je Hrvatska danas, ovako neljudski i bespoštedno, kako god se eto možda u prvi mah i ne razabire, upravo kao duhovna činjenica. Jer se kao takva ne može osporiti, oni koji nemaju argumenata u duhu istine da je takvu ruše, posegnuli su za silom.«)

Ni riječi o »sili iznutra« koja je uništavanjem knjiga i spomeničke baštine također »napala Hrvatsku«.

3. Otpis kao krinka za uništavanje knjiga

Kad bi se sudilo po javnim reakcijama, knjige su se uništavale gotovo isključivo u knjižnicama, pritom više školskim nego narodnim. Iako moja neposredna iskustva govore da se najveći broj bibliotekara ponašao savjesno i profesionalno, premda u nacionalističkoj histeriji 1990-ih to i nije bilo lako⁹¹, zaista je predo-

⁹¹ Uvijek kad se spominjala »odgovornosti bibliotekara«, upozoravao sam da se većina bibliotekara nije dala »uvući« u nečasno »čišćenja knjižnica«, ali to implicira da je takvih planova i tendencija bilo. Bibliotekari s kojima sam razgovarao gotovo uvijek su zahtijevali da im se ime ne spominje. Dakle, radilo se o pritiscima, a tu se krije i suština problema.

Moram ovdje spomenuti i da su u »slučaju Korčula« dvije bibliotekarke, Tajana Grbin i Milojka Skokandić, odbile potpisati neregularni postupak »odvajanja knjiga za otpis« jer u tome nisu učestvovala, što je od njih zahtijevala ravnateljica Izabel Skokandić, nakon čega su bile optužene da odbijaju radnu obavezu, a to je moglo dovesti do gubitka posla. (»Izvešće Povjerenstva za utvrđivanje (eventualne) odgovornosti ravnateljice »Gradske knjižnice Ivan Vidali« zbog propusta u provedbi revizije i otpisa knjižne građe iz 1997. godine«; »Očitovanje Gašpara Bjelopere, pročelnika Ureda za kulturu županije Dubrovačko-neretvanske od 27. 10. 1999.« Reagiranje Tajane Grbin i Milojke Skokandić na objede što ih je iznio Gašpar Bjelopera – pismo županijskom Uredu za kulturu od 27. 11. 1999.). Zdravko Zima u članku »Groznica subotnje večeri« (»Novi list« 2. 6. 2002.), opisuje svoj pokušaj utvrđivanja činjenica o uništavanju knjiga: »Obišao sam nekoliko knjižnica, razgovarao s bibliotekarkama i stručnim konzultanticama, ali ono zbog čega sam ih pohodio ostalo je preкри-

minantan dojam da su knjižnice bile glavna mjesta uništavanja knjiga, pa se i ja, ipak, moram osloniti na ta uništavanja koja su objavljivanjem kroz medije postala javnim i vidljivim činjenicama.

Odstranjivanje/uništavanje knjiga najčešće se prikrivalo navođenjem otpisa kao legitimnog, ali ujedno i opravdavajućeg mehanizma, pa je od naročite važnosti znati kojim se pravilima rukovode knjižnice u manipulaciji knjigom – pravilima nabave, obrade, prometa i odstranjivanja knjige kojemu prethodi taj »inkriminirani« otpis knjiga, kao i koji su razlozi otpisa i njegova procedura.

a) Otpis – komponenta redovitog poslovanja knjižnica

Otpis knjiga sastavni je dio urednog vođenja biblioteka, odnosno njenog normalnog funkcioniranja, a to u isto vrijeme znači da je legitimna i rutinska praksa i ne predstavlja nikakvu misterioznu komponentu bibliotekarske profesije. Međutim, otpis se može i zloupotrebiti.

U tekstu »Slobodan pristup informacijama kao zadaća knjižničara« iz 2000.⁹² Aleksandra Horvat kaže i sljedeće:

»Dokaz za krhkost našeg knjižničarskog kodeksa i za nedovoljno poznate vrijednosti knjižničarske struke pruža i poznata činjenica da su na optužbe izrečene i objavljene središnom devedesetih godina na račun naših knjižničara, zbog navodnih čistki knjiga u knjižnicama, pojedinci morali odgovarati sami. Pritom se nitko od njih nije pozivao na etički kodeks, ali se na njega nisu pozivali niti tužitelji. U sličnim polemikama između javnosti i drugih struka česta su pozivanja na etički kodeks, zato što su vrijednosti struke dovoljno poznate i široj javnosti, odnosno zato što javnost zna što može očekivati od struke. Posve je sigurno, na primjer, da u prvim prikazima korčulanskog slučaja, kao i ostalih novinskih izvještaja o odstranjivanju knjiga iz knjižnica, nitko od novinara ili čitatelja koji su na te izvještaje reagirali, nije spominjao postupak redovitog otpisa knjiga. Vjerujem da razlog tomu nije u

veno debelim zidom šutnje. Sve je izvedeno lijepo i po protokolu, napio sam se kavica sa šlagom, na jednome mjestu počašćen sam i *whiskyjem*, ali o recikliranim i, nedajbože, spaljenim i otpisanim knjigama *ni mukajet*. Nitko ništa ne zna, sve je čisto i nevino kao praskozorje, htjelo me se uvjeriti da su neke knjige otpisane samo zato jer su dotrajale i memljive, a neke zato jer ih zaljubljeni čitači nikada nisu vratili«.

Kao ilustracija »jurišničkog ponašanja« tokom 1990-ih, navodim primjer smjenjivanja Vide Milek, ravnateljice Narodne knjižnice Samobor i ravnatelja Narodnog sveučilišta Samobor, Joze Grubeše. (»Samoborski list« 30. 3. 1998., »Glas Samobora« 6. 6. i 22. 7. 1998., a »Vijenac« broj 117 od 2. 7. 1998. na str. 37 donosi vrlo oštro reagiranje na te događaje od Dušanke Profete »Samoborski kulturni *pičvajz*«). Suštinu cijele te samovolje Vida Milek je u članku »Politička podobnost ponovo jaši«, »Samoborski list«, 30. 3. 1998. sažela ovako: »Kao što je nasilno preuzeta vlast u Samoboru tako se sada nasilno u ustanove postavljaju podobni ravnatelji mimo svake logike i argumenata struke«. Naravno, i nju je zadesila nešto kasnije ista sudbina... Vida Milek bila je u to vrijeme i potpredsjednica Društva bibliotekara Zagreb, a to je Društvo nije bilo u stanju zaštititi.

⁹² Tekst Aleksandre Horvat, jedne od naših najuglednijih knjižničarki, preuzeo sam s internetskih stranica HKD, a ona me je informirala da je to bio prilog pripremljen za »Okrugli stol o slobodnom pristupu informacijama u službi kulturnog razvoja« 2000. godine, objavljen je u Zborniku radova s tog okruglog stola koji su uredile Aleksandra Horvat i Alemka Belan-Simić, a objavio ga 2002. HKD

posebnom neprijateljstvu prema knjižničarima, koje je trebalo optužiti pod svaku cijenu i zatajiti svaku moguću oslobađajuću okolnost, nego ipak u nedovoljnom poznavanju struke i stručnih postupaka u javnosti«.

Prije svega, nije se radilo o »navodnim«, nego o stvarnim čistkama knjiga, a i alarmantnih informacija o tome bilo je dovoljno da »čistke knjiga« kao stvarni problem razmotre nadležna državna i stručna tijela. U članku »Uništavanje knjižne građe – zločin koji se zanemaruje«, »Hrvatska ljevica«, broj 1, 2003. adresirao sam odgovornost: »Da su nakon kritičkih osvrta u novinama javnosti podastri službeni i istiniti podaci, brojni bi se nesporazumi, nejasnoće i mistifikacije izbjegli. Međutim, što nije napravljeno prije, ne znači da se ne može napraviti sada«. Osim toga, »nespominjanje postupka redovitog otpisa knjiga« (iako ni to nije sasvim točno!) proizišlo je, mislim, iz činjenice da su registrirani primjeri »čišćenja knjiga« bili popraćeni izričitim izjavama o odstranjivanju nepodobne literature, ćirilice, knjiga koje su zagadile naš lijepi hrvatski jezik, ideološki neprihvatljive i komunističke literature, djela koja ne odgovaraju potrebama novoga vremena. Pretpostavljam da nema takvog stručnog tijela koje bi u svoje kriterije za »postupak redovitog otpisa knjiga« uvrstilo nepodobnost knjige, svjetonazornu razliku ili pismo i jezik kojim su pisane. A upravo su takve »popratne izjave« izazivale javna reagiranja, što je makar i s vremenskim odmakom, na koncu moralo priznati i HKD, jer je u svojoj izjavi »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'« (»Novosti« broj 17, listopad 2001.) rečeno i ovo:

»Iz navedenog izvještaja jasno je da revizija i otpis nisu provedeni u skladu s važećim pravilnicima hrvatskog knjižničarstva i da je neadekvatno odlaganje knjiga u kontejner dovelo do ogorčenih reakcija u javnosti. Javili su se hrvatski javni i kulturni djelatnici iritirani tim činom te posebno javnim izjavama nekih političara, tako da je cijeli slučaj poprimio karakteristike javnog kulturnog skandala. (...) Kako su na spominjane prozivke reagirali samo pojedinačno neki naši članovi, *smatramo nužnim konstatirati da je učinjeno više propusta, zbog kojih je narušen ugled čitave profesije i to prije svega nepravodobnim reagiranjem na spominjane događaje i neprovođenjem šire stručne rasprave o datim pojavama.*« (kurziv A. L.).

Dakle, otpis je bio pokriće za čišćenje knjižnica, a ocjena Aleksandre Horvat, premda dobro ukazuje, ne izražava vjerno tok događanja i ne locira precizno problem. Odgovorni su struka i nadležna državna tijela, a ne onaj dio javnosti koji je na uništavanje knjiga reagirao.

b) Evolucija stavova o reviziji i otpisu knjiga u hrvatskom bibliotekarstvu

Otpis nefunkcionalnog sredstva rada sastavni je regularni i propisima normirani dio poslovanja svakog poslovnog subjekta.⁹³ Knjižnicama su knjige osnovno

⁹³ U privrednim poduzećima je, primjerice, ne samo internim propisima, nego i pravnim propisima zajednice, unutar koje ta poduzeća djeluju, određeno postupanje s imovinom u cjelini, njena zaštita, a također i odgovornost za štete koje nepropisnim postupcima nastanu. Obimna je to materija kojom se ne možemo ovdje

sredstvo rada i javno su dobro, a kako su knjižnice i javne ustanove s uglavnom javnim financiranjem knjigama se, uz nadzor, mora naročito odgovorno manipilirati.

Za rad knjižnica vrijede opća i specifična pravila urednog poslovanja. Općenito, obavezno je provođenje redovite inventure imovine i propisano vođenje inventarnih knjiga. Imovinsko-financijski, inventarizacija u bibliotekama istovjetna je inventarizaciji svakog poslovnog subjekta, uz specifičnost da se svaka jedinica knjižnične građe upisuje, tj. registrira kao osnovno sredstvo određivanjem inventarnog broja i unosom nabavne cijene⁹⁴. Posebnost u knjižničkom poslovanju s knjigom je i ta da je knjiga »potrošna roba« – »troši« se srazmjerno korištenju pa inventarizacija fonda knjiga implicira i »reviziju knjižne građe« – konstatira se fizička prisutnost, ali i upotrebljivost knjige, što je bitna podloga za odluku o otpisu neke knjige⁹⁵ i njenom izdvajanju iz redovitoga fonda.⁹⁶ »Dotrajalost« je, međutim, kategorija koja je u bibliotekarstvu višeznačna.

baviti. Treba ipak skrenuti pažnju na to da se regularnost postupanja sa sredstvima rada, tj. raspolaganje imovinom poduzeća, bez obzira da li je riječ o privatnom ili državnom ili, kao što je bio slučaj u SFR Jugoslaviji, društvenom, samoupravnom, poduzeću, strogo propisuje državnim zakonima i da postoje inspekcije koje to nadziru. Primjerom može poslužiti kategorija amortizacije tzv. osnovnih sredstava (fiksni kapital, assets u anglosaskoj terminologiji), koja u praksi poduzeća, u koncipiranju i vođenju ekonomske politike, ali i u literaturi ima poseban tretman (s obzirom na rastući značaj osnovnih sredstava, intenzitet inovacija i tzv. 'moralno rabačenje'). Ali se i za sve druge stavke imovine (sirovine i materijal, poluproizvodi, inventar i alat) propisuju odredbe o upotrebi i evidenciji. Tim je odredbama predviđena redovita inventura toga dijela imovine, a rezultat inventure uvijek postavlja i pitanje odgovornosti za odstupanja stvarnog od knjigovodstvenog stanja. Inventura je, stoga, osjetljiv posao, svrha joj je ustanovljavanje istine o stanju sredstava i tek tako obavljena (cjelovita, potpuna, pregledna, nesporna) može poslužiti za ocjenu o savjesnosti gospodarenja tim dijelom imovine i za donošenje zasnovanih poslovnih odluka. Inventura je (kao i niz drugih kontrolnih mehanizama u procesu poslovanja) i jedan od načina ulaženja u trag zloupotrebama razne vrste (pronevjerama, izravnim krađama, korupciji itd.). Ako bi čitalac bio zainteresiran za upoznavanje sistema i načina kontrole poslovanja preporučam mu naročito vrijednu knjigu: »Sprečavanje privrednih delikata. Organizzazione i preventive mjere«, Informator, Zagreb, 1964., koju su (za naše društvene prilike do 1990-ih) napisali ing. Ivo Vrsaljko i prof. Nikola Raos. U obimnoj literaturi, koju sam u dugogodišnjem radu imao prilike upoznati, nisam našao kvalitetnije djelo o ovoj tematici.

⁹⁴ Ta pozicija knjige (knjižne građe) iziskuje istovjetan inventurni tretman kao i sva druga materijalna dobra bilo kojeg poslovnog subjekta. U svakom priručniku o radu narodnih knjižnica daju se upute i o postupku inventarizacije i otpisa.

⁹⁵ Za razliku od privrednog poduzeća, u kojemu su sredstva potrebna za proizvodnju opredmećena u novom proizvodu, u bibliotekama trošenje knjige nema za rezultat opipljivi, vidljivi rezultat, tj. proizvod. Znanje, informaciju ili užitek u čitanju knjige nemoguće je izravno procijeniti, pogotovo se ne može komercijalno izraziti odnosom trošak-korist. Postoje doduše razlike između biblioteka, vrste knjižnične građe i vrste korisnika s obzirom na mogućnost približnih procjena odnosa »trošak-korist«, ali nas ovdje interesiraju u prvom redu narodne knjižnice. U tom smislu da djelovanje narodnih knjižnica mjerodavniji su »fizički« pokazatelji, kao što su: broj članova, broj korisnika, broj posjetilaca, naročito obrt knjige itd. A obrt knjige u pravilu je glavni izvor »trošenja« knjige u tom smislu, da se korištenjem fizički troši, pa stoga i potreba da se knjiga zamjeni novom itd. Također se mijenja i »potražnja« za određenom vrstom knjige, a to je od bitne važnosti za odluke o nabavi, o »osuvremenjivanju polica« itd. Odnos knjige i korisnika izvor je one posebnosti u postupku inventarizacije koja je razlikuje od inventure drugih poslovnih subjekata.

⁹⁶ Otpis ne mora uvijek »čekati« reviziju cjelokupnog ili dijela fonda. Otpis se neke ili nekoliko knjiga može

Knjiga može »dotrajati« na više načina. Osim što može biti izgubljena ili ukradena, može biti oštećena toliko da se ne može normalno koristiti, može postati suvišna jer su nova izdanja suvremenija, potpunija, s preciznijim znanjima i podacima itd. Odluči li se da je knjiga »dotrajala« slijedi njeno otpisivanje, tj formalno-pravno i stvarno odstranjivanje iz aktivnog fonda biblioteke. Revizija u bibliotekarstvu jedan je od krajnje osjetljivih poslova koji zahtijeva veliko poznavanje struke, ali i istančano procjenjivanje potreba korisnika⁹⁷, ona prethodi otpisu, a otpis je, ako je i kad je potreban, samo »završni čin« revizije.⁹⁸

S razvojem knjižničarstva, porastom i diverzifikacijom fondova te sve urgentnijim pitanjima zaštite, revizije i otpisa knjižnične građe, kao dijela svog profesionalnog i etičkog odnosa prvenstveno prema korisnicima, kontinuirano se stoljećima pravno reguliralo, normiralo, unapređivalo i ujednačavalo sva bitna pitanja knjižničkog poslovanja s knjigom.⁹⁹

Zadržimo se ovom prilikom na pitanju revizije i otpisa.

U pregledu pokušaja i napora da se profesionalno definira, pa i normira postupak revizije i otpisa u hrvatskom knjižničarstvu, uz česte »krivudave puteve« koji su te pokušaje i napore zadnjih nekoliko desetljeća ometali, izdvojio bih tri razdoblja ili faze, a svaka je od njih važna za razumijevanje fenomena uništavanja knjiga.

obavljati i tokom redovitog rada, kada bibliotekar utvrdi »dotrajalost« knjige. *Ali se i tada otpis obavlja redovitom procedurom.* Naravno da veliki, veći, jednokratni otpisi velikoga broja naslova mogu biti provedeni tek nakon revizije fonda.

⁹⁷ To je s pravom i odlično formulirano u tekstu (prijedlogu) Radne grupe za izradu uputa za provođenje revizije i otpisa knjižnične građe u knjižnicama sveučilišta (Savjeta za knjižnice Hrvatske) iz listopada 1992.: »Upute za provođenje revizije i otpisa knjižnične građe u knjižnicama sveučilišta«: »Razlika između »inventure« i »revizije« jest u tome što je inventura isključivo kvantitativni postupak, a revizija prvenstveno kvalitativan (kvantitativni pokazatelji koji se pri tome uzimaju u obzir uvijek su u funkciji kvalitativnih procjena) (...) Također treba naglasiti da je revizija postupak, za koji je potrebno veliko iskustvo u radu s konkretnom knjižničnom građom ako želimo da revizija bude uspješno provedena i da ujedno omogući efikasnije odvijanje bibliotečno informacijske djelatnosti ubuduće«. (str. 1, 3). Ali slično možemo naći i u dokumentu: »Upute za provođenje revizije i otpisa knjiga u narodnim knjižnicama« (iz listopada 1983.), gdje se navodi čemu sve može poslužiti temeljito provedena revizija. (VBH 1 – 4, 1986. str. 220)

⁹⁸ »Završni čin« revizije stavio sam u navodnike zato što de facto revizija njime ne završava. Ako je zadaća knjižnice što bolje zadovoljiti potrebe korisnika u sredini u kojoj djeluje, onda će rezultati revizije, uključujući i otpis biti osobito važan pokazatelj i time jedan od osnova nabavne politike knjižnice. Tako se zapravo nabavna politika na neki način pokazuje kao stvarni završni čin revizije. A nabavna politika knjižnice osjetljiva je zbog brojnih faktora koje mora uvažavati (lokacija i veličina knjižnice, strukturu korisnika, disperziju izvora potrebnih informacija, »uključenost knjižnice u lokalnu zajednicu«, brzinu s kojom se pojavljuju prinove na knjižarskom tržištu, financijske i prostorne mogućnosti itd.) o čemu kompetentno govore dva članka, oba izišla u VBH, broj 3, 2000.: članak Edite Bačić, »Angažirano knjižničarstvo« i članak Mire Švob, »Nabava knjiga u narodnim knjižnicama u Zagrebu u razdoblju od 1988. do 1999. godine«

⁹⁹ Vidljivo je to, primjerice, i iz priloga objavljenih u VBH 1 – 2, 1967 (Milutin Ivanušić, »Novi zakoni o bibliotekama u Jugoslaviji«, str. 23 – 40 te Branko Tomečak, »Djelatnost društva bibliotekara Hrvatske na pripremanju bibliotečnih propisa«, str. 270 – 277)

Prvo razdoblje normiranja postupka revizije i otpisa, od 1983. do 1987., obilježava dokument »Principi čuvanja i zaštite građe u bibliotekama« koji je, u skladu sa Zakonom o bibliotečnoj djelatnosti i bibliotekama, NN 25/73, usvojio 21. 2. 1984. Savjet za biblioteke Hrvatske. U njemu se inzistira na maksimalno mogućem čuvanju građe. Citiram samo dva stava:

»U osnovi je cilj i *svrha svake biblioteke*¹⁰⁰ zaštita građe u najširem smislu – da sakuplja dokumente (bez obzira na fizički oblik i medij) kao nosioce informacija prošlosti i sadašnjosti, te da ih čuva na način da budu dostupni i sadašnjim i budućim korisnicima. Princip univerzalne dostupnosti dokumentima uključuje i trajnu dostupnost svim dokumentima bez obzira na vrijeme i mjesto nastanka. (...) Posebni problem s kojim se biblioteke suočavaju jest valorizacija pojedinog dokumenta za evidentiranje povijesti civilizacije. Iskustvo ukazuje na to da *nema nevažnih dokumenata* te da je očuvanje integriteta intelektualnog stvaralaštva osnovna zadaća biblioteke« (VBH br.1 – 4, 1983. – 1984., str. 196).

Nekoliko mjeseci ranije, 14. 11. 1983. Savjet je usvojio »Privremenu odluku o reviziji i otpisu knjiga u narodnim bibliotekama Hrvatske«. Odluka je kratka, ima svega šest točaka, ali je bitno sljedeće: »Narodne biblioteke *dužne su* vršiti reviziju knjižnog fonda...« *redovito*, ali i u posebnim slučajevima. »Nakon izvršene revizije ili postupka izlučivanja *potrebno je otpisati* izlučene knjige.« Odluku o otpisu »...donosi *Zbor radnih ljudi ili Radnički savjet*. Nakon donošenja odluke knjige se brišu u inventaru, briše se inventarni broj u matičnom katalogu i poduzimaju sve potrebne radnje. Otpisane knjige *moraju se ponuditi* drugoj biblioteci u općini i matičnoj biblioteci, tj. Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci.« I sada slijedi važna preporuka (točka 5): »*Preporuča se* da postotak otpisa bude: 2,5% godišnje po osnovi *amortiziranosti* fonda, 0,2% godišnje po osnovi *zastarjelosti zaduženja* i 0,3% godišnje po osnovi *nestalosti* knjige. Postotak otpisa može biti i veći ukoliko to stoji u samoupravnom aktu biblioteke, ali najviše do 5% godišnje.« I završava: »Ova Odluka vrijedi do donošenja Standarda za narodne knjižnice« (VBH 1 – 4, 1983 – 1984., str. 195, 196).

Nakon te »Privremene odluke...«, zbog očito neujednačene primjene u praksi, knjižničari su nastojali izraditi šire upute. Nacrt takvih uputa izradila je Matična služba Knjižnica grada Zagreba, tekst je usvojen od Koordinacionog odbora NSB krajem 1983. godine, a objavljen je u VBH 1 – 4, 1986. (str. 220 – 227): »Upute za provođenje revizije i otpisa knjiga u narodnim knjižnicama«,¹⁰¹ a u njemu se uz tumačenja daju i obrasci zapisnika koji prate reviziju i otpis.

¹⁰⁰ U citiranim tekstovima svi kurzivi su moji (A. L.).

¹⁰¹ U tekstu »Upute...« navodi se: »Uz Odluku s kojom su upoznate sve matične knjižnice u Hrvatskoj, ukazala se i potreba za jedinstvenim uputama o provođenju revizije i otpisa kako bi knjižnicama bio olakšan rad na realizaciji ovog posla«. I odmah se nastavlja opaskom: »U našoj stručnoj literaturi revizija knjižnog fonda rijetko je i fragmentarno obrađena. Siromaštvo teorijske obrade svakako je imalo odraza i na praksu, tako da se može konstatirati da su revizije u većini naših knjižnica neredovito provodene, posebno ako je riječ o većim knjižnim fondovima, pomanjkanju kadrova ili pomanjkanju uputa«. (VBH 1 – 4, 1986., str. 220)

Važno je ovdje navesti da se osnove za otpis podudaraju s onima iz »Privremene odluke...« – uz jednu, za naše razmatranje važnu nadopunu. U prvu skupinu osnova za otpis, »po osnovi amortiziranosti fonda (dotrajale, oštećene, zastarjele i sl.)«, dodalo se uz »zastarjele« još i »neaktualne knjige«. Uz jedan dodao se i drugi izraz bez bližeg objašnjenja.

Pretpostavljam da je po uzoru na dva prethodno navedena teksta (»Privremenu odluku...« i »Upute za provođenje...«) napravljen i tekst: »Revizija i otpis knjižničkog fonda u bibliotekama osnovnih škola«¹⁰², s priloženim oblicima zapisnika za postupak revizije i postupak otpisa, kao i obavezu da odobrenje za otpis daju najviši organi upravljanja škole. Ali u tom dokumentu, uz kategoriju »amortizirane knjige« dodani su i izrazi: »zastarjele«, »neadekvatne« i »nepotrebne« knjige (tzv. mrtvi fond) »koje će se otpisati kao stari papir, ali će se prije toga ponuditi matičnoj narodnoj biblioteci«. U tekstu se za »mrtvi fond« knjiga daju i potrebna objašnjenja.

Rezimiramo li citirane dokumente sa stanovišta problematike »revizije i otpisa« možemo uočiti da se principi čuvanja knjiga odnose na sve biblioteke, da nema nevažnih knjiga, da su osnove (kriteriji) za otpis knjiga: amortizacija, zastarjelost zaduženja i nestanak knjige, te da se revizija i otpis moraju redovito provoditi prema određenoj proceduri uključujući i odobrenje. Tek se u razradi »Privremene odluke...« kriterij »amortiziranosti« proširio terminima: »zastarjela«, »neadekvatna«, »nepotrebna« knjiga – uglavnom bez temeljitijeg obrazloženja koje bi bibliotekarima olakšalo odlučivanje vođeno etikom profesije koja nalaže da se čuva svaka knjiga potrebna korisniku, a da se fond ažurira u skladu s promijenjenim korisničkim potrebama. Ali i da se istovremeno kod proglašavanja neke knjige »zastarjelom«, »nepotrebnom«, ili »neadekvatnom« oteža odnosno onemogućuje nečija samovolja, jednostranost ili isključivost političke, ideološke, rasne, vjerske naravi jer je to zloupotreba profesije¹⁰³. Naime, suočeni s golemim prilivom novih knjiga, nedostatkom prostora i novca, kao i s promjenama u strukturi i zahtjevima korisnika itd., bibliotekari se u odlukama o otpisu očito moraju osloniti na etička načela profesije – i na ništa drugo! Odluke

¹⁰² Autorice teksta su Svjetlana Premilovac i Veronika Čelić-Tica, a u zaglavlju su navedene Nacionalna i sveučilišna biblioteka – Razvojna služba i Knjižnice grada Zagreba – Matična služba i datum, ožujak 1987.

¹⁰³ Nešto je više obrazloženja u posljednjem tekstu (Premilovac – Čelić-Tica), a stanovita se obrazloženja za ovakve termine mogu naći i u tekstu »Upute za provođenje revizije i otpisa knjižnične građe u knjižnicama sveučilišta« (citirano i u fusnoti 97). Oduzelo bi previše mjesta raspravljati o navedenim terminima. Dovoljno je reći da nije svaka vrsta knjižnice u istom položaju s obzirom na klasifikaciju građe i s obzirom na njenu aktualnost. Knjižnice se često nađu u situaciji da je dio njenoga fonda »neaktuelan« pa je u pravu Branko Hanž kad u svom radu »Kamo s knjigama kad su spremišta pretrpana« kaže: »Tako, na primjer, »pljevljenje«, tj. izlučivanje zastarjelih i nepotrebnih knjiga predstavlja jednu mogućnost rasterećivanja spremišta. Poznato je, međutim, da je mnogo lakše odlučiti što da se nabavi nego što da se odstrani iz biblioteke, osobito iz naučnih biblioteka koje skupljaju literaturu s određenih naučnih područja, pri čemu je teško predvidjeti hoće li ili neće neka »nepotrebna« knjiga jednoga dana ipak nekome trebati«. (VBH 1 – 2, 1968., str. 102)

o otpisu olakšava pak napredak u struci – elektronička uključenost u mreže te mogućnost nacionalne i međunarodne posudbe publikacija. Stoga i korištenje navedenih termina unutar profesionalnih načela i kriterija – ne mora voditi zloupotrebi, premda se pogrešne odluke mogu dogoditi. Ali jasno je da postoji velika, golema razlika između profesionalne pogreške i zloupotrebe. Zloupotreba poništava profesionalnu etiku i tu nastaje problem. Stoga je svaki otpis nužno podvr-gavati analizi, osobito u »turbulentnim vremenima« da bi se mogla uočiti eventualna zloupotreba. Stoga nije problem u terminologiji samoj po sebi dok god ona ostaje unutar profesije i pod kontrolom profesionalne etike, nego u praksi koja je može derogirati. A kontrola pripada »višim instancama« državnih organa koje štite »opći interes« i strogoj primjeni kodeksa ponašanja u struci koji štite načela struke. Za razdoblje od sredine 1970-ih do 1990., u građi koju sam konzultirao nisam naišao na indicije koje bi upućivale na zloupotrebe u procesu otpisa.

Drugo razdoblje normiranja postupka revizije i otpisa, od 1988. do 1992., obilježeno je donošenjem »Standarda za narodne knjižnice u Republici Hrvatskoj« (1990.), »Hrvatskih standarda za specijalne knjižnice« (1990.) i »Naputka za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama Republike Hrvatske« (1992.).¹⁰⁴ Kakve se formulacije nalaze u tim dokumentima kad je riječ o reviziji i otpisu?

U »Standardima za narodne knjižnice u RH« za otpis je određeno: »Nakon izvršene revizije i postupka izdvajanja, potrebno je otpisati izdvojene knjige. Preporuča se da postotak otpisa bude: 2,5% godišnje na osnovi amortiziranosti fonda, 0,2% godišnje na osnovi zastarjelosti zaduženja, 0,3% godišnje na osnovi nestalosti knjiga. Postotak otpisa može biti veći, ukoliko to stoji u samoupravnom aktu biblioteke do 5% godišnje. Otpis AV građe je od 10 – 20%, a kod igr-čaka do 30% godišnje«.

U dokumentu »Naputak za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama Hrvatske« propisan je postupak revizije i otpisa vrlo precizno i detaljno. Navodim samo sljedeće:

»Reviziju obavljaju knjižničari i pomoćni djelatnici (...) Reviziju i rezultate

¹⁰⁴ »Standardi za narodne knjižnice u Republici Hrvatskoj«, VBH 1 – 4, 1990., str. 210 – 226. Savjet za biblioteke Hrvatske usvojio je tekst 3. 7. 1990. Tekst je, kao prijedlog za javnu diskusiju, objavljen i u »Vjesniku Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske«, broj 3 – 4, 13. 3. 1990. s naslovom: »Prijedlog standarda za narodne knjižnice i standarda za pokretne knjižnice – bibliobuse u SR Hrvatskoj (javna rasprava)«. »Hrvatske standarde za specijalne knjižnice«, VBH, 3 – 4, 1992., str. 258 – 269. Savjet za knjižnice Hrvatske je usvojio 10. 11. 1992., a objavljeni su i u »Glasniku Ministarstva prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske«, broj 11, 17. 12. 1991. »Naputak za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama Republike Hrvatske«, VBH 3 – 4, 1992., str. 253 – 257. usvojio je Savjet za knjižnice Hrvatske 16. 12. 1992. Tekst je objavljen i u »Glasniku Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske«, broj 5, 15. 6. 1993. Mislim da je dobro navesti da su tekst »Naputka...« izradile naše tri vrsne bibliotekarke, velikog znanja i iskustva: dr. Tatjana Aparac-Gazivoda, mr. Marina Fruk i dr. Vesna Turčin.

revizije kontrolira i verificira komisija koju osniva osnivač knjižnice«. »Otpis. Izrada popisa građe za otpis: prema *osnovi istrošenosti*¹⁰⁵ fonda, prema *osnovi zastarjelosti zaduženja* (građa koja nije vraćena nakon određenog vremena), prema *podacima o građi koja je nestala, izgubljena i sl.* Preporuča se da postotak otpisa bude: 2,5% godišnje na osnovi istrošenosti fonda, 0,2% na osnovi zastarjelosti zaduženja, 0,3% godišnje na osnovi nestalosti građe (...) Otpis AV građe je od 10 – 20%, a kod igračaka do 30% godišnje. Postotak otpisa može u posebnim slučajevima biti veći, ako je tako predviđeno u aktima knjižnice, a do 5% godišnje. Nakon dobivene komisijske dozvole za otpis, iz javnih se kataloga izvade listići otpisane građe, dok se u matičnom katalogu i inventarskoj knjizi crvenom olovkom označi broj otpisne liste i godina otpisa, a iz topografskog kataloga se listići vade i prenose u kartoteku otpisane građe.«

Očigledno je da su upute o reviziji i otpisu iz 1983. u svemu bitnom osnova ovoga »Naputka...«, s tim da su formulacije sažetije, pročišćene i precizne. Neosporno je da je desetogodišnje iskustvo potvrdilo njihovu opravdanost. Važno je reći da se i u »Standardima...« i u »Naputku...« čvrsto, jasno i nedvosmisleno ostalo na formulaciji o *osnovama (kriterijima) za otpis*. Ukoliko je netko i posegnuo za dodatnim formulacijama (zastarjelost, nepotrebnost) jasno je da je to moglo biti samo unutar čvrsto određenih kvantitativnih granica i uz poštivanje profesionalnih načela. Također je osobito važno upozoriti da *o reviziji i otpisu ne odlučuje nitko samovoljno*, da nema tzv. inokosne odluke, prema nahođenju pojedinca, a procedura koja postoji već je sama po sebi korektivni moment, da postoji komisija (formira je i daje joj mandat osnivač) koja kontrolira i verificira reviziju, ali i komisija koja odobrava otpis (prema prijedlogu koji joj se podastire). Mislim da je vrlo važno naglasiti da očito nije slučajno propisan ovakav mehanizam revizije jer je vjerojatno bibliotekarsko iskustvo upućivalo na njegovu potrebu.

Vrlo je značajno spomenuti da su i »Standardi...« i »Naputak...« kao podzakonski akt važili svih sljedećih deset godina (nova je formulacija standarda za narodne knjižnice donesena tek polovinom 1999., a novi propis o reviziji i otpisu tek početkom 2002. godine). Navodim to zato da upozorim, da su *otpisi, motivirani i obrazlagani drugačijim razlozima od propisanih (politička ili ideološka »nepodobnost« knjiga, »nepodobnost« po jeziku, pismu ili izdavaču, »neprihvatljiva« knjiga, »suvišna« ili »nepotrebna« ili »neestetski pisana« knjiga itd.) bili*

¹⁰⁵ Mislim da se može uzeti da je termin »istrošenost« podudaran s terminom »dotrajalog« knjige. Navodim ova dva termina jer mi se čine primjereniji od termina »zastarjelost«, koji se pokazao spornim i olakšava zloupotrebe. Zašto je umjesto termina *istrošenost* ili *dotrajalog* knjige (s detaljnijim obrazloženjem) uveden termin *zastarjela* knjiga ne može se naći objašnjenje. Razlozi su vidljivi tek iz praktične primjene toga termina, kad je korišten za odstranjivanje one literature koja se nekome prema njegovoj osobnoj procjeni činila zastarjelom.

suprotni važećim bibliotekarskim normama, bili su protupropisni (protuzakoni- ti), a iz brojne dokumentacije se vidi da su i takvi razlozi navođeni kao osnova za otpis. Smatram također potrebnim upozoriti da, čak ako razlozi otpisa (izvan onih koji su u službenim dokumentima određeni) i nisu izričito navođeni, već je i samo nepridržavanje propisane procedure revizije i otpisa moglo biti oblik samovoljnog, proizvoljnog i različitim vanprofesionalnim razlozima motiviranog otpisivanja i uništavanja »nepodobnih« knjiga. Dokumentacija i informacije o takvim pojedinačnim slučajevima obrađuju se u drugom dijelu knjige.

Uz gred spominjem da je i dokument »Revizija i otpis knjižnog fonda u bibliotekama osnovnih škola«, donesen 1987. godine, ostao na snazi sve do kraja 2002. godine, pa sve gore navedeno vrijedi i za otpise knjiga u školama. Tu, dakako, postoje još i specifični, za našu temu naročito važni aspekti, ali o njima će biti u nastavku još govora.

Treće razdoblje normiranja postupka revizije i otpisa nastupilo je donoše- njem Zakona o knjižnicama (NN 105/97, ispravke NN 5/98, dopune NN 104/00) i, u skladu s njegovim odredbama, Pravilnika o zaštiti knjižnične građe (čl. 45 Zakona..., a objavljen u NN 52/05, 22.4.2005.) i Pravilnika o reviziji i otpisu (čl.46 zakona, objavljen u NN 21/02, 6. 3. 2002.) te donošenjem triju dokume- nata: »Standarda za narodne knjižnice u Republici Hrvatskoj«, »Standarda za pokretne knjižnice – bibliobuse« i »Standarda za školske knjižnice« (VBH, broj 3, 2000., str. 163 – 198). Dodajmo tome da je Nacionalna i sveučilišna knjižnica krajem 2002. godine (re)izdala dokument: »Revizija i otpis knjižničkog fonda u školskim knjižnicama«.¹⁰⁶

U Zakonu se ne daju detaljnije odredbe ni o zaštiti građe, jer će se to urediti Pravilnikom i internim aktima knjižnice, a niti o reviziji i otpisu, jer će se i to ure- diti Pravilnikom, osim što je u prvom stavku čl. 46. izričito rečeno: »Knjižnice su dužne redovito u postupku revizije izlučivati *zastarjelu*, dotrajalu ili uništenu građu, osim građe iz članka 45. stavka 2. ovoga Zakona«.¹⁰⁷

U dokumentu »Standardi za narodne knjižnice«, u čl. 30. koji govori o reviziji i otpisu građe kaže se: »Postupak i rokovi revizije provode se prema pravilniku o reviziji i otpisu knjižnične građe što ga donosi ministar kulture«. Za reviziju fonda pokretne knjižnice-bibliobusa u čl. 67. »primjenjuju se pravila koja vrijede za stacionarnu knjižnicu odgovarajuće veličine«. U dokumentu

¹⁰⁶ Osim jezičnih izmjena, dokument se ni u čemu bitnom ne razlikuje od onoga iz 1987. godine. Ista su i imena autorica.

¹⁰⁷ Ta je »dužnost« knjižnica naglašena, osnažena ili pojačana kaznenim odredbama (čl. 50. i 51.) za nepo- štivanje odgovarajućih odredbi Zakona. U čl. 51. predviđeno je sankcioniranje nepoštivanja čl. 45. (zašti- ta knjižnične građe) i čl.46. (neuredno izvođenje revizije knjižnog fonda). Takve kaznene odredbe nema u Zakonu o bibliotečnoj djelatnosti i bibliotekama iz 1973. (NN 25/73), pa je spomenutim odredbama Zakona iz 1997. svakako učinjen napredak u formuliranju odgovornosti za postupanje s knjigama.

»Standard za školske knjižnice«, u čl. 15. se određuje da »*zastarjelu*, dotrajalu ili uništenu knjižničnu građu mora se izlučivati i otpisivati te redovito provoditi reviziju prema pravilniku o otpisu i reviziji knjižnične građe«.

»Pravilnik o reviziji i otpisu knjižne građe« je kratak (12 članaka). Za naše su razmatranje bitne sljedeće odredbe:

- povjerenstvo za reviziju imenuje ili Upravno vijeće ili ravnatelj (manje knjižnice), povjerenstvo im je dužno dostaviti »...po obavljenoj reviziji... zapisnik o reviziji, prijedlog o otpisu s popisom građe za otpis i s prijedlogom o načinu postupanja s otpisanom građom.«, a nakon prihvatanja »...taj se zapisnik s popratnim priložima i prijedlozima dostavlja nadležnoj matičnoj knjižnici.« (čl. 5.)

- »Knjižnice su dužne i bez prethodno provedene revizije po potrebi odvajati za otpis dotrajalu i *zastarjelu* knjižničnu građu.«, a to provodi imenovano povjerenstvo (čl. 6.)

- postotak otpisa građe trebao bi se kretati unutar sljedećih veličina: »do 2% godišnje za uništenu građu, do 1% godišnje za dotrajalu građu, *do 2% godišnje za zastarjelu građu...*« – slijede postoci za neknjižnu građu (čl. 7.)

- sva se otpisana građa obilježava posebnim pečatom uz inventarski broj (čl. 8.), a popisi otpisane građe se »dostavljaju na uvid nadležnoj matičnoj knjižnici, a potom Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici«, koje su dužne izjasniti se o toj građi u roku od mjesec dana, a tek nakon toga otpisana građa »može se pokloniti, zamijeniti ili prodati« ili se, pak, otpisana knjižnična građa šalje u preradu papira ili odlaže u spremnike za papir (čl. 9.).

Donošenjem ovoga Pravilnika prestaje važiti 'Naputak za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama Republike Hrvatske'«. (VBH broj 3 – 4/92)

Komentar uz dokumente iz ovoga razdoblja može se sažeti u nekoliko bitnih napomena. Svagdje se u dokumentima, počev od Zakona o knjižnicama, a zatim u Standardima i, napokon, u Pravilniku o reviziji i otpisu, *uvodi i dosljedno navodi*, tj. koristi termin »*zastarjele knjige*« ili »*zastarjela knjižna građa*« kao jedan od tri kriterija za otpis, a da nikakvo preciznije određenje nije dato. Time je zaključen krug od jednoznačnog termina »*amortiziranost*« (ili »*istrošenost*«) u prvom razdoblju, preko njegova zadržavanja kao temeljnog kriterija u drugom razdoblju, ali uz pokušaje da se pobliže objasni, tj. u tumačenjima odredi, do predominacije termina »*zastarjelost*« u trećem razdoblju, bez ikakvih pokušaja da ga se pobliže objasni ili odredi.

Ova terminološko-pojmovna evolucija nikako nije nastala ishitreno i slučajno. Podudarila se s političkim i društvenim promjenama kojima je isključivost bilo bitno obilježje. Treba li na nju gledati kao na opravdavanje dotadašnjeg uništavanja knjiga ili kao otvaranje puta legalnom uništavanju »nepodobnih« i

»neprimjerenih« knjiga?¹⁰⁸

Termini »amortiziranost« tj. istrošenost ili dotrajalost i »zastarjelost« nikako nisu i ne mogu biti istoznačni, a u osjetljivom području manipulacije knjigom isključiva klasifikacija knjige za otpis kao »zastarjele«, bez ikakvih daljnjih objašnjenja i tumačenja, može voditi samovolji i isključivosti političke, ideološke, rasne, narodnosne i druge vrste i time biti u suprotnosti s profesionalnom etikom bibliotekarstva, ali biti i alibi anticivilizacijskih postupaka uništavanja knjige. U nastojanjima bibliotekara da se kolikogod je moguće stručno unaprijedi, ujednači i odgovorno provodi revizija i otpis, o čemu svjedoče naponi za izradom odgovarajućih dokumenata unutar struke, termini »dotrajale, oštećene, zastarjele i sl.«, navođeni pritom u zgradama, imali su značenje dopunskog objašnjenja osnovnog termina »amortiziranost« i mogli su biti tumačeni unutar »profesionalnih načela« (uz odgovarajuća obrazloženja u dokumentima što su pratili odluke o otpisu, ali i uz profesionalnu edukaciju bibliotekara). Ta je situacija radikalno izmjenjena kada se Zakonom uveo termin »zastarjelost« kao jedini kvalifikativ knjige za otpis, i to bez ikakvih dodatnih objašnjenja čak i u Pravilniku koji pobliže obrađuje otpis u bibliotekama. To je, rekao bih, bilo suprotno nastojanjima struke duljim od dva desetljeća da se revizija i otpis razjasne, a praksa ujednači i ne čudi me da je gotovo odmah nakon usvajanja Zakona o knjižnicama iskazano neslaganje s uvođenjem termina »zastarjelost« kao kriterija za otpis.¹⁰⁹ Ono što

¹⁰⁸ Kada sam u ožujku 2003. posjetio jednu veliku zagrebačku knjižnicu (tada izvan sastava KGZ-a) radi razgovora o fenomenu uništavanja knjiga, ravnateljica mi je u dužem razgovoru rekla kako se »kapilarno šire vijesti da će neke grupe obilaziti knjižnice i zahtijevati čišćenje knjižnica od neprikladne literature«. Rekla mi je da su oni za to pripremljeni, mnoštvo su knjiga koje bi mogle »doći pod udar« (prvenstveno beletristika, ali i ne samo ona) i dalje držali na policama, ali je značajan dio spremljen i u skladište. Pokazala mi je i jedno i drugo, ali i kartice do tada redovito otpisivanih knjiga – na svakoj su crvenom olovkom bili zabilježeni propisani podaci o otpisu. Sve zaista uzorno i profesionalno učinjeno. U Saboru izgovorene ocjene o neprikladnoj literaturi imale su odjeka, od kojih je ona tadašnjeg ministra Borislava Škegre da će financirati izbacivanje iz biblioteka knjiga na srpskom i sličnim jezicima, dana krajem 1997., samo jedna u nizu.

¹⁰⁹ Koliko mi je poznato, prvo javno neslaganje s odredbom o »zastarjelosti« kao kriteriju za otpis knjige iskazao je Milan Kangrga u svom članku »Hrvatski knjigocid. Renesansa i barbarizam«, »Feral Tribune« od 30. 3. 1998. Citirajući čl. 45. stav 2. Zakona on kaže: »E, sad, ta »dotrajala i uništena građa« normalno se revizijom odstranjuje iz knjižnica, ali ostaje svakako pitanje koja i kakva je to »zastarjela« knjiška građa? Postoji li uopće nešto poput – zastarjele knjige? Koja to knjiga zastarijeva? Ako uzmemo jedan ekstremniji primjer (a nije ni tako ekstreman!) bi li se takav atribut zastarjelosti trebao i mogao odnositi na jednu starohrvatsku ili renesansnu knjigu nekog našeg upravo otkrivenog pisca (recimo iz 16. ili 17. stoljeća) jer je očito već – zastario, zar ne? A ne daj Bože, kako bi se proveo kakav novopronađeni *Aristotelov* rukopis u nekoj našoj hrvatskoj knjižnici danas?! Zato ovaj pojam »zastario«, kad se odnosi na knjigu, postaje toliko (hotimice?) neodređen, da se pod taj atribut može onda podvesti sve što se kome hoće, pogotovu kad je knjižničar(ka) neobrazovan(a) ili polupismen(a), ili pak – kao u korčulanskom slučaju – proustaški – samoinicijativna još k tome! Što se uostalom dobro vidi i iz nekoliko imena naših i stranih autora koji su po tom zakonskom određenju zastarjelosti doživjeli (dakako ne samo u Korčuli!) sudbinu da budu osuđeni ili na smetlište ili na spaljivanje (slučaj u Slavoniji).« Usprkos činjenici da je na apsurdnost »zastarjelosti« kao kriterija za otpis knjiga, a naročito na mogućnost i stvarnost njegove zloupotrebe, ukazao čuveni naš mislilac i profesor etike nitko, doslovce nitko, ni iz Ministarstva kulture, ni od nadležnih iz HKD-a, nije našao za shodno da mu na bilo koji način odgovori! Ne govori li i ta činjenica o nečuvenoj aroganciji vodeće »elite«?! I, da apsurd

posebno čudi je činjenica da nisam naišao na javno neslaganje s tom zakonskom odredbom od strane bibliotekara, iako sam u kontaktima s bibliotekarima u to doba, ali i kasnije, čuo mnoštvo negativnih reakcija na taj stav Zakona. Pokušaj da se izrade Upute za primjenu Pravilnika o reviziji i otpisu – nije ni nakon nekoliko godina dao rezultat.¹¹⁰

»Zastarjelost« je iznimno relativan pojam sve dok mu se ne definira sadržaj, opseg i doseg, a i tada bi, ovisno o vrsti knjižnica, vrsti korisnika i vrsti knjiga, trebalo podosta truda da se predusretnu nesporazumi i spreče pogreške u procjeni.¹¹¹ Bibliotekar postaje procjenitelj na kvalitativnoj razini. A k tome sve se i danomice mijenja, tko sve to može anticipirati.¹¹² Razrada toga ne spada ovamo,

bude veći, taj je kriterij netaknut ostao na snazi evo već duže od deset godina, usprkos jasnoj evidenciji o uništavanju knjiga! I iskazana arogancija, kao i ustrajanje na apsolutno neprimjerenom kriteriju »zastarjelost knjige« upućuju da je političkom režimu čišćenje od »nepodobne« literature bilo isto tako jedan od ciljeva, kao i čišćenje stanovništva od »nepodobnih« stanovnika (od 'remetilačkog faktora'). Jedini je odjek Kangrgin članak dobio u obliku polemičkog (optužujućeg) istupa Aleksandra Stipčevića u »Hrvatskom slovu« i tužbe što ju je »korčulanska knjižničarka« podnijela zbog termina »proustaški«, a o oba ta odjeka bit će još riječi.

¹¹⁰ Provjeravajući dokumentaciju, na internetskim stranicama Matične službe KGZ-a sam pronašao dokument »Kratki pregled rada Komisije za zaštitu knjižnične građe od 1997. do 2004. godine«. Dokument je na dvije stranice, bez datuma, vjerojatno izrađen tokom 2005. godine. Uz pregled rada na Pravilniku za zaštitu knjižne građe, a taj se Pravilnik, kako se vidi, »rađao« punih osam godina, Komisija je radila i na prijedlogu Pravilnika o reviziji i otpisu knjižnične građe gdje su se »...javljale veće poteškoće pri usklađivanju već postojećeg Pravilnika o reviziji i otpisu knjižnične građe s novim Zakonom o knjižnicama (NN 105/97.)« (...) »...zbog nekih manjkavosti Zakona o knjižnicama bilo je nemoguće izraditi sasvim koncizan Pravilnik o reviziji i otpisu knjižnične građe, pa se pokazala potreba izrade Uputa za primjenu istog pravilnika.« Ipak je Pravilnik izrađen 2002. godine, ali Upute, koliko mi je poznato, nisu nikad službeno objavljene. Ne pokazuje li ta činjenica da je struka poklekla pred naletom političkog voluntarizma. Obćanje Ministarstva o »potanjim uputama kako bi se izbjegli nesporazumi« u postupcima otpisa, dano 1998. godine, nije ostvareno ni u mandatu B. Biškupića ni u mandatu A. Vujića. O tome svjedoče i četiri temeljna izlaganja o mjerilima za izlučivanje knjižnične građe u narodnim, školskim, visokoškolskim i specijalnim knjižnicama s »Okruglog stola o reviziji i otpisu knjižne građe« koji je organizirao HKD 26. 2. 2003. Već je i sam poziv za sudjelovanje na Okruglom stolu zanimljivo: »Tema Okruglog stola odabrana je zato što je revizija i otpis knjižnične građe već niz godina tema rasprava unutar knjižničarske zajednice, ali i tema koja se provlači kroz javne medije, uglavnom s negativnim konotacijama o radu hrvatskih knjižničara. (kurziv A. L.) (...) »Donešeni zaključci bi trebali poslužiti kao podloga za izradu detaljnijih uputa, odnosno priručnika o reviziji i otpisu knjižnične građe.« Najavljene upute ili priručnik nisu nikad napravljeni. Prema informacijama što sam ih dobio, rad je ozbiljno započet, ali je onda bojkotiran i u konačnici uspješno onemogućen tako da uz šturi, a i nedorečeni »Pravilnik o reviziji i otpisu knjižnične građe« (NN 21/2002) knjižničari nisu dobili nasušno potrebne upute ili priručnik za obavljanje revizije i otpisa.

¹¹¹ Baveći se problemom otpisa, iskoristio sam početkom 2005. godine priliku za razgovor o tome s bibliotekarima u Gradskoj knjižnici u Seattlu (SAD). Njihov stav je bio vrlo jasan: prijedlog i odluka o otpisu pripadaju profesiji, a svaki se bibliotekar i bibliotekarski organ, rukovodi pritom striktnim odredbama dokumenata ALA: »Library Bill of Rights« i »Code of Ethics of the American Library Association«, kao i tumačenjima njihovih odredaba, što ih ALA povremeno usvaja. Naravno da ni u SAD-u ne postupaju svi i uvijek u skladu s odredbama i duhom navedenih dokumenata, ali struka se ustrajno bori za svoju autonomiju, a unutar nje za poštovanje jasno definiranih etičkih principa, među kojima je i onaj da »građa ne smije biti odstranjena zbog svog porijekla (...) ili stajališta onih koji su pridonijeli njenom stvaranju.« (čl. 1. Library Bill of Rights). U skladu sa svim odlukama ALA, Gradska knjižnica u Seattlu je formulirala i svoj dokument: »Selection and Withdrawal of Material Policy«.

¹¹² U vezi s tim, čitaocu skrećem pažnju na dva priloga koja se tiču definiranja bibliotekarske struke, a izravno se tiču problematike o kojoj je ovdje riječ. U jasnom i izvrsno pisanom radu, predavanju za 27. Skupštinu

ali sve to govori kako je apsurdno jednim terminom, koji je uz to još sam po sebi i kontroverzan, obuhvatiti u nekoj zakonskoj odredbi tako osjetljivu materiju. To znači da stručni kriteriji ili nisu bili uvažavani ili su čak bili sasvim ignorirani u postupku koncipiranja i donošenja Zakona o knjižnicama.

I sve ostale manjkavosti koje se mogu »provlačiti« u postupku revizije i otpisa, proizlaze iz sažetosti usvojenog Pravilnika, pogotovo iz činjenice da je ravnatelju dano subjektivno diskreciono pravo i gotovo neograničena kompetencija, a da je mogućnost kontrole njegovih odluka krajnje ograničena.

Od donošenja Zakona o knjižnicama (1997.) do donošenja Pravilnika o reviziji i otpisu (2002.) prošlo je punih pet godina, premda je čl. 57. Zakona bilo određeno da će se takav Pravilnik donijeti u roku od šest mjeseci! Za to je vrijeme važeći pravni akt bio »Naputak za provođenje revizije i otpisa u knjižnicama Republike Hrvatske« – pravni akt, doduše podzakonski, koji je u stanovitim, ali važnim, odredbama bio različit od odredaba Zakona (ovlasti ravnatelja, ovlasti osnivača, kriterij otpisa). Zašto se takvo »dovlašće« tako dugo toleriralo? Jesu li Ministarstvo kulture, odnosno i HKV imali u vidu taj zastoj u izradi detaljnijih Uputa za reviziju i otpis? Je li se, s obzirom na dotadašnja javno poznata i diskutirana iskustva s otpisima i »otpisima«, s »(pre)vrednovanjima« knjižnih fondova itd., vodila ikakva rasprava o nedoumicama i posljedicama koje iz spomenutog »dovlašća« mogu proizići? Daje li nam na ta pitanja odgovore »Kratki pregled rada Komisije za zaštitu knjižnične građe od 1997. do 2004. godine«?! (vidi fusnotu 110)

Kao »epizodu«, ali poučnu i značajnu za razumjevanje mogućnosti manipulacije kategorijom »otpis«, kao i regulacijom toga čina u bibliotekarskoj praksi, navodim neobičnu formulaciju (ili »igru riječima«, ili namjernu »nedorečenost«) što ju je upotrebio Aleksandar Stipčević u svojoj najnovijoj knjizi »Socijalna povijest knjige u Hrvata«¹¹³ (Školska knjiga, Zagreb, 2008., III tom, XVII poglavlje »Štetne i zabranjene knjige«). Na str. 527. Stipčević piše:

»Knjižničari su u Hrvatskoj muku mučili s društveno-političkom, partizanskom, marksističkom, samoupravljačkom i sličnom literaturom punom povijesnih falsifikata i virtualnih društvenih problema, koju nitko nije čitao. (...) Sami

HBD-a 1989., »Profesionalizacija bibliotekarskoga zanimanja« zaključna misao Aleksandre Horvat je: »Ako bibliotekarstvo hoće biti profesijom, a to znači zanimanjem koje samo sebe kontrolira, ono mora steći znanje o sebi i o društvenoj okolini. Stjecanje toga znanja uvjet je za potpunu profesionalizaciju«. (VBH 1 – 4, 1989., str. 111.). Istom prilikom u predavanju: »Etička pitanja bibliotekarstva«, VBH 1 – 4, 1989., str. 116, 117, izrečena je i misao Tatjane Aparac-Gazivoda da se stručni bibliotekarski rad može odrediti sa četiri bitna atributa: bibliotekarskim znanjem, orijentacijom na interese korisnika, stupnjem organiziranosti profesije te *visokim stupnjem samokontrole ponašanja u skladu s etičkim kodeksom profesije*. (kurziv A. L.)

¹¹³ Već je i sam naslov knjige neobičan, implicite i isključiv. Kako je moguće govoriti o historijatu knjige »u Hrvata«, umjesto »u Hrvatskoj« – ima li se na umu da je Hrvatska prostor na kome nisu obitavali samo Hrvati, nego i drugi »etnikumi«, da je kulturno prožimanje ili svakovrsna tisućljetna isprepletenost formirala hrvatsko društvo.

knjižničari nisu htjeli odlučivati o sudbini »napredne« literature u svojim knjižnicama upravo zato što su se bojali da će čišćenje knjižnica biti protumačeno kao necivilizacijski čin. No, čišćenje knjižnica od marksističke i slične literature nije bila nikakva hrvatska posebnost, bio je to proces koji je zahvatio sve bivše komunističke zemlje. U Hrvatskoj je taj proces imao posebnu dimenziju: *trebalo je, s jedne strane, izlučiti komunističke knjige, a, s druge postojao je prevelik broj knjiga srpskih pisaca*. Knjižničarski su propisi *dopuštali* knjižničarima mogućnost *da se riješe jednih i drugih na temelju postojećih* propisa o otpisu građe koja se ne čita, ali su oni ipak priželjkivali da dobiju od nadležnih vlasti nekakve naputke kako trebaju postupati u tim trenucima. *Na kraju su ih i dobili, ali prilično nedorečene*, pa su se knjižničari opet morali sami snalaziti kako su znali i umjeli« (kurzivi A. L.)

Uz riječi »i dobili« dana je fusnota (109): »Savjet za knjižnice Hrvatske donio je 16. prosinca 1992. god. »Naputak za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama Republike Hrvatske«. Naputak je tiskan u Glasniku Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske, 1993., br. 5, 15. lipnja, str. 14 – 15«

Na malo prostora mnoštvo nedoumica koje bi zavrijedile podrobniju raspravu, ali je dovoljno obratiti pažnju na apriorne kategoričke tvrdnje, na generalizaciju o »literaturi punoj povijesnih falsifikata«, a da se za to ne navodi ni jedan jedini primjer, ili barem broj, ili postotak knjiga s »povijesnim falsifikatima«, ne obrazlaže zašto je »trebalo izlučiti komunističke knjige« i što sve spada u taj korpus knjiga. Zašto izlučiti bez ostatka? Znači li to da se dokida i povijesni realitet koji su te knjige, barem djelomično, reflektirale? Što znači »prevelik broj knjiga srpskih pisaca«? Zašto se ne kaže koliki je taj broj, u odnosu na što je »prevelik« i zašto samo knjiga srpskih pisaca, da li »domaćih« ili i »stranih«, je li možda i previše knjiga crnogorskih, engleskih ili talijanskih pisaca? Na čemu je zasnovana kategorička tvrdnja da »tu neku« literaturu »nitko nije čitao« i zašto se ne navedu pouzdana istraživanja o tome? Zašto govori neistinu da nije bilo samoinicijativnog čišćenja »komunističke i srpske« literature iz biblioteka kad su u novinama o tome objavljeni primjeri? Možda Aleksandar Stipčević za ove svoje tvrdnje ima valjane dokaze, ali bi bilo korektno da ih podastre, tako da se izbjegnu nespোরазуми, neodmjerena »etiketiranja«, neugodne i neproduktivne polemike, a naročito da studenti bibliotekarstva i bibliotekari ne grade svoj profesionalni habitus na neistinama ili poluistinama.¹¹⁴

¹¹⁴ Pažljivo čitanje ovog dijela Stipčevićeve knjige pokazuje da autor nije odolio »izljevu mržnje« i ideološkoj netrpeljivosti. Njegovo je pravo izraziti svoj stav, negirati, omalovažavati, ironizirati itd. ono što je nepodudarno ili čak suprotno, njegovu vlastitom ideološkom uvjerenju, ali se pritom ne bi smjele poluistine ili čak neistine predstavljati kao »znanost«, kao profesorski autoritativna ocjena. Za ovaj dio njegove knjige vrijedi svakako ona čuvena Heraklitova opaska da »zli dobici donose gubitak časti«. Možda je korisno ovdje konzultirati tekst Stipe Mesića, predsjednika Republike Hrvatske: »Bog zapovijeda: ne laži«, »Novi list« 5. 12. 2009. Mesić vrlo upečatljivo pokazuje kako ideološko sljepilo u vezi s komunizmom hrvatske biskupe

Međutim, važnijim za naše razmatranje smatram njegove formulacije vezane uz upute (ili naputke) o otpisu. Prije svega je nejasno na koji su to način bibliotekari iskazivali takvo svoje »priželjkivanje«?! Nigdje nisam u dostupnim mi izvorima našao ni jedan tekst ili bilješku te vrste. Iz pregleda nastojanja da se pitanje revizije i otpisa (a ne samo otpisa!) regulira, jasno je da je bibliotekarska zajednica na tome kontinuirano i ustrajno radila i prije 1990. godine u okviru profesionalizacije svog djelovanja, a nipošto zato što bi joj motiv bio »čišćenje komunističkih i previše srpskih knjiga«. Stoga je Stipčevićeva formulacija ne samo neistinita, nego je i uvredljiva za najveći dio bibliotekarske zajednice jer joj se imputira, vrlo perfidno pripisuje da je oduvijek bila za izlučivanje »nepodobne literature«, »samo što to nije smjela reći«. Nadalje, koji su to bibliotekari i od koje su to »nadležne vlasti« priželjkivali dodatne upute, i zašto bi im upute bile potrebne ako su već imali pokriće u jasnom načelu da se otpisuje ono »što se ne čita«? Ako je tome bilo tako iz bojazni da se »čišćenje knjižnica« ne proglasi »necivilizacijskim činom« pitam se kad i čime »čišćenje knjižnica« postaje »civilizacijski čin«? Je li možda časom prosvjetljenja, kad smo konačno »progleдали« pa počeli »izlučivati« tzv. »komunističku literaturu« i prekobrojne srpske knjige – jer samo tu vrstu literature Stipčević navodi?

Ili tu čarobnu moć imaju upute? I jesu li ih onda dobili? »Na kraju su ih dobili, ali prilično nedorečene...«, kaže Stipčević.

O samim uputama (ili »Naputku...«) iz 1992. nema potrebe ponavljati ono što je već rečeno. Bio je to, što se revizije i otpisa tiče, do tada najbolje sročeni dokument, s konzekvencijama koje iz toga nužno slijede. Bilo bi korektno da je Stipčević obrazložio u čemu je onda taj dokument bio »prilično nedorečen«? Treba znati da je on tada predsjedavao Savjetom za knjižnice Hrvatske, a Savjet je »Naputak...« službeno usvojio. Je li mogao bitno utjecati na kvalitetu i zašto je odobrio nešto što je bilo »prilično nedorečeno«? Možda je negdje i objavio svoje zamjerke dokumentu, ali ja takav tekst nisam u publikacijama našao. Otkuda mu,

vodi do blasfemične laži i do krivotvorenja historijske istine. Poučno je pažljivo pročitati i tekst Saše Blagusa, »Nametanje antikomunističkog mentaliteta«, portal »ZamirZine«, 22. 11. 2009. koji se bavi antikomunizmom Ivana Miklenića, urednika »Glasa koncila« koji vodi do »beskrupulozne manipulacije« historijskim događanjima. A kakva je diskrepancija između »našeg domaćeg« »ideološkog vojevanja« protiv tzv. komunizma i razumnijeg, tj. objektivnijeg sagledavanja suvremenih dilema čovječanstva vidljivo je iz nedavne informacije o afirmativnim stavovima isusovca Georgea Sansa o Marxu i njegovim uvidima u protučeća kapitalizma.

»Sestra blizanka« stavovima A. Stipčevića je izjava Alene Fazinić na sjednici Gradskog vijeća Korčula 11. 5. 2000. (citirano iz tonskog zapisa sjednice): »U otpis idu one knjige koje su uništene, upropaštene, masne, bez stranica, bez korica i tako dalje, a koje nisu, nemaju nikakvu povijesnu vrijednost je li. Mi danas znamo da povijesnu vrijednost uglavnom imaju još knjige XIX stoljeća i neka raritetna izdanja XX stoljeća«. Iz ove se izjave jasno nazire ne samo bibliotekarska nekompetentnost, nego i razmahana samovolja u određivanju koja knjiga ima povijesnu vrijednost. Tko je to »mi koji danas znamo« i zašto samo knjige iz 19. stoljeća – i što je s knjigama iz prijašnjih stoljeća? A koja su to »raritetna izdanja XX stoljeća« – određuju li i njih »mi koji danas znamo«? Pa upravo su »mi koji danas znamo« uzurpirali pravo uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih jer ih nisu smatrali »povijesno vrijednim«.

petnaest godina nakon donošenja, prilično nedorečena »naknadna pamet« o »priličnoj nedorečenosti« tog dokumenta? A punih je deset godina (1992. – 2002.) taj »Naputak...« bio važeći podzakonski akt! Zar u tih deset godina, s obzirom na svoju poziciju u bibliotekarstvu, nije mogao baš ništa učiniti da se »nedorečenost« ispravi? Ne bi li elaboracijom svoje ocjene o »priličnoj nedorečenosti« pridonio izradi dorečenih novih uputa o reviziji i otpisu?

Ali Aleksandar Stipčević nije ostao nedorečen samo u ocjeni ovoga »Naputka...«. Nedorečenost je iskazao i time što je *prešutio* pojavu dva famozna, a sporna naputka o reviziji i otpisu. Oba su iz 1992. i premda su upućena školskim bibliotekama, s obzirom na »društvenu klimu« imala su bitno širi utjecaj. Jedan je izazvao negodovanje, ali iako je bio dezavuiran, utjecao je ipak na čišćenje knjižnica, dok je drugi, iako u suštini vrlo sličan prvom, odlukom Ministarstva kulture i obrazovanja službeno inauguriran. Zašto ih je bilo potrebno donositi kad je već postojao obavezujući propis o reviziji i otpisu knjižnih fondova za sve knjižnice? Oba su ta naputka dalekosežno važna za uvid u istinu o »socijalnoj povijesti knjige« u hrvatskom društvu. Zašto ih je Aleksandar Stipčević prešutio?

Stipčevićeva rečenica o »nedorečenosti uputa« završava tvrdnjom da su se zbog njihove nedorečenosti »knjižničari opet morali sami snalaziti kako su znali i umjeli« Čemu ovakva generalizacija, koja je dakako neistinita i uvredljiva za bibliotekarsku profesiju? Neistinita je jer je samo manji dio bibliotekara podlegao histeriji »čišćenja knjižnica« 1990-ih, a uvredljiva zato što profesiju prokazuje kao nesposobnu da uspostavi profesionalne kriterije svoga rada. Istina jest da su se neki bibliotekari »snalazili kako su znali i umjeli« – ali u nepoštivanju profesionalnosti, u samovoljnom otpisu građe i u nepoštivanju odredbi o reviziji i otpisu iz »Naputka...«. Nije li Aleksandar Stipčević ovim stavom njima dao alibi?

c) Intervencije u postupak revizije i otpisa polovinom 1992. godine

Dosadašnji uvid u problem revizije i otpisa ne bi, dakle, bio potpun, ne spomene li se jedan specifičan, u javnosti registriran, a zatim oštro osporavan i raspravljan pokušaj zvaničnog zavođenja »higijene« knjižnih fondova u školama, posebno u osnovnim školama. Riječ je o dva dokumenta, oba obnarodovana, tj. stavljena u promet polovinom 1992. godine, od kojih je jedan bio »internog« karaktera, a drugi službeni državni akt.

1. »Naputak za rad sa knjižnicama osnovnih škola« su, kako stoji u zaglavlju dokumenta, izradili Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete, kulture i športa, Razvojna služba Nacionalne i sveučilišne knjižnice i Matična služba Knjižnica grada Zagreba, a potpisala ga je (»za radnu grupu«) Veronika Čelić-Tica iz Razvojne službe NSK. Koliko mi je poznato, integralni tekst dokumenta nije u Hrvatskoj objavljen ni u jednom od javnih glasila, širen je »interno«, ali je zato

u cjelosti objavljen u Sloveniji¹¹⁵ i na taj način postao dostupan zainteresiranoj javnosti i u nas. Brzo je postao i predmetom oštih kritika pa je povučen.¹¹⁶

¹¹⁵ »Knjižničarske novice«, 2 (1992), št. 8, 4. avgust 1992., str. 4 – 5. Pod naslovom »Šolske knjižnice – na Horvaškem« dana je napomena: »V celoti objavljamo *Naputak za rad sa knjižnicama osnovnih škola*, naslovljen na regionalne matične službe. Komentar ni potreban.« Koliko je u Hrvatskoj bilo teško doći do autentičnog teksta pokazuje i činjenica da je tek 2000. godine faksimil ovoga »Naputka...« objavljen uz članak Rade Dragojevića, »Disanje latinicom«, »Feral Tribune« 22. 4. 2000.

¹¹⁶ Oспорavanje koje je dovelo do njegova »brzog povlačenja iz prometa« nije nigdje cjelovito i potpuno pribilježeno. Indirektno je to osporavanje iskazala na sjednici Sabora (4. i 5. 6. 1992.) Vesna Girardi-Jurkić u raspravi povodom »Izvjješća o stanju školskih udžbenika«. U stenografskom je zapisu s te sjednice (str. 26 i 27) vrlo oštra osuda toga naputka. Način kako je objavljen smatra se provokacijom, a nitko iz Ministarstva nije ga imao u rukama, zloupotrebljen je memorandum Ministarstva, nema broja uruđbenog zapisnika, potpisan je samo od jedne osobe »i stoga se nitko ne može pozivati na Ministarstvo«. Riječ je dakle o »formalnim« aspektima Naputka, ali nema ni jedne riječi o njegovu sadržaju. Prema usmenim informacijama, što sam ih dobio od bibliotekara, Veronika Čelić-Tica i Ranka Javor su bile suspendirane na neko vrijeme i radile u nekim prigradskim bibliotekama, da bi opet bile vraćene, na prijašnja radna mjesta, a Ranka Javor se, nakon svega, 2002. godine i natjecala za ravnateljicu KGZ, ali je od ministra Antuna Vujića bila odbijena. Nekoliko godina kasnije (29. 6. 1998.) »Feral Tribune« je u opširnom članku Igora Lasića, »Hrvatski knjigocid. Naklade su planule« komentirao i ovaj »Naputak...« Bilo je to, koliko mi je poznato, prvi put da se u nekoj od hrvatskih novina o tome govori. Na spominjanje svog imena reagirala je Ranka Javor tvrdeći da nije učestvovala u izradi spornog »Naputka...« Njen demanti nije bio za Viktora Ivančića uvjerljiv pa je on taj »Naputak...« ponovno povezao s fenomenom knjigocida u Hrvatskoj 1990-ih u svojoj knjizi: »Točka na U. Slučaj Šakić: anatomija jednog skandala«, II izd., Split, 2000., poglavlje »Kultura smrti«, str. 163 – 180., kao što je s »Obvezatnim naputkom...« Ministarstva prosvjete i kulture knjigocid povezao Igor Lasić u člancima »Uništavanje knjiga u Hrvatskoj. Knjižnice s unutrašnjim sagorijevanjem« i »Knjižničari kao higijeničari«, »Feral Tribune« 7. 7. 2001.

Nastojeći razjasniti nastanak ovog »Naputka...« obratio sam se u tri navrata stvarnom autoru, Veroniki Čelić-Tici, ali odgovor nisam dobio (arogantna navada da se ne odgovori na upućena pitanja koja nikako nisu privatne naravi nego se tiču javnih poslova, a na koju sam svih ovih godina, proučavajući fenomen uništavanja knjiga nailazio »širom i poprijeko naše lijepe«). Tek mi je na posebnu intervenciju ravnatelja NSK odgovorila ovako: »... slobodna sam vas izvijestiti da isti nije imao službeni karakter ni kao zakonski ni kao podzakonski akt«. A u skladu s dominantnom suvremenom »hrvatskom navadom« arogancije i samovolje u obavljanju javnih poslova te prikrivanja i »zaboravljanja« zločina, zloupotreba itd., autorici »Naputka...« je u povodu spektakularne (ali u nekim aspektima i »falšne«) proslave 400-te godišnjice NSK, kao »zaslužnom bibliotekar« dodjeljena nagrada, na što je Viktor Ivančić reagirao ovako: »Treba biti zbilja zloban pa u takvoj nazdravičarskoj atmosferi izustiti petnaest godina staru vijest, makar se ona zagubila u općem metežu poput pljuvačke u čaši pjenušca: Gospoda Veronika Čelić-Tica, dobitnica Godišnje nagrade NSK za izniman doprinos razvoju bibliotekarstva, svojedobno je pisala upute za plansko uništavanje nepoželjnih knjiga. Ali to je daleka prošlost, naravno. Prošlost pometena pod svečani tepih«. (»Kip slobode. Svečani tepih«, »Feral Tribune«, 21. 2. 2007.). Slične je primjedbe iznio i Igor Lasić u članku »Frakfurtski sajam knjiga: Ranka Javor, progoniteljica nepoćudne literature, u hrvatskom selektorskom timu. Čistionica dječje literature« (»Novi list«, 31. 10. 2009.). U članku Jelene Mandarić-Kolarik (VBH br. 3, 2000., str. 110.) tvrdi se da »zavod za školstvo Ministarstva prosvjete potaknuo je izradu takve upute«. Postoje, dakle, razlozi zbog kojih bi upravo potpisnica Veronika Čelić-Tica bila dužna javnosti dati objašnjenje o svim okolnostima nastanka pa zatim povlačenja kontroverznog »Naputka za rad s knjižnicama osnovnih škola«. Došao sam i do jednog dokumenta-pisma, što ga je Ranka Javor, a u povodu neposrednih sankcija prema njoj, uputila tadašnjoj predsjednici HKD-a. Ne znam što se sve s tim u vezi događalo u narednim godinama, ali se iz onoga što se moglo pratiti dade zaključiti da »struka« nije intenzivno poradila na temeljitom razjašnjenju cjelog slučaja, što bi eventualno osnažilo ili opovrglo Ivančićev stav da su »...dvije državne činovnice (...) u potpunosti konspiraciji – a sasvim sigurno po tajnoj direktivi iz tadašnjeg Ministarstva kulture i prosvjete – sastavile i autorizirale spis pod nazivom 'Naputak...'« (Ibidem) i što bi razjasnilo stupanj odgovornosti ili stupanj odsustva odgovornosti Ranke Javor za spomenuti sporni »Naputak...«

2. »Obvezatni naputak o korištenju knjižnog fonda u školskim bibliotekama«¹¹⁷. Ovaj je »Obvezatni naputak...« bio svojevrsna korekcija »Naputka za rad sa knjižnicama osnovnih škola«, s tim što se njegov istovjetan bitni sadržaj »umotao« u prihvatljiviju frazeologiju. Potpisala ga je ministrica kulture Vesna Girardi-Jurkić.

Da se zapravo radi o istom osnovnom usmjerenju oba dokumenta govori i jedna, naoko uzgredna, izjava bibliotekarke zagrebačke Gornjogradske gimnazije na Katarininom trgu 5, iz 2004. da je u otpisu knjiga još prije šest godina »postupljeno po naputku za ćirilčne knjige«.¹¹⁸ A ravnatelj Osnovne škole »Vladimira Nazora« u Vrsaru o knjigama što su početkom 2004. godine bačene u smeće kaže:

»Radi se o školskoj lektiri koja je passé, knjigama koje su tehnički neupotrebljive, odnosno ideološki prevaziđene«. (...) Prošle školske godine provedena (je) revizija knjižnog fonda, prva od 1945. godine. Doduše, 1991. godine izvršena je djelomična revizija i uklonjena su ćirilčna izdanja. (...) Srećom, Nazor nije na smetlišu, dapače, on je u ovoj školi priznata veličina. Ali je *Hrvatski bog Mars* završio na smetlišu jer je »prevaziđen« ili »passe« zajedno s Gorkim (zna li autorica otkad je Gorki skinut s popisa lektire?). A da se novinarka samo sagnula, vidjela bi da nije riječ o »prevaziđenosti«, već o sarajevskom izdanju knjige kojoj, prema školskim savjetnicima za hrvatski jezik, nema mjesta u hrvatskoj školi.«¹¹⁹

Kao i »Naputak...« i »Obvezatni naputak...« je bio predmetom kritike iz istih razloga i opet iz pera novinara »Feral Tribunea«, Igora Lasića.¹²⁰ U članku »Uništavanje knjiga u Hrvatskoj. Knjižnice s unutrašnjim sagorijevanjem« posebna je pažnja posvećena »Obvezatnom naputku...«, a novinar je uspio ishoditi i pisani odgovor tadašnje potpisnice, ministrice Vesne Girardi-Jurkić, u kojemu

¹¹⁷ Objavljen u »Glasniku Ministarstva prosvjete i kulture Republike Hrvatske«, Godina II, br. 5, Zagreb, 23. lipnja 1992., str. 15 – 16.

¹¹⁸ Igor Lasić, »Goebbels među Hrvatima«, »Feral Tribune« 2. 12. 2004. »Otpis je proveden zakonski, prema naputku. Više nemamo mjesta za čuvanje tih knjiga. Nudili smo ih kolegama u zbornici i knjižnici *Prosvjete*, ali ni ona više ne prima stare knjige«, zaključila je knjižničarka. Lasićeva završna rečenica u članku je: »No, budući da je 'otpis proveden zakonski', ne bi li konačno ministar znanosti i prosvjete Dragan Primorac mogao ljubazno povući notorni naputak i osuditi sramotnu goebelsovsku praksu u Hrvata, koja očito ne jenjava?« Treba li reći da nisam nigdje našao da je ministar Dragan Primorac u međuvremenu »povukao notorni naputak.

¹¹⁹ Članak Snježane Matejčić »Na stotine knjiga iz vrsarske školske knjižnice na deponiju. Čišćenje 'tehnički neupotrebljive i ideološki prevaziđene' lektire« iz »Glasa Istre« od 23. 2. 2004. u cjelini je objavljen i u »Novom listu« od 23. 2. 2004., pod naslovom: »Odbačene na stotine knjiga iz vrsarske osnovne škole Vladimira Nazora. I Nazora bacili na smetlište«. Stoga je opaska našeg poznatog bibliotekara, Brune Dobrića, koju je dao u članku (»Knjižnice u suvremenim multikulturalnim društvima – s osvrtom na knjižnice u Puli«): »... da se u mnogim školskim (pa i fakultetskim) knjižnicama izlučuje, pa i uništava, velik dio knjiga napisanih na srpskom jeziku, odnosno na ćirilici (u Puli sam se u to osobno uvjerio)«. (»VBH« broj 1 – 4, 1999., str. 23, fusnota 18) – ovom izjavom dodatno potvrđena.

¹²⁰ U »Feral Tribuneu« 7. 7. 2001. Lasić navodi da je do ovoga dokumenta došao »zahvaljujući knjižničarima koji vlastitu etiku nisu prodali vragu«, a zatim je dodao da dokument »nije resio do te mjere otvoreni križarski stav; tek je dobrohotno ponudio prostor za sanitarnu bibliotečnu djelatnost u Hrvata, onako kako to i treba činiti jedan ministarski ukaz«.

ona objašnjava »...da je ovo nešto najmekše što se u tom trenutku moglo potpisati, znate valjda kakvo je to bilo vrijeme.«

Izjava ravnatelja vrsarske osnovne škole je važna i zbog toga što se njome priznaje da je čišćenje knjižnica počelo znatno ranije od nastanka raznoraznih pisanih »naputaka«, da su odmah po prevratu usmeno davane instrukcije o čišćenju od »nepodobne literature«, a ćirilica je simbolizirala ne samo »nepodobnost«, nego i samog »neprijatelja«. Sve naknadno pisane instrukcije samo su postepeno i oprezno već ustaljenu praksu nastojale legalizirati u obliku koji bi bio koliko-toliko »uljuđen«, koji ne bi previše i izravno podsjećao na praksu po uspostavi ustaškog režima, a vodio istom rezultatu.

A pozivanje na »Naputak...« kod obrazlaganja da se u knjižnicama »zakonski provodio otpis« govori o njegovoj žilavosti i nakon četrnaest godina.

Oba ova dokumenta donosim integralno.

NAPUTAK ZA RAD SA KNJIŽNICAMA OSNOVNIH ŠKOLA

Ministarstvo prosvjete, kulture i športa, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Knjižnice grada Zagreba, Zavod za školstvo, Razvojna služba, Matična služba

Predmet: Osnovna načela revizije fondova u knjižnicama osnovnih škola

Radna grupa u sastavu predstavnika Zavoda za školstvo, Nacionalne i sveučilišne biblioteke, Knjižnica grada Zagreba, na sastanku u svezi revizije fondova knjižnica osnovnih škola donijela je sljedeće zaključke:

1. Cjelokupni fond školske knjižnice klasificira se prema svom sadržaju u skladu s uobičajenim i u svijetu priznatim pravilima.
Znanstveno-popularni dio učeničkog fonda i nastavnički fond klasificira se prema Univerzalnoj decimalnoj klasifikaciji (UDK). Beletristika učeničkog fonda školske knjižnice razvrstava se prema dobi učenika (M, D, O, N).
2. Mala knjiga M u fondu školske knjižnice mora biti isključivo od hrvatskih autora ili prevodilaca, pisane hrvatskim književnim jezikom i latinicom (iznimno autori drugih nacionalnosti ako su u popisu lektire).
3. Knjiga za djecu D također osim lektire, kriterij je produkcija hrvatske književnosti, kvaliteta izdanja, idejna poruka i ponuda na hrvatskom tržištu.
4. Omladinska književnost O treba sačinjavati osim lektire samo izbor pisaca hrvatske nacionalnosti, poštujući principe i kriterij kvalitete.
5. Znanstveno-popularna literatura (UDK) svojim sadržajem obuhvaća sva nastavna područja, a nabavlja se u skladu s nastavnim programom, kriterij je hrvatsko izdanje, kvaliteta i mogućnost nabave na hrvatskom tržištu.
6. U svezi stripa (obzirom na veliko zanimanje) zadržat će se hrvatska izdanja i poštivati kriterij kvalitete.

7. Nastavnički fond (UDK) sačinjavat će isključivo stručnu literaturu, pedagoške i stručne časopise za svako nastavno područje hrvatskih i stranih (na hrvatski jezik prevedenih autora). Ukoliko knjižnice posjeduju u nastavničkom fondu ediciju stoljeća, ona i dalje ostaje u njemu.
8. Referentna zbirka treba sadržavati priručnike (enciklopedije, leksikone, rječnike, atlase, bibliografije i sl.) isključivo u hrvatskim izdanjima.
9. Fond školske knjižnice ne smije sadržavati:
 - * ideološki obojenu literaturu
 - * pedagoško metodička djela, koja su zastarjela i ideološki obojena
 - * slikovnice iz elementarnih higijenskih razloga, jezično neprikladne, nemaju mjesta u školskoj knjižnici
 - * udžbenike neprikladne i ideološki obojene.Stoga tu literaturu, knjižnica mora obavezno otpisati i dati na ogled obližnjoj matičnoj službi narodne knjižnice. Nakon tog postupka škola je slobodna otpisanu gradju dati u stari papir.

Zaključak

Funkcija školske knjižnice je unapređivanje svih oblika odgojno-obrazovnog procesa. Iz toga logično slijedi da fond te vrste biblioteke mora omogućiti realizaciju spomenute funkcije. Ukratko, mora sadržavati najnoviju stručnu priručnu i znanstveno-popularnu literaturu, te kvalitetna nova izdanja publikacija za obaveznu lektiru i slobodno čitanje. Stoga preporučamo da se u školskoj knjižnici redovito provode revizije i otpisi, ali da se isto tako redovito popunjava i bogati knjižni fond.

Za radnu grupu

Veronika Čelić-Tica

Razvojna služba NSB-a.

Tekst je preuzet iz: 1) »Knjižničarske novice« 2 (1992), št. 8, 4. avgust 1992., str. 4 – 5 i 2) »Feral Tribune«, broj 762 od 22. 4. 2000., str. 42

Na temelju članka 91. Zakona o upravi (»Narodne novine« broj 16/78, 50/78, 29/85, 41/90 i 53A/91), a u svezi sa člankom 15. Zakona o ustrojstvu republičke uprave (»Narodne novine« broj 41/90, 59/90, 53A/91, 61/91 i 73/91) donosim

OBVEZATNI NAPUTAK

o korištenju knjižnog fonda u školskim knjižnicama

I. ULOGA ŠKOLSKE KNJIŽNICE

Školska knjižnica je kulturno i informacijsko središte škole, u kojem se skuplja, obrađuje i daje na korištenje bibliotečno-informacijska građa. Osnovna zadaća suvremene školske knjižnice je unapređivanje nastave i svih drugih oblika odgojno-obrazovnog rada, raznovrsnim aktivnostima i njegovanjem knjižničnog fonda prilagođenog potrebama nastavnih programa.

II. KNJIŽNIČKA GRAĐA

Knjižničku građu čini:

- lektira iz hrvatskog jezika,
- literatura za slobodno čitanje,
- literatura na stranim jezicima koji se uče u školi,
- stručni, znanstveno-popularni, pedagoški te dječji časopisi i listovi,
- priručnici (enciklopedije, leksikoni, rječnici...),
- znanstveno-popularna i stručna literatura za sva nastavna područja,
- djela iz pedagogije, metodike, psihologije, sociologije,
- literatura posvećena knjižničarstvu i informatici,
- udžbenička literatura,
- filmovi, video-snimke, gramofonske ploče, magnetofonske snimke, kompjutorski programi i sl.

III. RASPOLAGANJE KNJIŽNIM FONDOM

S obzirom na postojeće stanje knjižnih fondova u školskim knjižnicama (nisu u dovoljnoj mjeri adekvatni nastavnim programima, a često i brojčano ne zadovoljavaju najmanje uvjete knjižničkih standarda, mnogo je dotrajalih knjiga) neophodno je učiniti neka poboljšanja. U uvjetima stjecanja samostalnosti Republike Hrvatske, svekolikih promjena i inoviranja školskog sustava, prilagođavanja nastavnih programa novoj stvarnosti te napuštanja bilo kakve ideologizacije škole, i školska knjižnica mora učiniti kvalitativne pomake glede prilagodbe novoj koncepciji škole i opremljenosti nastavnih programa:

1. Dotrajale i uništene knjige koje nisu više za uporabu valja izlučiti iz knjižnice. Opremati knjižnicu prema navedenom popisu neophodne knjižničke građe.
2. U svezi s programskim promjenama koje su u tijeku ili se predviđaju potrebno je:
 - fond školske knjižnice dopuniti stripom,
 - opremiti lektirni fond (u skladu s nastupajućim promjenama nastavnog programa hrvatskoga jezika) potrebnim brojem naslova i primjeraka onih knjiga koje knjižnica ne posjeduje. (Preporučuje se nabava tridesetak primjeraka svakog naslova iz popisa obvezne lektire.)
 - kod nabave literature za slobodno čitanje voditi računa o adekvatnoj zastupljenosti djela hrvatske književnosti te književnosti europskih i ostalih naroda svijeta. Treba birati estetski reprezentativna djela, koja su na razini čitalačke sposobnosti i u skladu s literarnim interesima učenika određene dobi, uz uvažavanje tematske i žanrovske raznolikosti. (Preporučuje se nabava oko pet primjeraka po naslovu)
 - knjige koje su bile u ranjim popisima lektire mogu se zbog racionalizacije prostora, u skladu s knjižničkim propisima, izlučiti iz knjižnice i ponuditi nekoj većoj knjižnici, odnosno zadržati određeni broj primjeraka za slobodno čitanje, ovisno od učestalosti korištenja, tj. interesa učenika za pojedine naslove.
 - nabavljati najnoviju stručnu i metodičku literaturu za učitelje. Škola mora posjedovati pravopis, novoizašle rječnike i gramatiku, priručnike...
 - u uvjetima pojačanog učenja stranih jezika, dvojezičnih škola, intenzivirati nabavu literature na stranim jezicima koji se uče u školi.
 - uvoditi u školsku knjižnicu literaturu za potrebe religijske kulture, odnosno nastave vjeronauka u školi.

- obvezno omogućiti nabavu knjiga i drugih tiskanih materijala kojim se aktualiziraju opasnosti koje su posljedica nametnutog rata Republici Hrvatskoj (zaostala minsko-razorna, eksplozivna sredstva i sl.).
- prema mogućnosti opremiti knjižnicu literaturom koja razvija ekološku svijet učenika, odnosno aktualizira bolesti suvremenoga svijeta – droge, AIDS i sl.
- ideološka literatura iz prošlog sustava koja nudi svoja tumačenja povijesnih isitina, može u adekvatnom broju primjeraka biti posebna zbirka i svjedočanstvo o jednom vremenu, a ostatak treba u skladu s knjižničarskim propisima – ponuditi nekoj prikladnoj knjižnici koja čuva takve zbirke ili sl.

IV. ZAKLJUČNA NAPOMENA

Čitanjem knjiga učenik upoznaje, usvaja i njeguje jezično i umjetničko blago hrvatskoga naroda te razvija osjećaj prema hrvatskomu jeziku, hrvatskomu narodu i njegovoj povijesti, ali istovremeno upoznaje i razvija poštovanje prema kulturnom identitetu drugih naroda, na što treba obratiti pozornost prilikom stvaranja, održavanja i popunjavanja knjižnih fondova u školskim knjižnicama.

Kl. oznaka: 602-01/92-01-271

Ur. broj: 532-02/92-01

Zagreb, 19. Lipnja 1992.

MINISTAR

Mr. Vesna Girardi-Jurkić, v. r.

Tekst preuzet iz »Glasnika Ministarstva prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske«, Godina II., broj 5, Zagreb, 23. lipnja 1992., str. 15 – 16.

Koliko mi je poznato, ni jedan ni drugi naputak bibliotekari nisu javno komentirali, a nisu ni postavili pitanje čemu su, uz već postojeće, bile potrebne još i ove upute. Tumačenja, što sam ih našao u članku bibliotekarke Jelene Mandarić-Kolarik, pisana 1998., a dijelom objavljena 2000. godine, »više skrivaju, nego što otkrivaju«, kako bi, preokrenuta, glasila narodna poslovice. Ali ipak su vrlo vrijedna baš zbog takva njihova obilježja.¹²¹

¹²¹ Jelena Mandarić-Kolarik: »Analiza otpisa knjiga 1997. godine u knjižnici Božidara Adžije u Zagrebu« (VBH broj 3, 2000., str. 109 – 116). To je njen »prerađeni diplomski rad« »Utjecaj društvenih promjena na ideološko-političku literaturu u Hrvatskoj 1990-ih na primjeru Radničke biblioteke, Zagreb« i samo sam u njemu našao informaciju da je nezadovoljstva »Naputkom...« među bibliotekarima bilo. Rezime članka počinje konstatacijom: »Reakcije javnosti na »*Naputak za školske knjižnice*« iz 1992., povod su istraživanju postupka revizije i otpisa u narodnoj knjižnici«. A zatim Uvod počinje ovim tekstom: »Društvene promjene u Republici Hrvatskoj odrazile su se i u knjižničarskoj djelatnosti utoliko što se pristupilo (pre)vrednovanju fondova narodnih knjižnica, posebno u području humanističkih, društvenih i srodnih znanosti. (...) Mnoge knjižnice u Hrvatskoj tražile su da im se podrobnije objasni i da ih se uputi što u novonastalim okolnostima samostalne Republike Hrvatske trebaju uraditi pri otpisu knjiga, koji je inače stalan posao u knjižnicama. Zavod za školstvo Ministarstva prosvjete potaknuo je izradu takve upute. U svibnju godine 1992. pojavio se jedinstven dokument *Naputak za rad s knjižnicama osnovnih škola*, koji se odnosio na reviziju fondova školskih knjižnica (...) Riječ je bila o ovjerenom i potpisanom, ali ne i datiranom dokumentu kojim bi se morale otpisati sve knjige

S jedne strane se vrlo jasno kaže da je jedan od osnovnih ciljeva bio »otpisati sve knjige čiji autori nisu hrvatske nacionalnosti, koje nisu na hrvatskom jeziku, u hrvatskom izdanju i na latinici«, ali je pritom prešućen još i tzv. ideološki kriterij otpisa knjiga. Ali u nastavku, navođenjem samo nekih propisa Ministarstva prosvjete o »povlačenju iz uporabe udžbenika« ipak je indirektno ukazano i na tu »ideološku dimenziju«. A s druge strane, vrlo se nejasno govori o »mnogobrojnim rasprava« u povodu »Naputka...«, bez ijedne riječi o dimenziji, sadržaju, usmjerenosti tih »mnogobrojnih rasprava«, govori da »većina njih (knjižničara i stručnjaka različitih područja – opaska A. L.) ipak nije dobila dokument, već su samo čuli za njega«. Nije li proturječno da je »mnogobrojne rasprave«, izazvalo ono što većina nije ni vidjela? Čak je i ona kao bibliotekarka bila prisiljena, obrađujući temu otpisa, posegnuti za tekstem koji je objavljen u Sloveniji u »Knjižničarskim novicama«, koji sam kao izvor i ja koristio. Pored tih nelogičnosti zanimljivo je i da je »Naputak...«, namjenjen bibliotekarima u osnovnim školama, njoj bio povod da proučava problem otpisa u biblioteci koja nema nikakve neposredne veze sa školama, pogotovo ne s osnovnim školama.

Ipak, bez obzira na sve navedeno, članak Jelene Mandarić-Kolarik dragocjen je prilog i dokaz, iz pera bibliotekara, o atmosferi i postupcima već ranih 90-ih, koji su bili usmjereni na uništavanje nepoćudnih knjiga, a sve pod krinkom »otpisa«.

Već sam spomenuo da je, prema prikupljenoj i meni dostupnoj dokumentaciji, jedina javna kritička rasprava o oba spomenuta dokumenta objavljena u »Feral Tribuneu« iz pera novinara Igora Lasića, Rade Dragojevića i Viktora Ivančića, a primjedbe su prvenstveno upućene nacionalističkoj i ideološkoj isključivosti, što je prisutna u formulacijama oba dokumenta, i koju oni s pravom uspoređuju s isključivošću koja je karakterizirala nacističku hajku na tzv. nepodobnu literaturu.¹²²

Tekst oba navedena dokumenta bio bi vrijedan detaljne analize zbog brojnih neodređenih, neobrazloženih i krajnje spornih formulacija (»nova stvarnost«, »svekolike promjene«, »nova koncepcija škole«, »napuštanje bilo kakve ideologizacije«, »isključivo hrvatska izdanja«, »isključivo autori hrvatske nacionalnosti«, »estetski reprezentativna djela«, »ideološka literatura iz prošlog sustava koja nudi svoja tumačenja povjesnih istina«, »neprikladni i ideološki obojeni

čiji autori nisu hrvatske nacionalnosti, knjige koje nisu na hrvatskom jeziku, u hrvatskom izdanju i na latinici. (...) Ta je uputa bila odasлана regionalnim matičnim službama i knjižnicama osnovnih škola, a prije no što je povučena, izazvala je mnogobrojne rasprave među knjižničarima i stručnjacima različitih područja, jer većina njih ipak nije dobila dokument, već su samo čuli za njega«. (str. 109, 110, 111, 112) Slijedi prikaz nastanka »Obveznog naputka...« i »Naputka za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama Republike Hrvatske«

¹²² O histeriji oko »hrvatskoga jezika«, a u vezi s bibliotekarskim »otpisom« i njegovim opravdavanjem u Korčuli, instruktivan je i članak Roberta Perišića »Uvod u jezičnu psihijatriju«, »Feral Tribune«, 15. 3. 1999. A i ministar Antun Vujić je, desetak godina nakon donošenja, vrlo negativno ocjenio »Naputak...«. (»Feral Tribune«, 27. 7. 2002.).

udžbenici« itd.), ali i kategoričkih zahtjeva za odstranjenjem svega što je »ideo-
loški obojeno« (primjerice, za referentnu zbirku »Naputak...« kaže da mora biti
»isključivo u hrvatskim izdanjima« iako će se na stotinama drugih mjesta, pa i u
»Obvezatnom naputku...«, naglašavati da zbog »poticanja učenja stranih jezika«,
zbog »dvojezičnih škola« itd. treba »intenzivirati nabavu literature na stranim
jezicima«. Dakle, svjesno ili nesvjesno, stvoren je golemi prostor i dat legitimitet
razmahu samovolje svake vrste. A možda to i jest bila svrha?

Jer oba su naputka izravna posljedica opće atmosfere prevratnih 1990-ih u
Hrvatskoj – radikalnog i bezobzirnog obračuna sa svim što je tom prevratu, pre-
ma ocjeni njegovih reprezentanata bilo »strano«. ¹²³

Ni jedan, ni drugi naputak ne mogu se promatrati kao slučajne, individualne
geste nekog zanesenjaka. Bio je to rezultat ukupne atmosfere isključivosti toga
vremena, o čemu svjedoče i postupci prema velikom dijelu hrvatskih građana,
prije svega srpske narodnosti, prema spomenicima i naslijeđu NOB-a i revolucije,
ali i prema pisanim djelima koja se nisu mogla »smjestiti« u proklamiranu »du-
hovnu obnovu«... Ministarstvo prosvjete i kulture u tom je pogledu imalo svoju
zadaću i revno ju je izvršavalo. Svjedoči o tome polemika oko Silić-Anićevog
rječnika hrvatskog ili srpskog jezika 1991. godine, zbog kojih je ministar Vlatko
Pavletić podnio ostavku, zatim »Upute o ćirilici u nastavi hrvatskog jezika u os-
novnim školama za školsku godinu 1991/1992.« Ministarstva prosvjete i kulture
(»Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture RH«, broj 1, Zagreb, 25. veljače 1992.,
str. 14) ¹²⁴, »Naredba o povlačenju iz uporabe udžbenika« (»Glasnik Ministarstva
prosvjete i kulture RH«, broj 3–4, Zagreb, 16. lipnja 1992., str. 2), »Naputak za

¹²³ Uvažavajući informaciju Jelene Mandarić-Kolarik, može se uzeti da je sporni »Naputak...« nastao tokom
V. mjeseca 1992., ali je usljed nerazjašnjenih okolnosti brzo povučen, odbačen, a neki su sudionici njego-
va formuliranja sankcionirani, na što upućuje i rasprava o udžbenicima u Saboru 4. i 5. VI 1992. (vidjeti
»Izvjješća Sabora« broj 65, 17. 6. 1992., str. 41 – 45)

¹²⁴ Uputa glasi: »Zbog čestih pritužaba roditelja da neki učitelji forsiraju ćirilicu i zato učenike kažnjavaju
slabim ocjenama, dopunskim radom i drukčije, do kraja šk. godine 1991/92. osnovne škole dužne su se strogo
pridržavati sljedećih uputa:

1. U 3. razredu program ćirilice valja svladati isključivo na razini čitanja. Svako inzistiranje na pisanju, zada-
vanju domaćih zadaća čitanja ili učenja tekstova napamet valja izbjegavati;
2. Od 4. do 8. razreda ćirilčne tekstove u čitanci ili lektiri valja iskorištavati samo u iznimnim slučajevima;
3. Ocjene iz čitanja ćirilice neka budu isključivo stimulativne, a ne represivne.

Uskoro će ovo Ministarstvo na prijedlog Programskog savjeta donijeti potanke i konačne upute o učenju
ćirilice.«

Znači li to da bi trebalo dokidati svaki predmet na koji se roditelji požale (npr. matematiku ili, nedajbože,
vjeronauk...). Na taj *vox populi* naići ćemo i u obrazloženjima koja su opravdavala »čišćenja knjižnica« (npr.
protest članova knjižnice što ima previše »srpskih knjiga«, u zagrebačkoj Gradskoj knjižnici je kao obra-
zloženje navela Anka Katić-Crnković), ili je pak, »pritisak javnosti bio tako velik da se mali broj knjižnica
usudio držati knjige srpskih autora na policama svojih knjižnica. Narod je i te knjige držao dokazom srpskoga
kulturnog imperijalizma, pa ih nitko nije htio dalje posuđivati i čitati«, kako je to formulirao Aleksandar
Stipčević u »Socijalnoj povijesti knjige u Hrvata« na str. 527. I tako Nušić, Čopić, Desnica i Jelić postadoše
»dokazom srpskoga kulturnog imperijalizma«

provođenje naredbe o povlačenju iz uporabe udžbenika» («Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture RH», broj 3 – 4, 16. lipnja 1992., str. 2), »Obvezatni naputak u nastavi prirode i društva u IV. razredu te povijesti u VII. i VIII. razredu osnovne škole do kraja šk. g. 1991/92.« («Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture RH», broj 3 – 4, 16. lipnja 1992., str. 2 – 3), »Popis obvezatnih nastavnih sadržaja« («Glasnik Ministarstva prosvjete i kulture RH», Broj 3 – 4, 16. lipnja 1992., str. 3 – 5), »Rješenje o uporabi obvezatnih udžbenika, priručnika, rječnika i gramatika u osnovnoj školi za šk. g. 1992/93.« («Glasnik Ministarstva prosvjete, kulture i športa RH», broj 6, 8. rujna 1992., str. 14 – 15), »Upute o nastavi školskog vjeronauka u osnovnoj i srednjoj školi u Republici Hrvatskoj u školskoj godini 1992/93.« («Glasnik Ministarstva prosvjete, kulture i športa», broj 6, 8. rujna 1992., str. 15 – 16), »Izvješće o stanju školskih udžbenika. Ideološki kriterij mora ustupiti mjesto estetskom« («Izvješća hrvatskoga Sabora», broj 65, 17. VI. 1992., str. 41 – 45).

Ne mogu *in extenso* komentirati te dokumente, ali sve njih čini cjelinom jedna osnovna intencija.

Tako je jedan od rezultata rasprave o »stanju školskih udžbenika« u Saboru RH 4. 6. 1992.¹²⁵ bio i »Obvezatni naputak o korištenju knjižnog fonda u školskim bibliotekama« – izrađen nepunih dvadeset dana nakon te rasprave. Smjer i intonaciju raspravi dao je Nedjeljko Mihanović svojom uvodnom riječi u kojoj iznosi osnovne teze iz svog »Izvješća o stanju školskih udžbenika«. Analizira svega tri udžbenika, ali univerzalistički poentira: »Mnoge kulturno-povijesne činjenice strpane su u ideološko-političke sheme jugomarksističke svijesti koja nas je trovala desetljećima i korozivno djelovanja na oblikovanje našega kulturnog i nacionalnog identiteta. Ovi apologeti jugoslavenstva nisu svjesni koliko su te jugoslavenske parole odigrale svoju tragičnu ulogu od 1918. do 1990. i koliko su sve te

¹²⁵ Za potpuniji uvid u sadržaj i tok rasprave upućujem čitaoca na: 1) »Zapisnik sa 3. skupne sjednice Sabora Republike Hrvatske, održane 4. lipnja 1992. godine«; 2) »Izvješće o stanju školskih udžbenika« (koje je prilog Zapisniku sjednice Sabora); 3) »Izvješće o stanju školskih udžbenika. Ideološki kriterij mora ustupiti mjesto estetskom« – prikaz rasprave u Saboru objavljen u »Izvješća Hrvatskoga Sabora«, broj 65 – 17. VI. 1992., str. 41 – 45; 4) Ivica Mlivončić, »Pokvarljiva povijest. Školski udžbenici pod povećalom stručne i političke podobnosti«, »Slobodna Dalmacija« 4. 6. 1992. Kako se vidi, članak je prethodio Saborskoj raspravi – objavljen je istoga dana, dakle prije sjednice Sabora. Stoga i nema ni jedne riječi o toku rasprave. Ovaj je članak lijep primjer kako se novinar »upreže« u »režimska kola« uzimajući zdravo za gotovo sve što je Mihanović rekao i pojačavajući to s nekim svojim napomenama.

Mihanović analizira samo tri udžbenika: 1) Ivan Jelić, »Povijesna čitanka za VIII razred osnovne škole« iz 1991. godine; 2) Pavličević-Potrebica-Lovrenčić, »Čovjek u svom vremenu«, udžbenik za VII razred osnovne škole (I. izmijenjeno izdanje), 1991.; 3) Bilandžić-Jelić-Matković-Pavličević-Stančić-Vukadinović, »Povijest 2« (I. izmijenjeno izdanje), 1991. Posebnu je ljutnju (ili nezadovoljstvo) Mihanović iskazao prema činjenici da su ti udžbenici bili odobreni od Ministarstva prosvjete: »Za jalovu disimulaciju ovih udžbenika Ministarstvo prosvjete i kulture dalo je (kako smo na prošlom zasjedanju Sabora mogli čuti) neshvatljivo obrazloženje: da su ovi školski priručnici priređivani i doradivani pod političkom pretpostavkom da će Hrvatska ući u jugoslavensku konfederaciju« (str. 13 »Izvješće o stanju školskih udžbenika«) »Zapisnik sa 3. skupne sjednice Sabora...« i »Izvješće o stanju školskih udžbenika« tajništvo Sabora mi je, na moje traženje, dostavilo u rekordnom roku od nekoliko dana.

jugosinteze stvarale razornu zbrku u glavama naših učenika i nastavnika. Način interpretiranja povijesnih činjenica ostao je na crno-bijeloj tehnici prikazivanja. Revolucija je i nadalje ostala zlatno tele i magična nadnaravna čarolija iza koje se svi zločini tajanstveno skrivaju, a komunistička partija Jugoslavije prikazana je u bajkovitoj i epskoj interpretaciji između zapadnog i istočnog vuka poput bezazlene crvenkapice. U pseudopovijesnim svjedočanstvima, u memoarskim mrtvim odlomcima i citatima cijeli niz povijesnih činjenica, složenih uzroka i posljedica obavijan je borniranim soc-realističkim parolama i anakronično-marksističkom retorikom«(str.15 stenograma-fonograma).

Opsežna rasprava je podržala »Izvjješće...« i Mihanovićevo izlaganje, uz izuzetak dva vrlo blaga, ali jasna kritička istupa – Gordane Grbić u vezi s optužbom na račun književnika Vojina Jelića, i Nikole Viskovića koji je ukazao na jednostranosti i neobjektivnosti u dijelovima Mihanovićeve izlaganja. U završnoj je riječi Mihanović objasnio da »činjenica jest da je ovaj izvještaj bio načinjen kao parsprototo«, a osjetivši rezerve prema svom nastupu, napomenuo je da se »promiče jedan mali strah da se ne bi došlo do jedne druge ideologizacije. Budite uvjereni da ovo Ministarstvo i gospodja ministar koja je tu nazočna Jurkić i ja budno pazimo da ne dođe do bilo kakve ideologizacije koja bi zamjenila crveni teror, ni govora« (stenogram-fonogram str. 58), što je u »Izvjješću Hrvatskog Sabora« broj 65, od 17. 6. 1992., str. 45. ovako preneseno: »Napomenuo je da je neopravdan strah od druge ideologizacije koji kod nekih izaziva njegova kršćansko-katolička orijentacija jer oboje (i on sam i ministarka) budno paze da se ne pojave bilo kakvi ekstremi«.

Na udaru su, prije svih drugih, bili udžbenici iz povijesti i književnosti.

U tjedniku »Globus«, 23. 10. 1998. (str. 58 – 61) u članku »Hrvatske čitanke: novi klasici ili paklenski šund« Gordan Malić piše:

»Globusovi su novinari prelistali čitanke i udžbenike za književnost namijenjene učenicima viših razreda osnovne škole i srednjoškolcima da bi ustanovili koliko je ta tzv. domoljubna i postkomunistička ratna književnost u njima zastupljena te kako je i kojim autorima prezentirana. Već prvi dojam nameće zaključak da su autori predstavljeni u udžbenicima u literarnom smislu gotovo potpuno nepoznati. Istodobno, oni poznatiji među njima javnosti su se proteklih godina predstavili svojim dnevopolitičkim angažmanom, uglavnom pod ideološkim kišobranom vladajuće stranke«.

Slijedi navođenje primjera, a zatim i napomene dva književna kritičara, Branimira Donata i Velimira Viskovića. »Udžbenici književnosti prepušteni su, zapravo, najkonzervativnijim HDZ-ovcima, i to je jedan od najvećih kulturnih skandala u Hrvatskoj, smatra Donat. Djeca u školama time su, *de facto*, od rana zatrovana nesnošljivošću i ksenofobijom, tvrdi on«. A Visković, uz ostale opaske o udžbeničkim izmjenama kaže i ovo: »Prema profilima naših ministara prosvjete, pretpostavljam kakav bi mogao biti nametnuti odgojni ideal. Čini mi se da je

on mnogo konzervativniji od opće slike hrvatskog društva, što je veliki problem koji će natjerati sljedeću političku garnituru da ponovo prevrednuje cjelokupnu hrvatsku književnost... Kako bi potvrdili da ih ne zanimaju literarna stajališta, nego isključivo podobnost po domoljubnom kriteriju, autori hrvatskih čitanki uglavnom su zaobišli književnost antifašističkog razdoblja. Iz čitanki su nestala partizanska djela Jure Kaštelana, Ivana Dončevića, Vladimira Nazora. Osim što su dobili značajno manje stranica od Mile Budaka, Ivan Goran Kovačić i Vladimir Nazor pretvoreni su u pjesnike domoljubne i dijalektalne lirike. U samo jednoj od dvadesetak čitanki za osnovne i srednje škole Ivana Gorana Kovačića pronašli smo kao autora klasične ratne poeme »Jama«. Zanimljivo je da se u popratnoj kritičkoj noti ne spominje o čijim zločinima govori glasovita poema, prevedena na gotovo sve značajnije svjetske jezike, te što je natjeralo Ivana Gorana Kovačića da se u prosincu 1942., zajedno s Vladimirom Nazorom, priključi partizanima. No, zato piše tko ga je 1943. ubio u blizini Foče. Četnici«. U članku se izdvaja i ova opaska: »Vrhovni arbitri: Nedjeljko Mihanović, Božidar Petrač i Ante Stamać članovi su komisije pri Ministarstvu prosvjete koja odlučuje o koncepciji i sadržaju udžbenika i čitanki.«

Slična upozorenja nalaze se i u članku Dušana Rape, »Uloga nastavnih programa i udžbenika u odgoju i obrazovanju mlade generacije. U službi političkih, ideoloških i nacionalnih ekstrema«, »Prosvjeta«, broj 43 – 44, mart, 2001. Nakon analize niza udžbenika za osnovne i srednje škole Rapo konstatira: »Ovakav u najmanju ruku čudan, očito neobjektivni, dvojni kriterij, postaje mnogo jasniji kada se pročitaju napomene autora udžbenika o hrvatskoj književnosti od 1929. do 1952. godine. Tu se, između ostalog kaže da je »godine 1941. uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska, kao dugostoljetna želja i pravo hrvatskog naroda«. A evo kako se tumači pojava i razvoj antifašističke borbe u našoj zemlji: »...protiveći se pravu hrvatskog naroda na samostalnu državu, srpski pobunjenici i međunarodne snage, zapalile su i u Hrvatskoj oganj rata«. Koliko ideološko ili nacionalno sljepilo može ići daleko, pokazat će još nekoliko primjera. Dok se prema nekim vrhunskim vrijednostima, kao što su Krleža i Vladan Desnica, osjeća i u ovoj čitanci hladan, suzdržan odnos – Krleži se ne može oprostiti njegova rana ljevičarska orijentacija, a Desnici se ne može zaboraviti »kriva« nacionalnost – za neke izrazito desničarske ili uopće »podobne« autore postoje samo superlativi... Vlado Pandžić je, prema vlastitom priznanju, u svoje čitanke uvrstio 12 »podobnih« pisaca koji nisu bili ni predviđeni nastavnim programom, ali na primjedbu Milorada Pupovca da »u hrvatskim je čitankama u posljednjih desetak godina etnički kriterij bio vrlo snažan i isključiv«, Pandžić gotovo uvrijeđeno odgovara: »To nije istina. Ništa ne može potkrijepiti, blago rečeno, tu neljepu i nevjerovatnu tvrdnju.« Instrukтивно je, također, pročitati polemiku oko neuvršćavanja Čopićeve »Ježeve kuće« u lektiru za I. razred osnovne škole (»Jutarnji list« 23. 11. 2005.,

»Jutarnji list« 26. 11. 2005.): jer tobože nije pisana hrvatskim jezikom nego, prema strogom sudu akademika Stjepana Babića, srpsko-hrvatskim!

Nije bolje prošlo ni »bojno polje« povijesti. Njeno prilagođavanje novim historiografskim zahtjevima »neideološkog tumačenja« toliko je bilo intenzivno da je navela Ivo Goldsteina na ovakvu ocjenu:

»Kako je započelo, (1989. kada se vraćao spomenik bana Jelačića – napomena A. L.) tako se i nastavilo: hadezeovska je prezentacija povijesti, stoga bila kroatocentična, a od nje do ksenofobičnosti samo je jedan korak. Narednih godina pristupilo se stvaranju svojevrsne *hrvatske povijesne laži*, zasnovane na stereotipu o Hrvatima kao jednom od najstarijih naroda u Evropi, a koji je uvijek branio zapadnu civilizaciju. Drugi su ga narodi tlačili, iako je on bio dobar, miroljubiv, pošten, pravdoljubiv..., ali spreman i uvijek braniti, ako je i kada je to bilo potrebno, svoja prava oružjem. S druge strane, svi *drugi* – oni oko nas s kojima smo dolazili u doticaj – bili su koristoljubivi, loši, pokvareni..., oni su koristili našu dobrotu, proganjali nas, varali, zakidali, pa i ubijali. Stereotip koji se izravno i stalno ponavlja ili neizravno provlači kroz tekst ponekih udžbenika povijesti je da su sva iskustva kontakata i suživota hrvatskog naroda s drugim narodima (Austrijancima, Mađarima, Srbima, Talijanima, Turcima...) u pravilu negativna. Time se, umjesto upoznavanja učenika s veoma složenim povijesnim okolnostima, stvarala posve pojednostavljena, manihejska slika svijeta... Na to je, usto, bitno utjecalo shvaćanje povijesti tadašnjega predsjednika Franje Tuđmana... Stoga su udžbenici postali važan dio društvenog zbivanja kojega su, pak, predsjednik i vladajuća stranka željeli strogo kontrolirati... Sve u svemu, i iz tih je razloga udžbenicima povijesti potrebna, baš kao i u drugim segmentima hrvatskog društva, ne samo deustašizacija, koju je već odavno trebalo obaviti, nego i dehadezacija i detuđmanizacija povijesti.«¹²⁶

¹²⁶ Ivo Goldstein, »O udžbenicima povijesti u Hrvatskoj«, »Dijalog povjesničara-istoričara 3«, Pečuj 12. – 14. 5. 2000. (priredili: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2001., str. 15 – 28.

Upućujem i na rad »Koje sve oblike netrpeljivosti sadrže novi školski udžbenici ili na kojim se vrijednostima odgajaju i obrazuju nove generacije«, ur. Nataša Jovičić, Zagreb, 2002., o kojemu je i članak Slavice Lukić, »Dossier: osnovna škola nesnošljivosti i predrasuda. Strugarovi udžbenici laži«, »Globus« broj 627, 13. 12. 2002. (str. 52 – 57) Novinarica članak počinje sumarnim konstatacijama urednice knjige: »U hrvatskim osnovnim školama djecu se odgaja na konzervativnim i staromodnim vrijednostima u kojima se prenaglašava uloga Katoličke crkve i domovine, gdje se djeci nudi stereotipna, ne odveć točna, predodžba o naciji i svijetu u kojem dominiraju muškarci, dok su žene pasivne i posvećene samo obitelji i kući, gdje se djeci pristupa kao da svi pripadaju katoličkoj vjeroispovijesti i rastu u potpunim brojnim obiteljima praktičnih vjernika, bez svijesti o postojanju i drugačijih obitelji, konfesija, nacionalnosti i potrebi upoznavanja i poštivanja raznovrsnosti. U njihovim udžbenicima gotovo da se ni riječju ne govori o ljudskim pravima i pravu na različitost. Najsporniji je udžbenik povijesti osmog razreda koji posve relativizira i razlike između fašizma i antifašizma, pa na momente čak favorizira fašističke segmente nacionalne prošlosti u odnosu na antifašističke«. I knjiga i članak odmah su izazvali kritičke osvrte dvojice sveučilišnih nastavnika: Damira Agičića (»Globus« br. 628, 20. 12. 2002.) i Vladimira Posavca (»Globus« br. 629, 27. 12. 2002.) Dok je težište Agičićeve kritike usmjereno na knjigu i članak u cjelini, Posavec ukazuje na neosnovanost primjedaba na njegov udžbenik. Ipak se oboje slažu da bi bilo kakvoj kritici udžbenika morala prethoditi kritika nastavnih programa, a za njih Agičić kaže: »Temeljitija promjena (udžbenika – opaska A. L.) nije moguća bez usvajanja novog kurikulumu. Nastavni plan i program povijesti bio je već više puta na udaru kritike stručne javnosti, ali unatoč svemu dalje vrijedi. Da su »neovisni analitičari« pomnije promotрили taj program, uvidjeli bi da se u njemu preferira politička povijest, a gotovo potpuno zanemaruje povijest svakodnevnog života, povijest mentaliteta i slično, pa školsku povijest uistinu velikim dijelom pretvara u mušku povijest ratovanja«. Posavec, pak, o tome kaže: »U stručnoj javnosti poznat sam kao žestoki protivnik sadašnjeg nastavnog plana i programa, prije svega za nastavu povijesti, ali i za druge predmete i odgovorno tvrdim da je prvi promašaj analize gde.

Navest ću jedan sporedniji, ali vrlo indikativan primjer Mihanovićeva truda da i izravno pridonesu »pragmatičkoj reviziji« povijesti. On izričito optužuje pripadnike »Mlade Bosne« za Prvi svjetski rat, izričito im imputirajući i »predfašističke simptome histeričnog šovinizma«. ¹²⁷

Ovom »raspravom o udžbenicima« na najvišoj je političkoj razini stvarana klima koja je izravno poticala čišćenje biblioteka od nepodobne literature. Izjave koje su pratile tu raspravu, a i »Obvezni naputak...« kao njen neposredni rezultat, stvarali su političku klimu koja je vodila eliminaciji svega što nije odgovaralo »novoj ideološkoj i nacionalističkoj paradigmi«, dakle i rušenju spomenika i uništavanju knjiga. Opravdana je stoga napomena Ive Goldsteina (u citiranom radu): »Udžbenici povijesti ne mogu se analizirati neovisno od nastavnog plana i programa predmeta povijesti u osnovnoj i srednim školama, jer oni su, na ovaj ili onaj način, ogledalo općedruštvene situacije«.

A koliko je dalekosežna i trajna, i koliko uspješna Mihanovićeva »kršćansko-katolička orijentacija« protiv svih ekstrema, tj. kakvim je plodovima rodila

Jovičić bila usmjerenost na udžbenike. Analizirati je trebalo nastavne programe, jer su današnji katastrofalni udžbenici, na žalost, posljedica nekompetentno izrađenih nastavnih programa. Tvrdio sam, tvrdit ću i nadalje, da se prema važećim nastavnim programima ne može napisati kvalitetan i moderan udžbenik. « Mislim da je iz ovih ocjena jasno kako su i u kojoj mjeri realizirani Mihanovićevi »križarski pohodi« u »odstranjivanju ideologije« i iz udžbenika povijesti. Iz navedenoga se također može vidjeti da je izražena bojazan (ili strah) bila opravdana, a bitno obilježje udžbeničke revizije u Hrvatskoj 1990-ih, koju je najavio i započeo Nedjeljko Mihanović, jeste radikalno ideologizirano usklađivanje s vladajućim nacionalističkim kriterijima.

O nastavnim programima raspravljalo se i na seminaru »Nastava povijesti u Hrvatskoj« održanom 4. – 5. 4. 2003. (vidjeti u: »Povijest u nastavi«, broj 2, jesen 2003.), a na sporna tumačenja historijskih fakata u udžbenicima povijesti u nekoliko je navrata Ministarstvu prosvjete ukazivao i SAB Hrvatske dopisima, ali i tematskim razgovorima »Antifašistička Hrvatska 1941. – 1945. u osnovnoškolskim i srednješkolskim udžbenicima« održanim 17. 12. 2008.

Gotovo deprimirajuće je ono što je Antun Vujić, kao glavni urednik, učinio u »Hrvatskom leksikonu«, I. svezak A-K, Zagreb 1966. Odrednica »Bleiburg« obrađena je tekstem koji je 30 puta veći od teksta odrednice »Jasenovac«, kojemu je, uz uputu na odrednicu »žrtve rata«, posvećena samo jedna rečenica(!) A i odrednica »žrtve rata« pisana je također po mjeri dominantne nacionalističke revizije povijesti.

¹²⁷ Ilustrativna je Mihanovićeva ocjena pokreta »Mlada Bosna«: »Upravo su ti velikosrpski raspirivači šovenskih strasti, nošeni nagonom mržnjom slijepog šovinizma, ispekli onu povijesnu kajganu, koju nazivamo I. svjetskim pokoljem. Pritom se, prema stenogramu-fonogramu str. 12., poziva i na Krležinu ocjenu o »Mladost« (»predfašistički simptomi histeričnog šovinizma, pred-fašistički simptomi histeričnog šovinizma«) iako se u »Izjave« o stanju školskih udžbenika takva Krležina ocjena »Mlade Bosne« ne spominje. Da bih pronašao ovu Krležinu tvrdnju pregledao sam »Eseje«, svezak I – V, NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo – »Mladost«, Zagreb, 1979., »Panoramu pogleda, pojava i pojmova«, svezak I – V, isti izdavač, 1982. (drugo izdanje) i »Krležijanuk«, svezak I i II., ur. V. Visković, Leksikografski zavod »M. Krleža«, Zagreb, 1993. i 1999. ali takvu formulaciju nisam našao. Vjerojatno je Mihanović imao na umu tekst »Patos jugoslovenstvujuće omladine« u knjizi: »99 varijacija lexicographica – eseji i zapisi«, priredio Mate Lončar, Duga, Beograd, 1972. (str. 60 – 61), ali ni tamo ne postoji formulacija koju navodi Mihanović. Smatram da bi elementarna pristojnost nalogala Nedjeljku Mihanoviću da precizno citira Krležine riječi i izvor toga citata, a dotle ostaje sumnja da je Mihanović postupio nečasno, pripisujući Krleži svoje vlastite »konstrukcije«. Domet te nečasne rabote je ogroman, jer falsificiranje tuđih misli diskvalificira svakoga tko se time posluži. Ukoliko Nedjeljko Mihanović pokaže izvorni citat – jasno je da će ova moja opaska o »nečasnom postupku« biti suvišna, a ja ću se o tome i javno izjasniti.

njegova »estetska rekonstrukcija udžbenika« i nakon nepunih petnaest godina, primjerom može poslužiti tema uvodnika Heni Erceg »Fotka«, u »Feral Tribunu« (od 24. 11. 2006.):

»I dok su Državno odvjetništvo za mladež i represivni aparat bez ikakve dvojbe krenuli u lov na vještice, dezavuirajući višegodišnji rad Mia Vesovića, potpaljujući lomaču pod njegovo djelo što ga je struka imenovala umjetnošću, a sve tobože u ime zaštite djece od njihovih golih tijela, dotle ni Ministarstvu prosvjete, ni njegovom povjerenstvu za školske knjige, a ni dječjoj pravobraniteljici nije ni onkraj pameti pozabaviti se jednom knjigom istinski pornografskog sadržaja, ako pod tim pojmom shvatimo širi kontekst banalne, ali svakako opasne, mržnje koja izvire iz svakog retka te lektire za šesti razred osnovne škole pod naazivom »Mali ratni dnevnik« kojega bismo tek eufemistički mogli nazvati okvirom za mržnju. No da ironija bude veća, a gadost potpuna, ista je knjiga obavezna i za djecu pripadnika srpske nacionalne manjine koja žive izvan Podunavlja, pa tako i ona imaju priliku, pače obavezu, čitati i ove rečenice: »Kažu da u Osijeku ima još Srba. Nema ih puno, ali ima«. A moraju ta dječica čitati i ovakve literarne uratke osječkoga književnika, štoviše člana Vijeća za knjigu Ministarstva kulture, stanovitog Stjepana Tomaša, kojim ih on suptilno podučava u kakve ljude trebaju izrasti, pa kaže njegova mala junakinja: »Kada sam na radiju pronašla stanicu koja je emitirala čavoglave mama se nije bunila, štoviše slušala ju je sa zanimanjem. Sva je treperila od unutrašnjeg uzbuđenja kad je čula kako Bobo ili Jure viču: Mi smo spremni Poglavniče!«

Ima tu i Đurđev danak hajdučki sastanak. Đurđev danak četnički sastanak...«, ima i razgovora malog Hrvata i Srbina i njihove izjave: »Moj tata je časnik... A moj ratni zločinac«. Ima tu i pismo koje dobija 11-godišnji Korčika od svojih vršnjaka u Osijeku u kojemu mu pišu kako »kafići svih onih Srba koji su pobjegli lete u zrak«, a pismo ti dječaci završavaju pozdravom »Za dom uvijek spremni«, ima tu i opisa glavne junakinje, djevojčice Cvijete, kako dečki »pjevu o Drini koja je duboka, o Bruni Bušiću koji više Poglavniku da su Hercegovci spremni, slušaju i proustaške pjesme, a uz čavoglave, te uz Juru i Bobana ne može se plesati, samo ratovati«. Konstatira Tomaševa mala junakinja upisujući u svoj dnevnik svu ksenofobičnost svoga tvorca, takozvanog književnika Tomaša koji, osim preporuke šestašima da ustaški pozdrav »Za dom spremni« prihvate kao »Dobar dan«, a poglavnika Antu Pavelića prigrle baš kao oca, ide i korak dalje pa Cvijeta zapisuje i svoje brojne odlaske u crkvu, te bilježi i strašni citat svećenika koji bi imao biti odgojni: »Bože, naučio si me voljeti ljude. Molim te, nauči me da ih mrzim jer u ratu samo mržnja može pobijediti!«

Bi li naša pravobraniteljica za djecu ovdje imala posla, budući da »umjetničko djelo« tog Tomaša djecu u šestom razredu osnovne škole podučava isključivo mržnji, ksenofobiji, priča im o ustašama Juri i Bobanu i Paveliću kao pozitivnim i vrijednim likovima hrvatske povijesti; bi li, dakle, ta gospođa i uopće institucije države trebale reagirati barem upola odlučno kao u slučaju onih veselih, benignih fotografija Mia Vesovića, koje su, za razliku od knjige Stjepana Tomaša, proglašene pornografijom? Ali to bi značilo da u ovoj zemlji ipak ima malo mudrosti, no u tom slučaju ne bi ni bilo moguće da takva knjiga postane obavezna lektira, niti bi kao takva mogla dobiti odobrenje Povjerenstva za hrvatski jezik koje je, međutim, ocijenilo kako »Mali ratni dnevnik zadovoljava sve stručne i pedagoške kriterije«.

Rasprava je u Saboru sadržajem i usmjerenošću u cjelini slijedila teze »Izvjješća...« i uvodnog izlaganja Nedjeljka Mihanovića. Bitno joj je obilježje naglašavanje potrebe da se nastava i udžbenici prilagode »duhovnom preporodu kao što je i cijela Hrvatska to učinila« (B. Vučetić); »da su učitelji i nastavnici obvezni činjenice iz svih udžbenika za sve predmete interpretirati i poučiti učenike sukladno ustavnim normama i samoj biti novog državnog i gospodarskog ustrojstva Republike Hrvatske« (V. Girardi-Jurkić); stanje s programima sociologije, politike, gospodarstva je »isto tako na duhovno krivim temeljima, na znanstveno neargumentiranim činjenicama i moraju se ponovno preispitati programi, a posebno udžbenici koji su u toku štampanja« (I. Lučev), on »želi reći da kad se navedu osobe i njihovi naslovi da u tim naslovima, a posebno u osobama ima sramotnih naznaka« (I. Lučev), pa »prema tome, naša aktivnost na duhovnoj obnovi Hrvatske će se sastojati da eliminiramo duhovni otrov tih orijentacija« (I. Lučev); da »smo sada pred onim trenutkom da i u hrvatskoj znanosti i u hrvatskom školstvu izvršimo reviziju naših znanstvenih spoznaja i znanstvene primjene u tom smislu da ćemo hrvatsku ideologiju barem jednako valorizirati kao i onu drugu koja je svoj dugostoljetni rat sa hrvatskom ideologijom izgubila« (J. Šonje); šteta da nije bilo vremena za analizu još većeg broja udžbenika, »ali čuli smo da je i to na redu, tako da se iščupa što prije tuđinski korov iz naših školskih knjiga« (M. Sviben), »Meni nikako ne ide u glavu da djelatni prosvjetni radnici koji svaki dan rade s udžbenicima nisu prvi primjetili da im neki udžbenici ne valjaju. Zar kroz dvije godine otkako je u Hrvatskoj nova vlast nisu smatrali potrebnim da baš oni na to ukažu i da oni traže od prosvjetnih vlasti da te udžbenike zabrane.« (M. Sviben); »Samostalni državni okvir za naš narod, nezavisnost koju smo izborili nakon gotovo čitavog milenija nužno je sada čini mi se ispuniti autentičnim duhovnim i kulturološkim sadržajem koji se temelji i proizlazi iz cjelokupna povijesna i civilizacijska bivstva našega naroda...« (N. Jurica), »osnovna (je) stvar da se valja osloboditi tereta prošlosti, a prigrliti one vrijednosti koje je ovaj Hrvatski državni sabor i naravno Hrvatska demokratska zajednica kao vladajuća stranka u tome Saboru uspjela iznijeti i pronijeti do naših dana« (B. Petrač). Svi citati uzeti su iz stenograma-fonograma.

Uz tako stvorenu atmosferu u kojoj se politički diskvalificiraju i autori i njihova djela, zabranjuju udžbenici, u kojoj se govornici razmahuju neobrazloženim tvrdnjama i ultimativno traže odstranjivanje »tuđinskog korova i otrova«, zahtjevajući »deideologizaciju i oslobađanje od tereta prošlosti«, a nastavnici prozivaju što sami nisu pokrenuli zabrane i povlačenje udžbenika, inauguriraju se kroz dva »naputka« kriteriji za čišćenje školskih knjižnica, legitimirajući odstranjivanje svega što ne pridonosi službeno proglašenoj »duhovnoj obnovi« hrvatskoga društva. Čišćenje udžbenika vodilo je čišćenju biblioteka.

Zadržat ću se na jednom primjeru kako Mihanović primjenjuje estetski kriterij, pošto treba da »samo estetski kriterij bude mjerodavan - tko će ući u školske

udžbenike, a tko neće» (stenogram-fonogram, str. 58. i 20.)

Mihanović se obrušio na književnika Vojina Jelića:

»Na primjer imamo tekstove Vojina Jelića. Ali nemamo Kaleba, nemamo Šegedina, ali Vojina Jelića imamo, dva teksta. Zašto? Šta će, recimo, isto profesor reći, ako ga pita učenik u biografiji za Vojina Jelića? Pa će reći, mora, ako istinu govori, reći će – da je od početka, od kada piše bio najprije srbofil, pa je bio pročetnički orijentiran, a sada je četnički orijentiran. Dakle, jedna gradacija, tu je postojala. Taj čovjek, pročitajte njegov roman – Dražba, koji se zbiva na području Ravnih kotara, Zadra, Obrovca, Benkovca. Ni u jednoj rečenici vi nećete moći spoznati da na tome području živi hrvatski čovjek. Tu žive pravoslavci, Srbi, i Talijani, da, i Talijani, jer on odlazi u prošlost, i onda naravno, tu žive i Talijani, i Srbi. Hrvata nema. Oprostite, kako ćete ga učenicima protumačiti? Kako ćete ga interpretirati? Osim toga, da Vojin Jelić je veliki pisac, onda ja ne bih čak to spominjao. Ali, on po svojim estetskim dometima ne zaslužuje da bude zastupan u programu školskome. A tu nema Šegedina, tu nema Kaleba, tu nema Aralice, i drugih velikih hrvatskih pisaca.«

Na tvrdnju da Vojin Jelić nije veliki pisac i da je skromnih »estetskih dometa« nitko nije reagirao. Na dio njegova izlaganja o četništvu reagirala je zastupnica Gordana Grbić. Njenu primjedb, ali i intervencije predsjedavajućeg sjednici, Vice Vukojevića, koji nikoga nije toliko prekidao, dajem u cjelosti.

Vice Vukojević: Hvala lijepa, zastupnica Grbić, ispravak krivog navoda.

Gordana Grbić: Gospodine predsjedniče, cijenjeni zastupnici, gospodinu Mihanoviću se ono što piše gospodin Vojin Jelić ne treba svidjati, međutim, on mora voditi brigu o javno izgovorenoj riječi i ne smije diskreditirati ljude.

Vice Vukojević: Molim vas lijepo, ispravak krivog navoda.

Gordana Grbić: On je na kraju svog uvodnog izlaganja koje nismo dobili u pismenom obliku u nekoliko navrata spomenuo gospodina Vojina Jelića da bi na kraju rekao da je on bio četnik i da je pročetnički orijentiran. Moje pravo na repliku iskoristila bi da vam pročitam samo kratko što je Vojin Jelić napisao 30. rujna 1991. godine, pa onda vi ocijenite. Ja vas molim, ja na to imam pravo.

Vice Vukojević: Vodite računa da je minuta i pol već prošla.

Gordana Grbić: Onda ću sasvim kratko pročitati. Svojevremeno već na početku rata naš otac je kazao da će svakoga od nas dosmrtno prokleti ukoliko i pomislimo da se svrstamo u četnike. Naša je majka već rekoh, i pred smrt, nanovo i zauvijek proklela sve takozvane vojvode i njihove sljedbenike. Da ste dopustili više vidjeli bi da je gospodin Mihanović sasvim neopravdano obijedio gospodina Vojina Jelića i mislim da se na taj način saborska govornica ne smije unizivati.

Vice Vukojević: To je već komentar gospodjo zastupnice.

Gordana Grbić: I mislim da udžbenike treba napokon prepustiti stručnjacima a ne ostraćenim političarima.

(Stenogram-fonogram, str. 27 i 28)

Odgovora na primjedb Gordane Grbić nije bilo – ni od Nedjeljka Mihanovića, ni od ministrice Girardi-Jurkić.

Ozračje takve saborske rasprave jasno govori o političkoj usmjerenosti na diskriminaciju »nepodobnih« ljudi i njihovih djela i implicate je poziv na uni-

štavanje knjiga, pa govor o otpisu knjiga kao pukoj »tehničkoj operaciji« gubi svaki smisao. »Domoljubno nastrojenom bibliotekaru« profesionalna etika nije bila prioritetni kriterij postupanja. Em četnik, ergo neprijatelj, em estetski bezvrijedan – van s njim!

Vojinu Jeliću, dobitniku najviše hrvatske nagrade za književnost, Nagrade Vladimir Nazor za životno djelo, u »Pet stoljeća hrvatske književnosti« objavljen je roman »Anđeli lijepo pjevaju« (»Nakladni zavod Matice Hrvatske«, Zagreb, 1984.), o kojemu priređivač Branimir Bošnjak govori bitno drugačije:

»Jelić (...) se jasnoćom i točnošću lirskih parabola približio onom tipu proze koja će tek kasnije postati svjetskom umjetničkom baštinom. Latinsko-američki roman i pripovijetka više nego bilo kakvi oblici behaviorizma i anglosaksonske prozne tradicije korespondiraju s onim što smo dobili prozama Vojina Jelića, Vjekoslava Kaleba i Mirka Božića.« (str. 16.)

U cijeloj toj sramotnoj Mihanovićevoj epizodi, ironično kako to samo antici-pacije mogu biti, zvuči Bošnjakova misao povodom Jelićeva romana »Doživotni grešnici«: »Mitsko uzdiže glavu u kriznim vremenima, pojavljuje se kao zamje-na za racionalnu projekciju povijesti« (ibid., str. 13.)

Vojin Jelić je umro 2004. godine. Ni u jednom tekstu napisanom tim povodom nisam naišao, čak ni kao aluziju, na nešto slično Mihanovićevim objedama. Naprotiv, Inoslav Bešker u in memoriam bilješci piše: »Novinari ne bi ni znali za taj sprovod, u krugu obitelji, da igrom slučaja u susjednoj dvorani nije malo ranije ispraćen i Joža Vlahović. Jelić je otišao obazrivo, kakav je bio za života, pazeći da ne inkomodira ni književničke ni novinarske, a ni ine »kulturnjačke« cehove...« (»Jutarnji list« 24. 12. 2004.) A redakcija »Feral Tribunea« 31. 12. 2004. svoju je in memoriam bilješku započela Jelićevim citatom: »'Preostaje je-dino spasavati dostojanstvo. I ponovno, ali sada doista zauvijek, bježim žurno iz staroga zavičaja.' Tako eto završava 'Dražba zavičaja', posljednji roman Vojina Jelića, objavljen 2000. godine«. ¹²⁸

Naveo sam ovaj zloćudan, a pogromaškom »mistikom i predrasudama« pro-žet slučaj kao ilustraciju šoviniističke »duhovne klime« u Hrvatskoj 1990-ih koja je »prevrednovanje knjižnih fondova« svodila na čišćenje biblioteka od nepo-dobnih knjiga. Poticaj je, dakle, dolazio s vrha političke moći i o savjesti onih koji su knjigom baratali ovisilo je hoće li se tom zloćudnom zovu odazvati.

A o »liku i djelu« Vice Vukojevića, vrijedi pročitati kratku napomenu Mile Stojića u članku »Olovni zapisi« (»Feral Tribune, 13. 1. 2001.):

»U sve udžbenike moderne historije zacijelo će ući, već poslovična, scena kad *Mesić*,

¹²⁸ Upućujem čitaoca na Jelićeve intervjuje, u »Feral Tribuneu« 18. 11. 1996. (razgovor vodila Heni Erceg), u »Identitetu«, lipanj/juni, 1997. (razgovor vodio Alen Anić) te u »Identitetu«, studeni/novembar, 1999. (razgovor vodio Igor Lasić).

kao predsjednik republičkog Sabora, daleke 1993., pita saborskog zastupnika *Vicu Vukojevića* (koji je bio i oficir HVO) o uzrocima hrvatsko-muslimanskog sukoba u Rami: »Toliko smo ih poubijali da smo im leševe kamionima morali odvoziti«, odgovorio je *Vukojević*. »A koliko je poginulo naših?« pitao je *Mesić*. »Nijedan!« pohvalio se *Vukojević*. »Marš napolje!« bijesno je zaurao *Mesić*: »To znači da ste pucali u svezane ljude!«.

Samo uzgred skrećem pažnju da je u tom broju »Feral Tribunea« (13. 1. 2001.) književnik Bora Ćosić u članku »Beckett u prašini« s ogorčenjem opisao uništavanje kuće i biblioteke Rade Konstantinovića u Rovinju.

Zaključno rečeno, društvenim prevratom 1990-ih zaustavljen je proces preciznog normiranja revizije i otpisa tako što je država preuzela regulaciju tog dijela bibliotekarske djelatnosti odlukama i pravnim aktima ispod razine koju je bibliotekarska struka već dotad postigla, uvođenjem među kriterije pojmove »zastarjela knjiga« »ideološka neprikladnost« »samo hrvatskih autora«, »samo na hrvatskom jeziku« i »samo hrvatska izdanja«, uz povećavanje postotaka dozvoljenog otpisa po tim kriterijima te reduciranje procedure revizije i otpisa što se tiče odgovornosti i kontrole. Tome je pridonijelo i intenzivno korištenje nedefiniranih termina »nepotrebna«, »neaktualna« i »nekorisna« knjiga. Intervencija države u bibliotekarsku djelatnost bila je sasvim u skladu s dominantnom politikom isključivosti u svim sektorima društvenog života, bila je sastavnim dijelom politike režima inauguriranog društvenim prevratom 1990-ih, a u isto je vrijeme bila poticaj voluntarizmu i abitarnosti u bibliotekarskoj struci motiviranim predrasudama, netrpeljivošću, mržnjom i isključivošću.

Opisujući kako su se američki bibliotekari hvalili sa cenzorskim postupcima, Judith F. Krug svoj tekst ovako počinje:

»Na početku treba odbaciti dva mita: 1) intelektualna sloboda u bibliotekama je tradicija; i 2) intelektualna sloboda je uvijek bila glavni, ako ne i prvi dio temelja bibliotekarske usluge u SAD-u. Oba su mita, što ih kao date uzimaju mnogi bibliotekari, zasnovana na uvjerenju da bibliotekari podupiru statički koncept intelektualne slobode. Ništa, međutim nije udaljenije od istine od toga. Nema razdoblja u pisanoj historiji, ni dijela kugle zemaljske u kojima nije bilo ili nema cenzorskih navada. Svim cenzorima na svijetu zajedničko je to da nastoje na suzbijanju shvaćanja, razmišljanja i oblika njihova rasprostiranja ako nisu podudarna s njihovima. Naša struka trebala bi nastojati postići standarde razvijenih demokratskih zemalja, primjerice jedne Danske, u kojima su knjižnice posve neutralne ustanove koje drže svojom dužnošću da korisnicima stave na raspolaganje svu literaturu, bez obzira na političke, moralne ili vjerske vrijednosti.«¹²⁹

Za razliku od ovakvog stava, Aleksandar Stipčević u dvije svoje knjige, u »Sudbini knjige« (»Benja«, Lokve, 2000.), u poglavlju »Nepotrebne i nekorisne knjige«, a zatim opširnije i u »Socijalnoj povijesti knjige u Hrvata«, u poglavljima XIV, XV i XVI, bez ikakvih ograda drži opravdanim uništavanje tzv. »napred-

¹²⁹ Judith F. Krug, »Intellectual Freedom and ALA: Historical Overview« (u »Encyclopedia of Library and Information Science«, Miriam A. Drake (ed.), 2003., Volume Two, str. 1379 – 1389),

ne« ili »komunističke«¹³⁰ literature (»knjige klasika marksizma-lenjinizma, teoretičara samoupravnog socijalizma, knjige o slavnim podvizima partizana tijekom NOB-a, sabrana djela J. Broza Tita, E. Kardelja, V. Bakarića i mnogih drugih...«). Te knjige »u javnim su knjižnicama maknute s polica pristupačnim korisnicima i smještene u interna spremišta, a zatim su neprimjetno polazile na vječni počinak u tvornice papira. Nitko u narodu nije niti primjetio da su se one opet pojavile u javnosti, a još manje su primjetili da su one nestale iz knjižnica i knjižara. Nakon propasti komunizma gubi im se svaki trag, i to tako temeljito da su postale prave bibliografske rijetkosti. Propast komunističkog režima omogućio je ne samo knjižničarima nego i privatnim vlasnicima marksističke, partizanske, samoupravljачke i sl. literature da ih se riješe, tj. da ih pošalju u tvornice papira, (...) pod okriljem noći, bez fanfara i samilosti, odnosili su hrpe tih knjiga i bacali ih u kontejnere, onako kako su inače postupali sa smećem, (...) knjižničari ih najčešće nisu odmah slali u ta poduzeća, nego su ih pakirali, smjestili u pakete negdje u okviru knjižnice i – čekali da im netko kaže što treba s njima učiniti. Ipak, ti su paketi, jedan za drugim, nakon stanovita vremena, odlazili u poduzeća za skupljanje starog papira. To je bio kraj onih golemih količina 'naprednih' knjiga u Hrvatskoj, no ne samo u Hrvatskoj« (poglavlje XV, str. 452).¹³¹

¹³⁰ Oba ta izraza Stipčević ustrajno daje s navodnim znacima, smatrajući ih pejorativnima, pa stoga i literaturu što je ti izrazi obilježavaju. Iako smatra da je teško presuđivati što je to nepotrebna ili nekorisna knjiga, ipak se poduhvatio toga da barem na primjeru naše sredine to jasno pokaže: »Zbog zamršene sudbine koje proživljavaju knjige u vremenu i prostoru, bolje je i ne pokušati definirati sintagmu »nepotrebna knjiga«. Stoga ćemo razmotriti taj fenomen samo na hrvatskome prostoru i samo za razdoblje koje nas u ovoj knjizi zanima.« (»Socijalna povijest knjige u Hrvata«, str. 441.). A u našoj mu je sredini tzv. komunistička literatura, onako »in grossu«, bez ikakvih razlikovanja, jedina ilustracija nepotrebne i nekorisne knjige, literatura koju nitko nije htio čitati, knjige koje »su potpuno beskorisne i nikome, baš nikome potrebne«, knjige koje su »postale pravo smeće«, kako je izjavio i jedan od funkcionera i pisaca iz tog razdoblja (»Sudbina knjige«, str. 355.), a slična se formulacija nalazi i u knjizi iz 2008. Nevjerojatno je da je za njega samo ta, »komunistička literatura« beskorisna, nepotrebna, pravo smeće. Ni prije toga, a ni poslije ne spominje neku knjigu koja bi zaslužila takve epitete... Svoju poziciju »intelektualne nepristrasnosti« iskazuje i time što npr. ne spominje da su se u Gradskoj knjižnici Zagreb novinarki D. Vukov-Colić 1999. požalili kako ih uporno iz Ureda za kulturu grada Zagreba »zasipaju knjigama koje oni ne žele i za koje drže da su smeće – sve odreda knjigama kojih su autori »perjanice hrvatske demokracije« (D. Vukov-Colić, »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama«, »Zarez«, 1/5, 16. 4. 1999.). Zanimljivo je da ništa spornoga Stipčević ne vidi ni u knjizi Hrvoja Šošića »Hrvatski politički leksikon«, IV tom izišao 1999., pa upućujem čitaoca na poraznu ocjenu njenog sadržaja u bilješci D. Krile i S. Pavić u »Slobodnoj Dalmaciji« 12. 10. 1999., ili što ne vidi ništa spornoga u knjizi Zlatka Canjuge: »Vizija Hrvatske«, za koju Ante Tomić kaže »...da loše je napisan i nepromišljen, porazni saldo jedne pameti, koja je tuđmanizam dovela do neslučenih dubina besmisla«. (»Slobodna Dalmacija« 12. 10. 1999.). A pretpostavljam da mu nisu nepoznati ni članci Igora Lasića »Feralova inventura poraznih učinaka poreza na dodanu vrijednost te politike sufinanciranja i otkupa knjiga po načelu političke podobnosti. Društveno bijedna knjiga«, »Feral Tribune«, 20. 7. 1998. i Igora Lasića i Borisa Rašete »Dossier: književno desnilo. Piši kao što pucaš«, »Feral Tribune«, 3. 8. 2002. Treba li i dalje nabrajati?

¹³¹ O nepotrebним knjigama napisala je i diplomski rad bibliotekarka Nada Jirsak: »Nepotrebne knjige u narodnoj knjižnici«, Zagreb, rujan 1999. (mentor joj je bio Aleksandar Stipčević). Iz bilješke na str. 6. vidi se da je Nada Jirsak prije pisanja diplomskog rada već imala »20-godišnje radno iskustvo u Knjižnici Dubrava, koja je po namjeni narodna knjižnica: 10 godina kao knjižničar informator, a 10 godina kao knjižničar zadužen za nabavu knjiga«. Njen je stav o »nepotrebним knjigama« neusporedivo odmjereniji od Stipčevićevog jer joj

Netrpeljivost (ili mržnja), što ju je Aleksandar Stipčević iskazao prema sve-
mu što je »komunističko«, partizansko i samoupravno golema je. Intenzitet nje-
govog animoziteta ili na tome građene malicioznosti pa i neistine nema nikakve
svrhe pobijati i ostat će kao svjedočanstvo pristranosti i ideološkičnosti, kao pri-
mjer kako tzv. intelektualci postaju »sluge ideologije«, režimski apologeti, pred-
stavljajući sve to još i kao »znanost«.

U poglavlju XV, str. 445. iste knjige, riječ je i o financiranju »tih enormnih
količina knjiga komunističkih čelnika«. Za izdavanje postojala su »privilegira-
na poduzeća 'Naprijed', 'Spektar', 'Stylos' i neka druga, a tu su bili i različiti
instituti za proučavanje radničkog pokreta u Slavanskom Brodu, Splitu i dr. U
tim su se poduzećima uhljebili uvjereni boljševici, ali vrlo često i srbokomunisti,
koji su od izdavanja marksističke, samoupravne, partizanske i slične literature
vrlo dobro živjeli«. Zašto je izostavio »Školsku knjigu« ili recimo Institut za
radnički pokret u Zagrebu, gdje je godinama direktorovao Franjo Tuđman? A
svoditi »Naprijed« na taj dio izdavačkog programa, ignorirajući Predsokratovce,
Hartmana, Hegela, pa naše: Vranickog, Bošnjaka, Petrovića, Kangrgu, Kuvačića,
Flegu, sve odreda Stipčevićeve kolege s istog fakulteta? Jesu li i oni »boljševici i
srbokomunisti«? I zašto je pobogu čekao da im tek sada prilijepi tu etiketu, zašto
nije o tome govorio dok je većina od njih bila živa. A što je s Kalmanom Vajsom,
dugogodišnjim direktorom »Naprijeda«? Zar je i on »boljševik i srbokomunist«?

A gotovo bizarno je Stipčevićovo uspoređivanje postupanja s knjigama par-
tizana i ustaša (XVI poglavlje, str. 462):

»Partizani su svoje promidžbene brošure, novine, biltene i sl. umnožavali ciklostilima
i sličnim primitivnim tehnikama, a jedini cilj te proizvodnje bio je agitacijsko-propagan-
dističko promicanje komunističke ideologije«, a da su u istom ratu »na protivničkoj strani
bojišnice mnogo bolje ocijenili čemu služe knjige vojnicima, pokazuje inicijativa ustaških
vlasti za opskrbu hrvatskih domobrana knjigama. O tome je Ministarstvo domobranstva iz-
dalo preporuku o sabiranju knjiga po kućama i njihova slanja domobranima na bojišnicama«.

Kakva dirljiva briga za kulturu i obrazovanje! A jesu li i ustašama knjige
slane da razbibrigom kratae vrijeme i kulturno se uzdižu? Takva briga za kulturu
ide ruku pod ruku s Mihanovićevim informiranjem javnosti sa saborske govornice
da se u Jasenovcu izvodila opereta »Mala Floramy« ili s izjavom Milana
Vukovića da Hrvati u ratnim okršajima 1990-ih nisu mogli činiti ratne zločine jer
su se branili, ili s Bozanićevom izjavom da 1945. Narodnooslobodilačka vojska
nije oslobodila, nego »okupirala« Hrvatsku, »zatvor za nas«, ili s fikcijama da su
partizani bili »primitivci«, gotovo pa rulja, a ustaše i kvislinzi svih vrsta naprotiv,

je osnovno polazište profesionalni kriterij – čitanost knjige. U primjeni tog kriterija ona ukazuje na odgovor-
nost bibliotekara zbog nastojanja svakog od dva politička režima (u Hrvatskoj u posljednjim godinama) da u
biblioteke »uguraju« režimsku literaturu. Dio njenih zapažanja i ocjena citirat ću na odgovarajućem mjestu u
drugom dijelu knjige.

sve odreda, »civilizirani« i kulturi posvećeni pregaoci.

Važno je imati na umu, da nije samo A. Stipčević (iz bibliotekarskih redova) potvrdio postojanje prakse »čišćenja knjižnica« od »nepodobne«, »nepotrebne«, »zastarjele« literature. Tu potvrdu nalazimo i u radovima nekolicine drugih autora bibliotekara. Naročito bih uputio čitaoca na tekst Dragutina Katalenca »Narodne knjižnice između narodnog preporoda i knjige za sve: osvrt na stanje fondova narodnih knjižnica – slavonsko-baranjsko iskustvo« (referat na 29. Skupštini HBD, »VBH« br. 3 – 4, 1994., str. 59,60), koji u dijelu referata pod naslovom: »*Narodne knjižnice i njihovi fondovi u svjetlu demokratskih promjena u društvu: deideologizacija fondova, pročišćavanja, cenzura i autocenzura*« kaže i ovo:

»Nakon sloma socijalističkog/komunističkog svjetonazora i dolaskom političkih promjena označenih uvođenjem višestranačke parlamentarne demokracije pristupilo se i (pre) vrednovanju ukupnih fondova narodnih knjižnica, naročito unutar korpusa humanističkih, društvenih i srodnih znanosti.

Uvidom u fondove narodnih knjižnica uočena je njihova znatna ideološka označenost i monolitnost, pri čemu je u svim slavonsko-baranjskim knjižnicama došao na vidjelo očit nedostatak literature za širenje i njegovanje kulture demokracije. Značajan prodor/ulazak ove literature na police narodnih knjižnica, kao i druge građe sadržajno u duhu višestranačkog političkog sustava otežan je zbog nedostatka sredstava, ali i nedostatka kvalitetnih izdanja i izdavačkih projekata odgovarajućeg sadržaja.

Nužno pročišćavanje i rasterećivanje knjižničnih fondova od prekobrojnih primjeraka neaktuelnih i nepotrebnih knjiga više je puta u slučaju slavonsko-baranjskih (narodnih) knjižnica bilo pod negativnim uplivom »sive« cenzure lokalne sredine ili autocenzure samih bibliotekara (npr. slučaj »Slatina« ili slučaj osnovnoškolskih knjižnica broskog područja)...

Postotak zastarjele i neadekvatne građe u slučaju fondova narodnih knjižnica može se tek posredno utvrditi proučavanjem dokumentacije o otpisu građe. U velikom broju slavonsko-baranjskih knjižnica otpis se kreće od 15 – 25% ukupnog fonda (visok postotak otpisane građe djelomično je posljedica višegodišnjeg neprovođenja otpisa).

Građa predviđena za otpis na osnovi zastarjelosti i neaktuelnosti često je građa »sivom« cenzurom ili autocenzurom označena kao ideološki ili nacionalno nepodobna. Praćenje cirkulacije/korištenja pojedine knjige bilježenjem njezine posudbe kao osnove za procjenu zastarjelosti knjige, još uvijek nije uvrježena praksa.«

O odstranjivanju »neprimjerene i neaktulne građe« pisao je i Branko Kolić (»Izlučivanje knjižničke građe i otpis knjiga u Požeškoj gimnaziji«, »Nastavni vjesnik«, broj 7 – 8, studeni 1998., str. 118 – 120), a Mirjana Vujić je obazrivo i eufemistički govorila o toj praksi: »Bez obzira na pojedinačne žalosne primjere odstranjivanja i uništavanja knjiga u pojedinim knjižnicama, koje su se učinile nepoćudnim u samostalnoj Hrvatskoj od 1990. godine, nadam se da je razdoblje cenzure i zatvorenih fondova za nama.« (»Zatvoreni fond cenzuriranih knjiga u praksi jedne knjižnice« »VBH«, br. 3, 2000., str. 104). Podsjećam čitaoca i na ranije citiranu opasku Brune Dobrića o proširenom izlučivanju tzv. ćirilične

(srpske) literature – što potvrđuje, primjerice, već citirani »slučaj« iz Vrsara, a također i izjava Petra Mamića, ravnatelja osnovne škole Pojišan:

»Naša školska knjižnica posjedovala je knjige i časopise koji su samozatajno iz sjećanja djece brisali hrvatsko ime, hrvatsku književnu baštinu i jezik. Od devet tisuća knjiga najveći broj otpada na pisce ordinarne četnike iz srpske, crnogorske i bosanske književnosti. Da bismo spasili zdravi duh naših učenika, morali smo otpisati šezdeset posto knjiga!« (navedeno u: B. Dežulović – P. Lucić, »Greatest Shits. Antologija suvremene hrvatske gluposti«, Biblioteka Feral Tribune, Split, 1999., str. 336)

Primjeri uništavanja knjiga, što su objavljeni, ukazuju da se institut revizije i otpisa koristio kao formalni izgovor, kao »zakonski« paravan za uništavanje knjiga, za čišćenje knjižnica od nepodobne ili nepoćudne literature tamo gdje se nisu poštivala pravila profesije, iako je ogromna većina bibliotekara odoljela sivoj cenzuri, autocenzuri i (pre)vrednovanju knjižnih fondova.

IV.

SANKCIONIRANJE UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih – MOGUĆNOSTI I STVARNOST

Insistiranjem na izrazu »uništavanje knjiga« želim upozoriti da je riječ o nečemu na što se mora reagirati. Prije svega snažnom moralnom osudom, pošto se radi o narušavanju kodeksa profesije i ponašanju suprotnom općim i strukovnim međunarodnim deklaracijama, ali i sankcijama koje su zakonom propisane za počinioc.

Pored »Opće deklaracije o pravima čovjeka«¹³² iz 1948. posebno odredaba o neometanom protoku informacija, zatim dokumenta IFLA-e (Međunarodne federacije bibliotekarskih udruženja), »Knjižnice i intelektualna sloboda«¹³³, usvojenog krajem ožujka 1999. te »Izjave o slobodnom pristupu informacijama«,¹³⁴

¹³² Za naše razmatranje posebno su važne tri točke Deklaracije: 19., 27., 30. U točki 19. se kaže: »Svatko ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvaća i pravo da ne bude uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obavještenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice«. Točka 27.: »Svatko ima pravo slobodno sudjelovati u kulturnom životu zajednice, uživati u umjetnosti i sudjelovati u naučnom napretku i u dobrobiti koja otuda proistječe. Svatko ima pravo na zaštitu moralnih i materijalnih interesa koji proistječu od svakog naučnog, književnog ili umjetničkog djela čiji je on tvorac«. A u završnoj točki 30. stoji vrlo važna odredba: »Nijedna odredba ove Deklaracije ne može se tumačiti kao pravo za ma koju državu, grupu ili osobu da obavlja bilo koju djelatnost ili bilo kakvu radnju usmjerenu na rušenje prava i slobode koji su u njoj sadržani«.

¹³³ U nas je prijevod promptno objavljen u glasilu Hrvatskog knjižničarskog društva »Novosti«, listopad 1999. godine, a zatim je ponovno objavljen i u rubrici »Dokumenti« (str. 155 – 162) časopisa »Vjesnik bibliotekara Hrvatske«, broj 3, 2000. (ovaj je broj VBH posvećen temi: »Slobodan pristup informacijama«). Dokument je vrlo sažet, ali i vrlo jasan u osnovnim odredbama o obavezi da se bibliotekarska profesija odupre svakom obliku diskriminacije knjige i korisnika – po bilo kom osnovu. Navodim s obzirom na to četiri njegove odredbe: »Knjižnice moraju jamčiti i olakšati pristup oblicima znanja i intelektualne aktivnosti. U tom će cilju knjižnice priskrbiti, čuvati i učiniti dostupnom najrazličitiju građu koja odražava raznovrsnost i raznolikost društva«. Zatim: »Knjižnice će se pobrinuti da odabir i dostupnost knjižnične građe i usluga budu predmetom profesionalne prosudbe, a ne političkih, moralnih i vjerskih gledišta«. Zatim: »Knjižnice će slobodno prikupljati, organizirati i širiti informacije i suprotstavljati se bilo kojem obliku cenzure«. I još: »Knjižnice će omogućiti da građa, pogodnosti i usluge budu jednako dostupne svim korisnicima. Neće biti diskriminacije prema rasi, vjeri, spolu, ili bilo kojem drugom kriteriju«. (VBH, broj 3, 2000., str. 158)

¹³⁴ O usvajanju tog dokumenta Aleksandra Horvat kaže: »Kao i neka druga knjižničarska društva, Društvo je odlučilo izraditi i objaviti vlastitu izjavu o svom stajalištu prema slobodnom pristupu informacijama. Smatralo se da bi ta izjava mogla biti privremenom dopunom etičkoga kodeksa, do donošenja novoga. Izjava je usvojena na skupštini Društva u Lovranu 2000., no pitanje je koliko je doista prihvaćena među našim knjižničarima. Njezin je sadržaj većim dijelom prenesen iz spomenutoga IFLA-inog dokumenta, no dodan

usvojene 2000., ovdje mislim i na bibliotekarski *lex specialis* kao i na zakonodavna uporišta iz područja zaštite baštine i kulturnih dobara.

U nacionalnoj pravnoj regulativi o odgovornosti za postupanje s knjižnom građom govore dva temeljna pravna akta: Kazneni zakon (NN 107/97, ispravke, izmjene, dopune: NN 28/98, 50/00, 129/00, 51/01, 11/ 03, 105/04), zatim Zakon o knjižnicama (NN 105/97, ispravke i dopune: NN 5/98, 104/00) te pravilnici: Pravilnik o reviziji i otpisu knjižnične građe (NN 21/02), Pravilnik o zaštiti knjižnične građe (NN 52/05) i Pravilnik o matičnoj djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj (NN 43/01). Zbog ratnih okolnosti, relevantna je i Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (NN MU 6/02).¹³⁵

U Kaznenom zakonu, za predmet o kojemu je riječ u ovoj knjizi, čine mi se posebno važne sljedeće odredbe:

- o diskriminaciji po bilo kojoj osnovi, ali posebno po nacionalnoj, rasnoj ili po uvjerenju, političkom, vjerskom itd. (u grupi »Povreda ravnopravnosti građana« to su članci 106 i 107)
- o odgovornosti za uništavanje knjiga čl. 222., naročito stavak (2), koji glasi: »Tko oštetiti, izobličiti, uništi ili učini neuporabljivom tuđu stvar koja služi za vjerske svrhe, kulturno dobro, posebno zaštićeni objekt prirode, umjetnički predmet, stvar od znanstvenog ili tehničkog značenja, koja se nalazi u javnoj zbirci, zaštićenoj privatnoj zbirci, ili je izložena za javnost, ili stvar koja služi za javne potrebe ili koja uljepšava trgove, ulice ili parkove.« U stavku (3) se pak kaže da se za takvo djelo podnosi privatna tužba, osim ako je riječ o »zaštićenom prirodnom ili kulturnom dobru« ili je »oštećena stvar u državnom vlasništvu.« A knjiga je kulturno dobro i to javno kulturno dobro
- o odgovornosti za davanje lažnog iskaza (čl. 303.), s tim u vezi naročito čl. 312. (krivotvorenje službene isprave), čl. 313. (posebni slučajevi krivotvorenja isprave) i čl. 315. (ovjerovljavanje neistinitog sadržaja),
- odredbe preuzete iz međunarodnog prava, dane posebno u glavi XIII: »Kaznena djela protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom«, a formulirane kao genocid u čl. 156. i 158., kao rasna i druga diskriminacija u čl. 174. i kao »uništa-

je tekst za koji su članovi Komisije smatrali da je potreban našem članstvu jer je specifičan za naše prilike. U Izjavi se članovi Društva pozivaju da se u radu vode stručnim, a ne ideološkim, političkim ili osobnim razlozima, a Društvo se obvezuje i javno zastupati i braniti pravo svojih članova da postupaju u skladu s načelima iznesenima u Izjavi«. Upućujem na dva rada Aleksandre Horvat: 1) »Riječ urednika: Slobodan pristup informacijama« (VBH, broj 3, 2000.); 2) »Hrvatsko knjižničarsko društvo i slobodan pristup informacijama« (»Zbornik radova s okruglog stola o slobodnom pristupu informacijama u službi kulturnog razvitka«, ur. A. Horvat-A. Belan-Simić, HKD, Zagreb, 2002.)

¹³⁵ Kako nisam profesionalno pravnik nije isključeno da ću možda pogriješiti u ponekom tumačenju pravnih odredaba, ma koliko se trudio da to izbjegnem. Bitnim ipak smatram smisao i društvenu intenciju propisa da spriječe društveno nepoželjne postupke, a to je okolnost na kojoj inzistiram.

vanje kulturnih dobara i objekata u kojima se nalaze kulturna dobra« u čl. 167.¹³⁶

Odredbe Kaznenog zakona protežu se na sve one koji ih krše, a kad je riječ o uništavanju knjiga – onda je jasno da je krug odgovornih neusporedivo širi od bibliotekarskog. Naglašavam to jer bi se pregledom objavljenih napisa o uništavanju knjiga moglo zaključivati da se uništavanje knjiga događalo samo u bibliotekama – što naravno nije točno.

U Zakonu o knjižnicama predviđene su sankcije (čl. 51): »ako knjižnica ne dostavi podatke potrebne za obavljanje stručnog nadzora (članak 20. Stavak 1, članak 47.); ako se utvrdi da knjižnica nije poduzela mjere za zaštitu knjižnične građe (članak 45.); ako se utvrdi da knjižnica nije uredno provela reviziju knjižničnog fonda (članak 46.)« (propisivanje sankcija je, po mom mišljenju, značajan i važan napredak u odnosu na Zakon iz 1973. koji izričito nije propisao nikakve sankcije). Postupak revizije i otpisa određen je Pravilnikom, a i zaštitu građe pobliže određuje poseban Pravilnik. U tom je Pravilniku, u čl. 6. zapisano: »U svrhu trajnog očuvanja knjižnične građe knjižnice su obvezne štititi građu od uzročnika propadanja – vlage, prekomjernog sunčevog ili umjetnog svjetla, bioloških i atmosferskih utjecaja i onečišćenja te odstupanja od optimalne temperature«. Tome dakako treba pridodati i Pravilnik o matičnoj djelatnosti knjižnica u Hrvatskoj, prema kome matične službe stručno nadziru rad knjižnica, uz redovite preglede i analize njihova rada. Zadnji stav čl. 58. Zakona o knjižnicama govori o propisima koji prestaju važiti donošenjem ovoga zakona i izričito određuje da »propisi doneseni za provedbu zakona iz stavka 1. ovoga članka« (radi se o Zakonu o bibliotečnoj djelatnosti i bibliotekama iz 1973. godine) »ostaju na snazi do donošenja propisa iz članka 57. ovoga Zakona«. To znači da su i upute o reviziji i otpisu iz 1983., odnosno 1992., i 1997. i za narodne i za školske knjižnice važile sve do 2001. odnosno 2005. godine.¹³⁷

Zakoni o bibliotekarstvu, kako onaj iz 1973. tako i onaj iz 1997., naročito naglašavaju značenje Statuta knjižnica u kojem se definiraju, uz ostalo, i pitanja vezana uz reviziju i otpis i zaštitu knjižničnog/knjižnog fonda. Nije moguće ovdje baviti se istraživanjem sadržaja Statuta, ali se može sa sigurnošću uzeti da odredbe Statuta nisu mogle biti formulirane mimo onoga što su zakonski ili/i

¹³⁶ Andras Riedlmayer mi je 29. 1. 2005. na pitanje mogu li se te međunarodne konvencije primjeniti i kad zemlja nije u ratu, odgovorio: »Ženevska konvencija i njeni protokoli iz 1977. primjenjuju se za trajanja rata. U slučaju Hrvatske to znači da se primjenjuje za razdoblje 1991 – 1995. Cjelokupna teritorija države pokrivena je Ženevskim konvencijama za razdoblje trajanja konflikta. Drugim riječima, primjenjivost nije ograničena samo na područja na kojima se vrše oružane borbe«. Mislim da se u našoj situaciji, s obzirom na obilježja društvenih konflikata, takav stav može bez ikakvih ustručavanja prihvatiti.

¹³⁷ Iz toga se može zaključivati i da su dva čuvena »Naputka« iz 1992. bili akti samovolje i da su doneseni »na mah«. Ni u jednome od njih nema napomene o prestanku važenja dotad pravno važećih akata i o njihovoj zamjeni ovim novim. A propis se Ministarstva k tome još i okitio podužim nabranjem propisa na koje se oslanja (»Na temelju...«).

podzakonski akti odredili.

Treće uporište za sankcioniranje neprimjerenog postupanja s knjigama jest Etički kodeks Hrvatskog knjižničarskog društva i Izjava o slobodnom pristupu informacijama.

U Izjavi se navodi:

»Hrvatsko knjižničarsko društvo podržava, promiče i brani intelektualnu slobodu u skladu s čl. 19. Opće deklaracije UN o ljudskim pravima, s čl. 10. Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda i s čl. 38. Ustava RH. Hrvatsko knjižničarsko društvo u cjelosti prihvaća i podržava IFLA-inu izjavu Knjižnice i intelektualna sloboda iz 1999. godine, te Uneskov manifest za narodne knjižnice iz 1994. godine i Manifest za školske knjižnice iz 1999. godine (...) Hrvatsko knjižničarsko društvo poziva svoje članove da se u svom radu uvijek vode stručnim, a ne ideološkim, političkim, osobnim ili drugim kojim razlozima, i da se suprotstave svim pokušajim zlorabe struke za promicanje političkih, materijalnih ili osobnih ciljeva«.

Naravno, navodi se i obaveza »pridržavanja svih načela naznačenih u spomenutim dokumentima«, a »zauzimanje za pravo na znanje, i s tim u svezi omogućavanje slobodnog prijenosa informacija, osnovna je odgovornost knjižničarske struke pred javnošću«. Stoga je logično da se i u Etičkom kodeksu inzistira na tim načelima (profesionalno djelovanje »u skladu s odgovarajućim međunarodnim i domaćim stručnim normama«, »priznavanje prava na znanje i neometan pristup informacijama za sve«...) te se u osam točaka definira za što će se bibliotekari zalagati (primjerice: »jednak pristup informacijama za sve korisnike«, »primjena profesionalne prosudbe bez utjecaja političkih, moralnih i vjerskih gledišta ili materijalnog interesa«, »suprotstavljanje i neprihvatanje bilo kojeg oblika cenzure«). Završnim stavom HKD se obavezuje na podršku i »primjenjenu zaštitu« bibliotekarima u ostvarivanju odredbi Kodeksa, ali i moguću arbitražu Etičkog povjerenstva u »primjeni i poštivanju Kodeksa«. Pretpostavljam da Etičko povjerenstvo ipak ima razrađene kriterije za sankcioniranje bibliotekara koji krše profesionalna pravila, uključujući i načela Etičkog kodeksa.

Bez obzira na eventualne zamjerke tekstu, mora se reći da je donošenje Etičkog kodeksa bitan korak u definiranju bibliotekarske profesije u duhu stava što ga je Aleksandra Horvat formulirala – samokontrola kao bitna oznaka profesije.

Treba ovdje dodati još jednu opasku. Zakon o knjižnicama je u prvotnom tekstu u čl. 3. odredio: »Knjižnična se djelatnost obavlja kao javna služba. Knjižničnu djelatnost obavljaju knjižnice.« Tri godine kasnije taj je tekst dopunjen novim stavom: »3. Zadaća knjižnica je da u *ostvarivanju javne službe* nastoje zadovoljiti obrazovne, kulturne i informacijske potrebe *svih građana* na području svoga djelovanja te da promiču čitanje i druge aktivnosti u cilju unapređivanja *ukupnoga kulturnoga života zajednice*.« (kurzivi A. L). Nema dakle odvajanja na više ili manje »ravnopravne« pojedince, skupine, građane, na »našu

i njihovu« literaturu, na »prihvatljivo i neprihvatljivo« pismo itd. Ne bi smjelo biti samovolje i arbitrarnosti u vođenju knjižnice, a priroda javne službe podrazumijeva i to da je knjižnica otvorena svim građanima, da je dužna polagati računa o svom radu javnosti i da je dužna korespondirati s javnošću o svemu što se tiče rada biblioteke¹³⁸.

Iz ovog kratkog pregleda pozitivnih propisa vidi se da je za neprofesionalan, neetičan, diskriminatorski postupak s knjigama, za uništavanje knjiga, za diskriminaciju ljudi kao korisnika bibliotečnih fondova i biblioteka kao izvora informacija po bilo kojoj osnovi, za proglašavanje bilo koje vrste literature ili pisma »nepoželjnim«, »nepotrebnim«, »nekorisnim«, »nepodobnim«, »smećem« itd., za donošenje uputstava koji su u suprotnosti s proklamiranim načelima i odredbama pozitivnih propisa – postojala mogućnost sankcioniranja.

Koliko mi je poznato, ni u jednom od registriranih slučajeva nepropisnog postupanja s knjigama, sankcija nije bilo.

¹³⁸ Sa stanovitom dozom ironije htio bih primjetiti: zar je trebalo najprije potpuno ignorirati, da bi se zatim usvojila formulacija koja de facto ponavlja bitne elemente javnosti rada određene Zakonom iz 1973. godine (čl. 3., 4., 5.). Isto tako, formulacija čl. 2. Zakona iz 1997. (»Knjižnična je djelatnost od interesa za Republiku Hrvatsku.«) po mom je mišljenju bitno lošija od formulacije čl. 2. Zakona iz 1973. (»Bibliotečna djelatnost od posebnog je društvenog interesa.«). U analitičkoj razradi oba određenja bitno je kako će se formulirati »interes Republike Hrvatske«, a kako »društveni interes«. Nadam se da će se jednom ipak netko poduhvatiti i toga zadatka, a iskustvo prevrata u Hrvatskoj 1990-ih pruža u tom pogledu obilje materijala.

V. MEĐUNARODNI ODJECI UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih

Međunarodni odjeci uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih vjeran su odraz tretmana što ga je taj fenomen, uglavnom ili pretežno, imao i u službenoj Hrvatskoj – evidentirala su se samo uništavanja biblioteka i knjiga u zonama ratnih okršaja, pri čemu se uništavanje isključivo pripisivalo »agresoru«, a o uništavanju knjiga na područjima izvan ratnih okršaja namjerno se službeno šutjelo.

Internacionaliziranje hrvatskog knjigocida 1990-ih preko objektivnih informacija bilo je slabašno u usporedbi s informacijama prožetim režimskim propagandizmom ili specijalnoratovskim svrhama.

Poprilično od tih karakteristika pate i sve tri publikacije (»Herritage...«, »Guide...«, »Wounded...«) nastale 1992. – 1994. kojima je namjera bila selektivno informiranje međunarodne javnosti, »u interesu obrane hrvatske kulture pred navalom barbara« i u kojima su prešućivana sva uništavanja spomeničke i knjižne baštine izvan područja oružanih sukoba.

Žalosnoj praksi ideološki motiviranog uništavanja knjiga prvi je javno pokušao dati međunarodnu dimenziju Igor Lasić u članku »Hrvatski knjigocid. Naklade su planule«, »Feral Tribune« 29. 6. 1998.: »O otpisu ili uništenju stotina tisuća knjiga nema ni jedne riječi u nedavnom hrvatskom Izvještaju o kulturnoj politici Vijeću Europe; OEES o tome također ništa ne zna¹³⁹. Budući da su se upravo stoga u više navrata hrvatski kulturtregeri nemalo ostrvili na one koji bi ih uspoređivali s Državnim ministarstvom za narodnu prosvjetu i propagandu spomenutoga Josepha Goebbelsa nije zgorega ukratko pregledati nekoliko dostupnih nam primjera sumnjivog tretmana javnoga knjižničnog fonda u neovisnoj Hrvatskoj«.

Tristo stranica informativnog i preglednog »...Nacionalnog izvještaja...«, ¹⁴⁰

¹³⁹ Predstavnici Evropske komisije o »(pre)vrednovanju knjižnog fonda« u Gradskoj biblioteci Ogulina bili upozoreni. Vidjeti dnevničku bilješku Čedomira Višnjića od 12. 10. 1993. u »Prosvjeta«, broj 50, april 2002., str. 6.

¹⁴⁰ »Izvještaj...« je objavljen kao dio jedinstvenog projekta Vijeća Evrope, njegovog Vijeća za kulturnu suradnju: »Cultural Development Policies in Member States: Cultural Policy in Croatia. National Report«, 1998. godina. Vrijedi ovdje skrenuti pažnju na dvije zanimljive opaske, koje nisu, doduše, izravno u vezi s našom

na čijoj su izradi surađivala 23 stručnjaka za određena područja, pregledao sam vrlo pažljivo, prvenstveno dakako one dijelove koji obrađuju problematiku spomeničke baštine (str. 193 – 202) i bibliotekarstva (str. 209 – 214). Spominju se štete nastale usljed agresije, tj. ratnih djelovanja, ali ni u jednom od ta dva dijela Izvještaja zaista nema ni riječi o uništavanju bilo spomeničke baštine, bilo knjižne građe u područjima gdje nije bilo oružanih sukoba, iako su autorima Izvještaja morale biti, a siguran sam i da su im bile poznate činjenice o »našem« rušenju spomenika i o »našem« uništavanju knjiga, pa je nerazumljivo zašto su te činjenice prešućene, zanemarene i ignorirane.

Ni u »Izvještaju Republike Hrvatske o primjeni međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima« (»Initial Report of the Republic of Croatia on the Implementation of International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights«) nema o »našem« uništavanju spomeničke baštine i knjižne građe nikakve informacije. Na taj je »Izvještaj...« Građanski odbor za ljudska prava (GOLJP) iz Zagreba reagirao u dva navrata (1999. i 2001.)¹⁴¹. Primjere kršenja odredaba Međunarodnog pakta, među kojima se navodi i pet primjera diskriminacije i uništavanja knjiga, uputio je GOLJP i Odboru za ljudska prava Ujedinjenih naroda.

Takav je pristup fenomenu uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih, čini mi se, odlučujuće utjecao da se i u nekoliko tekstova što su tokom 1990-ih nastali izvan Hrvatske,¹⁴² problem uništavanja knjižne građe prikaže jednostrano, da se

temom. U uvodu se navodi izjava Žarka Domljana (tadašnjeg predsjednika Sabora) iz 1990. da glavni cilj hrvatskog razvoja neće biti ekonomski rast nego kulturni razvoj, koji neće uključivati samo umjetnost i kulturno naslijeđe, nego i školovanje i obrazovanje (str. 25, 26), ali je odmah zatim u tekstu ta izjava ocijenjena kao »preoptimistično gledanje« (str. 27). A u poglavlju o spomenicima nalazi se i ova formulacija: »Razaranje je, paradoksalno, pomoglo rasvjetljavanju vrlo raznolike nacionalne baštine, nakon mnogih dekada totalnog zanemarivanja problema ukupnog naslijeđa. Upravo je razaranje hrvatskog naslijeđa bilo ono, što je pružilo jedan od najvažnijih argumenata za uključivanje međunarodne zajednice u pomaganju Hrvatske« (str. 196, 197). Ova ocjena mi se čini nevjerovatnom.

¹⁴¹ »Izvještaj...« je kao Vladin dokument upućen Odboru za ljudska prava Ujedinjenih naroda. Taj je Odbor u dva navrata zatražio od GOLJP-a, kao nevladine organizacije, da komentira navode vladinog »Izvještaja...« (prvi put iz New Yorka, drugi put iz Ženeve). Oba puta GOLJP se odazvao.

¹⁴² Ovdje imam na umu sljedeće naslove, koje sam konzultirao. Na prvom mjestu je razmjerno opširan članak što ga je napisala Vesna Blažina, »Memoricide ili čišćenje kulture: rat protiv biblioteka u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini«, »Documentation et bibliothèques«, vol. 42 (1996), pp. 149 – 164. Francuski tekst (»Mémoricide ou la purification culturelle: la guerre contre les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine«, by Vesna Blazina, Chef de service, Développement des collections et Publications officielles, Bibliothèque des lettres et des sciences humaines, Université de Montréal). S obzirom da je autorica članka »napravila terensko istraživanje u periodu od 1993. – 1994. godine« (posebno zahvaljuje profesorici Aleksandri Horvat sa Sveučilišta u Zagrebu »za podatke koji se odnose na Hrvatsku« i Andrasu Riedlmayeru (Harvardski univerzitet, USA) »za podatke koji se odnose na Bosnu.« – ovaj je članak reprezentativan za »inozemna« reagiranja na složenu situaciju konflikta na području SFR Jugoslavije. Nadalje, važan je članak: Detlin Karen J., što sam ga naveo u fusnoti 65 i članak Andras Riedlmayera. Uz to spominjem još i ove kraće članke: Philips Zlata, »Libraries are Devastated in War – Torn Croatia«, »American Libraries«, 23 (Marc), 1992.; Tatjana Lorković, »Wounded libraries in Croatia' (book review)«, »Libraries & culture«, vol. 30, Spring 1995.; Ivanišević

zanemari cjelina fenomena, iako su već tada bile na raspolaganju javno objavljene činjenice koje su cjelovitiju obradu omogućavale.

Za primjer jednostranog prikaza uzimam članak Vesne Blažina, jer je najopširniji i, sudeći prema sadržaju i kategoričnosti tvrdnji, najambiciozniji. Cjelinom teksta se ne mogu ovdje baviti,¹⁴³ nego ću se zadržati samo na osnovnoj manjkavosti koja se tiče naše teme.

Autorica kao bitne pisane izvore za svoje ocjene i stavove izričito navodi knjige R. Ivančevića, »Cultural Heritage of Croatia in the War 1991 – 1992« (1993.) i »Trezori umjetnosti Hrvatske« (1993.), zatim knjige: »Wounded Libraries in Croatia« (T. Aparac-Gazivoda i D. Katalenac, 1993.) i »Croatian Libraries on Target: Guide« (Čelić-Tica i drugi, 1993.). U opširnoj literaturi naročito još: I. Kostović et al. (eds) »Mass Killing and Genocide in Croatia 1991/1992: a Book of Evidence« (1992.) i Izvještaje Vijeća Evrope. U svom tekstu ona prepričava tvrdnje iz navedenih izvora iako se poziva na svoje »terensko istraživanje u periodu od 1993. – 1994. godine«, a to moramo shvatiti kao njen boravak u Hrvatskoj. Nevjerojatno je da su joj promakle prve vijesti da je uništavanja knjiga, tj. knjižne

D., »Nell'inferno della Croazia ce ancora chi ha desiderio de leggere«, »Biblioteche oggi«, 12 (1), 1994.; Stipčević Aleksandar, »Biblioteche distrutte e roghi di libri in Croazia 1991.«, »Il bibliotecario«, No 31 (gen-naio/marzo), 1992. Ivanišević i Stipčević članak nisam imao mogućnost pribaviti i pročitati, stoga ih ne mogu komentirati, ali imajući na umu Stipčevićeve tekstove s kojima se oglašio u povodu »uništavanja knjiga u Hrvatskoj« (uvodna bilješka u brošuri »Wounded Libraries in Croatia«, pa zatim njegova dva polemička članka u »Hrvatskom slovu«, koja oštro oponiraju pisanju Milana Kangrga o tom problem), mislim da neću pogriješiti pretpostavim li da je i ovaj članak, objavljen u Italiji, pisan u istom duhu i s jednakom porukom. Dodao bih još i dvije rezolucije o problematiki uništavanja kulturnih institucija, onu ALA (American Library Association), usvojenu na skupu u Denveru januara 1993. (vidjeti u: »International Leads«, 7 (2), 1993.), kao i: IFLA rezoluciju, usvojenu na Generalnoj skupštini u Barceloni augusta 1993. (vidjeti u: »IFLA Annual 1993. Proceedings of the 59th Council and General Conference, Barcelona 1993.«, K. G. Saur, 1994., pp. 83 – 84.

¹⁴³ Potpuno izostavljam osvrt na tematiku koja se tiče Bosne i Hercegovine. Problematikom uništavanja kulturnih dobara, a u tom sklopu biblioteka i knjiga, posebno se bavio Andras Riedlmayer. On je bio angažiran kao stručnjak da za potrebe ICTY-a u Den Haagu, njegova tužiteljstva, izradi studije o spomenutoj problematiki. Upućujem zainteresiranog čitaoca na sljedeće naslove: 1) András Riedlmayer (Principal Investigator), »Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992 – 1996: A Post-war Survey of Selected Municipalities« (Izvještaj za ICTY, Haag); 2) »Libraries Are Not for Burning: International Librarianship and the Recover of the Destroyed Heritage of Bosnia and Herzegovina« (referat podnesen na 61. Generalnoj konferenciji IFLA-e, 20. – 25. augusta 1995.) Zahvalan sam gospodinu Andras Riedlmayeru koji mi je spremno odgovorio na moje traženje i oba dokumenta poslao. Zainteresirani čitalac će dobiti nekoliko informacija o uništavanju knjiga i biblioteka u BiH i iz: Ivan Lovrenović, »The Hatred of Memory: In Sarajevo, Burned Books and Murdered Pictures«, »The New York Times«, 28. May 1994. (Lovrenović tu opisuje kako je i njegova lična biblioteka uništena); Sanela Hajdarhodžić, »Bosnia: Sarajevo's Missing Tomes«, »BCR« No. 284, 28. September 2001.; Davor Pašalić, »U Sarajevu najveće namerno spaljivanje knjiga u modernoj istoriji. Uništeno 1,5 miliona knjiga«, »Глас јавности« (internet izdanje), Beograd, 26. 3. 2003. Već ranije sam citirao tekst o tome iz knjige Miljenka Jergovića: »Who Will Be the Witness. Biblioteke« (»Sarajevski Marlboro«). Instrukativan je i prilog: Kemal Bakaršić, »Bosna i Hercegovina na putu u društvo znanja: posljedice ratnog sukoba i rekonstrukcija nacionalnih zbirki«, »Slobodan pristup informacijama«, Zbornik materijala 4. i 5. »Okruglog stola« (ur. A. Belan Simić-A. Horvat), HKD, Zagreb, 2007. Naravno, time se ne iscrpljuje uvid u tragediju što je u Bosni i Hercegovini zadesila, uz ostalo, i biblioteke, odnosno knjige općenito.

građe i spomeničke baštine, naravno, bilo i tamo gdje se nije ratovalo. To, najblaže rečeno, govori o »manjkavosti« terenskog istraživanja, a opservacije i ocjene su joj reklo bi se »impresionističke«. Evo primjera: »Primorana da se povuče sa hrvatske teritorije listopada 1991. godine« (iz Zadra, opaska A. L.) »srpska federalna vojska se našla pred velikom dilemom. Naravno, treba se povući sa cijelom vojnom artiljerijom, ali što uraditi sa bibliotekom od 200.000 knjiga? Srpski oficiri su odlučili spaliti u zadarskoj kasarni sve knjige s latiničnim rukopisom, smatrale ne-srpskim. Dim knjiga koje su gorjele, bio je vidljiv sljedeća dva tjedna s više kilometara udaljenosti. U istoj je operaciji 60 kompjutera uništeno sjekirama (Aparac-Gazivoda, 1993., str. 6; Philips, 1992.)«

A evo kako glasi opis u izvornom tekstu koji je napisao A. Stipčević, a ne T. Aparac-Gazivoda:

»U Zadru su upotrebili veoma stari način uništavanja knjiga. Kada je Jugoslavenska armija bila prisiljena u žurbi napustiti kasarne, komandanti tih kasarni su odlučili zapaliti *sve knjige*« (kurziv A. L.) »korištene od nastavnika i vojnika vojnih škola koje su bile stampane latinicom i koje bi stoga mogle podsjećati na hrvatske. Tisuće knjiga bilo je naslagano na kup usred dvorišta jedne od kasarni u Zadru, polivene benzinom i zapaljene. Gusti se dim dizao danima, dok sve nije nestalo, a ostao je samo kup pepela. Informacijska oprema također nije smjela biti ostavljena Hrvatima, tako da su vojnici, sljedeći naređenja svojih komandanata, sjekirama uništili oko šezdeset kompjutera. Moramo podsjetiti, da je ovo bilo prvo veliko spaljivanje knjižnih fondova u Evropi nakon Hitlerovog vremena, i prvo spaljivanje knjiga nakon što su komunisti spalili mnoge biblioteke neposredno po završetku II svjetskoga rata«. (Prijevod s engleskog A. L.)

Tihomil Maštrović je pak 1995.¹⁴⁴ taj događaj vidio ovako:

»Vrhunac srpskog barbarizma nad knjigama je lomača latiničnih knjiga zapaljena u krugu vojarne »Đuro Đaković« u Zadru, pred povlačenje tzv. »jugoslavenske vojske« u listopadu 1991. Vođeni mržnjom prema svemu što je hrvatsko, srpski su zločinci tada iz knjižnica zadarskih vojnih učilišta izvukli desetke tisuća knjiga napisanih latinicom i nabacivši ih na nekoliko metara visoku hrpu polili benzinom i zapalili. Fascinira monstroznost tih barbara koji su knjige pisane latinicom doživljavali kao neprijateljske. Lomača je gorjela puna tri tjedna, a njezin se dim mogao vidjeti i u desetak kilometara udaljenim mjestima. Od nekadašnje bogate knjižnice s gotovo osamdeset tisuća svezaka, osloboditelji su u vojarni našli tek golemu hrpu pepela. Na polupraznim policama knjižnice vojnih učilišta ostale su samo poneke ćirilčne knjige.«

O istom, Stipčević u »Socijalnoj povijesti knjige u Hrvata III«, poglavlje XVI, str. 465 piše:

»U Zadru su jugovojnici, kada su bili prisiljeni napustiti brojne vojarnje u gradu i okolici, sabrali iz tamošnjih vojnih knjižnica sve knjige pisane latinicom u uvjerenju da će najmanje pogriješiti budu li njih spalili, a ne i one na ćirilici za koje su bili sigurni da nisu hrvatske. Danima je gorjela lomača u kojoj je, računa se, u pepeo pretvoreno oko 60 000 knjiga.«

¹⁴⁴ Tihomil Maštrović, »Zločin ćirilnog uma«, »Tomislav«, God. IV, broj 45, Zagreb, rujan 1995., str. 27. Gotovo istovjetan tekst istog autora izišao je i u »Večernji list«, 1. 10. 1995.

A evo i opisa iste te situacije iz pera Ivana Pehara, direktora Gradske knjižnice Zadar. U svom prilogu za 29. skupštinu Hrvatskog bibliotekarskog društva, što je bila održana u Bizovačkim toplicama 1994. godine pod naslovom »Nestali, uništeni, oštećeni fondovi 1991. – 1994.« (objavljeno u VBH br. 3– 4, 1994., str. 119–121) kaže:

»No nakon brižljivo prikupljenih podataka, prvi puta u javnosti želim iznijeti i štete nastale potpunim ili djelomičnim preseljenjem i uništavanjem vojnog fonda knjižnica u Zadru. U ovom kontekstu podsjećam da je prema broju žitelja u bivšoj Jugoslaviji Zadar bio na počasnom, prvom mjestu prema koncentraciji vojske i vojnih učilišta i akademija (artiljerija, protuzračna, zrakoplovna). Shodno tome u Zadru su postojale četiri bogate vojne knjižnice s oko pola milijuna svezaka građe (oko 70.000 naslova), tisućama časopisa i topografskih karata. Ne posjedujemo detaljne podatke o tome što je u povlačenju JNA odvezeno ili spaljeno. Od knjižničara koji su radili u spomenutim knjižnicama, kao autentičnih svjedoka, uspio sam prikupiti približne procjene o veličini fonda. Dakle, od oko pola milijuna svezaka knjižničnog fonda, radnici Gradske knjižnice, uz pomoć drugih kulturnih djelatnika iz Zadra, uspjeli su nakon povlačenja bivše JNA prikupiti i spasiti približno 70.000 svezaka knjiga, veliki broj časopisa, priručnika, tablica gađanja i oko 100.000 specifičnih, topografskih karata. Knjižnični fond od približno 10.000 svezaka knjiga ostavljen je neoštećen u bivšem domu JNA Zadar. Nakon obrade i priprema sva je građa predana na uporabu Hrvatskoj vojsci. U bivšoj vojarni »Đuro Đaković« dvadeset i tri su dana gorjele knjige – beletristika i enciklopedije koje su temeljito i sustavno birane kao najvrijednije. U bivšoj vojarni »Marko Orešković« pronašli smo zgarišta shema i karata, a probran je i pri povlačenju odvezen fond od oko 150.000 najvrednijih knjiga kao i cjelokupan fond zrakoplovne akademije«.

Nemam namjeru ukazivati na nepodudarnosti među navedenim tekstovima, ali nesporno je da su među njima razlike velike. Usprkos »terenskom istraživanju 1993. i 1994. godine« u tekstu Vesne Blažine nema nijednoga podatka koji se već ne nalazi u nekom od izvora na koje se oslanja. Teško je povjerovati da je V. Blažina zanemarila već tada poznate činjenice o uništavanju spomeničke baštine i o uništavanju knjiga »pukim slučajem« (da ne spominjem diskriminaciju, miniranje kuća, egzodus i ubijanje tzv. »remetilačkog faktora«). Bilo je to u skladu s njenom osnovnom tezom o odgovornosti samo jedne strane i iz toga formuliranom zamjerkom »stidljivim rezolucijama ALA i IFLA-e koje ne žele 'da stanu na bilo čiju stranu u ovom konfliktu'«.

Primjer međunarodnog reagiranja značajniji od maloprije navedenog je po mom mišljenju izvještaj IFLA-e (»Country reports 1996 – 2000«) o stanju bibliotekarstva u četrdest dvije zemlje u tom razdoblju, među njima je i Hrvatska, a izrađen je kao pripremni materijal za redovitu Skupštinu IFLA-e 2003. godine.¹⁴⁵ Umjesto prepričavanja mislim da je dovoljno citirati samo dio izvještaja:

»Tokom posljednjih godina mediji su izvijestili o nekoliko slučajeva bacanja knjiga od strane nekih bibliotekara. Slučaj bibliotekarke javne knjižnice u Korčuli, koja se prema

¹⁴⁵ Zainteresirani će ga čitalac naći na službenim web stranicama IFLA-e: www.IFLANET

izvještajima oslobađala neželjenih knjiga bacajući ih u kontejner za smeće, izazvao je ljeti 1997. ogorčena reagiranja u javnosti. Pretpostavljalo se da su bačene knjige srpskih autora ili knjige prevedene na srpski jezik, ali su kasnija istraživanja utvrdila da su ove pretpostavke netočne. Hrvatsko knjižničarsko društvo je bilo obaviješteno o ovom događaju, ali nikada nije iskazalo svoje mišljenje o problemu, barem ne javno.¹⁴⁶

Ljeti 1998. godine dekan Filozofskog fakulteta u Zagrebu naredio je da se neutvrđeni broj knjiga i časopisa, pisanih na njemačkom, makedonskom, bugarskom, hrvatskom (i možda na nekim drugim jezicima), odstrani iz fakultetskog depoa i proda kao stari papir. Knjige su bile inventarizirane, ali ne i katalogizirane. Dekan je navodno to radio s najboljim namjerama – izjavio je da su knjige bile nečiste i zagađene, a da je depo gdje su knjige bile držane bio potreban za druge svrhe. Dodao je također, da je dio materijala koji je odstranjen bio objavljen u vrijeme socijalističkog režima i da se sada nije mogao koristiti. Iako politički motivi nisu glavni razlozi za odstranjenje ovih knjiga, odluka Dekana pokazuje stav Fakultetske administracije prema knjižničnom fondu te institucije.

Hrvatsko knjižničarsko društvo (HKD) je na ove događaje o kojima su pisali mediji, na svojoj godišnjoj skupštini, održanoj listopada 1998., reagiralo osnivanjem Komiteta za slobodu izražavanja i slobodan pristup informacijama. Također, prevedena je i Izjava IFLA/FAIFE o bibliotekama i intelektualnim slobodama i 1999. objavljena u »Novostima« HKD.

Rujna 2000., na svojoj generalnoj sjednici, Skupština HKD je usvojila Deklaraciju o slobodnom pristupu informacijama, koju je pripremio Komitet za slobodan pristup informacijama. Deklaracija je modelirana prema Izjavi IFLA/FAIFE o bibliotekama i intelektualnim slobodama. Svrha je bila dvojaka: da se naglasi odgovornost profesije za omogućavanje slobodnog pristupa informacijama korisnicima, te da se ustanove principi na koje se profesija može osloniti. U tekstu se naglašava profesionalizam kao osnovni princip koji regulira ponašanje članova ove profesije. Očekuje se da će Deklaracija pomoći Bibliotekarskom društvu i općenito profesiji u komunikaciji s medijima, s javnošću, kao i s vlastima.

Zbog brojnih članaka koji su objavljeni posljednjih nekoliko godina u štampi i drugim medijima, a koji knjižničare predstavljaju kao osobe odgovorne za čišćenje knjiga u velikim razmjerima u ratnim i poslijeratnim godinama, ugled knjižničara nije povoljan. Pored članaka koji imenuju i optužuju pojedine knjižničare za bacanje knjiga, postoji i značajan broj članaka u kojima se profesija u cjelini označava krivcem za bacanje, paljenje i odstranjivanje knjiga.

U nedavnom intervjuu za hrvatske novine »Novi list« (17. rujna 2000.) Dubravka Ugrešić, hrvatska spisateljica koja od početka rata živi izvan zemlje, kaže¹⁴⁷: »To što su hrvatski bibliotekari, na primjer, spalili tisuće knjiga ne razlikuje ih nimalo od Karadžića koji je spalio sarajevsku biblioteku. Niti se praksa Karadžića i hrvatskih bibliotekara razlikuje od

¹⁴⁶ Upozoravam čitaoca da je 2001. HKD ipak reagirao, uputilo je svoju Komisiju u Korčulu da ispita inkriminirani slučaj, a rezultat je bio Izvještaj Komisije i službeno Mišljenje Društva. Osnovnu informaciju vidjeti u poglavlju »Otpis kao krinka za uništavanje knjiga«.

¹⁴⁷ Citat je iz intervjua što ga je Dubravka Ugrešić dala novinaru »Novog lista« Radi Dragojeviću (za prilog »Meditiran« u tom listu), a naslov mu je: »Slučaj Levar je metafora hrvatskog desetogodišnjeg života«. Ovdje je naveden onako kako glasi u intervjuu – nisam ga dakle »prevodio s prevoda«. Kad se uzme u obzir cjelina njenih stavova o tome, osobito jasno iskazanih u njenoj briljantno pisanoj knjizi »Kultura laži«, može se zaključiti (u vezi s prigovorom o nerazlikovanju pojedinaca i profesije) da ona govori o politici i izrazitoj društvenoj klimi isključivosti i netrpeljivosti iz koje se crpila motivacija za uništavanje knjiga, o politici kojoj se HKD nije izričito i javno suprotstavilo pa stoga ni profesija u cjelini ne može biti oslobođena odgovornosti. Uostalom, već sam naveo da je predsjednica HKD u »Mišljenju o slučaju Korčula« u ime HKD, a potvrdilo ga je i Knjižnično vijeće, konstatirala da profesija nije pravovremeno i dovoljno snažno reagirala na fenomen uništavanja knjižne građe.

prakse nacističkih paljevina«. Teško je razumjeti zašto Dubravka Ugrešić ne razlikuje (i ona nije jedina) pojedince i profesiju u cjelini. S druge strane, sve do sada Hrvatsko knjižničarsko društvo nije javno reagiralo i dalo svoje viđenje proteklih događaja. Usvajanje Deklaracije o slobodnom pristupu informacijama nudi, nadamo se, novu mogućnost Bibliotekarskom društvu da javno izrazi svoje mišljenje, da sankcionira one svoje članove koji su eventualno prekršili pravila profesije i da pomogne da se drugi oslobode od teških optužbi.

Listopada 2000. godine Hrvatsko knjižničarsko društvo je objavilo novi broj bibliotekarskog časopisa, »Vjesnik bibliotekara Hrvatske«, posvećen temi sloboda izražavanja i slobodni pristup informacijama. Autori članaka su strani i hrvatski knjižničari koji pišu o cenzuri, slobodnom pristupu informacijama u digitalnom okruženju, stvaranju zbirke, pročišćavanju fonda knjiga i odstranjivanju knjiga, odgovornosti knjižničara da omoguće slobodan pristup informacijama za svoje korisnike itd. Glavna je svrha ovoga broja časopisa da se koncept slobodnog pristupa informacijama približi hrvatskim knjižničarima« (prijevod A. L.).

Prije svega, vrlo je značajno da je IFLA našla za potrebno da jednoj svojoj članici skrene pažnju na važan problem uništavanja knjiga koji se zataškavao, makar i navođenjem samo dva slučaja, oba uprošćeno i nepotpuno¹⁴⁸. Što IFLA nije imala više podataka o ova dva slučaja, a posebno što nije imala dovoljno informacija i o drugim javno objavljenim primjerima, svjedoči o »uigranosti prikrivanja« problema i manjkavom izvještavanju IFLA-e o stanju stvari. To naravno ne čudi nakon što smo se upoznali sa stavom »ako ih je bilo« (slučajeva postupanja s knjigama suprotno bibliotekarskim pravilima). Bilo bi od velike koristi da je IFLA uz ovaj Izvještaj objavila i izvore podataka, tko im ih je i kada dostavio, odnosno kako su do podataka na koje se pozivaju došli. Ipak važan je stav iz Izvještaja da je potrebno javno izjašnjavanje bibliotekarske asocijacije i sankcioniranje »članova koji su možda kršili profesionalna pravila« te zaštititi one koji su neosnovano optuženi.

Neobično je, a po mom skromnom sudu i nedopustivo, da HKD ovaj dio Izvještaja IFLA-e o Hrvatskoj nije objavio u svojim publikacijama, prije svega u »Novostima« kao središnjem operativnom glasilu HKD.¹⁴⁹ Čak ni na jednom

¹⁴⁸ To što su ova dva primjera prikazana »krajnje uprošćeno i nepotpuno« nije za bit same stvari odlučujuće. Važno je da je samu činjenicu neprofesionalnog i neprihvatljivog uništavanja knjiga registrirala jedna međunarodna bibliotekarska institucija.

¹⁴⁹ Informacija IFLA-e bila mi je povod da se izravno obratim bivšem dekanu Filozofskog fakulteta Stipi Botici s molbom da mi problem objasni. Na prvo moje pismo (15. 5. 2005.) nisam dobio odgovor, pa sam molbu ponovio (6. 1. 2006.) i tek nakon toga sam dobio vrlo kratak odgovor (10. 1. 2006.) koji glasi: »Poštovani gospodine Lešaja, jako me čudite što vi kao doktor znanosti nasjedate glupavim tračevima o knjigocidu na ovom Fakultetu. Osobno sam knjigoljubac, i to kakav, i ne bi mi palo napamet uništiti bilo kakvu knjigu. Svojedobno, kad se proširivao naš restorančić (u podrumu) bio je depo časopisa i odloženih knjiga gdje se godinama odlagalo ono što je po fakultetskim knjižnicama bilo nepotrebno. Tu je voda bila po podu i sve je bilo totalno uništeno. Nakon pregleda (i više pregleda) vidjelo se da to nije ništa korisno za uporabu i uklonilo se. Uklonile su se one vlažne i uplisljive brošure i ništa više. Nikakav, dakle knjigocid nije izvršen«. Pretpostavljam da bi neusporedivo efikasnije za uvid u problem bilo, da se o svemu HKD informirao preko svojih članova – bibliotekara, kojih na Filozofskom fakultetu ima popriličan broj, pa da je o saznanjima upoznao javnost. Vjerojatno bi onda i formulacija u IFLA-inom »Country Reportu« bila drugačija.

skupu ili u nekoj od publikacija posvećenoj »slobodnom protoku informacija« nije komentiran ovaj stav IFLA-e. S druge strane, dokumentacija o uništavanju knjižne građe, što je krajem 2003. objavljena u tematskom broju časopisa »Prosvjeta« (verzija na engleskom objavljena krajem 2005.), dostavljena je IFLA-i tokom 2006. godine. Još čekamo njihovu ocjenu.

U svom članku Karen Detlin tek na samom kraju, u poglavlju V, govori o nepoštivanju Konvencija o zaštiti kulturnih dobara u konfliktima 1990-ih na područjima bivše Jugoslavije, vrlo sumarno i bez novih podataka. Ipak vrijedi spomenuti da na osnovu raznih izvještaja (ukoliko su, kako kaže, izvještaji što dopiru do nje istiniti) snažno upozorava na neprihvatljivost i kažnjivost korištenja kulturnih dobara kao platforme za ratna djelovanja. Taj aspekt konflikata 1990-ih sasvim je zanemaren, a primjer bolnice u Karlovcu, na što je upozorio karlovački Odbor za ljudska prava, pokazuje da je toga bilo.

András Riedlmayer se dominantno, gotovo isključivo, bavio devastacijama kulturne baštine u BiH i na Kosovu. Ipak, koliko mi je poznato, 2007. on u članku: »Crimes of War, Crimes of Peace: Destruction of Libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s« (»Library Trends«, Volume 56, Number 1, Summer 2007.) po prvi puta piše o cjelokupnom području oružanih konflikata, sumirajući uništavanja kulturnih dobara, pa je tako spomenuo i štete nastale u Dubrovniku, uključujući i uništenje Interuniverzitetskog centra, a u posebnom poglavlju, »Library cleansing«, najveći dio je posvetio događanjima u Hrvatskoj – navevši kao primjer »slučaj Korčula«. Nakon kratke napomene o konfliktu i razrješenju toga konflikta »Olujom«, A. Riedlmayer kaže:

»S pobjedničkim nacionalističkim osjećajima, vrlo intenzivnim, poneki hrvatski patrioti preuzeli su da samovoljno iskoriste trenutak i primjene načela etničkog čišćenja bibliotečnih fondova. Mirni ljetovališni grad Korčula, na dalmatinskom otoku istog imena, koji je izbje-gao strahote rata, bio je jedna od lokacija na kojoj se dogodio ovaj besmisao«.

Opisujući ukratko taj primjer, navodi i da je Sud kaznio pisanje »Feral Tribunea« o tome da je »...bacila knjige u smeće, a nije ih zapalila (...) i ostala na svojoj dužnosti u knjižnici« (ravnateljica, opaska A. L.). I zatim dodaje:

»Niz istraživačkih članaka u Feral Tribuneu i drugim novinama otkrili su nakon toga više od pola tuceta dodatnih primjera »čišćenja knjižnica« i drugdje u Hrvatskoj, provedenih polovinom 1990-ih na inicijativu hrvatskog nacionalističkog ministra kulture (Lasić, 2002.; Lešaja, 2003.)«.

S obzirom na sve do sada rečeno o »međunarodnim odjecima« uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih, treba naglasiti da pravi posao na cjelovitom i objektivnom upoznavanju zainteresirane međunarodne, prvenstveno bibliotekarske javnosti, o tom fenomenu tek predstoji.

VI.

IZVORI ZA PROUČAVANJE FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih

Nakon dugogodišnjeg bavljenja fenomenom uništavanja knjižne građe, nažalost moram konstatirati da bilo kakav registar izvora niti je postojao niti postoji. To me je navelo da pokušam, u okviru mogućnosti koje su ograničene već i time da nisam bibliotekar, prikupiti dokumentaciju koja je javno objavljena, a nije demantirana, pa se mora smatrati pouzdanom.

Prikupljanje dokumentacije ove vrste ne bi bilo moguće da nisam imao zaista veliku pomoć, u prvom redu bibliotekara, koji su me ili upozoravali na neke napise o uništavanju knjiga ili su mi neke od tih napisa i sami pribavili.

Višestruka obraćanja nadležnim institucijama, kako državnim tako i profesionalnim, najvećim su dijelom bila bez uspjeha, ali i ta prepiska je svojevrsni dokument o samom fenomenu.

Uz to za mene su imali veliki značaj direktni kontakti sa brojnim bibliotekarima koji su mi »iz prve ruke« ukazivali kako na primjere uništavanja knjižne građe, tako i na razne načine prikrivanja tih postupaka, na falsificiranje dokumentacije i sl.

Broj izvora za proučavanje fenomena uništavanja knjižne građe u Hrvatskoj 1990-ih koje sam koristio daleko je širi, ali sam ih sveo na sljedeće:

1. Napisi o uništavanju knjiga što su izlazili u domaćoj štampi
2. Službeni dokumenti (u mjeri u kojoj su se mogli pribaviti)
3. Statistički podaci Državnog zavoda za statistiku RH
4. Prepiska što sam je istražujući fenomen uništavanja knjižne građe vodio s odgovarajućim instancama od 1991. do. 2009. godine.

Uvjeran sam da će faksimili ili prijepisi tekstova i dokumenata o fenomenu uništavanja knjiga, kao i poseban bibliografski prilog knjizi, biti korisni onima koji budu proučavali, istraživali i ocjenjivali fenomen ideološki motiviranog uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih.

Drugi dio

UNIŠTAVANJE KNJIGA U HRVATSKOJ 1990-ih – VERIFIKACIJA

I.

SLUŽBENI STAVOVI MINISTARSTVA KULTURE, KNJIŽNIČNOG VIJEĆA I HRVATSKOG KNJIŽNIČARSKOG DRUŠTVA

Razmatranja u prvom dijelu knjige pokazala su: prvo, da fenomen »uništavanja knjiga« nije ni izmišljeni ni neosnovano javno komentiran problem i drugo, da je uništavanje knjiga implicirano u biti društvenog prevrata u Hrvatskoj 1990-ih.

Javna reagiranja, statistički podaci i objavljeni primjeri, verifikacija su fenomena diskriminacije i uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih i to je predmet ovog, drugog dijela knjige. Uz kratku rekapitulaciju službenih stavova (I. poglavlje), navest ću javno dostupnu dokumentaciju – kako dokaze neprimjerenog i diskriminirajućeg postupanja s knjižnom građom, uključujući i njeno uništavanje, tako i javno iskazane odjeke takvih postupaka (II. i IV. poglavlje) te podatke Državnog zavoda za statistiku za to razdoblje (III poglavlje).

O uništavanju knjiga tokom 1990-ih iskazivana su dva osnovna tipa stavova. Prvi je karakterističan za izjave službenih i profesionalnih organa, kao i nekih bibliotekara, koji su formalno osudili jedan ili dva takva, javno objavljena slučaja, uz općenitu »poštalicu« da osuđuju »svaki« takav slučaj, ali su ih ipak smatrali ili »izoliranom i ekscenornom pojavom«, ili su ih osuđivali uvjetno (»ako se dogodio«), ili su ih relativizirali i minimizirali svođenjem na puke »propuste«, ili su ih uspoređivali s »postupcima agresora«, ili su se pak pitali o vrijednosti, korisnosti i prikladnosti određene literature s obzirom na »nove društvene prilike«. Drugi tip stavova, gotovo redovito osuđujući, iskazivali su novinari i građani koji su ili otkrivali primjere uništavanja knjiga ili se s njima susretali.

Evo najprije kratke rekapitulacije službenih stavova.

Ministarstvo kulture se, prema dokumentaciji koju imam, četiri puta oglasilo u vezi s problemom uništavanja knjiga (dva puta za ministrovanja Bože Biškupića i dva puta za ministrovanja Antuna Vujića):

1) Kad se početkom 1998. godine novinar Igor Lasić za potrebe obrade »slučaja Korčula« obratio Ministarstvu pitanjem: »Je li Vam poznato da je v. d. ravnatelj, gospođa Izabel Skokandić polovinom prošle godine osobno bacila 100–150 knjiga iz knjižničnog depoa u kontejner za smeće na korčulanskoj rivi?« odgovor je bio: »Nije nam poznato. (...) O tome Ministarstvo kulture nije do sada

obaviješteno ni od koga, pa ni od nadležnih nadzornih organa. Stoga smo u povodu Vašeg pitanja, današnjim danom o Vašoj tvrdnji da se *tako nešto nedopustivo zbilo u jednoj kulturnoj ustanovi*, hitno zatražili izvješće od nadzornih službi«. ¹⁵⁰ (kurzivi A. L.)

2) Kad je preko HINE 6. 4. 1998. godine Ministarstvo izdalo za javnost saopćenje s naslovom: »Upozorenje Ministarstva kulture. Osuda svakog neprimjerenog postupka s knjigom« (objavljeno u »Vjesniku« i »Večernjem listu« 6. 4. 1998.). U saopćenju se kaže da je povod HINA-i da se obrati Ministarstvu, bilo pisanje »Tjednika«, ali i »najnovijeg broja 'Feral Tribune' o 'slučaju Korčula'«. »Ministarstvo kulture je upozorilo da su slučajevi bacanja knjiga 'izolirani i ekscresni slučajevi', te da takve postupke ne odobrava ni Naputak o reviziji i otpisu knjiga. Ono će stoga pojačati nadzor nad radom knjižnica, te će novi propisi o reviziji i otpisu sadržavati još potanje upute kako bi se izbjegli svi nesporazumi takve naravi, kaže se među inim u odgovoru Ministarstva kulture o knjižnome stanju u hrvatskim knjižnicama i provedbi Odluke o proglašenju zakona o knjižnicama te naputka o reviziji i otpisu knjiga« ¹⁵¹ (kurzivi A. L.).

3) Davorka Vukov-Colić u članku »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo« (»Zarez«, 15. 10. 1999.), također navodi da: »Točnih podataka o izlučivanju knjižne građe nema, dok Ministarstvo kulture upozorava da su slučajevi bacanja knjiga »izolirani ekscresni slučajevi«, pa otuda i tvrdnje nekih vrlo uglednih sveučilišnih profesora (knjiga im je struka) u javnim polemikama da se zapravo i nije događalo ono što se događalo« ¹⁵² (kurzivi A. L.).

4) Premda dana nekoliko godina kasnije (2002.), s tim je stavom podudarna i izjava ministra Antuna Vujića, koji je zamjenio Božu Biškupića. Na pitanje no-

¹⁵⁰ Igor Lasić, »Smetlište knjiga u malome mistu«, »Tjednik«, 6. 2. 1998., str. 56. Nemam uporišta za sumnju u iskaz: »Nije nam poznato...« Ali moram naglasiti da mi je nevjerojatno da Ministarstvo, tj. ljudi koji su dužni brinuti o bibliotekarstvu, a pogotovo nadležni Županijski ured za kulturu (dubrovački, izravno podređen Ministarstvu), nisu zapazili članak lokalnog novinara Željana Petkovića, pisan »lokalnim žargonom« kao tobožnja »humoristička crtica«, ali s jasno izraženim šovinističkim stavovima, a objavljen u »Slobodnoj Dalmaciji« 15. 11. 1997. godine, dakle puna dva i pol mjeseca prije nego je I. Lasić uputio Ministarstvu svoje pitanje! Još veće iznenađenje izaziva činjenica da »nadležni organi« nisu zapazili da je već 1994. godine bibliotekar Dragutin Katalenac na javnom skupu struke govorio o »(pre)vrednovanju knjižnih fondova u skladu s novim promjenama u društvu« i da su njegove konstatacije bile tada publicirane!. Nisu zapazili ni pismo građanina Antona Lukežića pod naslovom »Tko pali knjige, palit će i ljude« – također objavljenog polovinom 1994. godine u »Novom listu«. Ostale primjere nema potrebe sada navoditi.

¹⁵¹ Budući da se ovo saopćenje Ministarstva najvećim dijelom odnosi na »slučaj Korčula«, o tom njegovom dijelu će biti riječi uz prikaz »korčulanskog slučaja«.

¹⁵² Iz članka se može zaključiti da Davorka Vukov-Colić ima na umu HINA-in tekst saopćenja od 6. 4. 1998. godine. Intrigantan je, međutim, dio teksta o »tvrdnji nekih vrlo uglednih sveučilišnih profesora (knjiga im je struka)«. Imena, ili ime, ne spominje, što je šteta, ali se iz cjeline do tada objavljenih napisa može naslućivati o kome je riječ. Pitanje je, ipak, tko je kome bio podupirač u stavu da je riječ »samo o izoliranim slučajevima i ekscresima«: Ministarstvo – »vrlo uglednim sveučilišnim profesorima«, kojima »je knjiga struka«, ili su pak oni to bili – Ministarstvu! Bez obzira na to, pokazat će se da je takva ocjena neistinita i neprimjerena stvarnim događanjima, a »sveučilišne profesore« te vrste možemo bez ustručavanja smatrati »režimskim slugama«.

vinara Igora Lasića: »*Feral* je objavio niz argumentiranih članaka o protuzakonitom uništavanju desetaka tisuća knjiga u hrvatskim knjižnicama. Jeste li vi danas voljni utvrditi činjenice s tim u vezi?«, odgovor je bio: »*Ne znam za tako veliki obujam slučaja*, i moram priznati da mi se to čini malo previše. *Za jedan primjer dobili smo reakciju nadležnih bibliotečnih službi*, koji se nije slagao s vašim nalazima. Postoji redoviti otpis, koji se svagdje primjenjuje, prema pravilima, a malo gdje se knjige bacaju na tako grub i neprimjeren način kao što se dogodilo u Korčuli«. Slijedilo je zatim Lasićevo pitanje: »Osim u slučaju Korčule, struka je cijelo vrijeme zataškavala uništavanje knjiga. Nisu javno demantirali, nisu potvrđivali. Kako je moguće službeno utvrditi istinu, s time da vam mi možemo predati opsežnu dokumentaciju o tome?« Ministar Vujić je odgovorio: »Dobro, neka i ovaj naš razgovor bude poticaj za utvrđivanje istine. Ja ću se obratiti prvenstveno Knjižničnom vijeću, bez obzira na vaše spoznaje ili strahovanja, jer je to zakonski utemeljeno tijelo, i vjerujem da će biti odgovorni. Moram vas podsjetiti da mi ne djelujemo u laboratorijskim uvjetima, nego u stvarnom okruženju. A to su neke područne ili strukovne institucije, službe i tijela. No, ipak postoji mogućnost da dođemo do vjerodostojnog odgovora, i slažem se da je on značajan za sve nas. Nema stoga nikakva razloga da ja osobno još jednom ne pokušam zatražiti podatke o tretmanu knjižnične građe. Bilo bi mi iskreno drago da se već jednom utvrdi tko je i gdje kriv za protuzakonito uništavanje knjiga, dakle, mimo redovitog otpisa, i da se skine hipoteka sa cijelog društva, koja nam je navaljena, primjerice slučajem Korčula. To spada na neki način i u čišćenje nas samih od loše savjesti koja nas neminovno opterećuje«¹⁵³ (kurzivi – A. L.).

Pažljivo čitanje odgovora jasno pokazuje: *ne zna se obujam slučaja* (a gdje su podaci koje moraju prikupljati nadležne službe?), *ne vjeruje se i čini se pretjeranim to što se tvrdi* (ako se ne vjeruje, zašto se svaka od objavljenih tvrdnji ili svaki od objavljenih primjera ne ispita i uspoređi sa stvarnim podacima?), *stalno se navodi jedan primjer, priznaje se da je bio grub i neprimjeren i da je cijelom društvu nametnuo hipoteku* (ne govori se u čemu je bio grub i neprimjeren, ne govori se o odgovornosti onoga tko je to napravio, ne govori se ni o tome zašto bi i kako to baš taj jedan primjer nametnuo hipoteku cijelom društvu?), *za taj jedan primjer dobivena je reakcija nadležnih bibliotečnih službi* (zašto su bibliotečne službe reagirale samo na taj jedan slučaj, a sve su ostale koji su nastali i prije i poslije, i po obimu uništenih knjiga redovito bili i veći, zanemarile, te koje su to bibliotečne službe?). Dubiozna je i sintagma »protuzakonito uništavanje knjiga«. Zar postoji i zakonito uništavanje knjiga?! Redoviti otpis to, dakako, nije pa je pozivanje na otpis također jedna isprazna fraza, a u prvom dijelu knjige skrenuo sam pažnju na činjenicu da se otpis može i zloupotребiti. Nadalje, zašto

¹⁵³ Lasićev intervju s Antunom Vujićem objavljen je u »Feral Tribune« 25. 5. 2002. pod naslovom »Otkrit ćemo krivce za knjigocid«.

je potrebna posebna intervencija ministra da se »još jednom« dobiju podaci – zar se podaci Ministarstvu (i javnosti dakako) ne bi trebali dostavljati kontinuirano, ažurno i cjelovito i zar se ne bi trebalo znati tko je dužan takve podatke dostavljati i objavljivati?!

Od najavljenog »otkrivanja odgovornih za knjigocid« nije bilo ništa. Samo dva mjeseca kasnije (27. 7. 2002.)¹⁵⁴, ministar Vujić je na pitanje Igora Lasića o učinjenom, u vezi s obećanjem iz ranijega razgovora, rekao: »Kao što sam vam i najavio, u međuvremenu sam zaista poduzeo sve što je bilo u mojoj moći, da se još jednom istraži slučaj uništavanja knjiga na Korčuli. Međutim, moj djelokrug i moje ovlasti pritom su bili vrlo ograničeni... Hrvatsko knjižnično vijeće mi je odgovorilo da oni taj slučaj smatraju zaključenim... Teško da vam išta više mogu reći. Ovaj nalaz Vijeća je neke vrste pravorijek. Oni su meritorno tijelo, a ja vjerujem u njihovu stručnost. Možda je negdje i bilo neodgovornih pojedinaca, no sumnjam da je u narodnim bibliotekama bilo puno takvih slučajeva. Za postupke u školskim knjižnicama ne mogu tvrditi, jer nisam upoznat sa stanjem. Ipak se nadam da je vaša formulacija »etničko čišćenje« knjižnica bila malo prejaka... To je već formulacija za Haag.«

I opet imamo opće fraze: »možda«, »vjerujem«, »sumnjam«, »nisam upoznat«, ali ne i konkretan odgovor, opet se cjelokupni problem svodi na *jedan jedini slučaj* i bezrezervno prihvaća stav »struke« kako »oni taj slučaj smatraju zaključenim«¹⁵⁵. O obećanju da će se naći krivci (množina!) za uništavanje knjiga – nijedne riječi!

Dakle, kao prvo, Ministarstvo kulture je pokazalo *kontinuitet u svom stavu o fenomenu uništavanja knjiga bez obzira na ministarske smjene*; kao drugo, *jasno je da se na uništavanje knjiga gleda kao na izolirane, samo pojedinačne slučajeve, ekscese*; kao treće, *ni jednom se riječju ne govori o odgovornosti počinioca*. »Pojačani nadzor« i »potanje upute da bi se ubuduće izbjegli nesporazumi« u otpisivanju knjiga, što je nagovijestilo Ministarstvo koje je vodio B. Biškupić, nisu ostvareni. Naglašavam da nigdje nisam našao da bi se ministar Biškupić oglasio bilo kakvom izjavom direktne osude uništavanja knjiga u hrvatskim bi-

¹⁵⁴ Pitanje ministru Vujiću je bilo samo dio cjelovitog članka »Orlovi rano lete u smeće«, posvećenog presudi Općinskog suda u Zagrebu, kojim je sutkinja Dubravka Migotti-Gajski, u tužbi čuvene »Djevojčice sa žigicama« (Izabel Skokandić), presudila protiv »Feral Tribunea« i time, kako novinar Igor Lasić s pravom u članku ironično napominje »...otkrila bitnu razliku između spaljivanja knjiga i njihova bacanja u kontejner za smeće«. Ali su tim povodom objavljena još dva priloga u »Feral Tribuneu«: V. Ivančić, »Tovljenje štakora«, 20. 7. 2002. i H. Erceg, »Izabel od Korčule«, 27. 7. 2002. I ja sam na ministrov »raport o otkrivanju krivaca« reagirao – što je bilo objavljeno u »Feral Tribuneu« 3. 8. 2002. pod naslovom (dalo ga je uredništvo): »Ministar nad kontejnerom«.

¹⁵⁵ Ministar Vujić je morao znati, morao je biti obaviješten: prvo, da Knjižnično vijeće nije iniciralo, a niti obavilo uvid u »slučaj Korčula«, drugo, da su na Izvještaj o »slučaju Korčula« upućene primjedbe s tri strane, na koje nije nikada ni jednom riječju odgovoreno. Kako je onda bilo moguće smatrati »Slučaj Korčula« zaključenim? Na to ću se još vratiti uz obradu »slučaja Korčula«.

bibliotekama – bilo narodnim bilo školskim ili bilo kojim drugim bibliotekama ili eventualno ustanovama; uvijek je to rađeno činovnički: »ministarstvo«, »u ime ministarstva« i slično.

»Javnim očitovanjem« Ministarstva kulture, koje je u posljednjih dvadeset godina najvećim dijelom vodio Božo Biškupić, držim i službeno, razmjerno obimnu i višegodišnju korespondenciju koju sam osobno, kao građanin vodio s njim. I tu je evidentna nespремnost Ministarstva »da se bavi svojim poslom«, tj. da sagleda stvarni obim i obilježja fenomena diskriminacije/uništavanja knjiga i da konkretne počiniocе sankcionira. Koliko je tvrdokorna strategija negiranja može se vidjeti primjerice i iz pisma koje mi je, kao odgovor na moje traženje, 31. 1. 2006. uputio državni tajnik Jadran Antolović«. Citiram dio tog pisma:

»Ministarstvo kulture je u više navrata tražilo stručno očitovanje knjižnične zajednice o činjeničnom stanju temeljem tiskovnih napisa o neprimjerenom postupanju s knjižnom građom na sastancima voditelja matičnih službi i sjednicama Hrvatskoga knjižničnog vijeća. Hrvatsko knjižnično vijeće u svojim brojnim zaključcima ističe da »problem uništavanja knjiga« nije šire rasprostranjen, kao i da knjižnica u Korčuli nije nezakonito postupala.«

»Tiskovni napisi« dakle nisu mogli uvjeriti Ministarstvo i Knjižnično vijeće da je uništavanje knjiga »šire rasprostranjeno«. Koliko je Ministarstvo kulture prikrivalo, a nesankcioniranjem podržavalo, praksu diskriminacije/uništavanja knjižne građe pokazuje baš »slučaj Korčula«. U prilog dojmu da je bilo spremno i lagati, navodim dio mog odgovora (28. 3. 2006.) na citirano pismo Ministarstva:

»Nailazeći na ustrajnu ignoranciju i nevjerojatnu upornost branjenja postupka, njegova zataškavanja itd. u vezi s »otpisom... u Korčuli«, a prateći napise u novinama i o drugim primjerima »otpisa« u Hrvatskoj, na koje nije bilo službenih (ili barem profesionalnih) reagiranja, tj. koji nisu imali odjek koji bi trebalo u svakoj pravno sređenoj državi očekivati – postalo mi je jasno da se »otpis... u Korčuli« namjerno zataškava. Pogotovo nakon što je ministar dao odobrenje imenovanja za ravnateljicu one osobe koja je obavila sporni »otpis... u Korčuli« (1999. godine), premda je znao za službeni stav nadležne Matične službe, da otpis u Korčuli »nije imao zakonski početak, tijek i završetak«. I sada je potrebno skrenuti Vam pažnju na treću neistinu, po mom uvjerenju najmanje dopustivu u dopisu državne institucije (Ministarstva, kojemu je zadatak i zaštita zakonitosti): točka 3. (na koju ću se posebno osvrnuti kasnije) završava tvrdnjom »...da knjižnica u Korčuli nije nezakonito postupala.« (!) Nisam odmah 'povjerovao očima' (kako se to u narodu kaže), pa sam nekoliko puta pročitao cijelu točku 3. Vašega pisma. Naprosto ostajem zapanjen da se nakon svih dokaza i (mukotrpno ishodovanih) službenih konstatacija takva neistinita tvrdnja može izreći.

Da je »otpis... u Korčuli« izveden nepropisno bilo je jasno već od prvog momenta – i svakome tko je to vidio, i uz pretpostavku da je savjestan, bilo je jasno da je za to podjednaka odgovornost i na osnivaču (tadašnje Poglavarstvo grada Korčula) i na tadašnjoj ravnateljici. Sve što je slijedilo bilo je također nepropisno rađeno... nažalost, pokušalo se sve moguće od tadašnjeg Poglavarstva i načelnika Ureda za kulturu... u Županiji – da se stvar zataška i nađu neki drugi krivci (od bibliotekarki do voditeljice Matične službe). Naravno da Vam ne mogu ovdje izvesti cijelu kronologiju. Ali je rezultat sljedeći:

a) Najprije je Matična služba stalno (od samog početka) upozoravala da »otpis... u Korčuli«

nije imao zakonski početak, tok i završetak, pa je stoga tražila da se poštuju propisi, ali je to ignorirano,

b) Nakon što Matična služba godinama nije uspjela privoliti ravnateljicu na propisani postupak Županijski je ured za kulturu donio Rješenje kojim utvrđuje da »otpis... u Korčuli« nije obavljen sukladno zakonu i zato traži od osnivača da pokrene pitanje odgovornosti ravnateljice (ožujak 2001.),

c) Nakon toga je iste godine Hrvatsko knjižničarsko društvo također utvrdilo da »otpis... u Korčuli« nije proveden prema bibliotekarskim pravilima (Novosti, broj 17, listopad 2001. Ostavljam po strani sada moje primjedbe na Izvještaj Komisije, koje su javno objavljene, ali koje su ignorirane.),

d) Konačno je novo Poglavarstvo postupilo po zahtjevu Županijskog ureda za kulturu, a rezultat je zaključak Gradskog vijeća: ravnateljica nije smjela otpisati knjige bez odobrenja, a posebno ih nije smjela uništiti (Otpisati nešto bez odobrenja, a zatim to nešto uništiti zakoniti je postupak?! Naročito kad je u pitanju javno kulturno dobro?!).

Imamo, dakle, četiri konstatacije o nepropisnosti postupka, samovolji i nesavjesnom obavljanju dužnosti tj. nezakonitosti »otpisa... u Korčuli«. Na čemu, na kojim, dakle, činjenicama i dokumentima Ministarstvo zasniva svoju tvrdnju »...da knjižnica u Korčuli nije nezakonito postupala«? Poziv na zaključke Hrvatskog knjižničarskog društva je apsurdan – jer je taj organ prihvatio stav Hrvatskog knjižničarskog društva. Ali čak i da nema tog apsurd – imamo jasnu ocjenu, zaključak i kvalifikaciju organa nadležnog za nadzor zakonitosti rada (Županijski ured za kulturu) i nadležne Matične službe. Čak je i uz sva nastojanja da se vinovnik spornog »otpisa... u Korčuli« brani, Gradsko vijeće moralo konstatirati: niti je otpis bez odobrenja smio biti izvršen, a niti su knjige smjele biti uništene...

Naravno, da su nadležni odmah, tj. 1997./1998. godine, reagirali i sankcionirali nezakonitosti – stvar je mogla biti riješena u nekoliko dana i ne bi se toliko raspravljalo. No, to nikako nije moja odgovornost, poštovani gospodine državni tajniče!«

Izvod iz osobne korespondencije navodim kako bi se jasno vidjelo da je Ministarstvo kulture štiteći operativce uništavanja knjiga te umanjivanjem i zataškavanjem te pojave u cjelini odašiljalo nedvosmislenu političku poruku podrške. Indirektno, to je vidljivo i iz »slučaja Bugojno« (BiH) 2005. godine.¹⁵⁶ Na

¹⁵⁶ Vijest je najprije objavljena u »Slobodnoj Dalmaciji«, 2. 8. 2005.: Zvonimir Čilić, »Bugojansko smetlište. Gradska biblioteka riješila se većeg dijela fonda. Iz knjižnice bačene knjige hrvatskih i srpskih autora«. Samo dan nakon toga, 3. 8. 2005. u 13 sati, Radio Zagreb je objavio tu vijest, popraćenu vrlo oštrim i osuđujućim komentarom, ali je i televizija u centralnom Dnevniku dala o tome podjednako intoniranu i za takvu emisiju neuobičajeno obimnu informaciju. Nekoliko dana nakon toga o tome je objavljen i članak Sandre-Viktorije Antić, »I knjige ubijaju, zar ne? Knjigocid u Bugojnu: Kako su u kontejner za smeće dospjele knjige hrvatskih autora«, »Vjesnik«, 6. i 7. 8. 2005. Protest ministra Bože Biškupića u povodu toga objavljen je kao informacija HINA-e pod naslovom: »Biškupić: Bacanje knjiga je vandalski čin«, »Slobodna Dalmacija«, 4. 8. 2005. Gradska knjižnica u Bugojnu je te vijesti negirala, kako navodi »Slobodna Dalmacija« od 4. 8. 2005., prenoseći pisanje sarajevskog »Oslobodenja« u kojemu je i isprika Krunoslava Cigoja za »pretjerivanje« u informacijama o »bacanju hrvatskih knjiga u smeće«. Biškupićev »verbalni obrat« izrečen je u intervjuu novinarki Branki Džebić: »Otvorit ćemo 14 novih muzeja«, »Vjesnik«, 27. i 28. 8. 2005.

Za uvid u »Bugojansku priču« svakako je korisno pročitati člana Ivana Lovrenovića, »Bosna i Hercegovina: od sukoba EUFOR-ovih helikoptera s pastirom na Dinari do čišćenja javnih knjižnica. Spektakl besmisla«, »Feral Tribune«, 29. 7. 2005. Lovrenović o tom »knjiškom primjeru« kaže: »Ni najnoviji skandal s knjigama iz bugojanske gradske knjižnice, na žalost, ne pokazuje da je deset godina od rata ovdje neko dovoljno dugo vrijeme da bi se »vrijeme vratilo u zglobove«. Dakle, u Bugojnu građani otkrivaju kako im se na ulici

novinsku vijest da su iz knjižnice u tom gradu »bačene knjige hrvatskih i srpskih autora«, odnosno da su »u kontejnere za smeće dospjele knjige hrvatskih autora«, promptno i vehementno je reagirao ministar Biškupić:

»Ministar kulture Božo Biškupić u srijedu je naoštrije osudio bacanje više od tisuću knjiga hrvatskih autora u kontejnere i smeće u Bugojnu, prosvjedujući zbog toga. 'Najoštrije osuđujemo takav vandalski čin', ističe Biškupić u prosvjedu adresiranom na Federalno ministarstvo kulture i sporta i ministra Gavrilu Grahovca. U kontejnere i smeće, piše Biškupić, bačeno je više od tisuću knjiga dragocjenih naslova hrvatskih autora, što je nedopustivo u vrijeme kada više nitko u civiliziranom svijetu ni ne pomišlja da bi se moglo vratiti vrijeme paljenja i uništavanja knjiga, dragocene pisane riječi koja svjedoči, svaka na svoj način, o identitetu i kulturnom postignuću jednog naroda...«

Nakon nepunih mjesec dana pokazalo se da taj »vandalski čin« nije bio takav kakvim ga se prvotno prikazalo, ali na novinarsko pitanje: »«Afera Bugojno« uzdrmala je javnost. I Vi ste reagirali na taj vandalski čin, no u međuvremenu se dogodio obrat isprikom savjetnika pri hrvatskome Veleposlanstvu u BiH Krunoslava Cigoja. Što se to, zapravo, događa u Bugojnu?«, Biškupić ovako odgovara:

»Pročitavši izjavu savjetnika za kulturu pri hrvatskome veleposlanstvu u BiH koji se sada ispričava da »Narodna biblioteka iz fonda nije izbacila većinu hrvatskih i srpskih knjiga«, razumio sam i da je naglasak bio na većini, a moj je protest bio zbog manjine. Sam čin izbacivanja knjiga u kontejnere, bez obzira na broj, nije civilizacijski, pa sam imao potrebu reagirati. To je bio dovoljan razlog da se obratim kolegi ministru Grahovcu i zamolim ga da događaj preispita i knjige zaštiti«.

(...) »Ono što sam tim činom htio reći jeste da minimum koji hrvatski narod kao konstitutivni u BiH zaslužuje, a taj narod zaslužuje daleko više od minimuma, jest zaštita hrvatskoga kulturnog identiteta sukladno europskim načelima i dosezima. Za knjižnicu u Bugojnu pripremio sam kao poklon niz najnovijih izdanja hrvatske literature i stručnih knjiga koje ću putem hrvatskoga Veleposlanstva poslati u knjižnicu«.

A u intervjuu za »Hrvatski list« 20. 10. 2005. (razgovor vodila novinarka Romana Galović u povodu otvaranja Benkovačke biblioteke), ministar Biškupić nas je dodatno prosvjetlio i jednom svojom »naknadnom pameću«. Na pitanje novinarke: »Kada već govorite o toleranciji, znači li to da ćete poticati da se i u benkovačkoj Gradskoj knjižnici, koju ste otvorili, nabavljaju knjige pisane na ćirilici?« odgovor je glasio: »Hoće li u ovoj knjižnici biti knjiga na ćirilici, to ovisi o ravnatelju« (Sic! – o ravnatelju, a ne o korisnicima?! – napomena A. L.) »U Benkovcu žive ljudi koji čitaju ćirilicu, i naravno da takvih knjiga treba biti i u ovoj knjižnici«. Novinarski naslov intervjuja je: »U knjižnicama treba biti i knjiga na ćirilici«. Koliko bi jedna ovakva izjava značila, osobito u prvoj polovini

za sasvim male novce nuđene na prodaju odlične knjige hrvatskih i srpskih pisaca, a svaka od njih nosi žig gradske biblioteke. Po tome zaključuju da je posrijedi organizirana i planska akcija čišćenja gradske knjižnice od nepodobnih knjiga. Stvar još nije ispitana i potvrđena, a ako bi se pokazala točnom, bio bi to jedan od civilizacijski tragičnijih događaja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini«.

1990-ih godina (ali i poslije, naravno), kada su na mnogim mjestima u Hrvatskoj, uz ostale 'nepodobne knjige' »odstranjivane i knjige na ćirilici«! Zašto ministar Biškupić nije takvu izjavu dao onda?!

Zanemarimo li ažurnost reakcije Bože Biškupića, kojom se iskazao odmah po primitku vijesti o »bacanju hrvatskih knjiga u smeće, u kontejnere«, ostaju u njoj barem tri upečatljiva obilježja. Prvo, bacanja knjiga je »čin vandalizma«, ali samo ako se događa izvan Hrvatske, drugo, ono je »nedopustivo u vrijeme kada više nitko u civiliziranom svijetu ni ne pomišlja da bi se moglo vratiti vrijeme paljenja i uništavanja knjiga« i treće, da je zaštita jednog kulturnog identiteta (hrvatskoga u BiH) sukladno europskim načelima, a zaštita drugog (srpskog u Hrvatskoj) nije. Biškupićev protest zbog »slučaja Bugojno« nije samo kuriozum, ona je licemjereje, baš kako ga je opisao Viktor Ivančić u »Feral Tribuneu«¹⁵⁷:

»Što uopće znači Biškupićevo tupo dociranje da »više nitko u civiliziranom svijetu ni ne pomišlja da bi se moglo vratiti vrijeme paljenja i uništavanja knjiga«? Znači da je danas, kada je Biškupić ministar kulture, nezamisliva takva civilizacijska regresija kao u vrijeme dok je Biškupić bio ministar kulture«.

Ni Branimir Donat nije mogao otpjeti Biškupićevo politikanstvo:

»Isto tako su se početkom devedesetih bacale ćirilične knjige u Hrvatskoj, što govori da je taj, rekao bih, sindrom mržnje prema knjizi kod nas gotovo genetskoga karaktera. Još bih rekao da ovo u Bosni treba istražiti, ali činjenica je da neće imati puno argumenata, jer smo isto radili i mi«.

* * *

Hrvatsko knjižnično vijeće *se u toku razmatranog razdoblja nije javno izjašnjavalo ni o brojnim, javno opisanim ili barem registriranim primjerima ili »slučajevima« uništavanja knjiga, ni o spornim naputcima!* To dovoljno govori samo za sebe. Radi li se poslovičnom ljudskom oportunizmu, ili pak o strahu od konzekvencija »sukoba s vladajućom politikom« koja je nesumnjivo stajala iza uništavanja knjiga, ili je možda bilo u pitanju veće ili manje slaganje s tom politikom? Ne mogu se opredijeliti ni za jednu tvrdnju. Samo jednom je Vijeće svoj stav javno izrazilo rezolutno, krajnje lapidarno, bez obrazlaganja:

»U vezi prijedloga i molbe gospodina Ante Lešaja za utvrđivanje istine o uništavanju knjiga u knjižnici na Korčuli, članovi su se jednoglasno izjasnili da je ta tema iscrpljena obzirom da je o njoj tijekom više godina i na različitim instancama bilo raspravljano«, »Novosti«, Broj 20, Kolovoz 2002., str. 21.

O činjenicama koje upućuju da se taj slučaj ne može smatrati zaključenim

¹⁵⁷ Viktor Ivančić, »'Bugojanski knjigocid' ili: ima li suživotu u kontejneru? Božin uvez«, »Feral Tribune« 12. 8. 2005. Vidjeti uz to i tekst Ante Lešaje, »Bugojanski knjigocid« (2). Biškupićevo licemjerje«, »Feral Tribune« 23. 9. 2005.

samo i jedino na osnovu izvještaja Radne grupe koja je istraživala slučaj »bacanja knjiga u kontejner za smeće«, bit će riječi uz obradu »slučaja Korčula«.

* * *

Hrvatsko knjižničarsko društvo također se držalo po strani i u javnosti nije reagiralo svojim stavom, ocjenom ili osudom nijednog primjera »čišćenja knjižnica« – sve do 2001. godine. Time, naravno, ne tvrdim da unutar bibliotekarskih redova nije bilo rasprava o tome, konfrontacija, pa i nekih intervencija, ali sve je to ostajalo »unutar ceha«.

Samo oko »slučaja Korčula« HKD je dao svoju ocjenu ali istovremeno iznio i općenite stavove o uništavanju knjiga.

Nakon brojnih zahtjeva, iskazivanih u nizu godina od 1998., da se pokrene pitanje odgovornosti za »bacanja knjiga u kontejner za smeće«, HKD je konačno odlučio oformiti Radnu grupu koja će provjeriti što se to u Korčuli dogodilo. Radna grupa je u Korčuli boravila krajem travnja i početkom svibnja 2001. i o svojim uvidima podnijela Izvještaj. Bitna je u njemu konstatacija da postupak otpisa nije obavljen profesionalno i uz poštivanje pravila o reviziji i otpisu. Izvještaj je prihvaćen na sjednici Glavnog odbora HKD-a 15. 6. 2001.

Na temelju toga Izvještaja, Glavni Odbor je usvojio i tekst »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'«, kao i zaključak »...da se priredi tiskovna konferencija za upoznavanje stručne i šire javnosti o pitanjima revizije i otpisa građe u knjižnicama, koja se planira održati u tijeku održavanja Mjeseca hrvatske knjige 01«. ¹⁵⁸

Nisam naišao na vijest da je najavljena »tiskovna konferencija« održana. Ostali smo uskraćeni za eventualne dodatne informacije pa je utoliko važnije dati na uvid njihovo »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'«, jer je i do danas to jedini dokument u kojemu je formulirano stajalište HKD-a o spomenutom fenomenu:

»Posljednjih smo godina svjedoci prozivanja u medijima pojedinih knjižničnih djelatnika, pa i svih hrvatskih knjižničara, zbog postupaka pri otpisivanju knjiga (»bacanje u kontejner«, »spaljivanje knjiga« i sl.), posebno u narodnim i školskim knjižnicama. Najveći broj napisa bio je vezan uz provođenje revizije i otpisa 1997. godine u knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli. O tome je prikupljena obilna dokumentacija, koju je velikim dijelom dostavio gospodin Ante Lešaja, inicijator osnivanja knjižnice i njen prvi ravnatelj. On se obraćao HKD-u 1998., potom učestalije 2000. i 2001. Glavni odbor Hrvatskog knjižničarskog društva o »slučaju Korčula« raspravljao je u više navrata. S molbom da preispita rad na spomenutoj reviziji i otpisu iz 1997., Društvu se u prosincu 2000. obratila i ravnateljica knjižnice Izabel Skokandić.

¹⁵⁸ Izvještaj Radne grupe: »Revizija i otpis provedeni 1997. u Knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli«, zatim »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'«, naposljetku i »Zaključci sa druge sjednice Glavnog odbora održane 15. lipnja 2001. u NSK« (na »slučaj Korčula« odnose se točke: 7., 8., 9.) objavljeni su u službenom organu HKD: »Novosti«, broj 17, listopad 2001., str. 7, 8, 9. Na str. 10 navodi se i zaključak sa sjednice Stručnog odbora (točka 5.) istovjetan zaključcima Glavnog odbora. Integralni tekst Izvještaja Radne grupe donijet će kasnije, uz obradu »slučaja Korčula«.

Temeljem svega navedenog Predsjednica Hrvatskog knjižničarskog društva, uz suglasnost Izvršnog odbora, imenovala je radnu grupu u sastavu Jasna Kovačević, predsjednica nadzornog odbora, Alemka Belan-Simić, predsjednica Komisije za slobodan pristup informacijama i Spomenka Petrović, članica Sekcije za narodne knjižnice, sa zadatkom da preispita ispravnost i stručnost obavljenog posla vezanog uz navedenu reviziju.

Radna grupa je proučila svu dostupnu dokumentaciju te posjetila Knjižnicu u Korčuli, s ciljem sagledavanja problema u cjelosti. O svemu utvrđenom radna je grupa podnijela izvještaj (u Prilogu), koji je prihvaćen na sastanku Izvršnog odbora 28. svibnja 2001.

Iz navedenog izvještaja jasno je da revizija i otpis *nisu provedeni u skladu s važećim pravilnicima hrvatskog knjižničarstva i da je neadekvatno odlaganje knjiga u kontejner dovelo do ogorčenih reakcija javnosti. Javili su se hrvatski javni i kulturni djelatnici iritirani tim činom te posebno javnim izjavama nekih političara, tako da je cijeli slučaj poprimio karakteristike javnog kulturnog skandala.*

Hrvatsko knjižničarsko društvo ima dugu tradiciju u promicanju knjižničarske struke i uvođenju stručnih normi i novina u rad naših knjižnica, Sekcije i komisije Društva izrađuju prijedloge pravilnika za obavljanje pojedinih stručnih poslova u knjižnicama, usklađene s najnovijim međunarodnim standardima i preporukama. Kroz odredbe Etičkog kodeksa Društvo obavezuje svoje članove na poštivanje stručnih načela pri obavljanju svih vrsta knjižničnih poslova.

Prihvaćanjem Izjave o slobodnom pristupu informacijama na skupštini Društva u rujnu 2000. hrvatski su knjižničari potvrdili da će se u svom radu voditi isključivo stručnim načelima, a Društvo je preuzelo obvezu da javno stane u obranu svojih članova, koji su neopravdano izloženi kritici ili zamjerkama, ali i da reagira ako članovi Društva budu kršili načela naznačena u Izjavi.

Kako su na spominjane prozivke reagirali samo pojedinačno neki naši članovi, smatramo nužnim konstatirati da je učinjeno više propusta, zbog kojih je narušen ugled čitave profesije i to prije svega nepravodobnim reagiranjem na spominjane događaje i neprovođenjem šire stručne rasprave o datim pojavama.

Kao stručni djelatnici osuđujemo ovaj i sve slične slučajeve, ako ih je bilo. Propusti i neznanje pojedinaca ne smiju se i ne mogu odraziti na struku u cjelini.

Hrvatsko knjižničarsko društvo mora objasniti i svojim članovima i široj zainteresiranoj javnosti da u ovom trenutku može dati *samo svoje stručno mišljenje* o radu knjižnica i pojedinaca. U Statutu ono za sada nema razrađenu metodologiju postupaka za ovakve i slične situacije u kojima nestručnost ozbiljno ugrožava ugled struke.

Hrvatsko knjižničarsko društvo mora osigurati i bolje odnose s cjelokupnom javnošću bilo putem medija ili izravnim kontaktima i *kloniti se šutnje kako ona ne bi bila shvaćena kao znak ravnodušnosti ili prezira u odnosu prije svega prema našim korisnicima a onda i hrvatskoj javnosti.*

Kao poticaj da se promjeni ono što kao Društvo možemo promijeniti na bolje smatramo da je nužno:

- * pravodobno reagirati na moguću pojavu neprofesionalnog ponašanja
- * u Statut i Etički kodeks uvesti odredbe koje sankcioniraju takvo ponašanje
- * pospješiti realizaciju sustava permanentnog obrazovanja

U Zagrebu 29. lipnja 2001.

Za Glavni odbor Hrvatskoga knjižničarskog društva
Dubravka Stančin-Rošić, predsjednica«

Kurzivi su moji jer hoći naglasiti neke konstatacije, u prvom redu one o šutnji i nepravodobnom reagiranju.¹⁵⁹

»Mišljenje...« je vrlo pozitivan dokument jer govori o onom o čemu i Ministarstvo i Knjižnično vijeće šute: o ignoriranju javnosti i o nepravodobnoj reakciji. Vrlo jasno se ukazuje i na potrebu, sankcioniranja neprofesionalnog postupanja.¹⁶⁰

Ipak, moju ambivalentnost spram tog dokumenta izaziva stav HKD-a »da u ovom trenutku može dati samo svoje stručno mišljenje o radu knjižnica i pojedinaca« (zašto »u ovom trenutku« i zašto »stručno mišljenje« nije objašnjeno, premda se izričito kaže da Društvo to »mora objasniti i svojim članovima i široj zainteresiranoj javnosti«), ali naročito stav: »Kao stručni djelatnici osuđujemo ovaj i sve slične slučajeve, *ako ih je bilo*« (kurziv A. L.).

Sve u svemu može se zaključiti da reakcije državnih i profesionalnih tijela na fenomen uništavanja knjiga nisu bile primjerene razmjerima, obilježjima i društvenom značaju fenomena. Dok su državni organi verbalno osuđivali »neprimjeren« postupak s knjigama ustrajući na stavu da su to samo pojedinačni slučajevi ili ekscesi, HKD prihvaća postojanje javnih nezadovoljstava, priznaje da je »učinjeno više propusta«, ističe »šutnju i nepravodobno reagiranje«, ali istovremeno stavom: »ako je takvih slučajeva bilo«, relativizira problem i sužava svoje ingerencije svodeći ih na »stručno mišljenje«.

¹⁵⁹ O toj vrsti »šutnje« mogla bi posvjedočiti moja korespondencija s HKD-om i Knjižničnim vijećem. Usprkos ovako jasnom stavu u »Mišljenju...«, koje valjda ima snagu obaveze, dio onih koji obavljaju funkcije u bibliotekarstvu ponašalo se sasvim suprotno preuzetoj obavezi Društva. Nažalost, bez ikakvih sankcija, čak i bez moralne osude za takvo ponašanje. Duboko je u našem društvu ukorijenjen sindrom »činovničke bahatosti«!

¹⁶⁰ Upravo je to bitna točka podizanja bibliotekarstva na razinu profesije: mogućnost samokontrole (što dakako uključuje kako kriterije koji čine korpus profesionalnih prava i obaveza, tako i kriterije i mehanizme sankcioniranja nepoštivanja utvrđenih kriterija profesionalnog rada) u onom značenju što ga već godinama nastoji »progurati« Aleksandra Horvat, a na što sam upozorio u prvom dijelu knjige. Koliko se u tome do sada uspjelo nisam pozvan govoriti, ali primjer stava Marice Šapro-Ficović, koja se opire sankcioniranju bibliotekara i kada postupe neprofesionalno (»slučaj Korčula«), pokazuje uvriježenost mentaliteta neodgovornosti i u bibliotekarskoj struci.

II. JAVNA REAGIRANJA NA UNIŠTAVANJE KNJIGA

Terminom »reagirane javnosti« obuhvaćeni su napisi nastali izvan ili mimo oficijelnih tijela, koji na bilo koji način – oštrije ili manje oštro, opširnije ili manje opširno, samo načelno ili popraćeno činjenicama, uz zgražanje ili tražeći eventualno i odgovornost – dižu glas protiv uništavanja knjiga. Zajedničko im je da osuđuju diskriminaciju, odstranjivanje ili uništavanje knjiga. Širokog su »spektra«, od reagiranja tzv. »običnih građana« do sveučilišnih profesora, od ljudi iz područja literature do novinara. Kao svojevrsni vodič kroz taj panoptikum može čitaocu poslužiti bibliografija, kao i faksimili i prijepisi dokumenata u prilogima knjizi.

U reagiranja javnosti uvrstio sam i iskaze nezadovoljstva velikog broja bibliotekara. Tražili su oni pritom od mene apsolutnu diskreciju zbog bojazni od represije, u prvom redu otkaza s posla. Striktno se pridržavam obećane diskrecije.¹⁶¹

Napisi se javljaju već 1990/91. godine, ali pravi zamah imamo kasnije, prvenstveno nakon 1998. godine, s reagiranjima Milana Kangrge, Vladimira Primorca i, dakako, s iznimnim tekstovima novinara Igora Lasića, kojemu treba odati priznanje za veliki napor koji je ulagao u razgrtanje paučine koja se plela nad uništavanjem knjiga u Hrvatskoj 1990-ih, napor koji je bio usmjeren na meritum problema, tj. na činjenice, a bez senzacionalizma i jednostranosti. Više od pedeset osoba se izravno javno oglasilo, mnogi od njih i višekratno, a u

¹⁶¹ U Zagrebu sam, u srazmjerno velikoj biblioteci u jednom od novijih dijelova grada, informiran o vrlo neugodnom incidentu u vezi s korištenjem »Pohvale ludosti« (Beogradsko izdanje, latinicom) od roditelja (oca) đaka kome je ta knjiga bila propisana kao lektira – samo zato što je to bilo »nepoćudno izdanje«. Poučeni tim, ali i sličnim događajima prije toga, kao i »kapilarno širećim vijestima o čišćenju knjižnica« (kako su mi to formulirali u jednoj drugoj, također velikoj biblioteci, koja je tada bila izvan sastava KGZ-a) mnoge su tzv. »nepodobne« knjige u obje ove biblioteke skrili u podrum »za svaki slučaj«. Takvo samozatajno ponašanje dijelom je bilo izazvano, kako su mi govorili, i strahom od otkaza, a navodili su mi i primjer kolegice iz Samobora. Iz Slavonske Požege sam o »paljenju knjiga u školskom dvorištu« u jednoj školi dobio i pisanu informaciju, uz molbu za apsolutnu diskreciju. Iz Splita sam od jednoga bibliotekara također dobio obimnu pisanu informaciju o »čišćenju dijela fonda« iz Narodne knjižnice (pisao je o tome i »Feral Tribune«). U opširnom razgovoru, što sam ga imao s jednomiskusnom bibliotekarkom u Istri polovinom studenog 2004. godine, izričito mi je rekla da je svaki razgovor o tome delikatan, da može izazvati »buru« i voditi i do otkaza, i za sve što mi je o otpisima rekla tražila je strogu diskreciju. Slično su završavali razgovori i u Zagrebu s nekoliko bibliotekarskih profesionalaca.

taj broj ne ubrajam one koji su potpisivali apele protiv uništavanja spomenika i knjiga.¹⁶² Već i sam taj broj govori o relevantnosti pojave i razmjerima javnog nezadovoljstva.

U pregledu objavljenih tekstova može ih se uvjetno grupirati s obzirom na usredotočenost na neko od četiri obilježja:

- 1) na samu činjenicu uništavanja knjiga, na čišćenje knjižnih fondova, na odlaganje knjiga u kontejnere za smeće ili naprosto na razbacivanje po ulicama, bez obzira radi li se o ustanovama, knjižnicama, školama, osobito političkim organizacijama, državnim ustanovama itd.
- 2) na dojam o razmjerima, tj. o velikom broju uništavanih knjiga što do prevrata 1990-ih nije viđeno, pogotovo kad se to događalo u gradovima i to na frekventnim mjestima
- 3) na izostanak službenih reagiranja o registriranim primjerima uništavanja knji-

¹⁶² Nisu svi podjednako angažirano, opširno ili cjelovito iznosili svoje ocjene ili stavove, ali im je zajedničko obilježje da su gotovo svi negativno ocijenili uništavanje knjiga (samo se u dva slučaja zauzima neutralan stav ili puka konstatacija o »čišćenju ili prevrednovanju fondova«, a u dva slučaja se nalaze opravdavanja za uništavanje određenih vrsta knjiga). Evo zabilježenih imena, poredanih abecednim redom prezimena: Alen Anić, Robertino Bartolec, Daša Drndić, Davorka Vukov-Colić, Milan Cimeša, Zlatko Crnković, Ratko Čangalović, Branko Čegec, Denis Derk, Z. Despot, Bruno Dobrić, Nina Domazet, Branimir Donat, Rade Dragojević, Adam Dupalo, Heni Erceg, Dalibor Foretić, Toni Gabrić, Vinko Grgurev, Sinan Gudžević, Viktor Ivančić, Miljenko Jergović, Milan Kangrga, Dragutin Katalenac, Tomislav Klauški, Irena Kustura, Ranko Kursar, Ivan Kuvačić, Igor Lasić, Ana Lendvaj, Ante Lešaja, Svetozar Livada, Anton Lukežić, Zvonko Maković, Siniša Maričić, Anđelka Martić, Nikica Mihaljević, Edo Murtić, Amir Muzur, Robert Perišić, Nenad Popović, Vladimir Primorac, Čedo Prica-Plitvički, Goran Prodan, Saša Pupovac, Dušan Rapo, Boris Rašeta, Velimir Sekulić, Mile Stojić, Goran Šikić, Slobodan Šnajder, Tatjana Štambuk, Mira Šušar, Dubravka Ugrešić, Nikola Visković, Čedomir Višnjić, Mirjana Vujić, Jagoda Zamoda, Zdravko Zima.

Navodim i imena potpisnika »Otvorenog pisma« sa zahtjevom za sankcioniranje postupaka uništavanja knjiga i spomenika (upućenog najprije ministru kulture Boži Biškupiću, ministru znanosti i obrazovanja (D. Primorac), ministrici pravosuđa (V. Škare-Ožbolt), gl. drž. odvjetniku (M. Bajić), a zatim i: predsjedniku Republike (S. Mesić), predsjedniku Vlade (I. Sanader), predsjedniku Sabora (V. Šeks), predsjedniku Saborskog odbora za kulturu (P. Selem). Pismo je dostavljeno i HKD-u. Nitko se nije javno oglašio u povodu »Otvorenog pisma«, osim što je predsjednik Republike S. Mesić odgovorio zastupniku potpisnika, Milanu Kangrgi, da je pismo primio i zatražio od nadležnog ministarstva (kulture, dakako) da problem istraži. Rezultata nije bilo. Državni odvjetnik (M. Bajić) je na razgovor o tome primio M. Kangrgu. Evo imena potpisnika, poredanih abecednim redom prezimena: Saša Blagus, Kasum Cana, Borivoj Dovniković, Nikola Dugandžija, Igor Galo, Milan Gavrović, Branislav Glumac, Petar Gojsalić-Dvornik, Alija Hodžić, Tomislav Jakić, Dara Janeković, Ante Jelaska, Bogdan Jerković, Franjo Jug, Ivan Kuvačić, Milan Kangrga, Ante Lešaja, Svetozar Livada, Alojzije (Luj) Lozica, Ivan Magdalenić, Mirko Mirković, Ivan Pauletta, Sibila Petlevski, Nenad Puhovski, Zoran Pusić, Dejan Rebić, Frano Rušinović, Ivan Salečić, Božo Stanić, Petar Strčić, Mladen Škreblić, Slobodan Šnajder, Stipe Šušar, Vladimir Velebit, Lino Veljak, Nikola Visković, Srđan Vrcan, Boris Vušković, Đuro Zatezalo, Ante Zemljar, Zlatko Zlatić, Dušan Žubrić.

Bilo je i više ili manje izraženih neslaganja s izrečenim kritikama diskriminacije i/ili uništavanja knjiga, bilo je i nastojanja da se te kritičke opservacije dovedu u sumnju ili da im se poruka »ublaži«, a bilo je i poziva na diskriminaciju i odstranjivanje određene vrste literature. Imena vezana uz takve tekstove također navodim abecednim redom prezimena: Branimir Donat, Darko Brdarić, Dalibor Brozović, Anka Katić-Crnković, Denis Derk, Milan Jajčinović, Đurđica Jureša, Mirjana Jurišić, Jasmina Kuzmanović, Pavao Pavličić, Željani Petković, Zvonimir Polić, Tomislav Sabljak, Aleksandar Stipčević, Borislav Škegro.

Čitalac će napise osoba iz prve i treće grupe naći u bibliografiji.

ga, evidentiranim u novinama, ali isto tako i na potpuno ignoriranje, kako uništavanja knjiga tako i izjava koje su uništavanje podsticale, te na izostanak sankcioniranja uništavanja knjiga

4) na izjave, prvenstveno političara, ali i nekih ljudi od kojih se to ne bi moglo, ili smjelo, očekivati, o potrebi oslobađanja od svega što nije primjereno »hrvatskom duhu«, »autohtonom hrvatskom biću«, »hrvatskoj kulturi«, o »korovu što ga treba iz korijena iščupati«, izjavama o »zastarjelim« i »nepotrebnim knjigama«, o knjigama »kojih je ionako previše na našim policama«, o dodjeli novaca za odstranjivanje knjiga na »drugom nekom jeziku«, o potrebi »prevrednovanja knjižnih fondova s obzirom na nove društvene promjene«, o »odstranjivanju nepodobnih knjiga«, o »odstranjivanju s polica sramotnih knjiga«, o »eliminaciji duhovnog otrova« itd.

Bilo je prigovora na građansku osjetljivost zbog bacanja knjiga jer »otpisi su normalan dio bibliotekarskog posla«. Ali osuđivati građanina ili novinara koji su na uništavanje knjiga, odnosno na ono što su vidjeli svojim očima reagirali više ili manje oštro, pošto nije bilo nikakvih, a kamoli pravodobnih, adekvatnih i mjerodavnih informacijom, arogantno je izvrtnje odgovornosti.

U nastavku ću opširno navoditi fragmentarne reakcije na postupke uništavanja knjiga, zatim ću se baviti teškoćama kod prikupljanja podataka o fenomenu uništavanja knjiga, a naposljetku (u IV. poglavlju) prikazat ću kompleksnija i analitičnija reagiranja javnosti koja ukazuju na šire društvene aspekte fenomena uništavanja knjižne građe.

Javna reagiranja su bila objavljivana u novinama, nisu bila demantirana i stoga ih možemo smatrati vjerodostojnim.

* * *

1991. godine je V. Vidović izrazio nezadovoljstvo postupkom uništavanja knjiga u izdavačkom poduzeću »Logos« u Splitu. Evo glavnog dijela njegova pisma:

»Knjige ne uništavaju samo tenkovi, bolesnici pomračena uma u ovom prljavom ratu nego knjige uništavaju i odgovorne osobe u izdavačkim kućama... Suvremeni pisci tiskani u »Logosu« završili su u »Otpadu« uz minimalnu materijalnu naknadu. Žalosno, zar ne? Sve su knjige dotirane od RSIZ-a i SIZ-a uz pozitivne recenzije i kritike. Među tim naslovima ima knjiga koje su obvezni udžbenici (»Hrvatska drama« Slobodana Novaka i Josipa Lisca), te pisaca koji su ušli u značajne antologije hrvatske književnosti. Umjesto da te knjige budu poklonjene bibliotekama ili autorima ili čak prodane uz popust od 80%, završile su nedužno u plamenu zaborava. (...) Kao član Društva hrvatskih pisaca, član Društva hrvatskih novinara i član radnik Matice hrvatske, dužan sam dati ovu obavijest za javnost kako se ne bi slične stvari ponavljale. Uništavati knjige neizrecivo je tužno, bolno bez imalo rodoljublja u srcu i duši. Eto, preko jedan milijun dinara vrijednih knjiga ode u grobnicu staroga papira umjesto da odu u ruke naših čitatelja ili kao poklon gardistima koji daju svoje

živote za LIJEPU NAŠU HRVATSKU.« (»Slobodna Dalmacija«, 10.10.1991.)

Vidović je, dakle, izrazio nezadovoljstvo zbog jednog oblika uništavanja knjiga (davanja velikog broja naslova i velikog tiraža u pogone za reciklažu, iako su te knjige, po naslovima i prema fizičkom stanju, mogle biti ponuđene građanima uz povoljne uvjete ili eventualno darovane nekoj biblioteci), ali se u tom nezadovoljstvu jasno uočava osuda svakog oblika uništavanja knjiga i svakog razloga koji tome vodi. Upravo je to njegovo nezadovoljstvo i otpor svakom obliku uništavanja knjiga i bio razlog da njegov termin »uništavanje knjiga« uzmem kao opću oznaku za ono što se s knjigama događalo u Hrvatskoj 1990-ih. U prikupljenoj dokumentaciji nisam našao da je itko na Vidovićeva upozorenja reagirao – potpuna ignorancija, iako je njegov tekst pisan jasno.

* * *

U samom početku 1993. godine susrećemo se također s nezadovoljstvom zbog diskriminacije i uništavanja knjiga općenito, ovaj put još posebno naglašavajući knjige pisane ćirilicom. Nikica Mihaljević je u opširnom tekstu »Književni život u 'staroj' i 'novoj' Hrvatskoj«, objavljenom u nekoliko uzastopnih nastavaka u Ljubljanskom dnevniku »Delo«, u prilogu »Književni listi« od 7. do 21. 1. 1993., iznio mnoštvo kritičkih opservacija o kulturnoj situaciji u Hrvatskoj kakva je bila nakon »preloma 1990. godine«. ¹⁶³ Za naše razmatranje važne su njegove opservacije o diskriminaciji tzv. »srpske i ćirilične knjige« iz teksta »Vrijeme za antikvara«:

»Nedavno sam, u Ljubljani, na Plečnikovom trgu, nabasao na uličnog prodavača knjiga. Za sitan novac prodavao je »Ispovijesti« J. J. Rousseaua (ćirilicom, na srpskom), nekoliko godišta zagrebačkog časopisa »Prolog« (latinicom, na hrvatskom), podosta slovenskih knjiga, nekoliko njemačkih naslova, tiskanih goticom, o ezoteriji i misticizmu. Ljudi su mirno prilazili, zagledali i pregledali knjige, dogovarali se o cijeni i kupovali. I sam sam za nekoliko stotina tolara kupio lijep kup knjiga. Nikome nije padalo na pamet da čovjeka prekori što na ulici, usred Ljubljane, prodaje »srpske« knjige! Za mene je to bilo blagotvorno osvježanje jer se takvo što u Zagrebu ne može ni zamisliti.

Jednako tako nije bilo moguće ni zamisliti, samo prije nekoliko godina, da će se usred »kulturnog« i »civiliziranog« Zagreba knjige rezati u rezance, a biblioteke »čistiti« od svega

¹⁶³ Nikica Mihaljević je u ocjeni svih bitnih obilježja »kulturnog života« Hrvatske prije i nakon »prevrata 1990-ih« ostao u nizu godina dosljedan, usprkos kritičkim primjedbama što su mu na sadržaj članaka u »Delu« bile tada upućene. Za uvid u kontinuitet i argumentaciju njegovih »kritičkih opservacija« upućujem čitaoca na ove njegove dvije knjige: 1) »Bijeda malenih. Odgovornost hrvatskih inteligenata za ratove 1991.–1995 na tlu bivše Jugoslavije i za ovo što imamo danas«, Euroknjiga, Zagreb, 2007. i 2) »Hrvatska enciklopedika«, Euroknjiga, Zagreb, 2008. Njegove se kritičke opservacije ne mogu i ne smiju zanemariti, ili zaobići u nastojanju da se objektivno i cjelovito uoče bitna obilježja »duhovne situacije« ili »duhovne klime« u Hrvatskoj 1990-ih. Tekst što ga ovdje navodim preuzeo sam iz rukopisa (na hrvatskom jeziku), kojega mi je autor ljubazno ustupio na moje traženje.

srpskog i ćirilčkog, pa i od ostalog »nehrvatskog« štiva. Ni slovenskim knjigama nije budućnost nimalo ružičasta. U svom savonarolinskom čistunstvu hrvatski kultur-obnovitelji uništavaju biblioteke dragocjenih knjiga, na stotine vrijednih naslova, bez kojih se hrvatska kultura i hrvatski književni život ne može ni zamisliti. Nadobudna ministrica, da ne kažem gospođa ministarka, Vesna Girardi-Jurkić i njezini slugani iz Zavoda za školstvo, propisali su da ni jedan Srbin ne može u Hrvatskoj predavati hrvatski jezik i književnost, pa ma kakve kvalifikacije imao!? Tako to biva: najprije se pale knjige a onda i ljudi (o kakvoj se, stvarno, egzekuciji radi, savršeno je svejedno). Zato treba čuvati knjige, u vlastitim bibliotekama, jer tko zna kakva nas još vremena čekaju. Promućurni antikvari danas lako mogu doći do iznimno dragocjenih knjiga koje sutra mogu biti na visokoj cijeni. Komplet Freuda ili Junga, u srpskom prevodu, koje danas nitko neće uzeti jer su »srpski«, kupit će ne pitajući za cijenu onaj koji zna tko su i što Jung i Freud. Makar i potajno, ispod pulta.«

Prije nego što navedem primjedbe upućene Nikici Mihaljeviću, moram čitaoca podsjetiti na vrlo važnu okolnost. Iako Mihaljević ne iznosi konkretan primjer, opservacija o diskriminaciji/uništavanju tzv. »srpskih i ćirilčnih knjiga« nije nikako bila izmišljena ili ishitrena. Koliko je čišćenja biblioteka od »ćirilčnih izdanja« bilo diljem Hrvatske, to zbog gotovo zavjere šutnje vjerojatno nećemo nikad doznati. A da se pak »ideološki knjižni inventar« odstranjuje, kao nešto što bez dileme pripada na smetlište, već je bilo postalo javnom činjenicom, što se može isčitati i iz ranije navedenog članka Jasmine Kuzmanović.

Uglavnom, Mihaljevićev tekst nije dočekan šutnjom.¹⁶⁴ A u svim tekstovima koji napadaju Mihaljevićeve ocjene o diskriminaciji/uništavanju knjiga, posebno ćirilčnih/srpskih, izričito se negira da je takvoga »čišćenja biblioteka« bilo.

Denis Derk o tome kaže:

»No, sasvim sigurno ne možemo zaboraviti na činjenicu netočne tvrdnje, isporučene slovenskim čitateljima, kako su iz »knjižnica čistili sve što je srpsko i ćirilčno«, a iz »knjiga radili rezance« ... No, ne može Mihaljević tvrditi kako se danas u zagrebačkim knjižnicama ne mogu posuditi knjige, primjerice, Vuka Draškovića (poruke iz »Molitve« i »Noža« mnogi su Hrvati i Muslimani osjetili na vlastitu vratu), ili pak Dobrice Ćosića, jer to jednostavno nije istina.«

Skrećem pažnju čitaocu da je samo tri mjeseca kasnije Denis Derk i sam objavio tekst o primjeru »čišćenja biblioteka« i da je zbog toga bio izvrgnut jednoj kritici – ali o tom će primjeru nešto kasnije biti riječi.

Darko Brdarić također negira ocjenu ili tvrdnju o »čišćenju knjižnica«:

»Nikad potvrđene izjave o »čišćenju« hrvatskih knjižnica Mihaljević pokušava prikazati kao stvarnu praksu i šovinizam na djelu; kao dokaz navest će da je u Ljubljani kupio neke knjige na ćirilici.«

¹⁶⁴ Navodim ova kritička reagiranja redom objavljivanja: 1) Denis Derk, »Hrvatska pisana mržnjom. Što čitaocima »Književnih stranica« Ljubljanskog »Dela« isporučuje Nikica Mihaljević«, »Večernji list«, 26. 1. 1993.; 2) Darko Brdarić, »Tatarski biftek od sirove mržnje«, »Vjesnik«, 30. 1. 1993.; 3) Branimir Donat, »Informatorova lažna dostava. Pljuvanje po Hrvatskoj«, »Večernji list«, 7. 2. 1993.; 4) Tomislav Sabljak, »Moj prijatelj terorist. Tragom jednog pamfleta«, »Vjesnik«, 6. 3. 1993.

B. Donat, pak, tvrdi: »U iskonskoj mržnji prema Hrvatskoj, N. M. neprestano konfabulira pa tako priča o tome kako su i sve knjige na ćirilici završile u tvornici papira«.

Konačno, T. Sabljak se na tezu o »čišćenju knjižnica« najopširnije osvrće:

»Od nepreglednog mnoštva insinuacija, izdvojiti ću samo jedan slučaj. Mihaljević tvrdi, kako Hrvati u hrvatskim knjižnicama uništavaju srpske ćirilčne knjige i kako od njih prave rezance. Podsjetio bih urednika »Dela« na jedan događaj od prije pet-šest godina. Jedno popodne navratio sam u zagrebački antikvarijat Matice hrvatske i naišao na nekoliko paketa knjiga, mahom srpskih i ćirilčnih. Knjige su dopremljene iz Ljubljane, takoreći s otpada. I antikvar Marijan sa Zrinjevca također je otišao u Ljubljani i spašavao srpske knjige. Budući da sam pasionirani bibliofil, kupio sam dvadesetak, možda ne baš vrijednih, ali zanimljivih knjižica tiskanih na ćirilici u Beogradu, Paraćinu, Sremskoj Mitrovici, Somboru, ali i na latinici u Osijeku i Splitu. Bile su to mahom teološke knjige i sve su imale žig *Drž. biblioteke v Ljubljani*.

Očito da su u Ljubljani čistili svoj fond i odlagali one knjige kojih su imali više primjeraka, i tada nikome nije palo na pamet da Drž. biblioteku u Ljubljani optuži za kulturni genocid. *Svatko pametan zna da se s vremena na vrijeme čisti knjižni fond*, pa i vlastite biblioteke. *U Hrvatskoj nitko nije uništio niti jedan jedini primjerak srpske knjige, no mnogo je bezvrijednih srpskih knjiga otišlo u depo. Zna se da su nabavu u narodnim knjižnicama u najviše slučajeva vodili opredjeljeni Jugoslaveni ili djeca vojnih osoba, ili Srba*. I na odjelima za odrasle i na odjelima za djecu, *gomilalo se iz godine u godinu stotine bezvrijednih srpskih naslova, čak i knjiga s protuhrvatskim sadržajem*. U nekim zagrebačkim knjižnicama podvale »stare garde« išle su tako daleko, da su se u vrijeme najžešćih napada na Hrvatsku, na policama mogle vidjeti knjige velikosrpskih ideologa Terzića, Bulajića, Đuretića ili knjiga Slobodana Miloševića. Zato tvrdnje o uništavanju srpskih knjiga neosnovana su podvala i dio strategije obmanjivanja javnosti o tobožnjoj i kulturnoj ugroženosti urbanih Srba.«

Podvukao sam u Sabljakovom tekstu samo neke tvrdnje koje su, ovako izrečene, zaista »obmanjivanje javnosti«. Nevjerojatno je da se nitko od bibliotekara pojedinačno, a ni HKD, nije oglosio u povodu apodiktčkih Sabljakovih tvrdnji/optužbi!¹⁶⁵

Potrebna je ovdje jedna opaska: Derk i Donat su vrlo oštro reagirali na

¹⁶⁵ Evo najprije benigne, ali u svojoj biti poluistinite formulacije kojom se opravdava »čišćenje knjižnica«: »svatko pametan zna... da se s vremena na vrijeme čisti knjižni fond«. Ali treba također reći i ovo: »svatko pametan zna« da je »čišćenje knjižnog fonda« podložno nekim kriterijima i dakako da će se »svatko pametan« zapitati da li su se ti kriteriji poštovali? Da u Hrvatskoj »nitko nije uništio ni jedan jedini primjerak srpske knjige« ordinarna je neistina! A zašto je to i gdje konkretno »mnogo bezvrijednih naslova srpskih knjiga otišlo u depo«? I tko je, po kom kriteriju odredio »bezvrijednost naslova«? I zašto baš samo »srpskih knjiga«? Je li bilo i drugih bezvrijednih naslova? Zašto ne navede konkretne brojeke i konkretna imena o »nabavljačima literature u narodnim knjižnicama«: »opredjeljenih Jugoslavena, djece vojnih osoba, Srba«? I zašto su baš oni i nitko drugi, »opaka i štetočinska sorta«? I da navede barem neke od »stotina bezvrijednih« nabavljenih naslova« (možda se za ovu formulaciju i dogovorio s Ankom Katić Crnković, koja je izjavila da »ionako imamo previše srpskih knjiga«) Koji su to knjižničari u Zagrebu »stara garda« i koliko ih je? Pitanja dakako može biti i više. Nesporno je, međutim, da se Tomislav Sabljak navedenim formulacijama predstavio kao krajnje neodgovoran čovjek, jer umjesto ijednog konkretnog dokaza paušalno optužuje »Jugoslavene, djecu vojnih osoba, Srbe«. U čemu je ovakvo prozivanje različito od prozivanja čuvenog zločudnog »Slobodnog tjednika« s početka 1990-ih i šovinističke histerije s početka 1990-ih, koju su osobito ustrajno podsticali Franjo Tuđman i Šime Đodan (Bog neka im duši oprost) i brojni, brojni njihovi adlati?!.

Mihaljevićevu tvrdnju, ali su se našli u proturječnoj situaciji kad su se suočili s ekstremnim zastupnicima »čišćenja knjižnica«. Derk je u povodu svoga prikaza uništavanja knjiga u Podravskoj Slatini i sam doživio kritiku Zvonimira Polića, profesora iz Velike Gorice: »Pitanje je samo da li g. Derk žali što su, moguće, djela čuvenoga Balzaca završila na smetlištu u Slatini, ili mu je žao što se radi o knjigama pisanim »na ćirilici«(!?), kao što bi se dalo zaključiti iz samoga teksta. Koje li drskosti i nakon agresije i svih strahota i razaranja koja Hrvatska još uvijek trpi u ovom domovinskom ratu od strane onih koji pišu »ćirilicom« (nigdje nije rekao da su te knjige pisane na srpskom jeziku, već – očito – još drži da se radi o jednom jeziku »srpskohrvatskom«, a knjige, eto, napisane »ćirilicom«, a ne latinicom!). Dapače, taj gospodin tvrdi: »...Mora nam biti jasno da Matica danas u Hrvatskoj nema ulogu kakvu je imala 1971. godine. Danas imamo hrvatsku državu, a hrvatski narod slobodu«. Stoga zaključuje da je mjesto djelovanja Matice u Slatini da osniva KUD-ove i pjevački zbor...(!), a ne da se petlja u politiku glede jezika i čišćenja hrvatskog jezika od srbizama, na što očito aludira.« U nastavku svojega reagiranja Zvonimir Polić zatim razvija svoje ocjene o sporosti, neaktivnosti i oklijevanju hrvatskih jezikoslovaca u poslu »čišćenja hrvatskoga jezika« od srbizama, napadajući shvaćanje da se jezik prepusti jezikoslovcima, a ne i političarima: »Jezikoslovcima DA, ali ne onim istim koje smo naslijedili iz propalog režima! Na kraju krajeva, ako je u hrvatski jezik nešto bilo ubačeno silom, to se silom mora i izbaciti. A kada se steknu neka bolja, normalnija vremena, onda neka jezikoslovci rade svoj posao bez miješanja politike.« (»Večernji list«, 14. 4. 1993., s naslovom: »'I Balzac na smetlištu' (2) Zatečeni jezikoslovci«).

Derk mu je u istom broju »Večernjeg lista« vrlo kratko odgovorio:

»Profesor Zvonimir Polić iz Velike Gorice u svom me opsežnom reagiranju na moj tekst »Balzac na smetlištu?«, objavljen 3. travnja u subotnjem broju »Večernjeg lista«, zove »vrlim Hrvatom«. Hvala mu, ali pretjeruje. Na pitanje žali li »izvjesni gospodin Derk što su, moguće, djela čuvenog Balzaca završila na smetlištu u Slatini, odgovor je potvrđan. Žali! Bez obzira na to jesu li te knjige na latinici, ćirilici ili glagoljici, hrvatskom, srpskom ili nekom drugom jeziku. Knjigama nije mjesto na smetlištu. I u to, valjda, ne moram uvjeravati velikogoričkog profesora. Ili ipak?« (»Večernji list« 14. 4. 1993.: »'Balzac na smetlištu'. Novinar profesoru«)

Napominjem da je taj odgovor ostao nezapažen u raspravama vođenim i sljedećih nekoliko godina, ali Denisu Derku treba odati priznanje za tako jasan i primjeren odgovor na Polićevu isključivost.

Ostavimo li po strani Polićeve napomene o jezičnom čistunstvu i o »čišćenju jezika«, on ekstremno i neprihvatljivo zahtjeva da strukturu knjižnih fondova određuje jezik neke sredine. »Čistiti knjižnice« od knjiga, samo zato što su na drugom jeziku ili drugom pismu uz zazivanje politike da se time bavi – ne sličī li to na nacističko spaljivanje knjiga kao uvertire »duhovnoj obnovi« i prizivanje

»domaćeg Goebbelsa«?!

Premda je Branimir Donat kategorički, kao netočnu doveo u pitanje Mihaljevićevu opasku o diskriminaciji ćirilične i općenito tzv. »srpske knjige«, nije se ustručavao gotovo deset godina kasnije jasno poručiti: »Isto tako su se početkom devedesetih bacale ćirilične knjige u Hrvatskoj, što govori da je taj, rekao bih, sindrom mržnje prema knjizi kod nas gotovo genetskoga karaktera.« Je li B. Donat već 1993. znao za »bacanje ćiriličnih knjiga u Hrvatskoj« pa je tada tu činjenicu prešutio iz nekih, njemu poznatih razloga ili je to tek naknadno saznao – to za naše razmatranje nije odlučno. Važna je sama konstatacija. Kao i Denisu Derku, treba i Branimiru Donatu odati priznanje što je potvrdio ono što je i bila istina, dugo i uporno zataškavana i prikrivana istina.

* * *

U svojim osvrtima na neobuzdane verbalne provale nacional-šovinizma, u člancima, intervjuima i pismima upućenim odgovornim javnim institucijama, dr Svetozar Livada¹⁶⁶ je u nekoliko navrata upozoravao na razmjere i iracionalnost destrukcije s kojom se društvo suočava. Upravo je Livada prvi upozorio javnost i na uništavanje golemog broja svezaka »Enciklopedije Jugoslavije« 1995. godine. U članku »Kulminiranje zločina kao stila života – osvete (Zapis o post-olujnim događanjima)« za postupke s knjigama kaže:

»Najteže ipak pada dokrajčivanje razaranja institucija. Od 40 biblioteka (narodne, općinske, školske, privatne) čije sam fondove ranije poznao nijedna nije ostala cijela. Nerijetko su prostorije i namještaj demolirani. Tragično je gledati eksperimente napucanih hrpa knjiga da se utvrdi kroz koju debljinu metak prolazi. Daničićev prijevod Biblije dobio je cijeli rafal. Srbi su devastirali neke fondove u Obrovcu i Drnišu, a Hrvati u preostalim djelovima Krajine. Nije ostala ni jedna mjesna – lokalna muzealna zbirka. One su razorene ili opljačkane, iz njih su odneseni rijetki znameniti, biljezi i ostaci fakata i artefakata da je život tu postojao od davnine. Muzealni spomenici na temu NOB-a u potpunosti su posvuda uništeni. Nerijetko i svi spomenici žrtvama fašizma. Od stotinjak pravoslavnih crkvenih objekata koji su građevinski sačuvani, nijedan nije pošteđen sustavne pljačke. Kako i ne bi, kad primus Bibliju citira: »Oko za oko, zub za zub«. Sada su ti objekti bez vjernika, sveštenika, crkvenih odbora ili za crkve nadležnih kustosa. Mnogi od ovih objekata spadaju u rijetke spomenike ovoga našeg socijalnog prostora, neki spadaju u međunarodnu baštinu tzv. »nulte kategorije«... Nisu pošteđeni ni manastiri gdje se čuva najveće crkveno i svjetovno blago. Sve je izloženo pljački i propadanju.«

Htio bih naglasiti da su Livadina upozorenja ostala bez odjeka, bez ikakve službene ili neke »manje službene« reakcije, bez ijednog osvrta, bez podrške ili pak osporavanja.

¹⁶⁶ Ti su njegovi napisi izišli kao knjiga: Svetozar Livada, »Etničko čišćenje – zločin stoljeća«, »Prosvjeta«, Zagreb, 1997 (I. izdanje) i 2000 (II. dopunjeno izdanje). Navedna zapažanja čitalac će naći na str. 24 i 36 I. izdanja.

Prije prikaza opširnijih tekstova o fenomenu uništavanja knjiga, sažeto ću upozoriti na još neka zapažanja, ocjene i tvrdnje koje su, kao »signale o problemu«, nadležni državni i stručni organi ipak mogli uočiti.

Početkom 2003. u intervjuu za beogradski »Blic« (»Želim izložbu u Beogradu, no to ne ovisi o meni«), Edo Murtić se sjeća 1990-ih:

»Sjećam se da su 90-ih godina kontejneri u mnogim hrvatskim gradovima bili puni knjiga – bacana su djela Puškina, Tolstoja, Dostojevskog, Turgenjeva i drugih velikih pisaca, ne samo ruskih, samo zato što su bila na ćirilici, ili je izdavač bio iz Novog Sada ili Beograda, ili oni koji su ih bacali nisu znali gdje bi ih svrstali i mogu li zbog njih imati problema. U to sam vrijeme za sebe prikupio na desetke vrijednih knjiga bačenih u smeće.« (...) »Osim onih koji su to radili iz primitivizma, ili onih koji su »čistili« gradske, mjesne i školske biblioteke po »direktivama« vlasti, ili su u Leksikografskom zavodu čak reciklirali »Enciklopediju Jugoslavije«, bilo je i starijih ljudi koji su to radili jer im je duboko u svijesti ostao strah od ustaštva i nacizma. Bojali su se da im netko u kući ne vidi takve knjige. Radi se o strahu od nečega što misliš da bi ti se moglo dogoditi.«¹⁶⁷

Da ni fenomen »kontejnera punih knjiga«, ni strah nisu »pali s neba«, pokazuje i Murtićeva opaska o Tuđmanovim stavovima kako mu ih je on sam iznio. Riječ je dakle o smišljenoj politici koja je vodila uništavanju svega što se kosilo s Tuđmanovom »ludošću, stravičnim cinizmom i bešćutnošću«, pa tako i uništavanju knjiga i spomenika.

I književnik, uz to i vodeći čovjek izdavačke kuće Durieux, Nenad Popović, uz opis svog iskustva s »djelotvornim uličnim šovinizmom« koji se tada mogao »nožem sjeći«, kolika mu je »gustoća« bila, jasno govori o psihozi i praksi odstranjivanja »nepodobne« literature:

»Uvođenje PDV-a pada u vrijeme kada je ministar financija Borislav Škegro govorio da će se od poreznih novaca štampati podobne knjige i da će se time nadomjestiti one koje nam više ne trebaju, da će se, dakle, čistiti biblioteke i zamjenjivati knjige jedne za druge. Mi znamo koje su to *jedne*, a koje su te *druge*. I o tome se ne bi smjelo govoriti samo ovako usput. To je razdoblje kada su knjižnice izbacivale knjige na ekavici, prijevode na srpski, to je

¹⁶⁷ Razgovor je vodila Mira Babić, a objavljen je 9. 2. 2003. Intervju je zatim preuzet i objavljen u mjesečniku »Identitet«, broj 61, februar 2003., str. 8–11. Citiram prema tekstu objavljenom u »Identitetu«. Na pitanje o »antiratnom ciklusu linoreza i crteža« koje je radio 1993. i 1994. godine Murtić je odgovorio: »Taj je ciklus u stvari nastavak crteža i litografija za Goranovu »Jamu« (iz 1944. godine). Bilo mi je strašno, mučilo me to što sam od Tuđmana čuo nekoliko mjeseci prije izbora 1990. godine. Došao je u moj atelijer, misleći valjda da će od mene napraviti svog Augustinčića, i oduševljeno počeo pričati o tome »da hrvatski narod krvlju mora dobiti svoju državu«, da ćemo mi (on s HDZ-om) napraviti ono što Pavelić nije uspio napraviti 1941. godine, da će 50 posto Srba morati spakirati kofere i odseliti, a ostalih 50 posto ili postati Hrvati ili nestati! Rekao sam mu da je lud, da se mora liječiti i od tada prekinuo bilo kakav kontakt s njim. A neposredni povod da počnem raditi ciklus »Viva la muerte«, kao odgovor Tuđmanu na njegov stravični cinizam i bešćutnost, bio je jedan njegov govor majkama i udovicama hrvatskih branitelja 1993. godine, kojima je posmrtno uručio odlikovanja uz riječi da trebaju biti »sretne i presretne« što su im sinovi i muževi poginuli za Hrvatsku!«

vrijeme doslovnog bacanja tih knjiga na smeće, ali i ironični trenutak kada knjižnica srpskog kulturnog društva Prosvjeta u Zagrebu postaje praktično jedina knjižnica u Zagrebu gdje čovjek može naći sve važne knjige, bez obzira na jezik, vjeru, rasnu ili nacionalnu pripadnost pisca ili prevodioca. Uostalom time se bavio Igor Lasić i pronašao najčudesnije stvari, od bacanja do spaljivanja knjiga. A Prosvjeta ih je pokušavala spasiti. Doba PDV-a je doba kada je u *Globusu* izašla slika na kojoj se vidi da Borislav Škegro u autu uz mjenjač u kožnatoj futroli ima montiran teški revolver. No Škegro je bio samo podmetnut, njegove »fiskalne« mjere sakrivala su kao bezlično sredstvo facijalnu operaciju kojoj je bila podvrgnuta Hrvatska. Tada trešti šovinistička galama sina Vlatka Pavletića, koji završava kao direktor Kulturno informativnog centra u Preradovićевой 5, koji je hrvatski mladoturčin zagrebačke urbane kulture. Nemojte očekivati da ja primjerice njegove ili Škegrine izjave pamtim, jer ih u stvari doživljavam vrlo traumatično i rado ih zaboravljam, kao i sva ostala ružna sjećanja.« A prije toga dao je i opasku koja pokazuje tu atmosferu u kojoj knjiga nije bila na naročitoj cjeni: »Ono što se u Hrvatskoj potpuno izgubilo 90-ih godina jest svijest da je knjiga jedna od temeljnih tekovina civilizacije u kojoj živimo, posljednjih petsto godina, a i više, pa i dulje...«¹⁶⁸

Još je jedan kompetentan poslenik s knjigom, Zlatko Crnković, upozorio javnost na »odstranjivanje ćirilice literature«. U razgovoru s novinarom Tonijem Gabrićem, Crnković je govoreći o promjenjenim političkim prilikama koje su utjecale na izdavaštvo rekao:

¹⁶⁸ Vidjeti njegov intervju: »Važno je ne zvati se Ljubomir«, »Zarez«, 3. 2. 2000. Razgovor vodila novinarka Dušanka Profeta. U tom je intervjuu Nenad Popović iznio mnoštvo zapažanja koja na svoj način potvrđuju ocjene i razmišljanja o stvorenoj situaciji u tzv. »postjugoslavenskim društvima«, što ih je iznijela Dubravka Ugrešić u knjizi »Kultura laži. Antipolitički eseji« (Bastard–Arkzin, Zagreb, 1996.), a koje su od režimskih »jurišnika-jurišnica« bile bezobzirno, rekao bih čak brutalno, prvenstveno ad hominem komentirane.

Htio bih, međutim, ovdje upozoriti i na jedno pismo koje kritizira, tj. dopunjuje i proširuje ocjenu Nenada Popovića. Neven Lončarić mu je u svom kratkom tekstu »Mogu se stidjeti mnogi. Uz razgovor Dušanke Profete s Nenadom Popovićem (Zarez, br. 22, 3. siječnja 2000.)« naveo: »U Zarezu od 3. siječnja 2000. godine objavljen je razgovor D. Profeta s Nenadom Popovićem (*Važno je zvati se Ljubomir*) iz kojeg razabiremo da gospodin Popović nije posve upućen u događaje o kojima govori, pa vas i vaše čitatelje želim upoznati sa sljedećim: novinar Igor Lasić pisao je u *Tjedniku* o uništavanju knjiga, ali je te postupke problematizirao, oštro kritizirao i osudio filozof Milan Kangrga. Vodio je i polemiku s akademikom D. Brozovićem, jer je i Leksikografski zavod sudjelovao u toj prljavoj raboti i u rezalištu uništavao brojne primjerke enciklopedije. Zbog tih kritika optužen je profesor Kangrga i *Feral Tribune* koji je kritike objavio. Općinski sud u Zagrebu, sudac Zoran Kaleb, osudio je Kangrgu. Na Županijskom sudu, kome se Kangrga žalio, nije poništena sramna presuda, već je spor vraćen na ponovnu raspravu Općinskom sudu. Iako je nepobitno dokazano da je profesor Kangrga iznosio istinu, sudi mu se već dvije godine za klevetu i »navlači« ga se i »razvlači« po sudovima kao kriminalca. I tko zna do kada?

Ni vaš tjednik, kao niti bilo koji književnik, izdavač, kulturni radnik, umjetnik, novinar, nije javno stao u obranu M. Kangrge, što vama i njima ne služi na čast. Zbog te »hrvatske šutnje« (koja, međutim, u slučaju Makovića nije bila na djelu) mogu se stidjeti mnogi, a ne služi na čast ni gospodinu Popoviću da o tome ništa ne zna. Ili možda zna, ali prešućuje iz samo njemu znanih razloga. Jer, veli da je o uništavanju i spaljivanju knjiga pisao, eto, samo I. Lasić.« (»Zarez« II/26 2. 3. 2000.)

Nezadovoljstvo i ogorčenje Nevena Lončarića može se razumjeti i opravdati, ima li se na umu cjelina događanja u vezi s uništavanjem knjižne građe, uključiv u to i napomenu o famoznoj »hrvatskoj šutnji«, ali kako sam ja razumio tekst N. Popovića, on nigdje nije rekao da je *samo* I. Lasić pisao o uništavanju knjiga. Zatim treba reći i da je o sudskom procesu Milanu Kangrgi pisalo više ljudi i u više navrata, ali svakako je točna primjedba o manjkavoj i nedostatnoj javnoj angažiranosti »intelektualne javnosti«, o čemu je u nekoliko navrata govorio i Milan Kangrga.

»Jedna od glavnih mana današnje Hrvatske, njezina društva i vlasti, jest netolerancija. Ta netolerancija u nekim je momentima poprimala monstruozne razmjere, uopće se ne tolerira drugačije mišljenje. Dovoljno je spomenuti pitanje jezika; pod firmom brige za duhovno dobro građana, knjige na ćirilici izbacuju se iz knjižnica. To podsjeća na spaljivanje knjiga. Spomenut ću mišljenje saborskog zastupnika Pankrećića; on kaže da nikad nije učio ćirilicu, jer se školovao za vrijeme NDH, pa je zato, navodno, u prednosti pred drugim ljudima koji su je učili. Pankrećić je takvim »simpatičnim« stavom možda pridobio podršku određenog kruga budućih birača, ali moglo bi mu se odgovoriti narodnom poslovicom, kao što sam mu i odgovorio: 'Čega se pametan stidi, time se budala ponosi.' (...) Proskribiranje ćirilice je nekulturan čin i govori o nepoznavanju povijesti hrvatske kulture. Konačno, bosančica je oblik ćirilice, a njome se hrvatski narod u Bosni stoljećima služio. Tolika zadrstost i netolerancija neshvatljive su mi. Sve što na bilo koji način podsjeća na Srbiju, srpski jezik ili kulturu izbačeno je iz javne sfere. Srpskih pisaca više nema u školskoj lektiri, a i slovenskih ima daleko manje nego prije. Srpsku književnost možemo čitati bez prevođenja, a to je velika prednost. Srpska književnost nije beznačajna, vrijedi pročitati Miloša Crnjanskog, Danila Kiša, pa čak i one pisce koji su obilježeni kao velikosrbi. Kao prevodilac najbolje znam koliko se gubi kod čitanja u prijevodu. Odricati se takve prednosti samo zbog trenutačnih političkih neprilika smiješno je i glupo« (»Lomača za ćirilicu«, »Feral Tribune«, 10. 4. 1995.).

Nadalje, pretpostavljam da makar bibliotekarskoj profesiji nije promakao tekst književnika Čedo Price Plitvičkog, objavljen u knjizi: »Bilježnice namjernog sjećanja II« (Konzor, Zagreb–Prometej, Zagreb, 2001., str. 46–50). U njemu on opisuje kako se povampirene strasti opet valjaju našim prostorima.¹⁶⁹ Opisuje svoj posjet školi u rodnom Ličkom Petrovom selu gdje je razgovarao s učiteljicom:

»Kako je zapravo sad ovdje, u školi posebno?

»Kako?«, započela je s malom stankom i nedoumicom, »...Do jučer takoreći bili su jato anđela. Promatram ih uvijek sa strane kad dolaze: do jučer sama radost i srdačnost, žamor i uzvici, sad: podvojeni, u malim grupama, šutljivi, ne dodirujući se. Tako i odlaze kući. Kao da su preko noći prestali biti djeca. U školi su mirni, pažljivi, svatko radi svoje, čim zazvoni za odmor, istrčavaju van i 'svaka ptica svome jat u leti' ... Bože moj!« Htjela je još toga reći. Samo je uzdahnula i zaustavila vlastite riječi. Kao da se uplašila neke nizbrdice u razmišljanju.

»Bivaju sve više odrasli. Slike iz doma i oponašanje roditelja... Pretpostavljam?« Ne znam što bih drugo rekao, a kao da je očekivala neke riječi, kao razjašnjenje nečeg nejasnog

¹⁶⁹ U zbirci zapisa »Bilježnice namjernog sjećanja I« (Konzor, Zagreb, 1996.) Čedo Price Plitvički bilježi narastajući duh isključivosti: »Mi istinski i duboko već živimo doba povratne tjeskobe, sanjamo geta i logore, vodimo male vjerske i nacionalšovinističke ratove, i ne više samo u snovima. Na nogometnim stadionima, tim nacionalnim simbolima šovinističkog ludila, srpska i hrvatska mladež, još golobradci zapravo, noževima i pištoljima očitava svoj odnos naspram bratstvu« (str. 202). I pritom citira osvrt dr Muradifa Kulenovića (psihijatra i psihoanalitičara) na aktualna događanja u tjedniku »Danas«, iz kojega vrijedi citirati: »U ovim danima jugoslavenskih promjena, ispunjenima među ostalim besmislenim, a negdje, što je najgore, i krajnje neodgovornim izjavama o lijepom životu u carstvu nacionalnih isključivosti, prisjećam se naših brojnih hegemonija duha, ali i onih koji su podlegli euforičnoj brzini ponuda i udružili svoju budućnost s obećanjima vođa« (str. 207). Imajući na umu cjelinu, opservacija Č. Price Plitvičkog – njegov opis uništavanja knjige, koja je svjedočanstvo o »vjerskim i nacionalšovinističkim ratovima« i o žrtvama tih ratova, postaje simbolom klime koja je podsticala i vodila uništavanju knjige u Hrvatskoj 1990-ih: bila je to klima isključivosti... Čedo Price Plitvički umro je nenadano krajem 2009. godine i tako se pridružio svom prijatelju Vladi Gotovcu, kojemu je veliki dio tekstova u ovoj knjizi posvetio (uputio) još za života.

i što je teško razjasniti u vremenima općih poremećaja, podmuklih pokreta, iracionalnih prepadâ što ih pokreću zapretane sile barbarskih nagona. Bolje je zaustaviti i vlastite riječi pred tolikim nizbrdicama koje vode nad ponore, nad pustoši bezumlja. »Podjele po vjeri, hoću reći: po naciji?« Ipak pitam, jer se i šutnja čini toliko neprirodnom. »Da... Ali, donedavno jedva ponegdje koja crkvice, i kakva je tu vjera... Ali, po njoj se dijele, šute; tako mali, a knjige spaljuju... Ne mogu ni misliti o svemu«.

»Oprostite, kažete: knjige spaljuju?«, pitam zatečen i zbunjen do kraja. Možda je željela nešto drugo reći.

»Knjiga 'Da se ne ponovi', koju sam vam poklonila i koju držite u ruci. Ona je...«, zastala je. Gledala me pogledom koji se čudio mom čuđenju.

»Ona je, što... Spaljena?« Pitam bez okolišanja.

»Da... djeca su otkupila sve primjerke koje je škola dobila, odnijela iza škole i spalila na lomači... Slučajno sam nekoliko primjeraka sačuvala, i drago mi je da sam vam jedan primjerak poklonila. I vi ste sve to prošli o čemu knjiga govori, niste li?«

»Da. Jesam... Ali koja djeca su to učinila, i zbog čega?« Opet pitam što ne bi trebalo pitati, i zapravo je sve to muči i vrijeđa, jer se radi o nastavniku, odgojitelju, i kada na taj način spominje djecu, ona se i sama zacijelo osjeća i krivom i odgovornom. Razmišljam u sebi: spada već među one povrijeđene i savješću opterećene, koji u svaki čas ponavljaju pitanje: zar je bilo uzalud i promašeno sve ono što smo radili i činili i za što smo mislili da je imalo smisla posvetiti život za uzlet tih malih anđela, koji odjednom gube krila i boju zlata, pale lomače, i sve biva crno pa i njihova izigrana nedužnost. Bivaju slika i žrtva svog roditeljskog i praroditeljskog grijeha, društvenog zla, političkog bezumlja. Umjesto da su negdje na vrhovima ovog malokapelskog ili plješevičkog gorja, u visinama s jastrebovima koji uvijek kruže u plavetnilu gladi i ljepote; ili da su rasprostrli svoje proljetne igre na mladom zelenilu petrovoselskih pašnjaka i košanica – oni poslušno služe »idejama« prošlošću opterećenima, pale lomače, iskazuju mržnje, ne znajući, dakako, da će i sami jednog dana snositi posljedice rođene u ovim lomačama.«

Turoban i poučan zapis Čede Price Plitvičkog pisan je 1991. godine. A o kontinuitetu diskriminacije/uništavanja »nepoćudnih« knjiga svjedoči i tekst Irene Kusture pisan cijelo desetljeće kasnije: »Nepoćudne knjige u hrvatskim knjižnicama. Izlaze li »Pirgo« i Čopić iz podrumskog mraka?« (»Večernji list«, 10. 6. 2002., str. 17).

»Norvežanka koja u Oslu studira hrvatski i srpski jezik pomoć pri nabavi literature uvijek je tražila od svojih zagrebačkih prijatelja. Oni su bez problema nabavljali sve što je trebalo, ali samo do dana kada je njihova prijateljica iz Norveške zamolila da joj pronađu neka djela srpskih autora.

»Obišli smo čitav grad, zavirili u sve knjižare, ali nigdje nismo pronašli ono što joj je trebalo. Otišli smo na kraju našem prijatelju u knjižnicu i zamolili ga da nam pomogne'. 'Dobro, nabavit ću vam to. Takve knjige nismo bacili niti spalili, ali spremili smo ih duboko u podrum. Dat ću vam ih, ali nikome nemojte reći gdje ste ih našli', odgovorio nam je.«

Nisu, dakako, samo Murtić, Popović, Crnković i Prica uočili »masovni egzodus« nepoželjnih knjiga. Svibnja 1998. sam od jednog dugogodišnjeg, iskusnog bibliotekara dobio tekst: »'Čišćenje' građe iz knjižnica. Narodne knjižnice«¹⁷⁰ iz

¹⁷⁰ Kao i u nekoliko drugih slučajeva, i ovaj je bibliotekar od mene zatražio strogu diskreciju što se tiče njegova imena i radnog mjesta, dakako. Svoja zapažanja i ocjene napisao je na moju molbu i poslao mi tekst s punim povjerenjem, imajući vjerojatno na umu našu višegodišnju blisku suradnju. U toj suradnji poučio me

kojega navodim nekoliko opaski.:

»Potreba za takvom (posebnom – opaska L. A.) knjižnicom za Srbe u Hrvatskoj se realno i nije pokazivala do promjena u Hrvatskoj, jer se u knjižnicama nije ni osjećala razlika u pristupu i izgradnji fondova. Na zadovoljavajući način su bila zastupljena djela i hrvatskih i srpskih pisaca na izvornom pismu i jeziku. Srbi u Hrvatskoj su u narodnim knjižnicama tako mogli zadovoljavati svoje kulturne potrebe i potrebe za znanjem i na svom jeziku i pismu.

Situacija se dramatično promijenila u proteklih 7–8 godina i u narodnim knjižnicama u Hrvatskoj je već teško na zadovoljavajući način udovoljiti potrebama pripadnika srpske zajednice. Takva situacija je posljedica ratnih događanja i nesnošljivosti koja je, protivno očekivanjima, nažalost zahvatila i narodne knjižnice. Ni stručnoj javnosti, ni nadležnim u Hrvatskoj nisu u dovoljnoj mjeri poznate činjenice da je u mnogim knjižnicama u Hrvatskoj teško pronaći knjige na ćirilici a rijetke su i knjige srpskih pisaca pisane latinicom. Većina takvih knjiga je u izlučivanju pod motom ideološke i neaktualne građe naprosto nestala. Knjige su začuđujuće revno neki bibliotekari i mnogi nepozvani naprosto bacali u smeće, kao da su se natjecali tko će brže i više. Treba priznati da je tu bilo i nesnalaženja i straha, no ostaje činjenica da su fondovi knjižnica što se takvih knjiga tiče opustošeni. Mnogi su bibliotečni radnici bili izloženi i pritiscima kojima su i podlegli. Pri tome nisu poštivali pravila struke i zakonske propise iz oblasti bibliotekarstva. Mnogima je jedini kriterij bio etnička pripadnost autora. Nepravедno bi bilo reći da su svi bibliotekari postupali neprofesionalno, no pečat događanjima su dali oni koji nisu bili na razini profesionalnosti.«

Na ovaj tekst ću se još vratiti, ali je ovdje važno spomenuti da navedena ocjena dolazi od »promatrača iznutra«, a ona u cjelini potvrđuje i viđenja »promatrača izvana«. U svom tekstu ovaj bibliotekar navodi i jedno važno zapažanje. Splitska Gradska knjižnica je »bacila tisuće knjiga« koje su bile složene u holu nekoliko mjeseci jer ih nije bilo jednostavno odjednom odvesti, a građani su zavirivali u kutije tako složenih knjiga i čudili se. Dodajem da me je jedan mlađi čovjek iz Blata na Korčuli, vjerojatno znajući da pratim problem uništavanja knjiga, nazvao i informirao da je iz tog golemog kupa, kad je u Splitu bio zbog poslova, uzeo 28 knjiga, toliko ih je tom prilikom mogao ponijeti, pa mi je ponudio i popis sa signaturama i inventarskim brojem. Sve su bile odlično ušćuvane, a sve su bile iz područja tzv. »ideološke literature«. Skrećem pažnju čitaocu da je ovaj »splitski kup knjiga« registrirao i »Feral Tribune«, navodeći pritom da je kup knjiga iznosio oko 9 metara kubičnih, a citirani bibliotekar navodi da je bilo oko 15 metara kubičnih knjiga.

* * *

Pozabavimo se sad malo tretmanom dvaju »dječjih pisaca«. Jedne, po nizu svojih djela omiljene književnice, rođene Zagrepčanke – Anđelke Martić i jednoga

je mnogočemu što se tiče bibliotekarskog zanata, jer ja nisam bio (nisam to ni danas) profesionalni bibliotekar, ma koliko da sam se bibliotekarstvom aktivno bavio. Koristim ovu priliku da mu ponovno zahvalim na povjerenju i pomoći.

književnika, nadasve popularnog i cijenjenog diljem cijele Jugoslavije, Krajišnika – Branka Ćopića. Normalnom čovjeku nikako nije shvatljivo kojim su se kriterijima vodili oni koji su to dvoje pisaca ili određena njihova djela, diskriminirali i smatrali ih »nepodobnim«. Da na neki način prejudiciram odgovor, postavio bih pitanje: nije li to možda zato što su oba pisca svoju ljudsku i humanu inspiraciju i poticaj nalazili u suštinskom, bitnom etosu kojim su se nadahnjivale desetine tisuća učesnika NOB-a. Ustaška je u Hrvatskoj 1990- bilo na pretek, bio je to nakaradno retrogradni, šovinistički homogenizirajući element za uništavanje svega što je »njihovom pogledu na svijet i njihovoj političkoj praksi« bilo suprotno! A već smo imali prilike vidjeti s kojom bezobzirnošću i brutalnošću je, s te »platforme«, Nedjeljko Mihanović, u svojstvu »zamjenika ministrice prosvjete«, napao lik i djelo čestitog Vojina Jelića, pa je to vjerojatno inspiriralo i diskriminaciju drugih pisaca koji su se nekome mogli učiniti »nepodobnim«.

Najprije o Anđelki Martić. U 2003. godini bilježimo dva, a u 2004. godini jedan napis o njoj. Sva tri su intervjui, vjerojatno nastali u povodu njenog 79. rođendana.¹⁷¹ Do tih intervjua bio je apsolutni muk o njoj i njenom djelu cijelo desetljeće. A onda je opet trebalo proći sedam godina da bi se ponovno čulo za nju, kad je povodom njenog 86. rođendana Paula Arbutina objavila »Intervju s Anđelkom Martić: *Pirga* su zabranili isti oni koji su ga hvalili« (»Novosti«, broj 541, 1. 5. 2010.)

Evo citata iz »Glorijinog« intervjua iz 2003.:

»I danas kad se netko sa mnom upoznaje, ako i nije čuo za mene, nepogrešivo zna za mog »Pirga« – kaže 78-godišnja zagrebačka književnica Anđelka Martić. Njezinu pripovijest o nježnom prijateljstvu petogodišnjeg dječaka i pirstog laneta u vohoru Drugog svjetskog rata, prvi put objavljenu prije točno pola stoljeća, s ljubavlju pamte generacije kojima je uljepšala djetinjstvo, učinila ga vedrijim i sretnijim. Djeca u Poljskoj prije 30 godina uzvratila su joj, kao prvoj spisateljici izvan svoje domovine, njoj najdražim priznanjem – Ordenom osmijeh. ... Pozivali su je u škole koje su pohađali njezini sinovi, te starija unučad Jana i Fran, a najmlađe unuke Dunja i Nina žale što njihova baka više nije posjećivala njihove škole jer »Pirga« više nije bilo u lektiri. Jedno je vrijeme iščeznuo i s knjižarskih polica. – I »Pirga« i Anđelku Martić – kaže – izbacili su prije desetak godina iz školske lektire. Bilo mi je žao kad se to dogodilo jer nisam pisala ništa što bi širilo mržnju prema bilo kome, nikome nisam previše solila pamet, pisala sam o onome što je i kako je bilo. Mislila sam da nisam to zaslužila. Prvih dana telefon je neprestance zvonio, javljale su se učiteljice, mame, djeca i pitali zašto nema »Pirga«. Očito se nekom ne sviđa, eto, zato ga nema. Ne mora se sviđati knjiga, nego tema, tema je važna« (»Gloria«, 14. 2. 2003.).

A u intervjuu za »Feral Tribune« bila je još jasnija. Novinar H. Prnjak uvo-

¹⁷¹ Prvi je intervju objavljen u časopisu »Gloria«, broj 423, 14. 2. 2003. s naslovom: »Osmijeh i suze Anđelke Martić. Priča za sretna djetinjstva«. Tekst je napisala i razgovor vodila Jagoda Zamoda. Drugi je intervju objavljen u tjedniku »Feral Tribune«, 26. 4. 2003. s naslovom: »Kako je Pirgo postao nepodoban«. Razgovor je vodio novinar Hrvoje Prnjak. Treći je intervju objavljen u časopisu »Hrvatska ljevica«, broj 7–8, 2004. s naslovom: »Uvijek sam bila vedro i nasmijano dijete«. Razgovor je vodila Danica Desnica.

di čitaoca u intervju opaskom: »Naime, »Pirgo« je uspostavom samostalne Hrvatske doslovno preko noći izbačen iz školske lektire jer, unatoč neporecivoj kvaliteti unutar žanra dječjeg romana, »Pirgo« nije udovoljio HDZ-ovim kriterijima isključivosti. No, zahvaljujući agilnosti *Golden marketinga*, na pedesetu obljetnicu prvog izdanja *Pirga* Anđelka Martić će ipak doživjeti zadovoljštinu reizdanja romana, koji je otisnut i u antologijskom nizu *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, ali je eto, zbog čistog politikanstva, skrivan pred djecom koja su osmoljetke pohađala za vladavine HDZ-a, valjda da, osim životinja, ona ne bi počela simpatizirati i – partizane?!«

Na pitanje: »Jeste li uopće nudili tekstove izdavačima u posljednjih trinaest godina?« Anđelka Martić kaže:

»Jesam. Ali su me uredno odbijali. Jedni bi mi rekli da nisam u lektiri, drugi da su »popunjени, ili da jednostavno »ne mogu«... Moram priznati da sam tijekom devedesetih tako prvi put doživjela da mi se neka priča ili tekst odbiju. Iskreno, bila sam zatečena. Nakon što sam obišla gotovo svako selo s osmoljetkom, odjednom sam izbačena iz lektire i postala nepoželjna preko noći, kao da ništa – pa ni 43 izdanja »Pirga« – nije postojalo!« Na sljedeće pitanje: »Kako ste se osjećali u takvim trenucima, znajući da iza odbijanja ponajmanje stoje argumenti struke? Uostalom, to i nisu argumenti koji bi upućivali na literarne manjkavosti?« odgovor je bio: »Neugodno mi je bilo, i zbog njih i zbog sebe. Naprosto, znala sam da nisam nikome ništa ružno napravila, a ipak me se hladno odbijalo. Eto, svi ti rukopisi bili su recenzirani i dobro ocijenjeni, a ipak nisu dolazili u obzir. Dakle, stanika u objavljivanju nije bila moj izbor...«

A zatim je na pitanje: »Što to govori o razdoblju u kojem je i jedno obično lane najednom postalo nepodobno?« kaže:

»Jasno, »Pirgo« je izbačen iz lektire samo zato što se radnja događa u kontekstu NOB-a. Vjerojatno sam zbog toga i ja »odletjela« i iz čitanki književnosti i iz lektire. To puno govori o vremenima koja smo preživjeli. Jer, meni je zaista neshvatljivo kako jedna neideologizirana knjiga, koja promiče ponajprije veličinu naivne dječje dobrote, a nikako bilo kakvu mržnju, uopće može biti nepoćudna. Književnost ne bi smjela ovisiti o promjeni političara na vlasti. U toj knjizi nema idealiziranja jednih na račun drugih, niti ideoloških poruka. Uostalom, većina mojih knjiga nastala je po istinitim događajima, a Željko, glavni lik »Pirga«, koji je u međuvremenu stekao doktorat znanosti i bio jedan od direktora Nuklearne elektrane Krško, i danas je živ. Povijest se valjda ne može mijenjati: postojali su i partizani i Pirgo, kao što postoji i Papuk, na kojem se sve to odigralo.«

(...) »Žao mi je kada vidim da se sve otprije, pa i ono što je bilo pozitivno, potpuno negira. Istodobno, u društvu se promoviraju neke stvari i vrijednosti kojih smo se do jučer svi zajedno užasavali. Recimo, ustaštvo. Bila sam djevojčica, ali pamtim to strašno doba kad su mi odveli brata o kojem poslije nismo ništa čuli, i moje najmilije prijateljice, šesnaestogodišnjakinje, čija je jedina »krivica« bila u činjenici da su – Židovke. Mene su kao 17-godišnjakinju dva puta hapsili i ispitivali o prijateljima moga brata... kako je došlo do toga da se stvari tako radikalno promijene, nemam pojma. Znam samo da se mnogi ljudi nažalost ponašaju ovisno o tome kakav vjetar puše. Ne mogu shvatiti da su »Pirga« iz lektire izbacili isti ljudi koji su ga i uvrstili u lektiru. Znae, neki su mi početkom devedesetih čak i digli pozdrav... čak su i gotovo svi vrtilci koji su nosili Pirgovo ime preko noći promijenili ime« (»Feral Tribune« 26. 4. 2003.).

Na udaru »higijeničara duha« bio je i Danko Oblak i njegovi »Modri prozori«, također uvršteni u ediciju »Pet stoljeća hrvatske književnosti« (181. knjiga), ali posebno sramotna je bila sudbina Ćopićevih djela.¹⁷²

Evo kako Dejan Kršić opisuje tu »sudbinu« u svom kratkom komentaru u povodu obnavljanja predstave »Ježurka Ježić« 2003. godine (»Povratak sa smetlišta historije. Na zagrebačke se kazališne daske vratila Ćopićeva predstava«, »Jutarnji list« – »Magazin«, 15. 3. 2003.):

»Svim malo starijim, predtuđmanovskim generacijama, Ježurka Ježić i njegove domoljubne avanture u stihu dio su emocionalne prtljage, nostalgijna uspomena na najranije dane. Ćopićevi »Ježeva kućica« i »Orlovi rano lete«, s »Vlakom u snijegu« i »Družbom Pere Kvržice« činili su tvrdu jezgu exjugoslavenske dječje literature. No, dolaskom nacionalne demokracije, starog lovca Ježurku (kao i »Pirga« Anđelke Martić) snašla je teška sudba; iz dječje lektire izbačen je direktno na smetlište historije, prepušten da bespućima povijesne zbiljnosti sam povazdan luta. Dnevno-političkim rječnikom rečeno; Ježurka je postao prognanik. Zašto ga tako huda sudba snađe: za razliku od onih probisvjeta vuka, mede i svinje, on je imao svoj topli i skromni dom. Odgovor je jasan: upravo zato. Iz kućice su ga, kao uostalom i druge prognanike i izbjeglice, izbacili upravo oni koji bi svoj dom za ručak dobar svakome dali.«

Dvije su činjenice presudile Ćopiću: porijeklo (»jedan Srbin iz Bosne, Krajišnik iz podgrmečkog kraja«) i aktivno učešće u NOB-u. Preko toga »izvršitelji Tuđmanove volje nisu bili spremni tek olako prijeći«.

»A to da je nesretnik partizan bio i komunjara, da je izvan zabrana dječje literature napisao neke od najvećih romana i pripovjedaka partizanske tematike (*Gluvi barut, Prolom, Doživljaji Nikolettine Bursaća, Ljubav i smrt, Ne tuguj bronzana straža*) svakako mu nije bila olakotna okolnost«. Zato je bio proskribiran, zato je bio i maknut iz lektire i s polica knjižnica... »Ako se neki primjerak knjige i pronađe u knjižnici, zdrave knjižničarske snage neka ga brzo otpišu. Tako i bijaše, a uz svu drugu medijsku buku i ratnu tutnjavu, nestanak Ježurke jednoga dana gotovo vidjeli nismo. A onda se prije nekoliko godina, zajedno s drugim rijetkim povratnicima na stara ognjišta, na police knjižara vratila i »Ježeva kućica« u novom izdanju (»Naša djeca d.d, 1999). Na prvi pogled prepoznatljivo izdanje, isti format, ista slova, dobro poznate ilustracije Vilka Selana Glihe. Iskusni čitatelj mogao je uočiti da Jež sada svaki dan, a ne više povazdan luta, ili da je Lija malo promijenila retoriku, pa više

¹⁷² »Pirgo«, »Modri prozori«, Ćopićev »Ježurka« itd. nisu bili po volji »duhovnim kolovođaма nove stvarnosti«. Kao ni suvremena literatura ako kritički govori o toj »novoј stvarnosti«. Tako nas, primjerice, režiser Petar Veček u razgovoru s novinarom Želimirom Ciglarom (»Tuđman zabranio »Plavi pakao« jer destabilizira Hrvatsku?!«) informira o zaista bizarnom događaju: »Kad smo krenuli s tim tekstom, nisam znao da će sve završiti urbanom trilogijom. Rodio se rasni dramski pisac koji tada nije imao namjeru to postati. Godine 1994. »Plavi pakao« je bio vrlo važan jer je govorio o malim ljudima velikoga grada. Njihovi se životi prepleću s našima svaki dan na ulici, u tramvaju, autobusu, u tišini... Ta tišina i ta njihova muka izvanredno je oblikovana u dramama Bore Radakovića. I posljednja predstava »Kaj sad?«, kao i prva »Plavi pakao«, privukla je mnoštvo mlade publike. »Kaj sad?« približio se 70. izvedbi. Prepoznavanje svojih života je na djelu.« Slijedi pitanje: »Sam predsjednik Franjo Tuđman sredinom devedesetih je na skupu na Trgu bana Jelačića kazao kako se stotinjak metara podalje rade predstave protiv njega. Mislio je, dakako, na »Plavi pakao«...« i Večekov odgovor: »Doživio sam to komično. On je čak tvrdio da je to predstava koja destabilizira Hrvatsku. U to vrijeme svaka je glupost i budalaština mogla biti proglašavana velikom pameću... Ta je predstava nakraju i zabranjena. Ona je bila skinuta nasilno...« (»Večernji list«, 28. 2. 2003.)

ne piše drugu Ježu na kraju gaja, ali ono doista sumnjivo je bilo što se domoljubni izdavač u svojoj brizi za našu djecu odrekao Ježurkina oca kao Cankarev student majke. Na naslovnoj stranici, nigdje autora! Tko je napisao tu »Ježevu kućicu«, moglo se naivno upitati neko nevino hrvatsko dijete! Ah, pojma nemamo, proklizalo! Uz dva društva književnika i pisaca, na taj kulturni skandal prvog reda nitko nije reagirao.«¹⁷³

Polovinom 2008. godine pogledao sam »Skupni katalog hrvatskih knjižnica« što se od Čopića kao autora tamo nalazi: zabilježen je kao autor u 24 jedinice, u monografijama ili zbornicima, ali ne i samostalno, roman »Prolom« zabilježen je samo jednom, kao komponenta u monografiji K. Pranjića. »Ježeva kućica« iskazana s ukupno pet zapisa, od čega dva puta kao samostalna jedinica, a tri puta kao elemenat u nekom drugom djelu (monografije, zbornici).

Ipak, potreban je oprez u ocjeni, jer se spomenuti podaci ne mogu smatrati definitivnim. Primjerice, e-katalog Gradske knjižnice Benkovac uopće nema zabilježenu kao zasebnu jedinicu Čopićeve romane »Prolom«, »Doživljaji Nikolettine Bursaća«, »Gluvi barut«, »Ne tuguj bronzana stražo«, »Ježeva kućica« (kao što nema ni Sime Matavulja, ni njegovog »Bakonje fra Brne«). Slična je stvar i s Gradskom knjižnicom Zadar, s tom razlikom što je u e-katalogu roman »Prolom« iskazan kao zasebna jedinica dva puta. S druge strane, imamo i drugačije podatke iz skupnog e-kataloga Knjižnica grada Zagreba (KGZ): kao zaseban naslov »Prolom« je iskazan sa sedam zapisa, »Doživljaji Nikolettine Bursaća« s osamnaest, »Gluvi barut« sa sedam, »Ne tuguj bronzana stražo« sa šest i »Ježeva kućica« s trideset četiri zapisa. Svaki je zapis zatim iskazan brojem primjeraka koji se nalaze u nekoj od knjižnica koje su u sastavu KGZ-a, a taj je broj po knjižnicama neravnomjerno raspoređen (broj primjeraka je, dakako, veći od broja u skupnom e-katalogu navedenih »zapisa«, iskazan je po bibliotekama i po statusu knjige: »u čitaonici«, »u slobodnom pristupu«, »u spremištu«...).

Ne bih htio, mislim da ne bi bilo ni korektno, na temelju ovako »malog uzorka« donositi bilo kakve dalekosežne i definitivne zaključke, pogotovo zato što sam 2005. godine od Alemke Belan-Simić upozoren i na drugačije podatke (o čemu ću nešto kasnije). U Hrvatskoj postoji, prema podacima s interneta (»Portal narodnih knjižnica«), 196 knjižnica (ima ih puno više imaju li se na umu ogranci, npr. KGZ se sastoji od 14 knjižnica, a one imaju preko 25 ograna, dok je u »Portalu« sve to prikazano jednom stavkom – KGZ), ali samo njih 74 je uključeno u »e-katalog«. Za školske knjižnice nisam našao skupni e-katalog. U nizu od

¹⁷³ Preporučio bih čitaocu i da pročita dva članka Tomislava Čadeža, u kojima je riječ o ovom Čopićevom djelu: 1) »Ježeva kućica«, »Jutarnji list« – »Magazin« 9. 6. 2007. (T. Čadež je povezao tematiku Ježevu obranu doma s neugodnim i degutantnim deložiranjem četrnaest obitelji iz zgrade u Dugom Ratu, koju je kupio »jedan splitski poduzetnik«); 2) »Ježeva kućica«, »Jutarnji list« – »Magazin« 18. 1. 2008. T. Čadež ovdje izričito kritizira stavove Stjepana Babića o tom Čopićevom djelu, »najljepšoj dječjoj pjesmi na našem jeziku u 20. stoljeću«, pa zaključuje: »Najodvratnije je pritom to što su izgleda baš svi u Hrvatskoj zaboravili da »Ježeva kućica« nije ni srpska ni hrvatska nego, zaboga, dječja!«

deset godina i podaci službene statistike o broju narodnih, ali i školskih knjižnica variraju (npr. najveći je broj narodnih knjižnica iskazan 1989.: 286, a najmanji 1995.: 238, 2004.: 250; za školske knjižnice varijacije su još izraženije: opet je najveći broj iskazan za 1989.: 1.468, a najmanji 1995.: 749, dok je za 2004. navedena 1.091. Podaci preuzeti iz: »Statistički ljetopis RH«). Sve to upućuje na potrebu potpunijeg uvida u pravo stanje stvari, a sva moja nastojanja da dodem do službenih podataka o otpisima, iz kojih bi zatim mogli zaključivati i o pojedinačnim naslovima koji su otpisani, nisu naišla na odaziv.

Stoga bi zaista bilo potrebno posebno istražiti prisutnost barem nekolicine reprezentativnih autora i nekoliko reprezentativnih naslova u reprezentativnom broju naših knjižnica prije i poslije 1990-ih godina, da bi se koliko-toliko pouzdano moglo govoriti jesu li i u kojoj mjeri knjižni fondovi biblioteka bili »čišćeni«, ili zaista čišćeni. Dok takvog, stručnog istraživanja nema, osuđeni smo na opservacije koje i ne moraju uvijek biti dobar temelj za definitivne zaključke, premda mogu biti vrlo važan signal da se događa nešto što nije uobičajeno, nešto što odudara od uobičajenog i profesionalno očekivanog.

* * *

U nastavku ovog pregleda, evo još i tri marginalije.

1) Sastavnim dijelom prevrata 1990-ih bio je i svojevrsni autizam, koji je također doprinio diskriminaciji i uništavanju knjiga. Evo primjera. »Tjednik« 24. 10. 1997. je objavio kratku bilješku pod naslovom: »Kulturni inženjering. Odsjekoše Kraljevića Marka«, potpisanu s »mj« (je li to Miljenko Jergović?):

»Ivana Brlić-Mažuranić je, uz Andrića i Krležu, možda bila i jedini hrvatski pisac u ovom stoljeću kojega su, ili koju su, u Europi ozbiljno shvaćali. Uz sveslavensku *Šumu Striborovu* napisala je i *Doživljaje šegrta Hlapića*, zabavni romančić koji su u slobodnoj i suverenoj Hrvatskoj najprije pretvorili u crtano-filmsku sagu o štakorima, koji se, između ostaloga, i mole Bogu, a onda su *Hlapića*, u najnovijem izdanju (suizdavači: Grad Slavonski Brod, Odbor *Svijet bajki I. Brlić-Mažuranić* i Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod), brutalno krivotvorili i prilagodili potrebama nacional-šovinističke uljudbe. U završnoj rečenici romana u kojoj autorica svjedoči kako je Hlapić bio hrabar poput Kraljevića Marka, redaktori su ubacili kako je bio hrabar poput viteza (zašto samo vitez, zašto ne Kraljević Darko, taj je bio iz Viteza, a s kamom i strojnicom obilazio je i Ahmiće). I tako je iz djela Ivane Brlić-Mažuranić likvidiran mitski južnoslavenski junak, nakon što je prethodno likvidiran iz cjelokupne hrvatske kulture. Redaktorima problem nije predstavljalo ni to što su prije ili poslije Ivane Brlić-Mažuranić, Marka opisivali pisci poput Margarete Yourcenar (knjiga *Osmijeh Kraljevića Marka*), austrijskog prozaista Robert Michela, ali i Hrvata Petra Hektorovića i Andrije Kačića-Miošića ili suvremenoga bosanskog pjesnika Ivana Kordića. Skandal s krivotvorenjem njezina djela tim je veći što je u njemu sudjelovao Ogranak Matice hrvatske iz Slavanskog Broda.«

O tom ukazivanju na »svojevrsni autizam«, koji je morao doprinijeti »diskriminaciji i

uništavanju knjiga« poučno je pročitati članak Miljenka Jergovića: »Pisci koje smo »ispisali« iz hrvatske književnosti«, »Slobodna Dalmacija«, 18. 5. 2011.

2) Građanin Ranko Kursar iz Zagreba javio se pismom u »Vjesniku« 16. 3. 2002. s tekstom naslovljenim: »Higijeničari hrvatske kulture najrevniji su u knjižnici Medveščak«:

»Nakon znamenite izjave uvaženog profesora književnosti da mu je srpska književnost isto toliko važna koliko i bugarska¹⁷⁴, naputak uvaženog profesora doslovno su shvatili bibliotekari u knjižnici Medveščak na Trgu žrtava fašizma u Zagrebu, pa su na policama svoje knjižnice, ondje gdje stoje knjige iz srpske književnosti, stavili pločicu s natpisom Bugarska književnost.

Taj se natpis tamo šepuri već nekoliko godina, valjda odmah poslije izjave cijenjenog nam profesora.

Kada sam 11. veljače 2002. posljednji put bio tamo i malo bolje razgledao te police, ustanovio sam da se osim knjiga iz srpske književnosti tu nalaze i knjige slovenske, bosanskohercegovačke i makedonske književnosti...

Vrhunac bibliotekarske i ine sramote tek slijedi: na policama »Bugarske književnosti« nalaze se i dvije hrvatske književnice...

Revni higijeničari hrvatske kulture iz knjižnice Medveščak, pretpostavljam, uvrstili su Tatjanu Gromaču u »Bugarsku književnost« jer piše u 'antihrvatskom' tjedniku *Feral Tribuneu*, a Zorica Radaković završila je tamo jer je supruga hrvatskog pisca srpske nacionalnosti Borivoja Radakovića!¹⁷⁵

3) Novinar Goran Šikić je za svoj članak: »Narodni heroji kao brendovi. Tvornicu ne tražim, niti bih vam je dao« (»Privredni vjesnik«, broj 3440, 28. 2. 2006.) pri-bilježio i ovo:

¹⁷⁴ Riječ je o profesoru dr Stanku Lasiću, a o njegovoj ocjeni, tj. o (ne)osnovanosti ili (ne)opravdanosti takvog stava pisao je Igor Mandić.

¹⁷⁵ Svakako vrijedi s tim u vezi pročitati razmišljanja Miljenka Jergovića s početka 2001. godine u tekstu »Zašto se Hrvati boje srpske kulture? Vrijeme je da u hrvatske čitanke uđu i Nušić, Stanković, Crnjanski, Mihailović... Južnoslavenske književnosti međusobno se nadopunjavaju i savršeno jedna drugoj popunjavaju rupe...«, »Globus«, 9. 3. 2001., str. 83. Jergović svoja razmišljanja počinje ovako: »Gotovo je svaka suradnja s agresorom moguća kao viši izraz nacionalnog interesa, a gotovo svaka kolaboracija da se tumačiti kao naročito sofisticiran oblik obrambene strategije. Tako je 1993. INA izvozila naftu Radovanu Karadžiću, Mate Boban posuđivao je srpsko topništvo u ratu protiv Bošnjaka, trgovalo se industrijskim i vojnim eksplozivom, pa vegetom i Bajaderama, ugovarana su tajna kumstva, bratimila se domoljubna mafija, razmjenjivane su političke ideje i borbeni uzvici (»Bando crvena!«) i, sve u svemu, davno prije završetka rata uspostavljeni su vrlo živahni međusobni odnosi, ispunjeni obostranim funkcionalnim patriotizmom... U svemu smo, dakle, mogli surađivati iz nekih viših, često sasvim metafizičkih, razloga, a jedino smo u kulturi i književnosti vazda imali na umu tko je agresor i tko žrtva. Ako se bolje pogleda, ništa nas u Srbu nije ni vrijedalo osim knjiga i filmova. Temeljito smo se očistili, istrijebili smo srpske vaške na bujnom krznu nacije, i ostali smo na njim, bez obzira na trećesijećanske promjene, izvanredno osjetljivi. Što bi nam manje smetala bazna suradnja, to smo bili osjetljiviji prema nadgradnji... (kurziv A. L.) To prije što se južnoslavenske književnosti, osim što su jezično slične kao jednojajčani blizanci, međusobno nadopunjavaju i savršeno jedna drugoj popunjavaju rupe... Ono što ne moraš prevoditi to ti je uvijek bliže, pogotovu ako se oslobodiš pavijanske potrebe podcjenjivanja prvih susjeda.« Kurzivom i podvlačenjem htio sam još dodatno skrenuti pažnju na »čišćenje i trijebljenje srpske vaške...bez kojih smo eto ostali...«, na rečenicu kojom je Jergović aludirao na uništavanje »mrske nam srpske i čirilične literature«. Nadam se da nisam pogrešno protumačio navedenu Jergovićevu rečenicu. Ali i sve ostalo što je Jergović napisao direktno je suprotno stavovima Stanka Lasića: da je za njega srpska književnost isto što i bugarska!

»Tek uvidom u rijetko dostupan Zbornik narodnih heroja (na širem zagrebačkom području pronašli smo tek jedan primjerak u gradskoj knjižnici Zaprešića) može se doznati nešto više o čovjeku čije prezime stoji u korijenu ovog brenda.«

Ta kratka napomena bila mi je povod da se obratim Goranu Šikiću za objašnjenje o dostupnosti publikacije o kojoj govori, jer mi se učinila nevjerojatnom napomena da je takva publikacija »rijetko dostupna« i da je u samom Zagrebu nema. Na moje pitanje (18. 9. 2006.) odmah mi je odgovorio (19. 9. 2006.):

»Informaciju o toj knjizi sam dobio u »Radničkoj knjižnici« (u blizini Fakulteta političkih znanosti), gdje je vrlo susretljiva knjižničarka putem knjižničkog kompjutorskog sustava utvrdila da se primjerak knjige nalazi u Zaprešiću. U Zaprešiću sam pak u neformalnom razgovoru dobio neslužbenu informaciju da su se mnoge knjižnice svojevrjeme rješavale takve literature. No, to je sve na razini »rekla, kazala« i konkretne informacije o eventualnom skrivanju ili uništavanju literature doista ne posjedujem. Koliko se sjećam, o tome se svojedobno pisalo u Feralu, pa možete potražiti od njih neke konkretnije informacije za Vaš stručno-istraživački rad.«

Slijedom navedene informacije potražio sam (internetom) i sam u katalozima Zagrebačkih knjižnica, a rezultat je ovakav: knjiga »Narodni heroji Jugoslavije« (oba dijela) može se naći u šest biblioteka, s različitim statusom (»u čitaonici«, »u spremištu«, »samo za rad u knjižnici«). U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici ta se knjiga također nalazi, ali je u »zatvorenom spremištu«. Iznenaduje da toga naslova nema u katalogu Gradske knjižnice Zagreb.

Zašto se i kako novinaru Šikiću dogodilo da je do knjige mogao doći tek u Zaprešiću ostaje neobjašnjeno, pretpostavke mogu biti raznolike. S obzirom da je ova publikacija vjerojatno bila (s »obe strane«) »visoko rangirana ideološka« (navodnike sam stavio namjerno, jer se ona ne može takvom smatrati – riječ je o biografijama ljudi i njihovom djelovanju u NOB-u, o publikaciji, dakle, koja ima obilježje dokumenta) začuđuje da se nalazi samo u šest od ukupno 14 biblioteka (od kojih neke imaju brojne područne odjele-knjižnice) na cjelokupnom području Zagreba. U e-katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek, primjerice, knjiga s tim naslovom nije iskazana, nema je ni u e-katalogu Gradske knjižnice Slavonski Brod, a Zadarski županijski e-katalog iskazuje samo jedan primjerak (u Gradskoj knjižnici Zadar)! »Čuđenje« izražavam zbog toga što bi se moglo pretpostaviti da je takva knjiga u »mrskom socijalističkom vremenu« ipak bila šire rasprostranjena i da ju je svaka iole veća biblioteka imala. Ako je tako bilo, kako se to broj primjeraka mogao toliko reducirati?!

Ukratko, navedene »marginalije«, uz primjere što sam ih ranije naveo, također upućuju na veliku složenost, ali i potrebu utvrđivanju stvarnoga stanja, odnosno na raznovrsnost i raznolikost u postupanju s knjigom u »Hrvatskoj 1990-ih godina« na raznim razinama i, naravno, s različitim ishodima.

Istražujući uništavanje knjiga prikupio sam informacije o sudbinama knjiga iz javnih, školskih i privatnih biblioteka u gradovima širom Hrvatske.

O situaciji u Benkovcu informacije mi je u pisanom obliku dao inženjer koji je upućen poslom u Benkovac u travnju 1996. Uza sve što je nakon »Oluje« zatekao u Benkovcu (kuća u koju je uselio, »vlasništvo Srbina iz Benkovca, bila je opljačkana... što nije odneseno bilo je razbijeno«) naročito ga je zaprepastilo što je vidio uništene knjige: »...doživio sam nešto nevjerovatno, neshvatljivo. I sad se pitam što se to s knjigama i ljudima dešavalo koncem dvadesetog stoljeća, tih dana i godina. U gradu je bilo mnogo knjiga razbacano na ulici, u blatu, po šikarama, van grada, uglavnom na ćirilici, a nešto i na latinici. Kontejneri su bili puni knjiga, pa su ih ostavljali pokraj kontejnera u vrećama od krompira. Ostala mi je u sjećanju ulica puna knjiga: Šetalište Kneza Branimira. Bilo je razbacano na stotine knjiga iz: beletristike, povijesti, memoara, ruskih klasika, riječnika, enciklopedija, časopisa Novi mir na ruskom, za književnost iz 1989/1990. Ovo divljaštvo s knjigama trajalo je ljeti i u jesen 1996. Može se zaključiti da su građani Benkovca mnogo čitali do 1995.« Dodao je i to, da je neke knjige pokupio i donio sobom u Zagreb, jednu s pečatom vlasnika, dipl. inženjera iz Benkovca.

Nemam informaciju otkud su sve te knjige, »koje su se ulicama vukle«: iz Benkovačke Narodne knjižnice(?), iz škola(?), ili pak iz privatnih biblioteka dijela stanovnika Benkovca(?). Mile Savić, svjedok dobro upućen u »stanje stvari« prije »Oluje« tvrdi »da je biblioteka u Benkovcu radila u toku rata« i da mu »nije poznato da je u tome vremenu povučena ili uništena ni jedna jedina knjiga nekog autora, na primjer hrvatskog. Devastacije i uništavanja desila su se nakon avgusta 1995.« (njegovu informaciju u cjelini sam naveo u prvom dijelu knjige)

Doći do podataka o stvarnom toku događanja u Benkovcu prava je avantura. Preostalo mi je jedino da na temelju parcijalno objavljenih podataka zaključim da je uništavanja knjiga i iz (Narodne) Gradske knjižnice bilo. Evo tih podataka. U glasilu HKD »Novosti« (br. 31, ožujak 2006.) prikazano je otvaranje bitno uvećanog prostora Gradske knjižnice Benkovac, a na otvaranju je bio i ministar Biškupić (Ministarstvo je financiralo izgradnju). Tu je navedeno da je Knjižnica nakon 1995. godine započela svoj rad »s početnih 8 tisuća jedinica knjižne građe«. Drugi raspoloživi podaci govore, međutim, da je trebalo biti drugačije. Prema publikaciji DZS »Kultura i umjetnost«¹⁷⁶ (Narodna) Gradska knjižnica u Benkovcu imala je:

¹⁷⁶ Serijska publikacija Državnog zavoda za statistiku »Kultura i umjetnost«: broj 791, 1990. (podaci za 1989.); broj 1088, 2000. (podaci za 1998.). U publikacijama 915, 1993. (podaci za 1992.) i 1008, 1995 (podaci za 1995.) nema podataka za Benkovac – iz razumljivih razloga.

- 1989. godine 24.100 obrađenih jedinica knjiga i brošura
- 1995. godine 8.000 jedinica knjižne građe (podatak iz »Novosti« HKD-a)
- 1998. godine 12.600 obrađenih jedinica knjiga i brošura

Sudeći prema navedenim brojevima, a za nijedan se ne može reći da je prozivljan, razlike su drastične. Startna količina fonda knjiga, što se u Knjižnici zatekao početkom kolovoza 1995., smanjena je odmah, te 1995. godine, za dvije trećine – taj podatak zapanjuje! Čak je još i 1998. godine fond Knjižnice iznosio samo polovinu onoga iz 1989. godine. Uvažimo li gornju opasku Mile Savića da do 1995., do »Oluje« nijedna knjiga iz Knjižnice nije odstranjena, onda se takvo drastično smanjenje fonda knjiga može tumačiti jedino kao svjesno, namjerno odstranjivanje knjiga za koje je netko mislio da u Knjižnicu ne spadaju, nakon »Oluje«, naravno. Tko je to radio, tko je o tome odlučivao, kako je to rađeno, po kojim su kriterijima i koje knjige odstranjivane, gdje su te odstranjene knjige završile – to ostaje misterijom. Bilo bi dakako važno, ukoliko bi se pokazalo da su nadležne matične službe o tako radikalno i jednokratno smanjenom fondu knjiga, tj. o »čišćenju knjižnog fonda« bile obaviještene, kakav su stav o tome imale. Još bi bilo važnije obaviti uvid u eventualnu dokumentaciju o otpisu – ukoliko je, naravno, formalni postupak revizije i otpisa knjižnog fonda obavljen (ako je obavljen, dokumentacija bi morala postojati jer je propisano da se trajno čuva). Preostaje jedino nada da će nadležne službe nastojati na ta pitanja odgovoriti. Dotle ostaje opravdanom pretpostavka da je nakon »Oluje« čišćenje knjižnog fonda (Narodne) Gradske knjižnice bio postupak motiviran isključivošću. Kad sam ravnatelja, Milu Marića zamolio za objašnjenje, nije mi na upit odgovorio! Inače na internetskoj stranici se može naći šturi podatak da Gradska knjižnica Benkovac danas ima u svom fondu »preko 41.000 knjižnih jedinica s godišnjom nabavom cca 4.200 knjižnih jedinica« (podatak iz polovine 2009. godine).

U pismu što ga je Nacionalna i sveučilišna knjižnica uputila SKD-u »Prosvjeta«¹⁷⁷, za biblioteku u Benkovcu kaže se da »sve je sačuvano i zaštićeno, ali knjižnica još nije posve sređena, radovi na sređivanju i uređenju knjižnice su

¹⁷⁷ To je bio odgovor NSK (nema datuma, samo je oznaka: Br. SI/10–96) na pismo SKD »Prosvjeta« od 3. 4. 1996. (ur. br. 106/96) o stanju knjižnih fondova i knjižnica »...u hrvatskim krajevima oslobođenim u akciji »Oluja«, s posebnim osvrtom na knjižnu građu u Glini (Spomen-dom)«. NSK naglašava brigu o svim knjižnim fondovima (bez obzira na jezik ili pismo) i svim bibliotekama, pa tako navodi da su knjižni fondovi narodnih knjižnica sačuvani ili u potpunosti ili većim dijelom u Kninu, Benkovcu, Glini (Spomen-dom), Topuskom, Petrinji, Vrginmostu, Vojniću, sisačkoj željezari, Slunju, a uništeni su u Gornjem Lapcu, Korenici, većim dijelom u Gračacu, Drnišu. Jedino se za Gornj Lapac izričito kaže: »knjižnica je zajedno s Centrom za kulturu nažalost uništena odnosno izgorila u akciji 'Oluja', ali bez ikakvih bližih objašnjenja: tko je, koja vojna jedinica to potpalila i zašto, da li je u Gornjem Lapcu bilo borbi i kojega su intenziteta bile, da li je netko pozvan na odgovornost za spaljivanje biblioteke... U pismu su date zaista vrlo štire informacije. Naravno da bi vrijedilo podrobnije se pozabaviti navodima iz ovoga pisma. Ali barem tri podatka se ne čine vjerodostojnim: za Benkovac, za Korenicu i za Glinu, o čemu će biti posebno riječ uz navedene primjere. Istina je da nisu tražene informacije o školskim bibliotekama (pa se vjerojatno zbog toga u pismu NSK o tome ništa ne govori), ali je sigurno da su brojevi od njih uništeni, potpuno ili djelomično.

u tijeku. Nedostaje knjiga inventara, koja nije nađena u knjižnici nakon što je Benkovac oslobođen.« Ova tvrdnja se ne podudara ni s činjenicom o broju knjiga (koju sam naveo ranije), ali ni sa zapažanjima građana koji su vidjeli uništavanje knjiga u Benkovcu.

A da je bilo uništavanja i privatnih biblioteka svjedoči podatak što mi ga je uputio Mile Savić, a naveo sam ga u prvom dijelu knjige. Spomenuo mi je tom prilikom da je uništena i privatna biblioteka prof. N. S. Kosovića. Sve u svemu je samo iz te dvije privatne biblioteke namjerno nakon »Oluje« uništeno (spaljeno) nešto preko 10.000 knjiga!

Osim šture, naknadne, ali sadržajno dalekosežne opaske profesora Nenada S. Kosovića (vidjeti u prvom dijelu knjige) nije u dovoljnoj mjeri poznato što se zapravo dogodilo s njegovom privatnom bibliotekom. Morali bi postojati podaci tko je nakon 1995. godine u kuću uselio. Postoji zatim i informacija o biblioteci u selu Bjelina, općina Benkovac – o njenom osnutku 1979., o voditeljima do 5. 8. 1995., odreda učiteljima Osnovne škole koji su je vodili volonterski i s puno entuzijazma, o fondu knjiga (oko 7.000 svezaka 1995. godine), o naznakama ot-kud su i kako knjige nabavljane (pretežno latinična izdanja iz Zagreba, ali je bilo i ćirilčnih iz Beograda, što s obzirom na strukturu stanovništva nije iznenađenje, dapače!). Biblioteka je uredno vođena, koristili su je ne samo učenici Osnovne škole i srednješkolci koji su putovali na nastavu u Benkovac, nego i mještani Bjeline. Evidencija o prometu knjiga (izdavanje, vraćanje) uredno je vođena. Uništavanje biblioteke je počelo sredinom 1995. u »Oluji«, zgrada je devastirana, knjige razbacivane i s vremenom je najveći dio od vlage uništen.

Druga se informacija tiče Narodne knjižnice u (Titovoj) Korenici.

Na Portalu narodnih knjižnica nalazimo informaciju: »Narodna knjižnica Plitvička jezera. Knjižnica je osnovana 11. listopada 2002. godine, a započela je s radom 2. svibnja 2003. godine uz pomoć Ministarstva kulture Republike Hrvatske i lokalne zajednice. Prostor u kojoj se nalazi ustupila je knjižnici uprava Nacionalnog parka Plitvička jezera. Korenica je prije Domovinskog rata imala knjižnicu, ali je ona u cjelosti uništena. Danas je knjižnica kulturno središte općine...« Dan je i podatak o knjižnom fondu: u 2006. godini 6.000 svezaka knjiga i 5 svezaka periodike.

U jednom osvrtu 1995. godine (»Povratak kolektivizma«, »Hrvatsko slovo«, 15. 9. 1995.), Hrvoje Hitrec spominje koreničku knjižnicu:

»Stotinjak metara dalje zaustavlja me poznanik i poklanja mi moju knjigu. Da, moju, a našao ju je u Korenici prvih dana poslije »Oluje«. U džepiću na unutarnjoj strani korica još je umetnuta kartica knjižnice Centra za kulturu, ispisana latinicom, očito ženskim rukopisom. Zalijepljena je i kartica s podacima o posudbama, iz kojih se vidi da je zadnji čitatelj posudio knjigu 11. studenoga 1990. Vjerojatno sam tamo i puno prije postao nepodobnim, ali se knjiga još neko vrijeme zadržala na policama. Vratit ću knjigu u hrvatsku Korenicu, kamo

i pripada, s ponešto neprilične zahvalnosti onima koji su je sačuvali. Mogla je završiti i na lomači – o njoj piše dr. Tihomil Maštrović u uvijek zanimljivom mjesečniku »Tomislavu«, o lomači na kojoj su u listopadu 1991. izgorjele sve latinične knjige iz zadarskoga jugovojnoga učilišta«.

Knjižnica jest uništena, ali ne govori se o tome tko ju je uništio. Knjižnica je sve do 3. 8. 1995. radila relativno normalno, a uništena je tokom »Oluje«. Knjige su izbačene, dijelom spaljene, a dio je navodno odnesen u prostor gimnazije. Zgrada je potpuno devastirana, prozori i vrata razvaljeni. Ljudi koje sam kontaktirao, koji su u Korenici tada živjeli i promatrali to uništavanje, ustručavaju se o tome govoriti.

S voditeljicom knjižnice, koja je to bila od samog njenog osnivanja 29. 3. 1982., razgovarao sam 2008. godine. »Početni knjižni fond iznosio je oko 6.000 naslova. Većina knjiga kupljena je u Zagrebu kod gospodina Šime Brala, čija nam je knjižara bila glavni dobavljač. Manji broj je kupljen od Beogradske »Prosvete« i BIGZ-a te Sarajevske »Svjetlosti«. Zastupljena je domaća i strana literatura za sve životne dobi, vrijedna stručna literatura iz gotovo svih oblasti, te više od dvadeset (20) enciklopedija. Dobili smo izvjestan broj knjiga i kao poklon iz Matice srpske, BIGZ-a i naših čitalaca. Biblioteka je radila do 3. 8. 1995. kad je u njoj bilo oko 14.300 knjiga.«

Ostavimo li po strani djelovanje Knjižnice, ostaje informacija o njenom kraju: »Prilikom povratka u Korenicu, u IV. mjesecu 1997. zatekla sam je u potpuno devastiranom stanju. Vrata su bila otvorena, prozorska stakla polupana a u unutrašnjosti je bilo smeće. Jedan čovjek mi je tada rekao da je jedan dio knjiga spaljen ispred biblioteke, dok su preostale odnesene u srednjoškolski centar, u čemu je on bio sudionik. Danas je prostore biblioteke Općina iznajmila za frizerski salon i za poljoprivrednu apoteku, dok je u jednom dijelu prostora zagrebačka RTV.«

Obratio sam se za informacije i aktualnom direktoru Knjižnice (krajem kolovoza 2008.), koji mi je promptno odgovorio na pitanja o prijašnjoj Knjižnici: »...nažalost stari dio knjižnice je bio potpuno uništen kao i knjižni fond, čuo sam od starosjedilaca da je prijašnja knjižnica bila jako solidna«.

Iz prikupljenih informacija treba čitaoca upozoriti na tri činjenice: 1) Nesporno je da je Knjižnica u (Titovoj) Korenici uništena tokom ili nakon »Oluje«. Uništen je veći dio knjižnog fonda; 2) Poluistinita je informacija da je Knjižnica u (Titovoj) Korenici osnovana krajem 2002. godine – poluistinita zato što je potpuno zanemareno postojanje knjižnice od 1982., kao što je prešućeno i da je 1995. uništena, kao i tko ju je i na koji način uništio. 3) Krajnji je rezultat da je u usporedbi s 1995. godinom knjižni fond danas manji za oko 8.000 knjiga, tj. oko 65%, ne ulazeći u strukturu knjižnog fonda.

Ali za ovu biblioteku NSK u citiranom pismu se tvrdi: »Cjeli je fond bio sačuvan i zaštićen, no nedavno je u požaru koji je čini se nastao nepažnjom knjižnica izgorjela kao i Dom kulture, manji je dio knjiga spašen i smješten u gimnaziju«. Ta tvrdnja je sasvim u neskladu s informacijama što sam ih naveo. U priči o uništavanju knjižne građe u Hrvatskoj 1990-ih primjer koreničke knjižnice je poučan.

Da je »Oluja« pomela brojne knjižne fondove svjedoči i informacija što sam je dobio od Dragoljuba Cupkovića koji je u Kninu proživio sve mijene od 1990. pa nadalje. Svoje spoznaje, što se tiče sudbine knjiga, opisuje kao skromne jer »...bio (sam) koncentriran da i ja lično ne doživim sudbinu vrijednih knjiga i zapisa. Kako je gro stanovništva koji je ostao poslije Oluje završio u pritvoru tj. informativnom razgovoru ni ja nisam bio pošteđen i djelio sam sudbinu svog naroda u propadanju i pljački kulturnih vrijednosti kako društvene tako i privatne«.

Osnovne njegove opaske su sljedeće:

»Što se samog Knina i okolice tiče ništa nije bolje prošao od svog okruženja u »oslobođenim« područjima gdje smo oslobođeni ama baš svega pa i knjižnog fonda. Mnoge seoske škole oko Knina imale su lične biblioteke koje su ispražnjene, što zapaljene što bačene na smetlište a njihove prostore zaposjeli su nomadi sa svojom stokom a koje nisu zapaljene ili devastirane. Selekcija baš nije precizno odabirana pa su pored ćiriličnih, ekavskih te ruskih natpisa stradala i latinična izdanja kako je tko tumačio vjeru i naciju autora. Po mojim saznanjima to su osnovne škole: Gornji i Donji Radljevac, Kosovo, Biskupija, Plavno, Oton-Bender, Oton-Brdo, Oton-Polje, Pađene, Polača, Orlić, Kovačić i druge. U mnogim školama i mjestima učiteljevali su Dositej Obradović, Vuk Karadžić, Jure Kaštelan,...

Lično sam svjedočio u samom gradu Kninu kako su regali s kompletima sabranih djela (isti kriterijum) bacani kroz balkone i u kontejnere. Ako se neko drznuo probati ili sačuvati omiljenu knjigu bio je grubo prokazan i čak mu je život bio u pitanju jer je vladao zakon oružja. Naravno nije sve crnilo, u što sam se uvjerio i to dvije do tri godine poslije Oluje gdje su savjesni građani koji su zauzeli ili su im dodjeljeni stanovi sačuvali uglavnom ćirilične knjige i srpske pisce te mi ih donosili u večernjim satima (jer je to za njih bio opasan materijal) pošto ne žele imati neugodnosti kad ih posjete ljudi drukčijih razmišljanja. Kako sam ja i tada bio presjednik SKD »Prosvjeta« –pododbor Knin, cjenili su da je to prava adresa...

Knin je, ima dvije osnovne škole i mislim da su očišćene od »loših« knjiga pošto iste nisu u funkciji. Sličan je slučaj sa tada jednom srednjom školom (danas dvije) koje su sljednici izuzetno bogate biblioteke. Njena sudbina je neizvjesna jer je nabacana u podrumu ispod aktualne biblioteke i prepuštena je zubu vremena i propadanju od vlage i prašine. Uglavnom gro je sačuvan zahvaljujući nekolicini odvažnih profesora koji su se uspjeli odupreti barabam da sve ne unište...

Gradska knjižnica je nešto prošla bolje u post Olujnom vremenu, gdje je knjižničar Ivan Radan (Hrvat) radio prije rata, za vrijeme rata i poslije rata uspio glavninu knjižnog fonda uz nadljudske napore sačuvati. Naravno kad su došli kvazi bibliotekari pod pritiskom se povlači jer mu je skrbništvo o knjigama uzeto kao loša gesta i danas je u Beogradu sa svojom obitelji iako je u Kninu imao vlastitu imovinu kao i stan, te prijatelje...«

Upozorio me je i na to da je »središnja osnovna škola u Kistanjama... sa

ogromnim knjižnim fondom« zapaljena¹⁷⁸, a da se to dogodilo i s područnim školama u Đevrskama, Erveniku, Biočina Selu, Ivoševcima, Varivodama, Mokrom Polju, Radučiću...

Naravno da sam zahvalan D. Cupkoviću za dostavljena zapažanja. Riječ je o očevicu, čovjeku životno vezanom za to područje koji ne pretendira na potpunost ili definitivnost uvida. Stoga, prihvatimo li ove opaske tek kao puke indicije, valjalo bi da nadležna državna i profesionalna bibliotekarska tijela utvrde stvarno stanje stvari, ali tako da se ne prikriva što se stvarno događalo.

Iz Dubrovnika sam 8. 8. 2002. dobio sljedeće nepotpisano¹⁷⁹ pismo:

»Prateći sa simpatijama reagiranja na sramnu presudu Feralu, zbog objave o »spaljivanju« knjiga u Korčuli, kao i kenjkavu izjavu ministra A. Vujića, htio sam jednim svojim iskustvom potvrditi kako je »pokret« za sustavno uništavanje nepodobnih knjiga u Hrvatskoj postojao od 1993. godine. Počelo je sa školama.

23. 7. 1993. godine, pored jedne srednje škole u Dubrovniku naišao sam na 2 kontejnera puna knjiga. Na pitanje kuda to ide, rečeno mi je: u poduzeće »Sakupljač« na reciklažu. Samovoljno sam izdvojio 20-tak knjiga iz jednog kontejnera /s vrha/ i ponio kući. Sve tvrdi uvez i neoštećene. Taj set knjiga sam u svojoj biblioteci označio »knjige s lomače«. Bilo mi je svejedno da li se pale ili recikliraju. Ono »s lomače« mi bilo bliže povijesnim činjenicama, jednako kao što je i Feralu bilo logično to izjednačiti sa spaljivanjem. Petnaest od tih knjiga /u knjižnici škole zavedenih pod brojevima/ sada sam izdvojio na priloženi spisak. Feralu bi malo koristilo da im to pošaljem, ali na ovu adresu /poznajući upornost autora/ možda nešto bude koristilo. To su knjige:

1. Novak Grga, Predhistorijski Hvar, JAZU, Zgb, 55. (??)
2. Grupa autora, Istra i slovensko primorje, Rad, Beograd 1952. (Bgd i povijest?)
3. Hrvatsko kolo, MH, Zgb, 1945. (zbornik posvećen NOB-u) (zb. NOB-a)
4. Stjepan Kastopil, Rukopisi naučne biblioteke u Dubrovniku, JAZU, Zagreb, '54. ?
5. Popis izdanja JAZU u Zagrebu, 1867–1950, JAZU, 1951. (??)
6. Jirzi Neustupni, Praistorija čovečanstva, V. Masleša, Sarajevo 1960. (ekavica)
7. Marx, Kapital, Kultura, Zagreb, 1947. (prokleta ideologija)
8. L.N. Tolstoj, Rat i mir, Naprijed, Zagreb 1962. (Rusija ?)
9. Andre Moroa, Pisma nepoznatog, Narodna knjiga, Cetinje 11957 (ćirilica)
10. V. Car Emin, Udesni dani, Zora, Zagreb 1951. (??)
11. Hasan Kikić, Provincija u pozadini, Zora, Zagreb, 1951. (Bosanac-muslim. partizan)
12. P. Veršigora, Ljudi čiste savjesti, Kultura, Zagreb, 1948. (sovjetski pisac)
13. George Sand, Povijest moga života, Zora, 1964. (revolucionarka 1848?)

¹⁷⁸ Za informaciju o školi u Kistanjama uputio me je na dugogodišnjeg direktora koji je 1989. godine išao u penziju. Iz Kistanja je s porodicom otišao pred »Olujom«. Kad su otišli sve je ostalo uredno. Biblioteka škole je imala oko 3.500 knjiga, najvećim dijelom na latinici (jer je ovo Republika Hrvatska, kako je naglasio). Kad su se vratili 1997. godine u Kistanje iz izbjeglištva »škole nije bilo, zapaljena je i sve je izgorilo: zgrada, knjige, dokumentacija« – rekao mi je bivši direktor škole u telefonskom razgovoru.

¹⁷⁹ Kasnije sam od bibliotekara iz Dubrovnika saznao tko mi je pismo poslao. Mogu ovdje samo reći da je riječ o sveučilišnom profesoru, Dubrovčaninu. Zahvalan sam mu ne samo zato što mi je informaciju o »knjižgama u kontejneru za smeće« poslao, nego i za iskazano povjerenje u nastojanja (i moja) da se o toj tematici javno raspravlja, a sa svrhom da se uništavanje knjiga spriječi.

14. Anatolij Vinogradov, Đavolji violinist, Rad, Beograd 1957 (ekavica)
15. Borivoj Maksimović, Doba velikih geografskih otkrića, NIP, Zgb, '55 (krvna zrnca?)

Neznam što je ovom spisku smetao Grga Novak, a za mnoge ostale nije teško naći poneki razlog. Neke moguće sam naveo u zagradama. Potpis nije bitan, iako se znamo, a ako ovaj spisak može koristiti kao dopuna pri dokazivanju, bit će mi drago.

Pozdrav«

Pismu nije potreban komentar, ali skrećem pažnju na dvije činjenice.

1) Istražujući informaciju koja mi je pismom upućena, došao sam do naziva lokacije s koje su knjige bačene u kontejnere za smeće, kao i do imena ljudi koji su u tome neposredno učestvovali. Bile su to knjige Srednjoškolskog centra »Montovjerna«. Rasformiranjem Centra dio knjiga iz biblioteke (»višak neraspoređenih knjiga iz zajedničke srednjoškolske knjižnice smjestio (se) u zasebnu prostoriju«, a kako je nakon nekog vremena ta prostorija »navodno bila potrebna za izvođenje nastave, knjige su bile smetnja, jednostavno su odložene u i oko kontejnera za smeće.« »Dubrovačke knjižnice... nitko nije upozorio o namjeri da se na takav način riješi knjiga, niti o višku neraspoređene građe (na bilo koji način).« Ipak je ravnateljica Dubrovačkih knjižnica, čim je obaviještena o knjigama »u i oko kontejnera«, prikupila nekoliko kutija knjiga »među kojima su neke bile iz 17. i 18. stoljeća, na nekim knjigama bile su signature stare učiteljske škole u Dubrovniku.« (citirano je iz pisma bivše direktorice Dubrovačkih knjižnica, što mi ga je uputila 18. 2. 2004.). Neposredne učesnike u odlaganju knjiga u kontejner za smeće, Davora Ljubimira, tadašnjeg direktora, bibliotekarke Cviju Lonac i Mariju Sršen, zamolio sam za objašnjenje događaja, neke od njih i dvaput, ali nikakvog odgovora nisam dobio!

2) Od jednog starijeg bibliotekara iz Dubrovnika dobio sam informaciju i neke dokumente o postupku s privatnom bibliotekom Aleksandara (Aca) Apolonija.¹⁸⁰ Apolonio je dugi niz godina bio jedan od najaktivnijih poslenika na koncipiranju i razvijanju nautičkog turizma u Jugoslaviji, prvenstveno i dominantno u Hrvatskoj, obavljao je i važne dužnosti u tome. Bilo je poznato da je raspolagao obimnom dokumentacijom o nautičkom turizmu, bilo je tu knjiga, elaborata, ali i druge vrijedne dokumentacije. Bilo bi stoga normalno očekivati da će se sa cjelokupnom tom dokumentacijom obazrivo postupati kao s javnim dobrom. Umjesto toga je dokumentacija izbačena na ulicu, danima je tamo ležala, raznosila se, bila

¹⁸⁰ Osnovnu informaciju o tome vidjeti u prvom dijelu knjige. Javnosti je vjerojatno u sjećanju činjenica iz samog početka 1990-ih godina o pokušaju proglašavanja Dubrovnika zasebnom enklavom u procesu raspada SFRJ. Aco Apolonio je bio na čelu tog pokušaja, koji je proglašen napadom na teritorijalni integritet i državni poredak Hrvatske, pa je iz Dubrovnika izbjegao (u Crnu goru, odakle je prijeklom). Stan u kojemu se nalazio, kao i sve što je u stanu bilo – ostalo je nakon njegova bijega. Jasno je ovdje da treba sasvim odvojiti političku ili društvenu aktivnost Apoloniovu od dokumentacije koju je imao. Za Dubrovnik kao »turističku meku« ta bi dokumentacija bila vrlo vrijedan elemenat ukupne dokumentacije o turizmu. Ali, ne lezi vraže, u Dubrovniku su čak pokušali ukinuti i Centar za turističku dokumentaciju (prema informaciji što sam je dobio od M. R., tadašnje voditeljice Centra), korijeni kojega sežu iz razdoblja prije II. svjetskog rata! Kako onda ne bi uništili dokumentaciju koju je imao, odnosno kojoj je vlasnikom bio »narodni neprijatelj«!

izložena i nevremenu. Neki od bibliotekara, kojima je tematika dokumentacije bila bliska, izražavali su time nezadovoljstvo, a zatim je ipak ono što je preostalo preneseno u prostore stare Bolnice. Od tada se toj dokumentaciji gubi svaki trag, nestala je, a na to sam već ranije upozorio.

Da bih razjasnio obje navedene činjenice, pismom sam se 26. 1. 2003. obratio aktualnoj voditeljici nadležne Županijske matične službe za narodne i školske knjižnice u Dubrovniku, Marici Šapro-Ficović (prije te dužnosti u nekoliko je mandata bila predsjednica Knjižničarskog društva Dubrovnik – funkcija koja joj je također omogućavala uvid u događanja što ih opisujem). To je služba koja je morala o oba slučaja znati bitne činjenice. Nikakav odgovor nisam dobio, usprkos urgencijama što sam ih uporno slao (4. 4. i 25. 5. 2003., a onda opet 15. 5. 2005.) i usprkos mojih traženja od Ministarstva kulture, Knjižničkog vijeća, HKD-a, Županijskog ureda za kulturu u Dubrovniku, pa čak i županice, da joj nalože da mi, kao građaninu, odgovori na traženje. Istovremeno, ta ista Marica Šapro-Ficović putuje svijetom na skupove o »slobodnom protoku informacija«, piše o tome 2002. godine, valjda da »neuku« hrvatsku javnost prosvjetli. Objavila je i prilog o »stradanju bibliotečnih fondova u Dubrovniku« (1994. godine), ali se nije, kao odgovorna osoba za svoje područje, prije svega kao predsjednica KDD-a, smatrala obaveznom kritički se javno oglasiti o ovim tada aktualnim događajima, o »našem uništavanju knjiga«, kao što se bogme nije oglasila ni o »bacanju knjiga u kontejner za smeće« u Korčuli koja po nadležnosti pripada županiji Dubrovačko-neretvanskoj! Valjda je smatrala da je »naše« bacanje knjiga u kontejner za smeće opravdano. Nisam našao da je igdje zabilježeno da bi se ona na bilo koji način oglasila o problemima Znanstvene knjižnice u Dubrovniku, o kojima je riječ u članku Maje Rilović: »Baština koju nitko neće. Ni Ministarstvo kulture ni Ministarstvo znanosti i tehnologije ne žele brinuti o Dubrovačkoj Znanstvenoj knjižnici koja čuva neprocjenjivo knjiško blago. Zbirka iz 16. stoljeća, spremljena u Dubrovačku banku, zadnji put viđena 1993.« (»Večernji list« 18. 7. 1998.). Uvjeren sam da bi i o svemu tome – ali i o mnogočemu drugom iz tog »faha« u Dubrovniku pa i o radu Marice Šapro-Ficović – bilo poučno saslušati iskustva, već duži niz godina umirovljene, dugogodišnje ravnateljice Znanstvene knjižnice! Ovaj je primjer ponašanja Marice Šapro-Ficović pak poučan kao pokazatelj bahatosti i neodgovornog obavljanja dužnosti koja, kako vidimo, seže od baze pa sve do vrha nadležnih službi. Uzalud propisane obaveze, uzalud deklaracije o profesionalnosti u koju spada i odgovaranje na upite građana!

Rovinjski slučaj je sudbina biblioteke Rade Konstantinovića.

Spaljenim privatnim bibliotekama Mile Savića i Nenada S. Kosovića u Benkovcu te sudbini Apoloniove biblioteke (dokumentacije) u Dubrovniku, pridružila se i biblioteka znamenitog Rade Konstantinovića, autora »Filosofije palanke« djela koje baš razlaže i tumači palanačku brutalnost, kako općenito tako i

na prostorima bivše SFRJ.

U tekstu »Knjiga« (uvodnik za »Feral Tribune« 27. 1. 2001.) Heni Erceg o tome kaže:

»I ako je moguće da su na neprijateljskoj ćirilici – ili, još gore, na nekom stranom jeziku – bile pisane i one stotine knjiga izbačene na ulicu iz kuće književnika Rade Konstantinovića, kojemu je Rovinj godinama bio drugi dom. Nakon što je »herojski« zauzeta, »neprijateljska« utvrda pisca kapitalnog djela »Filozofija palanke«, najprije je divljački devastirana, a potom su i knjige i rukopisi Konstantinovićeви bačeni na ulicu. Među rukopisima nalazio se i dio prepiske ovoga velikoga književnika s drugim velikim literatom, Samuelom Beckettom, pa je ovih dana izdana knjiga »Beckett prijatelj« ostala prikraćena za dobar dio njihove višegodišnje korespondencije.

Ta tužna storija samo je djeličak mraka koji je cvao u Hrvatskoj zahvaljujući, najvećim dijelom, upravo »nezavisnom« pravosuđu, koje danas kričući brani samo sebe. Je li se, međutim, netko iz nove vlasti, onako iz poštovanja i zbog časti, ako ne zbog pravde, sjetio zatražiti istragu protiv zločina nad imovinom jednoga pisca kojemu su knjige i rukopisi razbacani po rovinjskoj ulici zasigurno imali veću vrijednost od same kuće koju je sebi priskrbio neki nepismeni, ali zaslužni hrvatski domoljub?

Naravno da nije, jer je i uništavanje knjiga, rukopisa, novina bio sastavni dio Tuđmanovog etničkog čišćenja, a mi se, je li, nećemo baviti revizijom djela prvoga hrvatskoga predsjednika. Pa ni kada je u pitanju tamo neki Beckett, koji je imao loš običaj dopisivati se s jednim srpskim piscem, a ovaj je opet imao loš običaj misliti da ima pravo izabrati Rovinj za drugi grad svojega života i stvaranja.

Filozofija palanke učinila je svoje, tj. zločin, nad ljudima, knjigama, snovima, maštom... Zločin, u širem smislu riječi, ostaje nekažnjen, jer je i palanka, nažalost, ostala ista, budući da se njezinu filozofiju ne želi mijenjati. A palanka, shodno svojem autizmu ne priznaje zakone suverenih država koje »ljubomorno čuvaju svoje pravo da sude vlastitim zločincima«. Stoga je posve blesavo ovdje čak samo citirati Hannah Arendt, a kamoli se još i ufati u skoro oživotvorenje te njene davne suverene tvrdnje.«

Događaj registriran u Rijeci, tiče se Sveučilišne knjižnice.

Prošao je uz samo nekoliko članaka, bez većih odjeka u javnosti, ali i bez potrebnih javnih objašnjenja-obrazloženja nadležnih državnih i profesionalnih organa ili službi. Novinar Hrvoje Appelt je polovinom 2003. godine objavio članak: »Kako je iz riječke Sveučilišne knjižnice nestalo 30 tisuća svezaka i knjiga? Nestalo najmanje pet knjiga iz 16. stoljeća. Dio građe je darovan, dio je bacan u smeće(!?), a dio je prodavan, pa je policija uspjela ući u trag nekim primjercima koji su tako vraćeni.« (»Jutarnji list« 13. 7. 2003.). Evo nekoliko opaski iz članka:

»Prijava o nestanku 30.000 svezaka periodike i knjiga iz 16., 17., 18., i 19. stoljeća iz arhiva Sveučilišne knjižnice u Rijeci potaknula je Općinsko državno odjetništvo na istragu koja bi trebala pokazati je li na pomolu najveći književni kulturocid od priznanja neovisne Hrvatske.

Na temelju potpisanih prijava zaposlenika riječke knjižnice, naime, kriminalistička policija došla je do skandaloznih saznanja kako su posljednjih osam godina iz arhiva knjižnice

bačene u smeće zakonom zaštićene knjige i kompleti časopisa kulturološke i knjižničarske vrijednosti. Iz skupljene dokumentacije vidi se i kako je na nezakonit način iz arhiva knjižnice otpisano i oko 3.000 knjiga sa statusom kulturnog dobra te oko 150 naslova časopisa, novina i drugih izdanja. U dosadašnjoj istrazi otkriveno je kako je otpisano te drugim knjižnicama ili pak privatnim osobama podijeljeno ili prodano oko 30.000 svezaka, među kojima se nalazi i 30 godina skupljane arhivske građe Glasa Istre, te brojni drugi vrijedni novinski svesci.

Knjige koje su zaštićene kao kulturno dobro i koje ne bi smjele izići iz arhiva prodavale su se po 20 kuna. Neke su čak prodavane i po hodnicima knjižnice. Postoje i uplatnice na temelju kojih je policija došla do sveučilišnih profesora koji su te knjige kupovali za svoje privatne zbirke, ali su ih naknadno vratili. Tako je, na primjer, jedna doktorica za 100 kuna kupila komplet od pet knjiga »Povijest školstva u Hrvatskoj« iz 18. stoljeća. Ona ih je također vratila jer su joj policajci pokucali na vrata, ali su neke knjige prodavane bez računa i pitanje je hoće li se ikada naći« – ispričao nam je Predrag Perožić, sindikalni povjerenik i zaposlenik knjižnice u Rijeci koji je proteklih osam godina o kulturocidu nad knjigama obavještavao nadležne.

Ono što najviše zabrinjava jest činjenica da su odgovorne institucije za zaštitu kulturnog blaga, Ministarstvo kulture i Ministarstvo znanosti i tehnologije, upozorava Perožić, o devastaciji arhivske građe šutile punih osam godina, odnosno sporne su prodaje i otpise knjiga puna dva mandata dopuštale ravnatelju Jurju Lokmeru. Ravnatelj Lokmer, koji je početkom mandata sredinom devedesetih ispraznio prostorije u prizemlju riječke knjižnice, te ih kao skladišni prostor iznajmio privatnim tvrtkama, nije bio voljan komentirati navode o književnom kulturocidu i prijavama. No, doznajemo da je ravnatelj Lokmer uputio prigovor na Ekspertizu o stanju arhiva riječke knjižnice koju su napravili stručnjaci Nacionalne sveučilišne knjižnice iz Zagreba, temeljem kojeg je Hrvatsko knjižnično vijeće predložilo osnivanje novog povjerenstva koje bi trebalo napraviti novi nadzor i nadopuniti ekspertizu. Tek kad dobiju potpuno izvješće, rekla je Branka Šulc iz Ministarstva kulture, moći će se utvrditi eventualno počinjena šteta riječkog fonda.«(...)

»Dio knjiga je izbrisano iz baze podataka, a nestale su i neke evidencijske kartice. Iz fonda se smiju otpisivati samo knjige koje su ukradene ili nestale, a takvih je obično 200 do 300 godišnje. No, obično nestaju samo knjige koje se posuđuju građanima pa ih oni ne vrate, ali to nikako ne mogu biti knjige iz arhiva. No to se našeg ravnatelja nije ticalo pa je, recimo, upravo iz arhiva, gdje imamo dva primjerka monografije o glagoljici iz 70-ih godina, koja je tiskana samo u 500 primjeraka, jedan primjerak prodao. To se jednostavno ne radi – objasnio je Perožić.

Veći dio knjiga i periodike, na sreću, dodijeljen je drugim knjižnicama pa je nakon policijske istrage počelo njihovo vraćanje u matičnu kuću. Iz knjižnice u Puli tako je prije dvadesetak dana u riječki arhiv vraćen pun kombi primjeraka Glasa Istre, a ravnatelj Bruno Dobrić objasnio je kako su im primjerci slani jer su »smetali u skladištu« (...)

No kako doznajemo, ako se ekspertizama i utvrdi odgovornost ravnatelja Lokmera, on bi mogao ostati nekažnjen jer su njegova (ne)djela, prema zakonu, otišla u zastaru.«

Nastojao sam doći do spomenutih ekspertiza, ali bez ikakva uspjeha. Traženje je uporno ignorirano, o čemu svjedoči moja prepiska sa NSK i Knjižničnim vijećem, da i ne govorim o prepisci s Ministarstvom kulture.¹⁸¹ Ekspertize nisu bile

¹⁸¹ U nekoliko sam navrata tražio od NSK, Ministarstva kulture i Knjižničkog vijeća da mi se omogućí uvid

objavljene, čak ni izvodi iz njih, nisam naišao ni na službeno data objašnjenja, izostala je i javna informacija o epilogu cijeloga »slučaja«.

Evo i jedne zanimljive epizode iz Zagreba.

Dolazeći na posao jednoga jutra polovinom rujna 1993. godine, neki od zaposlenika SKD »Prosvjeta« su pred vratima u Berislavićevoj 10 (usred Zagreba!) našli tri vreće pune knjiga. Unijeli su ih, izvadili, razvrstali i konstatirali da su sve bile u upotrebljivom, dobrom ili odličnom, stanju. Raznovrsnost ih je iznenadila, bilo je tu naravno najviše ćirilicom odštampanih, od raznih izdavača objavljenih, bilo je i latiničnih izdanja, koja su se nekome mogla činiti passe, kako je to fino za slučaj otpisa knjiga u Vrsaru rekao ravnatelj škole (npr. kapitalno djelo. A. Hercen, »Prošlost i razmišljanja«, izdano 1949.). Sve u svemu je moglo biti nešto preko dvjestotinjak knjiga. Sve su knjige imale signaturu, inventarski broj i pečat biblioteke. Utvrdili su, dakle, odakle su knjige došle: iz kemijskog školskog centra »Ruđer Bošković« u Zagrebu!

Najveći dio knjiga predan je Biblioteci SKD »Prosvjeta«, a nešto je od njih zadržano u prostoru Društva. Kad sam bio u posjeti zamolio sam ih da mi, primjera radi, ustupe dvije-tri knjige.

Komentar ljudi koji su knjige našli pred vratima, preuzeli ih i pregledali bio je da je ovo rijetko pošten način »odstranjenja« nepotrebnih, nepodobnih, suvišnih knjiga u usporedbi s onim s kojim smo se gotovo svakodnevno.¹⁸²

Milorad Novaković, urednik časopisa »Prosvjeta«, o ovoj mi je »epizodi« i iskustvu s odstranjivanjem knjiga napisao kratku bilješku s naslovom »Lijepo knjige, lijepo gore«:

»Ne znam je li netko uživao u toj »ljepoti«, mada se svašta moglo čuti, pa i vidjeti tih devedesetih. Svjedočio sam desecima slučajeva, odvajanja i odbacivanja pa i uništavanja knjiga, a spomenut ću dva, samo kao primjer. Iako je prošlo podosta vremena, o tom zlu, crnoj epizodi naše kulturne povijesti, još se otvoreno ne govori. Šute akteri, šute žrtve, mi

u Izvještaje (ekspertize) o spomenutom riječkom slučaju, ali bezuspješno. Finale bezuspješnih pokušaja da dobijem mjerodavnu informaciju završio je ovako: 17. 12. 2007. dobio sam od NSK (s potpisom ravnatelja Tihomira Maštrovića) odgovor: »U svezi vašeg upita o problemima otpisa u Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci, kojeg ste također iščitali iz dnevnog tiska, Nacionalna i sveučilišna knjižnica nije osnovala navedeno povjerenstvo, već Hrvatsko knjižnično vijeće kao izvršno tijelo Ministarstva kulture. Stoga bi vaša zamolba u svezi izvješća stručnih povjerenstava trebala biti upućena istom«. Pozvavši se na ovaj savjet, obratio sam se 25. 5. 2008. Knjižničnom vijeću, ali odgovor na taj dopis, kao ni na bilo koji, što sam ga u nizu godina Knjižničnom vijeću uputio, počev s prvim iz 1993. godine, nisam dobio. Eto dokle seže moć građanina da ostvari »pravo na informaciju« koju javnim institucijama nalaže Zakon o pravu na pristup informacijama. Pitam se vrijede li za predsjednicu Knjižničnog vijeća, Davorku Bastić, koja je kao i velika većina njegovih članova profesionalni bibliotekar, barem odredbe Etičkog kodeksa bibliotekara? I ne bi li nadležna tijela HKD-a morala takvo ponašanje sankcionirati?

¹⁸² Informaciju o ovome događaju dobio sam od ljudi koji su vreće s knjigama pred vratima Društva našli, koji su ih pregledali i razvrstali. Zahvalan sam im na suradnji, a Miloradu Novakoviću i za bilješku o tom događaju.

koji smo bili protiv knjigocida i onda i sada, svi šute zbog straha. I ne treba ih nitko uvjeravati da je strah bezrazložan. I zato ću u jednoj priči promijeniti malo, imena i geografiju, što neće naškoditi, prvo, istini, a nadam se, ni akterima.

Polovicom rujna 1993. tek što je počela školska godina, iz Kemijske škole, odnosno Kemijskog školskog centra »Ruđer Bošković« sa Žitnjaka stigla nam je pošiljka knjiga, tri pune vreće »smeća«, istovarene su pred naša ulazna vrata u Berislavićevoj ulici. Ovo je sjajna prilika da anonimnom donatoru zahvalim. Ne baš sve, ali većina, dvjestotinjak svezaka ušlo je u fond naše biblioteke, kao prvi i pravi dar. Usput rečeno, naša biblioteka tada osnovana, sada broji preko deset tisuća naslova.

Kada su morali odvojiti, izdvojiti, sa polica skinuti, iz kataloga izbrisati – ostalo je još jedino da ih bace, najčešće u kontejner. Bibliotekar u spomenutoj školi, nismo provjeravali, ili netko drugi iz te škole »pročitao je« po odabiru nepodobnih naslova, ali i pisma, da bi te knjige mogle biti »naše« pa je vreće sa »smećem od knjiga« istovario pred naša vrata i odjurio da ga nitko ne bi vidio. Razumjeli smo to odmah. Hvala im.«

Iako je većina knjiga odbačenih s polica školskih i gradskih knjižnica spašena darivanjem, preuzimanjem i sličnim akrobacijama, dobrim su dijelom obogaćivane i privatne biblioteke. Dok su jedni donosili, drugi su neprilagođene, »Vlak u snijegu« ili »Ježevu kućicu«, odnosili. Ipak je jedan, ne mali dio otpisanih knjiga nestao u kontejnerima za smeće.

Jedna priča što svjedoči o kontejniranju knjiga, te '93., dolazi nam sa zapadnog dijela grada. Velika osnovna škola, 1.800 učenika, velika moderna zgrada i u njoj školska knjižnica, u kojoj se između ostalog stječe ljubav prema knjizi. Nakon što je po usmenoj »naredbi« bibliotekar krenuo u akciju »čišćenja«, jedna prostorija u podrumu zgrade bila je popunjena. Izdvojena je gotovo 1/3 fonda, toliko je toga bilo za baciti, iako bacanje nitko nije naredio, ni usmeno ni pismeno. Nakon što se jedan dio nastavnika namirio popunjavajući svoje kućne biblioteke kompletom Ive Andrića, sarajevsko izdanje, Miroslava Krležu, također sarajevsko izdanje i tako redom sve do »Romana o Londonu« Miloša Crnjanskog. Ostalo je u toj »prostoriji za umiranje«, gotovo 2.000 knjiga nepoćudnih autora, nepoćudnih izdavača, nerazumljivog jezika i pisma. Dvije godine kasnije, bibliotekar je »prostoriju« našao praznu, bez i jedne knjige. Pričalo se po kvartu da »Unijin« kontejner za papir nije mogao primiti sve odjednom pa je stotinjak knjiga kisnulo uz kontejner više od tjedan dana, sve dok ih komunalci nisu odvezli u nepoznato.

U Osijeku je također bilo »čišćenja knjiga«, a ne samo uništavanja, baš onako kao što su se i nepoželjni spomenici uništavali »slanjem na konzervaciju«, a grad čistio ništenjem nepoželjnih građana tako da im se dopusti da demokratski konzumiraju svoje osnovno ljudsko pravo – da odu iz grada. Jedan uvid u taj problem daje nam i tekst Milana Barišića, pravnika i agronoma, »rođenog 1933. u obitelji nadničara, podno Dinare, pod zvonikom Sv. Spasa, na samom izvoru Cetine, u istoimenom selu koje, nakon *olujne* pustoši, praktično više ne postoji«, doživio je vrlo bolno prevrat 1990-ih. Bio je sudac u Osijeku i svjedočio brutal-

nim ubojstvima ljudi koje je dobro poznao. I sam je bio »na listi za likvidaciju«, ali ga je spasilo prezime – dvojka koja je došla po njega mislila je da je u pitanju zabuna jer je prezime Barišić (po zločincu koji je ubio jugoslavenskog ambasadora Rolovića u Švedskoj) tada bilo sinonim »patriotskog Hrvata«. Zločini što su se događali u Osijeku u velikoj su mjeri javno komentirani, dio je presudom akterima (Branimiru Glavašu i još nekolicini) jasno okvalificiran i nema potrebe ovdje tu priču rekonstruirati, a u tim je prilikama Milan Barišić prije svega vodio bitku za puko preživljavanje, prikupljajući odbačene stvari, među kojima i knjige, i prodajući ih na tzv. buvljoj pijaci. Pokušavajući shvatiti što je to naše narode snašlo tokom prevratnih 1990-ih napisao je obimno djelo od 350 stranica u stihovima i petnaest poglavlja pod naslovom: »Zločin bez kazne«. Taj rukopis je, makar i neobjavljen, također vjerodostojan dokument o Hrvatskoj 1990-ih.

Zamolio sam Milana Barišića za informacije o uništavanju knjiga u Osijeku i bio ugodno iznenađen njegovom spremnošću da o tome piše. Taj njegov tekst integralno prenosim među prilozima knjizi.¹⁸³

U Karlovcu je studenog 2004. godine »Odbor za ljudska prava Karlovac« organizirao javnu tribinu o uništavanju spomeničke baštine i knjiga¹⁸⁴, potaknut ne samo pisanjima o postojanju toga fenomena u Hrvatskoj općenito, nego i brojnim sličnim slučajevima u Karlovcu.

Iz Karlovca sam od jednoga građanina, novinara, o tim događanjima dobio sljedeći kratki zapis, karakterističan po tome što je kao razlog za nepotpunost podataka izričito naglasio svoj strah da bi imenovani ljudi zbog istine mogli imati problema:

»Namjerno je minirano oko 500 objekata u vlasništvu Srba (trgovine, kafići, proizvodni pogoni, kiosci, automobili, garaže, kuće, spomenici...), minirana je pravoslavna crkva Svetog Nikole i zgrada eparhije Gornjokarlovačke u najstrožem centru grada¹⁸⁵, minirana je kapela i mrtvačnica na pravoslavnom groblju, minirano je stotinu i više spomenika antifašističkoj

¹⁸³ Radio Zagreb je u okviru svojih redovitih jutarnjih emisija (jednom tjedno, od 5–7 sati, pod općim nazivom »Znanja i spoznaje«, koju dugi niz godina vodi i uređuje novinar Ante Bekić) jednu od njih u srpnju 2003. godine, posvetio »Knjizi«. Tokom emisije samo je nekoliko slušalaca spomenulo diskriminaciju ili uništavanje knjiga, ali je kratka primjedba jednoga od njih, koji se predstavio kao student – da je bio svjedokom kad su u Osijeku u prvoj polovini 1990-ih na središnjem trgu paljene knjige (nije precizirao količinu, tj. broj, ni vrstu knjiga...) – izazvala žustru i oštru reakciju gošće emisije (čini mi se da je bila direktorica jedne zagrebačke gimnazije), u kojoj je primjedbu tog studenta označila lažnom i rekla mu neka se stidi, jer nečeg takvog u Osijeku nije bilo. Obratio sam se voditelju emisije Anti Bekiću s molbom da mi pošalje snimak emisije, ali mi je nakon uzastopnih nazivanja rekao: u pravilu emisije snimamo, ali nažalost upravo ovu emisiju nismo snimili.

¹⁸⁴ Održavanje Tribine registrirali su: »Karlovački list« 22. 11. 2004. tekstem »Knjigom u kontejner. Zaustaviti sustavno uništavanje spomeničke i književne baštine«, i »Večernji list« 22. 11. 2004. kratkom crticom »O 700 knjiga u kontejneru«.

¹⁸⁵ O farsu i neistinama o rušenju pravoslavne crkve i zgrade Gornjokarlovačke eparhije, u samom središtu Karlovca, pisao sam u prvom dijelu knjige.

borbi. Ovo su samo neki od primjera što se događalo, a da ne govorimo o prisilnim mobilizacijama, prisilnom radu i kopanju rovova na crtama razdvajanja, bilo je otimanja imovine (stanova, kuća, automobila), nažalost, i desetak i više sumnjivih nestanaka, smrti i ubojstava.«

»Od promjene vlasti do kraja 1991. godine na karlovački Feroteks (poduzeće za promet sekundarnim sirovinama – otpad) odvoženo je možda stotinjak, ako ne i više, velikih kamionskih kontejnera papira-dokumentacije¹⁸⁶ i knjiga od bivših društveno političkih organizacija jer su u njihove prostorije uselili neki drugi političari – HDZ-ovi ‘demokrate’.«

Od Jelke Glumičić, predsjednice Odbora za ljudska prava Karlovac, dobio sam 5. 2. 2008., sljedeću izjavu:

»Dugogodišnja sam članica naše Gradske knjižnice i često sam u njoj i sada, a pogotovo prije i u toku rata. Sa svoje dvije kćeri posjećivala sam i dječji odjel knjižnice i prisustvovala svim događanjima u knjižnici. Tako se sjećam jedne zgode – mislim da je to bilo ili krajem 1991. ili početkom 1992. g. (uglavnom bilo je kišno i zima), kada sam na dječji odjel došla sa kćerkom i uočila usred velike prostorije na prvom katu zaista ogromnu hrpu knjiga nabacanih na podu. Kada sam zaposlenicu knjižnice, koja je izdavala djeci knjige, zapitala o čemu je tu riječ, ona je samo slegnula ramenima, zabrinuto zatresla glavom i nije ništa prokomentirala.

U podrumu naše prekrasne knjižnice, pak, smješten je muzički odjel i u tom prostoru se održavaju tribine, okrugli stolovi i sl. U tom vremenu (1991./1992.) znam da sam došla na muzički odjel (više se ne mogu sjetiti povoda – da li je bila riječ o tribini ili nešto slično) – uglavnom u hodniku prema prostoriji gdje su stolice, također je bila nabacana ogromna hrpa knjiga tako da se jedva prolazilo kroz hodnik i na moje pitanje o čemu je tu riječ, što će biti sa tim knjigama, nisam dobila odgovor, osim da mogu uzeti koju god hoću od tih knjiga. Kako mi se žurilo, jer je u to vrijeme Karlovac proživljavao užasne dane i strah se mogao rezati nožem, a već je bio sumrak, uzela sam 4 knjige: Pjesme od Alekse Šantića (Luksuzno izdanje Svjetlost, Sarajevo), Tina Ujevića na ćirilici, Duška Radovića – Aforizmi, »Dobro jutro Beograda i »Foliranti« od Mome Kapora. Znam da mi je bilo žao što nisam uzela više, no nisam imala vremena kopati po toj velikoj hrpi, a podilazila me jeza od atmosfere koja je tada ladala, ne samo u knjižnici, nego i u cijelom našem lijepom gradu.

Nikad nisam mogla pojmiti da će fašizam o kojem sam do tada samo čitala i gledala na TV ekranu zavladati našim gradom i našim životima, a to je od početka bilo baš to.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Kad se već spominje »dokumentacija«, upućujem i na: 1) »Još se traže krivci za spaljivanje dokumentacije 156. brigade HV-a«, »Vjesnik« 12. 1. 2002.; 2) Jasna Babić, »Uništili ratnu dokumentaciju iz akcije Oluja«, »Jutarnji list« 29. 11. 2008. I u povodu nekoliko sudskih procesa o počinjenim zločinima pokazalo se da manjka dokumentacija (sudenja za »Paulin Dvor«, »Medački džep«, ubojstva na Koranskom mostu, spektakularna potraga za topničkim dnevnicima na zahtjev tužiteljstva ICTY-a krajem 2009. kad je u »privatnom posjedu« pronađen veliki broj, nekoliko tisuća(!) dokumenata koji su se morali nalaziti u arhivi državnih institucija) 3) Gordan Malić, »Kod osmorice pronašli veliku dokumentaciju iz akcije Oluja«, »Jutarnji list« 9. 12. 2009. 4) Ivica Đikić, »Pucanj u prazno. Dnevnički jedne nevjerodostojnosti«, »Novi list«, 5. 12. 2009.). 5) Snježana Pavić, »Zločin nakon Oluje«, »Jutarnji list« 17. 12. 2009.

Nikada nećemo ustanoviti koliko je dokumentacije »bivšega, mrskog nam, paklenskog režima« (ali uz nju i knjiga) uništeno. Zato se i može dogoditi da se u mnogim prilikama iznose poluistine i time potvrđuje teza Dubravke Ugrešić o bujanju »kulture laži« na prostorima bivše Jugoslavije. I sam sam svjedokom da je npr. u Korčuli takva dokumentacija nemilice uništavana, a oko dokumentacije koju je bivši predsjednik Općine Korčula predao Gradskoj knjižnici (a preostala mu je nakon požara u kući) izbio je skandal kojim se htjelo pokazati da je bezvrijedna (tome je zdušno pomogao bivši ravnatelj Dubrovačkog arhiva Ivo Orešković svojim »stručnim uvidom« u tu gradu).

¹⁸⁷ Jelka Glumičić, kao predsjednica gradskog Odbora za ljudska prava od samoga se početka prevrata su-

Kako sam aktivna i u udruzi antifašista, sjećam se također da sam jednom došla u knjižnicu da si za komemoraciju u Prkosu, gdje smo svake godine zbog masakra preko 1500 žena i djece 1941. od strane ustaša, posudim pjesme Vladimira Nazora u kojoj će biti Majka Pravoslavna. Ja, naime, često recitiram na tim antifašističkim skupovima, jer je poezija moja strast. Tražim ja i tražim po policama, nađem Nazora – sva njegova djela pisana prije NOB-a, nađem nekoliko metara novih blistavih izdanja Nedjeljka Mihanovića, Vinka Nikolića i – vjerovali ili ne – djela Rojnice. Kako je tada upravo bio aktualan spomenik Francetiću u Slunju, posudila sam si Rojnicu da vidim što piše o Francetiću, no pjesama od Nazora nigdje. Kako sam dugo tražila, dugogodišnja zaposlenica knjižnice me pitala što tražim, a kad sam joj rekla što, ona je samo uzdahnula i rekla da to tu neću naći. Ponudila se da ode u podrum i pokuša naći to što trebam. Nakon više od pola sata pojavila se sva prašnjava iz podruma sa malom knjižicom Nazora na ćirilici, za koju mi je rekla da je mogu uzeti, jer je to ionako u podrumu gdje ljudi nemaju pristup.«

Navodim ovo samo zato da naglasim kako je »izdvajanje i skladištenje knjiga« bilo modalitet odstranjivanja ili čišćenja literature koja se smatrala u najmanju ruku neprikladnom za tzv. javno izlaganje, a pogotovo za tekuće korištenje u okolnostima »novog društvenog poretka«.

Povezano s ocjenom Jelke Glumičić da nikad nije mogla pojmiti da će fašizam »o kojem sam do tada samo čitala i gledala na TV ekranu zavladati našim gradom i našim životima, a to je od početka bilo baš to«, vrijedi pročitati knjigu Daše Drndić »April u Berlinu« (Fraktura, Zagreb, 2009.). U svom suočavanju s iskazima surovosti nacifašizma tokom boravka s ostalim piscima u Wannsee – poznatom dijelu Berlina gdje su bile smještene nacističke ustanove, a u kojima je formulirano »Konačno rješenje židovskog pitanja« – Daša Drndić se u nekoliko navrata dotiče i pojava u Hrvatskoj 1990-ih koje upućuju na praksu već viđenu u nacističkom vremenu. Evo dva fragmenta:

»Tamo kod Humboldta, na Bebelplatzu, Vesna mi je rekla, pogledaj, i na tom trgu, na kojem Goebbels 10. svibnja 1933. spaljivanjem preko 20.000 knjiga započinje svoj plan *sve-nacionalnog* prosvjetljenja, zurile smo kroz staklenu ploču na zemlji i promatrale ukoričeni mrak i ludilo kako naliježu na redove i redove *praznih* bijelih polica. Misha Ullman svoju je podzemnu knjižnicu *bez knjiga i ljudi* smjestio u predvorje pakla. Odmah sam se sjetila kako mi u Rijeci 1992. nisu dali *Lovca u žitu* da Maša pročitá, jer bio je ćirilički. Knjige na tom pismu preselili smo u skladište, rekla je knjižničarka s paperjastim brkovima i dlakama pod pazuhom. Toj knjižničarki onda sam rekla nek' sve te knjige odnese na neki lijepi kameni trg gdje ih može spaliti. Poslije je ta mala dječja knjižnica ukinuta, jer se u bibliotečne prostorije uselio dječji vrtić u kojem trogodišnjacima prije svakog obroka narede, pomolite se dragome Bogu. Onda sam se sjetila kako sam također 1992., pred ulazom u biblioteku za odrasle, na

protstavljala nacionalizmu i šovinizmu u Karlovcu, predlagana je i za najvišu nagradu za mir. Upućujem na njen članak »Građani, a ne podanici. Razmišljanja i poziv o boljem sutra čitateljice »Nokta« koja želi podijeliti s Vama strah i strepnju«, »Nokat«, 14. 5. 1991., str.6. (»Preko štampe (ne sve, naravno), radija i televizije upravo me se tjera u nacionalni tor i svodi na pripadnika plemena, a ja to ne želim. I ne dopuštam.«) i na članak »Jesmo li rulja ili ljudi?«, »Karlovački tjednik« 22. 4. 1993., povodom ubojstvo mlade djevojke Davorke (insistira na pitanju zašto o »svojim« zločinima šutimo, a govorimo samo o zločinima »druge strane«?)

kupu *bačenih rashodovanih* knjiga, našla knjižicu sa stihovima Branka Miljković, koju sam odnijela kući» (str. 155, 156).

»Tada su se spremali predsjednički izbori u Hrvatskoj. Među kandidatima bio je i Miroslav Ćiro Blažević, koji je u »Nacionalu« iz travnja 1997. izjavio: Ja neprestano molim Predsjednika da mi da neku važnu funkciju, kako bih napravio neki Goli otok i na njega poslao neke novinare i urednike. A Borislav Škegro, koji se nije kandidirao za predsjednika jer se bavio drugom, unosnijom rabotom, iste je godine u Hrvatskom državnom saboru rekao: Vlada će donijeti mjere za poticanje onog izdavaštva koje treba hrvatskoj državi. Primjerice financirat će se javne knjižnice da se iz njih izbace knjige na srpskom i sličnim jezicima« (str. 210).

Da je »izlučivanja« i uništavanja knjiga i dokumentacije bilo »posvuda u Hrvatskoj« pokazuje i primjer s Raba. Premda je od tadašnjih događanja prošlo mnogo godina, premda je zaborav »učinio svoje«, a osjećaj nelagode i straha da se sačuvaju i objelodane činjenice također – na sve to upućuje kratka bilješka što sam je (nedavno) dobio od svjedoka tih događanja u Rabu, prof. Ive Barića.

Bitno je u toj kratkoj informaciji slijedeće: »nepoćudne« (ili »nepodobne«) knjige su izlučivane i iz institucija i iz privatnih biblioteka, a u velikom broju i bacane na otpad. Za jednu školu postoji podatak o izlučivanju takvih knjiga, za koje kažu da »oni nisu bacali knjige već ih zaključali u jedan sanduk koga su mi pokazali ali ne i otvorili jer su ključ izgubili.« »Ali, čovjek koji je radio u Komunalnom poduzeću »Vrelo« Josip Ivić kaže da je u kontejnerima za otpad nalazio vreće knjiga na kojima su bile čak i posvete s imenima vlasnika. To je bilo opće čišćenje i privatnih biblioteka. Knjige su bile većinom s naslovima partijskih kongresa ali bilo je i drugih od kojih je on neke i sačuvao. To su bile knjige nepoželjnih autora. Njegovi su radnici dobili naredbu od viših organa da na deponiji nekoliko dana pale arhivu Općinskog komiteta SKH, SSRN, Omladinske organizacije i Sindikata. Ja sam osobno vidio u ljeti 1991. »brdo« papira spomenute arhive u hodniku zgrade bivšeg Komiteta. Nazvao sam više službenika Arhiva iz Rijeke i zamolio ih da preuzmu dragocjenu arhivu ali nije bilo interesa. Bila je to ružna slika. To je bilo čak dostupno svakom prolazniku jer je na ulaznim vratima brava bila razbijena. Neki su uzimali tuđe partijske dosjee i kasnije ih koristili protiv nekih ljudi. Najteže mi je bilo kad sam doznao da su radnici komunalnog poduzeća spalili cijelu jednu vreću fotografija s proslava i komemoracija i fotografije važnih događaja iz onog doba, npr. otvaranja važnih objekata koji su se gradili u sedamdesetim godinama...«

Posebno izdvajam njegovu rečenicu: »U Gradskoj knjižnici bibliotekarka kaže da nije bilo bacanja knjiga (ja joj vjerujem) osim redovnog otpisa knjiga«.

Uzimajući osnovanim uvjerenje autora bilješke da mimo redovitog otpisa nije bilo nikakvog izbacivanja nepodobnih knjiga iz Gradske knjižnice htio bih naglasiti da se i na ovom primjeru vidi da su postojali bibliotekari koji se nisu dali zavesti onom zlokobnom izjavom jedne bibliotekarke na HTV-u »kako smo pri kraju s izlučivanjem nepodobne literature«.

Što se tiče ogulinskog slučaja, godinu dana od mog prvog dopisa, uz urgiranja u dva navrata, konačno sam dobio odgovor od Marijane Mazor, ravnateljice Narodne knjižnice i čitaonice Ogulin od studenog 2000. godine. Njeno pismo (Ur.br 01–301–2005. od 14. 10. 2005.) donosim u cjelosti:

»Ja sam Marijana Mazor, ravnateljica Narodne knjižnice i čitaonice Ogulin od studenog 2000. godine. Prije toga sam bila zaposlenik Pučkog otvorenog učilišta u čijem sastavu je djelovala i knjižnica. Dopis koji Vi tražite, možete možda tražiti u upravi Pučkog otvorenog učilišta, ali nisam baš sigurna da ćete ga i dobiti. Pitam se zašto vam ga nije poslala stručna služba koja ga je uputila na našu adresu.

Ono što Vam ja mogu reći je da ja kao djelatnik knjižnice nisam realizirala ono što se je tražilo u tom dopisu. Odbila sam to učiniti, ali ne pismenim putem nego u telefonskom razgovoru. Nismo otpisali niti jednu knjigu, koju su oni smatrali neadekvatnom knjižnom građom. Ako je nešto bilo otpisano to je zadovoljavalo kriterije propisane Pravilnikom o reviziji i otpisu knjižne građe, što ga donosi ministar kulture.

Mogu Vam još dodati i to, da smo knjige kojih smo imali previše, a budući nam više nisu bile potrebne u tolikom broju, poklonili knjižnici u mjestu Jasenak, koju je osnovalo Srpsko kulturno društvo Prosvjeta. Možete to i provjeriti kod sadašnjeg pomoćnika ministra Čedomira Višnjića.

Nadam se da sam ipak pojasnila neke nedoumice i da ste zadovoljnio mojim odgovorom.«

Zahvalio sam ravnateljici Mazor i prestao s dopisivanjem. Bitna je spoznaja ne samo o namjeri »čišćenja bibliotečnog fonda«, nego i o izbjegavanju da se predoči dokumentacija o tome, ali naročito i to da je postojao otpor čišćenju bibliotečnog fonda.

Evo i jednog detalja koji ukazuje na nelagodu u bibliotekarskim redovima. Jedna iskusna bibliotekarka je polažući stručni ispit kao diplomski rad htjela obraditi temu o uništavanju knjiga, ali se predomisli:

»Iako je jasno što se 90-ih godina događalo u svim knjižnicama u RH (nisu samo Korčulanke bacale građu u kontejnere), kolege knjižničari ne žele javno govoriti o tome. O našoj krovnoj knjižničarskoj instituciji da i ne govorim. Prema njima je sve u najboljem mogućem redu, cenzure (knjigocida!) nije nikada ni bilo. Uostalom, znate i sami kakvi su njihovi stavovi... Zato sam, u dogovoru s mentoricom... odustala od te teme i napisala diplomski... koji, na moju veliku žalost, ne otkriva ništa nepoznata i ne provocira. Parafraziranje prof. Stipčevića, rekla bih. Bez obzira na to, moj interes prema cenzuri u Hrvata 90-ih i dalje je velik pa nije isključeno da u dogledno vrijeme krenem u ponovno »čačkanje«.

U Istri nismo imali intenzitet nacionalističke isključivosti ravan onom u nekim drugim krajevima Hrvatske, ali ipak je i tamo bilo takvih pojava, na što ukazuju primjeri iz Rijeke, Pule, Vrsara o kojima će još biti riječi u vezi s čišćenjem školskih knjižnica. Evo nekoliko fragmentarnih zapažanja Istrijana Vladimira Kapuralina.

»Izvršena je revizija školskih udžbenika, najviše onih iz povijesti, što je za cilj imalo brisanje povijesnog sjećanja generacija koje dolaze, a izvršen je atak i na jezik koji je u upotrebi uvođenjem tzv. novojezika sa apsurdnim arhaičkim izrazima. (...) Po obimu, vrijednosti i volumenu uništenih dobara nakon secesije vjerojatno je najžešće stradala literatura, općenito sva područja i žanrovi. »Čišćenje«, odnosno progon, paljenje i bacanje knjiga sproveden je u nekoliko navrata, a knjiga je bilo na svakom koraku u kantama, kontejnerima i na smetištu. (...) Jednog ljetnog dana, ne sjećam se točno koje godine, našao sam se na pulskom gradskom

deponiju Kaštijun, koji se nalazi u neposrednoj blizini mog rodnog sela Vinkuran. Na gomili je bilo bezbroj knjiga, bilježnica i ostalog pisanog materijala. Bilo je tu političke, vojne i razne druge literature, pa i one iz vlastitih biblioteka, ali i stručnih knjiga iz područja brodogradnje, strojarstva, navigacije. Dio te literature morao je pripadati vojnim bibliotekama, jer je u impresumu izdavača bio otisnut ovalni znak, sa sidrom u sredini i zvijezdom petokrakom. Knjige su bile u izvrsnom stanju, neke sam koliko mi je vrijeme dopuštao prelistao i uvjerio se kako se radi o vrlo stručnoj literaturi. Na toj gomili i okolo nje bilo je, po mojoj procjeni tada nekoliko kubika knjiga... Uzeo sam nekoliko drvenih kašeta jabučara i napunio ih s političkom literaturom... namjeravao sam sljedeći dan ponovno doći bolje opremljen, sa još naših ljudi i pokupiti što se više da, međutim tokom noći došlo je do ljetnog pljuska, koji je sve smočio, a kad sam došao nakon toga buldožer je već bio poravnao cijelu gomilu. (...) U januaru za vrijeme zimskih praznika ravnatelj nas je zadužio, da napravimo reviziju školske knjižnice, a izdata je i pismena uputa o postupku. Priznajem da sam bio zatečen i začuđen, otkud sad ponovno češljanje, nakon što je HDZ izgubio izbore i na vlasti je SDP sa koalicijskim partnerima. Od knjižničarke sam zatražio obrazloženje te akcije, na što mi je ona dosta »čoškasto« pokušala objasniti da se to odnosi samo na knjige koje su istrošene od upotrebe, a to je stajalo i u pisanim uputama za provedbu revizije, te da knjige koje se izdvoje neće biti uništene, nego da će biti uskladištene u centralnom skladištu u Puli.« (...)»Usprkos mojem neznatnom ometanju postupka, izdvojeno je oko 1.700 ili 1.800 primjeraka (...) Što je dalje bilo s tim knjigama ne znam.«

Novinarica Kim Cuculić je u listopadu 2006. opisala i bacanje knjiga u kontejner za smeće iz dviju riječkih gimnazija (»I to se događa u Mjesecu hrvatske knjige. Kašić, Matavulj i Šinko završili u baji za smeće«, »Novi list« 17. 10. 2006.). Na tu »baju za smeće« u kojoj su bile knjige upozorio ju je kolega novinar Velid Đekić, koji je napravio i nekoliko snimaka. Kad sam mu se obratio za detaljnije informacije odgovorio mi je da je sve rekao kolegici Cuculić, ali mi je poslao tri snimke te čuvene »baje za smeće«, a na slikama pokazuje da se na samom vrhu odbačenih knjiga nalazi knjiga »Jasenovac«. U jednoj jedinoj rečenici, ali dalekosežno važnoj za ocjenu uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih, novinar Velid Đekić je izrazio svoje čuđenje: »Zašto baciti knjigu o Jasenovcu – već i zbog pijeteta prema žrtvama se to nije smjelo dogoditi«. Prisjetimo li se uz ovo i ranije spomenute epizode o paljenju knjige »Da se ne zaboravi«, iz knjige Čede Price Plitvičkog bit će nam jasni duh i ideologija koji su politici ubijanja sjećanja bili temelj.

Ovaj letimični prikaz fragmentarnih javnih odjeka uništavanja knjiga završit ću s kratkim tekstovima Gorana Prodana i Rade Dragojevića.

G. Prodan u članku »Prevaziđena svinjarija«, »Glas Istre« 24. 2. 2004., reagira na bacanje knjiga na otpad iz osnovne škole u Vrsaru:

»Nisu vrsarski bacači knjiga na smetlište prvi u Hrvatskoj. Ako dosad objavljeni članci o »saniranoj bibliotečnoj djelatnosti u Hrvata« (Feralova sintagma) ne lažu, tu »modu« čišćenja školskih knjižnica u samostalnoj Hrvatskoj otvorila svojim naputkom još početkom 90-ih baš jedna Istranka – tadašnja ministrica kulture Vesna Girardi-Jurkić. U međuvremenu

su revni knjižničari uz blagoslov svojih školskih ravnatelja što bacili što spalili na tisuće i tisuće »nepodobnih« knjiga uzduž i poprijeko Hrvatske, od Velike Gorice i Slatine do Korčule. Nešto je od te rabote prodrlo u javnost, ali izvjesno je da je puno toga tijekom godina istrulilo na deponijima ili izgorjelo u školskim kotlovnica. Uostalom, to su stare metode novih vlasti, naročito onih diktatorskih, od kojih je primjer spaljivanja nepoćudne literature u Hitlerovoj nacističkoj Njemačkoj samo najsvjetliji.

Utoliko vrsarski slučaj nije vijest, iako ostaje ordinarna svinjarija, a ne nedostaje mu ni ironije. Baciti na smetlište »Velog Jožu« i »Medvjeda Brunde« Vladimira Nazora, sve i da su primjerci »tehnički neupotrebljivi«, a ne »ideološki prevaziđeni« (dva u novinama citirana opravdanja ravnatelja škole), doista je ironičan potez za školu koja nosi ime tog slavnog, treba li reći hrvatskog, književnika. Teško je, pak, u hrvatskom književnom kontekstu još ironičnije ne primjetiti da je ravnatelj škole Ante Cukrov – treba li reći: višekratno idejnopolički & nacionalnosvjesno deklarirani Hrvat koji je po hadezeovskoj liniji onajput bio i ravnateljem porečke osnovke – u spomenutoj izjavi upotrebio riječ »prevaziđen«, koju »znameniti« Brodnjakov Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika označava kao srpsku. Dapače, navodi je kao jednu iz skupine onih kojima se »od 1918. a osobito u novije vrijeme u sredstvima javnog priopćavanja nastojala istisnuti odgovarajuća hrvatska riječ« (citat iz Brodnjakovih objašnjenja). Drugim riječima, to je riječ koja je u prošlosti hrvatskom jeziku što ideološki što protuhrvatski nametnuta pa je doista treba prevladati, da ne velim »prevazići«. Dakako, ne uništavanjem knjiga u kojima je možda upotrijebljena.« (O čišćenju školske knjižnice u Vrsaru bit će riječ u nastavku, u poglavlju o primjerima. Tamo ću prikazati i reagiranje Vesne Girardi-Jurkić na spominjanje njenog imena u kontekstu »čišćenja knjižnica«.)

Istim je povodom i novinar Rade Dragojević objavio kratku bilješku »Osvrt«, »Novi list« 24. 2. 2004.):

»Kartice i kartice teksta ispisali su novinari o praksi domaćih bibliotekara da redoviti godišnji otpis knjiga iskoriste da usput bace i pokojeg nepoćudnog autora na smetlište. Kriterij za takvu vrstu »otpisa« uvijek je bio isti – knjiga je ili srpskog izdavača ili srpskog autora ili je pak autor politički nepoćudan Hrvat. O tome je na našim stranicama prije koju godinu ne jednom pisao Tomislav Klauški, pisali su i novinari »Ferala, a Milan Kangrga je čak završio i na sudu zbog kritike takve aktivnosti na Korčuli. I baš kad se pomislilo da se praksi bibliocida stalo na kraj, sustigla nas je vijest iz Vrsara. U našim novinama tako je osvanuo članak u kojem se kaže da je tamošnja osnovna škola na lokalno smetlište otpisala dobar dio knjižnog fonda škole, s tim da su među odbačenim naslovima i klasična djela Vladimira Nazora. Da bi stvar bila nevjerojatna, ime škole koja je otpisala Nazora kao pisca je – Vladimir Nazor.

Tom prilikom tamošnji ravnatelj škole kazao je da se »radi o lektiri koja je passe, o knjigama koje su tehnički neupotrebljive, odnosno ideološki prevaziđene«. E sad, što je to passe? Prema izvještaju u relativno dobrom stanju na smetlištu se našao »Medvjed Brundo« i »Veli Jože«. Autor je, naravno, ideološki krajnje suspektan, to valjda svi znaju, pa bio je predsjednik komunističkog Sabora, baš kao što je i sumnjiv i »Dnevnik Ane Frank«. Tu su i knjige stanovitog Krleže, slabije poznatog pisca iz 20. stoljeća, pa nekakav Gorki (tko je uopće taj?), onda Aničev i Silićev pravopisni priručnik, naslov koji je odavno postao passe itd.

Što reći, nego da je to samo još jedna karika u tužnom lancu domaćeg preziranja znanja i erudicije, samo još jedan kamenčić u sad već povećoj zgradi u kojoj vlada apostolat neukosti i neznanja.«

I ova dva komentara ukazuju na bit i trajanje knjigocida u Hrvatskoj, ukazuju da je riječ o ciljanom i smišljenom uništavanju knjiga za koje se smatralo da su »nepodobne« ili »nepoćudne« ili »passe«. Fenomen uništavanja knjiga bilo je izraz stanja duha hrvatskoga društva 1990-ih i njegove zvanične politike, pa ne začuđuje da je poprimao i zamah i intenzitet.¹⁸⁸

* * *

Nakon pregleda »fragmentarnih javnih reakcija«, navest ću sad i svoja nastojanja da dođem do službenih podataka o uništavanju knjiga.

Vjerojatno se uništavanjem knjiga istraživački ne bih bavio da me na to nije naveo primjer s kojim sam izravno bio povezan, ali koji je »dobio na snazi« i time što je knjiga i općenito dokumentacija jedan od bitnih alata moje profesije. Riječ je o bacanju u kontejner za smeće knjiga iz Gradske knjižnice u Korčuli, krajem ljeta 1997. – iz knjižnice koju sam pomagao obnoviti/osnovati krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina nedavno isteklog stoljeća. Osupnula me bezobzirnost, samovolja, iskazana neprofesionalnost, a naročito jedno, sasvim »u duhu vremena«, arogantno i šovinistički pisano novinsko obrazloženje, zapravo opravdavanje tog postupka. Ali potakla me je i nekolicina bibliotekara, istih onih koji su silno, baš entuzijastički »bili pri ruci« u obnovi/osnivanju Gradske knjižnice. Njihove informacije da je puno primjera uništavanja knjiga (dali su mi i neke novinske članke), da vlast na to gleda blagonaklono te da i neki bibliotekari u tome sudjeluju – osupnula me je. A to što su tražili od mene da im imena nigdje ne spominjem jer su osjećali strah, to je za mene bilo posebno uznemirujuće. Tako je počelo moje bavljenje fenomenom uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-

¹⁸⁸ Kao jednu »malu« ilustraciju o »pomjeranju« težišta u valorizaciji književnih djela, usklađenog sa »stanjem duha hrvatskoga društva 1990-ih godina«, upućujem na nekoliko zapažanja Mile Stojića u članku »A. B. Šimić s mobitelom«. (»Jutarnji list« 18. 4. 1998.): »Sve češće se piše o Tuti i Šteli, o Baraču i Škegri, o Mati Bobanu i Mijatu Tomiću, kao o nacionalnoj nevolji koja nas je pogodila na putu iz komunizma u sreću. Tipizacija ovih raznorodnih ljudskih jedinki različitih zanimanja i profila odvija se po obrascu jednoga negativnog stereotipa – Hercegovci... Možete li si predočiti Hercegovca koji nije državotvoran, a uz to još piše i ekavski? Stota obljetnica rođenja Antuna Branka Šimića (Drinovci 1898. – Zagreb 1925.), jednog od najvećih pjesnika ovoga vijeka na zalasku, u Hrvatskoj prolazi gluho, bez spomena i znaka... Gotovo da i nema hrvatskoga modernog pisca od dara i ugleda da o njemu nije objavio barem novinski članak. Šimić je bio duh kojemu je bila tijesna Hrvatska, pa je gradio duhovne mostove sa Srbijom, Francuskom, Njemačkom i Europom. Sa cijelim svijetom. Ali, stota godišnjica njegove smrti« (vjerojatno pogreška, stogodišnjica je njegova rođenja – opaska A. L.) »u Hrvatskoj prolazi gluho. Vežući uz svoj revolucionarni hod najčešće one Hercegovce koji su rad rušiti mostove, a ne ih graditi, hrvatska je suvremena vlast pripomogla da se ovaj, ne tako davno omiljeni, pitoreskni naziv u hrvatskom narodu prometne u sinonim novovjekih barbara. Jer, tu vlast, budući je populistička, ne zanima kultura niti njezini najveći dometi, nego više, onako, narodna umjetnost, ganga i tamburice. Što bi, doista, Antun Branko Šimić, on koji se odvažio da ruši sve staro, pa i roditeljsku kuću i krenuo da u »tami svijeta traži novog boga«, mogao tražiti na zagrebačkom hercegovačkom sijelu među grupom svojih dugoprstih i bahatih zemljaka.«

ih. Počeo sam s prikupljanjem dostupne dokumentacije. Nažalost, dokumente o prvim, po zamahu i intenzitetu uništavanja ekstremnim godinama, mukotrpno sam pribavljao. Najviše su mi u svemu tome pomagali bibliotekari, ali i niz drugih ljudi koji nisu odobravali uništavanje knjiga, koji su to smatrali zločinom. Bilo kako bilo, tko se bavio sličnim poslom prikupljanja dokumentacije zna koliko je to iscrpljujuće. Obraćao sam se i nadležnim državnim i profesionalnim organima, tijelima i ustanovama radi službenih podataka – ali odaziva nije bilo.

Pročitavši članak Zdravka Zime »Profesija rasist«, »Novi list« 5. 5. 2002. obratio sam mu se s molbom da mi pomogne u ustanovljavanju barem dijela činjenica o postupcima s knjigama, koja su u javnosti imala odjek. Bitni motiv da mu se obratim bila je okolnost što sam, čitajući njegov tekst, zaključio da već i profesionalno »ima veze s knjigom«, ali se i iz članka moglo nazrijeti da je Zima veoma obaviješten čovjek i da se trudi nepristrano sagledavati zbilju hrvatskog društva 1990-ih. Spremno se odazvao mojoj molbi i naglasio »da ima dobre veze s bibliotekarima i da se nada da mi ponešto može pomoći«. Nakon nekoliko dana javio se rezigniran nekooperativnošću s kojom se susreo. Ta je rezignacija jasno izražena u njegovom članku »Grozница subotnje večeri«, »Novi list«, prilog »Mediteran«, 2. 6. 2002., koji počinje spomenom baš tog mog telefonskog poziva za koji bi se, s obzirom odakle dolazi, pomislilo da je u vezi s turizmom:

»Ali gospodin iz Solina zove me zbog nečeg drugoga. On je u mirovini, katkad mu je valjda i dosadno, a istražuje slučajeve librocida koji su u ratnim i poratnim godinama potresali našu zemlju i, štoviše, zbunjivali dio pučanstva koji vjeruje da Hrvati za takvo što nisu sposobni. Ideja autodafea, ili masovnog spaljivanja knjiga, najčešće se vezuje za davna inkvizicijska vremena. ...

Ali vratimo se mom sugovorniku s Korčule čije ću ime, zbog diskrecije, ipak prešutjeti. Tražio me taj šjor da mu pomognem i da ga uputim na izvore, kako bi istražio što se sve događalo s bibliotečnim fundusom i gdje su završile knjige koje su se po nekom nepisanom pravilu, ili duhu Novog Poretka, inauguriranom početkom devedesetih, pokazale nespojivim s autohtonim i ničim okaljanim hrvatskim bićem.

U dva-tri telefonska razgovora apostrofirali smo iste knjige i autore koji su se usudili baviti tom neveselom temom. Među inima, Dalibor Foretić, Milan Kangrga, Viktor Ivančić i Igor Lasić. Zaklada Heinrich Böll u Zagrebu je organizirala okrugli stol na kojem se raspravljalo o librocidu, iako je isto tako istina da se vlast, jučerašnja i današnja, ona desnija i ova ljevija, pred tom činjenicom ponašala kao noj. Iako sam unaprijed sumnjao u uspjeh svoje misije, htio sam se prikazati pristojnim i pomoći mom korčulanskom subesjedniku. Obišao sam nekoliko knjižnica, razgovarao s bibliotekarkama i stručnim konzultanticama, ali ono zbog čega sam ih pohodio ostalo je prekriveno debelim zidom šutnje. Sve je izvedeno lijepo i po protokolu. Napio sam se kavica sa šlagom, na jednome mjestu počašćen sam i *whiskijem*, ali o recikliranim i, nedajbože, spaljenim i otpisanim knjigama *ni mukajet*. Nitko ništa ne zna, sve je čisto i nevino kao praskozorje, htjelo me se uvjeriti da su neke knjige otpisane samo zato jer su dotrajale i memljive, a neke zato jer ih zaljubljeni čitači nikada nisu vratili.¹⁸⁹

¹⁸⁹ O »dotrajalosti«, »memljivosti«, i »nevraćenosti« knjiga kao razlozima za otpis i »dakako, »otpis« bilo je

I tko onda koga vuče za nos? Knjiga fakat nema, pogotovo onih tiskanih na ćirilici i pripisanih narodu s kojim smo do jučer (da li samo do jučer?) bili u ratu, svi se načelno slažu s tim da je kultura jedno, a mržnja i šovinističko dražkanje nešto sasvim drugo, no do opipljivih podataka o bibliocidu i knjigobrisu jednako je teško doći kao i do neke pomno čuvane policijske arhive. Ipak, ono o čemu smo čitali u knjigama i čemu nas je učila perfidna Gospođa Povijest, pokazalo se opet jednom u punoj grotesknosti. Knjige su reciklirane i brisane i o tome se uredno čkomī, kao da ih nikada nije ni bilo. Ne događa li se nešto jednako mračno ili još mračnije s ljudima koji su bili živi, onda su reciklirani ili zbrisani s lica zemlje, a ako se tkogod usudi postaviti pitanje o odgovornosti onih koji su optuženi za te radnje, spremno se aktiviraju dežurni trbuhozborci, ponavljajući refren o antihrvatskoj uroti. Naravno, Hrvati ne čine zločine niti su ih ikada činili, ne lažu i ne mažu, a kamoli da bi se petljali s nečim tako beskorisnim kao što su knjige. I to onima koje su tiskane ćirilicom i pisane na jednom od najnerazumljivijih jezika štokavskog dijasistema.«

Pokušao sam doći do zapisa izlaganja na »Okruglom stolu« o knjigocidu, što ga je organizirala zaklada Heinrich Böll u Zagrebu ali nisam u tome uspio. Ipak, sam u jednoj njihovoj publikaciji iz godine 2000. našao o knjigocidu zanimljivu opasku Nikole Viskovića, koju svakako treba navesti.¹⁹⁰

»Sada, odjednom, mediji otkrivaju masovne zločine. Oni još nisu došli do istine masovnog učešća civila u svemu tome. Još nisu došli do toga kako se pale knjige i kako se segregiraju u ormare. Usputna anegdota iz javne knjižnice jednoga grada, možete pretpostaviti kojega: čovjek traži *Vjetar u vrbiku*, to je jedna poznata dječja knjiga, i dobije odgovor: »nemamo«. »Imate u katalogu.« »Nemamo, na ćirilici je.« »Što to znači?« »Direktorica je stavila u ormar i moram tražiti dozvolu.« »Dajte, molim vas.« Donese se ta knjiga i kažu mu da je može i zadržati. Dakle, povučene su knjige na ćirilici u gradskoj biblioteci. To su stvari do kojih još štampa nije došla. Ona se sad kreće samo na skandaloznim razinama velikih klanja. Druga anegdota, opet o knjigama: u u antikvarijatima nekog našeg grada sada ima mnogo knjiga iz Bosanske Krajine, recimo, s pečatima iz Drvara. Pitate antikvara: »Dobro, kako je

riječi već u prvom dijelu knjige. Ipak upućujem čitaoca još i na članke u kojima se o tome vrlo kritički govori i ukazuje kako je to znao biti samo izgovor za »čišćenje knjižnica«: 1) Nina Domazet, »Nacionalni čistunci haraju policama«, »Novi list« 11. 4. 1998.; 2) Davorka Vukov-Colić, »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama«, »Zarez« 16. 4. 1999. i »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez« 15. 10. 1999. Što se pak »memljivosti« i sličnih »knjiških pošasti« tiče čitalac će dobiti jasniju sliku koliko je duboko u našem društvu prisutna, tj. ukorijenjena cinična obrana tzv. hrvatskog, ali svakako anticivilizacijskog, postupanja s knjigom, pročitati li pažljivo »s nepodnošljivom lakoćom pisan« tekst Pavla Pavličića: »Knjige nitroglicerini i knjige kliconoše«, »Večernji list« 12. 9. 2005. Nadam se da nisam pogrešno razumio ironiju s kojom Pavličić tretira javne reakcije na fenomen uništavanja knjiga.

Ali nisu samo u nas knjige »memljive«, nisu samo u nas »knjige kliconoše«, što ih treba, dakako, uništavati i uništiti – da ne bi valjda »zarazile« one »dobre«, »podobne«, »korisne«, »naše«... Iskrsnula su ta čuda i u Mostaru, kako nas je informirala u dva-tri priloga »Slobodna Dalmacija« u veljači 2007. godini, a oslanjala se na vijest što ju je Emil Karamatić objavio na portalu »Kliker.info« 28. 2. 2007.: »Mostar. Bube napale knjige pisane ćirilicom«. Opisan je »otpis bubama zaraženih« knjiga iz Narodne biblioteke u Mostaru, izraženo je zaprepaštenje da su se bube okomile samo na ćirilčne i slične knjige, navedeno je i nekoliko ogorčenih reakcija građana... ali je sve demantirano...a onda je sve prekrila šutnja... Stupio sam u kontakt s Emilom Karamatićem u vezi s opisanim slučajem i veoma sam mu zahvalan za sve informacije, koje mi je izvorno prenio i koje su objavljene.

¹⁹⁰ Riječ je o knjizi »Druga strana rata. Kako je (bilo) civilima. Okrugli stol (saopćenja i diskusija)«, Heinrich Böll Stiftung, Zagreb, 8. i 9. 12. 2000., str. 50, 51

ovo došlo do vas?» «Pa uzeli smo, nismo mogli odbiti, dva, tri puta dolazio čovjek.» «Jeste li ispitali kako je to došlo do vas?» «Jedan na kraju priznaje da je otkupio nekih dvadeset knjiga od bivšeg vojnika, koji je rekao »Ovo je jedino što smo uzeli, sve smo ostalo spalili.« Nije li to vijest za novinara, i za policiju, i za Vladu dakako?»

Profesoru Viskoviću u raspravi očito nije bilo do anegdota. Njih je koristio samo kao ilustracija onoga što se u šovinističkim obračunima na našim prostorima događalo i što ukazuje na raznovrsnost tih obračuna, a za uvid u te obračune i njihove rezultate kaže:

»Političari se pak u svojoj pragmatici utrkuju u demagogiji da se ne smije dirati u rane naših žrtava i dragovoljaca. Naravno da je teško dirati u rane, ali se u rane dira i onda kad se rane vidaju, i onda kad se rane liječe. A one se ovdje liječe nadasve istinama.»

Od Ministarstva kulture, Nacionalne i sveučilišne knjižnice (NSK) i od Knjižničnog vijeća, dakle, od institucija koje su najmjerodavnije, u više sam navrata izričito tražio podatke o reviziji i otpisu knjiga u Hrvatskoj u toku niza godina, ali bez ikakvog rezultata. Pozivao sam se pritom i na Pravilnik o matičnim službama u bibliotekarstvu – bez rezultata. Prepiska je pozamašna pa ću ovdje navesti samo najosnovnije podatke.

Prva u nizu tih institucija je NSK. Prema Pravilniku o matičnim službama (čl. 7., 13., 15.)¹⁹¹ NSK obavlja »Matičnu djelatnost na državnoj razini (...) dok matičnu djelatnost na drugim razinama obavljaju knjižnice...« koje odrede nadležni ministri. Dio te djelatnosti je i prikupljanje izvještaja o radu knjižnica (uz ostale, dakako, i narodnih i školskih), svaka je knjižnica dužna podnositi redovite izvještaje o radu (i programe rada), a NSK izrađivati analize stanja knjižnica u RH »...na temelju redovitih godišnjih izvještaja i podataka koje dostavljaju županijske i sveučilišne, odnosno veleučilišne matične knjižnice;« (čl. 15.). U nekoliko sam navrata, stoga, zatražio od NSK sumarne podatke o reviziji i otpisu u narodnim knjižnicama, ali ih nisam dobio. Odgovoreno mi je 19. 5. 2005. da »Za niz godina unazad, prije 2001., NSK nema na raspolaganju podatke u kontinuitetu«. Ali cjelovite podatke ni za kasnije godine nisam dobio. Stoga sam 4. 10. 2005.) u odgovoru NSK napisao: »Stvar je, stoga, vrlo jednostavna i jasna: ili sumarni podaci o reviziji i otpisu postoje ili ne postoje. Ako postoje – moraju biti dostupni svakom građaninu ove zemlje. Ako pak ne postoje – to znači da određene institucije ne rade posao što su ga dužne obavljati, ali onda moraju objasniti javnosti, odnosno zainteresiranim građanima, razloge za to«. Ukratko rečeno, nastojanje da dobijem izvorne i mjerodavne podatke o reviziji i otpisu bilo je sasvim neuspješno, a na moj dopis od 4. 10. 2005. nisam dobio nikakav

¹⁹¹ »Pravilnik o matičnoj djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj«, »Vjesnik bibliotekara Hrvatske«, broj 1–2, 2002. U obavezi prikupljanje podataka o radu knjižnica (izvještavanje o radu knjižnica) i izrada cjelovitog pregleda stanja na temelju tih izvještaja, ne razlikuje se ni »Pravilnik o matičnoj službi biblioteka u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj«, »Vjesnik bibliotekara Hrvatske«, broj 1–4, 1977.–1978.

odgovor.¹⁹² NSK izrađuje redovite godišnje izvještaje o svom radu, govori se u njima i o visokoškolskim, narodnim i školskim knjižnicama, ali se, primjerice, u dijelu teksta koji se odnosi na narodne knjižnice nalazi samo ovakva formulacija: »Na temelju izrađenog upitnika prikupljeni su podaci obrađeni i analizirani« (2001.), ili: »Tijekom 2008. godine prikupljali su se statistički podaci o stanju narodnih knjižnica (usluge, građa, prostor, financiranje, djelatnici, korištenje korisničkih usluga).« – ali sumarnih iskaza prikupljenih podataka nema. U tim Izvještajima nisam našao nijednu opasku o javnim negodovanjima na fenomen uništavanja knjiga – nevjerojatno bi bilo da su godinama objavljivani članci i intervjui promakli profesionalnim bibliotekarima u NSK, da ih nisu registrirali. Prije će biti da su ih namjerno prešućivali. Bilo kako bilo, prema službenim Izvještajima – za NSK to nije postojalo.

Sljedeća institucija, koja ima nadzor nad radom svih knjižnica, pa i NSK, je Knjižnično vijeće Republike Hrvatske (do prevrata 1990-ih ime mu je bilo Savjet za knjižnice SRH). Prema Zakonu o knjižnicama (NN 105/97, vidjeti i u »VBH« broj 3–4, 1997., čl. 32.) Vijeće (»stručno i savjetodavno tijelo pri Ministarstvu kulture«) »razmatra stanje knjižničarstva u Republici Hrvatskoj, te predlaže i potiče donošenje mjera za unapređivanje knjižničarstva«, a također »predlaže mjere za zaštitu knjižne građe« (uz ostale zadatke). Nijedan od navedena dva zadatka nije moguće obaviti ukoliko se ne raspolaže pouzdanim podacima o stanju na terenu. A to podrazumijeva, uz ostalo, i evidenciju o građi u cjelini (korištenje, nabavka, struktura, revizija, otpisi itd.). U nizu godina (od 2002.) na moje upite i traženja podataka o reviziji i otpisu, Knjižnično vijeće mi nije nijednom, makar i kurtoaznom obavješću, odgovorilo da su pisma dobili i da tražene podatke nemaju.

Preostalo mi je još jedino da podatke tražim od Ministarstva kulture, državnog organa koji je nadređen i Knjižničnom vijeću i NSK. Bilo bi preopširno navoditi moju prepisku s Ministarstvom, njihovo izbjegavanje odgovora i moje insistiranje na odgovoru posredstvom Pučkog pravobranitelja RH (bez rezultata). Bitno je da su mi odgovorili da podataka nemaju.

Nevjerojatno je da spomenute nadležne institucije nemaju pouzdane sumar-

¹⁹² Naravno da »nemam kapaciteta« da bih se upuštao u ocjenjivanje cjelokupnog rada NSK. Za to postoje mjerodavna tijela i pojedinci. Ne sumnjam da i u NSK, kao i u svakom području ljudskog djelovanja, postoje »nesavršenosti« u radu – nešto što je normalno i što se s vremenom ispravlja, popravlja, a djelatnost unapređuje. Ipak, mislim da nepostojanje sistematiziranih podataka o reviziji i otpisu ne spada u red »rutinskih manjkavosti«, nego da je to jedna od kardinalnih manjkavosti (čak i ako zanemarimo pozitivnim propisima jasno određenu obavezu).

Da su vrlo ozbiljne primjedbe na rad NSK ipak i javno izražene, svjedoči u časopisu »Gordogan« (broj 2/3, 2004.) objavljeni članak Jelene Berković: »Upravno vijeće ne prepoznaje dubinu problema«. Nisam zapazio da je iz NSK došao bilo kakav odgovor na taj članak, premda su primjedbe (na rad NSK) bile »oštro formirane«.

ne podatke o reviziji i otpisu knjižne građe, da ne iskazuju sumarne podatke o uništenim knjižnim fondovima, da nisu registrirali i zauzeli stav o javnim ukazivanjima na uništavanje knjiga. Svi pokušaji da dođem do takvih, službenih informacija bili su, dakle, neuspješni. Sve tako do jednog, ali i jedinog konkretnijeg uvida ili podatka do kojeg sam došao sasvim nenadano i neizravno. Naime, kako u prepisci s HKD-om o »slučaju Korčula« nisam insistirao da mi se pošalju bilo kakvi konkretni podaci o reviziji i otpisu u knjižnicama jer prikupljanje i obrada takvih podataka i nije u njihovoj nadležnosti, tako ni u pismu Alemki Belan-Simić, predsjednici HKD, (25. 2. 2005.) nisam spominjao podatke, ali sam upravo njih dobio:

»Neposredan povod ovom pismu je tekst »Otvorenog pisma« o uništavanju spomeničke baštine i knjižne građe, što su ga potpisala 42 građanina i uputila nadležnim državnim organima (tri ministarstva: kulture, prosvjete, pravosuđa i Državnom odvjetništvu RH)... Bit ću Vam veoma zahvalan za vaše mišljenje, ali i osobito za informaciju kakav je službeni stav HKD, namjeravate li na bilo koji način reagirati na »Otvoreno pismo«, ali i na građu objavljenu u časopisu »Prosvjeta« (br. 59, novembar 2003.)«¹⁹³

Alemka Belan-Simić mi je odgovorila 10. 3. 2005. opširnim pismom na 23 stranice, od čega 21 stranicu čini ispis iz kataloga nekoliko narodnih knjižnica (za neke pisce i za neke naslove) čime mi je željela pokazati »...da se u hrvatskim narodnim knjižnicama mogu naći i posuditi knjige na srpskom jeziku«. Ali evo njenog teksta koji prethodi izlistanim kataložnim podacima u cjelini:

¹⁹³ »Otvoreno pismo« 42 građanina bilo je potaknuto upravo pojavom spomenutog broja časopisa »Prosvjeta«, u cjelini posvećenog temi uništavanja knjižne građe i tematski naslovljenog »Kulturocid – Knjigocid. Tko pali knjige, palit će i ljude«. Normalno je bilo očekivati da se uz izravno pozvane ili prozване, oglasi o tome i profesija, njeno udruženje, prvenstveno stoga što je do izdavanja toga tematskog broja časopisa već bilo objavljeno mnoštvo, rekao bih čak i glavnina, napisa o uništavanju knjižne građe. Kako nije toga bilo, zamolio sam predsjednicu Stručnog odbora, Tatjanu Sušec i predsjednicu Komisije za slobodan protok informacija, Aleksandru Horvat da ta tijela HKD razmotre problem i iznesu svoje ocjene, svoje stavove. Rezultat je bio krajnje nezadovoljavajući. Tatjana Sušec nije se udostojila oglasiti ni jednom riječju. Aleksandra Horvat postupila je sasvim drugačije: obavijestila je Komisiju o traženju i odmah (3. 9. 2004.) mi poslala obavijest o stavu Komisije, stavu koji je pokazao ustrajanje na »nojevske taktici«. Taj stav glasi: »Komisija se sastala u Šibeniku, istina u krnjem sastavu, jer svi članovi nisu uspjeli doći. Upoznala sam kolege sa sadržajem Vaše poruke i Otvorenim pismom. Kolege su bili vrlo odlučni u stavu da je HKD već reagirao onako kako to jedno stručno društvo može: radom na profesionalizaciji knjižničara. Kolege su istaknuli da smo 1998. na skupštini u Zadru usvojili Izjavu o slobodnom pristupu informacijama, koja je objavljena i u Novostima HKD-a, da je objavljen poseban broj Vjesnika bibliotekara Hrvatske 2000. godine, posvećen u cjelosti slobodnom pristupu informacijama, da smo inicirali i organizirali tri Okrugla stola o slobodnom pristupu informacijama (2001., 2002., i 2003.). Prvi je zbornik već objavljen, a zbornik radova s 2. i 3. okruglog stola je u pripremi. Neki od priloga u objavljenim publikacijama vrlo su relevantni i za slučajeve neprofesionalnog otpisivanja i bacanja knjiga koji Vas zanimaju. Izvještaj posebne komisije koja je bila osnovana da istraži slučaj Korčula objavljen je, kao što znate, u Novostima. Društvo je, dakle, reagiralo potičući na profesionalno ponašanje, ističući odgovornost knjižničara za slobodan pristup informacijama i čuvanje intelektualne slobode. Možda Vi nećete biti zadovoljni s tim mišljenjem, no ja ga prenoosim onako kako sam ga čula i razumjela. To je bio stav većine kolega u Komisiji. S druge, pak, strane, kao što je vidljivo i iz Otvorenog pisma, postoji još jedna strana u cijelom slučaju, a to su tijela javne vlasti, koja su osnivači knjižnica i imaju nadzor nad knjižnicama. Otvoreno pismo upućeno je njima. Jeste li dobili kakav odgovor.«

»Imala sam strpljenja iščitati Vašu obimnu prepisku i dokumentaciju koju ste mi poslali, mada uistinu imam puno drugih obaveza i vrlo ću kratko odgovoriti. Vi vjerojatno nećete biti time zadovoljni, kao što niste bili ni u našem posljednjem razgovoru, kada niste bili spremni prihvatiti ni jednu argumentaciju koju sam, vezano uz redovnu djelatnost revizije i otpisa u narodnim knjižnicama navela.

Mnoge knjige za čije uništavanje optužujete knjižničare, ne prihvaćajući argumentaciju da narodne knjižnice, u prostornim uvjetima u kojima rade, trebaju svake godine otpisivati određeni broj knjiga kako bi na njihovo mjesto mogli doći novi naslovi, i da po svojoj ulozi nisu dužne čuvati svu građu, jer je to zadaća NSK, ipak postoje u narodnim knjižnicama, jer se pri otpisu radi o smanjenju broja primjeraka koji se više ne koriste u tolikom broju ukoliko više nisu obavezna lektira ili ispitna literatura.

Kako ni kod sastavljanja Otvorenog pisma ni pri pripremi tematskog broja Prosvjete (a u svom ste tekstu netočno naveli da Vaš odgovor nije objavljen u HKD Novostima)¹⁹⁴, niste uvažili mišljenje struke vezano uz otpis i reviziju, navest ću podatke o prisutnosti nekih knjiga čije se autore spominjalo u napisima. Potražila sam 8. i 9. ožujka 2005. nekoliko pisaca i naslova u elektroničkim katalozima narodnih knjižnica i preslikala podatke o broju primjeraka i izdanja traženih autora. Moram naglasiti da do 1991. nije bilo elektroničkih kataloga u narodnim knjižnicama, da je većina elektroničke kataloge počela izrađivati zadnjih 5-6 godina, tako da mi se čine relevantnim. I godine izdanja i naslovi pokazuju da se u hrvatskim narodnim knjižnicama mogu naći i posuditi knjige na srpskom jeziku. Vi sve dostupne e-kataloge naravno možete ciljano i sami pregledati.

¹⁹⁴ Iako su navedene dvije tvrdnje: 1) da ja nisam uvažio »mišljenje struke« prilikom pisanja Otvorenog pisma i »pripreme tematskog broja Prosvjete« i 2) da »netočno navodim u svom tekstu da moj odgovor nije objavljen u HKD Novostima« – a obe su nebitne za meritum stvari, na koji smjeram ukazati – ipak je potrebno reći sljedeće:

1) Nisam bio pisac Otvorenog pisma, iako sam ga potpisao, dakle podržao, pa čak i potaknuo neke ljude da ga potpišu. Pismo je inicirao i napisao Milan Kangrga, a mislim da su zahvaljujući njegovom ugledu pismo podržali (potpisali) neki ljudi za koje ja ranije nisam znao. Moram dodati da se ponosim što sam se našao u društvu ljudi koji su Otvoreno pismo podržali/potpisali. Inače, Milan Kangrga je bio i svojevrsni portparol potpisnika pa je u tom svojstvu imao i kontakte s Državnim odvjetništvom RH. Pogotovo nisam »pripremao tematski broj Prosvjete«, ali, kada su mi se iz uredništva časopisa obratili za suradnju, odmah sam izrazio spremnost da im pomognem onim što sam imao na raspolaganju. Nažalost, to je bio samo jedan prilog – »Selektivna bibliografija«, a moj su članak, koji je izašao znatno ranije u časopisu »Hrvatska ljevica«, sami odabrali, pitajući me, naravno, za odobrenje (taj moj prilog nije ni najobimniji, a ja mislim ni značajan kao neki drugi!). I manje upućenom čovjeku bit će jasno (a pogotovo bi to moralo biti jasno bibliotekarki ranga A. Belan-Simić) da su »tematski broj« pripremali: uredništvo časopisa Prosvjeta i novinar Boris Rašeta, pisac vrlo kvalitetnog uvodnog teksta: »Na početku bijaše riječ«. Nadam se da ga je A. Belan-Simić vrlo pažljivo pročitala! Stoga je nepotrebno meni pripisivati nešto što nisam radio.

2) U svom odgovoru Alemki Belan-Simić (8. 6. 2005.) upozoravam je na neistinitost njene opaske da moj »odgovor nije objavljen u Novostima HKD« i skrećem joj pažnju na izvorni tekst u kojemu samo tvrdim »da je bila potrebna »intervencija sa strane« da bi moje reagiranje bilo objavljeno«. O čemu je riječ? Vrlo kratko: Nakon što je Radna grupa HKD obavila pregled spornog »slučaja Korčula« i napisala svoj Izvještaj, o sadržaju Izvještaja napisao sam nekoliko napomena i zamolio uredništvo Novosti HKD da ga objavi. Evo što o tome kažem u časopisu »Prosvjeta« (str. 65): »Trebalo je čekati punu godinu dana da se primjedbe objave – a učinjeno je to tek nakon što je formirano novo uredništvo Novosti i nakon intervencije Vijeća za slobodu medija HHO i GOLJP-a. Naravno, primjedbe (jasne, konkretne i javno date) nisu ni na koji način uvažene, sasvim su ignorirane.« To je razlog zbog kojega sam A. Belan-Simić rekao u odgovoru i ovo: »Ne vidim razlog da mi se pripisuje nešto što ja nisam rekao. To dakako nije osnova za ozbiljan razgovor o stvarnom problemu (koji je onakav kakav jest i koji se ne može nikakvim »izmotavanjima« zaobići)«.

O Otvorenom pismu, kao i o Izvještaju Radne grupe HKD o »slučaju Korčula« bit će još riječi kasnije.

Nešto više primjera donosim iz kataloga Knjižnica grada Zagreba (www.kgz.hr), jer se vide katalozi većeg broja narodnih knjižnica u Gradu Zagrebu, broj primjeraka pojedinog naslova te posuđuju li se pojedine knjige.«¹⁹⁵

Navođenje je završila s »i tako dalje...«, a zatim mi je uputila još i ovu primjedbu:

»Što se tiče slučaja Korčula, na to se više ne bih vraćala, ali bih imala jednu primjedbu vezanu uz Vaš dopis Gradskom vijeću Korčula i tvrdnju 'Nadam se da se neće naći nitko tko će tvrditi da knjiga nije 'kulturno dobro'. Pa vjerujem da ćete se složiti sa mnom da svaka knjiga nije kulturno dobro, jer ako se pozivate na članak Kaznenog zakona, onda i 'kulturno dobro' možete tumačiti samo u skladu sa Zakonom o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. U nastavku prilažem neke odredbe toga zakona iz kojih je vidljivo da svaka knjiga nije kulturno dobro u smislu zakona«.

Završni stav pisma: »I za kraj, iako je bilo nepravilnosti u otpisima građe u narodnim knjižnicama te iako kao i u svakoj drugoj struci ima kolega koji se neprofesionalno ponašaju, tvrdim da su većina hrvatskih knjižničara profesionalci, koji svoj posao valjano obavljaju bez obzira na političke promjene i okruženje. Hrvatsko knjižničarsko društvo provodi brojne aktivnosti s ciljem trajnog stručnog osposobljavanja svih knjižničara u RH i vjerujem da to radimo uspješno. Hrvatsko knjižničarsko društvo će i nadalje promicati pravo na slobodan pristup informacijama za sve, na multikulturalnost (prošle je godine osnovana i posebna Radna grupa za manjinske knjižnice), prevoditi međunarodne standarde te na svaki način nastojati unaprijediti struku«.

S obzirom da ovi stavovi iskazuju dominantno shvaćanje vodećih ljudi u HKD-a, jer Alemka Belan-Simić je pismo potpisala dok je obavljala funkciju predsjednice HKD,¹⁹⁶ i s obzirom na to da ovo naše dopisivanje nije bilo

¹⁹⁵ Izlistane podatke iz e-kataloga sam sumirao, ali tako da čitalac ima cjelinu informacije, redoslijedom navođenja u pismu:

1) KGZ: Ježeva kućica, ukupno 172 primjerka (prikazan broj primjeraka u 5 knjižnica) – Pirgo 68 primjeraka – Dobrica Ćosić 55 primjeraka (10 naslova) – Ivan Ribar 15 primjeraka (5 naslova) – Milan Kangrga 165 primjeraka (16 naslova),

2) Gradska knjižnica Samobor: J. B. Tito 19 naslova (16 Govori i članci raznih godina izdanja, 3 Vojna djela iz 1961. god.),

3) Gradska i sveučilišna knjižnica Osijek: Borislav Pekić 11 naslova,

4) Narodna knjižnica i čitaonica Sisak: B. Ćopić 14 naslova – D. Ćosić 3 naslova – M. Kangrga 13 naslova – P. Kočić 2 naslova,

5) Gradska knjižnica »Metel Ožegović« Varaždin: Miloš Crnjanski 21 naslov,

6) Gradska knjižnica »Petar Preradović« Bjelovar: Laza Lazarević 6 naslova,

7) Narodna knjižnica Grad Dubrovnik: Ivo Andrić 15 naslova – Dubravka Ugrešić 12 naslova,

8) Gradska knjižnica Zadar: Ivo Andrić 105 naslova – Andrić Aleksandar 1 naslov – Andrić Dragoslav 1 naslov – Tone Seliškar 3 naslova – Laza Lazarević 6 naslova – Miodrag Bulatović 12 naslova,

9) Gradska knjižnica »I. G. Kovačić« Karlovac: Branko Ćopić 35 naslova – Miroslav Antić 5 naslova.

Uz svaku je knjigu (s izuzetkom G. k. Varaždin i G. k. Bjelovar, a uz tri naslova i N. k. Zadar) navedena i godina izdanja – najveći je broj naslova-primjeraka (250) izdan do 1990. godine, ali ima i izdanja nakon toga: Ježeva kućica 18 primjeraka nakon 1990., Pirgo 1 primjerak nakon 1990., naslovi-primjerci knjiga Ive Andrića 6 nakon 1990., naslovi-primjerci knjiga Milana Kangrga 5 nakon 1990., naslovi-primjerci Dubravke Ugrešić 13 nakon 1990.

¹⁹⁶ Odgovorio sam na njeno pismo 8. 6. 2005. Izrazio sam nezadovoljstvo što mi ni na jedno od postavljenih pitanja nije odgovorila, a zatim sam joj uz odgovor na njene primjedbe ipak uputio neka pitanja vezana uz

»privatne naravi«, nego naprotiv, korespondencija o jednom aktualnom javnom pitanju između vodećeg funkcionera profesionalnog udruženja i aktivnog učesnika u javnoj raspravi o »javnom pitanju«, sadržaj te korespondencije je dio javne debate pa bih htio reći sljedeće:

1) Prva primjedba koja mi je upućena tiče se »neprihvatanja argumenata struke« kad je riječ o nužnosti revizije i otpisa i s tim u vezi da se treba »svake godine otpisivati određeni broj knjiga«. Smatram da sam sasvim jasno pokazao kako je problematika revizije i otpisa u našem bibliotekarstvu, historijski i aktualno gledano, složena i kako postoje mogućnosti njene zloupotrebe. Alemka Belan-Simić nigdje ne navodi te »argumente struke« (množina!), osim ako to nije navođenje da su revizija i otpis dio redovnog bibliotekarskog posla i da je otpis potreban zbog skučenih »prostornih uvjeta« (da na police »mogu doći novi naslovi«). Pitam se, kako se to odjednom, baš sa razdobljem prevrata 1990-ih poklopila takva revnost i masovnost u otpisivanju radi prostornih uvjeta da bi na police »mogli doći novi naslovi«? I to baš u vrijeme kad je izdavaštvo bilo krajnje oskudno, pa se ne može govoriti o navali naslova koje je trebalo zaprimiti!¹⁹⁷

»slučaj Korčula« (o čemu će još biti riječi): »S formalne strane zaista ste mi vrlo »kratko odgovorili«: od 23 stranice svega se dvije izravno dotiču onoga zbog čega sam Vam pisao, a ostatak od 21 stranice (popisi nekih naslova u nekim bibliotekama, kao dokaz da se »proskribirani« naslovi ipak nalaze u našim bibliotekama) ni na koji način ne dovodi u pitanje javno opisane primjere uništavanja knjižne građe. No, bez obzira na tu okolnost, popisi su za mene dragocjeni pokazatelj i hvala Vam na uloženom trudu.

Što se pak sadržaja Vašeg odgovora tiče nisam dakako zadovoljan, ali ne iz razloga što ga Vi navodite (da ne prihvatam ni jednu argumentaciju u vezi sa revizijom i otpisom...), nego najprije zato, i samo zato, što ni na jedno od mojih pitanja niste odgovorili. Da vas podsjetim:

1. Niste mi odgovorili na pitanje: da li postoji i, ako postoji, kakav je službeni stav HKD o »Otvorenom pismu« 42 građanina o fenomenu uništavanja knjižne građe (knjigocid), a također i o građi što je o tome objavljena u časopisu »Prosvjeta« (broj 59, novembar 2003.)?»

Ostale tri točke tiču se posebno »slučaja Korčula«, a o sadržaju toga bit će riječi kasnije, uz prikaz toga slučaja.

¹⁹⁷ Moram ovdje navesti dva apsurdna primjera o tome što se htjelo smještati na police biblioteka – umjesto omrzute nepodobne literature: Prvi je primjer lijepo sročeno pismo (3. 9. 1998.) Zavoda za unapređenje školstva, što ga potpisuje »Pomoćnik ministra dr. sc. Mijo Cindrić« (ima sve oznake službenog dokumenta, Republika Hrvatska i Ministarstvo prosvjete i športa su u zaglavlju – dakle radi se o vjerodostojnom memorandumu, za razliku od odbačenog Naputka za školske knjižnice, što ga je potpisala Veronika Čelić-Tica, a koji je ondašnja ministrica Girardi-Jurkić »žestoko napala« baš po toj osnovi, u Saboru 1992. Predmet je dokumenta: »'Papa u Hrvata' – mišljenje i potpora knjizi«: »Knjigu »Papa u Hrvata« preporučujemo vrtićima, osnovnim i srednjim školama, knjižnicama i pojedincima kao vrijedno i rijetko djelo, kao knjigu koja može poslužiti u nastavi hrvatskoga jezika, povijesti, vjeronauka, likovnog odgoja te kao knjigu za osobno zadovoljstvo.

Knjigu preporučujemo i za darivanje prilikom značajnijih događaja za školu, općinu, županiju i za svaku priliku kada želimo naglasiti važnost događaja ili osobe koju želimo darivati«.

Sam čin tako autoritativne preporuke, a onda i razlozi za preporuku, zaista bi zasluživali posebnu obradu, a ovdje tek pitanje: Zašto vrtići?! I zašto nije predložena i za spavaću sobu, posebno bračnim parovima ?!

A na drugi nas primjer upozorava novinarka D. Vukov-Colić u članku: »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama« (»Zarez« 1/5, 16. 4. 1999.) citirajući razgovor s ravnateljicom KGZ-a (o mogućnostima i politici nabave knjiga, ocjenjujući negativnom osobito praksu Gradskog ureda za kulturu): »Svaki čas dobivala sam zagovor za kupnju neke knjige koju kolegij za nabavu nije prihvatao. Kada nismo dopustili da nam diktiraju

A zatim, ukoliko je prigovor upućen samo meni, kao pojedincu, sasvim je neumjesan iz dva razloga. Jedan se tiče moje suradnje s bibliotekarima, za koju sam joj u pismu rekao: »...zapitajte svoje kolegice u Matičnoj službi koliko sam im se obraćao za savjet za gotovo svaku pojedinost kad smo osnivali Narodnu knjižnicu općine Korčula? I uvijek sam naglašavao da usprkos tome što se bibliotekarstvom bavim nekoliko desetljeća, ja nisam profesionalni bibliotekar i zato moram tražiti savjet od profesionalaca i od njih učiti. Mislite li da bi sujeta čovjek, čovjek nesklon uvažavanju argumenata, tako jasno, otvoreno i bez ustručavanja priznavao da štošta ne zna i da zbog toga traži savjet?« A onda sam dodao i sljedeće: »Pretpostavljam da ćete se složiti da ipak nisam toliko priglup da nakon dugog niza godina suradnje s bibliotekarima i učenja bibliotekarstva ne razlikujem 'redoviti postupak revizije i otpisa' od postupka uništavanja knjižne građe motiviranog isključivošću (nacionalnom, rasnom, političkom, ideološkom etc.), a što nam se 'prodaje' pod firmom revizije i otpisa«. A drugi je razlog što sam se, osobnim iskustvom u radu na osnivanju jedne narodne knjižnice, vrlo temeljito upoznao koji sve uvjeti moraju biti ispunjeni da bi se obavila korektna revizija, a dakako i otpis knjižne građe. Ovim »osobnim očitovanjem« želio sam se suprotstaviti onoj paušalnoj i mistifikacijskoj a olako izgovaranoj, obranaškoj zamjeni teza da 'laici' ne znaju i ne razumiju što su to revizija i otpis pa pošto ne razumiju bibliotekarski posao, što se onda u to petljaju! Dodao sam još i ovo:

»Nikako ne pretendiram da su sva moja zapažanja u svemu ispravna – cjelokupan moj stručni znanstveno-istraživački rad razvio je veliku dozu skepticizma i opreza u »baratanju« s činjenicama, da sada ne spominjem i sve ostalo. Ali ćete mi dozvoliti da kao građanin, koji se zalaže za kritičko mišljenje (i nikakvim izvanjskim autoritetom uvjetovanim, osim nespornih činjenica i istine koja je u njima sadržana), imam dužnost i pravo ne zatvarati oči pred javno dostupnim činjenicama i s tim u vezi od nadležnih organa društva tražiti potvrdu ili demanti javno dostupnih činjenica«.¹⁹⁸

S obzirom na navedeno čini mi se nedvojbenim da je prigovor A. Belan-Simić neosnovan, olako izrečen i ne pridonosi podsticanju ljudi da se javno

izbor, od ove je godine opet odlučeno da Gradski ured sam izravno otkupljuje 10 posto svezaka. Na taj su način navodno kupljene neke knjige koje mi nikada ne bismo izabrali. Kažem navodno, jer mnoge od njih nismo ni vidjeli, budući da nikada nisu došle do nas, jer su službenici u Uredu rekli da nam ne žele slati *smeće*.« Navodi D. Vikov-Colić zatim neke naslove i autore kao ilustraciju (M. Freundlich, Z. Canjuga, pater V. Lasić, A. Mijatović, I. Kordić, D. Jelčić...). A istovjetan problem opisuje i u drugom svom članku: »Financiranje kulture Zagreba. Obračun kod O. K. kulture« (»Zarez« 16. 3. 2000.).

Naravno, nisu to jedini novi »klasiци« koji su zauzeli mjesta na policama biblioteka u nas. Smijem li pretpostaviti da je A. Belan-Simić znala za ove informacije? Dakako da smijem, jer je u pitanju nešto što se izravno tiče bibliotekarstva, njegova svakodnevnog funkcioniranja! A zašto na ovakav »agresivan« napad na knjižničnu nabavu knjiga nije odgovorila, javno mu se oduprla, a našla je za shodno dovesti u sumnju konstatacije brojnih građana koji su registrirali uništavanje knjiga, pa makar eto i tih vražjih srpskih?

¹⁹⁸ I odmah dodao tome: »To je bio razlog što sam i u članku (»Hrvatska ljevica«, a zatim »Prosvjeta«) rekao: »Da su nakon kritičkih osvrta u novinama javnosti podastrti službeni i istiniti podaci, brojni bi se nesporazumi, nejasnoće i mistifikacije izbjele.« Zato mi je apsolutno nerazumljiva ignorancija kojom su od nadležnih državnih i strukovnih organa popraćene »javno dostupne činjenice« o knjigocidu.

izjašnjavaju o javnim aspektima »cehovskih problema«. Nažalost!

2) Drugi njen stav, izrečen onako uzgred, na samom početku i na samom kraju pisma, od bitne je važnosti: »Mnoge knjige za čije uništavanje optužujete knjižničare... ipak postoje u narodnim knjižnicama« (...) »I za kraj, *iako je bilo nepravilnosti u otpisima građe u narodnim knjižnicama* te iako kao i u svakoj drugoj struci *ima kolega koji se neprofesionalno ponašaju*, tvrdim da su većina hrvatskih knjižničara profesionalci, koji svoj posao valjano obavljaju bez obzira na političke promjene i okruženje« (kurzivi A. L.).

Velika je stvar da je Alemka Belan-Simić, u svojstvu predsjednice HKD-a konstatirala/priznala da je »bilo nepravilnosti u otpisima građe u narodnim knjižnicama« i da je konstatirala/priznala da »ima kolega koji se neprofesionalno ponašaju«. Ostavimo po strani njen pokušaj, po mom sudu neumjesan, da to opravda time što neprofesionalizma ima »i u svakoj drugoj struci«, kao i ustrajanje samo na kategoriji »narodne knjižnice«. Ova njena konstatacija/priznanje treći je takav iskaz potekao iz bibliotekarskih redova. Prvi put ga nalazim u HKD-ovom »Mišljenju o slučaju Korčula«, a drugi put ga je izrekla Mirjana Vujić. I što je još, osim istovjetne konstatacije/priznanja, karakteristično za sva tri iskaza? *Samo to da su općeniti, bez ikakvog navođenja primjera uništavanja knjiga, bez navođenja konkretnih mjesta i imena, bez navođenja količine i sadržaja – ukratko bez ničega »za što bi se čovjek mogao uhvatiti«!* Nije li neprofesionalno, da ne kažem i licemjerno, priznati da nešto nije kako treba, izbjegavati to konkretizirati, a u isto vrijeme prigovarati drugima koji barem pokušavaju konkretno o tome govoriti, iako s rizikom pogreške, jer im cjeloviti podaci nisu dostupni ili su im pak dostupni samo parcijalno?!

Podsjetio sam tada, u pismu Alemku Belan-Simić i na Izvještaj IFLA-e za 2003. godinu (citiran je u prvom dijelu knjige) i upitao postoji li ijedan primjer sankcioniranja knjižničara, »kolega koji se neprofesionalno ponašaju«, koji ona ili pak HKD može navesti?

Još nešto i o prigovoru da »optužujem knjižničare«. Prigovor je dalekosežno osjetljiv i težak jer je riječ o ljudima, riječ je o tome da je potrebno izbjegavati paušalne, »kolektivne« optužbe i nastojati odgovornost individualizirati. U svakom slučaju, A. Belan-Simić nije napravila potrebnu distinkciju imputirajući generalno osuđivanje svih knjižničara. A to je notorna neistina i insinuacija najgore vrste. Evo zašto. *Ni u jednom od tekstova* što sam ih prikupio nisam našao da su optuženi *svi knjižničari*, najčešće se govorilo o fenomenu uništavanja knjiga i s tim u vezi o odgovornostima za to, ali ne samo knjižničarske struke. Kad su se spominjale neke konkretne situacije spominjana su i konkretna imena, ali opet ne samo ona iz knjižničarske struke! To se može vidjeti iz dosad navedenih javnih napisa, a vidjet će se i iz prikaza javnih reagiranja što slijede.

A žalac upućen meni osobno (»optužujete knjižničare«) tjera me na nužnu obranu koju, nadam se neću prekoračiti. U višegodišnjoj, ali ne baš ugodnoj prepisci s Ministarstvom kulture, jer nije obilovala uzajamnim simpatijama, Ministarstvo mi je u dva navrata odalo priznanje za moj rad na pokretanju bibliotekarstva u Korčuli, ali je moj odgovor bio da nikakva priznanja nisu potrebna za ono što radim kao građanin, a izrečena priznanja nisu nikakav razlog da se ignoriraju upozorenja na nezakonitosti i samovolju (s čime smo bili suočeni ne samo u »slučaju Korčula«). To napominjem samo zato da pokažem da i oni koji »teško podnose« moja ustrajna »zanovijetanja« priznaju moju privrženost bibliotekarima i njihovom poslu. Vrlo rano, još tamo od 1953., a naročito od 1958., zanimao sam se za bibliotekarstvo kao nadasve važan društveni posao, uvijek se suprotstavljajući svakom podcjenjivanju. Osim toga, cjelokupni moj profesionalni rad kao istraživača u Institutu, a zatim i kao profesora na Fakultetu bio je najuže vezan uz bibliotekarstvo. Kao penzioner i Korčulanin, volonterski sam se 1990. aktivno angažirao na formiranju Narodne Knjižnice općine Korčula i susretao se opet s omalovažavanjima bibliotekarske profesije (ali ovaj put to je bilo pojačano i agresivnom isključivošću lokalnih »ZNA SE jurišnika«. Tada sam razvio i vrlo intenzivnu suradnju s Razvojnomo službom NSB-a, a naročito s Matičnom službom KGZ-a i Regionalnom matičnom službom u Splitu tražeći od njih savjete za konkretne probleme. Ta mi je suradnja bila i ostala jednim od najboljih radnih iskustava, a uspostavio sam i vrlo bliske odnose sa zaista velikim brojem bibliotekara. A onda se kao prekretni moment dogodilo bacanje u kontejner za smeće knjiga iz Gradske knjižnice u Korčuli, ujesen 1997., događaj koji me je ogorčio, ali su me zapravo bibliotekari upozorili da to nije jedini »slučaj«, upozorili su me na širinu tih događanja i na specifične pritiske kojima su izloženi u posvemašnjoj nacionalističkoj histeriji koja je dominirala. Tada sam se odlučio aktivno suprotstaviti, a bez pomoći bibliotekara to bi mi bilo nemoguće. Prema tome, da zaključim ovu digresiju osobne naravi, sve moje angažiranje bilo je i jeste usmjereno, uz ostalo, i na obranu bibliotekarske struke ukazivanjem na pogubnost neprofesionalizma koji nju dovodi u pitanje.

3) Što reći o nastojanju Alemke Belan-Simić da se parcijalnim izlistavanjem e-kataloga pokaže kako u našim »narodnim knjižnicama ipak postoje« tzv. »srpske knjige« (knjige na srpskom jeziku i/ili knjige izdane od izdavača izvan Hrvatske i/ili knjige srpskih autora, Srba autora ili autora iz Srbije)? Zaista sam bio zahvalan što mi je uputila te podatke, što se potrudila da ih »ciljano« prikupi jer bili su to prvi, u neku ruku službeno iskazani podaci te vrste koje sam dobio od nekoga tko se bibliotekarstvom bavi profesionalno. Ipak smatrao sam ih, i još uvijek tako mislim, nepotpunim prikazom pravoga stanja, a pogotovo stvarnog toka događanja. Popisi nekih naslova u nekim bibliotekama ni na koji način ne dovode u pitanje javno opisane primjere uništavanja knjižne građe. Tri su razloga ovoj

mojoj tvrdnji. Prvo, primjere otpisivanja i/ili uništavanja knjiga, ako su javno objavljeni i ni od koga nisu demantirani moramo smatrati istinitim i nikako ne mogu razumjeti zašto ih je A. Belan-Simić ignorirala, zašto ih ni jednom riječju nije spomenula, zašto barem dio njih nije opovrgla?! Drugo, fenomen diskriminacije i/ili uništavanja knjiga ne može se reducirati samo na tzv. »srpsku knjigu« jer veliki broj javnih reagiranja i konstatacija navodi šarolikost naslova, a naročito one iz kategorije tzv. »ideološke«, pa i »nepotrebne«, »zastarjele« literature, odnosno literature koja nije primjerena »demokratskim promjenama u našem društvu«. Problem je dakle daleko širi i redukciju na samo »jedan tip literature«, kao da bi samo ona bila predmet spora, smatram bijegom od suočavanja sa cjelinom fenomena. Treće, ovdje se govori samo o narodnim knjižnicama, a ne i o školskim i drugim vrstama knjižnica, premda bi Alemka Belan Simić morala znati da je i to reduciranje problema, da su naročito školske knjižnice masovno izlučivale knjige. Podaci Državnog zavoda za statistiku pokazuju da su tokom 1990-ih prvenstveno knjižnice osnovnih škola imale golemu redukciju knjižnog fonda, više od milijun jedinica, (vidjeti ovdje u III poglavlju) i da do 2004. godine još nisu bile dosegle kvantitativnu razinu koju su imale 1989. godine, dok su narodne knjižnice u tom razdoblju »umanjile« svoj knjižni fond za nešto više od dvije stotine tisuća jedinica i da su tek 1998, godine dostigle, odnosno i nadmašile ukupan fond kojim su raspolagale 1989. godine! (A nije li se limitiranost prostora i potreba za oslobađanjem mjesta za nove naslove navodila kao alibi za redukciju?)

Nadalje, upozoravam da nitko nije tvrdio, ili ustrajao na tvrdnji, da su diskriminirane i/ili uništavane *samo* tzv. »srpske knjige«, ili da su *sve*, u smeće ili na neki drugi način bačene knjige imale nekakvo »*srpsko obilježje*« (autor, jezik, pismo, izdavač, mjesto izdanja). Vjerojatnim razlogom što se nešto više spominje takva literatura može biti okolnost da je bila najmasovnije zapažena na mjestima gdje je »odlagana« (kontejneri za smeće, poduzeća za otkup staroga papira, ponegdje i smetlišta). Ali postavljam pitanje kako navedene okolnosti, tj. cjelinu problema, može zanemariti iskusni bibliotekar kao što je A. Belan-Simić?

Postoji, međutim, još nešto što izaziva nevjericu. Kako je moguće da A. Belan-Simić zanemari i ne spomene (makar da demantira, opovrgne) izričite izjave koje su došle iz redova bibliotekara ili izjave onih koji su biblioteke imali pod kontrolom: »već smo početkom devedesetih odstranili ćirilčne knjige« (direktor škole u Vrsaru, direktor škole u Splitu), »postupili smo prema napatku za ćirilčne knjige« (opravdanje bibliotekarke za bacanje knjiga u kontejner iz Gornjogradske gimnazije), »ćirilčne i na srpskom odbacivane knjige kasnije će biti teško nadoknaditi« (izjava bibliotekara iz Pule). Ili primjerice izjavu jednog ministra da će »financirati knjižnice da se oslobode knjiga na srpskom i sličnim jezicima« (»k vragu srpski«, ali koji li su to, prosvjetli me Gospodine, jezici

»slični srpskom«(!?). Ili primjerice »biser-izjavu« svoje kolegice, a tada joj i »še-
fice« »da ionako imamo previše srpskih knjiga«...

4) Mislim da se nema potrebe ovdje podrobnije zadržavati na spornom tumače-
nju je li knjiga kulturno dobro ili nije. Prepustio bih to osobnoj procjeni ili ocjeni
svakoga tko je za knjigu zainteresiran, ali i sredinama u kojima je ponekada
i najmanji javno dostupni fond knjiga značajna kulturna činjenica.¹⁹⁹ Procjena
vrijednosti, bolje reći društveni značaj, ali i dostupnost knjige rapidno se mijenja
s tehnološkim razvojem, ali ipak smatram da se tretman knjige kao kulturalne či-
njenice, da ne upotrebim riječi »kulturno dobro«, ne može tretirati onako reduk-
cionistački kao što je to učinila A. Belan-Simić u citiranom pismu.²⁰⁰ Rasprava
o tretmanu knjige u društvu bila bi zamašna tema, kao i tema profesionalizacije
bibliotekarske struke u vezi s time, koja je itekako potrebna, ali u koju se ovdje
nije moguće upuštati.

U pismu od 8. 6. 2005., svoju »polemiku« s Alemkom Belan-Simić sažeo
sam ovim stavom :

»Što se, dakle, uvažavanja ili neuvažavanja »argumenata struke« tiče – nije problem
u mojoj nesklonosti da »saslušam i poslušam«, problem je u tome što mi »govorimo dva

¹⁹⁹ »Novi list« je, primjerice, u nekoliko navrata donio omanje članke o djelovanju tzv. »malih« biblioteka u selima ili naseljima Gorskog kotara i Primorja iz kojih se može naslutiti od kolikog je golemog značaja svaki, ma i najmanji, knjižni fond. A koliko su, što se bibliotekarstva i općenito knjige kao »društveno relevantne kulturne činjenice« tiče, radikalne promjene na našim prostorima nastupile, čitalac može donekle sebi doča-
rati pročitati li ponešto o nastajanju tzv. Slavjanskih čitaonica iz razdoblja Narodnog preporoda (polovina 19. stoljeća), pa preko studija o bibliotekarstvu u Kraljevini Jugoslaviji i zatim u gotovo pedesetgodišnjem raz-
doblju postojanja SRH (i SFRJ) i usporedi to s današnjim poimanjem bibliotekarstva – njegovim funkcijama, načelima i oblicima djelovanja.

²⁰⁰ Moj odgovor A. Belan-Simić na iznesenu opasku bio je: »Zahvaljujem što ste mi citirali dio Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara. Međutim, žao mi je što ne mogu prihvatiti Vaše obrazloženje...« (ovdje već citirano) – vrlo je formalističko i redukcionističko i ne mogu mu se načuditi. A čudim se također i tome da me niste uputili na Haašku konvenciju o zaštiti kulturnih dobara... (iz 1949. godine) sa pripadajuća joj dva Protokola i možda na još neke studije o tumačenju njenih odredaba – tumačenja izravno vezana uz događaje na »našim prostorima« u razdoblju nakon 1990. godine... A pretpostavljam da ste ih također pažljivo čitali... Definicija »kulturnog dobra« ne može se dakako svesti na citirani Zakon – mislim da se i tokom historije pokazalo, ali i naročito je naša »društvena zbilja« posljednjih dvadeset godina pokazala, da postoje raznoliki zakoni, da znaju »zastariti«, biti priglupi, nepravedni i vrlo, vrlo jednostrani, prilagođeni čak i »kriminalnim poduhvatima« (npr. »pljačka narodne imovine«, fenomen o kojemu se tako mnogo govori u Hrvatskoj!), a da ne govorim o zloupotrebama u »primjeni zakona« itd., itd. Naravno, time ni na koji način ne želim reći da se pozitivni zakoni ne bi trebali poštovati – dok su u važnosti. Naprotiv! Ali u isto vrijeme treba prema njima imati i kritičku distancu, kao i prema svemu što čovjek stvara. Kao školovana sociologinja znate da su svi po-
zitivni zakoni uvijek, bez izuzetka, izraz dominantnih društvenih interesa i shvaćanja... pa se moraju, dakako, i »odmjeravati« s obzirom na »društvenu situaciju« iz koje su ponikli. Jasno je dakle da se fenomen uništavanja knjižne građe, na kojemu insistiram, ne može ni proučavati ni razumjeti, pa ni objektivno valorizirati bez uvi-
da u cjelinu društvene situacije s kojom se suočavamo već dvadeset godina. Ukratko, Vaš stav izaziva brojne dvojbe i nedoumice i nikako nije u skladu s potrebom da se primjereno suočimo s postupcima uništavanja spo-
meničke baštine, uništavanja knjiga i druge dokumentarne građe (osobito rušenja spomenika NOB, ali i druge kulturne baštine cijelog naroda, ili narodnosti, ili pak neke druge grupe koja je objekt diskriminacije). Kulturna baština, kao dio kulture nekog društva, nikako se ne može administrativno »ukalupiti«.

različita jezika«: ja insistiram na tome da se mora priznati postojanje fenomena knjigocida u Hrvatskoj, da se moraju jasno utvrditi i ocjeniti razlozi nastanka, sadržaj, obim i odgovornost za pojave knjigocida u mjeri u kojoj je postojao (ili postoji). Vi očito smatrate da pretjerujem u svom insistiranju, a ja se opet usuđujem reći da Vi cijeli problem svodite na eventualni eksces, pojedinačan »slučaj« koji nije vrijedan velike buke, ili barem »buke koju diže taj Lešaja ». Daj dragi bože da griješim u ovoj svojoj ocjeni!²⁰¹

U istraživanju fenomena uništavanja knjižne građe i u traganju za podacima o tome obavio sam zaista brojne razgovore s bibliotekarima. Svi su mi bili od koristi, ali mi je jedan od tih razgovora iz druge polovine 1990-ih ukazao na rijetko spominjani aspekt koji se svakako mora imati na umu u razmatranju problema. U razgovoru mi je jedna od bibliotekarki iz NSK rekla da zna za slučajeve uništavanja tzv. nepodobnih knjiga, ali da su razmjeri i punktovi toga uništavanja u najvećem dijelu rezultat formirane političke i duhovne klime, kao i pritisaka dominantnih političkih faktora u raznim sredinama, a u nekim posebnim situacijama rezultat i poticaja i zahtjeva dijela državnog aparata (naročito kad je riječ o školama). Različitost bibliotekarskih iskustava je tako ovisila i od toga koliko su bili izravno izloženi pritiscima pa su i njihove reakcije, izuzmemo li bibliotekare koji su samoinicijativno postupali mimo profesionalnih načela, bile različite – od većeg ili manjeg poštivanja pravila struke i s tim u vezi raznolikog tretiranja knjižnih fondova ili dijela tih fondova, do nastojanja da se knjige skriju u skladišta i tako sačuvaju. *Zato se ne može govoriti o uništavanju knjiga u Hrvatskoj linearno, kao o fenomenu koji je bio državnim dekretom, nekim aktom državne prisile ili nekim obavezujućim propisom službeno inauguriran.* Nije postojao (tj. ta osoba za takvo što nije znala) neki popis nepoželjnih, ili za uništavanje određenih knjiga, kao što je bio slučaj u nacističkoj Njemačkoj ili u NDH, ali upozorila me je da je, nažalost, i bez toga nacionalistička histerija nanijela goleme štete knjižnim fondovima, a bibliotekare dovela u krajnje delikatnu poziciju, u poziciju punu straha i nedoumica.

Doista, nisam naišao na neki državni dekret: zakon, uredbu, odluku, *opći propis te vrste ili tog ranga*, koji bi naređivao »čišćenje knjižnica«, svih ili taksativno navedeno samo nekih knjiga za odstrel. Ali treba reći da i čak ni »nacistička mašinerija«, državnim dekretima pojačana, nije bila u stanju uništiti *doslovce* sve ono što je smjerala i najavljivala. Nije to uspjela ni »ustaška mašinerija«. Stoga u ocjeni čišćenja tzv. nepodobne kulturne prtljage nekoga društva i nisu toliko, ili nisu prvenstveno, bitni formalno inauguralni »državni dekreti«, čak

²⁰¹ Na ovo moje pismo odgovor nisam nikako dobio, usprkos ponovljenih molbi. Kako sam u drugom dijelu toga pisma uputio i neka pitanja koja se tiču »slučaja Korčula« ustrajao sam na traženju odgovora o tome i to traženje uputio (8. 10. 2006.) i novoj predsjednici HKD, Zdenki Sviben (koja je naslijedila A. Belan-Simić). Obećala mi je razgovor, kao i odgovor na upućena pitanja, ali se to nije evo već treću ili četvrtu godinu dogodilo. Apsolutni muk usprkos mojih brojnih intervencija da mi se odgovori! To je poruka o vjerodostojnosti, pouka o tome kakvo je i koliko razilaženje između proklamacija o »pravu na slobodan protok informacija« i ponašanja onih koji takve proklamacije ponavljaju kao dokaz svoje navodne otvorenosti javnosti!

nisu presudni ni razmjeri onoga što je uništeno, nego sama činjenica da se nešto takvo moglo događati, da je bilo dijelom dominantne politike, da se nije rigorozno sprečavalo, da se toleriralo, izravno i neizravno podsticalo... A time je svako takvo postupanje identično onome što se označava nacističkim (u nas ustaškim).

Odmah treba dodati da ni za rušenje »nepodobnih« spomenika, tj. objekata »nepodobne« kulturne baštine (naročito i prvenstveno, ali ne i isključivo, one posvećene NOB-u) nije donesen neki opći, za sve obavezujući državni propis kojim bi se izričito nalagalo rušenje tih spomenika. *Pa ipak*, rušenje »nepodobne spomeničke baštine« imalo je nevjerojatne, drastične razmjere i točno je izražavalo filozofiju/ideologiju novog poretka, tzv. »demokratskog poretka«, imalo je i prešutnu podršku režima – to je temeljito dokumentirano i ne treba se sad na tome zadržavati.

Upravo ovo »*pa ipak*« vrijedi i za fenomen diskriminacije i/ili uništavanja »nepodobne« knjižne građe, samo u još izrazitijoj mjeri nego je to bio slučaj s uništavanjem spomeničke baštine. U prvom dijelu knjige naveo sam brojne elemente, postupke, odluke ovih ili onih državnih ili paradržavnih organa koji su bitno pridonosili klimi isključivosti i bili poticajem čišćenju knjižnica, a neki od njih su takvo čišćenje i izričito nalagali. Bile su to »zloduhe skice« mogućeg općeg državnog akta te vrste, koji se nije ostvario u prvom redu jer mu okolnosti nisu bile naklonjene, kao što mu jesu bile naklonjene u razdoblju nacističkog ili ustaškog nastupanja, na koje se povijesno naslanja, u kojemu ima svoje ishodište, svoje uporište, svoj uzor i svoje »nadahnuće«. Podsjetimo se na ponešto od takve »parcijalne legislative«:

Podsjećam na Saborske debate iz razdoblja druge polovine 1990., 1991., 1992. o udžbenicima.

Podsjećam na konfrontacije oko jezika, na pokušaj uvođenja Državnog tijela za purifikaciju i »zaštitu« jezika (čuvena tzv. Vukojevićeva komisija), a u vezi s tim i na nasilno nametanje novogovora koji je u javnosti izvrgavan ruglu.

Podsjećam na Uredbu Valentićeve Vlade o pohrvaćivanju (kroatizaciji) naziva firmi.

Podsjećam na javni skandal kad se otkrio dokument nastao u okrilju »Predsjedničkih dvora« o posebnom Uredu za nadzor javnih medija (tzv. Grubišićev eleborat).

Podsjećam na odluke i naredbe Ministarstva prosvjete iz 1992. o zabrani upotrebe ćirilice, o zabrani korištenja određenih udžbenika, o uvođenju vjeronauka u škole.

Podsjećam na brzo povučeni, ali ipak u praksi primjenjivani, Naputak o čišćenju školskih knjižnica od »nehrvatske« literature.

Podsjećam da je taj skandalozni Naputak hitno zamijenjen jednako tako skandaloznim Obvezatnim naputkom Ministarstva prosvjete za školske knjižnice, koji nikada nije službeno povučen.

Podsjećam da je i Zakon o bibliotekarstvu iz 1997. godine uveo spornu, nikada obrazloženu, objašnjenu ili preciziranu kategoriju »zastarjela knjiga«, koju je svatko mogao tumačiti kako ga volja.

Podsjećam da je naveliko reklamirana kategorija »nepotrebna knjiga«, koju je također svatko mogao i može tumačiti kako ga volja.

Popis podsjećanja svaki bi čitalac mogao i sam nadopuniti, ali ima ih dovoljno da ukaže na prirodu, sadržaj i usmjerenost i djelovanja i akata koji su bitno pridonosili razmahu uništavanja knjiga, a koji su neodoljivo podsjećali na ustašluk. Stoga se može reći da je i bez postojanja općeg državnog akta mnoštvo parcijalnih akata ili postupaka vodilo u istom smjeru u kojemu bi vodio i eventualni opći državni akt, iako točno je da bi ovaj potonji, da je mogao biti inauguriran, cijelu stvar još intenzivirao u odnosu na ono što smo imali prilike vidjeti i doživjeti.

Za kraj ovog dijela u cjelini prenosim kratko, ali vrlo važno pismo uglednog bibliotekara dr Siniše Maričića upućeno polovinom 1968. uredništvu »Feral Tribunea«, a objavljeno pod naslovom »Lomače pisane misli«.²⁰²:

»Poštovani g. uredniče,

U Feralu od 30. ožujka (1998.) Milan Kangrga piše o nečemu što ni nas »običnjake« ne može ostaviti indiferentnima. Radi se o »lomačama pisane misli«.

Kangrga ne vidi »sam kriterij ovog barbarskog divljanja po kulturi« uništavanjem knjiga iz knjižnica. Zar bi neki »kriterij odozgo« promijenio činjenice? Ta barbarima nikakvi kriteriji nisu ni potrebni, osim gesla »uništi sve što ti je strano, makar i ne znao što uništavaš«. Kangrga citira članak 46. Zakona o knjižnicama od 19. rujna 1997., koji de facto potiče na uništavanje fonda knjižnica bez ikakve kontrole. Bit ove pojave je u tome što je takav propis sa stajališta knjižničarske struke apsolutno – suvišan! Ukoliko je, naravno, knjižničarska profesija jedan od (trebalo bi tako biti) autonomnih segmenata društva. Autonoman svakako u pitanjima struke, ali i čvrsto moralno-autonoman kad struku treba braniti na njenom društvenom planu. A tomu, čini se, nije tako.

U knjižničarskoj je struci poznato, a u stručnoj literaturi višestruko zabilježeno, da se knjižnice, naročito opće i manje, pa neke usko stručne, povremeno »štucaju« (ili »trijebe«), poglavito zbog kroničnog manjka prostora. Zato je čl. 43 tog zakona suvišan, a eto pokazuje se i – štetan. No taj zakon nije valjda donešen bez sluha za struku? Ili jest? *Bilo kako bilo, ja ne znam da se strukovna udruga – Hrvatsko bibliotekarsko društvo – do sada o tome oglasila. Hoće li sada? (Nju Kangrga nije naveo u svom popisu onih koji su trebali reagirati.) Da li je previše očekivati od HBD-a da se javnosti predoči potpuni prikaz ove domaće »metode sređivanja knjižnica« i svog stava o tome?» (kurziv A. L.)*

²⁰² Objavljeno u »Feral Tribune« 6.4.1998.

Pored ovih fragmentarnih primjera, bilo je i kompleksnijih prikaza fenomena uništavanja knjiga koje ću prikazati u nastavku ovog II. Poglavlja.

Posebno je uočljivo da s izuzetkom jednog, onog Kangrginog, nijedan od objavljenih reagiranja, nije naišao, doslovce, ni na kakav odaziv – ni osporavanja, ni demanti, ni polemički osvrt; nije se o njima izjasnila nijedna, za »knjižne ili knjižničarske boljetice« nadležna, institucija – ni državna, ni profesionalna, izuzmemo li one dvije, od novinara iznudei izjave (obje od I. Lasića u vezi sa »slučajem Korčula«, 1998., za ministrowanja B. Biškupića i 2002. za ministrowanja A. Vujića)!

Prikazati ću ovdje (redosljedom objavljiwanja) reagiranja što su ih potpisali: Anton Lukežić, Dubravka Ugrešić, Alen Anić i Igor Lasić, a zatim Igor Lasić sam, Amir Muzur, Nina Domazet, Milan Kangrga, Vladimir Primorac, Dalibor Foretić, Tomislav Klauški, učesnici Tribine o uništawanju knjiga (Zvonko Maković, Branko Čegec, Ante Lešaja, Bojan Munjin, organizator i moderator), Davorka Vukov-Colić, Ante Lešaja, Viktor Ivančić (i uredništvo tjednika »Feral Tribune«), Slobodan Šnajder, Vinko Grgurev, intervenciju HND-a i PEN-a, a također ću spomenuti i tematski broj časopisa »Prosvjeta«.²⁰³

Prvo cjelovitije i razmjerno opširno javno reagiranje objavljeno je 1994. godine.²⁰⁴ Građanin Anton Lukežić iz Rijeke uputio je pismo »Novom listu«, a ovaj ga je 12. 7. 1994. objavio pod naslovom »Nije problem u knjigama već u ljudima. Tko pali knjige, palit će i ljude«.

»U našem Saboru nedavno je zastupnica HDZ-a Vera Stanić pokrenula pitanje prodaje i korištenja nepodobnih knjiga i konkretno se okomila na Anić-Silićev pravopisni priručnik hrvatskog ili srpskog jezika te »Anglicizmi« akademika Rudolfa Filipovića. Doduše u tom visokom domu već četiri godine traje »križarski rat« protiv »nepodobnih« knjiga. U tim »bojevima« nastradao je i prvi naš ministar za prosvjetu i kulturu (prethodnik ministrice Girardi) književnik i akademik dr. Vlatko Pavletić. Ako me sjećanja ne varaju egzekutor nad ovim ministrom bio je gospodin Vice Vukojević. Ministrica gospođa Vesna Girardi-Jurkić vjerojatno poučena ovim iskustvom na oštru opomenu gospođe Stanić iz saborske klupe odjurila je u svoj ministarski kabinet i razaslala naredbe na sve strane države Hrvatske za neopozivo povlačenje iz prodaje i svih biblioteka anatemizirane udžbenike.« (...) »Slušajući neke nerazborite ljude-usijane glave i to ponajviše na sjednicama Sabora za pojedince mogu tvrditi da u njihovom mentalnom sklopu »čući« Gebels. To me zaista zabrinjava. Kod ovakvih zastupnika

²⁰³ Imena oponenta navoditi ću uz ono što je bilo predmet njihovog kritičkog procjenjiwanja (Dalibor Brozović, Aleksandar Stipčević, Đurđa Jureša, Milan Jajčinović, Anka Katić-Crnković, Mirjana Jurišić)

²⁰⁴ Javna reagiranja sam svrstao u tri grupe. Prvo, na grupu reagiranja na pojedinačne signale ili zapažanja o postojanju toga fenomena, drugo, grupu reagiranja koja registriraju primjere ili slučajeve uništawanja knjiga (uglavnom su to novinari) i treće, na grupu javnih reagiranja u kojima se cijeli problem uništawanja knjiga »smješta u širi društveni kontekst«.

zapazio sam proturječnosti u njihovim istupima. Naprimjer gospođi Veri Stanić će aplaudirati zbog pokretanja pitanja »lova« na sve što nosi sintagmu »srpski«, a istovremeno će napasti kolegu iz oporbe koji svojim istupom dovodi u sumnju Zagrebački sporazum između Hrvata i Srba.« (...) »Da ne bih bio preopširan u obrazlaganju ovog razmišljanja poslužit ću se samo sa dva primjera. Ne tako davno u emisiji HRT »Hrvatska danas« bilo je riječi o stanju biblioteka (javnih) u gradu Zagrebu i voditeljica jedne takve biblioteke izjavi: »Pri kraju smo u odstranjivanju »nepodobnih« knjiga sa polica u našoj biblioteci«. Drugi primjer pratio sam ove zime na stranicama Novog lista. To je bio slučaj iz neke Osnovne škole u Bribiru gdje je mlada nastavnica (da li nesmotreno ili namjerno) upotrijebila kao pomoćno sredstvo u nastavi u vezi »bontona« nekakvu knjižicu tiskanu na ekavici u Beogradu. To je maltene trajalo mjesecima preko stranica Novog lista izmjenjivana su pisma upotrebom i »teških« riječi članova svih mogućih stranaka. Tada sam se upitao: Pa, za Boga, tko danas nastanjuje Vinodolsku dolinu kolijevku hrvatskih intelektualaca i velikana na čelu s obitelji Mažuranić. Kakvi su to sada potomci istinskih domoljuba, kozmopolita, antifašista drevnog Bribira. Da li je moguće da takva naslijeđa može »ugroziti« jedan zaista beznačajan udžbenik i tek stasala mlada nastavnica. Kakva su to vremena došla i u ove naše kulturne i europske prostore?«

I dodaje da, iako nije ljubitelj ćirilice (koja mu je »nešto slično kao gotica ili glagoljica«), iako mu kao ikavcu ne odgovara ekavica, pa i »unatoč toga i Srbije kao agresora nisam pristalica da zapalimo »lomače« knjiga koje nisu tiskane na »čistom« hrvatskom službenom jeziku ili nose u naslovima nekakve nepodobne sintagme.« U kvizu »Kolo sreće« (»pred oko mjesec dana«) na semaforu su otkrivena slova i pojavila se poruka ovog sadržaja: TKO PALI KNJIGE PALIT ĆE I LJUDE... Pročitavši ovu poruku moja razmišljanja vratila su se u neka prohujala vremena i pred očima odvijale su se stravične slike jednog dokumentarnog filma... Na kraju se dim iz visokih dimnjaka-krematorija i dim sa lomača knjiga spajaju i tvore veliki tamni oblak iz kojega izranja silueta i onda potpuni lik šefa Hitlerove promičbe Josepha Goebbelsa. Drži histerične govore bacajući anate-me na Židove, komuniste i sve što napredno misli i piše, a veličajući poltrone naklonjene nacističkoj ideologiji.« I obrazlaže kako je »...još negdje pedesetih godina u doba »najdubljeg mraka« kupio u Antikvarijatu u Rijeci djela tiskana u vrijeme NDH (1943. i 1944.) u izdavačko tiskarskim zavodima u Zagrebu na »korienskom« jeziku uz otisnutu cijenu u ondašnjim kunama i ja tu nisam našao ništa neobično – nepodobno. Još ih imam u svojoj biblioteci«, pa zatim, navodeći što je sve čitao (i Hitlerov »Mein Kampf«, i Fadejeva, i Ostrovskog i Kapital I i II i Kratki kurs historije SKP(b) i Milu Budaka i Bibliju i čitao Glas Koncila itd.) naglašava: »...nisam postao boljševik i informbiraš... nisam postao nacista niti rasista... nisam prihvatio ustašku ideologiju... do danas sam ostao ateista (to sam postao još u 12. godini starosti kada nisam znao za značenje te riječi, a bogme niti za materijalizam i marksizam – znači nije to bila komunistička indoktrinacija već moje vlastito uvjerenje)...«, iznosi i sekvencu svojega kontakta sa kardinalom F. Kuharićem, i onda zaključuje: »Želim ovime reći DA NIJE PROBLEM U KNJIZI VEĆ U ČOVJEKU.« ... »Ukoliko pak prihvatimo razloge nekih usijanih

glava kojima opravdavaju da su četnici činili zločine (ja vidim da ih još čine) pa zašto ne bi uzvratili milo za drago, tada ćemo prihvatiti naci-faašističku ideologiju koju provodi sadašnji režim »u svim srpskim zemljama«. Pristati ćemo na agresiju, genocid, vandalizam i KULTUROCID – sastavnice ove ideologije.« Završna mu je misao:

»Na kraju da ipak netko od »nerazboritih« ne bi ovaj moj napis shvatio kao nedomo-ljuban ističem da kada bih imao ulogu zastupnika digao bih obje ruke za odredbu da se naša djeca služe udžbenicima tiskanim na službenom hrvatskom jeziku bez »varijanti« i »sintagmi«. Ali isto tako bih se oštro suprotstavio zakonima koji bi nalogali da se iz prodaje i polica javnih biblioteka odstranjuju knjige bez obzira na sadržaj i jezik kojim su napisane. Već sam naprijed istakao neka čitatelj procijeni što vrijedi a što ne, a nikako nekakva cenzura.«

Sve bitno o problemu uništavanja knjiga tu je rečeno. I o pogromaškoj atmosferi koju je inaugurirala dominantna politika, i o refleksu te politike na biblioteke, škole i ljudi, i o odgovornosti pojedinca za svoja djela i o besmislenosti svake vrste cenzure. Sve je to bilo razlogom da ovaj njegov tekst prihvatim gotovo kao programatski i da mi on bude jednim od bitnih poticaja da se i ja uključim u suprotstavljanje razmahanoj »ideologiji i praksi knjigocida«. A na to Lukežićevo otvoreno pismo nije bilo nikakvog odziva.

* * *

Dubravka Ugrešić je u svojoj izvanrednoj knjizi »Kultura laži. Antipolitički eseji«, »Bastard–Arkzin«, Zagreb 1996., a i u intervjuima,²⁰⁵ često govorila i o sudbini knjige u vremenu »duhovne konverzije«. Knjigu čine eseji pisani od 1991. – 1994. objavljivani su u evropskim časopisima i novinama... U hrvatsko izdanje uvrštena su dva eseja napisana kasnije (»Život kao soap opera« i »Konfiskacija pamćenja«). Kako je živjela u inozemstvu, informacije o odstranjivanju knjiga dobivala je kroz medije (»Od vas osobno saznala sam o spaljivanju knjiga« – 17. 9. 2000.; »Ne zaboravite da mojih knjiga nema već jako dugo u knjižarama, da su neke biblioteke u Hrvatskoj bacile moje knjige na smeće, tako barem tvrde novinari, da ja za hrvatskog čitatelja postojim više kao osoba koja tu i tamo daje pokoji intervju, a živi u inozemstvu, nego kao književnica.« – 3. 11. 2002.). Možda je »puki slučaj« htio da je baš 1996. godine objavljen članak o primjeru bacanja knjiga na smetlište – kao zorna potvrda njenih osnovnih teza u knjizi »Kultura laži. Antipolitički eseji«!²⁰⁶

²⁰⁵ Zabilježio sam tri njena priloga o tome, dana u formi intervju: 1) »Slučaj Levar je metafora hrvatskog desetogodišnjeg života«, »Novi list« – prilog »Mediteran«, 17. 9. 2000. (razgovor vodio novinar Rade Dragojević); 2) »Politički sistemi se mijenjaju, ali sredina ostaje takva kakva jest«, »Novi list«, 3. 11. 2002. (razgovor vodio novinar Rade Dragojević); 3) »Mislim da u Hrvatskoj nikada nitko neće odgovarati za knjigocid i rušenje spomenika«, »Hrvatska ljevica«, broj 7–8, 2004. (razgovor vodila novinarka Mira Šuvar).

²⁰⁶ Riječ je o članku Tatjane Štambuk: »Hamlet na smetlištu«, »Glas Istre«, 11. 3. 1996. Kasnije, knjige

Svoj stav osude uništavanja knjiga izvodila je iz ocjene cijelog procesa društvenog prevrata koji se na području SFR Jugoslavije događao, njegovih motiva i aktera koji su ga formulirali kao »političku volju«. Iz te cjeline je po prirodi stvari proizlazilo dokidanje ili brisanje memorije o prošlom, pa i uništavanje svega što je na to »prošlo, ali dojučerašnje« moglo podsjećati. Za nju broj uništenih knjiga nije prioritetno mjerilo prirode tog fenomena pa stoga ni temeljni motiv osude postupaka uništavanja knjiga, nego sama činjenica da se to događalo kao »kulturna i moralna regresija«, da je bilo na razne načine podsticano, da nije naišlo na primjereno suprotstavljanje, a naročito da nije bilo odgovarajuće sankcionirano.

Ćitirajući jednu opasku Danila Kiša iz 1979. godine »...da za intelektualce ovoga veka, ovog našeg doba, postoji samo jedan ispit savesti, i postoje samo dva predmeta iz kojih se pada ne na godinu, nego zbog kojih se gubi pravo (moralnog) glasa jednom zauvek: fašizam i staljinizam«, D. Ugrešić dodaje:

»Zajedničko kulturno naslijeđe – djela Ive Andrića, Miroslava Krleže, Meše Selimovića, Danila Kiša, koja su odavno artikulirala pretpostavke danas realizirane zbilje – u ovom času je mrtvo, baš kao i njegovi autori. Bivše jugoslavenske kulturne sredine utonule su u tupost kulturnog autizma, zrak je ondje težak ne samo od agresivne nesreće nego i od agresije gluposti i banalnosti »neuništive poput plastične boce« (»Kultura laži«, str. 173).

»A u temelju toga je manipulacija »nacionalnim identitetom«. »Identitet, nacionalni, eto ključne riječi rata... U ustanovljenom vrijednosnom sustavu borba za nacionalni identitet prihvatljiva je ideološka floskula koja ratnom kriminalu, ludilu, mržnji, kolektivnoj i pojedinačnoj patologiji, užitku ubijanja, profiterstvu, osvajačkim idejama, ali i rodoljublju i pravu na odbranu – daje politički legalitet« (ibid. str. 206, 207).

»Rat, rušenje jedne države i uspostava novih, destrukcija jednog identiteta i konstrukcija novoga, promjena jezika, rušenje jednoga ideološkog i općega vrijednosnog sustava i uspostava novoga – žrvanj je u kojem se u posljednje tri godine obreo građanin bivše Jugoslavije (...) Povijest knjige, predmeta, dramatična je povijest tinte, olova i vatre. Nad Njemačkom je tridesetih godina lebdio miris kvalitetne prašine. Gorjele su knjige. »Dok gledate kako vatra sažiže ove ne-njemačke knjige, neka se u vašim srcima zapali plamen ljubavi za Domovinu«, rekli su spaljivači knjiga učenicima okupljenim oko lomače u Münchenu, 9. svibnja 1933. Pritom su gorjele neke od najljepših stranica njemačke književnosti. (...) U Hrvatskoj se knjige pisane na ćirilici sklanjaju u stranu. Ćirilica, kažu, vrijeda hrvatskog čovjeka. Iz školskih programa izbacuju se srpski pisci. U Srbiji se knjige pisane na latinici sklanjaju u stranu. Latinica, kažu, vrijeda srpskog čovjeka. Iz školskih programa izbacuju se hrvatski pisci. (...) Hrvatskosrpski (ili srpskohrvatski) donedavno jedan, zajednički jezik, podijeljen je na zaraćena dva: na hrvatski i srpski. Borba za izdvajanje trećeg, bošnjačkog, je u toku« (str. 165–167).

»Za samo pet godina uspješno je ostvarena prva pretpostavka na putu prema završnoj idiotizaciji naroda. A prva pretpostavka je kolektivna amnezija. I zaista, građani novih država, pa tako i hrvatske, zaboravili su i opću i svoju osobnu povijest« (ibid. str. 224).

»Moja omiljena dječja knjiga bila je, naime, »Ježeva kućica«. Mala, topla, bezazlena

Dubravke Ugrešić su objavljivane i u Hrvatskoj, iako još i danas, baš kad je o njoj riječ, razmišljanja Nenada Popovića iz teksta »Književnici koji nestaju«, »Vijenac«, 7. 5. 1998. su poprilično aktualna.

knjiga postala je svojom generacija djece koja su se radala u Jugoslaviji. Njezin autor je Branko Ćopić. Znala sam krug zagrebačkih studenata, koji su marljivo studirali Lacana, Foucaulta i Derridu, ali su »glup« i dragu »Ježevu kućicu« proglasili svojom kulturnom knjigom i zabavljali se recitirajući stihove napamet. Bila je to slobodna nostalgična gesta, mali test iz generacijskog pamćenja. Branko Ćopić, inače bosanski Srbin, prije dvadesetak godina izvršio je samoubojstvo, prethodno predviđevši u mračnu pogovoru jedne od svojih posljednjih knjiga sve što će se kasnije izdogađati. Danas je Branko Ćopić zaboravljen pisac. Svoje će mjesto jednoga dana kada se uklone ruševine, već prema svojoj krvnoj grupi, naći u povijesti srpske književnosti. Možda i bosanske, zavisi od velikodušnosti trenutka. U Hrvatskoj Branko Ćopić više ne postoji. Iz trostrukoga, čini se, razloga. Prvi leži u samom ratu koji je sam po sebi amnestička ljudska djelatnost. Drugi u činjenici da je Ćopić bio Srbin. Treći pak razlog leži u činjenici da Branko Ćopić pripada bivšoj, jugoslavenskoj kulturi: Da postoji, za njegovom knjigom mogla bi posegnuti ruka nostalgičara čitaoca. A svaka i najbezazlenija nostalgija u vremenu brisanja jednog pamćenja i konstruiranja novoga (ili vremenu prisilne amnezije i prisilna pamćenja) smatra se, s pravom, opasnom« (ibid. str. 236–237).

S takvom dijagnozom »prevrata 1990-ih«, a suočena s brojnim primjerima i diskriminacije, i uništavanja, pa i paljenja knjiga, suočena s nespremnosti da se jasno utvrde i brojni i teški zločini počinjeni »u ime nacije ili nacionalnog«, ali suočena i sa spremnošću da se likvidiraju i oni koji su o zločinima (ili dijelu zločina) spremni svjedočiti (ubistvo Levara) – ona je knjigocid razumijevala kao izniman simbolički čin.

»To što se događalo u hrvatskoj kulturi apsolutno je neodvojivo od »politike« jer je »politika« bila krvava da krvavija ne može biti. To što se događalo, i još uvijek se događa, događalo se u Njemačkoj za nacizma, samo su opsezi i vrijeme bili drugi. To što su hrvatski bibliotekari, na primjer, spalili tisuće knjiga ne razlikuje ih nimalo od Karadžića koji je spalio sarajevsku biblioteku. Niti se praksa Karadžića i hrvatskih bibliotekara razlikuje od prakse nacističkih paljevina. Hrvatski književnici i intelektualci su o tome i mnogo čemu drugom šutjeli. Ja nisam šutjela. Valjda je to neoprostivo« (intervju 17. 9. 2000.).²⁰⁷

Četiri godine kasnije, u već donekle izmijenjenim, pozitivnijim i tolerantnijim okolnostima dva su njena stava zanimljiva.

Na pitanje Mire Šuvar: »Koliko su se, po vašem mišljenju, stvari u Hrvatskoj danas promijenile u odnosu na situaciju iz prethodnih godina, kada su i protiv vas

²⁰⁷ U svom pismu objavljenom u »Novom listu« 11. 10. 2000. (»U povodu razgovora s Dubravkom Ugrešić: Nisu svi šutjeli o 'spaljivanju knjiga'«) rekao sam: »Podržavajući i vaš izbor sugovornika, kao i ocjene D. Ugrešić, ipak smatram da je potrebno upozoriti na neke činjenice kojima se »korigira« ocjena D. Ugrešić o tome da su intelektualci u Hrvatskoj šutjeli o uništavanju tisuća knjiga i da je za to, umjesto od njih, morala doznati od novinara. Treba naglasiti da se u Hrvatskoj u proteklom godinama, usporedo sa šutnjom, pa i podrškom uništavanju knjiga (ali i druge kulturne baštine!), javio i otpor tome – jasan i javan. Može se i mora postaviti pitanje: da li je taj otpor mogao biti obimniji, snažniji i kakve je rezultate postigao – ali, bez obzira kako će se na to pitanje odgovoriti, činjenica jest da je otpor postojao, da je bio i ostaje ustrajan.« Naveo sam zatim nekoliko članaka, održanu javnu tribinu u Zagrebu, a naročito i jedan broj ljudi koji su pisali protiv uništavanja knjiga. Posebno sam još upozorio na apsurdne tužbe protiv onih koji su javno ukazivali na zločin uništavanja knjiga (protiv Milana Kangrge i protiv »Feral Tribunea«) i zaključio: »...iznesene činjenice pokazuju da se u našoj javnosti nije šutjelo o uništavanju knjiga, ali je s obzirom na »šutnju« nadležnih organa kritička napomena Dubravke Ugrešić sasvim opravdana.«

pokretane hajke i priređivane medijske lomače?» kaže:

»Što se medija tiče, promjenila se retorika, što se običnih ljudi tiče, vruće glave su se ohladile, ljudi su došli k sebi. Umorili su se od mržnje, okrenuli su se sebi i svojim životima. Međutim, imam osjećaj da su temelji ostali isti. Isti ljudi su na više manje istim mjestima, više manje isti ljudi drže vlast, a javnost ne pokazuje previše volje da kopa po nedavnoj prošlosti. Kao da su svi pristali na strategiju netalasanja. Zanimljivo je da se čitajući novine i gledajući televiziju stalno spotičem na neku vrstu općeg »verbalnog tika«, koji se može podvesti pod »devedesete godine«. Tako čitam ili slušam rečenice: »to što se događalo devedesetih godina«, ili »davnih devedesetih godina«, ili »ideologija i sentimenti devedesetih godina«. Te »devedesete godine« su stalno u opticaju, i čudim se da netko od mladih ljudi konačno nije viknuo: »Pa dobro, bogamu, što ne kažete što su bile te devedesete godine i što se to zaista događalo tih devedesetih godina!?«. Jezik, kao i uvijek, odaje. Ta verbalna floskula – »devedesete godine« govori o tome da iako je mnogo toga izrečeno, ništa zapravo nije izrečeno, i da oni koji upotrebljavaju floskulu svjesno ili podsvjesno rade na tome da gurnu tu prošlost u prošlo stoljeće i veselo zažive dvadeset i prvi vijek bez moralnog opterećenja.«

A na sljedeće pitanje: »Nedavno je četrdesetak uglednih hrvatskih intelektualaca uputilo otvoreno pismo ministrima kulture, prosvjete i pravosuđa, te glavnom državnom odvjetniku, tražeći da se državni organi očituju o spaljivanju knjiga, odnosno »čišćenju« biblioteka od »nepoćudnih« knjiga (među kojima su bila i vaša djela), kao i rušenju partizanskih spomenika u proteklom desetljeću. Mislite li da će dobiti odgovor (do sada nisu), a i da će netko u ovoj zemlji uopće odgovarati za knjigocid i rušenje spomenika?» kaže:

»Mislim da nitko nikada neće odgovarati za knjigocid i rušenje spomenika. Kao prvo, ljudi će se pozivati na famozni prioritet, kao zašto da se bavimo sitnicama kao što su neki spomenik i dvjestotinjak knjiga na smeću. Hrvatska je mala država, u Hrvatskoj – i to ne samo iz perspektive Kineza – zaiste svi sve poznaju, svi su u »rodjačkim« odnosima, svi žive u nekoj vrsti socijalnog »promiskuiteta«. U tako organiziranoj zajednici veoma je teško izvesti stvari na čistac. Nedavno sam na televiziji gledala neku mladu pjevačicu, što li, koja je otprilike rekla sljedeće: »Nisam za to da se blati Severina. Jer, Severina je naša, hrvatska, i zašto da se dopuštamo da se uvijek pljuje po nečemu što je hrvatsko«. Mislim da je ta pjevačica izrekla stav većine. I Norac je hrvatski, i Severina je hrvatska, i knjigocid je hrvatski, i zašto da hrvatske stvari stalno blate, zar ne? U Hrvatskoj i dalje vlada iritacija bilo kakvom kritikom, i tom što dolazi iznutra, i onom izvana. Za knjigocid i rušenje spomenika nitko neće odgovarati jer većina Hrvata misli da su te stvari u redu: država je nova, a nova država treba nove knjige i nove spomenike.«

Stavovi Dubravke Ugrešić o situaciji na cijelom postjugoslavenskom prostoru dosljedni su u nizu godina. Ona fenomen uništavanja knjiga promatra kao jedan od izraza »moralne i kulturne regresije« društva, a na tu kvalifikaciju ne utječe ni opseg uništavanja,²⁰⁸ ni način kako se to izvodi, nego je bitno da se

²⁰⁸ U pogledu mogućih prigovora, odnosno sporova »oko broja uništenih knjiga«, kao bitnoga kriterija koji se može isticati, vrijedi opaska što sam je dao u prvom dijelu knjige, citirajući formulaciju Jovana Mirića iz njegove knjige »Zločin i kazna. Politološko-pravni ogledi o ratu, zločinu, krivnji i oprost«, Prosvjeta, Zagreb, 2002.

takvo što uopće može dogoditi. Smatram da treba naglasiti da njene kritičke opaske nisu naišle ni na kakvu reakciju ni profesionalnih ni državnih organa

* * *

Alen Anić i Igor Lasić su na samom kraju 1997. godine objavili članak koji možemo smatrati svojevrsnim uvodom u glavninu diskusije o uništavanju knjiga koja se zatim vodila tokom 1998. i 1999. godine, premda se, vjerujem, tada nije moglo naslutiti da će se takva diskusija razviti. I povod članku i reagiranja na taj povod iskazali su tada sva bitna stanovišta i diferencijaciju u ocjeni značenja i opsega fenomena uništavanja knjiga pa je zato važno pratiti i »unutarnju logiku«. ²⁰⁹

Povod je bila izjava ministra financija Borislava Škegra u Saboru koju je prigodom završnih rasprava o državnom budžetu (proračunu) za 1998. godinu, kao odgovor na benigno »pitanje zastupnice Marije Bajt (HDZ):²¹⁰ »Da li će knjiga (ipak nije roba poput ostalih) biti izuzeta od PDV-a ili će je država subvencionirati«. Odgovor na to pitanje, kako ga donose »Izvješća...« bio je:

»Da, PDV će se primjenjivati i na knjigu, odgovor je ministra dr. Borislava Škegre, što je utvrđeno u razgovorima s predstavnicima nakladnika i uvaženih kulturnih institucija. No, drugim će se mehanizmima urediti da se položaj knjige ne pogorša. Prema podacima, u Hrvatskoj je 2 tisuće registriranih nakladnika, i nikada nije bila tako bogata nakladnička djelatnost. Troškovi proizvodnje knjige iznose 20,00 kuna, da bi cijena porasla na 120,00 kuna. Namjera je pojačati nakladničku djelatnost, ali onih izdanja koje će Vlada i Sabor ocijeniti potrebnim, primjerice, obnoviti prijevode školske lektire, izdati knjige hrvatskih autora. Nije svaka tiskovina kultura niti umjetnost te ne znači da mora biti izuzeta od poreza.«

Ali novinari »Novog lista«, I. Vukić i Lj. Bratonja-Martinović, čuli su i pribilježili i nešto što su »Izvješća...« izostavila:

»Promjene neće biti ni kod primjene PDV-a na nakladnike. Vlada će donijeti mjere za poticanje onog izdavaštva koje, kako je rekao Škegro, »treba hrvatskoj državi«. Primjerice, financirat će se javne knjižnice da se iz njih izbace knjige na »srpskom i sličnim jezicima, odnosno, na neprikladnim i zastarjelim prijevodima. Antun Vujić (SDP) je pokušao odmah replicirati tvrdeći da proračunom javne knjižnice uopće neće dobiti više novca, ali polemika nije dopuštena.«

Upravo je formulacija koju donosi »Novi list« (27. 11.) »zakotrljala lavinu«.

²⁰⁹ Navodim ovdje sve naslove u kojima je riječ o onome što je predmet obrade Anić-Lasićevog članka. Redom objavljivanja to su: 1) Igor Vukić, Ljerka Bratonja-Martinović, »Aktualni sat. Škegru »usrećila« graja tršćanskih trgovaca«, »Novi list«, 27. 11. 1997.; 2) Amir Muzur (Opatija), »Otvoreno (oproštajno) pismo Borislavu Škegri. Anatomija jedne destruktivnosti«, »Novi list«, 4. 12. 1997.; 3) »Izvješća Hrvatskog Sabora«, broj 204 od 8. 12. 1997.; 4) Alen Anić i Igor Lasić, »Ministar voli cenzuru«, »Tjednik« 12. 12. 1997.

²¹⁰ Važno je spomenuti: Marija Bajt (HDZ) je, prije nego je postala zastupnica, bila u Slavonskoj Požegi bibliotekarka Gradske knjižnice. U nekoliko je navrata birana za zastupnicu na listi HDZ-a u Požegi. Njeno pitanje, kao i odgovor B. Škegra na to pitanje, navodim prema »Izvješća Hrvatskog Sabora«, broj 204 od 8. 12. 1997., str. 5

Na izjavu je reagirao vrlo brzo (4. 12.) i vrlo oštro građanin Amir Muzur, a zatim joj je posvećen članak A. Anića i I. Lasića u »Tjedniku« (12. 12.), u kojemu su i četiri »bibliotekarska očitovanja«. Škegrina izjava je tako postala javna činjenica koja je, svojim sadržajem, mjestom na kojemu je izgovorena i razinom državnog službenika koji ju je izgovorio, izazvala zgražanje i osudu. S obzirom na obje okolnosti, na »težinu« izjave i oštrinu osude, bilo je za očekivati ili ispravak formulacije ili njen demanti – jer je od prvog objavljivanja prošlo petnaest dana. Ni jedno ni drugo se nije dogodilo i stoga se može uzeti da je formulacija iz »Novog lista« autentična. Je li izostanak ispravka ili demantija rezultat poslovične arogancije, koju je ministar Škegro i inače iskazivao (što da se on bavi tamo nekim novinarskim izvještajima!), ili je ta izjava zaista (i to nehotično) priznanje onoga što je »bilo u zraku«, »što je bilo program« (čišćenje »nepodobne literature«) nije odlučno – izjava je postala činjenicom prema kojoj se trebalo odrediti.

Građanin Amir Muzur iz Opatije vrlo je oštro intonirao svoje »otvoreno pismo« (»Novi list«, 4. 12. 1997.):

»Gospodine Škegro,

(primjetit ćete da Vas ne zovem ni »dragi« ni »poštovani«, jer bi to bilo doista lice-mjerno s moje strane). Ne odlazim ja nikud već mi je jasno da ćete Vi biti tako ljubazni pa napustiti svoju funkciju nakon Vašeg najnovijeg poziva na križarski rat protiv »knjiga na srpskom i sličnim jezicima i neprimjerenih prijevoda«. Ujedno upozoravam da svoje informacije baziram na izvještajima Novog lista (pa neću valjda na HRT-u); ukoliko su oni iskrivili smisao Vaših riječi, a ja se u to najtoplije nadam, onda ćete, demantirajući Novi list, najbolje demantirati i mene.«

Napominje nakon toga da mu ne može spočitavati brojne njegove postupke, »ali ono za što ćete morati odgovarati pred forumom daleko značajnijim od publike ovog članka – pred forumom vremena – jest autodafe na koji ste osudili knjige.«

Navodeći zatim razne uništavače knjiga u historiji, kaže:

»Ali Vaša ideja, ideja uništavanja knjiga samo zato što pripadaju jeziku jednog drugog naroda, u povijesti je ipak rjeđa.« I zatim navodi veći broj imena »prekoderinskih pisaca« za koje drži da su klasici, a »s lingvističke pak strane, interesantno je što u vašoj famoznoj paroli znači 'i drugi slični jezici'?« Nabrajajući slavenske jezike dodaje: »...pa Vi ćete morati poizbacivati iz (Vaše) knjižnice i Dostojevskog, Tolstoja, Šolohova, Cankara, Selimovića, Džumhura... Pravo im i budi kad se nisu rodili kao Hrvati«.

Pismo završava:

»Unatoč mojim naivnim nadama, ovaj članak po svoj prilici neće promijeniti ništa; uostalom, milijun Hrvata, unatoč svim argumentima, sa sedmogodišnjom tvrdoglavošću uvijek iznova glasa za HDZ. Ja ne znam da li ste uperili pištolj u novinarku. Ali Vašim obračunom s knjigama okinuli ste, u pravoj goebbelsovskoj maniri, na kulturu. U bajkama o kojima ja sanjam, počinitelji ovakvih pogrešaka kojima uspijeva shvatiti svu njihovu težinu, povlače se dobrovoljno u trapistički samosatn u središtu Amazonije i ondje do kraja života meditiraju nad sramotom kojoj su otvorili vrata u eter.«

A onda je slijedio članak Alena Anića i Igora Lasića:

(...)»Prije desetak dana, u Saboru, potpredsjednik Vlade i ministar financija mr Borislav Škegro izjavio je da će Vlada ubuduće poticati oni izdavaštvo koje je potrebno hrvatskoj državi, što je, recimo, cenzura na svoj način. Javne će knjižnice dobiti novac da izbace knjige na »srpskom i sličnim jezicima, odnosno, na neprikladnim i zastarjelim prijevodima«, što je opet cenzura na svoj način. Sve je to prenio samo *Novi list*. (...) Doduše, ono što Borislav Škegro nudi ni izdaleka nije opako kao što je bilo tridesetih i četrdesetih godina u Njemačkoj i Italiji, kad su se knjige spaljivale ili bacale u smeće. (...) U hrvatskoj povijesti knjige nisu pretvarane u pepeo, ali je zato prije dvije godine u Splitu gorio *Feral Tribune*. A sada bi se po uputi s visokoga mjesta trebale pročešljati knjižnice. (...) Ako se to ranije nije događalo, kao što ljudi iz knjižnica tvrde, onda je Škegrina izjava početak nove prakse u hrvatskim knjižnicama. Ideja o izbacivanju knjiga opasnija je tim više što je Škegro visokopozicionirani član HDZ-a, pa njegova izjava ima veću težinu nego da su to rekli, primjerice, Ivan Gabelica ili Mladen Schwartz. Takva kakva jest ona govori mnogo o ministru, ali i o anticivilizacijskoj osnovi vlasti i njezinoj netoleranciji, što se očitovalo i drugim zahvatima – od uništavanja školstva, poniženja znanosti, do proganjanja medija. Uostalom, oni koji očekuju da će HDZ biti bolji prema knjigama nego što je prema ljudima – varaju se.« (...) Zato je Antun Vujić, koji je pokušao odgovoriti Škegri za vrijeme saborskog zasjedanja, ali mu nije bilo dopušteno, samo dijelom u pravu kad za *Tjednik* kaže da se izjava ministra »ne može protumačiti kao dio gotovog programa, nego da je posrijedi ispad kojega niti on nije osobno predvidio«. Program možda nije gotov, ali je već time što je Škegro to rekao, postao moguć. (...) Oni koji se tome mogu suprotstaviti su knjižničari²¹¹, jer oni više od svih sudjeluju u manipulaciji knjigama koju provodi država. Ako pitate knjižničare je li to tako, svi će reći da nije. Autocenzura iz ideološkog i nacionalnog uvjerenja ili strah od gubitka radnog mjesta, što je ponekad teško razdvojiti, stvarna je sjena koja odlučuje što je potrebno, a što nije. Pritisak na knjižničare, što je pravi smisao Škegrine izjave, sam po sebi može potaknuti realizaciju ideje ukoliko knjižničari nisu postali hrabriji da to onemoguće. (...) U Hrvatskoj još uvijek postoje priučeni cenzori, iako to nikada ne bi priznali. U Gradskoj knjižnici se, primjerice, list srpke manjine *Identitet* ne može naći, jer su ga odbili uzeti. Knjižničari ponekad postaju cenzori čak i onda kada ih nitko na to ne tjera. U tom smislu, nacionalne i vjerske predrasude mogu postati izvor selekcije. (...) Autocenzura je sastavni dio vladajuće ideologije i za razliku od savjesti – radi kao urica. A Škegro bi zbog svoje izjave, da smo kojim slučajem normalno društvo, podnio ostavku.«

Vidljivo je da su do tada već bila registrirana barem dva primjera ideološki i nacionalistički motiviranog uništavanja knjiga, u Podravskoj Slatini (1993.) i u Puli (1996.), da je bilo reagiranja na intenzivno vođenu »križarsku vojnu« u Saboru protiv »nepodobnih knjiga« (Lukežić, debata o udžbenicima u Saboru 1992. i dva »čuvena« »Napatka...« o čišćenju školskih biblioteka), da su i unutar knjižničarskih redova jasno naznačena čišćenja knjižnica »(pre)vrednovanjem fondova« (D. Katalenac), da je tada objavljeno i jedno krajnje šovinističko opravdanje uništavanja knjiga o bacanju knjiga u kontejner za smeće iz Gradske

²¹¹ Kako sam znao da je Marija Bajt bibliotekarka (iako tada »u rezervi«, budući da je bila zastupnica u Saboru, na listi HDZ-a) smatrao sam da bi bilo interesantno doznati kako je ona doživjela izjavu B. Škegre. U tom smislu sam joj se (15. 4. 2002.) obratio pismom i zatražio njeno mišljenje o tome. Nije mi odgovorila. Ali to nije jedini slučaj da od tzv. zastupnika (kažem tzv. jer mi nije jasno što i koga takvi zastupaju), ali ni od nekih državnih tzv. službenika (kažem tzv. jer je očito da nisu ono što ta riječ podrazumijeva) nije moguće dobiti odgovor na upućeno im pitanje.

knjižnice u Korčuli (članak Ž. Petkovića) itd. A što se tiče »priučenih cenzo-
ra«, ni 2008. se u Gradskoj knjižnici Zagreba ne može naći nijedno od tri naj-
važnija glasila srpske zajednice, a koja izlaze u Zagrebu (časopisi »Prosvjeta« i
»Identitet« i tjednik »Novosti«), činjenica je to koju sam osobno provjerio! Kao
da ta (srpska) zajednica ne postoji – to je ono što bi iz toga mogao zaključiti svaki
od korisnika Knjižnice.

Značajan dio članka je pet izjava o Škegrinoj inicijativi: Antuna Vujića, tada
samo zastupnika u Saboru, a nakon siječanjских izbora 2000. ministra kulture,
Anke Katić-Crnković, ravnateljice Gradskih knjižnica Zagreb, Josipa Stipanova,
v. d. ravnatelja Nacionalne i sveučilišne biblioteke, Vlade Marteka, ravnatelja
knjižnice *Dubrava* i Aleksandra Stipčevića, profesora na katedri za bibliotekar-
stvo Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Antun Vujić, kome na sjednici Sabora nije bilo dopušteno da potanje komen-
tira ni Škegrinu izjavu ni pohvalu toj izjavi Vlatka Pavletića, potpredsjednika
Sabora, kaže:

»da je svima prisutnima, ako su to željeli shvatiti, bilo jasno da je riječ o grubome
anticivilizacijskom činu, kojemu se treba suprotstaviti. Ne vjerujem da je Borislav Škegro
izjavio nešto što se može protumačiti kao *dio gotovog programa*, nego da je posrijedi ispad
kojega ni on osobno nije predvidio. *Možda se Škegro istrčao*, možda se opustio s obzirom
na njemu naklono okruženje, no budući da se radi o potpredsjedniku Vlade RH i ministru
financija, njegova izjava u svakom slučaju ima *veliki značaj*, i držim da je u tom svjetlu treba
promatrati« (kurzivi A. L.)

Vujić je tipičnom opozicionarskom oštrinom vida zaista dobro naciljao u
sredinu mete, ali da je spori metak promašio cijelu metu, potvrdio je on sam,
drhtavim relativiziranjem demantirajući samog sebe četiri godine kasnije, kad
je postao resorno odgovoran za peglanje HDZ-ove gužve s knjigama. Vujićeva
»retorička osmica« tipična je za onodobno hrvatsko opozicionarstvo, kao uosta-
lom i za onodobno hrvatsko društvo. Godinu dana kasnije Vladimir Primorac je
također upotrijebio riječ »program«, u istom kontekstu, ali s punim uvjerenjem
da zna što govori.²¹²

Anka Katić-Crnković novinarima je pak rekla:

²¹² I Milan Jajčinović se izjasnio o tome da li je uništavanje knjiga bilo ili nije bilo program. Učinio je
to povodom rasprave potaknute sudskim progonom Milana Kangrge u članku: »Korčulanska ideologija«
(»Večernji list«, 11. 4. 1999.). Cijeli je članak zapravo relativiziranje postupka »bacanja knjiga u kontejner
za smeće«: »Kao i kada se knjižničarka odlučila dio bibliotečnog fonda odnijeti na smetlište, tako i sada –
novine oko svega stvaraju ideološko ozračje. Knjigocid. Miris paljevine. Lomače. Hajka. Vijanje različitog.
Želja za čistoćom. Sve asocijacije s prepoznatljivim konotacijama uvedene su u medijsku potjeru. Još jedino
fale pivnice...« i zaključuje svoj osvrt ovako: »Uništavanje knjiga je vandalizam. Ali uništavati ih po nekom
kriteriju to je politički program. Kakav politički program može imati osoba koja u kontejner baci »Bijeli
očnjak« i »Doživljaje mačka Toše«? Ne'š ti ideologije! Ideologija je sve to vidjeti kao ideologiju.«
Na Jajčinovićev članak sam reagirao, ali je urednik »Kulturne rubrike« »Večernjeg lista« Milan Ivkošić grubo
odbio reagiranje objaviti. Učinio je to »Zarez«, 9. 7. 1999.

»Osim što nisam čula za izjavu Borislava Škegre o kojoj govorite, mogu ustvrditi da nismo dobivali nikakve upute za izbacivanje srpskih knjiga ili prijevodnih izdanja iz biblioteka. Ni službeno niti neslužbeno« Knjižnice su tu da čuvaju knjige, a normalno je u njima vršiti otpise... »No, do izbacivanja knjiga na bilo koji način, ponavljam, nikad nije došlo.«

Nije li nevjerovatno da ravnateljica najveće narodne knjižnice u Hrvatskoj nije čula ni za Škegrinu izjavu, ali ni za ikakve reakcije na nju! Kakva je to profesionalnost kojoj »mimo ušiju tako gromke riječi prođu«? A javna tajna je bila da se ogromne količine knjiga iz nekih zagrebačkih biblioteka izdvajaju i da su upravo te knjige okosnica formiranja tzv. »srpske biblioteke« u okviru SKD »Prosvjeta«, da je samo iz jedne, Gradske knjižnice susjedne biblioteke, otpisano »na mah« oko sedamanest tisuća knjiga i da su sve završile na otpadu, da se iz tabela uz godišnje izvještaje o radu KGZ-a moglo barem za dvije biblioteke vidjeti da su obavljeni enormni otpisi, a naposljetku, i u vlastitoj joj je kući 1994. obavljen veliki, a sporni otpis, o čemu će biti riječi u IV. poglavlju. Sve je to moralo biti poznato ravnateljici KGZ-a jer sve se to događalo prije kraja 1997., a ona ipak tvrdi da »do izbacivanja knjiga na bilo koji način, ponavljam, nikad nije došlo«. Amen! Dodao bih ja!

Josip Stipanov također tvrdi: »Nisam čuo za izjavu ministra Škegre, pa je ne mogu komentirati«. I zatim nastavlja s tvrdnjom da NSB sve knjige čuva i sve knjige daje korisnicima bez ikakvih ograničenja.

Postavljaju se ista pitanja kao i uz tvrdnju Anke Katić-Crnković.

Komentar Aleksandra Stipčevića je obiman, gotovo članak. On pokušava proniknuti u ono što je ministar Škegro mislio izjavljujući da će financirati javne knjižnice »da se iz njih izbace knjige na srpskom i drugim sličnim jezicima«. »Ako je to doista tako rekao, onda je u najmanju ruku bio neprecizan i nedovoljno promišljen.« I zatim kaže da je on možda mislio na narodne knjižnice... ali:

»Prema međunarodnim propisima kojih se drže i naši knjižničari, mogu se izlučiti iz fonda narodnih knjižnica one knjige, koje godinama nitko ne čita, pa bile one srpske, argentinske ili talijanske. No ni onda, kad se takve knjige odstrane iz polica pristupačnih korisnicima, ne znači da će biti uništene odnosno poslone u otpad. Prema knjižničarskoj etici, knjige se ne smiju uništavati i te se etike naši knjižničari striktno pridržavaju.«²¹³ (...) »Izjava potpredsjednika Škegre mogla bi imati negativne posljedice samo ukoliko bi se zaista prema njoj knjižničari počeli ponašati – za što, međutim, nema baš nikakve bojazni«.

Nevjerovatno je da se može do te mjere zanemariti ono što je objavljeno i pri tom tvrditi kako se u nas »knjižničari striktno pridržavaju etike«, a Stipčevićeva

²¹³ Dokumentacija što je navodim (i ona do sada, kao i ona što slijedi) ne potvrđuje umjesnost ili ispravnost kategoričke tvrdnje o »striktnom pridržavanju«. Opravdano je pretpostaviti, s obzirom na funkcije što ih je u bibliotekarstvu obavljao, ali i s obzirom na svoju funkciju profesora na studiju bibliotekarstva, da su A. Stipčeviću bili poznati do tada (tj. do kraja 1997.) objavljeni primjeri, koji njegovu tvrdnju ne opravdavaju.

tvrdnja o tome da se neće podupirati izdanja »u kojima se, na primjer, promiče nacionalna mržnja prema Srbima...«, navodi čovjeka da se zapita izruguje li se to Aleksandar Stipčević ili samo zbija obijesne šale?! Pa nije valjda duh sveti financirao »pitoma djela« Maje Freundlich, Hrvoja Šošića, Ante Bakovića, autorska remek-djela u kojima se razrađuje tko je i po čemu »remetilački faktor u Hrvatskoj«; zatim listove kao što su »Hrvatsko slovo«, »Narod«, »Vinkovački Vjesnik«, pa set režimskih filmova itd.. Nije valjda A. Stipčević toliko zaboravan pa da se ne može sjetiti izjave ministra Bosiljka Mišetića kako djecu u osnovnoj školi treba učiti da su im Srbi neprijatelji. Ili svoje uvodne opaske u knjizi »Wounded Libraries in Croatia« (vidi u prvom dijelu knjige), pa se postavlja pitanje zar nisu podjednako šovinističke i formulacija da su Srbi remetilački faktor i formulacija kako je sada krajem ovoga stoljeća, furor barbaricus dobio svog parnjaka u furor Serbicus. Ako je i od A. Stipčevića – mnogo je!

Komentar što ga je dao Vlado Martek smatram najodređenijim:

»To je stupidno, ograničavajuće, balkanski. Takvo očitovanje i rješavanje problema, preko kojekakvih prostornih, zemljopisnih etiketa, pokazuje ministrovu, blago rečeno, neprofinjenost. Nama trebaju valjani hrvatski prijevodi, ali nipošto na ovakav horukaški način. Mislim da taj izraz »srpski i slični jezici« odaje jedan poluškolovani cinizam, kome će se svatko, iole kozmopolitski i intelektualno nastrojen, žestoko suprotstaviti. Prije svega vjerujem da će takva reakcija biti odgovor nas koji radimo u hrvatskim knjižnicama.«

Na konkretni članak nije bilo javnih reakcija, ali naredne su dvije godine (1998. i 1999.) obilovale i napisima o uništavanju knjiga i napisima koji knjigocid negiraju u cjelini ili pak u nekim njegovim aspektima. Članak kojim je »otvorena« debata bio je onaj Igora Lasića o jednom konkretnom slučaju »bacanja knjiga u kontejner za smeće«, objavljen u »Tjedniku« 6. 2. 1998.. Ali je Igor Lasić zatim nastavio objavlјivati napise o fenomenu uništavanja knjiga – i potrebno im je ovdje kao cjelini posvetiti pažnju.

Prije toga, tek kronologije radi, spomenut ću vrlo jasno naslovljen članak novinarke Nine Domazet »Nacionalni čistunci haraju policama«, objavljen u »Novom listu«, 11. 4. 1998.. Nadnaslov članka je bio »Zagrebačke knjižnice: 1996. godine otpisano 55.332 knjige«, a u sažetku ispod naslova se kaže: »Bez obzira na zakonsku obvezu o čuvanju barem jednog primjerka knjige iz fundusa poneki knjižničari sklanjaju knjige »nepoćudnih« autora da ne bi, navodno, iritirali čitateljstvo«. ²¹⁴ Autorica upozorava najprije na »otpis koji je veći nego

²¹⁴ Dvije su napomene na ovome mjestu važne:

1) Ne mogu sa sigurnošću tvrditi, ali se iz datuma objavljivanja napisa može sa velikom vjerojatnošću zaključivati da su napisi Igora Lasića s početka godine, zatim članak Milana Kangrge od 1. 3. 1998. i članak Nine Domazet bili odlučan poticaj za članak Mirjane Jurišić, objavljen u »Večernjem listu«, 23. 5. 1998. »Kome služe izmišljotine o vandalizmu hrvatskih knjižničara. Knjige srpskih pisaca nitko ne baca s polica«. Taj je članak zapravo prepričavanje razgovora što ga je novinarka imala s ravnateljicom KGZ-a Ankom Katić-Crnković, pokušaj je autoritativnog pobijanja izrečenih kritika, ali u poznatoj maniri – općenito. Teze

prijeratnih godina« (KGZ, Knjižnica »Bogdan Ogrizović«, čije su knjige »neslužbeno smo saznali... završile u starom papiru«), a zatim dodaje da »se veći broj knjižnica poželio tokom ratnih godina riješiti i većeg broja knjiga srpskih pisaca«.(...) »Postoji podzemna politika čišćenja knjižnica od srpskih pisaca, ali nitko to javno ne priznaje.« (...) »Jedna bibliotekarka koja je željela ostati anonimna rekla nam je da su otpisi knjiga srpskih pisaca brojni jer vlada raspoloženje u kojem pojedinci preuzimaju ulogu nacionalno »svijesnih« cenzora, pa su prisiljeni radi takvih korisnika knjige sklanjati na manje vidljiva mjesta.« Citira i ocjenu bibliotekarke koja ima uvida u postupak otpisa: »Po njoj knjižnica koja može biti za primjer ostalima glede otpisa knjiga je Radnička biblioteka, knjižnica posebno bogata političkom, filozofskom, religijskom i ekonomskom građom jer su od svakog, ma i najmanje traženog naslova ostavili barem dvije knjige.« Članak zaključuje ovako: »U eri satelitske televizije, kompjutera i Interneta, knjiga u Hrvatskoj još dugo će biti glavno nacionalno kulturno bogatstvo. Zbog toga knjigu treba čuvati i u nju ulagati jer bi se zbog brzopletosti i »kratke pameći« moglo dogoditi da Hrvati postanu nepismen narod.«

* * *

Posebno su važni napisi o uništavanju knjiga u Hrvatskoj 1990-ih iz pera Igora Lasića. U razdoblju od 1997. pa do kraja 2004. registrirao sam dvanaest takvih njegovih priloga. Ali je i kasnije povremeno reagirao na »aktualije« o uništavanju knjiga.

Prvi članak (zajedno s A. Anićem), objavljen u »Tjedniku« krajem 1997., već sam prikazao.

Nijedna činjenica koju je I. Lasić u svojim člancima naveo, nikad i ni od koga nije bila demantirana. To je važno jer upućuje na ozbiljnost s kojom je Lasić prilazio ovoj osjetljivoj problematici.

Na činjenice o uništavanju knjiga ukazao je najprije u prikazu »slučaja Korčula« (članci: »Smetlište knjiga u malome mistu«, »Tjednik«, 6. 2. 1998., a zatim »Djevojčica sa žigicama«, »Feral Tribune«, 1. 3. 1999.)²¹⁵. Slijedi »Hrvatski

tog članka detaljnije ću razmatrati u IV. poglavlju, uz prikaz primjera otpisa knjiga u Gradskoj knjižnici Zagreb.

2) Uz navođenje članka N. Domazet treba spomenuti jednu, po mom uvjerenju važnu činjenicu. Samo je »Novi list«, uz »Feral Tribune«, ustrajao, u nizu godina svoj prostor otvarao kritičkim napisima o diskriminaciji i/ili uništavanju knjiga, kako primjerima, tako i komentarima o tome (članci novinara, ali i građana u rubrici »Reagiranje«). Time je »Novi list«, bitno pridonio istinitom uvidu u problem.

²¹⁵ Zbog ovoga su članka bili tuženi i I. Lasić i tjednik »Feral Tribune«. Lasić je oslobođen optužbe, ali je »Feral Tribune« osuđen za »nanošenje duševne boli« »Djevojčici sa žigicama«! Na najavu o sudskom progonu I. Lasića reagirao je Sinan Gudžević tekstom: »List i novinar pred sudom«, Aim, Zagreb, 1. 7. 2001. (preuzeto s Interneta). Spomenut će se ovaj članak i uz obradu »slučaja Korčula«, u IV. poglavlju.

knjigocid. Naklade su planule«, s nadnaslovom »Kronika kulturnog barbarizma: kako se Hrvatska otpisom i uništenjem stotina tisuća knjiga svrstala uz bok mentalnim higijeničarima Trećega reicha«, »Feral Tribune«, 29. 6. 1998. u kojem se nabraja većina do tada registriranih primjera uništavanja »nepodobnih« knjiga, a neki se navode prvi put, među njima i slučaj spaljivanja knjiga u velikogoričkoj školi. I u kasnijim člancima je navodio primjere »čišćenja knjižnica« (a zadnji mu je onaj iz Gornjogradske gimnazije u Zagrebu, opisan u članku »Goebbels među Hrvatima«, »Feral Tribune«, 2. 12. 2004. – primjer na koji su ga uputili građani!).

Među najznačajnije rezultate Lasićevih nastojanja da ukaže na »raskoš« fenomena uništavanja knjiga čini mi se da pripada i to što je u tri navrata uspio »iznuditi« izjave ministara kulture, koje bitno doprinose razumijevanju razmatranih događanja. Najprije je uz članak »Smetlište knjiga u malome mistu« postavio Ministarstvu kulture tri pitanja. Na pitanje znaju li za nepravilnosti oko izbora/imenovanja sporne ravnateljice, Ministarstvo je odgovorilo:

»Službe Ministarstva kulture u 1997./98. godini od gradskih vlasti Grada Korčule nisu primile nikakvo traženje glede potvrde imenovanja ravnatelja Gradske knjižnice Korčula (kao što je to predviđeno odredbama Zakona o upravljanju ustanovama u kulturi), a niti su dostavile bilo koju informaciju o postupku imenovanja. Stoga se Ministarstvo kulture o tome nije moglo ni očitovati... Ministarstvo kulture također nikada do danas nije bilo pitano za mišljenje od strane tadašnjeg predsjednika Gradskog vijeća Korčule, g. Marka Buzolića, pa nikakvo mišljenje nije moglo ni dati.«

A na pitanje: »Je li Vam poznato da je v. d. ravnatelja, gospođa Izabel Skokandić polovinom prošle godine osobno bacila 100–150 knjiga iz knjižničkog depoa u kontejner za smeće na korčulanskoj rivi...« odgovor je glasio:

»Nije nam poznato... O tome Ministarstvo kulture nije do sada obaviješteno... Stoga smo u povodu Vašeg pitanja, današnjim danom o Vašoj tvrdnji da se tako nešto nedopustivog zbilo u jednoj kulturnoj ustanovi, hitno zatražili izvješće...«

Već je u članku I. Lasić ukazao na neistinitost odgovora na pitanje o imenovanju – navodeći izjavu tadašnje voditeljice Matične službe u Dubrovniku, koja je ministra (u telefonskom razgovoru, ali i pismom) obavijestila o politikanjskim manipulacijama »lokalnih vlasti« u izboru ravnatelja Gradske knjižnice. Eventualni prigovor da ta informacija nije isto što i informacija »gradskih vlasti« zaista bi bio smiješan... Ministarstvo je svojim ignoriranjem upozorenja Matične službe i nereagiranjem na Buzolićevu laž – prešutno prihvatilo i podržalo najavljeni »politički program« tadašnje »gradske vlasti«, koji nije bio napisan, ali je bio brižno pripreman (na što ću ukazati u obradi »slučaja Korčula«). To vrijedi i za njihovu »neobaviještenost« da se »tako nešto nedopustivog zbilo u jednoj kulturnoj ustanovi«, jer dokumentacija pokazuje da »nadzorni organ« (Županijski ured za kulturu, odnosno njegov »pročelnik Gašpar Bjelopera«) taj događaj nije

smatrao osobito skandaloznim, što je Ministarstvo podržalo (navевši u svom Saopćenju, danom preko HINA-e 6. 4. 1998. da je bila riječ samo o propustu!)²¹⁶

Drugo izjašnjenje je I. Lasić dobio od nekadašnje ministrice kulture (tada i prosvjete) Vesne Girardi-Jurkić, pišući članak »Uništavanje knjiga u Hrvatskoj. Knjižnice s unutrašnjim sagorijevanjem«, »Feral Tribune«, 7. 7. 2001.. Pitajući je o čuvenom dokumentu »Obvezatnom napatku o korištenju knjižnog fonda u školskim bibliotekama« iz lipnja 1992.²¹⁷ dobio je od nje ovakav odgovor:

»Ovaj tekst je sasvim pristojan, kakav je mogao biti (...) Na tom položaju potpisivalo se po deset papira dnevno, i nije se moglo imati sve pod apsolutnim nadzorom, tako da se ne sjećam tko je sastavio taj *Napatuk*. Ipak, držim da je ovo nešto najmekše što se u tom trenutku moglo potpisati, znate valjda kakvo je to bilo vrijeme. Svaki dan imala sam pozive da napravim ovo i ono... Možete misliti, jednom sam bila pod pritiskom da čak i Ranka Marinkovića, tj. 'Gloriju', maknem iz lektire. Ali, čini mi se da sam ovdje ipak na određeni način sugerirala očuvanje knjiga u bibliotekama«.

Navodeći zatim neke formulacije spornog »Obvezatnog napatka...« I. Lasić kaže: »Girardi-Jurkić nam je uputila i pismo u kojem je dodatno objasnila svoje gledanje na ovaj *Napatuk*, pa saznajemo da u njemu nema govora o 'uništenju ideološke literature'...« O njenom iznenađenju s uništavanjem spomenika itd., kao i o njenoj izjavi: »Nisam znala ni za knjige, iako neznanje nikoga ne ekskulpiram...« već je bilo govora ranije.²¹⁸ Sve je tu rečeno formulacijom: »znate valjda kakvo je to bilo vrijeme«!

Treću je izjavu I. Lasić dobio »onako uzgred« od tada aktualnog ministra Antuna Vujića u dva intervjua, što ih je vodio s njim (»Antun Vujić, ministar kulture: Otkrit ćemo krivce za knjigocid«, »Feral Tribune«, 25. 2. 2002. i »Orlovi rano lete u smeće«, »Feral Tribune«, 27. 7. 2002.). Najprije je ministar Antun Vujić obećao da će sve učiniti kako bi se utvrdili krivci za uništavanje knjiga, da bi se nakon pet mjeseci to obećanje sasvim rasplinulo: svedeno je na jedan slučaj, »onaj Korčule«, a i taj je za A. Vujića završio »pravorijekom« Knjižničnog vijeća koje je smatralo da je stavom HKD-a, što sam ga na početku ovoga poglavlja naveo u cjelini, cijela stvar okončana, i on tu više ništa ne može. Nijedan drugi

²¹⁶ Raspolažem pismom voditeljice Matične službe upućeno Ministarstvu Kulture (»n/r mr Božo Biškupić«) od 27. 2. 1997. Također imam i »očitovanje pročelnika Gašpara Bjelopere« što ga je 27. 10. 1999. dao na zahtjev Županijskog ureda za društvene djelatnosti, a u kome on ustraje na formulaciji da je riječ samo o propustu, pa kaže i ovo: »...držimo da se je usprkos svim poteškoćama, eliminiranje otpisanih knjiga moglo i moralo obaviti na jedan primjereniji način, a ne bacanjem knjiga u kontejner za smeće koji je dostupan svima jer se nalazi na javnom mjestu, poglavito kad se takav čin mogao ispolitizirati i pretvoriti u aferu što se i dogodilo. Utoliko se ovakav postupak vršiteljice dužnosti ravnatelja ukazuje kao značajan propust«. Dakle: da je »pametnije postupila«, od javnosti prikrila svoj postupak bacanja knjiga – sve bi prošlo bez buke! I prešućivanje cjeline informacije, i opravdavanje »umanjivanjem delikta«.

²¹⁷ Integralni tekst »Obvezatnog napatka...«, kao i komentar njegova nastanka i onoga što je u vezi s njim nastajalo, čitalac će naći u prvom dijelu knjige.

²¹⁸ Vidjeti o tome kratku napomenu u prvom dijelu knjige

primjer uništavanja knjiga nije spomenut, a za školske knjižnice ministar Vujić ne zna jer one ne spadaju u njegov djelokrug rada! Takav njegov stav refleks je dominantnog mentaliteta »prešućivanja naših zločina«, tj. »šutnje hrvatske inteligencije«, kako je rekao Kangrga.

* * *

U tu zahuktalu raspravu uključio se u proljeće 1968. godine svojim nadasve oštro intoniranim reagiranjem Milan Kangrga. Njegov članak »Hrvatski knjigocid. Barbarizam i renesansa«, »Feral Tribune«, 30. 3. 1998., izazvao je na jednoj strani oštar otpor, negiranje i optuživanje, apostrofiranu »bacačicu knjiga u kontejner za smeće« je izazvao da ga tuži (»za klevetu«), ali je izazvao i reagiranja koja su njegovu osnovnu intenciju podržavala. Glavne teze su:

- Podsjećajući na nacističku praksu, Kangrga tvrdi da je Hrvatska jedina Evropska zemlja u »...koju se na mala vrata vratio fašizam u 'originalnom hrvatskom obliku' – ustaštvu. U tom razularenom nacionalističkom ludilu što se manifestira sve žešće na svim područjima života nije dakako mogla ostati pošteđena ni knjiga, pa se sada i s najvišeg vrha vlasti i službeno proglasila potreba da se »nepodobne knjige« stave u bunke, bacaju na smetlište i pale kao u hitlerovsko doba.«, apostrofirajući izjavu B. Škegra u Saboru i osuđujući što je »...ta njegova izjava primljena s punom neozbiljnošću od strane hrvatske javnosti«

- Poziva se zatim na članak Igora Lasića »...o slučaju knjižnice u Korčuli, pri čemu je težište napisa stavljeno na slučaj samovoljnog imenovanja ravnateljice knjižnice u Korčuli, koja je »samoinicijativno pobacala knjige u kontejner za smeće, bez ikakvih kriterija!«, tako da je bitni problem – uništavanje knjiga – stavljen ipak u drugi plan. Pa ipak, time je kulturna javnost Hrvatske dobarano alarmirana

- Konstatira da se uništavanje knjiga događa i drugdje u Hrvatskoj, ali »nipošto nije vidljiv i dokučiv upravo sam kriterij ovog barbarskog divljanja po kulturi, s jedne strane; s druge strane, postavlja se pitanje: koja je to vrhovna instancija koja je naredila to barbarstvo?!«. Jedan od bitnih uporišta tome barbarstvu Kangrga vidi u netom donesenom Zakonu o knjižnicama, u kojemu se nalazi i formulacija o zastarjelosti knjige kao jednom od kriterija otpisa (čl. 46.). Upravo u tom terminu koji nije definiran, on vidi mogućnost zloupotrebe. »Zato ovaj pojam 'zastario', kad se odnosi na knjigu, postaje toliko (hotimice?) neodređen, da se pod taj atribut može onda podvesti sve što se kome hoće, pogotovo kad je knjižničar(ka) neobrazovan(a) ili polupismen(a), ili pak – kao u korčulanskom slučaju – proustaški samoinicijativna još k tome!«²¹⁹ I zatim nastavlja s još jed-

²¹⁹ Upravo je zbog ove formulacije Milan Kangrga tužen. O tužbi, suđenju, komentarima suđenja i njegovu

nim primjerom koji smatra sramotnim – da je »...u rezalište poslano 40.000 (četrdeset tisuća!) kompleta enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda, što ga je osnovao *Miroslav Krleža*...«

- »U svemu tome, naime u toj očitoj barbarsko-kulturocidnoj situaciji danas u nas, u kojoj su toliko očito na djelu nastavljači ustaško-fašističkog duha, najpoznatija je šutnja hrvatske inteligencije...«

Kangrga nije rekao ništa što već nije bilo rečeno u drugim reagiranjima, ali i ništa što već nije rekao u drugim svojim polemičkim člancima, u više navrata nakon društvenih promjena koje su nastupile početkom 1990-ih.²²⁰ Postavlja se onda pitanje zašto je baš njegova ocjena (da je »barbarsko-kulturocidnu situaciju danas u nas« inicirala, podržavala i podsticala država, a to je dovelo i do uništavanja knjiga, i da je to izraz »nastavljača ustaško-fašističkog duha na djelu«) izazvala burna osporavanja, tužbe i napade koji ga svrstavaju u antihrvate? Po mom sudu, odgovor je vrlo jednostavan. Prvo, zato što je Milan Kangrga sebi svojstvenom jasnoćom i beskompromisnošću fenomen uništavanja knjiga izričito označio kao nacionalni, svedruštveni problem i kao fenomen koji nužno izrasta iz dominantne političke usmjerenosti Hrvatske i drugo, zato što se ipak ne može sasvim ignorirati da je on tada, po ocjenama kompetentnih ljudi, bio najsnažniji živući mislilac u Hrvatskoj, a pritom još i etičar. Ali kakvo god objašnjenje bilo, nedvojbeno je činjenica da se nakon Kangrgine intervencije nije više mogao fenomen uništavanja knjiga tretirati kao »izolirani slučaj«, kao »eksczes«, kao »nepromišljeni postupak ili propust«, kao »neodgovorno ponašanje pojedinca« itd. I zaista, vidjet će se iz reakcija koje su slijedile, da je Kangrgina ocjena postala konstanta u reagiranjima onih koji su nakon toga o fenomenu uništavanja knjiga pisali, jer i oni su sami, iz toka događaja dolazili do istovjetnog zaključka (Tribina o uništavanju knjiga održana u Zagrebu polovinom 1999., članci Tomislava Klaušskog 1999. i Davorke Vukov-Colić 1999. i 2000., »Pravorijek« Vladimira Primorca iz 1998., zatim više napisa Viktora Ivančića i Slobodana Šnajdera, pa onda prilog Borisa Rašete 2003. i nakon svega još i intervencije PEN-a i HDN-a 2003.).

Za kategorički izražene stavove Kangrgi nisu podloga bile samo informacije koje je u svom reagiranju izričito spomenuo. Za njega je uništavanje knjiga bila

ishodu bit će posebno riječ u dijelu knjige »Pravosuđe i fenomen uništavanja knjiga«.

²²⁰ U opširnem intervjuu za »Feral Tribune« 26. 10. 1996., (razgovor vodila Heni Erceg) na pitanje: »Svako suprotstavljanje nacionalizmu i nacionalnom autizmu ovdje izaziva nemilu etiketu anacionalnog otpadnika. Bojite li se toga?« Kangrga je odgovorio: »Ne bojim, jer se osjećam Hrvatom i takvim se deklariram od svojih najmlađih dana. Međutim, ja sebe smatram antinacionalistom, jer mi je i iz naše i svjetske historije poznato kamo vodi svaki nacionalizam i gdje nužno završava, samo ako mu se dopusti da se razmaše do svojih pravih i vlastitih konzekvencija: to je onda nacizam, hitlerizam, fašizam, ustaštvo, četništvo... a kao što je historija dosad pokazala, to su njezine najgore solucije. I ja se toga istinski plašim, jer sam sve to doživio u svojoj mladosti za vrijeme NDH. I nitko me više u tome ne može razuvjeriti.«

samo jedna u nizu raznolikih manifestacija »razularenog nacionalističkog ludila« u Hrvatskoj 1990-ih²²¹. Mora se imati na umu da je u svom aktivnom suprotstavljanju nacionalizmu Milan Kangrga bio desetljećima dosljedan, a naročito je to došlo do izražaja nakon prevrata 1990-ih godina, kad je nacionalizam postao i dominantnom političkom snagom. Kritičarima Kangrginih stavova preostalo je tek da dovode u sumnju primjere koje navodi, ali na njihovu veliku žalost svi primjeri i podaci na koje se pozivao – istiniti su, a i većim ih je dijelom preuzeo od drugih autora. Ipak, Kangrga je upao u specifični »hrvatski sudski žrvanj 1990-ih«. O tome su »prozborili« i Dalibor Foretić, i Tomislav Klauški, i Vladimir Primorac²²²

²²¹ Opet samo primjera radi, skrećem pažnju čitaocu na vrlo instruktivnu polemiku M. Kangrge sa J. Zovkom najprije u »Slobodnoj Dalmaciji« (tokom veljače-ožujka 1995.), a zatim opet u »Vjesniku« i »Novom listu« (tokom ožujka-travnja 1996. godine). J. Zovko negira da je bilo što pozitivnog u filozofiji do 1990-ih učinjeno, a M. Kangrga ukazuje ne samo na njegovo nepoznavanje predmeta o kojemu arogantno sudi, nego i na neistine kojima se pritom služi. J. Zovko je samo »ogledni primjerak« nacionalističkih »intelektualnih snaga«, što ih je instalirao HDZ, a koji su najprije »čuvanom« bukom oko »duhovne obnove« hrvatskoga društva, a zatim i uzurpacijom moći odlučivanja, zdušno radili na »duhovnoj obnovi«.

²²² Vladimir Primorac je 23. 11. 1998. objavio svoj prilog »Pravorijek: Knjige i kontejneri« (»Feral Tribune«). Nema potrebe ovdje bilo što citirati – čitalac će se o njegovu bitnom sadržaju, kojim se podržava osnovna kritička intencija M. Kangrge, ali i dovodi u pitanje smjer u kojemu pravosuđe traži odgovornost za uništavanje knjiga, dostatno informirati u prvom dijelu knjige, u I. poglavlju.

Tomislav Klauški, novinar »Novog lista«, pratio je tokom 1968. i 1969. godine »sagu o knjigocidu« i o tome objavio nekoliko napisa: »I knjige bacaju, zar ne?« (30. 12. 1998.); »Kangrgi sudnica – bacačici knjiga ravnateljско mjesto« (26. 3. 1999.); »Sudska presuda Milanu Kangrgi, udar na kritički orijentirane intelektualce? Grafička radnica odnijela pobjedu nad praksisovcem« (7. 4. 1999.); »Tribina Instituta Otvoreno društvo: prekršeni zakoni, dotjerana povijest, uništena kultura. I knjige se mogu ubiti« (10. 5. 1999.); »Županijski sud o aferi bacanja knjiga na Korčuli. Poništena presuda Kangrgi« (10. 9. 1999.). Dalibor Foretić je u svom redovitom prilogu (»Panoptikum«, prilog u kojemu se on iskazao kao izvanredno lucidan promatrač i bilježnik zaista karikaturnih ponašanja brojnih »individua«, ali i događanja u Hrvatskoj 1990-ih) za »Novi list«, 9. 5. 1998., pod naslovom »Štosni happeninzi« konstatirao: »Malo ih hoda uspravno, mnogi pužu. Pužu i kada im se to ne naređuje. U posljednje vrijeme učestale su ponovno glasine kako iz naših knjižnica nestaju knjige srpskih pisaca i na srpskom jeziku. Po tko zna koji put posljednjih godina, iz Gradskih knjižnica Zagreba uvjeravaju kako ništa nisu izbacili, »otpisane su samo oštećene knjige koje su neupotrebljive«. Tko da im više vjeruje! Prešutno proskribiranih izdanja na policama više nema. Tako je u Zagrebu, a – bojim se – i u cijeloj Hrvatskoj. Prije nekoliko mjeseci dojavljeno je o fantastičnom happeningu koji je izvela nova ravnateljica Gradske knjižnice u Korčuli: hrpe knjiga nađene su u kontejneru. »Otpis zastarjelih i nepotrebnih knjiga« u toj knjižnici skromnoga fonda nastavlja se i dalje...« I, u vezi s time, ali i suđenjem Kangrgi (u prilogu »Zagrebece«, »Novi list« 10. 4. 1999.) pod naslovom »Travanjski aprilili« kaže i ovo: »Dobra je šala i što je osuđen filozof Milan Kangrga. On je osuđen što je uvrijedio časnu upraviteljicu korčulanske knjižnice Izabel Skokandić koja je tu ustanovu spasila nepoćudnih knjiga bacivši ih u kontejner. Iz te presude razvidna su dva zaključka. Prva je da Kangrga nije hrvatski intelektualac. Glede toga, navodimo izvod iz prijedloga Čudorednog propisnika Zagrebačkog sveučilišta. Po njemu, nastavnici bi znanstveno zanimanje morali »usmjeriti na područja od posebnog državnog interesa, u čemu bi se ogledala državotvornost sveučilišta«. Ergo, Kangrga nije hrvatski intelektualac, nego obično spadalo. Časna ravnateljica Skokandić, inače grafička radnica, jest ugledna hrvatska intelektualka. Sud je presudio da to što je bacala nepoćudne knjige nije bilo šala. Kangrga se pak na njezin račun grubo našalio da je »proustaški orijentirana«, a ona je radila ozbiljan posao od posebnog državnog interesa, što se vidi i po tome da je u toj radbi imala prešutnu podršku svih čimbenika, od Ministarstva kulture pa naniže. Mnogi se, doista, (sumnjivi) hrvatski intelektualci slažu s Kangrgom. I ja sam u nekoliko navrata kritički pisao o životnom djelu gđe Skokandić. Tko zna, možda

Zadržat ću se sad na četiri objavljena članka koji oponiraju Kangrginim stavovima (ne računam tu napis M. Jajčinovića, koji se samo indirektno odnosi i na stavove M. Kangrge, a o kojem je bilo riječi):

- 1) Članak Dalibora Brozovića, ravnatelja Leksikografskog zavoda (objavljen zajedno s odgovorom M. Kangrge) u »Feral Tribuneu« 14. 4. 1998.;
- 2) Članak Aleksandra Stipčevića »Kangrgine lomače knjiga«, Hrvatsko slovo«, 17. 4. 1998.;
- 3) Članak Đurđice Jureše »Akademik Kangrga brani knjige na srpskom, ali nije izustio ni slova dok su gorjele hrvatske knjige«, »Vjesnik«, 21. 4. 1998.;
- 4) Članak Aleksandra Stipčevića: »Opet gore Kangrgine lomače knjiga«, »Hrvatsko slovo«, 15. 5. 1998.²²³

Središnja točka Brozovićevog prigovora svodi se ponajprije na Kangrginu neupućenost u razloge uništavanja enormnog tiraža EJ, koji je postao suvišan s raspadom SFR Jugoslavije (ionako je tiraž, naročito prvoga sveska EJ, bio prevelik, tvrdi Brozović), a LZ je u međuvremenu ispunio sve dogovoreno (ugovoreno), pa su dakle čisto poslovni i komercijalni razlozi (skladišni prostor i sl.) vodili odstranjenju suvišnih primjeraka, zatim se pita otkud Kangrgi taj podatak. Kangrga mu odgovara da nije riječ ni o količini, ni o »komercijali«, nego o nečemu što je bilo povijesnog značenja (enciklopedijski projekt Miroslava Krleže), što je bilo od građana financirano, pa je građanima i pripadalo, bili su ti svesci društveno dobro i o tome je trebalo voditi računa.

Brozoviću kao da nije do sadržaja, nego do »komercijalnog« potencijala robe. Iza »komercijalne maske« krije se politika i ideologija »novog poretka« kome se Brozović spremno predao i »križarski rat« protiv središnjeg Krležinog projekta. Brozović je morao znati da je već 1995. godine taj broj izrezanih enciklopedija javno iznesen.

Đurđica Jureša priznaje da je bilo sporadičnih nesmotrenih postupaka s knjigama, da su neki od njih i sankcionirani, ali da to ne daje Kangrgi pravo da generalizira... i onda navodi da je i u »mraku« bilo diskriminacije i uništavanja knjiga

i mene tuži? Čekam.«

»Feral Tribune« je 5. 4. 1999. objavio tekst: »Lomača za Kangrgu«. Uz ostalo tamo je rečeno i ovo: »No, Kangrga nije tužen zbog opisa formalnog tretmana mlade higijeničarke prema knjigama, nego je sporno bilo njegovo prepoznavanje suštine postupka Skokandićeve: bibliotekarka je bila ideološki (proustaški) motivirana, a revizija fonda Gradske knjižnice »Ivan Vidali« zapravo je u ljeto '97. provedena nepropisno. Prvi zaključak profesorove etike oboren je prilično jednostavno, argumentom kako ne može djevojka ovih godina imati veze s tamo nekim davnim ustašama. Nakon što je prihvaćena retorička pitalica što-zna-dijete-tko-su-ustaše, niti ostatak procesa kod suca Zvonimira Kaleba nije mogao proteći bitno drukčije.«

²²³ Na prvi Stipčevićev članak Kangrga je odgovorio tekstem: »Hrvatski knjigocid. Strah i pepeo (odgovor Aleksandru Stipčeviću i Đurđici Jureša)«, »Feral Tribune«, 27. 4. 1998., dok na drugi njegov članak nije reagirao.

(ona je bila svjedok) te da je Kangrga šutio kad su »gorjele hrvatske«, a uzima sada u zaštitu »srpske« knjige... Kangrga nije smatrao potrebnim polemizirati s njenim primjedbama – dao je samo dvije opaske: zna li ona za njegove stavove s početka 1990-ih i drugo, zašto je Hrvatima potrebna »komparacija sa Srbima« »naročito po zlu«. Dodao bih da bi bilo zanimljivo znati, ako je bibliotekarka (kako navodi) i ako je bila svjedokom uništavanja knjiga – bilo »u mraku«, bilo »u svijetlu« – zašto o tome nije javno progovorila To, što su brojni građani i novinari pisali o fenomenu uništavanja knjiga prije Kangrge (Mihaljević, Derk, Lukežić, Livada, Anić-Lasić, Lasić, Muzur...), to valjda nije bilo vrijedno pažnje »bibliotekarki« Đ. Jureši!

A i »neupitnom autoritetu« bibliotekarske struke, Aleksandru Stipčeviću, bio je izazov napasti baš Kangrgu.

Teško je »prepričati« njegov razmjerno obiman polemički obračun i ne bih htio izostaviti bitne naglaske, pa bi bilo najbolje da čitalac sve to sam konzultira. Stipčević ne krije da je bit spora u ocjeni sadržaja društvenog prevrata, njegove političke usmjerenosti te obilježja režima što je iz toga prevrata nastao i koji je u Hrvatskoj zaživio, a da su postupci s knjigama tek povod, zgodna izlika da se taj prevrat, politika i vladajući režim napadnu. U prvom članku (17. 4. 1998.) on pri kraju kaže:

»No iz cijelog konteksta onoga što je napisao Kangrga više je nego razvidno, da je taj slučaj« (»u smeće poslanih 400 knjiga u Korčuli« – opaska A. L.) »bio tek izgovor da napiše ono što je napisao o Hrvatskoj kao »jedinoj zemlji u Europi, u kojoj se na mala vrata vratilo fašizam«. I nije nimalo slučajno da je taj njegov članak objelodanjen upravo ovih dana, kada je u Srbiji i formalno fašist Vojislav Šešelj dobio jednu od najvažnijih funkcija u državi. Svi su u svijetu uvjereni da je sa Šešeljem ubrzana fašizacija Srbije i svima je to jasno, osim drugu Kangrgi koji tvrdi da je Hrvatska jedina zemlja u Europi u kojoj je fašizam na vlasti! I dok cijeli svijet sa zebnjom gleda kako se u Europi ponovno rađa jedna fašistička država, treba zamagliti priču i skrenuti pozornost na Hrvatsku, gdje fašizam već caruje! Tu je poanta Kangrgina članka, a ne u njegovoj brizi za položaj knjige u Hrvatskoj.«

Da ne bi bilo zabune, ili nehotičnog iskrivljavanja Stipčevićevog stava, evo kako on i u drugom članku (15. 5. 1998., u odgovoru na Kangrgin odgovor od 27. 4. 1998.) ponavlja isti stav:

»Vratimo se još jednom na samu bit Kangrginih paskvila. On uporno želi dokazati da u Hrvatskoj danas vladaju fašisti, odnosno, kako on kaže, ustaše. Ta je opaka teza, koju srbo-komunisti i njihovi istomišljenici četnici, ali i domaći i inozemni ljevičari svih boja, uporno ponavljaju otkada je započela borba hrvatskoga naroda za svoju samostalnost. Razlog neprestanog ponavljanja te teze je vrlo jednostavan i svima lako prepoznatljiv: ako u Hrvatskoj (jedinoj u Europi!) vlada fašizam, tada se protiv takve zemlje treba boriti ne birajući sredstva, pa i onima koje tako zdušno koristi Milan Kangrga. Nikakvoga drugoga cilja nemaju Kangrgine paskvile u »Feralu Tribuneu« osim da mobiliziraju domaće i posebno inozemno javno mišljenje protiv neovisne Republike Hrvatske. Sve ostalo je u ovoj priči od drugorazredna značenja. O tome sam govorio u prošlom članku u »Hrvatskom slovu«, a o tome govorim i sada.«

Stipčević sasvim zanemaruje sve što su o povampirenju ustaštva pisali brojni autori, a ne samo Milan Kangrga (S. Šnajdera, V. Ivančića, V. Grgureva, D. Ugrešić ili recimo dr. Ivica Weissman u tekstu »Titov general, Poglavnikov zarobljenik – nije to antifašizam«, Novi list«, 19. 8. 1993.!) i svaki pokušaj kritike postojećega stanja proglašava neprijateljstvom »srbokomunista«, »četnika« i »ljevičara domaćih i inozemnih svih boja«! A Kangrga, ili kako ga on posprdno naziva »Kangrgopterix«²²⁴ (podvrsta izumrlih čudovišta, »nesretne i tragične ptičurine koje su svojim golemim krilima mlatarale praznu slamu ne uspijevajući nikako razumjeti da se svijet mijenja i da su osuđene na nestajanje«), dakako spada u te neprijatelje... »Neš' ti neprijatelja hrvatske samostalnosti« – da parafraziram »mudrost« Milana Jajčinovića, po svemu sudeći »hrvatskim duhom« bliskog Stipčeviću! Nije valjda tek s 1990-om »započela borba hrvatskoga naroda za svoju samostalnost«?!

Ovako jasna Stipčevićeva dioba na »bitno i drugorazredno« oslobađa me potrebe da to »drugorazredno« pitanje navodim i komentiram.

Ali, ako je već zanemario cjelinu Kangrginih stavova, reći da »mnogo je toga drug Kangrga preskočio da bi povezao Hitlerovo spaljivanje knjiga 1933. koje se dogodilo, i 'spaljivanje' knjiga u demokratskoj Hrvatskoj kojega nije bilo«, izaziva da se kaže da je mnogo, mnogo više toga gospodin Stipčević preskočio da ne bi morao priznati zločine što su u tzv. demokratskoj Hrvatskoj izvršeni tokom 1990-ih, u čemu je uništavanje knjiga svakako zločin, premda ne ni najznačajniji ni najtragičniji, ali svakako pun simbolike.

Zahuktalim obranaštvom tzv. demokratskog režima i temelja na kojima je »izrastao«, nije mogao a da ne iskaže isključivost kao svoju ideologiju. »Nepotrebne«, »nikome više potrebne«, »zastarjele« (ne stare!) knjige, »koje su pisali »marksisti-lenjinisti« o vrlo važnim temama kao što je npr. »Samoupravljanje u tvornici stočne hrane«, »koje nitko, baš nitko nikada nije uzeo u ruke i prelistao, a kamo li i pročitao«, pa nabranje imena, opet onako »u đuture« jednog do drugog »...druga ovoga ili onoga (Staljina, Lenjina, Tita, Bakarića), pa studije druga Dragosavca i sličnih »teoretičara« samoupravanoga socijalizma, čije su knjige u narodne knjižnice stizale u golemim količinama na dar (po 20–30 primjeraka), a koje su zauzimale dragocjeni prostor na policama.«

Što bi to A. Stipčevića kvalificiralo da daje neopozive sudove o vrijednosti onoga čime se nikada nije bavio i što nije proučavao? Radi se samo o njegovoj netrpeljivosti, da ne kažem mržnji, prema svemu što na bilo koji način ima veze sa socijalizmom, komunizmom i, dakako, prema literaturi koja se time bavila. A da apsurd bude veći, baš je eto debata o dometima djelovanja zakona vrijednosti (tj. o insuficijenciji tržišta i nužnosti barem nekakvog državnog reguliranja tržišnih

²²⁴ U oba Stipčevićeva članka pristup je »ad homine«. Naravno, izrugati se nekome, diskvalificirati ga, omalovažiti i sl. najviše govori o onome tko tako postupa.

kretanja) jednako »živahna« i u najrazvijenijim kapitalističkim društvima. Stipčević ne uočava kako su društvene proturječnosti posvuda vrlo zaoštrene i da je težnja za svijetom boljim od kapitalizma – nazivali ga imenom kakvo mu drago, i bila nam ta težnja simpatična ili ne, prihvatljiva ili ne – stoljećima prisutna. A i bune naroda, zapravo određenih slojeva nekoga društva, pa zatim istinski revolucionarni prevrati, kojima je bilo bogato XX stoljeće, bili su zbilja koja je morala naći izraz i u knjigama što reflektiraju te društvene događaje. Nisu svim slojevima društva takve pobune, pogotovo ne revolucionarne promjene, drage, simpatične i prihvatljive – ali naprosto jesu činjenica i nije valjda moguće vjerovati da će se sve to zaustaviti time što će refleks tih događanja, literatura o njima, biti proglašena nesimpatičnom. Zašto bi ta literatura bila manje vrijedna? I smije li itko kome je bibliotekarstvo profesija, ma i u snu nešto takvo promisliti, a kamoli još i javno zastupati?! Može li, uopće lična »simpatija« prema određenoj vrsti literature, bila ona filozofska, vjerska, ideološk itd., biti kriterij kojim bi se bibliotekar rukovodio? A od takve isključivosti do napasti da se iz knjižnica eliminira nešto što je passe ne treba mnogo. Tako usmjeren um ne može, dakako, naći nikakvu dodirnu točku s onim što je zastupao Milan Kangrga! Treba li zbog toga i Kangrgine knjige »bez pompe i sažaljevanja« eliminirati?

Ponesen mogućnošću da zastupa isključivost, što ju je iskazao u prikazanoj polemici, A. Stipčević je svoju tezu razvio i u knjizi: »Sudbina knjige«, Benja, Lokve, 2000. (poglavlje »Nepotrebne i nekorisne knjige«, str. 347 do 358), a zatim opširnije u knjizi »Socijalna povijest knjige u Hrvata, tom III«, »Školska knjiga«, Zagreb, 2008. (vidjeti posebno poglavlje XV, ali i XIV, XVI i XVII, str. 431–532). Od velikog broja tvrdnji, što bi ih vrijedilo analizirati, nas ovdje zanima njegov stav o »nepotrebnim knjigama«. On priznaje da je to osjetljivo područje (»Zbog zamršene sudbine koju proživljavaju knjige u vremenu i prostoru, bolje je i ne pokušati definirati sintagmu 'nepotrebne knjiga'«, pa, valjda da skрати »muke istraživanja«, kaže: »Stoga ćemo razmotrit taj fenomen samo na hrvatskom prostoru i samo za razdoblje koje nas u ovoj knjizi zanima.«), a onda nastavlja: »U hrvatskim zemljama bilo je mnogo knjiga tiskanih tijekom 19. i 20. st., koje su s vremenom potpuno zaboravljene. To nije nikakav specifično hrvatski fenomen, a nije specifično za hrvatske zemlje ni ono što se događalo s knjigom u komunističkom razdoblju, jer upravo je u tom razdoblju proizvedeno vrlo mnogo knjiga, koje su rođene kao nepotrebne i to su ostale sve dotle dok nisu završile u tvornici papira« (str. 441). Koliko je to »vrlo mnogo« – nije rečeno, a ne specificiraju se se ni »literarna područja«. Tzv. »komunistička literatura« ili »napredna« literatura je predmet kojim on ilustrira »nepotrebnu knjigu«: »Govorimo o sabranim ili izabranim djelima komunističkih rukovodilaca, o promidžbenim brošurama koje su nakon Drugog svjetskog rata preplavile jugoslavensko, a, naravno, i hrvatsko knjižarsko tržište, o bezbrojnim »raspravama«

o kolektivizaciji i seljačkim radnim zadrugama u selima, o samoupravljanju, o ourizaciji i deourizaciji i sličnim temama, za koje u javnosti, uključujući tu i partijsku, nije postojalo ni najmanje zanimanje.«

Meni je žao što je A. Stipčević cijeli problem »nepotrebne knjige« reducirao na tzv. »komunističku literaturu« iz razdoblja od 1945. do 1990., a zanemario ostale vrste (uz tzv. »srpsku literaturu«, također i »suvremenu literarnu produkciju« iz 1990-ih itd). A u tu je literaturu onda strpao sve odreda: i Marksa i Engelsa i Lenjina i Staljina i Čaušeskua i Hodžu, i sve koji su o marksizmu pisali (odnosi li se to i na prevedene autore, npr. Hobsbawna etc.), i sve što je u Hrvatskoj (Jugoslaviji) o »samoupravljanju« (zapravo društvenim problemima) pisano, i sve što je pisano o NOB-u (valjda i ono što je o NOB-u pisao F. Tuđman dok je bio »pravovjeran«!). Je li moguće da unutar tako golemog i raznovrsnog literarnog korpusa ne postoji razlikovanje ni među imenima, ni među proizvedenim djelima, da je sve to »smeće«, kako se u potvrdu svoga poziva na Bilandžića?! Smatra li A. Stipčeviću da su i, primjerice, časopis »Praxis« i djela zagrebačkih »praksisovaca«, odreda profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu, također smeće, jer su nedvojbeno bila »prosocijalistički usmjerena«? Smatra li da u to »smeće« i »nikome potrebnu literaturu« spadaju trotomna »Historija filozofije« Branka Bošnjaka, trotomna »Filozofija historije« Predraga Vranickog, imponantno filozofsko djelo Gaje Petrovića ili Milana Kangrge, pa zatim sociološke publikacije Rudija Supeka i Ivana Kuvačića ili »Filozofska hrestomatija« u 12 knjiga tih autora... Ili, primjerice opusi Branka Horvata, Mije Mirkovića, Ive Perišina, Vladimira Stipetića, Adolfa Dragičevića koji su također bili »prosocijalistički usmjereni«. Ili vrlo kritički radovi o problemima »socijalističke Jugoslavije« i »socijalističke Hrvatske« kakav je napis Predraga Vranickog: »Strateški promašaji socijalizma«, »Naše teme«, broj 5, 1988. Neke od njih su zbog toga oštro napadali režimski apologeti, ali nisu posustajali – dok je A. Stipčević tada šutio i »gradio karijeru«. »Figa v žepu« iskazala se tek kad je postalo unosno ponavljati tuđmanovsku besmislicu kako smo pedeset godina živjeli u mraku i u paklu, a dio toga »mraka« ili »pakla« je i »dijabolična literatura« koju treba uništiti »bez pompe i sažaljenja«! I iz takve »vizure« eto nama »socijalne povijesti knjige u Hrvata«!

Osim svojih vlastitih »uvida« i ocjena o tome što je to nepotrebna, alias komunistička literatura u Hrvatskoj nakon II. svjetskog rata, tj. u »komunističkom razdoblju« (i koju, dakako, treba eliminirati), A. Stipčević se za takve ocjene oslanja još samo na četiri izvora: tri novinska članka i jedan diplomski rad – zaista skroman broj referenci za djelo s pretenzijom da bude »socijalna povijest knjige«.²²⁵ To su: 1) Jasmina Kuzmanović, »Epoha na smetlištu. Knjige i

²²⁵ Nisam tu uračunao izjavu Dušana Bilandžića, na koju se poziva A. Stipčević, o tome da su »preko

spomenici, kao ideološki namještaj bivše epohe, mogu birati između reciklaže i muzeja», »Danas«, 4. 12. 1990. 2) Sava Dautović, »Sabrana dela kao svaštara«, »Politika«, 6. 9. 1989.; 3) Damir Šarac, »Maks pao s Marxa« (intervju s Maksimiljanom (Maksom) Bače), »Slobodna Dalmacija«, 27. 9. 2003.; Boris Skitarelić, »Čitanje društveno-političke literature u narodnim bibliotekama od 1980.–1990.« (diplomski rad na Studiju bibliotekarstva Filozofskog fakulteta u Zagrebu), Zagreb 1993._

Najprije o članku Save Dautovića. U tekstu se s pravom negoduje protiv svojevrsne, pritom i nekritičke manije (megalomanije, kako to kaže) izdavanja tzv. »sabranih djela« političara, dobro ukazuje na promašaje s tim u vezi i društvenu neopravdanost takvih poduhvata, pogotovo u tadašnjoj nepovoljnoj situaciji u kojoj se zemlja, a pogotovo izdavaštvo nalazilo. Ali Sava Dautović ne smatra da djela vodećih političara nema potrebe izdavati, pa na primjer, to mu je i izravan povod za članak, kaže: »Kardelj, nema sumnje, zaslužuje jedno ozbiljno i kritičko izdanje svojih izabranih radova bez obzira što su najvažniji među njima uglavnom poznati jer su više puta objavljivani još za njegova života«. »Kritička izdanja« uključuju naravno i osvrt na djelo, prilike u kojima je nastajalo, domet i intelektualnu snagu djela, procjenu koliko to djelo korespondira s aktualnim potrebama društva... Sve je to dakako nešto sasvim drugo od apriorne teze o nepotrebnosti tih knjiga. Ako bi se »pročačkala« produkcija knjiga političara koji su djelovali tokom približno pedeset godina postojanja socijalistike Jugoslavije, nesporno je da bi se našlo mnoštvo potvrda opravdanosti Dautovićevih kritičkih opaski. Ali bi se vjerojatno pokazalo da se ne mogu svi autori-političari jednako tretirati. Ne bih stoga rekao da opravdane kritičke opaske Save Dautovića A. Stipčević može uzimati kao potvrdu svojih kategoričkih i generalno isključivih ocjena o nepotrebnosti tzv. »komunističke literature«.

noći obezvrijeđeni milijuni pseudoznanstvenih radova, koji su postali pravo smeće«, što ju je dao na »predstavljanju *Sabranih djela Franje Tuđmana*. Tekst njegova izlaganja donio je Hrvoje Šošić u Hrvatskom političkom leksikonu, II dio, Rijeka 1993. str. 990.« (Stipčević, ibid., str. 597), jer ovdje imamo posla s groteskom i lakrdijom u isto vrijeme: 1) Javnosti je poznato da je i Bilandžić glavninu onoga što je napisao posvetio razvoju socijalističke Jugoslavije i da je tada to i objavljeno. Je li sve to smeće? Kako vjerovati čovjeku, koji se predstavlja kao »znanstvenik« i koji je u tzv. zrelih godinama, dakle svjesno, pisao svoje radove koji su smeće?; 2) Ako Bilandžić govori o »milijunima radova« koji su »preko noći postali smeće« bilo bi vrijedno pažnje pročitati naslove tih »milijuna radova« i raspravu D. Bilandžića u kojoj on za svaki od tih radova, ili barem za grupe radova, navodi djelove teksta (dakle stvarne argumente) iz kojih će nesporno biti vidljivo da su »smeće« (nevjerovatan je taj »intelektualni kapacitet« D. Bilandžića koji je proučio, ili barem pročitao-prelistao »milijune radova«, nije li ta njegova izjava primjer konfabuliranja?); 3) Zašto bi Sabrana djela samo tzv. »komunističkih rukovodilaca« bila smeće, a primjerice Tuđmanova to nisu, ako su mu to zaista bila Sabrana djela i ako obuhvaćaju i ono što je pisao u »komunizmu« kao »komunist«, kao »komunistički general«. Ili je taj njegov »opus« iz ovih Sabranih djela izostavljen, kao što je iz »Bespuća...« bio izostavljen dio o Židovima? Ako je tako onda se opet postavlja pitanje tzv. »znanstvene etike«, ali i elementarnog poštenja. Ukratko, nije A. Stipčeviću trebalo kao argument uzimati izjavu koja nije drugo do lakrdijaška. Ali kako mu je ona važna, kako se na nju oslanja – nije li i Stipčevićeva priča o »nepotrebnosti literaturi« također u velikoj mjeri lakrdijaška?

Članak Jasmine Kuzmanović sam već ranije spominjao i on pripada u tekstove koji su bezrezervno podržali odstranjivanje određene (»ideološke«) literature, ali ne zato što je to proizišlo iz argumentirane analize sadržaja te literature, nego zbog »novog političkog poretka« s kojim ta literatura ne korespondira. Za članak je poslužilo čišćenje saborskih ureda od literature »neprilagođene potrebama suvremene uprave«. Za tamo zatečenu literaturu rečeno je »da je posrijedi bio ideološki namještaj, koji nestaje zajedno s rashodovanim ormarima i pisaćim stolovima«. Ukratko, nekorisne, nečitane, bezvrijedne knjige, jer to »što odlazi i nisu bile knjige u pravom smislu riječi, već ideološke parafernalijske bivših sistema«. Stoga ona, polazeći od tog jednog (saborskog) čišćenja literature, prognozira opći tok budućih događanja: »...prvo pokret za povratak spomenika banu Jelačiću, zatim intervencija u ideološki obojena imena trgova i ulica. Kao posljednje po redu, dolazi veliko pospremanje vladinih ureda, a onda valjda i općina, biblioteka, mjesnih zajednica«. Članak dakako nigdje ne navodi precizno koji su to sve naslovi (nekoliko navedenih imena i dva naslova ne iscrpljuju svu nepoželjnu literaturu!), ne daje bilo kakvu analizu sadržaja odstranjenih knjiga, ne precizira kakvih bi razmjera »veliko pospremanje« trebalo biti. Umjesto toga imamo »imprisionistički« tekst koji osuđuje na nestajanje ono što J. Kuzmanović i jedan od njenih sugovornika smatraju »ideološkim parafernalijskim bivših sistema«. Ako bi se uništavale sve »ideološke parafernalijske«, tj. knjige iz nekih, bilo kakvih, ali realno u prošlosti postojećih i djelujućih sistema – što bi ostalo kao pouzdana dokumentacija o toj prošlosti? Treba samo zamisliti koliko bi buduće generacije bile zakinute da se uništi tekst J. Kuzmanović jer je neosporno važan dokument o »stanju duha« početkom 1990-ih u Hrvatskoj! Ali već i slika koja krase članak proturječna je. Na vrhu gomile odbačenih knjiga u kontejneru za otpad nalazi se i knjiga »Proleter«. To je reprint časopisa (skromnog dosega i izgleda doduše) koji je izlazio prije 1941. godine i sam po sebi je dokument važan za historijska istraživanja, bez obzira kako će se ocjenjivati njegov sadržaj. A pod slikom je tekst: »Marksizam za reciklažu: klasici spašavaju šumu«. Dopadljivo, ali priglupo. Nema ni jednog ljudskog misaonog nastojanja pretočenog u knjigu koje bi a priori trebalo osuditi na uništavanje (bila to reciklaža ili spaljivanje ili nešto treće) samo zato što je naišla nova ideološka paradigma. Da sažmem, članak J. Kuzmanović načinom obrade, sadržajem i apriornim tvrdnjama o parafernalijsma nije referenca koja bi opravdavala »križarski pohod« na tzv. »komunističku literaturu«, kakvog nalazimo kod A. Stipčevića.

I intervju Maksimilijana (Maksa) Bače A. Stipčević ne navodi zato što u njemu postoje dokazi o besmislenosti, ergo bezvrijednosti Marxove misli, nego zato što su uz Dušana Bilandžića i neki drugi bivši komunisti također došli do sličnog zaključka (o »smeću od literature«), pa citira jedan njegov stav iz intervjua u »Slobodnoj Dalmaciji«: »Marksizam se, to sam zaključio nakon proučavanja

Marksovih djela, temelji na potpuno apsurdnim teoretskim principima. To jednostavno ne može funkcionirati, jer se međusobno pobija. Sad mirne duše mogu reći: marksizam je idiotarija« (»Socijalna povijest knjige u Hrvata«, str. 454). Pa ako je nešto idiotarija, a to eto priznaju i »bivši komunisti« – zašto za tim žaliti, zašto time opterećivati police narodnih i školskih biblioteka?!

Za Stipčevića je, da bi čitaoca uvjerio u nepotrebnost tzv. »komunističke literature«, odlučan argument to što je jedan »bivši komunist« indirektno rekao da je »sve to smeće«, a drugi »bivši komunist« kategorički ustvrdio da je riječ o »apsurdnim teoretskim principima« i da je stoga »marksizam idiotarija«. Daljnji mu dokazi nisu potrebni? A ako je nešto »smeće« i »idiotarija« – gdje mu je mjesto nego na deponiju, na smetlištu, gdje se odlaže sve nepotrebno i štoviše štetno. Da bi cijelu jednu literaturu koja reflektira (više ili manje uspješno, točno ili pogrešno, to za ovu raspravu nije bitno) stvarno postojeće društvene procese u zadnjih stotinu pedeset godina proglasio nepotrebnom, renomiranom bibliotekaru dovoljne su dakle dvije puke tvrdnje! I to bi spadalo u bibliotekarsku etiku?! Prije bih rekao da to spada u »ideološko sljepilo« koje se prikriva kvazibibliotekarskim »autoritetom« i koje je potpomagalo histeriju čišćenja »nepodobne literature«. Zašto je A. Stipčević ostao samo na citiranju iz intervjua M. Bače? Zašto nije naveo, eventualno i citirao, djelove njegove knjige (Maksimilijan Bače, *Apsurdi Karla Marxa*, BiB nakladništvo, Zagreb, 2003.) koja mu je bila dostupna prije nego što je njegova »Socijalna povijest knjige...« izišla iz štampe? A od kolikog je dometa »epohalno otkriće« Maksa Bače – da je Marksovo djelo nespojivo sa »zdravim razumom«, da je »apsurdno« i »idiotarija« – pokazat će vrijeme, kad se već ignoriraju brojne rasprave (knjige, članci) u kojima se mogu naći posve drugačije ocjene.

Rasprava o »gigantskom umnom dostignuću« da je, naime, marksizam (onako »u đuture«) idiotarija – ne spada, dakako, ovamo. Ali kako je to za A. Stipčevića važan oslonac u njegovoj tezi o tzv. »komunističkoj literaturi« kao nepotrebnoj, upućujem čitaoca na dva mala signala, koja nikako nisu »prokomunistička«, a ipak priznaju nešto što A. Stipčević nikako ne priznaje. Riječ je o stavu prema »Komunističkom manifestu« (o izdanjima kojega u Hrvatskoj i Jugoslaviji on govori s neskrivenim animozitetom – vidjeti na str. 451 »Socijalne povijesti knjige...«): prvi je stav o njegovoj čitanosti, a drugi o njegovu intelektualnom dometu.

U tzv. »uskršnjem« broju »Novog lista« iz 1998. Ivan Devčić (tada profesor na teologiji u Rijeci, sada nadbiskup Riječki) tvrdi najprije da su Biblija i Komunistički manifest »dvije najčitnije knjige na svijetu«, a zatim ih je sadržajno uspoređivao. Naravno da se obrusio na »Komunistički manifest«, ali je za našu raspravu bitna konstatacija o njegovoj čitanosti – činjenica koja je u izravnoj suprotnosti sa Stipčevićevim tvrdnjama kako takva literatura nije nikome

bila potrebna i kako je nitko nije čitao – čitao ju je eto čak i profesor teologije u Hrvatskoj i našao shodnim o tome pisati!²²⁶

I druga ilustracija je također novijeg datuma. U uvodu uz odabrane Marksove i Engelsove tekstove (a odabir počinje integralnim tekstom »Komunističkog manifesta«), koji su izišli u ediciji »Essential Thinkers« (izdavača Barnes & Noble Books, New York, 2004.) Hugh Griffith kaže npr. i ovo: »Na zapadu je Marksov proletarijat disperziran ili asimiliran do točke kad je postao malo više od folklorne memorije. Većina nas je, što se može uvjerljivo dokazivati, dio buržoazije. U tom smislu je marksizam starog stila mrtav i pokopan. Ali su konflikti interesa u kapitalizmu podjednako zaoštreni kao i uvijek i Marksova briljantna, ali bolna analiza ostaje uznemirujuće mjerodavna (str. 8).

A u uvodnoj studiji obimnog kolektivnog istraživačkog projekta (»Strategic Asia 2009 – 10«, objavljenog 2009. godine kao deveti svezak projekta),²²⁷ u kojemu se raspravlja o poziciji U.S.A u okolnostima promjenjenih uvjeta funkcioniranja svjetske ekonomije s obzirom na ekonomsku krizu i spektakularni dosadašnji ekonomski rast Narodne Republike Kine, A. J. Tellis raspravlja o mogućnostima prevladavanja aktualne krize i mogućnostima kapitalizma da opstane kao historijski oblik ekonomskog djelovanja društva i gle vraga, uporište za optimističku tvrdnju nalazi u Marksovom »Komunističkom manifestu« – u onom dijelu gdje on govori da je za razliku od svih dotadašnjih klasa, kojima je uvjet opstanka bilo očuvanje načina proizvodnje, buržoaziji uvjet opstanka neprestano razvijanje (revolucioniranje) sredstava za proizvodnju, s njima i odnosa proizvodnje, a time i svih društvenih odnosa – ukratko stalno i neprestano inoviranje. Opširan citat iz »Komunističkog manifesta« je korektan, a A. J. Tellis za taj Marksov stav kaže: »Kao što je Karl Marx razumio bolje od većine, najznačajnija karakteristika kapitalizma je njegov vulkanski dinamizam koji se manifestira u nesmiljenim inovacijama i kontinuiranom tehničkom progresu«. I pritom dodaje da navedeno točno zapažanje K. Marksa ne znači nužno prihvaćanje njegovih teorijskih razmatranja »...kako unutarnji mehanizam kapitalizma nužno vodi ka 'proturječnostima uvjeta modere produkcije', a koji zatim proizvode 'sve obimnije i sve destruktivnije krize'«. Ukratko, neće biti da baš svi Marksovu teorijsku misao smatraju »idiotarijom« kao što to čini M. Bače i A. Stipčević. Stoga njihov, ma i »genijem dokučeni« animozitet spram »djela klasika marksizma« ne bi smio biti kriterij za uništavanje ili izbacivanje tih djela iz biblioteka.

²²⁶ Ivan Devčić, »U 'Jeruzalemu' je naše mjesto«, »Novi list«, uskršnji broj, travanj 1998. Taj njegov članak komentirao sam u »Hrvatskoj ljevici«, broj 6, 1998. člankom »'Religijska' kritika 'Komunističkog manifesta'«.

²²⁷ Ashley J. Tellis, »The Global Economic Crisis and U.S. Power«, u knjizi: »Economic Meltdown and Geopolitical Stability«, A. J. Tellis, A. Marble, T. Tanner (ed's), NBR (The National Bureau of Asian Research), Seattle and Washington, D.C., 2009., str. 33–35. Informacije radi, Ashley J. Tellis je, uz niz drugih akademskih i drugih aktivnosti i dugogodišnji direktor istraživanja Strateškog azijskog programa u NBR.

Ni samoupravljanje, kao zbiljski društveni fenomen, pa ni literaturu o njemu (a ta je svakako bila različite usmjerenosti – od puke deskriptivnosti, preko apologetskih prikaza, do vrlo kritičkih rasprava) ne treba ni braniti ni omalovažavati, već znanstveno valorizirati. Ali je znak intelektualne nedoraslosti podrugljivo o tome govoriti. Htio bih podsjetiti A. Stipčevića na samo jednu rečenicu Eugena Pusića iz njegovog predgovora knjizi »Samoupravljanje« (autori: S. Ivanišević, Ž. Pavić, M. Ramljak, »Školska knjiga«, IV. izdanje, Zagreb, 1982., str. 13):

»Tim (u ovoj knjizi – opaska A. L.) više-manje faktualnim prikazom ideja i struktura, normi i oblika probija se misao koja nas vraća na početak ovog predgovora. Govoreći ondje o zvjezdanim časovima čovječanstva, predložili smo vratiti se u manje razmjere, u naše domaće prilike, u uske okvire jedne male zemlje. Ako su naše ocjene općeg kretanja kooperativnog ljudskog rada u smjeru samoupravljanja ispravne, i ako uspijemo u »jugoslavenskom eksperimentu« izgraditi prvi samoupravni makrosistem u svijetu, onda nema razloga smanjivati mjerilo. Onda će jednom i naše djelo ući u prvi red povijesnih događaja...«

Nadam se da Eugen Pusić nije za A. Stipčevića samo navodni »teoretičar«!

I Stipčevićovo pozivanje na diplomski rad Borisa Skitarelića vrlo je dvojbeno. Prije svega, Skitarelić naslovom nagovještava generalni uvid u čitanost »društveno-političke literature u narodnim bibliotekama« za desetljeće 1980–1990., a u stvarnosti je ispitivao čitanost te literature u samo četiri zagrebačke. Tako je trebao i nasloviti svoj rad: »Čitanost društveno-političke literature u četiri narodne biblioteke« (ili u četiri zagrebačke...) i barem spomenuti u kojoj je mjeri taj uzorak od četiri »narodne biblioteke« reprezentativan. Uvid u promet knjiga određene vrste u četiri biblioteke svakako mora biti interesantan, ali ne dozvoljava generalne zaključke o čitanosti, jer se spomenuta literatura koristila i mimo narodnih biblioteka, na drugim mjestima. Ali nije sada o tome riječ (premda moram napomenuti da podaci što ih navodi ne potvrđuju kategorički formuliranu tvrdnju A. Stipčevića da su to knjige »koje nitko, baš nitko nikada nije uzео u ruke...«).²²⁸

Ovdje bih želio upozoriti na jedan drugi aspekt što nam ga nudi Skitarelićev tekst.

Tekst diplomskog rada po apriorno izrečenim ocjenama i korištenoj termi-

²²⁸ Za nečitanost te vrste literature Stipčeviću je glavni (i jedini?) izvor diplomski rad B. Skitarelića, ali njegovi podaci ne potvrđuju osnovanost njegove kategoričke tvrdnje, jer i Stipčević navodi da je prema tim podacima ipak analizirana literatura (u četiri knjižnice) posuđivana 330 puta, pa dodaje kako je to »...poražavajući podatak da su se sve te knjige posuđivale 33 puta godišnje u svim četirima zagrebačkim knjižnicama, odnosno nešto manje od jedne knjige mjesečno u svakoj knjižnici.« Premalo, malo ili nekako drugačije rečeno – to ipak nije identično s tvrdnjom: »koje nitko, baš nitko nikada nije uzео u ruke«. Evo teksta u kojemu Skitarelić sumira svoje empirijske nalaze: »Statistički smo obradili čitanost ove 22 knjige u navedene četiri narodne biblioteke za razdoblje od početka 1980. do 1990. Pronašli smo tako da su ove knjige bile posuđivane 330 puta u naše četiri narodne biblioteke.« I u još jednom, sasvim slučajnom, primjeru, također na osnovu datumnika, vidi se da je ipak bilo korisnika i takve literature. Prema tome je tvrdnja »nitko, baš nitko nikada« ipak pretjerana. Naravno da je »Gola istina« Nives Celzijus više čitana od Hegelove »Logike«, Marksovog »Kapitala«, Kantove »Kritike rasudne moći«, »Filozofije revolucije« Gaje Petrovića, pa i analiziranih autora. Ali to dakako nije dokaz da je »Gola istina« genijalno djelo, a ostalo nabrojeno »smeće«!

nologiji pripada u strasne »političke referate« – sav je usmjeren na osudu bivšeg režima, tvrdnja za tvrdnjom slijede bez ikakvog zasnivanja na činjenicama, navodima iz nekih istraživanja ili barem uvidima u anketna ispitivanja. Tako se primjerice tvrdi: »Tadašnja društveno-politička literatura bila je pisana nedemokratski u osnovi na autokratski način tako da ju je mogao razumjeti samo mali broj građana, bila je pisana za samoupravna tijela u kojima je bila aktivna samo manjina.« (valjda je ipak Skitareliću bila razumljiva kad o njoj tako suvereno sudi!). Mislim da će za brojne ljude od struke biti interesantna ova nova klasa literature »pisane nedemokratski u osnovi autokratski«! Skitarelić naravno ne objašnjava tu tvrdnju, ne navodi ni jedan jedini citat iz bilo koje »društveno-političke« knjige. Ima tu i canjugovskog spominjanja »staleža«, ali ne i objašnjenja »ostalih *staleža* samoupravnog društva«. On daje i kategoričke ocjene na temelju kondicionala »kad bi se«, »ako bismo«, kao u ovom stavku:

»Kad bi se postavilo pitanje o značenju pojedinih izraza te literature dobivao bi se veoma mali postotak točnih odgovora. Ako bismo postavili pitanje razumijevanja npr. 40 ovakvih izraza vidjeli bismo da veći dio tih termina ne razumije ni 50% onih koji posjećuju narodne biblioteke. Razumijevanje tih termina i tematike bio je ozbiljan problem režima jer se mora uzeti u obzir da je razumijevanje ovih termina i pojmova bio preduvjet za razumijevanje sredstava javnog obavješćavanja i informiranja kada su govorili o društveno-političkim zbivanjima.«

Kojih je to 40 termina (na str. 8 doduše navodi 13 termina, ali to ipak nije 40..., ali i za njih kaže: »...da su ti pojmovi u leksičkom smislu na prvi pogled prilično razumljivi, ali način na koji su se oni upotrebljavali, a ponajviše smisao koji im se pridavao, bio je zbunjujući i čitateljima narodnih biblioteka neshvatljiv«), kako je došao do podatka da 50% posjetilaca narodnih knjižnica (svih posjetilaca ili samo onih posjetilaca koji posegnu za »ideološkom literaturom«?) ne razumije te termine itd., itd – sve to ostaje misterija. A generalnu ocjenu o nečitarnosti daje na temelju uvida u »literarnu produkciju« samo dva autora: Vladimira Bakarića (13 naslova) i Dušana Dragosavca (9 naslova). Nigdje ni jedne riječi o tome što sve potpada pod termin »društveno-politička literatura«, kolikog je obima ta literatura bila, postoje li ikakve razlike među knjigama te vrste, nema ni riječi o referencama na koje bi se u svojim ocjenama oslonio itd., ali sve vrvi od presuda, eptiteta, izraza »navodno« i stavova da su te knjige »nekurentna roba... na putu su da se unište ili bace u more« itd. Skitarelić ima i ovakvu tvrdnju: »Sudbina knjiga ovih indolentnih, nemoćnih, zagrižljivih ljudi zabavljenih najviše samim sobom sada je kritična«.

Jasno je svakome tko je ikada radio sa studentima da diplomski radovi ne mogu biti »savršena djela«. Ali minimum pismenosti, ozbiljnosti u tretiranju teme i dokazivanja tvrdnji ipak se mora tražiti. Od toga u ovom diplomskom radu nema ničega. A najzgodnije je to da je cijeli diplomski rad svojim apriornim tvrdnjama suprotan osnovnom bibliotekarskom ponašanju: bibliotekar je

posrednik između korisnika i knjige i svaku knjigu, kao i svakog korisnika, mora ravnopravno tretirati, a svoje osobne sudove o autorima i korisnicima zadržati za sebe. Kako je to Skitarelić došao do zaključka da su V. Bakarić i D. Dragosavac »indolentni, nemoćni, zagrižljivi ljudi, zabavljeni najviše sami sobom«? I kakve to ima veze s njihovim literarnim djelima? I kako to B. Skitarelić povezuje svoje zvanje (bibliotekara) s odredbama etičkog kodeksa struke – prema kojemu bibliotekari »u radu moraju jasno razlikovati osobne od profesionalnih nazora« – ako ovakve kvalifikacije o ličnostima pisaca tako javno izlaže? Kako bi se B. Skitarelić osjećao i ponašao da o njemu kao čovjeku tako počne govoriti neki činovnik ureda kojemu je došao po neku ispravu? Mislim da bi za bibliotekarsku struku i općenito za javnost bilo dobro da se integralni diplomski rad B. Skitarelića objavi u »Vjesniku bibliotekara Hrvatske« – bez ikakvih intervencija u tekst. To predlažem redakciji časopisa.

A mentor takvog, krajnje lošeg i neosnovano pretencioznog, diplomskog rada je Aleksandar Stipčević, koji ga, štoviše, u svom »znanstvenom naporu« uzima kao referencu za ocjene o »nepotrebnim knjigama«! Da čovjek ne povjeruje! Ako je suditi po onoj narodnoj izreci: »Prema svecu i tropar«, čini se da ni svetac ni tropar u ovom slučaju nisu dorasli izazovu u koji su se upustili.

Spomenuo sam već u prvom dijelu knjige da je o temi »nepotrebna knjiga« pisala bibliotekarka Nada Jirsak, voditeljica Narodne knjižnice u Dubravi, Zagreb. Bio je to njen diplomski rad iz kojega se može zaključivati da je riječ o bibliotekarki s dobrim poznavanjem struke i iskustvom.

Temeljna je njena pozicija određena tvrdnjom da je »otpis knjiga pokazatelj aktualnosti fonda«. A otpis slijedi reviziju knjižnog fonda i »može se provesti po sljedećim osnovama: 1. amortizirane knjige; 2. nevraćene knjige – nisu vraćene nakon 2–3 godine uz pisane opomene; 3. izgubljene knjige – knjige koje su otuđene bez zaduženja; 4. nepotrebne knjige – neaktualne, koje se ne posuđuju. Svaka od ovih osnova govori nam ponešto o fondu knjižnice, a nedvojbeno i o potrebi korisnika.« Raspravu o »nepotrebnim knjigama« promatra samo u segmentu »narodnih knjižnica«.

Važno je naglasiti njen stav da su nepotrebne knjige one koje su »neaktualne, koje se ne posuđuju«. Time je rečeno zapravo sve ono što kao osnovno, kao polaznu točku, treba reći, tj. ono čime se mora voditi bibliotekar profesionalac. Takav stav, ako se dosljedno provodi, isključuje animozitet ili pristranost bilo koje vrste. »Neaktualnost« knjige Nada Jirsak poistovjećuje, dakle, s »neposudivanjem«. Iz uredno vođene evidencije svakom bibliotekaru lako je zaključiti koje se knjige ne posuđuju i koliko dugo zauzimaju dragocjeni prostor za odlaganje knjiga.

Ipak je pri detaljnijem razmatranju ove odredbe (u poglavljima: »Cenzura u narodnim knjižnicama« i »Nepotrebna knjiga u narodnim knjižnicama«) morala navesti dileme na koje bibliotekar nužno nailazi, a koje se ne mogu uvijek

razriješiti pozivom na »neposuđivanje« (riječ je, uz ostalo, i o društvenim prilikama u kojima se financiraju izdanja koja su dominantno režimski i politički dekor...), pa je u odlučivanju bibliotekar često upućen na osobnu, ali profesionalno motiviranu odluku. Evo nekih stavova Nade Jirsak iz kojih se to vidi:

»U svome poslu nabave knjiga za narodnu knjižnicu knjižničar mora poštovati i neka općeprihvaćena moralna i estetska načela. Uzevši u obzir moralna načela, kad mu se u rukama nađu naslovi koji generiraju genocidne ideje, mržnju i zlo, knjižničar će na sebe preuzeti ulogu odgovorna selektora i odlučiti da su te knjige narodnoj knjižnici *nepotrebne*... Knjižničar će, naime, često uočiti začudnu činjenicu da korisnici narodne knjižnice danas rijetko ili uopće ne posuđuju vrijedna djela svjetke klasične baštine. Kao primjer pri tom je moguće navesti sljedeće: u narodnoj knjižnici Dubrava za Shakespearovim *Sonetima* nije u tijeku pune četiri godine posegnula ni jedna jedina korisnička ruka. Jednako tako, nažalost, samuju i djela brojnih nobelovaca, istaknutih svjetskih pjesnika i prozaika. Unatoč tomu, knjižničar će, vjeran svom estetskom, selektivnom kriteriju, na policu iznova stavljati stihove i prozu klasika poput Shakespeara, Milтона, Pounda, Mallarmea, Melvilla, Trakla i drugih...«

Sve u svemu, vidi se da je kategorija »nepotrebna knjiga« za knjižničare vraški složeno pitanje, u čemu treba imati na umu bitne razlike između vrsta knjižnica ako je riječ o »nepotrebnim knjigama«. Očito je, zatim, da je u razradi Nade Jirsak »neposuđivanje« od bitnog na kraju ostao važan, ali ipak »pomoćni« kriterij, a da je nužno voditi se i drugim kriterijima (»političkim, moralnim i estetskim«), uključivo i temeljitim razumijevanjem korisničke populacije kojoj je narodna knjižnica namijenjena. Jasno je da se u razmjerno kratkom diplomskom radu nisu mogle izbjeći nedorađenosti i nepreciznosti, ali je tekst posebno vrijedan zbog načina na koji je tema »nepotrebna knjiga« postavljen. Šteta je što obje bitne komponente za odluku o određivanju »nepotrebnosti knjige« (»neposuđivanje« i »prosudbe knjižničara«) nisu podrobnije razrađene. Ipak, u usporedbi s ranije spominjanim lošim tekstom Borisa Skitarelića, ovaj rad Nade Jirsak je veoma poticajan, posebno time što u njemu nije izražena isključivost kakvu nalazimo u A. Stipčevića, koji joj je bio mentor.

Kako ocjeniti završni dio poglavlja o nepotrebnim knjigama u Stipčevićевой »Sudbini knjige«, ili poglavlja XV u knjizi »Socijalna povijest knjige u Hrvata« – prepuštam čitalacu na volju.²²⁹ Kako se moglo razabrati iz glasila HKD-a

²²⁹ »U Hrvatskoj nije bilo spektakularnih uništavanja Titovih djela i djela drugih komunističkih čelnika, ali je krajnji rezultat bio, zapravo, isti. Bez ikakve pompe i bez sažaljenja, knjige klasika marksizma-lenjinizma, teoretičara samoupravnog socijalizma, knjige o slavnim podvizima partizana tijekom NOB-a, sabrana djela J. Broza Tita, E. Kardelja, V. Bakarića i mnogih drugih koje su krasile police privatnih i javnih knjižnica, odlazile su potihom na vječni počinak – u poduzeće »Unija-papir« u Zagrebu i u slična poduzeća diljem Hrvatske, koja su sve te knjige otkupljivala za male novce kao sirovinu koju će preraditi i proslijediti tvornicama papira. Svi su se željeli što prije riješiti tog ideološkog dekora kojim su direktori poduzeća punili police u radnim sobama ili u salonima za goste, a članovi vladajuće stranke i primaće sobe u svojim stanovima. Pučke knjižnice su imale po deset, dvadeset ili trideset primjeraka pojedinih knjiga, koje su dobivale na dar i koje nitko nikada nije posuđivao, niti uzimao u ruke, ali koje se nijedan knjižničar nije usuđivao otpisati kao nepotrebne – sve do 1990. godine, kada se više nisu imali koga bojati, pa su s tim knjigama mogli uraditi ono što su činili i s

(»Novosti«) A. Stipčević je po Hrvatskoj držao i predavanja na temu »nepotrebna knjiga«. Ako mu je intonacija bila onakva kakvu smo zapazili u njegovu pisanju – onda treba reći da je uspješno pridonio psihozi »čišćenja knjižnica«, koja je ionako bila prisutna, pogotovo s obzirom na »bibliotekarski autoritet« što mu je pripisan. Sve bi od bibliotekara čovjek mogao očekivati, ali da će i sam davati nedvosmisleni podrške uništavanju knjiga teško je bilo očekivati! Na neki način time je sam sebe predstavio kao »savršenog cenzora« – kako glasi naslov jedne njegove knjige.²³⁰

drugima koje nitko nije tražio – otpisati ih i poslati u poduzeće »Unija-papir«.

Teško je u cjelokupnoj povijesti knjige naći jedno razdoblje u kojem je bez izravne prisile državnih vlasti uništeno toliko mnogo knjiga, kao što je to bilo nakon propasti komunističkog svijeta. Nikada nećemo saznati ni približan broj tih knjiga, no da se radi o zaista velikim količinama, nikakve sumnje u to ne može biti« (str. 358).

Eto dakle ipak još jednog priznanja iz bibliotekarskih redova o »(pre)vrednovanju knjižnih fondova« s kojim smo se imali prilike upoznati u prvom dijelu ove knjige, ovaj put priznanja koje još kao vrlinu navodi masovnost uništavanja »bez pompe i sažaljenja«!

A »bez pompe i sažaljenja« su uništavane i »knjige o slavnim podvizima partizana tijekom NOB-a«! Dakako! A jesu li isto tako »bez pompe i sažaljenja« uništavane knjige koje su govorile, ali i knjige koje se sada štampaju i koje govore o »slavnim zločinima ustaških koljača«?! Ili npr. knjiga koju je objavio Ivan Košutić: »Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu«, a koju je podvrgao temeljitoj kritici Slavko Goldstein: »Neprihvatljiva rehabilitacija ustaške NDH. Prikaz knjige Ivana Košutića 'Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu'«, u : Bilten 30, IV/V 1993., Židovska općina Zagreb. O tome nam uvaženi A. Stipčević ništa ne govori! A primjer iz Rijeke (K. Cuculić, »Novi list«, 17. 10. 2006.), gdje se na vrhu kontejnera za smeće »kočoperi« knjiga s naslovom »Jasenovac« također je poučan. Takve su knjige svakako »nepotrebne« u usporedbi s knjigama koje rehabilitiraju »ustašku NDH« kojoj je Jasenovac zaštitni znak, pa ih treba likvidirati!

Čitiranim stavom A. Stipčević u potpunosti slijedi »križarski pohod« Nedjeljka Mihanovića, što smo ga pratili ranije, ali i »instrukcije« dva čuvena »Naputka...« , što je navedeno i komentirano u prvom dijelu knjige. A iz toga proizlazi sve što se o »bibliotekarskoj etici« A. Stipčevića može i treba reći!

²³⁰ Za razumjevanje intelektualne (ideološke) usmjerenosti A. Stipčevića bilo bi svakom zainteresiranom čitaocu vrlo korisno pročitati njegovu knjigu : »Priča o hrvatskom biografskom leksikonu«, Matica Hrvatska, Zagreb, 1997. O dijelu sadržaja te knjige kritički prikaz je dao Čedomir Višnjić u »Komentaru s povodom. Frankovačka leksikografija«, »Identitet«, broj 23, august/kolovoz 1998., godina III, str. 32–33. Višnjić svoj prikaz završava ovako: »Knjiga Aleksandra Stipčevića postiže jedan krupan rezultat. Ona nam daje jak odgovor na pitanje kako smo tako brzo mogli stići tako nisko. Zato je svesrdno preporučamo svima koji čitaju ove prikaze.«

Nisam našao da bi na taj prikaz A. Stipčević odgovorio. Ali je to umjesto njega učinila novinarka M(irjana) Jurišić u članku: »Srpska posla usred Zagreba. Provala bijesa nad hrvatskim leksikonom«, »Večernji list«, 10. 9. 1998. Poenta je njenoga članka istaknuta: »U kolovoškom broju lista »Identitet« Srpskoga demokratskog foruma objavljen je pamflet kojemu je knjiga »Priča o hrvatskom biografskom leksikonu« dr. Aleksandra Stipčevića samo povod za najgrublje optuživanje Hrvata kao srbofoba.« Ali nije stala samo na tome: pominje i da u povodu izlaska prve knjige HBL imamo »...podjednako uspjesenu hajku čuvara ideološke čistoće u ondašnjem režimu.« Ni jedne riječi o meritumu spora, a pogotovo bože sačuvaj da spomene knjigu Gorana Babića: »Voćna salata ili pomirenje svih Hrvata«, Zrinski, Čakovec, 1988. koja vrlo argumentirano ukazuje na manjkavosti koncepta i izvedbe HBL. Evo jedne opaske G. Babića na str. 39: nakon što je citirao Krležu kaže: »I ovaj, nešto dulji, citat može se ponekome »učiniti« suvišnim, ali je već u početku ovoga teksta bilo rečeno kako je povijest u HBL-u predočena najvećim svojim dijelom ili u mantiji ili u panciru, dočim je za puk o kojemu Krleža zbori ostavljena ili ista ona vjekovna anonimnost u koju ga je stjerala dotadanja historija (kao historija vladajuće klase) ili je, pak, prezentirana kao nemušto tijesto, koje se tu i tamo nadimlje a po nejasnoj svojoj unutarnjoj energiji.« Zašto bi se spor oko poimanja i načina izlaganja povijesti morao okrstiti

Uz polemiku Kangrga – Stipčević još samo nekoliko kratkih napomena.

Ponajprije, nevjerojatno je kako je bilo moguće da Stipčević nigdje u članci-ma, ali ni u knjizi, ne spominje kao nepotrebne one knjige za koje je ravnateljica KGZ-a novinarki D. Vukov-Colić 1999. rekla kako im se te knjige nameću, iako ih oni (bibliotekari) ne smatraju potrebnim, a u Gradskom uredu za kulturu su ih označili kao smeće, pa bi u »vrijedna izdanja od nacionalnog značaja« tako pripadale knjige: Maje Freundlich, patera Vjekoslava Lasića, Anđelka Mijatovića, Zlatka Canjuge, Mile Balena, pa čak i knjiga Dinka Čuture (»brat predstojnika Gradskog ureda«, »Zarez«, I/5, 16. 4. 1999.). Budući da, primjerice, ne spominje »Hrvatski politički leksikon«, autora Hrvoja Šošića, kao »nekorisnu i nepotrebnu knjigu« – znači li to da i ona spada u »vrijedno izdanje od nacionalnog značaja«?! Ali što ćemo, valjda se na »jarkom svjetlu« kojim smo u tzv. demokraciji obasjani ne vidi »tama« ukoričena pod imenima navedenih i njima sličnih, u »izdanjima od nacionalnog značaja«! Takve knjige, dakle, nisu »nekorisne i nepotrebne«! Dapače!

Zatim, kao drugo, treba postaviti pitanje zašto tako »neupitni bibliotekarski autoritet« nije spomenuo baš nikoga od onih koji su o diskriminaciji i/ili uništavanju knjiga govorili prije dr Milana Kangrga? A iz dosad navedenog, kao i onoga što slijedi, vidi se da je toga bilo poprilično. Je li sve te ljude, njihova reagiranja, apele, zahtjeve, kritike itd. smatrao »nedostojnim« svoga olimpskog angažmana? A ako i uvažimo da su sve to bili dakako amateri (ili prikriveni »neprijatelji«), zašto je prešutio, tj. ignorirao izričiti zahtjev svoga, samo po bavljenju bibliotekarstvom, kolege Siniše Maričića? Zašto se nije osvrnuo na konstatacije svojih kolegica, tj. zašto nije demantirao ništa od onoga što su one iznijele u razgovoru s novinarkom Ninom Domazet? Stipčević je očito bio zadovoljan što su »nekorisne i nepotrebne« knjige izbacivane iz knjižnica »bez ikakve pompe i bez sažaljenja«. A da se »vlasi ne dosjete«, da osjetljive, bogobojazne i skrušene »uši nacionalno svjesnih« i »nacionalno egzaltiranih«, odnosno i »uši režima«

»uspjenjenom hajkom« ili još odvratnijim terminom »srbokomunizmom«? Može li se o ičemu u našoj sredini razgovarati a da se neslaganje ne odbacuje ad limine? I knjiga Stipčevićeva i članak M. Jurišić pokazuju kakvu nam je to »kulturu dijaloga« donijela tzv. demokracija 1990.h!

Kakva je nezadovoljstva pobudio »Hrvatski biografski leksikon« može se isčitati i iz teksta: Milan Kangrga, »In memoriam Danku Grliću. O jednom kulturno-povijesnom presedanu« (»Књижевна реч«, 1984.). M. Kangrga tekst počinje opaskom: »Na posljednjem zajedničkom izletu u podnožju Zagrebačke gore, kad mu je bolest već dobro nagrizla vitalitet, mjesec dana prije smrti, Danko Grlić me je uz laganu šetnju upitao, da li sam vidio kako je Hrvatski biografski leksikon (u izdanju Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, gdje je on sam godinama neumorno radio kao urednik za filozofiju) u svoj prvi svezak među »zaslužne Hrvate« uvrstio ratnog zločinca Andriju Artukovića, a onda još i Janka Bedekovića, zloglasnog šefa zagrebačke policije u staroj Jugoslaviji (»specijalistu« za članove KPJ i SKOJ-a). Danko je uzrujano govorio o tome, kako se tako nešto uopće može dogoditi, i pitao se koji su to kriteriji, na što smo već dospjeli, pa je nakon toga odlučno rekao: 'Grga, to ne možemo pustiti, a da se nešto kritički ne kaže! Valja o tome pisati. Ili ti ili ja, ali svakako treba pisati. Jer, sad su vrata otvorena i dano je »zeleno svjetlo«: slijedi rehabilitacija svih ustaških i inih zločinaca, ići će po toj logici Dido i Slavko Kvaternik, Pavelić i ostali.'« Zaista nevjerojatno: zločinac – »zaslužni Hrvat«! I to urednik HBL-a potpisuje!

ne bi bile uznemiravane – objasniti ćemo da su to bile one knjige koje su govorile, branile, veličale i objašnjavale taj nesretni »samoupravni socijalizam« kojega smo se na jedvite jade riješili! Stipčevićev polemički angažman protiv Kangrginih stavova nije stoga imao nikakve veze s onim što je potaklo raspravu, s nedopustivošću uništavanja knjiga, nego s nastojanjem da se zahuktalo uništavanje knjiga opravda!

Konačno, treća primjedba može biti sasvim kratka. Zašto je A. Stipčević čekao tako dugo (osam godina) da se oglasi, ako je već do tada bilo objavljeno mnogo štošta uznemirujućeg o uništavanju knjiga? On spominje slučaj u Slatini (iz 1993.), spominje i »slučaj Korčula« iz 1997./1998., ali ne spominje blistavu Saborsku hajku na udžbenike iz 1992. i s njom povezani nastanak dva famozna »Naputka...« – »dva brata blizanca« niti zaista sramotni napad na Vojina Jelića, ne spominje protest A. Lukežića (1994.), ne spominje »knjige na smetištu« u Puli 1996., ne spominje svoga kolegu D. Katalenca (iz 1994.), ne spominje ogorčenu reakciju A. Muzura (krajem 1997.), a »preskače« i izjavu ministra Škegra, koja mu je samo »fusnota« u obračunu s »neprijateljskim Kangrginim podvalama«. I nakon njegova članka slijedi niz kritičkih napisa, reakcija, izjava o uništavanju knjiga (I. Lasić D. Ugrešić, D. Vukov-Colić, Z. Maković, B. Čegec, V. Sekulić, V. Ivančić, V. Primorac, S. Šnajder, T. Gabrić, R. Dragojević) – a od »njega glasa čuti nije«! Zašto?

Bilo kako bilo, svojim me je redukcionističkim stavom A. Stipčević doveo u situaciju da barem neke njegove tvrdnje o toj literaturi provjerim (samo tiraž i nasilno naturanje te literature narodnim knjižnicama), što nikako ne znači ni valoriziranje, ni opravdavanje, ni omalovažavanje te tzv. »komunističke literature« – radi se naprosto o kvantitativnoj provjeri održivosti dviju tvrdnji A. Stipčevića.

Bilo bi zanimljivo, i korisno dakako, napraviti i cjelovitiji pregled ili analizu stanovitog broja naslova koji se mogu sasvim uvjetno grupirati u političku, ili samoupravljanju posvećenu, ili u marksističku itd. literaturu, usporediti njihovu nakladu i zatim ustanoviti koliko je od toga stiglo (na ovaj ili onaj način) u javne biblioteke. Imam na umu u prvom redu narodne knjižnice, ali se to naravno može proračunati i za školske itd. biblioteke. Budući da su knjige klasificirane po UDK sistemu, to i ne bi bio neizvediv zadatak, barem utoliko da se dobiju razmjerno pouzdani reprezentativni uzorci. Bilo bi isto tako dobro da se dobiju pouzdane informacije o primjerima na silu nametanih »golemih količina na dar (po 20–30 primjeraka), a koje su zauzimale dragocjeni prostor na policama.«

Ali kako A. Stipčević naročito apostrofira »klasike marksizma-lenjinizma«, a s neskrivenim animozitetom govori o knjigama D. Dragosavca i V. Bakarića, pokušao sam barem za nekoliko naslova ustanoviti njihovu nakladu i usporediti to s

brojem narodnih knjižnica koje su djelovale na tzv. hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom jezičnom području (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija s Vojvodinom, Crna Gora) i vidjeti koliko bi primjeraka pripalo pojedinoj narodnoj knjižnici.

Evo najprije podataka o broju knjižnica na području »hrvatskosrpskoga jezika«:

	Godina*				
Broj narodnih knjižnica:	1974.	1977.	1980.	1983.	1986.
SFRJ ukupno	16 808	19 630	23 553	26 424	28 143
SR BiH	2 195	2 558	3 123	4 002	3 490
SR Crna Gora	332	371	440	417	418
SR Hrvatska	2 960	3 182	3 676	3 945	4 219
SR Srbija (s Vojvodinom)	6 891	8 099	9 491	10 385	11 311

*Napomena: navodim godine koje su statistički najbliže iskazanim godinama izdanja navedenih knjiga.

Izvor: SFRJ–Savezni zavod za statistiku: Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak, Beograd, Februar 1989., str. 389

Naslovi što sam ih uzeo za usporedbu su:*

1. Marx-Engels, »Djela«, svezaka 1–46, »Prosvjeta«, Beograd, 1968.–1987., (latinica), naklada: 5000.;
2. V. I. Lenjin, »Dela«, svezaka 1–40, »Delta-press«, Beograd, 1979., (latinica), naklada: 4 000;
3. I. Kocon (gl.ur.), »Stvaranje Titove Jugoslavije«, »Otokar Keršovani«, Opatija, 1988., (latinica), naklada 8 000;
4. V. Bakarić, »Sabrana djela« I–IV, »Informator«, Zagreb, 1974., (latinica), naklada: 4 000;
5. D. Dragosavac:
 - 1) »Jugoslavensko jučer, danas, sutra«, »Globus«, Zagreb – »Delo«, Ljubljana, 1988. (latinica), naklada 2 000;
 - 2) »Zakon vrijednosti u staljinističkoj koncepciji«, »Centar za aktualni politički studij Narodnog sveučilišta grada Zagreba«, Čakovec, 1976., (latinica), naklada: 2 000;
 - 3) »Zbivanja i svjedočenja«, »Globus«, Zagreb – »Delo«, Ljubljana, 1985., (latinica), naklada: 2000;
 - 4) »Nacionalno i internacionalno«, »Centar za kulturnu djelatnost SSO«, Zagreb, 1978., (latinica), naklada: 2 000;
 - 5) »Političke rasprave«, »Centar za kulturnu djelatnost SSO«, Zagreb, 1981. (latinica), naklada: 2 000;
 6. Predrag Vranicki, »Historija marksizma« I–II, »CEKADE«, Zagreb, 1987., (latnica), naklada: 2000;
 7. Predrag Vranicki, »Samoupravljanje« 1 i 2, »Globus«, 1982., (latinica), naklada: 2 000;

* Napomena: Za knjige pod red. br. 1. – 4. tiraž je preuzet sa zadnje stranice knjige. Za ostale nisam mogao u knjigama naći podatak. Stoga sam konzultirao neke od izdavača (urednika te literature) koji su mi rekli da je u pravilu tiraž ove vrste literature bio između 1 000 i 2 000 primjeraka. Ovdje sam uzeo gornju cifru.

Ne treba naročito naglašavati da je navođenje ovih naslova (dodao sam dva naslova našega akademika, P. Vranickog, kojega ne treba čitaocima posebno predstavljati) potpuno izvan svakog pokušaja njihova »podecnjenjivanja«, »dijaboliziranja« ili pak »uzvisivanja«, »dogmatiziranja« i bilo kakvog »etiketiranja« – riječ je naprosto o naslovima knjiga koje su bile štampane, bile u javnoj upotrebi i koje su kao takve dokument. Neke od njih su upravo one knjige što ih Stipčević apostrofira, a koje bi u tom, njemu toliko omrznutom, »mraku« morale biti posebno »privilegirane«, posvuda gurane ili naturane i, naravno, morale bi se naći »na svakom kantunu«, ili »v sakom vuglu«, a nekmoli u narodnim knjižnicama. Stanje je daleko od toga. Usporedba naklade i broja narodnih knjižnica pokazuje koliki broj primjeraka otpada po jednoj narodnoj knjižnici, a kolika bi naklada trebala biti uz Stipčevićevu donju cifru onoga što je narodnim knjižnicama »stizalo« – »po 20-30 primjeraka« (naklada/broj narodnih knjižnica, uz pretpostavku da bi cjelokupna naklada dospjela u narodne knjižnice, proračun za Jugoslaviju, u zgradama za Hrvatsku, a za ostale čitalac to može lako sam izračunati):

Statistički broj primjeraka knjiga po nar. knjižnici »Stipčevićev račun tiraža«

Naslov	(tiraž / broj bibl.) SFRJ (HR)	(20 x broj bibliot.) SFRJ (HR)
1) Marx-Engels, »Dela« (1986.)	0,18(1,19)	562 860 (84 380)
2) V. I. Lenjin, »Dela« (1980.)	0,16 (1,09)	471 060 (73 520)
3) I. Kocon, »Stvaranje Titove Jugoslavije (1986.)	0,28 (1,90)	562 860 (84 380)
4) V. Bakarić, »Sabrana djela« (1974.)	0,24 (1,35)	336 160 (59 200)
5) D. Dragosavac, »Jugoslavensko jučer, danas, sutra (1986.)	0,07 (0,47)	562 860 (84 380)
6) D. Dragosavac, »Zakon vrijed. u stalj. koncepciji« (1974.)	0,12 (0,68)	336 160 (59 200)
7) D. Dragosavac, »Zbivanja i svjedočenja« (1983.)	0,08(0,51)	528 480 (78 900)
8) D. Dragosavac, »Nacionalno i internacionalno« (1977.)	0,10 (0,63)	392 600 (63 640)
9) D. Dragosavac, »Političke rasprave« (1980.)	0,08 (0,54)	471 060 (73 520)
10) P. Vranicki, »Historija marksizma« (1986.)	0,07 (0,47)	562 860 (84 380)
11) P. Vranicki, »Samoupravljanje« (1980.)	0,08 (0,54)	471 060 (73 520)

Razlike između onoga što donekle faktički jeste bilo moguće (ako zanemarimo sve ostale biblioteke u kojima bi se navedena literatura po prirodi stvari mogla/morala naći) i onoga što imputira A. Stipčević toliko su velike da njegove tvrdnje ne mogu biti prihvaćene ni kao »figurativan izraz« (tiraž bi morao biti veći 70 do 281 put od onoga kakav je stvarno bio, uzmemo li ekstremne cifre).

Potražio sam u raspoloživim e-katalogima šest naših najznačajnijih *narodnih* biblioteka koliko je primjeraka navedenih naslova registrirano (krajem 2008. godine)²³¹ i evo rezultata što sam ih dobio (Knjižnice grada Zagreba, koja u svom sastavu ima 37 ogranaka sa 49 punktova, Narodna knjižnica »Marko Marulić« iz Splita, Gradska i sveučilišna knjižnica u Osijeku, Gradska knjižnica Zadar, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić« Šibenik i Gradska knjižnica Rijeka, a navodit ću poradi uštede u prostoru samo naziv grada, a ne i puni naziv biblioteke; pritom sam računao sve primjerke, bez obzira da li su u »slobodnom pristupu«, u »spremištu«, u »deponu«, u »arhivu«, u »zatvorenom spremištu«):

1) Marx-Engels, Dela, t. 1–46: Zagreb *ima* jedan kompletan primjerak (u samo jednom od svojih ogranaka) i jedan nepotpun primjerak (od toma 19. do kraja, u podružnici koja je vezana uz taj ogranak); Split *ima* jedan (kompletan) primjerak; Osijek *nema* to izdanje; Zadar *nema* to izdanje; Šibenik *nema* to izdanje; Rijeka *ima* pet kompleta (zaključujem prema navedenim inventarskim brojevima, premda mi iskaz nije sasvim jasan). Sumirajmo: od šest biblioteka tri *imaju*, a tri *nemaju* Marx-Engels Dela, a u svemu ih je samo sedam (i jedna polovina) izdanog kompleta. Sveukupno ima 7 kompleta (uz rezervu prema iskazu u Rijeci); 2) V. I. Lenjin, Dela, t. 1–40: Zagreb *ima* jedan primjerak kompleta (u samo jednom od svojih ogranaka); Split *nema* to izdanje; Osijek *nema* to izdanje; Zadar *nema* to izdanje; Šibenik *nema* to izdanje (ali ima »Izabrana djela« u 16 tomova, izdanje 1961.–1962.); Rijeka *nema* to izdanje. Sumirajmo: od šest biblioteka samo jedna *ima*, a pet ih *nema* izdanje: V. I. Lenjin Dela. Sveukupno ima 1 primjerak kompleta;

3) I. Kocon (ur.), Stvaranje Titove Jugoslavije: Zagreb *ima* 12 primjeraka u 11 ogranaka; Split *nema* tu knjigu; Osijek *nema* tu knjigu; Zadar *ima* jedan primjerak te knjige; Šibenik *nema* tu knjigu; Rijeka *ima* tri primjerka knjige (u ogranku izvan Rijeke). Sumirajmo: od šest biblioteka samo dvije knjigu *imaju*, a četiri je *nemaju*. Sveukupno ima 15 primjeraka;

4) Bakarić V., Sabrana djela I–IV: Zagreb *ima* 13 primjeraka kompleta (u četiri ogranka, a k tome samo dva sveska u tri ogranka i tri sveska u jednom ogranku); Split *ima* jedan komplet; Osijek *nema* ovo izdanje; Zadar *nema* ovo izdanje; Šibenik *nema* ovo izdanje; Rijeka *ima* jedan komplet ovoga izdanja. Sumirajmo: od šest biblioteka dvije *imaju*, a četiri *nemaju* ovo izdanje. Sveukupno ima 14 primjeraka kompleta;

5) D. Dragosavac:

a) Jugoslavensko jučer, danas, sutra: Zagreb *ima* 9 primjeraka (u šest ogranaka); Split *ima* 4 primjerka; Osijek *nema* te knjige; Zadar *ima* 1 primjerak te knjige; Šibenik *nema* tu knjigu; Rijeka *ima* 2 primjerka ove knjige. Sumirajmo: od šest biblioteka četiri *imaju* ovu knjigu, a dvije *nemaju*. Sveukupno ima 16 primjeraka ove knjige;

b) Zakon vrijednosti u staljinističkoj koncepciji: Zagreb *ima* 1 primjerak; Split *nema* tu knjigu; Osijek *nema* ovu knjigu; Zadar *nema* ovu knjigu; Šibenik *nema* ovu knjigu; Rijeka *nema* ovu knjigu. Sumirajmo: od šest biblioteka jedna *ima*, a pet ih *nemaju* ovu knjigu. Sveukupno

²³¹ Bilo bi instruktivno imati podatke i o svim knjigama ovdje navedenih autora. Međutim, za to bi bio potreban zaista veliki prostor i stoga te podatke, premda sam ih prikupio, ne mogu ovdje donijeti, pa, dakako, ni komentirati. Mogu ipak reći da postoje velike razlike među nabrojenim bibliotekama u broju naslova i broju primjeraka navedenih autora. Premda nekih naslova ima u većem broju primjeraka (a neki se zaista mogu otpisati s obzirom na funkciju narodne knjižnice), nekih naslova i nema, a u ponekim je bibliotekama broj naslova veoma skroman. Sve u svemu, mislim da se može reći: ne bi se moglo tvrditi da se naše biblioteke guše u obilju ovdje spomenute »ideološke« literature.

ima 1 primjerak knjige;

c) Zbivanja i svjedočenja: Zagreb *ima* 12 primjeraka (u šest ogranaka); Split *ima* 4 primjerka ove knjige; Osijek *ima* 4 primjerka knjige; Zadar *ima* 1 primjerak knjige; Šibenik *nema* ovu knjigu; Rijeka *ima* 1 primjerak ove knjige. Sumirajmo: od šest biblioteka pet ih knjigu ima, a jedna biblioteka je *nema*. Sveukupno ima 22 primjeraka ove knjige;

d) Nacionalno i internacionalno: Zagreb *ima* 3 primjerka (u jednom ogranku); Split *nema* ovu knjigu; Osijek *nema* ovu knjigu; Zadar *nema* ovu knjigu; Šibenik *nema* ovu knjigu; Rijeka *ima* 1 primjerak ove knjige. Sumirajmo: od šest biblioteka dvije *imaju*, a četiri *nemaju* ovu knjigu. Sveukupno ima 4 primjerka ove knjige;

e) Političke rasprave: Zagreb *ima* 1 primjerak; Split *nema* ovu knjigu; Osijek *nema* ovu knjigu; Zadar *nema* ovu knjigu; Šibenik *nema* ovu knjigu; Rijeka *nema* ovu knjigu. Sumirajmo: od šest biblioteka jedna *ima*, a pet ih *nema* ovu knjigu. Sveukupno ima 1 primjerak ove knjige;

6) P. Vranicki:

a) Historija marksizma I–II: Zagreb *ima* 22 primjerka (u 14 ogranaka); Split *nema* ovo izdanje (ali ima 1 primjerak izdanja iz godine 1978.); Osijek *nema* ovo izdanje (ali ima 2 primjerka: izdanje iz 1971. i 1978.); Zadar *nema* ovo izdanje (ali ima 1 primjerak izdanja iz 1961.); Šibenik *nema* ovu knjigu; Rijeka *ima* 2 primjerka (uz to ima i po 1 primjerak izdanja iz 1971. i 1975.). Sumirajmo: dvije biblioteke *imaju*, a četiri *nemaju* ovo izdanje. Sveukupno ima 24 primjerka kompleta;

b) Samoupravljanje 1 i 2: Zagreb *ima* 4 primjerka (u tri ogranka); Split *nema*; Osijek *ima* 1 primjerak; Zadar *nema*; Šibenik *nema*; Rijeka *nema*. Sumirajmo: od šest biblioteka dvije *imaju*, a četiri ih *nema* ovu knjigu. Sveukupno ima 5 primjeraka ove knjige.

Da li je taj broj »opake ideološke« literature velik ili malen i da li je takva literatura, kao opaki virus, sve navedene biblioteke baš »napala« – ostavljam čitaocu da prosudi. Svakako je i broj i rasprostranjenost ekstremno manja od onoga što tvrdi A. Stipčević. A kad bi se još dodale i školske biblioteke, pa zatim i specijalne biblioteke (visokoškolske, institutske), statistika bi pokazala da je floskula o »nasilnom naturanju ideoloških knjiga« minhauzenovska!

Ali ako i ima neke istine u njegovoj tvrdnji – gdje su onda te silne knjige nestale? Ako su u narodne knjižnice ti i slični naslovi »stizali u potocima« ili »u gomilama« – kako to da ih je sad tako malo? Isparile? Pobjegle u ilegalu? Otpisane, jer su bile čitane toliko da su se uništile ili pohabale? Baš onako (mutadis mutandum) kako je to duhovito opisala jedna zagrebačka knjižničarka koja radi na poslovima zaštite knjižne građe... »*Najčešći razlog otpisa naslova srpskih autora i knjiga na ćirilici bio je oštećenost i dotrajalost, a budući da su najoštećenije knjige one koje se najviše posuđuju i čitaju, ispada da su naslovi srpskih autora u Zagrebu bili pravi bestseleri, a knjige na ćirilici višestruko rade čitane nego na latinici!*«²³²

Nije na bibliotekarima, dakle, da išta a priori tvrde, brane ili napadaju. Treba

²³² Vidjeti u članku Davorke Vukov-Colić: »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez«, 1/16, 15. 10. 1999.

prije svega konstatirati činjenično stanje da bi se moglo trezveno, bez mržnje i naklonosti, lege artis moglo proučavati. Razbacivanje ocjena »od oka«, floskule, konfabuliranje, pa i falsificiranje ne priliče ozbiljnom pristupu problemu.

Stavovi Milana Kangrge i Aleksandra Stipčevića su tipološki oprečni stavovi i kao takvi bitni su za razumijevanje zajedničkih obilježja fenomena uništavanja knjiga, ali i za razumijevanje pravca razvoja bibliotekarske profesije – precizno kako su ga još 1989. naznačile Aleksandra Horvat i Tatjana Aparac-Gazivoda, kao »zanimanja koje samo sebe kontrolira«, koje ima »visoki stupanj samokontrole ponašanja u skladu s etičkim kodeksom profesije«. Baš Stipčevićevi stavovi zorno pokazuju kako u bibliotekarskim redovima postoje prepreke za takvu realizaciju bibliotekarstva. Aleksandra Horvat je i 2002., povodom Izjave o slobodnom protoku informacija, konstatirala da je »pitanje koliko je doista (ta Izjava – opaska A. L.) prihvaćena među našim knjižničarima«, a »da naš etički kodeks nema snagu nepisanog zakona, koju bi morao imati, poznato je«. Koliko su Stipčevićevi stavovi bili usklađeni s intencijama dominantne politike prema knjizi 1990-ih, toliko su i odstupali od takvog smjera profesionalizacije bibliotekarstva jer profesionalno utemeljeno bibliotekarstvo ne bi dozvolilo da knjige, ma kako u fondu pristigle, ma koliko ih bilo i ma kojega su sadržaja, budu samovoljno, bez »pompe i sažaljevanja« eliminirane (bačene u smeće, poslane u rezaonice papira, spaljivane, rasipane po ulici itd.), pogotovo da se još cinično i »slavodobitno« govori, kako to čini A. Stipčević, da i kad »nije bilo spektakularnih uništavanja... ali je krajnji rezultat bio, zapravo, isti. Bez ikakve pompe i bez sažaljenja«. Profesionalno bibliotekarstvo mora osigurati da se sve uredno zaprimljene knjige u fondu biblioteke podvrgavaju redovitoj, stručnoj i savjesnoj reviziji i da se, kad je i ako je potrebno, otpisuju po proceduri što ju je ustanovila profesija (bez obzira koliki bio broj otpisanog). A organski bi dio toga profesionalnog postupka podrazumjevio i potanke Izvještaje o provedenoj reviziji i naročito o prijedlogu za otpis (obrazloženje o broju, vrsti, razlozima otpisa) koji bi bili javno dostupni – jer knjižni su fondovi ne samo kulturno dobro, nego i javno dobro, a ne »prčija« bilo kojeg bibliotekara, ravnatelja ili pak kakvog političara ili »duhovnika« koji bi o njima mogao samovoljno odlučivati.

Ova debata isto tako pokazuje da petnaestogodišnje »vrludanje« u profesionalizaciji nije bilo slučajno. Najprije stihijska praksa (pre)vrednovanja fondova, a onda, preko Zakona o knjižnicama legalizacija. Baš kao kod »divlje gradnje«. U čekanju *lex ferenda* »zastarjelost knjige« postaje dominantni kriterij »otpisa«, onda se osam godina oteže s donošenjem Pravilnika o reviziji i otpisu, a Upute za njegovo provođenje se ne donose ni do danas. Naposljetku, usprkos svim deklaracijama, etičkim kodeksom nikako da se ustanove ni sankcije za neprofesionalne postupke. Sve je to, dakle, išlo na ruku stihijskoj praksi »(pre)vrednovanja knjižnih fondova«, koja je započela prevratom 1990-ih!

Je li za sve to odgovoran onaj dio javnosti koji je javno izrazio nezadovoljstvo uništavanjem knjiga?

* * *

Debata o fenomenu uništavanja knjiga nije ovom polemikom bila završena, zaključena ili iscrpljena. Uz to što smo doživjeli i prvi sudski proces u vezi s knjigocidom i presudu, ali *ne za uništavanje* knjiga, nego *za kritiku uništavanja* knjiga,²³³ još su za spomenuti i dva važna priloga razumijevanju fenomena uništavanja knjiga: 1) Tribina pod nazivom »Hrvatske knjižnice. I knjige bacaju, zar ne?«, održana u Zagrebu 7. 5. 1999. i 2) tri članka novinarkе Davorke Vukov-Colić objavljena u »Zarezu«.

I na jednom i na drugom kratko ću se zadržati, dok će o sudskom procesu biti kasnije posebno govora.

Tribinu »Hrvatske knjižnice. I knjige bacaju, zar ne?« organizirao je Institut Otvoreno društvo iz Zagreba. Održana je u prostoru toga Društva, a uz voditelja Bojana Munjina, učesnici su bili: Zvonko Maković, Branko Čegec, Igor Lasić i Ante Lešaja. Nema podatak koliko je ljudi skupu prisustvovalo, ali je dvorana u kojoj je održavan bila ispunjena. Isto tako, ne znam jesu li izlaganja steno-grafski (ili diktafonom) pribilježena, a i moje su bilješke razmjerno šture. Ostaje pogledati kako je to u novinama prikazano.

Našao sam da je samo »Novi list« (10. 5. 1999.) donio informaciju novinara Tomislava Klauškog i nekoliko mjeseci kasnije »Zarez« (15. 10. 1999.) Spomenula ju je i novinarka Davorka Vukov-Colić. I to je sve. Posvemašnje ignoriranje i šutnja. Čak ni u »Novostima«, središnjem glasilu HKD-a, nigdje nije bilo spomena o tribini. Članak T. Klauškog je naslovljen: »Tribina Instituta Otvoreno društvo: prekršeni zakoni, dotjerana povijest, uništena kultura. I knjige se mogu ubiti«. A sažetak ispod naslova glasi: »Javnost je rekla svoje o bacanju u smeće 400 knjiga u Korčuli, ali je prešutjela ostala čišćenja knjižnica, od školskih do onih u susjedstvu, kao i rušenja spomenika, ili u rezalište otpremljenih 40.000 kompleta enciklopedija JLZ-a što ga je osnovao Krleža«.

Izlaganja na tribini snažno su bila obilježena sudskim procesom Milanu Kangrgi pa tako i počinje članak:

»‘Ako jedan ubojica može biti počasna straža pokojnom ministru obrane, čudno je kako se pravda istjeruje na, uvjetno rečeno, bezazlenom slučaju kritike bacanja knjiga’. Ova rečenica Zvonka Makovića, povjesničara umjetnosti i, po vlastitom priznanju, »kroničara kulture« samo je nastavak sage o najpoznatijem – i zato paradigmatičnom – slučaju bacanja knjiga iz Gradske knjižnice u Korčuli, koji je svoj privremeni epilog dobio sudskom presudom. Ali

²³³ To je presuda koju sam već spominjao. Cjelokupan predmet toga sudovanja obraditi će se u trećem dijelu knjige »Pravosuđe i fenomen uništavanja knjižne građe«, na što sam također već upozorio čitatoca.

ne počiniteljima, nego kritičarima... 'Pitanje čišćenja biblioteka samo je tragična epizoda koja pokazuje koliko je teško mobilizirati javnost na tom pitanju', naglasio je Branko Ćegek, pisac i nakladnik, na javnoj tribini Instituta Otvoreno društvo. I nije puno pogriješio. Javnost je tiho jaukula na slučaj korčulanskog knjigocida, ali je prešutjela ostala čišćenja knjižnica, od školskih do onih u našem neposrednom susjedstvu²³⁴. Jednako tako, javnost je ostala nijema na brojne slučajeve demoliranja spomenika kulture, zataškavanja kulturnog naslijeđa i diktiranja nove povijesti. 'Korčula je samo jedan u nizu barbarskih činova u svakom pogledu', rekao je na toj tribini Zvonko Maković«

A zatim je slijedio opis »korčulanskoga slučaja«, spomenuti su i neki drugi primjeri, utvrđeno je da sankcioniranja nije bilo za one koji su knjige uništavali.

»'To su sve pojedinosti bolesnog općeg', komentirao je Zvonko Maković. 'Strah se povlači od dna do vrha: Nitko ne zna kad će ga dočekati inkvizitor – hoće li to biti školski portir, knjižničar ili sam ministar'. (...) 'U Hrvatskoj se danas pojavljuju tek pojedinačni oblici otpora. Informacije se vrte uvijek u istom krugu ljudi, u istoj sredini. Stvari nikad ne poprime odgovarajuću dimenziju', nadovezao se Branko Ćegek. Zato se razvlači saga o paradigmatičnoj situaciji u korčulanskoj knjižnici, a šuti se na spaljivanje knjiga u Velikoj Gorici, Slatini ili pak Splitu, gdje je izgorjelo čak 15 kubičnih metara knjiga²³⁵. Ili na ispražnjavanje polica školskih knjižnica... Zvonko Maković imao je potresan primjer za kraj priče o uništavanju knjiga i dotjerivanju hrvatske kulture. Jedno od najznačajnijih djela hrvatskog, ali i svjetskog kiparstva bio je spomenik u Kamenskoj, blizu Požege... Bakićeva »rascvjetala forma« bila je ponos hrvatske umjetnosti... 'Pod njega je jedanaest puta podmetan eksploziv i djelići su fricali u krugu od sedam kilometara... Knjige je ipak moguće ponovno tiskati. Novi Bakićev spomenik, međutim, nije moguće izgraditi.'«

Šutnja i ignoriranje tribine na kojoj je najviše govoreno o šutnji i ignoriranju uništavanja kulturnih dobara ironična je igra sudbine, ali i bitno obilježje postojeće situacije u Hrvatskoj jer uništavanje knjiga »samo je epizoda« u sveobuhvatnijoj ofenzivi »demoliranja spomenika kulture, zataškavanja kulturnog naslijeđa i diktiranja nove povijesti«.

²³⁴ Spominjana su čišćenja iz zagrebačkih knjižnica, zato je riječ o »neposrednom susjedstvu«.

²³⁵ U Splitu formalno nije izgorjelo »15 kubičnih metara knjiga«, a u Slatini također knjige formalno nisu spaljene, dok su u Velikoj Gorici zaista knjige odvezene u spalionicu (kotlovnice škole). Naglašavam ovo »formalno nisu spaljene«, iako knjige masovno odvezene na smetlište bivaju uništene na dva načina istovremeno: mehanički (zaravnavanjem terena buldožerima), i faktičnim paljenjem. Svima je poznato da se deponiji pale, vatrom »saniraju« – pa ta sudbina čeka i knjige koje se na deponijima nađu. Tako je bilo i s knjigama koje su »bacane u kontejnere za smeće« u Korčuli. Bacanje u smeće i paljenje knjiga u Hrvatskoj su identični! Kad se ponekada oponira primjedbama o uništavanju knjiga, odnosno usporedbama sa nacističkim paljenjima knjiga, onda treba reći da je taj prigovor »fiškalski« i pun licemjerja. Ne, nisu knjige dovožene na trgove i tamo ritualno, uz plesove, izvikivanje režimskih političkih parola, otkanja, ili podvikivanja spaljivane! Teško da bi se to u datim okolnostima međunarodnih prilika moglo događati! Ali rezultat je isti, dijelom prilagođen prilikama i izvođen načinom koji je dobro formulirao A. Stipčević: »U Hrvatskoj nije bilo spektakularnih uništavanja Titovih djela i djela drugih komunističkih čelnika, ali je krajnji rezultat bio, zapravo, isti. Bez ikakve pompe i bez sažaljenja, knjige klasika marksizma-lenjinizma, teoretičara samoupravnog socijalizma, knjige o slavnim podvizima partizana tijekom NOB-a, sabrana djela J. Broza Tita, E. Kardelja, V. Bakarića i mnogih drugih koje su krasile police privatnih i javnih knjižnica, odlazile su potihom na vječni počinak – u poduzeće »Unija-papir« u Zagrebu i u slična poduzeća diljem Hrvatske, koja su sve te knjige otkupljivala za male novce kao sirovinu koju će preraditi i prosljediti tvornicama papira.« Naravno, na isti se način postupalo i s nekim drugim, a ne samo tzv. komunističkim, knjigama.

Davorka Vukov-Colić je u »Zarezu« 1999. objavila dva, a ožujka 2000. godine i treći članak o pitanjima koja se tiču fenomena uništavanja knjiga.²³⁶ Već i po naslovima se naslućuje što je u svakom od njih osnovna tema. Ovdje ću ukazati samo na ono što izravno upućuje na diskriminaciju i uništavanjem knjiga.

U prvom članku, »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama« najprije se ukazuje na dramatično stanje knjižnih fondova u zagrebačkim knjižnicama citirajući ravnateljicu KGZ-a Anku Katić-Crnković:

»Situacija s knjižnim fondom posljednjih je godina zabrinjavajuća, ali od 1998. postaje dramatična – komentira ravnateljica pustoš na policama narodnih knjižnica metropole u kojima je na različitim, uglavnom ravnateljskim poslovima, provela trideset pet godina«. I zatim uspoređuje ranije stanje, kad je bilo »...puno više razumijevanja za knjigu nego u drugim sredinama i uvijek se nabavljalo sve novo što je izlazilo.« Ukratko, nedovoljna sredstva ograničavaju knjižnice da dostignu propisane standarde (knjiga po stanovniku), iako broj korisnika raste pa je zadovoljenje njihovih potreba bitno otežano. U svemu se tome »...sve ozbiljnijim problemom ponovno pokazuje sporni otkup tzv. društveno vrijedne knjige«. Uglavnom je pribavljanje knjiga preko ministarstva (culture) bilo zadovoljavajuće, ali je velikih teškoća bilo s Gradskim uredom za kulturu. »Bilo je razdoblja kada su na taj način kupljeni naslovi doista zadovoljavali kriterij vrijedne knjige, no sredinom devedesetih počelo se otkupljivati svašta. 'Otkupom se provodila svojevrsna socijalna politika – veli ravnateljica Knjižnica grada Zagreba – Netko izda knjigu i ne može je prodati, pa je otkupi Gradski ured za kulturu da bi autor imao od čega živjeti! Sve se to može, ali ne može ići na račun građana hrvatske metropole, knjižnica i poreznih obveznika.' Zakon o financiranju javnih potreba u kulturi donosi odluku da su Sabor i tijela lokalne uprave i samouprave dužna donijeti kriterije za sve kulturne djelatnosti putem kojih se financiraju javne potrebe, a budući da njih nema, otvara se polje – što bi rekao Rahbari – tržnice, pristranosti i improvizacije.»

Otkup smeća. Nakon nekoliko razgovora s pročelnikom za kulturu Mladenom Čuturom i pisma kolegija za nabavu knjiga KGZ-a u kojem Knjižnice traže da se otkup u potpunosti prepusti bibliotekama, pročelnik je na to pristao, no ubrzo se – prema ocjeni ravnateljice – dogodilo nešto neprihvatljivo: »Svaki čas dobivala sam zagovor za kupnju neke knjige koju kolegij za nabavu nije prihvatao. Kada nismo dopustili da nam diktiraju izbor, od ove je godine opet odlučeno da Gradski ured sam izravno otkupljuje 10 posto svezaka. Na taj su način navodno kupljene neke knjige koje mi nikada ne bismo izabrali. Kažem navodno, jer mnoge od njih nismo ni vidjeli, budući da nikada nisu došle do nas, jer su službenici u Uredu rekli da nam ne žele slati *smeće*. O kupljenim naslovima stoga doista ne možemo dati svoj sud, jer do njih nismo mogli doći, iako smo u nekoliko navrata tražili da nam ih pošalju.»

Zatim D. Vukov-Colić navodi nekoliko naslova takve literature kojima su autori: M. Freundlich, Z. Canjuga, M. Balen, A. Mijatović, pater V. Lasić, D. Jelčić, D. Čutura. »Među knjigama od nacionalnog značaja za hrvatsku kulturu Ured svojim izborom potvrđuje i brošure *Postanite samopouzdanj, Vježbajte svoju koncentraciju i Provjerite pamćenje*, sve u izdanju *Naklade Slap*.«

²³⁶ To su, redom objavljivanja: 1) »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama«, »Zarez« I/5, 16. 4. 1999.; 2) »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez« I/16, 15. 10. 1999.; 3) »Financiranje kulture Zagreba. Obračun kod O. K. kulture«, »Zarez«, II/27, 16. 3. 2000.

Zaključni je dio članka:

»Sudeći po tome koliko se knjižnice u metropoli snabdijevaju novim naslovima (kako li je tek u ostatku Hrvatske!) i što se smatra izuzetno vrijednom knjigom, Zagrepčani će odskora moći tek buljiti u novopodignuti spomenik ocu hrvatske književnosti Marku Maruliću ispred nekadašnjeg NSK-a, ali u knjižnicama neće moći posuditi knjigu s njegovim djelima, još manje pratiti recentne beletrističke naslove. U službenoj kulturi kojoj je stalo samo do celofana, novac će prije otići na betonske bazene sa spomeničkim gomoljima negoli u suvremeni razvitak onoga što je Marulić započeo prije pola milenija.«

Za razumijevanje klime pogodne za uništavanje nepodobne literature važan je tekst uz tabelu nabavki i otpisa knjiga u nizu od jedanaest godina »Stanje knjižnog fonda narodnih knjižnica Grada Zagreba od 1988. do 1998. godine«.

»Iz tablice se vidi da je opseg novonabavljenih svezaka u 1997, odnosno 1998. godini dramatično smanjen u odnosu na 1988. godinu. Tomu je naročito pridonijela mala nabava tijekom rata, naročito 1993, kada je nabavljena tek četvrtina knjiga u odnosu na 1988. godinu, te povećani otpis 1993. i 1994. godine (knjige na ćirilici, marksistička i ostala literatura iz bivšeg sustava²³⁷) koji je bio veći od nabave novih svezaka.«

Drugim napisom, »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, kritička je zapažanja iz prvog članka potvrdila i proširila obradom tri aktualna događaja: održanom Tribinom o uništavanju knjiga, sudskim procesom Milanu Kangrgi »zato što je kritizirao uništavanje knjiga« i sudskim procesom Zvonku Makoviću zato što je ukazao na sramotne postupke prema naslijeđu Ivana Meštrovića.

Članak počinje navođenjem fragmenata iz izlaganja na već spomenutoj tribini, ali nastoji pokazati da su uništavanje knjiga i sudski procesi povezane činjenice:

»Dok gnojni čirevi pretvorbenog čuda cure na sve strane, sudovi se bave tek rijetkim iznimkama tajkunske menažerije (Šoić, Barač, Miketić), ali zato Maković, bude li presuda izvršna, može doista i završiti u zatvoru. U društvu u kojemu još nitko nije ozbiljno odgovarao za gospodarski kolaps i vojsku nezaposlenih, u kojemu političari i državni službenici ne odgovaraju pred javnošću, ubojice šeću na slobodi, a ministri ne poznaju instituciju ostavke kao moralnoga čina, iluzorno je očekivati da će netko zbog onoga na što upozoravaju Kangrga ili Maković, iz neznanja, nemara, ideološke revnosti ili pretjeranog rodoljublja, svejedno, doista snositi bilo kakve posljedice. A štete su nepopravljive. (...) Sve u svemu, od 1991. godine u Hrvatskoj se požurilo s generalnim pospremanjem javnih knjižnica, te je 1992. godine samo u Zagrebu otpisano 54.956 knjiga, dok je Gradska knjižnica samo u 1994. otpisala 23.000 svezaka ili deset posto (prema svjetskim standardima otpis od 5 posto dozvoljen je samo u iznimnim prilikama kao što su potres ili poplava. 'Šalju nam faksove bez potpunih podataka, ne navodeći ni godinu, ni mjesto izdanja, ni broj primjeraka – iz čega bi se moglo mnogo toga iščitati' – kaže jedna zagrebačka knjižničarka koja radi na poslovima zaštite knjižne građe.

²³⁷ Ova je javno izrečena opaska o vrsti literature što se »otpisuje«, zatim vehementna i nervozna reakcija na »priče o micanju srpskih knjiga iz knjižnica« u »Večernjem listu«, pa napomene što ih je D. Vukov-Colić iznijela u svom drugom članku i, naposljetku, informacije koje sam imao iz »prve ruke« – sve je to bilo razlogom da sam se u istraživanju primjera uništavanja knjiga pozabavio i tzv. otpisom knjiga u Gradskoj knjižnici Zagreb 1994. godine.

‘Često se ne zna je li popis bio poslat prije ili poslije bacanja knjiga, iz njega nismo mogli dokučiti je li potpun ili nije, slali su ih tek da se udovolji formalnostima. Najčešći razlog otpisa naslova srpskih autora i knjiga na ćirilici bio je *oštećenost* i *dotrajalost*, a budući da su najoštećenije knjige one koje se najviše posuđuju i čitaju, ispada da su naslovi srpskih autora u Zagrebu bili pravi bestseleri, a knjige na ćirilici višestruko radije čitane nego na latinici! Kočić, Lazarević, Crnjanski, Andrić na ćirilici, svi su otpisani po osnovi oštećenosti.’ (...) Sve na kraju ipak ovisi o pojedincu, pa su u osječkoj Gradskoj knjižnici smanjili primjerke, ali zadržali naslove. U knjižnici Hrvatskog državnog sabora sačuvano je sve, jer je tako naložio Žarko Domljan. Da se na njegovu mjestu tih godina našao netko drugi – tko zna?²³⁸ (...) Točnih podataka o izlučivanju knjižne građe nema, dok Ministarstvo kulture upozorava da su slučajevi bacanja knjiga »izolirani ekscenčni slučajevi«, pa otuda i tvrdnje nekih vrlo uglednih sveučilišnih profesora (knjiga im je struka) u javnim polemikama da se zapravo i nije događalo ono što se događalo. Budući da se u nas društvo i sudstvo odnosi prema uništavanju knjiga kao prema *kavalirskom deliktu* (kao, uostalom, prema svoj javnoj imovini), koji nikoga posebno ne obvezuje, niti se zbog njega snose ozbiljne posljedice, tako je minorizirano i barbarsko bacanje knjiga u smeće na Korčuli i svedeno na bodulske čakule. Osuđen je Milan Kangrga, dok je tužiteljica u međuvremenu nagrađena izborom za ravnateljicu.«

U trećem članku, »Financiranje kulture Zagreba. Obračun kod O. K. kulture«, D. Vukov-Colić obrađuje stanje kulturnih ustanova i predviđena sredstva za njihov rad (ukupan iznos i raspored):

»Upravo u nestašici sredstava, kada je standarde trebalo sačuvati, novac je mimo programa curio na sve strane, za nove projekte, bez stručne verifikacije i procedure. (...) Destrukcija seže do tuda, a i način rada, da kulturni djelatnici znaju reći kako problem pročelnika nije pitanje nikakve politike, pa ni hadezeovske, ako je uopće postojala kakva politika, nego prvenstveno pitanje kulturne higijene.²³⁹ (...) U svemu tome najveći je ceh platila knjiga. Prošle godine Ministarstvo kulture podzakonskim je aktom propisalo minimalne standarde za narodne knjižnice, po kojima metropoli nedostaju dvije trećine knjiga. Sa 150.849 primjeraka u 1988. godini otkup se u 1998. smanjio na alarmantnih 61.413 komada (tablica 3), pa da dostigne hrvatske, ne svjetske standarde, Zagreb bi morao godišnje nabavljati 160.000 primjeraka.«

Ali ako za to nije bilo dovoljno novaca, bilo ih je »ipak« za »podsticanje

²³⁸ Nikako ne dovodeći u sumnju ovu konstataciju o saborskoj knjižnici, ipak moram navesti da postoji i drugačija informacija. U svom prilogu »Lepe knjige lepo gore« (»Prosvjeta«, broj 59 (669), Novembar 2003., str. 14) Svetozar Livada navodi i ovo: »Kad sam doznao od pouzdanog svjedoka da je izvršeno *čišćenje knjiga* i u biblioteci ondašnjeg Izvršnog vijeća Sabora i da su deponirane u dva kontejnera u dvorišnom dijelu, pokušao sam to provjeriti. Pošto sam posredovao za oko 160 naslova da se pokloni toj biblioteci dok sam radio u Arhivu za historiju radničkog pokreta, nijednog naslova od tih knjiga nisam više našao. Onda sam bio uvjeren da je to sistematski čin države prožete retrogradnom ideologijom, koja *naputcima*, snagom zakona, pogađa sve institucije. Zato me nije iznenadilo svjedočanstvo, da je zahtijevano *čišćenje* po nalogu i od dekana fakulteta.« Citirani članak Jasmine Kuzmanović (»Epoha na smetlišu. Knjige i spomenici, kao ideološki namještaj bivše epohe, mogu birati između reciklaže i muzeja«) s kraja 1990. godine pokazuje da je opaska S. Livade opravdana. Pitanje o »čišćenju« Sabora (ureda ili knjižnice, što nije isto!) od »ideološkog namještaja bivše epohe« zavrijedilo bi posebno proučavanje, ali s obzirom na protok vremena bojim se da to više nije moguće!

²³⁹ Bio bi potreban veliki prostor da se registriraju sve kritičke opaske o »stanju kulture u Hrvatskoj 1990-ih godina«. Za prvi uvid preporučam: Vjeran Zuppa, »Ispruženi jezik i drugi razgovori, uglavnom o politici«, antiBARBARUS–Feral Tribune, Split–Zagreb, 2007.

izdavanja kapitalnih izdanja od nacionalnog značaja«. Ta je kategorija iščezla iz budžeta, nakon što su knjižnice negodovala kakvi im se sve naslovi pod tim nazivom hoće nametnuti, pa je »...otkup ukinut, ali se ipak nastavio zaobilaznim putem (iz rezervnih sredstava), te se na kraju svota popela na nekih 600.000 kuna. Nakladnici poput *Naprijeda* ili *Znanja* uzalud su zvali Ured i molili za otkup, jer ga formalno za njih nije bilo, ali ga je bilo za spomenuto *Slovo M*. Naslov u njegovu izdanju *Ogledi i pogledi* čuvene autorice kolumni o demokraciji u *Hrvatskom slovu* otkupljivao je čak tri puta, svaki puta na stotine komada.« D. Vukov-Colić zatim nastavlja nabrajati naslove knjiga i filmova »zaobilaznim putem« financiranih kao izraz onoga što je »od nacionalnog značaja«.

Sve u svemu: navedena tri članka su također ukazala na fenomen uništavanja knjiga, na diskriminatorni odnos prema određenom tipu knjiga u tom postupku uništavanja, na zapuštenost kulturnih djelatnosti i knjižnica, ali i na odsustvo bilo kakve odgovornosti za takvo stanje i pritisak protiv svake kritičke reakcije na takvo stanje stvari, čak i sudskim progonom. Svojim je člancima D. Vukov-Colić ukazala na brojna bitna obilježja naše kulture 1990-ih. Ali njeni članci, s vrlo jasnim i argumentiranim ocjenama stanja, nisu izazvali nikakvu reakciju! Potpuna šutnja, potpuno ignoriranje!

* * *

Ja sam se u rasprave o uništavanju knjiga uključio tek krajem svibnja 1999. tekstom »Otvoreno pismo ministru kulture Boži Biškupiću: Podržavate li sve ono na što je slučaj bacanja knjiga u kontejner za smeće ukazao?«, »Novi list«, 25. 5. 1999. Glavni povod tom pismu bio je nevjerojatna opstrukcija odgovornosti ravnateljice koja je knjige bacila u kontejner za smeće – opstrukcija nadležnih državnih i profesionalna tijela, od Ministarstva kulture i profesionalnih udruženja do lokalnih organa vlasti. Pismo sam završio opaskom: »Uvjeren sam da je i vama jasno kako se uništavanje fondova knjižne građe (kao i spomenika o kojima je Maković vrlo dokumentirano pisao!) ne može prikriti, ma koliko se na tome nastojalo«.

Treba li posebno naglasiti da se ministar Biškupić nije ni na koji način oglašio – ni izravno ni javno. Takva je bahatost državnog službenika zastrašujuća, naravno i kažnjiva čak i prema kilavim propisima tzv. »demokratske Hrvatske«²⁴⁰, ali tko to za dragog boga može i zamisliti da bi se za nepoštivanje pozitivnog

²⁴⁰ Zakon o državnim službenicima iz 1994. godine (NN 74/94) imao je dio s naslovom: »V. Odgovornost državnih službenika za povrede službene dužnosti«, a tamo je figurirala i točka 10. (u čl. 43.: »Teške povrede službene dužnosti«): »onemogućavanje građana ili pravnih osoba u ostvarivanju prava na podnošenje zahtjeva, žalbi, prigovora i predstavi ili drugih zakonskih prava.« Ako te državni službenik ignorira, ne odgovara (ili čak namjerno lažno odgovori), nije li time građanin onemogućen u »zakonskim pravima«.

propisa mogao kazniti neki funkcioner vladajućeg HDZ-a, naročito tako zamašna figura »hrvatske kulture« kao što je Božo Biškupić! Ali on dakako nije bio izuzetak. U nizu godina, gotovo svi državni službenici kojima sam se obraćao, uz rijetke izuzetke, postupali su tako!

Pet puta sam se otvorenim pismom obratio ministrima kulture (1999. i 2001.), vječnicima Gradskog vijeća Korčula (1999.), predsjedniku Sabora, premijeru i ministrici pravosuđa (2002.) – bez ikakva odgovora. Objavio sam osam priloga, pretežno polemičkih, protiv falsificiranja ili iskrivljavanja činjenica, ali i onih kojima se nastoje razjasniti događaji u vezi s uništavanjem knjiga (1999., 2000., 2002., 2005.) i tri cjelovitija prikaza fenomenu uništavanja knjiga (2003., 2004., 2005.).

Nije bilo odziva, nije bilo opovrgavanja ni demantija činjenica. Potpuna šutnja, potpuno ignoriranje!

* * *

U to vrijeme »Feral Tribune« je bio vodeća javna tribina u raskrinkavanju knjigocida.²⁴¹ Osim već spominjanih, važna su bila i ova tri članka: 1) Toni Gabrić, »Knjige na lomaču – 2. dio«, »Feral Tribune«, 8. 4. 2000.; 2) Rade Dragojević, »Disanje latinicom«, »Feral Tribune«, 22. 4. 2000. i »Librocid u osnovnoj školi »Grigor Vitez« u Svetom Ivanu Žabnu. Knjige za odstrel«, »Feral Tribune«, 29. 4. 2000., a posebno i prilozi Viktora Ivančića.

Članak »Disanje latinicom« važan je jer prvi put, punih osam godina nakon što je formuliran, donosi faksimil integralnog teksta »Naputka za rad sa knjižnicama osnovnih škola« i zato što opširno govori o protagonistkinjama toga »Naputka...«.

Viktor Ivančić je fenomen uništavanja knjiga u Hrvatskoj najprije obradio u svojoj znamenitoj knjizi »Točka na U. Slučaj Šakić: Anatomija jednog skandala« (Biblioteka »Feral Tribune«, Split, 2000.), posvetivši mu cijelo jedno poglavlje, naslovljeno: »Kultura smrti« (str. 163–180). A zatim se još u nekoliko navrata (2001., 2002., 2004., 2005., 2007. – naslove vidjeti u bibliografiji) bavio tom tematikom, ukazujući na sebi svojstven način na knjigocid kao izraz dominantnog političkog diskursa i na licemjerje u frazama o zaštiti baštine.

On sistematski povezuje uništavanje knjiga u Hrvatskoj s praksom koju su

²⁴¹ Treba naglasiti vodeće mjesto »Feral Tribune« koji je, uz »Novi list« i »Glas Istre«, imao u raskrinkavanju knjigocida, koji se nije ustručavao objavljivati informacije o primjerima uništavanja knjiga i otvoriti svoje stranice reagiranjima građana na sve ono što su smatrali neprihvatljivim u vezi s fenomenom uništavanja knjižne građe. Ta glasila zaista su u tom pogledu zaslužila najveće priznanje. Bez njihova angažiranja jedva da bi se o fenomenu uništavanja knjiga danas moglo dokumentirano razgovarati.

provodili nacisti u Njemačkoj 1930-ih godina. Nije to »mehaničko«, »tendenciozno« uspoređivanje i sravnjivanje – nego traženje zajedničkog temelja fenomenu uništavanja knjiga u pretpostavkama koje su ga omogućile.

»Program tzv. nacionalne kulture – sponzoriran, nadziran i dizajniran od službene volje i službenih institucija – prilagođen je vrijednosnome aparatu kojeg definiraju privremene potrebe režima. Njegova 'univerzalnost' je lažna: ona je adekvatna 'univerzalnosti' sjekire koja je izvorno namijenjena cijepanju drva, ali će u tendencioznim rukama poslužiti za ciljano umorstvo. No upravo ta »univerzalnost«, ta tobožnja *kulturna neupitnost nacionalne kulture*, jest ono što joj daje totalitarni legitimitet« (ibid. str. 243).

A te se »privremene potrebe režima« iskazuju nastojanjem oko stvaranja jedinstvenog plemenskog duha koji zazire od svega »tuđeg« i svega »drukčijeg«:

»Strah od dodira s »tuđom« kulturom, strah od *drugoga*, u osnovi je *strah od vremena*, iracionalna težnja ka »vječnosti« koja će biti izuzeta od zbilje i od stvarne historije. Zato je iz nacionalističke (plemenske) vizure zlo uvijek 'tuđega' porijekla: *drugi* su izvor zla, jer je ono 'nama' 'tuđe'.

»Čišćenje' nacionalne kulture – koja ima biti 'prirodan' izraz jedinstva zajednice – predstavlja, tako, magijsku djelatnost: *istjerivanje zlih duhova*. Ni jedan oblik nasilja nije odviše brutalan da bi se proveo taj uzvišeni pothvat. Dapače, nasilje je utoliko nužnije što su spona sa stvarnošću labavije« (ibid. str. 175).

»U prvome desetljeću hrvatskog revolucionarnog državotvorstva koncept ponovne 'uspostave' nacionalne kulture zasnivao se isključivo na redukcionizmu. Od redefiniranja književnoga jezika koje se u osnovi svodilo na *odstranjivanje* 'tuđica', preko *uništavanja* knjiga i *čišćenja* knjižnica, preko *prešućivanja* umjetnika čija su djela odudarala od 'novog hrvatskog duha', preko *bunkeriranja* filmova i televizijskih serija, preko neformalnih *zabrana* kazališnih komada, preko *nacionaliziranja* školske lektire, preko *sprječavanja* prijevoda inozemne literature, preko *onemogućavanja* individualnih umjetničkih akcija, pa do *uklanjanja* 'bivših' i 'tuđih' kadrova iz središnjih kulturnih institucija. Čak se i čudoredni aspekt tzv. duhovne obnove zasnivao na *lišavanju* od »štetnih zapadnih običaja« koji su dotad stečeni. Kroz svo to vrijeme – čak ni u 'državotvornom' smislu – nije realiziran niti jedan respekta vrijedan umjetnički projekt. *Program eliminacije* bio je dakle središnji stvaralački čin 'uspostave' hrvatske nacionalne kulture« (str. 175, 176).

»Kultura koja podrazumijeva *eliminaciju* (kao 'stvaralački čin') da bi se uspostavila kao nacionalna kultura jest *kultura smrti*. Ona sama mrtva je zato što je 'vječna', a da bi bila vječna mora biti jedina, mora biti unikatan i neokaljan izraz jedinstva nacionalnog duha: može dakle opstati samo uz parolu »*smrt drugima*«.

Država koja posvaja *kulturu smrti* – zato jer će biti jedna od ključnih poluga njezinog 'organskog' fašizma, pa će se uzajamno podsticati da, poput Feniksa, uzlijeću nad pepelom i zgarištima, – može biti samo 'proustaški samoinicijativna'« (str. 175).

Ivančić stanje u kulturi pa tako i čišćenje knjižnica diskriminacijom i uništavanjem knjiga izvodi iz sadržaja prevrata 1990-ih i sažima ga u četiri bitna obilježja – današnja Hrvatska je država legitimirane neslobode, država legitimirane nepravde, država legitimirane laži, država legitimiranog nasilja.

Cjelokupna njegova analiza ukazuje ne samo na stanje »organskog« fašizma u Hrvatskoj 1990-ih, nego i na povezanost s manifestacijama i praksom onog

fašizma koji je prethodno »boravio« na ovim prostorima. Ivančićev stav da je čišćenje od nepodobne literature bio sastavni dio stvarane i stvorene društvene klime i njoj primjerene politike, a nikako puki izolirani eksces nepromišljenih pojedinaca. podudarna je s Kangrginom tezom o nacionalističkoj i na njoj izrasloj proustaškoj isključivosti i s tezom Vladimira Primorca o programskoj zasnovanosti uništavanja knjiga.

U »Feral Tribuneu« od 7. 7. 2001. u komentaru »Knjige, zidovi i pokojnici«, Ivančić kaže: »Način na koji su u Hrvatskoj planski uništavane knjige imao je sve odlike rasizma, jer je kroz mržnju prema knjizi projicirana mržnja prema *drugome* (prema drugim narodima, kulturama, i tragovima njihove prisutnosti unutar »naših« utvrda), ali i nepriznata mržnja prema samome sebi.«

»Čišćenje nas samih«, u skladu s tradicijom, svedeno je na pranje ruku. Ostalo je legenda koja smrdi.« (»Tovljenje štakora«, »Feral Tribune«, 20. 7. 2002.).

U tri svoja članka (»Pašteta od baštine«, »Feral Tribune«, 20. 10. 2001.; »Akcija »Knjiga za Jelsu« i »'Književni deponij' kod Vrsara kao jedna te ista vijest. Literarna hvarsa«, »Feral Tribune«, 27. 2. 2004.; »'Bugojanski knjigocid' ili: ima li suživotu u kontejneru«, »Feral Tribune«, 12. 8. 2005.) Ivačić ukazuje na licemjerje ljudi koji su bili pasivni kad se knjigocid događao, ili su ga podržavali i poticali, ili čak i učestvovali u njemu kad se radilo o »drugim«, »tuđim«, »nepoćudnim«, »nepodobnim« knjigama, ali su »graknuli« na vijest da tako ili slično postupaju s »našim« knjigama i baštinom netko drugi.

Povod za Ivančićev članak: »Kip slobode: svečani tepih« (»Feral Tribune« 21. 2. 2007.) je dodjela nagrade ili priznanja osobi koja je potpisala »čuvenik« »Naputak za rad sa školskim knjižnicama«:

»Treba biti zbilja zloban pa u takvoj nazdravičarskoj atmosferi izustiti petnaest godina staru vijest, makar se ona zagubila u općem metežu poput pljuvačke u čaši pjenušca: Gospođa Veronika Čelić-Tica, dobitnica Godišnje nagrade NSK za izniman doprinos razvoju bibliotekarstva, svojedobno je pisala upute za plansko uništavanje nepoželjnih knjiga. Ali to je daleka prošlost, naravno. Prošlost pometena pod svečani tepih.

Neće to ni za jedan decibel umanjiti intenzitet zasluženog pljeska. Bit će to aplauz opranih ruku. Da, dame i gospodo, ruke smo savjesno oprali, ne vjerujući ni jednoga trenutka da su one doista bile uprljane.«

Agilnošću reagiranja, dosljednošću stavova i razumijevanjem knjigocida kao tek pojavnog oblika duboke društvene patologije, Ivančić je dao ogroman doprinos razumjevanju fenomena uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih.

* * *

Slobodan Šnajder je u svojim kolumnama »Opasne veze«, koje je godinama,

svakog tjedna objavljivao u »Novom listu«, bez uvijanja ukazivao na »bolne točke« procesa »uvođenja demokratskog poretka« u Hrvatskoj. U četiri navrata, od 1999. do 2004. godine, obrađivao je i fenomen uništavanja knjiga.²⁴² U dva navrata nas izravno podsjeća na znameniti datum nacističkog spaljivanja knjiga (10. 5. 1933. godine), prvi put na 66. drugi put na 71. godišnjicu, oba puta da bi ukazao na aktualnost pouka iz tog događaja i njihovo značenje za ocjenu prirode fenomena uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih. Druga su dva članka svojevrsna dopuna.

U članku »Lijepo knjige lijepo gore« Šnajder kaže:

»Milijuni nevinih izručeni su ološu, ali tek onda kada je njemački intelekt abdicirao. To se dogodilo u Weimarskoj republici. Nešto prilično slično – iako naravno svaka usporedba imade i drvenu nogu – dogodilo se i Tuđmanistanu, od 1990. naovamo. Hegel je kazao: 'Na onomu što duhu dostaje, valja izmjeriti veličinu njegova gubitka'. Dakle, na onomu što se u današnjoj Hrvatskoj izdaje za literaturu, za kazalište, za film, valja odmjeriti kako je velik gubitak koji nas je zadesio gotovo sladostrasnim rušenjem i posljednjih kriterija koje je ova sredina ipak bila dosegla. No to su pojave koje ostaju u sferi umjetnosti, čak i kad iz nje ispadnu, pa ostanu umjetnošću tek nominalno. Ali ta ista abdikacija hrvatskog duha od sebe samoga dovela je i do svega ostalog, pravocrtnom, utabanom stazom: logika razuma zamijenjena je logikom masakra. Postoji jako *opasna veza* između uništavanja knjiga kakvo je provedeno u Hrvatskoj i spaljivanja živih ljudi u njihovim kućama nakon »Oluje«. Ista ona koja je nakon 1933. povezala paljevinu knjiga s paljevinom ljudi u Njemačkoj i porobljenim dijelovima Evrope. Onaj tko to ne vidi već sudjeluje u njenu snaženju. Njezinu »vječnom vraćanju«. U Santayaninu smislu reći ću: onaj tko ne shvati povijest mora je ponoviti.

Događaje koje opisuje aktualni izvještaj Hrvatskog helsinškog odbora u »Novom listu« pripremio je čišćenje hrvatskih knjižnica. Čovjek ne mora biti profesor filozofije da bi to shvatio, ali čini se, mora biti Kangrga da bi se pobunio.

Većina je odšutjela. Čak i sada kada (napokon) gori u susjedovu dvorištu... Odšutjela je – ta hrvatska kompaktna većina – i rasistički motivirana ubojstva, kao i ona koja spadaju u neku novu povijest omrznute i prognane *klasne borbe* (teror protiv sindikalnih vođa). Većina, u duhu, a potom i u zbilji, nekako se već uvijek nađe u nekakvoj bakljadi. Nekakvog »malog doktora« povijest već uvijek nekako ponudi iz pričuve. I onda stvari krenu! Zvona radosno zvone: Incipit histori! Radujmo se gospodo! Knjiga više nema, a ovih koje se danas pišu isto bi tako bilo bolje da ih nema.

A nema ni ljudi. Nema njihovih kuća. Nema cijelih sela i naselja. Napokon, i cijelih naroda. Papala maca i zdravo, daci!

Sutra je novi dan!

Iz nekih hrvatskih knjižnica »očišćene« su i moje strašne knjige.

Neke su pak spašene, kad su već bile na putu da budu uništene. Knjige imaju svoju sudbinu. Metoda vlastite kože promeće se, eto, u metodu vlastite knjige...

‘Zbog ismijavanja svete ustaške stvari – koja nije nego stvar hrvatstva, te krivotvorenja prilika u HNK, godine Gospodnje 1942., koje prilike, kao i sve drugo, bijaše med i mlijeko

²⁴² Evo naslova njegovih priloga, redom objavljivanja: 1) »Lijepo knjige lijepo gore«, »Novi list«, 10. 5. 1999.; 2) »Sudovanje – ludom radovanje«, »Novi list«, 29. 7. 2002.; 3) »Zemlja Hegel«, »Novi list«, 12. 8. 2002.; 4) »Gospod Horvat i paliknjige«, »Novi list«, 10. 5. 2004.

– predajem te, Šnajderu, plamenu pročišćenja!’ – to je poklič onih koji mi danas pušu za vratom.«²⁴³

Tu osnovnu liniju događanja u vezi s uništavanjem knjiga u Hrvatskoj 1990-ih, Šnajder obrađuje i u članku »Gospon Horvat i paliknjige« iz 2004. godine. Evo jednog dijela njegova teksta:

»I hrvatska je novija povijest ozbiljenje onog strašnog Heineova uvida: Paliknjige potječu iz istog mentalnog sklopa iz kojeg potječu palikuće.

Moramo uzeti kao dokazano da je »odstranjivanje nepoćudnih knjiga« naredila država, da je u tom smislu našla vrlo revnih izvršitelja, te da do današnjega dana ništa od toga nije sankcionirano. Herojski su naponi jednog Ante Lešaje, u vezi s korčulanskom sramotom na istu temu, potom naponi Milana Kangrge da objasni, ne toliko ono što je neobjašnjivo, već ono što nitko ne želi čuti. Zasad posljednji rezultat ovog teškog sporenja jest Otvoreno pismo trima hrvatskim ministarstvima (kulture, znanosti, obrazovanja i sporta, pravosuđa), te državnom odvjetništvu. Ono se u stvari sastoji od samo dva zahtjeva: ‘1. da se o fenomenu čišćenja bibliotečnih fundusa izjasne nadležni državni organi; 2. da nadležni organi pokrenu utvrđivanje odgovornosti u skladu s odredbama Kaznenog zakona (uništavanje javnog kulturnog dobra), gdje god je to moguće’.

A i moguće je, dodajem ja, u cijelom nizu slučajeva, za koje se znaju i autori slavnih naputaka, a i njihovi vrlo revni provodnici, to su sprovednici na sprovodu hrvatske pameti i kulture. Dokle tako?»

Ne iznenađuje da je S. Šnajder s ogorčenjem popratio već spominjanu presudu Općinskog suda u Zagrebu o kažnjavanju tjednika »Feral Tribune«, zato što je objavio istinitu informaciju (a prenio je doslovce ono što je na sjednici Gradskog vijeća Korčule izgovoreno i iz toga izveo novinarski duhoviti naslov), kao da je time izazvao »duševnu bol« »gospođe lomačarke s Korčule« (članak »Sudovanje – ludom radovanje«):

»Da je diskurs kojim se u Korčuli izrazila radost zato što gore knjige – proustaški, u tome moj profesor Milan Kangrga imade stoput pravo.

²⁴³ Ali ne samo njemu! Šnajder je to »puhanje za vratom«, zbog kojega je morao egzistenciju godinama tražiti izvan Hrvatske, izvrsno označio 2002. u članku »Zemlja Hegel«. Konkretni primjer, izgon književnice Dubravke Ugrešić, odnosno postupci koji su je natjerali da napusti Hrvatsku, poslužio mu je kao metafora. Budući da mu je jezik u kojemu se izražava topos slobode, umjetnik se sklanja onda kada mu se taj njegov »topos slobode« ograničava, uzurpira, zagađuje. »Dakle, zemlja iz koje se bježi, jer se drugačije ne može, baš je ona zemlja o kojoj se sanja. I zato su tako besmislene optužbe »nacionalno ispravnih i svjesnih« derviša hrvatske konzervativne revolucije o izdaji i izdajnicima: izdaju počinili su upravo oni koji su, svrstavši se u kolone koje su povelili mržnjom i resentimanom zaslepljeni ljudi, odobrili sve gadosti. Nitko nije Hrvatskoj i na Hrvatskoj počinio veća zla od njezinih takozvanih nacionalista: to su upravo oni ljudi koji najviše oštećuju baš ono do čega im je, quasi, najviše stalo... A pravilo kaže da smo svi mi koji pokušavamo, tu i tamo, nešto pisati, kao u nekom *kavezu jezika*, čak štoviše, da se u tom kavezu, kao pisci, osjećamo slobodnim. Književnik je suveren u svom jeziku, iz kojega nikada ne može, a ni neće – emigrirati; čak iako se to može dogoditi da mu jezik ponižavaju i nagrđuju, kao što su to učinili i s državom iz koje su ga prognali. U novijoj hrvatskoj povijesti to se, u ekstremnom obliku, desilo dva puta: prvi put, endehazijskim grotesknim pokušajima da se stane na *korien*, da ga se »etnički očisti« kao i samu ustašiju; drugi je pokušaj novogovora (izraz je Orwelov) u Tudmanistanu, koji je isto tako bio praćen etničkim čišćenjem države budući da se radi o jednom jedinstvenom procesu.«

Ali, i tu smo sada do guše u skandalu – u Hrvatskoj se ništa od toga ne smije reći. U Hrvatskoj je legitimno izraziti radost zbog spaljivanja knjiga te se tako legitimno izražena radost obilato nagrađuje, tako da ministarstvo kulture (Biškupićevo) i samo poskoči od radosti. Ali ako se rečena izjava samo prenese u nezavisnom glasilu, eto ti belaja: nezavisno sudstvo kaznit će ovaj čin papreno, kao što se upravo dogodilo, ili se kani dogoditi, nakon zaista skandalozne presude Općinskog suda u Zagrebu.« (...)»

»Javna je stvar (i javna sramota) da su se, na valovima tuđmanovskog, derviškog, nacionalističkog entuzijazma iste ili slične stvari radile i na mnogim drugim mjestima, otprilike kao što se paralelno ubijalo i na zagrebačkom Velesajmu, i u Lori; u osnovi radi se o istome. Nakon knjiga gorjet će i ljudi, a nakon ljudi, tko zna koliko još dugo, gorjet će i knjige. Mržnji je u krajnjoj liniji svejedno što se baca u njezine ralje, a Drugi na horizontu može biti utjelovljen kao »ubačeni neprijatelj«, ili pak u »knjizi na neprijateljskom pismu«. U tom smislu aktivnosti korčulanske lomačarke nisu nipošto izuzetak, one su bile jedino nešto revnosnije, sistematičnije, zadrtnije i napokon, drskije u tome da ih se nije osobito prikrivalo... To što gospodin Lešaja, a s njim i svi mi, imamo tako malo uspjeha u dokazivanju jedne notorne stvari – da se, naime, u ovom slučaju radi o jednom ultraškom barbarstvu potaknutom i počinjenom od strane jedne nesuvisle osobe koja u civiliziranoj državi ne bi smjela raditi nikakav posao s elementima javne odgovornosti, a kamoli za svoj zločin biti neprestano nagrađivana – to je naprosto znamen prilika u kojima svi mi živimo, pa i (neki od nas) pišemo nekakve knjige, premda ne na ćirilici. Ali što nam to vrijedi. (I knjige moje malemkosti iznijete su u kantama za smeće ispred haustora nekih zagrebačkih knjižnica, kao siročići, čekajući da ih usvoje dobri ljudi).« (...)»

»U vezi pak s presudom zagrebačkog Općinskog suda, nitko i ne pomišlja s kojim je sve zakonskim odredbama ona u teškom konfliktu – glavno je da šutljiva većina odobrava svekolike žrtve paljenice. Pa Srba u Hrvatskoj ionako više nema, zašto bismo mi onda, kad njih ionako nema, čuvali njihova azijska pismena?«

Snaga ocjena Slobodana Šnajdera je posebno određena i time što je uistinu bio progonjen i što su i neke njegove knjige na nekim mjestima bile »na meti uništavača«. Samo »ubogi duhom« mogu onda uništavanje knjiga svoditi na sporove je li baš toga uništavanja bilo brojčano toliko i toliko, jesu li baš svi i bez izuzetka spominjani naslovi uništeni (ni nacistima nije to pošlo za rukom!), grčevito svoditi uništavanje knjiga na »izolirane slučajeve, ekscese pojedinaca« – umjesto sagledavati cjelinu i tražiti korijen toj pojavi.

Bilo je za očekivati da će se neko od nadležnih tijela na bilo koji način oglašiti, ali nije. Je li i tu šutnja znak odobravanja, kalkuliranje u duhu one: psi laju, karavane prolaze.

* * *

Prvostupanjska presuda »Feral Tribuneu«, polovinom 2002. godine za članak »Djevojčica sa žigicama« potakla je i dvije važne institucije, Hrvatsko novinarsko društvo i Hrvatski PEN Centar, da protestiraju protiv te presude.

Izjava HND-a, objavljena u »Slobodnoj Dalmaciji« 20. 7. 2002. glasi:

»Hrvatsko Novinarsko Društvo o najnovijem kažnjavanju Splitskog tjednika. Sud treba preispitati presudu Feral Tribuneu

Zagreb – Hrvatsko novinarsko društvo (HND) smatra da Županijski sud u Zgrebu treba preispitati odluku Općinskog suda kojom se tjedniku »Feral Tribune« nalaže da na ime duševnih boli nanesenih člankom »Djevojčica sa žigicama« Izabel Skokandić isplati 30 tisuća kuna.

U naslovu i podnaslovu tog članka autora Igora Lasića, objavljenom u ožujku 1999., stoji da je korčulanska knjižničarka Izabel Skokandić spaljivala knjige na srpskom i bosanskom jeziku. U presudi sutkinje Dubravke Migotti-Gjalski navodi se da je Feral objavio neistinu jer Izabel Skokandić nije spaljivala, već je nakon provedene revizije otpisivala stare i uništene knjige koje je bacala u smeće. U današnjem priopćenju HND-a ističe se kako u 'obrazloženju presude stoji logički, pa i jezično posve neprihvatljiva rečenica', u kojoj se kaže da je za taj postupak 'odlučno je li knjige koje su određene za otpis bacala na način da ih je spaljivala kako se tvrdi u spornom tekstu'. 'U nastavku teksta kaže se da ih nije spaljivala, nego su se knjige odnosile u kutijama od kartona i u vrećama za smeće do kontejnera' stoji u priopćenju. Stoga HND postavlja pitanje 'je li spaljivanje knjiga kažnjivo, a bacanje u kontejner nekažnjivo'.

U jučerašnjem priopćenju tjednika 'Feral Tribune' navodi se da je tvrdnja o spaljivanju knjiga iznesena u naslovu i podnaslovu, a da je 'formalna razlika u uništavanju knjiga u tekstu jasno navedena'. Feral je u nizu napisa tvrdio da su akcije etničkog i ideološkog čišćenja biblioteka, tijekom 90-ih provodili ravnatelji knjižnica, po nalogu Ministarstva kulture, te da zbog uništavanja knjiga nitko u Hrvatskoj do sada nije odgovarao. (H)«.

Izjava PEN Centra objavljena je istoga dana (24. 7. 2002.) u dvije verzije: u »Jutarnjem listu« i u »Novom listu«. Navesti ću tekst iz »Jutarnjeg lista«:

»Hrvatski PEN centar u povodu sudske presude 'Feral Tribune' zbog teksta 'Djevojčica sa žigicama

'Knjigocid' do danas nije sankcioniran'

Član Hrvatskoga PEN centra, publicist Igor Lasić, tijekom devedesetih godina napisao je nekoliko istraživačkih članaka koji su se bavili brisanjem naslova iz registra javnih knjižnica po kriterijima koji nisu bili opravdani kriterijima bibliotekarske struke nego neposredno potaknuti ideološkim i etničkim razlozima. Lasić je pisao o čistki knjiga iz korčulanske biblioteke, slučaju koji nije bio usamljen primjer politički motiviranog otpisivanja knjiga.

Dapače, učestalost kojom je provođeno administrativno oslobađanje knjižnica od nepoželjnih autora dovelo je do 'knjigocida' – pojave koja do danas nije sankcionirana, pa čak ni do kraja rasvijetljena. Politički dirigitirano osiromašivanje fundusa knjiga, neovisno o načinu na koji je izvršeno, duboko je necivilizacijski čin. Knjige nisu trebale gorjeti kao u stara vremena: dovoljno je bilo administrativno ih otpisati i suvišni teret odbaciti u kontejner. Upravo je na tu činjenicu pokušao upozoriti novinar Lasić u svojim istraživačkim tekstovima.

Hrvatski PEN centar s osobitom je pozornošću pratio i dalje prati sve oblike miješanja politike u kulturu u kakve spada i političkim, a ne stručnim razlozima motivirano otpisivanje knjiga iz fundusa biblioteka kao jedan od oblika kulturocida. Hrvatski PEN centar je potpisnik Povelje međunarodnoga PEN-a čiji drugi članak glasi: 'U svim prigodama, posebice u vrijeme rata, umjetnička djela ne smiju biti ugrožena nacionalnim i političkim strastima budući da pripadaju ljudskome rodu u cjelini.'

Hrvatski PEN primio je Lasića u svoje redove kada je protiv njega kao novinara, i lista 'Feral Tribune' u kojem je objavio tekst 'Djevojčica sa žigicama', podignuta sudska tužba. Međunarodni PEN se četvrtim člankom Povelje deklarira za slobodni tisak i obavezuje se na obranu slobode izričaja, ali i na zaštitu onih književnika i publicista čije je pravo na slobodu izričaja ugroženo. Sve to daje za pravo našoj udruzi upozoriti na ironiju sudskih presuda kojima se 2002. godine naplaćuje 'duševna bol' izazvana istraživačkim novinarstvom tijekom devedesetih.

Hrvatski PEN ne može komentirati sudske presude, ali naša udruga može i mora upozoriti na potrebu da se napokon istraži kulturocid izvršen otpisivanjem knjiga po ideološkom i etničkom načelu – stoji u priopćenju kojeg potpisuje dr. sc. Sibila Petlevski, predsjednica Hrvatskog PEN centra.«

Nitko od nadležnih nije ni HND-u ni PEN-u odgovorio! Umjesto toga posvemašnja šutnja i ignoriranje!²⁴⁴

* * *

U nizu reagiranja vrlo značajan je tematski broj časopisa »Prosvjeta« (broj 59, novembar 2003. godine), s naslovom teme broja: »Knjigocid – kulturocid. Tko pali knjige, palit će i ljude«. Časopis izdaje SKD »Prosvjeta« u Zagrebu, glavni mu je urednik Milorad Novaković.

Prvi put, nakon gotovo petnaest godina dat je relativno zaokružen pogled na fenomen uništavanja knjiga uz nekoliko novih priloga: Borisa Rašete »Na početku bijaše riječ«, Igora Lasića (»...Pravorijek na kraju«), Svetozara Livade »Lepe knjige lepo gore«, Joze Petričevića »Kako je nestala zbirka obitelji Ribar«, Adama Dupala »Uništavanje za zaborav. O razaranju nekih spomen-domova na Baniji i povijesne građe koja se nalazila u njima«).

Rašeta svoj tekst započinje ovako:

»U pozadini svega stajao je mit o nesavladivoj razlici. Hrvatski se nacionalizam više od stoljeća hranio i održavao na pretpostavci o kulturnoj superiornosti.« Opisujući poimanje te »nesavladive razlike« konstatira da s početkom 1990. »Oživjele su stare ideje o reafirmaciji korijenskog pravopisa; izbacivanju ćirilice iz škola i ustanova, zakonskoj regulaciji kulturnih i jezičnih standarda, zatvorskim kaznama za one koji u javnoj upotrebi ne koriste čisti hrvatski jezik. Sva ta gungula živjela je strasno prve dvije ili tri godine Tuđmanova režima, da bi joj naboj potom splasnio, no ostaci ove euforije osjećali su se cijelo vrijeme devedesetih, praktički sve do odlaska Tuđmanova režima s vlasti, a u nešto slabijoj formi i kasnije. Idejna se platforma koja je stajala u pozadini ipak, cijelo desetljeće, nije mogla razviti do svog punog opsega...« zbog međunarodnih prilika u prvom redu. Za opis Tuđmanova pokreta često

²⁴⁴ Osim HND-a, PEN-a i Viktora Ivančića (»Tovljenje štakora«, »Feral Tribune« 20. 7. 2002), presuda Općinskog suda u Zagrebu komentirana je i u članku Sinana Gudževića »List i novinar pred sudom« (na Internetu, AIM, 1. 7. 2001.) Ante Lešaje »Otvoreno pismo premijeru, ministrici pravosuđa i predsjedniku saborskog Odbora za pravosuđe: Presuda »Feral Tribuneu« neće proći ako ima čestitosti«, u »Novom listu« od 26. 7. 2002.; Slobodana Šnajdera »Sudovanje – ludom radovanje«, »Novi list«, 29. 7. 2002.

se koristilo pridjeve »fašistički« i sl., ali Rašeta smatra da bi prije taj pokret mogli označiti kao »prafašizam« – pojmom što ga je uveo Umberto Eco. »Riječ je o snažnom nacionalizmu koji je ksenofobičan, koji ima naglašene autoritarne i totalitarne tendencije, koji društvo vidi kao krvnu zajednicu, ali koji kao svoju krajnju konzekvencu još uvijek nema plinske peći za gušenje raso nečistih.

Oprilike ta forma, prafašistička, predfašistička, *softcore*, bila je na djelu u Hrvatskoj devedesetih. Nije bilo pravih konclogora ali su postojali *Paviljoni 22* i *Pakračke poljane*, nije bilo rasnih zakona ali su se građanski zakoni tumačili na rasistički način – putem uređaba, dekreta, podzakonskih akata ili naprosto inicijativama činovnika – nije bilo ni masovnih javnih spaljivanja knjiga, ali su se nepodobni autori, po kriterijima koje je mogao sastaviti bilo koji knjižničar, na desetine izbacivali iz školskih i drugih biblioteka. Nikada i nigdje nakon Drugoga svjetskog rata nije tako lako bilo naći dobrog pisca na smetlištu: Branko Ćopić, Ivo Andrić, Danilo Kiš, Stevan Sremac, Jovan Jovanović Zmaj i drugi, etnički ili politički nepodobni pisci, nikada tako lako i tako masovno nisu bili otpisivani iz knjižnih fondova. Pronađeni su po deponijama, na križanjima cesta, po jarugama, u kontejnerima. Sretniji je bibliofil, uz nešto prekapanja i malo sreće, mogao s tih odlagališta suviše povijesti prikupiti respektabilnu – i po naslovima i po broju – knjižnicu. A ako tomu dodamo činjenicu da su na istim mjestima završavali i Thomas Mann, Dostojevski, Tolstoj, Faulkner, Čehov ili Sthendall – ako su bili tiskani na ćirilici, ili na srpskom jeziku – onda je posve jasno da ta slučajno sastavljena zbirka ne bi patila ni od kakvih manjkavosti. Na otpadima su završavali i cijeli kompleti Enciklopedije Jugoslavenskog leksikografskog zavoda. Skoro sve se, dakle, našlo tu, sve što je smetalo onima koji su smatrali da povijest počinje od početka.«²⁴⁵ (...) Gotovo u posvemašnjem mraku. Izuzme li se nekoliko medija i par novinara, par pisaca pisama novinskim redakcijama te ponekog usamljenog sveučilišnog profesora, ovo strašno prekrajanje prošlosti prošlo je u posvemašnjoj tišini...« (str. 4, 5).

Samo su »Novosti – sedam dana« od 12. 12. 2003. donijele informaciju o izlasku i sadržaju časopisa: »Specijalno izdanje »Prosvjete« o uništavanju knjiga: Pepeo i presude« (autor Tihomir Stojanović) i »Novi list« – tjedni dodatak »Pogledi« od 24. 4. 2004. »Tematski broj »Prosvjete« o knjigocidu i kulturocidu. Tko pali knjige palit će i ljude« (autor Rade Dragojević).

²⁴⁵ Na tu maniru da, naime, »povijest počinje od nas« ukazala je Bosiljka Perić Kempf na primjeru Leksikona Radija i Televizije (80. i 50. godišnjica), objavljenog u povodu navedena dva jubileja. Naslov je članka: »Povijest počinje od nas«, (»Novi list«, 8. 7. 2006.), a završna joj je ocjena: »Svaka politička garnitura na vlasti uništavala je i prešućivala rezultate one prethodne, pa se tako »čistila« i fonoteka radija koja je iz ideoloških razloga devastirana u više navrata, čime je uništen fundus ploča, snimaka, i emisija neprocjenjive dokumentarne vrijednosti. Po istom modelu razmišljanja rađen je i ovaj leksikon. On je proizvoljan, nepotpun, faktografski nepouzdan, te kao takav slabo uporabiv za svrhu kojoj leksikoni inače služe. Treba ga ipak zabilježiti kao trajni prilog falsificiranju hrvatske medijske kulturne povijesti.«

Još jedan članak Bosiljke Perić Kempf alarmira javnost na nedopustiv odnos prema dokumentaciji: »Arhivocid. Od 1. siječnja 2007. ukida se RJ Novinska dokumentacija. Najstarija i jedina novinska dokumentacija u Hrvatskoj« (»Novi list«, 14.10.2006.). Ona , uz ostalo, konstatira: »No odluka da se od 1. siječnja 2007. pohranjena dokumentarna građa VND-a stavi izvan javne uporabe, jako zvoni na uzbunu. S obzirom na u nas višegodišnja iskustva dnevnopolitičkog retuširanja povijesti i reguliranja kriterija u kulturi prema tzv. »višim političkim ciljevima«, nije nerazumno pretpostaviti da bi se tip arhivske građe kakv predstavlja Vjesnikova dokumentacija, nakon stanovitog vremena provedenog »u bunkeru« mogao pojaviti u prikladno pročišćenom izdanju, lišenom nepotrebnih i nepodobnih fakata. Vjesnikova dokumentacija nije u cijelosti evidentirana, pa je spomenuti prostor manipuliranja njenim sadržajem, s obzirom na našu praksu, lako zamisliv.«

»Prosvjeta« je izdala i poseban tematski broj na engleskom jeziku (Vol. 12(37), No 71 (681), November 2005) s naslovom: »Special theme. Bibliocide – Culturocide. Where one burns books, one will soon burn people«. Uz neznatne izmjene i neke dopune (prvenstveno je riječ o uvodnoj napomeni Rade Dragojević), sadržaj je istovjetan onome u broju 59 iz 2003. godine.²⁴⁶

* * *

Posvemašnja šutnja i ignoriranje države i struke o uništavanju knjiga navela je Milana Kangrgu da inicira potpisivanje apela nadležnim državnim organima. Apel je upućen 26. 4. 2004.:

»Poštovani²⁴⁷

Godinama traje uništavanje spomeničke baštine posvećene antifašističkoj borbi, a također i isključivošću motivirano uništavanje knjižne i druge dokumentacijske građe. Primjereno reagiranje nadležnih državnih organa je izostalo. Smatramo stoga urgentnim:

1. da se o tom fenomenu izjasne nadležni državni organi,

2. da nadležni državni organi pokrenu utvrđivanje odgovornosti u skladu s odredbama Kaznenog zakona (uništavanje javnog kulturnog dobra) gdje god je to moguće.

Smatramo nedopustivom ustrajnu šutnju nadležnih o tom dijelu naše stvarnosti, a posebno smatramo nedopustivim i otsustvo bilo kakvog sankcioniranja uništavanja spomeničke baštine i knjižne građe.

Jasno izneseno stanovište nadležnih organa o spomenutom fenomenu bitno bi pridonijelo sprečavanju, prevenciji i javnoj osudi uništavanja »nepodobne« spomeničke baštine i knjižne građe.

Kao podlogu za našu molbu-zahjev uzimamo dvije do sada najpotpunije dokumentirane javne publikacije:

1. SAB Hrvatske, »Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990–2000«, ur. Juraj Hrženjak, II izd., Zagreb, 2001.

2. Časopis »Prosvjeta«, broj 59, novembar 2003. – tematski broj u cjelosti posvećen temi: »Knjigocid – Kulturocid«.

Tome dodajemo vrlo važan, javnosti predloženi i šutnjom nadležnih popraćeni dokumentarni film Bogdana Žižića o uništavanju spomeničke baštine: »Udar na sjećanje« (prikazan na TV proljeća 2001. godine).

Nadamo se da vam je navedena dokumentacija dovoljna za osnovni uvid u spomenuti fenomen.

Od vas očekujemo decidirano stanovište. Ukoliko takvo stanovište izostane, potražiti ćemo i druge puteve njegova razjašnjenja.

Potpisani (abecednim redom prezimena):«

²⁴⁶ Osobno sam dostavio primjerak u sjedište IFLA-e i, u znak zahvalnosti za pomoć što mi ju je pružio u istraživanju, bibliotekaru Andrasu Riedelmayeru.

²⁴⁷ Adresirani su bili: B. Biškupić, ministar kulture; D. Primorac, ministar znanosti i obrazovanja; V. Škare-Ožbolt, ministrica pravosuđa i M. Bajić, glavni državni odvjetnik. Pismo je upućeno i: »Vjesniku«, »Jutarnjem listu«, »Večernjem listu« (svi bez odjeka) i »Novom listu« koji je 10. 9. 2004. objavio integralni tekst pisma s potpisima. Apel su objavile i »Novosti – sedam dana«, 1. 10. 2004. i portal: [www. ZamirZine.hr](http://www.ZamirZine.hr), 13. 9. 2004.

Pisma je upućeno i predsjedniku Republike Stipi Mesiću i Ministarstvu kulture s izričitom molbom/zahtjevom: »...da se o vašem zauzetom stajalištu u predmetnom slučaju izvjesti pošiljatelja predstavke izravno.« Nitko od prozvanih i adresiranih nije se oglasio.

Ignoriranje apela navelo je Kangrgu da uputio pismo najprije Petru Selemu, predsjedniku Saborskog odbora za obrazovanje, znanost i kulturu (1. 9. 2004.), a kad ni od njega nije dobio nikakav odgovor obratio se Vladimiru Šeksu, predsjedniku Sabora i premijeru Ivi Sanaderu (3. 6. 2005.). Šeks se nije oglasio, a premijer je 6. 6. 2005. odgovorio jednom rečenicom: »...prosljedili smo Vaše pismo u Ministarstvo kulture, resornom ministru, gospodinu Biškupiću na uvid i daljnje postupanje«. Ministar Biškupić se nije oglasio. Krug je zatvoren.

Ignoriranje je bilo, dakle, sistematično i sistemsko. »Za knjigocid i rušenje spomenika nitko neće odgovarati jer većina Hrvata misli da su te stvari u redu: država je nova, a nova država treba nove knjige i nove spomenike« (Dubravka Ugrešić).

* * *

Vinko Grgurev, profesor filozofije, uključio se u debatu o diskriminaciji i uništavanju knjiga 2006. godine člankom »Dijaboliziranje knjige«, »Zarez« VIII/175 od 9. 3. 2006.:

»Bilo je na pomolu novodemokratske euforije prijedloga da se imaginarij »komunističkog režima« izvrgne u nekom od zagrebačkih izložbenih prostora javnom sablažnjavanju i izrugivanju. Usporedba s postupcima Hitlerova režima prema »nepoćudnoj« literaturi pobjana je isticanjem kako je unatoč formalnoj sličnosti riječ, ipak, o bitnoj razlici, jer se onda uništavalo ono što je najvrednije u svjetskoj duhovnosti, dok bi sada bilo nužno ukloniti ono što je sukladno nekadašnjoj dijaboličnoj ideologiji. Dijaboliziranje pojedinih tema odgovarajuće literature ili njezino »neprihvatljivo« nacionalno podrijetlo rezultiralo je nečim najgrotesknijim u hrvatskoj kulturi/nekulturi: bibliocidom. *Knjiga kao knjiga* – bez obzira na autora i njegovu interpretaciju, ima vlastiti dignitet.«

(...) Principijelan stav, dakle, ni nekritičko uzdizanje, u kojem se, u prividu ljubavi, obično iskazuje potisnuta mržnja, svakako, ni ozloglašavanje, u kojem se počesto kompenzira vlastiti sram kao destruktivna emocija, razuman je uvjet u pristupu svakoj knjizi.

Anketa o najozloglašenijim knjigama svojevrstan je barometar postojećega stanja hrvatske kulture. Treba se ozbilno zamisliti nad time što neki predvodnici hrvatske kulture obescenjuju Darwinovo *Podrijetlo vrsta*. Ne osjeća li se u tome zadah klerikalističkoga neokonzervatizma koji nanosi najveću štetu samome kršćanstvu. Neki u tu »kategoriju« uvrštavaju čak i Frommovo *Umijeće ljubavi*, knjigu koja je mnogima, prvenstveno mladima, bila otkriće u razumijevanju humanizma u međuljudskom komuniciranju.²⁴⁸

²⁴⁸ Riječ je o anketi »Top 10 najštetnijih knjiga« (»Globus«, 1. srpanj 2005.) Ta je anketa bila povod i književniku Mirku Kovaču da napiše tekst o kriterijima proglašavanja neke knjige štetnom. Pomašaje ankete vidi u odsustvu valjanih kriterija: »Do nekih začuđujućih prosudbi anketiranih ne bi došlo da je prije postavljena dijagnoza što su doista štetne knjige; jedino se tako moglo izbjeći da svatko od sudionika u anketi po

(...) Mnogi bi trebali znati kako je samoupravljanje tendencija progresivne europske misli i nastojanja radničkog pokreta, dakle ono nije »jugoslavenska izmišljotina«. Uvođenje samoupravljanja, kao mogućnosti dosljedne demokracije, bio je povijesni čin najvišega stupnja. Mnogi su (i) hrvatski filozofi i znanstvenici eksplicitno raspravljali o samoupravljanju: Adolf Dragičević, Branko Horvat, Rudi Supek, Stipe Šušar, Predrag Vranicki... Čini li se nekome da su njihove knjige makulatura ili bi ih trebalo ponovo uzeti u ruke kao smjerokaz hrvatskoga emancipiranja? (...) Knjiga kao knjiga sama je po sebi »neutralna«. O svijesti i savjesti onoga koji je stvara i doživljava ovisi njen doseg.«²⁴⁹

Ovaj posljednji stav Vinka Grgureva podudaran je s Lukežićevim stavom da nije problem u knjizi već u čovjeku. Vrijednost priloga Vinka Grgureva je i u tome što ide na ruku onom dijelu bibliotekarske zajednice koja ustrajno insistira na profesionalizaciji struke i sveobuhvatnijoj razradi odredaba Etičkog kodeksa bibliotekara.

* * *

Odnos prema knjizi svojevrsni je »lakmus papir« civilizacijske razine nekog društva.

svom čefu određuje što jest opako štivo i pristrano proglašava štetnima knjige za koje je jedva čulo desetak osoba.« Nako što daje primjere neprimjerenih svrstavanja knjiga čini mi se da je dobro navesti završni dio njegova teksta: »Ne možemo okriviti Marxa ili Bibliju zbog njihovih tumača. Ako je netko kriv, onda smo to mi, dobrovoljno roblje, koji smo prihvaćali komunističke diktature ili kapitalističke tiranije. Velike knjige su predviđjele zloporabu. Evanđeoske riječi upozoravaju: 'Ne dajte svetinje psima, niti svoga biserja bacajte pred svinje.' Neugodno je bilo vidjeti u toj anketi kako se na prijestolje štetočina penju i dvojica velikih pisaca Andrić i Krleža. Ako svoje veličine ne možemo podnijeti ili ih se bojimo, onda to nešto o nama govori, a ne o njima. I onda je posve razumljivo kad jedan poznati slavist i autor knjige o Krleži, uz to i stranac, izjavi negdje sredinom devedesetih godina kako »danas Hrvati ne zaslužuju Krležu«. Možda doista u svakom od nas čuči neki mali Goebbels. Tko zna što bismo sve učinili s nekim knjigama i piscima kad bi nam okolnosti išle naruku. Bilo bi zasigurno manjih i većih lomača, ne samo za opake knjige nego uopće za lijepu književnost. Iz te činjenice da su u Berlinu 1933. godine gorjeli na lomači Hemingway, Proust, Thomas Mann, Jack London, Zola, Brecht i mnogi drugi, dok je nad buktinjom urlao Goebbels o snažnoj simboličkoj paljenju knjiga, mogli bismo barem izvući pouku da je opasno prevoditi umjetnička djela na opsceni jezik politike.« (Mirko Kovač, »Povodom nedavne medijske ankete o »knjigama štetočinama«. Osveta malih Goebbelsa«, »Feral Tribune«, 29. 7. 2005.)

²⁴⁹ Mislim da je umjesno ovdje dodati da ima ljudi, pa i bibliotekara, koji smatraju da je i sama ideja, da ne kažem i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji bila dio »dijaboličnog projekta« te da, dosljedno tome, treba i literaturu o svemu tome dijabolizirati i smatrati »makulaturom«. Sudeći po stavovima u polemici s Kangrgom, među takve spada i Aleksandar Stipčević, profesor na studiju bibliotekarstva. Treba li se onda čuditi što su zvanična tijela bibliotekarske profesije uglavnom šutke promatrala uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih i što nije nijednog bibliotekara sankcionirala zbog neprofesionalnosti. Pravo je svakog pojedinca da se prema svakom događaju, historijskoj činjenici ili nekoj ličnosti odredi prema svom uvjerenju, ali knjige i dokumenti općenito ne smije se dijabolizirati i uništavati. Dokumentacija o bilo kojoj povijesnoj »epizodi« jednakovrijedna je jer svakoj je sudbina da bude prevladana (Hegelov pojam *aufheben-aufgehoben* – prevazi-lazjenje, prevladavanje). Sagledavati, proučavati i valorizirati svaku od epizoda ili etapa historijskog razvitka naknadno, moguće je samo na osnovu dokumentacije i u tome je velika odgovornost i društveni značaj profesija koje prikupljaju, sređuju i čuvaju dokumentaciju. Bibliotekar, ako je profesionalac, ne smije unositi u rad bilo kakve osobne preferencije.

Bez obzira mogu li se nekim javnim reagiranjima uputiti i neke zamjerke, ostaje činjenica da su se javna reagiranja protiv uništavanja knjiga pojavila i da su postala činjenicom. Štoviše, bila su i prva empirijska verifikacija. Da je bilo pouzdanih i pravovremenih službenih podataka o tome, sigurno bi i javna reagiranja dobila drugu dimenziju, ali toga nije bilo pa su prigovori javnim reagiranjima deplasirani. Treba imati na umu da javna reagiranja niti su »pala s neba«, niti su bila iz »zločeste namjere«, nego izazvana arogantnim, masovnim i gotovo demonstrativno vidljivim uništavanjem (knjige po smetlištima, po kontejnerima za smeće, na odlagalištima staroga papira, razbacivane po ulicama...)

U nastavku ću dati nekoliko statističkih podataka o kretanju fonda knjiga (III poglavlje), a zatim obraditi i neke od primjera o kojima su objavljene informacije i podaci (IV poglavlje). Te tri komponente: *javna reagiranja*, *statistički podaci i objavljeni primjeri*, verifikacija su fenomena diskriminacije i uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih.

U ovdje prikazanim javnim reagiranjima mogu se uočiti tri razine uvida u problem: najprije su to ona koja bih označio kao zapažanje, konstataciju i kritiku pojedinačnih primjera neprimjerenog postupanja s knjigom, koja su dakle bila fragmentarne naravi, ali se onda javljaju reagiranja koja sagledavaju širinu fenomena uništavanja knjiga, uočavajući i opća obilježja, i uzroke, i koja ukazuju na »programatsku usmjerenost« uništavanja knjiga, tj. na povezanost s dominantnom politikom u Hrvatskoj 1990-ih.

Kao treće, imamo stavove nadležnih tijela, prvenstveno državnih, ali u bitnom podjednako i profesionalnih, kojima su zajednička obilježja: posvemašnje ignoriranje i odbijanje izravnog suočenja s problemom, zatim ustrajanje u stavu da se radi o izoliranim slučajevima, izuzecima, ekscesima i postupcima nepromišljenih pojedinaca i, naposljetku, odbijanje da se javnosti predoče pouzdani službeni podaci o otpisima knjiga i o registriranim primjerima uništavanja knjiga. Pojedinačni izuzeci ne mijenjaju ništa na navedenoj općoj ocjeni.

Svojevrсно paradoksalno obilježje je i usmjerenost »moći države« na progon/kažnjavanje onih koji su ukazivali na zločin uništavanja knjiga i razobličavali ga, a ne na progon/kažnjavanje onih koji su knjige uništavali. Po tome će prevrat u Hrvatskoj 1990-ih kao »povijesna epizoda« vjerojatno posebno biti navođena u analima beščašća.

III.

DOSTUPNI STATISTIČKI PODACI O »ČIŠĆENJU« KNJIŽNICA

Potpuni, sistematizirani i u kontinuitetu usporedivi podaci o reviziji i, naročito o otpisu knjižne građe pružili bi pouzdanu osnovu za svako daljnje istraživanje. Nažalost, takvih podataka nema.

Bez takvih smo podataka upućeni na procjene, a sporovi o sadržaju tih procjena mogu se pokazati sasvim neproaktivnim u razumjevanju, a zatim i eventualnom saniranju problema.

Koliko god bi nam statistički podaci mogli biti od pomoći u proučavanju fenomena uništavanja knjiga, ipak oni ne obuhvaćaju sva mjesta gdje se izlučivanje nepotrebnih knjiga događalo. Statistički podaci u pravilu obuhvaćaju samo bibliotečne jedinice, a fondovi koji su izvan tog »statističkog obuhvata« ne mogu se čak ni procijeniti. Stoga nam uvid u službene satističke podatke može dati tek neke indicije, ali ne i potpunu informaciju.

Dva su moguća izvora podataka o bibliotekama i knjižnoj građi u njima – matične službe za knjižnice i Državni zavod za statistiku.

Matične službe su dužne (prema Pravilniku o matičnoj djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj, NN 43/01) analizirati stanja knjižnica na temelju redovitih godišnjih izvještaja i podataka. S obzirom na propisanu vertikalnu organizaciju i nadležnost matičnih službi, svi se podaci moraju konačno sumirati za cijelo područje Hrvatske. Bio bi to dakako zadatak matične službe koja djeluje u okviru Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U nastojanju da provjerim dimenziju otpisa knjižne građe morao sam se po prirodi same stvari obratiti Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici i od njih zatražiti potrebne podatke, pozivajući se na spomenuti propis o matičnim službama: »Molim da mi se, samo za narodne knjižnice, dostave podaci barem za desetogodišnje razdoblje. Bilo bi idealno ako bi uz to postojali još i podaci barem za 1989. ili 1991. godinu. Bitni dio mojih traženja tiče se revizije i otpisa u narodnim i školskim knjižnicama...« (dopis od 8. 6. 2004.) Nakon višekratnih zamolbi, u dva navrata sam dobio tabele s podacima o narodnim knjižnicama (uz jedan tekst, izlaganje voditeljice matične službe na jednom stručnom skupu i uz

uputu da konzultiram knjigu o školskim knjižnicama). Pregledao sam tu knjigu i u tabelama s podacima za 2000., 2001. i 2002. godinu našao mnoštvo vrijednih podataka – ali ne i podatke o reviziji i otpisu! Tih podataka nema ni u knjizi o školskim knjižnicama (V. Čelić-Tica, M. Zovko: »Školske knjižnice danas«, NSK, Zagreb, 2000.) A upravo su ti podaci bitni. Dopisom od 4. 10. 2005. sam zahvalio na upućenim podacima, ali sam, pozivajući se na čl. 15. Pravilnika o matičnim službama, primjetio:

»Stvar je, stoga, vrlo jednostavna i jasna: ili sumarni podaci o reviziji i otpisu postoje ili ne postoje. Ako postoje – moraju biti dostupni svakom građaninu ove zemlje. Ako pak ne postoje – to znači da propisima određene institucije ne rade posao što su ga dužne obavljati, ali onda moraju objasniti javnosti, odnosno zainteresiranim građanima, razloge za to«.

Iz NSK mi je najprije (19. 5. 2005.) rečeno da su mi dostavili »...sve raspoložive podatke o reviziji i otpisu koje ste tražili« i da »...dalje nismo u mogućnosti pomoći u Vašem istraživanju. Za niz godina unazad, prije 2001., NSK nema na raspolaganju podatke u kontinuitetu.« Pokušaj da s dolaskom novog ravnatelja pribavim podatke završio je njegovim odgovorom (17. 12. 2007.): »Naime kao što znate ja sam na čelu nacionalne i sveučilišne knjižnice od ožujka ove godine i koliko imam uvid u naš urudžbeni ured, vi ste za vrijeme bivšeg ravnatelja dobili svu dokumentaciju, koju vam je knjižnica mogla dati na raspolaganje«.

Tvrdnja da sam dobio »sve raspoložive podatke o reviziji i otpisu« nije točna – od NSK nisam o tome dobio ni jedan jedini podatak, a podaci koje sam dobio odnose se samo na tri godine jer »nemaju na raspolaganju podatke u kontinuitetu«. Da »dalje nismo u mogućnosti pomoći u vašem istraživanju«, bilo je logičan zaključak.

S obzirom na tabelarno iskazivanje podataka o narodnim knjižnicama, pretpostavio sam da bi se u Godišnjim izvještajima, što ih NSK redovito izrađuje, možda mogli naći kontinuirani podaci o reviziji i otpisu. Na internetu objavljeni Izvještaji od 1999. do 2008. godine takve podatke ne sadrže, ali, što je još čudnije, nema niti ikakvih drugih podataka. Za navedene godine se, u odjeljku posvećenom obavljanju matične funkcije, variraju ovakve formulacije:

»Tijekom 2008. godine prikupljani su statistički podaci o stanju narodnih knjižnica (usluge, građa, prostor, financiranje, djelatnici, korištenje knjižničnih usluga). Organizirani su poslovi koordinacije voditelja županijskih matičnih službi (sastanci Stručnog vijeća županijskih matičnih narodnih knjižnica). Naglasak je bio na doradi uputa (pravilnika) za reviziju i otpis knjižnične građe. Sastavljene su skupine koje će raditi na rješavanju ovih pitanja. Napravljena je selektivna analiza po mjerilima koja upućuju na nedosljednosti kod ispunjavanja godišnjih statističkih upitnika. Priređen je upitnik kojim su se tražili podaci relevantni za posao i status voditelja matičnih službi, koji su voditelji matičnih službi ispunili na sastanku Stručnog vijeća.« (Izvještaj NSK za 2008.)

Uglavnom, daje se kratka verbalna informacija o aktivnostima. Ipak, iz teksta se vidi da su revizija i otpis aktualan problem, a vidi se i da se nastoji na otklanjanju nedosljednosti u statistici. Slično se opisuje i koordinativna aktivnost

za ostale vrste biblioteka (školske, viskoškolske).

Pretpostavljam da se podaci o bibliotekama, a unutar toga i podaci o reviziji i otpisu ipak prikupljaju, a zašto su nedostupni, to nisam mogao dokučiti.

To da se prikupljaju podaci o bibliotekama pokazuju poslane mi tabele. U njima ima vrijednih podataka za proučavanje stanja u narodnim knjižnicama. Pitanje je, međutim, pouzdanosti tih podataka, jer sam primjerice utvrdio da je za 2001. godinu značajna razlika u iskazu broja narodnih knjižnica i fonda knjiga u njima, u odnosu na podatke u Statističkom ljetopisu RH. Prema podacima NSK sve su narodne knjižnice imale fond od 6.511.887 svezaka knjiga, dok Statistički zavod iskazuje 5.953.000. Razlika je zaista velika: 558.887 svezaka knjiga. Isto je tako velika diskrepancija u iskazu bibliotečnih jedinica u 2001. godini: Zavod za statistiku ih navodi 248, a u tabelama NSK »knjižnih jedinica« je 305 – (knjižnica 190, ogranaka 75, knj. stanica 14, stacionara 26). Po bilo kom osnovu te brojke ocjenjivali – razlika je velika. Ovdje se, dakako, ne mogu baviti tim razlikama; spominjem ih samo zato da se vidi da značajne razlike postoje i da bi svakako trebalo poraditi na tome da ih se otkloni. Da su navedeni podaci za duže razdoblje, možda bi se praćenjem stanja fonda knjiga moglo ponešto zaključivati, ali takva mogućnost dakako ne postoji.

Zaključno, dakle, treba reći, da iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice nije bilo moguće dobiti podatke o reviziji i otpisu – ne samo za niz godina (da bi se taj segment bibliotekarske djelatnosti mogao kontinuirano i komparativno proučavati), nego ni za bilo koju pojedinačnu godinu. Nisu se mogli dobiti ni podaci o kretanju ukupnog fonda knjiga za duže razdoblje pa se ni o tome ništa ne može zaključivati (čak ni naslućivati).

Preostao mi je stoga drugi mogući izvor – podaci Državnog zavoda za statistiku. Nažalost, ni tu nam podaci nisu omogućili pouzdan zaključak o otpisu knjiga. Ipak, budući da imamo to što imamo – pogledati ćemo u kojoj nam mjeri ti podaci mogu pomoći u verifikaciji fenomena smanjenja knjižne građe u bibliotekama.

Dvije su osnovne publikacije u kojima se nalaze podaci o bibliotekama: Statistički ljetopis (godišnjak) i periodična publikacija Kultura i umjetnost (u pravilu svake treće godine).²⁵⁰ Podaci se u tim publikacijama daju za svaku treću godinu, a podloga im je Obrazac KNJ-1 što ga ispunjavaju i Zavodu dostavljaju »sve knjižnice, bez obzira na to jesu li samostalne ili knjižnice u sastavu, koje su radile tijekom... godine« (djelatnost bibliobusa »obuhvaća se izvještajem

²⁵⁰ »Statistički ljetopis...« najprije se zvao »Statistički godišnjak...«. Posebna publikacija, »Kultura i umjetnost. Statistička izvješća broj...« do uključivo broja 1008, s podacima za 1995. godinu (izdano 1996.), zvala se od početka izlaženja »Kultura i umjetnost. Dokumentacija...«. U njoj se mogu naći detaljniji podaci od onih u »Statističkom ljetopisu« (ne za sva područja kulture podjednako). Od ove posebne publikacije do sada je objavljen 41 svezak (»Statistički ljetopis 2008«, str. 552), ali treba upozoriti da se podaci o knjižnicama ne nalaze u svakome od njih.

knjižnice u čijem je sastavu»). Nažalost, Državni zavod za statistiku ne registrira otpis knjiga, Stoga samo posredno, prateći brojčani iskaz registrirane »obrađene knjižne građe«, možemo imati indicije i ništa više. Treba reći da se uz navedene brojke ne nalazi nikakvo objašnjenje, osim što se u Statističkom ljetopisu 2003. navodi za koja područja Hrvatske podaci nisu prikupljeni.²⁵¹ Ali se ne govori u kojoj mjeri iskazane podatke ta okolnost »deformira«. Nastojao sam uvažiti spomenuta ograničenja tako da sam za »nedostupna područja«, koristeći podatke iz publikacije Kultura i umjetnost, korigirao iskazane brojeve knjiga.

U statističkim iskazima²⁵² zaista su velike oscilacije broja biblioteka i fonda knjiga u njima, čak i onda kad se zanemare smetnje u prikupljanju podataka iz »nedostupnih područja«. Primjerice: za 1992. godinu iskazano je 250 narodnih knjižnica, da bi već 1995. taj broj bio 232 (a 1998. godine 243 i 2001. godine 248). Zašto je broj knjižnica na »dostupnim područjima« toliko smanjen u razdoblju 1992. – 1995.? Nema nikakvog objašnjenja razloga za tako umanjen (ili porasli) broj narodnih knjižnica. Još je izrazitiji primjer sa školskim knjižnicama: za 1992. ih je iskazano 1.098, (osnovnoškolskih 898) a u 1995. godini 1.023 (osnovnoškolskih 749), da bi u sljedećim razdobljima došlo opet do naglog porasta: 1998. godine ih je 1.261 (osnovnoškolskih 944), a 2001. ih je 1.373 (osnovnoškolskih 1.023). Zašto je odjednom »nestao«, pa se opet »pojavi« tako veliki broj školskih, prije svega osnovnoškolskih knjižnica – nigdje nema objašnjenja. Jedina grupa, koja je imala stalan porast knjižnica, jesu srednje škole (1989. – 203; 1992. – 200; 1995 – 274; 1998. – 317; 2001. – 350) i tim porastom se, kao što se iz navedenih brojki može zaključiti, donekle ublažava manji broj osnovnoškolskih knjižnica. Velika je oscilacija broja jedinica i u grupi specijalnih knjižnica: njihov se broj smanjivao i u dekadi 1983.–1989. (od 260 jedinica na 199), a to se nastavilo i nakon statističkog iskaza u 1992. godini (od 222 jedinica na 156 u 2007. godini). Ni za tako veliku oscilaciju nisu navedena nikakva objašnjenja. U statističkom iskazu od 1992. godine iz ove su grupe izdvojene samostanske knjižnice i posebno se iskazuju. Ipak, ni to izdvajanje ne objašnjava spomenute velike oscilacije, jer je samostanskih biblioteka 1992. bilo 25, da bi se zatim taj broj smanjivao, a 2007. iskazano ih je samo 19. Treba reći da od 2004. godine statistika uključuje u grupu specijalne knjižnice i biblioteku HAZ-u. Jedino se broj općeznanstvenih biblioteka nije mijenjao od 1989. godine – stalno ih je 4.

²⁵¹ Statistički ljetopis 2003.: »Za područja koja su bila privremeno zaposjednuta u 1991., 1992., 1993. i 1994., odnosno pod privremenom upravom UNTAES-a (Prijelazne uprave Ujedinjenih naroda za istočnu Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem) u 1995., 1996. i 1997. nije bilo moguće prikupiti podatke. U tablicama gdje su za takva područja podaci iskazani riječ je o procjenama ili je u metodološkom dijelu dano posebno objašnjenje. Za godine od 1998. nadalje podaci su prikupljeni za cijelo područje Republike Hrvatske.« (»Načela uređivanja ljetopisa«), str. 35

²⁵² Podaci što ih navodim uzeti su iz statističkih publikacija: Statistički ljetopis 2003., str. 478; Statistički ljetopis 2008., str. 560; Statistički ljetopis 2009., str. 511; Kultura i umjetnost (Dokumentacija, tj. Statistička izvješća), brojevi: 791; 915; 1.008; 1.088; 1.175; 1.274; 1.363.

Međutim, s 1992. godinom dodatno se iskazuju knjižnice visokih učilišta, a njihov se broj kreće oko 130 (1992. ih je bilo 134; 1995. – 131; 1998. – 134; 2001. – 129; 2004. – 131; 2007. – 129), što, naravno ima utjecaja i na obim ukupnog fonda knjižne građe u Hrvatskoj. Također se od 1992. registriraju sveučilišne knjižnice – stalno se iskazuju dvije, a tek u 2007. godini četiri. Ni za jednu od navedenih promjena u registraciji (visokoškolskih i sveučilišnih knjižnica) nisu dana nika-kva objašnjenja. Začuduje, primjerice, da se godinama registriraju samo dvije sveučilišne knjižnice, premda je u isto vrijeme djelovalo više sveučilišta.

Nas ovdje interesira prije svega iskaz knjižnog fonda 1990-ih godina.

U dvadesetpetogodišnjem razdoblju (1983.–2007. godine) imamo stalni po-rast registrirane knjižne građe u obuhvaćenim bibliotekama:

1983.	14.968.000
1986.	15.807.000
1989.	16.242.000
1992.	17.981.000
1995.	17.926.000
1998.	21.147.000
2001.	21.458.000
2004.	22.361.000
2007.	23.516.000

S izuzetkom razmjerno malog pada broja knjiga u trogodišnjem razdoblju 1992.–1995. godine (55.000 knjiga) – rast je stalan. Pogleda li se, međutim, kre-tanje obima knjižnih fondova po registriranim grupama knjižnica naziru se zna-čajne oscilacije. Izuzetak su tri registrirane grupe: NSK, sveučilišne i knjižnice visokih učilišta. U tim je grupama obim knjižnih fondova u stalnom porastu (uz neka razmjerno manja smanjenja) i to je razlogom da se u ukupnoj slici kompen-zira pad obima knjižne građe u ostalim registriranim grupama knjižnica.

Razmotrimo stoga podatke za one grupe registriranih knjižnica u kojima se uočava značajnije smanjenje knjižnih fondova. Uvažavajući ograničenja što sam ih spomenuo (nepostojanje podataka iz »nedostupnih područja«), može se zapa-ziti nagli pad knjižne građe (broj knjiga) dominantno u prvoj polovini 1990-ih.

U grupi narodnih knjižnica smanjenje knjižne građe je zaista veliko. U odno-su na 1989. godinu knjižni fond je smanjen: u 1992. godini za 173.000 knjiga, a u 1995. za još 70.000 knjiga što ukupno čini 243.000 knjiga. Korigiramo li iska-zani fond knjiga iz 1989. godine za fond knjiga biblioteka na »nedostupnim po-dručjima« od oko 172.000 proizlazi da je u razdoblju od tri godine (od 1992. do 1995. godine) iz narodnih knjižnica odstranjeno nešto preko 70.000 knjiga. Je li to bio rezultat redovitog otpisa ili »čišćenja knjižnica« ne može se sa sigurnošću

reći, pogotovo uzme li se u obzir smanjeni broj registriranih knjižnica. Moram, međutim, reći da je u prethodnoj dekadi (1983.–1989.) iskazani broj narodnih knjižnica neznatno varirao (294 u 1983. godini, 297 u 1986. godini, 286 u 1989. godini), ali je knjižni fond u njima bio u stalnom porastu (3.945.000 u 1983. godini, 4.219.000 u 1986. godini, 4.723.000 u 1989. godini). Zašto je 1992. godine došlo do tako naglog smanjenja knjižne građe (od 4.723.000 na 4.550.000) nije objašnjeno. Već sam spomenuo da za to svakako treba uzeti u obzir podatke iz »statistički nedostupnih područja«. Ali kako onda objasniti da se i u sljedećem trogodišnjem razdoblju (1995. u odnosu na 1992.) nastavlja to smanjenje fonda knjiga? 1998. godine dolazi do oporavka (iskazan je veći fond knjiga u narodnim knjižnicama, za 722.000, od onoga u 1989.), a od te godine bilježimo stalni rast – tako da su 2007. narodne knjižnice imale fond od 7.764.000 knjiga.

Znatno veće smanjenje knjižne građe bilježi se u školama.

Za škole (osnovne i srednje) u tri statistički iskazane godine 1983., 1986. i 1989. (praktički je to desetljeće) imamo stalni porast broja knjiga u školskim knjižnicama, tako da je 1989. knjižni fond imao 6.944.000 knjiga. 1992. godine dolazi do naglog smanjenja knjižne građe u odnosu na 1989. – za 1.493.000 knjiga, a u sljedećim godinama do porasta (1995. i 1998. godine), pa opet do značajnog pada: 2001. godine knjižni fond je smanjen u odnosu na stanje u 1998. godini za 169.000, a znatno više 2004. godine, kad je iskazano 416.000 knjiga manje nego 2001. godine. Krajnji je rezultat da je knjižni fond 2007. godine manji od onoga u 1989. godini za 281.000 knjiga. Navedene brojke potrebno je, međutim, preciznije razmotriti jer postoje razlike u kretanju knjižnog fonda između dva tipa statistički obuhvaćenih škola, osnovnih i srednjih.

Iskazani broj srednjih škola porastao je do 2007. godine za oko jednu trećinu u odnosu na stanje iz 1989. Bilo bi stoga normalno očekivati da je porastao i ukupan knjižni fond. Stanje je, međutim drugačije. Izuzev jednokratnog smanjenja od 120.000 knjiga u bibliotekama srednjih škola (1992. godine u odnosu na stanje 1989. godine, što ga eventualno možemo barem jednim dijelom pripisati »statistički nedostupnim područjima«), broj knjiga je do uključivo 2001. godinu rastao, a onda opet naglo dolazi do smanjenja knjižnog fonda: 2004. godine za 403.000 knjiga u odnosu na 2001. godinu, da bi opet u 2007. godini porastao za 161.000 knjiga. Prema tome, smanjenje knjižnog fonda u srednjim školama također je bilo vrlo izraženo i na »statistički dostupnim područjima«.

Ali zato se u osnovnim školama bilježe bitna smanjenja knjižne građe: 1989. godine je knjižni fond osnovnih škola imao 5.142.000 knjiga, da bi se 1992. godine smanjio na 3.769.000, a 1995. godine na 3.523.000 knjiga. Pad je drastičan – za šest godina 1.619.000 knjiga (ili gotovo jednu trećinu). Primjenimo li i ovdje isti postupak kao i kod narodnih knjižnica, tj. korigiramo li početni fond knjiga iz 1989. godine za procijenjeni knjižni fond »statistički nedostupnih područja«

(suma knjižnih fondova škola na tim područjima) od oko 553.000 knjiga – opet je pad zaista velik – 1.066.000 knjiga. Posebno je važno zapaziti da je u razdoblju 1992.–1995. na »statistički dostupnom području« knjižni fond smanjen za 246.000 knjiga, a zatim se opet, usprkos porasta broja škola, u godini 2001. (kada je broj škola porastao za 79 jedinica u odnosu na 1998. godinu) knjižni fond smanjio za 270.000 knjiga u odnosu na dostignuti fond od 4.640.000 knjiga u 1998. godini. Smanjenje je zabilježeno i u 2004. godini: u odnosu na 2001. godinu fond je manji za dodatnih 13.000 knjiga. Tek je 2007. zabilježen porast fonda od 229.000 knjiga u odnosu na stanje u 2004. godini. Ipak, čak ni 2007. godine nije dostignut broj knjiga što je iskazan u 1989 godini (manje je 556.000 knjiga) Sumiramo li sva ta smanjenja knjižnog fonda dobijamo približan broj od 1.595.000 knjiga. Mislim da ovako velike oscilacije u knjižnom fondu iz razdoblja u razdoblje ukazuju da nije samo u pitanju manjkavost statističkog obuhvata, nego da su te razlike i refleksi »čišćenja školskih knjižnica«. Kao i uz narodne knjižnice, i ovdje treba navesti: u dekadu do devedesetih imamo stalni rast knjižne građe u osnovnim i srednjim školama, naročito u osnovnim: od 4.546.000 godine 1983. na 4.936.000 godine 1986. i na 5.142.000 godine 1989. Premda je od 1995. godine broj knjiga u osnovnoškolskim knjižnicama u porastu, ipak treba primjetiti da još uvijek nije dostignut broj iz 1989. godine – negativna je razlika oko 280.000 knjiga. Bilo bi od naročite važnosti temeljito proučiti u kojoj su mjeri izmjene nastavnih programa, posebno izmjene u obaveznoj lektiri, uzrokovale smanjenje knjižnih fondova u školama. Ta okolnost se na više mjesta u reagiranjima na odstranjivanje knjiga spominje. Pretpostavljam da ipak nije bila jedini uzrok smanjenju knjižne građe. No, od kolikog je utjecaja bila – iz ovdje navedenih podataka ne može se zaključivati.

Slično se može zapaziti još i u grupi općeznanstvene knjižnice. U toj grupi (broj tih knjižnica je od 1989. do 2007. godine nepromijenjen) također imamo značajan pad broja knjižnog fonda 1992. u odnosu na 1989. godinu – za 249.000 knjiga, a zatim imamo blagi porast u 1995. godini za 36.000 knjiga i u 1998. godini porast za 356.000 knjiga prema stanju u 1995. godini. Međutim, taj je porast bitno umanjen 2001. godine – za 249.000 knjiga, 2004. godine je neznatno povećan (za 3.000 knjiga), zatim opet 2007. godine za 21.000 knjiga, ali je ukupni fond knjiga općeznanstvenih knjižnica u 2007. godini ipak manji od onoga u 1989. godini – za 88.000 knjiga. Sumarno se može procijeniti da je umanjeње knjižne građe iznosilo 501.000 knjiga, ali je to kompenzirano sa novoiskazanih 413.000 knjiga (vjerojatno novonabavljenih, uz pretpostavku da su svi statistički iskazi točno registrirali stanje). I ovdje dakle zapažamo velike oscilacije u fondu knjiga, a usuđujem se reći da te oscilacije ne možemo razumjeti drugačije nego kao refleksi »čišćenja knjižnica«, osobito i zato što one nisu bile na »statistički nedostupnim područjima«.

Sa specijalnim knjižnicama situacija je složenija, jer je do 1989. ta grupa obuhvaćala i samostanske knjižnice, a od 1992. godine one figuriraju kao posebna

grupa. Značajno je zapaziti da se broj specijalnih knjižnica bitno smanjio (za 43 jedinice 2007. godine u odnosu na 1989. godinu). Oscilacije knjižnog fonda u ovoj grupi nisu bile tako izrazite kao u prethodno navedenim grupama, premda ih je bilo. 1992. godine naglo je porastao knjižni fond u odnosu na 1989. godinu – za 478.000 knjiga. Ali onda dolazi do smanjenja i tog fonda: 1995. godine za 165.000, a zatim 1998. godine za još 103.000 knjiga. Od 2001. godine imamo porast, pa je u 2007. godini dostignuta veličina knjižnog fonda iz 1992. godine. Vrlo je teško iz navedenih brojeva izvoditi čvrste zaključke (i s obzirom na kretanje broja knjižnica i s obzirom na to da nemamo točan uvid o kojim je knjižnicama riječ). Ipak su dvije napomene potrebne. I u ovoj grupi knjižnica smanjenje knjižnog fonda podudara se s razdobljem u kojemu se najintenzivnije smanjivao broj knjiga i u drugim grupama knjižnica, pa stoga možemo pretpostaviti da je i to bio refleks fenomena »čišćenja knjižnica«. A zatim, u odnosu na druge grupe knjižnica smanjenje knjižnog fonda ovdje nije bilo najizrazitije, premda se ne može zanemariti.

Sumiramo li prethodno izvedene procjene proizlazi da je smanjenje knjižne građe u ovdje promatranim grupama knjižnica bilo vrlo značajno – oko 2.800.000 knjiga, što čini 13,33% ukupnog fonda knjiga u registriranim knjižnicama (u račun sam uzeo da je ukupan broj 1998. godine bio 21.000.000, a u Statističkom ljetopisu je za tu godinu iskazan broj od 21.147.000 knjiga). Naravno da je navedena brojka samo približna procjena, za koju bih rekao da bi je detaljna analiza, kad bi se išlo od knjižnice do knjižnice, svakako korigirala.

Glavnina smanjenja knjižnog fonda dogodila se u knjižnicama osnovnih škola. Na njih otpada 55% smanjenja ukupnog fonda knjiga, a sve ostalo na druge grupe knjižnica. Najmanje je smanjen fond knjižne građe u grupi narodnih knjižnica – samo 2,4% od ukupnog smanjenja knjižnog fonda, odnosno 1,48% od knjižnog fonda registriranog 1989. godine. To potvrđuje da je golemu većinu bibliotekara u narodnim knjižnicama odolila histeriji »čišćenja knjižnih fondova«.

Konačno, treće važno obilježje iz navedenog pregleda oscilacija knjižne građe jest da je najveći dio smanjenja knjiga bio u dekadi 1990-ih, naročito u razdoblju od 1990. do 1995. godina. Naravno da uzroci tome mogu biti raznoliki, ali mi se čini da je najvažniji razlog »čišćenje knjižnica«. Teško je drugačije objasniti zašto se baš tada dogodilo tako obimno smanjivanje knjižne građe.

Stoga se može reći: dostupni statistički podaci o fondu knjiga, što sam ih gore naveo i komentirao, pokazuju da javno iskazane reakcije na fenomen uništavanja knjiga nisu bile puke »fantazme«. Figurativno rečeno: javna su reagiranja svojevrsna interpretacija statistikom iskazanog opsega »odstranjivanja knjiga«, a statistički podaci čvrsta osnova opravdanosti javnih reagiranja. Registrirani primjeri »otpisa« i uništavanja knjiga, što ih navodim u IV. poglavlju samo su ilustracija načina kako se »čišćenje knjižnih fondova« izvodilo.

Nije isključeno da bi potpunija istraživanja korigirala iskazani broj od

2.800.000 odstranjenih knjiga iz knjižnica, možda bi ga i smanjila. Ipak nedvojbenom ostaje statistički utvrđena činjenica da su knjižni fondovi razmjerno masovno smanjivani, naročito u prvoj polovini 1990-ih godina. *Nemoguće ju je objasniti na bilo koji drugi način osim pretpostavkom o posebnim okolnostima koje su vodile tako drastičnom odstranjivanju knjiga.* To je podudarno i s javnim reagiranjima na fenomen »čišćenja knjižnica« i uništavanja knjiga (poglavlje II).

Prema tome, statistički podaci potvrđuju da je bilo masovnog odstranjivanja knjiga. Tako golem broj odstranjenih knjiga, uglavnom uništavanjem – bacanjem u smeće, na otpad, davanjem u reciklažu, moralo je privući pažnju javnosti. U javnim reagiranjima u Hrvatskoj govorilo se o desetinama, pa i o stotinama tisuća »odstranjenih«, većim dijelom svakako uništenih knjiga i to, kako se iz navedenih statističkih podataka nazire, nije bilo pretjerivanje.

Ono što nam navedeni statistički podaci nikako ne mogu »otkriti« jest struktura odstranjivane knjižne građe.

* * *

Statistika nam ipak ne daje sve potrebne podatke, jer postoje i knjižni fondovi koje ne registrira. Naravno da se odstranjivanje i uništavanje knjiga moglo (i najvjerojatnije jest) događati i mimo knjižnih fondova što ih registrira statistika. A naznake toga imamo u javnim reagiranjima. Nazvao bih to područje »sivom zonom« verifikacije. Postoje ustanove i poduzeća (neka od njih su s prevratom 1990-ih sasvim nestala, a vjerojatno se to dogodilo i barem s dijelom knjižne građe koju su imali), kojima je knjiga ili sasvim, ili u manjoj mjeri, sporedni ili samo pomoćni, ali ipak dopunski dio djelovanja. To dakako ne znači da u njima nije bio deponiran značajan broj knjiga, da se njihovi knjižni fondovi smiju zanemariti. Međutim, budući da nema nikakvih podataka o knjižnim fondovima u tim ustanovama ili poduzećima – uvid u razmjere i sadržaj fenomena uništavanja knjiga nužno je nepotpun. Postojali su knjižni fondovi u narodnim ili pučkim ili radničkim sveučilištima, domovima kulture i sl. koji su također imali funkciju sličnu onima u narodnim knjižnicama²⁵³. Postojale su ustanove kojima su biblioteke bile u sličnoj funkciji kao i knjižni fondovi u narodnim knjižnicama (npr. domovi JNA, garnizonske knjižnice i knjižnice u kasarnama²⁵⁴). Ne treba zanemariti

²⁵³ Prema podacima Državnog zavoda za statistiku (Statistički ljetopis 2003., str. 477 i Statistički ljetopis 2008., str. 559), takvih ustanova (»Pučka otvorena sveučilišta, domovi kulture i ostale ustanove«) je bilo: 1990./91. – 88, sa 43.389 polaznika u programima općeg i stručnog obrazovanja; 1993/94. – 99, sa 33.790 polaznika; 1996./97. – 114, sa 26.644 polaznika; 1999./2000. – 112, sa 25.646 polaznika; 2002./03. – 128, sa 47.260 polaznika; 2005./06. – 153, sa 33.781 polaznika. To je veliki broj ljudi koji su bili obuhvaćeni nekim od oblika obrazovanja, a uz to svakako ide i odgovarajuća literatura. Nažalost, nema nikakvih podataka koji bi makar dali naslutiti koliko je od tih ustanova imalo vlastite knjižne fondove, pa stoga ni kolikog su eventualno obima bili.

²⁵⁴ I sam imam iskustvo s jednom »kasarnskom knjižnicom«, doduše malom, pa to ne mora biti reprezentativno,

i knjižne fondove u specijaliziranim školama (političke, partijske)²⁵⁵, pa zatim u komitetima ili sjedištima političkih tijela i slično. I mnoge druge ustanove su imale male priručne fondove knjiga, koji nisu isključivo bili najuže stručne naravi, primjerice privredne komore i sl. I brojna su veća poduzeća, naročito ako su imala bilo kakve istraživačke jedinice (zavode, institute i slično), imala biblioteke, koje su sasvim sigurno pretežno imale stručnu literaturu, ali i ne samo nju, a često su imale i funkciju sličnu onoj narodnih knjižnica. I poneke su mjesne zajednice imale male, priručne biblioteke, koje su za građane tih malih sredina bile jedina mogućnost dodira s knjigom (uz eventualno školsku biblioteku, ukoliko je škola u toj sredini postojala). Koliko je toga bilo i koliko je na svim tim mjestima bilo knjiga, o tome nam redovita Državna statistika ne daje nikakve informacije. A ipak je, ukupno uzev, opravdano pretpostaviti da je broj knjiga bio velik. Što je bilo s tim knjigama, u kojoj su mjeri očuvane, a u kojoj su mjeri »čišćene« ili čak »odstranjivane«, tj. uništavane – nemoguće je odgovoriti. Ili bi, možda, bilo vrijedno da netko od kompetentnih (NSK, Knjižnično vijeće, neki Institut za društvena istraživanja, sociolozi) provede posebno istraživanje o tome? Mogu se samo tu i tamo čuti informacije da je takvog »čišćenja« bilo, naročito intenzivno u bibliotekama uz vojne ustanove, u prvom redu uz domove JNA. O tome sam već naveo zapažanje V. Kapuralina. Podrobnije, premda ne i potpune, informacije dobio sam i od Nikole Uzelca, koji je bio voditelj Doma armije u Zagrebu i koji

ali može biti stanovita ilustracija. 1991. godine tadašnje Izvršno vijeće Općine Korčula pozvalo me je (vodio sam rad Narodne knjižnice općine Korčula) i naredilo, baš naredilo, da Gradska knjižnica preuzme knjige iz biblioteke napuštene kasarne JNA u gradu Korčuli, osim knjiga vojne naravi. To je obavljeno, sastavljen je zapisnik o tome (a kasnije su, nakon dvije ili tri godine, preuzete knjige vraćene nadležnoj VP na njihov zahtjev, opet zapisnički). Učestvovao sam u preuzimanju tih knjiga. Bilo je oko 1.000 knjiga. Dvije stvari moram u vezi s tim navesti: 1) Ta je biblioteka bila vrlo uredno i znalački vođena, s kartotekom, sadržajem vrlo raznovrsna, gotovo isključivo sastavljena od beletristike, knjiga iz povijesti i sl. na svim jezicima naroda i narodnosti u Jugoslaviji (imala je i značajan broj svezaka edicije »Pet stoljeća hrvatske književnosti«), s iznenađujuće malim brojem tzv. ideološke literature (ja, primjerice, ne smatram da su knjige s radovima Edvarda Kardelja »ideološka« literatura, što je važna opaska za sadašnje dijaboliziranje svega i svačega iz toga razdoblja); 2) Kad smo došli preuzeti knjige zapanjili smo se vandalizmom počinjenim nad imovinom nakon preuzimanja kasarne: u biblioteci rasut dio literature po podu, izgažen i pokidan, pokradeno skladište odjeće i obuće, pokradeno i razbacano posuđe u kuhinji, porazbacana, a prije toga i pokradena tehnička aparatura... Čak je bilo i skidanja keramičkih pločica sa zidova... Nevjerojatno! Ali je tako bilo i s imovinom na položajima JNA (npr. položaj »Ražnjić«...). Taj mali primjer pokazuje da je fra Petar Anđelović s pravom ovaj rat označio kao švercerski, a ja bih dodao da je u velikoj mjeri bio i pljačkaški rat!

²⁵⁵ Bilo bi interesantno znati (jer nigdje nisam našao bilo kakvu javnu informaciju o tome) što je bilo, primjerice, s knjigama političko-partijske škole u Kumrovcu: kolikog je obima ta biblioteka bila, tko ju je preuzeo, je li išta bačeno, ili je sve sačuvano? Ali je, osim te središnje političke škole (na kojoj su se obrazovali ljudi iz svih krajeva Jugoslavije) bila razvijena cijela mreža regionalnih škola sa sličnim programskim sadržajem. I svaka je od njih imala neki knjižni fond prilagođen tome programu. Veliko je pitanje postoje li igdje bilo kakvi podaci o broju tih škola (kurseva, tečajeva i sl.) i o fondu knjiga što su ga imale? A sigurno je da su s njihovim prestankom rada, s »gašenjem« i knjižni fondovi morali negdje naći mjesto: ili su ih pojedinci uzeli i obogatili svoje kućne biblioteke, ili su naprosto bačene kao otpad, na smetlište. Nisam nigdje našao nijednu javnu informaciju o sudbini takvih knjiga. Da ih je neka biblioteka preuzela vjerojatno bi barem za neki od takvih primjera bila data javna obavijest.

je dobro poznao stanje i u velikom broju tih ustanova u Hrvatskoj. Svaka je od njih imala bogate biblioteke, ali su sadržajem raznolike i bogate biblioteke postojale i u kasarnama (u Zagrebu su bile posebno bogate biblioteke te vrste u kasarni »Borongaj« i kasarni »Maršal J. B. Tito«). Prema njegovim saznanjima, koje zasniva na razgovorima s ljudima koji su u tim ustanovama radili kao bibliotekari – najveći dio knjižne građe je odstranjen/uništen²⁵⁶. Gdje su i kako te »odstranjene« knjige završile – ni o tome nema pouzdanih podataka. Ne treba isključiti da je i otuda potekao značajan broj knjiga koje su građani zapažali na smetlištima, ili na mjestima gdje se skuplja otpad, ili pak na skupljalištima staroga papira.

* * *

Nepostojanje potpune i višegodišnje sistematski vođene statistike o knjižnim fondovima može izazivati brojne nesporazume, interpretacije i pretjerivanja koja se nisu ni pokušala dokazivati činjenicama, već su bila usmjerena na puka »optuživanja neistomišljenika«. Naravno da to ne doprinosi sagledavanju problema.

Na tom tragu htio bih skrenuti pažnju na tri nedavna odjeka uništavanja knjiga – dva iz Beograda i jedan iz Zagreba (kao odgovor na jednu od tvrdnji iz Beograda). Naravno da fenomen uništavanja knjiga i debata o tome u našim novinama nisu mogli proći nezapaženo u Srbiji, jer je riječ i o stavovima koji diskriminiraju tzv. »srpsku knjigu« i ćirilicu, a najčešće se i dominantno povezuje sa srpskom kulturom i pismenošću. Dva su takva odjeka važna jer su ih izrekli književnici.

Prvi je intervju što ga je Momo Kapor dao novinaru Zoranu Radisavljeviću, a objavljen je u »Politici« 8. 9. 2008. pod naslovom: »Rat i spaljene knjige«. Novinar je postavio vrlo sugestivnu tvrdnju: »Rat je počeo 1991. godine spaljivanjem 3,5 miliona knjiga srpskih pisaca, pogotovu onih štampanih ćirilicom. Zar to nije kulturni genocid?« M. Kapor je na to odgovorio ovako:

»Zbog toga sam i otišao u taj rat, da sprečim da se ma čije knjige, bilo gde, spaljuju. Za mene je vrlo laskavo što su moje knjige spaljene u visokom društvu sa delima Ive Andrića, Miloša Crnjanskog, Dobrice Ćosića, Meše Selimovića... To je inače bilo veće spaljivanje knjiga od onih u srednjem veku, a neuporedivo veće od spaljivanja knjiga u Nemačkoj 1935. godine. Hrvati imaju čime da se pohvale. Ipak, pored Ivana Aralice, koji je javno najčitaniji

²⁵⁶ Zahvalan sam Nikoli Uzelcu na informacijama. Iznio mi je i brojna druga zapažanja »iz prve ruke« jer je kao Ličanin obišao mnoga mjesta Like da bi provjeravao činjenice potrebne u izradi monografije SUBNOR-a o uništavanju antifašističkih spomenika. Konstatirao je tako da su uništeni u cjelini, ili radikalno oštećeni, muzeološki vrijedni, a za historijska proučavanja i izravno važni fondovi originalnih (ili kopija) dokumenata, koji su se nalazili u spomen domovima (npr. VI Ličke divizije) ili memorijalnim zbirkama (npr. rodne kuće narodnih heroja Rade Končara i Nade Dimić, pa memorijalna zbirka Prve ženske partizanske čete), a posebno je registrirao i uništenje Tesline kuće u Smiljanu i njegova spomenika u Gospiću. Tom su prilikom uništeni na svim tim mjestima i knjižni fondovi što su se tamo nalazili. Da se moglo (i moralo) takvo uništavanje »dokumenata memorije« izbjeći pokazuje i primjer s bibliotekom JRM u Splitu.

pisac u Hrvatskoj, ja sam najčitaniji tajno, jer niko nije mogao moje knjige da izbací sa kućnih polica, gde se još uvek nalaze, istina skrivene u drugom redu.«

Tvrđnju o »3,5 milijuna spaljenih knjiga« u Hrvatskoj nije, prema ovom tekstu, izrekao Momo Kapor, nego novinar. Otkud mu taj podatak – novinar nije naveo. Na izravan upit (e-mailom) novinar mi je odgovorio: »To je izjavio Momo Kapor u intervju koji sam pravio s njim za »Politiku«. Ne znam odakle njemu ti podaci«. Možda je »u nevezanom razgovoru« prije intervjua Momo Kapor spomenuo taj podatak, a novinar to onda iskoristio da postavi citirano pitanje? A da je Momo Kapor koristio i »rekla-kazala« maniru za olako izricanje tvrdnji pokazuje i njegova izjava za »Večernje novosti« (specijalni dodatak uz Sajam knjiga) 20. 10. 2008.: »Mislim da je vreme pokazalo da nije tačna ona čuvena izreka ruskog pisca da rukopisi ne gore. Gore, itekako gore! Video sam gomile spaljenih knjiga, između ostalog čuo sam i za tri i po miliona spaljenih knjiga u Hrvatskoj za vreme rata, što je najveći požar knjiga u istoriji Evrope«.

Bilo kako bilo, tvrdnja je neargumentirana i samo je jedno u nizu pretjerivanja.

Drugi se odjek može naći u razgovoru što ga je Zora Latinović vodila s Dobricom Ćosićem (»NIN«, 5. 2. 2009.)

Na pitanje: »Koliko su se, ipak, razlozi za srpsko-hrvatske antagonizme promenili do danas?« D. Ćosić je odgovorio:

»Razlozi za hrvatsko-srpske sporove ne samo da se nisu promenili, nego su se od »Bljeska« i »Oluje« uvećali antisrpskom politikom hrvatske vlade i šovinizmom hrvatskog društva. Naravno, rat je osnova šovinizma. I srpskog. Pozitivne promene mogu da nastanu samo kada Hrvatska bude ispunila evropske standarde nacionalnih i građanskih prava manjina i obaveze prema prognanim Srbima; odnosno kada prestane, ako može ikada da prestane, diskriminacija ostatka Srba u Hrvatskoj. A ta diskriminacija je toliko drastična da nema primera na evropsko-azijskom prostoru. Tamo su ćirilica i ekavsko pismo takav prestup koji se kažnjava, prezire i progoni kao kanibalizam. Hrvatska je jedina zemlja, pored Kosova, u kojoj su posle Drugog svetskog rata spaljivane knjige. U Hrvatskoj je spaljeno tri i po miliona knjiga štampanih ćirilicom ili latinicom, ali u Beogradu. Na primer, roman Ranka Marinkovića »Kiklop«, štampan u Prosveti, takođe je spaljen, zato što je štampan u Prosveti. Konformistička srpska inteligencija u ime jugoslovenstva neće da zna te činjenice. Nju ne uzbuđuje što je pre dvadesetak godina spaljeno oko tri i po miliona knjiga i što su uništeni skoro svi spomenici i ustanove srpske kulture u Hrvatskoj. To je isto urađeno na Kosovu i Metohiji, sve su srpske biblioteke spaljene. Tamo su moje knjige prvo streljane na trgovima, pa onda spaljivane uz veselje domaće albanske publike. Istu sudbinu je imao i Ivo Andrić na Kosovu i u BiH. Demokratska Evropa i civilizovana Amerika neće da vide taj nacistički varvarizam svojih štićenika.«

I dok je Radivojevićeva/Kaporova tvrdnja ostala u nas bez ikakva komentara, na Ćosićeve tvrdnje reagirao je u Hrvatskoj (koliko mi je poznato) samo Pjer Bilić u svojoj rubrici »Bibliofilija« (»Večernji list«, 9. 2. 2009.):

»Subotom poslijepodne na internetu listati i čitati novine dio je mog rituala opuštanja, znatiželje prikupljanja propuštenih informacija s blagim osjećajem panike nisam li što god važno propustio. Tako gonjen snagom te ustaljene navike doplovih do novog broja beogradskog Nina. Rutinskom brzinom preletim po naslovnici i pomislim: ništa senzacionalno, no kad eto ti vraga: pri dnu stranice vidim fotku barda Dobrice Ćosića s naslovom o antititoizmu u sadašnjoj Srbiji i u trenutku mi se stvori odbojnost prema njegovoj prežvakanoj mitomaniji, ali klizeći po tekstu intervjua vidim kako Ćosić govori o knjigama te mi se, naravno, odmah poveća čitateljska pozornost. Rezultat te pozornosti donosim u fragmentu intervjua koji se odnosi na knjige Naravno da sam ostao bez daha čitajući gornji fragment, no kako nisam baš nenaviknut čovjek, brzo sam povratio koncentraciju i u trenutku otpisao Ćosićeva naklapanja kao dopunu njegove, već stereotipski predvidive fabulacije materijala mitologijskih i etnogenijskih. Prizvao sam u sjećanje riječi Stanka Lasića: »Sretan sam što ga nikada nisam sreo«. Drugim riječima, nije mi do polemike i rasprave, općenito do trošenja mentalne energije, te ću se suspregnuti i radije posegnuti, onako mrtvozornički, za činjenicama dostupnim svakome tko živi u zdravoj suvremenosti.«

I zatim Bilić navodi podatke koje je prikupio uvidom u e-kataloge dijela knjižnica u Hrvatskoj, pokazujući da su Ćosićeve tvrdnje neosnovano pretjerivanje i u isto vrijeme zamjerajući redakciji NIN-a što se nije potrudila provjeriti podatke.²⁵⁷

²⁵⁷ »Ranko Marinković je prvo i drugo izdanje »Kiklopa« objavio u Beogradu 1965. odnosno 1966. godine u produkciji »Prosvete«, poslije roman, u izdavačkom smislu, preuzima zagrebačka »Mladost« i nastavlja s novim izdanjima. Ćosić, kao što kaže u intervjuu, u namjeri golog krivotvorenja decidirano tvrdi kako su dva navedena izdanja zapravo povučena iz knjižnica diljem Hrvatske i, naravno, spaljena kao nepoćudna. Hrvatskim bibliotekarima kao smeta sama činjenica što je roman tiskan i objavljen u Beogradu i odmah su priredili lomaču za beogradskog »Kiklopa« jer, podučava Dobrica, što drugo očekivati od nacističkih »varvara« kao što su Hrvati. U potrazi za tragovima tih »lomača« malo sam, gotovo ovlaš, internetski prošetao hrvatskim bibliotekama, podrazumijeva se s gasmaskom na glavi, i pronašao strašne tragove paljevine. Primjerci »spaljenih« izdanja Marinkovićeva »Kiklopa« sasvim zdravi i neoštećeni, čak i posuđeni korisnicima, nalaze se kako slijedi: Knjižnice grada Zagreba imaju i prvo i drugo izdanje, knjižnica »Juraj Šižgorić« u Šibeniku također, pa slijede knjižnice: Zadar, Pula, Split, Vinkovci, Hvar, Ivanec, Grubišno Polje, Karlovac, Babina Greda, Varaždin itd. E, da bi nalaz bio kvalitetniji čak sam našao da mnoge srednje škole po Hrvatskoj, odnosno njihove knjižnice, također ne oskudijevaju s tim »spaljenim« izdanjem: 4. gimnazija u Zagrebu, škola »Bartol Kašić« u Grubišnom Polju ima i posuđuje čak 6 primjeraka, bilo prvog bilo drugog izdanja navedenog romana, Elektrostrojarska škola u Varaždinu također, Ugostiteljska škola u Osijeku, 18. zagrebačka gimnazija, Tehnička škola »Faust Vrančić« posjeduje 7 primjeraka drugog izdanja iz 1966. godine i, zaključno, da popisu pridružim i Nadbiskupsku gimnaziju u Zadru koja također u fondu ima primjerak izdanja iz 1966. godine. Dakle, imajući na pameti da je riječ o izdanjima starima 40 i nešto godina koja se, što nije nevažno, i troše, nestaju i krađu, nije neosnovano zaključiti kako su knjižnice natprosječno dobro opskrbljene navedenim izdanjima. O »spaljenih« 3,500.000 knjiga ne bih trošio riječi uzalud, ali, evo, samo radi mogućnosti kakve takve predožbe navodim kako je to količina koja skoro odgovara današnjem fondu NSK i Knjižnica grada Zagreba. To što Ćosić neumorno producira lažne stvari bez kojih, očito je, ne umije ni bivstvovati i nije činjenica koja me dira, no da u redakciji Nina »nemaju« pristup internetu i za pola sata, a toliko je meni trebalo, jednostavno pročešljaju dostupne baze podataka, e to je stvar koja ne ide uz novine sa takvom i tolikom tradicijom. Čim netko u Hrvatskoj vidi ćirilicu knjigu više je nego izvjesno da će upasti u kanibalski trans i pojesti prvog prolaznika koji pod miškom nosi ćirilčni naslov. Posebno je opasna zona oko Cvjetnog trga i Bogovićeve, toliko opasna da su gradske vlasti postavile znakove upozorenja u namjeri da se prolaznicima skrene pozornost i na vrijeme sugeriraju alternativni pravci kretanja. Ponešto o tome znam iz osobnog iskustva, naime, u nekoliko sam navrata radio popise naslova koje su zagrebački knjižari naručivali iz Srbije s namjerom da se isti prodaju u knjižarama baš u toj kanibalskoj zoni; čak sam jednom

Dakako da to što su izjavili Kapor i Ćosić nema uporišta u činjenicama – a nije riječ samo o činu »spaljivanja«, nego i o tvrdnji o »broju knjiga« i o apsolutnom, bez ostatka iskorjenjivanju baš svake, doslovce svake knjige srpskih autora ili onih pisanih ćirilicom. Začudujuće je da ljudi takve javne reputacije mogu nešto takvoga izreći, a da ne označe izvor informacije, tj. da ne navedu na čemu, na kojim podacima, kojim istraživanjima temelje svoju tvrdnju.

Zato je dobro da je Pjer Bilić reagirao na tu neistinu. Dobro je što je naveo i primjere koji demantiraju Kaporove i Ćosićeve generalizacije. Pa ipak je Bilićev odgovor nepotpun i jednostran: ni jednom riječju ne spominje da je u nas ipak bilo čišćenja knjiga srpskih autora, izdavača iz Srbije, knjiga pisanih na ćirilici pa je u tom smislu njegova intervencija nepotpuna, odnosno poluistinita. Nemoguće je pretpostaviti da Pjer Bilić, kao bibliofil kojemu je knjiga očito profesija, ne zna za burne i dugotrajne javne polemike i javna reagiranja na uništavanje knjiga. A argument da neke knjige ipak postoje – ne dokazuje da »čišćenja« od »nepodobnih« knjiga nije bilo. Dakle imamo pretjerivanja i neistine s jedne strane i prešućivanje ili korištenje samo parcijalnih podataka kao protudokaza s druge.

zgodom i izlog aranžirao ćirilničnim naslovima iz raznih žanrova i, evo, još se uvijek, takorekuć zorno, sjećam udarne postave iz velikog staklenog izloga: Ljubomir Simović, »Pesme« 1–2 / Stubovi kulture /, Dimitrije Bogdanović, »Knjiga o Kosovu« / SKZ /, Dvorniković, »Karakterologija Jugoslovena« / Prosveta /, Živko Topalović, »Kako su komunisti dograbili vlast« / Novi pogledi /, Miodrag B. Protić, »Nojeva barka« 1–2 / SKZ /, Radoslav Petković, »Sudbina i komentari« / Stubovi kulture/, no to nije sve jer sam, znajući da su i latinični naslovi pogodan mamac za izazivanje kanibalizma, izlog popunjavao autorima kao što su: Jovica Aćin, Svetislav Basara, Filip David, Igor Marojević, Borislav Pekić je dobio počasno mjesto u izlogu sa svojim »Zlatnim runom« u izdanju Derete i tako je, da dalje ne nabrajam autore i naslove, stvar trajala mjesecima, knjige se gotovo kanibalski prodavale, kupci su tražili repete. I na kraju, nije nevažno spomenuti kako se na policama knjižare na Cvjetnom trgu moglo kupiti i Ćosićeve naslove »Piščevi zapisi«, »Srpsko pitanje«, »Vreme smrti«, a sve to, naravno, ćirilčno otisnuto. Posebno dobro su prodavani 'Piščevi zapisi'.

Možda je uz Bilićeve napomene dobro navesti da je tu Ćosićevu tvrdnju ovako komentirao jedan čitalac »NIN«-a (9. 2. 2009.) – citirajući njegove (Ćosićeve) vlastite izjave od prije deceniju i pol: »Ćosićeve lomače: »Buduća revolucija na ovoj zemlji u kojoj vladaju komunisti, staljinisti, titovci, treba da bude: paljenje papira! Paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunista i pod njihovom vlašću. Paljenje svih revolucionarnih štampanih tekstova od Prvog svetskog rata pa nadalje. Našu pismenost treba početi od Miroslavljevog jevandjelja i XII veka, početi od azbuke i Vuka i ne trovati decu nacionalnom istorijom.« (»Promene«, 1992.)«

IV. PRIMJERI UNIŠTAVANJA KNJIŽNE GRAĐE

Zajednička obilježja

U registriranim primjerima uništavanja knjiga zapazio sam nekoliko zajedničkih obilježja:

- 1) Motiv ili razlog je uvijek bio: nepotrebna, nepodobna, neprimjerena, od starih ustanova naslijeđena, ideološka, zastarjela, koja je zagadila naš jezik, ćirilična...
- 2) Što se tiče formalnog okvira za uništavanje, kad se govori o bibliotečnim lokacijama, uvijek je to bio »otpis« – više ili manje prikriven, s nepoštivanjem propisa i profesionalnih pravila. Kad je riječ o drugim lokacijama, uništavalo se »na mah«, bez zaklanjanja za neki formalni okvir
- 3) Knjige su u pravilu bacane u smeće, tj. na otpad (uz izuzetke kad su neke knjižnice »nepotrebne« ili »otpisane« knjige dale biblioteci SKD »Prosvjeta«)
- 4) Kad je riječ o spomen-domovima, uništavanje građe imalo je i simbolično demonstrativni karakter, a knjige su uglavnom dijelile sudbinu objekata u kojima su se nalazile
- 5) Nikad nitko nije sankcioniran za uništavanje knjiga.

Primjeri

Primjeri što ću ih navesti i komentirati poredani su u pravilu kronološki. A prikaz primjera počinjem citiranjem nekih opaski jednog iskusnog bibliotekara, neposrednog svjedoka događanja s knjižnom građom u razdoblju do 1998. godine. Informaciju je on naslovio: »'Čišćenje' građe iz knjižnica. Narodne knjižnice«.

»Razmatrajući postupke u knjižnicama u proteklih 7–8 godina možemo vidjeti čitav niz nepravilnosti čije su posljedice nekritično uklanjanje građe s aspekta netrpeljivosti tuđe kulture. Pri tome treba imati u vidu da je došlo do ozbiljne povrede propisa i nepoštivanja pravila struke. Bitno je da nisu poštivani UNESCO-vi standardi za narodne knjižnice i Manifest o narodnim knjižnicama ni Standardi za narodne knjižnice u Hrvatskoj.

Upravo iz tih razloga posao se pokušao obaviti u tajnosti u čemu su prešutno sudjelovali oni koji su nadležni za davanje uputa, vršenje nadzora i pružanje stručne pomoći. Pošto je to izgledalo poželjno svatko je mogao po vlastitu nahodaњу činiti što mu je drago, a konačan

rezultat je da su brojne knjižnice ostale i bez vrijedne građe...

(...) Ključna uloga nadležnih tijela i organa je ostala nezapažena. Može se zaključiti da su i sami bili naklonjeni ovakvom postupanju. To se odnosi na Ministarstvo kulture, Ministarstvo prosvjete i športa, nadležne matične službe i Nacionalnu i sveučilišnu biblioteku, jer u skladu sa zakonskim ovlastima i zadaćama vrše stručni i upravno-pravni nadzor. Ni jedna od njihovih zadaća nije izvršena. Nisu knjižnicama davali potrebne upute, a još manje su izvršili nadzor nad ovakvim »radom«. Tako se ne može dobiti podatak o onome što je »izlučeno«, o kojoj se količini građe radi i što se s njom dogodilo. Stoga se događa da se o tome vode rasprave a predmet nije dovoljno poznat. Kad ovakav zaključak ne bi bio točan svi navedeni bi izišli čiste savjesti s relevantnim podacima koji bi otklonili sve eventualno neutemeljene i neargumentirane navode. U tom slučaju bi eventualni marginalni ekscesi dobili pravo mjesto i postali posve nevažni. Ovako se rasprave vode na nivou tih vidljivih ekscesa a previđa se da su oni samo vrh sante leda. Ispada da ono što nije objelodanjeno ne postoji. Nažalost postoji u dosta ružnom obliku. Spektakularne lomače nas ne bi trebale zavaravati, jer treba uzeti u obzir i kontejnere koji nisu nimalo spektakularni niti privlačni a progutaju tone i tone. Treba li isticati da tamo završavaju i vrijedne stvari? Kontejner je ovdje uzet figurativno (...)

Zanimljiva su sporadična nadmetanja u javnosti onih koji pristupaju problemu sa stajališta da je riječ o nepromišljenom barbarskom postupanju i obrani, bolje reći protunapadu, dežurnih higijeničara ili onih čija su znanja o biti problema oskudna. Oskudna znanja su dobra podloga da se nevidenim žarom brane i gluposti... nameće se potreba da se govori o meritumu stvari, odnosno da se jasno kaže što jest trebalo biti izlučeno, što nije, a što je upitno. O tome objektivno mogu govoriti stručnjaci koji po prirodi stvari nisu ni ostrašćeni ni nezainteresirani. Diletanti su najmanje poželjni. Nažalost upravo su diletanti udarnički obavili »stručni posao«.(...)

Zanimljivi podaci bi se mogli prije dobiti od nekih čistačica u knjižnicama. One su naime dnevno odnosile knjige u kontejnere u crnim plastičnim vrećama. Takve podatke nećemo dobiti od bibliotekara ili ravnatelja, jer su oni nalogodavci.

Rijetko će se u godišnjim izvještajima knjižnica naći podatke o takvom »izlučivanju građe«. Prema izvještajima bi se moglo zaključiti da se te knjige nalaze i dalje u knjižnicama.

Zanimljiva je praksa nekih knjižnica koje su dio te građe sačuvale kako bi ih mogle pokazati »onima iz OESCE«, HHO ili novinarima. Taj minoran dio nekadašnjeg fonda služi obmanjivanju.«

(...) Sve knjižnice izrađuju godišnje izvješće (koje nikako nije tajna) a u njemu je važan podatak stanje fonda (broj svezaka knjiga u godini na koju se izvješće odnosi). Pod pretpostavkom da je posao obavljan u skladu s pravilima struke i propisima dobija se odgovor da je fond veći/manji u odnosu na prethodnu godinu. Mnoge knjižnice neće iznijeti točne podatke, a na to ih nitko i ne sili. Tako ćemo imati podatak da u knjižnici, prema izvješću, broj knjiga raste, a stvarno stanje je ozbiljan pad.

(...) Najbolji odgovor bi se dobio kontrolom godišnjih popisa imovine a većina knjižnica bi se našla u situaciji da mora obaviti klasičnu inventuru. Rezultati koji bi se dobili bi bili porazni. Tek tada bi bile vidljive posljedice. Ovako slobodno možemo prognozirati da će u narednim godinama u knjižnicama enormno porasti broj »nestalih knjiga«. Treba li napominjati da će to biti upravo ovi izlučeni proskribirani naslovi. To će biti samo još jedna obmana.« »Ukoliko bi takvim podacima raspolagala NSB, a trebala bi, vidjeli bi da je riječ o velikom broju »nestalih« knjiga. Pojam nestale i »nestale« knjige treba raspoznavati prema

bibliotečnim pravilima. U svim knjižnicama knjige nestanu u stanovitoj količini, a »nestale« na opisan način ne mogu nikako biti u toj kategoriji.«

On ilustrira svoja zapažanja s dva primjera, uz koja fusnotno dodajem i rani- je najvaljeni popis nekih knjiga, što su »pokupljene« sa kupa od nekoliko metara kubičnih »odstranjenih knjiga« u Splitu.²⁵⁸

²⁵⁸ Već navedeni primjer s metrima kubičnim knjiga u Splitu neću ponavljati. Ali evo naslova što ih je iz te gomile pokupio jedan građanin 1997. ili 1998. godine (svaka je od njih bila u odličnom stanju, neoštećena i svaka je bila označena: signaturom, inventarskim brojem i pečatom biblioteke – navesti ću samo inv. broj): 1) L. Mates, »Na marginama socijalizma«, Zagreb, lat., inv. broj 1457/88; 2) »Kardelj–Vlahović–Krlježa–Tito i SKJ«, Beograd, 1971., lat., inv. broj 614/88; 3) S. Vukmanović Tempo, »Revolucija koja teče. Memoari«, Beograd, 1971., lat., inv. broj 769/71; 4) ..., »Strategije socijalizma«, Beograd, 1976., lat., inv. broj 260/77; 5) B. Petranović–Č. Štrbac, »Istorija socijalističke Jugoslavije. Dokumenti II. Knjiga treća«, Beograd, 1977., lat., inv. broj 1180/78; 6) V. Vlahović, »Zapisi. Sabrani radovi VII«, Beograd–Titograd, 1981., lat., inv. broj 454/81; 7) B. Horvat, »ABC jugoslavenskog socijalizma«, Zagreb, 1989., lat., inv. broj 2049/89; 8) ... »Druga internacionala. Materijal za proučavanje«, Beograd, 1951., lat., inv. broj 18167/69; 9) K. Marx– F. Engels, »Manifest komunističke partije«, Zagreb, 1972., lat., inv. broj 60/74; 10) M. Pečujlić, »Drama socijalizma«, Zagreb–Beograd, 1989., lat., inv. broj 995/90; 11) J. B. Tito, »Samoupravljanje«, Sarajevo, 1977., lat., 1032/79; 12) I. Jelić, »Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941–1945)«, Zagreb, 1979., lat., inv. broj 741/79; 13) I. Paić, »Diktatura proletarijata i sloboda. Ogled o revoluciji«, Beograd, 1979., lat., inv. broj 628/88; 14) ..., »Socijalizam kao svjetski proces«, Beograd, 1978., lat., inv. broj 1031/78; 15) B. Horvat, »Ogled o jugosla- venskom društvu«, Zagreb, 1969., lat., inv. broj 303/69; 16) Daniel Chauvey, »Samoupravljanje«, Beograd, 1975., lat., inv. broj 261/76; 17) R. Tubić, »Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova«, Sarajevo, 1974., lat., inv. broj 1928/74; 18) K.-H. Janssen, »Maovo doba«, Zagreb, 1979., lat., inv. broj 761/80; 19) A. Dujić, »Lenjinova koncepcija partije«, Split, 1967., lat., inv. broj D-392/68 i 3478/67; 20) J. B. Tito, »Samoupravni socijalizam. Izbor tekstova«, Zagreb, 1974., lat., inv. broj 667/75; 21) E. Kardelj, »Socijalističko samou- pravljanje u našem ustavnom sistemu«, Sarajevo, 1976., lat., inv. broj 287/79; 22) K. Kautsky, »Ortodoksni marksizam i reformizam«, Zagreb, lat., inv. broj 220/80; 23) J. B. Tito, »Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja«, Sarajevo, 1976., lat., inv. broj 294/79; 24) R. Knežević, »Proletarijat i revolucija«, Zagreb, 1979, lat., inv. broj 1339/79; 25) R. Eisfeld, »Pluralizam između liberalizma i socijalizma«, Zagreb, 1992., lat., inv. broj D-6139/94; 26) Z. Štaubringer, »Tito. Hronika jedne mladosti 1907.–1925.«, Beograd, 1969., lat., inv. broj 948/71; 27) B. Petkovski, »Radnička klasa i samoupravljanje«, Beograd, 1975., lat., inv. broj 1661/75; 28) ..., »Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji«, Beograd, 1977., lat., inv. broj 1027/78; 29) S. Kraigher, »Kako iz krize«, Zagreb, lat., inv. broj 1129/80.

Recimo, zaista samo uvjetno, da navedeni naslovi pripadaju u kategoriju tzv. »ideološke literature«. Prema kategoričkoj tvrdnji A. Stipčevića: »Pučke knjižnice su imale po deset, dvadeset ili trideset primjeraka pojedinih knjiga, koje su dobivale na dar i koje nitko nikada nije posuđivao, niti uzimao u ruke, ali koje se nijedan knjižničar nije usuđivao otpisati kao nepotrebne – sve do 1990. godine, kada se više nisu imali koga bojati, pa su s tim knjigama mogli uraditi ono što su činili i s drugima koje nitko nije tražio – otpisati ih i poslati u poduzeće 'Unija-papir'«, iskoristio sam činjenicu da su u ovim knjigama bili »datumnici« (listovi na kojima je zabilježena svaka posudba knjige) i uvidom u taj podatak konstatirao sam evo na ovom malom »uzorku« da je njegova tvrdnja neistinita. Navodim koliko su puta gore navedene knjige posuđivane: (1) – 0 puta; (2) – 0; (3) – 17 puta; (4) – 0; (5) – 0; (6) – 2; (7) – 0; (8) – 2; (9) – 1; (10) – 0; (11) – 4; (12) – 5; (13) – 0; (14) – 8; (15) – 5; (16) – 5; (17) – 0; (18) – 4; (19) – 0; (20) – 5; (21) – 3; (22) – 1; (23) – 1; (24) – 0; (25) – 0; (26) – 4; (27) – 7; (28) – 3; (29) – 2. Posuđivano je dakle 18 navedenih naslova, ili 62% od ukupnoga broja. A to je ipak više od »ništa« i »nikada«! Ali i još nešto: čak i ako knjiga nije posuđena – znači li to da se bezuvjetno, samo iz tog razloga, mora baciti? A evo i jednog drastičnog primjera: knjiga »Načela metafizike«, životno djelo Branslava Petronijevića, jednog od najumnijih filozofa (rođenog metafizičara, kako je sam za sebe govorio) na jugoslavenskim (ili južnoslavenskim) prostorima, ležala je netaknuta duže od četrdeset godina na policama beogradske biblioteke. Izdanje je obnovio BIGZ, Beograd, 1986., kao dio »Velike filozofske biblioteke«. Znači li to da je ta knjiga nevaljala i da je zato što nije posuđivana nepotrebna pa je treba odbaciti i uništiti?

»Za ilustraciju ću navesti primjer veće knjižnice koji mi je poznat. U njenim fondovima je manje 10.000 – 15.000 jedinica građe, a stoji da je građa porasla za 5.000 jedinica. Pošto to javnosti nije poznato može se baratati podatkom da ta knjižnica ne samo da nije »čistila« svoje fondove od nepoželjne građe, već je čak i porastao značajno broj knjiga u fondu. To je ona knjižnica koja je sačuvala dio te građe i neupućenima može tvrditi da oni nisu ništa bacili. Oni će čak i fascinirati novinare, HHO, OESCE i druge činjenicom da imaju svu tu građu o kojoj se govori. Ako ih pitate što je s ostalom građom nećete dobiti odgovor a bilo bi logično da je negdje deponirana. Jeste deponirana uredno u kontejnere.

(...) Na jednom aktivu je kolega zahtijevao da netko sačini spisak onoga što treba izlučiti! Unatoč uputama poznato mi je da su knjige morale iz knjižnice jer su za zaposlene u njoj predstavljale pravu moru a moguće i izvjesnu opasnost. U svakom slučaju je iz većeg broja knjižnica građa otišla u »nepoznatom pravcu«. Karakterističan je slučaj X gdje je voditelj knjižnice bio izložen ozbiljnom pritisku. Isto se događalo i u podružnici Gradske knjižnice u Y.

(...) Mnogi su bibliotečni radnici bili izloženi i pritiscima. Pri tome mnogi nisu poštivali pravila struke i zakonske propise iz oblasti bibliotekarstva. Mnogima je presudni kriterij bio pismo i etnička pripadnost autora. Nepravedno bi bilo reći da su svi bibliotekari postupali neprofesionalno, no pečat su dali oni koji su se ponijeli diletantski.

(...) Što se školskih knjižnica tiče u njima je stanje još lošije. Građa je temeljito pročišćena i s dosta sigurnosti se može ustvrditi da je rijetkost u njihovim fondovima knjiga na cirilici ili ona srpskog autora.«

Naravno, opis nekog konkretnog primjera još nije dovoljan za opće ocjene, premda sam po sebi bio i ekstreman. Ali, ako se pojavi više takvih primjera, ako su zabilježeni na raznim mjestima, ako su učestali i pokazuju zajednička obilježja, ako su toleriranjem ustvari poticani – onda se može sa sigurnošću reći da se radi o društvenom fenomenu.

Navest ću primjere o kojima činjenice nisu ni od koga demantirane (Slatina, dva zagrebačka slučaja, Korčula, zatim grupa primjera iz Pula, Sv. Ivan Žabno, Vrsar, Zagreb, Rijeka), pa potpuno uništavanje školskih knjižnica i školskih arhiva tokom ratnih operacija 1995. godine i, naposljetku, dva primjera uništavanja spomen-domova spomen-zbirki i knjižne i dokumentarne građe u njima.

1. Čišćenje knjižnog fonda iz knjižnice u Slatini

»Slučaj Slatina« je prvi, javno cjelovitije objavljeni slučaj s izričito navedenim političkim motivima čišćenja knjižnoga fonda. Članak »I Balzac na smetlištu? Što se to događa u Slatinskom Centru za kulturu i oko njega?« napisao je Denis Derk, a objavljen je u »Večernjem listu« 3. 6. 1993. Prenosim ga u cjelosti:

»Slatina, grad koji je uvelike zaslužan što Hrvatska nije izgubila podravsku magistralu, svojedobno most spasa za Slavoniju, danas je poprište pravog malog kulturnog rata. Tema tjedna je navodni nestanak više od dvije tisuće knjiga iz Knjižnice i čitaonice, ali i žilave borbe sedmoro uposlenih u slatinskom Centru za kulturu protiv odluke Ante Šimare, povjerenika Vlade Republike Hrvatske za bivšu slatinsku općinu. Kako se borba više ne vodi

samo riječima i proglasima za (zbunjenu) javnost, proteklih su dana dva puta vrata Centra u samom središtu Slatine bila razvaljivana po službenoj dužnosti, kako bi u nj ušle službene osobe. Na atak čekićem, uposleni u Centru, složni oko Dragice Šuvak, v. d. ravnateljice, koju je povjerenik netom razriješio dužnosti, općinstvu su besplatno u nedjelju u večernjim satima pokazali film »Nepomirljivi«, ovogodišnjeg oskarovca Clint Eastwooda. Film je gledala puna dvorana, oko pet stotina Slatinčana. Jesu li dvije slatinske suprotstavljene strane doista nepomirljive?

Čini se da jesu. Iz Slatine je tako na sve važnije hrvatske adrese, među kojima i ona Predsjednika Republike, otišao prosvjed Predsjedništva ogranka Matice hrvatske u Slatini, u kojemu je također Dragica Šuvak predsjednica. Prosvjed su potpisali i predstavnici stranaka, pa je slučaj dobio i političku težinu. O Slatini je raspravljano i u središnjici Matice hrvatske u Zagrebu, a materijali iz Centra odaslani su i na stolove pravosudnih organa, pa i na stol državnog odvjetnika dr. Stjepana Hercega. Iz matičina prosvjeda pažnju osobito privlači konstatacija: »Danas je opet teško u Slatini biti Hrvat.« Stoga je više nego jasno da su u Slatini, uz kulturne, iskopane i neke druge, možda i ne samo političke sjekire.

A »meso« spora, to će zasigurno najviše zaintrigirati izvanslatinsku javnost, jest upravo priča o knjigama koje su, možda, završile tamo gdje im nikako nije mjesto.

Prema matičinom prosvjedu, radnik knjižnice i navodni »nametnuti ravnatelj« Centra za kulturu Tomislav Matošević na svoju je ruku iz gradske knjižnice dao odvesti na smetlište više od 2.000 knjiga! Riječ je o čovjeku, kako se dalje navodi u prosvjedu, koji je u Slatinu doveden 1. srpnja prošle godine, s preporukom povjerenika, zaposlen, premda je imao samo dva mjeseca radnog staža i neodgovarajuću stručnu spremu.

– Tomislav je od mjeseca srpnja 1992. počeo raditi na reviziji knjiga, a to smo bili dužni obaviti svake četvrte godine, kaže Nada Vučković iz Centra za kulturu. – Njegov rad nije nitko puno kontrolirao. Pričalo se da je radio u NSB u Zagrebu. Taj je njegov rad trajao do 19. listopada. Tada se dogodila neprijatna stvar. Toga je dana u popodnevnim satima kontejnerom KOMRAD-a iz Knjižnice, pod Tomislavovim nadzorom, odvezen jedan broj knjiga. Sam Tomislav je poslije pričao da je izvadio 1.650 kartica. Po mojim procjenama, a to još treba provjeriti fizičkim prebrojavanjem i uspoređivanjem s inventurnom listom, riječ je o 3.153 knjige. Tomislav je prije toga sa mnom bio u Osijeku, na stručnom seminaru, na kojem je bilo riječi o uputama u vezi s revizijom i otpisom knjiga. Tada je rečeno da ćemo knjige premještati s polica u posebnu zbirku. Izričito je isticano da nismo inkvizitori, da ne želimo uništavati, te da knjige koje ne ubrajamo u kroatistiku, valja rasporediti u stranu književnost.

Ove navode nismo mogli provjeriti u razgovoru s »krunskim svjedokom« Tomislavom Matoševićem, iako smo ga u Slatini tražili u nekoliko navrata.

Koje su to »sortirane« knjige

Koje su to knjige završile izvan knjižnice nije poznato. Potpuni popis znat će se ovih dana. No, prema riječima D. Šuvak, pretpostavlja se da je tu riječ uglavnom o beogradskim izdanjima, koja je Matošević navodno zvao »ideološkom« literaturom. Uostalom, na podu Knjižnice ostalo je još nekoliko kartonskih kutija punih »sortiranih« knjiga, sretnih utoliko što su izbjegle sudbinu onih od 19. listopada. Izviruju monografije o Josipu Brozu, Edvardu Kardelju, na latinici, ali i izdanja, primjerice, Prežihova Voranca, ili pak Balzaca²⁵⁹ na ćirilici.

²⁵⁹ Ovdje je u poglavlju II već spominjan »taj Balzac« i kritika što ju je u povodu članka D. Derku uputio Z. Polić, kao i odgovor D. Derka. Podsjećam čitaoca na tu »epizodu« samo zato što u ocjeni ovog bacanja knjiga na smetlište treba imati na umu kratki, sažeti, a krajnje važan za ocjenu fenomena uništavanja knjiga

I gdje su knjige završile? Prema prijevoznici koja je iz KOMRAD-a stigla u Centar za kulturu: na sumornom gradskom smetlištu Radosavci. Centru je čak u studenome stigao i račun na 8.030 dinara za odvoz tog jednog kontejnera.

A na samom smetlištu, trag se knjigama izgubio. U proteklih pet mjeseci mogle su ih prekriti tone i tone smeća iz slatinskih kućanstava. Ljudi koji se bave skupljanjem sirovina sa smetlišta sjećaju se ipak da je jesenas u Radosavce dovezeno čak sedam kontejnera s knjigama. Neke od njih bile su i s velikim brojem stranica. Kako se papir više ne otkupljuje, oni za njih nisu bili zainteresirani, a bager ih je, navodno, samo izgurao prema sredini.

– Ako postoji sumnja da su knjige nestale, odgovornost za to snosi v. d. ravnateljica – tvrdi Ante Šimraga, povjerenik Vlade, saborski zastupnik u drugom mandatu, te odnedavno i direktor Slatinske banke. – I to je jedan od razloga što sam je razrješio dužnosti. Moram reći da v. d. ravnateljica nije poslala ni jednu prijavu za nestanak knjiga, niti je poveden disciplinski postupak protiv Tomislava Matoševića, radnika u Knjižnici, ili pak protiv Anice Rastja, koja također tamo radi. A od navodnog otuđenja prošlo je nekoliko mjeseci. Sada je formirana komisija koja će popisati knjige. Bude li potrebno, s tim će se slučajem pozabaviti i policija.

Otkaz, pa razrješenje

I doista, D. Šuvak priznaje da 20. listopada nije pozvala policiju, iako je uvidjela da su knjige odvezene iz prostorija knjižnice. No, zaposleni u Centru za kulturu sami su proveli »predistražne radnje«?! Prikupili su izjave svih zaposlenih od kojih je Matošević, navodno, tražio asistiranje pri utovaru knjiga u kontejner, te brižno sačuvali sve dokumente koje im je poslao KOMRAD u vezi s odvozom kontejnera do smetlišta. I čekali svih ovih mjeseci...

Do trenutka kada su u pitanje došla radna mjesta. Jer, v. d. ravnateljica je knjižničaru Matoševiću 15. ožujka izrekla mjeru prekida radnog odnosa.

– Prije sam mu izricala opomene, a onda sam bila prinuđena i na krajnju mjeru – veli D. Šuvak. – Matošević je naime, od 208 radnih dana, izostao 57. Dolazio je na posao i odlazio kad je htio. Dogovorili smo se s njim da baš on bude na čelu komisije koja će utvrditi koje su knjige nestale. No, taj posao nije dovršio, pa ga dovršavamo sami. Moja odluka o prestanku radnog odnosa postala je izvršna 23. ožujka. Već 24. ožujka uslijedio je odgovor. Stupa na snagu odluka povjerenika o mojem razrješenju, koju Centar, doduše, službeno nije dobio.

Ostalo je poznato. Djelatnici Centra pružaju punu podršku v. d. ravnateljici, a priča o knjigama dolazi do javnosti. Tada se upliće i Matica hrvatska.

Što tvrde u Matici

– Maticu su u ovom slučaju htjele izmanipulirati opozicijske stranke – decidirano tvrdi Ante Šimara. – Matica bi trebala otvoriti vrata svima. U Slatini ih najmanje otvara HDZ-u. Čelnici iz opozicije utječu na Maticu. Kroz nju žele ostvariti svoje ciljeve. U Slatini nemamo KUD-ova, pjevačkog zbora... Tu je mjesto djelovanja Matice. Suradnja općine i Matice u Slatini je minimalna. Nije bilo ideja s njihove strane, dok im je općina izlazila u susret, dala prostor za rad... Mora nam biti jasno da Matica danas u Hrvatskoj nema ulogu kakvu je imala 1971. godine. Danas imamo hrvatsku državu, a hrvatski narod slobodu.

A što se tiče tvrdnje da je u Slatini danas opet teško biti Hrvat, mogu odgovorno reći da

stav Denisa Derka kad je, na pitanje: žali li za tim knjigama, odgovorio: »Žali! Bez obzira na to jesu li te knjige na latinici, ćirilici ili glagoljici, hrvatskom, srpskom ili nekom drugom jeziku. Knjigama nije mjesto na smetlištu...« (»'Balzac na smetlištu'. Novinar profesoru«, »Večernji list« 14. 4. 1993.)

je u Slatini danas najmanje teško biti Hrvat, ili građanin bilo koje nacionalne manjine. Slatina je u potpunosti oslobođeno područje. Tu nema UNPROFOR-a, djeluje naša policija, vladaju uobičajeni odnosi. Pravo je pitanje što je Hrvat jučer mogao u Slatini, u kojoj je živjelo 37 posto Srba i koju je gotovo potpuno kontrolirao srpski lobi, a za kulturni život Hrvata brinula se samo Katolička crkva...²⁶⁰

D. Šuvak optužuju i zbog propadanja dvorca Drašković u središtu Slatine, u kojemu je bila smještena muzejska etnografska zbirka, a u britko ispisanom odgovoru povjereništva na prosvjed Matice Hrvatske, navodi se i da su toliko često spominjane knjige zapravo

²⁶⁰ Decidirane tvrdnje Vladinog povjerenika A. Šimara mogle bi biti predmet obimnog istraživanja i razmatranja, ali mi se čini da u bitnom vrlo sažeto iskazuju duh prevrata 1990-ih u »lokalnoj izvedbi«: nasilnička nacionalistička vladavina, nasilno arbitriranje u svim područjima života zajednice, dovođenje »svojih« ljudi, makar bili i nekvalificirani, da obave »prljave« poslove, a nadalje jasna poruka o nacionalnoj isključivosti, kao uvjetu da »druga nacija zaposjedne« teren i, kao posljedica – progon druge nacionalnosti. Tko je Ante Šimara i kako je u Slatini ordinirao, čitalac se može obavijestiti iz činjenice o drastičnom padu »srpskog stanovništva u Slatini«, ali i iz nekoliko objavljenih članaka, od kojih primjerice navodim: Jasminka Filipas, »Smeta li gradonačelnika rasprodaja slavonske zemlje« (s jednim od podnaslova: »Ante Šimara: Središnja osoba u nedavnoj aferi napada na maloljetnika, ali i svega što se događa u Slatini«), »Vjesnik«, 28. 11. 2004.; Drago Hedl »Batinaš iz Slatine«, »Feral Tribune«, 25. 11. 2004.; Vedran Marjanović, »Partnerstvo u otimačini«, »Feral Tribune«, 5. 12. 2007.; Drago Hedl, »Šimarine bankanalije. Kako je došlo do tužbe Jugobanke kojom od svoje samoproglašene sljednice, Slatinske banke, traži 17 milijuna Eura i kakva je u tome uloga Ante Šimare«, »Feral Tribune«, 24. 4. 2008. Što ova tvrdnja, da »Danas imamo hrvatsku državu, a hrvatski narod slobodu« znači? Da »do danas« nije postojala ni država, ni sloboda samo za »hrvatski narod«? A tko je to onda imao državu i slobodu? I stoga zaista »pravo je pitanje što je Hrvat« A. Šimara htio poručiti golom tvrdnjom o tome da je u Slatini »37 posto Srba i koju je gotovo potpuno kontrolirao srpski lobi«? Je li možda to da treba Srbe, pa posljedično i njihov lobi, iskorijeniti, protjerati, smanjiti – da bi na njihovo mjesto zasjeo drugi nacionalni lobi? Ako je to imao na umu – rezultat je tu: od 37% stanovništva Slatine, koliko ih je početkom 1990-ih bilo, 2001. godine je svedena ta populacija na samo 10,34%, smanjena dakle za gotovo ¾ ! Kako, kojim metodama, na koji način – a nadalje zašto? Po čemu treba zamjenjivati »lobije« – kad je bit svakoga lobija korupcija, jednostrano zagovaranje parcijalnih interesa, u pravilu na uštrb šireg, općeg interesa? I gdje je argumentacija o postojanju »srpskog lobija«? Ili je ta fraza izraz opće šovinističke hysterije s kojom smo se suočavali 1990-ih da bi se opravdala pljačka i nesmetano likvidirao svatko tko se smatrao smetnjom, tko je bio »remetilački faktor«? Mnoštvo je pitanja koja bi tražila odgovor pa bi i čišćenje nepoćudnih knjiga iz Slatinske knjižnice postalo jasnije. Ali evo, ilustracije radi, jedne male sekvence iz članka Jasmine Filipas: »Za Šimaru tvrde da je kao HDZ-ov povjerenik Vlade i saborski zastupnik početkom devedesetih, kupujući udjele kasnije propalih slatinskih tvrtki preko Privredne banke Zagreb i bivše podružnice Jugobanke, stekao bogatstvo i tako osnovao vlastitu banku. Tvrde također da je bivši Šimarin vozač Dinko Mijatović 1992. hladnokrvno pištoljem ubio direktora podružnice Jugobanke Nikolu Kosića i bacio ga u Dravu. Mijatović je za tako težak zločin dobio samo četiri i pol godine zatvora, ali ga je tadašnji hrvatski predsjednik Franjo Tuđman pomilovao, nije ostao dugo u zatvoru. Kosićeva udovica dobila je u srpnju ove godine spor protiv Hrvatske i dosuđena joj je odšteta od 690 tisuća kuna. Šimara, tvrde mnogi, i danas vedri i oblači slatinskim HDZ-om, što dokazuje i pokušaj zataškavanja napada na dječaka«. I još dva odlomka iz članka D. Hedla (»Batinaš iz Slatine«): »Taj bahati, beskrupulozni čovjek, kako ga u pola glasa opisuju njegovi sugrađani, bio je početkom rata HDZ-ova uzdanica u tada još Podravskoj Slatini, gradiću čije je ime sam svojevoljno promijenio u Slatina, kad se dokopao mjesta povjerenika Vlade za to područje. Osjetivši što mu sve politika može pružiti, Šimara je iskoristio svoj novostečeni položaj gubernatora Slatine i bacio oko na bivšu podružnicu beogradske Jugobanke, koju je preuzela Privredna banka Zagreb i pretvorila u jednu od svojih tvrtki-kćeri.« »Jedna od nerazjašnjenih stvari koja se vuče uz Šimarino preuzimanje Slatinske banke jest i ubojstvo Nikole Kosića, predratnog direktora slatinske filijale Jugobanke, na čijim je temeljima sazdana današnje Šimarino bankarsko carstvo. Kosićev ubojica, tadašnji Šimarin tjelohranitelj Dinko Mijatović, odslužio je samo manji dio kazne od 4,5 godine zatvora. Mijatović je pušten zahvaljujući Tuđmanovom pomilovanju, a najzaslužniji za to bio je Šimara. Navodno je Mijatović iz zatvora prijetio kako će reći sve što zna ne ispuni li se obećanje o njegovu brzom oslobađanju.«

»...socijalističko-komunističke orijentacije, koje su, prema Uputi Ministarstva, trebale biti stavljene izvan upotrebe i iznijete iz knjižnice«.

Na te optužbe, D. Šuvak se samo rezignirano smješka.

– Tvrdi da imam privatnu školu stranih jezika, jer srednjoškolska djeca dolaze u prostorije Centra, gdje uče jezike, a prihod ide Centru. Optužuju me da organiziram oporbene tribine na kojima govorimo protiv vlasti i stranke na vlasti, te da sam izbacila crkvu iz Centra. Procjenite sami da li su predavanja dr. Dubravka Jelčića »Hrvatski književni jezik danas«, ili pak mr. Ivana Balte »Hrvatski kraljevi u riječi i slici« te nastup ansambla Opere HNK iz Osijeka s Zajčevim »Nikolom Šubićem Zrinjskim« oporbjeni?

Na kraju, citat iz već spomenutog odgovora slatinskog povjereništva. »Lopta je ispucana, suci bi trebali doći iz Zagreba, a publika bi trebala uživati u bravurama i driblanju aktera«. Neka bude tako.«

Čitalac će pažljivim iščitavanjem teksta i sam doći do zaključka koji je važan za našu temu, zanemarujući pritom konflikte unutar »frakcija« vladajuće političke i duhovne orijentacije, kojima vjerojatno i treba zahvaliti da je »slučaj« dospio u javnost. Usputno navedene opaske o sadržaju eliminirane i na smetlište bačene literature jasno govore o tome što se smatralo nepodobnim, što je »trebalo biti stavljeno izvan upotrebe i iznijeto iz knjižnice«! Da se našalimo: a gdje bi to, pobogu, trebalo biti »izvan knjižnice« – na neki trg, na tržnicu, na ulicu, u neki dječji vrtić...? Naročito skrećem pažnju i na izrečenu izričitu konstataciju: »prema Uputi Ministarstva« – konstataciju ili tvrdnju koja je dalekosežno važna jer ili je postojala izričita, pisana uputa, ili je postojala usmena uputa, ali izražena autoritativno, tako da se mogla shvatiti i tumačiti kao da je i pismeno data... Ta tvrdnja nije ni od koga, naročito ne od Ministarstva (vjerojatno je riječ o Ministarstvu kulture), javno opovrgnuta, a potekla je od »vladina povjerenika«. Zašto? A onda i pitanje: kako je i na osnovu čega to Povjerenstvo (čitaj: Ante Šimara, vladin povjerenik) moglo tako kategorički tvrditi da su knjige bačene na smetlište? Je li Povjerenstvo samo vršilo odabir »opasnih« knjiga, ili ih je o »odabiru« netko tek izvjestio, netko tko je bio blizak tome Povjerenstvu? Vidjeli smo da to nisu bili zaposlenici Centra, bio je to onaj koga je A. Šimara doveo, a rezultat govori i zašto ga je doveo i kakve su instrukcije bile!

Zazivani sudac koji bi došao iz Zagreba radi utakmice u kojoj je »lopta već ispucana«, nije se pojavio. Saznao sam da je »predmet na Općinskom sudu« – dalje od toga nisam stigao. Vjerojatno je cijela stvar zastarjela, ako nije to, onda je možda ocjenjeno da vrijednosni iskaz uništenih knjiga nije toliki da bi se mogao pokretati ikakav postupak (kao što je rečeno za »slučaj Korčula«). Spasonosna zastara, spasonosno svođenje knjiga na beznačajnu tržišnu vrijednost – eto specifično hrvatskoga načina rješavanja slučajeva uništavanja knjiga! Bilo kako bilo – »papala maca« kako bi se u narodu reklo. Šutnjom do zaborava i ovdje se pokazuje kao spasonosna formula.

Na Internetu se potpuno prešućuje da je stota godišnjica obilježena i »epi-

zodom« čišćenja knjižnog fonda, kao i u tekstu »Novo lice Gradske knjižnice i čitaonice u Slatini«, autora Ilje Pejića, objavljenom u »Vjesniku bibliotekara Hrvatske« (»VBH«, broj 3–4, 1997., str. 96, 97).

A ipak se to dogodilo, i to je dio stvarne povijesti te Knjižnice.

2. Otpis ili »otpis« 23.069 knjiga u Gradskoj knjižnici Zagreb 1994. godine

U jednoj od naših najvećih biblioteka, u Gradskoj knjižnici Zagreb, također se susrećemo s otpisom knjiga koji je zapravo namjerno uništavanje neželjene literature. Taj je otpis evo već punih šesnaest godina »tajanstven«.

Do potpunih podataka o spomenutom otpisu nemoguće je doći jer se dokumentacija skriva, a kontakt s nekom od odgovornih osoba nisam uspio ostvariti. Stoga sam u analizi što slijedi upućen samo na nekoliko nespornih, službeno verificiranih podataka, na indicije koje se iz tih podataka naziru i na informacije koje sam saznao što iz članaka objavljenih u novinama²⁶¹ što u kontaktima s

²⁶¹ Riječ je prvenstveno o dva članka što ih je napisala Davorka Vukov-Colić, a objavio »Zarez« (dvojediničnik za kulturu): »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama«, »Zarez«, I/5, od 16. 4. 1999., str. 16, 17 i »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez«, I/16, od 15. 10. 1999., str. 8, 9. U oba se članka navode činjenice koje ni tada, ali ni do danas, nitko nije demantirao, niti ih je na bilo koji način opovrgao. Evo jedne od njih, koja je važna za ovu analizu: »Sve u svemu, od 1991. godine u Hrvatskoj se požurilo s generalnim pospremanjem javnih knjižnica, te je 1992. godine samo u Zagrebu otpisano 54.956 knjiga, dok je gradska knjižnica samo u 1994. otpisala 23.000 svezaka ili deset posto (prema svjetskim standardima otpis od 5 posto dozvoljen je samo u iznimnim prilikama kao što su potres ili poplava). Godine 1996. u Knjižnicama grada Zagreba otpisane su daljnje 55.332 knjige, od kojih je samo Knjižnica »Bogdan Ogrizović« otpisala 17.293 komada. Ali ni koju godinu kasnije Knjižnice grada Zagreba nisu dobile od njih izvješće o tome koje su knjige otpisane, po kojim kriterijima i gdje su nestale, te se tek nagađalo da su završile u starom papiru.« Navodeći zatim još neke primjere dodaje: »Najžešći čistunci čistili su baš sve, čak stručne naslove o rijetkim znanatima, izdane u Sarajevu ili Beogradu, iako za njih nisu imali hrvatsku zamjenu.« (»Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo«, »Zarez«, I/16, od 15. 10. 1999.). Postoji doduše (već ranije spomenuta) jedna izjava tadašnje ravnateljice Knjižnica grada Zagreba (»Večernji list«, 23. 5. 1998., str. 17) koja u razgovoru s novinarkom Mirjanom Jurišić odlučno negira da bi se na bilo koji način srpske knjige u postupku revizije i otpisa tretirale drugačije od svih ostalih, pa i hrvatskih knjiga. Ta je izjava uklopljena u članak kojemu je svrha bila potpuno odbacivanje do tada objavljenih kritičkih opaski o čišćenju biblioteka od tzv. »nepoželjnih knjiga«. Tom prilikom ravnateljica Knjižnica grada Zagreba nije valjda smatrala oportunističkim bilo što reći o »slučaju 23.000 knjiga«, iako je za taj otpis znala, morala je znati i imati uvid u dokumentaciju. Ta činjenica govori sama po sebi o tome koliko se u dominantnoj društvenoj klimi nacionalističke, političke i ideološke isključivosti skrivala istina, koliko su se zanemarivala etička pravila profesije. Za ovaj članak u »Večernjem listu« (koji je nesumnjivo bio tzv. »režimski list«) očito je moralo biti više povoda (jer se u njemu tvrdi da se »...u određenim hrvatskim (i nekim stranim) medijima povremeno (u pravnim vremenskim razmacima kako bi se Hrvatska valjda stalno pekla na vatrici optužaba za nesnošljivost prema manjinama, osobito jednoj, i za slične nepodopštine) pojavljuju priče o vandalskim postupcima hrvatskih knjižničara koji navodno hrpimice bacaju srpske (i druge ćirilne) knjige u otpad?«). Nažalost, novinarka M. Jurišić ne navodi nijedan napis, ni jedan medij kojim bi to potkrijepila, pa se to može shvatiti i kao »retorička figura« – postupak koji mi se čini nedopustivim, utoliko više što je rječnik osude »tih drugih, drugačijih priča, tj. napisa« vrlo oštar i beskompromisan. Prema mom uvidu možda je riječ o napisima: Milan Kangrga, »Hrvatski knjigocid. Barbarizam i renesansa«, »Feral Tribune«, 30. 3. 1998., Nina Domazet, »Nacionalni čistunci haraju policama«, »Novi list«, 11. 4. 1998., Ratko Čangalović, »Kad gore knjige, pucaju kosti«, »Delo« (Ljubljana), travnja 1968. Njenom napadu na nedobronamjerne

bibliotekarima. Prve informacije dobio sam već 1994. godine od brojnih bibliotekara u matičnim službama.

»Slučaj 23.000 knjiga«, kako ću u daljem tekstu nazivati otpis u Gradskoj knjižnici Zagreb 1994. godine, značajan je zbog nekoliko važnih obilježja:

1. riječ je o zaista velikom jednokratnom otpisu, o 23.069 knjiga
2. riječ je o otpisu koji je naknadno označen/ klasificiran kao otpis »amortiziranih« i »uništenih« (izgubljenih i nevraćenih) knjiga
3. riječ je o tome da su knjige najprije uništene, tj. odvezene po svojoj prilici u rezalište starog papira, a tek su se tri ili četiri godine nakon toga radili popisi i zapisnici (uz popise) o otpisu
4. riječ je o otpisu koji je bio značajno iznad propisanog ili uobičajenog otpisa od 3–5% raspoloživog knjižnog fonda biblioteke – ovdje je taj otpis bio 8,65% od ukupnog fonda knjiga Gradske knjižnice Zagreb (premda imamo i primjer koji je izrazitiji od toga – 1990. godine je u Knjižnici Velika Gorica otpisano 15,62% ukupnog fonda knjiga – a primjera velikog jednokratnog otpisa ima još)
5. riječ je o otpisu koji je, u desetljeću 1990-ih, prvi i jedini bio iznad broja nabavljenih knjiga (a kao presedan i ostao jedini sve do 2005. godine, zadnje godine za koju imam podatke)
6. riječ je o otpisu koji se zataškao, koji se nije komentirao, a nije bio ni javno obrazložen²⁶²

Proceduralne nejasnoće i kontradikcije

U podacima o otpisu, što se nalaze u tabelama uz Izvještaj za 1994. godinu, uz broj od ukupno 23.069 otpisanih knjiga navodi se i njihova struktura. Otpisano je bilo: 'znanstvene' literature – 12.018 knjiga, 'beletristike' – 8.975 knjiga, 'dječje'

kritičare treba pribrojiti i 'autoritativni' napad Aleksandra Stipčevića na Milana Kangrgu: »Kangrgine lomače knjiga«, »Hrvatsko slovo«, 17. 4. 1998. Da 'oštra osuda', koju je izrekla M. Jurišić, a uz pomoć ravnateljice Anke Katić-Crnković, nije zaustavila »vaticu optužaba...za nepodopštine...« pokazuju napisi koji su se neposredno nakon toga pojavili (primjerice: Igor Lasić, »Hrvatski knjigocid. Naklade su planule«, »Feral Tribune«, 29. 6. 1998., Vladimir Primorac, »Pravorijek. Knjige i kontejneri«, »Feral Tribune«, 23. 11. 1998. itd.)

²⁶² Nakon proučavanja dostupnih činjenica i informacija smatrao sam potrebnim obratiti se i dugogodišnjoj »voditeljici Gradske knjižnice« mr. sc. Ljiljani Sabljak za provjeru i objašnjenja. Pismo sam joj uputio 2. 9. 2007. godine. Odgovora nije bilo, pa sam molbu ponovio 10. 12. 2007. navodeći da je moje »... traženje motivirano nastojanjem da informacije, što su navedene dijelom u službenim dokumentima, a dijelom u novinama, dopunim, eventualno i korigiram Vašim objašnjenjima«, smatrajući da »... nitko nije kompetentniji od Vas dati potrebna objašnjenja.« (jer su događanja koja obrađujem bila u vrijeme kada je ona obavljala dužnost voditeljice GK, a obavljala je još uvijek). Ni 'konvencionalnog odgovora na pismo', ali ni stvarnog objašnjenja nije bilo – okolnost koja mnogo govori o profesionalnoj i ljudskoj odgovornosti, ali i o ignorantskom odnosu prema građaninu u 'demokratskoj Hrvatskoj'. Tome se ne treba posebno čuditi, jer mi ni njoj nadređena šefica, ravnateljica KGZ-a, Davorka Bastić, k tome i u funkciji predsjedateljice Knjižničnog vijeća Hrvatske (i upravo u toj funkciji) tokom četiri godine nije nijednom odgovorila na nekoliko mojih upita i urgencija!

literature – 2.094 knjige i niti jedna knjiga ‘priručne’ literature).

Otpis je po tim grupama bio veći od nabave knjiga u toj godini: u grupi ‘znanstvene’ literature za 9.961 knjigu, u grupi ‘beletristike’ za 7.441 knjigu, u grupi ‘dječje’ literature za 329 knjiga. Jedino je u grupi ‘priručna’ literatura za 18 knjiga bila veća nabava od otpisa jer, prema podacima, iz te grupe nije 1994. godine bila otpisana nijedna knjiga).

U tabelama što ih imam, ne navode se, nažalost, razlozi otpisa (podatak koji se u nekim tabelama uz druge godišnje izvještaje nakon toga navodio, a svodio se na četiri formalna razloga otpisa: ‘amortizirane knjige’, ‘nepotrebne’ ili ‘zastarjele knjige’²⁶³, ‘izgubljene knjige’, ‘nevraćene knjige’ (ove dvije posljednje kategorije ponekada se označavaju i kao ‘uništene knjige’). Taj je podatak također važan za ocjenu svakog otpisa, pa i otpisa koji je ovdje predmet razmatranja, jer je, prema informacijama koje sam dobio, u onim naknadno napravljenim zapisnicima navedeno da je riječ o ‘uništenim’, tj. ‘izgubljenim’ i ‘nevraćenim’ knjigama.

U tabeli »Izvještaj o ostvarenju program rada za 1999. godinu« naveden je pak podatak od ključne važnosti za ocjenu predmetnog otpisa iz 1994. godine. U tabeli se navodi kada je, tj. koje je godine bila »provedena zadnja revizija«, a uz taj se podatak navodi i koji je dio fonda bio predmet revizije. U Gradskoj je knjižnici Zagreb, o kojoj je ovdje riječ, »zadnja revizija provedena u 1994. godini«, ali nakon toga slijede još dva odlučujuća podatka: »obuhvaćen cijeli fond (da – ne)«, a odgovor je NE, i »obuhvaćen dio fonda i to:« s odgovorom DA uz grupu »dječja« (literatura) i »priručna« (literatura), a samo sa crticom (»–«, što je uobičajena oznaka za negativan odgovor, tj. za »NE«) uz grupu »znanstvena« (literatura) i »beletristika«. To znači da je u 1994. godini obavljena revizija samo dva fonda – ‘fonda dječje’ i ‘fonda priručne’ literature, a da za fondove ‘znanstvena’ literatura i ‘beletristika’ revizija nije provedena.

Ovdje se jasno iskazuje nepodudarnost, odnosno proturječje zabilježeno u spomenuta dva službena dokumenta. U jednom se dokumentu, u tabeli uz Izvještaj za 1994. godinu, navode podaci o otpisu za sve četiri kategorije knjiga, a pretpostavka je da ovako velikom, jednokratnom otpisu mora prethoditi revizija knjižnog fonda. U drugom se dokumentu, u tabeli uz Izvještaj za 1999. godinu, pak, izričito navodi da je u 1994. godini revizija knjižnog fonda obavljena samo za dvije kategorije knjiga – za fond ‘dječje’ literature i fond ‘priručne’ literature, dok za kategoriju ‘znanstvene’ literature i ‘beletristike’ revizija nije obavljena. A ipak su knjige u tim kategorijama otpisane (i to je glavnina od otpisanih 23.000 knjiga). Takav postupak ukazuje na neprofesionalnost u obavljanju posla.

²⁶³ Naziv ‘nepotrebna knjiga’ koristio se tokom 1990. godina, ali je sa 2002. godinom zamjenjen nazivom ‘zastarjela knjiga’. O tom je fenomenu (nepotrebne i zastarjele knjige) bilo riječi u prvom dijelu knjige, u poglavlju o otpisu, pa nema potrebe ovdje davati dodatna objašnjenja.

Neprofesionalnost ili nesavjesnost proizlaze, dakle, iz dvije osnovne činjenice:

1. prva je činjenica podatak iz 1999. godine po kome su revizijom u 1994. godini bili obuhvaćeni samo: fond 'dječje' i fond 'priručne' literature, ali ne i fond 'znanstvene' literature i fond 'beletristike', pa je otpis toga dijela knjižnoga fonda (koji nije bio podvrgnut reviziji) obavljen bez regularno provedene revizije, samovoljno i bez obrazloženih kriterija koji bi se mogli (tj. morali) verificirati,
2. druga je činjenica da je za obavljeni otpis (odnosno uništene knjige) dokumentacija (zapisnik o otpisu s popisom otpisane građe) izrađivana u godinama nakon otpisa (započelo se 1997. godine, dakle, tri godine nakon obavljenog uklanjanja knjiga, u neku je ruku riječ o 'izradi zapisnika u nastavcima'), a ne u momentu otpisa, što je profesionalno nedopustiv postupak, postupak koji omogućava svakovrsne manipulacije (dotjerivanje činjenica prema potrebi, nekom nalogu itd) – postupak koji je u stručnoj literaturi poznat kao »antidatiranje dokumenata«, odnosno kao falsificiranje dokumenata.²⁶⁴

Ova je činjenica lako provjerljiva u dokumentaciji Gradske knjižnice jer se dokumentacija o izvršenim revizijama i otpisima mora trajno čuvati.

Dodatno pitanje u vezi s navedenim podacima, a na koje se bez dokumentacije ne može decidirano odgovoriti je da li se u procesu spomenutog otpisa knjiga postupilo u skladu i s drugim odredbama propisa – da se o otpisu obavijesti nadležna Matična služba, da joj se dade na uvid popis knjiga predloženih za otpis i da se prije uništavanja knjiga sačeka njena pisana odluka (da li je za neke knjige zainteresirana, odnosno da li se dio knjiga može ustupiti nekoj drugoj, manjoj i

²⁶⁴ Moram ovdje sažeto ponoviti već ranije šire obrazloženi problem »revizije i otpisa« (prvi dio, poglavlje o otpisu). Jedno je od bitnih pravila uredno vođenog poslovanja svakog pravnog subjekta, da se poslovni događaj registrira u momentu nastajanja (npr. kad se roba kupi odmah se izdaje račun, kad se roba zaprima – u skladište, ili u neku drugu poslovnu jedinicu – odmah se ispostavlja dokumenat koji se zove primka, kad se u tvornici obavlja neki posao odmah se u dokumentu koji prati taj rad, radnom nalogu ili radnom listu, unosi odgovarajući podatak o obavljenom poslu, tj. utrošku radnih sati, itd.), jer se time osigurava istinitost evidencije poslovnog događaja (događanja) i onemogućavaju malverzacije različite vrste (prikrivanje i falsificiranje stvarnoga stanja, a počesto i krađa). A redovite inventure u privrednim poduzećima uvijek su praćene uspoređivanjem stvarnoga stanja sa knjigovodstvenim zapisom za svaku stavku (materijala, inventara, osnovnih sredstava...) i razlika se odmah evidentira pa se na osnovu toga sastavljaju i odgovarajući zapisnici-izvještaji kao podloga za izradu bilanca poslovanja. Tako se i u bibliotekama, koje su također u pravilu pravni subjekti, mora obavljati inventura inventara i osnovnih sredstava. Ali postoji i jedna posebna vrsta inventure, koja se u bibliotekarstvu naziva revizija – to je revizija knjižnične/knjižne građe (a knjiga je u knjižnicama osnovno sredstvo!): redovito se (ili jednom godišnje kao cjelovita, ili pak kao permanentna, ili djelomična) ta revizija izvodi tako da se uspoređuje stanje fonda knjiga s onim što je zapisano u inventarskim knjigama i kataložnim karticama, ustanovljava se razlika i odmah se registrira što postoji, a što nedostaje, kako je do nestanka došlo i u kakvom je fizičkom stanju knjiga. Rezultat savjesno izvedene revizije prava je podloga za odluku o otpisu knjiga (premda se otpis može obaviti i 'u hodu', tokom godine za jednu ili manji broj knjiga, ali uvijek uz poštovanje propisane procedure). Revizija dakle mora prethoditi otpisu. Nema li savjesno obavljene revizije, a napravljen je otpis – odmah je jasno da je riječ o neprofesionalnom, nesavjesnom postupku, ali i o sumnji u moguću malverzaciju (ovako ili onako motiviranu).

po fondu knjiga ‘siromašniji’ biblioteci itd.). I još jedno dodatno pitanje: nije li možda dio koliko-toliko upotrebljivih knjiga izravno ponuđen – bilo nekim bibliotekama ili pak građanima, članovima biblioteke koja je otpis obavila? Za oba odgovora bilo bi potrebno obaviti uvid u dokumentaciju Gradske knjižnice Zagreb, ali informacije koje sam dobio od bibliotekara, upućuju, da je na oba pitanja odgovor negativan. To, dakako, govori da je ovaj postupak otpisa i u tom elementu bio neprofesionalan i da je bio motiviran nekim drugim obzirima, koji sa stručnim obavljanjem revizije i otpisa nemaju nikakve veze. U najmanju je ruku riječ o nesavjesnom postupanju za koje je teško sada kategorički reći je li bilo namjerno ili nenamjerno, ali se svakako može sumnjati u namjerno neprofesionalan postupak u objavljenoj dokumentaciji.

Proturječan ili nepodudaran podatak o tome kada je i za koje grupe literature revizija obavljena, a u kojim je grupama literature otpis napravljen, bitna je indicija da štošta u tom otpisu nije bilo korektno i osnovni je razlog zbog kojeg postavljam pitanje o »nejasnoćama« u vezi s tim otpisom.

Za potpuniju bi ocjenu pritom bilo osobito važno ustanoviti i da li je u skladu s tada važećim propisima (Zakon o bibliotekarstvu i Naputak za provođenje revizije i otpisa u narodnim knjižnicama) bila formirana Komisija za verifikaciju revizije i Komisija za odobrenje otpisa. O tome mora postojati dokumentacija, prije svega odluka nadležnih tijela koja takve komisije imenuju. Daljnje pitanje bi bilo, dakako, i kako su te komisije, ako su bile imenovane, dozvolile otpis kojemu nije prethodila revizija?²⁶⁵ Da su te komisije bile imenovane i da su radile u skladu sa svojim dužnostima – pretpostavljam da se ne bi dogodile spomenute nepodudarnosti i proturječnosti te da budu čak i službeno dokumentirane.²⁶⁶ Objašnjenja o tome bila bi dragocjena informacija za razumjevanje »otpisa 23.000 knjiga«, bila bi i poučan primjer za bibliotekarsku praksu, a doprinijela bi razumijevanju motiva i stvarnih razloga uništavanja knjiga, kao i same operacionalizacije uništavanja.

Osnovanost sumnje, da je u »otpisu 23.000« riječ o namjernom uništavanju knjiga koje su se nekim akterima toga postupka činile ‘neprikladnim’, ‘suvišnim’,

²⁶⁵ Ponavljam i ovdje: u tekućem poslovanju biblioteke može se vršiti otpis knjižne/knjižnične građe, u pravilu knjiga, ad hoc, čim se ustanove opravdani razlozi za otpis, ali to se radi za pojedinačne primjerke, a ne za masovan otpis. Pritom se mora poštovati u cjelosti procedura određena za otpis. Nije nikako slučajno da se uputstva (upute) za reviziju i otpis u bibliotekama daju kao cjelina

²⁶⁶ U postupku otpisa treba razlikovati ‘prijedlog za otpis’, kojega daje stručna osoba, od ‘odobrenja za otpis’, kojega daje Komisija imenovana za odobrenje otpisa. Komisiju za otpis prema važećem Zakonu imenuje ravnatelj knjižnice, a ranije je njeno imenovanje bilo u nadležnosti Savjeta, kome je morao biti podnesen i izvještaj. Mislim da je prijašnje rješenje bilo bolje jer je omogućavalo veću kontrolu postupka. U konkretnom slučaju postavlja se pitanje da li je za otpis 23.000 knjiga najprije napravljen prijedlog za otpis, da li je prošao proceduru odobrenja – nakon čega knjige mogu biti faktički otpisane. A ovdje su knjige vjerojatno »otpisane« i bez valjanog ‘prijedloga za otpis’ i bez valjanog ‘odobrenja otpisa’!

‘nepoćudnim’, ‘nepodobnim’, ‘subverzivnim’, ‘nepotrebnim’ ili ‘zastarjelim’, proizlazi i iz činjenice da su još dvije ili tri godine nakon ‘otpisa’ i uništenja, knjižne kartice (i kataložni listići) otpisanih knjiga bili još uvijek u aktivnom statusu. Bilo bi normalno da se usporedo s revizijom i otpisom postupilo regularno i sa knjižnim karticama, kao i s kataložnim listićima otpisanih knjiga – da je na karticu svake otpisane knjige unijeta odgovarajuća opaska o otpisu i da se kartoteka knjižnih kartica otpisanih knjiga izdvojila iz operativne kartotečne cjeline. Ne vjerujem da je to tek slučaj, premda jest bitan, propust. Prije bih rekao da je to u jednoj dominantnoj euforiji isključivosti u tadašnjim društvenim prilikama bio rezultat brzine kojom se htjelo eliminirati knjige. To, dakako, upućuje na »nečiste motive« koji su u osnovi »otpisa 23.000 knjiga«. Tek je promjenom voditelja odjela postavljeno pitanje: knjižne kartice postoje, ali gdje su knjige? I tada počinje postupak naknadnog »sređivanja« dokumentacije – izrada popisa (na osnovu knjižnih kartica/kataložnih listića) i formalnih zapisnika uz njih, kojima se odobrava otpis. Sasvim je jasno da se u tim okolnostima i nisu mogli drugačije formulirati razlozi otpisa nego da su knjige bile ili u krajnje derutnom stanju (‘amortizirane’) ili uništene (‘izgubljene’ i ‘nevraćene’). U međuvremenu su već bile javno objavljene neke reakcije na primjere uništavanja knjiga iz sasvim »nebibliotekarskih« motiva i razloga, pa je jasno da su se, s obzirom i na te okolnosti, ovom otpisu morale dati atribucije otpisa po bibliotekarskim motivima i razlozima, ukratko dati mu legalitet profesionalno obavljenog postupka.

Izjave što ih donosi novinarka Nina Domazet u članku »Nacionalni čistunci haraju policama«, umnogome objašnjavaju razloge zašto su otpisi odjednom tako obimni. I iz drugih članaka o tome postoje istovjetne konstatacije pa se može zaključivati i o otpisu o kojem je ovdje riječ.

Do sada je konstatirano i analizirano nekoliko bitnih točaka formalne procedure u »slučaju otpisa 23.000 knjiga«, koje nisu bile u skladu ni s propisima, a ni s profesionalnim uzusima. Osvrnut ću se i na sadržajne karakteristike otpisanih knjiga, jer je to možda i znatno važnije pitanje od spomenute procedure.

Vrste otpisanih knjiga

O vrsti, tj. o sadržaju otpisane literature²⁶⁷ u »slučaju 23.000 knjiga« vrlo je teško podrobnije govoriti, tj. kategorički nešto tvrditi nakon što su knjige uništene i na temelju naknadno pridodanih razloga za to (‘amortizirane’, ‘izgubljene’, ‘nevraćene’).

²⁶⁷ Koristim ove termine, premda bi se moglo govoriti i o ‘naslovima’, ‘autorima’, ‘izdavačima’, ‘pismu’ i ‘jeziku’ izdanja, ali bi za analizu po bilo kojem o navedenih obilježja, ili svima, trebalo imati na raspolaganju kompletne popise otpisanih knjiga. Naravno da bi analiza za tako veliki broj knjiga potrajala, ali, prema indicijama što ih imam, ne bi dovela u pitanje osnovnu ocjenu.

Osnovna informacija, što sam je dobio od bibliotekara koji su donekle imali uvid u dokumentaciju (knjižne kartice i kataložne listiće, izrađene spiskove i zapisnike), ali i iz novinskih članaka koji su to pitanje spominjali, ipak upućuje na sumnju da se ovdje radilo o namjernom uklanjanju onih knjiga koje su se nekome u datim društvenim prilikama činile nepoželjne.

Novinski članci su vrlo jasni. Davorka Vukov-Colić u citiranom članku: »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama«, donosi i tabelu o »Stanju knjižnog fonda narodnih knjižnica grada Zagreba od 1988. do 1998. godine«, a uz podatke dodaje napomenu:

»Iz tablice se vidi da je opseg novonabavljenih svezaka u 1997, odnosno 1998. godini drastično smanjen u odnosu na 1988. godinu. Tomu je naročito pridonijela mala nabava tijekom rata, naročito 1993, kada je nabavljena tek četvrtina knjiga u odnosu na 1988. godinu, *te povećani otpis 1993. i 1994. godine (knjige na ćirilici, marksistička i ostala literatura iz bivšega sustava), koji je bio veći od nabave novih svezaka*« (kurziv – A.L.).²⁶⁸

A u članku »Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo« (»Zarez«, I/16, od 15. 10. 1999.) navodi ista autorica i sljedeću ocjenu kompetentne bibliotekarke:

»Često se ne zna je li popis bio poslan prije ili poslije bacanja knjiga, iz njega nismo mogli dokučiti je li potpun ili nije, slali su ih tek da se udovolji formalnostima. Najčešći razlog otpisa naslova srpskih autora i knjiga na ćirilici bio je *oštećenost i dotrajalost*, a budući da su najoštećenije knjige one koje se najviše posuđuju i čitaju, ispada da su naslovi srpskih autora u Zagrebu bili pravi bestseleri, a knjige na ćirilici višestruko radije čitane nego na latinici! Kočić, Lazarević, Crnjanski, Andrić na ćirilici, svi su otpisani po osnovi oštećenosti.«

Važno je sljedeće:

1. otpisane knjige su pripadale onom dijelu (sektoru) biblioteke koji je u neposrednom kontaktu s korisnicima, tj. s javnošću, s građanima pa su tim postupkom građani »duhovno zaštićeni«,
2. prema sačinjenim spiskovima čini se da je najveći dio tih knjiga pripadao tzv. političkoj literaturi (prvenstveno je riječ o radovima i autorima koji su obrađivali društvenu problematiku tzv. socijalističkog razdoblja, o radovima vodećih funkcionara toga razdoblja i knjigama o njima, a zatim i literaturi koja se po nekim elementima (autor, mjesto izdanja, ekavica, ćirilčno pismo) može označiti kao »srpska« knjiga, a odstranjivanje tih knjiga je bila operacionalizacija spomenute »duhovne zaštite« građana.

S obzirom na indicije o sadržaju otpisane literature, apsurdnima se čine *naknadno* date atribucije: 'amortiziranost', 'izgubljenost', 'nevraćenost'. Zar je moguće da su građani, korisnici biblioteke, toliko učestalo i tako masovno čitali

²⁶⁸ I u članku »Obračun kod O. K. kulture« (»Zarez« II/27, 16. ožujka 2000. godine) Davorka Vukov-Colić ponovno donosi brojeve o otpisima u Knjižnicama grada Zagreba od 1988. do 1999. godine, otpisima koji su 1993. bili iznad novonabavljenih knjiga (nabavljeno je bilo 36.364 svezaka, a otpisano 39.464 svezaka). Važno je upozoriti da nijednom u razdoblju od 1990.-1999. nije broj nabavljenih knjiga dosegao razinu 1988. i 1989. godine. Tu činjenicu Davorka Vukov-Colić uzima kao »primjer devastacije zagrebačke kulture«.

upravo spomenutu literaturu, da se ona u toku tako intenzivnog korištenja »istrošila«, »pohabala«, »oštetila« do stanja kad je morala biti otpisana? Zar je zaista moguće da su građani *upravo tu literaturu* masovno zadržavali za sebe, da je nisu vraćali kad su je jednom već pročitali? I zar je zaista trebalo čekati tako dugo, čak do 1994., da se najednom utvrde te činjenice?

U tada važećem i službeno usvojenom propisu o provođenju revizije i otpisa (»Naputak za provođenje revizije i otpisa u knjižnicama RH«, »VBH«, br. 3–4, 1992.) »preporuča se da postotak otpisa bude: 2,5% godišnje na osnovi amortiziranosti, 0,2% godišnje na osnovi zastarjelosti zaduženja, 0,3% godišnje na osnovi nestalosti građe«. S obzirom na to da su ti postoci određeni kao norma, da su prethodno prošli proceduru bibliotekarskih konzultacija i da su autori iskusni bibliotekari – moraju se smatrati realnim. Kako je to onda moguće da se, u ovom našem »slučaju 23.000 knjiga«, odjednom taj normativ tako drastično premašio – 2,88 puta? I to baš u toj jednoj godini – ni prije ni poslije?!

Tko je selekcionirao knjige koje će se otpisati, tj. uništiti? Uz voditelja odjela ili sektora, ili područne službe, u ovoj je biblioteci morao postojati još netko tko je na otpis utjecao – ili tako da je dao inicijativu za selekciju, ili tako da je tu selekciju, a zatim i otpis i uništenje knjiga nadzirao i odobrio. Usprkos više nego desetogodišnjem odmaku od događanja, moglo bi se utvrditi imena bibliotekara ili voditelja koji su u tome učestvovali, oni bi mogli objasniti o kojoj je literaturi riječ i kojim su se kriterijima u otpisivanju rukovodili.

Naravno, postavlja se pitanje i gdje su otpisane knjige konačno završile i kako? Jesu li nekome nuđene pa poklonjene (ako je među njima bilo iole još upotrebljivih), ili su odmah odvezene na otpad, u reciklažu? I o jednome i o drugome moraju postojati službene zabilješke, tj. dokumenti. Ako su, primjerice, naručeni kamioni za odvoz knjiga, o tome mora postojati dokumentacija u knjigovodstvu (isplata troškova prevoza) i službama koje su ovlaštene angažirati prevoznika. Moraju isto tako postojati i dokumenti o tome tko je knjige utovarivao – jesu li to radili ljudi iz biblioteke ili netko sa strane kome je za obavljeni posao morala biti isplaćena naknada.

U već citiranom članku Mirjane Jurišić, »Kome služe izmišljotine o vandalizmu hrvatskih knjižničara. Knjige srpskih pisaca nitko ne baca s polica«, »Večernji list« od 23. 5. 1998., može se vidjeti što je o tome novinarki rekla ravnateljica Knjižnica grada Zagreba Anka Katić-Crnković. Njene su osnovne teze, kako ih je zabilježila M. Jurišić, sljedeće:

- »Ravnateljica Knjižnica grada Zagreba Anka Katić-Crnković kaže nam kako je posrijedi najobičnija politizacija, zloupotreba knjižnične struke u prozirne političke svrhe. Redoviti posao, štoviše, zakonska obveza svih knjižnica da u određenim razmacima obavljaju reviziju knjižnoga fonda i otpisuju oštećene (ili ukradene, odnosno nevraćene) knjige pokušava se

u slučaju srpskih i ćirilčnih izdanja prikazati kao čišćenje od nepodobnih knjiga²⁶⁹. Anka Katić-Crnković odlučno opovrgava sve takve objede...«

- »...u Gradskoj knjižnici na Starčevićovom trgu u slobodnom je pristupu oko šest tisuća knjiga; najviše polica, osim hrvatskih, razumljivo zauzimaju najtraženije i najviše prevedene knjige, one s engleskog i njemačkog govornog područja. Druge su strane literature, da na-vedemo samo nekoliko primjera, ovako podijelile police u slobodnome pristupu: francuskoj pripadaju četiri police (sa stotinjak knjiga), talijanskoj tri (oko sedamdeset knjiga), ruskoj i češkoj po dvije police (po pedesetak knjiga), poljskoj jedna polica s tridesetak knjiga, a pod skupnim nazivom »ostale« na tri su se police (sedamdeset i pet knjiga) smjestile mađarska, japanska, kineska, finska i egipatska književnost...«

- »Književnosti naroda iz bivše južnoslavenske države ni po čemu ne odskakuju od tih prosje-ka; razmjerno svojoj veličini (kako kvantitativnoj tako i kvalitativnoj) čak su i zastupljenije. Tridesetak srpskih knjiga smješteno je na jednoj polici u slobodnom pristupu... Književnosti nastaloj u Bosni i Hercegovini pripada jedna i pol polica s pedesetak knjiga, a slovenska, crnogorska i makedonska književnost dobile su svaka po jednu policu (također svaka s po tridesetak knjiga). Dakako, mnogo je više knjiga svake zastupljene literature u spremištu nego u otvorenu pristupu. Na primjer, srpska u spremištu Gradske knjižnice ima 56 polica, francuska 75, talijanska 20 polica...Da imamo prostora – napominje A. Katić-Crnković – mi bismo najradije i sto tisuća knjiga izložili u slobodnu pristupu umjesto sadašnjih šet tisuća...«

- »Zagrebačkim knjižnicama, dakle, uza sve njihove stvarne probleme (prostornima valja pri-brojiti i sve manje novca za nabavu novih knjiga²⁷⁰...) nije uopće potrebno izmišljati neposto-jeće. Uostalom, nedostatak fondova hrvatskih knjižnica nije u navodnu namjernu i neoprav-danu otpisu srpskih izdanja, nego upravo obrnuto: većina posuđivača (u Knjižnicama grada Zagreba ih je oko 250 tisuća) buni se i otvoreno negoduje zbog nedostatka na hrvatski jezik

²⁶⁹ Pojam »nepodobna knjiga« nikako se ne iscrpljuje kategorijom »srpska knjiga«, ma koliko taj termin bio neodređen. A i u spomenutom korpusu otpisanih 23.000 knjiga »srpska knjiga« nije sasvim sigurno činila njegov veći dio. Bilo bi stoga važno dati točan popis naslova koji su se nekome činili »nepodobnim«.

²⁷⁰ I u razgovoru s novinarkom »Zareza«, godinu dana kasnije, ravnateljica ponavlja svoje nezadovoljstvo nedostatnim novcima za popunu knjižnih fondova: »Situacija s knjižnim fondom posljednjih je godina za-brinjavajuća, ali od 1998. postaje dramatična – komentira ravnateljica pustoš na policama narodnih knjižnica metropole u kojima je na različitim, uglavnom ravnateljskim poslovima, provela trideset pet godina«. I iz tog iskustva tvrdi: »Zagreb je oduvijek bio u znatno boljoj situaciji od drugih gradova – kaže – jer je gradsko Poglavarstvo imalo puno više razumijevanja za knjigu nego u drugim sredinama i uvijek se nabavljalo sve novo što je izlazilo.« A zatim tome dodaje: »U protekloj 1998. godini narodne su knjižnice otpisale 42.019 svezaka, što je 2,4 posto ukupnog fonda, iako propisi zahtijevaju najmanje 3 posto otpisa. Manje od propisanog otpisuje se već dulje vrijeme, jer bi inače police ostale prazne, pa se zadržavaju i primjerci koje je davno trebalo eliminirati.« Ali, ako nisu dobivali novce, dobivali su mimo njih otkupljene knjige: »Svaki čas dobivala sam zagovor za kupnju neke knjige koju kolegij za nabavu nije prihvatao. Kada nismo dopustili da nam diktiraju izbor, od ove je godine opet odlučeno da Gradski ured sam izravno otkupljuje 10 posto sve-zaka. Na taj su način navodno kupljene neke knjige koje mi nikada ne bismo izabrali. Kažem navodno, jer mnoge od njih nismo ni vidjeli, budući da nikada nisu došle do nas, jer su službenici u Uredu rekli da nam ne žele dati smeće.« U nastavku članka se i navode neki od tih naslova... (Davorka Vukov-Colić, »Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama«, »Zarez«, I/5, 15. 4. 1999.). Opet ni jedine riječi o golemom otpisu 1994. godini, ni o »slučaju 23.000 knjiga«, ni riječi o drugim golemim otpisima, primjerice o onom od 15,62% u Knjižnici nadomak Gradskoj knjižnici Zagreb (Velika Gorica), drugo, ne spominje se ništa o problemu s tzv. »nepoćudnim knjigama«, što je bilo aktualno u razgovoru sa M. Jurišić, treće, budući da je u članku izričito govoreno o odstranjivanju nepoćudnih knjiga (što je ovdje već predhodno navedeno) – bilo bi normalno da je na taj dio članka ravnateljica reagirala. Budući da nije – ne znači li to da je konstatacija novinarke prešutno priznata kao istinita?

prevedenih knjiga, kako beletristike, tako još više stručne literature. Hrvatska prevodilačka kultura u dugim desetljećima življenja u Jugoslaviji pod srpskom prevlašću ostala je zakinuta za cijeli niz kapitalnih svjetskih djela i danas te propuste nije lako odjednom nadoknaditi, pa je na policama naših knjižnica, upravo obrnuto od onoga što im se zamjera, i previše knjiga na srpskome jeziku!«

Nasuprot ravnateljichinoj kategoričnoj tvrdnji o nediskriminaciji (a pogotovo o neuništavanju) tzv. »srpske knjige« postoje te iste godine potpuno suprotne tvrdnje samih bibliotekara KGZ-a, samo mjesec dana ranije, za koje je ona morala znati, ali ih nije ni spomenula. Ili nije htjela ili nije mogla te izjave osnovano demantirati (osim ako takvom ne smatramo floskulu o 'politizaciji u prozirne političke svrhe' – što mu dođe kao svojevrsna psovka i etiketa uobičajena u tadašnjem političkom diskursu). Tako u »Novom listu«²⁷¹ od 11. 4. 1998. možemo pročitati:

»Jedna bibliotekarka koja je željela ostati anonimna rekla nam je da su otpisi knjiga srpskih pisaca brojni jer vlada raspljošenje u kojem pojedinci preuzimaju ulogu nacionalno »svjesnih« cenzora, pa su prisiljeni radi takvih korisnika knjige sklanjati na manje vidljiva mjesta.« A druga bibliotekarka, »zadužena za otpis«, »...priznaje da su knjižnice požurile s otpisom knjiga i da je otpis veći nego prijeratnih godina. Ratne 1992. u Zagrebu je otpisano 54.956 knjiga, a najveći otpis bilježi Gradska knjižnica koja je otpisala čak 23.000 knjiga. Broj otpisa se povećao 1996., otpisano je 55.332 knjige, a veliku čistku prigodom preuređenja prostora imala je knjižnica »Bogdan Ogrizović« koja je otpisala 17.293 knjige, dok Gradska knjižnica, koja ima najveći fond knjiga, nije otpisala nijednu knjigu.«²⁷² (...) »Zanimljivo je da se veći broj knjižnica poželio tokom ratnih godina riješiti i većeg broja knjiga srpskih pisaca. Srpsko kulturno društvo Prosvjeta kontaktiralo je ravnatelje knjižnica u vezi tih knjiga. Neke knjižnice su im prepustile knjige koje bi inače završile u starom papiru, a od nekih su neslužbeno saznali da će knjige radije baciti u smeće nego dati njima. Knjižnicu »Bogdan Ogrizović« Prosvjeta je kontaktirala prije tri godine, dakle prije velike čistke, ali ipak otpisane knjige su završile u starom papiru. Prije tri mjeseca Bogdan Ogrizović ipak im je dao pet kutija knjiga srpskih pisaca«. Velimir Stanković, iz Prosvjete kaže: »Postoji podzemna politika čišćenja knjižnica od srpskih knjiga, ali nitko to javno ne priznaje.«²⁷³

²⁷¹ Vidjeti članak: Nina Domazet, »Nacionalni čistunci haraju policama«, »Novi list«, 11. 4. 1998. Tog je istog mjeseca o toj temi objavljen članak u Ljubljanskom »Delu« pod naslovom: »Hrvatske knjižnice otpisuju nepodobnu literaturu. Kad gore knjige, pucaju kosti« iz pera novinara Ratka Čangalovića (integralni tekst članka objavio je »Novi list« 29. 4. 1998.). Prema sadržaju članka može se zaključiti da mu je glavni izvor informacija bio upravo gore navedeni članak Nine Domazet.

²⁷² N. Domazet navodi da je ta bibliotekarka dodala i ovu opasku: »...da se ne mogu otpisivati knjige koje nisu prevedene na hrvatski jezik jer bi u protivnom mnogi vrijedni naslovi nestali iz knjižnica.«, a istakla je Radničku biblioteku »...koja može biti za primjer ostalima glede otpisa knjiga... jer su od svakog, ma i najmanje traženog naslova ostavili barem dvije knjige.« Dodajmo ovome i dio izjave ravnatelja knjižnice »Bogdan Ogrizović«, koji je rekao: »Nešto ćirilice je otpisano. Srpskih prijevoda će biti u knjižnicama sve dok te iste knjige ne budu štampane na hrvatskom jeziku...«. Koliko je te 'ćirilice' (koliki broj, posebno u odnosu na ukupan otpis od 17.293 knjige) otpisano, koja je to 'ćirilica' otpisana (sadržaj, vrsta knjiga) i zašto se baš naglašava da je otpisana 'ćirilica' – ostaje vrlo nejasno i izaziva brojna pitanja.

²⁷³ Podsjećam i upućujem čitaoca na apel SKD »Prosvjeta«: »Poziv na akciju Sačuvajmo knjigu«, o kome je bilo već ranije riječi. O rezultatu te akcije, ali i ne samo nje, bit će riječi u prikazu nastanka biblioteke SKD »Prosvjeta«.

Navedene izjave dovode u pitanje tvrdnje ravnateljice. Naravno, ovim izjavama treba pridodati i one iz ranijih godina, o kojima je već bilo govora i koje su već citirane. Kako bi se to reklo narodnim jezikom: ako laže koza, ne laže rog! Bilo bi vrlo zanimljivo doznati koliko je u Gradskoj knjižnici od otpisanih knjiga tokom 1990-ih godina bilo tzv. »srpskih knjiga« i koliko je od njih odvojeno za biblioteku SKD »Prosvjeta«!

Nedoumicu izaziva i okolnost da ravnateljica ni jednom jedinom riječju ne spominje diskriminaciju knjiga po drugim osnovama, tzv. 'ideološkoj', ili 'političkoj', premda je iz ranije navedenih izjava, pa i službenih dokumenata (spomenimo ponovno ovdje 'čuvane' Naputke za knjižnice osnovnih škola iz 1992. godine), jasno da je to bio važan kriterij 'čišćenja knjižnica'. A evo što npr. kaže u svom komentaru (16. 5. 1998. godine) Mile Stojić uz jednu konstataciju-tvrdnju N. Popovića (izrečenu u njegovom izlaganju na večeri u Ivanić Gradu, posvećenju predstavljanju knjige Slobodana Šnajdera):

»Ali, Popovićeva radost« (zbog afirmacije impozantne liste hrvatskih pisaca u svijetu u posljednjem desetljeću – opaska A. L.) »biva pomučena paradoksom da isti taj impresivni spisak (kakvim se ne mogu podičiti ni mnogo veći jezici i kulture od naše!), u Hrvatskoj predstavlja svojevrstni index librorum prohibitorum, listu nepoćudnih, zbroj imena kojih bi se aktualni režim najradije odrekao. Nek pišu vani i nek igraju vani, najčešći je komentar hrvatske službene i poluslužbene javnosti, što znači da ti pisci Hrvatskoj nisu ni potrebni (...) postaju sve više personae non gratae, 'književnici koji nestaju'.«²⁷⁴

Neće dakle biti da se čišćenje knjižnica od nepodobnih knjiga može svesti samo na tzv. »srpske knjige«. Zašto ravnateljica nije taj dio problema spomenula?

Termin »srpska knjiga« apsolutno je mističan u našim uvjetima. Jesu li to knjige srpskih izdavača, ili su to knjige autora koji su na neki način smješteni u korpus srpske književnosti, ili su to pak sve knjige na ekavici. Radi li se o izdanjima iz razdoblja prije ili poslije I. svjetskog rata, ili iz razdoblja II. svjetskog rata, ili pak nakon njega? A kamo spada književnost tzv. »hrvatskih Srba«?²⁷⁵ O

²⁷⁴ Mile Stojić, »Kada zavičaj polako postaje tuđina«, »Jutarnji list«, 16. 5. 1998. Tekst što ga Stojić komentira je: Nenad Popović, »Književnici koji nestaju«, »Vijenac«, 7. 5. 1998. Uz ostalo tamo Popović tamo kaže i sljedeće: »Prizor ne bi mogao biti tužniji. Oko tih slavni pisaca podignut je zid šutnje i ignoriranja. Vani uvažavani kao predstavnici autentične hrvatske pismenosti i duhovnosti, oni doma žive poput duhova. Jedni su već stvarni migranti, jer po svemu sudeći su Predrag Matvejević, Rada Iveković, Mira Furlan, Rajko Grlić i Rade Šerbedžija egzistencijalno središte već posve izmjestili iz zemlje. Drugi žive kao unutarnji emigranti odnosno u limbu između tu i drugdje – Šnajder, Ugrešićeva, Drakulićeva – ili vegetiraju u raznim varijantama marginaliziranosti i ekscentra. Od njih su niže, na samom dnu društvenog priznanja, bosanski Hrvati Mile Stojić, Ivan Lovrenović i Miljenko Jergović. Obrnuto proporcionalno njihovu moralnom i literarnom ugledu u inozemstvu, hrvatsko-bosanski pisci u Hrvatskoj su klasificirani kao književni i društveni *Kozari bok*. Inače, ne treba misliti da je taj proces *difrencijacije* završen. Naprotiv, proces je u punom jeku.« Treba li spominjati i sramotan pamflet »Vještice iz Rija« kao dio te diferencijacije od karikaturnog »bana« Slavena Letice, kao i napad Antuna Vujića na Izeta Hajdarhodžića?!

²⁷⁵ Nadam se da je bibliotekarskoj struci, ali i obrazovanom dijelu društva, poznata knjiga Stanka Koraća:

njima nema ni jedne jedine riječi! Olako poigravanje terminom, »srpska knjiga« bez pobližeg određenja što u tu kategoriju pripada, omogućuje manipulacije koje s profesionalnim bibliotekarskim uzusima nemaju ništa zajedničko, a u nacionalističkoj euforiji kojoj smo svjedočili 1990-ih, može voditi diskriminaciji literature kojoj se etiketa »srpsko« 'prilijepi'.

A što reći na količine tzv. »srpske knjige«? Pogledajmo brojke što ih navodi ravnateljica A. Katić-Crnković. U fondu od 6.000 knjiga u 'slobodnom pristupu' »srpska knjiga« je zastupljena (zaokruženo) sa 0,5% (30:6000), ruska i češka sa po 1%, francuska sa 1,7%, talijanska 1,2%. A u spremištu imaju još približno 56 polica, tj. oko 1.700 »srpskih knjiga«²⁷⁶, što je samo 0,6% od ukupnog fonda knjiga s kojima je Gradska knjižnica 1998. godine raspolagala (prema tabeli 1. Izvještaja o ostvarenom programu za 1998. godinu fond je imao 286.982 knjige). Uz ove brojke apsolutnom se bedastoćom mora smatrati floskula o »srpskoj prevlasti« zbog koje smo mi ostali »zakinuti za cijeli niz kapitalnih svjetskih djela«.²⁷⁷ Ipak mi se finale te izjave čini vrhuncem bedastoće. »...Na policama naših knjižnica (je), upravo obrnuto od onoga što im se zamjera, i previše knjiga na srpskom jeziku«. Što je to »previše«, tj. čega je »previše«? Je li to ovih 0,5%? A što je to, što (ili čega) ne bi bilo previše, što bi bilo dopustivo, a da ne zaguši 'našu hrvatsku riječ, kulturu i duh'? Je li to možda – 0,5%, ili 0,0%, ili +0,1%, ili +0,2%...? Što god i koliko god, ali svakako treba biti manje od 0,5%! I nije li to

»Преглед књижевног рада Срба у Хрватској«, Prosvjeta, Zagreb 1987. Premda je ta knjiga kapitalnog značaja, nije, dakako, jedini izvor iz kojega se može kompetentno zaključivati o golemom značaju i domaćima književnim djela »hrvatskih Srba«, koja čine organski dio književnosti hrvatskoga društva i kojima se možemo ponositi.

²⁷⁶ Do ovoga sam broja došao polazeći od ravnateljicih ocjene o broju knjiga na policama (tridesetak). Ali ako uzmemo i da je 'četrdesetak' ili 'pedesetak' itd. knjiga na polici, relacije se neće suštinski promijeniti.

²⁷⁷ Evo iz 1998. godine jedne izjave čovjeka za kojega se ne može reći da je »prosrpski orijentiran«. Na tribini »Izdavaštvo i knjižarstvo u Hrvatskoj« (»Novi list«, 14. 3. 1998.) konstatirano je krajnje nepovoljno stanje izdavaštva u Hrvatskoj. A Branimir Donat je pritom rekao: »Prateći beogradski tisak uspoređivao sam nova izdanja srpskih i hrvatskih nakladnika. Usporedba mi je pokazala da smo rat na tom planu izgubili. Samo kao primjer valja reći da su Srbi preveli najveći dio relevantne stručne literature npr. iz sociologije i filozofije, potpomažući se, između ostalog, i Sorosem. Onaj domaći nakladnik koji prvi počne surađivati s beogradskim izdavačima napraviti će u Hrvatskoj sjajan posao. Koliko god se mi upinjali govoriti o različitim jezicima, ipak nitko neće moći ignorirati činjenicu da dobija važne knjige na bliskom jeziku«. To je bilo rečeno 1998. godine. A evo jedne konstatacije iz 2006. godine. Hrvatski PEN i Centar za knjigu održali su javnu tribinu pod nazivom »Kome treba knjiga?«, »...u otvorenom pismu ministru kulture Boži Biškupiću ocijenili su kako je u trogodišnjem razdoblju njegova mandata stanje knjige srozano do najnižih razina, iz čega je posve razvidno, kako navode, ne samo nepostojanje kulturnog projekta nego i njezino sustavno zatiranje.« (»Novi list«, 28. 6. 2006.) Otkud ove konstatacije u razdoblju kada više nema »srpske prevlasti«, kad smo »svoji na svome«? I za koja su nas to »kapitalna djela svjetske literature« zakinuli srpski prevodioci? Elementarna bi korektnost nalogala Anki Katić-Crnković da nam je nekoliko tih »kapitalnih djela« navela, da nam je navela i kako je to, na koji način »srpska prevlast« »zakidala« našu kulturu u poslu prevođenja. Da se poučimo, naravno! A kako ćemo onda objasniti golemi broj kapitalnih filozofskih djela što su u Hrvatskoj objavljeni u izdanju poduzeća »Naprijed«, uz ostalo i zaista kapitalno djelo »Predsokratovci«, pa hrvatski prijevod »Fenomenologije duha« (dva prijevoda!), prijevod Heideggera, Blocha itd itd.

možda bio signal »nacionalnim čistuncima« da zapravo i nisu pretjerali jer »...je na policama naših knjižnica... i previše knjiga na srpskom jeziku«. *Je li ocjena o »previše srpskih knjiga na policama naših knjižnica« rezultat nekih istraživanja, detaljnog pregleda fondova?*

I što je to »srpski jezik« s obzirom na protekli viševjekovni razvoj kulture oba naša naroda? Je li taj jezični rašomon konačno razriješen, pa da se jednoznačno i krajnje strogo može odvojiti »hrvatski« od »srpskoga« u svakoj vremenskoj fazi (ma kako da je definiramo) najmanje stopedesetgodišnjeg razvitka,²⁷⁸ ili je to prepušteno samovolji pojedinca koji će neovlašteno arbitrirati što je »hrvatski«, a što »srpski«²⁷⁹

Iz svega proizlazi da izjave ravnateljice Anke Katić-Crnković ne samo što nisu opovrgle upozorenja o čišćenju knjižnica od nepodobne literature, nego su svojim nejasnoćama, nepreciznostima i kategoričnim tvrdnjama problem mistificirale, a tom mistifikacijom zapravo opravdavale čišćenje knjižnica. Pitanje je sad, naravno, nisu li upravo ovakve izjave »najobičnija politizacija... u prozirne političke svrhe«?

Zadržimo se sada na trenutak na službenim statističkim podacima,²⁸⁰ da bi i

²⁷⁸ Preporučam čitaocu s tim u vezi da pročita nadahnuti članak Roberta Perišića »Uvod u jezičnu psihijatriju«, »Feral Tribune«, 15. 3. 1999. To je uzoran primjer koliko se besmislica, neznanja i predrasuda može skrivati iza akademske titule »doktorat znanosti« i kako se ta titula može zloupotrebjavati. O tome svjedoči i članak Viktora Ivančića »Pašteta od baštine«, »Feral Tribune«, 20. 10. 2001.

²⁷⁹ Primjerom apsurdnog ponašanja, samovolje i krajnje isključivosti može nam poslužiti i noviji »incident« uz djelo Branka Ćopića: »Ježeva kuća«. Generacijama je ta knjiga bila omiljena lektira u I. razredu osnovne škole... U međuvremenu je u njenom originalnom tekstu ponešto samovoljno mjenjano, izbacivana je od 1990. iz lektire, a 2005. ju je definitivno izbacio iz lektire akademik Stjepan Babić, uz obrazloženje: »... iz jednostavnog razloga što ono nije pisano hrvatskim jezikom, a bilo je predloženo da ga čitaju djeca u I. razredu osnovne škole«. 'Pohrvačivanje' teksta, koje se u Hrvatskoj događa (događalo) je ne samo smiješno, nego i nedopustivo, falsifikat je, a neslaganje sa samovoljom S. Babića može se jasno isčitati iz izjava koje su u vezi s njegovim postupkom tim povodom izrečene. Vidjeti: »Jutarnji list«, 23. 11. 2005. («Ježeva kućica nije pisana hrvatskim»), »Jutarnji list«, 26. 11. 2005. («'Ježeva kućica' ima fusnote na hrvatskom»), a najnoviji je takav tekst Tomislava Čadeža, »Jutarnji list«, 11. 1. 2008. Apsurdnost stava S. Babića naročito je vidljiva uz službeno proklamirane zahtjeve da djeca već u najranijoj dobi, već u prvim razredima osnovne škole počnu učiti strane jezike... Pa zašto bi njihov hrvatski jezik (ili njihovo 'hrvatstvo'!) »pokvarilo« baš tih nekoliko riječi 'srpskoga' (pritom 'srpskoga' iz Bosanske krajine) koje se nalaze u Ćopićevoj »Ježevoj kući«? Nije li možda najvrjednije u školovanju baš to da djeca uče o jeziku koji je najsrodniji njihovom i za koji je Krleža (možda nedorastao filološkom geniju S. Babića) jasno rekao da je to jedan jezik? A u kojoj je mjeri hrvatski jezik »čist« i jednoobrazan pokazuju i dva primjera prevođenja s 'hrvatskog' na 'hrvatski' objavljena 2006. i 2007. godine: »Šegrt Hlapić i Gita na čokavici« (»Novi list«, prilog »Otočki list«, listopad 2006.), »Možemo li uživati u Krleži kao štokavskom piscu. Kultne 'Balade Petrice Kerempuha' prevedene na štokavsko narječje« (»Jutarnji list«, 28. 3. 2007.). Sve je ovo dio brojnih kontroverzi u vezi s jezičnom problematikom u Hrvatskoj, a koja ima izravne reperkusije i na bibliotekarstvo.

²⁸⁰ Izvor: »Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima«, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., str. 3. Podaci za »Grad Zagreb« i »Naselje Zagreb« donekle se razlikuju (što na ovom mjestu nema potrebe razmatrati), ali ovdje koristim podatke tabele »Grad Zagreb«. Podaci za 2001. godinu su iz: »Statistička izvješća«, broj 1.166, Zagreb, 2003., str. 110, 111 (broj stanovnika) i str. 25 (podatak o 'materinskom jeziku').

s te strane promotрили tezu da je u Zagrebu »i previše knjiga na srpskome jeziku.«

Iz podataka za razdoblje od preko stotinu godina uzimam onaj iz 1991. godine, kada je broj stanovnika 'srpske narodnosti' bio najveći, 49.965, tj. 5,35% od ukupnoga stanovništva Zagreba. Brojčano najznačajnije narodnosne skupine te su godine još bile: Jugoslaveni 1,72%, Muslimani 1,40%, Slovenci 0,76%, a zatim znatno manje Mađari 0,13%, Česi 0,13, Rusini i Ukrajinci 0,05, Židovi 0,04%, Nijemci 0,04... (Francuzi nisu navedeni posebno, a u rubrici 'ostali i nepoznato' je 4,13%)

Dodajmo ovome podatak da se knjižni fond KGZ-a kreće od 1.700.000 knjiga u 1990. do 1.800.000 u 2000. godini, a da je broj posuđivača oko 250.000 (podatak Anke Katić-Crnković u spomenutom intervjuu²⁸¹). Brojke nisu »knjigovodstveno točne«, za ove svrhe to dakako nije ni potrebno, ali su pouzdana orijentacija za naše razmatranje specifičnog odnosa knjižnoga fonda i korisnika. Evo nekih opservacija. U Zagrebu, tj. na cjelokupnom području što ga 'pokriva' KGZ, razmjerno je visoki broj 'posuđivača' – oko 27 % od najvećeg iskazanog broja stanovnika. I broj knjiga po stanovniku nešto je veći od normativa Standarda. Nemoguće je reći koliko u navedenom broju 'posuđivača' učestvuje svaka od narodnosnih skupina – takvi podaci nisu objavljeni, ne znam ni da li uopće postoje, ali su u biti i nepotrebni, besmisleni. Ali ako se »zaigramo«, pa uzmemo najveći broj jedne od narodnosnih skupina, srpske, koja je 1991. godine činila 5,35 % od ukupnoga stanovništva Zagreba orijentaciono bi bilo poželjno da joj na raspolaganju bude približan knjižni fond 'koji pokriva njene narodnosne (tematske, jezične i sl.) potrebe'. Taj bi onda iznosio približno 91.000 knjiga za sve knjižnice grada Zagreba, odnosno približno 14.000 knjiga za samu Gradsku knjižnicu (normativ Standarda o broju knjiga po stanovniku), a ima ih 30-ak u slobodnom prostoru (jedna polica) i približno 1.700 u spremištu (56 polica), a to je tek 12,5% od izračunatih 14.000 (da 'sravnimo' s približnim brojkama što ih je navela Anka Katić-Crnković za Gradsku knjižnicu)! Je li potrebno spominjati da nepoznati, pretpostavljeni, ali svakako ne zanemarujući broj čitalaca narodnosne skupine Hrvata, naravno i drugih narodnosnih skupina, također pokazuje interes za 'srpske knjige'. Zato se i iz ove računice postavlja pitanje otkuda onda kategorički stav da ionako imamo »previše knjiga na srpskome jeziku«? A zašto se onda ne bi tom logikom reklo da imamo 'i previše njemačkih, talijanskih i francuskih

²⁸¹ Za područje što ga 'pokriva' sama GK, Viktorija Antić je u članku povodom 100. godišnjice osnivanja Gradske knjižnice (»Knjižnica koju Zagrepčani vole«, »Vjesnik«, 28. 2. 2007.) navela da »Ova ustanova... danas opslužuje 48.000 korisnika.«, a to je otprilike 20% 'posuđivača' što ih ravnateljica Katić-Crnković navodi za cijelo područje djelovanja KGZ-a. Članak novinarski prepričava svojevremene preglede godišnjica Gradske knjižnice, što su ih napisale V. Mudri-Škunca (1977./78.) i A. Katić-Crnković (1997.). Broj korisnika je Viktorija Antić vjerojatno dobila od funkcionara Gradske knjižnice. »Broj posuđivača« može se razlikovati i od broja upisanih članova, ali i od broja korisnika, jer se istom članskom karticom knjige mogu posuđivati na cjelokupnom području Zagreba.

knjiga', a da se ne precizira je li riječ o originalima, prevodima, kojim prevodima itd? Zašto je onda bilo potrebno osnovati posebni odjel (s posebnim bibliotekarom) rusinske i ukrajinske knjige unutar Gradske knjižnice, a to nije bilo potrebno za ostale, uključiv u to i 'srpske knjige'? I tako bi se, slijedom rezoniranja o 'previše srpskih knjiga', mogla postaviti brojna pitanja o bibliotekarskoj etici, poštivanju proklamiranih načela nediskriminacije i o diskriminaciji samoj.

Budući da je u Hrvatskoj 1991. godine 12,16%, a 2001. godine 4,54% stanovništva iskazalo srpsku narodnosnu pripadnost, očito je iz usporedbe statističkih podataka (o 'materinskom jeziku') da vrlo značajan dio i te narodnosne skupine svojim 'materinskim jezikom' smatra 'hrvatski jezik'. Praćenje, dakle, 'srpske knjige' nije nikako u izravnoj vezi ni s narodnosnom strukturom, ni s jezičnom orijentacijom stanovništva.

Ovo moje »kvantificiranje« isključivo je izvedeno zato da pokaže svu apsurdnost »bibliotekarskih« postupanja, politike nabavke knjige, dostupnosti knjige, klasificiranja knjige, pa dakako i apriorne diskriminacije knjige po bilo kom kriteriju koji nije izveden iz bibliotekarskih konsideracija i do kakvih karikaturnih, iracionalnih konstrukcija može sve to voditi.

Njena tvrdnja da »većina posuđivača buni se i otvoreno negoduje zbog nedostatka na hrvatski jezik prevedenih knjiga...« bila bi za bibliotekare, ali prvenstveno za one koji financiraju narodne knjižnice, unutar njih i Knjižnice grada Zagreba, tj. i Gradsku knjižnicu Zagreb, vrlo važan pokazatelj kad bi bio pouzdano kvantificiran. Najprije, nevjerovatno je da se posuđivači žale i bune bibliotekarima, a da bibliotekari nisu te žalbe nigdje javno obradili i protumačili. Prateći »VBH« i »Novosti«, dva nesporno najvažnija bibliotekarska glasila u Hrvatskoj, nisam naišao ni na jedan prilog (članak, osvrt, bilješku ili sl.) koji bi o tome govorio. Ne vjerujem da bibliotekari smiju i mogu zanemariti tako masovnu 'bunu posuđivača' ako im je 'posuđivač' odlučna komponenta i svrha postojanja i djelovanja? Nisam o takvoj 'pobuni' korisnika biblioteka našao nikakav zapis ni u novinama, koje su registrirale raznolike fenomene, pa je teško povjerovati da ne bi registrirale i ovakav fenomen 'pobune' u vezi s »jezičnim terorom« srpskoga jezika ili literature... Nije li i to tek još jedna, u politikantske svrhe sročena 'retorička figura'.²⁸²

²⁸² Imao sam i sam prilikom upoznat se s dva takva slučaja 'bune'. U Korčuli sam je doživio, kada smo selili knjižnu građu u novoizgrađeni prostor Knjižnice, da je u jednoj od kutija bila vidljiva uistinu derutna (ali uz pažnju upotrebljiva) knjiga izdana 1950-ih godina na ćirilici: Lav Tolstoj, »Vaskrsenje«. Drugu tada nismo imali, pa je normalno da smo je čuvali. Naišao je jedan stariji 'nacionalno ostrašćeni Hrvat', za kojega ne bih »dao ruku u vatru« da je pročitao ma i jednu knjigu tokom života (lično ga desetljećima poznajem), vidio ćirilicu i rekao: »Bacite to smeće!«. Knjiga Tolstojeva – ni manje, ni više, nego smeće, samo zato što je štampana ćirilicom! A drugi je slučaj povezan s 'Pohvalom ludosti' Erazma Roterdamskog (kakve li simbolike!). Valjda je te godine, 1994., ta knjiga bila u lektiri, nije bilo hrvatskoga prevoda, ali je postojao beogradski (ekavica, latinica). U Korčuli je jedna majka zatražila tu knjigu za svoga sina, Knjižnica je nije imala i tražili

U dva cjelovitija prikaza historijata Gradske knjižnice Zagreba²⁸³ nisam našao da bi se posebno govorilo o tzv. »srpskoj knjizi«, a niti o njoj u negativnom određenju (da je ima 'previše' i sl.).

Vera Mudri-Škunca samo konstatira: »Za vrijeme II. svjetskog rata rad Knjižnice bitno je reduciran. (...) Pravi procvat Gradske knjižnice uslijedio je nakon oslobođenja zemlje, kada je knjizi poklanjana izuzetna pažnja i kada se knjiga počela tretirati kao osnovno duhovno dobro, neophodni instrument brzog širenja znanja, ideološkog obrazovanja i uzdizanja, pa i kulturne rasonode« (str. 61).

Što se tiče diskriminacije knjige, A. Katić-Crnković navodi dva razdoblja takve diskriminacije. Prvo je razdoblje ono 1941. – 1945., kad je ustaška vlast odmah po dolasku odlučila koje se knjige »...nisu smjele posuđivati«, a kojima je davana prednost ('domaća književnost', te književnost 'prijateljskih naroda', tj. – 'njemačka i talijanska'), uz konstataciju »...da je knjižni fond uglavnom sačuvan, ali da su svi katalozi okrnjeni jer su uništeni listići za građu koja se nije smjela posuđivati« (str. 12,13). Drugo je razdoblje ono neposredno nakon oslobođenja 1945. »U nekoliko poslijeratnih godina mnoge su se knjige smatrale neprimjerenima i neprijateljskima za korisnike Knjižnice, te ih je trebalo izlučiti. Nastaje tzv. izlučeni fond iz kojega se građa mogla posuđivati uz odobrenje i za znanstvene potrebe... Političko stanje u zemlji diktiralo je postupke knjižničnih djelatnika koji, koliko se zna, nisu uništavali knjižnu građu.« I odmah nakon tog dodaje: »Bilo je veoma teško u doba promjene režima i vlasti donositi profesionalne i moralne odluke« (str. 13,14).

su naokolo tko je ima. Doznajući, tu su mamu upozorili na ekavicu i izdanje, ali je ona odmahнула rukom i rekla kako to nije važno, uzela ju je, a njen je sin koristio (čak neke rečenice potcrtavao). Možda ovaj slučaj nije vrijedan spomena da slučajno ta mama nije bila jedna od najžešćih, najagresivnijih pripadnika 'nacionalno svjesnih hrvata i hrvatica' u sredini gdje je živjela. A na drugi sam slučaj u vezi s Erazmom (isto izdanje) naišao u Zagrebu kad sam išao na razgovor u jednu, nazovimo je 'manju biblioteku' u novom dijelu Zagreba o problemima s kojima se bibliotekari susreću u tada izrazito nacionalističkoj atmosferi. Uz brojne primjere pritisaka, zbog čega su mnoge knjige premjestili u podrum u koji su zalazili samo bibliotekari (a u koji su me odveli i pokazali mi »sumnjive naslove«), naveden je i ovaj: dak srednje škole došao tražiti 'Pohvalu ludosti', da bi odradio zadatak iz lektire. Upozorili su ga da imaju samo to jedno, beogradsko izdanje, ali je on rekao da mu je svejedno...Uzeo je knjigu doma, a sutradan je s knjigom u biblioteku došao njegov otac, počeo vikati na bibliotekare zbog 'srpskih knjiga', prijetiti im itd., samo zato što su 'Pohvalu ludosti' dali njegovu sinu na korištenje. Ako su sve 'bune' i negodovanja, o kojima govori A. Katić-Crnković bile ove vrste, onda to govori prije svega o mržnji i isključivosti koja s knjigom, ma otkuda bila, i s njenom funkcijom nema veze. Takve 'bune' i 'negodovanja' bibliotekarima ne mogu biti nikakav argument da neke knjige (po bilo kom osnovu ih grupirali: nacionalnom, narodnosnom, vjerskom, političkom, po pismu kojim su otisnute itd.) proglase suvišnim, prekobrojnim, nepotrebnim.

²⁸³ 1) Mudri-Škunca Vera, »Dvije značajne obljetnice zagrebačkih knjižnica: 70 godina Gradske knjižnice i 50 godina Radničke Biblioteke«, »VBH«, broj 1–4, 1977.–1978., str. 59 – 68; 2) Anka Katić-Crnković, »Devedeset godina Gradske knjižnice u Zagrebu«, »VBH«, broj 3–4, 1997., str. 1 – 30. Nisu to, dakako, jedini prikazi razvitka i djelovanja Gradske Knjižnice, ali su za pitanje ili stav, što ga pratimo, bitni. Vrlo instruktivan je i prilog: Mladen Deželić, »Iz povijesti Gradske knjižnice u Zagrebu (Izlaganje na svečanom zboru radnika KGZ-a, 15. XII. 1987. u povodu 80 godina osnutka Gradske knjižnice)«, »VBH«, broj 1–4, 1987., str. 226–233.

Bilo bi vrijedno istražiti oba navedena »razdoblja diskriminacije«. Ne mislim da se ona mogu izjednačavati, jer je za prvo (ustaško, tj. NDH-ško) razdoblje jasan suštinski kriterij diskriminacije (zakoni o zabrani srpskoga i ćirilice, zatiranje srpskoga življa, diskriminacija i uništavanje židovstva, a »literatura prijateljskog talijanskog i njemačkog naroda« svakako nije mogla biti reprezentativna nakon Goebbellovog pokreta paljenja knjiga 1933. godine s obzirom na najužu povezanost ustaštva s fašizmom i nacizmom i postojanje popisa zabranjene literature kao državnog akta). Iako nisam siguran da je istovjetan ili sličan kriterij bio primjenjen i odmah nakon 1945., kad je A. Katić-Crnković već navela da »...u matičnom katalogu stavljane su dogovorene oznake za izlučeni fond, koje se i danas nalaze u tom katalogu«, ne postoje stvarne prepreke da se to razdoblje diskriminacije nakon 1945. temeljito ne obradi.

Nigdje Anka Katić-Crnković ne spominje 'čišćenje knjižnica' 1990-ih premda su novine o tome pisale, izričito navodeći primjer Zagreba, odnosno KGZ-a kojim je ona upravljala u to vrijeme. Nigdje ona ne spominje ni da je bilo »veoma teško donositi profesionalne i moralne odluke« 1990./1991., u vrijeme »promjene režima i vlasti«. Nije li, da se spustimo s 'oblaka općenitosti' na 'tvrdo tlo konkretnosti' 1990-ih, ravnateljici i kolegicama prisiljavanim da potpisuju naknadne popise i zapisnike, također bilo »...veoma teško u doba promjene režima i vlasti donositi profesionalne i moralne odluke«?!

Rezimiramo li poruke i pouke iz navedenih činjenica i izvedene analize, možemo reći da se uništavanje 'nepodobnih', 'nepoćudnih', 'nepotrebnih' ili 'zastarjelih' knjiga obavljalo evo i na ovdje opisani način, u uvjerenju da će to proći sasvim nezapaženo, a da će se ipak postići cilj, tj. to da »ćemo ih srediti« (misli se na autore i djela nepoželjna u novokoncipiranoj hrvatskoj kulturi) – kako su i zaslužili. Oni koji su ovo čišćenje zamislili i realizirali valjda su smatrali da čine veliko patriotsko djelo, da daju veliki doprinos 'duhovnoj obnovi' društva ako iz biblioteke otpišu ono što bi tome moglo smetati. Formalno-pravni i profesionalni propusti što su ih u tom »plemenitom« poduhvatu sebi dozvolili inicijatori i izvršioци ove čistke knjiga dovoljno jasno govore o samovolji koja je bila dio dominantne euforije isključivosti u Hrvatskoj 1990-ih te o motivima i ciljevima tog čišćenja.

Koliko god je »slučaj 23.000 knjiga«, s ciljem i načinom otpisa, sam po sebi skandalozan i alarmantan, toliko je njegovo zataškavanje još gore, jer se osobna nečasnost prešućivanjem kolektivizira.

Te, 1994., prvim informacijama o »otpisu 23.000 knjiga« nisam još mogao pridati pažnju koju bi događaj sam po sebi zasluživao. Tek povodom jednog drugog »slučaja« (korčulanskog) počeo sam potpunije istraživati fenomen uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih godina, a tada sam shvatio da je i ovaj KGZ-ov

otpis iz 1994. godine dio tog fenomena, a ne samo sporadičan »neprofesionalni postupak«. Ovaj »slučaj 23.000 knjiga« je poseban po tom što svjedoči da nije samo »periferija«, nego i sam »centar« bio zahvaćen nacionalističkom i ideološkom isključivošću. Ako je ovako mogla govoriti i raditi ravnateljica najveće skupine narodnih knjižnica u Hrvatskoj, ne treba se čuditi da su »na nižim i drugim razinama« isključivost, samovolja i neprofesionalnost bili i izrazitiji.

3. Biblioteka SKD »Prosvjeta« – iznuđena posljedica i rezultat »čišćenja knjižnica«

Jedan od najupečatljivijih pokazatelja čišćenja knjižnica od nepodobne literature svakako je formiranje posebne biblioteke uz Srpsko kulturno društvo (SKD) »Prosvjeta« 1996. godine.

SKD »Prosvjeta« nikad do te godine nije imalo biblioteku ove vrste i ove veličine. Njen fond je tada praktički formiran isključivo od knjiga što su ih izlučile neke od zagrebačkih knjižnica, a to i danas čini daleko najveći dio njenog fonda.

Dakle, posebna, tzv. »srpska biblioteka« nije nastala kao rezultat »processa demokratizacije u Hrvatskoj 1990-ih«, kao rezultat zazivanog multikulturalizma koji se u knjižničarstvu izražava »modelom središnjih knjižnica narodnosti«, odnosno nacionalnih manjina. O tom sam modelu osnovnu informaciju našao u tri članka objavljena u »Vjesniku Bibliotekara Hrvatske«. Pisali su ih bibliotekari, nastojeći odgovoriti na aktualne izazove s kojima su se u radu susretali,²⁸⁴ pozivajući se pritom na iskustva drugih zemalja, na međunarodne standarde i na teorijska obrazloženja.

U knjizi »Multicultural Librarianship: An International Handbook«, Marie F. Zielinska već u predgovoru konstatira:

»U završnoj dekadi dvadesetog stoljeća zemlja je postala malo mjesto. Vijesti i ljudi obilaze planet brzinom nečuvenom pedeset godina ranije, a svaka zemlja sada ima raseljene svoje stanovnike u inozemstvu i etničke manjine kao svoje stanovnike. A javne biblioteke

²⁸⁴ Riječ je o sljedećim člancima (redoslijedom objavljivanja): 1) Đurđa Mesić, »Potrebe narodnosti za knjigom i informacijama i uloga narodne knjižnice: usporedba stanja u Hrvatskoj s modelom u Mađarskoj«, »VBH«, broj 1–4. 1987., str. 73–87; 2) Burbuqe Kelmendi, »Knjižnice nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj«, »VBH«, broj 3–4. 1997., str. 31–60; 3) Bruno Dobrić, »Knjižnice u suvremenim multikulturalnim društvima – s osvrtom na knjižnice u Puli«, »VBH«, broj 1–4. 1999., str. 17–31. U Lipovljanima je 1990. godine održano (međunarodno) savjetovanje: »Biblioteke bez granica: narodnosti i narodne knjižnice«. Građa s toga skupa postoji u obliku »polupublikacije« i nastojao sam do nje doći. Nakon dugotrajnih nastojanja konačno su je u NSK pronašli, ali mi je nisu mogli fotokopirati, a i rečeno mi je da ta građa nije ni od kakvog posebnoga značaja, da mi neće biti od koristi, jer da su izlaganja preopćenita i da ne daju ništa novoga u odnosu na ono što je već poznato... Nisam imao energije ustrajati na »moljakanju«... Vjerujem da će se prije ili poslije naći netko kompetentan da cijelu ovu problematiku cjelovito i potpuno obradi – bilo bi to veoma značajno, kako za razumjevanje prirode prevrata u Hrvatskoj 1990-ih, tako i za nalaženje razumnog rješenja problema s kojim ćemo se sve intenzivnije suočavati – kako na to mudro i dobro upozorava Bruno Dobrić u svom članku.

suočene su s posljedicama ovih internacionalnih kretanja, jer sada moraju posluživati rastuću višejezičnu, etnički raznoliku, multikulturalnu klijentelu.« A iz toga logično, ali i kao činjenica slijedi: »Jedva da postoji u svijetu zemlja koja se danas ne bi mogla opisati pridjevom »multikulturalna«. Politike spram spomenute multikulturalne stvarnosti kreću se od represije, preko paternalizma do koegzistencije ravnopravnih partnera« (str.27).

Naravno, svaka sredina mora sama sagledavati vlastitu dimenziju multikulturalnosti (historijski ili nekako drugačije uvjetovanu) i prema tome formulirati svoje politike, ali mislim da treba reći da se te politike moraju zasnivati na načelu »koegzistencije ravnopravnih partnera«. »Partneri«, dakako, nisu etničke (nacionalne) grupe, nego individue, ravnopravni građani za koje vrijede jednaki kriteriji tretmana, bez obzira pripadali oni »većinskoj« ili »manjinskoj« etničkoj (nacionalnoj) grupi. U Hrvatskoj je glavnina etničkih (nacionalnih, narodnosnih) grupa toliko historijski »interitorijalizirana«, a neke od njih su i jezično gotovo istovjetne, da je politika bibliotekarstva posebno osjetljivo područje ostvarivanja »koegzistencije ravnopravnih partnera«.

Stoga mislim da usmjerenost na »višejezične fondove knjiga«, na što se u citiranoj knjizi upućuje, osobito vrijedi za hrvatsko društvo.

»Mnoge javne biblioteke imaju višejezične knjižne fondove, bilo kao izdvojene zbirke ili kao dio glavne javne usluge. Postoje argumenti za oba ta sistema. Izdvojene zbirke mogu formirati atmosferu u kojoj će se pripadnici etničke grupe stvarno osjećati kao kod kuće. Držanje knjiga na njihovom jeziku, kao dijela glavnog fonda, ohrabruje ih u korištenju ostalog, uz to što pokazuje ostalim korisnicima da se jezik etničkih manjina ozbiljno uvažava« (ibid.).

Prateći rastuću aktualnost tog specifičnog problema, IFLA je o tome objavila polovinom 2006. godine svoja načelna stanovišta u dokumentu: »Manifest IFLA-e o multikulturalnoj biblioteci. Multikulturalna biblioteka – prodor u društvo kulturne raznolikosti s dijalogom«.²⁸⁵

U tom se dokumentu polazi od UNESCO-ve »Univerzalne deklaracije o kulturnoj raznolikosti« (iz 2001. godine). U preambuli se kaže:

»Ljudi žive u sve heterogenijem društvu. U svijetu postoji više od 6.000 različitih jezika. Razina međunarodnih migracija za rezultat ima rastući broj ljudi s kompleksnim identitetom. Globalizacija, rastuća migracija, brže komunikacije, povoljnije mogućnosti transporta i druge snage što djeluju u XXI stoljeću povećale su stupanj kulturne raznolikosti mnogih nacija, u kojima ranije toga nije bilo, ili su postojeću multikulturalnost učinile vidljivijom... Kulturna raznolikost, ili multikulturalizam temelj je naše kolektivne snage u našim lokalnim zajednicama i u našem globalnom društvu. Kulturna i jezična raznolikost zajedničko je naslijeđe čovječanstva i mora biti cijenjeno i zaštićeno u korist svih. To je izvor razmjene, inovacije, stvaralaštva i miroljubive koegzistencije među narodima. Poštovanje raznolikosti kultura, tolerancija, dijalog i suradnja, u atmosferi uzajamnog povjerenja i razumijevanja, najbolja

²⁸⁵ Manifest je objavljen na pet jezika, engleskom, njemačkom, grčkom, talijanskom i ruskom. Engleski mu je naslov: »The IFLA Multicultural Library manifesto. The Multicultural Library – a gateway to a cultural diverse society in dialogue«. Čitalac će ga naći na www.ifla.org IFLA Manifestos (prijevod teksta – A. L.).

su garancija međunarodnog mira i sigurnosti. Stoga biblioteke svih vrsta (tipova) moraju izraziti, podržati i unaprijediti kulturalnu i jezičnu raznolikost na međunarodnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini i tako raditi na među-kulturalnom dijalogu i građanskom aktivitetu.«

Na toj osnovi Manifest definira najprije bitne principe, a zatim osnovne odredbe o misiji multikulturalne bibliotečne usluge, o rukovođenju i djelovanju, o osnovnoj djelatnosti, o osoblju, o financiranju, pravnoj regulativi, umrežavanju i, konačno, o ostvarivanju manifesta. Nije nikako slučajno da IFLA ovaj Manifest izravno povezuje sa IFLA/UNESCO-vim Manifestom o javnim (narodnim) knjižnicama, Manifestom o školskim knjižnicama i IFLA-inim Manifestom o internetu.

Nema potrebe sve to navoditi ovdje. *Dovoljno je za potrebe našega razmatranja naglasiti: cjelokupni tekst insistira na integrativnoj funkciji biblioteka, tj. da se svaka biblioteka mora razvijati tako da zadovoljava raznovrsne potrebe korisnika koji joj gravitiraju (u pravilu su to biblioteke lokalnih zajednica), a nigdje se ne govori o izdvojenim bibliotekama za bilo koju kulturalnu grupu, naročito nema ni riječi o tome da bi se diskriminirale, reducirale, ili izbacivale knjige koje su na nekom od drugih (spram tzv. većinskog) jezika ili da bi se na bilo koji način uskraćivale informacije koje se tiču druge kulturalne populacije.*

Dakako, mogućnosti takvog razvijanja i djelovanja biblioteka (prvenstveno narodnih, ali i školskih) nailaze na golem broj prepreka, realnih (prije svega financijske naravi, ali i prostornih mogućnosti i raspoloživog osoblja) i onih ukotvljenih u ranijim navikama, inerciji, pa i predrasudama, a ponekad i nacionalističkim/rasističkim/političkim animozitetima. I u zavisnosti od distribucije korisnika, konkretna rješenja će posvuda biti različita. *Ali nesporno je da se nijedna kulturalna, ili jezična, ili bilo kako drugačije definirana grupacija građana zajednice – potencijalnih korisnika bibliotečnih usluga – ne smije zanemariti, diskriminirati, tjerati u geto (ma kako on bio definiran, obrazlagan i sl.).*

Stavovi navedenih autora i stavovi IFLA-e i UNESCO-a su sasvim pouzdani kriterij za ocjenu mnogobrojnih neprihvatljivih postupaka s knjigom u Hrvatskoj 1990-ih, a isto tako i za ocjenu događanja što su vodila osnivanju posebne »srpske« biblioteke SKD »Prosvjeta«, ali su i pouzdan vodič u kom smjeru treba razvijati bibliotekarstvo želi li hrvatsko društvo učiniti civilizacijski iskorak što ga imperativno traži naša etapa razvoja.

Desetljećima, kao što smo vidjeli, nikome nije padalo na pamet da bi trebalo posebno izdvajati literaturu koja bi se – zaista sasvim uvjetno i iz sasvim artifičijelnih razloga koji s bibliotekarstvom nemaju nikakve veze – mogla »poistovjetiti« sa srpskim narodnosnim dijelom hrvatskoga društva. Utoliko prije što je stvaralaštvo hrvatskih Srba organski, obimom i dostignućima vrlo značajan dio hrvatske kulture (zanemarimo li čak i već prije navedenu statističku činjenicu da značajan broj Srba smatra hrvatski jezik svojim materinjem jezikom). Otkuda

sada odjednom i naprasno »ideja o posebnoj biblioteci za srpsku nacionalnu manjinu«? Ta se »ideja« u događanjima sa samog početka 1990-ih godina (opće diskriminacije hrvatskih Srba, njihovo proglašavanje »remetilačkim faktorom« i »trijumfalnom« izjavom da ih više neće biti 12 ili 15%, nego svega 3 ili 4 %) ne može drugačije shvatiti, nego samo kao »bibliotekarski« doprinos nacionalističkom separiranju i guranju dijela stanovništva u geto. Pokušaj da se to prikaže kao »briga za nacionalnu manjinu« u hrvatskim prilikama je ne samo smiješna, nego i cinična.²⁸⁶

Diskriminacija kao bitna komponenta politike 1990-ih bila je podloga »čišćenju fondova od srpske knjige« (kao samo dijela »nepoćudne« literature, ali ostalo ostavljamo sada po strani). A sve bi te knjige, ili najveći dio njih, završile negdje na otpadu da nije bilo inicijative i stvarnog angažmana SKD »Prosvjeta« da se odbačene knjige prikupljaju i spase.

Vratimo se sad priložima naših autora o toj zaista nadasve važnoj i aktualnoj problematici u razvijanju i djelovanju bibliotekarstva u Hrvatskoj.

Počinjem člankom Đurđe Mesić »Potrebe narodnosti za knjigom i informacijama i uloga narodne knjižnice...« iz 1987.godine (»VBH« br. 1–4, 1987.) Smatram da nastojanju Đ. Mesić treba odati priznanje što je problem jasno naznačila još u razdoblju koje je prethodilo raspadu jugoslavenske zajednice, jer to jasno pokazuje da je bibliotekarska struka pomno pratila što se u bibliotekarstvu događa. Pozivajući se na mjerodavnu bibliotekarsku literaturu potrudila se upoznati i s praksom nama susjedne Mađarske i iz svega toga naznačiti smjer mogućih rješenja u nas (imala je na umu u tadašnjim okolnostima ne samo područje Hrvatske, što joj je ipak bilo primarno, nego i područje Jugoslavije u cjelini). Pozivajući se, dakle, na literaturu, Đurđa Mesić formulira osnovni stav:

»Nesumnjiv je interes i opredjeljenje Jugoslavije da unutar naše zajednice, gdje pravno rade i žive pripadnici naroda i narodnosti, sačuva izvorno kulturno i etničko nasljeđe na jezicima njihovih kultura. Neophodno za napredak i naše zemlje jest unapređenje humanih odnosa među svim narodima i narodnostima, koji na ovom području žive stoljećima i

²⁸⁶ Ne poričem postojanje dobre volje kod dijela bibliotekara, kao ni svojevrstu financijsku podršku države u zasnivanju »Središnje knjižnice za Srbe u Hrvatskoj«, ali ni jedno ni drugo nije bilo odlučujuće za formiranje Biblioteke SKD »Prosvjeta« u Zagrebu. Bitan je poticaj njenom osnivanju bio otpor diskriminaciji tzv. »srpske literature«, što pokazuju objavljeni članci i apel što ga je Uprava SKD »Prosvjeta« uputila javnosti o potrebi »spašavanja knjige«, a na što ću u nastavku skrenuti čitaocu pažnju. Ovo naglašavam, imajući na umu stav što je formuliran u odgovoru NSK (travanj 1996., br. SI 10/96) na dopis SKD »Prosvjeta« o »zbrinjavanju knjižnične građe u hrvatskim krajevima oslobođenim u akciji »Oluja«, s posebnim osvrtom na knjižničnu građu u Glini (Spomen-dom)«, a u kojemu se kaže: »Napominjemo, što vam je uostalom dobro poznato, da je zalaganjem Nacionalne i sveučilišne knjižnice u suradnji s Uredom za međunacionalne odnose Vlade Republike Hrvatske osnovana i središnja knjižnica za Srbe u Hrvatskoj, koja bi se među ostalim trebala brinuti za srpske fondove u drugim dijelovima Hrvatske u kojima žive Srbi. Učinjeno je to po modelu središnjih knjižnica i za druge nacionalne manjine u Hrvatskoj, koje već niz godina uspješno djeluju, a u skladu s načelom multikulturalnosti koji se treba očitovati i ostvarivati i kroz fondove i ukupno djelovanje poglavito javnih knjižnica«.

kojima je Jugoslavija zajednička domovina. Više jezika kojima se komunicira u nekoj sredini istovremeno znači bogatstvo za cjelokupno stanovništvo, jer omogućuje upoznavanje jezika i kulture drugih naroda. Stoga i u nas svi koji sudjeluju u programiranju razvoja narodnih biblioteka na stručnim, društvenim i političkim nivoima (od samoupravnih interesnih zajednica, društveno-političkih zajednica, Socijalističkog saveza radnog naroda do regionalnih i općinskih knjižnica) treba da planiraju adekvatne knjižnice, službe i aktivnosti bazirane na obrazovnim, kulturnim, socijalnim i jezičnim potrebama zajednice.

Tekovine znanosti i kulture treba da spajaju narode i stoga je opravdano da pripadnici naroda i narodnosti ravnopravno koriste knjižnicu u zajednici u kojoj žive« (str. 74).

Sljedi pregled pribavljenih podataka o broju stanovnika mađarske, talijanske, češke, slovačke, rusinske i ukrajinske narodnosti u Hrvatskoj, a uz to je napravljen i pregled knjižničnih kapaciteta da bi se zadovoljile njihove potrebe za knjigom. Zatim se navode »Preporuke za osiguravanje uvjeta za promjenu stanja« u pet točaka, od kojih mi se za naša razmatranja čine iznimno važnim sljedeće:

»Na osnovu uvida u specifičnost svake pojedine sredine gdje obitavaju pripadnici narodnosti u Hrvatskoj, Koordinacioni odbor za narodne knjižnice na svojoj 9. sjednici preporučio je da se rad narodnih knjižnica za potrebe narodnosti dalje temelji na smjernicama koje navodimo u nastavku.

1. Potrebe narodnosti za knjigom i informacijama treba uzeti u obzir pri gradnji bibliotečno-informacijskog sistema u Republici. Fond knjiga na jeziku narodnosti u narodnim knjižnicama omogućava i drugim narodima i narodnostima učenje jezika, upoznavanje suvremene književnosti i kulture, korištenje stručne literature na tim jezicima, vlastito kulturno obogaćivanje, bolje međusobno poznavanje i druženje u zajedničkim prostorima. Stoga je neophodno koordinirati rad svih bibliotečnih i informacijskih jedinica koje sada nabavljaju knjige na jezicima narodnosti, kako bi one bile obrađene po važećim standardima i tako dostupnije kako pripadnicima narodnosti, bez obzira na to gdje oni žive u Jugoslaviji, tako i drugima koji su zainteresirani za tu literaturu.

2. Nabavu knjige treba riješiti preko Nacionalne i sveučilišne biblioteke...

3. Određene su središnje knjižnice za potrebe narodnosti u Hrvatskoj:

Narodna knjižnica, Beli Manastir – za mađarsku narodnost,

Narodna knjižnica, Bjelovar – za češku i slovačku narodnost,

Narodna knjižnica, Pula – za talijansku narodnost.

Za ostale narodnosti (slovačku, rusinsku, ukrajinsku...) ... nisu određene središnje knjižnice, dok ove spomenute ne steknu iskustva u radu za potrebe narodnosti.

4. Središnje knjižnice povezivat će rad dosadašnjih knjižnica narodnosti, koordinirati nabavu, obavljati centraliziranu obradu i distribuciju građe svim knjižnicama, koje po određenim kriterijima za rad s narodnostima budu uključene u sistem...

Prijedlog o ovom novom programu za narodne knjižnice u Hrvatskoj u obliku razrađenijeg modela bazirat će se na osnovnim političkim opredjeljenjima, utvrđenom stanju, praćenju stručne literature s tog područja i poznavanju rada biblioteka u nacionalno heterogenim sredinama u svijetu – Sjedinjenim Američkim Državama, Velikoj Britaniji i Narodnoj Republici Mađarskoj« (str. 77,78, 91).

Zatim prikazuje mađarski model koji je očito poslužio kao podloga za predloženi koncept.

Navedeni tekst pokazuje da se naziru nastojanja za izgradnjom modela (sistema) koji bi unaprijedio, proširio i razvio mogućnosti dostupa literature drugih kultura/naroda, naročito onih što u manjem ili većem broju obitavaju na području Hrvatske, ali kao dijela cjelokupnog sistema narodnih knjižnica, odnosno, kako je tada nazivano »bibliotečno-informacijskog sistema«. Ključna karika toga sistema su »središnje knjižnice za potrebe narodnosti«, ali da ponovim, ne kao izdvojene jedinice (knjižnice) nego integrirano, kao punktovi koordinacije i diseminacije knjižne građe, a funkcionalno smještene na najpovoljnijim lokacijama.²⁸⁷ To dakako ne isključuje i postojanje knjižnica narodnosti, kao posebnih jedinica u sredinama gdje je narodnosna populacija velika, ali i one onda djeluju kao i svaka druga narodna knjižnica. Uz suvremene komunikacijske mogućnosti registracije i cirkulacije građe olakšava se realizacija zamišljenog sistema. Konačno, ni jednom riječju se ne spominju »središnje knjižnice narodnosti« za bilo koji narod/narodnost kojima je jezik hrvatski, srpski (hrvatskosrpski ili srpskohrvatski, ili bošnjački/bosanski, ili crnogorski, ili za skupine stanovništva kajkavskog, čakavskog itd. narječja) – činjenica koja je sasvim razumljiva, lingvistički sasvim opravdana, a bibliotekarski nesporna.

Ukratko, u sugeriranom modelu, koji se tek trebao razviti, ali kao fleksibilan i promjenama podložan, nema ni riječi o eventualnom »čišćenju knjižnica« od bilo koje literature, o striktnom odvajanju knjižnica specijaliziranih samo za neki jezično/kulturalno izdvojeni segment. Naprotiv, riječ je samo o proširenju sadržaja svih narodnih knjižnica bez izuzetka, koji bi potpunije zadovoljio i potrebe svih jezično/kulturalnih segmenata u određenoj sredini. »Središnje knjižnice za potrebe narodnosti« u tome bi, dakle, bile samo »punktovi koordinacije i diseminacije knjižne građe«.

U članku Burbuqe Kelmendi, pisanom devet godina nakon članka Đurđe Mesić, susrećemo se, međutim, s ponešto drugačijim tumačenjem. Nakon opservacija o iskustvima iz nekoliko zemalja, dolazi na red i prikaz stanja u Hrvatskoj. Navodeći preporuke formulirane u članku Đ. Mesić, B. Kelmendi zaključuje da je »to bio prijedlog programa za knjižnice nacionalnih zajednica zasnovan na Smjernicama za rad knjižnica u multikulturalnim sredinama dok Hrvatska još nije bila samostalna država«. A zatim nastavlja formulacijom koja mi se čini ključnom:

»Nakon stjecanja hrvatske neovisnosti, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu je u skladu s odlukom Vlade Republike Hrvatske i Ureda za nacionalne zajednice i manjine o

²⁸⁷ Model što se prikazuje i sugerira, a kojemu je prema članku Đ. Mesić očito uzor onaj u Mađarskoj, zapazio sam odavna u Čehoslovačkoj (na području ekonomskih znanosti prvenstveno). Tamo je za svako područje znanosti bila određena središnja biblioteka kojoj je zadatak bio izrada centralnog kataloga i međubibliotečna koordinacija, tako da je korisnik na svakom punktu u Čehoslovačkoj mogao doznati da li se i gdje nalazi neka knjiga (za koju je zainteresiran), a onda je mogao do te knjige i doći uobičajenim bibliotekarskim tehnikama.

ostvarivanju programa pripadnika manjina, 1989./1990. godine²⁸⁸ počela organizirati knjižničnu djelatnost preko središnjih knjižnica za manjine. Do sada je organizirana djelatnost za nacionalne manjine koje imaju više od 5.000 pripadnika. U skladu s tim, u Republici Hrvatskoj danas djeluje osam središnjih knjižnica za nacionalne manjine, i to za talijansku, češku, mađarsku, srpsku, ukrajinsku i rusinsku, slovensku, austrijsku i njemačku te albansku manjinu. Budući da se knjižnica Židovske općine Zagreb dijelom sufinancira iz izvora Vlade Republike Hrvatske, osvrnut ćemo se i na njen rad.

Osim važnosti koju knjižnice nacionalnih manjina imaju u životu pripadnika manjina u očuvanju njihove kulturne baštine, te knjižnice imaju važnu ulogu i u kulturnom povezivanju pripadnika nacionalnih manjina s drugim građanima. Središnje knjižnice nacionalnih manjina smještene su u prostorijama drugih narodnih knjižnica, kako se pripadnici tih manjina ne bi »getoizirali«...

Središnje knjižnice nacionalnih manjina imaju ulogu mosta, povezujući svoj maternji jezik i kulturu sa sredinom u kojoj žive. Knjižnice nacionalnih manjina i usluge koje one pružaju nisu statične, one se pod utjecajem društvenih a katkad i političkih promjena neprestano mijenjaju... Preko mreže knjižnica nacionalnih zajednica i manjina, Republika se Hrvatska najbolje uključuje u multikulturalno razmišljanje u svojoj obrazovnoj politici; ne samo pripadnici te manjine, već i drugi koji dolaze u takvu knjižnicu, poučavaju se za život u multikulturalnoj sredini« (str. 44).

Nakon napomena o zadacima »Središnjih knjižnica nacionalnih manjina« slijedi prikaz stanja za svaku od onih koje su formirane: za Talijane, za češku manjinu, za Srbe u Republici Hrvatskoj, za austrijsku manjinu, za Rusine i Ukrajinke, za Albance u Republici Hrvatskoj, za slovensku manjinu, za mađarsku manjinu, knjižnicu Židovske općine, i knjižnicu Slovaka u Republici Hrvatskoj (str. 46–58). Ovaj je prikaz pisan »pozitivistički« u najstrožem smislu te riječi pa se ne mogu nazrijeti nikakvi znakovi da bi u njihovu nastajanju ili formiranju ili radu postojao ikakav sporni problem. Vidjet ćemo da tome nije tako, barem u slučaju nastanka i djelovanja biblioteke SKD »Prosvjeta« (ili »Središnje knjižnice Srba u Republici Hrvatskoj«). S obzirom na predmet kojim se bavimo, nema potrebe zadržavati se na ostalim djelovima teksta B. Kelmendi, premda dio članka s naslovom: »Multikulturalnost i nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj« izaziva brojne dvojbe i pokazuje da u raspravama o bibliotekarstvu ne bi nikako trebalo podlijegati politikantskim i režimu dopadljivim formulacijama.²⁸⁹

²⁸⁸ Velika je manjkavost članka što ne citira tu »Odluku Vlade RH i Ureda za nacionalne zajednice i manjine...«, što nema upućivanja ni na jedan od dokumenata NSK koji bi bio osnova za operativne postupke, izvedbu itd. koncepta. I godina »početka organiziranja« tražila bi objašnjenje.

²⁸⁹ B. Kelmendi tvrdi najprije da odredbe propisa (Ustav, Ustavni zakon) kao i financijska davanja manjinama potvrđuju (kazuju) »...da su standardi koji se tiču prava manjina u Republici Hrvatskoj na mnogo višoj razini nego u nekim bogatijim europskim državama« (str. 39). Ne sporeći se s autoricom, upozoravam samo da je deset ili jedanaest godina nakon njene tvrdnje, rujna 2008., Srpski demokratski forum (SDF) objavio »Otvoreno pismo o položaju i statusu Srba u Hrvatskoj s kojim se želi upozoriti na težak položaj i status srpske zajednice u Hrvatskoj i njezinu društvenu marginalizaciju«. To je pismo potpisalo i 28 poznatih imena, od kojih veći dio (važno je to naglasiti!) nije srpske nacionalnosti/narodnosti. Tom

Taj dio njenog teksta može se usporediti s tekstom voditelja biblioteke SKD »Prosvjeta« koji navodim integralno na kraju ovog odjeljka ovog poglavlja.

»Središnja srpska knjižnica u Republici Hrvatskoj otvorena je 1996. godine u Zagrebu, i djeluje pri Srpskom kulturnom društvu »Prosvjeta«. Voditelj je knjižnice Velimir Sekulić, diplomirani knjižničar. Zbog iseljavanja Srba nakon 1991. godine, sada ta manjina broji oko 250.000 pripadnika. Knjižnica je nastala kao rezultat potrebe »Prosvjete« da osnuje knjižnicu kao jedan od bitnih segmenata svoje kulturne djelatnosti, u suradnji s nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom u Zagrebu. Već sada se planira osnivanje ogranka u Drežnici, Jasenku, Gornjoj, Sisku, Pakracu i Daruvaru.

Ukupan fond knjiga iznosi 9.100 svezaka. Fond se obogaćuje darovima, zamjenom i kupnjom. Nabava je iz SR Jugoslavije otežana, ali je unatoč tome na Sajmu knjiga u Beogradu nabavljeno 100 svezaka. Prvi su donatori srpske knjižnice bile Knjižnice grada Zagreba. Uz njih, Središnja knjižnica Srba primila je na dar knjige iz odgovarajućih ustanova u Srbiji. Fond se obogaćuje i iz privatnih zbirki te iz otpisanih fondova drugih knjižnica. Duplikati se šalju u područne ogranke SKD »Prosvjeta«. Knjižnica radi na povećanju broja korisnika, kojih sada ima oko 750. Najviše se prikupljaju knjige, notni materijal, časopisi, videozapisi i fonozapisi, razglednice i plakati.

Usluge su Središnje knjižnice Srba neposredan rad s korisnicima i davanje potrebnih informacija, tj. posudba knjiga i videokaseta, preuzimanje i obrada uglavnom darovanih knjiga, njihova otprema u područne knjižnice, te kulturne i promotivne aktivnosti. Knjižnici se posvećuje prilično velika pažnja medija preko programa za nacionalne manjine, te u časopisu *Identitet*. Na kulturnom planu, imajući na umu važnost vlastite kulturne uloge, Središnja je knjižnica Srba organizirala niz izložaba novih naslova, promocije knjiga, predavanja, poetske recitale, prikazivanje filmova. Suraduje s Katedrom za srpsku i crnogorsku književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje je održano pet predavanja.

Osnovne su teškoće u radu slaba dostupnost izdavača iz SR Jugoslavije što otežava nabavu recentne građe, zagušenost darovima i mali prostor knjižnice.

Osnovni planovi za budućnost usmjereni su na razvitak mreže područnih knjižnica, izradu kataloga, provedbu potpune informatizacije, uspostavljanje stabilnih putova nabave knjižne građe, a sve poradi afirmacije srpske knjige u hrvatskoj kulturnoj sredini i revitalizacije

je pismu priložena i studija: »Status i položaj Srba u Hrvatskoj. Pokazatelj stvarnog stanja zaštite ljudskih prava i prava nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj« iz augusta 2008. Ni »Otvoreno pismo...«, ni »Studija...« ne potvrđuju njenu tvrdnju, odnosno, ukazuju na raskorak između deklaracije i stvarne primjene deklariranog. Ali, naravno, nije to jedino što dovodi u pitanje njenu olako izrečenu tvrdnju. U cijelom desetljeću 1990-ih, dakle od 1990./1991. godine svatko tko je iole pratio događanja u Hrvatskoj mogao je, ako je htio, registrirati postupke koji govore suprotno od njene tvrdnje, mogao je registrirati uzastopne intervencije evropskih institucija koje upozoravaju na neprihvatljiv odnos prema srpskoj zajednici. Isto je tako sasvim dvojbeno (blago rečeno, a zapravo neistinita) njena tvrdnja: »Nakon raspada SFRJ, stvaranjem neovisne i suverene Republike Hrvatske, počinje se nazirati manjinski problem« (str. 39). Isto tako, ali izrečena sasvim u skladu s njenim prethodnim tvrdnjama (o standardima na mnogo višoj razini), djeluje njena formulacija ispod tabele s podacima o strukturi stanovništva prema popisu iz 1991. godine: »Važno je istaknuti da su se ovi podaci zadnjih godina promijenili jer zbog iseljavanja Srba ni jedna manjina za sada ne bilježi iznad osam posto u ukupnom broju stanovnika Republike Hrvatske« (str. 41). Naprosto i krajnje jednostavno: »zbog iseljavanja«... Ali kakvog je karaktera bilo to »iseljavanje«, zašto je do iseljavanja došlo – to je misterija... I zašto je važno posebno naglasiti baš ovih »iznad osam posto«? Kakve to ima veze s konceptom (ili modelom) »knjižnica nacionalnih manjina«? Puno je tu nejasnoća i neutemeljenih tvrdnji uz odsustvo bilo kakvog kritičkog procjenjivanja stanja i uz obilje politikantske apologetike!

srpsko-hrvatskih kulturnih veza« (str. 49).

Prilog Brune Dobrića (»Izgledi za budućnost multikulturalnih knjižnica i multikulturalnosti uopće«) umnogome je produktivniji²⁹⁰ za uvid u problem od netom navedenog priloga Burbuqe Kelmendi jer on upozorava:

»Smatramo da, nakon što su organizirane navedene središnje knjižnice za nacionalne manjine, rad na organiziranju doista multikulturalnih i multilingvističkih knjižničnih službi i usluga u nas nije završen. Postavlja se pitanje kako su takve knjižnične usluge osigurane za pripadnike spomenutih manjinskih zajednica i skupina izvan gradova u kojima djeluju navedene knjižnice, odnosno za pripadnike manjinskih zajednica za koje u navedenim gradovima nije organizirana središnja knjižnica.« (str. 24).

Sam je proveo jednu pilot anketu s pitanjima dvanaestorici ravnatelja narodnih knjižnica »...o tome da li se u njihovim knjižnicama nabavlja knjižnična građa za pripadnike manjinskih etničkih i lingvističkih zajednica i broj takve građe koja je nabavljena 1998. godine.« Dobio je samo šest odgovora, samo se u Osijeku nabavlja takva građa (knjige na mađarskom jeziku), a većina ostalih je odgovorila »...da su u njihovoj sredini neznatno zastupljeni pripadnici nacionalnih manjina – osim nacionalnih manjina za koje je ustrojena središnja knjižnica, te da se zbog toga ne nabavlja navedena knjižnična građa.

Iako je to tek bila pilot-anketa, smatram da se može postaviti pitanje – odnosno provesti istraživanje – nisu li fondovi knjiga u većini naših narodnih knjižnica pretežito još uvijek usmjereni prema potrebama pripadnika većinske kulture (eng. *majority culture*)?« (str. 24).

A što se tiče zadovoljavanja potreba za knjigom »srpske manjine« i stanjem u Puli, evo opaski:

»Što se tiče nacionalne manjine Srba u Hrvatskoj, D. Roksandić smatra da je »središnje pitanje hoće li hrvatski Srbi biti sposobni da postignu status manjine u skoroj budućnosti«. Roksandić, Drago. *Serbs //Multicultural reality and perspectives in Croatia – Zagreb, Interkultura, 1997. Str. 95.* S obzirom na to, trenutno je u Hrvatskoj najsloženiji problem osiguravanja knjižničnih službi i usluga za tu nacionalnu manjinu. Situacija je posebno otežana činjenicom da se u mnogim školskim (pa i fakultetskim) knjižnicama izlučuje, pa i uništava, veliki dio knjiga napisanih na srpskom jeziku, odnosno na ćirilici (u Puli sam se u to osobno uvjerio). Izlučuje se građa koju će poslije – ako se načela multikulturalnog knjižničarstva doista budu primjenjivala u svim našim knjižnicama – trebati nabavljati.«

(...) »Spomenuta Gradska knjižnica ne nabavlja knjige na jezicima pripadnika drugih manjina. Očigledno je da ovdje koncept »multikulturalnog knjižničarstva« djeluje samo na državno-reguliranoj razini, dok lokalne upravljačke instance tome još ne posvećuju

²⁹⁰ Naglašavam ovaj izraz »produktivniji« – zato što daje bolji uvid u dominantne stavove bibliotekarske struke općenito, zato što nastoji upozoriti na nedorečenosti i otvorena pitanja primjenjivanog modela u nas općenito, a na primjeru Pule također pokazuje nedostatke u realizaciji inauguriranog »modela središnjih knjižnica nacionalnih manjina«. Ukratko: prilog Brune Dobrića je uistinu stimulativan prilog za daljnju diskusiju, ali nisam našao da su njegove opservacije naišle na odaziv.

dovoljnu brigu (osim za talijansku manjinu) – za razliku od prethodno spomenutih razvijenih zemalja Europe i svijeta.

Na primjer, brojnije manjine u Puli – primjerice, Srbi (5.682 pripadnika, prema popisu iz 1991.), Slovenci (1.114 pripadnika) nemaju svoje knjižnice, a u narodnoj knjižnici ne nabavljaju se knjige na njihovom jeziku, odnosno pismu.«

U završnom dijelu svoga članka Dobrić kaže: »Jedno od najvažnijih pitanja koja se postavljaju u svezi s djelovanjem multikulturalnih knjižnica danas i u budućnosti glasi: 'Koje zadatke biblioteke moraju ispunjavati da bi osigurala kontinuitet i međusobno razumijevanje različitih kultura u stranoj zemlji, a da pri tome ne dođe do potiskivanja, dominacije ili izolacije?'« (Citirao je talijanske autore A. Agnoli i R. Vecchiet). A nakon citiranja Romana Herzoga (»Dijalog među kulturama«, »Vijenac« br. 111/VI, 9. 4. 1998.): »Upozoravajući da 'u Europi kultura još nikad nije bila ograničena na nacionalne države', Herzog smatra da je prevladavanje spomenutih potencijalnih opasnosti moguće jedino putem dijaloga među kulturama«, Dobrić zaključuje:

»Na takav nas zaključak upućuje i prethodno razmotreno povijesno iskustvo knjižnica u Puli u 20. stoljeću. U općenitom smislu, to nas upozorava i na suvremenu prosvjetnu, kulturalnu i etičku ulogu knjižnica u modernom društvu, posebno u višestručnim, multikulturalnim i sličnim društvima, odnosno u uvjetima globaliziranja informacija, gdje se takvi problemi – koji su tijekom povijesti sve do nedavno bili izolirani u okviru užih zajednica, odnosno država – danas postavljaju na europskoj, a sve više i na svjetskoj razini« (str. 30).

Završio bih ovaj ekskurz u pitanje o »središnjim knjižnicama narodnosti« (preimenovanim 1990./1991. u »središnje knjižnice nacionalnih manjina«)²⁹¹ ili općenito o »knjižnicama nacionalnih manjina« dvjema opaskama:

Prvo, koncept, ili model tzv. »središnjih knjižnica« u početku je očito bio zamišljen kao oblik koji će poboljšati ili u većoj mjeri omogućiti – u prvom redu, mada ne isključivo – dostup literaturi korisnicima druge lingvističke i kulturalne provenijencije. Što je pritom nekim narodnim knjižnicama bio dodjeljen atribut »središnje« značilo je samo to da u toj narodnoj knjižnici postoje najbolji uvjeti (stečenim iskustvom, raspoloživim ljudima itd) koji u datim okolnostima osiguravaju realizaciju zamišljenih »operativnih postupaka« (koordinacija), a nikako nije značilo da preuzimaju funkciju jedinog pa čak ni glavnog knjižničnog punkta za literaturu »drugačije lingvističke i kulturalne provenijencije«. Kad bi se to dogodilo – bilo bi to u potpunoj suprotnosti sa suvremenim konceptima multikulturalizma u bibliotekarstvu i označilo bi praksu getoiziranja.

Čini mi se da je, uz velike riječi deklarativne naravi, praksa išla upravo u smjeru getoiziranja. Ako je dominantna politička orijentacija u Hrvatskoj tome vodila – bibliotekari bi se tome trebali suprotstaviti. U svakom slučaju, čini mi

²⁹¹ To forsiranje termina »manjina« dio je dominantne nacionalističke, etnocentrističke agresivnosti i korak nazad u odnosu na svojevremeno korišteni termin »narodnost«.

*se da je problem multikulturalizma u knjižnica u nas, imajući na umu složenost okolnosti u kojima one rade, na samom početku rješavanja.*²⁹²

Drugo, držim potpuno promašenim i neutemeljenim formiranje središnjih knjižnica za srpsku, crnogorsku i bošnjačku »manjinu« jer su one i međusobno i s hrvatskom »većinom«, suštinski i povijesno, lingvistički i kulturološki izrazito isprepletene. Bez obzira na lingvističke sporove – nesporno je da se ljudi ove četiri narodnosne skupine jezično izvrsno razumiju pa nema nikakva razloga za stvaranje nekakvih posebnih »srpskih«, »bošnjačkih« i »crnogorskih« knjižnica.

Biblioteka SKD »Prosvjeta«, kao »specijalizirana narodnosna«, odnosno »središnja knjižnica narodnosti«, ili pak kao »knjižnica nacionalne manjine« nije bila do 1990./1992. spominjana. Ona se pojavila spontano – kao napor da se spase knjige koje su se 1990-ih više ili manje masovno izlučivale, a ne kao tzv. »multikulturalno rješenje«. Bile su te tzv. »srpske knjige« samo jedan segment nepodobne, nepoćudne, novim društvenim prilikama neprimjerene literature.

Inicijativa je potekla od ljudi iz »Prosvjete«, a zdušno su im, u tim počecima, pomogli samo neki bibliotekari iz Matične službe KGZ-a osjetljivi na bibliotekarsku etiku. Naravno, mislim tu i na bibliotekare koji su izlučenu literaturu ponudili »Prosvjeti«, umjesto da ih se baca na smetlište ili otprema na otpad papira kao što je to bilo s otpisanim knjigama Gradske knjižnice Zagreb ili knjižnice »Bogdan Ogrizović« u Zagrebu.

S obzirom na sve okolnosti koje su dovele do osnivanja Biblioteke SKD »Prosvjeta«, može se reći da je njen nastanak bio iznuđen, kako se vidi i iz apela SKD »Prosvjeta« »Poziv na akciju. Sačuvajmo knjigu«, i članka voditelja Biblioteke SKD »Prosvjete« Velimira Sekulića: »Формирање српске библиотеке у Загребу«, koji dopunjavam navodima iz drugih njegovih napisa o toj temi.²⁹³

²⁹² U dokumentu »Nacrt strategije razvoja narodnih knjižnica u Republici Hrvatskoj do 2010«, lipanj 2005., govori se samo o svim građanima kao korisnicima knjižnica općenito i knjižnice kojoj gravitiraju posebno. U 5. poglavlju »Ciljevi koji se žele postići u strateškom razdoblju« kaže se u točki 1.: »Jednake mogućnosti za sve građane Republike Hrvatske u korištenju pristupa znanju i informacijama«. A u poglavlju »6. »Mjere provedbe ciljeva nacionalne strategije razvoja narodnih knjižnica« u točki »I. Osiguranje pretpostavki za pristup znanju i informacijama za sve građane« govori se o »Pravu na pristup informacijama za sve...«, pa se kaže: »Njegovo ostvarivanje podrazumijeva osiguravanje jednakih mogućnosti za sve građane Republike Hrvatske, bez obzira na dob, rasu, spol, vjeru, nacionalnost, jezik, kulturno porijeklo, obrazovanje, mentalne i fizičke sposobnosti ili društveni položaj, u pristupu znanju i informacijama.« Nema nigdje spomena o separiranju u neke posebne, izdvojene »nacionalne knjižnice«.

²⁹³ Članak je objavljen u tjednom glasilu srpske zajednice (SNV) »Novosti: samostalni srpski tjednik«, broj 298, Zagreb 2. 9. 2005. Pored toga je Velimir Sekulić objavio i »Библиотека СКД 'Просвјета'. Сјене над Библиотеком«, »Новости«, јуни 1998.; 2) i »Поводом петогодишнице Централне библиотеке Срба у Хрватској. Обогатили се одбаћеним knjigama«, »Novosti«, 26. 1. 2001.

SRPSKO
KULTURNO
DRUŠTVO
PROSVJETA
СРПСКО
КУЛТУРНО
ДРУШТВО
ПРОСВЈЕТА

10000 Zagreb, Berislavićeva 10, Hrvatska • Tel/Faks 385-01-423 527, 423 040 • Faks 385-01-421 751

SVIM ČLANOVIMA
SKD "PROSVJETA"

Poziv na akciju

SAČUVAJMO KNJIGU

Poštovane kolegice i kolege, dame i gospodo

Sudbina teksta pisanog na srpskom jeziku i ćirilicom pismu u proteklim je godinama dobro poznata.

Ne dopustimo da ostane upamćeno kako je u naše vrijeme uklonjena srpska, ćirilica i ostala vrijedna literatura i dokumentacija, a da mi nismo učinili sve što je bilo u našoj moći da to spriječimo!

Vratimo knjige, i sve druge vrijedne pisane dokumente, na police biblioteka i arhiva, u ruke čitalaca i korisnika!

Izvucimo svaki odbačeni vrijedan tekst iz podruma, pokupimo ga s poda napuštene škole i kancelarije te donesimo u biblioteku najbližeg pododbora Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"!

Otklonimo posljedice vandalizma!
Spriječimo zaborav!

Odbor Akcije

A tekst Velimira Sekulića »Формирање српске библиотеке у Загребу«
²⁹⁴ glasi:

»СКД »Просвјета« је прогласила формирање властите српске библиотеке у Загребу за свој програмски приоритет у 1995. години. Основан је Одбор, именован водитељ пројекта, купљена је једна приватна библиотека од 700 књига, набављени су неки вриједни наслови у антикваријату, једном од ријетких који су у то доба држали српску књигу. Послу се није могао сагледати крај, јер се библиотеке не могу направити преко ноћи. Ако одједном набављате сву потребну грађу од неколико хиљада књига,

²⁹⁴ Izvorno je tekst štampan ćirilicom. Zbog toga ga i ja donosim u izvornom pismu. Neka to bude mali prilog »knjižničarskom multikulturalizmu«!

морате потрошити огроман новац. Формирање »Просвјетине« библиотеке испало је, међутим, знатно лакше него што се очекивало, јер смо одједном били обасути обиљем књига из загребачких књижница. Те књижнице су у исто вријеме имале велике отписе. Треба рећи да се унапређењем библиотечне дјелатности у Хрватској баве матичне службе за књижничну дјелатност. Не постоји матична служба на нивоу државе, већ су службе организоване по жупанијама.²⁹⁵ Матична служба за Загребачку жупанију има сједиште у Градској књижници Загреб. Посредством ове матичне службе ступали смо у контакт са појединим књижницама у Загребу и околици и од њих преузимали грађу. Наше искуство односи се дакле само на подручје Жупаније загребачке.²⁹⁶

²⁹⁵ Funkciju matične službe za cijelu Hrvatsku ima NSK preko svojih službi za narodne i školske knjižnice. Ta funkcija ima prije svega obilježje koordinacije županijskih matičnih službi, ali i stručnog nadzora nad njihovim radom. Funkcija i zadaci matičnih službi određeni su propisom Ministarstva kulture: »Pravilnik o matičnoj djelatnosti knjižnica u Republici Hrvatskoj«, NN 43/2001.

²⁹⁶ U članku »Povodom petogodišnjice centralne biblioteke Srba u Hrvatskoj. Obogatili se odbačenim knjigama« (»Novosti« 26. 1. 2001.) V. Sekulić prikupljanje knjiga ovako opisuje: »Nekoliko je okolnosti pomoglo Biblioteci SKD Prosvjeta u Zagrebu da relativno lako nastane i održi se dosad, usprkos nepovoljnosti ukupnih prilika, koje su na njeno krhko postojanje bacale priličnu sjenu. Prvo, SKD Prosvjeta jedina je bila spremna dati na raspolaganje donekle odgovarajući prostor i pokazivala volju da nešto napravi. Iz NSB (kasnije NSK) početkom 1995. ohrabreni smo da im ponudimo suradnju i da zatražimo podršku za naš projekt biblioteke. Očito je bilo da nam je suradnja ponuđena jer u bibliotekama u gradu, zbog političkih razloga, niko nije imao volje da se bavi srpskim knjigama ni srpskom problematikom. Naprotiv, tamo je u dobroj mjeri, a negdje i sasvim, srpski fond izlučen i otpisan, čime je pokazan praktičan odnos prema srpskoj problematici. Kako bismo izbjegli opasnost da budemo nekorektni prema bibliotekama koje su ostale na visini struke, moramo reći da nam je poznato da sve biblioteke nisu postupale jednako i da su mnoge zadržale po dva primjerka nekog srpskog naslova (zadržavši ih u tim politički kriznim i ratnim godinama uglavnom u depoima), dok su otpisivale samo duplikate (npr. naslove Bore Stankovića ili nekog drugog pisca koji više nisu bili traženi kao školska lektira, a koji su se zbog lektire ranije nabavljali u desetinama duplikata). Srpske pisce iz lektire nisu izbacile biblioteke. To su učinile prosvjetne vlasti i tako je, na žalost, ostalo do danas. Ali ipak ostaje paradoks: one knjižnice koje su nas najmanje voljele dale su nam najbolje knjige. Pri tome ne smijemo zaboraviti da nam te knjige baš i nisu morale dati.

Tako je središnja manjinska biblioteka za Srbe u Hrvatskoj osnovana pri nacionalnom kulturnom društvu (SKD Prosvjeta), a ne, kao u drugim slučajevima, pri nekoj velikoj, afirmiranoj i dobro ekipiranoj knjižnici u Zagrebu ili nekom drugom gradu. Drugo, kada je već formirana i otvorena, afirmaciji Biblioteke pomoglo je nepostojanje jezične prepreke i bogatstvo i zanimljivost suvremene srpske književnosti i ukupne izdavačke produkcije u Srbiji i SRJ. Ta povoljna okolnost privlači ovoj biblioteci dovoljno članova, značajan broj intelektualaca, studenata, postdiplomaca, pa je to čini sasvim neophodnom institucijom. To je glavna sretna okolnost u njenom radu... Oko polovine sredstava koje je dobila za program u 2000. godini Biblioteka je utrošila za nabavu knjiga. Doduše, najveća uplata bila je tek prije nekoliko dana a knjige još nisu dopremljene. Među tim knjigama značajan broj namijenjen je bibliotekama širom Hrvatske, na čijem je području u značajnoj mjeri zastupljeno srpsko stanovništvo. U vezi s ovim zadatkom, jednim od najvažnijih za koje je ova biblioteka nadležna, Biblioteka je komunicirala s voditeljima matičnih službi za narodne knjižnice pri županijama (svim županijama osim zagrebačke, čakovečke i varaždinske). Tražili smo od njih da nam predlože biblioteke na svom području u koje možemo slati srpske knjige. Većina je odgovorila pismeno, neki su se javili telefonom, a nije odgovorio niko iz dalmatinskih županija ni iz sisačke. Iz ovih odgovora može se čitati gdje će knjige biti primljene s dobrodošlicom a gdje preko volje. U većini slučajeva bit će problema s knjigama na ćirilici i vrlo je vjerojatno da one neće osvanuti na policama u nekim mjestima. To je šteta, jer neke vrlo značajne suvremene pisce njihovi izdavači štampaju samo na ćirilici (npr. Basara, Goran Petrović). U međuvremenu, prije tjeđan dana, javila se koordinacija matičnih službi koja je zasjedala u NSK, raspravljala o našem dopisu i donijela zajedničko Očitovanje da su naše knjige dobrodošle i da ih dostavimo matičnim

ИЗБОР ИЗ ОТПИСАНОГ ФОНДА

Били смо позивани да из отписаног фонда изаберемо оно што нас занима. Нас је занимало много тога, а имали смо на уму и потребе наших пододбора, па смо те године из књижница у граду и околици преузели више хиљада књига. Тако смо добили основну језгру фонда, из којег је за годину дана било могуће оформити библиотеку. Библиотека је, као што знамо, отворена поводом празника св. Саве 26. јануара 1996. године и њен почетни фонд бројао је 6.200 књига.

Наше преузимање књига из књижница наставило се и у сљедећим годинама. Према извјештајима за поједине године, забиљежили смо да смо 1996. преузели око 4.500 а 1997. око 5.000 књига. И у сљедећим годинама, додуше у све рјеђим интервалима, одазивали смо се позивима књижница и преузимали грађу коју су оне излучиле и отписале у поступку ревизије. Укупно је тих књига било најмање 15.000 у цијелом том раздобљу. Дobar дио завршио је у нашем фонду, веома велик дио те грађе, можда и половина, послана је у двадесетак пододбора и других установа које су тражиле књиге од нас (нпр. гимназија у Вуковару, удружење жена из Донјег Лапца и сл.). Дио тих књига још је увијек спремљен у неадекватном подруму (који је у међувремену био и поплављен) у кутијама и чека боље дане за преглед и дистрибуцију. Књижнице од којих смо у то вријеме добили грађу јесу сљедеће: Горњи град (у два наврата), »Божидар Ација«, Самобор (два наврата), Врбовец, Велика Горица, Отворено свеучилиште (некадашњи »Моша Пијаде«), »Аугуст Цесарец« (на Равницама и у Максимирској), Дубрава (три наврата), »Марин Држић«, »Владимир Назор«, Дјечји и Музички одјел Градске књижнице, Књижница Сабора РХ, Стаглишће (два наврата), »Тин Ујевић«, Савски гај, »Силвије Страхимир Крањчевић« (три наврата). Према ономе што смо добили могли смо закључити каква је политика отписа.

НЕПОЋУДНА ДУБРАВКА УГРЕШИЋ

Отписивале су се књиге штампане ћирилицом (па и хрватски аутори, нпр. Матош и Крлежа или Тин Ујевић на ћирилици), књиге српских аутора без обзира на писмо и изговор, књиге на екавици, а такођер и на ијекавици која одступа од хрватског стандарда (књиге босанских и црногорских аутора). Највећи број отписаних књига чинила је ученичка лектира која се тражила у претходној држави па је неки наслов био заступљен у повећаном броју дупликата. Отписивана је, и то је било разумљиво, тзв. »црвена« литература тј. субвенционирана махом пропагандна издања друштвено-политичких организација и њихових функционера, пригодне књиге о Титу и личностима његове револуције и слична издања, која углавном нисмо преузимали. (Узели бисмо понешто ако се односило на судбину Срба у Хрватској.) Према ономе што смо добили могли смо такођер разликовати праксу појединих књижница. Неке су нам дале све: поред обичних књига и ријетка библиофилска издања, богате умјетничке монографије и драгоцјене

službama pri županijama, a one će ih proslijediti dalje. U vezi s ovim još nismo odlučili što ćemo činiti. Biblioteka će zatražiti mišljenje Bibliotečnog odbora pri SKD Prosvjeti. Nema smisla slati knjige tamo gdje će ih progutati depo. U tom slučaju bolje je knjige uputiti lokalnom pododboru Prosvjete – tamo će ih bar neko čitati.«

монографске студије из књижевности, историје и других подручја. Неке су биле мање дарежљиве јер су отписале претежно дупликате лектире. У књижници »Бождар Аџија« водили су нас у депо и показивали нам да су од сваког наслова оставили по два ппримјерка, док су остале дупликате морали отписати због простора за нове књиге. Та књижница припада мањем броју оних које су показивале или су се усудиле да покажу жаљење због отписа.

Негдје је отпис био прилично ригорозан па смо из једне књижнице добили књиге Дубравке Угрешић. Морали смо се чудити разлогу да се отписују дјела тако актуалне хрватске ауторике. Парадоксално је да су нам највећу услугу учиниле оне књижнице које баш нимало нису марили да задрже српска издања. Да ли су притом учиниле услугу својим читаоцима, питање је на које треба да даде одговор укупна културна јавност. Ипак се матична служба за Загребачку жупанију у тадашњој (треба ли рећи, ригидној, крајње неповољној, реакционарној) културној и политичкој клими снашла на најбољи могући начин на који је могла, побринувши се да књиге не буду бачене. Тиме је избјегнута културна срамота каква се десила у неким другим срединама.

НЕПРАВЕДНОСТ ТЕРМИНА »ГЕТО«

Да је било далековидности и политичке воље, тада је могла да се оформи при некој већој књижници у граду и средишња српска библиотека у Хрватској. Књига и кадрова, а вјеројатно и простора и опреме, било је више него довољно. Такве воље, међутим, није било. У то се вријеме владин Уред за мањине озбиљно бавио идејом да се средишња библиотека оформи у Гомирју, без обзира што у Загребу живи на десетине пута више Срба него у том селу. Када смо се у »Просвјети« прихватили посла, та је функција, након извјесног окљевања, повјерена нама.

Након двије године из истог Уреда могли смо чути приговор да би Библиотека требало да дјелује у саставу неке велике библиотеке у граду, јер је локација у »српском гету« спречава у вршењу њене мултикултуралне функције. Наводно, та локација је сметња да Библиотеку користе грађани који нису Срби.

Осјетивши увредљивост и неправедност термина »гето« (најприје те сегрегиралају у гето, а онда те оптужују да си гетоизиран), реагирао сам чланком који сам насловио »Сјене над Библиотеком« (Новости СКД Просвјета, јули 1998). Покушао сам показати да су предрасуде према српској заједници, које се огледају у термину »гето«, директна негација мултикултуралности, у име којегача начела нам се приговара.²⁹⁷ Чланак је био повод да добијем веома неугодно, пријетеће писмо

²⁹⁷ Donosim veći dio tog članka (ćirilčnim pismom, jer je tako izvorno objavljen), onaj koji izravno govori o biti spora. Nakon što je napomenuo polazište (koncept knjižnica narodnosti ili manjina, formuliran u NSK krajem 80-ih godina), okolnosti formiranja »srpske biblioteke« (»Срби у Хрватској су се с потребом оснивања властитих библиотека суочили кад је постало извјесно да ће српску књигу моћи прочитати једино ако буду имали своју библиотеку.«) i ono što је do tada урађено, V. Sekulić nastavlja: »Библиотека је паралелно покушала назначити и нацрт будуће мреже подручних књижница, сматрајући да је најприродније да се ослања на мрежу пододбора СКД »Просвјета«. Тако смо предложили формирање подручних библиотека при пододборима који су до сада за то показали највећи интерес. Овакав наш приједлог није наишао на подршку у НСК (Национална и свеучилишна књижница), гдје је оцијенен као стварање паралелног система књижница. Будући да постоји систем јавних књижница,

тадашње предстојнице Уреда у којем ме оптужила да сијем сумње у добре намјере Владе. Морао сам одговорити писмом у којему сам инсистирао на задовољавању потреба мањине као битном разлогу за постојање мањинских културних институција, након којег се тек може говорити о доприносу тих институција мултикултуралном карактеру друштва. Тиме је та расправа била окончана. Као резултанта деведесетих година, ипак остаје горак окус драстичног прекида културног континуитета код Срба у Хрватској, посебно оних који се нису побунили, већ су остали под хрватском влашћу. Културне и просвјетне институције биле су до 1990. заједничке, књижнице су подједнако набављале и хрватске и српске књиге, у школама су се подједнако изучавали и хрватски и српски писци, учило се писати и латиницом и ћирилицом. Друштво је било мултикултурално.

треба га користити и отварати српске одјеле при хрватским народним, односно школским књижницама, тамо гдје за тим постоји потреба, односно гдје у већем броју живе Срби.

У НСК нам је речено да је њихов, искључиво стручним разлозима мотивиран став, да ни средишња књижница не би требало да дјелује при културном друштву, већ би требало да је при некој већој јавној библиотеци – чиме би било јаче афирмирано начело мултикултуралности и било би више стручних гаранција. Но када је већ формирана и кад већ има ту функцију и стручан кадар – тако нам је речено – средишња књижница Срба при СКД »Просвјета« треба се у 1998. посветити довршењу свог опремања, изради каталога и билтена приноа, а рад на подручним одјељењима треба оставити за касније.

За једну библиотеку је највећа срећа кад може у миру набављати грађу, обрађивати је и препоручивати корисницима, тј. када има срећен статус и не мора мислити о егзистенцијалним претпоставкама.

Међутим, према неким отвореним наговјештајима, над нашом библиотеком, за коју смо вјеровали да има отворене перспективе и да ће постајати све озбиљнија и значајнија установа, надвијају се сјене.

У Уреду за мањине сугерира се њезино издвајање из »Просвјете« и припајање некој већој хрватској библиотеци. Наводно, у СКД »Просвјета« библиотека је у некој врсти националног гета, што спречава грађане који нису Срби да је користе.

С обзиром да су саопћени генералном секретару Друштва од стране предстојнице Уреда, ови ставови имају званичну тежину па их треба озбиљно размотрити.

Што заправо значи досјетка о »гету«? То је флоскула која, на увредљив начин, доводи у питање начело, у име којег је, наводно, изречена. Зар је ова држава озбиљно заинтересирана да Срби не буду гетоизирани? Имамо дубоке разлоге да у то сумњамо. Тзв. »гето«, напротив, смета зато што је, иако слабашан, ипак извјестан ослонац културног и националног идентитета и културне аутономије.

Библиотека већ јест културно жариште у које долазе угледни и Срби и не-Срби, из ње су потекле иницијативе за многе културне приредбе и акције, она је мјесто измјене мисли и нуклеус културног центра Срба у Загребу и Хрватској, који треба формирати. Управо зато што озбиљно схваћа своју функцију, што не жели бити украсна институција, већ живи организам, желе да је измјештају, тек што је формирана.

Истичући као паролау начело мултикултуралности, администрација од које овисимо проглашава српски »гето« у Загребу препреком за остваривање овог начела, а не пада јој ни на крај памети да своје предрасуде према Српском културном друштву, о чему свједочи назив »гето«, уочи као директну негацију мултикултуралности.

Није у интересу »Просвјете« да се одриче своје библиотеке. Ако дође до премјештања, оно ће бити против воље Српског културног друштва и моћи ће се односити само на особље (које буде хтјело отићи) и дио фонда и опреме који је купљен намјенским средствима. То би значило да библиотека »Просвјете« неће имати финансијску подршку и да ће овисити од волонтерског рада и донација.

Наравно, држава има право да одређује гдје ће бити средишња књижница за Србе. Но и Српско културно друштво, као најозбиљнија културна установа Срба у Хрватској, има право рећи што о томе мисли и да ли се нешто чини или не чини у интересу српске заједнице овдје. Па и друга српска удружења вјероватно ће о томе рећи понешто.

Уосталом, зашто средишња српска библиотека у Републици Хрватској не би имала сједиште у Библиотеци СКД »Просвјета«? Тамо јој је најприродније мјесто. Које су стварне препреке њеној нормалној мултикултуралној функцији? То што је српска?

Изгледа да је државна администрација у потрази за српском библиотеком – која то неће бити.«

Након хрватског осамостаљења све институције су постале хрватске, а Србима није остављено ништа, нити им је у замјену ишта понуђено. Српски ученици у хрватским школама не могу научити ћирилицу и не могу сазнати ништа о српским писцима. Оставља им се могућност да се определијеле за додатну наставу, која се изводи суботом! Захваљујући таквој политици, читаве генерације младих Срба овдје потпуно су »испране« од битних саржаја културе својих предака. Прилике и догађаји се могу интерпретирати на безбројне начине, али нико објективан не може оспорити чињеницу да је хрватску политику тих година готово искључиво занимала асимилација Срба и њихов одлазак из Хрватске; за њихову интеграцију слабо се или нимало марило. Културна баштина Срба у Хрватској, која је огромних размјера, тако је остала одвојена од њених баштиника. Поновно усвајање те баштине предмет је борбе културних институција каква је »Просвјета«. За жаљење је што владајућа политика у овој земљи није сама понудила рјешења и моделе за културно-просвјетни живот српске заједнице у Хрватској, већ самој тој, разбијеној и дезоријентираној заједници, гурнуто да почиње од нуле, оставила да се сама носи с посљедицама једног непотребног културног дисконтинуитета.«

Ovaj tekst, dopunjen s druga dva što ih je pisao Velimir Sekulić i uz onaj Brune Dobrića, daju sve bitne informacije o nedorečenosti, tj. nerazvijenosti i nerazrađenosti »modela multikulturalne funkcije« knjižnica u našim prilikama i o snažnom etnocentrističkom (nacionalističkom) sindromu rezoniranja i ponašanja, kao i o nastojanju vladajuće politike da napore za korekciju takve situacije oteža ili čak onemogućí.

4. Uništavanje knjiga iz Gradske knjižnice u Korčuli 1997./2001. godine

Slučaj uništavanja knjiga iz Gradske knjižnice u Korčuli, poznat kao »bacanje knjiga u kontejner za smeće«, kao »smetlište knjiga u malom mistu«, kao »djevojčica sa žigicama« – sve su to bili naslovi novinskih članaka – bio je najviše i najčešće spominjan slučaj, iako nije bio ni prvi, ni jedini, ni najveći. O njemu se naprosto najviše pisalo i najbolje je dokumentiran.²⁹⁸

²⁹⁸ O »slučaju Korčula« pisalo se u 38,5% od svih napisa o uništavanju knjiga na područjima Hrvatske izvan ratnih sukoba. Nisu svi ti napisi bili jednako ni obuhvatni ni analitični, a ponekad se on uzimao i tek kao ilustraciju za šira razmatranja fenomena uništavanje knjižne građe. Navodim najvažnije napise o tom slučaju: 1. Igor Lasić: »Smetlište knjiga u malome mistu«, »Tjednik«, 6. 2. 1998.; »Hrvatski knjigocid: Naklade su planule«, »Feral Tribune«, 29. 6. 1998.; »Djevojčica sa žigicama«, »Feral Tribune«, 1. 3. 1999.; »Antun Vujić, ministar kulture: Otkrit ćemo krivce za knjigocid« (intervju s A. V.), »Feral Tribune«, 25. 5. 2002.; »Orlovi rano lete u smeće«, »Feral Tribune«, 27. 7. 2002. 2. Milan Kangrga: »Hrvatski knjigocid: Barbarizam i renesansa«, »Feral Tribune«, 30. 3. 1998.; 3. Vladimir Primorac: »Pravorijek: Knjige i kontejneri«, »Feral Tribune«, 23. 11. 1998.; 4. Robert Perišić: »Uvod u jezičnu psihijatriju«, »Feral Tribune«, 15. 3. 1999. (izravno u vezi s člankom »Djevojčica sa žigicama«); 5. Dalibor Foretić: »Štosni happeninzi«, »Novi list«, 9. 5. 1998.; i »Travanjski aprilili«, »Novi list«, 10. 4. 1999.; 6. Milan Jajčinović: »Korčulanska ideologija«, »Večernji list«, 11. 4. 1999.;

Poprimio je taj slučaj metonimijske karakteristike i amblematično obilježje ponajviše dvama pokrenutim sudskim procesima i jednom krivičnom prijavom. Jedan proces je okončan najprije nepravomoćnom presudom Milanu Kangrgi, a zatim obustavljanjem postupka, u drugom, protiv novinara »Feral Tribunea« Igora Lasića tužba je odbačena, ali je tjednik Feral osuđen. Sudski su, dakle, progonjeni oni koji su ukazali na nedopustivost uništavanja knjiga. Takav ishod »slučaja Korčula« je svojevrsni presedan. Drsko i arogantno, počinilac se pojavio kao tužitelj, a Kangrga, koji je uništavanje knjiga kritizirao, prvostupanjski, tj. nepravomoćno je osuđen i ta osuda i spis o njoj bit će čuvani, kako kaže Vladimir Primorac u svom Pravorijeku »kao građa o tome kako se gradila naša država«. ²⁹⁹

Pored tih sudovanja, »slučaj Korčula« je zanimljiv i kao jedini primjer uništavanja knjiga na koje su reagirali i Ministarstvo kulture (početkom 1968.) i Hrvatsko knjižničarsko društvo (krajem 2001.). Reagirali su s velikim zakašnjenjem, a oba reagiranja su bila iznuđena brojnim javnim napisima.

Konačno, »slučaj Korčula« je karakterističan i po tome što je, s jedne strane, proširio raspravu o politici isključivosti (etničkoj, nacionalnoj, kulturološkoj, ideološkoj, političkoj) u Hrvatskoj 1990-ih, ali s druge strane i snažno pridonio oblikovanju generalne platforme za službene stavove o uništavanje knjiga kao uvijek pojedinačnom, izoliranom i neodgovornom postupanju pojedinaca, koje dakako nije prihvatljivo, ali ekscenog je karaktera. Riječ je, dakle, ili o svojevrsnom relativiziranju i opravdavanju, ili u najmanju ruku o iskazivanju razumijevanja za takvu rabotu – bilo da je riječ o »komercijalnim razlozima«

7. Viktor Ivančić: 1) »Kultura smrti«, poglavlje u knjizi »Točka na U. Slučaj Šakić: Anatomija jednog skandala« (str. 163–180), Biblioteka Feral Tribunea, Split, 2000.; i »Pašteta od baštine«, »Feral Tribune«, 20. 10. 2001.

8. Heni Erceg: »Izabel od Korčule«, »Feral Tribune«, 27. 7. 2002.

9. Ante Lešaja: »Otvoreno pismo ministru kulture, mr. Boži Biškupiću: Podržavate li sve ono na što je slučaj bacanja knjiga u kontejner ukazao?«, »Novi list«, 25. 5. 1999.; »Profesionalnost i ideologija: Jajčinović i 'korčulanska ideologija'«, »Zarez«, 9. 7. 1999.; »Otvoreno pismo vječnicima Gradskog vijeća Korčula: Prikriva li se bacanje knjiga u smeće«, »Dubrovački list«, 22. 10. 1999.; »Otvoreno pismo ministru kulture dr. Antunu Vujiću: G. Vujiću odobravate li Vi svojom šutnjom – kulturocid?«, »Novi list«, 24. 2. 2001.; »Otvoreno pismo premijeru, ministrici pravosuđa i predsjedniku Saborskog odbora za pravosuđe: Presuda »Feral Tribuneu« neće proći ako ima čestitosti«, »Novi list«, 26. 7. 2002.; »Ministar nad kontejnerom«, »Feral Tribune«, 3. 8. 2002.; »Reagiranje na tekstove »Mišljenje...« i »Revizija i otpis...«, »Novosti«, broj 21, prosinca 2002.; »Uništavanje knjižne građe – zločin koji se zanemaruje«, »Hrvatska ljevica«, broj 1, 2003.; »Duševna bolest hrvatskog sudovanja«, »Slobodna Dalmacija« (Forum) 7. 12. 2003.; »Analiza dokumenta: Presuda u predmetu 'Djevojčica sa žigicama'«, elaborat, siječanj 2003. (76 str. + 108 priloga) upućen: Predsjedniku Republike RH i ministrici pravosuđa (primjerak se može naći u Zavičajnoj zbirici Gradske knjižnice Korčula)

10. HKD: »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'«, »Novosti«, broj 17, listopad 2001.; »Revizija i otpis provedeni 1977. u Knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli«, »Novosti«, broj 17, listopad 2001.

11. Gradsko vijeće Korčula: »Izvrješće Povjerenstva za utvrđivanje eventualne odgovornosti u postupku revizije i otpisa knjižne građe u Gradskoj knjižnici iz 1997. godine«, Korčula 16. 4. 2003.; 2) »Zaključak Gradskog vijeća Korčula«, »Službeni glasnik grada Korčule«, broj 3, 12. 5. 2003.

²⁹⁹ Vladimir Primorac, »Pravorijek: Knjige i kontejneri«, »Feral Tribune«, 23. 11. 1998.

(D. Brozović), ili da se radi o (pre)vrednovanju fondova knjiga zbog potreba novonastalog demokratskog društva (D. Katalenac), ili pak da je riječ o odstranjivanju literature koja je bibliotekama bila hrpimice naturana, a bibliotekari su se bojali otpisivati je (A. Stipčević). Izniman tip stavova izdiferenciranih preko »slučaj Korčula« su i oni koji potpuno negiraju čak i postojanje takvih pojava (M. Jurišić) ili ih pak smatraju isforsiranim (Milan Jajčinovića), ali i oni koji čišćenje knjižnica zagovaraju, kao što je stav ministra Borislava Škegre koji čak predlaže i financiranje odstranjivanja knjiga na »srpskom i sličnim jezicima«.

Uvertira korčulanskog bacanja knjiga

Osnivanje Narodne knjižnice općine Korčula, uključujući i obnovu rada Gradske knjižnice, pada u »nezgodno vrijeme« društvenih promjena 1990-ih. »Lokalni refleks« tadašnje dominantne politike, u Korčuli je poprimio osobito karikaturna obilježja. Odjednom su se pojavili ljudi koji su uzeli sebi pravo da arbitriraju, posvuda i u svemu što su smatrali da nije u suglasju s dominantnom politikom.

S dolaskom na vlast HDZ-ovog Poglavarstva grada 1993., u gradu Korčuli dolazi do iracionalne polarizacije stanovništva (inače narodnosno gotovo isključivo hrvatskog) i postupaka koji nisu pridonosili ni privrednom ni kulturnom životu grada.³⁰⁰

³⁰⁰ Radi se o pokušaju likvidacije KUD Moreška, sprečavanja održavanja međunarodne konferencije o događajima na prostorima bivše Jugoslavije koju je organizirao Univerzitet iz Glasgova (što je bio i međunarodni skandal, a na brutalnu nacionalističku isključivost prema pozvanim znanstvenicima iz Beograda reagirala je i naša ugledna znanstvenica Dr Dunja Richtman-Auguštin tekstem »Osuda zbog pripadnosti 'nezgodnoj naciji'«, »Novi list«, 7. 10. 1998.), pa do falsificiranih izbornih spiskova, a da ne govorim o glasinama o spisku ljudi koje je trebalo likvidirati i pritiscima za smjene... Ukratko, atmosfera »građanskog rata u malom«, sasvim u skladu s onim što se događalo u cijeloj Hrvatskoj. Tadašnju korčulansku atmosferu dočarava članak novinarka Ane Dragičević: »Bitka za Korčulu«, »Slobodna Dalmacija«, 23. 1. 1998. i dva kratka članka u lokalnom listu Blata »Fižul« (broj 1, 1994.). književnice Zdenke Andrijić, koja je tada živjela i radila u Korčuli. Opisujući stanje »kulture grada«, za Muzej kaže: »A Muzej? Prema izjavi njegove dugogodišnje ravnateljice (naglasak na dugogodišnje, molim) na pretposljednoj sjednici tih istih demokratskih predstavnika – radi. – Ali, kako kad je stalno zaključan?, pitali su uporni (da li i naivni, ne znam). – Pa, lijepo, odgovorila je ravnateljica. – Nema potrebe da stalno sjedimo tamo (dvoje zaposlenih u Muzeju). Najavite nam se dan, dva ranije telefonom pa ćemo vam doći otvoriti Muzej! Tihi komentar jednog vijećnika (tihi jer je gospodja ravnateljica ujedno i članica Gradskog poglavarstva zadužena za prosvjetu i kulturu, a jedno je vrijeme bila za sport i ekologiju, a uz to je i istaknuti član Gradskog ogranka HDZ-a) bio je: »Oli ste vi Hitna pomoć?« A kao kontrapunkt neradu Muzeja htjela je Z. Andrijić istaknuti »drugu priču, o onome što radi (ali opet ne valja)«, opisujući uspješan rad Gradske knjižnice i dvije u njoj aktivne bibliotekarke, pa je iznijela kritiku postupaka Poglavarstva grada prema Gradskoj knjižnici i pokušaju da se nametnu rješenja koja ne uvažavaju struku i poslanje biblioteke, već politikantski dijeli ljude na »naše« i »njihove«. Na taj njen osvrt reagiralo je Poglavarstvo grada Na 66. sjednici održanoj 9. kolovoza 1994. tekstem »Ograda«: »Poglavarstvo Grada Korčule ograđuje se od napisa Z. Andrijić u listu 'Fižul', jer drži da je tendenciozno, neistinito i jednostrano prikazana složena problematika iz nadležnosti Grada i jedino može koristiti u politikantske svrhe«. Ta je »Ograda« objavljena u »Fižulu«, broj 2, 1994. iznad drugog članka Zdenke Andrijić »'Dvanaest putnika' i grad Korčula« u kojem ona ustraje u ocjenama stanja u Korčuli: »Doći će vrijeme kada će mnogi Korčulani u svojoj biografiji pisati: 'Nisam sudjelovao/sudjelovala u vlasti u vrijeme uništavanja duše grada Korčule'. A

Zanimljiva je ocjena situacije u Korčuli iz »samih njihovih redova«. Željani Petković piše članak »Izvanredna skupština Mjesnoga izvršnog odbora HDZ-a Korčula. Unutarstranačko razračunavanje«, »Slobodna Dalmacija«, 6. 3. 1994.

»Dogodio se pravi unutarstranački okršaj na izvanrednoj skupštini. (...) Skupina nezadovoljnih članova »veterana« svojim gorljivim tezama proširila je sadržaj skupštine drugim »pitanjima u sridu« koji su doveli skupštinu na rub ekscesa. Neki od njih nakon teških riječi i kvalifikacija, primjerice, »da HDZ u Korčuli pokriva svačiji lopovluk«, napuštali su privremeno mjesto okršaja. Najprije je u odsutnosti predsjednika u ostavci pročitano pismeno obrazloženje ostavke u kojemu je navedeno da je Mjesni odbor samo paravan gradonačelniku, Gradskom odboru i njegovu predsjedniku za donošenje nekih svojih odluka, što su poslije u diskusiji neki članovi Izvršnog odbora potkrijepili tezom »da samo kao pioni ne trebaju uopće ovdje biti. (...) No, tek je onda (nakon izbora novog predsjednika – opaska A. L.) skupina nezadovoljnika unutar stranke počela otvarati bitna pitanja koja, prema mišljenju mnogih, već odavno tište korčulanski ogranak i koče njegov razvoj: primjerice da se akumuliraju funkcije kod pojedinaca koji su postali »mali bogovi«, da se u stranci stvaraju lobističke grupe, suprotstavljeni tabori, da su se mnogi ukrcali u vlak kada je on već krenuo, a sada sebi nakrcali funkcije itd. Kako otvorena pitanja nije bilo moguće riješiti na ovoj skupštini, zaključeno je da se sljedeći put eleboriraju sva otvorena pitanja, a za one za koje se dokaže da govore neistinu neće više biti mjesta u ovoj stranci. Za pomoć u rješavanju ovih nagomilanih pitanja, kako je zaključeno, zvat će se za pojačanje stranački vođe iz središnjice HDZ-a.«

Uglavnom, Gradska knjižnica je bila jedna od meta takvog, HDZ-ovog Poglavarstva.

Dovođenjem u pitanje kvalitete dotadašnjeg rada knjižnice želi se *dezavuirati bibliotekarke*,³⁰¹ da bi se time opravdalo *instaliranje podobne i pouzdane osobe na mjesto ravnatelja* kao efikasnije a diskretnije poluge uticaja HDZ-ovog Poglavarstva na rad knjižnice. Dezavuiranje bibliotekarki prvenstveno je iskazivano *sumnjama u strukturu knjižnog fonda*.

To su, ukratko, tri etiološke točke o koje se upire kasnije nastali »slučaj Korčula«. Za svaku od njih dat ću kratke ilustracije.

Trud HDZ-ove vladajuće nomenklature oko dezavuiranja jedinih dviju bibliotekarki ilustrirat ću prepiskom povodom Izvještaja Gradske knjižnice o radu za 1993. godinu, upućenom osnivaču, Gradskom vijeću i Regionalnoj matičnoj službi u Splitu, ali i Razvojnoj službi NSB-a i Ministarstvu kulture. Na Izvještaj Osnivač nije reagirao, ali su ga obje službe, kao i Ministarstvo, pozitivno ocijenili i podržali (Regionalna 10. 2. 1994, Razvojna 17. 1. 1994., a Ministarstvo 27. 1. 1994.).

Razvojna služba kopiju svog pozitivnog mišljenja šalje na znanje i Poglavarstvu grada uz preporuku da se, s obzirom na obim poslova, razmotri

neki će, naravno, nastojati izbrisati činjenicu da jesu. Isto onako kako se na svim razinama danas pišu i brišu političke biografije«.

³⁰¹ Samo zahvaljujući velikom entuzijazmu i radnom angažmanu dviju bibliotekarki, Gradska knjižnica je hvaljena kao uzorna, »jedna od najboljih na području dalmatinske regije«, prema ocjeni Regionalne matične službe za Dalmaciju (10. 2. 1994.), a baš tim bibliotekarkama su pohvale upućivali i Razvojna služba NSB-a i Ministarstvo kulture.

mogućnost dodatnog zaposlenja jednoga knjižničara.

Citiram dio tog dopisa koji je potpisala Đurđa Mesić iz Razvojne službe NSB-a:

»Stručno osposobljeni djelatnici s velikim su naporom inventarizirali veliki dio knjižnične građe koja je nakon osnivanja knjižnice preuzeta ili nabavljena kupnjom, zatraženim ili spontanom poklonom. Vlasnička i stručna obrada knjižnične građe obiman je posao pa je za pohvaliti da se tome pristupilo uz cjelodnevnu otvorenost knjižnice, brižni odabir građe koja se nabavlja i vrijeme koje je bilo potrebno za traženje sponzora koji su svojom potporom nadoknadili sredstva koja otočka/gradska vlast poradi niskih izdvajanja za kulturu nije mogla odvojiti (...)

Posve je razumljivo da se samo entuzijazmom djelatnika, bez osnovnih prostornih pretpostavki i redovnog namjenskog financiranja ne mogu dugo postizati zavidni rezultati. Držimo da je broj stručnih djelatnika, sada zaposlen u bivšoj narodnoj knjižnici Korčula, minimalan za obavljanje navedenih poslova...

Cijenimo, dakle, zahtjev Gradske knjižnice Korčula da se osigura dohodak za dva bibliotekara i jednog knjižničara, koji su sada uposleni, opravdanim. Još jednom napominjemo da će ovaj minimum stručnih *djelatnika* moći ostvariti obim poslova predviđen Programom rada Gradske knjižnice za 1994. kojeg držimo da je potrebno ostvariti.«³⁰²

I onda nastupa Alena Fazinić, članica Poglavarstva grada Korčule. Promptno (27. 1. 1994.) šalje odgovor Razvojnoj službi: »...primili smo na znanje vaš dopis... pa o nekim pitanjima želimo iznijeti naše mišljenje... U potpunosti smo suglasni s vašim višekratno opetovanim mišljenjem da je Narodna knjižnica općine Korčula ustrojena po zakonskim propisima i standardima, *no ne možemo se složiti s nekim ocjenama o njenu radu »na dobrobit i zadovoljstvo brojnih članova i korisnika knjižnice« kako pišete u svom zadnjem dopisu. Također ne stoji vaša tvrdnja »o brižnom odabiru građe koja se nabavlja« i o »entuzijazmu djelatnika«. Mi o tome imamo drugačije, pa i suprotno mišljenje što možemo i podkrijepiti činjenicama«* (kurziv A. L.)

Iz Razvojne službe NSB odmah je (2. 2. 1994.) Poglavarstvu grada (Aleni Fazinić) odgovoreno i zatraženo objašnjenje: »Kako smo od Regionalne matične službe u Splitu obaviješteni o dobrom radu djelatnika Gradske knjižnice Korčula a iz poziva, biltena i nadasve izvješća zaključili da je to zaista tako, *molimo da nam iznesete činjenice koje govore o suprotnom a koje ste nam samo ovlaš spomenuli*. Nema, naime prepreke da se ne isprave nepravilnosti i zaista kvalitetno radi. Ja, nažalost, nemam osobnog uvida u mnoge narodne knjižnice pa tako nisam mogla posjetiti ni Korčulu« (kurziv A. L.).

Na to traženje Poglavarstvo (Alena Fazinić) nije odgovorilo niti tada niti ikad kasnije. Razvojna služba je čekala na odgovor dvadeset dana, a onda 21. 2.

³⁰² Slična su očitovanja Ministarstva i Regionalne matične službe. Regionalna matična služba ocjenjujući rad Knjižnice uspješnim navodi i sljedeće: »Čini nam se da Poglavarstvo grada Korčule nije cjelovito sagledalo problem uz uvažavanje stručnih ocjena nadležnih stručnih tijela pa predlažemo da se taj problem još jednom razmotri«.

1994. poslala voditeljici Gradske knjižnice kopiju dopisa Alene Fazinić sa zahtjevom da se bibliotekarke Gradske knjižnice izjasne o tvrdnjama Poglavarstva (Alene Fazinić).

One upućuju 30. 3. 1994. Razvojnoj službi opširno pismo, priloživši i brojnu dokumentaciju. Kopiju upućuju i Regionalnoj matičnoj službi, Vijeću za knjižnice Hrvatske i Ministarstvu kulture i prosvjete.

Od Razvojne službe NSB-a (Đurđe Mesić) slijedi 7. 4. 1994. odgovor: »Na temelju dostavljene dokumentacije držim da ste u protekloj godini stručno, odgovorno i samoprijegorno obavljale obiman posao bibliotekara – informatora«. U odgovoru se i najavljuje da će redoviti nadzor nad radom Knjižnice obaviti Regionalna matična služba te se izražava nada da će Poglavarstvo pokazati interes i podršku njihovom radu.

Ovim dopisom bura nije prestala, samo je utihnula.

Diskvalificiranje bibliotekarki nije uspjelo pa se pokreće postupak imenovanja ravnatelja. Na natječaj se prijavljuju dvije bibliotekarke. Poglavarstvo predlaže Izabel Skokandić, diplomiranu grafičku inženjerku, zaposlenu u Gradskoj knjižnici na određeno vrijeme, u prvom redu za rad na fotokopirnom aparatu, dok Komisija za imenovanje za ravnateljicu predlaže Tajanu Grbin, bibliotekarku s položenim bibliotekarskim ispitom. Za tok sjednice Igor Lasić u svom članku »Smetlište knjiga u malome mistu« (»Tjednik« 6. 2. 1998.) kaže: »Stenogram prekinute sjednice uzbudljiv je i zanimljiv do te mjere, da bi ga se laka srca moglo uvrstiti u fond Gradske knjižnice *Ivan Vidali* kao literarno vrijedan spis, samo da se knjige s njenih polica nisu u međuvremenu počele bacati na smetlište«.³⁰³

Diskusija o toj točki dnevnog reda je pokazala zakulisne postupke Poglavarstva i gradskog ogranka HDZ-a. Naročito su jasne i upečatljive bila diskusije Franice Matić, Tonča Žuvele i Marine Šain o tome da se manipulira, da se pošto-poto, a bez osnove, forsira smjena, da se namjerno ruši nešto što je uspješno radilo, da se žele postići neki drugi ciljevi. Vrlo jasno je rečeno da su »politički razlozi« (bez obzira koliko jasno ili nemušto formulirani), i samo oni, u osnovi svih peripetija s Gradskom knjižnicom od dolaska HDZ-ove ekipe »na vlast« u gradu Korčuli 1992./1993. godine.

U jednom trenutku jedan broj vjećnika napušta sjednicu, gubi se kvorum pa se odluka o ravnateljici ne donosi.

Napor Alene Fazinić nakon toga se koncentrira oko instaliranja Izabel Skokandić kao podobne ravnateljice koja »može udovoljavati onim zahtjevima i ispunjavati onaj program koji smo zacrtali za ubuduće«, kako je to formulirao M. Buzolić, predsjedavajući Gradskog vijeća i HDZ-a Korčule. Kako

³⁰³ Članak Igora Lasića bio je prvi, kritički pisani, članak o »slučaju Korčula«.

instaliranje podobne i pouzdane poluge za provođenje HDZ-ove politike u Gradskoj Knjižnici nije uspjelo, pristupilo se planu B. Pozivajući se na novi Zakon o ustanovama i na administrativno-teritorijalnu reorganizaciju općina, Poglavarstvo 8. 3. 1994. pokreće proceduru imenovanja privremenog ravnatelja (istovremeno i novog Upravnog odbora knjižnice).

Alena Fazinić nastavlja sa sumnjičenjem oko strukture knjižne građe knjižnice pa čak i pismeno, kao predsjednica Upravnog odbora, upućuje voditeljici knjižnice zahtjev da se »odstrani s polica sramotna knjiga« Vladimira Dedijera »Vatikan i Jasenovac«.³⁰⁴

Dr. Alena FAZINIĆ
PREDSJEDNICA UPRAVNOG ODBORA
GRADSKA KNJIŽNICA "IVAN VIDALI"
KORČULA

167/94. 66
Stiglo 29. 08. 94.

Korčula, 25. kolovoz 1994.

GRADSKA KNJIŽNICA "IVAN VIDALI"

K O R Č U L A

N a r u k e g d j e T a j a n e G r b i n , p r o f

Već dvije godine na policama Gradske knjižnice u Korčuli stoji knjiga Vladimira Dedijera: VATIKAN I JASENOVAC. Opće je poznato, pa to neću ponavljati, kakve "istine" i "dokumente" pisac u njoj iznosi. Upravo stoga ova i brojne slične knjige pisane ta temu "genocidnosti" Hrvata i Crkve u Hrvata bila je u bivšem poretku u SFR Jugoslaviji objavljena i navelike širena.

Nije jasno zašto ta knjiga i dalje zauzima mjesto na polici naše knjižnice!?

Kao predsjednica Upravnog odbora Gradske knjižnice "Ivan Vidali" tražim da ovu sramnu knjigu konačno premjestite u skladište. To ste po mišljenju mnogih članova knjižnice a i mom odavno trebali učiniti.

Sa štovanjem

Dr. Alena Fazinić *Fazinić*

³⁰⁴ Pokušao sam preko uvida u e-katalog šest već spomenutih narodnih knjižnica utvrditi kojih je razmjera bilo spomenuto »naveliko širenje« konkretno te »sramotne knjige«. Rezultat nije »ohrabrujući«: 1) u sistemu KGZ-a, koja ima 49 ogranka (knjižnica), knjiga »Vatikan i Jasenovac« registrirana je tek u 15 ogranka, u svemu su »23 pronađena zapisa«. Od toga samo dva ogranka imaju više od jednog primjerka (jedan ima dva primjerka, a drugi sedam). Pritom su ta 23 primjerka bila »u statusu«: 7 u »slobodnom pristupu«, 1 u »studijskoj čitaonici«, 4 u »odraslom odjelu«, 1 u »općem fondu (starom)« i 10 u »depu« (»depo«-»arhiva«-»spremište«-»zaštićeni fond«); 2) Gradska i Sveučilišna knjižnica Osijek – nema nijedan primjerak ove knjige (ali ima 16 Dedijerovih naslova, od toga dvojica »sabrana djela«); 3) Gradska knjižnica Split ima 2 primjerka, oba u »spremištu«; 4) Gradska knjižnica Šibenik nema u svom fondu ovu knjigu; 5) Gradska knjižnica Zadar nema u svom fondu ovu knjigu; 6) Gradska knjižnica Rijeka ima dva primjerka knjige – jedan u »slobodnom pristupu«, a drugi u »depu«.

Slijedi onda trogodišnja priprema »instalacije« Izabel Skokandić koja se konačno realizira u veljači 1997. godine, a Marko Buzolić, kao predsjednik Gradskog vijeća 19. 3. 1997. potpisuje Rješenje kojim se Izabel Skokandić imenuje za *privremenu (iliti v. d.)* ravnateljicu Gradske knjižnice Korčula.³⁰⁵

Na konfrontacije oko »instaliranja« »podobne ravnateljice« Gradske knjižnice javnosti je skrenuo pažnju Igor Lasić u dijelu članku »Smetlište knjiga u malome mistu« s međunaslovom »Pismo ministru kulture«:

»U odgovoru koji smo dobili iz kabineta ministra kulture, stoji kako korčulanske gradske vlasti nisu dostavile nikakvu informaciju o postupku imenovanja ravnatelja knjižnice, pa se Ministarstvo kulture o tome nije moglo ni očitovati. Ipak, voditeljica županijske knjižnične Matične službe Tea Zanini još je u veljači prošle godine uputila pismo ministru kulture, koje počinje s »obraćam Vam se kako bih Vas informirala o situaciji nastaloj u svezi imenovanja ravnatelja Gradske knjižnice u Korčuli«, i nastavlja se iskazom: »Budući da me je gosp. Marko Buzolić, predsjednik Gradskog vijeća općine Korčula, obavijestio da je razgovarao sa Vama i upoznao vas s prednostima gđice Izabel Skokandić (...)«, koja je od 1992. do 1995. godine radila u korčulanskoj knjižnici na određeno vrijeme i »na poslovima i zadacima održavanja u pogonu fotokopirnog aparata i ispomoći u pripremi knjižnog fonda za selidbu u novi prostor«. Bit će da je gđica Skokandić na ovim poslovima ipak pokazala takve organizacijske sposobnosti, e da bi uredno zadovoljila već spomenuti uvjet iz natječaja za ravnatelja. Tea Zanini dalje navodi kvalifikacije Tajane Grbin (»mišljenja sam da bi za ravnatelja Knjižnice *Ivan Vidali* trebalo izabrati upravo nju«), a konačno i vrijedan podatak o jednom telefonskom razgovoru: '...Nazvao me je njegov predsjednik (Gradskog vijeća, op. *Tjednik*), gosp. Buzolić te mi iznio argumente u prilog gđice Skokandić. Oni u cjelosti glase: gđica Skokandić je mlađa od gđe Grbin te ima 'fleksibilniji' fakultet (grafički naspram pedagoškog, op. *Tjednik*), što će joj omogućiti da bolje od gđe Grbin ostvari njihovu viziju knjižnice. (...) Pritom je jasno stavio do znanja da gđicu Skokandić smatra kandidatom HDZ-a, a gđu Grbin oporbe'. Doima se, dakle, kako je ministar Biškupić ipak imao dosta informacija o postupku imenovanja ravnatelja, da bi se na temelju njih i godinu dana poslije mogao očitovati o slučaju korčulanske knjižnice. Tea Zanini rekla nam je kako je razgovarala s ministrom i poslije pisma, ali je njegov odgovor bio kako, na žalost, nema osnove da se on upliće u postupak izbora ravnatelja.«³⁰⁶

³⁰⁵ Sva dokumentacija se nalazi u: »Narodna knjižnica općine Korčula/Gradska knjižnica Korčula 1990.–1994. – građa«, Korčula, 2005. Izvorna građa o »slučaju Korčula« koju sam prikupio u istraživanju i nalazi se, za sada, kod autora.

³⁰⁶ Istražujući »slučaj Korčula« došao sam do kopija prepiske Tee Zanini, tadašnje voditeljice Matične službe za narodne i školske knjižnice Dubrovačko-neretvanske županije.

Navodim i dva odgovora što ih je novinar I. Lasić uspio dobiti od Ministarstva kulture. Na pitanje: »Kako vam je zasigurno poznato, u siječnju prošle godine proveden je natječaj za ravnatelja korčulanske knjižnice. Kvalifikacije potpisane od nadležnih osoba, u korist dotadašnje ravnateljice zanemarene su, a njezina manje kvalificirana protukandidatkinja postavljena je na mjesto v. d. ravnatelja. Je li se Ministarstvo kulture očitovalo o ovom slučaju, i kako komentirate očigledne propuste u provedbi natječaja?« Ministarstvo je odgovorilo ovako: »Službe Ministarstva kulture u 1997./98. godini od gradskih vlasti Grada Korčule nisu primile nikakvo traženje glede potvrde imenovanja ravnatelja Gradske knjižnice Korčula (kao što je to predviđeno odredbama Zakona o upravljanju ustanovama u kulturi), a nisu dostavile bilo kakvu informaciju o postupku imenovanja. Stoga se Ministarstvo kulture o tome nije moglo i očitovati. Pripominje se da imenovanje v. d. ravnatelja ustanova kulture ne podliježe postupku naknadnog potvrđivanja ministra kulture.« A na sljedeće

Bilo bi neprimjereno zaključiti ovu uvertiru u banalni zločin »bacanja knjiga u kontejner za smeće«, a ne istaknuti savjestan i hrabar postupak voditeljice Matične službe Tee Zanini koja je imala snage suprotstaviti se beskrupuloznom nasrtaju lokalnih HDZ-ovih politikanata na bibliotekarsku autonomiju i načela profesije, na savjestan rad dviju uzornih bliotekarki, naročito onaj Tajane Grbin. Nije se gospođa Zanini ustručavala sve to podastri ministru i izravno tražiti da se to ne dozvoli – naivno vjerujući da je on neka druga sorta, a ne samo »dio te iste politikantske bratije«. To što nije uspjela spriječiti politikantsku samovolju ne mijenja ništa na etičkoj, profesionalnoj dimenziji njena djelovanja. Nažalost, nismo imali previše takvih primjera – o čemu svjedoči i sudbina Vide Milek, ravnateljice Gradske knjižnice u Samoboru, koju je na sličan način HDZ-ova perjanica Bedeničić izbacio s posla, a Bibliotekarsko društvo Zagreba nije bilo u stanju (ili nije imalo hrabrosti) zaštititi je, iako mu je ona bila potpredsjednica (uz to što je bila i izvrsna bliotekarka). Mislim da se može reći da je Tea Zanini svojim postupkom iskazala isti onaj etički habitus kakav su iskazale i hrabre Ankica Lepej i Vesna Balenović, podnoseći velike žrtve u tom demaskiranju laži, kriminala i licemjerja društva u Hrvatskoj 1990-ih.

Bez časne intervencije Tee Zanini, ne bi sve dimenzije »slučaja Korčula« bilo moguće razumjeti. Zato i ne čudi da je ona u svom poslu u Dubrovniku imala velikih teškoća!

Nakon uvertire slijedi operacija uništavanja knjiga

Ako je uvertira završila instaliranjem podobne ravnateljice, prvim ravnateljjičnim aktom nakon ustoličenja, bacanjem knjiga u kontejner za smeće, tragikomični korčulanski igrokaz se akcelerira.

Sam po sebi, čin »bacanja knjiga u kontejner za smeće« iz Gradske knjižnice u Korčuli jednako je tako banalan zločin kao i svaki drugi zločin (u onom smislu »banalnosti zločina« o kojemu je govorila Hannah Arendt). Knjige su izdvojene, strpane u vreće (ili kartonske kutije) i ubačene u kontejner za smeće. I to je sve.

Banalnosti u ovom slučaju pridonosi i bizaran moment koji će kasnije pre-rasti u »krunski obranaški argument« kako bacanje knjiga u kontejner za smeće nije identično spaljivanju knjiga, iako je u Korčuli svima poznato da se smeće redovito odvozi na deponij gdje tinja »vječna vatra« pa »bacanje knjiga u kontejner za smeće« jest identično spaljivanju »tog smeća«. Ali ako čak i ne bi to bilo spaljivanje knjiga, knjige »bačene u kontejner za smeće« se, ubacivanjem smeća

novinarevo pitanje: »Tadašnji predsjednik Gradskog vijeća Korčule, Marko Buzolić, izjavio je kako će za mišljenje biti pitano Ministarstvo kulture. Je li se to do danas dogodilo?« odgovor Ministarstva je bio: »Ministarstvo kulture također nikada do danas nije bilo pitano za mišljenje od strane tadašnjeg predsjednika Gradskog vijeća, g. Marka Buzolića, pa nikakvo mišljenje nije moglo ni dati.« (»Tjednik« 6. 2. 1998., str. 56)

u kamione koji prazne kontejnere, odmah samelju zajedno s drugim otpadom. Zašto je onda bilo potrebno skolastički debatirati o razlici pojmova »spaljeno« i »samljeveno sa smećem«, odnosno »bačeno u kontejner za smeće«, kad je u sva tri slučaja ishod isti i ne mijenja se priroda namjere, ali zato uporno ignorirati relevantna pitanja: zašto je to učinjeno, kakva je dokumentacija taj postupak pratila, kakva su objašnjenja, tko je odluku donio, koliko je knjiga bačeno, jesu li knjige možda mogle biti nekome darovane, je li itko o tome postavio pitanje, da li je javnost (prije svega sredine u kojoj Knjižnica djeluje) o tome bila obaviještena, da li je formalno-pravni osnivač (Grad Korčula, tj. njegovo Poglavarstvo i njegovo Gradsko vijeće) imao uvid u sve to i je li sve to rađeno u skladu s bibliotekarskim pravilima i pozitivnim propisima?

Uglavnom, lokalna drama prozvana »slučaj Korčula«, sa svim onim što je bacanju knjiga u kontejner za smeće prethodilo i sa svim što je iz te »bacačine« proisteklo, prelilo se s lokalne na nacionalnu razinu. Zaredali su članci u novinama, a bahato »lomačenje« knjiga kao izraz arogantne i demonstrativne politike isključivosti je, ustrajnošću i kritičkom analitičnošću brojnih intelektualno odgovornih pojedinaca (prvenstveno novinara), demaskirano. A koliko su službeni krugovi tvrdokorno odbijali suočenje s tim fenomenom govori najbolje podatak da su, recimo, HKD-u trebale četiri godine da se odvaži pokušati otvoriti oči. Tek sredinom 2001. osnovao je HKD radnu grupu koja je trebala utvrditi ispravnost otpisa knjiga 1997. godine. Radna grupa je podnijela HKD-u sljedeći Izvještaj:

»Revizija i otpis provedeni 1997. u Knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli«

Radna grupa u sastavu Jasna Kovačević (predsjednica Nadzornog odbora), Alemka Belan-Simić (predsjednica Komisije za slobodan pristup informacijama) i Spomenka Petrović (članica Sekcije za narodne knjižnice) formirana je na prijedlog predsjednice HKD-a Dubravke Stančin-Rošić s ciljem da prouči u potpunosti probleme vezane uz reviziju i otpis proveden 1997. u Knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli te o tome podnese izvještaj.

Članice radne grupe pregledale su svu dokumentaciju koja im je sredinom ožujka 2001. predana u HKD-u, kao i dokumentaciju koju su samoinicijativno Alemki Belan-Simić uputile kolegice Tajana Grbin i Milojka Skokandić te gospodin Ante Lešaja (u dva navrata) te su smatrale da bi za sastavljanje potpunog izvještaja bilo potrebno posjetiti knjižnicu »Ivan Vidali« u Korčuli i porazgovarati sa svim djelatnicama.

Dobivši suglasnost Izvršnog odbora HKD-a, posjetile su Knjižnicu »Ivan Vidali« 2. i 3. svibnja 2001. Tijekom ta dva dana obavljani su razgovori sa sve tri djelatnice, pregledane su inventarne knjige, katalozi te knjižni fond u knjižnici i u depou.

Temeljem uvida u dokumentaciju i stanje u knjižnici podnosimo sljedeći izvještaj vezan uz reviziju i otpis proveden u Knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli.

1. Zapisnici o reviziji i otpisu koje potpisuje v. d. ravnateljica Gradske knjižnice »Ivan Vidali« Izabel Skokandić, a koji nemaju dfatuma, nisu u skladu sa dostavljenim nam popisima otpisanih knjiga. U zapisniku o reviziji navodi se da je tijekom revizije »izdvojeno 681 svezak knjižne građe koja će na osnovi amortiziranosti biti otpisana, te 47 svezaka knjižne građe koja će na osnovi zastarjelosti zaduženja ili nestalosti biti predložena za otpis.« U Zapisniku o otpisu, u kojem nedostaje ukupna vrijednost otpisanog fonda, ponavlja se da je 681 sv.

predložen za otpis »na osnovi amortiziranosti, dotrajalosti i oštećenja« te 47. Sv. »na osnovi zastarjelosti zaduženja i nestalosti knjiga«. Dva popisa otpisanih knjiga koje je HKD-u poslala Izabel Skokandić razlikuju se od navedenog prema osnovi temeljem koje je izvršen otpis kao i po broju svezaka. Prvi popis je *Popis oštećenih i dotrajalih knjiga predloženih za otpis* i broji 281 sv., a drugi *Popis zastarjelih i nepotrebnih knjiga, predloženih za otpis* koji broji 400 sv. U *naputku za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama republike Hrvatske* (Vjesnik biblioteka Hrvatske 35, 3/4(1992), str. 253–257.) na koji je Izabel Skokandić upozorila Tea Zanini iz nadležne Matične službe u dopisu od 10. lipnja 1997., ne postoji kategorija *zastarjelih i nepotrebnih knjiga* kao osnova za otpis, ali je ona nevedena u materijalima sa predavanja školskim knjižničarima o reviziji i otpisu, koji su joj istom prilikom upućeni. Popis 47 sv. predloženih za otpis po osnovi zastarjelosti zaduženja nismo dobili.

2. Popisi otpisanih knjiga nisu izrađeni u skladu s *Naputkom*. Nedostaju podaci o mjestu i godini izdanja pojedine knjige kao i cijena. Knjige u popisu nisu razvrstane prema pripadnosti fondu dječje literature ili fondu za odrasle, mada postoje dvije odvojene knjige inventara. Knjige nisu razvrstane ni prema veličini inventarnog broja, što bi olakšalo sravnjivanje otpisanih knjiga sa knjigama inventara, a ni prema autoru i naslovu, čime bi se dobio uvid koliko je naslova (ili primjeraka istog naslova) određenog autora otpisano.

3. Uvidom u inventarne knjige utvrđeno je da u rubrici *Napomena* nema podataka o obavljenoj reviziji. Nevedeni su, i to samo u knjizi inventara dječjeg fonda, podaci o otpisu po reviziji iz 1997.

4. Iz zajedničkog razgovora s djelatnicama Tajanom Grbin Izabel Skokandić i Milojkom Skokandić (koja je na razgovor došla s porodičnog dopusta), utvrđeno je da je otpis dijela fonda, izdvojenog tijekom revizije iz slobodnog pristupa za depo, saamostalno obavila Izabel Skokandić koje je knjige, zajedno sa knjižnim listićima osobno odložila u kontejner za smeće. Kako tijekom otpisa nije surađivala s ostale dvije djelatnice, te im nije pokazala popise otpisanih knjiga, Tajana Grbin i Miloška Skokandić su se odbile potpisati kao članice komisije za otpis.

5. kako knjižnica nema matični ni topografski katalog, a stariji dio fonda kojem su pripadale otpisane knjige nije katalogiziran, nije se moglo utvrditi u kolikom su broju u fondu ostali pojedini naslovi koje nalazimo na popisu otpisanih knjiga. Činjenica je da velika većina od 400 sv. na *Popisu zastarjelih i nepotrebnih knjiga, predloženih za otpis* pripada fondu dječje literature, i to knjigama koje više nisu na popisima lektire te nisu bile često korištene, zbog čega su i predložene za depo. Odabirom pojedinih autora i naslova s *Popisa* te pregledom slobodnog pristupa utvrđeno je da su pojedini naslovi i dalje dostupni korisnicima, mada u manjem broju primjeraka.

6. Izabel Skokandić je u nekim napisima u tisku prozivana da je izvršila čišćenje knjižnice od nepodobnih autora te literature na srpskom jeziku. Pregledom slobodnog pristupa ustanovljeno je da se u Knjižnici »Ivan Vidali« na nekoliko polica nalaze djela srpske književnosti i da su svima dostupna.

Smatramo stoga da je redoviti otpis knjiga, kao sastavni dio poslovanja knjižnice, zbog nestručne provedbe i neadekvatnog odlaganja otpisanih knjiga u kontejner, dobio neprimjerene političke konotacije. Izostanak reakcije stručne knjižničarske javnosti o »bacanju knjiga u kontejner« omogućio je da se našim stručnim pitanjima bave osobe izvan struke i nanijelo štetu ugledu hrvatskih knjižničara ne samo u Hrvatskoj, nego i u svijetu.

Izostanak stručne ocjene rada na spominjanoj reviziji i otpisu, doveo je i do loših međuljudskih odnosa u Knjižnici »Ivan Vidali«. Nadamo se da će ovaj izvještaj, kao rezultat posjete i zajedničkog razgovora radne grupe HKD-a i djelatnica knjižnice, otvoriti mogućnosti za

bolju suradnju i poboljšanje međuljudskih odnosa, a na dobrobit knjižnice i njenih korisnika. Zagrebu, 10. svibnja 2001.

Jasna Kovačević

Alemka Belan-Simić

Spomenka Petrović

(»Novosti«, Broj 17. listopada 2001., str. 8 i 9)

Na Izvještaj Radne grupe HKD-a bilo je primjedbi, ali one nisu uvažene. Primjedbe su dali svi neposredno uključeni u »događaj« kojima je HKD uputio oba svoja dokumenta o »slučaju Korčula« i zatražio njihovo mišljenje prije nego dokumente učine dostupnim javnosti (što je učinjeno objavljivanjem u »Novostima« br. 17. listopada 2001.). To su tri bibliotekarke Gradske knjižnice Korčula i Ante Lešaja kao bivši ravnatelj i onaj koji je dostavljanjem dokumentacije doprinio da HKD osnuje Radnu grupu i pošalje je u inspekciju. Taj dokument se mora promatrati zajedno s dokumentom HKD-a »Mišljenje vezano uz 'slučaj Korčula'«, nastalim na temelju nalaza Radne grupe.

Uz primjedbe pozvanih, imamo i u neku ruku »samoinicijativno« reagiranje Marice Šapro-Ficović, tada predsjednice DDK (Dubrovačko društvo knjižničara).

Prve su na Izvještaj svoje primjedbe HKD-u 13. 6. 2001. uputile dvije tangirane bibliotekarke. Evo dijela primjedaba:

»Poštovane kolegice, u skladu s uputama šaljemo Vam naše zajedničke primjedbe na Izvještaj radne grupe HKD-a. Naše osnovne primjedbe odnose se na nedostatak zaključaka po svakoj pojedinoj točki, a posebno na ukupan zaključak koji bi trebao slijediti iz Izvještaja. Prema našim saznanjima Radna grupa HKD-a upućena je u našu knjižnicu s ciljem utvrđivanja činjenica vezanih za otpis i reviziju knjižnične građe i u skladu s takvim činjenicama potrebno je donijeti zaključak. Ne slažemo se sa dijelom teksta koji slijedi nakon iznesenog u točkama 1–6, ako bi to trebao biti zaključak. Ocjene o »*neprimjerenim političkim konotacijama*« i *lošim međuljudskim odnosima*« ne smatramo primjerenim zadacima Radne grupe, a pogotovo ne zaključcima o reviziji i otpisu. Miješanje pojmova »*nestručne provedbe i neadekvatnog odlaganja otpisanih knjiga*« sa navedenim ocjenama navodi nas na dosad već poznate izjave o »*propustima u stručnim poslovima, ali...*«. Još jednom naglašavamo i to bi prema našem mišljenju trebao biti zaključak koji proizlazi iz svega što je navedeno: 1. Zapisnici o reviziji i otpisu u potpunoj su suprotnosti sa zakonskim Naputkom za provođenje revizije i otpisa građe u knjižnicama RH (Vjesnik bibliotekara Hrvatske 35, 3/4-1992.). 2. Bez ovjerenih popisa knjiga u skladu s Naputkom, tj. bez potpisane dozvole za otpis knjiga od strane tročlane komisije nijedna se knjiga nije smjela otpisati, a kamoli baciti u kontejner za smeće na potpuno neprimjeren način kako je to učinila ravnateljica. Iz svega iznijetog slijedi da se ne radi samo o nestručnoj provedbi ili propustima već o povredi Zakona i to konačno treba na takav način reći. Zahvaljujemo Vam na spremnosti da uvažite naše primjedbe koje šaljemo isključivo Vama. Potpuni izostanak komunikacije i bilo kakvog interesa o ovom problemu od strane predsjednice KD Dubrovnik Marice Šapro-Ficović ne obavezuje nas da i njoj pošaljemo ove primjedbe.«

I Izabel Skokandić je uputila svoje primjedbe (dajući ih na znanje i KDD-u, Matičnoj službi i NSB-u). Prvi put 14. 12. 2001. (taj tekst nemam, ali iz njenog drugog prigovora od 6. 2. 2002. može se razaznati njen stav):

»U Novostima HKD br. 17 iz listopada 2001. objavljen je tekst »Mišljenje vezano uz slučaj Korčula«. Kako se sa mišljenjem odmah na početku nisam slagala, iz razloga što smatram da je neobjektivno i pristrano, u dozvoljenom roku sam reagirala dopisom HKD, te KDD argumentiravši pritom sve svoje navode, međutim moje reagiranje nije uzeto u obzir. Tekstom »Mišljenje vezano uz slučaj Korčula« objavljenim u gore navedenom broju Novosti HKD, HKD je napravio više propusta, čime je prekršio svoje ovlasti za što je isto dužno snositi posljedice. Dana 14. prosinca uputila sam dopis (br. 36/2001 – II) HKD, te isti dala na znanje: KDD, Matičnoj službi za narodne i školske knjižnice Dubrovačko-neretvanske županije, te Hrvatskom zavodu za knjižničarstvo – Službi za narodne knjižnice, međutim odgovor nisam dobila. S obzirom da se radi za mene o vrlo bitnim podacima, držim da kao član knjižničarskog društva imam pravo dobiti odgovor na postavljeno pitanje. U tekstu »Mišljenje vezano uz slučaj Korčula na 7. strani između ostalog se navodi – citiram: »Iz navedenog izvještaja jasno je da revizija i otpis nisu provedeni u skladu s *važecim pravilnicima hrvatskog knjižničarstva...*«. Kako mi nije poznato o kojim je pravilnicima riječ, lijepo Vas molim da mi navedete koji su to pravilnici, te kada su i gdje isti objavljeni.« (kurziv – I. S.).

Izabel Skokandić se izravno obraća KDD-u jer se, potpisom svoje predsjednice Marice Šapro-Ficović, ono oglasilo svojim dopisom HKD-u već 25. 6. 2001. Taj »demarkš« donosim u cjelini:

Primjedbe i prijedlozi na »Mišljenje vezano uz slučaj Korčula

»Mišljenje« koje se temelji na Izvještaju Radne grupe HKD-a, vezano je uz slučaj s našeg područja. S obzirom na posljedice koje će ovakvo mišljenje imati po našeg člana, čije smo primjedbe na Izvještaj radne grupe također primili, držimo nužnim dati slijedeća objašnjenja:

1. Radna grupa HKD-a je izvršila stručni očevid i donijela zaključke o valjanosti izvršene revizije i otpisa knjiga na Korčuli. Stručnu analizu radne grupe držimo neupitnom, ali imamo primjedbe na ton, način i neke dijelove sadržaja predloženog 'Mišljenja' o kojem se regionalna društva trebaju očitovati.

2. Nalazi Komisije utvrđuju nestručnost provedenog otpisa knjiga u knjižnici na Korčuli 1997. U istom Izvještaju navodi se da su knjige s Popisa zastarjelih i nepotrebnih knjiga zapravo iz fonda dječje lektire koja se više ne koristi. To nas navodi na zaključak da stručne pogreške ne treba dovoditi u vezu s onim za što je Izabel Skokandić okrivljena u medijima.

3. Smatramo da spominjanje A. Lešaje u Mišljenju kao osobe zaslužne za prikupljanje obimne dokumentacije o slučaju, ovdje nije potrebno ni primjereno navoditi. Naime, stječe se dojam da je Radna grupa djelovala pod utjecajem dokumentacije koju je dostavio A. Lešaja a to znači jednostran uvid u problematiku. Moramo se sa zabrinutošću upitati kuda to vodi HKD? Zar će se za volju bilo koga izvan struke, pa i dotičnog gospodina, odricati svojih članova i kažnjavati ih umjesto da ih štiti? Jer, prema zaključnim razmatranjima iz 'Mišljenja' proizlazi kako HKD namjerava ugraditi u svoj Statut sankcije za knjižničare koji postupaju neprofesionalno. Da li je HKD svjestan svih mogućnosti manipulacija i zloupotreba takvih odredbi?

4. 'Mišljenje' nas upućuje na to da HKD već ima ili priprema sve moguće pravilnike kojima se svi knjižničarski poslovi mogu obaviti bez problema, samo treba čitati pravilnike. Činjenica je da ovi dosad nisu bili precizni ni do kraja jasni (npr. kamo s otpisanom građom ako nemate

poduzeće za reciklažu ili otkup papira). Postavljajući visoke standarde pred hrvatske knjižničare, HKD bi se trebao prethodno obvezati na pružanje veće potpore i pomoći knjižničarima glede stručnog usavršavanja, češćim organiziranjem tečajeva, predavanja, seminara te obilaskom knjižnica na terenu i pružanjem savjetodavne pomoći. HKD bi mogao ustanoviti takve stručne službe koje će putem regionalnih društava stalno obavještavati članove kome se mogu obratiti u... (u kopiji što je imam nedostaje završetak rečenice – opaska A. L.)

5. Važna činjenica je da je utvrđeno da postupak nije bio nezakonit, jer je odbačena kaznena prijava koju je A. Lešaja podnio 1999. g. (v. odgovor Općinskog državnog odvjetništva na pitanje KDD-a). Držimo da HKD treba prihvatiti rješenje meritornog zakonodavnog tijela, zaštititi svog člana i zaključiti ovaj slučaj na način da se ubuduće onemoguće pokušaji poticanja sličnih javnih skandala, koji zapravo namanje veze imaju sa strukom.

6. Na kraju, par riječi o nereagiranju od strane struke. Mišljenja smo da je problem bio najprije postavljen kao kadrovski i politički, pa tek na kraju stručni, zbog čega nije došlo do trenutne reakcije HKD-a. Jedino što je trebalo učiniti je da je stvari koje su se dogodile na terenu trebalo prepustiti regionalnim društvima (kao što je Ministarstvo prebacilo dotični problem na lokalnu samoupravu), jer bi sve lokalne probleme bilo nemoguće rješavati na državnim instancama.

7. S obzirom na upućenost u problematiku oko statutarnih rješenje regionalnog društva, te problematiku slobodnog pristupa informacijama i etičkog kodeksa HKD-a, Knjižničarsko društvo Dubrovnik predlaže kao nadopunu u članstvo Komisije za izmjene i dopune Statuta predsjednicu KDD, Maricu Šapro-Ficović.

Za Upravno vijeće KDD:

Marica Šapro-Ficović, predsjednica

Na »Izvještaj Radne grupe« i »Mišljenja...« i ja sam uputio primjedbe i tražio da se objave u glasilu HKD »Novosti«. Kako unutar godinu dana moj tekst nije objavljen ni nakon nekoliko mojih bezuspješnih intervencija, obratio sam se za intervenciju Vijeću za slobodu medija HHO-a i GOLJP-u. Oba su ta tijela intervenirala tražeći da se moj tekst objavi (GOLJP mi je poslao i kopiju svoje intervencije). Tek tada sam dobio obavijest od nove glavne urednice da će moje primjedbe objaviti, ali da ih »skratim«. Nakon dvoumljenja, pristao sam i taj skraćeni tekst primjedaba objavljen je u »Novostima« broj 21, prosinca 2002.

Dokument Radne grupe i primjedbe na njega jasno su ukazali na važna obilježja »slučaja Korčula«, ali i na »raspored snaga« unutar bibliotekarstva i koliko se bibliotekarska profesionalnost dezavuirala. Glavni odbor HKD-a na upućene primjedbe nikada nije ni interno ni javno reagirao!

Nikad nije točno utvrđen broj knjiga iz Gradske knjižnice bačenih za ravnanje Izabel Skokandić. Prvi podatak, što ga navodi I. Lasić (»Tjednik, 6. 2. 1998.), bio je onaj što ih je dobio od građana koji su otkrili u kontejner bačene knjige: 42 knjige koje je građanin uzeo iz kontejnera i odnio ih kući i njegova procjena o punom kontejneru, oko 120–150 knjiga (to je razlog zašto se kasnije u novinskim člancima najčešće govorilo o oko 150 u kontejner bačenih knjiga). Nešto kasnije mi je još jedan građanin dao popis od 9 knjiga koje je i on uzeo

iz tog kontejnera i odnio ih kući. Drugi je podatak zvanični: to su dva popisa knjiga što ih je sastavila Izabel Skokandić krajem 1997. godine i ponudila trima bibliotekama. Prvi popis ima 157, a drugi 400 stavki (naslova). *Bilo bi normalno očekivati da su u tim popisima i one knjige što su ih građani izvukli iz kontejnera i odnijeli kući (42 knjige). Usporedba naslova i inventarskih brojeva pokazala je da se dvanaest od njih ne nalazi u zvaničnom spisku, što je dokaz da bačene knjige nisu uopće evidentirane. Nažalost, tu činjenicu su svi zanemarivali, pa čak i radna grupa HKD-a koja je istraživala regularnost revizije i otpisa 1997.* Ipak, radna grupa je za te popise rekla:

»Popisi otpisanih knjiga nisu izrađeni u skladu s *Naputkom*. Nedostaju podaci o mjestu i godini izdanja pojedine knjige kao i cijena. Knjige u popisu nisu razvrstane prema pripadnosti fondu dječje literature ili fondu za odrasle, mada postoje dvije odvojene knjige inventara. Knjige nisu razvrstane ni prema veličini inventarnog broja, što bi olakšalo savnjivanje otpisanih knjiga sa knjigama inventara, a ni prema autoru i naslovu, čime bi se dobio uvid koliko je naslova (ili primjeraka istog naslova) određenog autora otpisano.«

Treći podatak je onaj što ga je I. Skokandić navela na Sudu (Presuda od 25. 3. 1999., str. 2): »...da je ukupno bilo otpisano 400 knjiga koje je ponudila navedenim knjižnicama...«. Četvrti podatak je u službenom dopisu (27. 10. 1999.) dao pročelnik Županijskog ureda za kulturu: ravnateljica je »...izlučila oko 700 oštećenih, dotrajalih, zastarjelih i nepotrebnih naslova koji bi trebali biti otpisani«. Peti je podatak iz izjave I. Skokandić na Sudu 22. 2. 2000.: »Bilo je oko 400 knjiga, uglavnom slikovnice...«. Šesti je podatak iz »zapisnika« nastalog krajem 2000. godine³⁰⁷: »U tijeku rada izdvojeno je 681 svezaka knjižne građe koja će na osnovi amortiziranosti biti otpisana, te 47 svezaka knjižne građe koja će na osnovu zastarjelosti zaduženja ili nestalosti biti predložena za otpis. Izdvojeno je 25 svezaka knjižne građe za popravak i uvez.« Sedmi podatak nalazimo u »Izvjješću o radu Gradske knjižnice za 2001.«: »Završena je revizija i otpis knjižne građe, započeti 1997. godine, te su otpisane knjige po sljedećim kriterijima:

- 281 svezaka knjižne građe na osnovi oštećenost i dotrajalosti
- 400 svezaka na osnovi zastarjelosti i nepotrebnosti
- 46 svezaka na osnovi zastarjelosti zaduženja
- 1178 svezaka na osnovu nestalosti.«

To je sveukupno 1.905 svezaka – do sada najveći iskazani broj. Nema, međutim, ni spomena o tome: koliko je od navedenog broja »bačeno u kontejner za smeće«, ili uništeno na neki drugi način, ili možda odloženo u neki depo, neko

³⁰⁷ Zapisnik nema naveden datum kada je napravljen, ali je vjerojatno nastao potaknut zahtjevima Matične službe, koja je ustrajno sve od 1998. tražila da joj I. Skokandić dostavi dokumentaciju o reviziji i otpisu (pa i zapisnike), ali ga je označila nevaljalim, jer nije izrađen na propisani način. Zbog bojazni da I. Skokandić ne falsificira njihov potpis, Tajana Grbin i Milojka Skokandić su deponirale svoj potpis kod odvjetnika i o tome obavijestile Matičnu službu (za slučaj da se pojave kakvi zapisnici s njihovim potpisima).

skladište, nema ni riječi o tome što je učinjeno s »otpisanim knjigama«. Ne spominju se uz navedene brojke ni popisi knjiga. Kako se tek nakon pet godina došlo do tih brojki i na kojim se dokumentima oni zasnivaju?

Ne iznenađuje stoga da (novoizabrano) Poglavarstvo grada Korčula, imajući na umu sve dotadašnje peripetije i javne odjeke povezane s »bacanjem knjiga u kontejner za smeće«, nije moglo ovaj dio Izvještaja prihvatiti, zatraživši njegovu korekciju i objašnjenje.³⁰⁸ Ali bez rezultata, jer je I. Skokandić taj zahtjev ignorirala!

Nevjerojatna je to zbrka. Ako nije namjerna, onda pokazuje nered i u radu i u glavi onoga koji producira takvu raznolikost brojki o nečemu što bi – da je uredno, lege artis i profesionalno izvedeno – moralo biti precizno i jasno. Osim dva popisa iz 1997., nijedna druga brojka nema uporište ni u kakvom popisu knjiga. *Jasno je, dakako, da ovdje nije nikako riječ o insistiranju na brojkama – riječ je o insistiranju na neozbiljnosti, nesavjenosti, »šlampavosti« u obavljanju posla i svjesno neistinitom informiranju javnosti, narodski rečeno o namjernom laganju!*

Nadalje, ustrajno se prešućuje da je bilo i knjiga bačenih u kontejner za smeće, a da nisu nigdje evidentirane. Znamo za 51 knjigu zahvaljujući tome što su građani knjige izvadili iz kontejnera i uzeli ih za sebe, ali koliki je taj broj de facto bio – to će zauvijek ostati tajna! Zašto Izabel Skokandić, ili netko od Poglavarstva grada, nikada nisu o tome progovorili, iako je ta činjenica bila jedna od bitnih u članku I. Lasića »Smetlišće knjiga u malome mistu«?³⁰⁹ A kad pročelnik Županijskog ureda za kulturu Gašpar Bjelopera tvrdi da je riječ o »oko 700 oštećenih, dotrajalih, zastarjelih i nepotrebnih naslova koji bi trebali biti otpisani.« postavlja se pitanje na osnovu čega on donosi tu procjenu.

Na koncu, kad je riječ o brojkama i popisima, postoji i jedan zaista misteriozan popis naslovljen kao »Prilog: Popis knjiga za privremeno izlučivanje«. On se spominje jedino u presudi Općinskog suda u Zagrebu od 13. 2. 2002. godine (u popisu dokumentacije je navedeno: »...zatim u popis knjiga za privremeno izlučivanje (list 105–124)«). A taj spisak nije bezazlen, barem iz dva razloga.

³⁰⁸ To je bio zadnji Izvještaj što ga je izradila Izabel Skokandić (a obuhvaćao je rad i u 2000. i u 2001. godini), jer je umjesto nje 2002. za ravnateljicu izabrana druga bibliotekarka, Milojka Skokandić. Novoizabrano Gradsko vijeće, odnosno novoizabrano Poglavarstvo grada nije prihvatilo taj dio Izvještaja i zatražilo je na sjednici Poglavarstva 13. 2. 2002. od Izabel Skokandić njegovu korekciju: »Gradsko Poglavarstvo je donijelo zaključak da Izvješće o radu za 2001. godinu mora sadržavati i izvještaj o reviziji i otpisu, s obzirom da se to do sada nigdje u Izvješćima nije spominjalo kao i nalaz radne grupe HKD i mišljenje Glavnog odbora Hrvatskog knjižničarskog društva.«

³⁰⁹ O tome su uporno šutili, nikada ni riječi o tome nisu progovorili ni Alena Fazinić, ni oni koji su uporno štitili Izabel Skokandić (primjerice: Lovre Botica, Ivo-Ivić Skokandić, Frano Skokandić-Buraća, Jakov Belić) ali, da ironija bude potpuna, ni oni koji bi je morali zakonski i stručno nadzirati: Gašpar Bjelopera, pročelnik Županijskog ureda za kulturu i Marica Šapro-Ficović, tadašnja predsjednica KDD, od polovine 2001. godine i voditeljica županijske Matične službe.

Prvo, jer nigdje se, ni u literaturi ni u podzakonskim aktima koji na bilo koji način dodiruju tematiku revizije i otpisa, ne može naći ovakva klasifikacija ili terminologija. Što znači »privremeno izlučiti« neku knjigu, kakav joj je status, po kom kriteriju se to izlučivanje obavlja, kolikog je trajanja ta »privremenost«. Možda ironija nije prikladna ovdje, ali izgleda da smo dobili »značajnu inovaciju« u bibliotekarskoj struci – inovaciju koja govori i o neznanju, ali koja u sebi krije i samovolju, mogućnost uvođenja na »mala vrata« isključivosti, cenzure, uništavanja knjiga. A drugo, jer taj popis ima 585 naslova – dakle, više nego oba popisa koji su predmet naših analiza!

Naslovi bačenih knjiga još su veća »misterija« od one s brojevima. Počnimo s ona dva popisa nastala u jesen 1997. godine koja je Izabel Skokandić uputila u Dubrovnik, Split i Zagreb nudeći im otpisane knjige.

»Popis oštećenih i dotrajalih knjiga, predloženih za otpis« sadrži 157, a »Popis zastarjelih i nepotrebnih knjiga, predloženih za otpis« 400 naslova. »Oštećenih i dotrajalih« je bitno manje, oko 28% od ukupnog broja za eliminaciju.³¹⁰

Prva javna reakcija i to kao javno opravdavanje toga postupka, je kratki članak lokalnog novinara Željana Petkovića: »Bodulska čakula. Libri«, objavljen u »Slobodnoj Dalmaciji« 15. 11. 1997.

Iz članka je jasno da je nastao kao odgovor na negodovanje građana postupkom »bacanja knjiga u kontejner za smeće«, a dan je u formi razgovora između dvoje građana Korčule. Nakon uvodne napomene o librima, nečitanju (osim uglavnom osmrtnica, jer: »Ja ti moj Todore niman vrimena za libre. Jerbo triba

³¹⁰ Za četiri stotine »zastarjelih i nepotrebnih« knjiga teško je ovdje decidirano tvrditi kakvo je bilo njihovo »fizičko stanje«, njihova očuvanost i upotrebljivost, jer su bačene u kontejner za smeće, služba za odvoz smeća ih je odvela na smetlište i tamo bagerom dokrajčila. Međutim, prema onome što su vidjela dva građanina, koji su cijelu tu sramotnu operaciju uništavanja knjiga otkrili, dio knjiga što su im bile dostupne, pa ih uzeli (i odnijeli kući i prijavili to što su vidjeli) bile su dobro očuvane, a i ostatak knjiga u kontejneru bio je sasvim očuvan, upotrebljiv. Evo što mi je o tome rekao Kruno Lozica u razgovoru što sam ga s njim imao (25. 11. 1999.): »Ovak, šetao sam se od večeri prema Puntinu, kad zove me moj prijatelj Gojko da dodem nešto vidit u jednemu kontejneru. Kad što, kontejner pun knjiga i govori mi: vidi ovo, može li se sačuvat što. I tako smo počeli s vrha skupljati, on svoje što su mu bile drage, a ja što su meni bile drage... Među njima je bila i jedna debela knjiga koja mi je odma upala u oko. Vidi sam da je slovenska, ali vidim i da je od NOB-e, pa sam specijalno bi zainteresiran za nju...«. Stoga se može uzeti kao sigurno da je kategorija »zastarjelo i nepotrebno« zaista u ovom slučaju samo subjektivna procjena Izabel Skokandić. Što je nju kvalificiralo za ocjenu »zastarjelosti i nepotrebnosti« knjiga, tj. autora što ću ih navesti, ostaje misterijom. Možda je ipak najbliže odgovoru o tome bio Milan Kangrga koji je za Izabel Skokandić rekao ne samo to da je njen postupak proustaški orijentiran, nego i to da se pokazala neobrazovanom za posao što ga obavlja. Prema naslovima što se nalaze na popisu, u »zastarjele i nepotrebne« po sudu, ukusu, poznavanju literature ili tek nadahnuću Izabel Skokandić, spadaju knjige A. Fransa, L. Tolstoja, A. Tolstoja, Gogolja, Ljermontova, Pirandela, Zole, Voltera, Molijera, Gorkog, Merimea, Lindgrema, Tvena, Londona, Sjenkijeveća, Sinklera, Verna..., zatim od naših »stranaca« knjige Čopića, Samokovlije, Nušića, Domanovića, Cankara, Seliškara, Bevca, Zmaja, D. Maksimović, Radičevića, Skerlića, a od »hrvatskih pisaca«: Skoti, Hitrec, Ivančan, Oblak, Barković, Cesarec (njegova Izabrana djela ovdje su zaista simboličan izraz Cesarčeve sudbine: ustaše ga streljali, a »novodemokrati« njegova djela u smeće bacaju!), Brlić-Mažuranić, Dončević, Martić, ali i dragocjene knjige iz područja društvenih znanosti i publicistike.

rabotat i zarađivat.«) i napomene o poskupljenju knjige radi uvođenja PDV-a... slijedi dio koji je za naša razmatranja važan:

- Nego jeli znaš koja je novitad?

- U našen su ti se gradu niki dan svertile petegule i šporkacjuni s librima. Počeli su hi destrigavat i bacat u škovace. Niki dan hi je čejad kupila na kontejneru doli na rivi. Pribirali su i nosili doma. Sedamdesetak libri. Imali su timbar od knjižnice. *Govoru da su to ona furešta izdanja na ekavici i ćirilici što hi u noven dobu triba škartat.* Drugi šotaju da je bilo i domaćih rvatskih izdanja. Sve skupa jedan pun kontejner. Kruno je u njemu naša i svoj libar što ga je bi pokloni knjižnici, pa ga je čapa strepit. Ni lipo svoj dar nač u škovacama.

- U knjižnici parlaju *da ti libri više ne vride* i da su hi nakon revizije knjižnog fonda izdvojili jerbo su samo zapačavali policjun. Nudili su hi drugim knjižnicama ali hi niko ni hti vazest. Najviše hi je od Sarajevskoga izdanja i to *dičje literature*. Zapačavale su puno mista pa hi je tribalo destrigat. Insoma, jednega su jutra osvanule na Kokojevicu. *Govore da to ni prvi put nego da su i ranije libri završavali na oven našen smetlišu.* U škovacama su našli i našu Ivanu Brlić Mažuranić i njezinoga Šegrtu Hlapića, Andrića, Krležu, Braću Grimm, Karla Maya... *ali sve to na ćirilici.*

- To ti je cenzura. Neka je gruba rič, ali moralo je doć vrime reč u našen jeziku popu da je pop a bobu da je bob. *Jerbo su nas bili zaludili i destrigali s onim jezičnim gemištima.* Toliko su nas bili opili da se još nismo rastriznili, pa i u najbojoj namjeri falijemo i činimo kernovala od našega lipe rvatskega jezika. *Zato smo se po meni tribali destrigat onih gemiš libara.*

- Jee... Todore u pravu si, *mi smo mogli to malo elegantnije učinit a ne poč bacat libre u škovace.* Ni lipo čut i vonja na nika gruba vrimenta. A ni to bi red ni kulturno. Jerbo nisu libri gnjile patate, stari špaheri i druga starudija za škovace. Libri su libri, ma na kojien jeziku da jesu. Ako više nisu vajali tribalo hi je poklonit stranim knjižnicama, u Bosnu, Sloveniju, Srbiju. Sve je bilo boje od ovih peteguli i šporkacjunih. (kurziv A. L.)

Zanemarimo ovdje njegov otpor tome da »činimo kernovala od našega lipe rvatskega jezika«, ³¹¹ kao i »detalj« koji lako promakne: »da su i ranije libri završavali na oven našen smetlišu« (zaista je toga bilo – jedan mi je profesor pokazao knjige koje je uzeo iz dva kontejnera za smeće krcata knjigama iz biblioteke Industrijske škole, otprilike u isto vrijeme kad je »čišćena« i Gradska knjižnica). Na Petkovićeve formulacije nije bilo reakcija samo zato jer su one točno izrazile ono što se u Korčuli htjelo, što se pripremalo, a bilo u suglasnosti i s onim što je bilo općenito prisutno u Hrvatskoj 1990-ih. Korčulanski slučaj nije bio nikakav »eksces«, nikakav »izoliran postupak«, nego samo primjer općeprisutne politike

³¹¹ Svatko će se u najmanju ruku nasmiјati ovoj lakrdiji: treba micati knjige-jezične gemište, da se to ne dogodi i s »lipim rvatskim jezikom«, ali nije to Petkovićev jedini članku u kojem je iskazao svoje »razumjevanje« za čišćenja fonda korčulanske Knjižnice od nepoćudne literature. U članku »Škojarska čakula. Haški pržun« (»Slobodna Dalmacija« 20. 9. 1999.) opet se dotiče te teme u povodu sudskog procesa M. Kangrgi. Uz pokušaje neodmjerenog izrugivanja, ipak mi se čini važnijim to što iznosi neistine o knjižnom fondu Knjižnice i postupcima revizije i »otpisa« ne bi li opravdao svoje odobravanje čišćenja knjižnice »u režiji« Izabel Skokandić. Njegovi se članci o »bibliotečnoj sramoti Korčule« mogu bez ikakva ustručavanja ubrojiti u korpus »jezika mržnje« o čemu su pisali Darko Hudelist (»Novinari pod šljemom. O nekim tendencijama u hrvatskom novinarstvu za vrijeme obrambenog rata 1991/1992.«, Globus, Zagreb, 1992.) i Pero Jurišin, »Kolege širitelji govora mržnje«, »Novinar«, broj 8/9, 2007., ali i brojni drugi autori (vidjeti u »Novinar«, broj 3/4, 2008.)

isključivosti. U tome treba tražiti razloge žestokih obrana tog postupka i prešutnog podržavanja i nesakcioniranja »bacačice knjiga«.

Nastojanje da se uništavanje knjiga prikrije, zataška ili na bilo koji način skrije pokazuje stav Željana Petkovića da »smo mogli to malo elegantnije učiniti a ne poč bacat libre u škovace«.

Preko HINA-e, Ministarstvo kulture se 6. 4. 1998. oglasilo stavom da je neprimjereni postupak s knjigama (u Korčuli) iznimka, a ne pravilo, a Upravni odjel za društvene djelatnosti Županije 27. 10. 1999. se »očitovalo« o »slučaju Korčula« izjavom Gašpara Bjelopere:

»Slijedom izloženog, držimo da se je usprkos svim poteškoćama, eliminiranje otpisanih knjiga moglo i moralo obaviti na jedan primjereniji način, a ne bacanjem knjiga u kontejner za smeće koji je dostupan svima jer se nalazi na javnom mjestu, poglavito kad se takav čin mogao ispolitizirati i pretvoriti u aferu što se i dogodilo. Utoliko se ovakav postupak vršiteljice dužnosti ravnatelja ukazuje kao značajan propust. Tome valja pridodati i činjenicu da su revizija i otpis, neovisno o njenoj stvarnoj opravdanosti, ipak izvršeni bez valjanih zapisnika o tome pa se to može smatrati ozbiljnim formalnim propustom. Ovo bez obzira što imenovani članovi komisije nisu htjeli sudjelovati u postupku revizije i otpisa iako nisu imali opravdanih razloga za to i što su time možebitno kršili svoje radne obaveze.

Osim narečenog, ovim činom se je stvorila jedna situacija koja se naknadno nije mogla ispraviti ili ublažiti jer su bačene knjige otišle u nepovrat.

O ovome smo, dopisom Klasa:612-01/98-01/09, Ur. broj: 2117-03/1-99-5 od 16. veljače 1998. godine pisano izvijestili Ministarstvo, sukladno njihovom narečenom zahtjevu. Nakon toga, Ministarstvo se više ni na koji način nije obraćalo ovom županijskom Uredu u svezi s ovim slučajem.«³¹²

Ima još »briljantnih« tvrdnji u Bjeloperinom iskazu, a za razumijevanje tadašnje atmosfere beskrupuloznih neistina je i tvrdnja da dvije bibliotekarke »nisu htjele sudjelovati u postupku revizije i otpisa«.³¹³

Nije sporno uništavanje knjiga, nije sporno nepoštivanje profesionalnih uzusa ili pravila, nije sporno ni nepoštivanje pozitivnih propisa, nego se prigovara da se sve to moglo učiniti elegantnije i prikrivenije, da bi se izbjegle »političke konotacije događaja«. Licemjerje dostojno »duha politike« koja je dominirala u Hrvatskoj 1990-ih.

Ništa od ovoga nije spomenuto u Izvještaju Radne grupe HKD-a. Štoviše. Radna grupa je uzela »zdravo za gotovo« frazu o tome da su odstranjeni »samo

³¹² I ovaj se iskaz Gašpara Bjelopere, uz brojne druge dokumente, kao prilog nalazi u elaboratu: Ante Lešaja, »Analiza dokumenta: Presuda u predmetu 'Djevojčica sa žigicama'«, Korčula, siječanj 2003. Elaborat se nalazi u Zavičajnoj zbirci »Korčulanea« Gradske knjižnice Korčula.

³¹³ To da pročelnik Županijskog ureda kategorički izjavi za nekoga da je »bez razloga kršio radnu obavezu« moglo je biti zgodna prilika da se Gradska knjižnica očisti i od bibliotekarki koje su im svojim savjesnim radom i profesionalnim odnosom prema poslu bile smetnja i da se tako osigura nesmetani nastavak procesa čišćenja fonda. »...Apsolutno nije istina da smo odbile učestvovati u poslovima revizije i otpisa...«, ogorčene su bibliotekarke

duplikati»³¹⁴, »uglavnom slikovnice«. Ni Marica Šapro-Ficović u svom »demaršu« HKD-u povodom tog Izvještaja ne govori o tome, nego gorljivo uzima u zaštitu Izabel Skokandić, kao što se nije oglasila ni kad je Željko Petković napisao ono što je napisao.

Ali vratimo se »sadržaju otpisanih knjiga«. Osim puka dva popisa »otpisanih« naslova Izabel Skokandić se nigdje nije jasno izjasnila o sadržaju otpisanih knjiga (»bilo je oko 400 knjiga, uglavnom slikovnice«). Prema analizi oba popisa, a uvažavajući klasifikaciju za svaku knjigu koja je u njima navedena, proizlazi da je naslova iz dječje književnosti (D) bilo u popisu »oštećenih i dotrajalih« 16, a u popisu »zastarjele i nepotrebne« 139; naslova »mala knjiga« (M), (između (D) i Slikovnica) bilo je 22 i 2; naslova iz književnosti za mlade (O), (V–VIII razred osn. škole), bilo je 25 i 147 naslova; slikovnica (S) bilo je 23 i 3. Zbrojimo li naslove iz kategorija (M) i (S) to bi bilo ukupno 45 i 5 naslova, ili oko 9% od ukupnog broja otpisanih naslova iz oba popisa (557). »Ceh su platile« dječja književnost (D) i književnost za mlade (O). A tu se dogodilo da je po kriteriju »oštećenosti i dotrajalosti« otpisan 41 naslov, a po osnovi »zastarjelosti i nepotrebnosti« 286 naslova (oko 51% od ukupnog broja) – što jasno govori o higijeničarskoj usmjerenosti naše čuvene »Djevojčice sa žigicama«.³¹⁵

Ali ako Izabel Skokandić nije smatrala potrebnim davati objašnjenja o tome koja se vrsta knjiga otpisivala, toga se posla svojski prihvatila Alena Fazinić. U nastojanju da opravda ono što je učinjeno (»bacanje knjiga u kontejner za smeće«) ona na nekoliko sjednica Gradskog vijeća o tome iznosi različite, ali svaki put apologetski intonirane ocjene. Evo nekoliko tih ocjena:

- »...A knjige koje su ovdje nisu spaljivane, nego su bacane, bile su upravo i jedino dječje knjige.«
- »...radi (se) o, uglavnom, knjigama za djecu, dakle školskoj lektiri ili čak onoj za predškolsku djecu, slikovnicama.«
- »I ja vas pitam, kolege vječnici, da li vi želite da vaša, odnosno vaša djeca vjerojatno ni neznaju ćirilicu, da li baš mislite da je moraju naučiti da bi se služili tim knjigama, ili da bi im trebalo dati u ruke knjige koje su pisane saveznim jezikom, pa da se nauče što je to, recimo, tačka da govore, ili da govore zapeta ili

³¹⁴ U nekoliko je navrata korištena tvrdnja da su od svakog otpisanog naslova zadržani barem po jedan ili dva primjerka. O tome će posebno biti riječ u trećem dijelu knjige (jer se i Sud na to poziva), pa ću zato ovdje navesti najosnovniju informaciju. Utrošio sam znatno vrijeme uspoređujući dva spomenuta popisa otpisanih i u smeće bačenih knjiga sa zapisima u Gradskoj knjižnici: najprije tzv. papirnatim, a zatim i elektronskim katalogom i s inventarskim knjigama. Uz sve manjkavosti u spomenutim izvorima, pa stoga i uz stanovite rezerve, moje istraživanje je pokazalo (uz veliku vjerojatnost, ili signifikantnost, kako bi to statističari rekli) da od većine naslova iz dva popisa nije ostao nikakav »duplikat«, premda uz imena nekih (ali ne svih) autora postoje naslovi drugih njihovih djela.

³¹⁵ Popisi su dani kao prilog u elaboratu: Ante Lešaja, »Analiza dokumenta: Presuda u predmetu 'Djevojčica sa žigicama'«, Korčula, siječanj 2003. Analiza dva popisa nalazi se na str. 47.

da govore, da nauče riječi kao što je sirće, ili kao što je sulundar, možda to vi ni ne znate što je to, ja sam nažalost završila školu osnovnu u Srbiji, znam jako dobro taj jezik i tako dalje, pa recimo zejtin i mnoge druge riječi. To su riječi u tim knjigama koje su završile u kontejnerima. Mislim da nitko od vas takve knjige ne bi dao svojoj djeci.«

Dodala je i da je od 1990. do 1992. u biblioteku ušlo mnoštvo političke literature bivših društveno-političkih organizacija, a uz to i »cijela Vojna pošta, vrlo interesantne knjige o tome kako se hrane vojnici, što trebaju jesti, kako im se kuha i tako dalje... a ima ih oko 10.000 takvih knjiga...«

A ova su njena tumačenja (od kojih donosim zaista samo mali dio) bila u funkciji obrane njenog prijedloga da se za ravnateljicu izabere Izabel Skokandić, dotadašnja v. d. ravnateljica: »...jer je učinila čitav niz zahvata koje do sada nisu bile učinjene... jer je krenula dalje...«

Tom se njenom prijedlogu, i obrazloženju, suprotstavio vjećnik Aljoša Milat:

»Uvažena gospođa Fazinić je sada obrazlažući svoj prijedlog za gospođu Skokandić navela da je gospođa Skokandić poduzela i niz novih koraka koji do tada nisu zabilježeni u radu Knjižnice. I mi smijemo stvarno konstatirati da je na štetu ugleda cijeloga našega grada, cijeloga otoka, pa i cijele naše domovine gospođa Skokandić uvela nekoliko novina u rad knjižnice, koje su zabilježene i u domaćem i u svjetskom tisku, u medijima kako hrvatskim, tako i u svjetskim. Riječ je o aferama sa spaljivanjem knjiga, sa čišćenjem knjižnog fonda koji se godinama prikupljao... Riječ je samo o tome da se moramo usprotiviti takovim novostima u vođenju gradskih knjižnica, knjižnica uopće, vođenja arhiva... i stog nam se prijedlog gospođe Fazinić čini neprihvatljivim...«

A onda slijedi i još jedna »biser izjava« vjećnika (HDZ) Sretana Tvrdeića koji je podržao i ono što je rekla A. Fazinić, ali i ono što je radila Izabel Skokandić:

»Ovdje se spominje to spaljivanje knjiga, međutim od određenih vjećnika sam čuo koje su to sve knjige spaljene i meni je posebno drago da su spaljene sve te knjige koje su pisane, a prvenstveno, to jest ne zna gdje je stavljeno i na ćirilici... Mislim da li će nama svjetski mediji odrediti što ćemo mi čitati i da li moramo i dalje čitati na ćirilici, to neka oni uzmu za sebe i neka čitaju. A ja bi toj gospođi Elizabeti, evo ovdje pučki reka da joj bog ruke blagoslovi što te knjige, a što se baš tiče ćirilice ni prije uklonila.«

Na ovu je izjavu opet reagirao Aljoša Milat:

»Jer je sramota to što ste rekli, ja se sramim što sam bio u ovoj prostoriji dok se je to govorilo... I stoga me začudio stav gospođe Fazinić kad je malo prije govorila i izrugivala se s tim jezikom.... Mislim da bi bilo najbolje da se neke izjave koje su ovdje iskazane povuku, jer nam mogu donijeti samo dalju sramotu nama kao Vijeću, kao timu, kao kolektivu, nama kao gradu, a ako hoćemo i nama kao narodu i gledanju stranaca na nivo naše kulture. Mene je još jednom sram zbog toga što se je u Korčuli knjige spaljivalo. Nije istina da je hrvatski filozof i sociolog Kangrga jedini pisao o spaljivanju knjiga. Mislim da je kronološki gledano najvjerojatnije on pisao čak i posljednji, prvi su napisi došli od strane novinara istražitelja, nikakvih poznatih filozofskih ili socioloških imena iz nekih prošlih ili pretpošlih razdoblja i tako dalje. Prema tome mislim da je riječ o događaju kojega treba sa puno ozbiljnosti sagle-

dati, reći: jest, u Korčuli su se knjige spaljivale, u Korčuli su se knjige bacale na način koji je bio skandalozan, koji se tek kasnije pokušao verificirati, djelomično verificirati i tako dalje, ali ga to ničim ne može opravdati.«

Naravno da je A. Fazinić reagirala tvrdnjom da nije ismijavala srpski jezik, ali je nastavila s osnovnom tezom o prirodi knjiga koje su bačene i ispravnosti toga, pa je čak rekla: »Nikad gospođa Skokandić ni jednu knjigu nije bacila«. ³¹⁶

Taj je polemički okršaj u povodu izbora ravnatelja Gradske knjižnice opisao i već spominjani lokalni novinar Željko Petković (»Tajnim glasovanjem – Izabel Skokandić«, »Slobodna Dalmacija«, 6. 2. 1999.).

Ni Radna grupa HKD-a u svom Izvještaju, ali ni Marica Šapro-Ficović u svom »demaršu« ne spominju tu javno opisanu raspravu na sjednici Gradskog vijeća!

U svoj toj faktografskoj rašomonijadi u izjavama Alene Fazinić – gdje nema pouzdanosti ni o broju, ni o sadržaju otpisa, a kaže se da knjige jesu bačene, pa da knjige nisu bačene, pa da je sve obavljeno »po zakonu«, i još k tome uz terminološku zbrku (revizija, otpis) – strši minhauzenovsku laž o 10.000 knjiga preuzetih iz kasarne JNA. Da se našalim, ispada da je korčulanska kasarna JNA, po količini knjižnog fonda, bila svojevrstni institut, samo eto Korčulani to nisu ni znali. Stvarnost je sasvim drugačija. ³¹⁷ Po izričitom nalogu tadašnjeg IV Skupštine općine Korčula iz Kasarne je preuzeta samo tzv. »civilna literatura«, a ta se sastojala mahom od beletristike (s brojnim, primjerice, svescima edicije MH »Sto godina hrvatske književnosti«, ali i mnoštvom beletristike na većini jezika narodnosti Jugoslavije – mađarskom, albanskom itd., a ukoliko je kakvim slučajem neka knjiga »vojne naravi, primjerice o kuhanju« i zalutala – razlog je u tome što su prilikom preuzimanja kasarne pripadnici HV-a postupili prema cijeloj imovini, pa i prema knjigama doslovce barbarski – najveći su dio knjiga

³¹⁶ Dio intrigantnih izjava s ove sjednice Gradskog vijeća Korčula donio je »Feral Tribune« 1. 3. 1999. pod naslovom »Djevojčica sa žigicama« – i za to bio tužen i osuđen!

Samo dva tjedna nakon toga članka, književnik Robert Perišić je, iz uvida u ono što je sve izgovorila Alena Fazinić, napisao članak: »Uvod u jezičnu psihijatriju« (»Feral Tribune« 15. 3. 1999.) u kojem s pravom ukazuje na apsurdnost njenih stavova. »U nas bi trebalo ustanoviti jezičnu psihijatriju, jer jezične traume u Hrvata sežu duboko u djetinjstvo... Zato je zanimljiv prilog raspravi *Alene Fazinić*, članice Vijeća, koja je završila osnovnu školu i otuda vuče traume...« Navodeći njene riječi da je prvi jezik koji je govorila bio srpski, da se u Srbiji rodila i završila osnovnu školu... Perišić kaže: »Isuse, *Alena*, pa kako si izdržala? Kako je uopće od tebe ispala normalna osoba, kako nisi pošandreala?!... Evo, nažalost, u citiranom *Aleninom* iskazu, u više od pedeset riječi, teško bi opet bilo ijednu koja – nije srpska.« Treba pročitati ovaj izvrtni članak za razumjevanje sporova (o ćirilici i srpskom) u bibliotekarstvu.

³¹⁷ Citiram iz Zapisnika o primopredaji cjelokupne građe Mjesnoj zajednici Korčula (od 8. 12. 1992.), nakon što je Vojna pošta 6033 HRM Ploče zatražila povrat knjiga. Uzgred dodajem da je do 1994. godine 21 ustanova donirala knjige Gradskoj knjižnici Korčula, među kojima su i Ministarstvo kulture, Knjižnica »S.S. Kranjčević« i Bibliobus KGZ-a, HAZU, Ekonomski institut Zagreb, Državni zavod za statistiku, poduzeće Atlanticpaper... od većih, ali je bilo i dosta građana koji su donosili knjige. Procjena doniranih knjiga se kreće na oko 4.500 svezaka. I svi oni spadaju u »ustanove prošlog sustava«?!

porazbacali, izmješali, nogama izgazili, a brojne knjige i rastrgali), a količinski je to bilo »1.080 knjiga raznog uveza i formata te različitog pisma i sadržaja. Dio knjiga je u lošem stanju (uvez) i mnogi su naslovi u više primjeraka.« A knjiga koje su preuzete od »ustanova prošlog sustava«, kako ih je nazvala Alena Fazinić, moglo je biti najviše 300 svezaka, među njima su većim dijelom bile Enciklopedije JLZ, nađen je i Statut grada Korčule, i rijetko dostupna monografija o kiparu Ivi Lozici (kojega su strijeljali talijanski fašisti 1943., pa je to Gradskoj knjižnici poslužilo da u povodu pedeste godišnjice toga zločina, uz ostalu pribavljenu građu, priredi skromnu izložbu o njegovu djelu), a bilo je i dosta literature iz filozofije (sve izdanja zagrebačkog »Naprijeda«).

Najružnijom mi se u tom »križarskom pohodu« na nepoćudnu literaturu čini njena neskrivena netrpeljivost prema knjizi »Sjećanja jedne generacije. Grad Korčula 1900–1946«, Korčula, 1990. – jednom izvanredno kvalitetnom kolektivnom djelu (40 autora, 915 stranica), samo zato što mu kao izdavač figurira »Gradski odbor Udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Korčula«. Evo njene napomene o tome: »A političke knjige, izvolite u ona dva skladišta, što je rekao gospodin Skokandić Ivić, pogledati. Tamo su recimo, tamo ima oko dvjesti knjiga »Sjećanja jedne generacije«. Ja ne znam zašto je to tamo tih dvjesti knjiga završilo.«³¹⁸

Ne može se reći da joj dokumentacija iz rada Gradske knjižnice nije bila dostupna, a dostupna je i danas. Ili je obavila uvid u dokumentaciju pa svjesno i namjerno laže ili pak dokumentaciju nije ni pogledala pa pokazuje do koje je mjere bila temeljita u svom radu.

Svim tim »prenemaganjima«, netočnostima i neistinama cilj je bio samo i jedino instaliranje osobe koja će provoditi ono što su imali na umu, što su, uroñjeni u nacionalističku histeriju, htjeli politikantski provoditi »higijenu duha« čišćenjem od nepoćudnih knjiga i eventualno od nepoćudnih ljudi, u ovom slučaju

³¹⁸ Nakon što je knjiga predstavljena, distribuirana i prodavana, ostatak odštampanih primjeraka nalazio se u kancelariji Udruženja boraca. Tadašnji predsjednik Davor Kondenar je u dogovoru s ostalim članovima Udruženja (preostalo ih je bilo svega nekoliko živih) predložio Gradskoj knjižnici da preuzme taj ostatak. Knjiga je bila izvrsna dopuna Zavičajnoj zbirci, a s obzirom na kvalitetu izdanja mogla je poslužiti i za poklone, razmjenu itd. Kad je u listopadu 1992. godine otvoren novi prostor Gradske knjižnice, gostima iz Ministarstva, Regionalne matične službe, Knjižnica grada Zagreba poklonjeni su primjerci knjige. Nitko nije imao primjedaba na to, a nakon nekog vremena (nakon što su je pogledali, prelistali ili pročitali) nekolicina od onih koji su knjigu tada dobili izrazila je zadovoljstvo njenom kvalitetom. Htio bih reći: sam je Zvonko Letica, nakon dugogodišnjeg istraživačkog rada u NSB i Arhivima, rekonstruirao na 350 stranica, a na temelju uvida u dokumente, razdoblje historije grada Korčule od 1900. do 1941. Taj je prilog od prvorazredne vrijednosti. Spominjem još da je u radu na knjizi svojim prilogima učestvovao i dugogodišnji direktor Instituta za narodnu umjestnost u Zagrebu, profesor Zoran Palčok. Koliko mi je kao Korčulaninu, zainteresiranom za sve što se o Korčuli pisalo, poznato – nigdje nitko nije napisao negativnu, ili lošu ocjenu te knjige. Samo u mašti opterećenoj nekim drugim konsideracijama mogla je nastati za tu knjigu kvalifikacija da je to »politička knjiga«, valjda stoga što je u njoj obuhvaćeno i razdoblje od 1941. do 1946. godine, priljepiti politikantsku etiketu i tako dezavuirati višegodišnji, čestiti rad četrdeset sugrađana i suradnika na knjizi.

od dvije korčulanske bibliotekarke koje se nisu dale uvući u to »vrzino kolo« U pitanju je bio sraz dva shvaćanja o načinu obavljanja javnih poslova. Tako je bilo posvuda u Hrvatskoj 1990-ih, a anatomija »slučaja Korčula« pokazuje primjerom kako je tragikomično sve to izgledalo.

Uvid u ono što se događalo 1999. godine dozvoljava mi da se ukratko osvrnem na sličnom događaju iz polovine 2000. godine.

Na sjednici Gradskog vijeća (11. 5. 2000.) godina vjećnik Svemir Vilović postavio je pitanje o postupku, koji je postao u Korčuli poznat kao »seljenje knjiga«: o kojim se knjigama radi, gdje su i zašto preseljene. Na njegovo je pitanje odgovorila članica Poglavarstva Alena Fazinić, a od Izabel Skokandić, ravnateljice Gradske knjižnice, nije se čulo ni glasa o tome.

Ukratko o tome što je to »seljenje knjiga«. Preseljenjem u novi prostor, krajem 1992. je dio knjižnog fonda ostao uredno odložen na policama u starom prostoru, koji je tako postao depo Gradske knjižnice. Novo Poglavarstvo je odmah po ustoličenju, polovinom 1993. godine odlučilo prenamjeniti taj prostor i u njega na postojeće police smjestiti građu Arhiva koja je godinama bila odložena, neuređena i zapuštena u krajnje nepovoljnom prostoru Gradskog muzeja... Prostor depoa je »po naređenju« oduzet Gradskoj knjižnici, a knjige su smještene, mahom u kartonskim kutijama u dva mala sobička »Doma kulture« – toliko prenatrpana da se na jedvite jade u njih ulazilo. A onda su još odlučili jedan od tih sobičaka iznajmiti privatniku. Knjige je, dakle, trebalo iseliti. Zapakirane su u kartonske kutije i smještene u jednu privatnu kuću u Žrnovu, selu udaljenom oko tri kilometra. Izrađen je i popis »preseljenih knjiga« i ako je po njemu suditi, radilo se o 4.464 stavke, a uz svaku je bilo navedeno i porijeklo³¹⁹.

U vezi s tim preseljenjem nastala je svojevrсна uzbuna jer je način i mjesto

³¹⁹ Svi podaci o »seljenju knjiga« nalaze se u: »Narodna knjižnica općine Korčula/Gradska knjižnica Korčula 1990. – 1994. – građa«, Korčula, 2005. Tamo je i analiza popisa »preseljenih knjiga« s naslovom: »Bilješka uz 'Popis neinventariziranih knjiga koje se nalaze u depou Gradske knjižnice'« (datum »Bilješke...«: 22. 5. 2000.) Iz nje je postalo vidljivo (približno, dakako) koliki je broj knjiga od »ustanova prošloga sustava« ušao u fond Knjižnice. Evo toga dijela analize:

a) Od ukupnog broja navedenih naslova, 4.464 stavke, 44% je s oznakom nekog od imena pod kojima je djelovala Gradska knjižnica u ranijim razdobljima (Kotarska, Narodna, Općinska, Radničkog sveučilišta) – i brojevi tih naslova su zaokruženi olovkom (O); treba upozoriti da postoje i neki izuzeci od toga, ali ih je mali broj;

b) Od preostalih 56% naslova, koji ne spadaju u grupu navedenu u prethodnom stavku, građa je prema naznačenom izvoru ili porijeklu raspoređena ovako: »1) od Sindikata (različitih naziva) – 42 naslova; 2) od Kotarskog NOO – 7 naslova; 3) od Socijalističkog saveza – 3 naslova; 4) od Saveza socijalista (teško je reći je li to Soc. savez) – 31 naslov; 5) od Saveza komunista – 26 naslova; 6) od Vojnog garnizona (javljaju se tri-četiri, najviše Šibenik) – 98 naslova; 7) od Američke ambasade – 3 naslova; 8) od Doma zdravlja – 14 naslova. Sveukupno 224 naslova, odnosno to čini 9% od ukupno 2494 naslova koji nisu zaokruženi (ne smatraju se, pretpostavljam, vlasništvom Gradske knjižnice);«

Eto na što spade »10.000 knjiga iz Kasarne JNA«, a nije ni »subverzivna literatura ustanova prošloga sustava« potocima tekla u Gradsku knjižnicu.

»preseljenja« bio zapravo perfidno izvedeno kao »nastavak« bacanja knjiga u kontejner za smeće.

Obaviješteni su i HKD, Ministarstvo kulture i Županijske službe, ali bez ikakva rezultata! Poglavarstvo (Alena Fazinić) i operativni izvršilac »njihovih vizija« (Izabel Skokandić) ustrajali su u tom naumu i postigli što su htjeli. Naime, kad je 2001. godine izabrana nova ravnateljica (Milojka Skokandić) i kad su knjige iz Žrnova vraćene i smještene u prostor novog depoa, konstatirano je da je najveći dio »preseljene građe« bio uništen. Evo o tome navoda iz Izvještaja o radu Gradske knjižnice u 2005. godini:

»Stvarno stanje fonda 31. prosinca 2005. godine. Nakon što je početkom 2005. godine sređena dokumentacija o provedenoj reviziji i otpisu knjižnične građe iz 2004., moguće je utvrditi stvarno stanje fonda. Otpisano je ukupno 4.359 sv. knjižne građe čija ukupna procijenjena vrijednost iznosi 67.853 kn i 12 kom. videokazeta čija ukupna vrijednost iznosi 905 kn.«

Slijede brojevi o fondu koji Knjižnica, nakon »provedene revizije i otpisa posjeduje«, a zatim i Napomena:

U novi skladišni prostor smjestila se sva građa iz dosadašnjih skladišnih prostora Knjižnice, te građa izlučena iz redovnog fonda nakon revizije. Nakon pregleda deponirane građe i uz prethodno stručno mišljenje Matične službe za narodne knjižnice u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, odlučeno je zbog iznimno lošeg fizičkog stanja, otpisati veći dio neinventarizirane građe i dalje s njom postupati kao i s ostalom otpisanom građom nakon provedene revizije. Spomenuta građa, od oko 5.000 sv. starog fonda i poklonjena, uništena je u čestim selidbama knjižnice i dugogodišnjem smještaju u neprikladnim skladišnim prostorima (osobito građa preseljena iz privatne kuće obitelji Duhović u Žrnovu): Od ove neupisane knjižne građe izdvojeno je oko 1.000 sv. fizički u dobrom stanju i smješteno na police u skladištu. Građa će tijekom 2006. godine biti popisana, a o količini one građe koja će se inventarizirati i pridodati cjelokupnom fondu, odlučit će se u skladu s potrebama i zahtjevima korisnika i stručnom procjenom njene vrijednosti za popunjavanje knjižnog fonda.«³²⁰

Dakle, faktički je oko 80% tzv. »seljenih knjiga« trebalo otpisati. Eto, tako je izgledalo ostvarivanje »njihove vizije«! Umjesno je ovdje dodati da je s promjenom Poglavarstva (2001. godine), odlaskom »vizionara« kao što su Marko Buzolić i Alena Fazinić, tuti quanti, odlaskom Izabel Skokandić (»Djevojčice sa žigicama« ili »bacačice knjiga u kontejner za smeće«) s mjesta ravnateljice, Gradska je knjižnica (najprije s ravnateljicom Milojkom Skokandić, od 2001.–2005., a zatim Tajanom Grbin, od 2005. pa nadalje...) ponovno počela s normalnim, rekao bih čak uzorno vođenim, radom – ne samo što je priskrbljen novi, bolji prostor, nego je i redoviti rad (inventarske knjige, katalogizacija...) sređen, a pritom je pokrenuta i izdavačka djelatnost Knjižnice. Zaista uzorno! Trebalo je dakle izdržati deset godina brutalnih intervencija u rad Knjižnice, pokušaja da se eliminiraju vrijedne i savjesne bibliotekarke, deset godina uništavanja »nepo-

³²⁰ Gradska knjižnica Ivan Vidali Korčula, »Izvješće o radu u 2005. godini«, Korčula, veljača 2006., str. 10

ćudne« knjižne građe, neistina i obmanjivanje javnosti uz žalostan pasivan stav nadležnih prema toj kulturnoj sramoti.

Vratimo se, međutim, tvrdnjama sa sjednice Gradskog vijeća iz svibnja 2000. Ostavimo po strani spor oko jednog od tamo pokrenutih pitanja (zbirka građe Iva Jeričevića), jer bi to tražilo veliki prostor,³²¹ i zadržimo se na generalnoj ocjeni problema. Na pitanje o uništavanju knjiga »preseljenjem dijela fonda« Alena Fazinić je, uz ostalo, izjavila:³²²

»U tu Knjižnicu su ušle, u korčulansku, ja to govorim o ovoj korčulanskoj, ove druge me ne interesiraju u ovom trenutku, su ušle knjige, koje su do tada bile u toj Knjižnici koje su se nalazile u Šilovića domu i došle su i neke donacije koje su imale svoje ime i prezime, zapravo onaj dio koji ih je dao znalo se ime, uglavnom su to bile obitelji i te su dobile. Ili su same dale popis knjiga, ili su dobile popis knjiga koje su dale. Međutim, u to vrijeme 91. i 92. godine su u tu Knjižnicu ušle i neke knjige kojih su se očigledno otarasili, najbolje ili odložili, privremeno ili trajno ja sad to ne znam. Neke društveno-političke organizacije i Vojarna korčulanska. Ne radi se o dvije, tri knjige, radi se o nekoliko tisuća knjiga, jedno 3.000 knjiga, uglavnom ideološkog sadržaja, na kojima su pečati tih dosadašnjih vlasnika. Međutim, oni nikad nisu dali ne samo popis knjiga, niti broj knjiga koje su dali, nego nego naprosto se to odložilo u skladište, dakle stajalo je nepopisano, neevidentirano, zapravo bez podatka tko je dao, ali se na knjigama ipak vidi čije su, pa ja kažem od vojarne, od Socijalističkog saveza, od Saveza komunista, od Doma zdravlja i tako dalje... Ali su ipak popisane i ove zime, budući da je gospodin Šegedin Ive tražio jedan prostor za svoj rad, Poglavarstvo je odlučilo... to prenijeti negdje u neko drugo privremeno skladište...

No prije nego što prijedem sad na ovaj zadnji dio o bacanju knjiga u kontejner. Bačeno je 500 knjiga, 511, popis postoji... U otpis idu one knjige koje su uništene, upropaštene, masne, bez stranica, bez korica i tako dalje, a koje nisu, nemaju nikakvu povijesnu vrijednost je li. Mi danas znamo da povijesnu vrijednost uglavnom imaju još knjige XIX stoljeća i neka raritetna izdanja XX stoljeća. U otpis, dakle otpisane knjige, ove koje su bile rađene po komisijski, dakle četiri knjižničarke su radile taj popis, su ušle knjige uglavnom, ne uglavnom, nego jedino knjige dječje lektire... To je bilo oko 250 knjiga. Za onih drugih 250 otpisanih knjiga, revidiranih knjiga, to su knjige kao takve opet koje se dugo ne čitaju, ne upotrebljavaju ili koje su u duplikatu ili triplikatu, pa da tamo jedna stoji u knjižnici, a druge ukoliko ih previše ima se otpisuju, se revidiraju i nude se drugim knjižnicama. I to je napravljeno. Gospođa tadašnja direktorica i sadašnja direktorica, gospođa Izabel, je ponudila te knjige, dakle te revidirane knjige, njih oko 250, ponudila je onoj službi koja je nadležna, a to je matična knjižnica u Dubrovniku, ponudila je, iako nije morala, i Knjižnici narodnoj u Splitu i čak u Zagrebu, Zagrebačkim knjižnicama. Nitko od njih nije htio te knjige preuzeti, jer se radi opet o lektiri školskoj, lektiri na ćirilici, lektiri na ekavici, knjigama koje nemaju nikakvu naročitu vrijednost i koje više manje sve te Knjižnice imaju. Osim toga čak naša Knjižnica od svih tih primjeraka ima u svom depou ili čak na samim policama po jednu ili dvije knjige. Knjige su

³²¹ Građa o tome, prepiska Svemira Vilovića s Ministarstvom kulture, Tajanom Grbin, Ivom Jeričevićem, Antom Lešajom, zatim »koloritna« i »stručna« ekspertiza I. Oreškovića, tadanjeg direktora Dubrovačkog arhiva, kao i zapisnik o građi Iva Jeričevića – nalazi se cijela u zbirci: »Narodna knjižnica općine Korčula/Gradska knjižnica Korčula 1990. – 1994. godine – građa«, Korčula, 2005.

³²² Zapisnik sjednice Gradskog vijeća Korčula 11. 5. 2000. godine.

završile u kontejner, moram reći da su, ne pismeno dakako, ali usmeno su to gospođi rekli, pa najbolje je u stari papir. No o tom potom.«

U ovoj papazjaniji od »objašnjenja« Alene Fazinić ipak se naziru opet iste neistine: netočan iskaz broja otpisanih knjiga, tvrdnja da su bile samo i isključivo dječje knjige, da je »netko gospođi usmeno«, a »ne pismeno dakako«, rekao da knjige baci u kontejner ili »najbolje je u stari papir«, o tome da za svaku od »otpisanih«, tj u kontejner bačenih knjiga postoji »duplikat ili triplikat«, neistina o broju bibliotekarki koje da su radile popis (postoji priznanje o tome tko je i zašto odlučio o »preseljenju knjiga«. A čak komično zvuči njena bahatost da proglasi koje knjige imaju »povijesnu vrijednost« (»mi danas znamo« – tko to »mi«?). A 10.000 knjiga je postalo 3.000 knjiga. A što se tiče tvrdnje da je Izabel Skokandić ponudila knjige i Knjižnicama grada Zagreba, nije to bilo baš tako kako je protumačila Alena Fazinić. Evo što mi je na završetku pisma od 3. 6. 2002. o toj ponudi rekla Maja Lalić, bibliotekarka s dugogodišnjim iskustvom na poslovima revizije, otpisa i zaštite knjižne građe u Matičnoj službi KGZ-a:³²³

»Zaključak: 1. Popisi knjiga nisu napravljeni po pravilima struke. 2. Nije istina, da nisam imala primjedbe na neuređan popis otpisane građe. 3. Nisam odbila knjige s popisa /niti prihvatila/, jer knjižnica gdje radim nije matična Korčulanskoj knjižnici. 4. Mislim da sam kolegicu I. Skokandić upozorila, da svakako pročita tada Pravilnik o matičnim službama i matičnosti. 5. Popis otpisanih knjiga poslan je putem pošte, a s kolegicom I. Skokandić razgovarala sam telefonski. 6. Jedino na kraju mogu izraziti žaljenje, da takve osobe obavljaju dužnost ravnatelja jedne javne knjižnice, iz čega su proizašle sve ove nevolje, neprofesionalan odnos prema poslu, nepoštivanje Zakona, pravilnika, uputa iz naše knjižničarske struke. 7. Smatram (što se tiče Knjižnice u Korčuli), da je trebalo mnogo ranije reagirati, od strane knjižničara i Hrvatskog knjižničarskog društva: Ovako se cijeli problem vremenski rasteže, »vuče« po novinama.«

Svakom bibliotekaru je poznato da se popisi otpisanih knjiga najprije šalju nadležnoj matičnoj službi (knjižnici), a nakon njihovog odgovora središnjoj matičnoj službi (NSB), a ta je u ovom slučaju potpuno zaobidena. Tek nakon njihovog odgovora može se ići u nuđenje drugima.

Ovaj primjer iz Korčule (arbitriranje Alene Fazinić i njeno mješanje u rad Gradske knjižnice, da ne govorim o neetičnosti postupaka Izabel Skokandić)

³²³ Istražujući »slučaj Korčula«, suočio sam se s ponovljenim napomenama Izabel Skokandić i Alene Fazinić da nitko nije imao primjedaba na izrađene i poslane popise otpisanih knjiga. To mi je bilo krajnje sumnjivo, naročito nakon upoznavanja s višekratno kritičkim stavom voditeljice županijske Matične službe o nezakonitosti postupka revizije i otpisa. Zato sam se obratio voditeljici Matične službe KGZ-a, Tatjani Nebesny, s molbom da mi objasne što je bilo s upućenim im popisima i kakav je bio njihov stav. Kako mi nije odgovorila, bio sam slobodan obratiti se specijalisti za to područje, bibliotekarki Maji Lalić, jer sam pretpostavio da je ona za te popise morala znati. Poslao sam joj pismo (premda nisam bio siguran da još uvijek tamo radi) i bio ugodno iznenađen kad sam samo nekoliko dana kasnije dobio njen jasan odgovor: smatrala je postupak I. Skokandić krajnje neprofesionalnim u svakom pogledu. Zahvalio sam joj na pismu. Za mene je njena ocjena bila od posebne važnosti, jer je Maja Lalić glavninu svog bibliotekarskog angažmana posvetila upravo području revizije, otpisa i zaštite knjižne građe.

može poslužiti bibliotekarskoj zajednici kao snažan argument u borbi za uspostavljanje profesionalnog statusa struke, kao argument za snažan otpor političkim ili politikantskim (u pravilu i neznačajnim) intervencijama u bibliotekarstvo, za autonomiju bibliotekarstva, ali i kao snažan argument da se u svojim redovima striktno insistira na profesionalizmu i etičkom kodeksu, uključujući i sankcioniranje onih koji se toga ne pridržavaju. I upravo tim poukama, »slučaj Korčula« prelazi značenje jednog minornog primjera i cjelinom svega što se događalo ukazuje na akutne probleme bibliotekarstva u cjelini.

5. Čišćenje školskih knjižnica

Slavna dva »Napatka...« nastala polovinom 1992., od kojih je jedan »povučen«, a drugi ga sasvim uspješno zamjenio u promoviranju duha isključivosti te čuvena Saborska rasprava o udžbenicima obilježili su sve primjere uništavanja knjiga u školskim knjižnicama. Trebalo je »iščupati korov«, kako je to lijepo objasnio jedan od govornika u tadašnjoj saborskoj raspravi. Promjena nastavnih programa svih redovnih osnovnih i srednjih škola, prvenstveno u području tzv. humanističkih i društvenih predmeta i izmjene lektire bile su instrument koji je »legalizirao« čišćenje školskih biblioteka od knjiga koje »više nisu u upotrebi«. Pokazat će se i ovdje da su se u atmosferi posvemašnjeg »(pre)vrednovanja« knjižnih fondova mogle provući konsideracije (ideološki motivirani stavovi, animoziteti, nerazumijevanje ili neznanje, predrasude itd.) koje su širile kriterije za odstranjivanje knjige.

Ovdje ću navesti nekoliko primjera »odstranjivanja« ili čišćenja »neprikladnih« knjižnih fondova ili dijelova knjižnih fondova, redosljedom objavljivanja u novinama. Tamo gdje nemam dodatnih informacija navest ću samo tekstove što su objavljeni, gdje postoji mogućnost prikazat ću i razlike u interpretacijama i ocjenama.

ČIŠĆENJE KNJIGA IZ GIMNAZIJE U PULI bio je predmet članka Tatijane Štambuk »‘Tko knjigu poštuje’. Hamlet na smetlištu« objavljenog u »Glasu Istre« 11. 3. 1996.:

»Nije li već i srednjovjekovni glagoljaš otprilike zapisao – Tko knjigu poštuje, neka je knjigama i poštovan! Knjiga je u Istri oduvijek imala posebno mjesto, ovdje je već u 15 stoljeću priređen i prvijenac hrvatskog glagoljaškog tiskarstva, Misal po zakonu Rimskog dvora, a koliko je knjiga značajna znala je na žalost i talijanska iredenta kad je palila i uništavala hrvatsku knjigu, glagoljaške natpise... Kad se u takvom civilizacijskom okruženju i na pragu trećeg tisućljeća dogodi opet neko »spaljivanje« – zvuči nevjerojatno, ali... U Sveučilišnu biblioteku u Puli krajem je tjedna gospodin I. M. donio 22 knjige pronađene na pulskom otpadu za papir. Prema riječima ravnatelja Sveučilišne knjižnice Pule, Bruna Dobrića, riječ je o vrijednim izdanjima, uglavnom Matice hrvatske iz prve polovice stoljeća, među kojima ima i pravih rariteta. (...)

Na žalost, prema riječima I. M., koji radi u komunalnoj inspekciji Pule, ovo odbacivanje knjiga nije i jedino. Mnogo toga, pobacano je iz negdašnje Vojne biblioteke, a baca se i iz kućnih biblioteka. Sve u svemu, gore nego u doba »službenih spaljivanja knjiga«. Jer, i oni su ipak imali neki »plan i program« po kojem su uništavali knjige, a danas se to čini kako se kome prohtije, dakako, prednjače ćirilica i srpska izdanja, izdanja koja su znanstveno prevladana itd., ali eto – i pravi književni rariteti, izdavački i književni dragulji.«³²⁴

Dakle, da je »gore nego u doba 'službenih spaljivanja knjiga'« i da se danas »to čini kako se kome prohtije«, to su poruke članka.

O ČIŠĆENJU KNJIGA IZ OSNOVNE ŠKOLE U SV. IVANU ŽABNO pi-sao je Novinar Rade Dragojević u članku »Librocid u osnovnoj školi »Grigor Vitez« u Svetom Ivanu Žabnu. Knjige za odstrele« (»Feral Tribune«, 29. 4. 2000.). Ukazao je ne samo na čin odstranjivanja knjiga, nego i na službene zahtjeve, poticaje i pritiske da se čišćenje školske knjižnice obavi, ali i na lokalne inicijative da se odbačene knjige ne unište. S obzirom na prikaz cjeline problema – članak je pravi primjer za proučavanje fenomena uništavanja knjiga. Stoga ovdje donosim taj članak u cjelini:

»Čujte, nama je na školu u razdoblju od 1992. do 1997. stiglo osam različitih naputaka, što iz Ministarstva prosvjete, kulture i športa, a što sa županijske razine, a sve u vezi s revizijom i otpisom knjiga u školskim knjižnicama. Nismo vršili otpis knjiga sve do proljeća 1997.« Tako svoju priču o pomoru knjiga u školskoj knjižnici OŠ »Grigor Vitez« u Svetom Ivanu Žabnu, ispričanu za *Feral*, započinje ravnatelj škole Ratimir Tuk. Ožujka te godine napokon se sastaje školska komisija sastavljena od učitelja i ravnatelja i donosi odluku da od 7.200 svezaka, koliki je bio ukupni knjižni fond, na svojevrsni *index librorum prohibitorum* stavi više od 60 posto naslova i da ih se riješi na različite načine.

Točne su sljedeće brojke: 2.288 knjiga predlaže se za otpis, jer nisu u popisu školske lektire, idućih 2.570 naslova smatra se nepotrebnima za školsku djecu, pa ih se također treba riješiti, a tek 19 naslova valja izbaciti iz knjižnice zbog pohabanosti, dakle klasičnog knjižničarskog razloga. Ove nam je podatke dao sam ravnatelj, ne smatrajući da je takvom revizijom načinjen osobiti krimen.

Popis otpisanih. Tih gotovo 5.000 knjiga školska knjižnica oslobodila se na različite načine. Jedan od tih načina opisali su nam i Željko Bakar, član Općinskog poglavarstva zaduženog za prosvjetu, te Antun Šramek, inicijator osnivanja Etnografske zbirke pri Općini. Njih su dvojica zajedno s općinskim načelnikom u prostorije Etnografske zbirke smjestili 1.801 svezak i tako spasili knjige partizanske i komunističke tematike, knjige autora srpske

³²⁴ Istražujući problem, uspio sam doći u kontakt s građaninom I. M. U kratkom pismu on kaže: »Knjiga je kod nas u Hrvatskoj doživjela tragičnu sudbinu. Po naputku ministricе prosvjete zavladała je histerija u odbacivanju knjiga, pa je tako bilo i u Puli. Imao sam tu sreću ili nesreću da sam naišao na gomile odloženih knjiga na otpadu. Sva ćirilica izdanja, izdanja sa teritorija BiH koja ne odišu čistim hrvatskim jezikom našla su tamo svoj kraj. Desilo se to i Krleži ako je na knjizi pisalo da je jugoslavensko izdanje. Moram napomenuti da su na otpadu završavale i izlizane, istrošene knjige za osnovnu školu – što se može i opravdati.« Za navedenu ocjenu imao je i osnove: preko jednoga desetljeća bio je i nastavnik u školi. Zamolio me je i »...da me ne potucate po novinama, jer sam imao i neke neugodnosti.« Prema dodatnim informacijama, »sugrađanin« iz Pule nije imao samo »neke neugodnosti«, bilo je to znatno »jače«, jer je bio izložen prijetnjama jer se usudio dignuti glas protiv masovnog uništavanja knjiga.

nacionalnosti, zatim one objavljene na ćirilici, ali i knjige hrvatskih autora.

»Kako bi spasilo barem dio knjiga koje je školska komisija odredila za otpis, Općinsko je poglavarstvo donijelo odluku da u svoje prostorije do daljnjega smjesti što je moguće više knjiga«, kazat će Šramek i Bakar, a ovaj pootonji dodaje kako su police školske knjižnice nekad bile prepunjene knjiga, dok su danas poluprazne. »Školsku knjižnicu smo uredili 1990., nadajući se da će se njome koristiti i mještani Žabna. Osim toga, morate znati da je, što god vam kazali ravnatelj i njegovi, tih 1.800 knjiga spašeno u zadnji tren. Knjige su tjednima stajale u školskim hodnicima i raznosio ih je tko je stigao«, dodat će sugovornici.

Gdje je nestalo ostalih gotovo tri tisuće knjiga, ne zna se pouzdano. Priča se da je dio prodan na placu u Koprivnici, na štandovima između peršina i mrkve. Osim toga, a to znaju svi mještani Žabna, knjige koje su stajale po školskim hodnicima završavale su po privatnim kućama. Tako se jedan bosanski izbjeglica silno obradovao kad je naišao na Ćopićeve knjige, pa ih je odlučio ponijeti sa sobom. Barem neka korist od cijele te ujdurme.

Zanimljivo je da su neke učiteljice samoinicijativno ljeta 1997. godine odlučile angažirati učenike škole da popišu što je moguće više knjiga, kako bi se, zajedno s popisom, predale Općini i Etnografskoj zbirici. Tako Šramek i Bakar posjeduju i nekoliko stranica s naslovima knjiga napisanih dječjim rukopisima. Taj bi popis trebao biti i prvi katalog nove gradske knjižnice koju Općinsko poglavarstvo namjerava otvoriti. Glavninu fonda nove knjižnice činit će tako, silom prilika, upravo knjige izbačene iz školske knjižnice.

Sam ravnatelj Turk je u razgovoru za *Feral* olako zaključio da bi se jedan takav otpis kad-tad trebao napraviti, pa stoga ne misli »da je ovom revizijom napravljena neka naročito velika šteta«.

Na školsku je adresu svojedobno doista pristigao i onaj glasoviti »Naputak za rad sa knjižnicama osnovnih škola« koji je 1992. godine potpisala Veronika Ćelić-Tica, kao što su stigli i napuci iz Ministarstva. Jedan od njih sastavila je i potpisala sama ministrica Vesna Girardi-Jurkić. U njemu se ponavljaju teze iz Naputka skupine autorica Tica-Javor-Tihi, nešto blaže intonirane, no i dalje se apostrofiraju tzv. ideološke knjige koje se moraju smjestiti u »adekvatnom broju primjeraka u posebne zbirke«, ili naredba da se iz »knjižnica izluči sva zastarjela lektira« i sl.

Županijska bespuća. Iz školske knjižnice izbacivane su i stručne knjige, pa se tako događaju i apsurdne stvari. Naime, studenti zagrebačke Pedagoške akademije u fakultetskoj su knjižnici odjednom počeli nailaziti na naslove koji su nekoć pripadali fondu OŠ »Grigor Vitez«. Osim po pečatu školske knjižnice, takve je knjige lako prepoznati po oznaci »otpisano '97«, koja je kemijskom olovkom ispisana na unutarnjim koricama svake »revidirane« knjige. Oznake je ispisivao profesor hrvatskog jezika u OŠ »Grigor Vitez« Jerko Barišić, član školskog kolektiva koji je uz ravnatelja bio najrevnosniji u čišćenju knjižnice. Gospodin Barišić nam je međutim ostao nedostupan, jer je u vrijeme pripremanja i pisanja ovoga teksta boravio u rodnoj mu Hercegovini.

Da je librocid u Žabnu bio temeljit na rijetko poznat način, o tome svjedoči i podatak da su sklanjani i uništavani čitavi kompleti pojedinih autora. Tako je s polica nestao komplet Remarqueovih djela u 12 knjiga, cijeli Andrić, Gorki i Mato Lovrak. Nemilosrdno su izbačeni klasici marksizma, ali i Kranjčević. Iz tko zna kojeg razloga školskoj se komisiji nisu svidjeli ni romani Karla Maya, kao ni, pazi sad, djela Williama Shakespearea. Čak devet Shakespeareovih knjiga završilo je u kutijama za otpis. Nejasno je, primjerice, i zašto je školskoj upravi smetala trilogija Margaret Mitchell »Prohujalo s vihorom« ili sedam krimića Agathe Christie?

Na tužnom popisu eliminiranih knjiga našli su se i Camoesovi »Luzitanci«, knjiga koja se inače i u Zagrebu teško može naći, Zupčeve »Ljuvene mostarske kiše«, Štajnerova knjiga »7000 dana u Sibiru«, Kaporova »Ada« i Zolina »Nana«, potom Cankarove, Zupanove i Bevkove knjige, knjige Dubravke Ugrešić, Nazorove »Slavenske legende«, A. G. Matoš i Erich Kästner. Te će se knjige ipak naći na policama nove knjižnice, ali tri tisuće drugih naslova netragom je nestalo u bespućima Koprivničko-križevačke županije.«

Jasno se vidi kako se otpis može pretvoriti u »otpis« i kako su famozni »Naputci...« poticali uništavanje knjiga, podudarivši se s nekim osobnim animozitetima. Ali i u Žabnu je bilo ljudi koji su uništavanje knjiga smatrali besmislenim, posebno što je za manja mjesta karakteristično da školske knjižnice praktički obavljaju i funkciju javnih (narodnih) knjižnica.

Ovaj izvrsno pisan članak, vrlo konkretan i s opaskama koje čišćenja školske knjižnice ispravno situira u kontekst uništavanja knjiga poticanog politikom, nadilazi razinu reportaže o jednom primjeru.

O ČIŠĆENJU ŠKOLSKE KNJIŽNICE U VRSARU su »Glas Istre« i »Novi list« objavili 23. 2. 2004. tekst, što ga je napisala novinarka Snježana Matejčić. Za razliku od prethodnog primjera (Žabno), primjer iz Vrsara imao je odjek u polemičkim okršajima u »Novom listu«, ali i u obliku reagiranja Društva bibliotekara Istre (DBI), što je svakako vrijedno pažnje.³²⁵

Događaj je postao javan najprije velikim naslovom »Na stotine knjiga iz

³²⁵ O »slučaju Vrsar«, ovdje navodim sve priloge što sam ih registrirao u novinama, kao i dokumente dobivene od DBI-a, a u tekstu ću se pozivati na ime autora i datum objavljivanja:

I. grupa (prilozi u novinama):

- 1) Snježana Matejčić, »Na stotine knjiga iz vrsarske školske knjižnice na deponiju. Čišćenje »tehnički neupotrebljive i ideološki prevaziđene« lektire«, »Glas Istre« 23. 2. 2004. i »Novi list«, 23. 2. 2004.;
- 2) Snježana Matejčić, »Ima nade za knjige sa smetišta. Kome trebaju knjige iz vrsarske školske knjižnice«, »Glas Istre«, 24. 2. 2004.;
- 3) Goran Prodan, »Prevaziđena svinjarija«, »Glas Istre«, 24. 2. 2004.;
- 4) Rade Dragojević, »Kako su Nazoru presudili u Nazoru«, »Novi list«, 24. 2. 2004.;
- 5) Ante Cukrov, Briga za kulturno dobro ili senzacija«, »Glas Istre«, 25. 2. 2004.;
- 6) Vesna Girardi-Jurkić, »Prevaziđena svinjarija« (2). Lažno i »isfabricirano« prenošenje pisanja Ferala«, »Glas Istre«, 26. 2. 2004.;
- 7) Snježana Matejčić, »Briga za kulturno dobro ili senzacija (2). Šteta nanijeta knjigama dijelom je, srećom, popravljena«, »Glas Istre«, 26. 2. 2004.;
- 8) Goran Prodan, »Vesna Girardi Jurkić je nevina, ja sam kriv«, »Glas istre«, 27. 2. 2004.;
- 9) Bruno Dobrić, »Ispravak: Sveučilišna knjižnica nema veza s revizijom«, »Glas Istre«, 27. 2. 2004.;
- 10) Predsjedništvo Pazinskog udruge antifasističkih boraca, »Osuđeno »čišćenje« ideološki nadidenih knjiga«, »Glas Istre«, 27. 2. 2004.
- 11) Neven Ljubičić, »Naša posla. Vladimir Nazor«, »Slobodna Daalmacija«, 2. 3. 2004.;
- 12) Ratko Čangalović, Zagrebska šepetanja. Nazor in Krleža na smetištu«, »Delo«, 12. 3. 2004.

II. grupa (dokumenti Društva bibliotekara Istre – DBI):

- 1) DBI, Pismo Matičnoj službi za narodne i školske knjižnice županije Istarske, 25. 2. 2004. (upućeno »na znanje«: Školi u Vrsaru i Matičnoj službi NSK u Zagrebu);
- 2) OŠ Vrsar, Pismo Glavnom odboru Društva bibliotekara Istre, 10. 3. 2004. (upućeno »na znanje« Matičnoj službi NSK u Zagrebu).

Vrsarske osnovne škole Vladimira Nazora na deponiju. I Nazor na smetlišću» na prvoj stranici »Glasa Istre«. Vjerojatno je takvoj najavi povod bilo što je škola nosila naziv pisca čije su knjige također odbačene.

»‘Odvojili smo višak knjiga, zapravo, konačno očistili knjižnicu. Nemamo kamo staviti te knjige, nitko ne uzima stari papir, a mi to niti nemamo čime platiti. Radi se o školskoj lektiri koja je passé’, rekao je ravnatelj OŠ Vladimira Nazora. (...)

Među napola razgrađenim kašetama kapule i krumpira u smradu deponija četvero je ljudi u subotu popodne kopalo pokušavajući spasiti što se spasiti dade od nekoliko stotina knjiga iz školske knjižnice Osnovne škole Vladimira Nazora u Vrsaru. Sve uredno pečatirane, s kartonima signaturama i datumima posudbe. Neke su čak omotane da bi se bolje sačuvala.

Iz gomile koju je načela kiša proviruju lica Krleže i Gorkoga, naslovi poput »Dnevnika Ane Frank«, »Alise u zemlji čudesa«, »Medvjeda Brunda«, »Velikog Jože«, »Priča iz davnine«, pravopisnog priručnika Anića i Silića... Oči ne mogu vjerovati. Knjige su, očito, stare, ali na prvi pogled, mnoge i na drugi, u odličnom stanju. Gotovo čitava biblioteka Vjeeverica bačena je u smeće. »Ima u Hrvatskoj škola koje nemaju biblioteku, ne mogu vjerovati da je sve ovo bačeno na smetlišće«, kaže jedan od trojice Funtanjana koji su otkrili knjige na deponiju, pošli doma po vrećice i kašete i upustili se u akciju spašavanja. Ponijeli su velik dio knjiga doma, smjestit će ih, kažu, na suho. Možda će se javiti netko kome trebaju. Na povratku smo naišli na načelnika Općine Vrsar Franka Štifanića, zaustavili ga i rekli mu što smo otkrili. Štifanić je i predsjednik školskog vijeća. Rekao je samo da pojma nema o čemu se radi. A što na ovu priču kaže ravnatelj škole Ante Cukrov?

‘Obavljena je revizija a po uputi knjižničarske službe odvojili smo višak knjiga, zapravo, konačno očistili knjižnicu. Nemamo kamo staviti te knjige, nitko ne uzima stari papir, a mi to niti nemamo čime platiti. Radi se o školskoj lektiri koja je passé, o knjigama koje su tehnički neupotrebne, odnosno ideološki prevaziđene’, rekao nam je Cukrov.

Krleža i Gorki su passé ili ideološki nepodobni? Na tom je kupu bilo i po pet-šest primjeraka iste knjige, hrvatskog izdavača, na latinici, s jedinom manom što su izdane prije 20 ili 30 godina. Je li moguće odbaciti knjige samo zato što su u međuvremenu tiskane s ljepšim koricama, suvremenijeg dizajna? Očito jest.

Jedan nam je upućeni knjižničar objasnio proceduru: knjižnica odluči riješiti se starih knjiga i kupiti nekoliko metara jednakog formata, možda i skladnih boja uveza da bi ljepše sjele u police – kao Nušićeva gospođa ministarka. Sačini se lista knjiga koje se otpisuju zato jer su fizički uništene, zastarjele ili pisane jezikom i pismom koji više nisu »u modi«. Taj se popis šalje na odobrenje matičnoj knjižničnoj ustanovi, što je za sve istarske knjižnice Gradska knjižnica Pula. Tamo odluče što s popisa žele sačuvati u svom fondu, a ostalo se može otpisati. U školskim je knjižnicama, saznajemo, dosta knjiga koje odavno ne spadaju u školsku lektiru, mnoge nisu godinama posuđene. Ali, nitko ne provjerava jesu li knjige s popisa zaista neupotrebne. Sve se svodi na savjest knjižničara, odnosno osobe zadužene za knjižnicu u nekoj školi. Svaka bi otpisana knjiga, navodno, morala imati pečat koji o tome svjedoči. Vrsarske knjige ga nemaju.

A što znači otpisati knjige? Baciti ih u smeće? Ne mogu li ih ponuditi onima koji nemaju ni takve? Teoretski se to može napraviti, ali nitko ne želi platiti poštarinu, odnosno transport knjiga s jednog mjesta na drugo. I zato knjige završavaju u kontejnerima ili na deponijama.

Doduše, nakon što su u javnosti eksponirane priče o bacanju knjiga, sada ih vlasnici nastoje spaliti i tako zamesti trag.³²⁶ Dakle, jasno je da se radi o, u najmanju ruku, nemoralnom i nekulturnom činu. Možda bi te knjige netko i kupio, da su ih ponudili na kakvoj školskoj rasprodaji. Uostalom, u susjednom Poreču postoji i knjižni antikvarijat, a skladište-prikupljašte starog papira komunalnog poduzeća Usluga!«

Opisano čišćenje školske knjižnice u Vrsaru istovjetno je i drugim registriranim uništavanjima. Odbacuju se »ideološki prevaziđena«, po jeziku, po pismu ili po izdavaču neprihvatljiva, prema propisanoj lektiri suvišna ili nepotrebna djela. Širok je raspon kriterija u koje se mogla »utrpati« i sva sila subjektivnih preferencija i samovoljnih tumačenja. Da se nisu poštivale propisane procedure revizije i otpisa – zajedničko je svima.

Baš s početka 1990-ih odjednom se tako masovno probudila potreba za sređivanjem biblioteka, za revizijom literature, za oslobađanjem polica, svemu onom što se godinama nije radilo, sad se tako marno pristupilo?

Naročito mi se značajnom čini osuda postupka čišćenja knjižnice škole u Vrsaru koju je formulirao DBI, a u kojoj je izričito rečeno: »Izražavamo ogorčenje takvim ponašanjem, nepoštivanjem Zakona... Ravnatelja, g. Cukrova držimo odgovornim za bacanje knjiga. Građanima koji su spasili knjige sa smetlišta najljepše zahvaljujemo«. Zatražili su i da u ovom slučaju intervenira županijska

³²⁶ Kad se, makar kao indicija ili figurativno, koristi riječ »spaljivanje«, podsjećam da je Milan Kangrga u svom članku (prva polovina 1998.) naveo informaciju o spaljivanju knjiga u jednoj osnovnoj školi u Slavoniji. Ministarstvo je to negiralo, reklo je da za takvo što ne zna, a Kangrga je zbog toga bio i napadan. Nastojao sam njegovu opasku provjeriti i pokazala se točnom. Postoji bilješka o školi i ravnatelju škole koji je prisilio dvoje nastavnika da s đacima u uglu školskog dvorišta pale knjige. Bilo je to u jednoj od osnovnih škola u Slavonskoj Požegi 1992. godine. Obratio sam se dva puta pismenom zamolbom tim nastavnicima za objašnjenja, ali mi nisu odgovorili. Zamolio sam i tadašnjega bibliotekara, već odavno je u penziji, koji mi je tek nakon trećeg pokušaja odgovorio jednim trpkim kratkim pismom (11. 5. 2005.) u kom objašnjava zašto mi nije odgovorio. »Mislio sam da ćete razumjeti da nemam ili ne želim ništa reći vezano za Vaše pitanje. Demokracija i sloboda donijele su mi to da sam neko vrijeme ostao bez posla, poslije sam morao u mirovinu (prijevremenu) odričući se pismeno najbolje plaćenih godina u svom radnom vijeku jer su uništili dokumentaciju... To je sada iza mene i ne želim nove nepravilike. Mogu Vam samo reći da ja osobno nisam sudjelovao u uništavanju knjiga i da nemam točnu evidenciju što je uništeno. A poznato je da je u većini škola bilo uništavanja knjiga – neke su spaljivane, neke bacane na smetlište. No mislim da ćete teško doći do podataka o tome. Molim Vas da moje ime ne spominjete – nije to kukavičluk jer sam se cijelog života borio za neku pravdu i stalno bio u problemima, ali sad više nemam snage za to i želim ostatak života provesti u miru. Vama želim uspjeh u radu i srdačno Vas pozdravljam.« Tako, uz sva nastojanja nisam uspio doznati ni koliko je tog dana spaljeno knjiga (ili časopisa) ni kojeg su to »žanra« knjige bile.

O ovome sam razgovarao i s Požežaninom Alenom Budajem, koji mi je potvrdio da se u Požegi nešto takvoga moglo dogoditi. Iz njegove mi je knjige (»Vallis Judaea – Povijest požeške židovske zajednice«, D-graf d.o.o., Zagreb, 2007.) dao odlomak o spaljivanju knjiga 15. 5. 1941. godine na glavnom trgu u Požegi (str. 328). Dao mi je pritom i podatak za ono što je »brisano« ili uništeno 1991. godine: imena 4 osnovne i 1 srednje škole su brisana, uništeno je ili maknuto 6 spomenika, spomen ploča, izmjenjeni su nazivi 41 ulice. Ukratko, zorna ilustracija »nacionalističkog stampeda«, kojemu treba pridodati: nikakvim ratnim operacijama izazvana miniranja kuća, egzodus stanovništva iz podpapučkih srpskih sela i ubojstva stanovnika u njima i potpuno uništavanje velikog dijela tih sela (spaljivanje i miniranje, uz pljačku). U toj atmosferi mogla se dogoditi repriza paljenja knjiga iz polovine 1941. Zahvalan sam Alenu Budaju na informacijama.

matična služba. Stav BDI-a je značajan jer je profesionalno, etički i građanski primjeren i primjeren. A koliko mi je poznato, to je i jedini tako jasno formuliran stav nekog profesionalnog udruženja o uništavanju knjižne građe »na svom terenu«. Za razliku recimo od stava Dubrovačkog knjižničarskog društva koji mu je dijametralno suprotan.

Na taj stav DBI-ja reagirao je Školski odbor osnovne škole u Vrsaru. Opravdavajući uništavanje izriču i jednu nevjerojatnu informaciju: da knjižnicu od njenog osnutka »nitko nikada od stručnih bibliotečnih službi nije posjetio niti izvršio uvid u njezin rad. Doduše, nakon demokratskih promjena 90-ih godina iz knjižnice su uklonjena ćirilčna izdanja«. Izraz »doduše« kao da ima prizvuk olakotne okolnosti. »Demokratske promjene« kao da same po sebi podrazumijevaju »uklanjanje ćirilčnih izdanja«.

Reakcija Gorana Prodana bila je veoma oštra. On taj slučaj promatra tek kao dio fenomena čišćenja knjižnica u Hrvatskoj, povezujući ga s djelovanjem Ministarstva kulture:

»Nisu vrsarski bacači knjiga na smetlište prvi u Hrvatskoj. Ako dosad objavljeni članci o »saniranoj bibliotečnoj djelatnosti u Hrvata« (Feralova sintagma) ne lažu, tu »modu« čišćenja školskih knjižnica u samostalnoj Hrvatskoj otvorila svojim naputkom još početkom 90-ih baš jedna Istranka – tadašnja ministrica kulture Vesna Girardi-Jurkić. U međuvremenu su revni knjižničari uz blagoslov svojih školskih ravnatelja što bacili što spalili na tisuće i tisuće »nepodobnih« knjiga uzduž i poprijeko Hrvatske, od Velike Gorice i Slatine do Korčule. Nešto je od te rabote prodrlo u javnost, ali izvjesno je da je puno toga tijekom godina istrulilo na deponijima ili izgorjelo u školskim kotlovnica. Uostalom, to su stare metode novih vlasti, naročito onih diktatorskih, od kojih je primjer javnog spaljivanja nepoćudne literature u Hitlerovoj nacističkoj Njemačkoj samo najsvjetliji.

Utoliko vrsarski slučaj nije vijest, iako ostaje ordinarna svinjarija, a ne nedostaje mu ni ironije. Baciti na smetlište »Velog Jožu« i »Medvjeda Brunda« Vladimira Nazora, sve i da su primjerci »tehnički neupotrebljivi«, a ne »ideološki prevaziđeni« (dva u novinama citirana opravdanja ravnatelja škole), doista je ironičan potez za školu koja nosi ime tog slavnog, treba li reći hrvatskog, književnika. Teško je, pak, u hrvatskom književnom kontekstu još ironičnije ne primjetiti da je ravnatelj škole Ante Cukrov – treba li reći: višekratno idejnopolički & nacionalnosvjesno deklarirani Hrvat koji je po hadezeovskoj liniji onajput bio i ravnateljem porečke osnovke – u spomenutoj izjavi upotrijebio riječ »prevaziđen«, koju »znameniti« Brodnjakov Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika označava kao srpsku. Dapače, navodi je kao jednu iz skupine onih kojima se »od 1918. a osobito u novije vrijeme u sredstvima javnog priopćavanja nastojala istisnuti odgovarajuća hrvatska riječ« (citat iz Brodnjakovih objašnjenja). Drugim riječima, to je riječ koja je u prošlosti hrvatskom jeziku što ideološki što protuhrvatski nametnuta pa je doista treba prevladati, da ne velim »prevazići«. Dakako, ne uništavanjem knjiga u kojima je možda upotrebljena.« (»Glas Istre«, 24. 2. 2004.)

Na spominjanje svoga imena reagirala je izravno i veoma oštro Vesna Girardi-Jurkić (»Glas Istre«, 26. 2. 2004.):

»Sa zgražanjem sam pročitala komentar vašeg novinara Gorana Prodana u »Glasu Istre«

od 23. veljače 2004. pod naslovom »Prevaziđena svinjarija«, u kojem se spominje moje ime i prenosi lažna »Feralova sintagma« o Naputku Ministarstva prosvjete, kulture i športa RH iz 1992. g., odnosno piše da je »...tu 'modu' čišćenja školskih knjižnica u samostalnoj Hrvatskoj otvorila svojim naputkom još početkom 90-ih baš jedna Istranka, tadašnja ministrica kulture Vesna Girardi-Jurkić«. Stoga radi istinitog informiranja javnosti prilažem cjelovit Obvezatni naputak o korištenju knjižnog fonda u školskim bibliotekama od 19. 6. 1992. objavljen u »Glasniku« Ministarstva pod br. 38. i molim da po Zakonu o tisku obvezatno objavite iz tog Naputka:

1.) toč. III/2 (Raspolaganje knjižnim fondom), alineja 4 glasi: »knjige koje su bile u ranijim, popisima lektire mogu se zbog racionalizacije prostora, u skladu s knjižničnim propisima, izlučiti (podcrtala V. G. J.) iz knjižnice te ponuditi nekoj većoj knjižnici, odnosno zadržati određeni broj primjeraka za slobodno čitanje, ovisno od učestalosti korištenja, tj. interesa učenika za pojedine naslove«,

2.) toč. III/2, alineja 8 glasi: »ideološka literatura iz prošlog sustava koja nudi svoje tumačenje povijesnih istina može u adekvatnom broju primjeraka biti posebna zbirka i svjedočanstvo o jednom vremenu, a ostatak treba – u skladu s knjižničnim propisima – ponuditi nekoj prikladnoj knjižnici koja čuva takve zbirke ili sl.«

Prema tome, ne radi se ni o kakvom naputku za uništavanje neprimjerene ili ideološki neprihvatljive literature. Na posebni upit »Feral Tribunea« dana 29. 6. 2001. dala sam pisano priopćenje uredništvu, koje govori o specifičnoj prosvjetnoj situaciji u ratnoj 1992. godini i nužnoj potrebi donošenja cit. Obvezatnog naputka pa je u najmanju ruku neprimjereno ponovno lažno i »isfabricirano« prenošenje pisanja »Feral Tribunea« s komentarom G. P. o tzv. »sanitarnoj bibliotečnoj djelatnosti u Hrvata.«

Na tako izazovnu kritiku Vesne Girardi-Jurkić, novinar Goran Prodan je odgovorio (»Glas Istre«, 27. 2. 2004.):

»Iako sam se, spominjući Vesnu Girardi-Jurkić kao ministricu prosvjete koja je onaj put uvela »modu« čišćenja školskih knjižnica u Hrvata, ogradio pogodbenom rečenicom (»ako dosad objavljeni članci ne lažu«), činjenica je da je »obavezni naputak o korištenju knjižnog fonda u školskim bibliotekama« koji je ona potpisala zapravo korektna korekcija nešto ranijeg »spornog« naputka (iz iste 1992. godine u kojoj je postala ministrica), koji je upravo ona povukla. Utoliko je gospođa eksministrica nevina, a ja sam kriv za prenošenje netočnih informacija, pa se ispričavam.

Inače, u tom prvom naputku, koji naravno nije izdan bez znanja resornog ministarstva, pisalo je da fond školskih knjižnica mora biti popunjen knjigama isključivo hrvatskih autora ili prevodilaca te onima pisanim hrvatskim književnim jezikom i latinicom, da fond školskih knjižnica ne smije sadržavati ideološki obojenu literaturu te da omladinska književnost treba sadržavati samo izbor pisaca hrvatske nacionalnosti. Odaslan širom Lijepe naše taj je naputak sasvim sigurno polučio konkretne efekte paljenja i bacanja »nepoćudne« lektire i literature iz školskih knjižnica, a neki od tih slučajeva poznati su i javnosti.

Istina, Vesna Girardi-Jurkić u svojem odgovoru na jedan svojedobni upit tjednika Feral Tribune (koji nam je faksirala uz svoje jučer objavljeno reagiranje) izrijeком veli da »kao ministar nisam bila upoznata s bilo kakvim uništenjem (osim ratnih razaranja i paleža) fonda školskih knjižnica«, pa u njenu nevinost vjerujem na riječ. Bila je ministrica koja pojma nije imala koje to svinjarije patuljci po školskim knjižnicama rade. Kako je krenulo, povjerovat ću i da nije pojma imala da je spomenutom Feralu u nastavku svoje aktivnosti kao ministrica

kulture »razrezala« zgražavajući porez na šund.«

Ali Vesna Girardi-Jurkić nijednom jedinom riječju ne objašnjava zašto je bio potreban poseban »Obvezatni naputak o korištenju knjižnog fonda u školskim knjižnicama«, ako je već tada postojao »Naputak o reviziji i otpisu za knjižnice u R. Hrvatskoj«? Zašto dva Naputka? I zašto se Ministarstvo nije u svom Naputku izravno referiralo na već postojeći. Iz tog kolopleta pitanja proizlazi i njena »biserina« opaska o »specifičnoj prosvjetnoj situaciji u ratnoj 1992. godini i nužnoj potrebi donošenja »Obvezatnog naputka...«.

ČIŠĆENJE KNJIŽNOG FONDA IZ BIBLIOTEKE GORNJOGRADSKJE GIMNAZIJE U ZAGREBU, krajem 2004. još je jedan slučaj čišćenje knjiga. Igor Lasić u »Feral Tribuneu« objavljuje kratak tekst pod naslovom: »Goebbels među Hrvatima«. Evo tog teksta u cjelini:

»Nekoliko stotina knjiga iz knjižnice zagrebačke Gornjogradske gimnazije, na Katarininom trgu 5, bačeno je 23. studenog u dvorišni kontejner za papirni otpad. Vijest o epilogu knjižničnog otpisa ne bi privlačila pozornost, da nije riječ o postupku izvedenom temeljem legendarnog »Obvezatnog naputka o korištenju knjižnog fonda u školskim knjižnicama« iz 1992. godine, s potpisom tadašnje ministrice prosvjete i kulture Vesne Girardi-Jurkić. Tim službenim aktom, naime, u nemilost je gurnuta literatura tiskana u Srbiji, na srpskom jeziku i ekavici, iako ne nužno na ćirilici, ali i uopće »na svim jezicima sličnim srpskom«, kako se o potrebi »čišćenja« nepoželjnih knjiga u Hrvatskoj 1997. izrazio ministar financija Borislav Škegro, premda je srpskom jeziku najbliži – hrvatski... I ovaj put, međutim, spašeno je nekoliko desetaka primjeraka knjiga osuđenih na smrt.

Prema riječima svjedokinje, građanke Zagreba, čiji su podaci poznati Picaškandalu, a koja je toga utorka prije nekoliko tjedana šetala Gričem i Katarinskim trgom, čistačice su iz narečene škole, poznate i kao VI ženska gimnazija, iznosile kutije i vrećice pune knjiga. »Nisu imale ništa protiv da se uzme nešto knjiga, iako su vidno bile u strahu. Rekle su da prema naputku ravnateljice ne smiju knjige ostavljati pokraj kontejnera, nego ih moraju sve baciti u nj«, rekla nam je dotična gospođa. Prilikom posjete u njezinom domu uvjerali smo se da su knjige u vrlo dobrom stanju, dok knjižni pečati odgovaraju starim nazivima institucije: Ugostiteljsko-hotelijerski obrazovni centar i VI gimnazija – ženska. Uglavnom su posrijedi beogradska izdanja filozofske literature, od Fromma, Lukasca, Platona, Nietzschea, Hegela, Russela, Feuerbacha... Prilažemo fotografiju.

»Navratila sam i u srijedu«, dodaje naša sugovornica, »no jučer napunjen kontejner već je bio prazan. U školi su mi rekli da su to 'valjda bile one knjige koje se ne smiju držati'. Ostavila sam broj knjižničarki, da mi se javi ako će baciti još knjiga, ali me nije zvala.« Razgovarali smo s istom knjižničarkom, i doznali da su ove knjige otpisane još prije šest godina. »Postupljeno je po naputku za ćirilične knjige«, dobili smo odgovor. »Ovo su bile latinične knjige«, primjetili smo. »Da, no bez nekih stranica«, nastavila je knjižničarka. »Nije točno, pregledali smo knjige, i sasvim su očuvane«, dodali smo. »Otpis je proveden zakonski, prema naputku. Više nemamo mjesta za čuvanje tih knjiga. Nudili smo ih kolegama u zbornici i knjižnici 'Prosvjete', ali ni ona više ne prima stare knjige«, zaključila je knjižničarka, koja nam se nije željela predstaviti imenom.

Nismo dobili odgovor na pitanje zašto knjige nisu ponuđene zainteresiranim građanima,

nego su mučki poslane u reciklažu. Ovo je ionako samo jedan od slučajeva koje je Feral zabilježio zadnjih godina, jer su u Hrvatskoj od početka devedesetih naovamo uništene stotine tisuća svezaka knjiga »na srpskom i sličnim jezicima«. Nitko za to nije odgovarao, osim što je Feral morao platiti 30 tisuća kuna radi pisanja o uništavanju knjiga u Gradskoj knjižnici Korčula. Jer, tada smo bibliotekarku Izabel Skokandić nazvali »djevojčicom sa žigicama«. U najnovijem pak slučaju nije riječ o samoj jednoj djevojčici; kako bi i bilo, ako je mjesto radnje ženska gimnazija... No, budući da je »otpis proveden zakonski«, ne bi li konačno ministar znanosti i prosvjete Dragan Primorac mogao ljubazno povući notorni naputak i osuditi sramotnu goebbelsovsku praksu u Hrvata, koja očito ne jenjava?»

Vijest je prošla bez ikakva odjeka. Na ljubazni poziv ministru da konačno povuče notorni naputak i osudi sramotnu gebelsovsku praksu u Hrvata, koja očito ne jenjava – ministar Dragan Primorac ostao je nijem. »Narečeni naputak« nije stavljen van snage, opozvan ili poništen iako je skoro godina dana prošla od »slučaja Vrsar« a dvanaest godina od »specifične prosvjetne situacije u ratnoj 1992. godini«, kako je »narečeni naputak« opravdavala bivša ministrica.

Prikupljajući dokumentaciju o gornjogradskom slučaju obratio sam se 17. 5. 2005. pismom biblioteci o kojoj je riječ i Matičnoj službi u Zagrebu. Odgovorila mi je 24. 5. 2005. Dunja Malnar:

»Ne mogu Vam pomoći glede vašeg upita, jer nisam pročitala novinski članak na koji se pozivate, a niti sam, u vrijeme kad je rađen otpis, bila voditelj knjižnice. Međutim, znam da je knjižnica uvijek radila u zakonskim okvirima, pa su tako revizija i otpis rađeni u skladu s Pravilnikom o otpisu i reviziji.

Vjerojatno ste upoznati s činjenicom da je na temelju članka 8. stavka 4. podstavka 2. Zakona o knjižnicama (N.N.105/97. i 5/98) donesen Standard za školske knjižnice u kojem se, u članku 10., navodi: 'Jamstvo uspješnog djelovanja školske knjižnice je brižljivo i planski stvarana knjižnična građa, usklađena s nastavnim planom i programom škole.'

Budući da je osnovna zadaća suvremene školske knjižnice unapređivanje nastave i svih drugih oblika odgojno-obrazovnog rada, knjižni fond mora biti prilagođen potrebama nastavnih programa, pa se dotrajale i uništene knjige moraju izlučiti iz fonda, kao što se i knjige koje su bile u ranijim popisima lektire mogu zbog racionalizacije prostora, a u skladu s propisima, izlučiti iz knjižnice i ponuditi nekoj drugoj knjižnici, kao što se to i uvijek radi. A oštećene i neupotrebljive knjige, kao i one zastarjele i neaktualne, tretiraju se kao stari papir (N.N.2000. Pravilnik o otpisu).

Knjige se otpisuju po sljedećim osnovama kao: 1. amortizirane knjige 2. nepotrebne knjige 3. nevraćene knjige 4. izgubljene knjige«

Zahvalio sam na odgovoru i informacijama o »osnovama po kojima se knjige otpisuju«, ali sam primjetio da »...ni na jedno od pitanja, što sam ih u pismu postavio – nisam dobio, doslovce nikakav, odgovor«. Dodao sam, da dokumentacija o otpisu sigurno postoji, a ako ne postoji onda je i to važna činjenica. Ako postoji, nema razloga da mi tražene informacije o otpisu ne pošalje. Budući da tvrdi da je knjižnica »uvijek radila u zakonskim okvirima« onda »...sigurno da za tvrdnju postoji čvrsto uporište, jer je dio »rada u zakonskim okvirima« i

dokumentacija koja prati svaku reviziju i otpis: A ja i ne tražim ništa drugo do elementarne informacije koje se u propisanoj dokumentaciji nalaze!« Budući da članak nije čitala, pismu sam priložio fotokopiju članka.

Na ovo moje drugo pismo nisam dobio nikakav odgovor. Iz formulacija u pismu očito je da se knjižničarka D. Malnar osjećala dovoljno snažnom da mi (uz lekciju o bibliotekarstvu) iznese i tvrdnje koje su u najmanju ruku vrlo dvojbene, uz to što nonšalantno poručuje da »nije pročitala novinski članak«. Da netko javno obznani da je postupak njegove javne ustanove, pritom još odgojno-obrazovne, po nečemu »sličan goebbelsovskom«, a da to ne dopre do onoga o kome se radi – to zaista pokazuje krajnje arogantan i neodgovoran »stil ponašanja«! Ili se takva kvalifikacija možda smatra u nas komplimentom?

U pismu knjižničarke Malnar postoje i formulacije koje izazivaju brojna pitanja, ali bih samo skrenuo pažnju na tvrdnju da »...oštećene i neupotrebljive knjige, kao i one zastarjele i neaktualne, tretiraju se kao stari papir (N.N.2000. Pravilnik o otpisu)«. Ne želim posebno naglašavati da je Pravilnik o reviziji i otpisu knjižnične građe donesen 2002. (NN 21/02.), a ne 2000., ali želim naglasiti da se njena formulacija nigdje u Pravilniku ne nalazi. U čl. 9. propisuje se postupak s otpisanom građom, a tek nakon provedenog postupka (ključno je u tome stav nadležne matične službe i NSK), a nipošto ne izravno, »preostala otpisana knjižna građa šalje se na preradu papira ili se odlaže u posebno označene spremnike za papir«. Zaista, u Pravilniku postoji, ali na drugom mjestu (čl. 6.), vrlo sporan izraz »zastarjela knjižna građa«, ali nigdje ne postoji kategorija »neaktualna knjižna građa«. To je još jedna »ekstenzija« u praksi čišćenja knjižnica. Svašta se zaboga može proglasiti neaktualnim, ali to nije posao bibliotekara! U svakom slučaju, nedopustivo je poistovjetiti »oštećene i neupotrebljive« knjige i knjige koje se proglase »zastarjelim i neaktualnim«. Konačno, izričito je spomenuto da je jedan od kriterija »nepotrebna« knjiga, ali bez ikakva obrazloženja zašto je i po čemu neka knjiga nepotrebna.

Sticajem okolnosti došao sam do popisa knjiga što su ih od »kontejniranja« ili »prerade papira«, spasile dvije građanke Zagreba (jedna od njih je profesorica stranih jezika). Uspoređujem naslove s popisa s terminom »zastarjele knjige« i terminima: »nepotrebne knjige i/ili »neaktualne knjige« i ne mogu se oteti čuđenju što je sve zastarjelo, nepotrebno i neaktualno. Preostaje mi da ovaj popis (faksimil popisa) ponudim čitaocu na uvid – pa neka sam zaključiti ima li ovdje mjesta čuđenju. Doduše, sudeći prema izdavačima i mjestima izdanja tih knjiga (većeg dijela) riječ je možda o »onom korpusu knjiga« kojemu je bio cilj »zagaditi naš lipi 'rvacki jezik« ili o »sumnjivim prevodima iz Beograda«. Ma što od toga, ili nečega drugoga bilo – najbolje je da čitalac sam pogleda naslove i da na osnovu toga zaključuje o čemu je tu riječ:

Popis knjiga odbačenih iz Gornjogradske gimnazije u Zagrebu 23.11.2004.

1. Arijan, Flavije. *Priručnik Epiktetov*, Mala filozofska biblioteka, Kultura, Beograd, 1958., (žig: Knjižnica VI. gimnazije, Zagreb, inv. br. 877)
2. *Bhagavad-Gita, pesma o božanstvu*, ur. V. Marković, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd 1984., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv.br. 3631)
3. Brozović, Dalibor. *Rječnik jezika ili jezik rječnika? Varijacije na temu varijanata*, Časopis Kritika, posebno izdanje, sv.2., Zagreb, 1969., (žig: Knjižnica VI. gimnazije u Zagrebu, inv. br. 784)
4. Ejer, A. Ž. *Problem saznanja*, Biblioteka Symposion, Nolit, Beograd, 1963., (žig: Knjižnica VI. gimnazije u Zagrebu, inv. br. 983)
5. Engels, F. *Anti-Dühring*, Novinsko-izdavačko poduzeće "Naprijed", bez godine izdanja; (žig: Knjižnica Drž.I.žen.real.gimnazija u Zagrebu, inv. br. 5014.uč.VI)
6. Erazmo. *Pohvala ludosti*, Biblioteka «Reč i misao», Izdavačko preduzeće «Rad», Beograd 1969., 2 primjerka, (žig: Knjižnica Gornjogradske gimnazije u Zagrebu, inv. br. 2626 i 2627), ..
7. Foerbarh, Ludvig. *Predavanja o suštini religije*, Kultura, Beograd, 1955., (žig: Knjižnica VI. gimnazije (ženske) Zagreb, inv. br. 644)
8. Foerbarh. *Principi filozofije budućnosti*, Mala filozofska biblioteka, Kultura, Beograd, 1956., (žig: VI. gimnazija, Zagreb, Profesorska knjižnica, inv. br.747)
9. From, Erih. *Marksovo shvatanje čoveka*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd 1985., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3598)
10. Gertner, Nevenka, *Moral i religija*, Politička biblioteka, sv.6, Mladost, Zagreb, 1957., (žig: Knjižnica VI. gimnazije (ženske) Zagreb, inv. br. 100)
11. *Glagoljica. Jedanaest stoljeća jedne velike tradicije*, Zbornik, Slovo, Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu, Zagreb 1971., (žig: Knjižnica VI. gimnazije u Zagrebu, inv. br. 845)
12. Golosovker, Jakov. *Dostojevski i Kant*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1983., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3616)
13. Hegel. *Dijalektika i osnovni zakoni formalne logike*, Mala filozofska biblioteka, Kultura, Beograd, 1958., (žig: Knjižnica VI. gimnazije (ženske), Zagreb, inv. br. 879 i 3423)
14. Holbah, P. *Razgoličeno hrišćanstvo*, Izdavačko preduzeće «Rad», Beograd 1963., (žig: Biblioteka Ugostiteljskog školskog centra, Zagreb, inv.br. 3098)
15. Jodl, F. *Istorija etike*, Izdavačko preduzeće «Veselin Masleša», Sarajevo, 1963., (žig: Knjižnica VI gimnazije u Zagrebu, inv. br. 1582)

16. Jovčuk, M. *Osnovne crte ruske klasične filozofije XIX vijeka*, Kultura, Beograd-Zagreb, 1946., (žig: Knjižnica VI. gimnazije (ženske), Zagreb, inv.br. VIID36/1)
17. Kolakovski, Lešek. *Filozofski eseji*, Biblioteka Sazvežđa, Nolit, Beograd, 1964., (žig: Knjižnica VI gimnazije u Zagrebu, inv. br.1353)
18. Larošfuko, Fransoa. *Maksime*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1982., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3626)
19. Lukač, Đerd. *Prolegomena za marksističku estetiku*, Biblioteka Symposion, Nolit, Beograd, 1960., (žig: Knjižnica VI. gimnazije u Zagrebu, inv. br. 986)
20. Majorov, Genadij Georgijevič. *Formiranje srednjovekovne filozofije*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1982., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3618)
21. Niče, Fridrih. *Filozofija u tragičnom razdoblju Grka*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1985., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3595)
22. Niče, Fridrih. *Genealogija morala*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1986., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski ugostiteljski centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3588)
23. Niče, Fridrih. *Knjiga o filozofu*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1984., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3593)
24. Niče, Fridrih. *S one strane dobra i zla*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1980., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3590)
25. Pers, Č.S. *Pragmatizam*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1984., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3622)
26. Platon. *Država*, Kultura, Beograd, 1957., (žig: VI. gimnazija, Profesorska knjižnica, Zagreb, inv. br. 704)
27. Plehanov, G.V. *K pitanju o ulozi ličnosti u historiji*, Kultura, «Ognjen Prica», Zagreb, 1950., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 4217)
28. Rasl, Bertran. *Ljudsko znanje*, Biblioteka Symposion, Nolit, Beograd, 1961., (žig: Knjižnica VI. gimnazije (ženske), Zagreb, inv. br. 991)
29. Skerlić, Jovan. *Romantizam i realizam*, Školsko štivo, Kultura, Beograd 1962., (žig: Knjižnica VI. gimnazije u Zagrebu, inv. br. 460)
30. Stojković, Andrija. ur., *Savremena filozofija I*, Biblioteka Priručnici, Izdavačko preduzeće «Rad», Beograd, 1970., (žig: Knjižnica VI gimnazije u Zagrebu, inv. br. 1569)

31. Stojković, Andrija. ur., *Savremena filozofija*, Izdavačko preduzeće «Rad», Beograd, 1970., (žig: Knjižnica VI gimnazije u Zagrebu, inv. br. 1571)
32. Stolović, Leonid. *Sušтина estetske vrednosti*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1983., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3620)
33. Šopenhauer, Artur. *O geniju, ćirilica*, Izdanje enciklopedijske biblioteke, Beograd, 1925., (bez žiga, inv. br. VI.I.124)
34. Šopenhauer, Artur. *Svet kao volja i predstava I 1*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1984., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3612)
35. Šopenhauer, Artur. *Svet kao volja i predstava I 2*, Biblioteka «Horizonti», Grafos, Beograd, 1981., (žig: Ugostiteljsko hotelijerski obrazovni centar, Knjižnica, Zagreb, Katarinin trg 5, inv. br. 3613)
36. Štegmiller, Wolfgang. *Glavne struje savremene filozofije*, Biblioteka Symposion, Nolit, Beograd, 1962., (žig: Knjižnica VI gimnazije u Zagrebu, inv. br. 990)

Da bih bio siguran u korektnost provedenog otpisa obratio sam se za informacije Matičnoj službi za narodne i školske knjižnice u Zagrebu tri puta, najprije Višnji Bošnjak, zaduženoj za školske knjižnice, 8. 6. i 1. 10. 2005., a kad mi nije odgovorila – zamolio sam, 8. 10. 2005., i voditeljicu Matične službe Tatjanu Nebesny da mi se odgovori, ali i tu sam ostao bez ikakva odgovora(!). A pitanja su bila samo ona što proizlaze iz bibliotekarskih propisa: da li je s revizijom i otpisom u Gornjogradskoj gimnaziji ta služba bila upoznata, da li su im dostavljeni na uvid popisi knjiga za otpis i da li su nakon objave članka Igora Lasića na bilo koji način kontaktirali biblioteku Gimnazije ili imali uvid u događaj. Ne poričem da sam za Višnju Bošnjak i Tatjanu Nebesny »bibliotekarski autsajder«, ali sam građanin, a bibliotekarski su poslovi javna djelatnost. Mogle su mi barem pristojno odgovoriti da se sve to što se o »gebelsovskom postupku« piše mene ne tiče... A zapravo su mi to svojom šutnjom poručile. Ne moram se tome čuditi kad mi ni njihova šefica Davorka Bastić, pritom još i predsjednica Knjižničnog vijeća Hrvatske, takođe u nizu godina nikad nije odgovorila ni na jedan od mojih upita! Zakonska odredba o javnom karakteru knjižnične djelatnosti, sudeći po ovakvom ponašanju dijela bibliotekarske profesije, je izgleda puka »pravna fikcija«. Njihova šutnja, pak, upućuje na to da je sporni otpis obavljen na nepropisan način.

OTPIS KNJIGA IZ PRVE RIJEČKE GIMNAZIJE bio je povod članku »I to se događa u mjesecu hrvatske knjige. Kašić, Matavulj i Šinko završili u baji za smeće«, novinarkе Kim Cuculić objavljenom u »Novom listu« 17. 10. 2006. na koji su već 18. 10. 2006., reagirali odgovorni iz Prve riječke gimnazije člankom »Prva riječka gimnazija pojašnjava kako su se njene knjige našle u smeću.

Otpisane su oštećene, dotrajale i neupotrebljive knjige«. S obzirom da su oba članka razmjerno kratka, evo ih u cjelini.

»Dok se tijekom listopada širom Hrvatske tradicionalno obilježava Mjesec hrvatske knjige, prošle subote ujutro u baju postavljenu uz zgradu Prve riječke hrvatske gimnazije i Gimnazije Andrije Mohorovičića u Strohalovoj ulici netko je bacio hrpu knjiga. Ovakav neočekivani prizor vratio nas je na početak 90-ih godina kad su knjige »nepodobnih« autora redovito završavale na smetlištima diljem Hrvatske, a naročito nepoćudne bile su one pisane ćirilicom. Kad smo već pomislili da su ta vremena iza nas, stvarnost nas je po ko zna koji put demantirala.

Na odbačene knjige koje su završile u baji upozorio nas je književni kritičar, novinar i publicist Velid Đekić, koji spada u red onih ljudi koji su posebno osjetljivi na knjige. Međutim, prošle subote on nije bio jedini koji je poneki naslov spasio od tragične sudbine na riječkom deponiju, već su i obični građani pohrlili do kontejnera za smeće i pokušali spasiti što se spasiti daje.

Đekić kaže da se po pečatima može zaključiti da su bačene knjige pripadale riječkoj gimnaziji, a uglavnom se radi o ideološki obojenim naslovima.

– Zapazio sam nekoliko knjiga o socijalizmu, dok među odbačenim djelima prevladavaju ona srpskih autora. Ključ za otpisivanje knjiga bio je očito ideološke prirode, a nekim se čudom u baji našao i »Ritual rimski« Bartola Kašića. Takav postupak je degutant i izvan svake pameti. Ne mogu vjerovati da se tako nešto događa u Rijeci 2006. godine. Što god netko mislio o nekoj knjizi, sigurno je da knjigama nije mjesto u smeću – smatra Đekić.

Uz Bartola Kašića u baji su, između ostalih, završili i Simo Matavulj, Ervin Šinko i monografija o Jasenovcu.«

Objašnjenje škole u članak je uobličila ista novinarka:

»Nakon što je naš list pisao o knjigama koje su prošle subote bačene u baju pored zgrade Prve riječke hrvatske gimnazije i Gimnazije Andrije Mohorovičića u Strohalovoj ulici, dobili smo objašnjenje djelatnika Prve riječke hrvatske gimnazije iz čije knjižnice potječu odbačene knjige. Kako nam je pojasnila zamjenica ravnateljice Jasminka Batagelj, knjige koje je knjižnica otpisala su bile oštećene, dotrajale, neaktualne i neupotrebljive. Prema riječima školske knjižničarke Sandre Vidović, prošle godine školski je odbor prema proceduri odobrio zakon o reviziji i reinventarizaciji školskog knjižničkog fonda.

– Prema tom zakonu otpisana je nepotrebna građa, a ostavljena ona koja se smatra potrebnom u svrhu podučavanja i lektire. O tome koje će se knjige otpisati odlučeno je u dogovoru s profesorima iz pojedinih predmeta. Ukupno je otpisano 70-ak knjiga, a od naslova koje ste spomenuli u novinama sačuvali smo po nekoliko primjeraka, među kojima su i Matavuljev »Bakonja fra Brne« te neke Stankovićeve i Jakšićeve knjige. Ispravila bih i pogrešan navod da se u baji našao »Ritual rimski« Bartola Kašića, jer u pitanju nije knjiga nego brošura o Kašiću – osvrnula se Vidović.

Odluka o zakonskom izvršenju revizije knjižničkog fonda potvrdila nam je i predsjednica školskog odbora Jane Sclaunich, a zamjenica ravnateljice Jasminka Batagelj pojasnila je da je po veći dio otpisanih knjiga došao »Metis«, a da su se u baji za smeće našle dvije kutije koje nisu stale.

Knjižničarka Sandra Vidović provela nas je i gimnazijskom knjižnicom, pokazujući pojedine lektirne naslove koji su u doista lošem stanju, a za obnovu knjižničkog fonda sredstva nisu dostatna.

– Fond nam je zastarjeo i neki naslovi koj su i danas u lektiri datiraju iz 50-ih godina prošlog stoljeća, a neke od njih tiskali su beogradski izdavači – kaže Vidović.

U Prvoj riječkoj hrvatskoj gimnaziji potvrdili su da su se u kutijama bačenim u bazu našle knjige sa socijalističkim sadržajem, a danas zastarjelim smatraju i naslove na ćirilici i ekavici, kao i stare metodičke priručnike koji novim naraštajima više nisu od koristi.«

Ustraje se na kategorijama: suvišna, neprikladna (»ideološka«, »socijalistička«, »ćirilica«, »ekavica«), a već i sama činjenica da se hrpa knjiga procjenjuje, govori o neurednoj proceduri otpisa. Osim toga, i količina je sigurno daleko veća, jer treba li zvati reciklažno poduzeće za odvoz 40–50 knjiga.

Tragom članka obratio sam se Velidu Đekiću, čovjeku koji je na knjige bačene u kontejner (»baju«) upozorio novinarku Kim Cuculić. Poslao mi je četiri fotografije koje je sam snimio, a prema kojima se može zaključivati da je »hrpa knjiga« bila veća od onoga što bi moglo stati u dvije kutije. Međutim, nije presudna količina – bitna je ta nepreciznost i nonšalantnost. Na jednoj se slici jasno vidi knjiga Mirka Rifferra, »Grad mrtvih. Jasenovac 1943.«. Zaista se nameće pitanje može li takva knjiga biti »zastarjela«, »neaktualna«, »ideološka«?! I opet sam se prisjetio teksta Čede Price Plitvičkog o spaljenoj knjizi »Da se ne zaboravi«?

Zajedničko obilježje tih pet slučajeva je da su bacane »nepodobne knjige«: tzv. srpske, ekavicom ili ćirilicom pisane, od »nehrvatskih« izdavača štampane, i naročito »ideološka« literature, baš sve onako kako je pisalo u dva famozna Naputka izdana polovinom 1992. godine, naročito u onom prerigidnom pa zato i »povučenom«. Svima odjednom nedostaje prostora, a osim fraze da je »sve rađeno zakonski«, nigdje nije bilo dokumentacije kakva mora pratiti reviziju i otpis! Samo je škola u Sv. Ivanu Žabno navela barem točan broj izlučenih ili otpisanih knjiga. Brojne su i formulacije opravdavanja, od naivnih do komično pseudostručnih, a objekt samovoljnog arbitriranja, gotovo izživljavanja posebno je bila tzv. »ideološke literature«.

6. Nekoliko primjera uništavanja školskog knjižnog fonda u »Oluji«

Parcijalna i mirnodopska devastiranja knjižnih fondova, ilustrirana navedenim primjerima, jedan su tip uništavanja. Drugi je ono što je zadesio mnoge knjižne fondove u »Oluji«.

Osobno i izravno vidio sam i opisao u članku: »Isječak iz zločina isključivosti u Hrvatskoj devedesetih godina«, objavljenom u časopisu »Prosvjeta«, broj 72 (682), decembar 2005., str. 58–67. stanje devet godina nakon »Oluje«, a u međuvremenu se nije našao nitko da službeno konstatira devastiranost i da, barem do neke mjere, sanira uništeno. Osim toga, moja se zapažanja odnose na relativno ograničen teritorij dijela Korduna. Kako je bilo na drugim područjima

zahaćenim »Olujom« ne mogu izravno govoriti, ali ako je suditi po onome što mi je pisao Dragoljub Cupković, a što sam ovdje citirao u II poglavlju, razaranja škola i uništavanja školske dokumentacije i knjižnih fondova bilo je posvuda i u razmjerima koji su nam do danas u cjelosti nepoznati.³²⁷ Evo dijela (IV.) mog članka iz »Prosvjete«:

»U tekstu što slijedi donosim kratke, štono se kaže »telegrafske«, natuknice o objektima što sam ih imao prilike vidjeti. Tom smo prilikom i fotografirali svaki od posjećenih objekata – sveukupno pedeset slika (fotografija), od kojih smo za ovu priliku napravili izbor. Fotografije vjerojatno nisu one kvalitete i upečatljivosti kao što bi bile da ih je radio profesionalac, ali sam uvjeren da su dovoljno ilustrativne i da jasno dočaravaju »stanje stvari«.³²⁸

Gornji Budački: Spomen-škola Prve partizanske škole u Jugoslaviji 1942. potpuno je devastirana. Uništeni i u neredu, po podovima su razbacani i izmješani školska arhiva i školska biblioteka, a osim razbijenih podova, prozora i vrata porazbijane su i spomen-ploče postavljene na školi, kojih su se krhotine nalazile oko škole i u vrijeme posjeta. Ponavljam i već datu informaciju o potpunoj devastaciji zgrade koja je služila za vrijeme rata od 1941. do 1945. kao sjedište najviših organa NOP-a Hrvatske. U blizini je i zapušteno gradilište pravoslavne crkve Velike Gospojine, obnova koje je započela 1990. godine, ali je zaustavljena operacijom »Oluja«, a sav građevinski materijal pripremljen za njenu obnovu odvezen je nakon toga. Možda će čitaocu biti interesantna informacija koju sam o toj crkvi dobio: zgrada je prvotno sagrađena 1759. godine odlukom Marije Terezije da posluži kao prva škola na području Korduna, a tek je kasnije adaptirana za vjerske potrebe (crkva).

Veljun: Impozantni kompleks Osnovne škole »Radoš Vujičić«, a uz nju i zgrada sa stanovima za nastavnike također su potpuno devastirani, uništeni. Inventar je uglavnom oduzet, a školska arhiva i fond školske knjižnice su razbacani po podovima. I zgrada škole i zgrada nastavnčkih stanova izgledaju nakon zaista barbarskog pohoda na njih 1995. godine sablasno. Istovjetan rušilački postupak pogodio je i zgradu u kojoj je bio ured Mjesne vlasti. Treba reći kako je, s obzirom na sve viđeno, iznenađujuće (i pohvalno) da je spomenik s imenima i prezimenima 526 seljaka Srba iz Veljuna i okolice, koje su ustaše zaklali u selu Blagaj od 6. do 9. 5. 1941. godine, ostao neoštećen. U neposrednoj smo blizini vidjeli i ruševne ostatke pravoslavne crkve Vaskresenja Gospodnjeg, koja je sagrađena 1853. godine, a koju su 1941. godine ustaše opljačkale, a zatim crkvu i parohijski dom zapalili, a svećenika zaklali. Navodim ovu činjenicu samo zato da upozorim kako se s obzirom na blizinu ova dva objekta čovjeku nameće sama od sebe usporedba i pouka.

Gornji Sjeničak: Spomen-škola je temeljito devastirana, a arhivska građa škole i građa školske biblioteke najvećim su dijelom uništeni i razbacani unutar prostora škole. Gornji Sjeničak je bilo i mjesto u kojemu je 7. 11. 1942. formirana 13. Proleterska brigada »Rade Končar«. Spomen-ploča, koja je označavala taj događaj, je oštećena.

³²⁷ Nastojao sam doći do podataka o tome, ali nigdje nisam našao da bi se javno objavio cjeloviti izvještaj. To je dakako velika šteta, jer je time otežana bilo kakva, na činjenicama utemeljena, rasprava i eventualna akcija saniranja stanja. Nije, naravno, u pitanju nikakva »akademska znatiželja«, nego nasušna potreba za analizama koje bi bile od pomoći u revitalizaciji demografski i materijalno opustošenih krajeva Hrvatske. Zahvalan sam svima koji su mi pomogli obaviti uvid u »stanje stvari« u spomenutim selima i zaseocima, a naročito Odboru za ljudska prava u Karlovcu.

³²⁸ Iz zbirke fotografija redakcija »Prosvjete« napravila je izbor od osam slika i objavila ih uz članak. Naravno da ih ovdje ne mogu reproducirati.

Donji Sjeniĉak: Osmogodišnja škola »Sava Mrkalj« potpuno je devastirana. Arhivska i biblioteka građa razbacana i uništena. Inventar opljaĉkan. Prozori, vrata i štokovi – odneseni. Ipak, Spomen-ploĉa Hasanu Kikiću, na kojoj piše: »narodnom učitelju, knjiŹevniku i palom borcu NOB-a«, a koju je postavio »narod i prosvjetni radnici Sjeniĉaka« (kako piše na spomen ploĉi) nije uništena, ni oštećena – vjerojatno zato što je bila postavljena razmjerno visoko.

Prkos: Oštećeno je Spomen-obilježje, podignuto u znak sjećanja na ustaški zloĉin nad seljacima Srbima 21. 12. 19941. O ostalim uništenim i spaljenim objektima (kućama, domaćinstvima u cjelini...) nema potrebe govoriti – to spada u onu impozantnu cifru od oko 20.000 razrušenih i većinom spaljenih zgrada.

Bović: Biste narodnih heroja uništene, dekapitirane, kako se to kaŹe, u kolovozu 1995.

Crevarska Strana (tik podno legendarne Petrove gore): Devastirana je osnovna škola, inventar uništen ili opljaĉkan, školska arhiva, školska knjiŹnica su uništene, a spomen-ploĉe na školi porazbijane. Jasno je da je to učinila vojska koja je realizirala »Olujku« 1995. godine. Treba navesti da je i ova škola pripadala u red Spomen-škola, jer je izgrađena na mjestu gdje je 22. 11. 1942. godine formirana Osma kordunaška udarna divizija. Fotografije naŹalost nemam.

Registrirajući viđeno u posjećenim naseljima (sela i zaseoci) moram konstatirati i sljedeću opću karakteristiku. Unatoĉ golemom broju uništenih objekata i kuća u svim selima i zaseocima, koji su mahom zapaljeni i na kojima nema krovova – u svim posjećenim školama krovovi su ostali cjeli, zgrade nisu zapaljene. To znaĉi da su za trajanja operacije »Olujka« te zgrade korištene, da se u njima obitavalo, pa je i odgovornost za konstatiranu devastaciju na onima koji su ih koristili za smještaj. To ne bi trebalo biti sporno. Pretpostavljam da ne bi bilo teško na nadležnom mjestu utvrditi koje su sve vojne jedinice i u kom vremenskom razdoblju bile u školskim zgradama stacionirane. MoŹda bi to pomoglo da se utvrdi i tko je odgovoran za obavljanu devastaciju nabrojanih škola« (str. 64, 65).

(...) »U naseljima što sam ih obiŹao, sve, doslovce sve, su škole bitno devastirane: prozori i vrata razbijeni ili odvaljeni, nestali, namještaj potpuno uništen ili nestao, a poneki komad (stelaŹa, peć, ĉak na jednom mjestu stoje i »švedske ljestve«, oĉito je rijeĉ o sportskoj dvorani, a ispod njih razbacana gomila knjiga...) razbijani, prevrnuti, odstranjeni s mjesta gdje su se nalazili, u nekim su školama dijelovi parketa, ili podova (negdje više, negdje manje) izvađeni (pa pretpostavljam da su ili služili za loŹenje onima koji su eventualno na neko vrijeme škole koristili kao mjesto smještaja, ili su od nekoga odneseni), sanitarni prostori su također devastirani... Knjige su posvuda bile razbacane, veliki broj je bio i rastrgan, po nekim se nedogorjelim primjercima moŹe naslućivati da su knjige korištene i kao »ogrjevni materijal«. Prevrćući knjige moglo se vidjeti da su bile većinom latiniĉnog pisma, iako je bilo i knjiga sa ĉiriliĉnim pismom, a također da su većinom bile s mjestom izdanja Zagreb, a tek znatno manjim dijelom od izdavaĉa iz drugih krajeva Jugoslavije... Uništene, razbacane, rastrgane knjige bile su izmjeŹane s također potpuno devastiranom školskom arhivom – školskim dnevnicima, uĉeniĉkim biljeŹnicama i radovima. Ćesto je sve bilo izmijeŹano i s krhotinama stakla, krhotinama koje su nastale od namjernog razbijanja stakla.

Dodajem navedenom i ovu (»vanbiblioteku«) informaciju: u uredu Mjesne zajednice (ili Mjesnog odbora) Veljun naiŹao sam na potpuno uniŹtenu arhivu, razbacanu, pokidanu, izgaŹenu nogama. Ne bi to bilo za ĉuđenje da nema jedne bizarne okolnosti, koja je od povijesnog interesa. Prevrćući papire naiŹao sam na arhivske primjerke potvrda (o rođenju, braĉnom statusu...) što su, »...izdavane, uredno ovjerene i registrirane« nakon oslobođenja

1945. godine, ljudima kojima je i tokom rata 1941. i 1942. ustaška vlast uništila svu identifikacijsku dokumentaciju i koji su je morali po povratku svojim domovima obnoviti – da bi mogli »funkcionirati kao građani«. Može li se iz toga primjera postaviti ikakva paralela 1941. i 1995. godine?! Eventualna borbena djelovanja vojničkih jedinica, dakle ratni okršaji i izravne borbe, nisu mogla prouzročiti takve devastacije, odnosno takav tip uništavanja. Pretpostavimo li čak i da su poneka uništavanja rezultat »naknadne pljačke« – pljačkaši zaista ne bi u našim prilikama posezali za knjigama, školskim dnevnicima, učeničkim radovima... A da ih razbacuju, kidaju itd., za to vjerojatno nisu imali ni vremena. Iz svega proizlazi da je uništavanje, što smo ga imali prilike vidjeti, rađeno namjerno i sa svrhom, da je bilo sastavni dio ratnih operacija (ili neposredno u toku tih operacija ili u zastojima i pregrupiravanjima jedinica). A ta je činjenica uistinu frapantna i mnogo govori o »pohodu« zvanom *Ohuja*« (ibid. str. 63).

7. Uništavanje knjižne i arhivske građe u spomen-domovima

Spomen-domovi (kao i spomen-škole), građeni u ustaničkim krajevima Hrvatske (Baniji, Lici i Kordunu, ali i ponekom u drugim krajevima), nisu imali, ni prvenstveno ni isključivo, klasičnu spomeničku funkciju. Bile su to višenamjenske ustanove koje su, uz ostalo, imale i uređene zbirke dokumentarne i knjižne građe. Naročito je dokumentarna građa bila dragocjena, jer je u pravilu bila sastavljena od originalnih dokumenata, važnih za historiju tih krajeva, uključivo, naravno, i onu o oslobodilačkoj borbi. Suvišno je razglabati od kolikog je značaja ta građa i koji je zločin takvu građu uništavati. Za razliku od knjižne građe, tj. knjiga, koje se ne daju baš tako lako i bez ostatka u potpunosti uništiti (u većini slučajeva ostane neki primjerak kao svjedočanstvo), originalni dokumenti jednom uništeni ne mogu se gotovo nikako nadomjestiti.

Nažalost, mi smo u Hrvatskoj bili suočeni s masovnim uništavanjem spomen-objekata, a s njima i građe što je bila u njima prikupljena i uredno sređena. I još jedno nažalost, o tom zločinu uništavanja nije se pisalo, nije se alarmirala javnost, nisu poduzete nikakve mjere zaštite, a nisu sankcionirani ni rušitelji. Jedini cjelovitiji dokument o tome je temeljito pisani pregled Adama Dupala, zaista dragocjen dokument o razaranju nekih spomen-domova na Baniji³²⁹, zatim rukopis Jovana Savičina Price³³⁰ o uništenoj zbirci u ličkom selu Brlog te svjedočenje Nikole Uzelca o sudbini nekoliko spomeničkih lokaliteta u Lici.

Adam Dupalo je opisao devet primjera uništavanja na Baniji: spomen-dom u Glini, spomen-dom u Brestiku, spomen-dom »Bratstvo i jedinstvo« na Čavića brdu u Šamarici (Zrinska gora), spomen-soba u selu Ljeskovac, općina Dvor na

³²⁹ Adam Dupalo, »O razaranju nekih Spomen-domova na Baniji i povijesne građe koja se nalazila u njima. Uništavanje za zaborav«, »Prosvjeta« (tematski broj: »Књигоцид – Културоцид. Тко пали књиге, палит ће и људе«), broj 59 (660), novembar 2003., str.55–61.

³³⁰ Riječ je o nekoliko dokumenata o osnivanju i sadržaju zbirke u selu Brlog, što ih je Svetozaru Livadi uputio jedan od osnivača te zbirke, Jovan Savičin Price. Prof. Livada mi je ustupio kopiju dokumenata.

Uni, spomen-dom u selu Komogovina, općina Kostajnica, spomen-dom u selu Svinica, općina Petrinja, spomen-dom u selu Živaja, općina Kostajnica, spomen-dom u selu Žirovac, općina Dvor na Uni i »Partizanska gimnazija« Rujevac, općina Dvor na Uni:

»U ovom sam tekstu naveo samo neke primjere ili slučajeve (njih devet) rušenja spomen-obilježja u obliku spomen-domova, a posvećenih učešću naroda Banije u antifašističkoj borbi naših naroda. Ogromna je kulturološka, historijska i civilizacijska šteta nanesena tim rušenjima našem društvu. Najgore je što je pri tom uništena originalna dokumentacija od velike važnosti za istinito sagledavanje, ocjenu i valoriziranje događaja iz II svjetskog rata na ovim prostorima, uništeni su brojni predmeti koji su svjedočili o snalažljivosti stanovništva Banije u borbi za svoje održanje i slobodu. Gdje su postojale, uništene su i biblioteke, a također i biste narodnih heroja, kao i spomen-ploče s imenima poginulih boraca i fašističkim terorom uništenih života velikog broja stanovnika Banije. Spomenuto je uništavanje izravni atak i na narodnu imovinu, koja je nastala najveći dijelom samodoprinosom stanovnika Banije.

Sa žaljenjem se mora reći da je malo spomeničkih objekata, podignutih i opremljenih da bi podsjećali na prošlost naroda Banije, na velike žrtve što ih je dao za slobodu, ostalo neporušeno. Koliko mi je poznato, do sada ni jedan počinitelj, inicijator, naredbodavac, izvršilac, nije priveden na odgovornost. Ni u javnosti se nisu podastri dokazi o tom rušenju, činjenicama, a nije data ni njihova ocjena – osuda. Nije ništa učinjeno da se eventualno obnovi barem nešto od te važne historijske baštine. Očigledno je da je nekim snagama u našem društvu bilo i jeste stalo da se ponište dokazi, dokumentacija, o okupatorskim i ustaškim zločinima na Baniji. Tragovi rušenja i neke fotografije upućuju na zaključak da je to uništavanje i rušenje vršeno smišljeno, planski, dakle s jasnim ciljem zatiranja istine i sjećanja.

Sve što sam naveo lično sam vidio, obišao, konstatirao, zajedno s jednim brojem drugova Banijaca. Moja posebna zainteresiranost za sve to proizlazi ne samo iz toga što i sam potječem s Banije, što sam bio učesnik naše antifašističke NOB-e, što osjećam veliki dug prema svim žrtvama koje smo u toku rata imali, nego i iz toga što sam i sam učestvovao u nekoliko akcija izgradnje spomen-domova, a naročito sam bio direktno angažiran u pribavljanju originalne dokumentacije, fotografija i korištenih predmeta za te objekte. Smatram da se opisana rušenja i uništavanja spomeničke baštine moraju također tretirati kao zločin koji podliježe gonjenju nadležnih državnih organa.«³³¹

O Spomen-domu u Glini A. Dupalo piše:

»U Glini su ustaše od 31. 7. do 2. 8. 1941. godine izvršile stravičan pokolj 1.564 (tisuću pet stotina šezdeset četiri) čovjeka srpske nacionalnosti. Iz ovoga pokolja ostao je živ samo jedan: Ljuban Jednak, koji je za života svjedočio o tom pokolju. Pokolj je izvršen u Glinskoj pravoslavnoj crkvi, koju su ustaše nakon pokolja srušile. Nakon oslobođenja zemlje od fašističkih okupatora na tom je mjestu izgrađen vrlo lijep spomen-dom. Izgradnju tog spomen-

³³¹ Tematski broj časopisa »Prosvjeta« u kome se nalazi i ovaj članak Adama Dupala, ostao je bez ikakva odjeka kod »nadležnim državnim organima«. Već sam ranije naveo kome je sve časopis bio upućen i kako je prošla peticija četrdest dva građanina, kojoj su ovaj broj časopisa i knjiga SABA o rušenju spomenika bili podloga. Sama činjenica rušenja o kojoj govori Dupalo je zločin, ali nije daleko od toga ni ignoriranje zločina!

doma pomogle su radne organizacije i pojedinci svojim priložima širom Siska i Banije.

Spomen-dom je izgrađen kao spomen na pokolj Srba u glinskoj pravoslavnoj crkvi, kao spomen na velike žrtve što ih je glinska općina pretrpjela u toku II svjetskog rata. U Spomen-domu je bila uređena stalna muzejska postava, izloženi su bili povijesni dokumenti, razni predmeti i fotografije – ne samo iz vremena NOB-a, nego i iz prošlosti Gline. Bili su to dragocjeni materijali, većim dijelom originali, koji se više ne mogu nabaviti. Spomen-dom je imao i kino dvoranu, vrijednu biblioteku i druge sadržaje. Sve je to uništeno i razneseno – ne zna se kuda i po čijem naređenju, ili odobrenju.

Prostor ispred Spomen-doma bio je lijepo uređen, bila je tu i mramorna ploča na kojoj su bila ispisana imena pogubljenih u Glinskoj pravoslavnoj crkvi. Nakon »Oluje« ploča je uništena-razbijena.

Iz općine Glina u toku NOR-a 1941.-1945. godine poginulo je u NOV 2.333 borca, a 5.966 ljudi (muškaraca, žena i djece) bili su žrtve fašističkog terora.

Spomen-dom žrtvama pokolja u Glini i svim palim u antifašističkoj borbi (borcima i žrtvama fašističkog terora) preimenovan je u Hrvatski dom« (str.55).

Riječ je nesumnjivo o fenomenu »ubijanja sjećanja«. Uništiti spomenik, uništiti knjigu namjerno i ciljano, izraz je fašistoidnog barbarstva, ali u slučaju uništenja spomen-doma u Glini riječ je o još gorem zločinu – zločinu omalovažavanja žrtava brutalnog pokolja, zatiranju sjećanja na te žrtve, a kruna svega je da se još i preimenovanjem toga spomen-doma u zločin uvlači cijela Hrvatska. Bilo bi umjesno protestirati protiv tog preimenovanja, bilo bi umjesno da se naprosto obnovi spomen-dom.

Za Spomen-dom Bratstvo-jedinstvo na Čavića brdu u Šamarici (Zrinska gora) Dupalo kaže:

»U Šamarici, na Čavić brdu, također je bio sagrađen lijepi, funkcionalan reprezentativan Spomen-dom. Građen je sredstvima radnih organizacija Siska i Banije i novčanim priložima velikog broja građana, u prvom redu učesnika NOB-a (dobrovoljno smo odlučili uplaćivati po jednu dnevnicu do završetka izgradnje). Na čelu odbora za izgradnju bio je Marijan Cvetković. Svojom veličinom, stručnom obradom i prezentacijom muzejskog materijala i dokumentacijske građe, obimnim korištenjem dokumentacije o narodnom ustanku i toku NOB-a na Baniji i u samom Sisku – ovaj je Spomen-dom spadao u red većih i uređenijih spomen-domova. Temeljitoj obradi i znanstvenoj zasnovanosti izbora i postave cjelokupne dokumentacijske građe i muzejskih eksponata bitno je pridonio pukovnik dr Subotić sa ekipom Vojnog muzeja iz Beograda (bio je osobito strog u odabiru vjerodostojnih dokumenata, originala, smatrajući da prikupljena građa i eksponati moraju odgovarati u struci prihvaćenim kriterijima za takve zbirke).

U jednom dijelu Spomen-doma bile su i sobe za spavanje, ukupno 80 kreveta, bio je i veliki restoran, postojala je sala za konferencije, dvostazna kuglana za rekreaciju, dok je stalna muzejska postava sa bogatom dokumentacijskom građom bila u drugom dijelu.

U muzejskom dijelu Spomen-doma bili su izloženi originalni dokumenti (razne odluke vojno-političkih rukovodstava, izvještaji partizanskih jedinica, područnih organa vlasti, omladinskih organizacija itd.) – od početka narodnog ustanka do završetka II svjetskog rata. Bili su, naravno, izloženi i pojedini predmeti kojima su se služili partizani, bilo je izloženo i oružje koje se u borbama koristilo, osobitu muzejsku vrijednost imao je poznati top

»Banijac«, što ga je izradio Simo Jednak. Bilo je također izloženo i preko 200 originalnih fotografija – počev od ulaska fašističkih trupa u zemlju pa do stvaranja »NDH«, pokolja u Banskom Grabovcu (1.285 žrtava), zatim pokolja u Hadzeru (433 žrtve), u Glini (1.564 žrtve), pokolja u Bajića Jami kod Kostajnice, u mrciništu kod Sunje, Krečani kod Dubice. Bile su to dakako i stravične fotografije iz Jasenovca, u kojemu je život izgubilo mnoštvo Sisčana i Banijaca. Sastavni dio muzeja, tj. muzejske postave bila je velika ploča izrađena od specijalnog drveta, a na njoj su bila ispisana imena pet hiljada osam stotina četrdeset šet (5.846) poginulih boraca Banije i Siska. Posebno su bila ispisana i imena svih boraca Banije i Siska koji su 28. 9. 1941. godine tu, na Čavić brdu u Šamarici položili partizansku zakletvu.

Može se reći da je muzejski postav i izložena dokumentacijska građa vjerno i cjelovito »preslikala« Baniju i Sisak iz razdoblja NOB-a...

Muzej na Čavića brdu bogatstvom muzejske postave i naročito bogatstvom originalne dokumentacije (pukovnik dr Subotić insistirao je da se u dokumentaciju uključe i zatim izlože za javnost isključivo originali dokumenata i fotografija, kojih su autentičnost stručnjaci Vojnog muzeja iz Beograda brižljivo provjerili i utvrdili) imao je zbog svega toga neprocjenjiv povijesni značaj: uz prikaz sudjelovanja naroda Banije i Siska u borbi za slobodu, mogao je poslužiti i kao pouzdan izvor činjenica istraživačima NOB-e, ali i općenito historičarima, jer je NOB bila jedan dio cjelovite historije Banije i Siska.

Na žalost, ali i na sramotu društva, Spomen-dom na Čavić brdu u Šamarici potpuno je uništen... Kao što je to slučaj i s drugim sličnim objektima, i za uništenje, tj. devastiranje i ovoga spomen-doma ostali su nepoznati i inicijator (naredbodavac) i izvršilac uništavanja, a ostalo je nepoznato da li je itko od vlasti, od odgovornih za nadzor bad kulturnom baštinom obišao područje, konstatirao stanje, pokrenuo istragu, obavijestio javnost.³³² I ovdje je uništavanje spomen-doma i njegova dragocjenog muzejskog postava i dokumentacijske građe nastalo ili u toku »Oluje« ili neposredno nakon nje. Stanje uništenosti konstatirali smo mi, aktivni učesnici u njegovu stvaranju i formiranju« (str. 57,58).

Za gimnaziju u Rujevcu A. Dupalo navodi:

»Odlukom ZAVNOH-a u Rujevcu je 1943. godine započela radom Partizanska gimnazija. Polaznici (daci, učenici) Gimnazije bili su iz Like, sa Korduna i iz Banije, a jedan broj došao je i iz partizanskih jedinica. Svoj je rad započela i do preseljenja obavljala u prostorima Osnovne škole Rujevac. Mnogi od tih polaznika-đaka postali su nakon završetka NOB-a, odnosno rata, profesori, doktori, visoki vojni rukovodioci, pjesnici i književnici. Gimnazija je morala često napuštati Rujevac zbog ustaških pohoda, ali bi se odmah vraćala kad bi se ustaše povlačili. Pod kraj rata Gimnazija je prebačena u Italiju, a u Hrvatsku se vratila odmah po oslobođenju zemlje. U Školi je čuvana dokumentacija o Gimnaziji, kao i njena veoma bogata biblioteka (ta je biblioteka nastala donacijama iz svih krajeva Jugoslavije).

Osnovna škola u Rujevcu je u isto vrijeme kad i ostali ovdje spomenuti objekti temeljito devastirana, prostori su razbijeni, knjižni fond biblioteke bio je razbacan, po njemu se gazilo, a uništavan je i tako što su knjige paljene i »na licu mjesta«, ali i tako što su odnošene da bi se

³³² U novinama se povremeno pojavi obavijest o nastojanjima Ministarstva kulture da se »opljačkano kulturno blago iz razdoblja konflikta 1991.–1995. godine vrati i smjesti na izvornim lokacijama« – ukratko, da se sanira šteta. Ali nigdje nisam našao da bi se Ministarstvo kulture oglasilo o objektima i baštini o kojoj govori Adam Dupalo! Primjer memorijalnog kompleksa s rodnom kućom Nikole Tesle u Smiljanu iz 2005./2006. bio je iznuden (cijeli je svijet slavio ime Nikole Tesle i njegove zasluge za čovječanstvo) i, dakako, polovičan jer nije vraćen spomenik u Gospiću, kao ni ime trga, ni ime škole.

palile u pećima. Ta je devastacija također obavljena u vrijeme »Oluje« ili neposredno nakon »Oluje«. Kako je Partizanska gimnazija zaista bila važna historijska činjenica (jer je u toku NOB-a puno rađeno na opismenjavanju ljudi, razvoju kulturnih aktivnosti, pa i školovanju u uvjetima i na način kako je to bilo moguće) od velikog značaja za našu nedavnu povijest bila bi dokumentacija i biblioteka. Nažalost, ni ovdje nadležni nisu ništa poduzeli da se ustanove činjenice i odgovornost počinilaca ove devastacije.

Treba navesti, da je devastiranu zgradu Osnovne škole Rujevac obnovila međunarodna zajednica preko svojih organizacija, tako da ono malo djece može ići u školu. Nažalost, broj djece je zaista malen iz poznatih razloga (egzodus stanovništva u povodu događaja vezanih uz postojanje i djelovanje Krajine, a zatim ratnih događaja poznatih pod imenom »Oluja«) (str. 60,61).

Zavičajna zbirka u selu Brlog u cjelosti je i nepovratno uništena, a s njom i sva prikupljena pisana građa. Svetozar Livada u bilješci uz materijal, što mu ga je dostavio Jovan Savičin Prica, za tu Zbirku kaže:

»Takav muzej u Lici nije postojao, niti će uskoro biti postavljen. Poznavao sam sve njegove sadržaje. Toliko sam bio njime oduševljen, da sam odveo jednom u posjetu postdiplomante gerontologije s Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i bili su oduševljeni. Ovaj Zavičajni muzej svojom sudbinom paradigmatičan je za sudbinu svih nestalih spomenika NOB-a u Lici, sudbinu spomen-muzeja Nikoli Tesli, VI. Ličkoj diviziji u Končarevu kraju, spomen zbirci USAOH-a i AFŽ-a u Otočcu i dr.«

A uz tekst »Sadržaj Zavičajne spomen-zbirke Brlog prije razaranja« J. S. Prica je dopisao i potpisao:

»Svojom rukom dopisujem i potpisujem, a čašću jamčim, da je ovdje opisana Zavičajna etnička spomen zbirka potpuno uništena; zgrada devastirana, a eksponati potpuno do kraja uništeni, 1991.god.

Sasvim je razumljiva ljudska nevjerica, tuga i ogorčenje Jovana Savičinog Price što je jedan takav objekt kulture bezrazložno i bezobzirno uništen, jer je i J. S. Prica bio jedan od onih koji su pokrenuli njegovo formiranje i opremanje.³³³ U svojim je papirima imao sačuvano barem ovih nekoliko dokumenata, koji sada svjedoče ne samo o ljudskom stvaralačkom entuzijazmu, nego i o intenzitetu bezobzorne aronacije prema tom entuzijazmu, kao i radikalne isključivosti kojoj je uništavanje (bilo i ostalo) osnovno obilježje. Smije li društvo u kojemu se takva aronacija, isključivost i destrukcija događaju, toleriraju i nesankcioniraju smatrati sebe civiliziranim?

Sve što je ostalo od bogate Zavičajne zbirke jest nekoliko dokumenata koji govore: 1) o formiranju Inicijativnog odbora (1. 5. 1980.) »...sa zadatkom da u staroj školskoj zgradi uz saradnju stanovništva Brloga i okoline, kao i svih naših ljudi koji se nalaze van zavičaja, osnuje Zavičajnu spomen zbirku predmeta, rukotvorina, te pisanih i snimanih dokumenata

³³³ Zavičajnu zbirku Brlog su realizirali: Vlašić Iso, upravitelj škole – predsjednik Inicijativnog odbora; Jurković Jure, penzioner – član; Vukadinović Jovo, predsjednik MZ Brlog – član; Maras Ive, poštari – član; Rukavina Josko, službenik – član /zadužen za tehničke probleme/; Puhalo Petar, građevinar – član /zadužen za tehničke probleme/; Karleuša Ratko, penzioner – član; Prica S. Jovan, učitelj i književnik – član /zadužen kao koordinator za kulturne probleme/ Jovan Savičin Prica spominje još i veliku podršku što ju je taj poduhvat imao od čovjeka iz toga kraja, generala Nikole Grubora.

vezanih za ovo područje«, 2) pismo što ga je Odbor uputio (1. 5. 1981.) »zemljacima i prijateljima« da pomognu formiranje Zavičajne zbirke – s potankim nabranjem što bi sve trebalo prikupljati »...iz života stanovnika našeg zavičaja od najstarijih vremena do danas...«, uz napomenu da se to radi i zato »da sačuvamo zgradu stare škole u Brlogu na Placi (iako smo novu modernu sagradili), jer je ova stara škola najstarija škola u Brlogu i na širem području, dograđena je još 1839. godine. Odlučili smo je sačuvati i zato što je sve pismeno stanovništvo rođeno ovdje poslije 1839. godine naučilo čitati i pisati pod njezinim krovom, pa ona zbog toga zaslužuje pažnju najviše svetinje za svakog čovjeka koji ima srca i razuma.«, 3) Tlocrt Zavičajne zbirke (240 metara kvadratnih) sa potankim opisom sadržaja svakog od prostora unutar škole, 4) Tekst pozdravne besjede održane prilikom otvaranja Zavičajne spomen zbirke u Brlogu na Placi povodom Dana ustanka 27. VII 1984. 5) Potvrda Narodnog kazališta »Ivan Zajc« Rijeka da će tri člana njihove Hrvatske drame »...nastupiti u Kulturno umjetničkom programu na SVEČANOM OTVARANJU ZAVIČAJNE ZBIRKE U BRLOGU.«

Iz nadahnute pozdravne besjede evo samo jedan mali fragment, u najužoj vezi s našom tematikom uništavanja knjiga: »Iz ove kuće s knjigom pošli. U nju se u knjizi vratili. A knjiga je svakom otvorena, i jedina vatra bez ugljena koja će ti ogrijati dušu i nikad se neće ugасiti jer ljubavlju nove vatre pali.«

A o spomen-domovima i memorijalnim zbirkama u njegovoj rodnoj Lici, govorio mi je Nikola Uzelac:

»Kao rođenog Ličanina interesiralo me je i što je s kućom i spomenicima Nikole Tesle. Jedan moj prijatelj, Mišo Deverić (na žalost je u međuvremenu umro) i ja otišli smo u Gospić i Smiljan, uvjerali se na licu mjesta u »stanje stvari«, ponešto i snimili fotografskim aparatom.

Zaprepastilo nas je što se sve s uspomenom na Nikolu Teslu dogodilo. Rodna kuća u Smiljanu bila je sasvim devastirana, a imala je važna i umjetnička djela, imala je i izložaka i dokumentacije o NOB-i (jer je, kako sam naveo, VI Lička divizija nosila njegovo ime). Sve je bilo uništeno, devastirano nakon »Oluje«. Mi smo tamo došli otprilike nakon mjesec dana od »Oluje«. Stanje je bilo takvo da se može reći po onoj narodnoj »Bogu za plakat«: što nije bilo razbijeno u paramparčad, izbačeno je izvan zgrade, u blato, kiša je sve to razmočila. Da je netko svu tu dokumentaciju odnio na jedno mjesto, pa zapalio, bilo bi lakše nego sve to gledati kako se valja u blatu. A kada se tamo počelo dolaziti, kad su i stranci čak počeli navraćati i raspitivati se zašto je to tako – tada se cijelo područje ogradilo s natpisima »minirano«. A nikada to područje oko njegove rodne kuće nije bilo minirano. Napravili su to samo zato da se ne priča o napravljenj sramoti, da se taj zločin prikrije, da se onemogućiti dolazak ljudi na to mjesto, jer bi bili svjedoci uništavanja.

U Gospiću je uništeno mnogo toga što je bilo povezano s pridjevom »srpski«. Na primjer: u Domu kulture, pa pravoslavna crkva – njeni fondovi knjiga, spomenik Nikoli Tesli na trgu ispred škole (koja je nosila njegovo ime, ali je izbrisano!) sve je to uništeno, ništa od toga nije ostalo sačuvano.

Kad smo bili u Gospiću, bibliotekarka koja je radila u Gradskoj biblioteci ispričala nam je kako je biblioteka čišćena od nepodobnih knjiga i kakvo je to divljanje bilo. Ništa protiv tog postupka nisi smio reći, bio je tako veliki strah da su mnogi ljudi šutili, povlačili se u sebe i sve to nijemo i s ogorčenjem pratili. Uostalom, poznato je kakvog je terora u Gospiću bilo, kako su proganjani Srbi, kako su ubijani i može se lako razumjeti strah koji je tamo vladao. Bibliotekarka koja nam je o čišćenju biblioteke pričala bila je srпкиnja i strah je toliko bio velik da je s teškom mukom pristala s nama razgovarati, naravno uz obećanje da njeno ime

nećemo nigdje spominjati. I danas je živa ali prestrašena od svega što je proživjela.

Ali nas je ugodno i pozitivni iznenadilo osoblje Muzeja. Dobro bi bilo navratiti tamo i te ljude o ovoj tematici pitati. U tim nepovoljnim vremenima skupljali su do čega su god mogli doći i spremali su to, meni i mom prijatelju Deveriću ispričali su mnoštvo podataka i detalja koji su se odnosili na spomeničku baštinu koju je trebalo spašavati – koliko god se moglo u tadašnjim prilikama. A jedan od njih, u ta vremena jedan od šefova, i danas, kad je u penziji, navrati do Muzeja, poželi im »dobar dan« i pita kako im idu poslovi... Zaista su izgleda spasili mnogo šta od onoga što su u naletu euforije divljaci naumili srušiti, sasvim uništiti. Ponešto im je uspjelo, a ponešto je zahvaljujući požrtvornosti ljudi iz Muzeja sačuvano, smješteno u depoe Muzeja...

A sada o Spomen-domu VI Ličke na Plitvicama. Bio je to lijepi dom, lijepo opremljen, s brojnim izlošcima iz NOB-e, s bogatom dokumentacijom iz toga razdoblja i s bogatim fondom knjiga. Bio je štono se kaže vrhunski opremljen i sreden, jer su na tome radili ljudi od struke (arhitekti, muzealci-kustosi), poznavaooci dokumentacije i dobri poznavaooci NOB-e i posebno ratnog puta VI Ličke divizije). Bilo je tamo i raznog oružja, koje je pripadalo toj Diviziji, ali i oružja koje se općenito koristilo u ratu na području Jugoslavije tokom 1941.–1945. Izgradnja Doma i njegovo uređenje – sve mi je to vrlo dobro poznato jer sam u tome neposredno učestvovao.

Kad smo pošli tamo razgledati kakvo je stanje – našli smo sve uništeno. Gdje je i kako završilo oružje nitko nam nije znao reći. A unutrašnje je uređenje Doma bilo potpuno devastirano. Veliki i bogati fond dokumentacije, a posebno knjiga (vjerojatno u Jugoslaviji najbogatija zbirka svega što se igdje pisalo o VI Ličkoj diviziji, ali i općenito o NOB-i) sav je uništen, negdje odvezen, a uništeni djelovi dokumentacije mogli su se naći i oko Doma, na tlu, u blatu, uništeni od kiše i nevremena.

Slično je i s kućom narodnog heroja Rade Končara. Nema potrebe govoriti tko je Rade Končar. U njegovoj je kući bio memorijalni muzej. Kad smo tamo došli našli smo da je postav memorijalnog muzeja potpuno devastiran. Ono nešto knjiga što su se tamo nalazile, kao i dokumentacija koja je bila od velike historijske vrijednosti, uništeno je, mahom razbacano oko kuće, dio potrgan, sve se valjalo u blatu i na kiši, postalo je neupotrebljivo. Potrudili smo se ponešto prikupiti, spasiti ako se može, ali nismo mnogo u tome uspjeli, jer je bilo u stanju koje se nije moglo sanirati.

I kuće drugih narodnih heroja nisu prošle bolje. Nije mi poznato iz vlastitog uvida, jer nisam mogao posjetiti selo Divosel, gdje je kuća Nade Dimić bila uređena kao memorijalni objekt. Ali znam da je Divoselo »sravnjeno sa zemljom« kako se to kaže, pa onda treba pretpostaviti da se to dogodilo i s kućom Nade Dimić. Dok smo u SUBNOR-u radili na knjizi o srušenim spomenicima, moj prijatelj Mišo Deverić i ja dosta smo obilazili područje Like. Kad smo htjeli ići i u Divoselo – pisalo je da je minirano... Snimili smo što smo mogli, selo je srušeno, nije zapaljeno, a da bi se izbjeglo da se vidi dim i da interveniraju tada prisutne međunarodne snage, onda su kuće sistematski minirane, a smatralo se da će se spriječiti pričanje o tome tako što će se cijelo područje sela proglasiti kao da je minirano.

I Muzej I ženske čete u Trnovcu potpuno je uništen. A bio je taj Muzej spomen na nastanak i djelo te I ženske partizanske čete. U njemu je uz ostalo bio i veoma solidan fond knjiga o NOB-u i on je skoro u cjelini uništen. Dio te građe je bio prenesen, prebačen gore na Kamensko (kraj Korenice). Dogodilo se međutim da je i taj objekt na Kamenskom također uništen u cjelini. Kad je 1941. godine trebala biti formirana, pa žensku četu se bilo prijavilo preko 700 djevojaka. Naravno da ih nisu sve mogli primiti, pa je obavljena selekcija. Ostale

su djevojke ili ostale raditi na terenu ili su se priključile drugim partizanskim jedinicama (odredima, grupama).

Jedno od težih slučajeva svakako je Otočac, tamo gdje su postavljeni temelji hrvatske državnosti. Koliko smo vidjeli, zgrada ZAVNOH-a je ostala cijela, nije srušena, ali je iznutra bitno devastirana. To sam imao prilike vidjeti nedavno, kad sam bio tamo na proslavi, imam dakle svježe utiske. I dan danas ljudi o tom devastiranju nerado govore. Srpsko narodno vijeće ima tamo u lokalnim organima vlasti svoje ljude koji su birani na izborima u tim sredi-nama. U Otočcu u lokalnom organu vlasti radi jedan mlađi čovjek koji nam je »ispod glasa«, da ga nitko ne čuje, a na naše pitanje gdje je ovo ili ono iz unutrašnjeg uređenja zgrade, rekao da je sve uništeno, vrlo mali dio ranije postave je ostao. A moramo znati da je taj postav bio veoma važan i bogat materijalima, raznim eksponatima, uz ostalo i brojnim dokumentima i knjigama – jer je tu dugo vremena bilo sjedište praktično svih organa vlasti, AFŽ-a i drugih organizacija. Od onoga što je sačuvano više je umjetničkih djela nego dokumentacije. Sada je tu zgradu uredio Sabor, na zidovima su ostale spomen ploče, tj. na vanjskim zidovima, a ostale su stavljene na zid u jednom hodniku. Ostali su prostori adaptirani za razna djelovanja, pa se tamo nalazi i Narodno sveučilište, u zgradi se održavaju raznoliki sastanci i skupovi. Tu je i SUBNOR Hrvatske prethodne godine imao jedan svoj skup.

Uzimam kao primjer i školu u mojoj Udbini. Škola je nosila ime Milana Majstorovića, prvoborca iz Drugoga svjetskoga rata. Ta je škola imala veliku i uređenu biblioteku, nastalu i brojnim donacijama. Sve je to uništeno, djelomice i spaljeno. Posvuda su u Lici, u krajevima s pretežno srpskim življem (gdje se oduvijek u školama već i prvom razredu osnovne škole počelo s učenjem ćirilice, ali i latinice), uništavane školske biblioteke i knjige za koje se držalo da su pisane »četničkim jezikom i pismom«.

U Srbu smo moj prijatelj Miša Deverić i ja išli obići Dom kulture, koji je bio i dom u spomen na narodnooslobodilačku borbu (ipak je Srb bio simbol ustanka naroda Hrvatske i godinama je ustanak naroda u Srbu slavljen kao Dan ustanka naroda Hrvatske). U tom je Domu bio veliki knjižni fond, najvećim dijelom posvećen narodnooslobodilačkoj borbi svih dijelova Jugoslavije, partizanskom pokretu u Hrvatskoj posebno, desantu na Drvar i VI Ličkoj diviziji itd. Kad smo tamo došli, s namjerom da snimimo stanje, našli smo pravu pustoš, nigdje žive duše, naišli smo samo na jednoga psa lutalicu i jednu staricu koja se sva tresla od straha. Devastacija objekta nas je zapanjila. A knjige: ležale su svuda naokolo, u blato uvaljane, dijelom rastrgane, dijelom cijele, po njma se moglo gaziti... Bilo bi bolje da su spaljene, da se ne vidi to divljaštvo. Naknadno sam se i dalje interesirao za takvo uništavanje u Srbu i rečeno mi je da je dio knjiga iz tog Doma odvezen u Gračac.... Tko je, kada, gdje i što odvezo to dalje nisam istraživao. A bolje je dakako da je i odneseno, nego da je doživjelo sudbinu onoga dijela knjiga što smo imali priliku vidjeti. Vidjeli smo i srušeni spomenik itd., itd.

Sličnih Domova (neki od njih zvali su se i Zadržni domovi), manjih i s manjim fondom knjiga od onoga koji je bio u Srbu, bilo je posvuda u Lici, ali nemam informacija što je s njima bilo, iako sam čuo da ih je mnogo spravnjeno sa zemljom.

U cjelini gledajući, deset godina (od 1990. do 2000. godine) uništavalo se sve što se smatralo nepodobno iz vizure hrvatskog nacionalizma, a to je rađeno po naređenju i masovno: uništavale su se muzejske zbirke, uništavale na razne načine knjige i dokumentacija, skidala antifašistička znamenja, na razne načine, a najviše miniranjem, uništavani antifašistički spomenici, a u velikoj mjeri i drugi spomenici srpskoga naroda, u velikoj mjeri pravoslavne crkve. Radilo se to javno, nisu to bili ekscesi pojedinaca. Vjerujem da je bilo pojedinaca koji

nisu bili svjesni koju štetu i koji zločin rade, ali ih je zanimala snažno podržavana nacionalistička euforija, smatrali su da tim uništavanjem pokazuju koliko su veliki Hrvati, da pokazuju svoje hrvatstvo.

Žena koja je bila učiteljica u Korenici, a sada radi u Otočcu, koja je u mješovitom braku, ima i posao i pritisnuta je strahom zna mnogo o spomenutim događajima, ali baš zbog straha boji se se o svemu tome govoriti. Čita i prati, uputila nas je i na broj »Prosvjete« u kojemu se o uništavanju knjiga pisalo. Upozorava da je bilo ljudi, prosvjetnih radnika, koji su se bunili, upozoravali da se to ne smije raditi, ali su bili učtkivani... a vlast su bili oni koji su nosili pušku i odlučivali o životu i smrti. Kaže mi ova učiteljica: 'Nikola, ne treba tu velika filozofija, velika mudrost. Iznad svega toga stajala je zvanična državna politika, Ministarstvo kulture je dalo nekakva uputstva za čišćenje knjižnica. Mi koji smo radili u školama i ustanovama, a sve su škole imale nekakve biblioteke, svjedoci smo uništavanja knjiga'.«

Treći dio

PRAVOSUĐE I FENOMEN UNIŠTAVANJA KNJIGA

I.

NESANKCIONIRANJE DISKRIMINACIJE/UNIŠTAVANJA KNJIGA KAO TRAJNO OBILJEŽJE PONAŠANJA MINISTARSTVA KULTURE, KNJIŽNIČNOG VIJEĆA I HRVATSKOG KNJIŽNIČARSKOG DRUŠTVA

Uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih bilo je očigledno, nije se radilo o nekom sporednom, nevažnom činu, nego o postupcima toliko upečatljivim da ih se u iole uređenom društvu mora pravno sankcionirati i moralno osuđivati. Motivi su bili primitivno politički, a obrazloženja toliko arogantna da je sasvim nevjerovatan izostanak pravnog sankcioniranja. Dok se može reći da je u određenoj mjeri moralne osude i bilo, pravno sankcioniranje je sasvim izostalo.

Moralna osuda izražavana je u reagiranjima javnosti, a izricana je bez ograda ili uvjetovanja, ponekad i radikalno, recimo reagiranje Bibliotekarskog društva Istre, kao i reagiranje dijela vjećnika u Gradskom vijeću Korčula. Od zvaničnih organa (Ministarstva kulture, HKD-a) takva je osuda, uz ograde i uvjetovanja, izrečena tek u dva navrata i bila je iznuđena.

S jedne strane, ignoriranje ili minoriziranje problema a s druge pristranost, štićenje onih koji su pozitivne propise kršili i javne interese štetili, osnovna su obilježja svih zvaničnih stavova o uništavanju knjiga 90-ih u Hrvatskoj. Štoviše, dopušten je i moralni presedan ili kuriozum da se sudi osobama koje su ukazivale na knjigocid pa je opravdano govoriti o političkoj orijentaciji koja je toleriranjem uništavanja knjiga ustvari poticala uništavanje, baš kako to jasno kaže Bogdan Žižić govoreći o uništavanju spomeničke baštine: »Vlast je možda katkad i poticala takva zlodjela, a poticala ih je u krajnjoj liniji već i time što ih nije kažnjavala« Dakle, opstrukcija pravde je bila namjerna i smišljena kao dio cjelovite politike koja je dominirala u Hrvatskoj 1990-ih. Kako je tolerirana kriminalna privatizacija, pljačka društvene imovine, »naši« ratni zločini, upadi u stanove, masovna miniranja kuća »onih drugih«, ubojstava građana izvan područja ratnih djelovanja itd., tako je toleriran i knjigocid.

Tu tezu ću potkrijepiti primjerima izravno povezanim sa »slučajem Korčula« jer jedino za njih imam dokumentaciju. Prikazat ću sudske postupke protiv Milana Kangrge i tjednika »Feral Tribune«, zatim sudbinu moje krivične prijave Državnom odvjetništvu protiv Izabel Skokandić te u prilogu podastri niz dokumenata o utvrđivanju odgovornosti Izabel Skokandić na zahtjev Županijskog ureda za kulturu.

Dakle, osim što su se »slučajem Korčula« bavili sudstvo i Državno odvjetništvo, važan kanal kojim organizirano društvo može i mora pravno sankcionirati postupke koji izričito krše pozitivne propise i ugrožavaju javni interes su i hijerarhijski organiziranih državni organi čija je funkcija praćenje provođenja propisanih standarda rada i poštivanja zakonitosti, zatim organi lokalne samouprave i, naposljetku, cijeli ustroj profesionalnih udruženja s cjelokupnom svojom regulativom, autonomnim aktima, statutom i etičkim kodeksom profesije.

Najprije ću se sažeto zadržati na postupcima državnih organa neposredno zaduženih za nadzor i zaštitu zakonitosti u području bibliotekarstva.

Počinem s Ministarstvom kulture jer je ono najodgovorniji državni organ s izričito mu dodjeljenom dužnošću da nadzire zakonitost rada javnih ustanova u kulturi. Ni u jednom od javno obznanjenih primjera diskriminacije ili uništavanja knjiga Ministarstvo nije pokrenulo postupak utvrđivanja odgovornosti, a s izuzetkom »slučaja Korčula«, ni o jednom slučaju nije se ni očitovalo.

Isto vrijedi i za županijske urede za kulturu, hijerarhijski podređene Ministarstvu, kao operativne i terenu najbliže organe za nadzor zakonitost rada javnih kulturnih ustanova.

U osnovi svih »slučajeva« je demagoško traženje Ministarstva da se o njima »očituje knjižnična zajednica«! Adresa je potpuno nečitka. Je li to Bibliotekarsko društvo, Knjižnično vijeće, neka neformalna grupa, možda voditelji matičnih službi, a možda NSK? Ministarstvo je pribjeglo mistifikaciji i prebacivanju odgovornosti na drugog, kojega čak nije ni precizno imenovalo?

Osim toga, o zakonitosti rada kako biblioteka kao javnih ustanova tako i bibliotekara, Ministarstvo traži »očitovanje« upravo od biblioteka i biblioteka (pripadnika »knjižnične zajednice«) čiju odgovornost se propituje. Kako će to pripadnici »knjižnične zajednice« nadzirati zakonitost svog rada? Zašto je Ministarstvo pribjeglo perverziji izbjegavanja vlastitog izjašnjenja o problemu za koji zna da postoji i da javnost o njemu raspravlja?³³⁴

Ostaje, dakle, jedan jedini primjer (»slučaj Korčula«) na kojemu se može pratiti koliko je i kako Ministarstvo kulture obavilo svoju ulogu. Na stranu to da je čak i u tom primjeru reagiranje Ministarstva bilo iznuđeno pitanjima što ih je postavio novinar Igor Lasić u veljači 1998. i da se reagiralo »sa zadržskom« od zamalo dvije godine. U odgovoru novinaru Lasiću Ministarstvo kaže da do nje-

³³⁴ Podsjećam čitaoca da sam već u nekoliko navrata citirao dvije nesporne autoritativne izjave o razvijenoj samokontroli koja bi bibliotekarstvo definitivno učinilo profesijom, kao i konstataciju da se to još nije dogodilo. Ali čak i da je ta samokontrola zaista prisutna – to nikako ne zamjenjuje »nadzor nad zakonitošću rada«, što je posao koji pripada državnim organima. Ne treba posebno naglašavati da je istovjetna situacija i sa svim drugim profesijama koje su na neki način organizirane. Naravno, razrađeni sistem samokontrole u svakoj bi profesiji, pa i bibliotekarskoj, mogao biti vrlo važna prepreka zloupotrebama (neprofesionalnim postupcima i ponašanjima), što bi olakšalo državni nadzor nad zakonitošću rada, ali ta dva »kontrolna kanala« nadzora nad radom nisu identična, a mogu biti i u međusobnom konfliktu.

govog pitanja nije znalo »...da se tako nešto nedopustivo zbilo u jednoj kulturnoj ustanovi« i da će stoga »hitno zatražiti izvješće od nadzornih službi«. Slijedi bombastična HINA-ina vijest: »Upozorenje Ministarstva kulture. Osuda svakog neprimjerenog postupka s knjigom«, da bi sve završilo stavom Ministarstva da su slučajevi bacanja knjiga izolirani i ekscresni, da ih i kao takve osuđuje, da te postupke ne odobrava ni Naputak o reviziji i otpisu i da će se novim propisima u tom segmentu pojačati nadzor, da su se u Korčuli dogodili propusti za koje drži da su prekršaji (navodi se da nije sačinjena propisana dokumentacija o reviziji i otpisu) te da, naravno, osuđuju neprimjeren postupak s knjigom (uz Korčulu se spominje i Slatina). I to je sve. Ne spominju se ni imena ni sankcije, niti je jasno o kojem od tri Naputka je riječ. Za Korčulu se uopćeno tvrdi da se radi o propustu, koji doduše jest prekršaj, ali se cijela stvar opravdava izmišljenim manjkom prostora, a prihvaćaju se bez provjere i tvrdnje ravnateljice da »su u knjižnici sačuvani svi primjerci naslova«. Nema ni riječi o tome što je prethodilo tom prekršaju i zašto formalno-pravni osnivač (Poglavarstvo grada, Gradsko vijeće) nije obavio ono što je prema propisima bio dužan obaviti (formiranje Komisija za odobrenje, a zatim i verifikaciju revizije i otpisa), zanemarena su upozorenja i ocjene Matične službe i, konačno, nijedne jedine riječi o odgovornosti ravnateljice koja je knjige bacila i o odgovornosti Poglavarstva grada koje nije postupilo kako mu propisi nalažu. Potpuno se zanemaruje da je Zakonom o knjižnicama izričito određeno kažnjavanje »ako knjižnica ne dostavi podatke potrebne za obavljanje stručnog nadzora« i »ako se utvrdi da knjižnica nije uredno provela reviziju knjižničkog fonda« (čl. 51.), a zanemareno je i da je Krivičnim zakonom iz 1997. (čl. 222.) propisana odgovornost za uništenje ili oštećenje javnog kulturnog dobra u javnoj zbirici, za falsificiranje službenih isprava, za davanje lažnih iskaza i za obmanjivanje javnosti i službenih organa. Izostavljeno je (tj. prešućeno) da je Matična služba još krajem 1996. i početkom 1997. izravno upozorila Ministarstvo da Poglavarstvo grada nameće političke kriterije u izboru ravnatelja korčulanske knjižnice i zamolila ministra da to ne dozvoli.

Bilo kako bilo, Ministarstvo se i narednih godina ponašalo dosljedno:

- toleriralo se nezakonito imenovanje ravnateljice (usprkos odluci Gradskog vijeća)
- toleriralo se nepoštivanje zakona o ustanovama jer v. d. ravnatelja može u tom svojstvu biti najduže šest mjeseci (imenovana je to bila dvije godine – sve dok se nisu »prikupile snage« koje će taj status izmjeniti u skladu s postavljenim ciljevima)
- ministar je početkom 1999. potvrdio izbor ravnateljice iako su već brojni napisi pokazali da se u Korčuli nije radilo tek o propustima i prekršajima, nego o drastičnom kršenju propisa i o šovinističkim opravdanjima bacanja knjiga, da o kršenju profesionalnih uzusa i ne govorim.
- ministar je odbio zatražiti provjeru legalnosti polaganja stručnog ispita

pravdajući to »tajnošću osobnih podataka« (iako je Ministarstvo pravosuđa smatralo da je takav stav neispravan)

- ministar je ignorirao odbijanje Poglavarstva grada da izvrši nalog Županijskog ureda za kulturu (od 13. 3. 2001.) te da se pokrene »odgovarajući postupak utvrđivanja odgovornosti ravnateljice Knjižnice gospođe Izabel Skokandić« zato što »postupak revizije i otpisa knjižne građe u Gradskoj knjižnici 'Ivan Vidali' Korčula, a poglavito bacanje u kontejner za smeće dijela te građe, nije obavljen sukladno zakonu, odnosno vrijedećim podzakonskim propisima i naputcima koji uređuju taj postupak« – dakle, Ministarstvo je žmirilo na nastavak samovolje lokalnih organa »vlasti«. ³³⁵

³³⁵ Do »obrata« u stavu Županijskog ureda za kulturu došlo je nakon što je smjenjen dotadašnji voditelj Gašpar Bjelopera. O pristranosti jasno govore nervozne, pritom dakako i arogantne izjave kad je »odlazećem Poglavarstvu« došao zahtjev Županijskog ureda za kulturu da se utvrdi odgovornost barem jedne karike u postupku – ravnateljice. Na sjednici Gradskog vijeća (4. 4. 2001.) Alena Fazinić kaže i ovo: »No usput, kad već sam ovdje za ovom govornicom, ja ipak kažem znate što, ovako ljudi očigledno kakva je vlast da bi sačuvali svoje radno mjesto onda se i okreću prema vjetru. Pa to je gospođa iz Matične službe, neću njezino ima spominjati, na pitanje, to je bilo 1997. godine, na pitanje gospođe ravnateljice Izabel Skokandić, u vezi... o... u vezi ot... ovih revizije i otpisa knjiga pita je što da radi, jer po zakonu je dužna svake dvije godine izvršiti reviziju i otpis, ona odgovara, da ne čitam, evo njenom rukom pisano, dakle njezinom rukom pisano... oštećene i neupotrebljive i ustvari zastarjele ponuditi matičnim knjižnicama, to je napravljeno, ali inače baciti u stari papir... Prema tome, ako je neka odgovornost ovdje, onda je ta gospođa (voditeljica Matične službe – opaska A. L.) ima svoju odgovornost ako nije postupljeno po zakonu... Ali ja kažem, mi ćemo po zakonu raditi, ali tražimo i od gospodina Vukića (voditelj županijsko ureda nakon smjene G. Bjelopere – opaska A. L.), koji eto i on sad se boji za svoje radno mjesto, pa piše dopise koje prije (ironično, s podsmijehom izrečeno – opaska A. L.) nije pisao, nije doduše vodio tu ovaj resor, nego je bio samo zamjenik, ali isto tako i gospođa iz Matične službe vjerojatno sad drugačije razmišlja nego prije nekoliko godina. Mi ne razmišljamo drugačije nego razmišljamo po zakonu...« Odmah se nadovezuje predsjedavajući Marko Buzolić: »Ja ću vam samo dopuniti. Gradsko vijeće je dobilo 15. ožujka dopis od Ureda prosvjete i kulturu i sve ostale stvari koje se nabrajaju... kaže se: iz priloženih očitovanja... proizlazi da postupak revizije i otpisa... poglavito bacanje knjiga u kontejner za smeće djelatne građe nije obavljen sukladno zakonu... To je samo jedno mišljenje ovako paušalno izneseno. Bilo bi dobro da gospodin pročelnik Niko Vukić to potkrijepi nečime...«

Bilo bi normalno očekivati da će se Ministarstvo oglasiti na ovakvo dezavuiranje i voditelja Županijskog ureda, ali i voditeljice Matične službe – ali toga nije bilo. A uz to, spomenuta lokalna »vlast« ne ustručava se i javno lagati, spočitavajući voditeljici Matične službe kako »sad drugačije razmišlja nego prije nekoliko godina« (uz ostala podmetanja). Zato evo kratkog podsjećanja kako je voditeljica Matične službe tada govorila.

Već krajem 1996. i u samom početku 1997. upozoravala je Ministarstvo na neprihvatljive postupke tadašnjega poglavarstva, a u pismu Županijskom uredu 25. 2. 1998. konstatira: »Kako je razvidno iz svih dokumenata, kojih ste u posjedu i koje vam dostavljam u privitku, postupak revizije i otpisa morao je imati zakonski početak, tijek i završetak. Temeljem dostavljene mi dokumentacije v.d. ravnateljice I. Skokandić, nažalost to nije vidljivo.« I sva traženja otada Izabel Skokandić je ignorirala, pa je konačno, a nastavljajući se na netom citirani dopis, Matična služba odlučila to okončati, uputivši Županijskom uredu pismo (9. 3. 2001.) u kojemu je, uz ostalo, konstatirano: »Niti nakon 3 godine i 6 mjeseci od započinjanja revizije i otpisa u Gradskoj knjižnici 'Ivan Vidali' nisam dobila svu potrebnu dokumentaciju na temelju koje se jedino može ustvrditi da je cijeli postupak obavljen u skladu s važećim Naputkom o provođenju revizije i otpisa u knjižnicama Republike Hrvatske. Na temelju te činjenice utvrđujem, budući postupak revizije mora imati zakonski početak, tijek i završetak, da revizija nije dovršena. Stoga niti provedeni otpis nije proveden u skladu s navedenim Naputkom jer se on mogao izvršiti tek nakon napravljene revizije i na temelju Zapisnika o otpisu koji obvezatno uključuje (osim datuma) potpise s v i h članova Nalogom o provođenju revizije i otpisa određene Komisije za otpis.«

- Ministarstvo je ignoriralo, prešućivalo i bez ikakvog odgovora ostavljalo »otvorena pisma« koja su na njih adresirana, a u kojima su se taksativno navodile nezakonitosti baš u »slučaju Korčula« i tražilo sankcioniranje. Javili su se hrvatski javni i kulturni djelatnici iritirani koliko tim slučajem toliko i izjavama nekih političara, tako da je cijeli slučaj poprimio dimenzije javnog kulturnog skandala.

Kako objasniti sve navedeno, osim time da je Ministarstvo tolerirajući samovolju »na terenu«, ustvari sve to podržavalo. Jer moralo je postojati »snažno zaleđe«, sigurnost i zaštita, da bi se iskazivao onakav stupanj arogancije kakav je krasio istupe i ponašanje Alene Fazinić, Marka Buzolića, Izabel Skokandić i Marice Šapro-Ficović.

A da je Ministarstvo kulture svjesno ustrajalo na takvom svom stavu potvrđuje i pismo od 31. 1. 2006. što ga je potpisao državni tajnik Jadran Antolović (uništavanje knjiga bio je izuzetak, eksces, a u Korčuli nije bilo nezakonitog postupanja) – i to desetak godina nakon što su utvrđene činjenice koje govore sasvim suprotno.

Hrvatsko knjižnično vijeće se, prema meni dostupnim informacijama («Novosti«, glasilo HKD, internet), nije bavilo problemima diskriminacije i uništavanja knjižne građe pa nije ni pokretalo utvrđivanje odgovornosti za takve postupke.³³⁶ Samo je o »Slučaju Korčula« izreklo svoj stav, ali nije izričito naglasilo ni odgovornost ravnateljice ni odgovornost lokalnih vlasti za manjkavosti u »nadzoru nad zakonitošću rada«. Iako je na aroganciju »lokalnih političara« upozoravala voditeljica lokalne Matične službe Tea Zanini.

A što se tiče HKD-a, samo ću spomenuti da nisu našli za potrebno javno reagirati ni na optužbu Izabel Skokandić da je HKD svojim nalazima o »slučaju

Matična služba je dakle godinama dosljedno insistirali na poštivanju propisa, ali onaj tko je drsko ignorirao te zahtjeve bili su upravo Poglavarstvo grada (Alena Fazinić) i ravnateljica (Izabel Skokandić). Naravno da Županijski ured nije mogao preći preko te očigledne činjenice i zato je konstatirao da postupak nije bio »sukladan zakonu« i da treba za takav postupak »utvrditi odgovornost«.

Usprkos svemu tome, usprkos činjenici da je u maju 2001. godine Radna grupa HKD također ustanovila da revizija i otpis nisu provedeni u skladu s bibliotekarskim propisima, usprkos činjenici da su Izabel Skokandić i Alena Fazinić u maju 2001. sačinile zapisnik o reviziji i otpisu koji je falsifikat javne isprave (jer je antidatiran, jer ne sadrži nikakve prateće dokumente (popise), jer nije naveden akt o verifikaciji i odobrenju otpisa) – odgovornost se ne utvrđuje. Upravo polovinom 2001. godine dolazi nova voditeljica Matične službe (Marica Šapro-Ficović) koja umjesto da nastavi insistirati na zakonitosti rada, nastoji na opravdavanju rada Izabel Skokandić.

³³⁶ Nakon višekratnih traženja da se ipak pokrene pitanje odgovornosti za »slučaj Korčula«, Knjižnično vijeće je na sjednici 14. 11. 2008. formuliralo ovakav stav: »Vijeće je obaviješteno o prispjelim pismu g. Lešaja i zaključilo da su, nakon što su godinama i Hrvatsko knjižničarsko društvo i Hrvatsko knjižnično vijeće, odgovarali na upite i zamolbe, iscrpljeni svi modusi komunikacije, te da to pitanje smatra završenim.« Taj mi zaključak, naravno, nije upućen – do njega sam došao listajući »bilješke sa sjednica« na Internetu. Ali nije to u svemu najvažnije (osim što pokazuje stupanj arogancije prema građaninu), najvažnije je što je bez ikakvih ustručavanja ili obzira ovdje izgovorena neistina da su mi »...godinama... odgovarali na upite i zamolbe...« (!).

Korčula« prekršio svoje kompetencije i da bi za to morao snositi posljedice, kao ni na prigovor Marice Šapro-Ficović da HKD uvažava primjedbe ljudi izvan bibliotekarske struke. Umjesto da bude pozvana na odgovornost za neprofesionalan rad, Izabel Skokandić je tražila odgovornost cijelog HKD-a zato što je to konstatirao(!), a Marici Šapro-Ficović HKD je dopustio iskaze koji implicite zagovaraju isključivanje suda javnosti u ocjenjivanju rada jedne javne djelatnosti(!). Oportunizam, nekonfrontiraje, pasivnost i inercija vodećih ljudi HKD-a samo su ohrabivali »čistače« knjižnica. Zato nema mjesta ni čuđenju da HKD nije poslušao savjet IFLA-e iz 2003. godine da je otkrivanje neprimjerenog postupanja s knjigom prilika da se takvi postupci sankcioniraju.³³⁷

Dakle, ni nadležni državni organi, ni strukovne instance nisu smatrali potrebnim sankcionirati postupke diskriminacije i uništavanja knjiga.

³³⁷ Na moje uporno instiranje da se HKD izjasni o navedenim stavovima Izabel Skokandić i Marice Šapro-Ficović – trajna je šutnja.

II. PRAVOSUDNE SANKCIJE ZA KRITIKU DISKRIMINACIJE/UNIŠTAVANJA KNJIGA

Međutim, kad već nije bilo sankcioniranja »čistača«, ili onih koji su »čišćenja« inicirali i podržavali, ili ih pak nisu sprečavali – dogodio se tipični povijesni apsurd da se neodrađena prošlost vraća u obliku groteske. Sudski su progonjeni oni koji su se usudili negodovati protiv uništavanja knjiga. Doduše ne svi, jer bio bi to poduži niz imena, međutim, već i sama činjenica da je netko mogao biti sudski progonjen zato što je bio ogorčen uništavanjem knjiga, što ga je osuđivao i upozoravao javnost na šovinističko odobravanje takvih postupaka, pokazatelj je društvene patologije u Hrvatskoj 1990-ih, patologije cijelog jednog razdoblja kad je uništavanje sveg nepodobnog bilo »nacionalnim sportom«.

Što je nego »društvena patologija« kad je pokretač sudskog progona baš osoba koja bi, da je pravde, sama trebala biti sudski procesuirana. »Odvažnost« da privatno tuži ona je najvjerojatnije zasnivala na podršci i lokalne i državne politike.

Podloga sudskom progonu nađena je u kategoriji »nanesene duševne boli« – tužbenoj osnovi značajnog broja sudskih progona brojnih kritičara zbilje u Hrvatskoj 1990-ih, a anatomija sudskih progona na toj osnovi može se zorno pratiti iz primjera na koje sam ukazao ranije (Maković, Matvejević, serija tužbi protiv tjednika »Feral Tribune«, tužbe protiv »Hrvatske ljevice« zbog ukazivanje na zločine u Sisku i Požeškom kraju početka 1990-ih itd.). Nije slučajno da se spomenuta »okosnica sudskih progona« javila naglo i da je obilježila znatan dio 1990-ih, a onda je naglo nestala – valjda zato što je ispunila svrhu koja joj je bila namijenjena, da ušutka kritičku riječ o zbilji koja je »bila nevesela«. Da, bio je to jedan od načina ušutkivanja kritičke riječi u Hrvatskoj 1990-ih, a zloupotreba kategorije »duševna bol« pokazala je koliko je pravosuđe bilo instrumentalizirano i upregnuto u služenje dominantnoj nacionalističkoj platformi. Sistematska analiza svih procesuiranja, ili tužakanja, za »nanesenu duševnu bol« bio bi značajan prilog proučavanju društvene patologije u Hrvatskoj 1990-ih, ne samo po predmetima, načinu sudovanja i ocjenjivanja »intenziteta duševnih boli«, nego i po galeriji tužibaba. Zbog takvog ambijenta bila je moguća perverzija da baš nosilac krimena prvi baci kamen pa sam zato ova »sudovanja« nazvao sudskim ili

pravosudnim progonima, a ne sudskim procesima, kao što bi to bilo u normalnoj građanskoj parnici u normalnoj pravnoj i građanskoj državi.

Uglavnom, dva su sudska progona vezana izravno uz knjigocid – oba usidrena u »slučaj Korčula«:

Najprije su 1998. godine tuženi Milan Kangrga i tjednik »Feral Tribune« za članak (dio članka) Milana Kangrge »Hrvatski knjigocid. Barbarizam i renesansa«, (»Feral Tribune« 30. 3. 1998.). Tokom procesa odustalo se od tužbe protiv tjednika »Feral Tribune«, ali se ustrajalo na tužbi protiv Milana Kangrge. Zatim su tuženi novinar Igor Lasić i tjednik »Feral Tribune« za članak (dio članka) Igora Lasića »Djevojčica sa žigicama«, (»Feral Tribune« 1. 3. 1999.). Tokom procesa odbačena je tužba protiv novinara Lasića, ali se ustrajalo na tužbi protiv tjednika »Feral Tribune«.

U nastavku ću prikazati oba sudska progona. Uz kratki rezime tih progona, u prilogu su i faksimili originalnih dokumenata.

Već nas desetljeće dijeli od tih »sudovanja«. Nažalost, u tom su desetljeću nestala obje žrtve spomenutih sudskih progona. Najprije je 2008. godine umro Milan Kangrga, a zatim je 2009. prestao izlaziti tjednik »Feral Tribune«, velikim dijelom »ugušen« i sudskim kaznama za »nanesene duševne boli«. Htio bih im ovim prikazom njihova sudskog progona odati priznanje za iskazanu hrabrost i beskompromisnost u kritici jednog izrazito anticivilizacijskog, barbarskog i proustaški samoinicijativnog ponašanja u Hrvatskoj 1990-ih, kako ga je nazvao Milan Kangrga, tj. knjigocida, kako je diskriminaciju i uništavanje knjiga imenovao upravo »Feral Tribune«.

1. Sudski progon Milana Kangrge

Kangrga je reagirao na uništavanje knjiga imajući već nekoliko informacija o tom fenomenu, a »slučaj Korčula« je naglasio jer je za to našao uvjerljive činjenice, koje je malo prije toga u članku »Smetlišće knjiga u malome mistu«, »Tjednik« 6. 2. 1998., iznio novinar Igor Lasić. Zanimljivo je da nikad nitko nije demantirao ništa od onoga što je Lasić u članku naveo i da nije tužen novinar Lasić zbog tog članka, nego upravo Milan Kangrga? Mislim da su tome dva razloga. Prvo, člankom je Kangrga fenomen diskriminacije i uništavanja knjiga postavio kao jedno od bitnih obilježja društvenog prevrata u Hrvatskoj 1990-ih. Naime, unatoč snažnim javnim reakcijama na uništavanje knjiga, nitko do tada nije tako jasno formulirao etiologiju tog fenomena kao što je to učinio Kangrga. A drugi je razlog vjerojatno u »težini imena« koji je tu genezu postavio, jer nakon njegovog članka nije se više moglo govoriti o tome kao o »pukim ekscesima« ili »izoliranim pojavama«, nego o prirodnom porodu dominantne politike

isključivosti. Oba su ta razloga izazvala osionu reakciju u vidu dva polemička, režimski intonirana članka Aleksandra Stipčevića. *U dokumentaciji kojom raspolazem nema primjera da bi tko polemički toliko žučljivo pisao protiv nečijih stavova o knjigocidu kao što je pisao Stipčević protiv Kangrge, ni dotad, ali ni poslije!* Ta dva Stipčevićeva članka i tužba bili su odgovor režima na kritičku riječ. Obračunati se s renomiranim etičarom i nesporno vodećim živućim filozofom u Hrvatskoj u to doba – značilo bi uspješno onemogućiti kritiku knjigocida koja se intenzivirala.³³⁸

Pogledajmo formulaciju tužbe (integralni tekst je među prilogima):

»Zbog toga, što je u tjedniku Feral Tribune br. 654 od 30. ožujka 1998. godine, u članku pod naslovom 'Hrvatski knjigocid, barbarizam i renesansa', za privatnu tužiteljicu napisao da je, kao ravnateljica knjižnice u Korčuli, »samoinicijativno pobacala knjige u smeće, bez ikakvih kriterija«, te da je proustaški samoinicijativna.

Dakle, za drugog iznosio nešto neistinito što može škoditi njegovoj časti i ugledu, pa je tako počinio kazneno djelo iz članka 200. stavak 1 i 2 Kaznenog zakona.«

Proces se protekao na pune četiri godine, da bi onda tužba bila odbačena jer je nepravovremeno podnesena.

Je li ta činjenica bila odmah poznata? Da, bila je poznata, na nju je sudac Zorislav Kaleb bio odmah upozoren, a i da nije bio upozoren, to je bilo napadno očigledno po datumu zaprimanja tužbe pa je bio dužan poštivati propisane elementarne procesne uvjete podnošenja tužbe. Međutim, sudac ignorira pozitivno-pravne odredbe i nastavlja sa sudovanjem koje nema uporišta u propisima o vođenju postupka, sramotna zloupotrebljavajući autonomiju sudačke institucije. Kolikogod se može sumnjati u sposobnost suca Zorislava Kaleba, nepoznavanje elementarne procesne pretpostavke ipak nije izvjesno, jer bi on u tom slučaju grešku ispravio nakon što je na nju upozoren. Ispravnije je zaključiti da je on namjerno tu činjenicu zanemario. Prema tome, umjesto da se proces okonča već na prvom ročištu, 8. 10. 1998., odbacivanjem tužbe, on se razvlačio četiri godine.

Proces je mogao biti odmah završen i u slučaju da je Kangrga prihvatio drsko zatraženu ispriku tužiteljici: »Spremna sam povući priv. tužbu protiv optuženog ukoliko mi se ispriča u istom listu u kojem je objavljen članak te platiti troškove postupka.« (str. 2. zapisnika ročišta od 8. 10. 1998.), ali takvu je »ponudu« Kangrga dakako odbio jer je bila u sukobu s njegovom etičkom odgovornošću za javno izgovorenu riječ.

U prilog mojoj pretpostavci da je sudac Kaleb ustrajao na sudovanju da bi se ušutkalo kritički glas Milana Kangrge, a time i sve ostale kritičke glasove, idu u prilog dvije činjenice:

³³⁸ Iz prikaza javnih reakcija na fenomen diskriminacije i uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih vidi se da svoj cilj režim nije postigao.

- načinom vođenja procesa (neuvažavanjem bitnih činjenica, izostavljanjem, ili odbijanjem da se obavi uvid u cjelokupnu dokumentaciju, odbijanjem da se saslušaju meritorni svjedoci događanja, površnim poznavanjem važećih propisa o otpisu i reviziji, nekritičkim prihvaćanjem tvrdnji tužitelja, od kojih su neke lažne itd.) htio je pošto-poto proglasiti krivim i kazniti Milana Kangrgu³³⁹

- odjekom procesa u nizu najtiražnijih novina u javnosti, Kangrga je *a priori* označavan klevetnikom, a njegov kritički pledoaje svrstavan u rubriku »crna kronika«. Samo su »Novi list« i »Feral Tribune« u pledoajeu odčitali i dalekosežno važnu poruku.³⁴⁰

U redakcijskom osvrtu tjednika »Feral Tribune« na presudu (»Lomača za Kangrgu«, 5. 4. 1999.) navodi se namjerna pristranost suca Kaleba:

»U sudskoj procjeni bibliotečne revizije nisu uzeti u obzir zakonski propisi o samoj struci«, ali je posebno važno: »Prilikom suđenja *Kangrgi* zanemareno je javno i službeno izrečeno mišljenje voditeljice županijske službe za knjižnice *Tee Zanini*, koja je i sama uočila nepravilnosti u radu *Skokandićeve*. Također, dopušteno je da potonja u svom izlaganju na zagrebačkom Općinskom sudu osobno izgovori nekoliko rečenica koje ukazuju na njezinu nestručnost i indolenciju, te nepoznavanja osnovnih propisa knjižničarske struke, i da potom nitko na to ne reagira, da nitko ne provjeri što to ona, zaboga, govori...«

Kvalifikaciju o »proustaškoj samoinicijativnosti« »Feral Tribune« ironično komentira:

»Nakon što je prihvaćena retorička pitalica što-zna-dijete-tko-su-ustaše, niti ostatak procesa kod suca *Zorislava Kaleba* nije mogao proteći bitno drukčije. Revizija nije provedena bez ikakvih kriterija, kaže se u obrazloženju presude, jer je *Izabel Skokandić* suviše knjige prethodno ponudila najbližim knjižnicama, koje ih nisu prihvatile.« Ironija je, dakako, upućena Kalebu koji nije mislio da netko, tko je »još dijete s nešto preko 30 godina«, može znati ni što su ustaše, pa stoga valjda ni što su i kako su revno i bezobzirno čistili sve što im je smetalo (!). »Feral Tribune« uz to s razlogom spominje ministra Biškupića: »Ono što tada nije spomenuto, jest uloga ministra kulture mr. *Bože Biškupića* u čitavoj priči: njegova institucija dosad se u sličnim aferama držala posve rezervirano, puštajući da se vatra na

³³⁹ Na nesavjesno vođenje postupka ukazuje ne samo Žalba na presudu, što ju je podnio M. Kangrga odnosno njegova odvjetnica S. Artuković, (vidjeti u prilogu), nego i, naročito, Rješenje Županijskog suda koje je poništilo presudu, jer je »... ostvarena bitna povreda odredaba kaznenog postupka...« u dva pravca: formalno-pravnom (»utvrđivanje pravovremenosti privatne tužbe«), ali i zato što »... pobijana presuda ne sadrži dovoljno jasne razloge o odlučnim činjenicama« (vidjeti u prilogu).

³⁴⁰ Reference o kratkim novinskim napisima iz »crne kronike« čitalac će naći u Bibliografiji i na njih se ne treba osvrnati, osim s napomenom: takvo tretiranje jednog nadasve važnog društvenog problema (diskriminacije/uništavanja knjiga) i kritike što ju je izrekao jedan od najznačajnijih tada živućih filozofa, pritom etičar po filozofskom usmjerenju, o tom društvenom fenomenu jasno pokazuje desperatni nivo dominantne društvene svijesti u Hrvatskoj 1990-ih (koja je pritom inaugurirala tzv. »duhovnu obnovu« društva !!). Zapravo je ovaj proces morao biti predmet središnjih novinskih vijesti i novinskih kulturnih rubrika, jer je reflektirao suštinski problem hrvatskoga društva tih godina. Važno je zapaziti još i ovo: činjenicu da je Županijski sud u Zagrebu poništio prvoostepenu presudu i naložio novo suđenje nije zabilježila ni jedna novina – osim »Novog lista« (10. 9. 1999. iz pera Tomislava Klaušskog: »Županijski sud o aferi bacanja knjiga na Korčuli. Poništena presuda Kangrgi«).

lomačama godinama održava žrtvovanjem novih svezaka, i još prenosi iz kraja u kraj zemlje poput olimpijskog plamena.«

Tomislav Klauški je u tri svoja napisa u »Novom listu« također komentirao ovo suđenje. Dan prije (26. 3. 1999.), a zatim nakon izricanja presude (30. 3. 1999.), ponovno navodeći neslaganje nekolicine javnih radnika s tom presudom (»Glas Istre« 8. 4. 1999. i »Novi list« 7. 4. 1999.³⁴¹). I on navodi manjkavosti što ih je u vođenju procesa dozvolio sudac Kaleb (zanemarivanje činjenica), ali mi se čini da ovdje treba navesti ovaj dio teksta Klauškog:

»Ivan Surjan, zastupnik tužiteljice Skokandić, posebno se uhvatio za formulaciju o bacanju knjiga »bez ikakvih kriterija«, jer se time navodno aludira kako je osoba koja je to učinila ili suluda, ili ima posebnu averziju prema knjigama, ili je u pitanju nešto treće. U ovom slučaju, proustaška orijentacija. »Tužiteljica ima 35 godina, i ovako mlada osoba ne može biti proustaški orijentirana«, tvrdio je Surjan, a Kangrga odvratio kako je relativno hoće li se neko na to uvrijediti, jer primjerice Ivan Gabelica misli da je proustaštvo nešto pozitivno, Anto Đapić često hvali poglavnika Antu Pavelića. »Bilo bi to kao da Ivicu Račana optužimo da je socijaldemokrat, ili Dražena Budišu da je liberal«, branio se Kangrga, a njegova odvjetnica Sanja Artuković u završnoj riječi napomenula: »Ako je Hrvatska demokratska država koja osuđuje bacanje knjiga, onda to ne može biti uvreda. Nije ni kleveta jer se i sam ministar kulture Božo Biškupić ogradio od cijelog čina, a njegovo Ministarstvo ustvrdilo kako je prilikom otpisa knjiga načinjen propust, nije bilo valjanih zapisnika.«

Upravo ta konstatacija, bacanje knjiga »bez ikakvih kriterija«, bitna je točka cijelog problema sa stanovišta društvenog značaja ovog postupka, ali i fenomena uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih. Atmosfera stvarana u Korčuli, kao i pritisci »lokalnih političkih delija« nužno su vodili čišćenju tzv. nepodobne literature. Plastično je to izraženo već navedenim člankom novinara Ž. Petkovića »da je tribalo destrigat knjige koje su zagadile naš lipi rvacki jezik« (»Slobodna Dalmacija« 15. 11. 1997.), pa zatim, također citiranim, izjavama na sjednicama Gradskog vijeća (jedan manji dio, zapravo jedan fragment tih izjava, tj. tog »blaga božjeg«, donio je »Feral Tribune« 1. 3. 1999. i zato bio tužen (!), a i jasno

³⁴¹ Važno je citirati opasku Tomislava Klauškog, nakon što je naveo Kangrge riječi da mu nije jasno zbog čega je na sudu: »I upravo u tome čuđenju leži dio priče o hrvatskom javnom prostoru i zagubljenosti kritičkih intelektualaca u magluštini normi i mjerila. »Nitko se od mojih kolega nije oglasio da mi da neku podršku, da se svojim argumentima usprotive bacanju knjiga u smeće«, čudi se danas Kangrga. Zaista, hrvatski intelektualci godinama šute, godinama ne reagiraju na brojne pojave zatiranja kritičkog intelekta, ne bore se protiv agresivnog zatupljivanja nacije od strane pojedinaca uljuljkanih u naručju bahate vlasti.« Postoje naravno izuzeci, među koje Klauški ubraja Vesnu Pusić i Vladu Gotovca, pa dodaje: »Prokletstvo Milana Kangrge upravo je u tome što je on vlast (baš kao i Gotovac), kritizirao i u prošlom i u ovom režimu.« A zatim navodi glasove podrške ljudi koje je konzultirao: »Podršku Milanu Kangrgi i njegovoj kritici uništavanja vrijedne literature, dala su i dva istaknuta, premda prilično nepoćudna intelektualca u mjerilima novog hrvatskog društva: Nenad Mišević i Boris Buden...«, a Predrag Vranicki »...bio je jedan od rijetkih znanstvenika koji su pristali komentirati sudsku presudu svom kolegi: 'Potpuno se slažem s opravdanom kritikom Milana Kangrge u vezi s bacanjem knjiga, među kojima je bilo i klasičnih djela. Trebao bi biti zadatak i obaveza društvenih organizacija i pojedinaca da u ovakvim slučajevima pošalju knjige u naše ratom porušene i opustošene biblioteke, a eventualne sporove, ako do njih dođe kao u ovom slučaju, rješavati preko tiska.'«

prenesenom informacijom Ž. Petkovića s te sjednice Gradskog vijeća: »Kako se nakon više pokušaja za knjige pisane ćirilnim pismom i srpskim jezikom nije našlo drugo rješenje, Izabel Skokandić je postupila po zakonu, kazala je dr. Fazinić, ističući da je isključivo riječ o dječjoj literaturi, a ne nekoj ideologijske provenijencije.« (»Slobodna Dalmacija«, 6. 2. 1999.) – kontinuitet isključivosti je prema Drugome, dakle, uistinu bio žilavo prisutan... Stoga klasifikacija advokata Surjana (ili je suluda, ili ima averziju prema knjigama, ili mora biti nešto treće, a to je...) nužno upućuje na to treće, a u dokumentaciji je jasno da je to isključivost prema literaturi koja se njoj činila nepodobnom. Na to upućuje i naslov jednog popisa bačenih knjiga: »Popis zastarjelih i nepotrebnih knjiga, predloženih za otpis«, koji sadrži 72% od ukupnog broja naslova »predloženih za otpis«. Po čemu »zastarjelih«, po čemu »nepotrebnih« – to nigdje nije objašnjeno, ta je enigma ostala u glavi onoga tko je knjige za otpis tako krstio ili pak u glavama onih koji su potakli »čišćenje knjiga« (da na trenutak zanemarimo važnu činjenicu da u tada važećem propisu nisu ta dva naziva uopće mogla biti razlogom otpisa knjiga, pa ih je ona stoga samovoljno koristila!). Samo je 28% knjiga, po njenoj vlastitoj klasifikaciji, imalo formalno opravdanje za otpis (»oštećeno i dotrajalo«). Već i taj omjer govori u kom je pravcu bilo usmjereno čišćenje knjiga.

I umjesto da tu činjenicu javnost, naročito bibliotekarska profesija, podigne na rang prvorazrednog društvenog skandala, jer je jasno ukazivala na isključivost kao »kriterij otpisa« – suočili smo se s posvemašnjom šutnjom.

Jedinu apologiju »uništavanja« napisao je Milan Jajčinović u članku »Quod licet... Korčulanska ideologija« (»Večernji list« 11. 4. 1999.): »Uništavati knjige je vandalizam. Ali uništavati ih po nekom kriteriju to je politički program. Kakav politički program može imati osoba koja u kontejner baci »Bijeli očnjak« i »Doživljaje mačka Toše«? Ne's ti ideologije. Ideologija je sve to vidjeti kao ideologiju«.

U članku »Profesionalnost i ideologija: Jajčinović i 'korčulanska ideologija'« »Zarez« I/11, 9. 7. 1999.) pokazano je u kojoj mjeri Jajčinović ne poznaje situaciju i kako je površno pristupio tom problemu:

»U Korčuli je I. Skokandić očito »uništavala knjige po nekom kriteriju«. A taj su kriterij jasno izrekli: B. Škegro, Ž. Petković, A. Fazinić, S. Tvrđić, S. Curač. Nadam se da ni jedan čestit čovjek te kriterije ne može prihvatiti kao svoje. Nadam se da ih ne prihvaća ni M. Jajčinović. Utoliko je njegovo pisanje, a da nije uzeo u obzir sve mjerodavne činjenice, neprofesionalno i ideologijsko u lošem smislu, jer zapravo nastoji cijeli problem zataškati.«

Apologetski sindrom je u Hrvatskoj 1990-ih bio snažan, čak beskrupulozan, išao je na ruku nastojanjima da se relativiziraju (i zataškaju) manifestacije nacionalističkog ludila i da se izvrgnu poruzi oni koji su na to kao na društveno neprihvatljivo ponašanje ukazivali.

Ali vratimo se Kangrginom progonu, sudovanju i ključnim točkama tužbe.

Presuda je poništena i naloženo je ponovno suđenje jer nisu kako treba utvrđene činjenice. Ali umjesto ponovnog suđenja počinje formalno-pravna igra datumima: Općinski sud umjesto zakazivanja rasprave donosi odluku o ništavnosti tužbe (kasno podnošenje), Izabel Skokandić se na to žali, Županijski sud (isti onaj koji je ukazao na ništavnost tužbe zbog kasnog podnošenja, sad u drugom sudačkom sastavu, po onoj narodnoj »ne zna ljevica što radi desnica«) prihvaća žalbu i nalaže obnovu procesa, a onda Općinski sud ipak umjesto obnove procesa definitivno odbacuje tužbu zbog kasnog podnošenja.

Međutim, u javnosti ostaje dojam da je Kangrga ipak osuđen, jer Sud nije preinačio jednom izgovorenu presudu, nego proces okončao zbog procesnih propusta. Umjesto da stvarni problem »istjera na čistac«, pravosuđe je iskoristilo formalno-pravne »začkoljice« da to izbjegne, ne vodeći računa da je time neosnovano »krivnjom za klevetu« opteretilo čovjeka koji to nikako nije zaslužio.

Što se tiče prvog stavka kritike na koji se tužba poziva (da je, kao ravnateljica knjižnice u Korčuli, Izabel Skokandić »samoinicijativno pobacala knjige u smeće, bez ikakvih kriterija«), već tada se, a naročito nakon daljnjeg otkrivanja činjenica, znalo i moglo jasno vidjeti da je istinit, da je Izabel Skokandić radila nesavjesno, protupropisno, neprofesionalno, neustručavajući se pritom ni laganja. Bilo bi dakle logično da je Sud izrijeком odbacio tužbu u tom dijelu, a svojim stavom možda i pokrenuo sudsku odgovornost Izabel Skokandić, ako ništa drugo, a ono za lažno svjedočenje.

A za drugi stavak kritike na koji se tužba poziva (»da je proustaški samoinicijativna«) dovoljno je osvrnuti se na tada vladajuću atmosferu zasićenu manifestnim ustaštvom. Kako isključivost svake vrste koja postoji u registru lokalnog kolektivnog pamćenja zadobiva boju, značajke i ime tog lokalnog povijesnog iskustva, tako će svaka rasna i šovinistička diskriminacija u Hrvatskoj uvijek imati i boju ustaštva, kao što će u Njemačkoj imati boju i zadobivati atribuciju nacizma. Radi se naprosto o zauzetim značenjima kao što se i protežnošću termina fašizam pokriva sve generičke, istovrsne ideološke i povijesne partikularitete nakon Prvog svjetskog rata, ili naprosto, sve istovrsne socijalne patologije. U tom smislu, imajući na umu »stvorenju lokalnu atmosferu isključivosti« u Korčuli (koju vjerno dočarava spomenuti članak Ž. Petkovića, kao i izjave nekih »lokalnih politikanata« u Gradskom vijeću, ali i mimo njega), postupak Izabel Skokandić, tipizacijski, zaista jest obični ustašluk jer se svako agilno antisemitsko ili antisrpsko šovenstvo u Hrvatskoj, tipizira kao ustaštvo. Posebno ako je još i kombinirano sa srodnim doktrinarnim diskvalifikacijama antifašizma, socijalizma, ateizma i jugoslavenstva što se ogleda posve dobro u kriterijima odabira knjiga za lomačenje.

Međutim, Milan Kangrga u datoj ocjeni nije imao na umu ni prvenstveno ni jedino postupak Izabel Skokandić, što se može lako zaključiti iz cjeline njegova članka »Hrvatski knjigocid. Barbarizam i renesansa«. Vidi se da je imao na umu sve registrirane primjere uništavanja knjiga, posebno primjer uništavanja 40.000 svezaka Enciklopedije Jugoslavije, o čemu je rekao da je to:

»‘po Zakonu’ učinjeno barbarsko djelo najvišega ranga, kojim će se Hrvatska u cjelini i u budućnosti kvalificirati kao ne samo zaostala nego i kulturocidna zemlja, što sa sebe neće tako lako sprati ni naši praunuci! Jednu smo NDH već imali, pa nam to svima leži na vratu sve do današnjih dana, a sad je obnavljamo i ponavljamo na najgori način... U svemu tome, naime u toj očitoj barbarsko-kulturocidnoj situaciji danas u nas, u kojoj su toliko očito na djelu nastavljači ustaško-fašističkog duha, najporaznija je šutnja hrvatske inteligencije, koja radi s knjigom kao svojim »alatom«, koja i sama piše knjige, a isto tako ne bi bez knjige ni bila ni postala to što jest kao inteligencija, i to čitanjem i proučavanjem svih, a ne zabranjenih i nepodobnih knjiga. Ta je šutnja sada upravo prerasla u najordinarniju sramotu, jer bi inteligencija morala biti prva koja bi dignula glas i oštar protest protiv ovog barbarstva.«

Ako je sudac Kaleb uopće pročitao ovaj članak, nije mogao iz cjeline istrgnuti jednu i samo jednu sintagmu, zanemarujući da je ona samo izvedenica iz opće ocjene fenomena uništavanja knjiga. Zato Županijski sud i jest poništio presudu:

»...U obrazloženju pobijane presude osim reprodukcije iskaza privatne tužiteljice i obrane okrivljenika te popisa i ostale dokumentacije o uništenim knjigama, nisu navedeni razlozi iz kojih bi se određeno i jasno vidjelo koje je sve činjenice iz dokaza raspravljenih u toku glavne rasprave sud uzeo u obzir kada nije prihvatio istinitom obranu okrivljenika da pišući o uništavanju knjiga nije namjeravao oklevetati privatnu tužiteljicu, već je kao intelektualac protestirao na pojavu učestalog uništenja određenih knjiga, a da je slučaj knjižnice u Korčuli samo jedna ilustracija te pojave.«

Sudac Kaleb je, istržući jednu sintagmu iz cjeline, time sveo odgovorni angažman jednog filozofa na nivo »piljarske svađe«. Ali toliki »promašaji«, nedopustivi u profesiji ove vrste, sucu Kalebu se nisu dogodili slučajno. Kangrgu je trebalo osudi egzemplarno.³⁴² Zato je ovaj proces protiv Kangrge bio proziran politički igrokaz, režimska zloupotreba sudstva, a sudac Kaleb »pravosudni« instrument te politike.

O tom suđenju je najjasniju ocjenu dao Vladimira Primorca još krajem 1998., dakle prije nego je ta farsa od sudskog procesa i završila:

»Umjesto pokretanja postupka protiv odgovornih za bacanje knjiga u kontejner u Korčuli, dogodit će se gotovo sigurno da će osuda filozofa Milana Kangrge za kazneno djelo klevete biti jedina reakcija društva i države Hrvata na kulturocid uništavanja knjiga. Ta osuda će biti upisana u sudske upisnike, a spis o ovom predmetu bit će poslan na čuvanje Hrvatskome državnom arhivu, zbog iznimne važnosti, kao građa o tome kako se gradila naša

³⁴² Tako treba promatrati i proces što je po tužbi Izabel Skokandić vođen protiv tjednika »Feral Tribune« – ovaj put obrazložen »nanesenom duševnom boli« – zbog objavljivanja članka: Igor Lasić, »Djevojčica sa žigicama«, »Feral Tribune«, 1. 3. 1999. Taj će proces prikazati ovdje u slijedećem poglavlju.

država.« (»Pravorijek. Knjige i kontejneri«, »Feral Tribune« 23. 11. 1998.)

Članak koji je zavrtio politikantsku četverogodišnju farsu nije jedini Kangrgin članak o hrvatskom društvu toga vremena. Skrenut ću pažnju čitaocu samo na dva njegova intervjua i jedan članak, svi objavljeni prije 1998. godine, dakle prije inkriminiranog članka.³⁴³

U intervjuu za »Nacional« (26. 4. 1996.) na pitanje: »Kako komentirate pojavu brojnih knjiga iz doba NDH (Kvaternik, Pavelić...), pa i filozofijsku reaktualizaciju tadašnjih ideja?« odgovorio je:

»Moram priznati da sam u mojoj radikalnoj kritici ondašnjeg režima i sistema u cjelini dolazio na mogućnost svih mogućih izlaza, pa sam u jednom trenutku zavapio, neka dođe i sam đavao, i bit će možda bolje nego što već jeste! Ali, ni u snu nisam mogao pomisliti da će se ustaštvo ponovo vratiti u Hrvatsku i politički i duhovno. A to se nakon pola stoljeća ipak događa. Rekao sam jednom, kako za vrijeme NDH nije bilo više od 3 – 5 posto ustaša, i da je hrvatski narod, i posebno Zagrepčani već nakon nekoliko mjeseci uvidio s kim imaju posla i bili protiv, a sada mi se čini da je ta ustaška ideologija toliko duboko »usidrena« u narod, te gotovo pomislim da tada nisam bio u pravu.«

U razgovoru s Franom Cetinićem-Petrisom za Radio France International (emitiran 23. 11. 1996.) na pitanje: »Posvuda u postkomunizmu – da upotrebim taj pojam lišen svake supstancijalne kvalitete, osim onog pukoga kronološkoga post hoc – nacionalizam je postao posljednje utočište. Kamo to vodi, ako se još zna da se na našim prostorima nacionalizam jedva razlikuje od tradicionalnog zatvorenog tipa kolektivizma?!«, Kangrga je odgovorio:

»Svaki je nacionalizam po definiciji i po svom bitnom ispoljavanju nužno oblik kolektivne svijesti, a u svojoj konsekvenciji, naročito u evropskoj suvremenosti, vodi u nacizam i fašizam. To je zapravo samo druga strana staljinizma, koji se stalno imenuje komunizmom bez ikakve historijske osnove i opravdanosti. Na čitavu ovom našem prostoru, ali i šire, došlo je – s malim iznimkama – samo do pretvaranja staljinističkog, tzv. klasnog kolektivizma u nacionalni (tj. nacionalistički ili fašistički). Bitno se nije dogodilo ništa nova, samo je promjenjen predznak, jer je većina nekadašnjih članova partije (tzv. komunističke) jednostavno prešla u novu-staru partiju i nastavila svoj »posao«. To vodi u povijesnu besperspektivnost, kojoj je idealizirana i naknadno »frizirana« prošlost, i samo prošlost, na svim područjima života jedini i najviši princip. Na djelu je povijesna perverzija prve vrste.«

A u članku »Božanstvena država« (»Novi list« 19. 11. 1997.) nalazimo i sljedeću misao:

»Nacionalnost podignuta na nivo vrhovnog moralnog principa, i time pretvorena u nacionalizam i rasizam najgore provenijencije u suvremenu svijetu, postaje pokriće za sve, pa čak i za najočitije javne zločine i nekažnjena ubojstva. To je dakle vladavina bezakonja, u kojoj slobode, prava, pravne države ili vladavine prava nema ni na vidiku. Neodgovornost vlasti

³⁴³ Čitalac će ih naći objedinjene (uz niz drugih njegovih radova) u knjizi: Milan Kangrga, »Izvan povijesnog događanja. Dokumenti jednog vremena«, Biblioteka »Feral Tribune«, Split, 1997. Budući da su ovdje citirani radovi objavljeni i u novinama – pretpostavljam da je Z. Kaleb barem čuo da postoje. Ako ih je čitao utoliko bolje, ali je onda nerazumljivo kako ih je mogao zanemariti.

povlači za sobom neodgovornost svakog pojedinca...«

Kangrgini stavovi su, dakle, društveno aktualni, kritički i dosljedni, ali nije on bio usamljeni glas u ukazivanju na proustaške naplavine u hrvatskom društvu 1990-ih. Prelistamo li samo novine iz toga vremena naći ćemo mnoštvo ocjena da je nacionalistički zaodjeven ustašluk vrlo prisutan i agresivan.

Poznati diplomat Darko Šilović je dovoljno jasan (»Feral Tribune« 28. 12. 1998.):

»Ono što me najviše pogađa, gotovo deprimira, jest rehabilitacija ustaštva, te najveće sramote u povijesti Hrvatske. Možda se to ne vidi tako drastično kad čovjek stalno tamo živi, ali kad ja dođem jedan ili dva puta godišnje, uvijek me frapira kako ta ideologija i, čak, njezin rječnik prodire sistematski u sve pore života... Iz toga logično slijedi ponašanje prema opoziciji i nezavisnim medijima.«

U brojnim napisima Viktora Ivančića ukazuje se na »oživljavanje« ustaštva, na javno zastupanje nacionalne i svake druge isključivosti i mržnje – svega, dakle, što je bilo obilježje ustaškog režima. Navodim, primjera radi, iz njegovog teksta »Tuđmanove bebe« (»Feral Tribune«, 14. 11. 1994):

»Nije prvi put da hrvatski poglavar zagovara antifašizam u ceremonijalnom obliku. Kažu da on ne boli, a ostaje zapisan. Čak je i njegova svojedobna isprika Židovima zbog vlastitih »znanstvenih lutanja« imala uvjerljivost lošeg antifašističkog teatra iz europske provincije. Nikada, međutim, Franjo Tuđman sebi nije dozvolio uspostavu javnog odnosa prema eklatantnim fašistoidnim ispadima u zemlji kojom vlada i koja se zbog nekih novih »pravila ponašanja« sve jače crveni od stida. Više nitko i ne očekuje da se predsjednik ove tužne zemlje oglasi o masovnim javnim uništenjima spomenika antifašističkoj borbi (koju on toliko ljubi), o pozivima na spaljivanje novina i knjiga, o histeričnim demonstracijama ustaštva »u ime Hrvatske«, o javnom zagovaranju likvidacija »Srba i komunista«, o eskalaciji fizičkog nasilja i terora nad političkim nepoćudnicima... Predsjednik, naime, preferira antifašističke zdravice!«³⁴⁴

Pretpostavljam da sucu Kalebu nije mogao promaći stav njegovog starijeg kolege, a po reputaciji uzornog pravnika i suca, Vladimira Primorca kad je u članku »Jure & Boban« (»Feral Tribune«, 30. 3. 1998.) naveo:

»Ovo što se sada događa s tim u vezi nije nostalgичno koketiranje s NDH »koja je nastala kao težnja hrvatskog naroda za samostalnom državom« (Vrhovnik). Ovo je neoustaštvo. HSP i njegovi vođe nekome su se oteli iz ruku, i to onome koji ih je dosad nežno i pažljivo vodio... U ovakvoj pravno-političkoj situaciji postavlja se pitanje zašto Vlada ne predloži da Sabor donese zakon o zabrani svake nacionalsocijalističke, fašističke i ustaške propagande po uzoru na SR Njemačku i neke druge zemlje. Radi deustašizacije društva treba zakonski zabraniti sve moguće pojavne oblike propagande ustaštva. Ne znam jesu li ministri imali u rukama vinkovački *Hrvatski vjesnik*, koji otvoreno propagira srbožderstvo i antižidovstvo, a ako jesu, onda znaju na što mislim.«

³⁴⁴ Brojne njegove tekstove, u kojima upozorava na postupke što ih možemo svrstati u proustaške, čitalac će naći objedinjene u knjizi: »Lomača za protuhrvatski blud. Ogleđi o tuđmanizmu«, Kultura & rasvjeta (Biblioteka »Feral Tribune«), Split, 2003. Vidjeti naročito članke u prvom poglavlju: »Forsiranje svastike«.

Nemoguće je da sudac Kaleb nije bio upoznat ni s raspravama na dva »okrugla stola« što ih je organizirao Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava (prvi 23. i 24. 11. 1995., a drugi 26. 9. 1996.) uz veliki i raznorodan skup učesnika, iz kojih se vidi koji je intenzitet i širinu poprimila isključivost proizišla iz nacionalističkog projekta izravno naslonjenog na ustaške uzore. Knjiga priloga s tih okruglih stolova s naslovom »Tolerancijom protiv mržnje« izišla je 1997. godine. Teško je ovdje i pobrojati, a kamoli prepričati brojna ukazivanja na razmah netolerancije i govora mržnje u Hrvatskoj, kao i implicitne apele da se društvo tome suprotstavi. Istaći ću samo informaciju s druge rasprave o »hrabroj presudi suca Mrčele, koji je oslobodio novinare »Feral Tribunea« optužbe da su »uvrijedili« Franju Tuđmana time što su inzistirali na onome što je on sam o sebi govorio, da je poklonik Francisca Franka.

A možda sucu Kalebu nije smjela promaći ni »ujdurma« protiv imenovanja Slobodana Šnajdera za intendanta kazališta u Rijeci 1998. godine. Protiv imenovanja »na noge se digle« sve »nacionalno svjesne snage« i crkva, dakako, u »liku križarskog viteza nadbiskupa msgr. Tamaruta«, koji je iskoristio misu da bezobzirno napadne Šnajdera, osobu »koja je predložena za visoku dužnost u najeminentnijoj ustanovi našega grada«, a koja, po Tamarutu, reprezentira ono čemu se crkva opire i što osuđuje. Dakako da se tom prilikom ministar Božo Biškupić iskazao u »svoj svojoj veličini« - odbio je potvrditi imenovanje Slobodana Šnajdera za intendanta. Cjelokupna ta »ujdurma« bila je predmet brojnih napisa, brojnih reagiranja, ali ja skrećem pažnju na tekst Luciana Lukšića, profesora filozofije: »Barabe ostadoše i ustaše« (objavljen najprije u skraćenoj verziji u tjedniku »Feral Tribune« 4. 1. 1999., a zatim u njegovoj knjizi »Hrvatska politička pedagogija«, Publika, Zagreb, 2005.) u kojemu on osuđuje »endehe-nostalgicare« koji su nosioci takvih rigidnih isključivosti :

»Radi se o endehe-nostalgicarima koji bi tu noćnu moru demokratskog svijeta htjeli poput mumificiranog Frankenštajna klonirati, oživjeti i njime zdravo tijelo mlade Republike Hrvatske cijepiti«, a unutar toga i »tajno savezništvo« crkve i države koje je »pregnantno izraženo »podudarnošću »fetve« nadbiskupa Tamaruta s odlukom ministra Biškupića«. »Je li ta suglasnost slučajna? Nije li, zbogom demokracijo! Naime: tko u ovoj zemlji odlučuje Vatikan ili građani, oni ili mi?«

Pretpostavljam isto tako da mu nije moglo promaći ogorčeno reagiranje Ivice Weissmana, »'Rijeka nije Imotski (2)'. Titov general, Poglavnikov zarobljenik – nije to antifašizam«, »Novi list«, 19. 8. 1993. koji navodi brojne primjere obnove ustaških ponašanja, simbola i naziva, okolnost da se ministar obrane Gojko Šušak

»...javno hvali da su mu svi odrasli muški u II. svjetskom ratu bili ustaše. On je bio nažalost premlad – kaže! Sjajan »pedigre«!«, ili primjer Janka Bobetka »...u uniformi kakvu je nosio DIDO KVATERNIK! NAZDRAVLJE TI JANKO!«, »...

kako se sva obilježja antifašizma brišu sa lica zemlje...«, a »...imenujete ustaškog ideologa, Vinka Nikolića, u Županijski dom Sabora« ...dr Weissman kaže: »Što se to dogodilo s Tuđmanom, partizanom i Titovim generalom?? Postao je taocem i zarobljenikom poglavnikovih sljedbenika i obožavalaca!!! I to dobrovoljno!!! Nevjerojatno!!!«

U nizu godina nakon 1990. poznati novinar Živko Gruden komentirao je aktualna događanja u hrvatskom društvu, ukazujući na oživljavanje ustaštva. Njegovi su komentari objavljivani najčešće u tada najčitanijim novinama, a dio ih je sabran u knjizi »Perači crnih košulja. Kronika novopovijesti 1990 – 2000.«, Izvori – Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001. Podsjećam ovdje samo na njegov članak: »Ustaški revival«, objavljen u »Feral Tribune«, 22. 1. 1996. godine (u knjizi na str. 93–102). Podnaslov članka je: »Sustavna i razgranata kampa-nja kojom HDZ-ova vlast pokušava rehabilitirati ustaštvo i NDH, srozava ugled Hrvatske u svijetu.«, a završni dio mu glasi:

»Svi su izgledi da Hrvatska ni u doglednoj budućnosti neće biti sretna nad svojom slikom u međunarodnom zrcalu. Ali, ako je jednoj državi jako stalo do toga da uskrisuje simbole koji su u kolektivnom sjećanju utisnuti kao simboli jednog zločinačkog režima, da odaje javna priznanja osobama čija je (pro)nacistička prošlost nedvojbeno, da zatire, uništava i briše svaki spomen na neke najsvjetlije stranice i likove iz svoje prošlosti, da na svojoj političkoj pozornici ima i stranku koja je na glasu samo po tome što joj je utemeljitelj jedan od najvećih zločinaca Drugoga svjetskog rata, da u uličnom nazivlju ima i imena znamenitih rasista i terorista, da se slobodno i nesmetano opovrgavaju ili opravdavaju nacistički (ustaški) zločini i veličaju osobe koje za njih snose najveću odgovornost, ako joj je, dakle, stalo do toga da neguje te i slične, danas doista unikatne, kvalitete, tada mora biti spremna i na to da će joj se, s vremena na vrijeme, u međunarodnoj areni lijepiti etikete kakvima se nitko u svijetu ne ponosi.«

Boris Buden je u tekstu »Kuna i jazavac (hrvatska basna)«, u knjizi »Barikade«, Arkzin, Zagreb, 1998.) pokazao u čemu je povezanost ukidanja imena »Jazavac« satiričkom kazalištu u Zagrebu i uvođenja naziva »kuna« za novčanu jedinicu i što taj obrat pokazuje. Obrazlažući raznolikost stanovišta u sporu o opravdanosti ili neopravdanosti promjene imena satiričnog kazališta i uvođenja novog imena valute (koji je postojao u tom svojstvu jedino za trajanja ustaškog režima 1941. – 1945.), a nakon što je citirao »bespomoćnu jadikovku Fadila Hadžića« (»...ne vidim razloga da jednu životinju koja postoji vjerojatno dvadeset tisuća godina sada nasilno ukidamo, izbacujemo iz zoologije, iz života, činimo nepodobnom. Ako proglašavamo životinje nepodobnima, onda govorimo o mraku i zapravo nemamo nikakvo pravo govoriti o demokraciji«), Buden kaže:

»Slučaj jazavca prava je istina spora oko kune. On čini svaku diskusiju oko kune, svaku argumentaciju za i protiv potpuno irrelevantnom i prokazuje svaki racionalni napor oko te argumentacije uzaludnim, odnosno njen rezultat posve neobavezujućim. Slučaj jazavca iznosi na vidjelo ono najvažnije – da je označiteljska praksa u današnjoj Hrvatskoj u potpunosti

pod vlašću ničim obuzdane političke samovolje, što drugim riječima znači, da je kompletni hrvatski simbolički univerzum danas do kraja ideologiziran.

Zaključimo! Sama po sebi kuna niti jest niti nije ustaški simbol. Ustaštvo je njeno svojstvo jednako koliko je četništvo svojstvo jazavca. Kuna je dakle ustašica onoliko koliko je i jazavac četnik. Samo, u našem današnjem hrvatskom društvu, kao što smo čuli i vidjeli, jazavac jest četnik. Onda je i kuna... Da, upravo tako, tek u relaciji spram jazavca, tek u razlici/opoziciji spram njega i njegove sudbine zadobija kuna onaj kužni zadah totalitarne prakse koji u nozdrvama zatim vonja na poznati ustaški smrad. Ono ustaško na kuni nije nešto što ona iz prošlosti donosi u današnju stvarnost, nego je današnja stvarnost ono što kuni priskrbiljuje ustašku konotaciju. Nije dakle promocija kune u novu hrvatsku monetu samo po sebi ono što današnje hrvatsko društvo i hrvatsku državu poistovjećuje s ustaškom državom i fašizmom uopće. Upravo obrnuto, stvarnost današnjeg hrvatskog društva jest ono što od kune čini element identifikacije s ustaštvom. Prazno mjesto Trga žrtava fašizma, ustaške uniforme i znakovlje na ulicama, najsratomnije šovinstičke ustaške parole u javnosti, zbrisan i posljednji znak hrvatskog antifašizma, ali prije svega despotska samovolja vlastodržaca, njihova nečuvena grabežljivost, bezakonje, svi oni nekažnjeni pljačkaši i ubojice u samim vrhovima vlasti – to i slično krsti kunu ustaškom, a ne nekakav pokojni Ante Pavelić. Jednako tako mi ne možemo reći da akademik Dalibor Brozović, najrevniji promicatelj kune u Hrvatskoj navodeći sve moguće argumente u njenu korist zastupa zapravo ustaštvo. Ali mi zato znamo da akademik Brozović to ustaštvo priziva onda kada ne brani jazavca, onda kada bez riječi protesta pušta jazavca da strada kao četnik. Onime o čemu govori, Brozović ne uspijeva osloboditi kunu ustaštva, zato jer tu istu kunu sam čini ustaškom upravo o onome o čemu šuti. Time akademik vlastitoj argumentaciji u korist kune oduzima svaku vjerodostojnost i skida s nje auru znanstvene kompetencije. Nije Brozović nikakav zastupnik deskriptivističke teorije značenja, nije on nikakv hrvatski Searl, on je tek intelektualni serviser neodgovorne političke samovolje.«

Može li biti jasniji tekst o stvarnosti koja proustaštvo reflektira u konkretnim postupcima »despotske samovolje vlastodržca« i u šutnji istaknutog režimskog sljedbenika, o šutnji kao vječnom suputniku i neiscrpnj hrani svake zloduhe doktrinarne sljedbe utemeljene na isključivosti. Ukratko, čak je i sudac Kaleb mogao lako utvrditi da Kangrgina kritika ni po čemu ne iskače iz ondašnjeg općeg kritičkog diskursa detekcije masovnih ustašluka koju karakterizira diskriminacija i ljudi i ideja, pa dosljedno tome i diskriminacija i uništavanje knjiga. Namjerno sam naveo ocjene i kritičke opaske izrečene do 1998., kad je izraz »proustaški samoinicijativna« oglašen klevetom i postao predmetom sudskog procesa.

Naravno, i nakon 1998. je bilo detekcija proustaškog sindrom hrvatske službene politike. Tek primjera radi navodim dio teksta Saše Kosanovićas podnaslovom »O Šuškovim devedesetima«:

»Gojka Šuška doživljam vrlo osobno, jer je to čovjek koji mi je pokušao ukrasti mladost. Kompleksaš iz najcrnijih emigrantsko-ustaško-udbaških rupa, koji je u moju zemlju instalirao tisuće klonova, koji su je pokrali, njenu djecu zlostavljali, izbacivali iz stanova, obezvrijedili njihove živote, ubijali, palili, silovali, a sve su to radili uz pomoć Gojka Šuška.

Njegovo ime nosi svaki ratni zločin, svaki opljačkani dolar uplaćen za obranu, svaki oteti stan, zapaljena kuća nakon Oluje, svaki šamar i krivi pogled, svemu je tome ime Gojka. I na kraju, kada je trebao s pajdom Tutom otići na odbojku i sa drugom Vojom na šah, on pobježe. Nema pravde.« (»Monoview: Saša Kosanović, novinar HRT-a i najstariji honorarac u svemiru«, piše Branimir Zekić, »Novi list«, 3. 4. 2010.)

Zaključno bih rekao da je sudski proces protiv Milana Kangrge bio jedinstven primjer pravosudnog progona kritike uništavanja knjiga i kao takav je važan za razumijevanje fenomena diskriminacije i uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih.³⁴⁵

2. Sudski progon tjednika »Feral Tribune«

I proces protiv tjednika »Feral Tribune«, treba odmah naglasiti, bio je obični politički progon pravosudnim sredstvima, jasno usmjeren na gušenje kritičke riječi, a sinhroniziran je s tada posebno korištenom apsurdnom kategorijom »nanesene duševne boli«i ustrajnim nastojanjem hrvatske države da se ta »nezgodna« kritička tribina uništi. Presude i u ovom slučaju ilustracija su ocjena o degradaciji, zloupotrebi i »sumraku« hrvatskog pravosuđa u Hrvatskoj 1990-ih.

Najprije o prvom dijelu pledoeja

»Igor Lasić napisao je sljedeći tekst:

‘Izabel Skokandić, knjižničarka koja je prije nepune dvije godine spaljivanjem nepoćudnih knjiga ispisala najsravnije poglavlje povijesti hrvatske kulture, odlukom Gradskog vijeća Grada Korčula imenovana je ravnateljicom knjižnice...’

Navedenim tekstom dvostruko se vrijedja čast, ugled i dostojanstvo tužiteljice, i to ponajprije iz razloga što se iznose neistinite tvrdnje o tamo naznačenoj djelatnosti, jer tužiteljica nije spaljivala nikakove knjige.

Pored toga proizlazilo bi da je tužiteljica imenovana ravnateljicom knjižnice, upravo iz tog razloga...

Tužiteljica na ime naknade štete zbog povrede časti, ugleda i dostojanstva traži iznos od 50.000,00 kn, te predlaže da sud donese sljedeću p r e s u d u:«

Prvo, iz inkriminiranog teksta tužiteljica izostavlja drugu rečenicu koja glasi: »*Nabrajajući njezine vrline i zasluge, članovi Vijeća u prigodnoj su raspravi*

³⁴⁵ Ali nije Milan Kangrga bio proganjen samo ovom prilikom. Poznata je tužba ridikuloznog Tomislava Draguna zbog jednog Kangrginog stava iz njegove »Etike« (kojom on, prema tužbi, vrijeđa Hrvate). Tu je tužbu Općinski sud u Zaboku presudom 15. 11. 2005. odbio kao neosnovanu, što je prihvatio i Županijski sud u Zagrebu. Također treba spomenuti ružnu hajku što su je 2007. upriličili na HTV-u novinari Sunčica Findak i Goran Milić, a u povodu jednog priloga o Kangrginom filozofskom i društvenom angažiranju (povod je Kangrginih 80 godina života, a skup je održan na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, autor teksta je Božidar Jakšić, tekst je kasnije objavljenog u publikaciji »Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge«, »Filozofska istraživanja«, Broj 3–4. 2004.) Čitalac se o tome može detaljno informirati i u knjizi Božidara Jakšića »Buka i bes‘. O pravu na kritičko mišljenje«, Edicija Braničevo, Centar za kulturu, Požarevac, 2005. Ta omalena zbirka dokumenata, prikupljenih tim povodom, izvanredan je prilog anatomiji »duhovne klime« ovdašnjeg hrvatskog društva i u isto vrijeme prilika da se vidi koliko je intenzivno bila prisutna »filozofija palanke«

tom poglavlju dodali zastrašujući post scriptum«. Nevjerojatno je da Sud nije postavio pitanje zašto je u citiranju izostavljena druga rečenica? Možda iz straha da se ne »pokrene lavina« pitanja o razlozima izbora? Opet se ovdje susrećemo s perverzijom, kao i u slučaju suđenja Milanu Kangrgi – manipulacijom činjenicama. Naime, radi se o *zastrašujućim izjavama o »nepodobnom jeziku« i »spaljivanju knjiga«, s pozivanjem na »božji blagoslov«* »što su spaljene sve te knjige na ćirilici« – *ukratko o iskazu mržnje, isključivosti i opravdavanju uništavanja knjiga*, a to se iskazuje upravo u raspravi o njenom izboru za ravnateljicu Gradske knjižnice, izboru, dakle, osobe čiji su postupci bili primjereni, kompatibilni s prevladavajućim ozračjem mržnje i isključivosti što su vladali Gradskim vijećem, osobe koja je, dakle, u tom duhu knjige uništavala, radila nepropisno, neprofesionalno, a dakako i nesavjesno. Ako je tome tako, koji se drugi razlog može navesti za njen izbor, osim jednog i samo jednog, da joj je to priznanje za uništavanje »nepoćudnih knjiga«.

Drugo, ni citirani početak nije identičan s tekstom kojim počinje članak, a u kojemu se izričito govori da je ona imenovana ravnateljicom zbog bacanja knjiga u kontejner za smeće. Nakon što je to ispušteno, otvorio se prostor ovakvog konfabuliranja:

»Navedenim tekstom dvostruko se vrijedja čast, ugled i dostojanstvo tužiteljice, i to ponajprije iz razloga što se iznose neistinite tvrdnje o tamo naznačenoj djelatnosti, jer tužiteljica nije spaljivala nikakve knjige. Pored toga proizlazilo bi da je tužiteljica imenovana ravnateljicom knjižnice, upravo iz tog razloga.«

Bilo je napisano, crno na bijelom, da je ona »imenovana ravnateljicom knjižnice upravo iz tog razloga«, stoga je stav: »proizlazilo bi«, koliko smiješan toliko i priglup. Jer ako je nešto izričito rečeno – onda to »ne proizlazi«, nego je činjenica. Međutim pošto je to ispušteno, tužiteljica se upušta u kondicionalne konstrukcije.

Ključan je prvi dio pledoajea. A tu se postavljaju pitanja o najmanje dvije nejasnoće. Prvo, čime se to »dvostruko« vrijedja? I drugo, priloška oznaka »ponajprije«, definira se ovako: »...što se iznose neistinite tvrdnje o tamo naznačenoj djelatnosti, jer tužiteljica nije spaljivala nikakve knjige«. Počinje se s množinom (»tvrdnje«), a završava jedninom (»nije spaljivala nikakve knjige«). Sud ne samo da nije postavio pitanje o toj nelogičnosti nego je cijeli predmet čak sveo samo na propitivanje te jednine. Sve ostalo je zaboravljeno – ostalo je samo to da ona nije spaljivala knjige. Na toj, zaista bizarnoj konstrukciji temelji se tužba, ali, što je apsurdno, i presuda!

Termin »spaljivanje knjiga« je u kulturnoj javnosti postao sinonim uništavanja knjiga. U novijoj povijesti inauguriran nacističkim programom, postao je nakon toga simboličnim pojmom za svako uništavanje knjiga. A kako je u

nas proustaštvo (ustaštvo je »domaća varijanta« nacističkog programa) bilo jedan od elemenata politike isključivosti u Hrvatskoj 1990-ih, kojoj je obilježje bilo, uz ostalo, i uništavanje »nepodobne literature« – označiti postupke uništavanja knjiga kao »spaljivanje« nije bila nikakva uvreda, nikakav atak na »čast, ugled i dostojanstvo«. Bila je to simbolična oznaka za postupke uništavanja knjiga – a to je Izabel Skokandić radila! Na kraju krajeva, knjige što ih je ona bacila u kontejner za smeće *zaista i jesu spaljene* jer se u Korčuli kontejnerski otpad odvozi na deponij otpada i tamo spaljuje (ponešto se zatrpa i buldožerima, ali vatra na deponiju stalno tinja). Ako i nije izravno »potpalila lomaču« (sancta simplicitas!), pripomogla je lomači time što je prinijela »naramak kalorija«, kontejner ili dva knjiga, možda i više. I kakva je onda tu razlika? ³⁴⁶ Treba zaista biti »čorav pored očiju«, pa ne vidjeti da je u ovom slučaju bacanje knjiga u kontejner za smeće identično spaljivanju tih knjiga. Stoga uzimati izreku »spaljivala knjige« kao »uvredu časti, ugleda i dostojanstva« »ponajprije« u ovom konkretnom slučaju ukazuje na uboštvo duha. Ukratko rečeno, formulacija koju je dao »Feral Tribune« *sasvim je utemeljena u onome što je Izabel Skokandić radila* i nije »piljarska« (ili »babljaka«) uvreda rečena iz čista mira i samo s namjerom vrijeđanja izmišljenim kvalifikacijama. Stoga je i naziv što joj ga je »Feral Tribune« simbolički dao (»djevojčica sa žigicama«), služeći se literarnim alatom bajke u imenovanju čina, sasvim u duhu satiričkog duha toga tjednika.

3) *Za »čast, ugled i dostojanstvo« odlučno je što je Izabel Skokandić radila, kako se ponašala, kako je obavljala svoj posao, a ne kako je netko o tome pisao!* Sud je morao insistirati na tome da je radeći nesavjesno sama dovela u pitanje svoju »čast, ugled i dostojanstvo«, a ne da je, apsurdno, to učinio onaj tko je na to ukazao. Perverzija je da Sud smatra nevažnim dokaze o njenom nesavjesnom radu.

³⁴⁶ Ilustracije radi navodim ovdje dva primjera »simboličkog postupanja i govorenja« – jedan ekstremno žalostan, a drugi »specično hrvatski«, ali oba vrlo poučna i za suđenja o kojima je ovdje riječ.

Prije nekoliko godina, još uvijek smo bili u intenzivnoj fazi nacionalističkog ludila, u Veljunu se stanovita »Rvatica« potpuno neometano, pred svojim čoporom istomišljenika, popišala na spomeniku žrtvama jednog od najstravičnijih ustaških pokolja Srba u tom kraju... i obrazložila to otprilike ovako: hrvatska je to zemlja i kao Hrvatica mogu se po njoj popišati. Čin krajnje zločest, čin koji je izraz najnižih ljudskih strasti, čin koji treba najstrože osuditi... Učinila je to bez ikakvog obzira prema žrtvama ustaških zločinaca, obeščasćujući njihovu žrtvu, bio je to dakle zločin motiviran najnižim strastima, mržnjom ... Može li se zamisliti suđenje tom zločinu u kojemu bi sudac zaključio: nije ona obeščastila i nije se rugala žrtvama – ona je naprosto pišala! A najnoviji se primjer simboličkog govorenja može pročitati u članku: »Matičini Glembajevi konačno su stigli u Mrdušu Donju«, (»Jutarnji list«, 2. 4. 2010.). Komentirajući brisanje iz članstva Matice hrvatske Vlaha Bogišića, Slobodan Prosperov Novak u komentaru tog postupka kaže i ovo: »Sad su spalili vješca Bogišića...« Ako bi kakvim slučajem netko od »uvrijeđenih« odlučio tužiti S. P. Novaka s obrazloženjem da oni nisu »spalili Bogišića«, nego ga samo »izbrisali iz članstva« – zamislite, dragi čitaoci, količinu bedastoće što bi je iskazao Sud koji bi donio presudu da je S. P. Novak kriv jer ni Matica hrvatska, ni itko od imenovanih u članku nije zaista »spalio Vlaha Bogišića«.

A eto, takva se bedastoća, kao krunski dokaz »zle namjere« i »čin uvrede«, provukla u obrazloženju presude Općinskog suda u Zagrebu u povodu tužbe Izabel Skokandić, jer ona »nije spaljivala knjige« nego ih je samo »bacila« u kontejner za smeće – koje se spaljuje!

Najsmješnije je u svemu da je Izabel Skokandić, nešto što nema cijenu (»časť, ugled i dostojanstvo«), nego se stiče poštenim i savjesnim radom i ponašanjem, svela na pišljivih pedeset hiljada kuna, a Sud joj je »časť, ugled i dostojanstvo« još malo pojeftinio, na trideset hiljada kuna. Ipak i ta jeftina duševna bol doprinijela je, uz mnoge slične, gušenju jedne časne javne tribine, »Feral Tribunea«, što je i bio krajnji cilj te i sličnih joj duševnih boljetica!

»Feral Tribune«, odnosno njegov advokat, na tužbu je 21. 4. 2001. uputio podnesak. U njemu se ukazuje na tri bitne komponente važne za seriozno razmatranje spora: 1) nužnost da se obavi cjelovit uvid u raspravu sjednice Gradskog vijeća na kojoj je ravnateljica birana i na kojoj su u procesu izbora izgovorene riječi mržnje i isključivosti (»zastrašujući post scriptum«), kojima se u isto vrijeme brani njen postupak (uništavanje knjiga) i taj postupak se uzima kao preporuka za njen izbor; 2) da se u razmatranju odgovornosti uvaži zahtjev Županijskog ureda za kulturu koji je tražio pokretanje odgovornosti Izabel Skokandić, jer nije radila »sukladno zakonu«; 3) da se utvrdi javni interes za problem uništavanja knjiga i obaveza medija da ga zadovolje prenosom istinite informacije.

Jasno je, dakle, da je »Feral Tribune« insistirao na utvrđivanju svih mjerodavnih činjenica, a one ni na koji način ne potvrđuju da bi u inkriminiranom članku bile izmišljene. Pitanje je samo zašto je Sud, najprije općinski, a zatim županijski, izbjegao »utvrđivanje svih mjerodavnih činjenica«, tj. »bitnih komponenti važnih za seriozno razmatranje spora«?

O tome ću detaljnije u analizi presude, u prilogima knjizi.

Otvoreni stupci Prof. dr. ANTE LEŠAJA komentira potvrdu presude
Županijskoga suda u Zagrebu u slučaju "Djevojčice sa
žigicama", pravom kulturnom skandalu koji je nadišao granice "našeg malog mesta"

Duševna bolest hrvatskog sudovanja

Prilog 14.

Ante Lešaja, „Duševna bolest hrvatskog sudovanja“
„Slobodna Dalmacija“, 7.12.2003.

Naposlijetku "dilema": je li spaljivala ili ne knjige? Pa, u Korčuli se sve što je bačeno u kontejner za smeće vozi na odlagalište smeća i tamo spaljuje - to svi u Korčuli znaju, znala je to i "Djevojčica..."

Gdje su završile knjige?

Afera s "bacanjem knjiga u kontejner za smeće" iz Gradske knjižnice u Korčuli svojim je obilježjima postala paradigmom: jer ukazuje na "patologiju našega društva". Njezino finale: Izabel Skokandić, koja je radila nezakonito, dobiva "naknadu", zapravo nagradu, a Feral Tribune, koji je javnost upozorio na ovaj slučaj, biva kažnjen. I, da ruglo bude veće, taj finale režira najprije Općinski, a zatim Županijski sud u Zagrebu

Godina i pol bila je potrebna sudačkom teretinu Županijskog suda u Zagrebu (dobro je da javnost zna i njihova imena: Nedjeljka Domović, predsjednica Vijeća, Andrija Raspor-Filiš i Marina Paulić, članice Vijeća) da potvrdi prvostupni presudu kojom se Feral Tribune kažnjava: dužan je platiti 30.000 kn Izabel Skokandić ("Djevojčici sa žigicama") za nanesenu joj duševnu bol.

Afera s "bacanjem knjiga u kontejner za smeće" iz Gradske knjižnice u Korčuli svojim je obilježjima postala paradigom: jer ukazuje na "patologiju našega društva" - nacionalističko ludovanje i na njemu zasnovanu politiku i samovolju, a zatim i na neodgovorno ponašanje nadležnih organa u sankcioniranju nezakonitosti i, naročito, sramotni oportunistički i neodgovornost nadležnih pravosudnih organa.

Redovitim je čitaocu našeg tiska poznato da je o tom "slučaju" u proteklih sedam godina objavljeno mnoštvo napisa (74), ali - bez rezultata, tj. bez posljedica po one (onu) koji su postupali nezakonito. Finale: Izabel Skokandić, koja je radila nezakonito (ali ne samo ona!) - dobiva "naknadu", zapravo nagradu, a Feral Tribune, koji je javnost upozorio na nezakonitost - biva kažnjen. I, da ruglo bude veće, taj finale režira najprije Općinski, a zatim Županijski sud u Zagrebu. I, da cinizam bude što raskošniji - oba Suda to svoje ruglo od presude kite frazom "U ime republike Hrvatske".

Prvostupnijska je presuda bila javno osuđena (Hrvatsko novinarsko društvo, Hrvatski PEN, više građana), a pokazano je i koliko je ta presuda neodgovorno napravljena, tj. neodmjereno obrazložena. Naravno, ni za koga od nadležnih reakcije javnosti nisu bile važne, nisu naišle kod njih ni na kakav odjek!

Smatram svojom dužnošću, kao građanin i poznavalac cjelokupnog problema, ukazati sada i na neodmjerenu, nezasnovanu i površnost i ove drugostupnijske (nažalost pravomoćne) presude... i time javno zatražiti od nadležnih organa da se pozovu na odgovornost oni suci koji sebi dopuštaju zlorabiti funkcije, koji svoj posao ne obavljaju savjesno - jer ignoriraju činjenice, a neistinite i poluistinite uzimaju kao dokaze, podmeću ljudima izjave i to onda uzimaju kao dokaz...

Govor činjenica

1. Obrazloženje Presude Sud počinje ovom tvrdnjom: "Prvostupnijski sud je ispitao sve okolnosti koje su bitne za donošenje zakonite i pravilne odluke u ovom predmetu, a na temelju izvedenih dokaza i njihove ocjene... valjano utvrdio činjenično stanje."

Ova je tvrdnja apsolutno neistinita: Prvostupnijski sud niti je "valjano utvrdio činjenice", niti je "ispitao sve okolnosti". Dokaz tome je ne samo postojeća sirova dokumentacija, nego i, na toj dokumentaciji izrađena (i nadležnim državnim tijelima dostavljena), opširna analiza Prvostupnijske presude (u opsegu od oko 150 kartica). Na ovom mjestu ne mogu sve dokaze navoditi - ali sam spreman svakome od nadležnih sve to potanko elaborirati (siromašnoj državi neću čak ni honorar za to tražiti!).

Zašto se nigdje u obrazloženju ne spominje izričkom niti jedan jedini dokument? Zašto nema konstatacije da je Prvostupnijski sud zanemario, da nije konzultirao, da nije ni spomenuo, za uvid u meritum problema, barem još jedanaest odlučnih dokumenata? Zašto nema ni riječi o tome: je li Drugostupnijski sud samostalan zatražio uvid u dokumentaciju? Stoga ne čudi da je Obrazloženje "samo skraćena" verzija Prvostupnijske presude - manira koji pripada znamenitoj Resavskoj školi.

Logikom same stvari - iz neistinitih premisa slijedi i sve ostalo - serija neistinitih tvrdnji, poluistina, čak i izmišljena izjava...

2. U posljednjem pasusu na str. 2 (sa završetkom na str. 3) nalazimo četiri neistinite tvrdnje:

2.1 "...jer je utvrđeno da su se knjige iz knjižnice koje su bile oštećene i zastarjele bacale u kontejner za stari papir..."

Pitanje Sudu: zašto ne navedete službeni dokument za ovu tvrdnju: prvo, tko je utvrdio oštećenost i zastarjelost knjiga. Drugo, kako je bilo moguće sve to "utvrditi" nakon što su knjige bile bačene i uništene? Treće, zašto Sud ignorira javno objavljenu činjenicu: sve knjige, što su ih građani izvadili iz kontejnera za smeće i odnijeli kući, bile su dobro usčuvane!

2.2 "...a za sve postojeće duplikate, tj. drugi primjerci u knjižnici."

Pitanje Sudu: postoji li službeni dokument koji to dokazuje? Iz uvida u dokumentaciju kojom raspolazem - takav dokument ne postoji! Da se otklone bilo kakve nedoumice - zatražio sam od Gradske knjižnice izjašnjenje o tome. Pokaže li se i s te strane da gornja tvrdnja nije istinita, odnosno, pokaže li se da dokument koji takvu tvrdnju omogućava ne postoji - kako će je Sud opravdati?

2.3. "...nisu bacane knjige s određenom namjerom... već sukladno naputcima pretpostavljenih i u skladu s pravilima struke."

Pitanje Sudu: ima li za tu tvrdnju službeni dokument? A ako nema: iz kojega je onda prsta isisao ovu tvrdnju? Skrećem pažnju i "slavnom sudu", ali i nadležnima koji ocjenjuju rad sudaca, naravno i našoj javnosti: nakon punih šest godina unutar kojih, počev sa

travnjem 1998. godine i završavajući sa svibnjem 2003. godine - imamo pet službenih konstatacija iz kojih nedvosmisleno proizlazi: postupak uništavanja knjižne građe nije bio u skladu s propisima i pravilima struke, nije bio u skladu ni s važećim zakonskim propisima..., naravno nije bilo ni naputaka za to (izuzmemo li one čuvene naputke i izjave o čišćenju knjižnica koje su dolazile iz Ministarstva, Sabora...). Sve su te konstatacije u obliku dokumenta dostupne, ja ih imam i svakoga trenutka ih mogu svima koji su zainteresirani staviti na uvid. Stoga je navedena tvrdnja Suda i apsolutno neistinita i sramotna.

2.4 "...pravodobno su od strane tužiteljice bila izvijestena nadležna tijela..."

"Pričanje građana Korčule"

Pitanje Sudu: na čemu zasniva ovu svoju tvrdnju - kad je (samo) osnivač obaviješten nešto više od mjesec dana nakon što su knjige, bačene u kontejner za smeće. Dokument o tome je nedvosmislen i stoga je i ova tvrdnja Suda apsolutna neistina.

3. U pasusu drugom, na str. 3, nalazi se tvrdnja, da je autor (članak "Djevojčica sa žigicama") "...izvor za članak pričanje građana Korčule...". Pritom se Sud poziva na Zapisnik saslušanja autora na Prvostupnijskom sudu, ne specificirajući datum saslušanja. Pri ruci imam sve zapisnike, a u Zapisniku od 5.6. 2001. godine u kome je iskaz autora - takve formulacije nema, autor članka je nije izgovorio. Ako je pak saslušanje obavio Drugostupnijski sud - usrdno ga molim da mi dostavi taj Zapisnik u kome valjda postoji navedena formulacija. Konzultirao sam autora članka i on kategorički tvrdi (i javno je to obznanio) da nije bio ni na kakvom dodatnom saslušanju i da nešto takvog nije izjavio. Pitanje Sudu: po kojemu to ovlaštenju Sud smije izmisliti i čovjeku podmetnuti "izjavu" i na osnovi izmišljotine pre suditi?

4. U dijelu Obrazloženja na str. 3, u pasusima trećem, četvrtom i petom, nalazi se nekoliko neistinitih i poluistinitih tvrdnji. Zadržat ću se, zbog "ekonomije prostora", samo na dvije.

4.1 Tvrdi se da "...se ne radi o točnom i potpunom izvješću s rasprave...jer se...daju samo izvodi iz rasprave..." zaključak o načinu njezina izbora nije nikada izrečen na toj sjednici.

Najprije konstatirajmo: Feral Tribune je objavio 1/6 integralnog Zapisnika sjednice Gradskog vijeća, a unutar toga uvodni autorov tekst iznosio je svega petinu spomenute 1/6 - sve ostalo je bio doslovan tekst izlaganja vijećnika. Feral, dakle, nije ništa izmislio, nije ništa, bože oprost, ni podmet-

nuo... Izabrao je dio izjava koje su ukazivale na uistinu nedopustivo odobravanje uništavanja knjižne građe, a to mu je i dužnost kao javnom glasilu. A zatim, cijela debata o uništavanju knjiga i bila je izazvana prijedlogom i načinom predlaganja "njezina izbora". Utoliko je tvrdnja suda poluistina, s naglaskom na neistinu.

4.2 Tvrdi se: "S obzirom na navedeno proizlazi da sadržaj rasprave sa sjednice Gradskog vijeća Grada Korčule u kome je jedan (trebalo bi vjerojatno biti: jedan - moja opaska, A.L.) od vijećnika napomenuo da su se knjige spaljivale, što je naknadno ispravljeno na samoj raspravi nije pravilno i potpuno preneseno u spornom članku."

Sud treba upozoriti: prvo, nije jedan, nego su dva vijećnika govorila o spaljivanju knjiga (jedan od njih dva puta!), i nedopustivo je da Sud to ne spominje, da ignorira. Drugo, tzv. "naknadni ispravak" nije izričito ispravio ni jednog od spomenuta dva vijećnika - i to Sud ne može ignorirati. Treće, članica Poglavarstva, koje se izjava uzima kao "naknadni ispravak", u samo dvije rečenice izgovorila je dvije ordinarne neistine i jednu proturječnost. Evo originalne izjave: "A knjige koje su ovdje, nisu spaljivane nego su bacane, bile su upravo i jedino dječje knjige."... i malo dalje slijedi izjava: "Nikad gospoda Skokandić ni jednu knjigu nije bacila." Ako je za Sud ova papazjanija, protkana lažima, dokaz - daleko smo stigli! Nedvojbeno je da Drugostupanjski sud nije uopće obavio uvid u predmetni Zapisnik.

5. Na str. 4 (pasus treći i šesti) čitamo tvrdnju: da u vrijeme kad je članak "Djevojčica sa žigicama" objavljen "...niti jedno nadležno tijelo nije imalo bilo kakve pokude na rad tužiteljice." (pasus treći) i da "...svi nalazi nadležnih službi koje su naknadno proglasile postupak glede bacanja knjiga tužiteljice nepravilnim datiraju iz 2001. godine, te su zapravo zakašnili i nisu od utjecaja za ocjenu duševnih bolova... kada takvih nalaza nadležnih tijela nije bilo."

Komentar i mišljenje

U vezi s ovim skrećem pažnju na sljedeće: prvo, apsolutna je neistina da u vrijeme objavljivanja članka nije bilo "pokuda nadležnih" - takvih je bilo tri: u veljači i travnju 1998. godine (Ministarstvo, Županijski ured za kulturu), zatim u nekoliko navrata tijekom 1998. i 1999. godine (Matična služba), napokon vrlo jasne i oštre pokude od vijećnika Gradskog vijeća Korčule na sjednici Vijeća u veljači 1999. godine (sporni je članak objavljen 1. 3. 1999.), pa stoga ne stoji ni tvrdnja da su "svi nalazi" ... naknadno proglasili postupak nepravilnim. Drugo, Sudu se "omakla" apsurdna proturječnost: dok na jednom mjestu u obrazloženju tvrde da je "Djevojčica..." postupala "u skladu s pravilima struke" (vidi gore u točki 2.3) ovdje ipak priznaju da su "svi nalazi nadležnih službi... naknadno proglasile postupak... nepravilnim". Ali to za Sud nije odlučujuće, kao ni činjenica da sami sebe tom proturječnom tvrdnjom utjeruju u laž.

6. Prostor mi ne dopušta nabranje još nekoliko "pravnih biserica", koji također potvrđuju neosnovanost predmetne Presude. Ipak mislim da je i iz iznijetog sve svakome jasno - o samovolji i neodgovornosti sudačke trojke, koja je Presudu donijela.

Komentar bih sažeo u tri točke.

1. Obrazloženje presude vrvi neistinama i poluistinama, nepreciznostima, a bogami ima i izmišljotina. Obrazloženje pokazuje da Sud nije uvažio niti svu mjerodavnu dokumentaciju, a niti sve mjerodavne činjenice.

2. Sutkinje su propustile javnost obavijestiti: po kojemu su to one kriteriju i na osnovi kojih kvalifikacija mjerile duševnu bol "Djevojčice"? A jeste li izmjerile duševnu bol građana kojima je samovoljno uništeno kulturno dobro - kulturno dobro što su ga godinama prikupljali uz velike napore? I na temelju kojih šte dokumenata utvrdili "duševne patnje" "Djevojčice..." u Korčuli - jeste li bile u Korčuli i promatrale te patnje, ili ste ih izmislile?

3. Naposljetku "dilema": je li spaljivala ili ne knjige? Uz tu "dilemu" sasio dvije napomene. Prva, vrlo važna: u Korčuli se sve što je bačeno u kontejner za smeće vozi na odlagalište smeća i tamo spaljuje - to svi u Korčuli znaju, znala je to i "Djevojčica...". Druga, još važnija, koja traži od Suda objašnjenje o odgovornosti "Djevojčice..." za spaljivanje knjiga. Riječ je o sljedećoj drastičnoj, ali opravdanoj usporedbi: vrlo Eichman nije nikoga osobno ugrao u krematorij, nije ni potpaljivao vatru krematorija, ali je liferovao "sirovinu" za krematorije. Tako su radili i "naši" ustaše. Ni vrlo predmetna "Djevojčica..." nije uistinu izravno potpaljivala vatru pod knjige, nije ni u već postojeći plamen bacala knjige, ali je svojim postupkom samovoljnog i nezakonitog "otpisa" i zatim "bacanja knjiga u kontejner za smeće" liferovala "sirovinu" za vatru na lokalnom smetlištu Kokojevice.

I "vrli" Eichman... i još neki i naši "vrli" (a dragi bog nam ih je, u najmanju ruku od polovine XX. stoljeća, dakako i u posljednjoj mu dekadi, podario u imponantnom broju)... pa i "vrli" "Djevojčica..." znali su (kao i nalogodavci, zaštitnici, adlati "Djevojčice...") da će "liferovana sirovina" biti spaljena. Iz tog znanja krajnjeg rezultata izvire i njihova odgovornost - i moralna i zakonska. Koja je ipak razlika, a u čemu istost u odgovornosti dviju uspoređenih "vrlih" ličnosti? Razlika je samo u tome što je liferovana "sirovina" bila različita, a istost je u tome što je krajnji cilj bio uništavanje - tamo ljudi, ovdje knjiga (a od nekih "vrlih" i spomenika, kuća... i više od toga).

Zato je V. Ivančić, obrađujući i ovu tematiku u knjizi "Točka na U...", posebno u poglavlju "Kultura smrti", opisao kako je mali korak od uništavanja stvari do uništavanja ljudi - potrebno je samo stvoriti prikladne uvjete da nagon uništavanja postane "politika" (po mogućnosti državna i legalizirana), a "sirovina", kao i "liferanti" i "uništavatelji" sirovine - uvijek su pri ruci.

Nadam se da ovaj moj protest neće ostati bez odjeka. Kao građanin tražim od nadležnih organa primjerenu reakciju.

Prof. dr. ANTE LEŠAJA
Soline, Korčula

3. Državno odvjetništvo i fenomen uništavanja knjiga

Bilo je za pretpostaviti da će se nakon niza javno objavljenih primjera diskriminacije/uništavanja spomeničke baštine i knjižne građe oglasiti Državno odvjetništvo jer je riječ, s jedne strane, o uništavanju kulturnih dobara društva, a s druge pak strane, radilo se i o usmenim i pisanim šovinističkim iskazima. Riječ je dakle o društvenim pojavama što su izravno u konfliktu s proklamiranim javnim interesom, ali i pozitivnim propisima.

Državno odvjetništvo nije samostalno pokrenulo nijedan postupak protiv onih koji su uništavali spomeničku baštinu ili knjižnu građu, ali jest na »inicijativu izvana«, tj. na moju krivična prijavu koju sam podnio Općinskom državnom odvjetništvu u Dubrovniku, početkom ožujka 1999. godine.

Imajući pred sobom prve, ili osnovne činjenice o »bacanju knjiga u kontejner za smeće«, o nedopustivom (šovinističkom) opravdavanju toga postupka, što ga je ispisao novinar Ž. Petković, o izjavama i nastojanjima da se rad Gradske knjižnice podvrgne »politički obojenoj viziji« lokalnih politikanata, a naročito i temeljito pisani prikaz o svemu tome novinara Igora Lasića (»Smetlište knjiga u malome mistu«) i izjavu Ministarstva danu tada novinaru Lasiću da je »za svaku osudu ako se nešto tako nedopustivo dogodilo u jednoj kulturnoj ustanovi«, bilo je jasno da se ovdje ne radi o nekom »slučajnom« ekscesu, nego o svjesnoj, namjernoj akciji čišćenja knjižnice s naslova isključivosti, a da se pritom sve to radi još i ignoriranjem elementarnih profesionalnih uzusa i pozitivno-pravnih propisa kojima se regulira rad knjižnica. Poseban razlog svakako je i okolnost da sam (uz brojne druge građane Korčule, ali i veliku pomoć sa strane) nekoliko godina vrlo aktivno radio na osnivanju/obnavljanju rada Gradske knjižnice, mukotrpnom prikupljanju i sređivanju knjižnog fonda, pa nisam mogao biti ravnodušan što se trud (i očekivanja) mnogih na taj način uništavaju. Smatrao sam da su uočene činjenice toliko jasne, da će nadležna tijela brzo reagirati, da će se sanirati, koliko se u datim prilikama može, nanesena šteta i da će se sankcionirati odgovorni za ono što se dogodilo. Računao sam, naravno, i s time da bi takvo reagiranje nadležnih državnih organa bilo snažan upozoravajući signal svakom daljnjem pokušaju uništavanja knjižne građe (ne samo u ovom primjeru, nego i u Hrvatskoj općenito, jer se pokazalo da je takvih primjera više).

Sve to imajući na umu, obratio sam se početkom veljače 1998. godine najprije na nekoliko adresa (Ministarstvo kulture, HKD, županijski Ured za kulturu, Matična služba u Dubrovniku) s molbom da se sve to istraži, a zatim i da se sankcioniraju odgovorni za takav postupak. Osim Matične službe – nitko se drugi nije odazvao toj molbi. A nalog Ministarstva Poglavarstvu grada Korčula da provede istragu – potpuno je ignoriran (kako se pokazalo s vremenom, to je Poglavarstvo sve do svoje smjene 2001. ustrajalo na postupcima koji su samo

štetili radu i razvoju Gradske knjižnice, ponavljajući postupke koji su protivni pozitivnim propisima, podupirući ravnateljicu u štetočinskom radu, ali i samo doprinoseći tome svojim postupcima, kao što je ustrajalo u ignoriranju Matične službe). Istragu je, doduše, obavio županijski Ured za kulturu, ali tek nakon što mu je to naredilo Ministarstvo, a ta je istraga, prema onome što je objavljeno u saopćenu HINA-e s početka travnja 1998. godine, očito bila usmjerena na zataškavanje cijelog slučaja, proglašavajući da je riječ o prekršaju, ali i navodeći opravdavanja, a ne spominjući nijednom riječju sankcije za odgovorne (osnivač, ravnateljica). Bilo je dakle očito da se taj »kanal« državne intervencije odlučio da deklarativno osuđuje, ali faktički pasivno prati i ne miješa se u događaj (s efektom »prešutne« podrške).

Prihvaćajući odgovornost za podnošenje krivične prijave Općinskim državnim odvjetništvu u Dubrovniku (odgovornost utoliko, što je podnošenje neosnovane, eventualno i lažne krivične prijave i samo krivični delikt), prikupio sam elemente koji je opravdavaju, a koji su do tada bili poznati.

Sve što je slijedilo nakon toga čitalac može pratiti u izvornoj dokumentaciji koju donosim ovdje u prilogima (dokumenti 1 – 16, dati redosljedom nastajanja), a ovdje je dovoljno reći samo epilog ove epizode »slučaja Korčula« - krivična prijava je odbačena.

Činjenica koju su zanemarili „branitelji bacanja knjiga u kontejner za smeće“ je da odbacivanje krivične prijave nije bilo identično neosnovanosti krivične prijave. Da je krivična prijava bila neosnovana, tj. da je bila neistinita, lažna – nadležno Državno odvjetništvo bi bilo pokrenulo moju krivičnu odgovornost. A toga nije bilo! Temeljni razlog zašto je odbačena krivična prijava ovako je objašnjen:

„Rješenjem Županijskog suda u Dubrovniku od 29. kolovoza 2000. broj Kv-127/00 odbijen je kao neosnovan prijedlog tog državnog odvjetništva za poduzimanje tih istražnih radnji, jer nije utvrđeno koje je točno knjige prijavljenica bacila i kolika je njihova najmanja vrijednost, budući je nastupanje znatne imovinske štete objektivni uvjet kažnjivosti kaznenog djela nesavjesnog rada u službi iz članka 339. Kaznenog zakona...

Kako su iz kontejnera izvađene samo 42 knjige za koje se moglo nedvojbeno utvrditi naslov, autor, izdavač i godina izdanja, a što se nije nedvojbeno moglo utvrditi i za ostale knjige iz kontejnera, to vrijednost izuzetih knjiga nije premašivala iznos od 30.000,00 kuna, zbog čega nije nastupila znatna imovinska šteta, što je tada bilo bitno obilježje kaznenog djela nesavjesnog rada u službi iz članka 339. Kaznenog zakona. Tadašnja prosječna tržišna vrijednost tih knjiga koje su se nalazile u kontejneru ne bi svakako premašivala spomenuti iznos od 30.000,00 kuna.“ (Dopis što mi ga je uputilo Državno odvjetništvo RH 26. 9. 2007. godine).

4. Razrješenje »slučaja Korčula«

Oko »slučaja Korčula« pokrenuta su, dakle, četiri sudska procesa, sva četiri privatnim tužbama. Dva su procesa vođena, a u dva su tužba i kaznena prijava odbačene.

Ni na jednoj nadležnoj razini države i profesije nije postojala spremnost da se uništavanje knjiga sankcionira. Dominantne su bile snage što su podržavale »bacanje knjiga u kontejner za smeće«, a u tome su oslonac imali u »višim instancama«.

Ali polovinom 2001. godine nastale su dvije promjene koje su ipak »pomakle stvar s mrtve točke«, barem na lokalnoj razini. Prva je smjenjivanje Gašpara Bjelopere s mjesta pročelnika Županijskog ureda za kulturu i dolaska na njegovo mjesto Nike Vukića, koji je do tada bio njegov zamjenik i koji je godinama izravno pratio sporno »bacanje knjiga u kontejner za smeće« pa je dolaskom na mjesto čelnika Ureda smatrao da taj problem treba razriješiti. Druga je rezultat lokalnih izbora (2001. godine) u kojima je dotadašnja dominirajuća »garnitura« morala odstupiti, što je otvorilo prostor za djelovanje onog drugog dijela Korčule, koji »bacanje knjiga u kontejner za smeće« nije odobravao.

Inicijativu za razrješavanje »slučaja Korčula« dao je, dakle, ipak Županijski ured za kulturu (što je i normalno jer je po zakonu o knjižnicama to u njegovoj nadležnosti). U pismu od 16. 3. 2001. Tea Zanini, voditeljica Matične službe, kaže:

»Nedavno me pročelnik Vukić zamolio da dam konačno izvješće o 'slučaju Korčula'. On je smatrao za potrebno da se sada, kad je došao na funkciju pročelnika, i on osobno očituje o tome. Kao što znate, gosp. Vukić je bio pravnik Ureda dok je G. Bjelopera bio pročelnik te je i te kako dobro (i bolje od samog Bjelopere) bio upoznat sa cijelom situacijom. Naime, i njemu sam, kao uostalom i drugim službenim instancama od kojih sam bila pitana, od samog početka govorila uvijek isto, tj. da je revizija nestručno provedena odnosno da niti ne možemo reći da je provedena jer bi to značilo da je završena a to u nikojem slučaju nije točno.

Od kolegice I. Skokandić u studenom 2000. tražila sam, potaknuta njenim učestalim općenitim i nejasnim odgovorima na pitanja o odgovornosti i davanju uputa za bacanje knjiga, da jasno i nedvosmisleno potvrdi da nikad i u nikojem obliku od Matične službe nije dobila upute da knjige baci u kontejner. Na to traženje do danas nisam dobila odgovor.

I tom sam je prilikom iznova upoznala sa stavom Matične službe, utemeljenim na postojećoj dokumentaciji da se sporna revizija do danas nije završila te da se stoga nikakav otpis a kamoli bacanje knjiga u kontejner nije smio dogoditi.

Nakon njenog prilaganja dvaju »zapisnika« u svezi kojih smo pročelnik Vukić i ja usuglasili mišljenje da nisu važeći jer nemaju datuma niti potpisa članova Komisije, 4. prosinca ponovno sam uputila gđu. Skokandić na spominjani Naputak kako bi napisala pravovaljane zapisnike, na što također do danas nisam dobila povratnu informaciju.³⁴⁷

³⁴⁷ Voditeljica Matične službe zatražila je izjašnjenje dvije bibliotekarke Gradske knjižnice (T. Grbin i M. Skokandić), imena kojih je Izabel Skokandić ustrajno »trpala« u te nepravovaljane zapisnike (kao da su one

U veljači 2001. pročelnik i ja smo zaključili da više ne možemo čekati možebitne odgovore i nove pismene činjenice i potom je uslijedilo njegovo traženje moga očevida koji sam Vam gore navela.

Dakle, poslala sam zaključak *da niti nakon 3 godine i 6 mjeseci od započinjanja revizije i otpisa u GK »I. Vidali« nisam dobila svu potrebnu dokumentaciju na temelju koje se jedino može ustvrditi da je cijeli postupak obavljen u skladu s važećim naputkom. Na temelju te činjenice ustvrdila sam, budući postupak revizije i otpisa mora imati zakonski početak, tijek i svršetak, da revizija nije dovršena. Stoga niti provedeni otpis nije proveden u skladu s navedenim Naputkom, jer se on mogao izvršiti tek nakon napravljene revizije i na temelju Zapisnika o otpisu koji obavezno uključuje (osim datuma) potpise svih članova nalogom o provođenju revizije i otpisa određene komisije za otpis«* (kurziv A. L.).

Rezultat jasno utvrđenog »stanja stvari« bio je da Županijski ured za kulturu podnese 13. 3. 2001. Gradu Korčuli zahtjev da pokrene »...odgovarajući postupak utvrđivanja odgovornosti ravnateljice Knjižnice gospođe Izabel Skokandić za učinjene propuste u postupku revizije i otpisa, a poglavito bacanja u kontejner za smeće dijela knjižne građe Knjižnice« (vidjeti u prilogima).

Na koji je prijem naišao taj zahtjev pokazuje zorno zapisnik sa sjednice Gradskog vijeća Korčula od 4. 4. 2001. (vidjeti u prilogima). Pokreće se onda bujna korespondencija na toj, lokalnoj razini (vidjeti u prilogima) jer je »nova garnitura« bila sastavljena dijelom i od ljudi koji su u velikoj mjeri ili slijedili »odlazeću garnituru« ili imali neke posebne razloge da postupaju slično pa je rješavanje »slučaja Korčula« najprije odugovlačeno, da bi nakraju bilo pragmatično okončano – »nije postupljeno kako treba«, »knjige nisu smjele biti uništene« – ali odgovornosti nema, »jer je prekršaj ušao u zastaru«!

članovi Komisije), na što su one u dopisu Matičnoj službi (2. 1. 2001.) najprije zahvalile za informaciju, jer im ravnateljica (Izabel Skokandić) nikada nikakav zapisnik nije dala na uvid, a onda dodale: »Kako je moguće da nakon ovakvog konkretnog odgovora koji znači da ne postoje *nikakve* odluke (ni usmene, a kamoli pismene) o izlučivanju, otpisu i eliminiranju knjižne građe, odjednom 30. studenog 2000. iskrсну Zapisnici o reviziji i otpisu? Pored te nelogičnosti, navedeni zapisnici nisu napravljeni u skladu sa obrascima zapisnika revizije i otpisa navedenim u važećem Naputku za provođenje revizije i otpisa u knjižnicama Republike Hrvatske (Vjesnik bibliotekara Hrvatske 3/4,1992). Iako poslani Vam Zapisnici ne sadrže potpise navedene komisije, dostavljamo Vam naše potpise ovjerene kod odvjetnika za slučaj da se takav dokument naknadno pojavi. *Još jednom naglašavamo – nismo učestvovali u predlaganju otpisa knjiga, nikada nismo vidjeli nikakav popis otpisanih knjiga niti potpisali bilo kakav dokument vezan za reviziju i otpis u Gradskoj knjižnici Korčula.* Navedeni zapisnik, budući da mu nedostaje popis knjiga predloženih za otpis, datum sastavljanja zapisnika i potpisi članova komisije, ne može predstavljati dokument o provedenoj reviziji i otpisu knjiga u Gradskoj knjižnici u Korčuli. Pretpostavljam stoga da je zapisnik kojega ste na Vaš zahtjev dobili i poslali nam ga na uvid, napisan naknadno i fiktivno predstavlja falsifikat... Molimo Vas da ovaj naš dopis prosljedite službama za koje smatrate da bi trebale biti upoznate sa našim stavom, uz napomenu da bi konačno trebalo završiti sa dopisivanjem o problemu bacanja knjiga iz fonda Gradske knjižnici u Korčuli, odnosno donijeti jedini mogući zaključak da nije poštovana zakonski predviđena procedura revizije i otpisa. Prebacivanjem odgovornosti na Matičnu službu i nas, djelatnice knjižnice, ravnateljica Izabel Skokandić pokazuje nedostatak stručnosti i profesionalne savjesti i odgovornosti.«

Četvrti dio

ISKLJUČIVOST – BITNO OBILJEŽJE
HRVATSKOGA DRUŠTVA 1990-ih

I.

O SOCIJALNOM KONFLIKTU 1990-ih KAO IZVORIŠTU FENOMENA UNIŠTAVANJA KNJIGA

Kroz cijelu knjigu govorim da je isključivosti kao stav prema Drugom i Drugačijem u osnovi fenomena diskriminacije i uništavanja knjiga i spomeničke baštine. Nije, međutim, tu riječ o isključivosti tek kao ljudskoj osobini, onako kako se nju poima u psihologiji ili relacijski u pojmovnoj trijadi: simpatija – empatija – antipatija nego kao načinu ponašanja socijalne grupe. Ne radi se o devijantnom ponašanju pojedinca nego o anomiji kako ju je definirao D. E. Durkheim, kao ponašanju u socijalnoj situaciji suspenzije društvenih normi i prihvatanja devijantnog kao obrasca socijalnog ponašanja. Uvijek je to ponašanje praćeno iracionalnim postupcima, a stanje anomije omogućava i podstiče devijantno ponašanje pojedinca. Osim u socijalnoj psihologiji, opisi (iracionalnog) ponašanja »gomile» sjajno su dati i u književnim djelima.³⁴⁸

Zašto se u društvu koje unutrašnje konflikte inače regulira i razrješava raznim institucijama i normama, ipak pojavljuju stanja anomije, poremećaj uspostavljenog »reda stvari«?

Kad postojeće institucije postanu za većinu neprihvatljive, nastupa više ili manje intenzivno iskazivanje nezadovoljstva, čak do radikalne zamjene postojećih novim institucijama. Iskazivanje nezadovoljstva pokazuju se kao socijalni konflikt, sporno se dokida i uspostavlja se ono što je dotadašnjoj dominantni suprotno. Rezultat je određen novim odnosom snaga političkih opcija, a

³⁴⁸ Mladen Zvonarević u »Socijalnoj psihologiji«, II izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1978. u poglavlji 34. o »objektivnim karakteristikama nacije (str. 603–624) kaže: »Priča o historijskom jedinstvu je najviše njegovana i najupornije branjena teza nacionalističkih ideologa i političara. Zbog toga u svakoj naciji postoji, ili se nastoji stvoriti, specifična *historijska mitologija*. Prvi je *mit o zajedničkom porijeklu*... Drugi je veliki mit o *zajedničkim interesima* cijele nacije... Treći mit svake nacionalne mitologije jest mit o *zajedničkom neprijatelju*... Četvrti mit jest *mit o državnosti*... Peti je mit o *vječnosti nacije*, koja je tobože oduvijek postojala i uvijek će postojati i s čijom je budućnošću sudbinski povezana i sudbina svakog njezina pojedinačnog pripadnika.« (str. 606–610).

Upućujem i na: Dušan Kecmanović, »Socijalna psihijatrija sa psihijatrijskom sociologijom«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975.

Ivo Andrić je u »Travničkoj kronici« maestralno opisao kako iracionalno uzbuđenje obuhvaća čaršiju i vodi do postupaka koji su sušta suprotnost njenom ustaljenom ritmu i pravilima, dovodi do raspojasanosti fukare koja ne preza ni od kakvog zločina...

u biti je svake političke opcije da se nametne kao jedina ili kao najbolja, što podrazumijeva isključivost.

Raspad SFRJ³⁴⁹ izazvao je golemu produkciju radova o razlozima, uzrocima i načinu tog raspada. Teško je i pobrojiti svu tu golemu količinu knjiga, članaka, dokumentacije, snimljenog materijala, a još je teže kritički je obraditi.

U cjelini tih događanja – koji su brojem mrtvih, protjeranih, ranjenih i na razne načine diskriminiranih ljudi, zatim razmjerima uništavanja i pljačkanja imovine te žestinom netrpeljivosti i mržnje zapanjili ne samo svijet izvan Jugoslavije, nego i sve ljude u Jugoslaviji – istraživački mi je zanimljiv fraktal realiteta bio fenomen uništavanja knjiga u Hrvatskoj. I njegovu etiologiju određuje opća značajka cjeline događanja raspada društva i države – isključivost.

Napisi su govorili o »barbarstvu uništavanja knjiga«, ali nisu se bavili korijenom tog fenomena iako je bilo očito da se ne radi o ekscesu pomahnitalih individua, nego o nečemu što je sastavni dio dominantnih postjugoslavenskih politika u »uspostavljanju novog reda stvari«, dakle nečemu sustavnom.

U isprepletenosti faktora što su bili »na djelu« u procesu raspada Jugoslavije (»balkanski sindrom«, »vjekovna mržnja«, »gušenje nacionalnog identiteta«, »civilizacijske razlike«),³⁵⁰ zanemarivale su se promjene u ekonomskoj strukturi društva³⁵¹.

³⁴⁹ Petar Kriste, čovjek koji je djelovao i kao funkcionar SKJ, koji je bio pristalica tzv. maspokreta 1971., a zatim i ministar u samim počecima Tudemnovog režima 1990-ih., nakon trideset godina i nakon »fait accompli« raspada Jugoslavije, 2010. kaže: »Ta su događanja (»na prostorima koji čine njezino neposredno društveno okruženje«) zapravo činila čvrst okvir i smjernice svim unutrašnjim kretanjima i raspletanjima nagomilanih krupnih suprotnosti. Postojeći socijalistički sustav morao je nestati, a jednako tako je i jugoslavenska državna zajednica morala propasti. No, unutrašnje specifičnosti Jugoslavije uvjetovale su da se to nestajanje i propadanje događa u posebno dramatičnim uvjetim – uz rat, krv, razaranja i najgora zlodjela poslije Drugoga svjetskog rata.« (Petar Kriste, »Kontroverze i perspektive hrvatske politike. Politički spisi 1970.–2010.«, Plejada, Zagreb, 2010., str. 19). U nastavku teksta osvrnut ću se još na ovaj rad Petra Kriste, jer je značajan za razumijevanje rezultata što je propašću »socijalističkog sustava« i »jugoslavenske državne zajednice« postignut.

³⁵⁰ Pojam ili kategorija »ekonomska struktura društva« jedna je od bitnih Marksovih analitičkih kategorija. Poznata mi je odioznost koju izaziva Marksovo teorijsko djelo, a već i sama ta odioznost je jedno od obilježja prevrata 1990-ih i obilježje onih socijalnih (i političkih) snaga, u interesu kojih je prevrat izvršen. Ta je odioznost u potpunoj suprotnosti sa znanstvenom savješću.

³⁵¹ Teza o »vjekovnoj mržnji« između hrvatskog i srpskog naroda (i/ili vice versa) jedna je od najstupidnijih u objašnjavanju konflikata na jugoslavenskim prostorima. Mržnja, animozitet »među narodima« nikada nije bila izravna, bila je posredovana animozitetom, mržnjom, netrpeljivošću dijela naroda. Naravno da se uvijek taj parcijalni animozitet nastojao prikazati kao sveobuhvatan, generalizacijom tipičnom za svaki nacionalizma. Ideološka je floskula u njima vidjeti stvarni uzrok i konflikata i revolucije, njima se samo prikrivaju parcijalni interesi određenih slojeva društva. O neosnovanosti te teze o mržnji hrvatskog i srpskog naroda vriedi pročitati i radove Ane Šimundže, »Discrediting the 'Ancient Hatreds'«, Vienna, Austria, 2006. i Svjetlane Broz, »Dobri ljudi u vremenu zla«, »Graficar Promet« d.o.o, Sarajevo 2005., a posebno ističem obimno djelo: Duško Sekulić (i sur.), »Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija«, Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2004. Evo jednog stava o »etničkoj mržnji« kao »operativnom čimbeniku u objašnjavanju sukoba na području bivše Jugoslavije«: »Tvrdnja o širokoj raspros-

U studiji o ratu u Hrvatskoj, Mile Bjelajac i Ozren Žunec³⁵² konstatiraju da neposredne uzroke konflikta srpska i hrvatska strana različito ocjenjuju:

»Hrvatsko tumačenje uzroka rata sadrži mišljenje da su Srbi imali razrađen plan uspostavljanja Velike Srbije... Srpska strana rutinski tvrdi da je proglašenje novog Ustava Republike Hrvatske u prosincu 1990. među Srbima prouzročilo strah da će se stradanja koja su Srbi podnijeli pod ustaškim režimom od 1941.–1945. sad ponoviti. Protivili su se formulaciji u Ustavu koja je hrvatske Srbe lišavala njihovog statusa »konstitutivnog naroda« i »svela« ih na status »manjine«, a bojali su se ekstremističke nacionalističke politike nove vladajuće stranke – Hrvatske demokratske zajednice (HDZ)« (str. 236).

(...) »Neki glasoviti i utjecajni strani znanstvenici su iznijeli teoriju da se pravim i dubljim razlogom rata može smatrati raspad autoriteta vlasti i slom političkog i državnog poretka...«

Kao ilustraciju te teze navode dio teksta Susan Woodward iz njene knjige »Balkanska tragedija« (str. 238), a u uvodu toj knjizi (str. 14.) Susan Woodward³⁵³

trajenosti te mržnje te njenom utjecaju na sukobe nedokumentirana je i trebala bi pobuđivati sumnju sociologa. Argumente iskonske mržnje ne bi se smjelo prihvatiti bez da se ispita moguća strukturalna podloga animoziteta.« (str. 60). Empirijski podaci o toleranciji u Jugoslaviji, što ih navode i analiziraju, pokazuju, da je stupanj etničke tolerancije bio razmjerno visok, s načelno značajnim razlikama u nekim djelovima zemlje, koje su prvenstveno povezane sa stupnjem modernizacije određenih djelova Jugoslavije. Zato je važno zapaziti dvije, već u uvodu formulirane teze. Prva je: »Jedan dio radova u ovoj knjizi pisan je upravo s namjerom da se pokaže kako objašnjenje o »vječnoj mržnji« nije adekvatni okvir za razumijevanje događanja na ovim prostorima« (str. 13), a druga: »Političke elite su ključni faktor koji posreduje u iniciranju geopolitičkih promjena, ali i djeluju kao socijalna snaga, koja pod određenim okolnostima mobilizira nacionalizam kao faktor socijalne promjene« (str. 14). A Aleksandar Štulhofer i Davorka Matić su početkom 1992. godine ocijenili dotadašnja istraživanja tzv. »nacionalne/etničke distance« u Jugoslaviji kao manjkava i nepotpuna (u svom prilogu: »Sociologija etničkih odnosa: Skica jednog promašaja«). Radovi savjetovanja, što ga je organiziralo Sociološko društvo Hrvatske, objavljeni su u knjizi: O. Čaldarović, M. Mesić, A. Štulhofer (ur.), »Sociologija i rat«, Biblioteka Revije za sociologiju, Zagreb, 1992. (str. 63–73). Uz to bi, a kao dio razumijevanja tematike »nacionalne/etničke distance«, trebalo dodatno proučiti četiri posebna rada objavljena u toj knjizi, u dijelu naslovljenom »Istraživanja« (str. 139–195), u kojima se o »nacionalno/etničkoj distanci« govori s aspekta »viđenja poslijeratnog života u Hrvatskoj«. O stereotipima o Balkanu (a »mržnja među narodima« je jedan od takvih stereotipa) čitalac će naći mnoštvo informacija i u knjizi Marije Todorove, »Imaginarni Balkan«, (Drugo izdanje), Biblioteka XX vek, Beograd, 2006. U Hrvatskoj se ustrajalo na predrasudama i stereotipima o Balkanu (termini: »balkanski«, »balkanizam« itd. bili su, i još su uvijek su, pejorativno upotrebljavani in extenso), usprkos izvanredno značajnog i upozoravajućeg priloga Dunje Rihtman Auguštin, »Zašto i otkad se grozimo Balkana?«, »Erasmus«, broj 19, veljača 1997. (str. 27–35). Također vidjeti: Dušan I. Bjelić and Obrad Savić (ed'ts), »Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation«, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2002.

³⁵² Riječ je o 7. poglavlju: »The War in Croatia, 1991–1995« (str. 231–270) obimne studije: Charles Ingrao and Thomas A. Emert (eds.), »Confronting the Yugoslav Controversies. A scholars' Initiative«, United States Institute of Peace Press, Washington, D. C. – Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2009. Prvotna verzija teksta objavljena je 2007. godine na web portalu »ZaMirZine« – pod naslovom: Suočavanje s prošlošću, najprije na engleskom jeziku, a zatim početkom 2008. godine i u prevodu na hrvatski jezik. Citiram prema prevodu web portala »ZaMirZine« od 8. i 28. 1. 2008.

³⁵³ Susan L. Woodward, »Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution After the Cold War«, The Brookings Institution, Washington, D. C., 1995. Ova obimna knjiga (536 stranica) iscrpno razrađuje i argumentira citiranu osnovnu tezu. Ubuhatom i argumentacijom čini mi se jednom od najboljih studija unutar literature što sam je konzultirao. Posebna joj je vrijednost vrlo jasna kritika manjkavosti i kardinalnih promašaja (pogrešaka) tzv. »međunarodne zajednice« tokom intervencije u »jugoslavenskom konfliktu«. Prijevod teksta

izričito napominje:

»Određenje jugoslavenske krize kao etničkog konflikta bilo je glavni izvor živog blata (quicksand) u koji je intervencija upala« (misli na intervencija »zapadnih sila« – opaska A. L.). (...) »Stvarni je izvor jugoslavenskog konflikta u dezintegraciji državne vlasti i slomu političkog i civilnog poretka. Ovaj se proces razvijao u dužem razdoblju. Konflikt nije rezultat historijskih animoziteta i nije povratak na predkomunističku prošlost; rezultat je to politika transformacije socijalističkog društva u tržišnu ekonomiju i demokraciju. Kritičnim momentom ovog neuspjeha je ekonomski pad, u značajnoj mjeri izazvan programom usmjerenim na razrješenje krize inozemnih dugova. Više od decenije restrikcija i pada životnog standarda rastočili su socijalno tkivo kao i prava i sigurnost na koje su se oslanjali pojedinci i porodice. Normalni politički konflikt o ekonomskim resursima između centralne i regionalnih vlasti, kao i o ekonomskim i političkim reformama u vezi s kompleksom otplate duga, postaje ustavni konflikt, a zatim kriza same države, između političara koji nisu bili spremni na kompromis. Takav bi spor o fundamentalnim razlikama u pogledima na ulogu države i njene ekonomske nadležnosti bio vođen između konkurirajućih političkih partija u parlamentarnim i demokratskim režimima. Ali u ovoj tranzicijskoj, jednopartijskoj, ali visoko decentraliziranoj federaciji sporovi državnih lidera vodili su se za zadržavanje ili povećanje svog političkog utjecaja i prava vlasništva nad ekonomskim resursima unutar svoje teritorije. Što su se više sporili to su više doprinosili nedjelotvornosti i opadanju autoriteta središnje vlasti da razriješi spomenute konflikte o ekonomskim pravima i političkoj snazi podređenih vlasti.« (str. 15,16)

Woodwardova odmah dodaje da je tome doprinijela i »dezintegracija međunarodnog poretka unutar kojega je zemlja formirala svoju poziciju«, pa zaključuje: »U kolapsu Jugoslavije poveznica između ova dva procesa, domaćeg i međunarodnog, bila je država« (str. 16).

Izostavimo li raspravu o tvrdnji o »parlamentarnoj demokraciji« kao obliku razrješavanja konflikata (ne treba ovdje raspravljati o insuficijenciji »parlamentarne demokracije« i primjerima kad je ona bila samo izvanjska forma nasilnog razrješavanja socijalnih konflikata; fašizam u svim oblicima je to jasno pokazao), bitnom mi se čini njeno uočavanje važnosti »transformacije socijalističkog društva u tržišnu ekonomiju i demokraciju«.

»Tržišna ekonomija« je termin koji se ustalio kao »neideološki« i zapravo označava kapitalističku robnu proizvodnju – sa svim atributima što joj pripadaju (privatno vlasništvo, najamna pozicija radne snage, odlučivanje reprezentanata kapitala, bilo izravno vlasnika ili upravljačkog sloja, tj. menadžera, o svim aspektima produkcije i reprodukcije). A tome odgovarajući politički oblik upravljanja u društvu je »demokracija« – termin koji se također ustalio kao »neideološki«. Nema potrebe ovdje raspravljati koliko su već desetljećima oba ta termina, odnosno životna praksa koju reprezentiraju, predmet teorijskih i političkih sporova, organiziranih konfrontacija i pokušaja revolucionarnih dokidanja. Ukratko

s engleskog A. L.

rečeno, »transformacija socijalističkog društva u tržišnu ekonomiju i demokraciju« zaista je radikalnan prevrat – ravan transformaciji tržišne ekonomije u »socijalističku« i njoj primjereni politički oblik upravljanja. U oba slučaja riječ je o fundamentalnim društvenim prevratima, o epohalnim socijalnim konfliktima (promjenama u ekonomskoj strukturi društva). Takvi prevrati i s njima povezani socijalni konflikti po prirodi stvari su »građanski ratovi« – jer su u pitanju interesi konfrontiranih društvenih grupa (slojeva, klasa) i uspostavljanje načina produkcije i održanja društvenih uvjeta koji je tim interesima primjereni. Oblik, intenzitet i način na koji se taj prevrat obavlja uvijek će imati »kolorit«, ili modalitet uvjetovan i historijom tog društva, dostignutom »civiliziranošću« društva, kulturom i realnim položajem socijalnih slojeva (klasa).

Zadržimo se ukratko najprije na tzv. međunarodnom aspektu jugoslavenske krize, njenog raspada i transformacije društva. Susan Woodward opravdano i vrlo argumentirano insistira na »dezintegraciji međunarodnog poretka unutar kojega je zemlja formirala svoju poziciju«, kao jednom od dva bitna elementa za nastanak, ali i razumijevanje spomenute krize.

Ipak, dok S. Woodward ograničava svoj uvid na međunarodni aspekt, vremenski podudaran s nastankom i postojanjem Jugoslavije, ja bih htio skrenuti pažnju da je taj aspekt vremenski i sadržajno znatno širi, tj da obuhvaća cjelokupno razdoblje dvadesetog stoljeća, da počinje s nastajanjem monopolske faze kapitalizma u posljednjoj četvrtini devetnaestog stoljeća, a da se s I. svjetskim ratom i Oktobarskom socijalističkom revolucijom uobličava kao razdoblje krize kapitalističkog načina proizvodnje i reprodukcije materijalnih uvjeta društvenog života.³⁵⁴ To se razdoblje proteže sve do naših dana.

Spominjem ovdje samo to da je suočavanje s nastankom monopolističke faze kapitalizma započelo u sam osvit dvadesetog stoljeća – najprije teorijski (1902. je objavljena knjiga »Imperialism. A Study« engleskog autora Johna A. Hobsona, a unutar organiziranog radničkog pokreta poznata je debata, što su je o toj novoj fazi razvoja kapitalizma vodili, da spomenem samo nekoliko imena, R. Luksemburg: »Akumulacija kapitala«, R. Hilferding: »Financijski kapital«, N. I. Buharin: »Politička ekonomija rente«, V. I. Lenjin: »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma«, H. Grossman: »Zakon akumulacije i sloma kapitalističkog sistema«), a zatim i praktično, antikapitalističkom Oktobarskom revolucijom i revolucionarnim pokušajima u Njemačkoj, Italiji i Mađarskoj.

Slijedila su zatim i dva pokušaja rješavanja krize kapitalizma – fašističko-nacistički i američki u obliku New Deala. Naravno da je te pokušaje pratila primjerena im »literarna« produkcija, a najznačajniji rad je onaj J. M. Keynesa, koji

³⁵⁴ Krize hiperprodukcije samo su poseban aspekt »krize kapitalističkog načina proizvodnje« i ne treba ih poistovjetiti. Ovdje je dovoljno na to samo upozoriti.

je postao teorijskom osnovom tipa razvoja kapitalizma što ga je inaugurirao New Deal. Za oba oblika bitno obilježje je promijenjena uloga države, promjena koja je suštinski različita od dotadašnje njene funkcije: država postaje aktivnom komponentom ekonomskog procesa reprodukcije, s tim da je u realizaciji postojala između ta dva tipa principijelna razlika. Drugi svjetski rat je samo pojačao taj smjer razvoja i na temeljima kejnsovskog koncepta modelirao razvoj kapitalizma. Funkcija države kao aktivne komponente procesa reprodukcije samo je izražavala evoluciju kapitalizma, ali nije mjenjala bitne parametre tog načina produkcije i reprodukcije. Ogromna je literatura koja se bavi spomenutom evolucijom, ali da je kapitalizam ostao u bitno istovjetnoj poziciji što je inaugurirana pojavom monopola – u poziciji imperijalizma – to je nesumnjivo. Iskazi imperijalizma zavise dakako od promjena monopolističke strukture i njenih potreba da se osigura akumulacija i reprodukcija kapitala (formiranje i djelovanje multinacionalnih kompanija, pokretljivost i sigurnost plasmana financijskog kapitala i s tim u vezi forsiranje procesa globalizacije), ali je nasilje njegovo najvidljivije obilježje. Izazivanje konflikata, terorizam, nametanje režima, ratni pohodi i sl. uobičajen su instrumentarij suvremenog imperijalizma da bi se osigurali uvjeti akumulacije i reprodukcije kapitala.³⁵⁵

Bitan aspekt razvoja kapitalizma u spomenutom razdoblju, kao dopuna, a dobrim dijelom i osnova tzv. državne intervencije u ekonomski proces, je tzv. »menadžerska revolucija«³⁵⁶, fenomen izravno uvjetovan procesom koncentracije kapitala, stvaranjem velikih korporacija, promjenama u prirodi vlasništva nad kapitalom i kriterijima donošenja odluka, ali i s reperkusijama na distribuciju narodnog dohotka. Sve je to dovelo i do promjena u socijalnoj stratifikaciji kapitalističkih društava, koje su značajne za razumjevanje dinamike socijalnog i političkog života suvremenih društava.

Sastavnim dijelom »evolucije kapitalizma« svakako je, zatim, i pojava tzv. socijalističke alternative: s jedne strane široki zamah dekolonizacije i oslobođenje

³⁵⁵ O imperijalističkoj prirodi suvremenih država u funkciji osiguranja uvjeta reprodukcije kapitala izvrstan uvid može se dobiti iz knjige: Chalmers Johnson, »Američki rubikon. Militarizam, tajnovitost i kraj republike«, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005. (preveo Tomislav Jakić). Američko izdanje je objavljeno 2004. godine – prevedena je dakle u rekordnom roku. Filozofske refleksije o prirodi suvremenog kapitalizma (i kao imperijalizma), što će ih čitalac naći u knjizi: Karel Kosík, »O dilemama suvremene povijesti«, Razlog, Zagreb, 2007. Osobito eseji u II. dijelu, »Aspekti krize suvremene epohe«, proširuju spoznajnu perspektivu činjenica što ih navodi Ch. Johnson.

³⁵⁶ Od poznate rasprave američkih autora Berlea i Meana o modernoj korporaciji (»The Modern Corporation and Private Property«, Macmillan, New York, 1932.) do naših dana prošlo je osamdeset godina, a tendencije što su ih uočili i obrazlagali samo su se rapidno pojačavale. Ovdje se svim aspektima tog razvoja ne možemo baviti, kao ni opširnom literaturom koja ih obrađuje. Spominjem samo jednu od novijih studija koja opširno analizira poziciju moderne korporacije, strukturu upravljanja i, naročito, položaj vodećih menadžera u njima s reperkusijama na socijalnu situaciju društava u kojima korporacijski kapital djeluje: Václav Kluson, »Moderní korporace v soudobém kapitalismu«, Hlávkovo nadání, Praha, 2009.

iz kolonijalne zavisnosti gotovo svih područja koja su bila u statusu kolonija, a s druge strane konstituiranje društava s formalno proklamiranom socijalističkom preobrazbom, tj. dokidanjem kapitalističkog načina proizvodnje.³⁵⁷

Ostavimo po strani probleme s kojima su se suočila postkolonijalna društva (zemlje) i konstatirajmo da su se sve tzv. socijalističke zemlje, u svom nastojanju da preobraze ekonomsku strukturu, suočile s mnoštvom nerješivih problema – uspostavljeni ekonomski sistem produkcije i reprodukcije nije uspevao u temeljnom zahtjevu da konstantno raste proizvodnost i time bogatstvo društva. Učestale su tzv. »ekonomske reforme« bez većih rezultata, da bi naposljetku došlo do sloma, posvemašnjeg napuštanja socijalističke preobrazbe i restauracije kapitalističkog načina proizvodnje. Do toga ne bi došlo da je nastajuća, socijalistički usmjerena ekonomska struktura razvila performanse superiorne onima kapitalističke ekonomske strukture. Pitanje je da li je takva kakva je bila uopće to mogla i koji su je faktori ograničavali?³⁵⁸ U historijski relativno kratkom razdoblju od sedamdeset godina, u tim je društvima dva puta radikalno mijenjana ekonomska struktura društva, što je moralo izazivati velike socijalne konflikte. Historijat tog procesa od velikog je interesa, ali nema potrebe na tome se ovdje

³⁵⁷ Mislim da je potrebno upozoriti da je fenomen »hladnog rata« stariji od one njegove faze proklamirane izrazom »željezna zavjesa« nakon drugog svjetskog rata i da je on također sastavnim dijelom društvenih proturječja tokom cijelog dvadesetog stoljeća, s utjecajem i na razvoj svih konfrontiranih kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Koristan uvid u nastajanje i razvoj »hladnog rata« može se naći u knjizi: Melvyn P. Leffler, »The Specter of Communism. The United States and the Origin of the Cold War, 1917–1953«, Hill and Wang, New York, 1994.

³⁵⁸ Odgovor na to pitanje nije ni malo lak. Promatraju li se društvene promjene kao historijski nužne etape razrješavanja društvenih konflikata, a ne kao izraz »ideoloških utopija«, potrebno je suočiti se sa pokretnim snagama i uvjetima društvenih promjena. »Socijalistička alternativa« bila je dio krize kapitalističkog sistema ekonomske reprodukcije, ali i jedan od odgovora na tu krizu. Njen je domet pak bio određen uvjetima njene realizacije. U teorijskim istraživanjima to se formulira kao »zrelost društva za promjenu ekonomske strukture«. U tom smislu se može reći da je »socijalistička alternativa« s jedne strane bila odgovor na golema proturječja što ih je kapitalizam razvio, a da se u isto vrijeme, s druge strane, suočila s naslijeđem tih proturječja, od kojih je nerazvijenost produktivnih snaga bila odlučna činjenica. Stoga mi se opaske Karela Kosíka što ih je formulirao prateći najprije iskustva »socijalističkog razvoja« u Čehoslovačkoj i odmah zatim iskustva iz »tranzicije u tržišnu ekonomiju i demokraciju«, čine osobito vrijednim prilogom razumijevanju događanja u toku dvadesetog stoljeća. Bilo bi preopširno citirati sva njegova razmišljanja, pa bi za čitaoca bilo posebno vrijedno s pažnjom pročitati njegove eseje u knjizi »O dilemama suvremene povijesti«, Razlog, Zagreb, 2007. Ipak smatram potrebnim ovdje navesti ovu njegovu misao: »Sažetoću, koja se dobrovoljno izlaže opasnosti pogrešnog shvaćanja, može se reći: Ruska revolucija iz 1917. godine morala je propasti zato što nije bila (dostatno) radikalna, nije išla na korijen »stvari«. Svojim izvanjskim radikalizmom (teror, sveprisutno nasilje i doušništvo) prikrivala je da ni *faktički*, ni *misao* nije prekoračila okvir epohe, koju je htjela, zamišljala i obećavala prevladati. Ostala je u njenom zarobljeništvu i, kao zatvorenik nesagledane zavisnosti, nije uspjela« (str. 321). Ova »nesagledana zavisnost« upravo je zrelost društva za promjene koje bi »bile dostatno radikalne«. U tom smislu je važna i njegova opaska (formulirana na više mjesta u različitim kontekstima): »Iz onoga što sam rekao proizlazi: socijalistički pokret jest i *mora* biti u krizi, jer se kreće *unutar* vladajuće paradigme, povijesno iscrpljene, jalove, bezdušne i nedostaje mu ne samo odvažnost, nego i imaginacija da je prekorači i probije« (str. 25). Unutar spomenute dileme treba razmatrati i čuvenu raspravu o »mogućnostima socijalizma u jednom zemlji«, koja se razvila neposredno prije, ali i odmah nakon Oktobarske revolucije, kao i raspravu o tome je li rusko društvo bilo zrelo za »socijalističku revoluciju«.

zadržavati. Dovoljno je konstatirati da su sve te zemlje postale sastavni dio sistema kapitalističke produkcije i reprodukcije kakvog upravo imamo, sa svim njegovim proturječnostima i krizama, dodajući im i svoje vlastite, specifično uzrokovane »tranzicijom u tržišnu (kapitalističku) ekonomiju«. To dakako vrijedi i za SFRJ.

Je li »slom socijalističke alternative« na bilo koji način otklonio krizu kapitalističkog načina proizvodnje s kojom je ušao u dvadeseto stoljeće? Odgovor na to pitanje je negativan. O krizi suvremenog kapitalizma ne prestaje se raspravljati, kao ni o socijalizmu kao alternativni kapitalizma.

Evo kako u svom tekstu³⁵⁹ o kapitalizmu Immanuel Wallerstein govori o krizi kapitalističkog načina proizvodnje:

»Do sada smo pokušali opisati kako je kapitalizam u stvarnosti djelovao kao historijski sistem. Historijski sistemi su, međutim, upravo to – historijski. Nastaju i nestaju kao posljedica internih procesa u kojima zaoštavanje unutarnjih proturječja vodi u strukturalnu krizu. Strukturalne su krize sveobuhvatne, a ne trenutne. Treba im vrijeme da bi se iskazale. Historijski kapitalizam je ušao u svoju strukturalnu krizu početkom dvadesetog stoljeća i vjerojatno će doživjeti svoj nestanak kao historijskog sistema tokom sljedećeg stoljeća. Nepouzdanost je predviđati što će slijediti. Ono što možemo učiniti sada jest analiza razmjera same strukturalne krize i pokušaja da uočimo pravce kojima će sistemska kriza utjecati na nas.« (str. 90)

Fundamentalnim aspektom krize smatra akumulaciju kapitala i pretvaranja svega u robu. Iz toga izvire kriza politike, ali i kulture. A rješenje?

»O krizi historijskog kapitalizma često se govori kao o tranziciji od kapitalizma u socijalizam. Slažem se s formulom, ali nam ona ne govori mnogo. Mi za sada ne znamo kako bi socijalističko uređenje, koje bi radikalno smanjilo rascjep između materijalnog blagostanja i razlika u stvarnoj moći između svih ljudi, funkcioniralo. Postojeće države ili pokreti, koji sami sebe označavaju socijalističkim, nude malo uputa za budućnost. Oni su fenomen sadašnjosti, tj. historijskog kapitalističkog svjetskog sistema i moraju se procjenjivati unutar tog okvira. Međutim, budući svjetski poredak uspostavljat će se polako, načinom kojega teško da možemo zamisliti, još manje predvidjeti. Stoga je vjerovanje da će biti dobar ili bolji slično gatanju sudbine. Ali znamo da ono što imamo nije dobro i da će, kako historijski kapitalizam bude ustrajao na svom historijskom putu, prema mom uvjerenju – po svom imanentnom napredovanju – biti sve lošije, a ne bolje« (str.93.).

U drugom dijelu knjige (»Capitalist Civilization«) on govori o mogućim razrješenjima proturječnosti kapitalizma, govori o tri moguće opcije koje naslućuje, uz eventualno i druge: »Koja god opcija bila izabrana, to neće biti kraj historije, nego njen istinski početak. Čovjekov društveni svijet još je veoma mlad s obzirom na kozmološko vrijeme« (str. 163).

³⁵⁹ Immanuel Wallerstein, »Historical Capitalism with Capitalist Civilization«, Verso, London – New York, 2003. (jedanaesto izdanje). Tekst je prvotno objavljen 1983. s naslovom »Historical Capitalism«, a tek mu je u sedmom izdanju 1995. godine pridodana studija (ili dio) s naslovom »Capitalist Civilization«.

I. Wallerstein o kapitalizmu govori iz perspektive historičara. Pogledajmo, međutim, što govori jedan od najistaknutijih ekonomskih analitičara suvremenog kapitalizma iz perspektive aktualnih poremećaja procesa kapitalističke reprodukcije. U upravo izišloj opširnoj raspravi³⁶⁰ Joseph E. Stiglitz vrlo jasno upozorava da je razvoj kapitalističkih ekonomija na dosadašnji način neodrživ. U završnom dijelu knjige (glava 10. »Toward a New Society«) Stiglitz konstatira:

»Kaže se da iskustvo suočavanja sa smrti prisiljava čovjeka na preispitivanje prioriteta i vrednota. Globalna je ekonomija upravo imala iskustvo suočavanja sa smrću. Krize su istaknule ne samo manjkavosti dominantnog ekonomskog modela, nego i manjkavosti našega društva... Daleko smo odmakli na alternativnom putu – stvarajući društvo u kojemu materijalizam dominira nad moralnim obavezama, u kojemu postignuti brzi razvoj nije održiv s obzirom na okolinu ni društveno održiv, u kojemu ne djelujemo uzajamno kao zajednica u razrješavanju zajedničkih potreba, dijelom zato što su grubi individualizam i tržišni fundamentalizam potkopali svaki osjećaj zajedništva i vodili sveobuhvatnoj eksploataciji lakovjernih i nezaštićenih individua i rastućoj socijalnoj podijeljenosti. Postoji erozija povjerenja – i ne samo u naše financijske institucije. Nije prekasno zatvoriti ove pukotine« (str. 275,276).

(...) »Ali ne radi se o pukom popravku (»plumbing«): promašaji u našem financijskom sistemu simboliziraju obuhvatnije manjkavosti našeg ekonomskog sistema, a manjkavosti našeg ekonomskog sistema reflektiraju dublje probleme našega društva... Sigurno je da će se kao rezultat krize dogoditi promjene. Ali je pitanje: Koliko će duboke i fundamentalne te promjene biti? I da li će biti ispravno usmjerene? Izgubili smo smisao za hitnost, a ono što se do sada događalo ne nagovještava ništa dobrog za budućnost« (str. 295).

Stiglitz pledira za radikalno jačanje regulativnih funkcija države kojima bi se ograničila stihija kapitalističke reprodukcije, posebno financijskog kapitala. Naravno, on ne predlaže »socijalizam« kao rješenje, ali ukazuje na nužnost preobrazbe (ili bitne modifikacije) postojećeg kapitalizma ukoliko se žele izbjeći poremećaji dalekosežnije naravi.³⁶¹

Dakako da su ideje o preispitivanju održivosti »postojeće paradigme« izražene i na našim prostorima. U razmjerno obimnom, zajedničkom radu tri su naša

³⁶⁰ Joseph E. Stiglitz, »FREEFALL. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy«, W. W. Norton & Company, New York London, 2010. Mislim da je vrijedno pročitati i obimom razmjerno neveliki, ali sadržajem značajni rad: Charles Siegel, »The End of Economic Growth«, Preservation Institute, Berkeley, California, 2006.

³⁶¹ Dakako da postoji obimna literatura o »krizi suvremenog kapitalizma«, tj. o nužnosti promjena u načinu produkcije i reprodukcije, ali se s obzirom na predmet naše rasprave na tome nema potrebe zadržavati. Čitaocu bi možda posebno bilo korisno konzultirati knjige koje se bave budućnošću: 1) Lester C. Thurow, »The Future of Capitalism. How Today's Economic Forces Shape Tomorrow's World«, William Morrow and Company, Inc., New York, 1996.; 2) Anthony Crosland, »The Future of Socialism«, (ed. Dick Leonard), Constable (In association with Fabian Society), London, 2006. (prvo izdanje 1956.); 3) Milan Mesarić, »Civilizacija, danas i sutra: obrisi alternativnih svjetonazora« I i II, Škorpion, Zagreb, 2004.; 4) Milan Mesarić, »XXI stoljeće – Doba sudbonosnih izazova«, Prometej, Zagreb, 2008. Bilo bi svakako korisno konzultirati i: J. E. Stiglitz and Members of a UN Commission of Financial Experts, The Stiglitz Report. Reforming the International Monetary and Financial Systems in the Wake of the Global Crisis«, The New Press, New York – London, 2010.

ekonomista ovako odredili problem:

»Određeno vrijeme prisutna, naizgled nestala, politička ekonomija vraća se u teorijskim raspravama, ali i u obliku nekih svakodnevnih mjera ekonomske politike... Ne osporavajući tržišni pristup, ipak se postavljaju pitanja: koliko liberalni koncept ostaje liberalnim ili je na pomolu sustavna alternativa? Sagledava li se bit (*pitanje strategije*) ili prevladava *pragmatizam* (*pitanje taktike*) s nastojanjem da se što brže saniraju posljedice, ali ne i osnovni uzroci?«³⁶² (str. 674).

I dok se u citiranom prilogu ostaje na važnoj, ali ipak pukoj konstataciji, u tom istom broju časopisa objavljen je i rad koji pokušava odgovoriti na dilemu radi li se o »saniranju posljedica ili osnovnih uzroka«. Andrea Fumagalli,³⁶³ sa Sveučilišta u Padovi, ukazuje na radikalne promjene unutar ekonomske strukture kapitalizma tokom dvadesetog stoljeća kao stvarni uzrok aktualne krize analizirajući dvije njegove etape u tom razdoblju: etapu nazvanu »Taylor-Ford kapitalizam« i etapu nazvanu »kapitalizam znanja«. Posebnost svake etape uvjetovala je (uvjetuje) ne samo tip krize (prva etapa krizu 1929., druga etapa krizu 2008/09.), nego i načine njihova razrješavanja. Keynesova »receptura« (a s njom i New Deal) bio je odgovor na krizu 1929. A. Fumagalli sistematski istražuje zašto Keynesova »receptura« ne može razriješiti proturječja iskazana suvremenom krizom. Razlog nalazi u promjenjenoj strukturi rada kao odlučnog elementa produktivnih snaga, pa kaže:

»U stvari, politika koja bi svojim namjerama i usmjerenošću bila reformistička (tj. koja bi nastojala naći oblik posredovanja između rada i kapitala zadovoljavajući za obe strane) i

³⁶² Goran Buturac, Edo Rajh, Ivan Teodorović, »Hrvatsko gospodarstvo u svijetlu globalne recesije«, »Ekonomski pregled«, Vol. 60, broj 12, 2009. (str. 663–698). Po mom mišljenju, šteta je što autori nisu posvetili više pažnje »povratku političke ekonomije« u smislu razrade ili objašnjenja dileme između strategije i taktike. Da su na razjašnjavanju te dileme ustrajali sigurno je da bi se došlo i do temeljnog spornog pitanja: »osporavanja tržišnog pristupa«, jer je očito da je jedan od »osnovnih uzroka« krize insuficijencija tržišta kao regulatora procesa reprodukcije. Dakako da to »osporavanje« uključuje spoznaju koliko su u društvu već spontano razvijene mogućnosti i potrebe uvođenja »netržišnih« kriterija odlučivanja, kao i spoznaju na kojim sektorima procesa reprodukcije će to donijeti bolje rezultate. A to je već područje u kojemu se ne mogu izbjeći rasprave o »socijalističkoj alternativni«, ne mogu se ignorirati iskustva tzv. socijalističkih zemalja (ma koliko bila sporna), a pogotovo iskustva zemalja koje su se upornom, višedesetljetnom borbom oslobađale kolonijalističkog jarma, ne može se zanemariti višedesetljetna rasprava o dilemama prelaznog perioda i, dakako, do danas najkompetentniji uvid u proturječja kapitalističkog procesa reprodukcije koji nužno vodi ka krizama reprodukcije, uvid što ga je dao Marx. Neshvatljivo je da se u obimnim referencama naših autora (ne samo u ovom primjeru) ustrajno izbjegava taj uvid, premda je po znanstvenoj kompetenciji superioran većini današnjih rasprava o »globalnoj recesiji ili krizi«.

³⁶³ Andrea Fumagalli, »The Economic Crisis of Cognitive Capitalism vis-a-vis to the Economic Crisis of Fordist Capitalism in the Thirties: Is Nowadays a »Keynesian New Deal« Possible?«, »Ekonomski pregled«, Vol. 60, broj 12, 2009. (str. 719–737). To je tekst predavanja što ga je Andrea Fumagalli, suradnica Odjela ekonomije Sveučilišta u Padovi (Italija) održala na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu lipnja 2009. u okviru International Student Conference 2009. »Time to Rethink Economics«. Naslov konferencije je dakako simboličan - potreba za preispitivanjem, za ponovnim promišljanjem teorijske ekonomije nije se nametnula tek pukim slučajem, kao egzibicija dokonih teoretičara, nego kao urgentna potreba razumijevanja ekonomskih i socijalnih proturječja s kojima su suvremena društva suočena.

koja je u stanju garantirati strukturnu stabilnost paradigme kapitalizma znanja nije moguća.« (...) »Opći je zaključak da kapitalizam znanja nema uvjeta za politiku reforme institucija koja bi bila u stanju reducirati strukturalnu nestabilnost što ga karakterizira. Nikakav New Deal nije moguć. I to je slučaj usprkos poduzimanja mjera usmjerenih na favoriziranje ponovnog uspostavljanja ravnoteže procesa akumulacije« (737).³⁶⁴

Naveo sam ove kratke napomene o krizi kapitalizma dvadesetoga stoljeća zato da upozorim da se »dezintegracija međunarodnog poretka unutar kojega je zemlja formirala svoju poziciju« nije pojavila tek s početkom 1990-ih. Ta je »dezintegracija« prisutna tokom cijelog dvadesetog stoljeća i izraz je krize kapitalističkog načina proizvodnje, ali njena permanentna konstanta je nametanje rješenja što odgovaraju datim interesima dominirajućeg kapitala. Sastavnim joj je dijelom i rivalitet dominantnih kapitalističkih zemalja za pozicije što odgovaraju potrebama njihova kapitala. U tome treba tražiti različitosti politika što su se iskazale u procesu raspada SFR Jugoslavije.

Ukratko, svi pokušaji više ili manje radikalnih društvenih promjena, što su se zbivali u dvadesetom stoljeću (počevši s Oktobarskom revolucijom, preko revolucionarnih prodora u Jugoslaviji, Kini, Kubi, Čileu, istočnoevropskim i dekoloniziranim zemljama, uz, naravno, imperijalističke intervencije u te promjene), ne mogu se promatrati kao artifičijelni pokušaji »ideološki zaludenih« vođa, bundžija itd., nego kao izraz pobune širokih slojeva stanovništva protiv pauperizacije do koje ih je doveo kapital.³⁶⁵ Revolucionarni pokušaji mijenjanja ekonomske strukture tokom dvadesetog stoljeća organski su dio krize kapitalističkog načina reprodukcije i akumulacije kapitala, a iz toga proizlazi da nam u skoroj budućnosti predstoje novi revolucionarni pokušaji, jer je očito da se »na terenu« samog kapitalizma ne mogu otkloniti proturječja na koja ukazuju i ovdje citirani Wallerstein i Stiglitz i Fumagalli. U red takvih uvida svakako pripadaju i studije Milana Mesarića.

A zašto su završetkom drugog svjetskog rata bila moguća socijalistička revolucionarna previranja u tzv. istočnoevropskim zemljama? Prije svega, sve su te zemlje bile periferne zemlje kapitalizma (osim donekle Čehoslovačke), slično kao i Rusija prije Oktobarske revolucije, pa su u njima i tzv. socijalističke aspiracije velikih dijelova stanovništva bile veoma snažne, a s druge, bile su izložene

³⁶⁴ Za potpuniji uvid u argumentaciju o aspektima suvremene krize kapitalizma treba konzultirati i knjigu: A. Fumagalli and S. Mezzadra (ed's), »Crisis in the Global Capitalism. Financial Markets, Social Struggles, and New Political Scenarios«, Semiotext(e), Los Angeles, 2010. To je prijevod talijanskog originala iz 2009. godine (»Crisi dell'economia globale, lotte sociali e nuovi scenari politici«).

³⁶⁵ Izostavimo li antikolonijalističke pokrete, u kojima je već po definiciji otpor protiv kolonijalizma (tj. protiv dominantnih imperijalističkih kapitalističkih zemalja) središnje obilježje cjelokupnog procesa oslobođanja, za ostale se zemlje zahvaćene revolucionarnim promjenama ekonomske strukture mora zapaziti: domaća buržoazija i domaći kapital u svima su bili ne samo oslonjeni na kapital razvijenijih kapitalističkih društava (zemalja), nego je najčešće kapital tih zemalja izravno djelovao u formiranju, odnosno kapitalizaciji ekonomske strukture zemalja unutar koji je razvijao »svoje poslove«.

kapitalizmu-imperijalizmu »nacističko-fašističkog« tipa koji je uključivao ne samo brutalnu eksploataciju svojstvenu kapitalu općenito, nego i nacionalno zatiranje. Stoga se s padom tog tipa kapitalizma i otporom prema njemu otvorio prostor afirmaciji socijalističkih ideja.

Ipak je krajnji rezultat ovih revolucionarnih pokušaja bio neuspješan. Zbog toga što nisu bili dostatno radikalni i nisu išli u korijen »stvari«, kaže Karel Kosík. On posljedice opisuje ovako:

»Teškoće modernog socijalizma 20. stoljeća u tome su što za sada nije u stanju ni *teorij-ski* i utoliko manje praktički, shvatiti, povezati i koordinirati svoju ulogu *oslobađajuće* historijske alternative prema: društvima glada i ugnjetavanja u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike; prema društvima obilja i komfora u kapitalistički najrazvijenijim zemljama Evrope i Sjeverne Amerike; prema društvima u zemljama srednje i istočne Evrope koje su provele radikalne društvene promjene i čije *revolucionarne mogućnosti* nisu ni izdaleka iscrpljene.

Ukoliko socijalizam iznova i iz temelja ne razjasni svoj smisao u tim *izmjenjenim* prilikama može se lako dogoditi da će prestati igrati ulogu *revolucionarne i oslobađajuće* alternative i postati samo prividna alternativa spram vapijućeg negativiteta zemalja u razvoju i spram komformnog pozitiviteta najrazvijenijih kapitalističkih zemalja: naznake te opasnosti već su se pokazale kako u paroli »dostići i preći Ameriku«, tako i u stvarnom postojanju društava koje je samo zamijenilo sistem sveopće prodaje (dominacija novca i kapitala) sistemom sveopće manipulativnosti (dominacija neograničene birokratske moći).« U tom smislu »...oni minimalni koraci, kojima se odričemo političkih zločina, ne mogu zastrijeti ili odgoditi neodložnost *temeljnih pitanja* kojih se još nismo ni dotakli, a bez kojih se socijalizam kao revolucionarna alternativa ljudi 20. stoljeća ne može zamisliti, bez novog postavljanja pitanja tko je čovjek i što je istina, što je bitak, a što vrijeme, kakva je suština tehnike i nauke, što je smisao revolucije.«³⁶⁶

Podsjećam da je još 1988. godine jedan od najznačajnijih jugoslavenskih sociologa, Srđan Vrcan, na skupu o krizi jugoslavenskog društva³⁶⁷ upozorio »...da je suvremena društvena kriza globalne naravi, svjetskih razmjera i izrazito strukturnog porijekla, koja svoje izvore ima u nekim duboko usađenim »konstrukcionim greškama« i sistemskim proturječjima u organizaciji modernih društava i modernoga svijeta. U tom smislu suvremena kriza se razlikuje od povremenih, tipično cikličkih kriza koje su se s nekom pravilnošću ranije ponavljale i za kojima bi slijedilo razdoblje izrazite konjunktura: suvremena kriza je kriza dugog

³⁶⁶ Karel Kosík, »O dilemama suvremene povijesti«, Razlog, Zagreb, 2007., str. 122, 123. Nevedeni tekst je iz njegova esaja: »Naša sadašnja kriza« (u knjizi na str. 93–139), što ga je napisao 1967. godine kao prilog burnim raspravama vođenim tada u Čehoslovačkoj, zahvaćenoj procesom društvene i ekonomske reforme, popularno poznate pod nazivom »Praško proljeće«. U kasnijim je raspravama na tragu ove svoje pozicije razvio i precizirao mnoge aspekte »krize socijalizma 20. stoljeća« koje se moraju uvažiti u svakom pokušaju razumijevanja procesa napuštanja socijalističke alternative i »tranzicije u tržišnu ekonomiju i demokraciju« s kojom smo se susreli devedesetih godina dvadesetog stoljeća.

³⁶⁷ Srđan Vrcan, »O nekim pretpostavkama za raspravu o marksizmu i suvremenoj društvenoj krizi« u knjizi: »Marksizam i kriza u jugoslovenskom društvu«, Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1988., str. 79, 81

vala i dugog daha te ima ili poprma obilježja prave epohalne krize.« Ne ograničava Vrcan ovu »epohalnu krizu« samo na neka društva suvremenog svijeta, ona je obilježje svih suvremenih društava bez obzira na »ideološki« predznak:

»Prije svega, poprilično je bjelodano da se na ravni društvenog realiteta i načina produkcije i reprodukcije društvenog života mogu prepoznati veoma bitni pomaci i promjene. Zacijelo je teško osporiti tvrdnju da suvremena društvena kriza objektivno pokazuje da je iscrpio svoje razvojne i reproduktivne potencijale onaj model reprodukcije koji se uspostavio na Zapadu u poratnim godinama i koji je u tim godinama dominirao. To je model koji se temeljio na velikim korporacijama, masovnim sindikatima, državi blagostanja i tradicionalnom načinu pravljenja politike posredstvom klasičnih političkih partija. Isto tako nema sumnje da je definitivno iscrpio sve svoje razvojne mogućnosti etatički model socijalističke reprodukcije, kao i u biti model političkog društva s jednopartijskim političkim sistemom u ovim ili onim njegovim varijacijama. Dapače, potvrdilo se da je iscrpio sve svoje mogućnosti onaj tip povijesnog iskustva koji je započeo Oktobarskom revolucijom i koji je desetljećima služio kao neposredni ili posredni obrazac socijalističkih preobrazbi. Na kraju, nema sumnje da je doveden u pitanje i onaj model razvoja nerazvijenih zemalja u kojem su antikolonijalni i oslobodilački pokreti i njihove pobjede s etabliranjem više-manje autoritarnih i populističkih režima predočavani ponajprije kao prva etapa za socijalističke preobrazbe.« A tu krizu »produkcije i reprodukcije društvenog života« prati i obrat »duhovne situacije našeg vremena« (»uzmak prometjskih vizija čovjeka«, »pomak i u ocjeni mogućnosti ljudskog uma i razuma«, »pomak u shvaćanju povijesti«, »kretanje od povijesnog, društvenog i kulturnog natrag ka prirodnom«, »dovodi se u pitanje ideja emancipacije, koja je bila jedan od bitnih sastojaka moderne kulture«, »izrazito se osporava ideja punoljetnosti građana kao građana, a ne više pukih podanika«, »događa se sveopći obračun s ideologijom i ideologijskim uopćem«).

Imajući na umu dosadašnje napomene mislim da se može reći: s aspekta povijesnog razvoja tzv. »tranzicija u tržišnu ekonomiju i demokraciju« bila je i jest historijski reakcionaran čin za sve zemlje koje su spomenutu tranziciju izvele. Bio je to i jeste čin kontrarevolucije³⁶⁸, dakle poraz socijalističke alternative. Spomenuta »tranzicija« je eliminirala eventualno i one elemente »revolucionarne i oslobađajuće alternative« koji su se u grčevitoj borbi sa zaostalošću, nerazvijenošću produktivnih snaga i dominacijom neograničene birokratske moći makar i u rudimentarnim naznakama pokazivali ili dali naslutiti. U isto vrijeme nije tim društvima donijela bitni napredak: pojačale su se socijalne razlike i pauperizacija stanovništva, razvio se tzv. kompradorski kapitalizam brutalne eksploatacije i mafijaških obilježja (osobito sveobuhvatna korupcija i

³⁶⁸ Branko Horvat je 1999. godine spomenuti proces (ili čin) tranzicije označio pojmom »restauracija« (»Tranzicija i restauracija: Dvije alternativne strategije«, objavljeno u časopisu »Ekonomija« (urednik Guste Santini), broj 1, Listopad 1999.) Pojam »restauracija« ima svoj historijski sadržaj: s padom Napoleona I Bonaparte tako je označen povratak monarhije u Francuskoj u prvoj polovini 19. stoljeća. Istina je da i sada imamo posla s restauracijom, tj. s restauracijom kapitalizma, ali je ona praćena i s radikalnim dokidanjem svega što je socijalistička revolucija inaugurirala, dok je spomenuta restauracija u Francuskoj ipak zadržala bitne elemente revolucije iz 1792. godine. S obzirom na tu razliku, smatram da je pojam »kontrarevolucija« primjereniji onome što se u nas događalo (i događa) od pojma »restauracija«.

špekulativnost umjesto afirmacije rada).³⁶⁹ Nezaposlenost i stvaranje rezervne armije rada (ponegdje drastično) imaju za posljedicu bezperspektivnost i moralnu degradaciju kao opći osjećaj većeg dijela stanovništva. Ukratko, nijedan bitni problem tih društava »tranzicija« nije razriješila, a na temeljima kapitalističkog sistema reprodukcije i ne može ih razriješiti. Rast materijalnog bogatstva sam po sebi ne rješava krucijalne društvene proturječnosti, na što upozoravaju ovdje citirana tri autora (Wallerstein i Stiglitz, a posebno Kosík). Stoga »usisavanje« društava, koja su pokušala razvijati »socijalističku alternativu«, u »orbitu« sistema kapitalističke reprodukcije samo vremenski pomiče, tj. odlaže revolucionarne promjene što će ih sve kapitalističke zemlje morati obaviti, uključujući i one koje su provele »tranziciju u tržišnu ekonomiju i demokraciju« tokom devedesetih godina prošlog stoljeća.

To »usisavanje« je upravo onaj međunarodni faktor koji je utjecao na procese »tranzicije« i ne može se svesti na puki »politički angažman«. Riječ je o fundamentalnom konfliktu kapitalističkog interesa s potencijalnom negacijom tog interesa. Vrijedi to za sve zemlje u procesu »tranzicije« pa dakako i za Jugoslaviju. To što je Susan Woodward vrlo pomno analizirala politički angažman »razvijenih demokracija«, promašaje i domete tog angažmana na primjeru Jugoslavije (više i bolje nego mnogi drugi autori), dragocjeni je materijal za razumijevanje proturječne strukture interesa dominantnih nosilaca suvremene kapitalističke reprodukcije.

Ipak, taj angažman ne bi mogao dovesti do »tranzicije« da unutar zemalja »socijalističke alternative« nisu ugušene, potisnute ili iznevjerene *revolucionar-*

³⁶⁹ U prirodi je kapitalizma mafijaštvo. Na to upozorava Karel Kosík: »Postoje dvije izrazite varijante mafijaštva. Jedna se javlja nastankom kapitalizma u 18. stoljeću u Engleskoj i u najrazličitijim oblicima preživljava, druga prati restauraciju kapitalizma na kraju 20. stoljeća u zemljama srednje i istočne Evrope.« (Vidjeti u citiranom djelu »O dilemama suvremene povijesti«, poglavlje »Mafijaštvo«, str. 297–310) Koliko su se »rascvjetali« i kakve su razmjere poprimili mafijaštvo, tj. tzv. »klasični kriminal«, a zatim korupcija povezana s političkim »elitama« i klijentelizam (i s tim povezano »zakonodavstvo«, sudstvo, policija, javno tužilaštvo, itd.) – čitalac je u konkretnom hrvatskom primjeru mogao pratiti serijom javno objavljenih podataka (naročito krajem 2009. i tokom 2010. i 2011. godine) o korupcionaškim aferama »pod političkim patronatom«, o obračunima između klanova tzv. »podzemnog kriminalnog miljea«. Nemamo još sistematskog prikaza tog dijela »zbilje neodvisne Hrvatske«. Izuzetak je dragocjeno nastojanje Darka Petričića da u svoje dvije studije ukaže na taj fascinantni fenomen: 1) »Kriminal u hrvatskoj pretvorbi. Tko, kako, zašto«, *abakus*, Zagreb, 2000.; 2) »Hrvatska u mreži mafije, kriminala i korupcije«, *Argus media*, Zagreb, prosinac 2009. A taj fenomen izravna je posljedica »prirode ratovanja«, njegovog pljačkaškog obilježja (S. Woodward je to označila kao konflikt usmjeren na ovladavanje teritorijem i resursima, ali je još »daleke« 1993. godine fra Petar Anđelović, provincijal franjevačke provincije »Bosne Srebrene« u intervjuu tjedniku »Feral Tribune«, broj 416, 1. 6. 1993, ustvrdio da smo suočeni sa »švercerskim ratom«: »Nisam prvi koji to tvrdi, ali sam čvrsto uvjeren da je rat koji se vodi u Bosni i Hercegovini – švercerski. Šverceri stvaraju rat da bi u njemu zarađivali, a mediji su, pa, nažalost, i neki novinari u službi tih ekstremnih švercerskih grupa.«) Mislim da se bez bojazni može reći da ovaj termin »šverceri« uključuje svu onu »pomahnitalu sitnu buržoaziju« unutar svih naroda Jugoslavije, kojoj je rat »bio prilika«. Taj svoj interes morali su zaogrnuti plaštom »brige za naciju i demokraciju«!).

ne i oslobađajuće alternative i da se na toj osnovi nisu formirale autohtone socijalne snage kojima je bilo u interesu napuštanje »socijalističke alternative«.

Naravno da od zemlje do zemlje postoje specifičnosti i nimalo ne potcjenjujući nacionalne specifičnosti, historiju, mentalitete itd., htio bih ipak upozoriti da one ne mogu prikriti temeljne socijalne pretpostavke društvenih promjena – ekonomske interese. Jednom formirane i dovoljno snažne, socijalne snage koje teže promjeni – naći će načina da politički artikuliraju svoje aspiracije: političkim dezavuiranjem drugih političkih usmjerenja, ideološkim sistematizacijama, mitovima ili falsifikatima, gdje je prikladno i vjerskim, rasnim ili nacionalnim diferenciranjem – svim onim što može ojačati poziciju, homogenizirati snage. Afirmacija jednog socijalnog interesa, pogotovo kad je u pitanju fundamentalni interes (a pozicija u procesu reprodukcije svakako jest takav interes), nije moguća bez isključivanja drugog fundamentalnog interesa. *I upravo je ta isključivost, s modalitetima spomenutog arsenala, bila jedno od bitnih obilježja raspada Jugoslavije.* A historija naroda koji su činili Jugoslaviju u tom je pogledu pružala obilje materijala. Naravno, »međunarodni faktor« je svemu tome pogodio i, polazeći od svog interesa – podržavajući, nažalost, snage historijskog regresa, ne sagledavajući i ne uvažavajući kakve će tragične posljedice proizići iz raspada Jugoslavije – potpomogao je raspad Jugoslavije kao šansu napuštanja, tj. zatiranja jednog oblika »socijalističke alternative«.

Dosadašnja (kapitalistička) paradigma produkcije i reprodukcije društvenog života je neodrživa, ali još uvijek nisu stvorene sve pretpostavke njene radikalne negacije. Stoga je svijet suočen s konfliktima kolosalnih razmjera i nepredvidljivih ishoda, a dio su tih konflikata i pokušaji revolucionarnih dokidanja kapitalističke paradigme produkcije i reprodukcije. U tom smislu treba podsjetiti na jednu dalekosežno ispravnu napomenu Otokara Keršovanija iz 1925. Analizirajući novu generaciju i njene pokrete na prostoru novonastale države Jugoslavije i njene zadatke u razvoju zemlje rekao je: »Novo gibanje omladine ne može više biti nacionalističko i romantično. Ono će biti *gibanje socijalno*, po celokupnom svom radu i mentalitetu«. ³⁷⁰

Nade što su polagane u napredak novostvorene zajednice (tzv. »prve Jugoslavije«) nisu se ostvarile i zatim je nedugo nakon toga, uz otpor nacifašističkoj okupaciji zemlje, po prirodi stvari moralo doći do revolucionarnih promjena socijalističke usmjerenosti (formiranje »druge«, federativne socijalističke Jugoslavije).

³⁷⁰ Otokar Keršovani, »Nove Generacije i Njihovi Pokreti«, u knjizi: »Generacija pred stvaranjem. Almanah jedne grupe«, Grupa za socialnu i kulturnu akciju, Beograd, 1925., str. 137. »Nacionalno i romantično« na prostoru Jugoslavije se 1941. i 1990. iskazalo kao najsnažnija reakcionarna društvena snaga – oba puta upregnuta i intenzivno korištena za ostvarivanje klasnih interesa buržoazije i sitne buržoazije.

Elementarne aspiracije stanovništva su s revolucionarnim promjenama jednim dijelom ostvarene i ne može se reći da su rezultati u preobrazbi siromašne i nerazvijene zemlje zanemarivi. Naprotiv!³⁷¹ Ali se taj preobražaj zasnivao na produktivnim snagama koje nisu omogućavale radikalno prevladavanje bitnih elemenata kapitalističke produkcije i reprodukcije. Po prirodi stvari, morao je to biti dugotrajan proces. I tu je bio izvor unutarnjih proturječja i osnova formiranja slojeva društva kojima je socijalistička alternativa postajala smetnja u ostvarivanju vlastitih težnji za bogaćenjem. Otpor toj alternativni iskazivao se na različite načine, ali posebno narastanjem nacionalnih konfrontacija koje su mu zapravo bile »dimna zavjesa«. Tko poznaje historijat SFR Jugoslavije prisjetit će se konstantnih i žučnih konfrontacija o tome tko koga (od republika) eksploatira i koja od republika ima povlašteni položaj – što je bila stožerna točka nacionalističkih

³⁷¹ U razdoblju nakon završetka rata 1945. godine Jugoslavija je pripadala u red zemalja koje su imale najvišu stopu ekonomskog rasta, mjerenu uobičajenim pokazateljem stope rasta BDP ili DP. Najviša je bila u razdoblju 1953.–1960. (8,9), a zatim se usporavala, ali je svejedno bila razmjerno visoka (6,3 u razdoblju 1961.–1970. i zatim 5,7 u razdoblju 1971.–1980), da bi u dekadi 1981.–1989. bila radikalno umanjena (samo 0,5) Usprkos tome, za cijelo razdoblje od 1953.–1989. prosječna stopa rasta je bila 5,3. Okosnica tako visokih stopa rasta društvenog proizvoda bila je industrija, a to je bio razlog da je Jugoslavija bila uvrštena među deset novoundustraliziranih zemalja svijeta i da je to razdoblje u historiji ovoga područja s najvećim ekonomskim napretkom. (Podaci iz studije: V. Veselica, D. Vojnić: »Quo vadis Croatia? Od »Hrvatskog glavnica« do »Globalizacije i Nove ekonomije«. Hrvatska na putu u Europsku uniju«, »Ekonomske preglede«, broj 12, 2008., str. 754, 755.) Sličnu ocjenu naći ćemo i u obimnoj knjizi grupe autora: »Privreda Jugoslavije do 1985.«, IRO »Ekonomika«, Beograd, 1982. U uvodu poglavlja »Osnovne karakteristike i rezultati dosadašnjeg razvoja Jugoslavenske privrede« konstatira se: »U nepune četiri decenije svog posleratnog razvitka, Jugoslavija je osigurala veći privredni napredak i ostvarila dublje i dalekosežnije promene u svojoj ekonomskoj i društvenoj strukturi nego u bilo kom drugom istorijskom razdoblju. Tempo privrednog rasta i brzina promena u drugim oblastima društvenog života ne samo što su izuzetni u poređenju s onim što je Jugoslavija ikad ranije postigla u prošlosti, nego su jedinstveni i u, oduvek važnom, međunarodnom merilu: malo je zemalja koje su u tako kratkim intervalima ostvarile tako brojne i tako duboke promene u svim dimenzijama svog društvenog bića kao što je to bio slučaj sa Jugoslavijom.« (str. 39, a slično i na str. 41). Taj je privredni napredak bio osnova i za ubrzanu transformaciju sela, urbanizaciju, a naročito i porast obrazovanja. S napuštanjem »kolektivizacije sela« 1953. (po uzoru na onu u Sovjetskom savezu), prelazom na formiranje poljoprivredno-industrijskih kombinata (PIK) i uz silni razvoj znanstveno vođene selekcije sjemena (naročito žitarica) postignuti su rekordni rezultati i u prinosima (po hektaru). Itd. Čitaocu bi bilo od velike koristi konzultirati ranije citirani rad Branka Horvata u kojemu on sistematski uspoređuje ekonomski razvoj ostvaren u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) i u nekoliko drugih tzv. tranzicionih zemalja, ili zemalja s restauracijom kapitalizma – prije i poslije 1989.–1990. godine: prema svim ekonomskim pokazateljima (BDP, zaposlenost, naročito industrijska proizvodnja...) nakon 1990. godine suočeni smo s drastično negativnim ekonomskim pokazateljima (rezultatima), u čemu je radikalna deindustrijalizacija posebno obilježje (u odnosu na zatečeno stanje 1990. godine, u Hrvatskoj je 1998. godine »...industrijska proizvodnja je bila smanjena na jednu polovicu...«). Tu činjenicu Stipe Šušar također ističe: »Kapitalizam se još uvijek oslanja na industriju kao glavnu granu proizvodnje, pa makar su u razvijenim zemljama poodmakle tzv. demasifikacija proizvodnje, robotizacija, informatizacija. U Hrvatskoj je, međutim, industrija gotovo posve uništena, raskrčljena, a na desetine tisuća stručnjaka i na stotine tisuća radnika bačeno je na ulicu, oduzete su im mogućnosti da rade, žive od svog rada i kreativno se potvrđuju. Ne može se govoriti o kapitalizmu u zemlji koja je gotovo ostala bez industrije i u kojoj se uopće ne hvata korak s tehnološkim napretkom u svijetu« (Stipe Šušar, »Hrvatski karusel«, Drugo prošireno izdanje, Razlog d.o.o., Zagreb, 2004., str. 161; tekst je prvotno objavljen u časopisu »Hrvatska ljevica«, broj 4, 2000.)

argumentacija³⁷².

Nije, dakle, riječ samo o kvantitativnim aspektima ekonomskog razvoja. Riječ je i o socijalnim uvjetima toga razvoja, tj. temeljnoj strukturi interesa na kojoj se ekonomski razvoj zasnivao. Po prirodi stvari bi u zemlji sa socijalističkim usmjerenjem, ili intencijom, temeljni interes morao biti onaj radničke klase. A tu je nastao prelom. S privrednim razvojem došlo je do snažnog razvoja tzv. »srednjeg sloja« koji je svojim položajem u sistemu društvene reprodukcije mogao nametati svoj poseban interes. U citiranom radu V. Veselice i D. Vojnića postoji samo jedna neutralna rečenica, puka konstatacija: »U to se vrijeme razvila masovna i snažna srednja klasa karakteristična za opće povećanje društvenog blagostanja u građanskom društvu.«

Međutim, taj fenomen naravno nije »izmakao oku« sociolozima i filozofima pa se već zarana, sedamdesetih godina pojavljuju studije koje ukazuju na »prodor mentaliteta srednjih slojeva« i njegovu oprečnost socijalističkoj alternativi.³⁷³ Vrijedi s nešto opširnijim navodima skrenuti pažnju na njihova zapažanja, dijelom zato što se na njih zaboravlja, dijelom što se zanemaruju. Ali se i u raspravama koje su bile usmjerene na praktično razrješavanje dilema proizšlih iz proturječnog razvoja ekonomske strukture, moglo pratiti kako se s velikim naporom, ali u bitnom ipak bezuspješno, nastoje naći rješenja koja bi dominantnom zadržala »socijalističku alternativu«.³⁷⁴

³⁷² Dovoljno će biti da podsjetim na jedan primjer debate o tome, na polemiku što su je vodili Šime Đodan i Stipe Šušar u drugoj polovini 1969. godine. Na tvrdnje Šime Đodana da je Hrvatska eksploatirana, opširnim je korištenjem statističkih podataka Stipe Šušar pokazao da su te tvrdnje neistinite. Vidjeti: Stipe Šušar, »Da li je Hrvatska eksploatirana. U povodu članka dra Šime Đodana 'Gdje Stipe Šušar »pronalaži« nacionalizam a gdje ga ne vidi'«, »Naše teme«, broj 12, 1969. Taj je tekst ponovno objavljen u jubilarnom (izvanrednom) broju časopisa 1987. (izdanom u povodu tridesete godišnjice postojanja časopisa »Naše teme«). Vrijedi upozoriti čitaoca da se i nakon četrdeset godina od te polemike pokazuje kako je nacionalistička teza o »eksploataciji Hrvatske« (a nju je gorljivo zastupao Š. Đodan) bila neistinita. U studiji V. Veselice i D. Vojnića, »Quo vadis Croatia?« nalazi se tabela »Indeksi per kapita društvenog proizvoda po stanovniku 1953.–1989.«, a iz nje je vidljivo da je po tom pokazatelju najbrži rast imala Slovenija, pa Hrvatska, tek nakon toga Vojvodina, sve one iznad prosjeka Jugoslavije (str. 759).

Nakon raspada Jugoslavije jedna je od karakteristika »tranzicionog procesa« da su sve bivše republike postale svojevrzne kolonije stranog kapitala. Dovoljno je podsjetiti da je nešto oko 90% bankarskog kapitala u Hrvatskoj u vlasništvu stranih banaka. Forsirano uključivanje u Evropsku zajednicu podrazumijeva i prihvaćanje mehanizma tzv. »kompenzacijskih fondova« – gotovo »na dlaku« istovjetnih postojanju »Fonda za nerazvijene« u SFR Jugoslaviji, a oni su u Jugoslaviji bili predmetom trajnih sporova.

³⁷³ Spomenut ću ovdje da je cijeli jedan dvobroj časopisa »Praxis« bio posvećen aktualnim problemima društvenog razvoja Jugoslavije: »Trenutak jugoslavenskog socijalizma«, »Praxis«, broj 3–4, 1971. Posebno vrijedne sociološke uvide u specifično jugoslavensku fenomenologiju »srednje klase« čitalac će naći u dvjema knjigama Ivana Kuvačića: 1) »Sukobi«, Biblioteka Razlog, Zagreb, 1972.; 2) »Obuzdana utopija. Prilozi proučavanju suvremenog društva«, Naprijed, Zagreb, 1990.

³⁷⁴ Samo jednim primjerom dovoljno je pokazati proturječnost društvene zbilje jugoslavenskog društva i »balasta što se infiltrirao unutar Saveza komunista«. Poznat je, i nedostavno istražen, fenomen formiranja »radničkih aktiva« unutar Saveza komunista. Bio je to pokušaj »vraćanja komunističkog pokreta« njegovim izvornim korijenima i u isto vrijeme priznanje da su oni (ti korijeni) dovedeni u pitanje. Apsurdno je unutar

Zadržat ću se kratko na ocjeni »srednje klase« i pokušaju »razrješavanja dilema«.

Pojam, ili kategorija »srednja klasa« (ponekada se govori i o »srednjem sloju« kao sinonimu) realna je društvena činjenica i predmet socioloških i ekonomskih proučavanja. Najopćenitije govoreći, to je onaj dio društva koji se nalazi između dvije definirane klase (najčešće označene kao klasa kapitalista ili buržoazija, a na drugoj strani kao radnička klasa ili proletarijat), a odlikuju ga posebna, i samo njemu svojstvena, obilježja. Kao društvena kategorija, »srednja klasa« se javlja s nastankom kapitalizma (najčešće definirana kao »sitna buržoazija«) i podložna je dinamici kapitalizma općenito, ali i specifičnoj dinamici nacionalnih kapitalizama. Supstrat, tj. sastav i brojnost »srednje klase« iz polovine 19. stoljeća veoma se razlikuje od onoga s kraja 19. i početka 20. stoljeća, a naročito se radikalne promjene zapažaju u drugoj polovini 20. stoljeća – promjene izazvane ubrzanjem tzv. naučno-tehničke revolucije i time izazvanim promjenama u strukturi zapošljavanja, zanimanja i obrazovanja (samo se dijelom to može objasniti rapidnim porastom tzv. tercijarnog sektora u ekonomiji). Uz spomenute promjene, uvjetovane tzv. naučno-tehničkom revolucijom, a s rastom ekonomije i nužno sve većeg udjela »aktivnog stanovništva«, dio tog »tercijarno aktivnog stanovništva« rapidno raste, postajući na svojevrstan način i ključna (potrošačka) komponenta reprodukcije kapitala, a preko toga i »ekonomskog rasta« (ma kako ga mjerili).³⁷⁵

tzv. radničke partije formirati tijelo koje će vršiti funkciju svojevrsnog nadzora nad odlukama partijskih organizacija... Pritom, ta ideja nije bila konzekventno sprovedena: najviša partijska tijela ostala su izvan takvog nadzora. Bučno najavljeni, »radnički aktivni« »šaptom su pali«, nestali... Balast koji je preplavio Savez komunista postao je dominantan... Uostalom, prevrat 1990-ih to je zorno demonstrirao, ne samo ponašanjem pojedinaca (primjerice Bernardo Jurlina, po kome je prevrtljivost u tim vremenima dobila naziv: »jurlinizam«, pa Miomir Žužul, zadnji sekretar partijske organizacije na Filozofskom fakultetu, Bosiljko Mišetić, koji je autor jedne od najzloćudnijih šovinističkih izjava a bio je član Saveza komunista, Zdravko Tomac koji se hvalio kako je iznutra podrivao SK, a Ivan Aralica, također član Saveza komunista, je sve to generalizirao tezom o ulaženju u Savez komunista da bi ga iznutra podrivao...), nego i činjenicom da je veliki (najveći?) dio članstva Saveza komunista i formalno prešao u HDZ odmah, početkom 1990-ih. Nije, naravno, ovdje riječ ni o kakvim »moralnim deficitima«, niti o savjesti, riječ je o tome da je spomenuta »prevrtljivost« bila logičan rezultat postepenog, ali ustrajnog prodora »srednje klase« (ili »balasta«, kako je to formulirao M. Kangrga) u Savez komunista i izrazila političku orijentaciju koja joj je svojstvena.

³⁷⁵ Ukazao bih s tim u vezi na, u nas nedavno objavljenu, knjigu američkog ekonomiste: Paul Krugman, »Savjest liberala«, Algoritam, Zagreb, siječanj 2010. (američko izdanje: »The Conscience of a Liberal«, 2007. i 2009.). Iz te se knjige može dobro razabrati kako nema jednoznačnog odgovora ni na pitanje o nastanku »srednje klase« ni na pitanje o njenom »socijalnom statusu« i značenju u razvoju društva. Razmatrajući razloge i uzroke kriznih poremećaja američkog društva Krugman središnjim problemom smatra napuštanje politike distribucije narodnog dohotka, koja je omogućila razvoj srednje klase, i omogućavanje nekontroliranog ponašanja financijskog sektora, što je dovelo do rastuće nejednakosti i slabljenja srednje klase, a »čini se da je politička promjena u srcu naše priče«. (str. 24) »Kao prvo, poratna je Amerika bila društvo srednje klase. Nagli rast nadnica koji je počeo s Drugim svjetskim ratom izdigao je desetke milijuna Amerikanaca ... iz redova urbane i ruralne sirotinje...« (str. 19). Dvije su politike u osnovi tih promjena: politika New Deala 1930-ih godina i neposredno nakon rata (koja je omogućila stvaranje srednje klase) i njoj suprotna politika

U svim³⁷⁶ tzv. »socijalističkim zemljama« industrijalizacija je, i s njom povezana socijalna transformacija društva, bila ključno programsko obilježje razvoja. U uvjetima industrijalizacije, osobito druge polovine dvadesetog stoljeća, nužna komponenta tog razvoja bilo je i formiranje »srednje klase«.³⁷⁷ Ono, što je tu srednju klasu bitno odredilo spram pozicije »srednje klase« u kapitalističkim društvima jeste razlika u društvenoj »poziciji«: transformacija vlasništva i na njoj ustanovljena institucionalna distribucija prvenstveno političke moći podsticala je njene aspiracije.

U opsežnoj studiji³⁷⁸ o »srednjoj klasi«, koju označava malograđanstvom, Milenko Perović iznosi ovaj načelni stav:

»U totalitetu epohe građanstva, pod malograđanstvom, dakle, podrazumijevamo *treći bitni socijalno klasni entitet*, treću klasu građanskog društva sa njenim posebnim mjestom u klasnoj stratifikaciji toga društva, kojemu korespondira odgovarajuće političko ponašanje, odgovarajući sistem ideologijskih predstava, kulturni i duhovni topos, specifična psihologija klase, vrijednosno-moralni sistem etc., dakle, klasu koja se u svojoj praosnovnoj heteregenosti i klasnoj nestabilnosti uvijek iznova konstituiše kao klasa ili pak kao brojni socijalni plankton (u smislu grč. *plagktos* = »onaj koji luta tamo-amoo« ili zool. »svijet koji tumara«).« (str. 11,12) U tom smislu odmah na početku svoje studije (str. 7) iznosi ocjenu: »Malograđanski svijet u svome bitnom pojmu jeste svijet živog, sveobuhvatnog i sveprisutnog proturječja, kao rezultanta sastajanja, ukrštanja i prožimanja svih osnovnih proturječja građanskog svijeta u svim njegovim realizovanim istorijskim oblicima.«

Nema potrebe ovdje izvoditi elaboraciju svih oblika postojanja i socijalnog ponašanja »srednje klase« (»sitne buržoazije«, »srednjih slojeva«, »malograđanstva«). Bitna je činjenica da je njen topos postojanja i djelovanja građansko (kapitalističko) društvo, pa Ivan Kuvačić u zaključku svojih razmatranja o ideologiji

inaugurirana Reaganom 1980. godine (koja je taj razvoj zaustavila i obrnula: »Amerika je pedesetih godina 20. stoljeća doista bila društvo srednje klase, u puno većoj mjeri no dvadesetih godina – ili danas.«, str. 48). Krugman vrlo uvjerljivo pokazuje apsurdnost teze »...da nema načina da se znatnije poveća postotak nacionalnog dohotka koji bi završio u budžetima radničkih obitelji, odnosno da se to ne može učiniti a da se ne upropasti gospodarstvo.« (str. 49) Naprotiv, upravo je porasla kupovna snaga srednje klase bila jedna od bitnih poticajnih komponenti privrednom razvoju Amerike. Nije ni mjesto ni prilika da se pojam »srednja klasa«, kako se u Americi općenito koristi, pa i u citiranom Krugmanovom radu, detaljnije analizira s obzirom na to što sve obuhvaća i koji su kriteriji za taj obuhvat primjenjeni (korišteni).

³⁷⁶ Ovim stavom ne zanemarujem razlike (dostignutog civilizacijskog, tj. građanskog ili kapitalističkog stupnja razvijenosti) što su unutar tzv. socijalističkih zemalja postojale. Primjerice, Čehoslovačka, velikim dijelom i DR Njemačka. Ali je općenito nivo razvijenosti tog dijela svijeta zaostajao za onim razvijenih kapitalističkih zemalja. To svakako treba imati na umu.

³⁷⁷ O istraživanjima i definiranju (pojma) »srednja klasa« u našim prilikama vidjeti u: Zoran Malenica, »Ogledi o hrvatskom društvu. Prilog sociologiji hrvatskog društva«, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2007., naročito str. 115, ss. Vidjeti i: Željko Šporer (i kol.), »Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija«, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2004., naročito u dijelu »V. Promjene socijalne strukture« (str. 357).

³⁷⁸ Milenko Perović, »Svijest malograđanina. Vrijednosni sistem i moralna svijest malograđanstva«, »August Cesarec«, Zagreb, 1989.

srednje klase s pravom ističe »...da je srednja klasa osnovni medij u kojem se stalno ponovo začinje i obnavlja temeljni društveni odnos, na kojem počiva cjelokupna zgrada građanskog društva. Bitni smisao njene ideologije jest posredovanje i legalizacija sebične svrhe kao temelja, od kojeg sve počinje i u koji se sve vraća.« (»Praxis« broj 3–4, 1972., str. 372).

U ime te sebične svrhe, politike »poravnavaju društveni teren« za nastupanje srednje klase isključenjem svega što ometa to nastupanje. U modernoj historiji ekstremni su oblici tih postupaka i rješenja: fašizam-nacizam, nacionalizam i s njim najuže povezan šovinizam, kompradorsko ponašanje spram stranog kapitala i kolaboracija s njegovim »jurišnim odredima«, korupcija i klijentelizam unutar »osvojenog društva«, krajnja represija prema radničkoj klasi.³⁷⁹

Milan Kangrga u prilogu »Fenomenologija ideološko-političkog nastupanja jugoslavenske srednje klase« (»Praxis, br. 3–4, 1971.) naglašava da je pobjedom političke revolucije (1945. godine) »otvoren put u novo, socijalističko društveno uređenje«

(...) »Međutim, od samog čina osvajanja i uspostavljanja nove vlasti u tom su procesu istovremeno nužno na djelu i bitni elementi građanske revolucije, sve dotle dok politička vlast kao takva ostaje prevladavajući moment te iste revolucije. To je i za Marxa i za Lenjina bio ne samo gorući problem socijalističke revolucije (u kojem se krije osnovna opasnost po tu revoluciju) nego i index njezina provođenja u djelo: ako se naime u istom potezu ne osigura da se ono političko dodiruje i podudara sa socijalnim, ako politički prevrat i osvajanje vlasti od strane proletarijata nije istim činom temeljni prevrat bitnog (građanskog) socijalno-ekonomskog odnosa, onda će se u taj raspon, u tu neodlučnost socijalističkog praktičnog čina između političkog i socijalnog brže ili sporije, ali nužno ubaciti ili utrpiti one snage koje po svojem vlastitom i ekonomskom i socijalnom statusu (ili historijskoj tendenciji) nipošto nisu zainteresirane za socijalističko društveno uređenje. Pred tim još uvijek neriješenim

³⁷⁹ Obimna je literatura koja omogućava studiranje ideologije i političkog djelovanja srednje klase. Mislim da će zainteresirani čitalac naći mjerodavne informacije i u ovim radovima: 1) Erich Fromm, »Bekstvo od slobode«, Naprijed – Nolit, Zagreb – Beograd, 1980. (prevodioci: Slobodan Đorđević, Aleksandar I. Spasić. To je jedna od 12 njegovih prevedenih knjiga istih izdavača. U ovoj je knjizi prikazan kontinuitet razvoja psihologije »srednje klase« od kasnog srednjeg vijeka i nastanka kapitalizma do polovine dvadesetog stoljeća. Vrlo je poučna njegova elaboracija psihologije nacizma – poglavlje VI, ali i suvremenih oblika otuđenja – str. 187, ss); 2) Ivan Kuvačić, »Ideologija srednje klase«, »Praxis«, broj 3–4, 1972., str.351–373 (Esej je objavljen kao dio tematskog bloka časopisa s naslovom: »Marksizam i društvena svijest«); 3) »Fašizam i neofašizam. Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju«, CDD – Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1976. (U obimnoj građi čitaocu će posebno biti korisno konzultirati priloge prvog poglavlja – pod naslovom »Prilozi za definiciju fašizma« i priloge u posljednjem poglavlju – s naslovom »Neofašizam«); 4) Nikola Popović, »Koreni kolaboracionizma«, Narodna knjiga, Beograd, 1984.; 5) Nikola Dugandžija, »Od nacije do reakcije. Nacionalne manjine i nacionalni agnostici«, SKD »Prosvjeta«, Zagreb, 2006.; 6) Naomi Klein, »Doktrina šoka. Uspón kapitalizma katastrofe« (preveo Petar Vujačić), V/B/Z, Zagreb, 2008. (Američko izdanje objavljeno 2007. U knjizi se pokazuje na golemom empirijskom materijalu kako suvremena imperijalistička politika krupnog kapitala koristi srednju klasu »periferijnih područja« i njene »intelektualne predstavnike« za izvođenje društvenih promjena koje su izravno u vezi s interesima kapitala.); 6) Rastko Močnik, »Koliko fašizma?«, Arkzin d.o.o., Zagreb, 1998. (Slovensko izdanje 1995. Preveo Srećko Pulig u suradnji s Borislavom Mikulićem). Pogledati naročito III dio: »Dijagnoze fašizma«, str.85–154

problemom i danas stoji jugoslavenska revolucija. Tu neriješenost osnovnog problema želi iskoristiti danas naša porasla srednja klasa. Birokratizirana politička struktura i etatizirani ekonomski sistem s jedne strane, bum rasta srednje klase s druge strane, a u vezi s tim nužno posve nezavidan položaj radničke klase s treće strane zatvaraju ovaj političko-socijalni i ekonomski začarani krug kretanja iz kojega se traži izlaz. Teškoće naravno nisu male. I sam princip samoupravljanja poprima ovdje u svojoj realizaciji pretežno političku dimenziju, jer je i njegov izvor i prvi poticaj bio nužno primarno partijsko-politički, a nije još mogao biti i socijalno-ekonomski« (str. 429).³⁸⁰

Najpotpuniju sociološku analizu »tektonskog poremećaja« ekonomske strukture razvojem »srednje klase« naći ćemo u radovima Ivana Kuvačića. Evo nekoliko njegovih zapažanja. U knjizi »Sukobi«, 1972. godine, Kuvačić već u Uvodu govori o pravcu svog istraživanja:

»Nema nikakve sumnje da naš sadašnji trenutak karakterizira briga o svakodnevnom, materijalnom, opipljivom, dakle o onom što je vrlo teško staviti u neposredan i pozitivan odnos sa samoprijegorom i junačkim. Da je to točno, vidi se među ostalim i po tome što oni motivi koji su u našem društvu bili tako presudni prije tridesetak godina, danas nemaju gotovo nikakve snage. Privatni interes, požuda, lični i porodični uspon – to su ona najrealnija uporišta, koja je besmisleno generalno negirati, ako su ona tu na svakom koraku i u svakoj pori i ako nismo u stanju predložiti nešto drugo kao motivacionu osnovu... Ponovo se o nama mnogo govori i piše, no ne više kao o šampionima i herojima, već kao o igračima, koji su na putu da proigraju ne samo onaj ogromni u borbi stečeni revolucionarni i moralni kapital, već i oskudnu glavnici od koje se počelo... Kada socijalistička revolucija nije na djelu ili pak stagnira, onda su nužno na djelu snage građanskog društva, pa na vidjelo odmah izlazi »sve staro smeće« (Marx) za koje se naivno vjerovalo da je već odavno počišćeno. Te snage su naglim jačanjem privatnog i grupnog interesa kroz relativno kratko vrijeme u nas dobile tako jaku strukturalnu osnovu, da nije moguće kretanje u drugom pravcu bez ozbiljnih društvenih potresa« (str. 7–9).

U raspravama, objedinjenim u knjizi »Obuzdana utopija. Prilozi proučavanju suvremenog društva« posebno bih čitaocu skrenuo pažnju na dva međusobno povezana poglavlja: »Ideologija srednje klase« (tekst gotovo u cjelini preuzet

³⁸⁰ Milan Kangrga na kraju svog priloga ukazuje na jedan primjer ideološke sistematizacije (u jednom tekstu iz 1971. godine) u kojemu se »...brani interes te (srednje) klase, ali istovremeno s neadekvatnim idejnim pretpostavkama, pozivajući se naime na komunizam, socijalizam i socijalnu revoluciju.«, a završava prilog napomenom da će se proturječnosti razvoja jugoslavenskog društva razriješiti (u smjeru socijalistike alternative) ako se komunistički pokret »...istovremeno odlučno oslobodi onog ideološkog (i danas već nabujalog, agresivnog, beskrupuloznog i sve bezobraznije nametljivog) balasta što se svakodnevno infiltrira u njegove redove i svjesno muti među njima. Takav, i samo takav komunistički pokret može onda biti i jedina i integrativna, koheziona snaga jugoslavenske zajednice naroda, koja će otvoriti put za stvaralačko oslobođenje svih ljudi koji žive na ovom našem historijskom tlu. A to je onaj put, o kojemu je govorio Marx (*pa ako ga napustimo, onda će ova zajednica doživjeti još teške historijske trenutke*)...« (str. 446) Podvukao sam tekst u zagradama, jer mi se čini svojevrsnim »proroštvom«. Naravno da nije riječ ni o kakvom proroštvu, riječ je o tome da je znanstvena i filozofski utemeljena analiza društvenih proturječja jugoslavenske zajednice, koja je uključivala ocjenu narastanja »klasne snage« zainteresirane za historijski slom »socijalističke alternative«, jasno uočila da realizacija interesa »srednje klase« u našim prilikama može biti samo društveno reakcionarna. Razvoj društvenog konflikta 1990-ih, koji uključuje i raspad Jugoslavije, pokazao je koliko su bili i još uvijek jesu »teški historijski trenuci« na koje je upozorio Kangrga.

iz već citirane knjige: »Sukobi«, str. 115–144) i »Što leži u osnovi birokratskog nacionalizma«. Polazeći od temeljne teze »...da ideologija srednje klase izrasta iz položaja i interesa sitnog vlasnika koji sve više postaje marginalna figura, no koji je, usprkos tome, idejno važan, jer je afirmiranje pojedinačne sebične svrhe osnova cjelokupnog građanskog sistema.« (str. 99), Kuvačić za specifične jugoslavenske prilike (razvoj nakon 1945. godine) obrazlaže strukturu »naše srednje klase« i njeno nastupanje kao političke snage:

»Po svom karakteru i tipu, naša je srednja klasa mnogo više »nova« nego »stara«. Njenu većinu čine namještenici poduzeća, ureda, trgovine i mnogobrojnih društvenih službi. Nesumnjivo je da su u nas isto tako dosta jake tendencije razvoja »stare srednje klase«, u koju spadaju obrtnici, gostioničari, razni drugi ugostitelji, vlasnici prevoznih sredstava i neke slobodne profesije. No, ova druga kategorija dosta je kolebljiva i nesigurna...

»Nova srednja klasa« uzajamno je isprepletena i čvrsto povezana s upravnim aparatom, a djelomično i spolitičkom elitom. Njena mnogobrojnost i položaj u privrednim, političkim, upravnim, trgovačkim i raznim društvenim organizacijama, a posebno u sredstvima masovnih komunikacija, osigurava joj moć i utjecaj koje u postojećim uvjetima ravnoteže snaga nije moguće ne samo blokirati nego ni neutralizirati na duže vrijeme. Našu srednju klasu, osim toga, štiti okolnost što gornji vladajući slojevi u društvu u težnji za učvršćenjem vlasti podržavaju ideologiju ne-klasne stratifikacije stanovništva. Značajno je da je ta ideologija dovedena u krizu ne nečim drugim, već upravo naglim jačanjem srednje klase. No, u isto vrijeme to je bio moment njenog istupanja na političku scenu u savezu s onim dijelom upravljačke elite koji svoju konačnu šansu vidi u konstituiranju građanskog društva. Prijašnju integralnu ideologiju »radnog naroda«, koja je svo stanovništvo okupljala na platformi borbe protiv ostataka svrgnute buržoazije i njenih saveznika, zamjenjuje građanska ideologija homogenizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi, što znači po republikama i pokrajinama.« (str. 108)

(...) »Ono što najprije upada u oči u razmatranju ideologije naše srednje klase jest njena okrenutost prema prošlosti i tradiciji. Nacionalni simboli i proslave glavna su sredstva mobilizacije... Drugi razlog zbog kojeg dolazi do okretanja prema prošlosti jest potreba stvaranja vlastite ideološke platforme koja će se po svojoj osnovi i po ciljevima jasno odvajati od proleterske. Glavni cilj smišljenog pohoda u prošlost, koji nije bio vršen samo u nacionalističkim novinama i publikacijama, već su ga uz manje izuzetke svesrdno podržavala i ostala sredstva masovnog komuniciranja, bio je degradiranje značaja oružane socijalističke revolucije i njene ideologije i pripremanje ideološke platforme za nastupanje srednje klase.« (str. 110)³⁸¹ Na toj »ideološkoj platformi« i kao njen dio razvija se i fašizam »...jer

³⁸¹ Htio bih ovdje u vezi s »ideološkom platformom za nastupanje srednje klase« skrenuti pažnju na samo dva iz obilja primjera o »izgradnji« te platforme. Jedan se primjer tiče nevjerojatnog otpora programu »reforme školstva«, što ju je formulirao Savez komunista na svojim kongresima, a operativno je provodili republički sekretarijati za prosvjetu. Nije riječ ovdje o kritici manjkavosti kojih je svakako bilo, primjerice radikalno je smanjeno/dokinuto poučavanje filozofije i sociologije, nego je riječ je o frontalnom napadu na taj koncept s pozicija obrane tzv. »elitne škole« (tzv. tradicionalnog gimnazijskog srednjeg obrazovanja u prvom redu), što je bio snažan signal malograđanskog poimanja podjele rada i pozicije ljudi u društvenom procesu reprodukcije. Kad se danas, s odmakom od četrdesetak godina pogleda stanje školstva – kontroverze se nisu smirile, srednjoškolsko obrazovanje predmet je sporova, a visoko obrazovanje je degradirano na »pragmatično služenje kapitalu«. Studentski bunt s kojim smo se suočili na hrvatskim sveučilištima tokom 2009. godine od dalekosežnog je značaja kao otpor toj degradaciji i zaslužio bi opsežno sociološko istraživanje.

Drugi je primjer (govorim to iz uvida u situaciju na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu 70-ih, 80-ih godina

sve analize nesumnjivo pokazuju da je to (fašizam) u svojoj osnovi pokret sitne i srednje buržoazije« (str. 95).

Sastavnim je dijelom spomenutog nastupanja srednje klase i »homogenizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi« dezintegracija Jugoslavije na »republičke državnosti«.

»Država doista odumire, ali savim naopako jer gubi funkciju koordinacije i planiranja, dok njena represivna svojstva jačaju i to u republikama, gdje su pravi centri moći, koji se međusobno sukobljavaju i paktiraju, a dogovor je brz i efikasan uglavnom jedino onda kad se radi o uzajamnoj obrani prava da se na svom terenu samostalno odlučuje. Posljedice su, mogobrojne, a najuočljivije je privredno zatvaranje i drastično smanjivanje komunikacije među raznim dijelovima zemlje« (str. 129).

Osnovne teze svojih dugogodišnjih istraživanja promjena socijalne strukture u Jugoslaviji sumirao je i u opširnom razgovoru 1987. godine (Jasmina Kuzmanović, »Razgovori: Ivan Kuvačić. Planetarno obuzdavanje utopije«, »Danas«, Broj 282, 14. 7. 1987.). Povod tom razgovoru je knjiga »Obuzdana utopija«, ali odgovori dotiču suštinska pitanja socijalne strukture – njenih promjena i mogućih posljedica po razvitak jugoslavenskog društva. Važna je njegova opaska, sasvim u skladu i s ranije citiranim stavovima:

»U nas su srednji slojevi u posljednjih dvadesetak godina dosta ojačali i brojčano i politički. Međutim, ne treba ispustiti iz vida da su naši srednji ili »posredni« slojevi – kako ih neki nazivaju – u svojoj ogromnoj većini izrasli na osnovi administriranja i mešetarenja, a ne na osnovi proizvodnog rada. Zašto su u nas sposobni promućurni ljudi masovno napuštali proizvodne pogone i zauzimali položaje u trgovini i bankarstvu? Pitam se nije li stoga opravdano govoriti o socijalističkoj ili možda balkanskoj varijanti kompradorskog sloja? Koliko je nezaobilazno pitanje mentaliteta, pokazuje tekuća kampanja o razvoju »male privrede«. Naime, nema problema s pogonima vezanima uz potrošnju i trgovinu (kafići, butige), dok proizvodni pogoni i zanatstvo nikako da krenu.«

Veljko Rus je u tezama, naslovljenima »Nacija kao faktor kočenja društvenog razvoja« (»Naše teme«, broj 7–8, 1970., objavljeno i u izvanrednom broju

i nadalje) nevjerovatno bujanje tzv. »marketing 'filozofije'«. Sektor nastave marketinga postao je jedan od najvažnijih u nastavnom procesu i vrlo je agresivno nametljiv. To dakako nije bilo slučajno. Kakva politička ekonomija, kakvo teoretiziranje... marketing daje odgovore na gotovo sva pitanja... Naravno da je s osamostaljivanjem poduzeća i njihove izloženosti tržištu dobro poznavanje tržišta bilo nužno za efikasnu poslovnu politiku poduzeća, a marketing je u nastojanju za plasmanom robe i usluga razvio bezbrojne tehnike »osvajanja potrošača« (zanemarujem ovdje negativne aspekte marketinga i, osobito, reklama, o čemu je Đuro Šušnjić odavno objavio izvanrednu knjigu pod naslovom »Ribari ljudskih duša«). Međutim, marketing je najviše što se može napraviti da bi se realizirao posebni (naglašavam riječ »posebni«) interes sa stanovišta pojedinačnog poduzeća, ili kapitala (ma kakvog tipa i ma kakvih razmjera bio), ali on ne može riješiti neravnoteže procesa reprodukcije narodne ekonomije. Zanimarimo li historijat ekonomskih kriza hiperprodukcije, koje će to potvrditi, za to nam je dovoljna pouka ekonomske (financijske) krize 2008. što traje evo već nekoliko godina: zemlja u kojoj je marketing kao praksa i »naučna« disciplina nastao i najviše se razvio – doživjela je ekonomsku krizu podjednakog intenziteta iz razdoblja 1929. godine (i godina što su slijedile) – usprkos marketingu i zajedno s njim. I sociološka studija o »ofenzivi marketinga« bila bi vrlo značajna za razumijevanje nastanka, razvoja i formuliranja »ideološke platforme za nastupanje srednje klase«.

1987. godine, u povodu tridesete godišnjice časopisa, str. 261–267) vrlo naglašeno povezao narastanje nacionalizma s procesom diferencijacije:

»...koja je realizirana u teritorijalnom sistemu upravljanja, odnosno u republici...«, a oni su »...ostvarili i mogućnost za veću dezintegraciju i manju koordinaciju cjelokupne socijalne aktivnosti u Jugoslaviji. Ako se takvo stanje nastavi, možemo očekivati da će usprkos jakoj aktivnosti pojedinih dijelova cjelokupni učinak biti slab... Izvor spomenute transformacije vjerojatno je u shvaćanju nacije kao zaokružene totalne zajednice koja se temelji na vlastitom jeziku, kulturi, ekonomiji i državnosti« Rješenje on vidi u funkcionalnoj integraciji, tj. funkcionalnom sistemu upravljanja na prostoru cijele Jugoslavije, jer bi to bio »...glavni instrument socijalizacije državne vlasti i ostvarivanja radnog principa na osnovi jačanja uloge radnih organizacija u cjelokupnom društvenom zbivanju« (str. 266).

(...) »Zbog poklapanja republičke teritorijalne zajednice s nacionalnom zajednicom možemo ubuduće očekivati veliki porast nacionalnih i nacionalističkih problema. S dosta sigurnosti možemo reći da nas nejasna i nerealna bifurkacija nacionalne aktivnosti može dovesti do nefunkcionalnih partikularizama i kritičnog zaostajanja industrijalizacije, ili do nasilne reintegracije svih dijelova u autoritarni centralizam. Politička moć teritorijalno-političkih zajednica tu opasnost još povećava« (str. 264).³⁸²

Nebojša Popov, jedan najlucidnijih istraživača sociologije jugoslavenkog društva, u svom članku-studiji »Oblici i karakter društvenih sukoba« (»Praxis, broj 3–4, 1971.) također konstatira važnu činjenicu:

»Dok je u proteklih dvadeset godina radničko samoupravljanje ostalo u državnom omotaču, izvesno oslobađanje delovanja tržišnih zakona, naročito u poslednjoj deceniji, ojačalo je privatno poduzetništvo. Raslojavanje sela, jačanje ekonomske pozicije bogatih seljaka i snaženje privatnog sektora u uslugama, transportu i drugim oblicima ekonomskog posredovanja umnožava broj i bogatstvo imućnih slojeva, približavajući ih onim slojevima koji stižu bogatstvo na bazi mesta u političkoj, privrednoj, administrativnoj i tehničkoj hijerarhiji. Prisvajanje viška rada, što ga stvara radnička klasa, na bazi privatne svojine, upravljačkih funkcija, kao i prisvajanje raznih oblika rente i monopolske dobiti, onemogućava uspostavljanje društvenog sistema na *socijalističkoj* osnovi: društvenoj svojini, samoupravljanju i raspodeli prema rezultatima rada. Društvena integracija mora se zato tražiti na drugim osnovama, teži se *nacionalnoj* integraciji politokratije i radničke klase, bogatih i siromašnih« (str. 339).

³⁸² U obimnom kolektivnom istraživanju »procesa tranzicije«, objavljenom 2002., postoji slična sumarna ocena izvora dezintegracije Jugoslavije. Evo jednog citata iz rezimea istraživanja (danog u predgovoru I. knjige): »Konstitucionalni okvir nacionalističkog socijalizma uspostavio je osnovu buduće radikalne etnifikacije politike i politizacije etniciteta, što je rezultiralo u krajnjem ishodu raspadom SFRJ. Ideologija isključujućeg etničkog nacionalizma, zasnovana na trijadi »jedna nacija, jedna kultura, jedna država« (Gellner) – oslobođena raspadom Jugoslavije svih stega – vodila je pretvaranju nacionalnih i kulturnih razlika u neprijateljstva. Tako je u postjugoslovenskom kontekstu nacionalizam delovao kao instrument za aktiviranje i mobilisanje skrivenih elemenata tribalnog identiteta za političke potrebe i ciljeve. Na taj način je oživljen i legitimiziran privid večnih netrpeljivosti i mržnje. To je pozadina tzv. tribalnog nacionalizma i brutalnosti ispoljene u ratovima na teritoriji socijalističke Jugoslavije. Ovo je kontekst u kome možemo tražiti objašnjenje (koje bi naravno zahtevalo detaljniju elaboraciju) za to što u bivšoj Jugoslaviji, kao i tokom njenog raspada, nije razvijen emancipatorski potencijal društvenog i političkog života, već je prevagnuo anticivilizacijski ekstremni nacionalizam, čija se destruktivnost očitovala u surovim ratovima 1991–1999. godine.« Vidjeti u: Vujadinović, Veljak, Goati, Pavičević (ur.), »Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Hrvatska, Crna gorac«, Knjiga I i II, CEDET, Beograd, 2002. i 2004. Citat iz: Dragica Vujadinović, »Predgovor«, Knjiga I, str. 12.

Jasna je proturječnost dva moguća pravca razvoja društva – pravca koji se temelji na interesu radničke klase nasuprot pravcu koji se temelji na interesima narastajuće »srednje klase«. U zavisnosti od snage i dominacije jednog od tih pravaca društvenog razvoja zavisio je i oblik »društvene kohezije«, a s njim i »sistema vrednota« koje su u društvu postajale dominantne. »Nacionalna integracija« morala je po prirodi same stvari oslonac tražiti kako u mitovima prošlosti, tako podjednako i u isključivosti prema drugim »nacionalnim kolektivitetima«. Funkcija politike u tom procesu pomjerala se u pravcu koji je odgovarao aspiracijama »srednje klase« i »nacionalne integracije«.

Mislim da je dobro ovdje skrenuti pažnju na usporedbu dviju razlika u poimanju interesa »srednje klase« i njenog značenja za politički razvoj društva. Dakako da su te razlike rezultat historijskih posebnosti formiranja i razvoja američkog i jugoslavenskog društva. Spomenuo sam gore Krugmanovu ocjenu o razvoju srednje klase u Americi (zasniva se na redistribuciji dohotka u korist »niže klase« i time od nje stvara »srednju klasu«) i o pozitivnom utjecaju što ga je imala na ekonomski razvoj, koheziju i demokratizaciju društva. Sve se to događalo na terenu temeljnog društvenog odnosa u kojemu je kapital i njegova oplodnja dominantni kriterij. U Jugoslaviji imamo obrnut proces: temeljni društveni odnos, kojemu bi društveno vlasništvo trebalo biti okosnica, erodiralo je s rastom »srednje klase«, jer su se društveno vlasništvo i aspiracije razvijajuće »srednje klase« međusobno isključivali, pa je i redistribucija narodnog dohotka pratila njeno nastupanje. Stoga je u Jugoslaviji razvoj »srednje klase« bio ključni faktor nestabilnosti društva, a svojim je razvojem nužno nametala i promjenu politike, koja će joj poslužiti kao poluga uspostavljanju njenog interesa kao društveno dominantnog. Jasno je stoga zašto je u sve programske dokumente političkih predstavnika »srednje klase« (novoformiranih stranaka) odmah istaknut i zahtjev za »slobodnim tržištem« i »privatnim vlasništvom« kao sinonimima »slobode«.

Otvorenim ostaje, naravno, pitanje do koje je mjere »politika« bila u stanju promovirati socijalistički razvoj nasuprot pritisku »srednje klase«? To je, međutim, pitanje koje općenito vrijedi za sve zemlje koja su pokušavala ili će pokušati mjenjati društveni sistem zasnovan na kapital-odnosu.

Uvid u debatu o »trenutku jugoslavenskog društva«, što je vođena na stranicama časopisa »Praxis«, završit ću zapazanjem sociologa Božidara Jakšića »Jugoslovensko društvo između revolucije i stabilizacije«, (»Praxis«, broj 3–4, 1971.). Istančanim osjećajem za empirijske dokaze o rastućem socijalnom raslojavanju jugoslavenskog društva Jakšić izvrsno dopunjava teorijska istraživanja ostalih autora. A pritom naročito naglašava dvije mistifikacije kojima se nastoji spomenuto raslojavanje prikriti: ponajprije riječ je o mistifikaciji sintagmom »radni ljudi« (»Jedan radni čovek može imati dvadeset puta veću platu od drugog, ali je važno da su obojica radni ljudi. Ova teza o radnim ljudima mistificira

klasnu i represivnu ulogu države, jer stvara iluziju da svi imamo jednaku šansu da sudjelujemo i saučestvujemo u upravljanju opštim poslovima.«, str. 420), a zatim i sintagmom o »ideji etničkog jedinstva« (»Drugi mehanizam mistifikacije zasniva se na pokušaju da se ideja etničkog jedinstva uspostavi kao osnova okupljanja svih klasa jedne nacije, i na taj način učine jednakim u osnovi veoma različiti klasni interesi... Pripadati naciji postaje značajnije nego pripadati klasi«, str. 421.³⁸³)

Nakon pregleda podataka o strukturi različitih slojeva u jugoslavenskom društvu Jakšić konstatira:

»Po svemu sudeći jugoslovensko je društvo klasno strukturirano. Mada se može govoriti o slojevima (da bi se izbjegao i pojam klasa) ili o kvazi-klasama ili kontraklasi, čini se da je bolje prihvatiti tradicionalnu Marxovu podelu, iako ne do kraja primerenu, na novi tip buržoazije, radničku klasu i seljaštvo. Svaka od ove tri klase u našem društvu deli se na slojeve, a buržoazija se još nije dovoljno ni konstituisala kao klasa. Ona se još nije potvrdila dovoljno kao klasa. Svoju društvenu moć zasniva za sada na političkoj moći, za razliku od klasične buržoazije koja je svoju moć zasnivala na ekonomskoj moći. Iz političke sfere ona svoju moć prenosi na sve ostale sfere života, što našem društvu daje karakter posebnog (novog) tipa građanskog društva. Neophodno je specifičnosti ovog tipa društva posebno ispitivati.« (str. 423)

Svoju analizu raslojavanja jugoslavenskog društva Jakšić završava opaskom važnom u traženju odgovora o prevratnim događanjima u jugoslavenskom društvu 1990-ih:

»Na kraju, odgovor na pitanje, gde se nalazi jugoslovensko društvo, mogao bih formulisati na sledeći način: ono se nalazi između revolucije i stabilizacije u dubokoj političkoj, ekonomskoj i duhovnoj krizi. Senka krize nadvila se nad ovo društvo, preteći mu da ostane na granici nerazvijenosti i malograđanskog provincijskog tavorjenja« (str. 423).

Spomenut ću i jedan zaista rani prikaz raslojavanja jugoslavenskog društva. Riječ je o satiričnoj priči Branka Ćopića pod nazivom »Jeretička priča« (objavljena u humorističkom listu »Jež« ljeta 1950. godine). U toj je satiri Branko Ćopić opisuje pripadnike elite u ljetovališta nepristupačnom običnim građanima i vrlo jasno ukazuje na privilegije novih elita, ukazuje i na »duhovne (ili mentalitene) mijene« te elite. Priča je bila razmjerno blaga kritika, a značajnija od same priče bila je službena reakcija najvišeg političkog vrha koji je ad limine odbacio poruku priče, a Ćopića podvrgao nesmiljenom progonu. Priča je progovorila o istom sindromu raslojavanja jugoslavenskog društva o kojemu je, zasnovano na empirijskom materijalu, govorio potpunije i Božidar Jakšić dvadesetak godina poslije, a i on je bio sudski gonjen zbog toga članka i drugih sličnih tekstova.

³⁸³ U vezi s tom mistifikacijom kaže i ovo: »U širenju ovog oblika manipulacije došlo je do snažne sprege nacionalnih birokratija u republikama koje su inače najčešće bile sektaški orijentirane spram nacionalnog pitanja i srednjih, još nedovoljno čvrsto konstituisanih slojeva kojima je nacionalizam u različitim varijantama sve do kleronacionalizma istinska zastava. U toj sprezi posebno tamnu ulogu igraju pojedine nacionalistički orijentisane grupacije intelektualaca. Svoju pripadnost građanskim srednjim slojevima i službu društvenoj eliti te grupacije nigdje jasnije ne ispoljavaju nego u širenju ove mistifikacije« (str. 421).

U raslojavanju jugoslavenkog društva, postoji i generacijski aspekt. Možemo govoriti o barem četiri generacijske grupe od 1945. do 1990. i nesporno je da je prevrat 1990-ih godina bio radikalni razlaz s revolucionarnim djelom starih kadrova koji su dominirali i nakon 1945., čineći glavnina članstva Saveza komunista. Ustrajno držeći vodeće pozicije zanemarili su mehanizme kontinuiteta pa je došlo do erozije revolucionarnog potencijala. Postojala je stalna generacijska napetost u komunikaciji (tipičan slučaj su studentski nemiri 1968.). Nije se adekvatno kadrovski reagiralo na promjenu temeljnog produkcionog odnosa. Prekid kontinuiteta refleks je socijalnog raslojavanja jugoslavenkog društva nakon 1945. godine. Zainteresiranog čitaoca bih uputio na prilog Stipe Šuvara, »Naš komunistički pokret i nove generacije«, »Treći program Radio Beograda«, jesen 1972., str. 23-40, u kojemu se ukazuje na spomenute generacijske tenzije i uzroke koji su tome vodili.

O »nastupanju srednje klase« je u diskusiji na savjetovanju »Razvoj, dileme i perspektive Jugoslavenkog socijalizma«, održanom u Zagrebu 1988. godine³⁸⁴ govorio i Nikola Visković:

»Ako je, naime, stvarni povijesni zadatak komunističkih pokreta i komunističkih revolucija da izvrše ubrzani proces modernizacije industrijski i općenito građanski zaostalih društava iz kapitalističke periferije XX stoljeća, onda je posve tautološka istina da taj pokret i ta revolucija nemaju nikavih bitnih zadataka u razvijenom građanskom društvu, a da i u samoj kapitalističkoj periferiji njihova snaga i ugled opadaju srazmjerno njihovom uspjehu (ili pak evidentnom neuspjehu) u ostvarivanju njihova zadatka modernizacije! Ostvarujući svoje povijesne funkcije nasilne (državne) prvobitne akumulacije i industrijalizacije nerazvijenih društava, u kojima su (ne nužno, nego stjecajem »revolucionarne situacije«) komunisti došli na vlast, komunističke partije i komunističke revolucije postaju u tim društvima suvišni, bez socijalne osnove, i postupno se gase. Jasno je, to zastarijevanje i opadanje komunističkih partija ide još brže u situacijama kada razvoj potaknut revolucijom zapada u krizu ili kada komunističke partije nemaju snage za odstupanje od vlasti u jednom već dovoljno razvijenom društvu – što se događa danas, naročito po prvoj osnovi, u Jugoslaviji, i to prije svega u onim dijelovima Jugoslavije koji su stekli višu razinu materijalnog i društvenog razvoja. Zar nije onda posve prirodno da su brojnost i ugled Saveza komunista slabiji u Sloveniji nego u Makedoniji ili Kosovu?« (tom II, str. 343.).

Iz citiranih razmatranja o »jugoslavenskoj zbilji« vidi se da je ona bila silno socijalno diferencirana i s previranjima i konfrontacijama koje su mogle imati različite ishode: ili daljnje, dakako postepeno razvijanje »socijalističke alternative« ili »povratak nazad« u restauraciju kapitalističke ekonomske strukture i

³⁸⁴ Centar CK SKH za idejno-teorijski rad i Institut za historiju radničkog pokreta (organizatori skupa). Sva su izlaganja (referati i diskusije) objavljena u dvotomnoj publikaciji: »Razvoj, dileme i perspektive Jugoslavenkog socijalizma, tom I i II, Komunist – Centar za id.-teor. rad-IHRPH, Zagreb, 1989. Visković se osvrće na razloge opadanja ugleda Saveza komunista u razvijenijim sredinama Jugoslavije i objašnjenje za to nalazi u »paradigmi nerazvijenosti« i korelacijama što su s tim povezane (smatra je »jednom univerzalnom zakonitošću suvremenog svijeta... (a) nisu nikakva specifičnost današnje Jugoslavije.«) – teza što ju je opširnije razvio u svom referatu »(Ne)mogućnost političkog pluralizma u sadašnjem trenutku Jugoslavije«.

odgovarajućeg joj oblika društva. Raspad Jugoslavije je značio i napuštanje »socijalističke alternative« i »uspostavljanju kapitalističke ekonomske strukture« – i u tom smislu riječ je, da još jednom ponovim, o kontrarevoluciji, odnosno o »građanskoj revoluciji« u onom smislu o kojemu je govorio Milan Kangrga.

To je jasno naznačeno i u istupima ljudi koji su neposredno politički formulirali aspiracije srednje klase početkom 1990-ih. Uvijek su išle zajedno bombastične izjave o »slobodnom društvu«, »demokraciji«, »tržišnoj ekonomiji«, ali je tvrda proza prizemnog interesa ipak bila ono što je odlučujuće: zgrabiti imovinu (»privatizirati je«) i njeno funkcioniranje podvrći »privatnom interesu«. U tom smislu navodim reprezentativne stavove Vladimira Šeksa, izrečene u Saboru 22. 11. 1994. godine:

»Uvodno bih naznačio što je Hrvatska demokratska zajednica kao vladajuća stranka u pogledu pretvorbe društvenog vlasništva imala u svome programu, koji je pretočila i u zakon 1991. godine, te koji su bili strateški ciljevi koji su se željeli postići pretvorbom društvenog vlasništva. Temeljni i globalni cilj koji se želio postići jest da se gospodarska, politička, socijalna podloga socijalizma destruiira i zamjeni onom socijalnom i gospodarskom podlogom utemeljenom u hrvatskom Ustavu. Nije mogao opstojati višestranački i politički sustav utemeljen na prvim demokratskim izborima u Republici Hrvatskoj, a da istodobno ostane i društveno vlasništvo i samoupravljanje kao njegova komponenta. Dakle, da ostane socijalizam u cjelini društvenog temelja. To je bio ključni razlog, strateški ključni razlog da se prišlo pretvorbi društvenog vlasništva, jer je to značilo potpunu negaciju socijalizma, negaciju dosadašnjih, tadašnjih društvenih vrijednosti i temelja na kojima je počivalo socijalističko, komunističko društvo. Prema tome, trebalo je uspostaviti hrvatsku državu na temeljima koji su naznačeni u Ustavu, dakle da se socijalno-gospodarski, politički ustroj utemelji na načelima privatnog vlasništva, na slobodi poduzetništva i dakle na tim ključnim, temeljnim načelima hrvatskoga Ustava. Da bi se to oživotvorilo, moralo se provesti korjenito i temeljitu preobrazbu, pretvorbu i socijalnog društvenog temelja, dakle doživjeti potpunu negaciju i promjenom društvenog vlasništva i samoupravljanja.

Jasno da je posredni cilj pretvorbe društvenog vlasništva u druge oblike vlasništva, ako je društveno vlasništvo uopće vlasništvo, ali u klasične oblike vlasništva poglavito privatnog vlasništva, bilo da se postignu oni sekundarni ciljevi koje društvo slobodnog poduzetništva, privatne inicijative i privatnog poduzetništva sa sobom nosi, a to je od restrukturiranja do blagostanja. To su sekundarni, neizravni ciljevi, ali ovo je globalni, strateški cilj koji je ležao u političkoj filozofiji pristupa pretvorbi društvenog vlasništva i njegova pretvaranja u druge oblike vlasništva...

Dakle, je li trebalo ići u niz određenih ključnih, bitnih odluka koje su značile temeljiti raskid i sa socijalizmom i s komunizmom, koje su značile i raskid s Jugoslavijom, koje su značile osamostaljenje Hrvatske. Sve te odluke koje je donosio Hrvatski sabor, koje je donosila i hrvatska Vlada i Predsjednik, značile su i tegobe i žrtve, značile su i niz popratnih pojava i posljedica koje je osjećala cijela država i cijeli narod«³⁸⁵ (str. 800, 801).

³⁸⁵ »Pretvorba društvenog vlasništva«, u knjizi Vladimira Šeksa, »Temelji hrvatske državnosti«, priredio Pavo Barišić, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str. 800–816. U knjizi je cijelo poglavlje posvećeno toj tematici naslovljeno: »VII. Kriminal i pretvorba«. Ne bi trebalo na ovom naslovu (samom po sebi) »graditi« dalekosežne zaključke, ali nije tek puki slučaj da su te dvije riječi povezane kopulom »i«, da

Još je bio jasniji u izjavi: »Promjena vlasničkih odnosa, promjena cijelog jednog sustava i sve derivacije koje iz toga proističu, znači cijela jedna nova struktura društva, ne može se obaviti ni bezbolno, ni čisto. To je porod, ruke moraju biti i krvave i nečiste.«³⁸⁶

Očigledno, srž iznijetog stava je radikalna i beskompromisna isključivost jer se insistira na »...potpunoj negaciji dosadašnjih, tadašnjih društvenih vrijednosti i temelja...«. Je li išta korisnog i pozitivnog do tada bilo – to naravno ne ulazi u horizont »nove politike«. Stoga kategorične izjave: »...i sve derivacije koje iz toga proističu, znači cijela jedna nova struktura društva, ne može se obaviti ni bezbolno, ni čisto«, pripadaju toj »novoj politici«. Imajući na umu takav stav jasnom postaje već spomenuta konstanta dominantne (ili vladajuće) politike »u Hrvatskoj 1990-ih«: *potpuna negacija uključuje i derivacije koje iz toga proističu, a one će biti bolne i prljave*. Zločini koji su se dogodili (uništavanje, ubijanje i protjerivanje ljudi, jednostrano oduzimanje srpskom dijelu stanovništva političke pozicije konstitutivnog naroda, pljačka u svim oblicima, naročito pljačka narodne imovine, razvijanje predatorskog tipa kapitalizma, nezaposlenost, posvemašnja korupcija, uništavanje kulturnih dobara, spomenika i knjiga itd.) nisu dakle ekscesi, nešto što se događalo izvan kontrole vladajuće politike i stoga su svi ti zločini organski proistekli iz takve politike. Može li se stoga ta politika, inaugurirana 1990. i dosljedno nakon toga provedena, označiti ikako drugačije osim kao zločinačka? I može li onda biti iznenađujuće da su državni i pravosudni organi bili u funkciji takve politike, da se od samoga početka 1990-ih govori o nepostojanju »pravne države« i o silnim pritiscima »međunarodne zajednice« u vezi s tim?

je to slučajno »pobjeglo«. I k tome dodajem: je li moglo biti drugačije?! Čak je i »mudroj vidovitosti« Šeksa promakla ta simbioza, na što dobro upućuje naslov jednog njegovog javnog istupa: »Ni u snu se nismo nadali tolikom kriminalu« (str. 755–757). A u ovdje navedenom govoru vehementno je odbacivao upozorenja o kriminalu u pretvorbi!

Navedeni dio Šeksovog izlaganja u isto je vrijeme politički jasan i »ideološki« konfuzan. Može se »temeljito raskinuti s društvenim vlasništvom i samoupravljanjem« (jer je jedno i drugo postojalo barem formalno institucionalno i pravno kodificirano), ali je misterija kako se može »temeljito raskinuti« s nečim što nije postojalo, a u Jugoslaviji nismo imali ni »socijalizam«, a dakako još manje »komunizam«. Bila je to, stoga, samo jedna u nizu politikantskih floskula, na što je dobro ukazao Milan Kangrga u poglavlju »Boljševizam – socijalizam – komunizam« u knjizi: »Nacionalizam ili demokracija«, Razlog, Zagreb, 2002., str. 136–145.

³⁸⁶ Ovaj Šeksov navod nisam našao u citiranoj, njegovoj obimnoj knjizi, ali ga je registrirao »nestašni« »Feral Tribune«, a zatim je objavljen u knjizi umotvorina (izvorni citati, izreke, bez komentara): Borisa Dežulovića I Predraga Lucića, »Greatest shits. Antologija suvremene hrvatske gluposti«, Biblioteka »Feral Tribune«, Split, 1999., str. 155.

Kome, koliko i kako je bila »bolna« i »nečista« ta »promjena cijelog jednog sustava«, a za koga nije – to je stvarna historija Hrvatske 1990-ih, u čijem je središtu cinična, prostački formulirana i arogantna izjava, izrečena pritom u Saboru (dakle u tzv. predstavničkom i zakonodavnom tijelu(!): »Tko je jamio, jamio!, a da nije nitko tu izjavu kao sukus »pretvorbe i promjene vlasničkih odnosa« i »kriminala kome se ni u snu nismo nadali« podvrgao trenutnoj osudi, čak ni V. Šeks, valjda zato što je brutalnom iskrenošću sažela bit politike HDZ-a i jer ju je izrekla jedna od perjanica HDZ-a?!

A što se tiče razlikovanja »strateških ciljeva« (destruiranje društvenog vlasništva kao »socijalne podloge socijalizma«) od »sekundarnih ciljeva« (»rekonstruiranje do blagostanja koje društvo slobodnog poduzetništva, privatne inicijative i privatnog poduzetništva sa sobom nosi«) može se reći da je prvi strateški cilj (destruiranje) ostvaren, po razmjerima jedinstvenom pljačkom narodne imovine,³⁸⁷ jednim djelom »privatizacijom«, drugim dijelom uništenjem proizvodnje brojnih poduzeća, čime je zemlja deindustrijalizirana, a temeljni su resursi prešli u vlasništvo stranog kapitala (naročito banke). Drugi, sekundarni cilj je »rekonstruiranje do blagostanja«. Što je i kako »rekonstruirano« teško je reći, jer je upotrebljeni izraz neodređen; vjerojatno je samo u glavi V. Šeksa imao »jasan sadržaj«, ali nam ga nije iznio. »Blagostanje« je dakako postignuto

³⁸⁷ O tom obilježju tzv. tranzicije bilo je s raznih strana govoreno. Bilo je i otpora tome. U nastavku ću ukazati na tu pljačku kao važnu komponentu »privatizacije«, ali ovdje želim jednim primjerom skrenuti pažnju koliko je percepcija privatizacije kao bezobzime pljačke široko rasprostranjena. Ako i prihvatimo da o tome po »službenoj dužnosti« govore ljudi od struke (prvenstveno ekonomisti, pravnici, ali je primjerice i Milan Kangrga vrlo jasno na to ukazivao) i političari (naročito je o tome govorio Stipe Mesić u funkciji predsjednika Republike), ipak mora za svakoga tko proučava društvena kretanja biti posebno interesantno da i ljudi bez tzv. znanstvenih, političkih ili kakvih drugih pretenzija doživljavaju obavljanu privatizaciju u Hrvatskoj kao pljačku narodne imovine. Javna percepcija o privatizaciji kao pljački intenzivno je prisutna u hrvatskom društvu (vjerujem i u drugim dijelovima bivše Jugoslavije). Primjer koji na to ukazuje je ova izjava našeg poznatog karikaturiste Otta Reisingera: »Kapitalizam prije Drugoga svjetskog rata i današnji kapitalizam je nešto sasvim drugo. Onaj kapitalizam je ipak imao barem malo morala, kapitalisti su držali do svoga ugleda. A ovo danas je – katastrofa! Strava! Briga te naše tajkune što će se o njima govoriti, pisati, briga njih za to kako im radnici žive. Njima je samo jedno pred očima – novac! Takva pohlepa za novcem je postala bolesna. I još kad mi spomenu da su oni uspješni poduzetnici još iz doba privatizacije... To je strašno, prestrašno! Ta privatizacija je pljačka. Velika pljačka! Veliki Hrvati, pardon, veliki Hrvatine su opljačkali hrvatsku! A istrage oko toga su posebna priča. One krenu, a onda uglavnom dođu do neke točke i – stop. Bolje da dalje ne pričam...« (intervju vodio Milorad Bibić Mosor, »Slobodna Dalmacija« 17. 7. 2010.)

Naravno da ta pljačka narodne imovine nije bila sama sebi svrha. Ona je uspostavljala »red stvari« u kojemu će nova vlasnička klasa i motivi njena angažmana (profiti i zgrtanje bogatstva) imati prioritet. Ostvarenju tog prioriteta poslužiti će i država. Jedan od novijih, vrlo poučnih primjera jest i sukob javnosti i privatnog investitora oko Varšavske ulice u Zagrebu ljeta 2010. godine. Tim povodom iskazane su vrlo dispartne ocjene, a novinarka Đurđa Knežević o tome kaže u svom prilogu »Tomo, Tomislav, lopovi i vlast« (portal ZaMirZine, 16. 7. 2010.): »Nema više tako maloumnog građanina Hrvatske koji posve jasno ne vidi da je u igri (i to ne samo ovaj oko Varšavske ulice) cijeli sistem, ova nepodnošljiva vlast, njezini tvorci, bivši i trenutačni upravljači na vlasti, njezini sve manje partneri, a sve više gazde, to jest, lopovski nastali bogataši, tajkuni, ratni profiteri, a sada ugledni građevinari, trgovci i veletrgovci, vlasnici svega i svačega te dakako i njezina mutava i ne manje kvarna opozicija... No da su u igri jedan na jedan samo Tomo i Tomislav (Horvatinčić i Karamarko), ne bi ni trebalo tehničkih pomagala u vidu stotinjak pretorijanaca, desetak crnih (premda bijelo obojenih) marica, pustih željeznih ograda protiv demonstranata te užurbanost gotovo svih gradskih policijskih stanica oko prihvata uhapšenika. Nema više tako maloumnog građanina Hrvatske koji posve jasno ne vidi da je u igri (i to ne samo ovaj) cijeli sistem, ova nepodnošljiva vlast, njezini tvorci, bivši i trenutačni upravljači na vlasti, njezini sve manje partneri, a sve više gazde, to jest, lopovski nastali bogataši, tajkuni, ratni profiteri, a sada ugledni građevinari, trgovci i veletrgovci, vlasnici svega i svačega, njezina mutava i ne manje kvarna opozicija. Ni približno nema dovoljno Remetinaca u koje ulaze, ali i prilično brzo iz njih kao na traci izlaze naši najvažniji, najbogatiji, najbolji, najcjenjeniji građani. I osobito najveći Hrvati i katolici. Odavno su si oni, prema znamenitom naputku »Imamo Hrvatsku«, uzeli ovu zemlju, i još je samo pitanje do kada će se iz te posude imati što uzeti. A već je odavno sastrugano dno, pa se već snažno grabi unaprijed. Njima Hrvatska, ostalim građanima burza rada i dugovi za nekoliko sljedećih generacija.«

– za političku (politikantsku) elitu i za one koji su prigrabili narodnu imovinu, a kontrapunkt mu je golem broj nezaposlenih, nedostatan životni nivo većeg dijela stanovništva, brutalno »cijedenje radničkog znoja«, korupcionaško ponašanje itd. – sve je to podloga blagostanja, ali samo političke elite i skorojevićevskog kapitala. Umjesto produkcije, taj je kapital, kao ispostava stranog kapitala, razvijao špekulativne poslove, ponašao se poput klasičnog kompradorskog sloja polukolonijalnih i kolonijalnih zemalja. I to traje evo već punih dvadeset godina!

I govori Franje Tuđmana, predsjednika HDZ-a i države vrvili su sličnim tvrdnjama o »slobodnom tržištu« i »pluralitetu vlasničkih oblika«, tj o »privatizaciji i privatnom vlasništvu kao osloncu demokracije« i kao osnovi izgradnje Hrvatske kao zemlje »blagostanja i prosperiteta«, o izlasku Hrvatske iz »nenaravnog socijalističkog sistema« i o potrebi »duhovne obnove« jer smo stoljećima bili žrtve Hrvatima nesklonih sila, o tome da se hrvatski narod tek 1990. godine prenuo iz »viševjekovnog sna«, da su (od 1990. do 1992.) ostvareni »...ideali za kojima je hrvatski narod težio punih devet stoljeća... o kojima se nisu usudili sanjati, a kamoli ih propovijedati, svakojaki politički smušenjaci, šarlatani i prodane duše koji danas bezumno napadaju HDZ, usprkos nepobitnim činjenicama da su ti ideali postali zbiljnost prije svega djelom i umješnošću HDZ-a« (iz govora u povodu druge godišnjice prvog općeg Sabora HDZ-a, »Večernji list«, 24. 2. 1992., str.3).³⁸⁸

U »jugoslavenskoj zbilji« je do početka 1990-ih formirana kritična masa »prevratnih faktora«: razvoj »srednje klase« kao interesno homogene društvene snage, razvoj teritorijalnog, i s nacionalnim podudarnog sistema upravljanja, a na toj osnovi zatim »rastakanje« integrativne funkcije države, formiranje političke elite koja je pogodovala interesima srednje klase i zapravo u najvećoj mjeri postala njenim eksponentom.

Sporovi oko funkcije države u Jugoslaviji i sporovi oko nacionalnog pitanja bili su, i stalno su, predmet obimnih rasprava i sporova. Rasprava o raspadu Jugoslavije i posljedicama koje su s tim u vezi, moraju, dakako, te rasprave imati na umu.³⁸⁹ Ovdje se tom opširnomo materijom ne možemo baviti. Bilo mi

³⁸⁸ O »političkim smušenjacima, šarlatanima i prodanim dušama«, toliko omiljenim Tuđmanovim »poštalalicama«, nije potreban komentar... Ali je nevjerovatno da je »hrvatski narod« punih »devet stoljeća težio idealima«, a nije našao snage da ih ostvari i da ih je tek ekipa poznata kao HDZ uspjela ostvariti u samo dvije godine! Gdje li je našao uporište za tvrdnju da su još prije »devet stoljeća« na bilo koji način iskazani ili/i formulirani ideali što ih je HDZ uobličio u svom programu i u samo dvije godine ostvario? Ni riječi o tome da li je »hrvatski narod« svih tih devet stoljeća bio kompaktna masa ili je možda stanovništvo na području (ili teritoriju) današnje Hrvatske tokom tako dugog razdoblja bilo na neki način socijalno raslojeno, pa su u skladu s time možda postojali različiti interesi, različiti ideali, da su postojali i raznoliki konflikti (prisjetimo se samo Matije Ivanića i Gubeca, pa brutalne represije nad radnicima u Kraljevini). Ukratko, riječ je o mistifikacijama koje nikakav politički pragmatizam ne opravdava.

³⁸⁹ Literatura o raspadu funkcija države, tj. o »odumiranju države« uistinu je obimna. Navodim ovdje samo dio onoga što sam konzultirao. O »odumiranju države« najpotpunije je pisao Dejan Jović, »Jugoslavija.

je važno pokazati da je riječ o »tektonskom poremećaju ekonomske (i društvene) strukture« kao osnove koja omogućuje razumijevanje i navedenih sporova, ali i onoga što je slijedilo nakon prevrata 1990-ih u jugoslavenskim zemljama. Mislim da su citirani autori (Kangrga, Kuvačić, Popov, Jakšić, Rus, Visković) ukazali na bitne faktore koji su izražavali promjene ekonomske strukture, a te su promjene onaj odlučni posredni element koji je nužno vodio raspadu Jugoslavije i koji se najčešće percipirao kao »sukob republika«, tj. sukob nacionalnosti, kao »međunacionalni konflikt«. Jasno je iz toga da je reduciranje konflikata na tzv. »međunacionalne netrpeljivosti«, na tzv. »vjekovnu mržnju dva većinska naroda«, na tzv. »civilizacijsku razdjelnicu dva svijeta« (»istočnog«, »bizantinskog«, »pravoslavnog« i »zapadnog«, »latinskog«, »katoličkog«) sasvim manjkavo i da ne objašnjava fenomen »raspada Jugoslavije«.

Naročita zaoštrenost »nacionalnog pitanja« proizišla je ne samo iz njegove funkcije ideološkog sredstva homogenizacije (nacionalna »svoje« republike), kao dijela političke platforme srednje klase, nego i iz »bogatstva« nacionalističkog naslijeđa, naročito onoga iz vremena II. svjetskog rata, a isto tako i brojnosti nacionalizama (uz tzv. »republičke« nacionalizme treba im pribrojati još i muslimanski i albanski). Stoga ne iznenađuje da je nacionalizam trajno prisutna tema političkih debata (naročito inaugurirana na kongresu SKJ, 1968. godine), ali i istraživanja u području društvenih nauka, da zanemarim sada sporove na području jezikoslovlja, prvenstveno spor oko tzv. hrvatsko-srpskog/srpsko-hrvatskog jezika (i »Novosadskog dogovora« iz 1954. godine).

Ne čudi stoga da su rasprave i sporovi o »nacionalnom pitanju« vrlo brojni.³⁹⁰ Navodim tek dvije komponente nacionalizma:

Država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije« (1974–1990)«, Prometej, Zagreb, 2003. Vrlo važnom mi se čini i serija razgovora što su ih krajem 2001. i početkom 2002. godine vodili novinari radija »Slobodna Evropa« pod zbirnim naslovom »Svedoci raspada«. Objavljeno je ukupno sedamnaest razgovora (navodim imena novinara koji su razgovore vodili, abecednim redom prezimena) s akterima političkog života koji su imali izravan uvid u događanja i odluke političkih foruma s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog stoljeća: Dimitrije Boarov (dva) – s *Nandorom Majorom* i *Boškom Krunicem*; Sabina Čabaravdić (četiri) – s: *Biljanom Plavšić*, *Stjepanom Kljuićem*, *Nijazom Durakovićem*, *Mirom Lazovićem*; Omer Karabeg (četiri) – s *Milanom Kučanom*, *Stjepanom Mesićem*, *Kirom Gligorovim*, *Vasilom Tupurkovskim*; Branka Mihajlović (dva) – s *Borisavom Jovićem*, *Dragoslavom-Dražom Markovićem*; Nenad Pejić (dva) – s *Raifom Dizdarevićem*, *Bogićem Bogičevićem*; Tena Perišin (jedan) – sa *Stipom Šuvarom*; Dragan Štavljanin (jedan) – s *Milom Đukanovićem*. Tome treba dodati završni, osamnaesti razgovor, vodio ga je Omer Karabeg s tri historičara/povjesničara: *Latinkom Perović* (iz Srbije), *Ivom Bancem* (iz Hrvatske) i *Dubravkom Lovrenovićem* (iz Bosne i Hercegovine). Smatram ga vrlo važnim prilogom temi »raspada države«. Samo uzgred spominjem da nemamo na raspolaganju kompetentnu bibliografiju o »raspadu Jugoslavije«, a priloga je o tome sve više. Impozantan je prilog Nebojše Popova (ur.), »Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju«, »Republika«, Beograd, 1996. (drugo izdanje 2002.)

³⁹⁰ O nacionalnom pitanju kao faktoru konflikta u procesu raspada Jugoslavije postoji ogroman broj rasprava. Pobrojiti ću neke od onih što sam ih konzultirao: 1) Janko Pleterski, »Nacije Jugoslavija revolucija«, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1998.; 2) Srđan Vrcan, »Nacija Nacionalizam Moderna država. Između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija«, Golden

Prvo, nacionalizam 1990-ih u Jugoslaviji bio je historijski retrogradan jer nijedna nacija u SFR Jugoslaviji nije bila ugnjetavana u smislu u kojemu je »nacionalno ugnjetavanje« bilo poznato u historijskom razdoblju prije 1941. godine (ne samo u zajednici nastaloj 1918., nego i u državnim tvorevinama što su joj prethodile) pa stoga nije imalo uporište u »borbi za nacionalno oslobođenje« jer su sve nacije imale osigurane uvjete svoga identiteta.

Drugo, nacionalizam se pokazao kao pogodna ideološka kamuflaža političkih aspiracija srednje klase. Ali u toj funkciji, platforma sporova je opet neizravnana, teritorijalno-republička umjesto funkcionalna, kako je to formulirao Veljko Rus: raspored investicija, gradnja cesta i općenito komunikacija, ekonomske kompetencije republika, sporovi o fondu za nerazvijene, oštra razilaženja u pitanju o »ekonomskoj eksploataciji republika«, neslaganja oko »zajedničkih jezgri« školskih programa, potenciranje »jezične raznolikosti« ili purifikacije, dezintegracija velikih tehnoloških sistema (pošta, željeznica, elektroprivreda) itd. Tako »homogeniziran nacion« po prirodi stvari je sve ono što nije bilo njegov dio smatrao neprijateljskim, smetnjom – i nastojao ga je isključiti.³⁹¹

marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.; 3) Erik Hobsbaum, »Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost« (prevela Svetlana Nikolić), Filip Višnjić, Beograd, 1996.; 4) Ivo Banac, »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika« (preveo Josip Šentija), Globus, Zagreb, 1988. (to je prevod s engleskog izdanja: Cornell University Press, 1984.); 5) Ivo Banac, »Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima«, Durieux, Zagreb, 2001.; 6) Nikša Stančić, »Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću«, B.A.R.B.A.T, Zagreb, 2002.; 7) Drago Roksandić, »Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana«, Vjesnik (posebno izdanje), Zagreb, 1991.; 8) Rade Kalanj, »Modernizacija i identitet«, Politička kultura, Zagreb, 2008.; 9) Duško Sekulić (i sur.), »Sukobi i tolerancija. O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije«, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2004.; 10) Goran Babić (priredio), »Jugoslavija u Hrvatskoj«, Adeona – Stručna knjiga, Beograd, 2000.; 11) Gordana Đerić (ur.), »Intima javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film«, Edicija REČ – Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2008.; 12) Alija Hodžić, »Tragovi pored puta. Sociološki fragmenti o procesu modernizacije«, Institut za društvena istraživanja (IDIZ), Zagreb, 2008.; 13) Mojca Pajnik and Tonči Kuzmanić (ed's), »Nation-States and Xenofobias. In the Ruins of Former Yugoslavia«, Mirovni inštitut, Ljubljana, 2005.; 14) Tihomir Cipek i Josip Vrandečić, »Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji. Zbornik radova«, Alinea, Zagreb, 2007.; 15) Nikola Dugandžija, »Nacionalna zbilja i njezini prividi«, Durieux, Zagreb, 2010; 16) Dušan Čalić (ur.), »Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj«, 1 i 2, JAZU, Zagreb, 1988.

Mislim da je potrebno skrenuti pažnju čitaoca naročito na knjigu Janka Pleterskog zbog njenog pristupa, jer metodološki i sadržajno povezuje nacionalno pitanje s onim što je Otokar Keršovani naznačio kao »socijalno gibanje« na južnoslavenskom prostoru. Treba obratiti pažnju i na činjenicu da je njegova obimna studija zanemarena, pa čak nije ni spomenuta u nekim od navedenih radova koji se posebno bave razvojem nacionalnog pitanja na jugoslavenskom prostoru. U svakom slučaju, zbog pristupa istraživanju, ali i rezultatu, studija Pleterskog je nezaobilazno djelo ukoliko se nacionalno pitanje u Jugoslaviji želi sagledavati i razumjeti u svoj njegovoj složenosti i isprepletenosti sa evolucijom (i perturbacijama) društvenih odnosa u toj zemlji (tim zemljama). Vrlo je vrijedno što se u njoj nalaze i obimne primjedbe što su upućene autoru, a ukazuju na sporna tumačenja i zaključke.

³⁹¹ U razgovoru za radio »Slobodna Evropa« Ivo Banac, primjerice, izričito kaže: »Bilo je i drugih užasnih ratova, ali to ne umanjuje razornu djelatnost ovoga što se dogodilo na području bivše Jugoslavije. Mislim da je sve to bilo u funkciji stvaranja etnički homogenih država... Trebalo je stvoriti okolnosti koje će dovesti

Demagoško-mimikrijski zaogrnuti idejom teritorijalne homogenizacije i etatiziranog naciona, politička platforma »srednje klase« se sve zdušniji i sve masovnije »lijepila« za povijesne i ideološko-simboličke »relikte« ustaštva, za proustašku emigraciju i za klerikalnu građanštinu kao antisocijalističku alternativu, iz čega je proistjecala glavna operativna snaga hrvatskog političkog života 1990-ih.³⁹²

Politička opcija koja je 1990-ih postala dominantna i vladajuća snaga u Hrvatskoj, nije ničim pokazala da je shvatila, razumjela i uvažila, primjerice, činjenicu da je Hrvatska »prije svega, pluralna povijesna zajednica. Ona nije zadana, i proizvod je izuzetno zamršenog historijskog razvoja, na koji su utjecali raznovrsni čimbenici. Dok ovo ne shvatimo, ostat ćemo sputani grubim patvorinama hrvatske povijesti, koje bitne oznake naše države, pa i hrvatskog naroda, ne traže u povijesnoj slojevitosti, naglašenim regionalizmima i suprotnostima, nego u izmišljenoj beskonfliktnoj homogenosti« (Ivo Banac u: HHO, »Srbi u Hrvatskoj. Jučer, danas, sutra«, Zagreb, 1998., str. 13).

Društvenu situaciju u Jugoslaviji, a time i podlogu raspada Jugoslavije i napuštanja »socijalističke alternative« karakterizira *nastajanje i razvoj interesne pozicije srednje klase te formiranje, pozicioniranje i aspiriranje primjerene ideologije kojoj je nacionalizam temeljni oblik iskazivanja. A snagu prevratu daleko su proturječnosti u samom fundamentu ekonomske strukture koje su afirmaciju*

do etničkog razgraničenja, a to se moglo postići jedino krajnjom brutalnošću... Ponavljam, glavna karakteristika ovog rata je u tomu što je to bio rat za stvaranje etnički homogenih država« (vidjeti referencu u fusnoti 19). »Etnička homogenost« država u suvremenom je svijetu apsolutna besmislica, pogotovo ima li se na umu intenzivna migracija i, dakako, tzv. globalizacija. Za Jugoslaviju kao prostor intenzivne i historijski uvjetovane izmješanosti stanovništva različitih etničkih (narodnosnih) identiteta insistiranje na »etničkoj homogenosti« tu besmislicu pretvara u zločin. Ekstremni i planirani zločin nagovjestio je jasno F. Tuđman u svojoj knjizi »Bespuća povijesne zbiljnosti« (opravdavanje genocida jer vodi homogenizaciji stanovništva), zatim počinjući u javnim govorima uzvikom »Hrvati i Hrvatice« (kao da drugi ne postoje), nepoduzimanjem nikakvih mjera zaštite protiv progona građana srpske narodnosti (ne samo izbacivanje s posla, iz stanova, miniranja kuća, nego i ubijanja građana srpske narodnosti prije bilo kakvih oružanih konflikata), proglašavanje cijelog jednog korpusa hrvatskih građana »remetilačkim faktorom«. Ne može se dovoljno naglasiti koliko je negativnog i provokativnog političkog naboja i isključivosti bila jedna od prvih odluka nacionalističke politike – ukidanje pozicije srpskog dijela stanovništva kao konstitutivnog faktora hrvatske državnosti. Sve što se kasnije događalo bilo je tom odlukom (a njoj je prethodila intenzivna šovinistička retorika na predizbornim mitinzima i u novinama) u najvećoj mjeri prejudicirano.

³⁹² Nacionalizam je nadasve složena kategorija. Na to su dobro u svojim priložima ukazali Žarko Puhovski (»Rat – nastavak moralnosti drugim sredstvima«) i Slaven Ravlić (»Nacionalizam kao ideologija«) u knjizi: »Predrag Matvejević: književnost, kultura, angažman«, priredili Sanja Roić i Nenad Ivić, Prometej, Zagreb, 2003. Od svog nastanka u Francuskoj revoluciji doživljavao je »nacionalizam« raznolike metamorfoze, pa Ravlić s pravom napominje: »Nacionalizam se pokazao »kameleonskom ideologijom« (izraz Anthonyja Smitha) koja »boju« mijenja prema socijalnom kontekstu, oblikujući se u razne tipove« (str. 144, kurziv A. L.)

»socijalističke alternative« ograničavale. Riječ je o nivou razvijenosti produktivnih snaga koje nisu omogućavale radikalno prevladavanje bitnih elemenata kapitalističke reprodukcije. Produktivne snage su imale obilježja oba tipa kapitalizma dvadesetoga stoljeća o kojima govori Andrea Fumagalli: obilježja Taylor-Fordovog tipa kapitalizma i obilježja kapitalizma znanja, pri čemu je prvi tip vjerojatno bio dominantan.

S tim u vezi, oko nekoliko dilema vođene su burne debate, konfrontacije i razilaženja. Najviše se lomilo oko pitanja robne proizvodnje. U kojoj je mjeri robna proizvodnja kompatibilna s formuliranim socijalističkim intencijama? Može li se govoriti o socijalizmu uz postojanje robne proizvodnje? Kakve je prirode robna proizvodnja? Na kojim je vlasničkim osnovama robna proizvodnja? Mogu li se istovremeno ostvariti i formulirane socijalističke intencije i razmjerno uravnotežen privredni razvoj i rast produktivnosti društvenog rada? Kako osigurati racionalnu alokaciju resursa da bi se omogućio stabilan rast privrede i u isto vrijeme uravnotežiti narodnu privredu uz djelovanje zakona vrijednosti? Itd...

Robna proizvodnja se nije mogla »dokinuti« ili »preskočiti«, a dok je nje, ne može se govoriti o socijalizmu – može se govoriti jedino o »uzmicanju« kriterija robne proizvodnje pred drugim kriterijima donošenja odluke. Taj se proces mijenjanja kriterija odlučivanja zapaža i u kapitalističkim društvima, ne samo i ne prvenstveno na nivou firme (poznati problem ciljne funkcije firme, formuliran kao »pluralitet kriterija odlučivanja« umjesto jednog kriterija – profita), nego i na nivou cjeline procesa reprodukcije, što je postalo poznato kao »intervencija države u ekonomski proces«, posebno u područjima gdje se prilikom odlučivanja moraju uzimati u obzir drugačije konsideracije nego što je relacija trošak-profit, primjerice u izgradnji objekata infrastrukture, zdravstvenih i školskih objekata i njihova djelovanja, ustanova kulture, zaštite prirodne sredine, pa reguliranja distribucije stvorene vrijednosti itd. Jasno je da u društvu sa socijalističkom intencijom, za razliku od kapitalističkih društava, ovaj proces mijenjanja kriterija odlučivanja iskazuje koliko je napredovalo podruštvljavanje procesa reprodukcije društvenog života, a to podruštvljavanje mora biti svjesno podržavano. Višegodišnja debata o konceptu »ravnotežne cijene« (»dohodna cijena«, »specifična cijena proizvodnje«, »vrijednosna cijena«, »cijena proizvodnje«), samo je reflektirala nedoumice o načinu djelovanja zakona vrijednosti u »socijalističkoj ekonomiji«.

Odmah su s tim u vezi i sljedeća dva suštinska pitanja: priroda vlasništva i na njemu zasnovano pravo odlučivanja, kao i pitanje položaja radničke klase (kao radne snage i kao nosioca upravljanja, odnosno i kriterija kojim se u upravljanju rukovodi). Vlasništvo se u zemljama koje su izvele socijalističku političku revoluciju iskazalo kao naročito sporno pitanje. Poznato je da je početni politički zahvat u ekonomsku strukturu društva bio obilježen nacionalizacijom

(ekspropriacijom) i podržavljenjem proizvodnih snaga. Država se javlja kao vlasnik i pojavljuje se poznati problem etatizacije koji ima za posljedicu neefikasnu proizvodnju i naročito problem količine, asortimana i nedostatne distribucije roba potrebnih za zadovoljenje osnovnih životnih potreba stanovništva. U Jugoslaviji je u tome učinjen pokušaj istinskog preloma – s uvođenjem samoupravljanja formuliran je koncept društvenog vlasništva kao antiteza državnom vlasništvu. Nominalni naziv »društveno vlasništvo« označavalo je tek otvaranje procesa podruštvljavanja³⁹³ – procesa kome je predstojao dug put i koji se može

³⁹³ »Društveno vlasništvo« doživjelo je svakovrsne kritike, posebno zbog »nejasnoća u vezi s titularom«. Kao osobena kategorija pojavio se s »uvođenjem samoupravljanja« i na toj osnovi su tražena rješenja raspodjele, alokacije resursa itd. Po svom usmjerenju bio je negacija i privatnog, ali i državnog vlasništva, jer ni jedan od ta dva oblika ne omogućava samoupravljanje. Ne znam da li je potrebno podsjetiti da »društveno vlasništvo« nije bilo »politička izmišljotina«, nego pokušaj da se formulira alternativa do tada poznatim i dominantnim tipovima vlasništva koji nisu omogućavali »ekonomsku demokraciju«, tj. samoupravljanje. A suvremeni razvoj u kapitalističkim zemljama stihijski upućuje na nužnost podruštvljavanja. Na tome se temelji porasla uloga države s regulatornim funkcijama procesa reprodukcije, što uključuje i formulaciju ograničenja u djelovanju kapitala (ne samo s obzirom na zaštitu prirode, nego i nekontroliranog autonomnog djelovanja financijskog kapitala, a također i samovolje tzv. menadžerske elite...). To su, uz ostalo, korijeni krize suvremenog kapitalizma i pojačane borbe unutar kapitalističkih društava između zastupnika »slobodnog tržišta« i zastupnika »državne regulacije slobodnog tržišta«. Instrukтивно je o tome pogledati knjigu: Ian Bremmer, »End of the Free Market: Who Wins the War Between States and Corporations?«, Portfolio, New York, 2010.

Mislim da je korisno skrenuti pažnju čitaocu da je u »zanosu destrukcije društvenog vlasništva« Borislav Škegro, beskompromisni zastupnik privatizacije kao jedinog načina postizanja »efikasne ekonomije«, u svojstvu ministra i potpredsjednika Vlade na sjednici Sabora prosinca 1994. godine (»Izvešća Hrvatskoga Sabora«, broj 130, 7. 12. 1994.) iskazao podršku tom stavu, ali na sebi svojstven način (arogantan/bahat, koji je i inače krasio nosioce dominantne nacionalističke politike), izjavivši »...da i u pretvorbi i privatizaciji ima nepravilnosti, ali ni više ni manje negoli u trgovini kavom, cigaretama, pićem i drugim proizvodima« (str. 24). Bio je to dio odgovora na primjebe o manjkavostima »pretvorbe i privatizacije«, koja je dovela do bitnog smanjenja zaposlenosti od oko 30%, a zatim je u nastavku rasprave o konceptu i praksi »pretvorbe i privatizacije«, odgovorajući na primjedbu o različitosti stava što ga je zastupao 1990. odgovorio: »...stojim iza svake riječi i borim se da oživotvorim ono što sam pisao 1990. godine, kada to neke novine nisu htjele objaviti... Dodao je kako su nas isti oni koji danas govore kako se sporo privatizira, učili i »prali« nam mozak »kako je društveno vlasništvo najprogresivnije, najbolje od svih na svijetu« (str. 27). Tu izjavu treba promatrati dvojako: kao izraz odnosa prema profesorima koji su ga poučavali, kao i prema učenju (ili svladavanju) struke, ali i sa stanovišta rezultata što su »destrukcijom društvenog« i »inauguracijom privatnog« vlasništva ostvareni u dvadeset godina nakon prevrata 1990.-e godine. O »postignutim rezultatima« (»rekonstruiranje do blagostanja«, kako je to zvanično, u ime dominantne politike, formulirao V. Šeks) bit će riječ nešto kasnije. Ovdje samo kratka napomena o »učenju (svladavanju) struke«. Da je posegnuo tokom studiranja (ili kasnije) samo za knjigama E. Kardelja (»Proturječnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi«, izdanju iz 1976. godine) i Ivana Maksimovića (»Teorijske osnove društvene svojine«, izdanje iz 1975. godine) poučio bi se da nije bila riječ o »najboljem«, nego o historijski nužnom, tek rudimentarno započetom i vrlo proturječnom procesu podruštvljavanja. Taj problem podruštvljavanja nije, naravno, »pao s neba«, nego je uvjetovan suvremenim razvojem produktivnih snaga i potrebama društvene reprodukcije, pa je u krajnjoj konzekvenci i bilo uzrokom socijalnih revolucija XX stoljeća. Evo jednog od novijih odjeka nužnosti podruštvljavanja. U knjizi »Understanding Knowledge as a Commons. From Theory to Practice«, (ed's Charlotte Hess and Elinor Ostrom, The MIT Press, 2007.), u poglavlju knjige, naslovljenom »The Growth of the Commons paradigm«, David Bollier kaže i ovo: »Američka politička kultura nadasve je izraziti zastupnik »slobodnog tržišta«. Ona slavi jaku individuu, čovjeka uspjeha, ne i zajednicu. Možda zato što je Hladni rat bio usmjeren protiv komunizma i srodnog mu socijalizma, Amerikanci su skloni promatrati režime kolektivnog upravljanja kao moralno problematične i destruktivne za slobodu, barem apstraktno. S obzirom na to naslijeđe, otežanim se čini izazov tumačiti da je zajedničko mnogo rasprostranjenije nego što

označiti pragmatičkom parolom »izgradnje socijalizma«. Na toj osnovi tek je postepeno trebalo razvijati ekonomsku, pravnu i političku institucionalnu infrastrukturu kojoj bi temeljnim kriterijem bio interes radničke klase.

Dio kontroverzi vezanih uz »društveno vlasništvo« iskazivao se i kao razilaženje u tumačenju o tome da li je radna snaga roba u »socijalističkoj robnoj proizvodnji«. Nije to bio »skolastički spor«. Ostavimo li po strani ideološke pozicije, ovdje je riječ o dva međusobno povezana aspekta društvene proizvodnje. Prvo, je li uopće moguća robna proizvodnja unutar koje glavni njen faktor i stvaralac vrijednosti i sam ne bi ulazio u proces proizvodnje kao vrijednost? A zatim, drugo, tretman radne snage kao faktora »koji nije roba«, koji dakle nema vrijednost, nužno vodi arbitrarnom vrednovanju radne snage, tj. određivanju njene nadnice (ličnog/osobnog dohotka, plaće...)... a to je »vrednovanje« išlo kako na uštrb nadnice, tako i na što je moguće veće prisvajanje viška rada na temelju kojega se formirala, egzistirala i razvijala »srednja klasa«. Unutar toga treba promatrati velike napore oko formuliranja »raspodjele prema radu« (ekonomske jedinice, primjena sistema određivanja složenosti rada, »nagrađivanje po jedinici rada« itd.), ali i teorijska nastojanja (u nas i u svijetu) ekonomske nauke o formuliranju »teorije samoupravnog poduzeća«. Krajnji je rezultat u praksi bio da je i distribucija novostvorene vrijednosti izrazito bila deformirana (podcjenjena nadnica i upotreba viška vrijednosti pod dominantnim utjecajem kriterija »srednje klase«), što je za rezultat imalo brojne distorzije u procesu društvene reprodukcije.

uviđamo i da ono može biti visoko efikasan način stvaranja ekonomskog i socijalnog blagostanja. Upravo je to ono što ova knjiga nastoji pokazati i objasniti« (str. 27). Preveo sam pojam »commons« kao »zajedničko«, ali bi primjereno bilo reći i »društveno!« Uostalom, jedna od urednica ove knjige, Elinor Ostrom, dobila je Nobelovu nagradu za ekonomiju za istraživanja koja su ukazala da oblici društveno organiziranog i vođenog rada mogu biti efikasniji od privatno vođenog rada. Škegro je mogao barem pročitati članak Bogomila Ferfila (s Fakulteta za sociologiju i političke nauke u Ljubljani): »Profesor Maksimović – jedan od tvoraca kritičke teorije društvene svojine« (»Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, broj 5–6, 1991.) pa bi zapazio zaključak »...da je kritička teorija društvene svojine bila značajan doprinos riznici modela, opcija i strategija (potencijalno) efikasnih i humanih društveno-ekonomskih sistema«. U ovoj eri općeg napada kapitala na tzv. socijalnu državu (a ona je svojevrsni oblik procesa podružljavanja!) korisno je konzultirati kapitalni rad Petera H. Linderta, »Growing Public. Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century« Vol. 1 i 2, Cambridge University Press, 2004. Očito je, dakle, da tematika podružljavanja, pa slijedom toga i institucionalizacija »društvenog« (»commons«) u obliku društvenog vlasništva, nije nikakva politikantska izmišljotina, nego životna potreba suvremenog društva, ukoliko se želi razvijati na humanijim osnovama od onih što ga je iskazao kapitalizam. Očito je da Škegro kategoriju »društveno vlasništvo« ne smatra legitimnim elementom naučavanja političke ekonomije, a pritom ne navodi nijedan argument (stručne ili znanstvene naravi) za takav stav, osim ako »argumentom« ne uzmemo puku tvrdnju, niti navodi tko je to njemu »prao mozak« (izostavimo li da je arogantno uzeo pravo da govori i u ime drugih, ali ne navodi tko ga je za to ovlastio). Stoga navedenu izjavu Borislava Škegre treba promatrati i kao dio one »brutalnosti i nečistoće« koju je jasno iskazao V. Šeks. Naravno da je ona time i dio »hrvatskog folkloru pretvorbe i privatizacije«, a značajno joj je obilježje negiranje svega što je toj pretvorbi i privatizaciji prethodilo. Ne vjerujem da su B. Škegro i V. Šeks pažljivo čitali spise američke filozofkinje Ayn Rand, ali svakako su na njenoj »misaonoj poziciji«: kapitalizam je najbolje što je čovječanstvo »izmisliло« da bi čovjek bio slobodan i da bi se stvorilo blagostanje. Vidjeti: Ayn Rand, »Capitalism: the Unknown Ideal«, Centennial edition, A Signet Book, New York, 1970.

Jedan od izraza spomenutih nastojanja svakako je bio i koncept »udruženog rada«, pravno formuliran u Zakonu o udruženom radu i (dugo nastajućem) konceptu (i zakonu) o »minulom radu«. Naročito je debata o »minulom radu«, njegovo definiranje, a također i operacionalizacija, pokazala koliko je teško naći rješenje kojim bi se uspješno povezao dohodak svakog zaposlenog pojedinačno s poslovnim rezultatima, a istovremeno osigurala pokretljivost akumulacije za proširenu reprodukciju (često spominjani problem tzv. »grupno-vlasničkog ponašanja« i dezintegracije poduzeća). Nije nikakvo iznenađenje da su se u konfliktima tokom 1970-ih pojavili zahtjevi, kao i obrazloženja potrebe za uvođenjem »radničkog dioničarstva« (akcije, dionice).

Mislim da poznatu i vrlo intenzivnu kontroverzu o »tehnomenadžerstvu«, koja je godinama vođena (o pojavi samoj, tj. uzrocima pojave, sadržaju, proširenosti i kompatibilnosti sa samoupravljanjem) također treba promatrati kao izraz »nastupanja srednje klase«, odnosno kao svojevrsni refleks tzv. »managerial revolution« u suvremenom kapitalizmu.³⁹⁴

Naveo sam samo nekoliko spornih pitanja za koja se nije moglo naći »socijalističko rješenje« u onom smislu u kojem Karel Kosík govori o socijalističkoj revoluciji koja je morala »propasti zato što nije bila (dostatno) radikalna, nije išla na korijen ‚stvari‘«, tj. zato »jer se kreće *unutar* vladajuće paradigme«. Naravno da se tu nije radilo o namjernom ostajanju unutar »vladajuće paradigme« – to je bilo uvjetovano postojećim nivoom produktivnih snaga i iz tog formirane socijalne strukture, a (postepena) promjena »vladajuće paradigme« upravo i jest proces, koji je bitni sadržaj tzv. prelaznog perioda iz kapitalističkog u novi način proizvodnje. Politička vlast, socijalistička po svojim intencijama trebala je biti osnovna poluga tog procesa. A to je izostalo.³⁹⁵

Takva pitanja i dileme bila su razlogom što je niz tzv. reformi privrednog sistema bio neuspješan (počev od onih početka 1960-ih godina pa do najopsežnijeg pokušaja skraja 1980-ih godina), usprkos silnom angažiranju ekonomske struke i službene politike.

Tematika privrednih reformi (učestalosti, koncepata, rezultata, počev od čuvene Lenjinove Nove ekonomske politike iz 1921. godine) u tzv. socijalističkim ze-

³⁹⁴ Spominjem ovdje samo jednu, ali izrazito važnu, knjigu (iz obimnog broja radova koji su se bavili tom tematikom): Robin L. Marris, »The Economic Theory of »Managerial« Capitalism«, Macmillan, London, 1964. Nema potrebe ovdje navoditi koliko je menadžerstvo dominantna upravljačka snaga u suvremenom kapitalizmu. Možda će izgledati bizarnom jedna davna (iz samog početka 1960-ih godina) izjava svojevremeno tehničkog direktora jednoga brodogradilišta u Jugoslaviji: Kakav radnički savjet, dajte meni da odlučujem, svi ćete biti zadovoljni i još ćete me ljubiti u... Bio sam svjedokom te izjave i ona je točno izražavala aspiracije onog dijela »srednje klase u nastupanju« koja se označavala terminom »tehnomenadžerstvo«. O toj tematici u nas su pisali naročito Neca Jovanov, Josip Županov, Luka Marković, Stipe Šušvar.

³⁹⁵ Knjiga: Edvard Kardelj, »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, s kraja 1970-ih godina, važan je dokument o dilemama i mogućim rješenjima u vezi s politikom koja bi osigurala ostvarivanje »socijalističke alternative«.

mljama silno je obimna i ne možemo se na tome ovdje zadržavati. Bitna su obilježja svim tim »reformskim pokušajima« ipak zajednička – sve one reflektiraju dileme što sam ih malo prije naveo (državno ili društveno vlasništvo itd.), a odlučno im je obilježje bilo mogućnost i stvarnost realizacije tzv. »tržišne ekonomije«, ili »kriterija tržišnosti« (tj. uvažavanja »ekonomskih zakonitosti«) – obilježje izravno uvjetovano postojanjem i funkcioniranjem robne proizvodnje. S tim u vezi vrijedi ovdje navesti jednu ocjenu našeg poznatog sociologa Josipa Županova iz 1984., što ju je iznio i na spomenutom savjetovanju u Zagrebu 1988. godine³⁹⁶:

»Što se tiče gubljenja određenih monopola u privredi i društvu, za tim ne bi trebalo žaliti, jer se ni od kakva monopola ne može očekivati ništa dobro. Sve dok postoje monopoli, samoupravljanje će favoriti na sporednom kolosijeku. Ali mnogo je važnije sudbonosno pitanje: Kakav bi se to globalni sistem »prirodno« razvio iz uvođenja tržišne ekonomije kao integralnog sistema? Ne bi li to bio, kako Krleža veli u Cristobalu Colonu, »povratak u Kastilju novim putem«? Drugim riječima, ne bi li integralna reforma ugrozila osnovni socijalistički smjer razvoja društva?

Ako bi se razvoj prepustio »prirodnim tokovima«, osnovni bi smjer razvoja vjerojatno bio ugrožen. Ali, da izbjegnemo zabuni, tržišna se ekonomija kao integralni sistem nipošto ne može poistovjetiti s ekonomskim modelom laissez faire, koji je više ideal-tip u Weberovu smislu negoli čak i graničan slučaj u stvarnosti. Sve suvremene tržišne ekonomije mješoviti su ekonomski modeli (mixed economy). Prema tome, i uvođenje tržišne ekonomije pleno sensu u jednoj socijalističkoj zemlji bilo bi neki mješoviti tržišno-planski model. To znači da bi se morali ugraditi neki kolektivni, medijativni i zaštitni mehanizmi koji bi osiguravali osnovni socijalistički smjer razvoja. Koji su to mehanizmi i bi li bili dovoljni da se očuva osnovni smjer razvoja – na to neću odgovoriti naprosto zato što se to pitanje u nas uopće i ne postavlja« (str. 42).

Izraz »plansko-tržišna ekonomija« zaista je u svim ondašnjim socijalističkim zemljama bio glavnim pravcem traženja izlaza iz teškoća (neefikasnost, privredna neravnoteža...). I svagdje se s pitanjem o »uvođenju tržišta« postavljalo isto osnovno pitanje, što ga je Županov formulirao kao »ugrožavanje osnovnog socijalističkog smjera razvoja društva«. O »prirodnim tokovima« razvoja dobru je napomenu dao u svom prilogu »Zbožní výroba a plánovitost« (u kolektivnom radu čeških ekonomista o reformi privrednog sistema³⁹⁷) poznati češki ekonomist Čestmír Kožušník:

³⁹⁶ Josip Županov, »Krizi i reforma«, u citiranoj knjizi »Razvoj, dileme i perspektive Jugoslavenkog socijalizma«, tom II, str. 34–46. U »Postscriptu« 1988. on kaže kako je tekst svog priloga pisao 1984., ali da tok događanja u proteklom razdoblju od četiri godine nije doveo u pitanje ono na što je ukazivao. Dapače, kaže, usporedba razvoja u Kini i Jugoslaviji samo je potvrdila osnovne zaključke.

³⁹⁷ Karel Kouba (i kol.), »Úvahy o socialistické ekonomice«, Nakladatelství Svoboda, Praha, 1968. Časopis »Naše teme«, broj 3–4, 1988. objavio je njegovu opširnu studiju: »Čehoslovačka između dvije reforme 1968–1985«. I u toj studiji čitalac će naći mnoštvo opservacija dragocjenih za proučavanje dilema s kojima su se suočavali pokušaji »privrednih reformi« u socijalističkim zemljama. Ta je njegova studija bila odmah otisnuta i kao poseban separat, tj. kao knjiga. Htio bih spomenuti još i to, da je jedan od osobito vrijednih priloga razumijevanju privredne reforme u Čehoslovačkoj iz razdoblja 1967.–1968. knjiga: Otakar Turek, »Plan a trh«, Nakladatelství Svoboda, Praha, 1968.

»Što može a što ne može socijalistička revolucija promijeniti u polaznoj točki koju zatiče? Na to pitanje možemo sažeto odgovoriti ovako: može odstraniti kapitalistički oblik prisvajanja – to je njen stvarni sadržaj i smisao; ne može, međutim, odmah izmijeniti materijalnu osnovu proizvodnje koja je bila stvorena dosadašnjim razvojem, ne može izmijeniti dati stupanj razvoja proizvodnih snaga« (str. 79).

Sve socijalističke zemlje su se suočile s istim osnovnim bazičnim problemom: omogućuje li njihov dostignuti stupanj razvoja društvenu reprodukciju bez zakona vrijednosti, dakle, drugačiju od »robne razmjene« što bi onda stvaralo i drugačiju društvenu strukturu. Međutim, taj »epohalni problem«, nije bila jedina dilema s kojom su se suočavale socijalističke zemlje. Istovremeno su te zemlje bile suočene s procesom krize reprodukcije u svjetskim razmjerima koja je uključivala, naravno, i krizu političkih oblika odlučivanja, pa su društva »socijalističke alternative« morala nalaziti odgovore i na te izazove. Na tu stranu stvari dobro je ukazao Vojmir Franičević u svom prilogu za spomenuto savjetovanje u Zagrebu (o dilemama i perspektivi jugoslavenskog socijalizma)³⁹⁸:

»Procesi svjetske krize, označivši završetak jednog drugog perioda akumulacije kapitala, jasno su ukazali i na nemogućnost da se u dotad dominirajućim ekonomskim, tehnološkim, socijalnim i političkim okvirima iznađe trajnije rješenje za brojna pitanja i proturječja koja su silovito izbila na površinu. Suočivši Istok s iscrpljenošću etatičkog modela socijalističke reprodukcije, suočivši Zapad s iscrpljenošću modela reprodukcije u čijem središtu stoje krupne korporacije, masovni sindikati i država blagostanja, suočivši Jug s dramom zavisnosti i sve izraženijeg zaostajanja, suočivši Sjever s iscrpljenošću modela industrijske racionalnosti koju su mu priskrbili današnje bogatstvo, ali pod cijenu dramatičnog suočavanja s granicama globalnog i pojedinačnog eko-sistema na našoj planeti – kriza je na dnevni red postavila nužnost temeljitih restrukturacija. Ove za svoj predmet nemaju samo duboke ekonomsko-tehnološke promjene, već i institucionalne i političke, kako na nacionalnim razinama, tako i na svjetskoj« (str. 80).

Predrag Vranicki u obliku teza o »strateškim promašajima socijalizma« (str. 11–16 citirane knjige o »dilemama i perspektivi jugoslavenskog socijalizma«), smatra da socijalističke revolucije nisu uspjele radikalno dokinuti dominantnu građansku (kapitalističku) paradigmu i da su stoga nužno ostale unutar, tj. u horizontu te paradigme.

Zato se i dogodilo da su se sva tzv. »socijalistička društva« (ili zemlje »socijalističke alternative«) procesom tzv. tranzicije oblikovala po mjeri političkih snaga koje su se u tim društvima razvijale i postale glavnim osloncem promjena – po mjeri socijalnih i političkih aspiracija »srednje klase« (sitne buržoazije). Rezultat te tranzicije stoga i nije mogao biti drugačiji doli »grabežni«, ili »divlji« kapitalizam, kojemu su mafijaštvo, pljačka i parazitizam dominantna obilježja. U

³⁹⁸ Vojmir Franičević, »Izazovi restrukturacije: SKJ pred promjenama«, u već spomenutoj knjizi: »Razvoj, dileme i perspektive jugoslavenskog socijalizma«, Knjiga 2., str. 77–87. U tekstu što ga citiram, podvučeni termin »drugog perioda« bilo bi bolje zamijeniti terminom »dugog perioda«, jer je zaista razvoj o kojemu Franičević govori trajao gotovo stotinu godina (razdoblje monopola, završetak kolonijalnih osvajanja, revolucionarni pokušaji dokidanja kapitalizma, imperijalistički ratovi, ekonomske krize, dekolonijalizacija...)

tzv »razvijenom kapitalizmu« naročito je tzv. »financijska kriza« (jer je zapravo riječ o ekonomskoj krizi u cjelini) pokazala ograničenja realizaciji restrukturalizacije. Najviše do čega se (za sada, tokom 2010. godine) dospjelo jeste nastojanje da se ograniče (ne i ukinu) mogućnosti spekulativnog ponašanja krupnih finansijskih korporacija i enormne zarade njihovih rukovodećih ekipa. Dominantna (ali ne i vladajuća) socijalna snaga i u razvijenom kapitalizmu jeste »srednja klasa« (»srednji slojevi«): menadžerske skupine, golema birokracija, najveći dio represivnog aparata države. Naravno da svojom pozicijom u društvu moraju održavati i razvijati dostignutu ekonomsku razinu i kao uvjet svog opstanka. Ali, za održanje svoje socijalne pozicije sužavaju uvjete reprodukcije radne snage: nejednakošću u distribuciji novostvorene vrijednosti, stagnacijom nadnica uz ekstremno radno aktiviranje ženske radne snage da bi se zadržao raniji nivo prihoda domaćinstava, produljenjem radne aktivnosti (povećano radno vrijeme, pomicanje na više starosne dobi umirovljenja), komercijalizacijom obrazovanja, tzv. privatizacijom zdravstva itd. – ukratko postupcima koji bitno dokidaju kakva-takva dostignuća tzv. »socijalne države«. Na temelju porasle produktivne snage društva (i produktivnosti društvenog rada) moralo bi se ići u suprotnom pravcu od opisanog da bi se otvorili procesi prevladavanja alijenacije kao jednog od najsnažnijih izraza krize suvremenih društava.

Iz sveg navedenog jasno je da se u Jugoslaviji formirala kritička misao o »historijskom trenutku« i o dilemama. Iz svega je proizlazilo da je restauracija kapitalističkih produkcionih odnosa moguća, uz pretpostavku oblikovanja produkcionih odnosa primjerenih obilježjima srednjih slojeva koji će biti njihov socijalni oslonac.

Proučavajući mogućnosti ekonomske politike u ostvarivanju »socijalističke alternative« u Jugoslaviji, a s tim u vezi i »reformaska nastojanja socijalističkih zemalja«, naročito ona u Čehoslovačkoj, i sam sam zapažao mogućnost *restauracije* (termin B. Horvata) kapitalističkih produkcionih odnosa, ali sam smatrao da ta restauracija ne može biti moderna, na nivou dostignutih standarda ekonomski razvijenijih društava, jer su nosioci težnje za restauracijom bili oni slojevi društva koji su svojim socijalnim položajem i tom položaju primjerenoj ideologiji bili sitnoburžoaski, u suvremenom značenju tog pojma (a to znači u velikoj mjeri, iako ne isključivo, sastavljenoj od sloja sklonog parazitizmu i klijentelizmu). Tu sam tezu iznio u svom saopćenju »O proturječjima suvremenog socijalizma i shvaćanju prelaznog perioda« krajem 1983. godine.³⁹⁹

»Nema potrebe navoditi argumente da kriteriji i oblici odlučivanja moraju izražavati dominaciju interesa proizvođača, jer je samo njihovom realizacijom moguća socijalistička preobrazba. Naravno, a to proizlazi iz onoga što sam u vezi s robnom proizvodnjom naveo,

³⁹⁹ »Marks i socijalizam. Proturječja i perspektive«, Zbornik radova VIII naučnog skupa »Marks i savremenost« (Novi Sad 8.–10. 12. 1983.), Knjiga X, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1988.

ni »interesi proizvođača« ne mogu se uzimati kao homogena kategorija, ili kao nešto što ne podliježe promjenama. Naprotiv. Međutim, treba odvojiti stalno analitičko raščlanjivanje tih interesa (sa posljedicama koje mora imati na oblikovanje odlučivanja) od razlikovanja tih interesa, od interesa koji mogu usporavati ili otežavati, pa čak i onemogućiti socijalističku preobrazbu. Jugoslovenska situacija pokazuje u nizu godina koliko je otežana realizacija interesa proizvođača, a to i jeste naša bitna proturječnost. Mislim da u datoj situaciji nije u Jugoslaviji moguća restauracija građanskog ekonomskog odnosa u obliku kakav, kao dominantan, susrećemo u razvijenim kapitalističkim društvima, ali je po socijalističku preobrazbu u nas utoliko opasniji oblik kojega možemo označiti sitnoburžoaskim, za koji se mora reći da je realno moguć i da je u nas u ekspanziji (danas su popularne rasprave u nas o tzv. rentijerstvu, razvlačenju društvenog vlasništva, parazitizmu dijela neproizvodnog stanovništva, pa čak i proizvodnog, itd.). U toj situaciji kriteriji i oblici odlučivanja nisu u nas uvijek u funkciji socijalističke preobrazbe, pa posljedica toga mora biti njeno usporavanje (u privrednom i društvenom smislu). Sa stanovišta odredbe etapa preobrazbe i razumijevanja proturječja prelaznog perioda u našem društvu bilo bi važno utvrditi razloge za ovakav tok razvoja, a osobito njegove dimenzije i izglede« (str. 250).

Na savjetovanju o krizi jugoslavenskog društva, održanom u Beogradu siječnja 1988. godine⁴⁰⁰, Jovica Trkulja u svom prilogu »Iskušenja krize marksizma i samoupravljanje« razmatra moguća rješenja krize jugoslavenskog društva i konstatira da iz mnoštva diskutiranih modela za »...prva tri modela (etatistički, militaristički i građanski), iako postoje realne pretpostavke za njihovu inauguraciju u jugoslovenskom društvu, smatramo da oni ne predstavljaju istinsku civilizacijsku alternativu, jer sužavaju mogućnost stvarne emancipacije i u krajnjoj liniji vode istorijskoj involuciji«.

Argumentirajući svoj stav o neprihvatljivosti bilo kojeg od tri navedena modela, kao mogućih rješenja za krizu jugoslavenskog društva, on za treći od njih (građanski) kaže:

»Sve je veći broj zagovornika izgradnje građanskog modela političkog i pravnog sistema kao alternative u jugoslovenskom društvu. Oni su fascinirani dosta velikim emancipatorskim i civilizacijskim tekovinama građanskog društva u koje su ugrađeni najznačajniji rezultati revolucionarne borbe proleterskih klasa. Tu oni naslućuju mogućnosti tzv. radikalne demokratije – istorijskog susreta ovih tekovina građanskog društva i autonomnih emancipatorskih inicijativa samoupravljanja. Međutim, oni previđaju da taj »istorijski susret« na pozornici jugoslovenskog društva bi nužno imao mračnu, krvavu scenografiju. Jer, restauracijom građanskog društva u veoma proturečnom i po više osnova podeljenom (nacionalno, verski, ekonomski, istorijski, kulturno itd.) jugoslovenskom društvu malo je verovatno da bi se taj model realizovao kao demokratski, zapadnoevropskog tipa. Naime, svi su izgledi da bi se taj model realizovao kao autoritarni koji bi u krajnjoj konsekvenci, s obzirom na vojno-strategijske interese velikih sila na Balkanu, vodio stvaranju separatnih, međusobno suprotstavljenih državnica i (ili) novom »balkanskom Libanu« (str. 31, 32).

⁴⁰⁰ Dobrica Vulić (ur.), »Marksizam i kriza u jugoslovenskom društvu«, Zbornik radova s naučnog skupa, CMU, Beograd, 1988.

Raspad Jugoslavije je označio radikalno napuštanje »socijalističke alternative« i restauraciju kapitalističkog produkcionog odnosa. Na zatečenoj socijalnoj i materijalnoj infrastrukturi društva ta se restauracija mogla ostvariti (ostvarivati) samo kao veoma zaoštreni socijalni konflikt na svim linijama društvenih konfrontacija koje su se na manje ili više jasan, otvoren i intenzivan način iskazivale tokom postojanja socijalističke Jugoslavije, a naročito posljednjih dvadesetak godina njena postojanja. Nakon spektakularne i euforijom »natopljene« destrukcije naravno da su se segmentirani djelovi, do tada jedinstvenog jugoslavenkog društva, a sada posebne države, morali vratiti »prozi svakodnevnog života«: proizvodnji i radu. Ali je ta »proza svakodnevnog života« restauracijom kapitalističkog načina proizvodnje značila klasično raslojavanje društva na vlasnike sredstava za proizvodnju i proletarizirani dio društva, »armiju rada« u službi kapitala, tj. vlasnika sredstava za proizvodnju, a uz njih i državu (politički i pravni poredak, represivni aparat) koja će biti u funkciji najprije formiranja vlasnika sredstava za proizvodnju (kapitalista), a zatim održanja i zaštite tog načina proizvodnje. Formiranje klase vlasnika, tj. kapitalista nije moglo ići drugačije nego pljačkom narodne imovine⁴⁰¹ – nijedan od novonastalih kapitalista (»poduzetnika«) nije mogao doći do imovine klasičnom kapitalističkom akumulacijom kapitala, pa je politički režim (država, dakle sila), nastao raspadom Jugoslavije, bio ona poluga koja je omogućila da se procesom »pretvorbe društvenog vlasništva«, razvikanom privatizacijom (koja će »donijeti blagostanje«, »povećati efikasnost privređivanja«) postojeće produktivne snage prenesu pojedincima-vlasnicima. Logična je posljedica tog procesa bilo isključivanje (razvlaštenje) goleme većine članova društva koji su u nekoliko uzastopnih generacija svojim trudom i odricanjima te produktivne snage stvarali i stvorili.⁴⁰²

⁴⁰¹ Kakve je oblike »stvaranje kapitala« poprimalo tokom historije nije teorijsko, nego empirijsko pitanje. »Prvobitna akumulacija kapitala« klasičan je opis, poznavanje kojega zahvaljujemo Marks-u. Ali je i američka historija puna primjera kako su »baroni kapitala« (naročito u XVIII i XIX stoljeću) nastajali, često koristeći gangsterske postupke u prisvajanju bogatstava. To »herojsko razdoblje« američke ekonomske (i socijalne) historije vrlo upečatljivo je prikazano u knjizi: Howard Zinn, »A People's History of the United States. 1492 – Present«, HarperCollins Publisher, New York, 2005. Knjiga je od 1980. (prvog izdanja) bila štampana još šest puta. A iskreno i strasno ispisanoj knjizi sjećanja rođenog Splitsanina, koji je nakon 1945. godine morao nevoljko napustiti rodni kraj, dugujemo jedan važan uvid u prvotno (još za venecijansko-austrijskog vakt borbe s hajducima) zasnivanje bogatstva jedne od najbogatijih familija u Dalmaciji do 1945. godine: Enzo Bettiza, »Egzil«, Marjan Tisak, Split, 2004. (vidjeti naročito poglavlje »Obitelj«)

⁴⁰² Kakve je karikaturalne obrise i oblike taj »proces privatizacije« poprimio tek se mora opisati. Najviše i najpotpunije je znanju o toj beskrupuloznoj pljački narodne imovine doprinio Darko Petričić dvjema svojim knjigama (spomenute ovdje u fusnoti 23) u kojima opisuje i analizira proces privatizacije. U knjizi Gordana Družića, »Križa hrvatskoga gospodarstva i ekonomska politika«, Golden Marketing, Zagreb, 2001. čitalac će naročito u poglavlju »Proces pretvorbe i privatizacije« naći vrlo jasne formulacije o »pljački i devastaciji hrvatskoga gospodarstva« u tom procesu (str. 45–63). Često spominjana izreka o »200 obitelji«, koje će

Nova vlasnička struktura je u društvenoj podjeli rada i u procesu reprodukcije najvećim dijelom bila usmjerena na brzo bogaćenje (»nadoknaditi propušteno«, »ono« što je »komunizam onemogućavao«), na špekulacije, a ne na razvijanje materijalne proizvodnje kao jedine osnove društvenog napretka. To je bitno obilježje sitne buržoazije u vremenu društvenih previranja, posebno njenog »snalažljivog« i krajnje beskrupuloznog dijela.

»Srednja klasa« se morala u tom procesu suočiti s diferencijacijom, najveći dio te klase ili sloja morao je biti sveden na proleterizirani dio društva i dijeliti sudbinu s dotadašnjom klasičnom radnom snagom (»šljakerima« u popularnom izričaju), a jednom je dijelu uspjelo izboriti se za klijentelističku poziciju (kao masovne, ali prije svega vrlo agresivne bukačke i izborne snage u službi dominantne politike), tj. za poziciju parazitiranja, odnosno za poziciju korumpirane klijentele. Išlo je to vrlo teško, uz brojne otpore i nezadovoljstva, jer su početne aspiracije »srednje klase« bile drugačije. Odgovor politike je bio munjevit. Da bi sebi osigurala »demokratsku« podršku, jednom dijelu srednjih slojeva i taloga društva pružena je najprije mogućnost izravnog pljačkanja »neprijatelja hrvatske države«, a zatim i klijentelističku poziciju (nezaslužene mirovine i privilegirane participacije u društvu). Slijede enormna zapošljavanja u državnom aparatu i paradržavnim ustanovama, enormni porast represivnih sektora društva (vojska, policija, tajne službe...), toleriranje mafijaškog ponašanja i posvemašnje korupcije – ukratko, iscrpljivanje do tada stvorenih materijalnih resursa društva. Ali je takav rasipnički i grabežni stampedo morao naići na granice u raspoloživim resursima koji su razmjerno brzo iscrpljeni pa se pribjeglo ustrajnom zaduživanju zemlje da bi se uspostavljena konstelacija mogla reproducirati.

Sve što je do sada rečeno jasno pokazuje zasnovanost teze *da je fundamentalni*

biti novi vlasnici i »kvasac« privrednog razvoja Hrvatske, predmet je osporavanja – kada i gdje ju je Frano Tuđman izgovorio? Izrečena tako ili nekako slično, ili pak samo »popularno prisutna« i »pripisana vrhovniku«, zapravo izražava bit procesa privatizacije kakav imamo (pljačkom inaugurirano socijalno raslojavanje i izdvajanje uskog kruga »kapitalista« kao nosilaca ekonomskog razvitka) i stoga nije bitna njena doslovna formulacija. Svaki je kapital, kad se jednom, bilo kako, formirao i počeo djelovati, u daljem svom djelovanju i razvoju rezultat pljačke (viška rada), ali je nastanak kapitala u Hrvatskoj rezultat postupka koji se označava kao »drumska pljačka«, kao beskrupulozno otimanje od dotadašnjih vlasnika. Obimno istraživanje o procesu privatizacije u Hrvatskoj do 1999. godine (urednici Drago Čengić i Ivan Rogić), »Privatizacija i javnost«, Institut društvenih znanosti »Ivan Pilar«, Zagreb, 1999.) ukazalo je na bitne manjkavosti privatizacije u Hrvatskoj prema brojnim kriterijima i u usporedbi s nekoliko drugih »tranzicijskih zemalja« (Nevenka Čučković, »Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije«, str. 11–46), a naročito je važno istraživanje o negativnoj percepciji što ju je o procesu privatizacije u Hrvatskoj iskazala javnost (Aleksandar Štulhofer, »Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996–1998: Povratak u bolju budućnost?«, str. 87–114). Primjerom takve negativne percepcije možemo smatrati i s ogorčenjem pisanu knjigu: Saša Radović, »Tko je jamio, jamio! Put u bespuće hrvatske stvarnosti«, Poslovna savjetovanja Dragun d.o.o., Udbina/Zagreb, 2008. Radović daje i ovakvu ocjenu: »Najveća hrvatska sramota od stoljeća sedmog do danas, dva su zakona: rasni zakon objavljen u Narodnim novinama 4. lipnja 1941. godine s punim tekstom »Zakonske odredbe o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda«, i spomenuti zakon o pretvorbi« (misli na Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, Narodne novine 19/91, napomena A. L.) »sa svim izmjenama i dopunama od 1991. do 2003. godine« (str. 26 i 27).

razlog (uzrok) raspada Jugoslavije socijalni konflikt vezan uz ekonomsku strukturu društva. A iz toga nužno proizlazi zaključak da je ovaj socijalni konflikt svojim sadržajem bio građanski rat⁴⁰³, da mu je bitno obilježje ili oblik bila kontrarevolucija (spram revolucije pokrenute NOB-om), a svrha i cilj restauracija kapitalističke ekonomske strukture. Sve ostalo (fraze o demokraciji, nacionalnom oslobođenju, ostvarivanju vjekovnog sna itd.) bilo je u funkciji realizacije tog osnovnog cilja.

S prevratom 1990./1991. godine započinje, dakle, ostvarivanje glavnog cilja – dokidanja društvenog vlasništva najprije podržavljenjem, a zatim preko institucije H(rvatskog) F(onda) za P(riyatizaciju) redistribucijom podržavljenog društvenog vlasništva privatnicima.

Privatizacija⁴⁰⁴ je, dakako, bila (i ostala) temeljna komponenta pretvorbe. Ali je odmah postala predmetom konfrontacija s raznih strana. Stručna ekonomska nastojanja za usmjeravanjem »privatizacijskog procesa« nisu se podudarala s težnjama »političke elite« za ubrzanim stvaranjem »poduzetničkog sloja«, koji bi bio okosnica »demokratskog režima«. Iz tih konfrontacija proizišao je specifični »hrvatski model privatizacije«, koji je i nakon dvadeset godina od nastajanja i ostvarivanja predmet sporenja – a najčešća atribucija je da je načinom izvođenja i rezultatima to bila »besprimjerna pljačka narodne imovine«.⁴⁰⁵

Branko Horvat je 2001. godine provedenu privatizaciju ocjenio kao prevaru građana, navodeći i obrazlažući pet obilježja (ili načina) te prevare. Spominjem samo jednu od njih, redoslijedom četvrtu:

»Nakon što je država prigrabila sav društveni kapital, počela ga je na razne načine dijeliti svojim pristašama. Tako je nastao proces tajkunizacije. Pojedinci su za nekoliko mjeseci stjecali bogatstva – na račun drugih građana – koja časni građani ne mogu steći ni za cijeloga života. Po prirodi stvari – a to se znalo unaprijed, kao što se i danas zna što će se dogoditi s tekućim »reformama« – proces je bio praćen raznim malverzacijama koje i danas u potpunosti zapošljavaju sudove. I tu se, dakle, radi o *četvrtoj prijevartu*.«

⁴⁰³ O spornom pitanju »građanski ili domovinski rat« bit će još riječ u tekstu što slijedi. S tim u vezi je i pitanje utjecaja ratnih događanja na privredni razvoj zemlje, u prvom redu kvantificiranja »ratnih šteta«. Time se ovdje ne možemo baviti, jer nije odlučno za prirodu prevrata. Informacije se mogu naći u već citiranom radu: Gordan Družić, »Križa hrvatskoga gospodarstva i ekonomska politika«, Golden Marketing, Zagreb, 2001. (na str. 35–45). Također u: Jakov Sirotković, »Makroekonomska struktura hrvatskog gospodarstva. Razvojne mogućnosti i ograničenja«, HAZU, Zagreb, 2000. (na str. 37–44).

⁴⁰⁴ Termin ili pojam »privatizacija« koristi se trajno kao temeljna, ali i opća odredba »procesa tranzicije« ili »procesa pretvorbe« ili »stvaranja slobodnog tržišta« ili »temelja demokracije«..., ali nema detaljnijih rasprava o sadržaju te odredbe ili pojma, i, što je naročito važno, njegove historijske evolucije, o odnosu »javnog« i »privatnog«.

⁴⁰⁵ Za potpuniju informaciju upućujem čitaoca, osim na izvore što sam ih naveo u fusnoti 54), još i na studiju Ekonomskog instituta Zagreb: S. Zdunić, Z. Baletić i J. Bendeković (red.) i sur., »Privatizacija u politici gospodarskog razvoja. Prilog raspravi nacrtu Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća«, Zagreb, ožujak, 1991. Uz to bi bilo nužno pogledati i rasprave o promjeni vlasničkih odnosa i privatizaciji u Saboru. Spominjem ovdje kao izvor informacija »Izvjješća Hrvatskoga Sabora« u kojima su prikazane rasprave o temi: Pretvorba – Privatizacija – Novi vlasnički odnosi. To su naročito ovi brojevi: 18, 31 i 35 – iz 1991. godine; 60 i 63 – iz 1992. godine; 90, 96 i 107 – iz 1993. godine; 130 – iz 1994. godine.

Negativnu ocjenu procesa tzv. privatizacije naći ćemo i u drugim radovima, a takvu percepciju građana obrazložio je A. Štulhofer u istraživanju što sam ga citirao ranije.

Dodajem ovdje još samo i vrlo jasnu ocjenu »prirode privatizacije« u Hrvatskoj 1990-ih Vojmira Franičevića iz njegova rada »Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj« (»Politička misao«, broj 1, 2002.): »Brojni kritičari upozorili su na ponovnu etatizaciju umjesto privatizacije i denacionalizacije kao najveću slabost modela »transformacije vlasništva« iz 1991. (usp., primjerice, Rohatinski/Vojnić 1996. i 1997.). Međutim, to je bio strateški odabir: zadržati čvrstu kontrolu nad nacionalnim resursima i izborom budućih vlasnika i menadžera. Privatizacija se nadasve prakticirala kao hijerarhijski proces socijalnog inženjeringa, obilježen uskom uzajamnom povezanošću i prožimanjem između prilično malobrojnih skupina nove nacionalne gospodarske i političke elite.« Takav je »strateški odabir« iznjedrio tip »ortačkog kapitalizma«, kako ga je Franičević nazvao:

»Kada smo za hrvatsko iskustvo uporabili sintagmu OK, htjeli smo naglasiti njegovu sustavnu i endemičnu narav (Bičanić/Franičević, 2000.). On je srž političko ekonomskog modela nastalog devedesetih godina, a ujedno je i bit njegove krize. Smatram da je OK u Hrvatskoj prvenstveno rezultat političkih/institucionalnih odabira, koji su nastali u specifičnom kontekstu prilika i tradicije.«⁴⁰⁶

A kakav je bio (i kakav je) rezultat uspostavljanja kapitalističkog načina proizvodnje u proteklih dvadesetak godina u Hrvatskoj? Kakva je je bilanca?

⁴⁰⁶ Branko Horvat, »Privatizacija ili pet prijevara«, u njegovoj knjizi: »Kakvu državu imamo, a kakvu državu trebamo?«, Prometej, Zagreb, 2004. (str. 54–57). V. Veselica i D. Vojnić u obimnom prilogu »Quo vadis Croatia. Od »Hrvatskog glavnica« do »Globalizacije i Nove ekonomije«, pripremljenog za savjetovanje ekonomista krajem 2008., tvrde: »Podržavljanje društvenog vlasništva predstavljalo je plodnu osnovu za najrazličitije deformacije. Te su deformacije zahvatile i područje ukupne politike i područje ekonomske politike i područje morala i sve drugo s time povezano. Uslijedila je tajkunska privatizacija praćena deindustrijalizacijom i velikim smanjenjem proizvodnje i zaposlenosti. Pod utjecajem raznih monopola i oligopola pojavile su se masovna korupcija, organizirani kriminal i mafiokracija. Pomaknula su se sva uobičajena mjerila vrijednosti, a osobito ona koja se odnose na vrednovanje rada i stvaralaštva. Moralne vrijednosti i moralna promišljanja i kriteriji postupno su težili nuli.« (vidjeti u časopisu »Ekonomska prelička«, broj 12, 2008., str. 766). O »...suočavanju s tegobnom »moralnom ekonomijom« hrvatske tranzicije u kojoj »pobjednici« (pa i kriminalne reputacije) kao da su »uzeli sve« (da parafraziramo sintagmu »društva pobjednika«, Franka i Cooka 1995), a ne snose gotovo ništa.«, a u vezi s pitanjem »...sigurnosti rada i zaposlenih, dostojanstva rada, s jedne, a fleksibilnosti tržišta rada i konkurentnosti poduzeća i zaposlenih, s druge strane...«, Franičević govori i u knjizi: Vojmir Franičević i Vlado Puljiz (ur.) i sur., »Rad u Hrvatskoj: pred izazovima budućnosti?«, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., str. 362. Uz sintagmu »ortački kapitalizam« dodao bih: ortaštvo, ortakluk dio je kapitalističke privredne prakse i trgovačkog prava, ali je isto tako ortaštvo bitno obilježje i organiziranog kriminala. Mislim da je »hrvatski ortački kapitalizam« poprimio bitna obilježja organiziranog kriminala, pa ga u tom smislu treba i ocjenjivati. Sve što sam do sada naveo na to upućuje.

Navest ću tek nekoliko naznaka tih rezultata, ili te bilance, da bi se vidjelo u kojoj je mjeri »skorojevička buržoazija« u Hrvatskoj devastirala do tada postignute rezultate materijalnog razvoja društva i koliki su troškovi uspostavljanja »nove«, tj. kapitalističke ekonomske strukture (»nove« paradigme ekonomskog/društvenog razvoja). Sastavnim dijelom toga procesa su i »duhovne manifestacije« u društvu, tj. njegova »nadgradnja«, o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju.

Prvo i osnovno je nagli i rapidni pad BDP-a i sektora materijalne proizvodnje (prvenstveno industrijske i poljoprivredne), s padom broja zaposlenih (prvenstveno u sektorima materijalne proizvodnje) i, kao rezultat toga, rapidni rast nezaposlenosti.⁴⁰⁷

Drugo, naročito nakon »stabilizacijskog programa« 1993./1994. godine (zaustavljanja inflacije i fiksiranja tečaja valute), započeo je proces ubrzanog uvoza i usporenog izvoza, a rezultat toga je trajno prisutan i rastući deficit trgovačke bilance zemlje.⁴⁰⁸

Treće je brzo rastuća zaduženost zemlje (krajem 2009. više od 90% BDP-a), uz istovremenu rasprodaju inozemnom kapitalu velikog dijela privrednih potencijala (naročito bankarskog sektora, prema procjenama preko 90%).⁴⁰⁹

Jasno je da je održavanje i/ili povećanje potrošnje, tj povećanje uvoza uz smanjenje domaće materijalne proizvodnje, bilo moguće samo uz zaduživanje zemlje, a struktura te potrošnje bitno je određena političkom konstelacijom

⁴⁰⁷ Pogledajmo sada kakvi su rezultati te prve etape »pretvorbe« ili formiranja »hrvatskog nacionalnog modela kapitalizma«. Na str. 21 (tablica 4.) svoje studije (»Kriza hrvatskoga gospodarstva i ekonomska politika«) G. Družić pokazuje da BDP 1999. godine još nije bio dostigao razinu iz 1990. godine. U tom desetogodišnjem razdoblju BDP je imao ovu dinamiku (razina 1990.= 100,0): 1991. godine – 73,4; 1992. godine – 41,1; 1993. godine – 43,9; 1994. godine – 58,9; 1995. godine – 75,8; 1996. godine – 79,8; 1997. godine – 87,9; 1999. godine – 81,5. Dominantna komponenta u stvaranju BDP također je imala nagli pad: 1999. godine indeks fizičkog obima industrijske proizvodnje bio je samo 63% obima iz 1990. godine, ali je još drastičniji bio pad broja zaposlenih u industriji: 1999. godine broj zaposlenih je bio samo 46% od broja zaposlenih u 1990. godini. Zato su brzo rasla tri druga pokazatelja:

1) broj nezaposlenih dosegao je brojku od 322.000 (prema 161.000 u 1990. godini)

2) postotak nezaposlenih je od 8,9% 1990. godine dosegao 19,1% 1999. godine

3) saldo vanjskotrgovinske razmjene je od -1,2 1990. godine, uz oscilacije, porastao u 1999. godini na -3,5 mld. US\$.

⁴⁰⁸ Uz smanjenje proizvodnje i zaposlenosti, kao i uz rastući negativni vanjskotrgovinski saldo – logično je bilo očekivati rast zaduženja. Družić u citiranoj tabeli 4 ne donosi podatak o zaduženosti zemlje, ali ga donosi u tabeli 7 (str. 25): Evo iz te tabele dva osnovna podatka (sve u mld. US \$):

	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.
Tekući račun platne bilance u BDP	-3,3	2,9	5,7	5,8	-7,7	-5,7	-11,7	-7,1	-7,7
Vanjski dug	2,7	2,6	2,6	3,0	3,8	5,3	7,5	9,6	9,9

⁴⁰⁹ Centar za makroekonomske analize o tim stavkama daje ove podatke (So vanjsko-trg. razmjene u mln US \$; bruto inozemni dug u mln Eura):*

	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
So vanj.-trg. razmj.	-2834	-3140	-5120	-3758	-3496	-3455	-4481	-5819	-8022	-8560	-9788	-11120	-13475	-16603	-10729
Bto inoz. dug RH	2973	4284	6761	9173	10175	12264	13609	15143	19884	22933	25748	29221	33253	40316	44575

* Izostavio sam kod obje stavke od Centra iskazane decimale – A. L.

u društvu (klijentelizam, korupcija, održanje »političke elite«, financiranje Katoličke crkve).⁴¹⁰

Navest ću nekoliko elementarnih podataka, uz napomenu da dvadesetogodišnje razdoblje »procesa pretvorbe« (1990. do 2010.) nije bilo »homogeno«; unutar tog razdoblja postoje kvalitativno i kvantitativno različite etape. Važna je prva dekada »pretvorbenog procesa«, jer je upravo tada »hrvatski model kapitalizma« konstituiran u svim bitnim elementima.⁴¹¹

⁴¹⁰ Na tradicionalnom savjetovanju ekonomista krajem 2009. godine Ljubo Jurčić (predsjednik Hrvatskoga društva ekonomista) u dijelu svog izlaganja o stanju privrede Hrvatske (pod naslovom: »Hrvatsko gospodarstvo u krizi«), ocjenio je:

»Osnovna su obilježja hrvatskoga gospodarstva:

- potrošnja veća od proizvodnje
- uvoz veći od izvoza
- visok vanjski dug
- stalno smanjivanje konkurentnosti
- mali radni kontingent«

Navedena obilježja nisu, dakako, nastala sama od sebe. Jurčić tvrdi: »Križa hrvatskoga gospodarstva u najvećem je dijelu rezultat vlastite ekonomske politike iz prethodnih razdoblja. Za razliku od »tipičnog« modela ekonomske politike koji primjenjuju sve razvijene zemlje i koji se u svom naglašenom obliku primjenjuje u kriznim razdobljima, Hrvatska primjenjuje drugačiji model. Karakteristika toga modela jest zamjena ciljeva i instrumenata ekonomske politike. U svim tipičnim modelima ekonomske politike ciljevi su: povećanje domaće proizvodnje i konkurentnosti, povećanje zaposlenosti i izvoza i povećanje realnog dohotka građana i njegova ravnomjerna distribucija. Mjere, instrumenti i institucije ekonomske politike služe tim ciljevima. Hrvatski je model ekonomske politike »atipičan«, jer kao ciljeve ističe stabilnost tečaja i nulti proračunski deficit, iako su to instrumenti ekonomske politike.« Ljubo Jurčić, »Hrvatska: velika transformacija (Uvodno izlaganje i poruke Savjetovanja)«, »Ekonomske preglede«, broj 12, 2009., str. 744, zatim str. 746, 747

Dragomir Vojnić naročito naglašava distinkciju »tipičnog« i »atipičnog« »modela privređivanja«: »Spoznata ekonomska teorija i djelotvorna ekonomska praksa nas uče i upozoravaju da se temeljna karakteristika tipičnog modela privređivanja temelji na proizvodnji, štednji, investicijama i izvozu. Ukoliko je jedna zemlja manja to se ove karakteristike tipičnog modela privređivanja moraju jače naglašavati. Općenito bi se moglo reći da su temeljne karakteristike atipičnog modela privređivanja dijametralno oprečne od onih naprijed spomenutih. Jer ovaj se model temelji na trgovini, potrošnji i uvozu. U nas je atipični model privređivanja nastao u veoma specifičnim povijesnim, ekonomskim političkim i općenito društvenim uvjetima. A to znači da bez povijesnog i političko-ekonomskog pristupa svaki pokušaj traženja uzročno-posljedičnih veza je neprijed osuđen na neuspjeh.« D. Vojnić, »Aktualni problemi hrvatskog gospodarstva u svjetlu naše novije ekonomske povijesti«, www.rifin.com (gosti stranica), 19. 3. 2010., str. 2 (kurziv A. L.)

⁴¹¹ Danijel Nestić, »Plaće u Hrvatskoj: trendovi, problemi i očekivanja«, poglavlje u citiranoj knjizi: V. Franičević–V. Puljiz, »Rad u Hrvatskoj: pred izazovima budućnosti«, Zagreb, 2009., str. 167; V. Franičević, »Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj«, »Politička misao«, broj 1, travanj 2002.

Danijel Nestić: »Iz perspektive općih kretanja, gospodarski razvoj Hrvatske nakon osamostaljenja mogao bi se podijeliti u tri razdoblja:

- a) Tranzicijski šok (1991–1993),
- b) Stabilizacija (1994–1999) i
- c) Zrela tranzicija (2000–2008).«

Vojmir Franičević: »Bilo bi korisno, slijedeći sugestiju Bičanića i Franičevića (2000.), razlikovati tri razdoblja u razvoju hrvatskog modela nacionalnog kapitalizma. Prvo razdoblje, koje je trajalo od 1989. do jeseni 1992. odnosno listopada 1993., bilo je razdoblje kad je stvorena povijesna prilika za nastanak OK-a. U drugom razdoblju (od jeseni 1992. odnosno listopada 1993. do 1997./1998.) uslijedila je institucionalizacija OK-a, povezana s jakom prisutnošću populističkih tendencija. Naposljetku, treće razdoblje (od 1997./1998. do siječnja 2000.) bilo je razdoblje neuspjele konsolidacije, kriza i fragmentacije modela. (...) *Drugo razdoblje* (od jeseni 1992./1993. do 1997./1998.) obilježeno je institucionalizacijom i konsolidacijom modela

Stanoviti prelom u privrednim performansama započeo je polovinom devedesetih. Dotle je »na juriš« obavljana tzv. privatizacija, a s njom je formirana i nova vlasnička struktura. Družić u već navedenom radu, »Krizna hrvatskoga gospodarstva i ekonomska politika« (str 24), s tim u vezi kaže:

»Ako bismo tražili glavnoga krivca za negativna kretanja u hrvatskom gospodarstvu, osobito nakon 1994. godine, onda je to svakako ukupna makroekonomska politika koja je za osnovni cilj imala stabilnost cijena i tečaja, a ne razvoj.«

Još jasnije je ta osnovna ocjena dana u obimnoj studiji ZDE-a (Znanstveno društvo ekonomista),⁴¹² pisanoj 2009. kao prijedlog »nove ekonomske politike u uvjetima recesije«:

»Naša krizna situacija nije od jučer. Ona se odavna nazire pa i predviđa. Ona je posljedicom neodgovarajuće ekonomske i razvojne (stabilizacijske!) politike. Dakle, ta je politika bila osuđena na slom već od samog početka, a taj početak ima svoj okidač u »stabilizacijskom programu« 1993. god. Ako je tako, onda i problemi u koje je upalo hrvatsko gospodarstvo, fundamentalne su naravi. ... Hrvatsko društvo ne može funkcionirati bez potresa na vulgarizaciji stečenog privatnog vlasništva i ekonomsko socijalnim odnosima kao njegove posljedice. A upravo se takvo shvaćanje (i dosljednost primjene) privatnog vlasništva smatra temeljnim uzrokom krize/a društva utemeljenog na kapital odnosu« (str. 8,9).

Nakon razmatranja kretanja u svjetskoj ekonomiji, u studiji se (u poglavlju »Subjektivni uzroci krize hrvatskog gospodarstva«) za spomenutu politiku kaže i sljedeće:

utemeljenog, s jedne strane, na snažnoj prisutnosti ortačkog kapitalizma, a s druge, na populizmu. (...) U tom razdoblju se »tajkunski kapitalizam« (usp. Franičević, 1999. c) neprijeporno uspostavio kao najistaknutija značajka nove vlasničke strukture. Njegovo nastajanje i rast u najvećoj je mjeri pomagala sama država. To je također razdoblje u kojem se »velika no slaba država«, podložna prisvajanju i grabeži, aktivna u stvaranju renti i traganju za rentom, duboko korumpirana i sklona kršenju zakona, sklona selektivnim postupcima i klijentelizmu, uspostavila kao glavni akter na sceni. Trajni »demokratski deficit« umanjio je naravno odgovornost političara i birokracije. Čak i kad su postojali zakoni i propisi, angažman u njihovoj provedbi nije bio uvjerljiv. Podjednako štetno za vladin ugled bilo je i nezino karakteristično nepoštivanje pravovremenog izvršavanja vlastitih obveza. Još je štetnije bilo što je tako signalizirala akterima u privatnim transakcijama da se i oni tako ponašaju«.

⁴¹² ZDE-Zagreb, »Polazišta nove ekonomske politike u uvjetima recesije« (priredila Radna skupina, koordinator Ivo Sever). Studija je pisana, kako se navodi u Predgovoru, iz dva osnovna razloga: jedan je dubina krize u hrvatskom društvu i urgentna potreba da se nađu odgovarajuća rješenja, a druga je da se otklone paušalna optuživanja ekonomske struke za politiku koja je do takve krize dovela i da se odgovornost za to točno locira na onaj dio ekonomske struke koji je bio u službi dominantne politike. Pritom je važno napomenuti: autori studije ne bave se »historijatom prevrata«, tj. cjelinom posljedica koje »...se očituju u suprotnosti interesa sudionika društvene reprodukcije odnosno gospodarskih i društveno-socijalnih činitelja. Te su suprotnosti uzrokovane gospodarsko društvenim odlukama početkom devedesetih godina (pretvorba, privatizacija, stabilizacijski program 1994 g.). Teško se opredjeliti koji je ponder odluka jače djelovao na induciranje negativnih kretanja u kasnijem razdoblju odnosno sve do danas. Za odgovore na to pitanje, naravno, potrebno je izvršiti dublja i svestranija istraživanja, a to u ovom trenutku nije moguće. No, budući da ovo nije niti analiza svekolikog proteklog razvitka, već samo analiza onoga dijela koji je vezan za odgovarajuće poteze ekonomske i razvojne politike, to će se ovdje opredjeliti za uočavanje posljedica primjenjenog stabilizacijskog programa iz 1994. godine. Taj je program ugrađen »detonator« kasnijih problema u hrvatskom gospodarstvu.« (str. 27) Nisam našao informaciju o tome kako je »službena politika« prihvatila prijedloge studije, tj. ZDE-a. Htio bih na ovom mjestu izraziti zahvalnost I. Severu koji mi je spremno stavio na raspolaganje tekst studije elektronskim putem. Svi su citati uzeti iz tog teksta.

»Za tu se politiku može reći samo djelomično da je bila »pogrešna« ili – promašaj! Ona je to, naravno, bila sa stajališta društva kao cjeline. Sa znanstvenog stajališta, međutim, ona je bila izrazom klasnih interesa manjine društva koja je u danim uvjetima raspolagala sredstvima i instrumentima da nametne svoju volju većini (svijetu rada). Ta je manjinska društveno-socijalna skupina preuzela nadzor nad golemim dijelom imovine i BDP. Ona je prilagodila politiku razvoja svojim (manjinskim) interesima: zaustavljanje industrijskog razvoja i orijentacija na trgovinu i uslužni sektor djelatnosti, s tim u svezi, nekontrolirani uvoz. Obje sastavnice te orijentacije imale su svoju rezultantu u otvaranju krize i to:

- *prvo*, društveno-socijalnu krizu, budući da se u hrvatskom društvu javio klasični sukob rada i kapitala

- *drugo*, krizu platne bilance zemlje, kao posljedice uništavanja izvozno orijentirane proizvodnje (prije svega, industrijske) odnosno ubrzano zaustavljanje izvoza

- *treće*, generiranje sve veće mase vanjskog duga (o temeljnoj funkciji javnog duga, u 3. poglavlju, dug nema samo ulogu namirivanja računa za potrošnju iznad raspoloživog domaćeg dohotka)« (str. 27, 28).⁴¹³

Spomenuti rast, uz rapidni pad industrijske proizvodnje (deindustrijalizaciju), bitno smanjenje broja zaposlenih i golem broj nezaposlenih, morao se temeljiti na drugačijim performansama privrede od uobičajenih, ili »tipičnih« kako

⁴¹³ Pogledajmo još nekoliko podataka koji govore o »trajektoriju hrvatske privrede« u proteklih dvadesetak godina. Koristim podatke iz tabele »Odabrani ekonomski pokazatelji hrvatskog gospodarstva«, što ih objavljuje Centar za makroekonomske analize Hrvatske gospodarske komore (mogu se naći na web stranici HGK).

BDP (izražen u mln. US \$, tekuće cijene) bio je: 1995. godine – 22.122,9; u petogodišnjem razdoblju 1995.–2000. godine sumarno 117.377,6, a u sljedećem devetogodišnjem razdoblju 2001.–2009. sumarno 287.711, 4. Uzmemo li 1995. godinu kao baznu – na kraju 2000. godine BDP je bio 96,4 BDP-a iz 1995., a 2009. godine 285,1, ili 2,85 puta (ali je bruto inozemni dug u tom vremenu porastao 15 puta!). Na prvi pogled riječ je o značajnom rastu BDP-a, ali se time ne možemo ovdje baviti – imam na umu, dakako, važne činjenice o oscilacijama privredne konjunktura u navedenom razdoblju, a naročito ukoliko je riječ o iskazu BDP-a u tekućim cijenama i zatim utjecaju valutarnog tečaja US \$ (što je od bitnog utjecaja na iskaz visine BDP-a), ali i načina izračuna BDP-a.

Podaci Centra »preskačuć«, nažalost, razdoblje 1990./1991. do uključivo 1994. godinu. Ali za svrhe našeg uvida u »trajektoriju hrvatske privrede« to nije najbitnije. Što se tiče izračunavanja BDP ovdje se naravno ne možemo na tome zadržavati. Mislim da bi s tim u vezi bilo korisno konzultirati ne samo objašnjenja Državnog zavoda za statistiku, nego i stručne rasprave. Posebno upućujem na već ranije spomenutu studiju akademika Jakova Sirotkovića: »Makroekonomska struktura hrvatskoga gospodarstva. Razvojne mogućnosti i ograničenja«, HAZU, Zagreb, 2000., posebno poglavlja 1. i 2. (str. 11–37), a zatim i tamo izvedeni izračuni BDP-a. Isto tako upućujem na zbornik radova sa znanstvenog skupa: »Stabilizacija – participacija – razvoj. Povodom 80. obljetnice rođenja Akademika Jakova Sirotkovića, profesora emeritusa«, (Ivo Družić, ur.), Ekonomski fakultet Zagreb, rujan 2002. Za ocjenu i usporedbu proteklog razvoja, s obzirom na dvije paradigme (ili oblika) i primjenjivane kriterije privrednivanja (Hrvatska unutar Jugoslavije do 1990. godine i samostalna Hrvatska nakon 1990. godine), potrebno je pogledati naročito (već spomenutu) studiju Branka Horvata: Tranzicija i restauracija: Dvije alternativne strategije«, »Ekonomija« (izd. RIFIN), broj 1, listopad 1999.

Mislim da je potrebno skrenuti pažnju na intenzivna nastojanja da se unaprijedi kvantitativni iskaz stanja društva (društava), uključiv u to i ekonomske performanse. Golemi napredak je u tom pogledu napravljen unutar UN-a s UNDP, odnosno publikacijom »Human Development Report...«. Počev od prvog izdanja za 1990. godinu, ti izvještaji izlaze evo već dvadesetu godinu u kontinuitetu. Ipak postoje brojna otvorena pitanja, koja nameće ekonomski i društveni razvoj općenito, pa je potrebno i pokazatelje ekonomskog razvoja poboljšati da bi se pouzdanije ocjenjivale privredne performanse. O tome vrlo instruktivno govori izvještaj renomiranih poznavalaca problema, što je nedavno objavljen: Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean-Paul Fitoussi, »Miss – Measuring our Lives. Why GDP doesn't Add up. The Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress«, The New Press, New York, 2010.

to kažu D. Vojnić i Lj. Jurčić. Stoga je i iskaz BDP-a po stanovniku u velikoj mjeri »artificijelan«: ako je domaća proizvodnja stagnantna, onda treba razloge njegovom porastu tražiti na drugoj strani, a to može biti samo zaduživanje. U tom smislu skrećem pažnju samo na dvije relacije koje su od velike važnosti za ocjenu funkcioniranja ekonomije u Hrvatskoj: na saldo vanjskotrgovinske razmjene i na kretanje bruto vanjskog duga zemlje.

Treba dodati ovome da drugi devizni prihodi ni u jednoj od navedenih godina nisu kompenzirali manjak u negativnom saldu vanjskotrgovinske razmjene, premda su svakako ublažili negativni saldo platne bilance. Pojačani uvoz morao se, stoga, na neki način financirati, a to je bilo moguće samo zaduživanjem. Stoga mi se bitnom čini stavka inozemnog duga jer njegov rapidni rast pokazuje da je domaća potrošnja uvelike održavana na račun zaduživanja, pa je stoga dio iskazanog BDP-a uistinu artificijelan (s obzirom na način na koji se potrošnja uračunava u BDP). Usporedimo samo relaciju iz 1995. godine, kad je inozemni dug bio 17,7% BDP-a i relaciju iz posljednje, 2009. godine: inozemni dug iznosi 93,3% BDP-a!⁴¹⁴

U ovim brojkama se reflektira »dominantna struktura interesa u hrvatskoj privredi« (i društvu) kako se razvila iz prevrata 1990-ih (špekulantska, potrošačka, trgovačka u lošem smislu, parazitarско-klijentelistička...), a na što upućuju svi radovi koje sam do sada citirao. Riječ je, dakle, o bitnom sindromu sitne buržoazije (»srednje klase«) naše autohtone provenijencije. Umjesto orijentacije na proizvodnju – orijentacija na potrošnju. A kako je izostala primjerena (materijalna) proizvodnja iz koje bi se alimentirala njoj primjerena potrošnja – išlo se na zaduživanje zemlje, odnosno svih njenih stanovnika (po receptu Ostapa Bendera: ideje naše – benzin vaš!). Jasno je da je razmahana potrošnja i posvemašnja korupcija »elite« morala ići na uštrb goleme većine radnog stanovništva i da je izvanjski, tzv. potrošački glamur te »elite« i njoj priključenih slojeva dugoročno

⁴¹⁴ Izračun bruto inozemnog duga obavio sam pretvorivši iskaz duga u eurima u dolarski (US \$) iznos prema kursu 1 euro = 1,32 US \$. Bilo koji drugi izračun ne bi bitno mijenjao relacije, a uz jači kurs US \$ samo bi ih pogoršao, ukoliko je riječ o hrvatskoj privredi. U obimnom članku Sandre Bebek i Guste Santinija, »'Vječni' dugovi – mrkva i batina neoliberalnog kapitalizma«, časopis »Ekonomija« (ur. Guste Santini), god.14, broj 2, ožujak 2008., opširno se raspravlja o prirodi i instrumentalizaciji suvremenih oblika vanjske zaduženosti zemalja i utjecaja toga na njihovu mogućnost samostalnog odlučivanja. Za Hrvatsku zaduženost navode: »Što se tiče Hrvatske, prema zadnjim podacima njezin ukupni vanjski dug iznosi 30,9 mlrd. eura (85,5% BDP-a). Prošle godine Svjetska banka uvrstila nas je na popis visokozaduženih zemalja. Gora kategorija zaduženosti neke zemlje od »visokozadužene« u klasifikaciji Svjetske banke ne postoji« (str. 301). Iznos duga što ga navode Bebek i Santini nešto je niži od iznosa što ga navodi Centar za makroekonomske analize (za 2,353 mlrd. eura). U svakom je slučaju (i neovisno o eventualnim nebitnim razlikama u ocjeni visine inozemnog duga) jasno da je ubrzano zaduživanje, tj. trošenje iznad onoga što se privređuje, postalo konstantom hrvatske privrede. Na to je ukazao i Gorazd Nikić u opširnom intervjuu novinaru Branimiru Baronu Brljeviću, objavljenom u »Privrednom vjesniku« 9. 2. 2004. u povodu njegove knjige »Tranzicija u Hrvatskoj«), spomenuvši da dramatični pad izvoza i ekspanzija uvoza zasnovana na zaduživanju zemlje izaziva dugoročne negativne posljedice po privrednu ravnotežu zemlje.

opteretio buduće generacije. Ukratko: sadašnja »elita« (onaj dio sitne buržoazije koji je svoje interese nametnuo kao dominantne) ponaša se prema onoj poznatoj uzrečici: »poslije nas potop«!

Završit ću ovo poglavlje o »prirodi prevrata« u Hrvatskoj 1990-ih opservacijom jednog od aktivnih učesnika toga prevrata, čovjeka kojemu se nikako ne može pripisati neiskrenost (političkog) angažmana, ali i čovjeku koji vrlo jasno sumira rezultate toga prevrata, polazeći od svojih, angažiranošću stečenih, iskustava i poimanja društvenog razvoja. Riječ je o Petru Kristi i njegovom nedavno objavljenom (a 2008. pisanom) tekstu: »Tuđman, tuđmanizam i perspektive hrvatske«.⁴¹⁵

Osnovni polazni stav Petra Kriste razumio sam (sažeto rečeno) ovako:

- »1) Postojeći socijalistički sustav morao je nestati, a jednako tako je i jugoslavenska državna zajednica morala propasti.« (str. 19) Osim općih napomena o postojanju suprotnosti, koje su do toga dovele, nema o njima detaljnijih obrazloženja, premda bi bilo važno da ih je dao;
- 2) Kako se moglo i očekivati, najburnija su previranja bila u Hrvatskoj gdje su poprimila obilježja masovnog, svenarodnog pokreta, poslije nazvanoga Hrvatsko proljeće, koje je svoj klimaks doseglo 1970. – 1971. godine (str. 20).
- 3) Na hrvatskoj političkoj pozornici bilo je, dakako podosta onih koji su snažno osjećali zov vremena i dobro isčitavali raspoloženje hrvatskog puka. Međutim, samo je jedan od njih, suputnik Proljeća, dr. Franjo Tuđman, uz to imao i dovoljno volje i unutrašnje snage da ponese

⁴¹⁵ U knjizi Petar Kriste, »Kontroverze i perspektive hrvatske politike. Politički spisi 1970. – 2010.«, Plejada, Zagreb, 2010. To je zaseban, sintetički tekst (str. 11–70) nastao svibnja 2008. godine (kako u »pripomenama čitatelju« navodi autor), ali nije bio odmah objavljen. Događanja u međuvremenu, do objavljivanja teksta, Kriste razmatra u Pogovoru i kaže: »...da je taj tekst nastao prije izbijanja globalne financijske i gospodarske krize te da su, prema tome, ocjene i zaključci sadržani u tom tekstu nastali neovisno o spoznajama koje su u krizi isplivale na površinu. U taj tekst (mislim prije svega na dijelove u kojima se dotiču suvremeni globalno-svjetski i domaći trendovi u ekonomiji i društvu uopće) nisam naknadno intervenirao, nakon što je izbila kriza. Što se tiče domaće – hrvatske problematike za to nema ni potrebe, jer ono što sam o tome napisao prije izbijanja globalne krize stoji i nadalje« (str. 223).

Kad kažem »angažiranošću stečenih iskustava« imam na umu cjelokupno njegovo društveno-političko djelovanje: najprije kao člana Kotarskog odbora Saveza socijalističke omladine u Dubrovniku, pa nakon toga kao sekretara Međuopćinske konferencije Saveza komunista za Dalmaciju i u toj funkciji aktivnog pobornika politike koja je »iznjedrila« događaje 1971. u Hrvatskoj (i zbog čega je snosio posljedice), a zatim vrlo aktivnog učesnika u »pobjedi demokracije« 1990./1991. godine, vema bliskog i najužem vodećem krugu oko Koalicije narodnog sporazuma, ali i bliskog Tuđmanovog suradnika – kome je bio odmah u početku »preuzimanja vlasti« jedno kraće vrijeme ministrom obrane, a nakon toga ministrom trgovine. Bio je od početka do raspuštanja član Kriznog štaba Vlade RH, a 1992. je na listi HDZ biran za zastupnika u Saboru. S vremenom se od Tuđmanove politike distancirao, naročito, ali ne samo, zbog politike koja je vođena prema BiH, prešao je zbog toga iz HDZ-a u stranku HND (Manolić–Mesić), bio izložen neugodnostima i zbog svega toga je otišao 1995. u prijevremenu mirovinu. Diplomirao je na Visokoj školi političkih nauka u Beogradu, a magisterij ekonomski znanosti na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu. Svoje viđenje hrvatske politike objavio je u knjizi »Sjene nad slobodom« (2002.), a prije toga i u knjizi koja se odnosi na tretman Dubrovnika: »Iznevjereni grad«.

nacionalni hrvatski barjak u predstojeće bitke i pobjede. Djelovao je samosvjesno i odlučno, ne iščekujući molbe i pozive. Njegova prevelika želja za vlašću i neumjerene ambicije odvele su ga, međutim, na mnoge stranputice koje nas skupo stoje» (str. 24).

Treba zapaziti da Kriste u oba navoda ustraje na terminima: »svenarodni pokret«, »hrvatski puk«, »nacionalni barjak«, kao homogenim pojmovima, a i u nastavku svojih ocjena ustrajao je na tim terminima, iako su ga opservacije o razvoju događaja upućivale da je hrvatsko društvo veoma raslojeno.⁴¹⁶

Ipak su, usprkos »svenarodnom pokretu«, »hrvatskom puku« i »nacionalnom barjaku«, po ocjeni Kriste, Tuđmanova »prevelika želja za vlašću i neumjerene ambicije« vodile »na mnoge stranputice koje nas skupo stoje«. Šteta je što Kriste počinje svoje opservacije time da su lične osobine F. Tuđmana vodile »svenarodne težnje« na »mnoge stranputice«, umjesto da je odmah na početku i izričito konstatirao da su se i 1970./1971. godine i 1989./1990. godine »u pozadini« ili u temeljima tadašnjih političkih kretanja nalazili vrlo jasni i vrlo prizemni (grabežni) interesi nabujale sitne buržoazije, koji su nas vodili (i odveli)

⁴¹⁶ Bez namjere da na bilo koji način razvijam ili raspravljam spornu temu o strukturi suvremenih društava, htio bih napomenuti da je korištenje pojma »narod«, a pogotovo pojmova kao što su »nacionalni barjak« i sličnih, bez daljih određenja (prije svega klasne podjeljenosti u društvu), potpuno promašeno u sagledavanju proturječja društva. Bez obzira kako se definira pojam klase – suvremena sociološka, u najvećem dijelu i ekonomska, istraživanja uvijek govore o klasnoj strukturi društva i proturječjima što iz te strukture proizlaze. Ja sam i počeo ovo poglavlje napomenom O. Keršovanija da će »sva buduća gibanja biti socijalna« – kad su se već jednom južnoslavenski narodi osamostalili. Stoga neklasne kategorije: svenarodno, narod, puk, nacionalni barjaci podsjećaju ne samo na u nas desetljećima silno prisutnu malograđansku iluziju »o nekom sintetičnom Hrvatskom narodu 'kao takvom'« (M. Krleža), nego i na shvaćanja koja su bila dio revolucionarnih previranja u Rusiji 19. stoljeća, a poznata su kao »narodničevstvo«. Naveo sam ovdje (str. 45) ocjenu I. Severa i suradnika da je ekonomska politika u nas 1990-ih »bila izrazom klasnih interesa manjine društva koja je u danim uvjetima raspolagala sredstvima i instrumentima da nametne svoju volju većini (svijetu rada)«. Mislim da je također korisno ovdje s tim u vezi navesti ovaj davni (vremenski Keršovanijevoj opaski podudarni), ali aktualni stav Miroslava Krleže: »Hrvatstvo nije Jedno Jedinstveno Hrvatstvo kao Takvo, i to je osnovno kod ovoga razmatranja. Biskup grof Drašković, koji potpisuje smrtnu osudu Matiji Gupcu, hrvatski je feudalac, a Gubec hrvatski kmet. Nema hrvatstva koje je u stanju da pomiri hrvatskoga kmeta sa hrvatskim grofom... »Po sebi«, dakle, ovo naše hrvatstvo ne postoji, jer nije balon da lebdi nad vremenom i nad prostom...« (Miroslav Krleža, »O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva«, u knjizi »Deset krvavih godina. Eseji i članci IV, (priredio za štampu Anđelko Malinar), NIŠRO »Oslobodenje« – »Mladost«, Sarajevo 1979, str. 106, 107. Dodao bih ovom Krležinom stavu i ocjenu što ju je nedavno Viktor Ivančić dao o Todorici i njegovim »Kulmerovim dvorima« (podno Sljemena) kao »feudalčevom sjedištu« nad »zagrebačkom kmetijom« – karikaturalni izraz skorojevićevske buržoazije u Hrvatskoj s kraja 20. i početka 21. stoljeća! Zanimljiva zapažanja »o narodu kao takvom« u vezi s političkim projektom što ga je formulirao F. Tuđman čitalac može naći u radu: Darko Hudelist, »Tuđman: Biografija«, Profil, Zagreb, 2004., naročito u 20. poglavlju »Otac domovine«. Naravno da je nakon Marksa sasvim deplasirano vraćati se na »romantične iluzije o narodu 'kao takvom'«. I danas se svaki istraživač društvenih proturječja može poučiti iz analize klasnih suprotnosti, što ju je Marks izveo u radovima: »18. brumaire Louisa Bonaparte« i »Klasne borbe u Francuskoj«. Koliko je hrvatsko društvo »rascjepljeno« vrlo dobro pokazuje studija: M. Kasapović, I. Šiber i N. Zakošek, »Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život«, Alinea, Zagreb, 1998. Naročito je iz te knjige poučno prostudirati prilog Ivana Šibera, »Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu«, str. 51 – 94. Naravno, i dva druga priloga (onaj Nenada Zakošeka: »Ideološki rascjepi i stranačke preferencije hrvatskih birača« i Mirjane Kasapović, »Zagrebačka politička kriza 1995.–1997.: Sukob demokratskih i autoritarnih vrijednosti (studija slučaja)« dragocjeni su prilog razumjevanju unutrašnje raslojenosti hrvatskog društva.

»na mnoge stramputice koje nas skupo stoje«, a da su joj u tome »svenarodne težnje«, »hrvatski puk« i »nacionalni barjak« bili (i ostali) samo magla (ili koprena) kojom su ti interesi prikrivani; u toj društvenoj konstelaciji F. Tuđman je bio samo instrument nastupajuće sitne buržoazije, a svojim je osobinama to mogao postati, jer je i sam bio dijelom sitne buržoazije (ili, da taj termin približimo našoj situaciji: dijelom »srednje klase«).⁴¹⁷

Bilo kako bilo, važno je uočiti rezultat, kao i snage koje su do toga dovele. Kriste je u tome vrlo određen (jer smatra da »...samo istina, ma koliko bila bolna, može pomoći da se dođe do katarze, temeljitog pročišćenja toliko potrebnoga hrvatskom društvu da bi krenulo k izlazu iz blata organiziranoga kriminala, prijevarena i gnjusnih laži u kojima se guši, na put ozdravljenja«).

Rezultat »tuđmanove politike« P. Kriste spominje na nekoliko mjesta u svom tekstu, posebno u poglavljima »Gospodarska i politička destrukcija Hrvatske« (str. 48 – 53) i »Posttuđmanova era – ‘tuđmanizam’ nadživljava Tuđmana« (str. 53 – 62).

»Dok je bjesnio rat u BiH, a u nas se svesrdno podgrijavała ratna atmosfera i groznica, u svim se krajevima Hrvatske razbuktavala temeljita gospodarska destrukcija. Franjo Tuđman, kojemu je gospodarstvo bilo daleko i nezanimljivo, nije u tome najizravnije sudjelovao, ali je bitno pridonio udaranju političke podloge strategiji takve destrukcije i stasanju klanova koji će ju rasplamsavati. Na jednoj strani je za svojih posjeta dijaspori, poglavito Norvalu, stvorio dugove i obveze koje su dospjevale za naplatu, a na drugoj širom otvorio vrata onima koji će se tog posla zdušno prihvatiti. Istodobno je objeručke prigrlio zagovornike koncepta da se jednom osvojenu političku vlast dugoročno može sačuvati tako da se njezini istaknuti predstavnici i širi krug njihovih privrženika materijalno ojačaju i zagospodare financijskim i ukupnim gospodarskim tokovima (mit o dvjesto bogatih obitelji). Kako je rat za to najbolja kulisa, trebalo ga je u beskraj produžavati. Vrata mafiji i sveopćoj pljački Hrvatske i njezinih građana, koja se pod okriljem rata i ratne psihoze neprestano razgranavala, bila su širom otvorena« (str. 48).

»Norvalski dug« za P. Kristu od posebne je važnosti, jer su u vezi s njim u Hrvatsku instalirani operativci koji su taj dug morali naplatiti (tj. dugoročno, trajno naplaćivati). A evo kako on opisuje te »operativce«:

»Skupine politički angažiranih emigranata iz norvalskog perimetra (ili, po Hudelistu, »hercegovačka franjevačka zajednica u najširem smislu riječi, s cjelokupnom svojom mrežom i suradnicima regrutiranim po zavičajnom principu«, D. Hudelist, *Tuđman*, str. 593) zauzvrat su zahtijevale da u samostalnoj hrvatskoj državi oni budu nosioci, tj. da upravljaju

⁴¹⁷ P. Kriste naročito ističe »preveliku želju za vlašću i neumjerene ambicije« F. Tuđmana, a u tome nije sam. I Darko Hudelist u navedenoj obimnoj Biografiji (poglavlje 20 »Otac domovine«), objašnjavajući njegov »preokret« »...u ideološkom i političkom smislu, za 180 stupnjeva«, kaže: »Na pitanje zašto se taj proces dogodio, odgovorio sam u ovoj knjizi na nekoliko mjesta, a najopširnije u 9. poglavlju, »Od titoista do hrvatskog nacionalista«. Tajna Tuđmanove političke preobrazbe leži u njegovu »perifernom kompleksu« od kojega je patio tokom dugogodišnjeg službovanja u JNA u Beogradu. Mislim da to više ne moram objašnjavati. Ali to još nije pravi odgovor na pitanje zašto je postao zagovornikom »velike« i »čiste« Hrvatske. Može se »hrvatski nacionalist« biti i bez toga... Misterij, ako misterija tu uopće ima, leži u ključnoj Tuđmanovoj psihološkoj osobini, a to je ekstremna narcisoidnost.« D. Hudelist, *Tuđman: Biografija*, str. 691.

procesom tranzicije u njezinim gospodarskim i političkim komponentama. Očekivale su se, dakle, preferencije za svoja bazična ideologijska polazišta i svoje personalne resurse, pri političkomu, gospodarskom i svekolikom oblikovanju novoga hrvatskog društva i projektiranju osamostaljene hrvatske države. Kao stanoviti izraz ili znak »dobre volje« prema tuzemstvu, te su skupine istodobno iskazale svoju spremnost na »pomirenje« svih Hrvata, odnosno na primjenu znatno radikalizirane verzije Luburićeve formule hrvatskog pomirenja čija bi suština bila u specifičnu mirenju partizana (komunista) i ustaša, svrstavajući pri tomu Hrvate u domovini većinom u prvu skupinu. Oni bi zajednički trebali rušiti Jugoslaviju i, dakako, komunizam, s tim da nakon obavljena posla ova druga strana preuzme sve konce u vođenju osamostaljene države. To bi pomirenje, dakle, u toj novoj verziji trebalo izgledati tako da »komunisti« (misli se zapravo na većinu domaćeg stanovništva), gubitnici u nastupajućim promjenama u zemlji i okruženju, ustupe mjesta u državnim strukturama »ustašama« (zapravo njihovim sljedbenicima pretežno iz dijaspore) i podupru ih u restauriranju neke nove varijante režima i države koja je 1945. neslavno propala. Te nove snage bi pak »velikodušno«, barem za neko vrijeme, oprostile »komunjarama« grijeh pobjede i zločine (stvarne i izmišljene) iz doba njihove vladavine« (str. 26).⁴¹⁸

Plan tzv. »norvalske grupe« bio je »...uspostaviti kontrolu nad svim polugama vlasti u zemlji i tako nametnuti poštivanje svih sastavnica dogovora« (F. Tuđmana sa ekipom iz Norvala).

»Ma kako mogao izgledati nerealnim, taj je plan velikim dijelom uspješno proveden, a moglo se dogoditi, da to neke neočekivane okolnosti nisu onemogućile, da se i do kraja ostvari. Naime, ta povelika grupa došljaka, među kojima je podosta sitnih politikanata, špekulanata, švercera i profitera – uglavnom društvenih marginalaca, nerijetko sumnjiva morala i kriminalnog *backgrounda*, po dolasku u zemlju brzo se proširila i osnažila mobilizacijom, po rođačkoj i zavičajnoj liniji, sličnoga soja domaćih »aktivista«. Njima se pri ruci našao i dosta širok krug nižega svećenstva, posebice hercegovačkih franjevac, snažno utjecajnih osobito u ruralnim krajevima Hercegovine i Dalmatinske zagore. Iz tako proširena kruga osobitih Šuškovih pouzdanika, regrutirat će se brojni visoki vojni časnici, generali, visoko rangirani obavještajci, civilni i vojni policajci i specijalci, koji će u kratkom roku popuniti i staviti pod svoju kontrolu sve službe i institucije državne kontrole i prisile. Njima se ubrzo priključuju i prvi privatizacijski dobitnici« (str. 28,29).⁴¹⁹

⁴¹⁸ Premda bi u samom tekstu trebalo razmotriti važnu rečenicu-formulaciju: »Oni bi zajednički trebali rušiti Jugoslaviju i, dakako, komunizam, s tim da nakon obavljena posla ova druga strana preuzme sve konce u vođenju osamostaljene države«, ipak sam se odlučio upozoriti posebno na nju u fusnoti da ne bih prekidao osnovnu poentu izlaganja P. Kriste. Ova bi formulacija mogla biti predloškom za obimnu studiju o prevratu 1990-ih s tzv. hrvatskoga stanovišta (uključujući i događanja iz 1970./1971. godine). Vidjeli smo gore da je i P. Kriste, kao jedan od aktivnih učesnika oba događaja, smatrao nužnim rušenje (nestajanje) i Jugoslavije (kao državne zajednice) i tzv. socijalizma kao društvenog uređenja. U toj točki, dakle, nije bilo razilaženja... Razilaženje počinje nakon »osvajanja plijena«... Smatram da je ovdje riječ o sukobu oko »podjele plijena« dviju frakcija iste osnovne političke snage, koja je u osnovi procesa rušenja Jugoslavije i tzv. socijalizma – sitne buržoazije (»srednje klase«). Naravno, u izboru između dvije navedene frakcije (one iz dijaspore i domaće), »domaću« svakako treba smatrati boljom.

⁴¹⁹ S naročitim ogorčenjem P. Kriste spominje neosnovanu, i politikom ciljanu, inflaciju »braniteljske populacije« kao jedan od oblika klijentelističkog parazitiranja na račun društva. Na str. 38 i 39 to i obrazlaže, konstatirajući: »U uskoj vezi s fabriciranjem velikog broja visokih vojnih i obavještajnih dužnosnika je i napuhavanje broja branitelja preko svake mjere. Nema sumnje da su u igri bili slični motivi i namjere. Velikom privilegijama trebalo je nagraditi ideološke i druge privrženike (političke istomišljenike, zemljake,

Što se pak druge grupe tiče, dominantno domaćih »privatizacijskih dobitnika«, P. Kriste kaže: »Temeljna karika u cijelom postupku stvaranja materijalno-financijske podloge novoj hrvatskoj političkoj i društvenoj eliti ipak su, dakako, pretvorba i privatizacija. Pretvorba, ta hrvatska izmišljotina,⁴²⁰ pri tomu je imala ključnu ulogu, jer je tim potezom pera zatečeno društveno vlasništvo predano u ruke države. To, naravno, nije bilo neophodno, niti društveno opravdano, jer se izravno efikasnije mogla provesti privatizacija, ali je bilo iznimno svrhovito. Naime, onog trenutka kad su manje-više sva vrjednija dobra postala državna, novi je državni vrh mogao pristupiti velikoj operaciji njihove raspodjele po vlastitim, svakako neekonomskim kriterijima. Time je, naravno, privatizacija izgubila svoj izvorni smisao i postala instrument pogodovanja i ciljanih namještaljki u funkciji stvaranja novih elita, pri čemu je razvojna komponenta morala biti izgubljena« (str. 49).

Zaključit ću opservacije P. Kriste samo jednim stavom iz njegovog pogovora knjizi, datiranog s 28. 12. 2009. godine, koji sintetizira njegova zapažanja:

rodbinu, stranačke i druge prijatelje), a isto tako i osigurati široku bazu bezrezervno odanih birača, koji će istodobno jamčiti unutarstranačku prevlast preferiranim klanovima i dugovječnost vlasti stranci i njezinoj vrhuški. Uglavnom, na tim osnovama braniteljska se populacija širila do nevjerojatne brojke od gotovo petsto tisuća.« Njegova je procjena da je u ljeto i jesen 1991. godine moglo biti ne više »...od pedesetak tisuća stvarnih branitelja.« Viktor Ivančić »bujanje branilačke populacije« upečatljivo opisuje u članku: »Ima li uspješnije okupacije od oslobodilačkog rata? Retroaktivni ratnici« (E-novine 29. 8. 2009., tekst preuzet iz »BH Dani«), a poenta članka čini mi se da je ovaj njegov stav: »Uglavnom, već skoro desetljeće i pol Hrvatskom dominira posebna društvena figura: retroaktivni ratnik. Tako je u kolektivnome mentalnom obzoru ustanovljen i retroaktivni domovinski rat, tvorevina ispunjena s onoliko mitova, dogmi i ideoloških prijetnji koliko je potrebno da se sačuva socijalna sigurnost i materijalna potkoženost retroaktivnih ratnika. A budući da retroaktivni ratnici predstavljaju pretorijansku gardu vladajuće stranke, pouzdanu glasačku masinu koja će osiguravati političku (pa i fizičku) potporu onima što su im privilegije priskrbili, radi se o masi koja ne smije biti izložena ni eroziji ni reviziji. A ni suvišnim uznemirenjima: kada nastupi kriza, kakvoj svjedočimo ovih dana, kresat će se svima, ali ne i njima. To upućuje na zanimljivu evoluciju domovinskog rata: u početku je on bio oslobodilački (sa značajnim elementima zločina), zatim je postao agresorski (na teritoriju Bosne i Hercegovine), da bi se od završetka ratnih operacija do danas nametnuo kao okupacijski (na teritoriju same Hrvatske). Jer ako neumjerene boračke povlastice koristi pola milijuna ljudi – što je, prema optimističkim procjenama, trostruko više od stvarnih učesnika rata – pustošeći bez milosti državni proračun, cijedeći prestravljeni i ni od koga zaštićeni ostatak stanovništva, a politička vlast stimulira mobilizaciju novih i novih retroaktivnih branitelja, možemo reći da se radi o nepriznatoj vojnoj diktaturi.«

⁴²⁰ Neovisno o stavu P. Kriste, nedavno je naš poznati književnik Ante Tomić u svom humorističko-ozbiljnom stilu također progovorio o toj famoznoj pretvorbi: »Teško bih mogao zamisliti mržu, neprikladniju i blesaviju riječ nego što je pretvorba. Riječ mi ne zvuči loše u kemiji ili fizici, kad se govori o sili, energiji, metalima ili kiselinama. Pretvorba je dosta dobra da opiše i onog Kafkinog činovnika koji se jedno jutro probudio kao kukac, ali nazvati imenicom tako širokog značenja promjenu vlasništva poduzeća iz društvenog u privatno zaista je mogao samo potpuni jezični diletant kao što je bio Franjo Tuđman. No, možda je upravo to bio smisao, jer su većina poduzeća u takozvanoj pretvorbi prošla baš kao Kafkin Gregor Samsa. Jednom velike i uspješne tvrtke probudile su se izvrnute na leđima, bespomoćno tržući nožicama. Možda i tisuće takvih, užasavajuće jednakih priča čuli smo u posljednjih dvadeset godina, bez razlike je li se radilo o trgovačkim ili ugostiteljskim poduzećima, tvornicama ili škverovima i jedva da bismo u slučaju »Konstruktora« našli išta što je odstupalo od pljačkaške pretvorbene matrice.« Citiram prema tekstu objavljenom na portalu »Slobodna Dalmacija« 30.11.2010. pod naslovom: »Vlaška posla by Ante Tomić. Besramnost je bila valuta u pretvorbi« Tomiću je neposredni povod za tekst bila obavijest o pokretanju istražnog postupka protiv Željka Žderića za malverzacije i imovinsku krađu, obavljanu pod firmom »pretvorbe« velikog građevinskog poduzeća »Konstruktor« u Splitu. Treba spomenuti vrlo indikativnu činjenicu: istražni postupak pokreće se nakon više od deset godina od početka spomenutih »pretvorbenih« malverzacija!

»To što je u kratkim crtama, više kao gruba skica, prikazano na nekoliko prethodnih stranica, ustvari je geneza sveobuhvatne financijske, gospodarske socijalne i političke krize s kojom se hrvatsko društvo suočava godinama, ali se tek u posljednje vrijeme izvukla ispod oblaka magle koji su je zastirali i prikazala u svoj njenoj raskoši. Kriza je, dakle, izravna posljedica nakaradne politike koja se u nas sustavno provodi gotovo punih dvadeset godina. Ta je politika dovela do toga da nam je gospodarstvo razoreno, dobar dio narodnoga bogatstva opljačkan ili rasprodan, država, gospodarstvo i građani do grla zaduženi, socijalni sustav rastrojen, a društvo duboko podijeljeno na manjinu 'dobitnika' obogaćenih provedenim tranzicijskim malverzacijama i veliku većinu 'gubitnika' osiromašenih u tim istim procesima. *Moral i sustav vrijednosti vraćeni su na razinu vremena u kojemu je temeljni zakon bila toljaga. Na toj politici i njezinim produktima izrasla je socijalna nesnošljivost, koju dodatno podgrijevaju i raspiruju skupine iz reda »dobitnika« svojim bahatim držanjem i otvorenim prezirom prema »gubitnicima« – osiromašenoj većini, žrtvama bezobzirne gramzljivosti 'dobitnika' »* (str. 228, 229⁴²¹ kurziv A. L.).

Puno desetljeće prije (s kraja 1999. godine), ovako jasne ocjene onoga što se hrvatskom društvu dogodilo prevratom 1990-ih izrekao je i Stipe Šuvar:⁴²²

»Danas postoje dvije Hrvatske. Jedna grčevito čuva »prvu Republiku«, onu koja je uspostavljena nakon »izlaska iz socijalizma« 1990. godine i koja se pravno utemeljila na kontinuitetu sa Socijalističkom Republikom Hrvatskom u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, a faktički je negirala i obezvrijedila sve tekovine i dostignuća hrvatskog naroda 1941–1990. godine. Druga pak očajno priželjkuje »drugu Republiku«, u kojoj bi bila odbačena i prevladana evidentna zla »prve«: *podjela ljudi na podobnu manjinu i nepodobnu većinu*, možda suptilnija i prikrivenija, ali okrutnija od one na radnike, seljake i poštenu inteligenciju u bivšem socijalističkom sistemu; *nacionalizam, šovinizam, ksenofobija i diskriminacija svih vrsta manjina u društvu kao kriteriji i praksa ne samo vladajuće političke stranke nego i državne politike*; retrogradno mitomanstvo, neoustaštvo i klerikalizacija javnog života; sirova, grabežljiva i parazitska tajkunizacija; pomanjkanje svake iole obećavajuće strategije gospodarskog i kulturnog razvoja i očuvanja okoliša; svemoć jednog čovjeka, pa makar bio i državni poglavar« (kurziv A. L.).

U tekstu podvučene sintagme (»socijalna nesnošljivost«, »šovinizam, ksenofobija i diskriminacija«) samo su sinonimi za »isključivost«. I značajno je zapaziti da ih oba autora izvode iz socijalnog ponašanja dominantnih socijalnih slojeva, tj. politike koja je prakticirana u Hrvatskoj 1990-ih.

⁴²¹ I još jednom moram navesti iskreno ogorčenje P. Kriste što je »narod«, dakle »Narod kao takav«, ostao »kratkih rukava« (kako bi se narodski reklo) u procesu prevrata, a »od kojega je toliko očekivao«: »Hrvatski je narod, međutim u svojoj golemoj većini želio i očekivao da se novostvorena država ustroji i razvija kao moderna evropska demokracija, koja će mu biti na ponos i koja će svim snagama djelovati u narodnom interesu – maksimalno promicati gospodarske, socijalne i političke interese i oživotvoriti druga htijenja naroda. Narod je očekivao da će njegova država biti njemu na usluzi i da će mu pružiti sve ono što su mu tuđinski režimi kroz stoljeća uskraćivali. Nadao se da će brzo osjetiti blagodati pune slobode i početak rasta duhovnog i materijalnog blagostanja. To se, nažalost, nije dogodilo pa otud i naši golemi problemi i silno nezadovoljstvo.« (str. 63) Nezadovoljstvo je P. Kriste izrazio i 2000. godine u članku: »Neke od političkih kombinacija«, »Zarez«, II/43, 23. 11. 2000., pa kaže: »Sadašnja koalicijska vlast zazire od radikalnijih promjena.«

⁴²² Stipe Šuvar, »Dvije Hrvatske«, u knjizi: »Hrvatski karusel« (drugo, prošireno izdanje), Razlog, Zagreb, 2004., str. 43–45. Članak je prvotno objavljen kao uvodnik u časopisu »Hrvatska ljevica«, broj 11, 1999.

Mislim da je iz cjeline gore razmatranih informacija dovoljno jasno da je u prirodi političkih snaga prevrata 1990-ih sadržaj ili cilj djelovanja bio upravo ono na što upozorava P. Kriste – bez obzira koja će frakcija biti dominantna. Vjerojatno je da bi dominacijom »domaće frakcije« bilo manje brutalnosti i beskrupuloznosti u realizaciji cilja od one koju je iskazala ekstremna »norvalska frakcija«.

Međutim, bez obzira na te razlike, treba reći da je proteklih dvadeset godina pokazalo da progresivni razvoj hrvatskog društva (ali to vrijedi i za ostale dijelove bivše SFRJ) nije moguć osloncem na politički (i ekonomski) program naše sitne buržoazije (»srednje klase«).

Zanimljiv, vrlo sažet, ali cjelovit pregled onoga što se događalo u Hrvatskoj 1990-ih može se naći i u članku Jovana Mirića: »Sistem i kriza. 25 godina poslije«, (»Просвјета«, Год. 16 (41), Број 94 (704), Новембар 2009., стр. 15–21):

»За »našu stvar«, za hrvatsku državu sve je bilo dopušteno. Jednima da dobiju sve, drugima da budu lišeni svega. Jednima da pljačkaju i da se bogate, drugima da budu opljačkani i osiromašeni do ugrožavanja fizičke egzistencije. Iza 'žrtve za Hrvatsku' skrivali su se najrazličitiji oblici samovolje i pljačke. (...) Dok su se radnici osvijestili, vlak privatizacije (devastacije) već je protutnjao. Sporadični otpori radnika, na zadnjim linijama obrane rijetkih još neprivatiziranih firmi, govore o njihovu dramatičnom i beznađnom pokušaju da spase ono što se još spasiti daje. Radnici tako formiraju štabove za obranu firmi, a pokušaje preuzimanja tih firmi od novih, potencijalnih vlasnika nazivaju »neprijateljskim činom«, prijeteći čak i oružanim otporom.«

Jasno je, a vrijeme to pokazuje na drastično uvjerljiv način, da su svi otpori radnika osuđeni na propast – »privatizacija« koja je sinonim ne samo pljačke (imovine koju su radnici stvarali), nego i *isključenja* radnika iz bilo kakvog utjecaja na proces reprodukcije i svođenja radnika na »puki faktor proizvodnje« provodi se nesmiljeno, snagom stihije.

Ranije je rečeno da je »nacionalna homogenizacija« bila operativno sredstvo u osiguranju masovne podrške politici prevrata. Drugo operativno sredstvo bila je parola demokratizacije. Gotovo da nema termina koji je češće bio u upotrebi. Međutim, sadržaj mu je određivao politički pragmatizam, prilagođen ostvarivanju ciljeva prevrata. U datim okolnostima »demokracija« je stoga poprimala obilježja sasvim različita od demokracije društava na koja su se političari pozivali (naročito na tzv. »slobodni svijet sa zrelim demokracijama«), a također i od teorijskog pojma demokracija. To je dobro zapazio Dejan Kršić (članak: »La lotta continua«, »Zarez«, II/24, 3. 2. 2000.) komentirajući dileme o mogućnostima ostvarivanja programskih vizija netom na vlast ustoličene koalicije (tzv. »trećesiječanske, 2000. godine), koja je izbornom pobjedom zamjenila HDZ. On zapaža da u bitnom određenju koalicijsko shvaćanje demokracije nije različito od shvaćanja kakvog je imao HDZ: u nastojanju da se ostvare ciljevi, inzistiranje na jedinstvu građana ili pomirbi potire

sam smisao demokracije – mogućnost i nužnost konfrontacije interesa koji u društvu realno postoje, a to se zatim mora izraziti u razilaženjima unutar koalicijskih partnera i, shodno tome, u nominaciji razloga za razilaženja (neprijatelja jedinstva). Kršić kaže »...da je *pomirenje* bilo temeljna fantazma ideologije političkog projekta Franje Tuđmana«, a sve što je na bilo koji način tome smetalo proglašavano je neprijateljskim, moralo se, stoga, isključiti iz homogene zajednice: »...HDZ-u su prvih godina vlasti Srbi služili kao *simbolički Židovi*, onaj element koji unosi nered u društvo, kao oni koji samim svojim postojanjem onemogućuju postizanje (imaginarnog) jedinstva hrvatskog društva. Kad su Srbi očišćeni u tolikom broju da više nisu mogli funkcionirati kao unutrašnji neprijatelj, para-fašistička ideologija HDZ-a krenula je s konstruiranjem novih neprijatelja – od *jugonostalgicara* i *iskorijenjenih zagovornika civilnog društva* do izmišljanja međunarodnih zavjera. Taj ideološki mehanizam tako je interioriziran u velikom dijelu društva – tu je Radio 101 simptomatično mjesto – da se na koncu okrenuo protiv samog HDZ-a – Hercegovci su postali novi *unutrašnji neprijatelji*. Korporativistička ideologija, kakvu je zagovarao HDZ, opsjednuta je slikom društva kao harmonične organske cjeline u kojoj svaki član ima svoje zacrtano, odgovarajuće mjesto«.

Politika koja je izvela prevrat u Hrvatskoj 1990. godine, i nastavila se nakon toga, a u čijoj osnovi su klasni interesi lokalne buržoazije, i nije mogla imati drugačiju ideologiju od korporativističke. A dio je te politike i oslanjanje na »stariju braću« – na strani kapital. Omogućivši mu ovladavanje bitnim sektorima ekonomije (u prvom redu bankarstvom), osigurana je snaga koja će načinom svoga utjecaja braniti i vlastite interese, ali i interese domaće skorojevićevske buržoazije (i njoj priključene inteligencije), *koja je najvećim dijelom kompradorska*.⁴²³ »Demokracija« je u takvim prilikama instrumentalizirana parola za prikrivanje zbilje u kojoj nema mjesta stvarnoj demokraciji.

Upozorit ću na još dva nezadovoljstva (ili rezignacije) onim što se događa(lo) u Hrvatskoj 1990-ih.

Jedan je iz pera krajnje nacionalistički angažiranog sudionika prevrata 1989./1990, osnivača HDZ-a, ali i čovjeka kojega su iz HDZ-a »izbrisali« bez

⁴²³ Pojam »kompradorska buržoazija« postao je dijelom pojmovne aparature suvremene znanosti o društvu (sociologije, ali naročito političke ekonomije). Zasnivanje svoje ekonomske i društvene (i političke dakako) pozicije s naslova »služenja« stranoj buržoaziji nije se od vremena pojave kompradora u Kini u 19. stoljeću (naročito u vezi s tzv. »opijumskim ratovima« 1839.–1842. i opet 1856.–1860.) suštinski promjenilo. Ma koliko interesantno, kompradorstvo ne možemo ovdje analizirati.

njegova znanja i bilo kakve obavijesti, Ivana Vekića. Na samom početku svoje »Molitve za zaboravljene« (vlastita naklada, Višnjevac, 2007.)⁴²⁴ navodi s kojim je idealima računao u svom političkom angažiranju, citirajući svoje riječi iz jednog razgovora s novinarima, a objavljenog u »Vjesniku« (vjerojatno je »vođen u svibnju 1990. god.«): »Nikakvih odmazdi neće biti. Spriječit ćemo pokušaj svake osvete«... »U prvi plan ćemo staviti moral....« »Nama trebaju mladi, sposobni, poštteni i rekao bih »kičmeni« ljudi, koji nisu skloni klanovima i mafijaštvu....«.

»I tako dalje i tako dalje!« A odmah zatim dodaje: »O sveta prostodušnosti!« (str. 6, 7) – čime hoće reći da su osnivači HDZ-a bili »naivni idealisti«. Cijela je knjiga zatim posvećena opisu uzurpiranja HDZ-a od onih kojih u njegovom stvaranju nije bilo, nego su mu se naknadno priključili i iskoristili ga za vlastite prizemne interese, bilo tako da su se izravno dočepali materijalnih bogatstava ili su preuzimajući političke pozicije osigurali sebi trajne materijalne i druge privilegije. Ukratko, događanja su vodila stanju koje ni na koji način nije podudarno s idealima o kojima je Vekić govorio kao predsjednik HDZ-a Osijek 1990. godine. Jedan od pokazatelja toga, za Vekića je i to što stranka nije nikada redefini-rala program svog političkog djelovanja u skladu s promijenjenim okolnostima političkog i društvenog razvoja:

»Vođenje stranke povjereno je karijeristima, političkim manekenima, intelektualno nesposobnim i materijalno nezasitnim osobama. Svjedoci smo svakodnevnog posizanja u državnu i tuđu imovinu, u očigledno naplaćivanje navodnog rodoljublja i stranačke pripadnosti i ta se bulumenta, kako ono reče Josip Manolić, nastavlja vrtjeti oko čelništva stranke, koje se je i samo, ali baš svi i svatko, okoristilo položajem kojega mu je povjerio lakovjeran narod. Zaista u Hrvatskoj vrijedi izreka: 'Ako se hoćeš obogatiti bavi se politikom!' Za to vrijeme narod se nastoji zabavljati efemernim događajima, kratkotrajnim političkim aferama i seoskim varijetetnim nacionalizmom, koje je slično pravoj domoljubnoj politici koliko i licitarsko srce pravom ljudskom srcu« (str. 233, ali i dodatne ocjene na str. 240, 241).

Vekić ni za jotu ne odstupa od svog izvornog nacionalistički motiviranog angažmana i njegova teza o »naivnom idealizmu« (»domoljubnom« dakako) pravi je primjer ideološkog privida. Nisu »pogrešni« socijalni procesi što su ih započeli (a koji zahtijevaju i »krvave i prljave ruke«, kako se jasno izrazio jedan od »veterana-osnivača, jer su im takvi ciljevi), krivi su gramzljivi ili zločesti ljudi koji su se »ubacili« u te procese i istisnuli »naivne idealiste«. Što je za vaktu »naivnih idealista« započeo »dance macabre« – to za »naivne idealiste« nije vrijedno pažnje! Bilo kako bilo, čak su i za Ivana Vekića događanja u Hrvatskoj 1990-ih poprimila dijabolični razvoj i razmjere.

⁴²⁴ Knjigu je Ivan Vekić posvetio »slavi poginulih i časti živih pripadnika specijalne policije Republike Hrvatske«, ali je svojim sadržajem zapravo obračun s onima koji su »zgrabili pobjedu« i na njenim rezultatima zasnovali ostvarivanje svojih sebičnih ciljeva. Prethodno je izdao knjigu »Koraci u povijest – sjećanja i događaji«, Gradska tiskara, Osijek, 2004.

Dvadeset godina traje opisana »tranzicija« (grabež i upropaštavanje generacijama stvaranih dobara i na toj osnovi ostvarenih određenih socijalnih, zdravstvenih i obrazovnih mogućnosti) u režiji političkih predstavnika specifično strukturirane buržoazije (»srednje klase«) u Hrvatskoj. Sve je bilo usmjereno na »legalističku podršku« takvom tipu tranzicije. Ali sada slijedi »obrat«, za koji se mora reći da je pravi primjer cinizma: prema informaciji tportal.hr od 8. 10. 2010. Vladimir Šeks, potpredsjednik Sabora i HDZ-a, i jedna od perjanica spomenute političke elite, »arhitekt« zakonodavstva spomenute dvadesetgodišnje tranzicije, javlja se kao oštar kritičar onoga »što nas je snašlo«. Na Novoj TV je izjavio:

»Nisam niti pomišljao, kao što ni ogroman broj ljudi nije niti pomišljao, da će se dogoditi takve krupne deformacije, pogreške i da će se takav zamah jednoga kriminala i korupcije odvijati... Mi smo jednostavno u tom idealizmu zanemarili da ima u toj mjeri organiziranih, grupnih, klanovskih interesa, koji su, klanjajući se zlatnom teletu, teško ponizili istinske hrvatske branitelje i one istinske idealiste koji su stvarali i gradili Hrvatsku.«⁴²⁵

⁴²⁵ Čak je i za »majstora isprazne politikantske frazeologije«, kakav Vladimir Šeks nedvojbeno jest, nevjerojatno je ovakvo bedasto fraziranje: »krupne deformacije i pogreške« nisu se mogle ni zamišljati (sic!) – kao da samom konstrukcijom »novog poretka stvari« to već nije bilo zadano! Pa cjelokupni je tzv. »proces privatizacije«, kojemu je on najvećim dijelom »legalistički« kumovao, koncipiranjem i načinom izvođenja, najvažniji, konstitutivni element, potporanj socijalnog prevrata u Hrvatskoj 1990-h godina! A toj osnovnoj pljački (»privatizaciji«) slijedila je sva ona druga šarolika i razgranata pljačka, što je u raznim oblicima i s različitim intenzitetom, ali stalno, trajala od samog početka prevrata i dovela do tzv. »vrha korupcionaške mreže« tokom 2010./2011. godine. Koliko je u toj pljački narodne imovine Vladimir Šeks »omastio brk« (kako glasi narodna poslovice) – to dakako nije ni retoričko pitanje ni pitanje »deformacija i pogrešaka«.

S obzirom na sve što je utvrđeno o privatizaciji i pod tom egidom obavljenom pljački, pa zatim i bezobzirno korupciji niza najviših HDZ-ovih funkcionara, uključiv i predsjednika stranke (istovremeno i Vlade) doista se bizarnim doimaju izjave Andrije Hebranga, jedne od vodećih ličnosti HDZ-ove politke: »Nitko nije obavio privatizaciju brže i bolje nego mi. Mi smo 1990. dobili gnjilu jabuku. Izgrizli su je crvi prije nas i to je istina o pljački Hrvatske«. Ili: »Korupcija nije vezana uz vlast. Nju izmišlja kriminalni milje da bi skrenuo pažnju sa svojih afera.« (članci o Andriji Hebrangu, »Novi list« 11. 7. 2009.).

S tim u vezi zaista se »razgaljujućim« doima duhovito pisani članak novinara Damira Pilića: »Pile naopako. Kako su nam doktori znanosti došli glave«, »Slobodna Dalmacija« 25. 12. 2010. Uzevši kao povod »Ludu priču«, tj. da je u Sloveniji (Mariboru) »Rok Snežić (30) obranio ovog tjedna doktorsku disertaciju na temu porezne prijave«. Pilić se pita: »Što je tu ludo, upitat ćete se, pa svaki dan netko negdje doktorira. Ludo je to što slovensko pravosuđe istovremeno protiv Snežića vodi istragu zbog – porezne utaje... Najluđe je, međutim, Snežićevo objašnjenje: on ne samo da ne poriče inkriminirano djelo nego, štoviše, tvrdi da mu je u pripremi doktorata pomoglo iskustvo u kojemu je slovenske poduzetnike savjetovao u postupcima protiv porezne uprave.« I sada dolazi Pilićeva poenta: on navodi nekoliko »proslavljenih« imena hrvatske »političke elite« (V. Šeks, A. Đapić, I. Sanader, I. Šuker, J. Kosor, Ž. Kerum) koji bi mogli na temelju svojih postupaka doktorirati sa sličnim obrazloženjem kao i Rok Snežić..., pa tako za Vladimira Šeksa kaže: »Taj bi bez problema mogao obraniti doktorsku disertaciju na temu: »Kako napisati privatizacijske zakone po kojima je cijela zemlja opljačkana sasvim legalno: primjer Republike Hrvatske«. Kad ga na sudu budu pitali o tome, on će časnim sucima odgovoriti isto što je članovima Povjerenstva za obranu doktorata odgovorio kad su ga ovi pitali kako je uspio tako dobro napisati disertaciju: - Čujte, pomoglo mi je to što sam početkom devedesetih zaista napisao te zakone po kojima je ta, kako se zove, Republika Hrvatska, zaista opljačkana sasvim legalno.«

Slijedi napomena tportala.hr: »Iako je, s kratkotrajnim pauzama, u vrhu vlasti od početka 90-ih, Šeks priznaje da je 'možda bolje trebalo očitavati određene signale'.«

I zatim slijedi Šeksov krešendo, »završni udarac«:

»U zadnjem trenutku hrvatska Vlada, hrvatska politika, predsjednica Vlade i najodgovorniji ljudi u Hrvatskoj, koji danas odlučuju o sudbini Hrvatske, shvatili su i razumjeli i pokrenuli doista čvrstu, odlučnu bitku protiv korupcije i kriminala. Uхватili smo zadnji vagon zadnjeg vlaka«.

Ne može stoga biti samo retoričko pitanje: za koga je to »zadnji trenutak«, »zadnji vagon zadnjeg vlaka«?! Za Šeksa i »političku elitu«, kojoj pripada« ili za opljačkanu zemlju?!

Koliko su to (naglo osvješćivanje i taj »zadnji vagon zadnjeg vlaka«) nepozdane fraze »političke elite«, može se naslutiti iz jedne vrlo kratke bilješke u novinama:

»Država će ubuduće konfiscirati imovinu onih okrivljenika za koje se dokaže da su je protupravno stekli, odlučila je danas Vlada uputivši u Sabor konačni prijedlog Zakona o postupku oduzimanja imovinske koristi ostvarene kaznenim djelom i prekršajem« (Adriano Milovan, »Jutarnji list«, 3. 12. 2010.).

Država će, dakle, *tek ubuduće* konfiscirati »protupravno stečenu imovinu«. A što je s *dosadašnjom* »protupravno stečenom imovinom« i, što je značajnije, *s imovinom koja je stečena u skladu sa propisima što su »krojeni« tako da omogućuje pljačku društvene imovine?* Nije, dakako, tek novinarska omaška što je izostao odgovor na ova dva pitanja! »Mi smo se namirili« i sad stop! Zaista uzorno vođenje državnih poslova!

Od usklika »imamo Hrvatsku« do »zadnjeg vagona zadnjeg vlaka« smjestila se fraza »nisam niti pomišljao« – premda je na samom početku baš on nagovjestio da će destrukcija društvenog vlasništva biti krvava i prljava. Sve osnovno što je o licemjerju i cinizmu Šeksa, ali i cjelokupne »tranzicijske političke elite«, trebalo reći, može se naći u kolumni »Uvrede i podmetanja« Viktora Ivančića: »Ljigavac pred sudom. Piše Vladimir Šeks« (Tjednik »Novosti«, broj 572, 3. 12. 2010., str. 8 i 9):

»Trebalo bi prikazati čovjeka koji će za svaku svoju izjavu moći reći da nije njegova. Nekoga tko ima svoje mišljenje samo utoliko što je ono tuđe. Nekoga tko je u svoja čvrsta uvjerenja dosljedno razuvjeren. Nekoga čije ime, prezime i integritet imaju svojstva mjehura od sapunice. Nekoga tko kompletnu svoju osobu iznajmljuje tekućem režimu (engl.: rent-a-person), pa je vlastite osobnosti trajno lišen i postoji samo kao vladajući provizorij. Nekoga tko s lakoćom pogazi sve što je jučer rekao, zato jer će sutra zgaziti ono što govori danas. Nekoga tko non stop laže, a kad kaže da je lagao ne govori istinu. Nekoga tko je takvim svojim osobinama vjerodostojnije od ikoga drugog obilježio zadnjih dvadeset godina hrvatske politike. Nekoga tko bi, da je uhvaćen s ovećom hrpom otuđenog novca na računu, tvrdio da nije krao, nego je bio prisiljen koristiti svoj privatni konto da ostvari tuđe zločinačke namjere. Nekoga tko je uzurpirao par državnih stanova jer su ga nositelji korupcije prinudili da u njima živi...«

U tom smislu treba promatrati i vrlo jasnu poruku što ju je izrekao Boris Pavelić (»Zdravo tkivo HDZ-a«, »Novi list«, 23. 12. 2010.) u osvrtu na Šeksovu izjavu: da će »nezdravi dio tkiva HDZ-a, političkim rječnikom, metaforički, biti amputiran, odstranjen«. Imajući na umu cjelokupno političko djelovanje Vladimira Šeksa od samih početaka prevrata u Hrvatskoj, Pavelić osnovano tvrdi:

»Može li, naime, itko vjerovati da osobno Šeks govori kako se HDZ »nastoji riješiti negativne političke prtljage«?... Možete li vjerovati da baš taj čovjek govori to što govori? Jer, ako ima u HDZ-u »nezdravoga dijela tkiva HDZ-a, političkim riječnikom, metaforički« onda je to prije svega – Vladimir Šeks. Taj je čovjek personifikacija bezobzirnosti HDZ-ove vlasti. Nije to Franjo Tuđman, nije to Ivić Pašalić, nije to Ivo Sanader – to je Vladimir Šeks. Tuđman je protumoderan, ali borben i principijelan; Pašalić je precjenjeni produkt trenutka; Sanader je dezorijentirani Europljanin – samo je Šeks čovjek bez svojstava. Vodi ga samo jedan motiv: volja za moći. Šeks nema ideala⁴²⁶. U stanju je učiniti bilo što. Dalo bi se nabrojiti pregršt Šeksovih rabota u koje se pristojan čovjek nikada ne bi upustio: nerazjašnjena uloga u ratnom Osijeku, uloga u slučaju Zec, uloga u osvajanju zakona o odšteti, lažno svjedočenje o Glavašu, parlamentarne smicalice Glavašu u korist, političko kameleonsvo raskošnog spektra, sklonost zaplotnjaštvu, bezobzirnost prema prema nekadašnjim kolegama i prijateljima. I sada je Šeks odlučio započeti još jednu svoju bitku, još jednom obmanjujući prostođušni puk: odlučio se proglasiti kirurgom koji će iscrpljeno stranačko tijelo okrijepiti i pripremiti za svijetlu europsku budućnost. Bestidno, uistinu bestidno.«

Vladimir Šeks je zaista postao metafora sveg onog barbarstva tranzicijske politike u Hrvatskoj 1990-ih (o kojemu govori i M. Kangrga).

Sasvim drugačiju vjerodostojnost ima stav Ive Josipovića sa savjetovanja »Hrvatskog udruženja za kaznene znanosti i praksu« (3. 12. 2010.), ne samo kao čovjeka struke, nego i kao predsjednika Republike.⁴²⁷

Temeljna mu je teza da je dobro što je usvojena »...izmjena Ustava kojom je ukinuta zastara... za kažnjiva djela iz pretvorbe i privatizacije te ratnog profiterstva...«. »Negativne posljedice pretvorbe i privatizacije bile su, po nalazi-ma državne revizije iz 2004. godine, smanjenje ukupnog društvenog kapitala za tadašnjih četiri milijarde njemačkih maraka, gubitak posla za 370.000 ljudi,

⁴²⁶ I njegov svojevremeno bliski partijski suradnik nije mogao a da ne izrazi ogorčenje nad beskrupuloznošću Vladimira Šeksa, kojoj on korijen vidi u njegovim neograničenim karijerističkim ambicijama. Vidjeti u: Ivan Vekić, »Molitva za zaboravljene«, Višnjevac, Vlastita naklada, 2007., str. 103, 104. O Šeksu i njegovom političkom djelovanju korisno je pročitati članak: Boris Rašeta, »Vladimir Šeks – čovjek iz sjene«, Tjednik »Novosti«, Broj 529, 5. 2. 2010.

⁴²⁷ Nekoliko temeljnih ocjena prikazano je na web stranicama Predsjednika RH u rubrici »Priopćenja«. Također je i »Novi list« (5. 12. 2010.) donio o tome informaciju (autorica Vesna Roller) s naslovom: »Josipović: nema više 'tko je jamio, jamio je'«

odlazak 22 posto poduzeća u stečaj, značajno smanjenje kapitala poduzeća... Poduzeća su namjerno uništavana kako bi se novac iz gospodarstva prelio u privatne džepove.« (vidjeti u »Priopćenju«). »Dvije institucije – Fond za privatizaciju i Državnu reviziju – predsjednik je prozvao jer nisu koristile zakonske mogućnosti za sankcioniranje kriminala u pretvorbi i privatizaciji te za vraćanje »otete« imovine« (»Novi list«).

Da li će se, kada i u kojem razmjeru obavljena pljačka (eufemistički nazvana »pretvorba i privatizacija«) sanirati i na koji će se način to obaviti – veliko je društveno i historijsko pitanje! Naravno da je dio tog pitanja kako će se pljačkaši ekspropriirati. Koliko je poznato – nema u historiji primjera da su pljačkaši skrušeno i dobrovoljno odstupili... Najnoviji primjer otpora tzv. bosova finansijskog kapitala u U.S.A. tokom 2008./2010., da im se ograniče tzv. »bonusi« (što je osobiti ili jedan od »modernih« oblika pljačkanja), pokazuje beskrupuloznost kojom se brane klasne pozicije.

II. MANIFESTACIJE ISKLJUČIVOSTI U HRVATSKOM DRUŠTVU

U prethodnom poglavlju ukazao sam na socijalni supstrat kojemu je isključivost bila sredstvo višedecenijskog nadiranja, a 1989. i 1990. formiraju se brojne stranke naizgled različitih političkih programa, ali svima je isključivost bila »programski konstitutiv«, akcioni okvir.

Naravno, politička opcija koja je najradikalnije artikulirala ekstremnu isključivost – nacionalističku, najčešće profašističku (proustašku) – mogla je i dominirati hrvatskom političkom scenom 1990-ih i postati vladajućom elitom. Riječ je, dakako, o HDZ-u, kome su se priključile razne formalne i neformalne grupe, minorne političke stranke i pokreti, kao svojevrsni »rezervni ešalon«.⁴²⁸

Zavladali su »...nacionalizam, šovinizam, ksenofobija i diskriminacija svih vrsta manjina u društvu kao kriteriji i praksa ne samo vladajuće političke stranke

⁴²⁸ Tko je iole pratio događanja prije »osvajanja vlasti« (polovinom 1990. godine, tzv. »prvih višestranačkih izbora«), ali i nakon toga (izborne kampanje 1992., 1995., 2000., 2003. i 2007. godine) naći će obilje izjava koje to potvrđuju. Najčešće su spominjani »crvena opasnost«, ali i »privilegirani Srbi«, »remetilački faktor«, »crveni, zeleni i žuti« vragovi, postotak stanovništva koji se ne miri s »postojanjem samostalne i neodvisne«, »pašcad i stoka sitnog zuba«. Treba ovdje samo ilustracije radi podsjetiti primjerice na pogromaške i šoviniističke napise novina: »Slobodni tjednik«, »Imperijal«, »Fokus«, »Vinkovački Vjesnik«, pa i »Hrvatsko slovo«, na šoviniističku i krajnje jednostranu informativnu politiku HRT (naročito za »vladanja A. Vrdoljaka«), zatim na imena ustaških zločinaca, što su ih nosile vojničke jedinice, crnokošuljaške »postrojbe« i javno isticanje ustaške simbolike, na »eskadrone smrti« (vidjeti naročito obilnu dokumentaciju o tzv. »Merčepovim dečkima«, pa Glavaševoj »BOB jedinici«, ...), na učešće policijskih i vojnih jedinica ili grupa (u rušenju kuća, spomeničke baštine, likvidaciji civila, protjerivanju ljudi iz stanova..., ...). Ništa ne mijenja u ocjeni toga događanja činjenica da su iskazi i praksa isključivosti vremenski i sadržajem oscilirali u obuhvatu i intenzitetu. Ali je važno naglasiti da je dominantna politička snaga, koja je bila i vladajuća snaga u državi, htjela spriječiti spomenute iskaze i postupke isključivosti – pokrenula bi organe represije prema njima. Ali ništa se od toga nije dogodilo, što govori o tome da je HDZ-u »rezervna ekstremistička isključivost« (podjednako retorika kao i praksa) bila dobrodošla – uvijek se moglo reći: rade to tamo neki ekstremisti... Samo su se razmjerno slabašni djelovi društva (tzv. civilnog društva, naročito HHO i GOLJP, pa zatim neke novine, naročito »Feral Tribune«, »Novi list«, »Hrvatska ljevica«, »Arkzin«...) suprotstavljali tome i ustrajali na registriranju i osudi iskaza i postupaka isključivosti. Nisam nigdje naišao da bi se sistematski prikazao, primjerice, napor, što ga je unutar HHO obavila »Građanska inicijativa za slobodu javne riječi«. Nekoliko godina je (1993.–1994.) ta »Građanska inicijativa...« izrađivala »Mjesečne izvještaje« o pisanju hrvatske štampe i sistematski upozoravala na napise (i stavove) koji se moraju smatrati iskazom netolerancije, netrpeljivosti, mržnje, dakle, isključivosti. Htio bih na ovom mjestu zahvaliti Zvonku Letici, vrlo aktivnom članu »Građanske inicijative...«, koji mi je spremno omogućio uvid u te Izvještaje, tj. dao mi ih na korištenje.

nego i državne politike...« i vraćeni smo u vrijeme kad je »toljaga bila temeljni zakon«, a »socijalna nesnošljivost« i »bahatost« dominantnim obrascem ponašanja.

Zadržat ću se samo na nekoliko aspekata spomenute isključivosti.

Među stavovima u kojima je »doktrina isključivosti« bila očigledna a jasno izrečena najvažniji su oni vodeće političke ličnosti dominantnog političkog pokreta, a zatim i države, Franje Tuđmana.

Najprije stavovi iz knjige »Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja« (prvo izdanje Matica Hrvatska, Zagreb, 1989., koristim peto izdanje iz 1994., izdanje Sveučilišne naklade u Zagrebu). Temeljno mu je polazište »povijesno biće hrvatskog naroda«, a namjera da »...razumnom prosudbom bivstva svoje prošlosti odredi što realnije mjesto svoga bića u suvremenosti svijeta« i da tako nađe »...izlaz iz bespuća hrvatsko-srpskih odnosa...« (str. 686). Koliko se može razabrati, »prosudba bivstva svoje prošlosti« najvećim dijelom se bavi hrvatsko-srpskim odnosima, posebno i dominantno odnosima iz postojanja dviju Jugoslavija. U oba je slučaja riječ o konfrontaciji dvaju naroda, odnosno dviju politika od kojih je ona srpska trajno hegemonistička (velikosrpska).⁴²⁹ Izlaz je u ostvarenju svoje državnosti, tj. »priznati svakomu od njih (naroda) pravo na samoodređenje i svoju državnost, tj. neokrnjeni suverenitet u odlučivanju svojom sudbinom, što će reći svojim životom i svojim poslovima« (str. 687).

»Neokrnjeni suverenitet« jednog naroda u višenarodnoj zajednici nužno vodi konfrontaciji s drugim narodnosnim komponentama te zajednice. Zato se u »Bespućima...« ne govori o građanima, ne govori se ni o klasnoj strukturi društva, ne govori se ni o tome što bi bio sadržaj »povijesnog bića hrvatskog naroda«, ne govori se, naravno, ni o konkretnim interesima koji bi bili kriterij političkog odlučivanja, a Hrvatska se poistovjećuje s Hrvatima – kao da u njoj ne postoje i građani druge narodnosti, koji su također konstitutivni faktor Hrvatske kao republike, dakle, temeljno i prvenstveno kao države građana koji na teritoriju Hrvatske obitavaju.

»Narod kao takav«, kao nediferencirana masa, zaista je relikv procesa nastajanja nacija tokom prethodna najmanje dva stoljeća, a ustrajati na tome nakon jugoslavenske socijalističke revolucije moralo je u sebi skrivati retrogradan politički program. U modernoj povijesti uvijek je buržoazija (u našim prilikama »sitna buržoazija« ili »srednja klasa«) koristila kategoriju »narod« i mahala

⁴²⁹ On navodi da postoji, doduše, razlika među tim Jugoslavijama: »...avnojska načela značila (su) prvi ozbiljniji pokušaj rješavanja nacionalnog pitanja višenacionalne Jugoslavije, na temelju prava naroda na samoodređenje.«, ali je kategoričan u ocjeni da su ti pokušaji ostali nedosljedni... (str. 687)

nacionalnim zastavama kad je god je trebala ostvariti ili očuvati svoje klasne interese.⁴³⁰ Prvo desetljeće HDZ-ove »vladavine« bilo je »autoritarno« ili autokratsko, ali ne zato što bi to bio hir »autokratske naravi« »vrhovnika« (ma koliko lične sklonosti tome pridonosile) – nego je to bio izraz raspoloženja političkih snaga koje su nosile proces prevrata 1990-ih: za prljave poslove destrukcije (kako ih je »duhovito« objasnio Vladimir Šeks) bila je potrebna autokratska pesnica. Osvojili smo vlast i sad ćemo »mi izgraditi državu kakvu želimo«.

Sve ostalo, a važno za ocjenu političke platforme Franje Tuđmana, čitalac će naći u onim dijelovima knjige koji se naročito bave mogućnoću, potrebom i opravdanjem postupaka kojima se osigurava »svoja državnost, tj. neokrnjeni suverenitet« naroda (to su: II dio »Povijest kao zločinidba i mitska pričimba«, naročito poglavlja »Jasenovac« i »Svedobna sveudiljnost genocidne činidbe«, zatim III dio »Filozofija i povijesno zlo«, posebno poglavlje »Osmišljavanje svrhovitosti i besciljnosti sile«, konačno IV dio »Povijesne činjenice i neznanstvene teorije«, naročito poglavlje »Mitska podloga teorije genocidnosti Hrvata«)⁴³¹.

⁴³⁰ U vezi s ovi stavom najprije bih uputio na knjigu: Eric Hobsbawm, »Nacije i nacionalizam od 1870: program, mit, stvarnost«, »Filip Višnjić«, Beograd, 1996. Zatim i na članak Nenada Mirovića, »Preispitivanje nacionalizma«, »Republika«, broj 148, 15.–30. 9. 1996. (podnaslov mu je: »Procesi koji su pratili dezintegraciju Jugoslavije predstavljaju jednu od najdramatičnijih manifestacija destruktivnosti nacionalizma sa kraja 20. veka«). A naročito na knjigu: Srđan Vrcan, »Nacija Nacionalizam Moderna država. Između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija«, Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2006. Ovome treba pridodati i radove o toj tematici što sam ih naveo u fusnoti 44). Evo jednog stava iz knjige Srđana Vrcana na koji treba skrenuti pažnju: govoreći o tezi: »Jedna nacija, jedna kultura, jedna država«, Vrcan kaže: »Na toj se podlozi pokazuje da u pozadini svakog konkretnog diskursa o nacionalizmu stoje velika pitanja o odnosima nacije, nacionalnog identiteta, nacionalizma te mogućih subjekata modernih oblika državotvornosti i naravi upravo te državotvornosti itd. na jednoj strani te, na drugoj strani, modernosti i demokracije. No jednako tako nužno se otkriva da je »ono što nazivamo nacionalizmom moderno iako postoje kontinuiteti. Stoga je smrtonosna strana nacionalizma, to jest ona koja vodi do 'etničkog čišćenja', mogućnost koja je sadržana u ovom modernom obliku. Nije slučajno što je XX stoljeće, doba demokratskog buđenja, bilo isto tako olovno doba etničkih čišćenja i ne samo u Europi« (Taylor, 2002:8)« (str.21). Posebno skrećem pažnju na dio knjige pod naslovom »Nacionalizam i fašizam: temeljni raskidi ili bitni kontinuitet« (str. 110–119). Uzimajući kao predmet svojega razmatranja razbuktavanje nacionalizama na području bivše SFR Jugoslavije, kao i posljedice do kojih je to dovelo i pisac M. V. Llosa ocjenjuje da se za nacionalizmom »...posegnulo sigurno zbog njegove demagoške učinkovitosti jer ništa drugo ne omogućava na sličan način da se ljudi nahuškaju jedni protiv drugih i da se istovremeno tako brzo proizvede iluzija društvenog identiteta, ali najviše se posegnulo za njim stoga što garantira dolazak na vlast onima koji se ne zadovoljavaju time da budu rep lava, nego, koštalo što koštalo, žele biti glava nečega, pa makar to bila i glava miša.« »Za Llosu je »...neosporna činjenica da svaki nacionalizam koji želi biti koherentan i slijediti do kraja svoje osnovne principe vodi prije ili kasnije u netolerantno i diskriminirajuće postupanje i u otvoreni ili prikriveni rasizam. Nema mogućnosti izlaza. Budući da ona homogena, čista, kulturna i etnička ili i religijska nacija o kojoj nacionalizam sanja i koju želi probuditi nije nikad postojala – a da je ikad postojala nestala bi u toku povijesti – mora umjetno napraviti i izokrenuti stvarnost. A to se može postići samo silom.« Nemam pri ruci knjigu: Mario Vargas Llosa, »Nationalismus als neue Bedrohung«, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000. i oslanjam se na opširan prikaz knjige što ga je napisala Snježana Kordić, »Anatomija nacionalizma«, »Književna republika«, broj 5–6, 2005.

⁴³¹ »Bespuća...« sama po sebi ne bi bila vrijedna osobite pažnje da nisu bila u kvintesenciji izraz nacionalističke orijentacije »politički probudene« sitne buržoazije. Ipak bi opravdano, s obzirom na moguće i kriminalne

Došavši na vlast, Franjo Tuđman misaone konstrukcije iz svojih »Bespuća...« »pretače« u svoje govore: pretežno ih započinjući uzvikom »Hrvatice i Hrvati« – kao da u toj zemlji nitko drugi ne postoji (i kao da su Hrvatice i Hrvati unisono »njegovi«). Zato je i mogao bez ikakvog zazora izreći jednu od najružnijih šovnističkih poruga: da je sretan što mu žena nije ni Židovka ni Srkinja, a valjda mu »plemenitaška narav« nije dopustila da spomene i Romkinje ili Ciganke pa da zaokruži upravo one narode koji su bili najteže pogođeni genocidnom politikom i praksom ustaškog režima. Tako nije prezaao ni od krajnje isključivosti prema cijeloj jednoj narodnosnoj skupini, hrvatskim Srbima, koje kao remetilački faktor treba isključiti iz korpusa »hrvatskog naroda« ili »naroda Hrvatske«.

Već u samom početku svojih »državničkih« nastupa bio je jasan:

»Hrvati pripadaju drugačijoj kulturi – drugačijoj civilizaciji – od Srba... Trebam li vas podsjetiti da se Rimski imperij raspao na Istok i Zapad i da se kršćanstvo raspalo po istoj liniji? To je linija koja dijeli Jugoslaviju. Hrvati su dio Zapadne Europe...Srbi pripadaju Istoku. Njihova crkva pripada Istoku. Oni koriste ćirilicu, koja je istočna. Oni su istočni narod, kao Turci i Albanci. Oni pripadaju bizantskoj kulturi. U devetnaestom stoljeću ljudi su ovdje mislili da će ideja Jugoslavije spasiti Slavene od Njemaca, s jedne strane, i od Talijana, s druge strane. Ali, to je bila romantična ideja. Za razliku od Nijemaca i Talijana, slavenski narodi se ne mogu ujediniti. Usprkos sličnosti jezika mi ne možemo biti zajedno. Nije ništa ostalo od jugoslavenske ideje.«⁴³²

posljedice, svakoga morale zabrinuti neskrivene tvrdnje o historijskim momentima, kada je i uništavanje cijelih naroda (genocid) »bilo korisno« – što, dakako, treba povezati sa zahtjevom o »državnosti i neokrnjenom suverenitetu« naroda – ako se i kada se takva tvrdnja operacionalizira kao praktična politika. A to se »u Hrvatskoj 1990-ih« dogodilo u razmjerima i s brutalnošću koji pripadaju najgorim primjerima takva ponašanja u suvremenom svijetu.

Moram ovdje ipak još spomenuti opširno bavljenje »mitom o genocidnosti Hrvata« u »Bespućima...«. Bavljenje tim mitom niti je počelo, a neće ni završiti s F. Tuđmanom. Riječ je naprosto o »kukavičjem jaju«, o potenciranju nečega što je zgodna prilika za »postizanje nacionalne homogenizacije«. S hrvatskim narodom to nema nikakve veze – jer je hrvatski narod svojim masovnim i većinskim opredjeljenjem za antifasistički pokret pokazao sasvim suprotnu usmjerenost. Genocidnost jeste bila karakteristika tek jednoga dijela hrvatskog naroda i tek nekih politika. Uzajamne optužbe dvaju suprotstavljenih kolaboracionističkih tabora za rata 1941.–1945. (»ustaša« i »četnika«) za genocidnost cijelog naroda, a zatim preuzimanjem tog stereotipa od snaga koje se s porazom nisu pomirile, da bi sebe prikazale kao »cijeli narod« – što je primjer postupka »pars pro toto«, bile su (i ostale) instrument za kojim posežu snage kojima je bila potrebna »nacionalna homogenizacija« za postizanje vrlo prizemnih političkih interesa. To je i razlog obimnog bavljenja i trajnog političkog instrumentaliziranja »mitova o broju žrtava«, a ne i razlozima koji su do tih žrtava doveli, što je primjer postupka quid pro quo, ili »zamjene teza«. S istinom i poštivanjem stvarnih žrtava to, dakako, nema ništa zajedničko.

⁴³² Ove su riječi izvorno citirane (a ne prepričane) iz veoma opširnog članka u kojemu je poznati novinar nastojao dati aktualne informacije s područja cijele Jugoslavije, objavljenog u časopisu »The New Yorker« ožujka 1991. godine: Milton Viorst, »A Reporter at Large. The Yugoslav Idea«, »The New Yorker«, March 18, 1991. (tekst ima ukupno 19 stranica, ovdje citirano sa str. 74 časopisa, prevod – A. L.).

Nije u tom svom kategoričnom stavu bio osamljen. M. Viorst tekst počinje sekvencom iz posjeta Zagrebu i navodi i dijelove svog razgovora sa Žarkom Domljanom, predsjednikom upravo konstituiranog tzv. višestranačkog Sabora. Evo nekoliko naznaka iz tog razgovora. »Pitao sam Domljana, zašto Hrvati u ovim demokratskim vremenima biraju kao heroja čovjeka čija se reputacija osniva na gušenju demokratskog pokreta (riječ je o vraćanju Jelačićeva spomenika – opaska A. L.). Slegnuo je ramenima. »Znam, to je paradoks«,

U tim tvrdnjama nema nikakvih nijansi i ograda: svi Srbi »u đuture«, svi su oni »nešto drugo«, »neka druga kultura«. To što su stoljećima Srbi kao građani bitno doprinosili hrvatskoj kulturi i bili njen sastavni dio – to je »isparilo«! Važniji su rascjepi od prije deset ili petnaest stoljeća, kad ovdje Hrvata i Srba nije ni bilo, nego ono što su »hrvatski Srbi« učinili za Hrvatsku posljednjih desetljeća, naročito u antifašističkoj borbi 1941.–1945! Pa onda isključivost do odioznosti prema Bizantu, premda je i Hrvatska njegov baštinik.

Sve priče o nastojanju da se nađe nekakav modus vivendi opstanka dotadašnje jugoslavenske zajednice (najčešće je bila riječ o konfederaciji) bila su samo taktička izmotavanja. Krajnji je cilj bio jasan – potpuno odvajanje iz jugoslavenske zajednice. Što su pritom u osnovi takvog stava bile brojne »nelogičnosti« (kako to, i zašto, stvarati, ili uspostavljati svoju državu kad je takva i ustavno-pravno već postojala, kako to uspostaviti »neokrnjen suverenitet« većinskog stanovništva, ako ne nasiljem i/ili diskriminacijom prema onom dijelu stanovništva koje ne pripada kategoriji »većinskog«, jer se apriori tvrdi da je zajednički život s tim stanovništvom nemoguć – oni su nešto drugo i »pripadaju tamo«, na Istok – to dakako nije »ulazilo u račun«, jer ionako »naša povijest nije uvijek logična«.

U političku taktiku treba uvrstiti i »Poruku mira i prijateljstva Srbima u Hrvatskoj«, upućenu s »Prvog općeg sabora HDZ-a«, održanog 24. i 25. 2. 1990. (»Poruka...« je objavljena u »Glasnik HDZ-a«, ožujak '90, str. 14):

»Kao istinska demokratska stranka želimo vas uvjeriti da smo svi u zajedničkoj domovini Hrvatskoj sugrađani, a ne jedan drugome neprijatelji. Nikome ne žele dobro oni koji potiču na mržnju i osvetu... Budimo ravnopravni! Živimo u miru i slozi! HDZ ne želi dominaciju naroda nad narodom! Prihvatimo se rada! U hrvatskoj domovini ima mjesta za svakoga tko u njoj želi živjeti u duhu pravde, mira, bratstva i jednakosti«.

Ali ipak se »daje na znanje«:

»Želimo u ovo vrijeme buđenja demokracije i padanja totalitarnih sustava od Urala do Jadrana biti doista suvereni. Vi Srbi u Hrvatskoj dobro znate da ste, u odnosu na Hrvate, privilegirani i u sudstvu, policiji, diplomaciji, politici, vojsci...«

Ta »Poruka...« se ipak ne može odvojiti od onoga što je izrečeno u uvodnom

odgovorio je, »ali naša povijest nije uvijek sasvim logična«. Drugom je nelogičnošću smatrao način nastanka NDH... Ali je za naša razmatranja bitan ovaj njegov stav: »'Jugoslavija je bila umjetna politička tvorevina nametnuta nam protiv naše volje', rekao mi je Domljan. »To nije nacija – to je mješavina starih plemena, ako baš hoćete. Nije u pitanju samo naše odbijanje komunizma. Mi ne želimo biti dio Jugoslavije koja trajno negira našu nacionalnost. Mi o sebi mislimo kao o Hrvatima, a ne Jugoslavenima. Mi smo isto tako uvijek smatrali da je faktično postojanje Jugoslavije bilo pogreška, ali nam je to postalo jasnije kad se na jugu Kosovska kriza intenzivirala. To je ono što je ubrzalo naš rad na uspostavljanju naše vlastite države« (str. 60, prijevod – A. L.)

Ostavljam sasvim po strani sve one aspekte politički neodmjerjenog stava prema BiH (usmjerenost na podjelu zemlje, arogantan odnos prema cijelom jednom narodu, kojega će on, tj. Hrvatska, »prevesti u Evropu«, zločini tzv. HVO-a, tj. ubistva, koncentracijski logori itd.) koji su maniru isključivosti iskazali na najgori mogući način.

izlaganju Franje Tuđmana na istom tom Saboru u »Programskim zasadama i ciljevima HDZ«. Najčešće se citira ona njegova formulacija »...da NDH nije bila samo puka »kvislinška« tvorba i »fašistički zločin« već i izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom...«, ali se zanemaruje ne samo ono što slijedi (Hitlerov Novi europski poredak kao međunarodna činjenica, povijesne i prirodne granice, puna državna suverenost hrvatskog naroda... (str.18), nego i izostavljanje genocidnog programa i surove genocidne prakse kao bitnog obilježja te »države kao povijesne težnje«, izostavljanje »hrvatskih Srba« kao komponente hrvatskog suvereniteta, a onda se priznaje »postojanje SR Hrvatske kao nacionalne države hrvatskoga naroda« (izostalo je da je to bila i država srpskog naroda u Hrvatskoj), samo utoliko ukoliko »...pružalo je i dalje polazne osnove za opstojnost i dalje napore za oživotvorenje pune državne suverenosti hrvatskog naroda.« Tako formuliran stav faktički je svojevrсна rehabilitacija NDH. I tako su taj stav morali shvatiti ne samo hrvatski Srbi, nego i svi oni koji su ili trpjeli teror NDH vlasti ili se aktivno protiv nje borili.⁴³³ A od 14 točaka »bitnih pitanja u predstojećim izborima« »hrvatskim Srbima« je posvećena samo ova rečenica: »Dosljedno svojim programskim osnovama u kojima se HDZ izjasnila protiv svake nacionalne isključivosti, priznajući sva prava srpskomu i svakom drugom pučanstvu u Hrvatskoj, HDZ posebno ističe da je protiv svakog revanšizma.« (točka 13., str. 20). Sve vrvi od isticanja »punog državnog suvereniteta« jednog naroda, ali nema govora o »suverenitetu građanina (citoyen)« kao odlučnom političkom obilježju društva u kojemu su, ako je ostvaren, narodnosna prava akcidentalna i jednaka za svakog građanina, bez obzira na brojnost naroda/narodnosti.

Dakako, nigdje nema naznake što su to »sva prava srpskog i svakog drugog pučanstva« s obzirom na »punu državnu suverenost hrvatskog naroda«, nema naznake ni o tome da li u ta prava spadaju i ona (ustavno utvrđena) iz razdoblja SR Hrvatske. Ukratko, može se reći da se ovdje umjesto s jasnim političkim stavom (o stvaranju suvremenog građanskog društva) susrećemo s dvosmislenostima koje moraju izazivati sumnje u politički smjer kojim se ide.⁴³⁴

⁴³³ Usprkos svemu, dominantna politička stranka (HDZ) je i krajem prvog desetljeća 20. stoljeća ustrajna u nastojanjima za svojevršnom rehabilitacijom NDH i ustaštva – jasno je to pokazano u članku koji o tome daje pregled stavova Andrije Hebranga, službenog kandidata HDZ-a za predsjednika države (Sanja Modrić, »Utrka za Pantovčak. Hebrangov izborni rezultat bit će bolji test sustava vrijednosti u zemlji od bilo kojeg dubinskog sociološkog istraživanja. Može li kameleon objesiti predsjedničku lentu«, »Novi list«, 11. 7. 2009.): »Razumijevanje« što ga je pokazao za M. Luburića i D. Šakića – notorne ubojice u logoru Jasenovac, pa zatim za notornog rasistu M. Budaka (»znam koliko je dobrih stvari napravio«), a koji se afirmirao ustaškom definicijom o »rješenju srpskog pitanja« (trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu prevesti na katoličanstvo), ali i za ustaški pokret u cjelini (»ustaški pokret nije bio izvorno fašistički...«)... iskazao je A. Hebrang kao visoki funkcionar HDZ-a, njen potpredsjednik i njen kandidat za predsjedničke izbore 2009. godine!!

⁴³⁴ Ukazujem samo na izjave u Saboru: da »smo došavši na vlast ne samo priznali sva ona ustavna prava koja su do tada Srbima u Hrvatskoj bila zajamčena, nego smo kazali da im dajemo i sva ona građanska i nacionalna prava koja do tada nisu imali, sva prava koja se uopće mogu dati nekom narodu, odnosno narodnosti

A sve ono što je slijedilo pokazuje da je »Proglas...« bio puka »varalica«, slično onom pozivu uoči »Oluje«, kojim se garantirala sigurnost civilima koji se odluče ostati. Iz navedenih kasnijih izjava da mi »ne možemo biti zajedno«, ali naročito iz postupaka prema »hrvatskim Srbima« (ubistva, izbacivanje s posla, brutalno izbacivanje iz stanova, miniranje kuća itd.) jasno je da je »Proglas...« bio licemjerno politikanstvo. Neodređenost izraza o »želji da budemo doista suvereni« nameće pitanje tko su »mi« i što je »doista«. I neodređenost subjekta suverenosti, i neodređenost sadržaja termina suverenost nije slučajna, kao što nije slučajna ni neodređenost termina demokracija. Tek je kasnija, konkretna politička praksa pokazala čemu služi ta neodređenost služi.

Valjda inercijom svojstvenom državnim organima posvuda, ta neodređenost je bila karakteristična i za vlast nakon izbora 2000. od koje se očekivao radikalni raskid s politikom isključivosti. Svjedoči o tome činjenica da je Odboru za ljudska prava UN-a, zagrebački (hrvatski) Građanski odbor za ljudska prava (GOLJP) na »Inicijalno izvješće RH o provedbi Međunarodnog pakta o građanskim i ljudskim pravima« uputio 13. 3. 2001. svoj »Alternativni izvještaj...«, u kojemu ukazuje na kršenja građanskih i ljudskih prava – što ih službeno vladino »Inicijalno izvješće...« ne spominje. O tome je i javnost informirana u razmjerno opširnom prilogu novinara Tomislava Klauškog »Vlada RH branila HDZ u UN-u« (»Nacional«, 24. 4. 2001.). U samom početku članka T. Klauški konstatira:

»Navikli smo proteklih godina slušati hrvatsku vlast kako uporno uvjerava međunarodnu zajednicu da u Hrvatskoj nema kršenja ljudskih prava. Neobično je, međutim, čuti Račanovu vladu kako pred Odborom za ljudska prava Ujedinjenih naroda brani izvještaj HDZ-ove vlade u kojem se tvrdi da od 1994. do 1999. u Hrvatskoj nije bilo kršenja ljudskih prava, osobito ne na nacionalnoj i etničkoj osnovi. Da nije bilo Zorana Pusića i njegova popisa sa samo četrdesetak najslikovitijih primjera kojima se dokazuje da je izvještaj hrvatske

u bilo kojoj demokratskoj zemlji.« (predsjednik Republike, »Izvješća...«, broj 5, str. 8), a zatim: »...izražena je spremnost nove vlasti da Srbima u Hrvatskoj osigura znatno veća nacionalna i kulturna prava, nego su imali u razdoblju jednostranačke vladavine.« (predsjednik Vlade, »Izvješća...«, str. 4). Na dvije okolnosti u vezi s navedenim tvrdnjama treba ukazati: 1) tko je taj »mi« koji tako benevolentno deklarira poklanjanje prava dijelu građana, a koji su označeni kao »netko drugi od 'mi'«?; 2) zašto nije precizno, konkretno, tj taksativno nabrojeno što su »ta građanska, nacionalna i kulturna prava«, koja se »daju« (ili »poklanjaju«), a iznad su onoga što su ih do tada imali? Nevjerojatnim se doima da bi se bilo koji čovjek, ovdje nekoliko stotina tisuća građana (»hrvatskih Srba«), olako pobunio protiv »spremnosti da im se osiguraju veća prava« od dotadašnjih!! Da su to bile samo isprazne fraze može se isčitati i iz »Poslanice o obnovi« predsjednika Republike na zasjedanju Sabora 4. i 5. 6. 1992. godine: stava »Po svršetku rata, sigurno je da će demografska slika tog teritorija biti drugačija za obje sukobljene strane.«, a također iz stava da »...naročito posljednjih 75 godina, osvajanje je komad po komad hrvatskog etničkog i državnog prostora.« – dva stava koja apsolutno dovode u pitanje i sigurnost opstanka srpskog narodnosnog korpusa (promjenom »demografske slike«), uz istovremenu aluziju na »osvajanje hrvatskog etničkog prostora« (tko je to i na koji način osvajao...?). Stoga mu nije tek slučajno izmakla i ova izjava: »Međutim, moramo biti svjesni da su razoreni i mnogi dosadašnji odnosi među ljudima i narodima. Ovim su se ratom i razaranjima i učvrstili međuljudski odnosi, a naročito je učvrćeno jedinstvo hrvatskog naroda i vjera u njegovu bolju budućnost.« (»Izvješća...«, broj 65, 17.6.1992., str. 15–17) Kakvo je to »jedinstvo hrvatskog naroda« i kakvu je to »bolju budućnost« doživjelo – pokazalo se tokom proteklih dvadeset godina (nezaposlenost, velike socijalne razlike, itd. itd.)

Vlade tek ulašteni propagandni letak, stara HDZ-ova taktika opet bi upalila.«

Nisam našao da bi se Vlada tim povodom oglasila i objasnila zašto i s kojim razlogom se ustraje na neistinitom prikazivanju vrlo tegobne stvarnosti u Hrvatskoj!

Atmosfera isključivosti bila je široko rasprostranjena u društvu, ne samo među političarima, nego i mnogo, mnogo šire, a pogotovo kod jednog dijela ljudi koji su mogli svojom pozicijom ne samo artikulirati, nego i podsticati »nacionalističku euforiju«.

Naime, prednjačio je u tome baš Sabor RH, kako svojim aktima kao najviše političko i zakonodavno tijelo vlasti, tako i kao javna tribina sramotnih tematskih igrokaza.⁴³⁵

Upozorio bih samo da je na spomenutim sjednicama Sabora izrečeno mnoštvo ocjena koje su krajnje isključive, naročito kad je riječ o poziciji »hrvatskih Srba«. Većinski dio Sabora je insistirao da je za nezadovoljavajući politički razvoj isključivo odgovoran taj dio stanovništva (uz napomene o vanjskim utjecajima), a da je njihovo nezadovoljstvo uvjetovano time što gube privilegije (primjerice, istup Marijana Vukojevića, »Izvješća...«, broj 7 od 18. 10. 1990., str. 10, 11, ali i mnoštvo drugih). Pokušaji zastupnika Srba da se uvaži i realne osnove nezadovoljstva sasvim su ignorirani.⁴³⁶

⁴³⁵ Bilo bi naravno bolje imati pri ruci stenografske (fonografske) zapise saborskih sjednica, ali, koliko mi je poznato, ti zapisi nisu publicirani kao cjelovita i potpuna serija. Stoga smo upućeni na ono što je prikazano u spomenutoj redovitoj periodičnoj publikaciji »Izvješća Hrvatskog sabora«. Ovdje bih spomenuo samo tri broja koji nam mogu dati razmjerno pouzdanu predodžbu o političkim stavovima, što su bili prisutni u Saboru, naročito ukoliko je riječ o »srpskom faktoru« u hrvatskom društvu: broj 3 od 9. 8. 1990. (rasprava o polazištima za izradu novog Ustava), broj 5 od 1. 9. 1990. (posvećen u cjelosti izvanrednom zasjedanju Sabora 24. 8. 1990. s temom o »srpskoj pobuni«) a isto tako i broj 7 od 18. 10. 1990. (u kome se nalazi prikaz sjednice Sabora od 4. i 5. 10. 1990. – posebna tema o »srpskoj pobuni«).

⁴³⁶ Ilustracije radi navodim samo dvije takve intervencije. Na sjednici Sabora 24. 8. 1990. »Vojnović (Milivoj, iz Gline) smatra da uzroci nemilih događaja nisu samo veliki scenaristi iz Srbije, Memorandum, velikosrpski hegemonizam i Milošević, pa sve do saveznog Predsjedništva i Jugoslavenske narodne armije. Njima valja pribrojiti i »bespotrebne, barem tako brze, promjene ustava uključujući tu prije svega i pitanje jezika, simbola, centralizacije komunalnog sistema itd.« U takvim okolnostima ne treba tražiti da se Srbi odreknu i da se stide svih onih koji im daju podršku. »Unatoč tome, moram reći da se kao građanin ove Republike stidim naoružanih noćnih straža, stidim se barikada na ulicama i putovima, stidim se anarhije prisutne u mojoj domovini... Ali nema nikakvog razloga da se stidim naroda kojem, na žalost, u ovoj etapi demokratskog razvoja društva u našoj Republici nije ostao nijedan demokratski način da se eventualno izbori za prava koja mu pripadaju« – rekao je Vojnović, naglasivši na kraju da je »razgovor s narodom i vraćanje povjerenja tom narodu« metoda koju bi trebalo primjenjivati u rješavanju ovih problema.« (»Izvješća...«, broj 5, str. 13.) A Branka Kuprešanić iz iskustva svoga kraja (Gračac) »...izrazila je neslaganje s ocjenama i kvalifikacijama izrečenim u uvodnim izlaganjima. Zabrinjava što Vlada Republike Hrvatske ne želi ili nije u stanju da kronologijom događaja u pravom svjetlu pokaže i dokaže da je zaista demokratska i vlada svih građana Hrvatske.« (»Izvješća...«, broj 5, str. 20). Čak je i Ivica Račan (tada predsjednik SDP–SKH, glavne opozicione stranke), uz sve osude »pobunjenih Srba«, kritički ocjenio da predložena Rezolucija (»o zaštiti ustavnog demokratskog poretka i nacionalnim pravima«) »...ne sadrži kritički pristup o odgovornosti vlasti i vladajuće stranke o aktualnoj situaciji. Jer 'objektivno, a i subjektivno, nije moguće da dio odgovornosti za ovo ne snose i

U takvoj atmosferi isključivosti, u kojoj se o »hrvatskim Srbima« generalno govori samo kao o privilegiranoj skupini društva (na račun Hrvata), nije se moglo graditi povjerenje i moralo je doći do konfrontacija, nepovjerenja i uzajamnih sumnjičenja.⁴³⁷

djelovi državnih organa, i vladajuća stranka. Osobito kad je riječ o nepromišljenim potezima, neodgovornim pojavama prijetnje silom, uznemirujućim izjavama, nezrelim i neodgovornim postupcima i stavovima koji su dolazili iz dijelova državnih organa i partijskih struktura... Dio učinka takve politike i ekstremnih stavova uvijek se ispostavlja kao račun svim građanima Republike, svim zastupnicima Sabora i svim političkim strukturama. Nema razloga da i o ovim saznanjima ovaj Sabor ne pokaže sposobnost i zrelost da otvoreno i kritički govori'« (»Izvjешća...«, broj 5, str. 12). Cijeli tok debate tada, ali i kasnije, uključujući i događanja što su nakon 1990. slijedila, pokazuje da dominantna nacionalistička politika nije pokazala »sposobnost i zrelost da otvoreno i kritički govori«, a Račanova intervencija u potpunosti je ignorirana.

⁴³⁷ »Privilegije Srba u Hrvatskoj« bila je jedna od glavnih tema u govorima hadezeovskog pokreta prije prevrata (1989./1990.), a zatim osobito i prve dvije godine nakon toga. Kad je, međutim, postignuta svrha (međusobnog konfrontiranja) – prestalo se o tome govoriti. Prošlo je evo dvadeset godina, a da te tvrdnje nisu pouzdano i cjelovito, dakle dokumentirano potkrijepljene! Imajući dostup svim arhivima, vladajuća politika je to mogla (i bila dužna) napraviti. Ali joj se to činilo isto tako nepotrebnim, kao što im se činilo nepotrebnim istinito istražiti »kronologiju događaja« kako je to tražila Branka Kuprešanin na sjednici Sabora.

Kritičkih osvrta na tu tvrdnju nema mnogo, ali se ipak mogu naći. Preporučam čitaocu da konzultira: 1) Ratko Bubalo, »Zloćudna igra brojkama. Brojke i slova: Jesu li Srbi stvarno vladali Hrvatskom«, »Arkin«, broj 19–20, 5. 8. 1994. Navodeći raznolike službene podatke koji nikako ne potvrđuju ekstremne tvrdnje (koliko je to moguće u jednom članku na cijeloj jednoj novinskoj stranici). Bubalo posebno upozorava na potrebu cjelovitog i na istinitim podacima zasnovanom pristupu tom pitanju, pa kaže: »No, već i ovo je dovoljno da se zaključi da se stereotip o vladavini i privilegiranosti Srba u Hrvatskoj gradi na lažnim i nepouzdanim temeljima, niti se on pak može graditi na slučajevima u pojedinim sredinama. Gotovo svakodnevno napuhavanje brojki o nacionalnoj zastupljenosti kako bi se »dokazala« navodna dominacija Srba Hrvatskom u 45 godina socijalističkog »mraka« služi posve pragmatiskim razlozima dnevne politike. Na taj način želi se dobiti razumijevanje javnosti za aktualne procese stvaranja etnički čiste države Hrvatske.« Važna je isto tako knjiga Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (IDIS-a), »Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj. Sociološki i demografski aspekti«, Zagreb, 1991. To je jedinstven pokušaj empirijskog istraživanja, koji je nažalost zanemaren. Imajući na umu okolnosti u kojima je istraživanje obavljano (1989.) i kada se studija objavljuje (1991.) Mladen Lazić u kratkoj uvodnoj napomeni kaže: »Formalno još uvek monistički politički sistem preplavljen je (u Hrvatskoj) novoformiranim političkim organizacijama (proto-partijama), koje bujanjem dokazuju vlastitu neophodnost. Praktično sve (brojem članova – pristalice) značajnije među njima svoj legitimitet grade na »zastupanju/odbrani nacionalnih interesa«. Slično je, naravno, bilo i u drugim delovima Jugoslavije. Tako je u sveopćoj dubokoj društveno-ekonomskoj krizi problem međunacionalnih odnosa nametnut kao primaran. Politička instrumentalizacija (među)nacionalne dimenzije odvija(la) se u uslovima u kojima su naučna saznanja o tim odnosima u nas – sociološka, ekonomska, istoriska itd. – jedva postojeća. Kao što tadašnja vladajuća grupacija nije nalazila razlog da objektivizuje pristup uvek aktualnom nacionalnom pitanju, tako ni sada, u žaru političkih sukoba, nepristrasna analiza činjenica ne može izgledati privlačno. Koga ona, u stvari zastupa?! – pitanje je koje će sve sukobljene strane postaviti. Odgovor koji će se u ovoj studiji nastojati dati jest da je (u nauci) nužno pre svega zastupati saznajni interes, kao i to da je njega moguće staviti iznad političkog interesa.« (str. 7) Od jedanaest autorski priloga i posebno priloženih statističkih podataka posebno upućujem na prilog: Andreja Stojković, Materijalni položaj i nacionalna pripadnost« (str. 45–60).

Mislim da je osobito vrijedno konzultirati i brojne članke o »položaju Srba u Hrvatskoj«, što ih je objavljivao Stipe Šušar u časopisu »Hrvatska ljevica«, a koji su objavljeni u njegovoj knjizi »Hrvatski karusel«, Razlog, Zagreb, 2004., objedinjeni kao posebno poglavlje: »VIII. Srbi u Hrvatskoj: neki aspekti stradanja« (str. 333–380).

Često se zanemaruje da je veliki dio »hrvatskih Srba« živio u najnerazvijenijim (ruralnim) dijelovima Hrvatske, što je moralo imati (i imalo je) utjecaja na njihov nepovoljan »životni standard« (svakako znatno

Primjerom jednostranog, isključivog i, rekao bih, paranoičnog ponašanja može nam poslužiti i jedan postupak Žarka Domljana, predsjednika Sabora u prvim godinama prevrata. Riječ je o njegovom nalogu da se bez odlaganja s posla otpusti voditelj saborskog restorana, Milan Škorić, čovjek koji je, eto nevolje, »hrvatski Srbin«: rodio se u Lici, sav radni vijek je radio na području Hrvatske, bio posvuda pohvaljivan za dobar rad..., ali je po Domljanu diskvalificiran samo zato što je bio Srbin... Javnosti je taj, samo na prvi pogled bizaran, postupak postao poznat tek polovinom 2010. godine kad je u emisiji »Nedjeljom u dva«, 30. 5. 2010. izričito potvrdio stav iz svoje memoarske knjige »Visoko podignimo zastavu«:

»Saborski restoran je priča za sebe. Zatražio sam od tajnika Kikereca da izvidi stanje, tko vodi restoran, koliko ima zaposlenih, prolaze li redovito zdravstvenu kontrolu, dolazi li sanitarna inspekcija, gdje se nabavlja hrana... Izvještaj koji mi je podnio Kikerec bio je poražavajući... ali najgore je zazvučao podatak da je voditelj restorana neki Škorić, po nacionalnosti Srbin, a meso nabavlja u mesnici jednog sunarodnjaka koja je bila poznato okupljalište udbaša iz Petrinjske i Đorđevićeve. Znajući na što su spremne komunističke tajne službe, glavom su mi prolazili najcrnji scenariji. Podatak koji sam čuo bio mi je dovoljan. Zatražio sam od tajnika da odmah raskine ugovor sa Škorićem i potraži nekog drugog voditelja koji će garantirati da nas neće sve zajedno potrovati.«

Ovdje zanemarujem neistine koje je Žarko Domljan iznio (o pok. Zecu, mesnici i udbašima), zanemarujem i okolnost da je znao za surovo ubistvo 12 godišnje djevojčice Aleksandre Zec i njene majke, dakako i oca i da su ubojice oslobođene, iako su ubojstvo priznali. Sve je to prešutio, kao predsjednik Sabora nije na taj zločin reagirao. Zanemarujem i sekvencu iz knjige u kojoj on opisuje svoj posjet (»u maskirnoj uniformi«) Gospiću, navodeći štete što ih »ona strana« nanosi Gospiću..., ali ne spominje ni jednom riječju »naših ruku djela«, što su se događala u isto vrijeme – surova i samovoljna mučenja i ubistva civila Srba u Gospiću. Sve to ovdje zanemarujem, ali ne mogu zanemariti onu njegovu izjavu za »New Yorker« (u fusnoti 84), »mi Hrvati«. A ostali građani, gdje su oni isparili? Ili je Hrvatska prćija samo Hrvata? Imamo dakle ovdje posla s apriornom nacionalističkom isključivošću svih koji nisu Hrvati – stav koji je koliko politički

niži nego u urbanim sredinama ili njima neposredno gravitirajućim područjima). Bili su to mahom krajevi s najvećim žrtvama u ratu 1941.–1945. i s masovnim učešćem u antifašističkoj borbi, pa se postavlja pitanje: po čemu je, čime i kako onda taj dio stanovništva bio privilegiran?

Trajna »privilegiranost Srba« nastoji se i »povijesno dokazati«. Pogledati o tome rad Ljubomira Antića, »Srbi: obespravljeni ili privilegirani«, Papir-Grafika, Zagreb, 1996. Pažljivo čitanje pokazuje da se »privilegiranost« označava i ono što bi često spadalo u otpor feudalnoj (svjetovnoj, plemića, i crkvenoj) tlaci. Je li otpor feudalnom izrabljivanju i, eventualne a skupo plaćene, uspjehe u tome moguće označiti terminom »privilegije«?

Za cjelovitiji uvid u napise o »poziciji Srba u Hrvatskoj« bilo bi dobro kao putokaz koristiti dvije vrlo vrijedne (dragocjene) bibliografije Bosiljke Milinković: »O Srbima u Hrvatskoj. Selektivna bibliografija 1984.–1999.«, SKD »Prosvjeta«, Zagreb, 2001. i »O Srbima u Hrvatskoj prema pisanju *Arkzina* 1991–1997: Bibliografija«, »Летопис 1997.«, број 2, СКД »Prosvjeta«, Zagreb, 1997. (str. 430–444)

bedast, toliko i ljudski opak.

Domljan je svojim apriornim sumnjičenjem realno ugrozio sigurnost građanina M. Škorića (i obitelji mu), jer je 1991./1992. u Zagrebu trajao »lov na Srbe« (»Velesajam«—»Pakračka poljana« itd.)⁴³⁸ Svojim postupkom prema Škoriću Domljan se legitimirao kao izraziti predstavnik hrvatskog šovinizma pa su i »zastave što ih je podizao« imale to obilježje, a okolnost da i nakon dvadeset godina brani svoj postupak pokazuje ga kao čovjeka izrazite arogancije i nesposobnosti da se pouči iz tragičnih događaja kojima smo svi bili svjedoci. Takva, arogantna, mu je i špekulacija o »prihvatljivom broju žrtava« da bi se »postigla nezavisnost«. Da ne povjeruješ da on govori o ljudskim žrtvama, a ne o kladama, nekoliko hiljada mrtvih više ili manje, »ali ne preko toga«, ne preko te norme. Tako bešćutno hladno može rezonirati samo predrasudama zaslijepljen i ograničen um. I nigdje nazake da je i sebe ubrojio u »kvotu prihvatljivog broja žrtava«!

Osim »političkih reprezentanata« atmosferi isključivosti pridonosili su naročito novinari i »intelektualci« koji su prihvatili nacionalistički diskurs/program. Mediji su se upregli u realizaciju nacionalističkog projekta.

O kakvoj »prevratničkoj higijeni« i »pročišćavanju društva« je riječ vidi se i iz teksta Viktora Ivančića »Pas, mater i fašizam. Zabranjeni ljudi«⁴³⁹

»Jednoga dana u ranu jesen 1991. godine H. je na ulaznim vratima splitskoga centra Hrvatske televizije – gdje je tada radila kao novinarka – ugledala izvješeni popis s imenima dvadesetak dojučerašnih zaposlenika kojima se zabranjuje ulazak u zgradu. Na popisu, prema odluci tadašnjega ravnatelja HRT-a Antuna Vrdoljaka, našli su se praktički svi Srbi iz splitskoga dopisništva, te oni za koje se sumnjalo da simpatiziraju propali socijalistički režim.

Premda njeno ime nije bilo na listi, H. je, zgađena, strgnula papirnati naputak s ulaznih vrata i demonstrativno ga pocijepala, uz glasnu psovku u kojoj su se spominjale riječi »pas«, »mater« i »fašizam«. U tom trenutku zdepasti nacist sa zmijskim očima, koji je bio uposlen

⁴³⁸ Ovaj prikaz sam oslonio na sljedećim izvorima: 1) »Pupovac: Žarko Domljan širio je na HTV-u govor mržnje«, »Portal jutarnji.hr«, 30. 6. 2010.; 2) M. P., »Žarka Domljana uskoro čeka tužba za klevetu«, »Danas.hr«, 1. 7. 2010.; 3) »SDSS prozvao Domljana. HDZ-u je upozorenje na govor mržnje zloupotreba«, »Danas.hr«, 30. 6. 2010.; 4) »I Vedrana Rudan je danas gledala Žarka Domljana: 'Da nisam, ne bih povraćala'«, »Nacional«, 30. 5. 2010.; 5) Vedran Marjanović, »'Visoko podignimo zastavu'. Promocija zapisa prvog predsjednika Sabora«, »Slobodna Dalmacija«, 14. 4. 2010.; 6) Dragan Grozdanić, »Tko su pravi trovači iz 1991?«, »Tjednik« »Novosti«, broj 551, 8. 7. 2010.

⁴³⁹ Članak je objavljen u Sarajevskom listu »BH Dani«, a ažurno ga je prenio na svojim stranicama portal »e-novine« 7. 5. 2010. što ga ovdje koristim. Neposredan povod za svoj tekst Ivančiću su poslužila dva aktualna otkaza 2010. godine: otkaz »Veljku Jančiću, dugogodišnjem uposleniku HRT-a, donedavnom koordinatoru emisije »Hrvatska uživo«, zabranjen je ulaz u televizijsku zgradu. Nekoliko puta je pokušao ući, ali su ga pripadnici osiguranja u tome spriječili.«, a zatim: »Jasna Babić, jedna od najkvalitetnijih hrvatskih novinarki, prije neki tjedan dobila je otkaz u tjedniku *Globus*, a isti joj je uručen na zanimljiv način: pripadnici osiguranja presreli su je na porti *Europapress holdinga*, najveće novinske kuće u zemlji, i upoznali s informacijom da joj je zabranjen ulaz u zgradu«. Način istjerivanja (»otkaz«) prema uzorku s početka 1990-ih!

kao portir i telefonist, izletio je iz svoje sobice i, onako iz zaleta, svom snagom udario H. nogom, oborivši je na tlo, pa joj je poslije na bedru iskočio hematom veličine dinje.

Incident je završio tako što je H. suspendirana, a uskoro je napustila televizijsku kuću, gdje joj je ionako bio onemogućen rad. Zdepaсти nacist ostao je na svome radnom mjestu, u svojoj portirskoj sobici, sa svojim zmijskim očima, sa svojim majušnim mozgom, sa svojim osjećajima prema domovini, pripravan da izjuri i intervenira na svaki pokušaj remećenja opće discipline.

Onoga dana, prije nego je H. naišla, gotovo su svi novinari i urednici splitskoga centra HRT-a uredno prošli kraj liste nepoželjnih osoba, uglavnom Srba, izvještene na ulaznim vratima. Nisu se duže zadržavali, naprotiv, nagoni bi ubrzavali korak, podbodeni iglom nelagodnosti i straha. Vjerojatno su ih spopadali različiti osjećaji. Neki su možda u mislima kreirali psovke gdje su spominjane riječi »pas«, »mater« i »fašizam«, ali su to svakako činili šutke. Držali su jezike za zubima. Nisu ispuštali glasa ni nakon što je H. izudarana. Prilagodili su svoje ponašanje očekivanjima. Bezbolno su se smjestili u posljednji i najvažniji od tri elementa koji čine kompletan sustav održanja reda: (1) retardirani bijesni čuvar, (2) moćnik koji sastavlja crnu listu i (3) mnoštvo koje šuti. Pas, mater i fašizam.

Zbog fašističke paranoje i sklonosti temeljnoj etno-političkoj higijeni, nije bilo dovoljno Srbima i »politički nelojalnima« podijeliti otkaze, nego ih je trebalo dodatno poniziti, pretvoriti ih u zabranjene ljude, onemogućiti im ulaz u zgradu gdje su godinama radili, raskužiti nacionalnu instituciju od njihova fizičkog prisustva. H. mi je pričala kako je obilazila radne stolove nekih od otpuštenih kolega, premještala njihove osobne stvari iz ladicu u najlonske vrećice i nosila ih vlasnicima, jer je ovima bilo onemogućeno da ih uzmu.

Državna poduzeća i ustanove – pošte, banke, izdavačke kuće, tužilaštva, sudovi... – u tim su olovnim godinama bez izuzetka poštovala pravilo kućnoga reda istaknuto na vratima podruma šefa jedne veteranske organizacije: 'Zabranjen ulaz Srbima, Židovima i psima' (...)

Dva desetljeća kasnije na snazi su liberalni standardi. Ksenofobija nije više u službenome optjecaju. »Srbi«, »Židovi« i ostali »Drugi« postaju kategorije fakultativnog tipa. Antun Vrdoljak, čovjek koji je najsirovijim metodama etnički očistio Hrvatsku televiziju i pretvorio je u agitprop Tuđmanova režima i dalje je velika programska šarža... Nema mjesta ksenofobiji u našim svakodnevnim progonima! Vodimo računa o liberalnim svojstvima terora! Prijeki sud djeluje po pravičnim zakonima kapitalističkog tržišta rada!«

Isključivost kao primitivno čišćenje prostora od nepoželjnih bio je najgrublji oblik instrumentalizacije medija. Jedna od isključenih, Branka Šesto kaže:

»No ono na što bih htjela ukazati je nešto što do sada još nije rečeno u ovoj raspravi, a to je kako je početak sukoba pratila televizija, kako se rat u Vukovaru dogodio na televiziji. Kao bivša televizijska novinarka, vjerujem da je televizija, mediji općenito ali prvenstveno televizija, izuzetno kriva što za poticanje rata, što za pripuštanje mržnje, pa onda i laganje, direktno laganje. Novinari su se trudili tko će biti jači u tom patriotskom zanosu. Slušali smo razne izjave da su se novinari uključivali u rat mikrofonom jer nisu imali oružje, oni su shvatili mikrofon kao oružje. Ali isto je tako velik grijeh bilo prikrivanje istine.«⁴⁴⁰

Slično je rekao i Miloš Vasić na skupu »O govoru mržnje« (str. 16): »Jezik mržnje je alat mržnje. Iza jezika mržnje dolazi šamar mržnje, a iza šamara mržnje dolazi rafal. Mislim da se protiv toga treba boriti, uključujući i šamar«.

⁴⁴⁰ Iz njene diskusije na skupu: »Druga strana rata. Kako je (bilo) civilima? Okrugli stol«, Heinrich Böll Stiftung, Zagreb 8. i 9. 12. 2000. (Saopćenja i diskusija), str. 14

A Petar Jurišin je posve konkretan:

»Tako se 90-ih lagalo i širilo mržnju govorom, riječju i slikom. Uvijek je postojao politički obrazac, politički naputak koji je bio smjernica revnim novinarskim poslušnicima. Treba li podsjećati na tekstove o masonskim i bjelosvjetskim zavjerama, koji su povećavali fobiju s ciljem homogenizacije protiv neprijatelja svih vrsta. Tih primjera je bezbroj, kao i novinara koji su se osjećali potaknutima da nadiđu i tako zadane okvire. Neki su u tome vidjeli priliku za dobar profit i tko zna što drugo. Sigurno je samo jedno, da opravdanja tipa Robert Pauletić, kako »se moralo jer je bilo takvo vrijeme«, nitko zdravog razuma ne može prihvatiti. Za služenje »svetoj stvari« ništa nije bilo dovoljno sveto da ne bi bilo zlorabljeno ili prokazano neprijateljskim, odnosno izdajničkim. Njihova su pera »ubijala, ostavljala ljude bez posla, uništavala im obitelji«. Stoga ST Marinka Božića i danas služi kao »ideal obrazac«, iza kojeg se nažalost skrivaju mnogi koji su činili podjednako grozne stvari.« I k tome kao dodatnu ilustraciju još dodaje: »Sjeća li se još itko kako je Vice Vukojević za govornicom Sabora govorio o partizanima kao kriminalcima, razbojnicima i ubojicama, dok je sjednici šutke predsjedao sin paloga borca sa Sutjeske, koji je političku karijeru izgradio upravo na račun oca partizana. Međutim, ne samo da on nije reagirao, nego nitko iz medija nije to spomenuo. U konačnici je to rezultiralo »manifestacijom duha netolerancije kao najpouzdanijeg barometra nečijeg patriotizma«, koji je ovjekovječen u riječima novinarkе *Večernjeg lista* Dunje Ujević: »Lagat ću za domovinu ako bude potrebno«. Kako reče kolega Vlado Rajić, »državotvorstvo« je tako pretpostavljeno profesionalizmu, nacionalno građanskom, a pravovjernost istini. Takav odklon kod novinara je bio olakšan i činjenicom da je SDP kao stranka, a pogotovo njen vrh, napravio odmak, od skoro cjelokupnog svog povijesnog naslijeđa te od Srba koji su tada prokazivani kao ključni neprijatelji hrvatske državotvornosti.«⁴⁴¹

Napominjem da je Pero Jurišin i deset godina ranije vrlo jasno govorio o fenomenu netrpeljivosti, isključivosti i mržnje, koji je u hrvatskom društvu (i na području cijele Jugoslavije) tokom 1990-ih svjesno ili namjerno razvijan. O tome svjedoči primjerice njegovo izlaganje iz polovine 1997. godine na skupu o ksenofobiji i rasizmu. Temeljnim Jurišin smatra manipulaciju strahom, kao »... snažnim oružjem koje je bilo odlučujuće da agonija raspada preraste u krvavi Molohov pir«:

⁴⁴¹ Pero Jurišin, »Kolege širitelji govora mržnje«, »Novinar« (glasilo Hrvatskog novinarskog društva i Sindikata novinara Hrvatske), broj 8/9, 2007. To je jedan od priloga pripremljen za planiranu »... međunarodnu (regionalnu konferenciju pod nazivom Odgovornosti medija za ratne zločine na teritoriju bivše Jugoslavije.«). Konferencija je dva puta odgađana i nije održana. »Novinar« je, osim priloga Pera Jurišina, donio u broju 3/4, 2008. još četiri, za tu konferenciju pripremljena, priloga (Zvonko Kuharić, Emil Havkić, Nidžara Ahmetasević, Bogdan Stanković). I časopis »Pravda u tranziciji«, septembarski broj 2007. (izlazi u Beogradu) također je objavio četiri priloga, pripremljena za Konferenciju – ista imena, samo što je umjesto Kuharićeva objavljen tekst P. Jurišina. Poticaj za održavanje te Konferencije dao je Centar za tranzicijske procese u Beogradu. Mislim da je potrebno naglasiti: velika je šteta što Konferencija nije održana, jer je trebalo očekivati da će potaknuti temeljitija istraživanja, uključujući i pravno procesuiranje »govora mržnje«. Vrlo su instruktivni još i noviji prilozi: Tamara Opačić, »Kalendar govora mržnje«, Portal H-alter, 17. 12. 2010. (o TV kalendaru HTV), zatim Alan Pejčović, »Dobra i loša vijest. Na balkanu fašizam je mainstream« (E-novine 21. 1. 2010.) i Viktor Ivančić, »Pismo e-novinama iz Splita. Hedonizam nepripadanja« – oba ova posljednja članka pisana kao protest protiv nastojanja da se E-novine »uguše«, samo zato što su E-novine »...jedna od zadnji preostalih oaza slobode na ovim prostorima.« (E-novine 15. 1. 2010.), pa zatim Žarko Radoja, »Uloga medija u ratnim sukobima na prostoru bivše SFRJ. Kako kazniti ratno huškanjek«, (E-novine, 24. 3. 2010.)

»Ta manipulacija se najčešće sakrivala tezom kako se zastupa volja naroda. Pluralizacijom i potpunim oslobođanjem od svih stega dotadašnjeg sustava stekli su se uvjeti da se govori i radi sve bez obzira na krajnje posljedice. Primarni cilj bila je homogenizacija oko određene političke skupine, bez sagledavanja ili odgovornog pretpostavljanja kakve sve konzekvence mogu proizaći iz plasiranih parola. A one su, zasnovane na povijesnim činjenicama, ali i mitovima i predrasudama, u vremenski sasvim drugom kontekstu i prečesto preuveličavane uz upotrebu žestokih riječi, na koje se nije bilo sviklo u svakodnevnom životu, potencirale animozitet među narodima u bivšoj Jugoslaviji... Bilo je to vrijeme kada se nisu birale kvalifikacije, kada se redizajnirala i prekrajala povijest, kada su se prvi krvavi događaji prikazivali ne i kao tragedije nego u propagandističkoj funkciji svojih političkih projekata.«⁴⁴²

Važna je u tom ukazivanju na »govor mržnje« knjiga Stjepana Malovića, Sherry Ricchiardi i Gordane Vilović, *Etika novinarstva*, Izvori, Zagreb, 1998. Obimna, više od 220 stranica, sistematski obrađuju fenomen zloupotrebe novinarstva navodeći, uz ostalo, i primjere »govora mržnje« (str. 76–88). Dovoljno je ovdje navesti samo početni stav, nakon kojeg slijede primjeri kao potvrda:

»Svi kodeksi u svijetu redovito imaju barem jedan članak kojim su naprosto neprihvatljivi tekstovi nabijeni »govorom mržnje«. Dakako, kodeksi su jedno, a praksa je nešto drugo. To je, uostalom, pokazalo promatrano razdoblje u hrvatskom novinarstvu prema anketi i strukturiranim razgovorima s novinarima. Jesu li čitave novine ili samo neki autori ostali upamćeni po promicanju govora mržnje? Jesu li tekstovi pisani u vrijeme najvećih razaranja i najvećeg broja izbjeglica u Hrvatskoj opravdano koristili nakaradna imena za imenovanje čitavog jednog naroda kao krivca za sve nevolje? Jesu li novinari neodmjerenim tekstovima o pripadnicima etničkih manjina ili vjerskih skupina pomagali stvaranju nemogućih uvjeta u životima običnih ljudi? Bez ikakve dvojbe – jesu!

Jesu li novinari možda bili poticani od političara na takve stavove? Tko u tom slučaju snosi veću odgovornost? Da se u tome pretjeralo, govori i poziv Vlade Hrvatske o »upotrebi izričaja utemeljenog na toleranciji, umjerenosti i suživotu« upućen medijima sredinom 1997. godine. Tom je molbom Vlada Hrvatske zapravo konstatirala da su neki mediji dobro uvježbali jezik netrpeljivosti koji je postao kontraproduktivan za hrvatsku politiku. Veći dio medija bio je ili izravno ili posredno pod utjecajem vlasti, koja je davala sugestije i naputke za pisanje u medijima.

Božo Novak, novinar i član grupe eksperata Vijeća Europe za medijsku borbu protiv netolerancije, o tome dokumentu je rekao: »Vlada svu odgovornost prebacuje na medije; ne smatra da je to posao političara, u prvom redu onih na vlasti. A oni su bili glavni nositelji nesnošljivosti, dok su ih državni mediji mogli samo pratiti. Ispada da Vladu zanima tolerancija samo kao kratkoročni program kojim se realizira odlazak UNTAES-a u predviđenom roku, a ne kao ustavna obveza na kojoj počiva Hrvatska.«

O fenomenu govora mržnje i tolerancije u medijima održano je u Zagrebu zadnjih godina više okruglih stolova i tribina...

Na jednoj od posljednjih takvih tribina, održanoj sredinom studenoga 1997., sudjelovao je i glavni urednik *Večernjeg lista* Branko Tuđen. Prema pisanju novinara *Novog lista* T. Klaušskog, koji je izvještavao s tog skupa, B. Tuđen je tada rekao: »Mi u Večernjaku nismo

⁴⁴² Pero Jurišin, »Rasizam i ksenofobija u funkciji rata na prostoru bivše Jugoslavije (jedan pogled)«, u knjizi: Božidar Jakšić (ur/ed), »Rasizam i ksenofobija«, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998., str. 279–286.

pronosili govor mržnje. Priznajem, međutim, da smo možda ponekad pretjerali, ili bili previše tolerantni prilikom govora hrvatske politike« podsjećajući tako na »riječi saborskog zastupnika Bosiljka Mišetića koji je jednom prilikom u Saboru ‘apelirao na Hrvate da djecu trebaju učiti da mrze Srbe’«.

Koje su novine ili autori ostali upamćeni po promicanju govora mržnje? Koja su novinarska imena redovito prekoračivala pravila dobrog ukusa i mjeru prigodom objašnjavanja aktualne političke situacije? (str 76, 77).

(...) »Među listovima koji će ostati upamćeni po neuravnoteženim i neodmjerenim komentarima ističemo *Hrvatsko slovo*, *Tomislav* i *Narod*. Sa stranica tih listova upućivani su komentari često puni uvreda prema pripadnicima nacionalnih manjina te manjinskih vjerskih ili društvenih skupina«.

Poduži navod iz knjige pokazuje da je unutar profesije postojala nedvosmislena ocjena o »govoru mržnje«. Primjeri što se u ovoj knjizi navode ipak ne iscrpljuju ni sve medije, ni sva imena, ni sve modalitete »govora mržnje«.⁴⁴³

⁴⁴³ Uz navedena netom navedena dva izvora treba svakako pogledati i ostale važne izvore. Najprije knjige u kojima se općenito govori o fenomenu mržnje kao izrazitom obilježju društva (naravno i hrvatskog): 1) Skupina autora, »Tolerancijom protiv mržnje: Borba protiv rasizma ksenofobije, antisemitizma i netrpeljivosti. Govor mržnje«, HHO, Zagreb, 1997. (Riječ je o građi s dva održana skupa: prvi 23. i 24. 11. 1995. – o rasizmu, ksenofobiji, antisemitizmu i netrpeljivosti, a drugi 26. 9. 1996. – o govoru mržnje); 2) Alija Hodžić (ur.), »Razgovor o govoru mržnje«, Centar za istraživanja tranzicije i civilnog društva – HHO, Zagreb, 2001.; 3) Nena Skopljanac, Alija Hodžić, Branimir Kristofić (ur.), »Mediji i rat«, Argument, Beograd, 1999.; 4) Mark Thompson, »Kovanje rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini«, HHO – Građanska inicijativa za slobodu javne riječi – Article 19, Zagreb, 1995.; 5) Darko Hudelist, »Novinari pod šljemom. O nekim tendencijama u hrvatskom novinarstvu za vrijeme obrambenog rata 1991/92.«, Globus Nakladni zavod, Zagreb, 1992.; 6) Nikica Mihaljević, »Bijeda malenih. Odgovornost hrvatskih inteligenata za ratove 1991.–1995. na tlu bivše Jugoslavije i za ovo što imamo danas«, Euroknjiga, Zagreb, 2007.; 7) Viktor Ivančić, »Animal Croatica. Ogledi o domoljubju«, Edicija Reč (Fabrika knjiga), Beograd, 2007.; 8) Viktor Ivančić, »Lomača za protuhrvatski blud. Ogledi o tuđmanizmu«, Feral Tribune (Kultura & Rasvjeta), Split, 2003.; 9) Mojca Pajnik–Tonči Kuzmanić, »Nation-state and Xenophobia. In the Ruins of Former Yugoslavia«, Mirovni inštitut, Ljubljana, 2005. U toj knjizi posebno pogledati poglavlje: Sabina Mihelj, »The mass Media and Nationalising States in the Post-Yugoslav Space«, (str. 75–98); 10) Nebojša Popov (ur.), »Srpska strana rata«, »Republika«, Beograd, 1996. U knjizi su posebno za ovu tematiku značajna četiri priloga: »Peti deo: Medijski rat«, (str 583–686); 11) Gordana Đerić (ur.), »Intima javnosti. Okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše Jugoslavije: štampa, TV, film«, Edicija reč (Fabrika knjiga), Beograd, 2008.; 12) Jovan Mirić, »Sumrak intelekta. Politološko-pravni i kulturološki ogledi«, SKD »Prosvjeta«, Zagreb, 2006.; 13) Danko Plevnik, »Praksa etičkog novinarstva (Deset zakrvavljenih godina), Masmedia, Zagreb, 2003. (osobito poglavlje 7., na str. 61–72); 14) Malović–Ricchiardi–Vilović, »Etika novinarstva«, Izvor, Zagreb, 1998. (drugo izdanje, dopunjeno, izišlo je 2007.); 15) Boris Buden, »Kaptolski kolodvor«, CSUB, Beograd, 2002.; 16) Vjeran Zuppa, Ispruženi jezik. I drugi razgovori, uglavnom o politici, Antibarbarus – Feral Tribune, Split – Zagreb, 2007.; 17) Boris Dežulović i Predrag Lucić, »Greatest Shits. Antologija suvremene hrvatske gluposti« (Drugo, neizmjenjeno izdanje), Feral Tribune, Split, 1999.; 18) Predrag Lucić, »Bezgaća povijesne zbiljnosti«, knjiga 1. i knjiga 2., Algoritam, Zagreb, 2010.; 19) Omer Karabeg (ur), Most dijaloga. Razgovori ratu usprkos«, RFE – F.N.Stiftung – Прелом, Banja Luka, 1998.; 20) Tomislav Jakić, »Nisam zavijao s vukovima. Sjećanja otrgnuta zaboravu«, Plejada, Zagreb, 2010. Naročito kozultirati poglavlja: »Oluja se sprema, ili: u osvit demokracije. (Ne)prepoznati znaci kraja«, »Međučin ili: Između demokracije i rata. Kako je mržnja protjerala Dobro«, »Godine promjena I«, »Godine promjena II«, »Još jednom – posljednji put – novinar. O čemu sam i kako pisao u 'Slobodnoj Dalmaciji'«, Nemoguće je obuhvatiti sve što je o tematici zloupotrebe novinarstva napisano. Ipak smatram korisnim uputiti na još tri važna priloga. Jedan je o »Slobodnom tjedniku«: Boris Rašeta, »Слободни тједник и Срби у Хрватској«, Летопис хиљаду деветсто деветесет осме, СКД Просвјета,

Nisu li takvom medijskom diskursu davale legitimitet »suptilne« izjave Franje Tuđmana, kao što je ona iz govora 25. 5. 1992.:

»Imali smo, znači, tada tobožnju hrvatsku vlast koja se i pod socijalističkim internacionalizmom hvalila da tobože čuva interese hrvatskog naroda i da je za bratstvo i jedinstvo, a nije dopuštala vijorenje hrvatskih zastava...« (...) »Neka se (hrvatski Srbi – op. A. L.) otriježne, neka shvate da nema drugog izlaza nego da prihvate suverenu, samostalnu hrvatsku vlast i hrvatsku državu, ako žele živjeti u njoj. Ako to ne žele, neka idu tamo gdje će naći svoju zemlju.«⁴⁴⁴

Ili izjave Ante Đapića na samom početku prevrata:

»Četrdesetpeti je donijela samo mrak, tamu, nasilje, pokolj, šutnju i pognote

Žarpeć, 1998. (str. 140–156). Rašeta nakon pažljive analize sadržaja toga lista zaključuje: »...ST nije bio nikakav eksces, već sredstvo političke borbe odnosno – etničkog čišćenja.« Drugi je prilog: Tena Erceg, »Racial Intolerance and »Hate Speech« – International and Croatian Standards and practice«, Izvještaj pripremljen 24.3.2004. za okrugli stol »Kako se suprotstaviti 'govoru mržnje' i rasno motiviranom nasilju«, u organizaciji Centra za ljudska prava u Zagrebu. Treći je važan prilog objavljivao na portalu E-novine: »Mediji i rat: kako je »Politika« izveštavala 1992. godine«. To je obiman feljton, predviđen da traje šest mjeseci, ali se evo nastavlja i nakon toga (zadnji feljton, broj 72, objavljen je 3. 12. 2010.). Evo kako ga je uredništvo E-novine 26.3.2010. najavilo: »Tokom šest meseci na našem portalu pratićete dokumentarni feljton o izveštavanju beogradske »Politike« tokom 1992. Ova najmračnija epizoda Miloševićevog hušakčkog lista svesno je u Srbiji deponovana u zaborav... baš zato, ovaj feljton valja čitati kao upozorenje i iskustvo ratne propagande bez paralele poslednjih 50 godina. Tekstove iz »Politike« prenosimo u celini, bez komentara.« »Na hrvatskoj strani« uzorkom isključivog i s mržnjom natopljenog pisanja mogu poslužiti članci Maje Freundlich, sabrani u knjigama: 1) »Kao čitav jedan život. Izabrani članci«, slovo M, Zagreb, 1996.; 2) »Slovo na papiru. Ogledi i pogledi«, slovo M, Zagreb, 2000.; 3) »Hejzlaveni«, Hrvatska kulturna zaklada HKZ–Hrvatsko slovo, Zagreb, 2001. Važno je upozoriti da je u navedenim knjigama sabrano desetogodišnje aktivno pisanje Maje Freundlich, jer su uključeni i neki članci iz 1989. godine (prva knjiga počinje govorom što ga je održala na osnivačkoj skupštini HSLS 23. 5. 1989.), do članka s kraja 1999. godine (treća knjiga). S obzirom na to mora se uzeti da je njeno pisanje reprezentativno dano na uvid javnosti. U najvećoj mjeri njeno je pisanje izražavalo dominantnu političku orijentaciju »probudene srednje klase«, ekstremno nacionalističkog dijela te političke snage u Hrvatskoj 1990-ih.

⁴⁴⁴ »Ostvarili smo svoj cilj«, govor predsjednika Tuđmana nakon povratka iz New Yorka, »Novi vjesnik« 25. 5. 1992. Isti je taj govor objavio i »Večernji list« 25. 5. 1992. (u varijanti koju je »priredio B. Tuden«). Samo kratka napomena o tvrdnji: zašto neistina i zašto prijetnja. Što se neistine tiče: cijelo poslijeratno vrijeme (nakon 1945. godine) »vijorile su se hrvatske zastave«, doduše: sa zvijezdom, a ne novokomponiranim grbom. Nije ovdje, dakako, riječ o zastavama i o vijorenju tih zastava, nego o nepriznavanju dotadašnje zastave kao simbola jednog drugačijeg društvenog uređenja. Negiranje tog društvenog uređenja može biti politički program, ali se ne može pritom tvrditi da je uz njegovo postojanje postojala »tobože hrvatska vlast«, koja je »tobože branila hrvatske interese«. Ukratko: nakon 1945. nema »hrvatske vlasti«, ta počinje »tek s nama«, 1990. godine!! A izrečena prijetnja je također dalekosežne naravi: za cijeli jedan veliki korpus hrvatskih građana reći da se moraju otriježniti (kao da su bili pijani!) i da, ako bezuvjetno ne prihvate hrvatsku vlast kakvu reprezentira F. Tuđman – »neka idu tamo gdje će naći svoju zemlju« najblaže rečeno zaista je arogantna i sasvim na tragu ustaške prakse (ili se pokloni ili se ukloni). Zemlja u kojoj su stoljećima živjeli i njenom razvoju i obrani doprinosili nije valjda »njihova zemlja«?! Zlokobnije ta izjava, međutim, zvuči usporedimo li je sa sličnom izjavom »u osvit ustaškog režima«: »Katolički tjednik« iz Zagreba 29. 6. 1941. primjerice vrlo jasno piše: »Što se tiče Srba koji ovdje žive... mi nijesmo uspjeli da ih asimiliramo. Međutim, neka znadu da je naša lozinka: 'Ili se pokloni ili se ukloni'.« A ministar u vladi NDH, Dr. Milovan Žanić bio je svojevremeno (zagrebački »Novi list« 3. 6. 1941.) također jasan u svojoj isključivosti: »Ja govorim otvoreno: Ova država, ova naša domovina mora biti hrvatska i ničija više... i nema te metode koju mi nećemo kao ustaše upotrebiti, da učinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba, koji su nas stotine godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom.«

glave, pa se neki još uvijek ne mogu osloboditi stega i reći sve što misle» («Izvjješća Hrvatskog Sabora», br. 87, 9. 4. 1993., str. 12). (...) »Na skupu u Vukovaru sam doista izjavio: 'I neka znaju Srbi Vukovara, može vam neka prijašnja vlast, može vam i ova donijeti stotinu zakona o obnovi i oprost, ali kad-tad stići ćemo i mi na vlast, a onda jao vama'. Ta je rečenica izvučena iz konteksta. Ta izjava nije nacionalistička niti je poticala na međunacionalnu mržnju.« (A. Đapić u izjavi za HINA-u 2000. godine. Preuzeo sam je s portala savjest.com)

U tekstu (članku) »Kako su Srbi ubijali košarku« (7. 7. 1995., u knjizi »Slovo na papiru«, str. 42) Maja Freundlich bez ikakve ograde donosi jednu generalnu ocjenu: »Što je to u Srbima, te svaku ljudsku djelatnost, koje se prihvate, pretvore u smeće.« Ni manje ni više nego Srbi, »en mas«! Bilo kakvo suvislo obrazloženje te generalizacije ne nalazi se ne samo u tom tekstu, kao ni u tekstovima svih triju njenih knjiga. Ali zato ona strogo odvaja Hrvate kao oličenja svega što je pozitivno od Srba kao oličenja svega što je loše ili negativno.⁴⁴⁵ Nesumnjivo su takvi stavovi, pretočeni u politički program, a zatim upotrebom državne represije provedeni, nužno vodili nasilju i zločinima nad ljudima koji su označeni kao »onaj Drugi«, u ovom slučaju posebno »Srbi«.

Na tom je tragu i čuvena, premalo u nas komentirana, ali i nesankcionirana »destilacija mržnje« koju je izrekao Bosiljko Mišetić, a u svom izlaganju (na skupu o toleranciji) komentirao Ivan Zvonimir Čičak:

»Mogao bih nastaviti citirati interview predsjednika Republike *Fokusu*, u kojemu on govori o Srbima kao trajnom destabilizatoru hrvatskoga političkog prostora, mogao bih govoriti o interviewu predsjednika Republike *Le Figaro*, u kojem kaže da je uloga Hrvata da Muslimane prevede u Europu... Mogao bih, dakle, govoriti i nastaviti citirati Predsjednika i ministre u hrvatskoj Vladi, kao na primjer Mišetića, koji je u interviewu *Slobodnoj Dalmaciji* pod naslovom »Sviće li to zora hrvatskoga mraka?« (s kojom sam polemizirao) prije dvije godine govorio da je, prije nego djecu naučimo čitati i pisati, potrebno naučiti ih da mrzimo Srbe, jer su oni najveći neprijatelji hrvatskoga naroda kroz cijelu povijest. Takva duhovna klima, stvarana kroz naše medije, dovela je do onoga što vidimo danas.« (kurziv A. L.)⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Darko Hudelist u knjizi »Novinari pod šljemom« za pisanje Maje Freundlich izričito kaže: »Ono što nam u svim ovim primjerima odmah upada u oči, to je činjenica da svi autori, pišući onako kako pišu i služeći se, svatko za sebe, vrlo specifičnim, individualnim jezično-metodološkim instrumentarijem, govore izričito o »Srbima«, dakle o Srbima kao srpskome narodu *en masse*, to jest kao o jednoznačnom i monolitnom kolektivitetu...« (str. 138), ili: »Hrvati su tako po svom unutarnjem, pragenetskom određenju apsolutno čista i besprijeborna inkarnacija Dobra, a Srbi oličenje Zla, i tako je oduvijek bilo kao što će i biti – kako bi rekla Maja Freundlich – »dok je svijeta i vijeka«. Hrvati su poslovično poštteni i hrabri, a Srbi tradicionalno bizantski pokvareni, te, usprkos svome ratničkom *imageu*, notorne kukavice da 'ne znaju čak ni ubijati ako im žrtvu netko drugi prethodno ne zaveže za stablo'« (str. 135). Itd., itd.

⁴⁴⁶ Vidjeti u knjizi: Hrvatski helsinški odbor (HHO), »Tolerancijom protiv mržnje«, Zagreb, 1997., str. 18. Ivan Zvonimir Čičak upozorio je tom prigodom na suštinski aspekt isključivosti koji je »u Hrvatskoj 1990-ih« »na djelu«: »I, ako ovakav mentalitet netrpeljivosti prema drugome bude nadvladavao, on će se – budući da će se drumovi zaželjeti Srba, a Srba više biti neće – usmjeravati na naše nove Srbe, na naše nove »četnike« (a to su ljudi iz opozicije, koje već sada kroz medije stigmatiziraju kao instrumente četničke politike), na

Zabilježena je još jedna njegova izjava te vrste (bio je tada potpredsjednik Vlade) na konferenciji za novinare kolovoza 1995. godine: »Hrvatska ne želi da u njoj žive ljudi koji pripadaju drugom narodu!« (vidjeti u: B. Dežulović i P. Lucić, »Greatest Shits. Antologija suvremene hrvatske gluposti«, Biblioteka »Feral tribune«, Split, 1999., str. 212). Oficijelna politika tu izjavu nije ni demantirala ni osudila!

Treba naglasiti da te »bisere isključivosti« nisu iskazali »anonimusi« – sve su to bili ljudi koji su reprezentirali dominantnu politiku, a i operativno je formulirali (pored predsjednika Republike, koji je bio i predsjednikom HDZ-a, Freundlich je bila jedno vrijeme potpredsjednica HDZ-a, Mišetić ministar pravosuđa, ali i potpredsjednik Vlade za unutarnje poslove, Đapić vodeći funkcionar jedne parlamentarne stranke). Mora se stoga postaviti pitanje je li takva politika mogla imati za rezultat išta drugo doli zločinačke postupke – i prema »hrvatskim Srbima« (otkazi s posla, izgoni iz stanova, ostracizam svake vrste, naposljetku i protjerivanje iz vlastite domovine), ali i prema značajnom dijelu hrvatskog naroda (otimanje društvenog vlasništva, korupcija i klijentelizam, apriorno prikazivanje svakog otpora nacionalističkoj politici kao »izdaju hrvatstva« itd.). Isključivost koju izražavaju te izjave uvijek su u ime »hrvatskog naroda« in toto,

nevladine organizacije i nezavisne intelektualce. Konačno, sve to već gledamo oko nas« (str. 18, 19).

U knjizi B. Dežulović–P. Lucić, *Greatest Shits...*«, Split, 1999. navedeno je i nekoliko »šovinističkih biser izjava« notornog Tomislava Merčepa. Primjerice (na str.: 89, 69, 68, 177): »Ovi izbori su bili za Hrvatsku, da se zauvijek riješimo Srba i napravimo ekološki čistu državu« (studen 1995.), ili: »Kad su vidjeli da me narod voli rekli su da sam ja pobio sve Srbe. Ali nisam nažalost« (svibnja 1998.), ili: »Njihove kćerke bit će naše konobarice, njihovi sinovi naši zidari, a vi, HDZ-ovci, budite gospodari.« (travanj 1995.), ili: »Sada završavamo rat sa Srbima, a i s Muslimanima će se stvar riješiti, tako da će uskoro doći na red i obračun s komunistima.« (studen 1997.)

Spomenuo sam djelovanje »Građanske inicijative za slobodu javne riječi« i da je u svojim je redovitim pregledima pisanja novina ukazivano na nedopustive iskaze mržnje. Ali su u HHO i nakon prestanka rada »Građanske inicijative...« povremeno pratili iskazivanje mržnje u štampi (u nekim novinama naročito). Novinar Omer Rak, koji je na tome radio, ljubazno mi je ustupio nekoliko izvještaja o tome za razdoblje 2000.–2002. godine. Zahvalan sam mu na susretljivosti.

Skrenuo bih pažnju i na »incident« s uvodničarskim tekstom »Sionisti« u »Hrvatskom slovu« 18. 9. 1998. (autor Marko Matić). Iskazi netrpeljivosti/mržnje u tom članku toliko su bili neobuzdani da su čak i »tvrdi nacionalisti« to smatrali krajnje neodmjeranim. Dubravko Horvatić je zbog objavljivanja toga teksta morao napustiti dužnost glavnog urednika »Hrvatskog slova«, a čak se i Milan Ivkošić (stalni komentator »Večernjeg lista«, poznat kao isključiv i netolerantan, naročito u vezi sa »srpskim pitanjem«) obrušio na taj tekst: »...posljednji uvodnik »Hrvatskog slova« čisti je antisemitizam, čak zasnovan na nekim dokumentima iz prošlosti (»Protokoli sionskih mudraca«) koji se smatraju krivotvorinom... »Hrvatsko slovo« optužuje i cijelu vlast i oporbu u Hrvatskoj, tako da na kraju na braniku hrvatstva ostaju samo autor uvodnika i njegovi istomišljenici. Ima li ih dovoljno da mogu zapjevati gange!?!« (»Gangaški antisemitizam«, »Večernji list«, 18. 9. 1998.). Čak je i Ministarstvo kulture reagiralo (kao sufinancijer »Hrvatskog slova«) i, uz ostalo, reklo kako taj tekst: »...drži nedopustivim zbog njegova uvredljivoga sadržaja, koji je ispod kulturološke razine i u suprotnosti je s temeljnim načelima demokratskog društva.« (Idem) Dodao bih ovome napomenu: nisam našao da bi se Ministarstvo kulture na sličan način bilo oglasilo i uz niz drugih iskaza »uvredljivog sadržaja«, naročito kad se to odnosilo na Srbe!

Pregled izjava koje su »uvredljivog sadržaja i ispod kulturološke razine...« zahtijevao bi veliki prostor, ali je za naš uvid sasvim dovoljno i ovo što sam do sada naveo.

a upućene su kao pretnja ne samo »šačici« od 12% Srba, nego i »šačici« od 20 ili 25%, »jalnuških diletanata«, »skribomana« i »crnih, žutih i crvenih vragovi«, kako reče predsjednik, onim nehomogenibilnim otpadnicima od »svete hrvatske stvari«. A ustvari, od samog početka, tim gromoglasnim frazama o »interesima hrvatskog naroda«, zapravo se prikrivao opipljivi parcijalni interes u operacionalizaciji otimanja društvene imovine kroz »pretvorbu i privatizaciju«, od onog ostatka društva koji nije mogao sudjelovati u tom otimanju. Jednom dijelu njih je dopušteno da »sitni parcijalni interes« zadovolje pljačkom imovine prognanog stanovništva, a glavnina otimačine je prikrivana frazama o »demokraciji«, »slobodnom poduzetništvu«, »slobodnom tržištu« itd., kao i o »nužnoj« reviziji svih dotadašnjih vrijednosti, o čemu lucidno piše Danko Plevnik u već spomenutoj knjizi (fusnota 96):

»Herostratskim populizmom u novu se prošlost pošlo radi pomirenja svih Hrvata, čiju su cijenu morali platiti hrvatski Srbi. Hostiliziranje Srba je bilo politički moguće tek tada kada je osvojena javnost pristala na revizionizam kao primarnu metodu političkog relegitimiziranja realnosti. Jer kad se pristalo na apsurdni redukcionizam povijesti hrvatskih Srba moralo se pristati i na agresivni relativizam hrvatskih antifašista proglašavanih fašistima koji su dobili izdajnički rat, za razliku od hrvatskih fašista promoviranih u antifašiste koji su izgubili državotvorni rat.

Domino negativnih definicija radničkog pokreta i međuetničkih odnosa kreiralo je pozitivno nacionalističko mišljenje. Govor anihilacije postao je govor determinacije, a javna mržnja prema drugoj naciji poticani oblik ljubavi prema svojoj. Govor mržnje je bio dio općeg govora laži, veličanje moralne patografije i programiranog izvrtanja činjenica. U psihološkom smislu taj je revizionizam oslobađao onu vrst *fašizma rođenog* u malim, *nesposobnim ljudima*, kako bi rekao jedan od najvećih živućih Europskih revizionista, doktor Eduard Čalić, koji su oktroiranu istinu o sudbini vlastitog naroda koristili kao argumentaciju za etiologiju osobnog životnog neuspjeha ili uspjeha u krivo vrijeme« (str. 61, 62).

Da takvo »duhovno raspoloženje« dominantne politike nije bilo na djelu samo u Hrvatskoj nego i drugdje na području bivše SFRJ (pa je sudar disparatnih nacionalizama, kojima je »herostratski populizam« i »agresivna revizija povijesti« bio zajednička potka, bio neizbježan) svjedoči i ovaj stav Božidara Jakšića, sociologa iz Beograda:

»Pogledajmo šta vlada javnim prostorima ove zemlje. Dvije emocije – mržnja i strah. Mržnja se stravično hrani strahom, a strah beskrajno podstiče mržnju. Zbjegovi, ubistva ljudi koji su se zatekli na spavanju – to je naša realna situacija. Svjedoci smo novog fašizma, izvorno nastalog na ovom tlu, fašizma koji se valja kako ulicama Zagreba, tako i ulicama Ljubljane, kako ulicama Beograda tako i ulicama ostalih jugoslovenskih gradova. Ne zatvarajmo oči pred tom činjenicom« (str. 90).⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ Božidar Jakšić, »Balkanski paradoksi. Ogledi o raspadu Jugoslavije«, »Flip Višnjić«, Beograd, 2000. Dio iz kojega citiram je članak »Novi fašizam« (str. 88–93 knjige), prvotno objavljen u periodici »Filozofija i društvo«, broj 4, 1992. (a bio je izgovoren na Skupu povodom pedesetogodišnjice borbe protiv fašizma). Božidar Jakšić se od samog početka događanja na području Jugoslavije suprotstavljao ksenofobiji i nacionalizmu, a vrlo je zaslužan što je u Beogradu u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju tokom

Završit ću ovaj prikaz još jednim izrazitim primjerom javno iskazivane šoviniističke ostrašćenosti, koja ne samo što nije bila sankcionirana nego je i zvanično podržavana, jer je zvanična politika, naročito predsjednik Tuđman, autora ubrajala u red »povlaštenih režimskih novinara«. Riječ je o glavnom uredniku lista »Vinkovački vjesnik«, kojemu je u zaglavlju redovito bilo odštampano: »Srbi – prokleti da ste, ma gdje bili«. Viktor Ivančić o pisanju toga lista kaže:

»Zašto se *Hrvatski vjesnik* iz Vinkovaca već pune dvije godine u Hrvatskoj dočekuje i ispraća s dužnom šutnjom? Njegov glavni urednik Zvonimir Šekulin, »nezavisni ustaša«, donedavni predsjednik vinkovačkog ogranka HDZ-a – uz pomoć urednika-savjetnika Tomislava Merčepa – ukrasio je naslovnu stranicu svečanoga prazničkog izdanja, 10. travnja, skupnom fotografijom Ante Pavelića, Rafaela Bobana i Jure Francetića, uz posvetu: »*Srbima čitateljima Hrvatskog vjesnika čestitamo njihov praznik 22. IV. kojega slave u okupiranom Vrbogradu (sada tzv. Jasenovac)*«. Na naslovnoj stranici pozdravljen je i washingtonski sporazum, uz skupnu fotografiju Clintona, Tuđmana, Silajdžića i Izetbegovića, te odgovarajuću poruku: »*Ovo je početak kraja zločinačkog naroda na ovim prostorima, početak kraja srba...*« (malo slovo je mala ideološka intervencija u veliku hrvatsku gramatiku). List je uokviren poezijom na zadnjoj stranici: »*E moj 'druže beogradski' / i ti tamo titogradski / jedva čekam da vam dođem / i nožem kroz trbuh prođem. / Doći ću vas okupirat, / morate za doček svirat, / nakon toga ću vas zaklat / i vašoj kćerki umakat...*«

Bilo je obilje sličnih izjava o kojima Ivančić kaže:

»Pokazalo se, naime, u ovoj zemlji da riječi ubijaju i da ubijanju pouzdano prethode, ma kako plitke i prizemne one bile kao što su s plitkim i prizemnim pokličima na usnama plitkih i prizemnih narodnih idola ovi prostori obilno natopljeni krvlju. I kada se takvim otvorenim pozivima na mržnju i na linč odgovara programskom šutnjom, kada ih se čak garnira poreznim olakšicama od strane države, dok u isto vrijeme svi koji napišu i jedno kritičko slovice o postojećoj vlasti bivaju javno gonjeni kao divljač kojoj je već pripremljen ražanj na proplanku – to je onda istinski problem ovdašnje političke klime; klime koju, razumije se, nisu stvarali ni *Hrvatski vjesnik* ni »nezavisni ustaša« Zvonimir Šekulin, već su i *Hrvatski vjesnik* i ustaša Šekulin njezin sasma logičan izraz.«

(...) »Jer zemlja u kojoj se putem novina proklinju čitavi narodi, u kojoj se (putem novina) poziva na njihovo klanje, silovanje i vješanje, ne zaslužuje da se u njoj živi niti da ju se naziva lijepom bilo čijom. Jednoga dana iz nekog prašnjavog arhiva vadit će se *Hrvatski vjesnik* kao biljeg o hrvatskoj prošlosti, a te prošlosti – toga njezinog fragmenta »u sjeni vrbe« – naši će se nasljednici, ako budu imali sreće, otvoreno i javno stidjeti, kad već mi sami naš današnji stid nismo u stanju pretočiti makar u kratkoročni revolt, u pobunu koja će ostaviti bilo kakva pisana traga i možda se naći negdje u kutu onoga istoga diskreditacijskog arhiva. Danas, to je minimalni razlog za pisanje.«⁴⁴⁸

1990-ih (i kasnije) održano nekoliko međunarodnih skupova, posvećenih kritičkim refleksijama o toj temi. Za svako ozbiljno proučavanje događanja na prostorima bivše SFR Jugoslavije ta je građa nezaobilazna.

⁴⁴⁸ Viktor Ivančić, »Lomača za protuhrvatski blud. Ogledi o Tuđmanizmu«, Kultura & Rasvjeta (»Feral Tribune«), Split, 2003., str. 14, 18, 15. Knjiga je zbirka Ivančićevih članaka što ih je objavljivao u tjedniku »Feral Tribune«, a citirani tekst je objavljen 16. 5. 1994. pod naslovom »Tisak u sjeni vrbe«.

Posebno ističem i tri knjige: »Bilježnice namjernog sjećanja I i II« Čede Price, Konzor, Zagreb, 1996. i 2001., te »1941. godina koja se vraća«, Slavka Goldsteina, (drugo izdanje), Novi liber, Zagreb, 2007.

Nadam se da ova opaska o stidu vrijedi ne samo za ono što je pisao Z. Šekulin u »Hrvatskom vjesniku«, nego i za svu onu šovinističku hajku i sve (više nego mnogobrojne) šovinističke izjave, ali i praksu na njima zasnovanu, a isto tako i za sav onaj »agresivni relativizam povijesti«, kao i praksu na njemu zasnovanu – što su bili bitno obilježje hrvatske nacionalističke politike 1990-ih.

I razmahano uništavanje spomeničke baštine i knjižne građe bilo je izravna posljedica te politike i prakse, provođeno je sistematski (namjerno, dugotrajno, ciljano), uz prešutnu podršku zvaničnih organa države (naročito represivnog aparata države) pa je i stid zbog toga ono što nam dugoročno slijedi.

Primjer nastanka tjednika »Feral Tribune« (a zatim i njegova »gašenja« 2008. godine) samo je jedan, ali vrlo poučan primjer kako duh i politika isključivosti nije birala sredstva u »glajhšaltovanju« svega što se ocjenjivalo ili doživljavalo kao smetnja ostvarivanju dominantne nacionalističke politike. Nasilno osvajanje »Slobodne Dalmacije« 1992./1993., radikalna čistka novinara i izbacivanje s posla renomiranog novinara i njenog dugogodišnjeg urednika (1983.–1993.), Joška Kulušića, »pomela« je i satirični dodatak pod nazivom »Feral Tribune«. Ali se troje tih vrsnih mladih novinara (Viktor Ivančić, Predrag Lucić i Boris Dežulović) okurazilo i pod firmom »Viva Ludež« pokrenulo samostalan tjednik – o čemu će čitalac naći kratku ali duhovito pisanu kronologiju: »Bez zajebećijeg. Kako se palio 'Feral'«, »Feral Tribune, broj 416, 1. 6. 1993. Daljnja historija tjednika »Feral Tribune« je poznata: »paljenje« »Ferala« bio je simboličan izraz i označio je trenutak kad se list pojavio (»upalio«), ali je naslutio i ono što se dogodilo nakon nekoliko godina kad su »pravovjerni nacionalisti« nasilno u Splitu oduzimali primjerke »Feral Tribunea« i ritualno ga javno spaljivali po uzoru na nacistička spaljivanja knjiga 1933. »Feral Tribune« je beskompromisno pisao o nacionalističkoj politici, zločinima što su se u njeno ime događali, pružao je žestok otpor posvemašnjoj redukciji istinitog informiranja javnosti – na što je država uzvraćala svim sredstvima da taj kritički glas onemogući (nametanje poreza, uprežanje sudstva u financijsko iscrpljivanje presudama za »duševnu bol«, sudski progon po nalogu predsjednika Republike, onemogućavanje dobivanja oglasnih potpora, policijsko praćenje urednika i novinara, namjerno vojno regrutiranje urednika...). Svojom ustrajnošću u istinitom informiranju i otporu reakcionarnoj politici, tjednik »Feral Tribune« je zaslužio ne samo nekoliko međunarodnih profesionalnih priznanja, nego i čelno mjesto u frontu otpora »degradaciji duha«, falsificiranju činjenica i apoteozu nacionalističkog ludila isključivosti u Hrvatskoj 1990-ih. *Dio tih zasluga »Feral Tribune« je priskrbio i time što je*

najpotpunije i bez ustezanja obrađivao i fenomen uništavanja knjiga.

I novo, nacionalističkoj politici privrženo vodstvo »Slobodne Dalmacije« je pokušalo na svaki način spriječiti pojavu samostalnog »Feral Tribunea«, a kad u tome nisu uspjeli, 25. V. 1993. je kolporterima »Slobodne« i »Nedjeljne« zapriječeno da će – ukoliko budu prodavali srbočetničku tiskovinu s imenom »Feral Tribune« – dobiti trenutačni otkaz.

Ne mislim da je puki slučaj što je baš u tom prvom samostalnom izdanju »Feral Tribunea«, 1. 6. 1993. (ili, kako su to označili: »1. klipnja«) objavljen vrlo kritički intoniran članak Jelene Lovrić o Tuđmanovskoj politici prema Bosni i Hercegovini i nakaradnoj tvorevini nacionalističke politike »HZ Herceg-Bosne«, a uz njega i intervju s fra Petrom Anđelovićem (»čovjekom nade«, provincijalom »Bosne Srebrene«) o toj tematici, naslovljen »U Bosni se vodi švercerski rat«. Njegov otpor nacionalističkoj politici u Bosni i Hercegovini, ali i hrvatskoj nacionalističkoj politici koja je nanijela veliko zlo i narodima Bosne i Hercegovine formiranjem i podrškom »HZ Herceg-Bosna« vrlo je poučan. Na njegovu misao o »prirodi ratova« već sam ranije upozorio (fusnota 22). Evo njegove završne misli:

»U ovom se ratu često zlorabi pojam nacije. Često se pokaže da oni koji su u tome najglasniji, manipuliraju ljudima za neke svoje prljave ciljeve. Kad dođe do raščićavanja sadašnje situacije, otkrit će se da su mnogi bili lažni Hrvati ili lažni Srbi i da je isticanje nacije često bilo način da se zarade pare.«

Bilo da su pisane ili izgovorene ili djelom ostvarivane, nazire se u svim ovim fenomenima neka latentna tipologija. Naime, s obzirom na socijalni sadržaj prevrata i na manifestacije isključivosti mislim da je moguća klasifikacija po tipu, oblicima i područjima isključivosti. Svrstao bih ih u šest razreda:

- 1) Isključivost prema Jugoslaviji (posebno drugoj) kao državnoj zajednici
- 2) Isključivost prema socijalizmu kao ideologiji i praksi
- 3) Isključivost prema NOB-u i antifašizmu (1941.–1945.)
- 4) Isključivost prema Srbima kao narodu, i na međudržavnoj (međurepubličkoj) razini i interitorijalno prema »hrvatskim Srbima«
- 5) Isključivost prema radnom dijelu stanovništva, »radničkoj klasi«, naročito prema njoj kao simboličkom titularu vlasništva
- 6) Isključivost prema bilo kom izrazu neslaganja s postojećom politikom.

Bez pretenzija na iole cjelovitiju obradu htio bih u nastavku o svakome od njih dati nekoliko napomena. Odmah moram napomenuti: ni o Jugoslaviji, ni o socijalizmu (komunizmu) nema potrebe ovdje raspravljati. Za Jugoslaviju sam nekoliko puta napomenuo da je (ne)opravdanost i/ili (ne)osnovanost njena for-

miranja i postojanja već višedesetljetni predmet sporova i daleko smo od njihova zaključenja. Što se tiče socijalizma (komunizma) – u vezi s tim pitanjem, kao rijetko kojim, prisutna je ne samo puka negacija, nego i svojevrсна ideološka (u najlošijem smislu te riječi) histerija u kojoj se gubi svaki razuman uvid u realne probleme razrješavanja proturječja suvremenog društva. Time se ovdje ne mogu baviti, ali skrećem pažnju na upozorenja o tome, što ih je izrekao Milan Kangrga u predgovoru knjige »Nacionalizam ili demokracija«⁴⁴⁹ – zbirke njegovih članaka koji su bili reakcija na aktualne iskaze nacionalizma i antikomunističke histerije 1990-ih. Za razumijevanje intelektualne konfuzije u antikomunističkoj histeriji posebno su instruktivni: »Boljševizam – socijalizam – komunizam?« (str. 136–145); »Marksizam – živa ili mrtva misao?«, (str. 146–160); »Humanizam u Marxovu tragu«, (str. 161–168), a čitaocu će biti od koristi pročitati i tekst koji je napisao sa Sašom Blagusom, »Bauk komunizma opet kruži – Europski

⁴⁴⁹ Milan Kangrga, »Nacionalizam ili demokracija«, Razlog d.o.o., Zagreb, 2002. Motive svog angažiranja M. Kangrga objašnjava ovako: »U proteklih desetak teških godina, zgranut događajima, u kojima su novi barbari na ovom tlu u bezumlju uništavali rezultate naše polustoljetne izgradnje i prijetili uništenjem svega ljudskog – prihvatio sam se gotovo prosvjetiteljskog posla, da putem dnevnih novina objasnim, što nam se događa i što nam je činiti za jedan ljudskiji i smisleniji život. Teškom mukom sam se probijao do čitatelja, jer je bilo malo urednika novina, koji su htjeli objavljivati moje tekstove. I oni koji su ih prihvaćali, nisu istrajavali, pa je suradnja bila prekidana, te sam nakon *Novog lista* (Rijeka), *Feral Tribunea* (Split) i *Republike* (Zagreb) – *zašutio*. Tako je nastao ciklus tekstova, a od kojih neki nisu bili objavljeni, u kojima sam nastojao objasniti samu bit odnosa nacionalizma i demokracije... Budući da još uvijek među nama ima deklamatora, koji žele – nakon svega što nas je zadesilo u prošlom stoljeću i sve do današnjeg dana – prodavati rog za svjeću svojim tezama o »nacionalističkoj demokraciji« ili »demokratskom nacionalizmu«, naglašavam da bi i sam naslov ove knjige – jer je u tom duhu i pisana – trebao glasiti: *Ili nacionalizam, ili demokracija, tertium non datur!* To jednostavno glasi, da se nacionalizam i demokracija *apsolutno isključuju!*« Ovaj njegov »prosvjetiteljski«, a zapravo hrabri, javno i dosljedno formuliran intelektualni otpor nacionalizmu, kao poučan primjer djelovanja samosvjesnog »zoon politicon«, nije nažalost imao nužni odjek u hrvatskom društvu. Krajnje je aktualan, a takvim će vjerojatno još dugo ostati, prilog (članak ili poglavlje) pod naslovom »Nacionalnost nije i ne može biti politički program« (str. 132–135). Citiram prema zagrebačkom izdanju, ali treba navesti da su s malim izuzecima ovi Kangrgini radovi bili najprije izdani (također 2002.) pod istim skupnim naslovom u Novom Sadu, a izdavač je bio: »Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića«, Sremski Karlovci – Novi Sad.

O Kangrginim stavovima pisao je Slobodan Šnajder u članku »Posljednji Mohikanac 'Praxisa'«, (»Novi list«, 1. 6. 2003.): »Disjunkcija *ili*, rastavni veznik, položena je u naslov ove Kangrgine knjige bez pardona: ili jedno ili drugo. Naslov ne samo što naslovljuje jedan od ključnih eseja – on je, u sažetku, cijeli njezin program i razlog. I odmah moramo reći: nitko to nije rekao odlučnije, jasnije, a istodobno filozofski fundiranije od Milana Kangrga... A taj njegov uvid, iako potvrđen premnogim »pojavnostima« iz doba »tuđmanizma« (što nije nikada prestalo), nošen je teorijski većom ambicijom – da se »nacionalistička revolucija« u Hrvatskoj ne samo popiše i opiše u njezinim pustošenjima, već da se pokaže kakav epohalni pad u barbarizam ona podrazumijeva; tuđmanizam, što Kangrga superiorno dokazuje u polemici s Vladimirom Šeksom, nema nikakvih teorijskih ambicija, on je u svom nagonu koji ga tjera k vlasti, i jedino vlasti, skroz-naskroz pragmatičan. Otud nema mnogo smisla ispitivati nekakvu filozofijsku poziciju Tuđmanovih derviša – oni se i danas, supijano, vrte oko svojega Sunca. Kangrga, dakle, uzima fenomen tuđmanizma u praktičnoj golotinji njegovih postupaka, ali ga utoliko više teorijski interpretira, što mu neku njegovu dorašlost bilo kojoj teoriji jednostavno ne priznaje; ja držim da ima stoput pravo. Njegovo je pitanje, međutim, baš filozofsko: kako je tako nešto kao tuđmanizam uopće moguće. Koji su njegovi uvjeti, kako (nam) se mogao dogoditi? Nigdje u hrvatskoj publicistici ovo pitanje nije postavljeno tako jasno; nigdje odgovori po tuđmanizam nisu porazniji. Filozofsko pitanje koje dotiče i tuđmanizam jest ono o porijeklu (radikalnog) zla u svijetu.«

desničarski lakrdijaši na djelu. Komunizam će tek doći». ⁴⁵⁰ Odjeka na te stavove nije bilo, ali to ne iznenađuje u atmosferi kojoj je aprirorna ideološka negacija »drugog« ili »drugačijeg« bitno obilježje.

Izražavanje isključivosti pratit ću u sljedećim aspektima:

- 1) Fenomen tzv. »duhovne obnove u Hrvata«
- 2) Sporno pitanje o karakteru rata (građanski ili Domovinski rat)
- 3) Srbi s obzirom na nastanak i završetak postojanja »Krajine«
- 4) Pravosuđe kao instrument »pretvorbe« i isključivosti
- 5) Pozicija radnika.

1. Takozvana »duhovna obnova u Hrvata«.

Ta je sintagma bila naročito aktualna u samim počecima »prevratničke euforije« i na njoj je naročito insistirao Franjo Tuđman, a zdušno ju je podupirala i Katolička crkva. »Duhovna obnova«, kao izraz političke prakse, naročito je programatsko obilježje nacifašističkog pokreta: raskid sa svim što nije usklađeno sa vizijom nacije i »povratkom korijenima« koji su obična serija mitova o naciji kao »prirodnoj zajednici«. Nema nacionalizma kojemu takvo programatsko obilježje nije svojstveno, jer je bitno sredstvo homogenizacije stanovništva (ili dijela stanovništva) kao masovne osnove njegova političkog djelovanja. Stoga ne treba biti iznenađenje, što je i u procesu prevrata u Hrvatskoj 1990-ih fenomen »duhovne obnove« postao aktualno političko pitanje i dio tzv. državotvornog djelovanja: po uzoru na nacistički ured za duhovnu obnovu i u nas je unutar Ministarstva za obnovu (u samom početku 1992. godine) odmah osnovan »*Odjel za demografsku i duhovnu obnovu*«, a voditeljem tog odjela postao je klerik don Anto Baković, koji je zdušno radio na »demografskoj i duhovnoj obnovi« i o tome organizirao obimno savjetovanje ljeta 1992. godine. ⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Tekst je objavljen početkom 2006. godine (u dnevnoj novini »Novi list« 18. 2. 2006., a zatim i u Beogradskom dvotjedniku »Republika«, broj 380–381, 2006.).

⁴⁵¹ Izlaganja na tom skupu objavljena su u knjizi: don Anto Baković (ur.), »Duhovna obnova Hrvatske. Zbornik radova sa savjetovanja održanog u Zagrebu 11. i 12. lipnja 1992.«, »Izdavač: Vlada Republike Hrvatske. Agencija za obnovu«, Zagreb, 1992. Evo kako je on potrebu za »duhovnom obnovom« obrazložio u predgovoru Zbornika (str.5):

»Ali, iako se Hrvatska riješila svojih porobljivača, ona se nije mogla preko noći riješiti svega onoga golemog i pogubnog taloga, duhovnog mraka i otrova kojim su dušu hrvatskoga čovjeka trovali strani tutori i njihovi domaći najamnici. Naime, svi porobljivači Hrvatske, nisu se nikada zadovoljili samo pljačkom njezinih prirodnih bogatstava, već su uvijek kovali podmukle planove o duhovnom zarobljavanju hrvatskoga čovjeka, hrvatske kulture, razaranja hrvatskog obiteljskog doma i mladeži, falsificiranju povijesti, te zatiranjem svega onoga što je značilo duhovnu snagu Hrvatske. I zato je prvi zadatak slobodne i suverene Hrvatske, nakon oslobođenja od svih vanjskih okupatora, bio rad na društvenoj i duhovnoj obnovi. Trebalo je osloboditi našega hrvatskoga čovjeka od komunističkog totalitarizma, od zabluda jugoslavenstva, od prakse srbijanske pljačke, mita i korupcije. Od naslijeđenog osmanlijskog »lahko« čemo – sutra čemo, te od novonastalog robovanja zapadnoevropskom deviznom mamonizmu. Sve je to značilo veliki povratak Hrvata svima onima

Tom je savjetovanju prethodio stav o »duhovnoj obnovi« što ga je Franjo Tuđman jasno iznio u intervjuu listu katoličke mladeži »MI« u siječnju 1992. godine.⁴⁵²

»Duhovna obnova je potrebna iz više razloga. Činjenica da hrvatski narod nije imao svoje samostalne države ostavila je duhovnom biću hrvatskog naroda neke negativne postavice, nešto što je dovodilo do pojma »pokvarene gospode«, od Starčevića, pa do Radića. Znači, do jednog činovničkog i intelektualnog staleža koji je bio u službi drugih država... Ali potrebna je duhovna obnova i u odnosu na sve što nam je ostavio taj nenaravni socijalistički, komunistički poredak, u smislu obezvređivanja svih moralnih vrednota, u smislu jednog pogrešnog odnosa prema vlasništvu, prema svim manje-više društvenim pitanjima. I ta duhovna obnova je mnogo teža i trajat će dulje nego li prestrukturiranje društva, državnog i gospodarskog u cjelini. Jer utezi te prošlosti su jako teški i tragovi vrlo duboki. U toj duhovnoj obnovi osobito Crkva može odigrati veliku ulogu baš zato što je ona i očuvala nacionalno biće i baš zato što je bila manje podvrgnuta izopačivanju koje je taj socijalistički poredak donio sa sobom« (str. 79, 80).⁴⁵³

prokušanim vrednotama kojima se hrvatski čovjek odlikovao kroz cijelu svoju povijest, a te su: čestitost i poštenje, odanost domovini i obitelji, te radu i poštenoj zaradi. Današnjoj generaciji Hrvata koja je nakon 70 godišnjeg jugo-pakla dočekala svoju državu trebalo je evocirati golemi duhovni kapital stvaran 14-stoljetnom kršćanskom civilizacijom, otkriti im nepoznate velikane uma i srca, mislioce, junake koji su pronijeli slavu hrvatskoga oružja, ugledne iseljenike koji su na djelu dokazali vitalnost i sposobnost našega čovjeka.«

Ovom »vodopadu« fraza nije potreban komentar. Ipak je jasna konfrontacija: »duhovnog kapitala stvaranog 14-stoljetnom kršćanskom civilizacijom« – nasuprot »komunističkom totalitarizmu«, »zabludama jugoslavenstva«, »osmanlijskom javašluku« i »zapadnoevropskom mamonizmu«... Nema ni jedne jedine riječi o tome da li je tokom »70 godišnjeg jugo-pakla« stvoreno na području Hrvatske išta vrijednoga (industrijalizacija, urbanizacija, rast poljoprivrednih prinosa, opismenjavanje, urbanizacija, pomorstvo), nema ni riječi o tome da je u tom razdoblju vođen oslobodilački rat i da su »čestitost i poštenje« imali i naliče surovog zločina i prema Srbima i prema Židovima i prema Romima, ali i prema Hrvatima antifasistima..., nema ni riječi o neslavnoj ili bolje reći sramotnoj strani »14-stoljetne kršćanske civilizacije« na području Hrvatske – praksi feudalne tlake, progona inovjeraca, spaljivanja vještica, kolaboracije s nacifašističkim (dakako: i ustaškim) progonima stanovništva... Naravno da A. Bakoviću ne možemo zamjeriti manjak vidovitosti: kako se je tokom razdoblja od 1990.–2011. moglo dogoditi da te mistične kategorije »čestitost i poštenje, odanost domovini i obitelji, te radu i poštenoj zaradi« zakažu, imamo li na umu »privatizacijsku pljačku«, nezaposlenost, razmjere korupcije najviših predstavnika »političke elite« i da dalje ne nabrajam... Sadržaj tih generalizacija, tj. općenitih fraza – to dakako nije predmet Bakovićevog umovanja. A koliko su prilozi u Zborniku uspjeli »evocirati golemi duhovni kapital...« čitalac mora sam otkriti pažljivo čitajući priloge što su u njemu objavljeni.

Nema potrebe ovdje zadržavati se na kasnijem javnom djelovanju don A. Bakovića, najmarkantnije iskazanog u novinama »Narod«, što ih je godinama izdavao i bio im urednikom. Dovoljno je citirati ovaj stav kao izraz njegove »ekumenske« ili »duhovnoobnoviteljske« usmjerenosti iz članka »Sekte teroriziraju Hrvate: »Što nam je sada činiti? Prvo, mislim da bi Hrvati trebali začepiti uši kad naši katolički teolozi počnu pričati o ekumenizmu. Ekumenizam u našim prilikama je gubitak za katolike i Hrvate, to je nama jasno nakon I. i II. rata, a još više nakon ovoga posljednjega Domovinskog rata« (»Narod«, 15. 11. 1997., str. 3). Iako je u članku riječ o konfrontacijama s religioznim sektama, izraženi stav prisutan je općenito u njegovim nastupima kao iskaz »tolerancije« prema svemu što nije podudarno s njegovom vizijom.

⁴⁵² U povodu 20. godišnjice izlaženja časopisa »MI« redakcija je izdala knjigu odabranih intervjua. Tuđmanov intervju citiram prema tekstu objavljenom u toj knjizi: Vladimir Lončarević (ur.), »Za Boga i Hrvatsku dragu: 20 godina lista mladih »MI«: intervjui«, Hrvatski katolički zbor »MI«, Zagreb, 1997.

⁴⁵³ Izraz: »hrvatsko nacionalno biće« nikada nije jasno definiran ni obrazložen i stoga se u vezi s njim može parafrazirati čuvena izreka: gdje nedostaje misao – dolazi fraza. Bilo kako bilo, »hrvatsko nacionalno biće«

I drugi značajni hrvatski Franjo također je ocjenio da nam je potrebna duhovna obnova. U intervjuu listu katoličke mladeži »MI« siječnja 1990. godine

(ili »biće hrvatskog naroda«) postaje retorički, tj. »frazološki ukras« brojnih govora i tekstova u Hrvatskoj 1990-ih. Ipak treba skrenuti pažnju i na još jednu tvrdnju, koja je postala svojevrsnom dogmom: »Crkva je očuvala nacionalno biće«, dakako hrvatsko. Kako je to ona očuvala nešto nedefinirano, nešto što nije jasno obrazloženo – dakle, nešto što se može tumačiti kako je kome drago – ostaje misterijom. Ali kako je Crkva sazdana na misteriju kao takvom – jedan misterij više ili manje ne mijenja ništa na cjelini njenog »poslanja«. Međutim, jest pragmatičko-politički važno, jer je Crkva tako dobila još jedno uporište, ovaj put »sasvim zemaljsko uporište«, za svoje djelovanje koje nju stavlja na prvo mjesto u frontu obrane »nacionalnog bića« (a bit će za to i obilato nagrađena »sasvim zemaljskim dobrima« – o čemu tzv. »vatikanski ugovori« daju obilje dokaza jer je na njima zasnovana »politika obeštećenja« Crkve materijalnim dobrima, što traje evo bez prekida do danas. A imati takvog saveznika, za svaku je nacionalističku politiku »pravi pogodak«. Dovoljno se samo podsjetiti instrumentalizacije Crkve za Drugoga svjetskog rata (ne samo što su blagoslivljane vojne jedinice ustaškog režima, ne samo što se prisilno pokrštavalo stanovništvo, ne samo što je službeno Crkva pozdravila uspostavu ustaškog režima, ne samo što se na svakom opasaču nacističkog vojnika »kočoperio« natpis »Gott mit uns«, nego i izravnog učešća značajnog djela klera u zločinima), ali isto tako i za konflikata tokom 1990-ih.

Nije ovdje predmet rasprave često citirani Tuđmanov blagonakloni stav prema NDH-a tvorevini (1990. godine kaže da je to bio izraz težnje za vlastitom državom). Ipak treba spomenuti da on i u ovom intervjuu vrlo jasno ponavlja svoj stav iz 1990. godine: »Jer mi smo u borbi za samostalnu Hrvatsku nosili težak teret hipoteke NDH, koja je bila jednostrano tumačena, koja je kao cjelina pripisivana fašizmu, svemu onome što je dao taj Hitlerov poredak u Europi i što je značio za sve druge narode, pa prema tome u tom sklopu se nije vidjelo da je NDH nešto što uopće nije, kad je riječ u hrvatskom narodu, opredjeljenje za fašizam. Hrvatski narod je htio svoju državu.« (str. 67) Tko je to »nosio težak teret hipoteke NDH«? Tko je »jednostrano tumačio« NDH i u kom smislu? I kako to, »kad je riječ o hrvatskom narodu«, NDH nije bila »opredjeljenje za fašizam«? Nema dakle jednoznačne osude NDH kao kvislinške i fašističke tvorevine, kao države kojoj je u temeljima zločin! Razlog zašto ovdje spominjem taj Tuđmanov stav jest da je u izlaganjima na skupu o »duhovnoj obnovi« NDH spominjan na sličan način.

Tuđmanovu tezu u bitnom podržava i Ivan Rendić Miočević u svom intervjuu: »Duhovna obnova, a ne mahanje zastavama«, »Vjesnik« 4. 9. 1993., str. 4 i 5.

Vrlo je važno ovdje upozoriti na razočaranje što ga je takvom politikom doživio Stanko Lasić. Opisujući svoja saznanja iz uvida u arhivu »Zemaljske Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača« (kao ilustraciju »metoda obračuna i stvaranja straha«) kaže i ovo: »Ovih nekoliko podataka – sitnih u odnosu na golemost zločina što ih je počinila Pavelićeva »nezavisna« Hrvatska – bili bi dovoljni svakomu razumnom čovjeku da se zauvijek odrekne takve Hrvatske i da ju više nikada ne spomene kao neki čin u kojem se izrazila želja Hrvata za svojom državom... Međutim, fetišizam nacije, države i povijesnog teritorija ludost je čiju zamašnost ni danas nije prozreo dobar dio »hrvatskog narodnog kolektiva« pa se na Nezavisnu Državu Hrvatsku gleda kao na idilu, a na njezine zločine kao na »viteštvo«. Zemljom kolaju pjesme koje slave notorne ubojice i primitivne ratnike poput Jure Francetića i Rafaela Bobana, a oni koji imaju mogućnosti da ovom neukom puku kažu kakav zločin slavi, meditiraju nad hrvatskom »stoljetnom borbom« i nad njezinim »vanjskim i unutarnjim neprijateljima« od kojih nas može spasiti samo ovakvo »viteštvo«. Kako je moguće da vlasti Republike Hrvatske nisu donijele zakone koji bi predviđali teške kazne za one koji govore o endehaškom »grijetu, zločinu i ludosti« kao o nečem posve prirodnom u obrani »narodnih prava«? Kako je moguće da Hrvatski sabor nije oduzeo imunitet ideolozima ovakvih stavova i doveo ih pred sud? Kako je moguće da Katolička crkva nije iz svojih redova izgnala ili barem potpuno ušutkala one koji veličaju Pavelićeve zasluge za opstanak Hrvata i pale svijeće pod njegovom slikom? Kako je moguće da hrvatska inteligencija nije listom ustala protiv obrane režima koji je donio rasne zakone, »čistio« čitave krajeve od »čifuta«, »cigana« i »srpske gamadi«, vješao ljude na kandelabre i time se dičio te osramotio hrvatstvo za stotine godina (kako su to ocijenili još za života ovog režima naši najoštromniji ljudi, od Krleže do Štepinca)?...« (Stanko Lasić, »Autobiografski zapisi«, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000., sedmo poglavlje »Moral i politika«, str. 483, 484). Za razdoblje o kojemu je ovdje riječ (njegov angažman 1990. i suočavanje s posljedicama nacionalističke politike) treba osobito pročitati dio na str. 573 do 586.

kardinal Franjo Kuharić kaže:

»Crkva je ono što ona jest po zamisli samoga Isusa Krista, po njegovom mandatu i Crkva to nastoji živjeti u svakom sistemu, uvijek vjerna svom poslanju. A njeno je poslanje ono što je Isus kazao: »Idite i naučavajte sve narode i učinite ih mojim učenicima!« Dakako, ako nam je pružena veća mogućnost, moći ćemo više i učiniti. U prošlom sistemu bile su te mogućnosti ograničene, ali je i tada bilo svjedoka koji su unatoč svih ograničenja i pritisaka ostali vjerni i podnijeli svjedočanstvo za vjeru, za slobodu svoje savjesti, s određenom hrabrošću, ustrajnošću. I to je također bio život Crkve. A sada nam predstoji velika zadaća, a to je moralna, duhovna obnova u samoj Crkvi i cijelom društvu« (str. 53 knjige citirane u fusnoti 105).⁴⁵⁴

»Duhovna obnova« postala je tako programatski i političko-pragmatički zadatak. Cilj je bio neodređen – naprosto se tražila »obnova« (»duhovna i moralna«), ali se ne precizira ni sadržaj ni subjekt, a naročito nije bilo naznaka tko je taj tko će je obavljati, kojim postupcima i prema kojim kriterijima. Tek se politikantski adresiralo da je zlo sve što je činjeno 45 godina. Po čemu bi socijalistički, komunistički poredak bio »nendaravan« i što je to prirodno u nečemu što s prirodom nema veze. Koje su to »sve moralne vrednote obezvrijeđene«, a potpuno je maglovita tvrdnja o »jednom pogrešnom odnosu prema vlasništvu« – kao da je u historijskom razvoju čovječanstva postojao jedan i samo jedan oblik vlasništva, kao da je »vlasništvo« stvar, a ne društveni odnos koji se mijenja.

Fraziranje o »moralnoj i duhovnoj obnovi« puka je ideološka konstrukcija kojom se prikrivaju prizemni, materijalni, parcijalni interesi dominantnih političkih snaga. Praktični smisao mu je isključivost prema svakom i svemu drugačijem.

Razradi sadržaja i operativnoj izvedbi »duhovne i moralne obnove« hrvatskoga društva trebalo je poslužiti i spomenuto savjetovanje – s kojega su izlaganja promptno objavljena u citiranoj knjizi »Duhovna obnova Hrvatske« (ukupno 61 govornik, uz protokolarni pozdrav ministra obnove i gradonačelnika Zagreba).

Kontekstom »duhovne obnove« uvijek dominiraju: prvo, unisono negativan stav prema obliku i sadržaju društva »što smo ga rušili« (SFR Jugoslavija i socijalizam), drugo, »kršćanske i tradicionalne vrednote« i treće, kategorije privatnog vlasništva, stranog kapitala, poduzetničkih elita i tržišne razmjene kao osnovi slobodnog društva.

⁴⁵⁴ Kardinal Franjo Kuharić je u više navrata govorio o potrebi »duhovne obnove« hrvatskoga društva, pa se može uzeti da je i »Crkva u Hrvata« »duhovnu obnovu« smatrala prvorazrednim zadatkom. Instruktivni uvid u ta nastojanja »Crkve u Hrvata« može se dobiti iz članka: Ivica Đikić, »Crkvene pesnice. Feralov vodič kroz mrežu crkvenih i paracrkvenih organizacija, ustanova i medija angažiranih na utjerivanju vlastitih moralno-političkih stavova u svaku poru hrvatskoga društva«, »Feral Tribune«, 3. 12. 2004. Također i iz prikaza u »Glasu Koncila« (Broj 20, 15. 5. 2005.): »Svečana proslava blagdana sv. Dujma u Splitu. 'Kršćansko življenje preobražava danas i Europu'« – te su riječi sukus onoga o čemu je na toj proslavi govorio poseban gost »bečki nadbiskup kardinal Christoph Schönborn«, ne precizirajući doduše gdje bi taj preobražaj trebao voditi (možda u apsolutnu dominaciju Crkve kakvu smo imali u Srednjem vijeku?).

Ta knjiga je imala pretenzije da bude ne samo dokument jednog vremena, nego i putokaz kojim bi se pravcem hrvatsko društvo moralo razvijati, kako je »organizator savjetovanja i urednik knjige« u predgovoru naveo:

»Dio tiska ili bolje rečeno neki pojedini novinari zbunjivali su javnost svojim tumačenjem ove obnove. Da bismo našoj javnosti, koju su ovi novinari zbunjivali, kazali što jest, a što nije duhovna obnova, Ministarstvo obnove organiziralo je dvodnevno savjetovanje i na njega pozvalo 70-ak najpoznatijih imena znanosti, kulture, politike, religije, prosvjete, gospodarstva i zamolili ih da obrade svaki sa svoga stanovišta pojam duhovne obnove Hrvatske« (str. 6).

Da bi se u tom pogledu izbjegle bilo kakve nedoumice pobrinuo se A. Baković i u svom uvodnom izlaganju ovom formulacijom:

»Dugoročni je cilj napučiti središnju Hrvatsku – od Gorskog kotara do Une. To nije kampanjski posao nego sustavno i razrađeno ulaganje... jer već više od pol stoljeća Hrvati središnje Hrvatske ostavljeni su i prepušteni sebi. Što to znači pokazao je ovaj rat. Hrvatska je postala poput kuće sa dvije raskošne fasade (panonska, srednjoeuropska i dalmatinska, mediteranska), a između toga zjapi praznina koju uzurpiraju neprijatelji države. Turski, geopolitički poremećaj Hrvatske ne samo da se u protekla tri stoljeća nije sanirao, nego je nastavljen« (str. 15, 16).

»Praznina koju uzurpiraju neprijatelji države« sintagma je koja je cijeli program – izgnati neprijatelja, povratiti uzurpirani teritorij, naseliti ga »svojima«. Svakome je jasno da se ovaj program odnosi na Srbe, koji su bili dominantna populacija tih prostora, respective »praznine«, premda ih A. Baković nije spomenuo. Hrvatski građani, samo zato što su druge narodnosne nominacije, a na tim prostorima obitavaju stoljećima, postali su »prazan skup«. Tu besmislicu A. Baković nije smatrao potrebnim razjasniti. »Zajamčena prava građana srpske narodnosti« – bila je fraza.

Program »duhovne obnove« je brutalno i sistematski provođen, da bi kulminirao akcijama »Bljesak« i »Oluja«, nakon kojih se »konačno rješenje srpskog pitanja« zaokružuje pljačkom i uzurpacijom imovine protjeranih Srba, a zatim i planskim naseljavanjem opustošenih krajeva »hrvatskim pučanstvom« s Kosova i iz BiH, u izvedbi ministra Jure Radića koji je u kritičkom dijelu medija nazivan »ministrom etničkog čišćenja«.

Život unutar jugoslavenske zajednice, prvenstveno unutar SFR Jugoslavije, u cjelini je, bez ikakvih ograda, negativno ocjenjen:

»Živjeli smo četrdeset i pet godina u jednoj iskrivljenoj negativnoj perspektivi. Sve je bilo lažno, sve je bilo izokrenuto. Mi smo možda dijelom sačuvali pejsaž, zbog toga što smo ostali nerazvijeni, ali smo živjeli i živimo u kontaminiranu duhovnom prostoru. Sve je bilo lažno, sve je bilo tobože u ime naroda, a zapravo protiv naroda, sve je bilo za oslobođenje, a značilo je ropstvo, sve je bilo za slobodu, a značilo je neslobodu – i mi se te negativne perspektive, te iskrivljene slike o sebi, o nama, o društvu, još nismo posve oslobodili« (dr Ž. Domljan, str. 87).

»Svoju skrivenu snagu i moć hrvatski je narod pokazao ostvarujući vlastitu državu ruše-

njem komunizma i razbijanjem Jugoslavije... Komunisti, izrazito ljudi moći i sile, vidjeli su u duhovnom životu najveću opasnost; sve je duhovno bilo idealizam, koji je bio njihov najveći i nedokučivi neprijatelj. Toliko su bili protiv svega duhovnog da su i samu riječ duh, duhovnost, i sve u vezi s time kao riječ i kategoriju naprosto izbacili iz upotrebe. Nakon 1945. mladi su komunisti, zvani skojevci, trebali razoriti sve subjekte duhovnog života u Hrvatskoj, crkve, Akademiju, Sveučilište, škole, kazalište, glazbu, itd. Umjesto duhovnosti, Hrvatska je dobila staljinizam, pa titoizam, kardeljizam, šuvarizam i neomarksizam. Svi znamo da se kao najjača oporba komunističkim i marksističkim ideolozima nije mogla pojaviti skupina jakih hrvatskih muževa, oni su bili izolirani, ušutkani, uklonjeni i prognani« (Zvonko Lerotić, str. 46).

»Etička obnova, dakle uspostavljanje akademskih normi i akademskog ponašanja, za nas je bila jedan od osnovnih ciljeva, jer je to ujedno jedini okvir u kojem se može i mora izgraditi sve ono ostalo« (Marijan Šunjić, str. 118).

»Prvi aspekt filozofijske obnove ilustrirat ćemo samo sa nekoliko teza, koje potvrđuju neodložnost takve zadaće. Ponajprije, uz bjelodane pokazatelje da sustavne istraživačke, prevoditeljske ili izdavačke politike gotovo i nije bilo, nedvojbeno je činjenica da su se u mnogim izdavačkim kućama uz dežurne filozofijske spisatelje množila izdanja afričkih i južnoameričkih marksista, autori Frankfurtskoga kruga bili su mjerodavni tumači svjetskog mudroslovlja, a razni razvikani spisatelji zauzimali su mjesta neprikosnovenih filozofskih autoriteta. Nasuprot tome, manjkalo je izdanja i kritičkih prijevoda svjetske klasike, a ono malo vrijednih što je bilo nije bilo dostupno i znatno je potiskivano više nego sumnjivom hiperprodukcijom iz Beograda« (Pavao Barišić, str. 27).⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ Nemam prostora za navođenje svih izvora koji bi ukazali na neistine, poluistine i »intelektualne salto mortale« (prevrtljivosti) što ih u nekim od izlaganja možemo zapaziti. A ovdje posebno mislim na izlaganja Z. Lerotića i P. Barišića. Zainteresiranom čitaocu će u razumijevanju te »hrvatske vrline« biti od koristi konzultirati knjigu: Milan Kangrga, »Šverceri vlastitog života«, Biblioteka Feral Tribune, Kultura & Rasvjeta, Split, 2002.

Da je isključivost postala pravilom čak i na području filozofije može se primjerice vidjeti i iz članka: Vinko Grgurev, »Je li filozofija bila u 'mračnom tunelu'«, »Vjesnik«, 7. 6. 1995. Komentirajući manjkavosti publikacije »Moja Hrvatska« (»tiskana u Zagrebu 1991, godine«) posebno se zadržava na prikazu filozofije i konstatira: »Posavčev kratak prikaz do 1945. prilično je solidan... Zasnijevajući gotovo pola stoljeća nema hrvatske filozofije?! Valjda ju je zamijenila nekakva parafilezofija. Posavac »objašnjava«: 'Poslije 1945. pa sve do 1991. u Hrvatskoj vlada duhovni monopol ne samo komunističko-socijalističke ideologije, nego i filozofski monopol marksizma, s quasi-liberalnijim varijetetom »praxis filozofije«... Pri svršetku 20. st. početkom 90-ih situacija se paralelno s političkim promjenama i u filozofiji bitno mijenja. Nastupa generacija koja nastoji ukloniti filozofsko-dogmatičko-marksistički monopol, omogućujući djelovanje i afirmaciju različitih filozofskih pogleda. Širi se prostor zbiljskog pluralizma, koji se očituje u objavljivanju knjiga, časopisa i u drugim oblicima Instituta za filozofiju' (Moja Hrvatska, str. 100).« V. Grgurev u vezi s ovom tvrdnjom upućuje nekoliko pitanja autoru. Nisam pratio da li mu je Z. Posavac odgovorio. Ipak, za naše razmatranje je bitno konstatirati izričito priznanje da se »početkom 90-ih situacija paralelno s političkim promjenama i u filozofiji bitno mijenja«. Jesmo li stigli opet u neki »srednji vijek« u kojemu je filozofija bila »sluškinja« – tamo teologije, a ovdje nacionalističke politike? Ima li ružnijeg primjera intelektualne isključivosti? Da ne spominjem da su tvrdnje Z. Posavca »tendenciozna istina«!

Dobro je, s tim u vezi, pažljivo pročitati tematski blok »Hrvatska filozofija – tradicija i suvremenost«, objavljen u časopisu »Filozofska istraživanja«, God. 12, sv. 2, Zagreb 1992., str. 285–401, posebno pak prilog Mislava Kukoča, »Hrvatska marksistička filozofija i krah socijalizma« (str. 383–393) – prilog koji odriče bilo kakvu znanstvenu relevantnost filozofskih nastojanja što su se razvijala unutar »praksis filozofije«.

Primjerom hajke ili linča može nam biti i tvrdnja što ju je Ivica Buljan iznio u svom feljtonu »Tko su ljudi koji su Slobi osigurali moć« (»Jutarnji list«, 6. 7. 2001.) – da u taj krug ljudi spadaju »...i ugledni intelektualci kao Rudi Supek, Gajo Petrović, Nebojša Popov...« Može li biti većeg podmetanja i ružnije klevete-denuncijacije

»Tijekom te obnove valja osloboditi i utjeloviti u hrvatsko nacionalno biće, u hrvatsku državu, dezintegrirane dijelove hrvatskoga nacionalnog bića, jer većina stanovnika komunističke Hrvatske, Hrvati nekomunisti, bijahu 'građani drugoga reda, bez prava da budu učitelji, glavni inženjeri, šefovi pogona, pukovnici, predsjednici općina, suci, tužitelji, predsjednici vlade, Sabora ili saborskih domova, profesori, akademici, pa čak ni portiri'« (Dr. Hrvoje Šošić, str. 191).

»Pisati udžbenike povijesti može samo onaj stručnjak koji posjeduje hrvatski nacionalni identitet. Pogreške se ne bi smjele činiti, jer udžbenici nisu štivo za jednokratnu upotrebu, već literatura trajne vrijednosti s dalekosežnim posljedicama na odgoj i obrazovanje budućih generacija« (Đuro Vidmarović str. 121).

»Čitava koncepcija i strategija gospodarstva koja se iz očista marksizma na prostoru bivše Jugoslavije kreirala i providila (vjerojatno: provodila – op. A. L.) imala je katastrofalne posljedice na svekolika područja života hrvatskog naroda i nekadašnje Republike Hrvatske, koja je u doslovnom smislu bila kolonija Srbije. Sve ono što je hrvatski narod postigao u svome cjelokupnom pa i u gospodarskom razvitku, u komunikaciji s Europom kao dijelom sredozemnog i europskog korpusa, uporno je razarano od 1918. pa do danas« (Marko Veselica, str. 195).

»Što duhovna obnova znači za nas kršćane, za nas hrvatske katoličke laike? Ratom opustošena Hrvatska, koja dobro zna što znači genocid, ekocid i kulturocid, vapi ne samo za materijalnom, nego i za duhovnom obnovom. Za nas ta duhovna obnova znači rekristijanizaciju i reevangelizaciju (riječ koju tako često upotrebljava Ivan Pavao I). U tom tražimo

od ove? Moje reagiranje na to nije objavljeno, a reagiranje M. Kangrge je radikalno kraćeno! A drugi je primjer hajke-linča prilog u središnjem Dnevniku HTV na jedan tekst u povodu 80. godišnjice Milana Kangrge. O tome se čitalac može obavijesti u ranije navedenoj knjizi B. Jakšića »Buka i bes«, a uz to pogledati i članke: M. Kangrga, »Neka mi psuju hrvatsku majku«, »Feral Tribune«, 4. 3. 2005; S. Marković, Poziv na međuetničku mržnju«, »Novosti«, 25. 2. 2005. Posebno važnim je članak-deklaracija, što ju je potpisalo pet filozofa na vodećim pozicijama: »Pomračenje uma. Perverzna Filozofska istraživanja«, »Fokus«, 4. 3. 2005. Brojne vrlo važne uvide u »klimu isključivosti« čitalac može dobiti i iz polemike što su je vodio filozof Jure Zovko i Milan Kangrga 1995. i polovinom 1996. godine (»Slobodna Dalmacija«, »Vjesnik«, »Novi list«) o tome što jeste ili što nije postignuto u razvoju filozofije u Hrvatskoj (i Jugoslaviji). Dakako da je ovako izražena isključivost pridonosila fenomenu uništavanja knjiga. Ne mogu se ovdje baviti i brojnim drugim sličnim napisima, ali bi cjeloviti pregled bio veoma instruktivan! Treba naročito naglasiti: moje napomene nikako ne idu za tim da bilo koju filozofsku orijentaciju »branim« ili »napadam«; sporovi su ovdje samo ilustracija klime isključivosti u jednom području »duhovnog života hrvatskoga društva«, što je moglo doprinijeti »čišćenju« (uništavanju) nepodobnih knjiga.

»Duhovnu obnovu« zagovara i Jozo Ivičević (»bivši glavni tajnik Matice Hrvatske«) deset godina nakon spomenutog savjetovanja u intervjuu s novinarom Tihomirom Ponošom (»Sada je potrebna duhovna i materijalna obnova Hrvatske«, »Vjesnik«, 18. 3. 2002.): »Nakon pedesetak godina totalitarizama, koje su bile i svojevrсни duhovni genocid, uspostavljena je hrvatska država, pa je potrebna duhovna obnova na svim razinama. To je, naravno, posao svih, ali u prvom redu inteligencije – i humanističke i strukovne.« Ivičević konstatira da se u tome nije uspjelo: »To što se nije uspjelo, nije dobro ni za Maticu, ni za hrvatsku inteligenciju, ali ni za Hrvatsku. U širem smislu rečeno, hrvatski problem je problem krize elite na svim područjima, koja je zatajila u svim sferama i to u zadnjem trenutku da uhvatimo priključak za Europu. Plašim se da će se za 10 do 15 godina jaz između nas i Europe povećati, da ćemo za petnaestak godina s Europom biti inkompatibilni.« Stavovi i ocjene što ih iznosi Ivičević ne mogu biti predmetom rasprave ovdje, ali treba uočiti da Ivičević ne objašnjava otkuda sada, u, eto »napokon uspostavljenoj hrvatskoj državi« ta »kriza elite«! Bilo kako bilo, izgleda da je taj intervju bio poticaj »Udruzi '11. siječnja 1972.'« da se oglasi »Pripćenjem za javnost« naglašavajući dramatičnost situacije već i naslovom: »Hrvatskom vlada antikroatizam« (»Fokus« 4. 4. 2002., a potpisuju ga: Š. Đodan, Z. Komarica, V. Pavletić, H. Šošić, M. Veselica).

spas i oslobođenje... Dakle, valja se obratiti i preporoditi u duhu Evanđelja. Bit Evanđelja, pak, nalazi se u Govoru na gori: »Blaženi siromašni, blaženi siromašni u duhu«, tj. oni koji uživaju slobodu djece Božje, koji nisu otuđeni, koji nisu posjedovani onim što posjeduju ili ne posjeduju. Po tom evandeoskom paradoksu, koji je jednima sablazan a drugima ludost, promjena mentaliteta kreće se od »imati« prema »biti«. Stoga kršćanin posjedovanju i suparništvu pretpostavlja slobodu djece božje i solidarnost« (Radovan Grgec, str. 39).

»U biblijskome, osobito novozavjetnom, smislu duhovna je obnova nešto što dolazi nakon moralnog pada, dakle nešto što je u vezi s grijehom, odnosno s posljedicama grijeha... Drugim riječima, temeljno je pitanje i onda, i sada, i vazda, kako iz staroga, grešnoga, ružnoga, strašnoga svijeta u novi, otkupljeni, lijepi i poželjni svijet...« (Hrvatska) »...se naime suočila s pitanjima koja su jedino njoj vlastita, pa onda i odgovori mogu biti samo vlastiti. A jedan je od tih odgovora i zamisao o duhovnoj obnovi. To je u ovom trenutku ona čvrsta točka koja bi imala poslužiti kao oslonac i pokretač ukupne poratne preobrazbe Hrvatske i njezina unutarnjeg izlaska iz onoga mentalitetnog, idejnog, ideološkog, kulturnog i uopće društvenog kaveza iz kojeg se do jučer nije moglo izići... Trenutak je za utvrđivanje temeljnih vrijednosti. A njih, s obzirom na sve što se s hrvatstvom – bilo u smislu njegova (samo)potvrđivanja, bilo njegova potiranja – u ovih trinaest stoljeća povijesnosti događalo, možemo tražiti u prvom redu u širokim sklopovima njegove vlastite povijesti, kulture i duhovnosti... U smislu duhovnosti, u smislu moralnih vrijednosti, u smislu društvene etike, u smislu zajedništva i ljudskosti, u smislu čak i same smislenosti, one vrijednosti koje je u hrvatskom narodu čuvao njegov katolicizam, odnosno sam kršćanski duh... Znakovito je da glede potrebe i sadržaja duhovne obnove nema bitnih razlika između Kaptola i Griča, odnosno između Crkve i države« (Zdravko Gavran, str. 211, 212).

»Preko kršćanina djelo se obnove mora proširiti na svekoliki svijet... neka ta ukratko izrečena poruka Biblije o obnovi svijeta i čovjeka, koju sam pokušao mucajući izreći, bude poticaj i vama, da u svijetlu te biblijske poruke o obnovi pokušate razviti svekoliku obnovu čovjeka i svijeta u kojem on živi. Uistinu, nema obnove naše domovine bez obnove našeg čovjeka. A koliko je potrebna duhovna obnova našega čovjeka svi vi dobro znate« (Adalbert Rebić, str. 66).

»Hrvatska je danas na pragu novih međuljudskih odnosa uspostave privatnog vlasništva, kapitalističkog načina rada i raspodjele materijalnih dobara. Pitanje je koji će model uzeti, na koga se ugledati« (Miljenko Žagar, str 203).

»Organizacijski poduzetnički i marketinški korpus, skupa s tržištem kapitala i odgovarajućim bankarskim sustavom, kao njegovim instrumentarijem, glavne su pretpostavke za gospodarski razvitak i upotrebljavanje svih znanstvenih, kadrovskih i prirodnih resursa za taj razvitak... Poznato je... da je bez formiranja jedne duhovne, moralne, intelektualne i poduzetničke elite nemoguće postići visoki stupanj privrednog razvitka. Sama logika profita, ako se vulgarno shvati, ne može dovesti do kvalitetne dinamizacije ekonomije« (Marko Veselica, str. 196, 197).

»Na ovom je Savjetovanju nikla ideja da ova generacija Hrvata koja je izvojevala slobodu i ostvarila Hrvatsku državu, da ista ova generacija – kao prije 160 godina naši Ilirci – zaore na hrvatskoj njivi uljudbe i prosvjete novu brazdu koja se zove DRUGI HRVATSKI NARODNI PREPOROD... Dakle, sada imamao svoju državu, više nismo ničija kolonija, ni federacija, i više nemamo nad sobom gospodare-tuđince. Sada smo svoji na svome! *Ali to znači da Hrvatska sada nema alibija ni isprike! Sada, štogod valja – od nas je i naše je! Sada, što god ne valja – opet je od nas i naše je! Sada smo odgovorni za sve.* Sada su Hrvati na čelu Hrvata! Sada smo mi kreatori svoje hrvatske kulture, hrvatske znanosti, hrvatske privrede,

hrvatskog školstva itd« (don Anto Baković, str. 243, kurziv u originalu).⁴⁵⁶

Govoreći o perspektivama i o eliti koja je došla na vlast, A. Baković dobro definirao da je na njoj, na toj eliti (koja doduše govori »u ime svih Hrvata« po uzoru na uzvik s kraja 1990.: »Imamo Hrvatsku«), odgovornost za sve što će biti učinjeno (dobro i loše).

Zasad, po onome što vidimo, rezultat je poražavajući!

Iako je sintagma »duhovna obnova« bila retorički intenzivno prisutna u javnom diskursu, ipak se ona praktično reducirala na crkvenu upotrebu (naročito su borbeni bili uvodničarski napisi u »Glasu Koncila«).⁴⁵⁷ Država više nije poduzimala akcije kao što je bilo spomenuto savjetovanje, a s vremenom se pak »stožerna politička stranka«, kojoj je »duhovna obnova« bila jedna od važnijih mobilizacijskih parola, toliko moralno delegitimirala (zločini u ratu, pljačka narodne imovine, korupcija) da su se već udomaćile izreke o HDZ-u kao »kriminalnoj organizaciji«⁴⁵⁸ i o »moralnoj i duhovnoj obnovi« kao »dimnoj zavjesi« prizemnih materijalnih interesa.

⁴⁵⁶ Za sva izlaganja je »nacionalna samobitnost« ključna potka, a nacija se uzima kao jedinstven, homogeni, nederencirani kolektivitet. O tom »svrstavanju intelektualaca« čitalac će naći instruktivne napomene u članku Nikole Dugandžije, »Intelektualci i duh vremena«, »Erasmus«, broj 19, veljača 1997.: »Nezanemariv dio akademika s područja bivše Jugoslavije, svrstan u institucije kojima je važnija zadaća postala služiti naciji nego istini, zdušno je prihvatio mogućnost sudjelovanja u nacionalnoj renesansi koja se pretvorila u skup pretjerivanja i mistifikacija, previđajući oživljavanje onih oblika stapanja od kojih se kulturniji svijet s više ili manje uspjeha distancira i transformira ih u više oblike zajedništva. To čak nije bilo samo prihvatanje ponude nego i samostalan prilog kreiranju nacionalne mase. Oni bolje znaju kako se riječima može opravdati onaj ugodan osjećaj zbijanja, kada je svatko uvjeren da pripada svojoj grupi odvajkada, s genima koji se očituju u najvažnijem trenutku, ali i da izraze mržnju prema Drugom, prikazujući ga jedino kao utjelovljenje zlih namjera.« (str. 73)

⁴⁵⁷ Od brojnih primjera ovdje navodim samo najnoviji pokušaj obrane dvoje ljudi – jednog osumnjičenika za ratni zločin i jednog osumnjičenika za korupciju i pljačkanje narodne imovine. Riječ je o Tomislavu Merčepu i Ivi Sanaderu. O tome postoji mnoštvo komentara. Dovoljno je navesti: Tomislav Klauški, »Za Sanadera i Merčepa spremni: Crkva blagoslovila korupciju i ratne zločine«, »Index.hr«, 16. 12. 2010.: »Pored svih primjedbi, Crkvi u Hrvata ipak se mora priznati jedna stvar: ostala je dosljedna u obrani hrvatskih ratnih zločina i višegodišnje korupcije. Svaka joj čast na tome. Godinama nije ni pisnula protiv Ive Sanadera, pa je odlučila da neće ni sada. Desetljećima nije pisnula protiv hrvatskih ratnih zločina, pa neće to učiniti ni sada kad je s dvadeset godina zakašnjenja napokon uhićen Tomislav Merčep. Godinama je davala svoj obol totalnoj eroziji morala u društvu, pa zašto bi se sada oglasila?«

A mogu se pročitati i nevjerojatne »misaone konstrukcije« da bi se branili »crkveni favoriti« (primjerice I. Sanader). Evo citata I. Miklenića (gl. ur.) iz »Glasa Koncila, kako ga prenosi novinar I. Č. »Index.hr«, 11. 8. 2010.): »Komunisti su se infiltrirali u sve novonastale političke stranke, preuzeli kontrolu nad većinom medija, izvršili su nemoralnu i često protupravnu privatizaciju i pretvorbu, razorili su hrvatsko gospodarstvo, uveli najsiroviji kapitalizam, pužu pred nekim međunarodnim silama...« Još samo nedostaje Mikleniću da s gorčinom zapjeva onu partizansku: »Koliko je, joj koliko je/ na Kozari lišća/ Još je više, joj još je više/mladih komunista«!! Žilavih li komunista!! A da se nisu infiltrirali i u »Glas Koncila«?

⁴⁵⁸ Bilo bi preopširno citirati mnoštvo napisa o tome, što su objavljeni tokom 2010. i 2011. godine, a bili su izazvani brojnim korupcijskim i drugim kriminalnim aferama, u koje su uključeni brojni funkcionari aktualne vlasti, ljudi koje je politika instalirala na vodeća rukovodna mesta, ali i članovi najužeg vodstva HDZ-a.

Međutim, ima dokumenata što su ili prethodili, ili slijedili, ili se pak paralelno ostvarivali s onim što je radio Odjel za duhovnu i demografsku obnovu Ministarstva obnove Hrvatske. Ovdje ću upozoriti čitaoca na samo nekoliko od tih dokumenata.

Još »daleke 1971. godine« objavljena je knjiga pisca i akademika Petra Šegedina: »Svi smo odgovorni?«⁴⁵⁹ Ta je knjiga svakako jedna od prethodnica pokreta »duhovne obnove u Hrvata«, prvenstveno time, što on u knjizi progovara kao »...književnik, a time, ili po tome, i javni radnik. Svijet kulture uopće njegov je svijet. Iz tog svijeta i govori« (str.10). Nezadovoljan stanjem društva i realizacijom lijeve vizije⁴⁶⁰, kojoj je veliki dio života pripadao, a zatim je razočaran napustio, rješenje je vidio u homogenizaciji »naroda«, »puka«, »hrvatskog narodnog bića« zasnovanoj na mitovima:

»Gotovo su se sve države ispomagale u stvaranju unutarnje kohezije svoga puka i svojim nacionalnim mitovima, oni stvaraju »amalgam duša«, i reći ću riječ: ponesenost duša, mit. Priče iz takvih mitova pomagale su organizaciju hijerarhije vrijednosti, te tako postale jedan od bitnih elemenata kulture u kojoj je puk nalazio sebe, prostor za opravdanje i izživljavanje svojih vitalnih psihičkih snaga, a što je najvažnije, i oslonac, vrlo često, za djelovanje. U toj sferi oblikovao se kontinuitet naroda, države. Takvi mitovi dopunjavali su i vezivali materijalne organizacione snage puka. Mi Jugoslaveni, kao Jugoslaveni, takva mita nemamo, a velika narodnooslobodilačka borba još je neposredno živa i, ma šta mi mislili, ona ne može pobrisati svu našu mitologijsku prošlost« (str. 33).

⁴⁵⁹ Izdavačko poduzeće DoNeHa iz Zagreba štampalo je »drugo, dopunjeno izdanje« knjige 1995. godine. Dopune se sastoje od nekoliko tekstova objavljenih u raznim razdobljima, ali nikako ne mijenjaju osnovni knecept, odnosno poruku knjige. Ovdje koristim »drugo, dopunjeno izdanje«.

⁴⁶⁰ »Kad jedan narod osjeti da je ugrožen u svojoj egzistenciji takav se proces započinje u njemu, drugi to osjeti i nema druge obrane do odgovora protusotonizacijom! A hrvatski narod, odnosno onaj koji u njemu vidi, otkriva jasne simptome te ugroženosti: teritorij, natalitet, emigracija, slabost objektivnih zakonskih mjera koje bi štatile njegovo biće itd. Tada je iskrsla i ona svijest u piscu ove knjige, koja je neposredno povezana s moralnom odgovornosti i s pitanjem opravdanosti oportunističkog pasiviteta javnog radnika prema svakidašnjem političkom životu, to više, što je i on sam bio angažiran na stvaranju takvog stanja.« (str. 13)

»Sotonizacija« i »Protusotonizacija« »Drugoga« (ovdje dvaju naroda: hrvatskog i srpskog) – u tome je cijeli program nacionalističkih konfrontacija! Nije riječ ovdje o političkim kvalifikacijama stava P. Šegedina. Radi se o pukoj konstataciji jednoga stava, jednoga »stanja duha«, što je sasvim u suprotnosti s iskustvom jugoslavenskih naroda (posebno hrvatskog i srpskog) iz narodnooslobodilačkog rata 1941.–1945. godine, u kojemu su ti narodi otpor međusobnoj sotonizaciji, u obliku mobilizacijske parole »Bratstvo i jedinstvo«, podigli na rang jednog od temeljnih kriterija učešća u toj borbi i ostvarivanju »društva ravnopravnih naroda«. Sotonizacija i Protusotonizacija bile su izrazito obilježje dva kolaboracionistička (i programski na zločin istrebljenja naroda usmjerena) pokreta: ustaškog i četničkog, svesrdno potpomaganog nacifašističkim okupatorskim silama. Zato nikako ne čudi što za P. Šegedina »velika narodnooslobodilačka borba još je neposredno živa«, ali ne može postati mitom iz kojega bi se mogle napajati »sotonizacija« i »protusotonizacija«. Svakako treba reći da je jedna od karakteristika političkog života SFR Jugoslavije bila i borba protiv mitova koji su vodili međusobnoj sotonizaciji naroda, a otpor toj politici morao je prerasti u otpor jugoslavenskoj zajednici kao takvoj. Što ta politika nije bila uspješna – pitanje je što bi tražilo posebnu raspravu.

Zabrinutost P. Šegedin ilustrira s tri svoja zapažanja-konfrontacije: konfliktom kajkavca s nasilnim štokavcem u zagrebačkom tramvaju, pričom o izbacivanju grupe koja je govorila kajkavski iz autobusa u Beogradu i svojim davnim (iz 1955., u Parizu vođenim) razgovorom s prijateljem o narodnim mitovima (str. 28–37). Ta »neka vrsta slučajne ankete«, uključiv i promatračku impresiju posredovanu vlastitim nedoumicama iz »kulturnog života«, bili su osnovica njegova teksta kojemu je glavno obilježje problem sotonizacije i protusotonizacije drugoga naroda najuže povezano s mitovima kojima se postiže »kohezija puka«, time što ti mitovi omogućuju »organizaciju hijerarhije vrijednosti«, tako da bi one »postale jedan od bitnih elemenata kulture u kojoj je puk nalazio sebe, prostor za opravdanje i izživljavanje svojih vitalnih psihičkih snaga.«

Nemoguće je u konceptu što nam ga nudi Šegedin uočiti središnje probleme društvenog i privrednog života naših naroda u razdoblju o kojemu on piše, a »kohezija puka na mitovima sazdana« odmjerava suvremenost prošlosti, koja se zatim može tumačiti kako kome drago. Jedna od mogućnosti svakako je konfrontacija cijelih naroda – što je temelj svih nacionalizama.

Dakako da su ovu Šegedinovu knjigu prigrlili svi kojima je hrvatski nacionalizam bio »duhovni horizont« i politički program, a događanja što su uslijedila (uključiv u to i pokret »duhovne obnove«) u njenoj osnovnoj poruci o »sotonizaciji i protusotonizaciji hrvatskog i srpskog naroda« te o »koheziji puka na temeljima mitova« našla su trajnu inspiraciju.

To se jasno vidjelo i u izlaganjima dvoje istaknutih predstavnika nacionalističkih gibanja u Hrvatskoj na skupu »Dani Petra Šegedina«, Milana Vukovića i Dubravka Jelčića⁴⁶¹.

Vuković tako tvrdi da se Šegedin »...nije plašio komunističkog sustava«, da »...nesebično nacionalno angažirani pisac u teškim danima političkog pritiska na Hrvatsku postao je savjest svog naroda« (str.33), a »...isticao je nužnost povezanosti vlasti i ljudskosti te ljubavi kao garanta objektivnosti. Sudbina ljudskog roda je u svezi s tim malim božanskim društvima, jer Bog je stvorio čovjeka a ne gomilu...« (str.32).

⁴⁶¹ »Dani Petra Šegedina« su manifestacija posvećena djelu pisca. Inicijativa je realizirana 2005. godine, kad je održan prvi skup, a svi referati i govori objavljeni su u knjizi: Dubravko Jelčić (priredio), »Dani Petra Šegedina, 17. rujna 2005. Zbornik radova, Gradska knjižnica Ivan Vidali, Korčula, 2006. Uz citirano navodim stranice iz te knjige.

Ne može se očekivati od vodstva Gradske knjižnice u Korčuli da prate sve »meandre djelovanja naše dične nacionalističke elite«. Ipak, Milan Vuković u području pravosuđa gotovo da je sinonim za destrukciju i pogrom ljudi – čovjek kojega ne krase skrupulozno, normalnom čovjeku primjereno, ponašanje. A nacionalističke eskapade Dubravka Jelčića (govorenje na Bleiburgu, pisanje o povijesti naše književnosti...) učinile su ga jednim od najpoznatijih nosilaca šovinizma u nas. Vjerujem da je većini građana koji iole prate »javni život« hrvatskoga društva to dobro poznato i svaka sredina bi ih stoga morala bojkotirati (jer svaku priliku koriste za propagandu šovinističkog diskursa).

Jelčić posebno naglašava da se Šegedin odrekao svojih mladenačkih »kri-
vih stajališta i zapravo pogriješne ideje... o jugoslovenstvu i komunizmu.« »Bio
je od ljudi koji su imali dostojanstvo, jer su priznavali dostojanstvo drugih...
Bio je među prvima, a među njima zacijelo najuporniji, najdosljedniji, najuvjer-
ljiviji kritičar jugokomunističke nacionalne politike, obilježene podčinjenošću
Hrvatske i Hrvata u jugoslavenskoj tvorevini« (str. 44, 45).

Petra Šegedina su hrvatski nacionalisti proglasili »savješću svog naroda«.
Međutim, laude o Šegedinu kao »moralnoj vertikali« ljudskosti, kao čovjeku
koji je priznavao dostojanstvo drugih, ne mogu biti prihvaćene bez rezerve. Evo
nekoliko primjera:

Počinjem susretom P. Šegedina i V. Jelića. Znamo kakvom je Jelić in-
tenzivnom pogromu bio tada podvrgnut... A u tom je susretu sa Šegedinom
jedino spomena vrijedno pitanje bilo »Kako si?« Zašto Šegedin nije svog kole-
gu pisca malo opširnije upitao o čemu je riječ u optužbama što su u Saboru
izrečene? I zašto nije u Akademiji, ili drugdje, pokrenuo otpor progonu, uime
»priznavanja dostojanstva drugog«? Ne doima li se konvencionalno »Kako
si?« u vrijeme Mihanovićevih objeda kao cinizam? Ali nije to bio jedini slučaj
pogroma preko kojeg je Šegedin prešao šutke. Upućujem čitaoca na doživljaj
što ga je 1994. godine imao Nenad Popović u samom središtu Zagreba kad
ga je troje nasilnika, samo zato što su zaključili da je Srbin, brutalno napalo i
ispljuvalo (vidjeti u »Zarez«, II/24, 3. veljače 2000., str. 25). Treba li evocirati
brutalan napad na Stipu Šuvara od ratnog zločinca iz Gospića? Ili možda plju-
vanje u lice, što se dogodilo Svetozaru Livadi u tramvaju (vidjeti u njegovoj
knjizi »Etničko čišćenje – zločin stoljeća« reagiranje Ivana Zvonimira Čička
na taj čin). Treba li evocirati »vještice iz Rija«, Slobodana Šnajdera ili Radu
Šerbedžiju.⁴⁶² Evo jedne sličice njegova doživljaja atmosfere koja je tada vla-
dala u Zagrebu, kad je nakon projekcije filma, u kojemu je glumio, izišao u
predvorje kina:

»Ono što se sljedećih minuta događalo primjereno je scenama iz neke filmske komedije
ili iz loše režirane drame. Tih prvih nekoliko poznatih lica koja su izišla, zanijemjela su od
scene koju su ugledala! Otkud ja tu? Otkud ja usred Zagreba? Uznemirili su se. Kao da je sam
nečastivi tog trena ušao među njih u nedjeljno, magleno jutro! Tišina kojom su zanijemjeli
podsjecala je kao kad iznenada u kinu nestane tona, a ostane samo slika. Bio sam, dakle, tih
desetak minuta nijema slika, utvara pored koje su prolazila sve sama poznata lica, sve sami
nekadašnji prijatelji, koji su, kao po dogovoru, bespomoćno okretali glavu od mene. Tada mi
je vjerojatno pao stih: »Prijatelj ga kažu više ne poznaje«. »Dodaj mi pivo s onoga stola«,
šapnuo sam Danilu.«

I stajao je tako Šerbedžija zgranut... kad se odjednom pojavila glavna glumica (Alma

⁴⁶² Rade Šerbedžija, »Do posljednjeg daha. Autobiografski zapisi i refleksije«, Profil, Zagreb, 2005. Za uvid
u tadašnju atmosferu pogroma vidjeti u knjizi dio: »III. Godine krvave, njih desetak« (str. 174–259).

Prica): »‘Rade’, viknula je i potrčala mi u zagrljaj. Odjednom se u malo predvorje kina Jadran vratio ton. Ohrabreni glavnom glumicom, polako su počeli prilaziti i neki hrabriji prijatelji. Neki su, sa suzama u očima, šutke, čvrsto stiskali ruku, želeći mi valjda poslati neke tajne poruke kojima bismo se trebali razumjeti. Zbog svih naših izgovorenih ili prešućenih istina. A neki su prošli pored mene ne pogledavši me.«

Otišao je kući pod dojmom onoga što je doživio, a onda krenuo na vlak da se vrati u Ljubljanu i opet doživio izljev mržnje:

»Kolodvor je u to vrijeme dana bio neuobičajeno prazan. Kao u nekoj Marquezovoj priči. Negdje otprilike u sredini glavnog perona, prema meni su išla četiri muškarca. Prepoznali su me i jedan od njih počeo je glasno vikati na mene, ne birajući riječi između psovki kojima me je obasuo. Glasno je govorio što su neki mislili. Ostala trojica jedva su ga zadržala da ne nasrne na mene. Sagnuo sam glavu i natukao dublje Krležin šešir na oči. Mislio sam da je taj moj prolazak preko Glavnog kolodvora trajao vječno i da nije bilo ljudi koji su isto tako od stida okretali glavu na drugu stranu, mislio bih da snimam jedan od mnogih filmova koje sam snimao na tom istom mjestu« (str. 257–259).

Morali su Šegedinu biti poznati ti slučajevi jer usprkos poodmaklim godinama još je uvijek aktivno djelovao. A navodim ih tek kao kontrapunkt onim, isto tako pojedinačnim primjerima na kojima je Šegedin gradio svoje nespokojstvo prisutnošću »istočnih barbara« i »potlačenošću Hrvata u jugokomunizmu«, a koje je preraslo u koncept »sotonizacije i protusotonizacije hrvatskog i srpskog naroda«. Koliko mi je poznato, nije se Šegedin nakon 1990. (do svoje smrti 1998. godine) u tzv. »samostalnoj i neodvisnoj« Hrvatskoj oglasio tekstom koji bi se mogao nasloviti »Svi smo odgovorni?«

O Petru Šegedinu ovdje govorim samo (naglašavam, samo) samo u svjetlu njegovih političkih usmjerenja. U knjizi »Svi smo odgovorni?« on izričito navodi »da je smisaona osovina čitave knjige nacionalno pitanje« (str. 6) i utoliko je knjiga iskazivanje njegovog političkog/ideološkog stava (»Krivo bi se shvatilo, međutim, ako bi se držalo kako autor nije bio opredijeljen, kako i njegova misao nije na svoj način ideološki obojena...«, str. 10) – pa se ovdje upravo u tom smislu i govori o njegovim stavovima. Odvajam, dakle, njegov književni opus od njegovog javnog političkog angažmana, jer književnički opus ne može biti »pokriće« za bespogovorno i nekritičko prihvaćanje političkih stavova.⁴⁶³

Jedan primjer aktualne operacionalizacije ideja »duhovne obnove« je i uvođenje tzv. »domovinskog odgoja« u program rada Ministarstva obrane. Kako je zami-

⁴⁶³ Ni na koji način ne želim izjednačiti poziciju Knuta Hamsuna s pozicijom Petra Šegedina. Ali se paralela nameće sama od sebe: veliki pisac Hamsun osuđen je zbog podrške koju je iskazao nacistima, a ne zbog svog književnog djela. Zašto bi nacionalistički (u našim okolnostima nužno šovinistički) zov Petra Šegedina trebalo amnestirati iako je veliki književnik?

šljeno i na kakvim je osnovama koncipiran može se vidjeti u programskim materijalima među kojima se ističe priručnik Ante Vukasovića (ur.), »Domovinski odgoj. Priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike«, II dopunjeno izdanje, Min. obrane RH–Politička uprava, Zagreb, 1996.

Obimna knjiga, ambiciozno zamišljena i kao udžbenik, podijeljena je na tri dijela: 1) Domovinska načela i vrijednosti, 2) Pedagoško-metodičke osnove, 3) Teme iz programa domovinskog odgoja. Pridodan je i kartografski prikaz hrvatskih teritorija od doseljenja do današnjih dana. Najobimniji je treći dio (330 od ukupno 440 strana), podijeljen u 36 tema, s namjerom da pokrije sve aspekte historije i suvremenosti Hrvatske. Ipak mi se čini da je za »duh« knjige od posebne važnosti prvi dio u kojemu se na aforističan način, tvrdnjama bez ikakve argumentacije govori što su to »domovinska načela i vrijednosti« koji krase Hrvate kao nosioce »svih vrlina ovoga svijeta«. ⁴⁶⁴ Tako »Hrvat ne voli pljačku« (str. 16), a »Hrvati grade i čuvaju sagrađeno« (str. 17). S obzirom na iskustva iz 1990-ih smije li se reći da to zvuči cinično.

Nisam našao da je bilo javnih recenzija knjige i kritičkih osvrti na njen sadržaj, na dijelove koji bi se morali kritički ocjenjivati. Knjiga slijedi dominantnu nacionalističku politiku, koja je i kriterij brojnih ocjena aktualnih i historijskih događanja, a u mnogim je formulacijama nacionalistički isključiva. Za najveći dio, ili gotovo za svaku od tamo (u »dekalogu«) izrečenih apriornih tvrdnji moglo bi se navoditi mnoštvo činjenica koje ih nikako ne potvrđuju (da ne kažem da ih izvrgavaju ruglu).

Spomenutoj je knjizi prethodila publikacija Ministarstva obrane Republike Hrvatske, »Za Hrvatsku«, Zagreb, 1992. (pretpostavljam da joj je urednikom bio Ivan Tolj, jer figurira kao pisac pogovora). Ranije spomenuti »Dekalog« je i ovdje prva dionica knjige (40 od ukupno 324 stranice). Ali su za razumijevanje isključivosti posebno ilustrativna poglavlja »Vojskovođe u Hrvata« (str. 119–147)

⁴⁶⁴ Autori tog »dekaloga« (»Deset domovinskih načela«, str. 15–54) su Ivan Tolj i Kemal Mujičić. Ako je ovaj autorski dvojac na bilo koji način pratio i/ili prati ono što se u Hrvatskoj događalo/događa možda bi svaku svoju tvrdnju mogli potkrijepiti primjerima koji ih potvrđuju ili opovrgavaju – bilo bi to štivo dalekosežno interesantno i poučno. Samo uzgred spominjem da, primjerice, knjiga Stjepana Ozimeca, »Naši mentaliteti«, Tonimir, Varaždinske Toplice, 2001. ne potvrđuje da bi baš Hrvat bio uzor ili oličenje »svih vrlina«. Ni Ozimec nije mogao pobjeći od stereotipa (hrvatska je demokracija »...rađanje iz »lešine« komunizma«), ali zatim pokušava pokazati da naši, hrvatski mentaliteti, ipak nisu »sama vrlina«: »Na snazi je i dalje »stranačka protekcija«, sudske trakavice, klanovi, korupcija, kriminal, prijevara, nepotizam, šverc... Mnogi se radnici nemilosrdno bacaju na ulice, rađajući ne dobivaju plaću, a neki od njih svedeni su na status slugu, fukare i kmeta pa čak i na status roba!!! Stvara se sloj bogatih, patrona i plemenitaša, a s druge strane sloj podanika i mase siromašnih i obespravljenih građana« (str.7). U svakom slučaju, »dekalog« pokazuje kako se može izmišljati stvarnost, a onda bi takva »izmišljena stvarnost« trebala biti temelj (ili osnova) tzv. »domovinskog odgoja«!

Da su autori »dekaloga« konzultirali knjigu Владимира Дворниковића, »Карактерологија Југословена«, Геца Кон д.д., Београд, 1939., Просвета Београд–Просвета Ниш, 1990. vjerojatno bi bili suzdržaniji u svojim apriornim tvrdnjama o »vrlinama Hrvata« (ali i vrlinama drugih stanovnika »južnoslavenskog područja«).

i »Naši hrvatski uzori« (str. 159–186). Kakav su »filter« u selekciji »vojskovođa« i »uzora« koristili priređivači knjige – to se nigdje ne objašnjava! Ni zašto su neka imena iz povijesti ove zemlje, izostavljena! Stoga je i poglavlje »Oris povijesti hrvatskog naroda« (str. 59–111), »filtrirano« u skladu s kriterijima nacionalističke isključivosti kojima su se vodili sastavljači knjige. Evo jednog primjera iz novije historije:

»Padom Jugoslavije u Hrvatskoj je stvorena *Nezavisna država Hrvatska*. Izborili su je hrvatski nacionalisti predvođeni *Ustaškim pokretom* koji je 1929. godine utemeljen u Zagrebu kao odgovor na ubojstvo Stjepana Radića. Stjecajem povijesnih okolnosti, taj se pokret, a zbog toga i NDH, vezao u ratu uz fašističku Italiju i uz nacističku Njemačku kao čimbenike rušenja Jugoslavije u kojoj je hrvatski narod tamnovao. Zbog tog vezivanja NDH uz fašističke, odnosno nacističke države hrvatski se narod brzo nakon 1941. g. orijentirao prema *Hrvatskoj ljevici* koja je vodila partizanski antifašistički rat uperen protiv okupacije i koja je čvrsto vjerovala da će u zajednici sa svim narodima bivše Jugoslavije i hrvatski narod ostvariti svoje socijalno i nacionalno oslobođenje« (str. 101, 102).

I to je sve što je o događajima 1941. – 1945. rečeno! Bože sačuvaj da bi ustaše bili zločinci – ne, oni su bili samo »hrvatski nacionalisti«! Nema objašnjenja kakav je to »stjecaj povijesnih okolnosti« bio, nema ni jedne riječi o ustaškim zločinima, ništa o prodaji djelova zemlje fašističkoj Italiji, ništa se ne govori o zločinima ustaškog režima na području Bosne i Hercegovine, nema ni jedne riječi o masovnim pokoljima srpskog dijela stanovništva, logorima i prekrštavanjima prije bilo kakvog organiziranog otpora ustaškom režimu, ništa se ne spominje o masovnom uništavanju židovskog stanovništva, brutalnom zločinu istrebljenja Roma, ni riječi o mučenjima i ubistvima antifašista Hrvata, nema ni jedne riječi o kompleksnosti razvoja narodnooslobodilačke borbe. Za sastavljače »Orisa hrvatske povijesti« ništa od toga ne postoji. I kako se to moglo dogoditi da se »hrvatski narod« (sav?, i kakva je kompozicija »hrvatskog naroda« bila?...) tako naglo i samo »zbog tog vezivanja« »orijentira prema hrvatskoj ljevici« – je li ta orijentacija nastala »po duhu svetome« (znamo li kako je oduševljeno A. Štepinac pozdravio formiranje NDH!)?

A onda slijedi »osobito mudra« redukcija nadasve složenog raspleta konflikata tokom Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, pravi, ili uzoran falsifikat u službi nacionalističke politike »homogenizacije hrvatstva«:

»Budući da se NDH našla na strani onih koji su u ratu pobijeđeni, srpski nacionalisti su iskoristili drugi svjetski rat te su nakon rata željeli stvoriti uvjete u kojima bi Hrvati živjeli kao da su stvarno izgubili rat. Čak su i Hrvati partizani osjećali kompleks koji su im nametnuli Srbi« (str. 102).

Rijetko je naći primjer ovakvog falsificiranja. Ponavlja se metoda »kukavičjeg jajeta«: nisu Srbi »nametali kompleks«, nego su rigidni hrvatski nacionalisti pomagali da se izmislili taj kompleks (ili optužbu o gubitništvu, genocidnosti Hrvata, koristeći izjave »svojih parnjaka«) da bi se skrili iza njega, jer hrvatstvo i Hrvate reduciraju samo na onaj dio kojemu sami pripadaju, pa svaki govor o

zločinima ustaškog ili ustašama srodnog dijela hrvatskog društva dižu na rang optužbe svih Hrvata.⁴⁶⁵ A što da se radi s onim dijelom hrvatskog društva koji se zajedno sa Srbima antifašistima borio u antifašističkoj borbi, dok su ustaše zajedno s četnicima krčmili? Nema argumentacije o »želji«, tko ju je i kad formulirao – dovoljno je da se to tvrdi i da tako postane »činjenica«. Postoji li ijedan dokumenat narodnosolobodilačkog pokreta koji izrijekom, ili figurativno, ili na bilo koji drugi način sve Hrvate, cjelokupni hrvatski narod, označava genocidnim?

Ne navodim ovaj »mali isječak falsifikatorskog uma« da bi raspravljao o historijskim činjenicama ili se sporio o tumačenju historijskih događaja. Navodim ga jer se u njemu reflektira isključivost i poziv na isključivost: ako su Srbi (bez ikakvih daljih određenja) tako postupali prema Hrvatima (također bez ikakvih daljih određenja) – zar im ne treba vratiti »milo za drago«?!

I ovakva bi gomila namjernih falsifikata trebala poslužiti za odgoj vojske, za njenu »duhovnu obnovu«?!

Obje knjige pravi su primjer realizacije onoga što je Petar Šegedin smatrao »kohezionom snagom nacionalnog bića« – oživljavanje mitova u funkciji postizanja sasvim praktičnih i prizemnih ciljeva, natežu se historijske činjenice na kalup nacionalističkih stereotipa i predrasuda. Lucidno je o korištenju mitova u aktualnim političkim konfliktima, o toj »igri s prošlošću« pisao Ivo Žanić.⁴⁶⁶

»Osmansko osvojenje Bosne odnosno slom srednjevjekovnoga bosanskoga kraljevstva 1463, godine ostavili su dubok trag u kolektivnim predodžbama, historijskoj svijesti i usmenim predaja (vjerojatno: predajama – op. A. L.) svih triju naroda; ta prijelomnica u neku je ruku fokus svih kasnijih promišljanja o raznim aspektima društvene i političke stvarnosti i izvor često kobne jednostranosti. Ugrubo, može se kazati kako se s hrvatske i srpske strane kaos i teror posljednjih dvaju stoljeća osmanske vladavine prenose i na prva dva stoljeća, kada su vladale relativno sređene i prosperitetne prilike, dočim se među Bošnjacima događa obratno. U oba slučaja rezultat je iskrivljena i duboko ideologizirana slika – jednom demonizacija, drugi put idealizacija jednih te istih situacija. Takva sjećanja, koja se prenose posredstvom rodbinskih i društvenih kontakata ili tiskanih svjedočanstava, čine važnu sastavnicu kolektivne svijesti i latentno postoje kao transhistorijski kriterij za prosudbu aktualnih zbivanja i odnosa društvene moći. O objektivnim prilikama i izvanjskim poticajima ovisi pak

⁴⁶⁵ Ne zanemarujem, dakako, činjenicu da je i »srpska strana« (prije svega dio srpske inteligencije antipartizanske, nacionalističke, provenijencije) u Srbiji govorila o »genocidnosti Hrvata«. Umjesto historijski zasnovanog opovrgavanja takvih provokativnih konstrukcija, umjesto razlikovanja snaga, koje tako govore, od »srpskog naroda« kao cjeline, umjesto da se oslone na onaj dio srpskog naroda koji je takve izjave osuđivao i učešćem u antifašističkoj borbi, hrvatski su ih nacionalisti primali kao »manu božju«, kao dobrodošli alibi za vlastito podizanje tenzija, pridajući im dimenzije i karakteristike kojima su mogli skriti vlastite namjere i isključivost. Ako su »svi Hrvati genocidni« – onda su to i oni koji su se genocidu odupirali... I u to ime svi smo mi u jednom čoporu i kao čopor moramo se suprotstaviti drugom čoporu... »Sotonizacija i protusotonizacija« time dobiva svoju potvrdu i svoju operativnu primjenu.

⁴⁶⁶ Ivo Žanić, »Prevarena povijest. Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995. godine«, Durieux, Zagreb, 1998.

hoće li se ta sjećanja i u kojoj mjeri aktivirati kao realna društvena i politička snaga. Jednom ih na jednoj strani, kao spontanu samoobrambenu reakciju, može potaknuti sama činjenica da druga strana iz vlastitih unutrašnjih političko-psiholoških potreba pokreće idealizaciju odnosno demonizaciju neke povijesne situacije. Drugi put kolektivne traume objektivno oživljuje društvena situacija koja nastaje izvan izravna utjecaja jedne i druge strane» (str. 151).

U red sličnih »knjiških tvorevina« (kao što su spomenute dvije Ministarstva obrane RH) svakako spada i knjiga Jakova Gumzeja, »Od balvana do Dayton«, Nakl. trg. društvo Mato Lovrak, Zagreb, 1997. Spominjem je samo zato jer joj je svojim predgovorom »imprimatur« dao Zvonimir Červenko, »general zbora HV«!

Nezanemariv je prilog fenomenu »duhovne obnove« dala (i daje) »Crkva u Hrvata«. Već je i po učešću njenih predstavnika na spomenutom savjetovanju o »duhovnoj obnovi« jasno koliki joj je značaj Crkva pridala i u kom pravcu bi trebala biti usmjerena.

Spomenut ću ovdje samo dva iskaza isključivosti, oba dalekosežno važna: riječ je najprije o izjavi Josipa Bozanića (nadbiskupa zagrebačkog i kardinala) o 1945. godini (koja »za nas« donosi »novi zatvor i ubijanja« umjesto »slobode i demokracije«), a zatim skrećem pažnju na usporedbu Ivana Devčića (tada profesora na teologiji u Rijeci, a potom nadbiskupa riječkog) o »dvije najčitanije knjige«, Komunističkog manifesta i Biblije.

Bozanić⁴⁶⁷ ocjenjuje prirodu oslobođenja u svibnju 1945. ovako: »Naime, za

⁴⁶⁷ Govor u povodu »šezdesete obljetnice mučeničke smrti nevinih žrtava u Maceljskoj šumi«, »Glas Koncila«, broj 24, 12. 6. 2005. Unisono je, izgleda, u Katoličkoj crkvi prisutan sličan stav, sudeći prema onome što je »u nedjelju 8. svibnja« (tokom) »ekumenskoga molitvenog sjećanja na završetak Drugoga svjetskog rata i na pobjedu nad nacističkom ideologijom« rekao predsjednik Njemačke biskupske konferencije kardinal Karl Lehmann: »'Objektivno' je 8. svibnja 1945. bio 'dan oslobođenja', ali je za mnoge značio i početak velikih patnja.« (vidjeti u »Glas Koncila«, broj 20, 15. 5. 2005.) Dakako, patnje se odnose dominantno na ljude tzv. istočnoevropskih zemalja. Nevjerojatno je da nema ni riječi o različitostima unutar tzv. »istočnih zemalja«, ne uvažavaju se društvena proturječja koja su u tim društvima postojala i koja su bila realna osnova za izbor »drugačijeg sustava« od onoga što je poznat kao kapitalistički. Ukratko, umjesto cjelovitog uvida u historijska događanja – apriorna osuda samo zato što dati »sustav« ne odgovara vlastitoj ideološkoj vizuri, ili društvenoj poziciji koja se u prethodnim društvenim prilikama uzimala »zdravo za gotovo«. Staviti u navodne znakove »objektivno« i »dan oslobođenja« za pobjedu na nacifašizmu govori samo za sebe o poziciji što je kler ima u suvremenim društvenim prilikama, a objašnjava i zašto su unutar kršćanstva nastala brojna oštra razmimoilaženja, uključiv i, od Vatikana osuđivanu, »teologiju oslobođenja«. Ali osim opisanih »načelnih« osuda »društvenog sustava« što je nastao u Jugoslaviji nakon sloma nacifašizma i kvislinga, tj. pobjede antifašističkih snaga, imamo i konkretnije ekstremne osude: »Jutarnji list« (15. 8. 2007.) donosi informaciju s naslovom: »Biskup Župan: Tito nije daleko od Hitlera«. Riječ je o njegovom stavu, iznijetom u propovijedi na euharistijskom slavlju. Bitno je zapaziti usporedbu. Za čitaoca bi bilo zanimljivo pročitati komentare građana koji osuđuju taj stav, a objavljivani su u »Jutarnjem listu« od 15. do 18. 8. 2007. – koliko sam ih pratio. Dakako da se može osuđivati bilo koji »društveni sustav«, bilo koji režim, da se može

razliku od drugih naroda kojima je 1945. godine vraćena sloboda i demokracija uvođenje marksističkoga totalitarnog sustava, za nas je značio nov početak zatvora i ubijanja nevinih ljudi«. Iz formulacije »za razliku od drugih naroda” i »za nas” proizlazi da je to »za nas” zamjenica za »narod u Hrvatskoj”. Ili je to »za nas” označio samo dio tog naroda? I koji dio: sve katolike, sve vjernike općenito ili samo kler, posebno katolički kler? Za koga je, dakle, oslobođenje zemlje od nacifašističkih okupatora i kvislinških zločinaca (ustaša, četnika, bjelogardejaca, ljotičevaca itd.) u maju 1945. godine bio »nov početak zatvora i ubijanja nevinih ljudi”? Nisu li »zatvor i ubijanje nevinih ljudi” bitno obilježje nacifašističke okupacije Jugoslavije (i Hrvatske kao njenog dijela) i domaćih kvislinga (ustaša i njima pridruženih domobrana itd.), ali i svake okupacije općenito? Nije li plauzibilno iz toga zaključiti da je »za nas” partizansko oslobođenje u maju 1945. u stvari bila svojevrsna okupacija? Pitanje je koje se Bozaniću može izravno postaviti: ako su u partizanskoj vojsci, u NOB-u najveći dio aktivnog boračkog sastava bili istovremeno i vjernici, među njima pretežno i katolici (ali i pravoslavci), znači li to da su oni, oslobađajući zemlju od nacifašističkih (stranih i domaćih) zločinaca, tim činom stvarnog oslobađanja zemlje postali okupatori? Da apsurd bude potpuniji: zar zaista našim narodima antifaašistička pobjeda 1945. godine nije donijela »slobodu i demokraciju”, nego okupaciju («zatvore i ubijanja nevinih ljudi”)? *Ukratko, zanemari li se manira uobičajenog govorenja katoličkih prelata (neodređenost, aluzije, mogućnost raznih interpretacija), pretpostavljam da će svatko iz navedene Bozanićeve izjave zaključiti kako oslobođenje zemlje od nacifašista (stranih i domaćih) u maju 1945. godine zapravo nije bilo oslobođenje, nego okupacija («marksističkih totalitaraca” – ma što ta etiketa značila).* Taj je diskurs izravno političke naravi i izražava političku poziciju hijerarhije Katoličke crkve prema revolucionarnim promjenama u društvu, a izgledi da se te promjene ostvare nesumnjivo je bio onaj mobilizirajući faktor koji je privukao na stranu NOB-a veći dio stanovništva (Jugoslavije, pa i Hrvatske), a u njemu je bio najzastupljeniji baš katolički puk. Očito je, stoga, da se formulacija »za nas” ne može odnositi na taj dio hrvatskog stanovništva. U čije ime onda govori Bozanić i koga podrazumjeva izrazom »za nas”? I s kakvim pravom Bozanić onda aludira da je svibnja 1945. oslobođenje bilo zapravo okupacija?

Nakon rečenog nema potrebe baviti se ovdje jednom nesuvislom, neodređenom i besmislenom poštapalicom ili ideološkom etiketom o »marksističkom totalitarnom sustavu” (kakva je to himera, koja sotonska spodoba – Bozanić ne objašnjava), osim da se postavi pitanje postoji li totalitarnija ideologija i »sustav» u ljudskoj povijesti od »sustava” koji se naziva Katolička crkva?

izražavati nezadovoljstvo, pa i poziv na njegovu promjenu... Ipak mi se čini sasvim neprimjerenim usporediti Tita s Hitlerom (a simbolički, preko Tita, i cjelokupnu antifaašističku borbu naroda Jugoslavije). Takva netrpeljivost i isključivost mislim da ne može biti produktivna osnova za rješavanje društvenih proturječja, ali jasno iskazuje »kojoj se strani« u društvenim konfliktima crkvena hijerarhija priklanja.

Razmjerno obiman članak Ivana Devčića objavljen je u »Uskršnjem broju »Novog lista« aprila, 1998. godine« i koncipiran je tako da pokaže da između »dvije najčitnije knjige u svijetu« postoji suštinska razlika. Prednost, dakako, ima Biblija u odnosu na Komunistički manifest, koji je usmjeren protiv Boga, dakle i protiv religije. Veliku zamjerku upućuje mu zbog pozivanja na Prometeja kao simbola ljudskog prkosa, zbog čega je neprihvatljiv za kršćane. Ostavimo li po strani netočnosti i neistine o sadržaju Komunističkog manifesta – ostaje činjenica da je osnovna ideja o emancipaciji ljudi kako se obrazlaže u Komunističkom manifestu zaista suprotna od »spasenja čovjeka« kako ga propovijeda Crkva. Stoga Crkva ne samo da ga odbacuje, negira i osuđuje, nego i progoni. Sve što može u društvenom razvoju na bilo koji način, makar i rudimentarno, podsjećati na »komunističku alternativu« kako je obrazložena u Komunističkom manifestu, ali i ne samo u njemu – ne pripada u »duhovni horizont« kršćanstva (kako ga tumači oficijelna Crkva) i stoga je apriori neprihvatljivo.⁴⁶⁸

Oba navedena stava su logički povezana i po naravi su isključivi i daju intonaciju »duhovnoj obnovi«. A u tjedniku Katoličke crkve u Hrvatskoj, »Glasu Koncila« naročito su uvodnički napisi urednika Ivana Miklenića kontinuirano usmjereni na upozorenja o proširenosti »komunističkog mentaliteta«, o »infiltriranosti komunistički nastrojenih ljudi u sve pore hrvatskog društva« i, na-

⁴⁶⁸ Refleksi te pozicije izrazio je vrlo jasno Josip Bozanić u »božićnoj propovijedi-poruci (homiliji)« u prosincu 2007. godine (govorio je o »tri tmine«, što ih možemo razlikovati »u povijesti čovječanstva i u svom životnom iskustvu«, a treća je od njih, i najgora, ateizam za koji se pita: »Je li ateizam nestao iz naše sredine i društvenih odnosa, što smo pedesetak godina živjeli u režimu koji je provodio sustavnu ateizaciju.« Poziv na suzbijanje ateizacije, a to pripada, valjda je svakome jasno, u »duhovnu obnovu« i oblik je isključivosti, izazvao je vrlo burne reakcije u javnosti, pa je Josip Bozanić naknadno tumačio »što je mislio kad je govorio«. Ovdje navodim, kao primjer, da je na to njegovo govorenje reagirao čak i pisac i akademik Slobodan Novak (koji se ne može sumnjati za »manjak hrvatstva«), koji kaže i sljedeće: »Ali te dvije tmine, ma koliko bile griješnicima i neporočnima jasne, prozirne i bjelodane, ostavljam, ovako nenadahnuto opisane, u tmini nadbiskupske kvalifikacije, jer mi je ona treća, a nagroznija tmina, ostala u svojoj paklenskoj strahoti i pogubnosti zasad potpuno neprozirnom: Bozanićevu izjavu, kako je »negiranje Boga još gori grijeh od korupcije, sukoba i gospodarskih kriza«, moje agnostičko oko ne zna pročitati drugačije nego kao neoprostiv grijeh crkvenih »struktura« protiv osnovnih građanskih prava i sloboda, protiv slobode mišljenja, protiv slobode vjeroispovijedanja, protiv slobode filozofskog spekuliranja. Protiv prava na vlastiti stav. To je optužba koja vonja po paljevini inkvizicijskih lomača. Koja časne ljude proglašava kriminalcima. Ne bezvjernicima, već zločincima. Pa pitam tog uvaženog gospodina: Vidi li se što s njegove propovijedaonice malo i izvan crkvenih vrata.« Vidjeti u »Večernji list«, 1. 1. 2008. (elektronsko, tj. internet izdanje)

Koliko se može pratiti (osobito u tjedniku »Glas koncila« i u istupima biskupa), »Crkva u Hrvata«, tj. hijerarhija i kler u prvom redu, opsjednuti su opasnošću od ateizma i komunizma. Način kako se ta opsjednutost iskazuje umnogome slični na antikomunističku histeriju što ju je u U. S. A. pedesetih godina prošloga stoljeća podstakao i razvijao famozni senator Joe McCarthy – histeriju poznatu kao »makartizam«, ali i s posljedicama koje su unesrećile veliki broj ljudi. Bio je to primjer rigidne isključivosti. Dobru informaciju o tome čitalac će naći u knjizi: Haynes Johnson, »Age of Anxiety. McCarthyism to Terrorism«, A James H. Silberman Book, Harcourt, Inc., Orlando–Austin–New York–San Diego–Toronto–London, 2005. Histerija isključivosti, kako je razvila »Crkva u Hrvata«, svakako je bila i ostala značajna komponenta nacionalističke i ideološke isključivosti u Hrvatskoj 1990-ih godina, pa se mora pretpostaviti da je utjecala i na opisane manifestacije uništavanja spomeničke baštine i knjižne građe.

ravno, potrebi da se tog balasta hrvatsko društvo oslobodi. A to »oslobođenje« je srž »duhovne obnove«. Instrukivan je s tim u vezi članak Darka Pavičića, »Najnoviji Glas Koncila optužio sve hrvatske stranke za komunistički mentalitet. Za Crkvu je stranačko poslušništvo jednako moralno-političkoj podobnosti«, »Večernji list« 1. 4. 2009.

Tvrdnja da je za Crkvu pobjeda antifašističkih snaga i stvaranje DF Jugoslavije 1945. godine *de facto* značila okupaciju – pokazuje njenu stvarnu društvenu orijentaciju i stoga ne iznenađuje da je crkvena hijerarhija godinama nakon 1990. hrlila u Bleiburg, »simbol stradanja Hrvata«, na poklonjenje pripadnicima poraženih snaga dok je istovremeno godinama odbijala ići u Jasenovac, simbol ustaškog sistematskog ubijanja »nepoćudnih«. A kad je konačno ujesen 2009., više od šezdeset godina nakon završetka rata, J. Bozanić s pratnjom konačno pohodio Jasenovac, učinio je to tako da bude kontroverzno. Prgovorio mu je Slavko Goldstein u opširnom »otvorenom pismu« 29. 9. 2009., a važnim smatram i primjedbe koje mu je uputio Marinko Čulić u komentaru: »Neprijateljsko preuzimanje Jasenovca«, Tjednik »Novosti«, Broj 511, 6. 10. 2009.). Za naša razmatranja dovoljno je uočiti bitnu komponentu Bozanićevog stava – za njega je antifašistička borba, tj. NOB i ono što je slijedilo, neprihvatljivo, iako su vjernici činili najveći broj antifašističkih boraca, (uključujući i manji dio klera) i od toga očekivali promjenu svog društvenog položaja. Poraz naci-fašističkog okupatora i domaćih zločinačkih kvislinških tvorevina za najveći dio stanovništva Jugoslavije bilo je stvarno oslobođenje – a za crkvenu hijerarhiju okupacija! Na čijoj je strani onda ta »crkvena hijerarhija« i može li se biti isključiviji?!

Za ocjenu takve pozicije »crkvene hijerarhije« (»Crkve u Hrvata«) prema nacifašizmu i kvislinškim tvorevinama instruktivno je pročitati tekst fra Marka Oršolića, »Zlodusima nasuprot. Religija i nacionalsocijalizam«, adamić/IMIC, Rijeka/Sarajevo, 2006. – zato što ga je pisao čovjek iz katoličkih redova, franjevac i antifašist.

Koristeći »brižno probrane dokumente« (uključujući i nedavno »otvaranje Vatikanskih arhiva«), fra Marko Oršolić na primjeru suočavanja njemačkog »vjerskog establišmenta« s nacizmom, potanko i veoma kritički istražuje kakvo je to suočavanje bilo. Pa ipak, njemu je to istraživanje podloga za razmatranja o odnosu »religije i nacionalsocijalizma« općenito i, naročito, za utemeljenje stava:

»Zastrašujuća je istina da na slavenskom jugu ni do 60. obljetnice pobjede nad fašizmom hijerarhijski predstavnici vjerskih zajednica nisu jasno osudili nacionalsocijalizam kao tešku zabludu. Da stvari budu još teže ni nove političke elite na slavenskom jugu nisu iskoristile 60. obljetnicu pobjede nad fašizmom da bi se jasno odredile prema njima kao svjetskom i domaćem fenomenu. Republika Hrvatska je tu prava iznimka, jer je i preko svog predsjednika Stjepana Mesića i drugih zvaničnika jasno kazala što misli o nacizmu i njegovim

domaćim epigonima⁴⁶⁹. Religijski zvaničnici su i u tom procesu očito nevoljko kaskali za sasvim ispravnom dnevnim politikom. Izborom mjesta i publike s kojom će proslaviti važnu obljetnicu neki najviši katolički dostojanstvenici su i ovog puta otposlali jasan signal da ih još uvijek zanima druga strana s kojom su se napola identificirali« (predgovor, str. 7 i 8).

A na samom početku teksta kaže:

»Fašizam je u svojoj biti antireligijski (u našem evropskom iskustvu antijudaistički, antikršćanski i antiislamski) jer je rasistički. Međutim, i pored toga ex jugoslavenske kršćansko-islamske religijske vođe nisu hrabрили svoje vjernike za antifašističku borbu, osim poje-dinaca. Pred njihovim očima su fašisti i njihovi domaći epigoni iskorjenjivali Jevreje i Rome (nearijevce), te Srbe i antifašiste. Vjerski autoriteti nisu se dovoljno tome suprotstavljali kad je to bilo aktualno, a nisu ni poslije šezdeset godina na pravi način pokajali za te svoje, po čovječanstvo pogubne propuste. U tome se potpuno razlikuju od svojih, recimo, njemačkih kolega« (str. 13).

»Hrvatski jezik« trajna je i važna komponenta »duhovne obnove« i primjer izra-zite isključivosti. Rasprave (i sporovi) u tom smislu počinju daleko prije 1990. godine, intenzivni su naročito sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Ovdje spo-minjem »jezičnu komponentu«, jer je s njom u vezi vjerojatno najizrazitije došla do izražaja isključivost⁴⁷⁰ prema Srbima, srpskoj kulturi i srpskom jeziku. To

⁴⁶⁹ O »Republici Hrvatskoj kao pravoj pozitivnoj iznimci« i osudi nacizma i njegovih epigona, fra M. Oršolić sudi, slično kao i Stjepan Mesić čiji je angažman u tom pogledu zaista golem, ali je nailazio na intenzivne opstrukcije, uz ostale i iz redova »Crkve u Hrvata«, ali i iz političkih stranaka i velikog dijela intelektualnih poslenika. Događa se to i njegovu nasljedniku, Ivi Josipoviću. Na obilježavanju Dana antifašističke borbe (22. 6. 2008.) Mesić je naglasio: »Nema ničega sličnog fašizmu, niti se bilo što sa fašizmom može usporediti, ili izjednačiti. I to valja reći jasno i glasno, jednom za svagda! Upravo zato, upravo danas i upravo ovdje, kada se sjećamo protagonista prve antifašističke akcije u Hrvatskoj i kada im odajemo dužnu počast, moramo pozvati na otpor svakome pokušaju rehabilitiranja ustaštva, svakome pokušaju relativiziranja ili čak negiranja naci-fašističkih, odnosno ustaških zločina, svakome pokušaju da se komunizam kao ideja, naglašavam: kao ideja izjednači s fašizmom, pa da se pod firmom zločinačkih ideologija – u istome dahu osude i odbace«. A u vrlo energičnoj reakciji na stavove Komisije »Iustitia et pax« odgovorio je 5. 12. 2009. u »Novom listu« člankom: »Biskupi ne govore istinu kada kažu da su se komunisti mirili s nacifašističkom okupacijom i NDH, da nisu pokazivali nikakvog antifašizma. Bog zapovijeda: ne laži«, navodeći kako su postupali komunisti na-kon nacifašističke okupacije Jugoslavije 1941. godine (organizirali su oružani otpor), Mesić postavlja pitanje »A što je radila Crkva? (...) »Rekao sam: članovi Komisije Iustitia et pax ne govore istinu, ali ne zato što bi loše stajali s pamćenjem. Oni stoje loše s poimanjem Drugog svjetskog rata, a to je daleko ozbiljnija stvar.« To »loše poimanje Dugog svjetskog rata« je bitno i u izjavi Josipa Bozanića, što sam je naveo. Dodao bih ovome i riječi Zdravka Zime: »Tvrdnja da smo kao pojedinci i kao državni entitet raskrstili s povjesnim sablastima i da nacionalizam više ne stanuje u Hrvatskoj, nije ništa drugo nego tvrdnja.«, »Novi list«, 1. 2. 2009.

Ukratko, hrvatsko je društvo silno rascijepljeno u »poimanju Drugog svjetskog rata«!!

⁴⁷⁰ Lingvistika je bila (i ostala) izrazito područje političkog sporenja. Argumenti struke umnogome su u tim sporenjima bili korišteni tako da bi se pokazala ili dokazala određena politička teza. Jasno je da se na ovom mjestu ne možemo baviti lingvistikom, ali je na politički aspekt tih sporenja potrebno skrenuti pažnju, jer su bili važan dio nacionalističkih ozračja u svim dijelovima Jugoslavije, posebno u Hrvatskoj. Koristim se

nikako nije slučajno. Jezik se uzima kao bitno identifikacijsko obilježje i nacije i njegove kulture. Dalibor Brozović na skupu o »duhovnoj obnovi« (»Duhovna obnova Hrvatske, Zbornik...«) u svom izlaganju »Kulturne i civilizacijske razlikovne osobine hrvatskoga nacionalnog bića« izričito ističe posebnost i kršćansku utemeljenost hrvatskog jezika i pisma.

»Dakle, uz izloženu jezičnu posebnost mi smo ujedno i jedini narod koji je u kršćanskoj Europi razvio u punom smislu svoje nacionalno pismo... Hrvatski jezik i njegova pisma predstavljaju dakle unikatnu pojavu na europskome kontinentu. Književnost stvarana na tome jeziku i pisana i latinicom i tim pismima nije manje originalna« (str. 85, 86).

U toj »posebnosti i unikatnosti« Brozović nalazi, uz dodatne komponente, uporište duhovne obnove.

U tom smislu je, kao dio prevrata u Hrvatskoj 1990-ih, povedena lingvistička ofenziva (nastavljajući se naravno na ranija nastojanja). Bitno je obilježje te »lingvističke ofenzive« pokazati samosvojnost hrvatskog jezika, a preko toga i kulture (prvenstveno, gotovo isključivo) u odnosu na srpski jezik i kulturu – postupkom koji bi se mogao označiti kao čišćenje hrvatskog jezika i hrvatske kulture od stranih »natruha«, najviše natruha srpskog jezika i kulture. Pružan je i otpor, s većim ili manjim odjekom. Navest ću, ilustracije radi, nekoliko opservacija Sinana Gudževića iz njegova članka »Srpsko-hrvatske jezične rane« (objavljenog na portalu AIM 2. 4. 1999. godine). Povod mu je bila projekcija filma »Rane« beogradskog režisera Srđana Dragojevića koji je titlovan hrvatski. Navodeći besmislenost i tendencioznost »prevodenja« S. Gudžević kaže:

»Prevodilačkih bi se »bisera« dalo nabrojati još mnogo, no neka ovoliko bude dosta. Za postupak prevodilački nema nikakvog gramatičkog uzora niti pokrića. Prevodilac je, bio on pojedinac ili kolektiv, van svake sumnje, neobrazovan kako lingvistički tako i filološki. Čovjek koji ikakva znanja ili iskustva traduktološkoga posjeduje, morao bi odbiti posao da za zagrebačko oko ispisuje po filmskom platnu ono što govore beogradska glumačka usta. Razlog za ovo jednostavan je: hrvatsko uho bolje razumije ono što beogradski glumac govori, negoli ono što mu »hrvatski« prevodilac ispisuje, to jest bolje se razumije ono što se iz zvučnika u kino dvorani čuje no ono što se ispisano vidi na dnu platna. Da išta o prevodjenju zna, prevodilac bi se bio kanio takvog posla. Svako poredjenje među jezicima počiva na prevodjenju. A prevoditi se s jednog jezika na drugi može samo ako su ovi različiti. Književni, pak, idiomi beogradski i zagrebački čine dva varijeteta književnog jezika čija je dijalektalna osnovica jedna te ista...

Šovinistička histerija koja je krajem osamdesetih godina zahvatila Jugoslaviju nije poštedita ni srpsko-hrvatsko jezično područje. Izbio je žestok jezični konflikt u novonastalim državnim zajednicama. Političke snage i njima bliski lingvisti zaigrali su na kartu nacionalnih jezika kao provjerenog sredstva nacionalne konsolidacije i identiteta. Jedna od posljedica

pritom upozorenjima što dolaze od kompetentnih poznavalaca »jezičnog sporenja«, izostavljajući brojne primjere karikaturalne naravi (o raznim »vrtoletima«, »zrakomlatima«, »ukruidbama«, pokušajima vraćanja »korienskog pravopisa«, pokušajima pravopisnih konstrukcija u kojima bi se izbacili č, ć, đ, dž, š, ž..., da ne spominjem posebno potpunu diskriminaciju ćirilice itd.) što su u posljednjih dvadeset godina bili predmet javnih diskusija i osporavanja.

je i »nastanak« ili, pravo rečeno zavođenje četiriju »zasebnih« jezika na jezičnom prostoru između Sutle, Timoka, Subotice, Kumanova i Šar-planine: srpskoga, hrvatskoga, bosanskoga i crnogorskoga. Podroban opis prilika u kojima se sve odvijalo i u kojima se i dalje odvija zahtijeva poseban prostor. Posebno žestok pokazao se hrvatski jezični šovinizam. Polazište hrvatskih jezičnih pobunjenika jesu leksičke razlike između hrvatskoga i srpskoga književnoga standarda...«

Profesora Stjepana Babića, glavnog urednika časopisa »Jezik« (glasila Hrvatskoga filološkog društva) drži jednim od najupornijih »jezičnih pobunjenika«, pa časopis što ga uređuje »...nezaobilazan je materijal za svakoga ko se kani pozabaviti razularenošću hrvatskih jezikoslovaca zadnjega desetljeća«:

»Časopis iz broja u broj donosi tekstove isključivo »državotvornih« jezikoslovaca, a polazište i dolazište svakoga od njih jest da su srpski i hrvatski dva zasebna jezika. Bosanske i crnogorske prilike sistematski se zanemaruju i ignoriraju. Puka mržnja i šovinistička razularenost tih jezikoslovaca jest ono čime se pokriva teška znanstvena laž. Ta je laž proglašena za jedinu istinu, a takva istina za svetinju. Te tako, u današnjoj Hrvatskoj svijetom treba tražiti glavu čija će usta reći da su srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski jedan te isti jezik sve dok im je dijalektalna osnova zajednička. Po krinkom »borbe protiv tudjica« provodi se »čišćenje hrvatskoga jezika od srbizama«. Kriterij za »srbizme« odredjuju suradnici časopisa u zavisnosti od stupnja svoje razularenosti. Pojava se intenzivirala nakon izlaska »Razlikovnog rječnika srpskog i hrvatskog jezika« autora Vladimira Drobunjaka, godine 1992. Taj, po svim lingvističkim kriterijima, leksikografski bofi proglašen je odmah »spasonosnom knjigom hrvatskoga jezika i njegove kulture«.

No ubrzo se pokazao nedostatnim za ukus podivljalih jezikoslovaca. Tako Mirko Peti, u radu pod naslovom »nerazlikovna razlika«, objavljenim u »Raspravama Zavoda za hrvatski jezik«, 1994. godine, napadajući ideju o srpsko-hrvatskoj razlikovnosti veli ovo: 'Hrvatski se od srpskog razlikuje kao jezik od jezika, dakle za čitav jezik, za sve svoje riječi, po načinu i kako su nastale i kako u jeziku žive, i po izvanjezičnim uvjetima u kojima se upotrebljavaju, pa i onda kad se čini da su iste.'«.

Ocjene Sinana Gudževića su ignorirane, ali je zato »pravu buru« među »podivljanim jezikoslovcima« i »zaštitnicima hrvatske samobitnosti« izazvala knjiga nesporno kvalificirane lingvistice i sveučilišne nastavnice Snježane Kordić, objavljena u Zagrebu 2010. godine, dakle punih deset godina nakon njegova članka.⁴⁷¹ U tri dijela svoje knjige vrlo je polemički i vrlo argumentirano pokazala »svu raskoš« nacionalističkog tretiranja jezične problematike. Dovoljno je

⁴⁷¹ Snježana Kordić, »Jezik i nacionalizam«, Durieux, Zagreb, 2010. Tri dijela knjige, podijeljena zatim na poglavlja, naslovljena su: »Jezični purizam« (str. 10–68), Policentrični standardni jezik« (str. 69.–168), »Nacija, identitet, kultura, povijest« (str. 169–379). Pridodana je i obimna bibliografija na koju se autorica referira.

U Hrvatskoj je s naročitom žestinom na pojavu knjige S. Kordić reagiralo Hrvatsko kulturno vijeće – podnijevši kaznenu prijavu Državnom odvjetništvu (tužilaštvu) protiv Ministarstva kulture zato što je financijski potpomoglo izdavanje knjige (vidjeti informaciju na: Portal Hrvatskog kulturnog vijeća, 28. listopada 2010. s potpisom predsjednika Hrvoja Hitreca).

Brojne informacije o aktualnoj jezičnoj situaciji čitalac će naći i u Zborniku: L. Badurina–I. Pranjković–J. Silić, »Jezični varijeteti i nacionalni identiteti. Prilozi proučavanju standardnih jezika utemeljenih na štokavštini«, Disput, Zagreb, 2009.

ovdje navesti opasku s kojom počinje njena knjiga, odnosno obrada »jezičnog purizma«:

»Zadnjih dvadesetak godina u Hrvatskoj je čistoća jezika ili *jezični purizam* postao velika tema, prisutna na svakom koraku...

Kako bi pridobili čitatelje i slušatelje za purizam, ujednačeno ga predočavaju kao nešto pozitivno, o čemu ovisi opstanak naroda i svakog pojedinca. Upada u oči da se u agitatorskom diskursu puristički orijentiranih autora ponavljaju sljedeće stereotipne tvrdnje: »jezik je duša naroda i njegovo ogledalo, koje prenosi i čuva jedinstvenost i autentičnost. [...] U jeziku se odražava kulturna i civilizacijska razlika naspram Srba; jezične razlike su samo izvedenice dubljih razlika. [...] U doba I i II Jugoslavije hrvatski jezik je bio posrbljivan, a narod odnarođivan. Veličaju se razdoblja cvjetanja hrvatske nacionalne misli i političke autonomije, a leksikografski radovi objavljeni u tim razdobljima proglašeni su vodećim jezikoslovnim djelima. [...] Starinski hrvatski leksemi nisu ustaški [...]. Hrvatski jezik teži (sam od sebe, prirodno) čuvanju čistoće. [...] Proizvoljna kodifikacija (puristička jezična politika) opravdana je i prirodna. [...] Ikone purizma su osobe, ljudi iz javnog života koji se bore za čišćenje jezika od nepoželjnih elemenata. ... U takvom uvjerenju odrastaju čitave nove generacije u Hrvatskoj jer purizam je uvršten ne samo u fakultetski program studija kroatistike, nego i u nastavne programe srednjih škola« (str. 9, 10).

S. Kordić izravno povezuje purizam i nacionalizam:

»Purizam se javlja kao posljedica nacionalističkog shvaćanja jezika (Gardt 2000: 263), on je »jezični ekvivalent ksenofobiji i pretjeranoj društvenoj potrebi za razgraničavanjem (Coulmas 1996: 83). Istraživanja pokazuju da »je jezični purizam oruđe koje služi rasističkoj i nacionalističkoj ideologiji« (Milroy 2005: 328.)« (str. 10).

Obimna rasprava Snježane Kordić daje mnoštvo informacija o nacionalističkoj zloupotrebi jezika, a za naše razmatranje je, dakako, odlučno to, što argumentirano pokazuje kolikog je raspona isključivost prema »drugome« i kako se ta isključivost može operacionalizirati.

Ukazat ću na još tri stava kompetentnih ljudi, koji su na spomenutu manipulaciju ukazivali, a bavili su se jezikom: Ivana Čolovića, Ranka Bugarskog i Dubravka Škiljana.⁴⁷²

Ivan Čolović u prilogu »U ime kulture. Politička pozivanja na kulturu«, napominje:

»U naslovu ovog skupa rasizmu i ksenofobiji nije suprotstavljena kultura nego interkulturalnost. Nema sumnje da je razlog tome što je danas pojam kulture, posebno u zemljama nastalim na tlu bivše Jugoslavije, kompromitovan kao jedna od glavnih referenci agresivnog etničkog nacionalizma. Taj nacionalizam voli da govori i radi u ime kulture... Nacionalistički

⁴⁷² Riječ je o njihovim prilogima na savjetovanju o ksenofobiji i rasizmu što je održan u Beogradu 17.–19. 5. 1997. godine. Prilozi su objavljeni u publikaciji: Božidar Jakšić (ur/ed), »Rasizam i ksenofobija«, Forum za etničke odnose, Beograd, 1998. Savjetovanje je održano o temi: »Interkulturalnost versus rasizam i ksenofobija«. Izlaganja je podnijelo 44 učesnika – pored, najvećim dijelom, učesnika s područja (bivše) Jugoslavije raspravi je pridonijelo i četrnaest učesnika iz drugih zemalja. Uvodni tekst urednika Božidara Jakšića »Interculturality versus Racism and Xenophobia. Outline and Review of the Conference« sumira rezultate i osnovne naglaske savjetovanja (str. 5–22).

govor poziva se na kulturu kao na privilegovano mesto posebnosti i jedinstvenosti, kao na prvi izraz neponovljivog nacionalnog duha, bića ili mentaliteta. Taj govor je pun identitetske i relativističke retorike, u kojoj se famozno pravo na razliku suprotstavlja dominaciji evropocentrične kulture ili takozvanog zapadnog mondijalističkog imperijalizma. Govor o kulturi tu postaje govor o izolovanoj, homogenoj, samozadovoljnoj i od drugih ugroženoj nacionalnoj zajednici. To je govor o suštinskoj, dubokoj i nepomirljivoj razlici među narodima, koja se, pre svega, da videti i odrediti na kulturnom planu.« (str. 26)... »Pokret za nacionalnu kulturu često znači proganjanje nedovoljno nacionalno svesnih ili nacionalno disciplinovanih sunarodnika, posebno onih koji su prihvatili standarde heterogene i otvorene urbane kulture« (str. 28).

Ranko Bugarski u »Racism and Xenophobia in Language« upozorava da »...jezik može i oblikovati i izraziti cijelu gamu ideologija, političkih pozicija i kolektivnih osjećaja, uključujući i destruktivne kao što su etnonacionalizam, šovinizam, rasizam i ksenofobija.« (str. 33)... »Široko korišten postupak izjednačavanja svih Srba s četnicima i svih Hrvata s ustašama za vrijeme rata također je rasističko pretjerivanje« (str. 34), a purifikaciju jezika smatra izrazom ksenofobije (str. 36).

Dubravko Škiljan u »Tuđicama i tuđincima« kaže:

»Jezični purizam uobičajeni je pratilac onih jezičnih politika koje svoju inspiraciju pronalaze u općim politikama zasnovanim na čvrsto definiranim nacionalnim opredjeljenjima, a nerijetko i u nacionalističkim, izrazito konzervativnim, pa i totalitarnim ideologijama. To znači da se on u pravilu javlja u onim vremenima i prostorima u kojima se formiraju ili održavaju nacije u otporu prema nekim drugim političkim ili etničkim entitetima. Stoga je borba protiv tuđica u osnovi pojava vezana uz moderna razdoblja. 3) U krajnjoj konsekvenciji, jezični je purizam zapravo izraz ksenofobije, a njemu inherentna ksenofobičnost dolazi najjasnije do izražaja u odnosu prema stranim riječima« (str. 39).

2. Građanski ili »Domovinski rat«

Sporno pitanje o karakteru rata (građanski ili »Domovinski rat«) trajni je predmet sporenja pa i isključivih stavova.

U 2. poglavlju ovog dijela knjige nastojao sam ukazati na argumente koji govore u prilog jednoznačnoj karakterizaciji spomenutog rata kao bitno građanskog rata. Time nikako ne zanemarujem sve druge aspekte, motive i tumačenja, a unutar toga i »historijske naslage« i mitologeme, tj ideološke sistematizacije – dakle, sve ono što je oblikovalo taj rat.⁴⁷³ Za ocjenu ratovanja na području bivše Jugoslavije

⁴⁷³ Spomenut ću ovdje samo nekoliko referenci, prvenstveno ukoliko se tiču ratnih događanja u Hrvatskoj. Vrlo važnom mi se čini debata koja je vođena u povodu donošenja dokumenta: »Deklaracija o Domovinskom ratu« (Zastupnički dom Sabora RH ju je usvojio 13. 10. 2000., objavljena je u NN 102/2000. 17. 10. 2000.). I nakon što je »službeno usvojena«, spomenuta Deklaracija je predmet ili osporavanja ili bezuvjetne obrane, u istom smislu kako je to bilo i u vrijeme njena donošenja. »Vjesnik« je tokom listopada 2000. godine, u vrijeme priprema i usvajanja »Deklaracije...«, objavio priloge koji vrlo različito ocjenjuju opravdanost i sadržaj tog dokumenta, odnosno i rata koji se vodio: 1) (G.B.), »Trconić: HSS traži raspravu o dignitetu Domovinskog

primjerenim mi se čini stav sarajevskog historičara Dubravka Lovrenovića što ga je iznio u razgovoru s Omerom Karabegom ljeti 2000. godine. Na pitanje: »Ima li pobjednika i poraženih u ratovima na području bivše Jugoslavije. U Hrvatskoj se smatra da je Domovinski rat bio pobjednički, Bošnjaci ističu da su oni, s obzirom na broj ubijenih i raseljenih, najveće žrtve rata, dok u Srbiji preovlađuje mišljenje da su Srbi najveći gubitnici.« – Lovrenović je odgovorio:

»Tu postoje dva ugla gledanja. Jedan je vrednovanje nas suvremenika, a drugo je vrednovanje historije koja će donositi svoje zaključke. Ako bih govorio o svom unutarnjem osjećaju koji me prati dok s vama razgovaram, onda bih bio sklon da kažem da u ovom ratu zaista nema ni pobjednika ni poraženih. Kada historičari budu vrednovali, kada ovo što nam se dogodilo bude neka daleka povijest, onda će oni imati druge kriterije, uspostavljati druge parametre, u kojima naše osobne emocije neće značiti ništa, na osnovu kojih će se onda moći precizno odgovoriti ko je pobjednik, a ko poraženi... Ima puno primjera u povijesti koji pokazuju da su pobjede bile gorče od poraza, tako da bih, kad je riječ o pobjednicima i gubitnicima, zadržao stanoviti oprez i oslonio se na ono što ćemo, nadam se, saznati tokom naših života«.

rata« (7. 10. 2000.); 2) Zlatko Tomčić, »Domovinski rat je rat svih građana Hrvatske, a ne diskreciono pravo generala!« (intervju predsjednika Sabora s Marijanom Matković, 8. 10. 2000.); 3) Gojko Borić, Jedna je stvar ako je neka država planirala ratne zločine, a posve drugo ako su pojedinačni, neplanirani i manjinske pojave« (10. 10. 2000.); 4) Nikola Visković, »Domovinski rat kao građanski rat« (11. 10. 2000.); 5) inž. Vladimir Žerjavić, »Đukićev pogrom Srba« (12. 10. 2000.); 6) Dr. Žarko Puhovski, »Autoritet krvi ili mirnodopska egzistencija?« (13. 10. 2000.); 7) Martin Špegelj, »Ekstremna desna frakcija HDZ-a izaziva nemire pod geslom 'što gore, to bolje'« (intervju M. Špegelja sa Salihom Zvizdić, 14. 10. 2000.); 8) Aleksandar Milošević, »Gospodo, građane zanimaju sasvim drugačije teme« (15. 10. 2000.); 9) Davor Gjenero, (16. 10. 2000.); 10) Nikola Muslim, »Hrvati su se na svom teritoriju i u međunarodno priznatim granicama branili od oružane agresije« (18. 10. 2000.); Ivan Fumić, »Nitko normalan u Hrvatskoj ne smije kriminalizirati Domovinski rat« (intervju s Andrijom Tunjić, 21. 10. 2000.). Da će »Deklaracija...« biti trajno »kamen smutnje« pokazuje i članak: Ivica Đikić, »agresory!«, »Novi list«, 17. 4. 2010. Koristeći postupke Iva Josipovića, novoizabranog predsjednika Hrvatske, u posjeti BiH (odavanje počasti žrtvama i izjava o žaljenju) »...što je i republika Hrvatska svojom politikom u devedesetim godinama tome doprinijela.«), a navodeći podatke o učešću vojnih snaga u ratnim okršajima u BiH, Đikić je izričit: »Laž je da je Hrvatska vodila »pravedan rat u kojem nije posezala ni za čijim teritorijem« (citat iz »Deklaracije...« – op. A. L.), i svaki hrvatski dužnosnik, uključujući i gospodu predsjednicu Vlade, koji tako kazuje nije ništa drugo doli drski manipulator što je sam sebe uvjerio da lažima pomaže voljenoj domovini, a ustvari pokušava pomoći svom održanju na vlasti.«

Mislim da se u proučavanju naših konflikata ne bi smjeli zaobići radovi: 1) Ilija T. Radaković, »Besmislena Yu ratovanja« (II dopunjeno izdanje), Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941–1945, »Nauka i društvo«, Beograd, 2003.; 2) Miloš Minić, »Ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995. Kako je uništena SFR Jugoslavija«, Društvo za ugrožene narode, Sarajevo–KULT/B, München – Agencija MIR, Novi Sad – »Razlog«, Zagreb, 2002.

Završni tekst iz serije razgovora novinara RFE Omera Karabega (ljetu 2001. godine) s troje učesnika: Latinkom Perović, Ivom Bancem i Dubravkom Lovrenovićem na temu »Žašto se raspala Jugoslavija« ima i dio pod nazivom »Domovinski rat i 'Oluja'«. Iz tog dijela dajem nekoliko ocjena D. Lovrenovića i I. Banca. Informaciju o cijelom serijalu razgovora naveo sam u fusnoti 42)

U nizu svojih članaka Viktor Ivančić je obrađivao tematiku tzv »domovinskog rata«, odnosno brojnih aspekata koji su s tom formulacijom povezani. Velik dio njegovih napisa čitalac će naći u knjizi: Viktor Ivančić, »Animal Croatica. Ogledi o domoljubju«, Fabrika knjiga – Edicija reč, Beograd, 2007. Na jednom od primjera, naslovljenom »Legenda o istini«, pokazuje kako se zloupotrebljava i manipulira »ratnička epopeja« tzv. »Domovinskog rata« (str. 55–61).

Za »iščašeni«, ali životan uvid u raznolikost i grotesknost poimanja »domovinskog rata« korisno je pročitati: Miljenko Smoje, »Judi i beštije ili kronika maloga mista u Domovinskome ratu«, Tjednik »Globus«, listopad 1993.

U citiranom razgovoru bilo je ocjene i da se radi o »ratu za nezavisnost«, da je rat »bio u funkciji stvaranja etnički homogenih država«, da je »glavna karakteristika ovog rata u tome što je to bio rat za stvaranje etnički homogenih država«, da je u značajnoj mjeri to bio i »vjerski rat«, a da je naročito impresivna bila brutalnost tog rata. Vjerojatno je složenost aspekata rata navela i Ivu Banca da izrazi rezervu prema terminu »Domovinski rat« (»...ne volim tu terminologiju koja je izravno uzeta iz Staljinova pretinca«).

Imajući na umu kontroverze u vezi s formulacijom »Domovinski rat«, u prvom redu neprikladan i nekritički tekst Deklaracije, htio bih naglasiti da je taj naziv krajnje neprimjeren onome što se na području Hrvatske događalo u prvoj dekadi 1990-ih, jer uz ratne okršaje, a često i pod krinkom tih okršaja, imamo postupke koji se ne mogu nikako nazvati »obranom domovine« (pljačka pod krinkom »privatizacije«, otimanja, rušenja, miniranja i uništavanja imovine, protjerivanja dijela stanovništva, ubijanja »nepoćudnih«, eroziju egzistencijalne sigurnosti većeg dijela stanovništva – sve do uništavanja spomeničke baštine i knjiga). Kako se može nazvati »Domovinskim ratom« rat u kojemu se domovina čisti od dijela svog stanovništva? Ne mislim ovdje samo na »etničko čišćenje«, nego i na emigriranje velikog broja naročito mlađeg i obrazovanijeg stanovništva, jer su nezadovoljni stanjem stvari i jer ne vide perspektivu. Stoga je izraz »Domovinski rat« ideološka floskula, jedan od brojnih mitova (mitologema), kojemu je svrha dvojaka: da stvori apoteozu nečega što takvu apoteozu ne zavređuje, te da time zasnuje uporište za klijentelističke privilegije zaslužnih u tom ratu.

S tim je u najužoj vezi pitanje o uzrocima rata⁴⁷⁴: što ga je izazvalo, koji

⁴⁷⁴ Uz već citirane radove, u kojima se nalaze ocjene o tome, htio bih skrenuti pažnju na noviju polemičku raspravu. U časopisu »Hereticus« (izlazi u Beogradu), u broju 3, 2009. objavljen je prilog zagrebačkog sveučilišnog nastavnika: Miljenko Antić, »Uzroci rata u Hrvatskoj (1991–1995): Kritika srpske perspektive« (str. 61–82). Na taj članak je odgovorio beogradski publicist: Dejan A. Milić, »Uzroci rata u Hrvatskoj (1991–1995): u raljama jedne hrvatske znanstvene perspektive« (str. 117–145). M. Antić tvrdi da je osnovni uzrok rata (u Hrvatskoj) »...srpska agresija sa ciljem formiranja velike Srbije.« D. A. Milić to, dakako, opovrgava. Bez obzira na brojnu argumentaciju, što su je autori koristili da dokažu svoje teze, htio bih reći da je diskusija vođena ipak o fenomenološkom sloju događanja (tako ju je usmjerila početna i kategorička Antićeva teza), a ne o fundamentalnom pitanju karaktera rata, premda se iz brojnih napomena može zaključivati i o tome. Ukratko, debata je veoma poučna i pokazuje slojevitost »ratnih događanja«. Izabere li se bilo koji od slojeva sam za sebe – debata pro et contra može biti beskonačna, jer će se uvijek naći suprotstavljeni primjeri. Kao potvrdu za to korisno je usporediti opis događanja u Vinkovcu tokom 1990. i 1991. u dvije knjige: 1) Mladen Kevo (tekstovi) – Dario Hečimović (fotografije), »Rat za Hrvatsku. Istočnoslavonska ratna kronika«, Vinkovci/Osijek, 1992. (»hrvatska perspektiva«); 2) Dejan A. Milić, »Noć duga godinu dana – Vinkovački ratni igrokaz 1990–1991«, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009. (»viđenje iz perpektive kasarne JNA u Vinkovcima«).

Za uvid u tok događanja koji su vodili ratnoj opciji pogledati i: Josip Boljkovac, »'Istina mora izaći van...'. Sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske« (priredio Željko Krušelji), Golden marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., naročito dio: »Neželjeni mirotvorac« (str. 167–318).

Važna je i opaska Milana Đukića što je navodi na početku svoje (postmortem izdane) knjige kao doslovan citat: »Rata ne bi bilo da ga Hrvatska nije htjela. Ali mi smo procijenili da samo ratom možemo izboriti

su neposredni povodi, da li je do rata, tj. ratnih okršaja uopće moralo doći, da li se odvajanje iz jugoslavenske zajednice moglo obaviti na miran način itd. O svemu tome postoje vrlo oprečna mišljenja i nikako se ne može reći da su definitivni ili barem zadovoljavajući odgovori na dohvat ruke. Značajan je broj ljudi koji tvrde da rat nije bio jedina solucija za razrješavanje konflikata jugoslavenskog društva, ali da je nedostajalo političke volje da se izbjegne. Isto tako je sasvim otvoreno pitanje o tzv. strateškim ciljevima ratujućih nacionalizama (tzv. »humana preseljenja stanovništva«, dijeljenje BiH, naročito crtanje »velikih« granica: Karlobag, Virovitica... i Drina, Zemun..., granični problemi sa Slovenijom...) ⁴⁷⁵. Okupacija ili trajno osvajanje (pomicanje granica) bio je apsurdan, ali utoliko više pragmatično-mobilizirajući slogan nacionalista. Zašto apsurdan? Zato što je bio neostvariv u suvremenim okolnostima. Pogledajmo neka iskustva iz nedavnih »okupacija« – sve su u relativno kratkom vremenu neslavno završile, ostavivši za sobom zločine najgore vrste (Vijetnam, Irak, Afganistan). Nema više okupacija koje mogu trajati stoljećima ili desetljećima, ne mogu okupaciju »održati« ni najveće vojne sile. Utoliko je »crno-bijela slika« o agresiji i »namjeri zatiranja cijelog naroda« također ideološka floskula kojom se izbjegava cjelovito sagledavanje realnih uzroka konflikta na području bivše Jugoslavije, uključujući u to i realnu procjenu snaga koje su u sukobima učestvovalе. ⁴⁷⁶

samostalnost Hrvatske. Zbog toga smo i vodili politiku pregovora, a iza tih pregovora smo formirali svoje oružane snage. Da to nismo učinili ne bismo došli do cilja.« (»...F. Tuđman na skupu na Jelačićevom trgu u Zagrebu 24.05.1992. g.«, u: Milan Đukić, »Ugašena ognjišta širom svijeta«, SNS, Zagreb, 2008., str. 11) Da se na namjernom pripremanju ratne opcije radilo u samom početku, tj. 1990. godine, upućuju informacije o ilegalnim stranačkim isporukama oružja i dinamita za rušenje »srpskih kuća« tek formiranim ograncima ili punktovima HDZ-a. Odatle nužno i pitanje: zašto se »demokratska« atribucija mora poduprijeti ilegalnim naoružavanjem i miniranjem kuća »nepodobnih« građana? A također je nedavno (»Novi list«, studeni 2010.) objavljena vijest da je u Zaprešiću prije dvadeset godina (što znači tokom 1990. godine) formirana prva naoružana jedinica, naravno pod kontrolom HDZ-a. I opet pitanje: zašto »oružana jedinica« u režiji političke stranke, uz pravni sistem koji je nije dozvoljavao i u kojemu je bila ilegalna?

⁴⁷⁵ Ljubomir Antić u dijelu ranije citirane knjige: »Srbi u Hrvatskoj – stanje i perspektive« tvrdi: »Na temelju raspoloživoga materijala (memoarskih bilježaka, knjiga, izjava sudionika, službenih i raznih audiovizualnih dokumenata) već sada sa sigurnošću možemo tvrditi da rat u Hrvatskoj nije primarno ni građanski niti etnički sukob, niti borba za manjinska prava, nego pokušaj ostvarenja jedne koncepcije uređenja ovog prostora.« (str. 49) Ta koncepcija uređenja prostora svakako je »velika Srbija«. Utoliko je jasno da je ta tvrdnja izravno u suglasnosti s isključivim tezama o »agresiji« i »obrambenom ratu«... Kako, pak, tu tvrdnju obrazloženo dovesti u vezu s programatskim izjavama o »remetilačkom faktoru« i »postignutom cilju o samo 3–3,5% srpskog pučanstva«, s postupcima »popunjavanja ispražnjene teritorije hrvatskim življem« ili s tvrdnjama o potrebi prisajedinjenja dijela BiH Hrvatskoj (preoblikovanje geografskog »pereca«), odnosno o »prirodnim i povijesnim granicama Hrvatske« – to Lj. Antić ne obrazlaže.

⁴⁷⁶ Koliko je žilavo ustrajanje na jednostranostima u sagledavanju/razumjevanju »hrvatsko-srpskog konflikta« upozorava Marinko Čulić: »Puno vitra u glavama«, Tjednik »Novosti«, 14. 8. 2009. Pišući »nekoliko dana prije četrnaeste obljetnice 'Oluje'«, on za lidere dviju zemalja kaže: »I onda ih odjednom vidiš kao zapuhane predvodnike dviju patriotskih liga, srbijanske i hrvatske, od kojih jedna vidi »Oluj« samo kao »najveće etničko čišćenje u Evropi nakon Drugog svjetskog rata«, a druga samo kao legitimnu i u najvećoj mjeri čisto izvedenu oslobodilačku akciju (što pobija niz eksplicitnih Tuđmanovih izjava prije i poslije »Oluj«, ali možda najviše njegova »Bespuća« objavljena još prije dolaska na vlast). ... Ti razdvojeni, rasporeni stavovi

Čak i iz perspektive naše osnovne teme (fenomen uništavanja knjiga), izraz »Domovinski rat« je dvojbjen jer obrana domovine podrazumjeva da se brani i kulturno naslijeđe. Kako onda objasniti suprotne postupke, čak i na područjima »domovine« gdje nikakvih ratnih okršaja nije bilo, i kakve to ima veze s »obranom domovine«?! Utoliko više, što su u brojnim rušenjima spomeničke baštine učestvovala i vojne jedinice, a na uništavanje i spomenika i knjiga utjecala su i nadležna državna tijela, ako ničim drugim onda neprocesuiranjem počinioca Ako je cijela »Deklaracija o Domovinskom ratu« sazdana na tezi o »obrani od agresije«, nije li onda spomenuto ponašanje naše vojske i državnih organa također oblik agresije? Ili je rušenje spomeničke baštine i »čišćenje knjižnica« oslobodilački akt? Ili su pak postojali neželjeni djelovi kulturne baštine? Ako su postojali i ako ih je trebalo uništiti – onda to opravdava atribuiranje rata kao građanskog. Nije li jednostranom odredbom agresije, tj. potpunim prešućivanjem vlastitih postupaka, koji bi se također mogli (i morali) označiti kao agresija na »nepodobne« komponente hrvatskog društva (ljude, njihovu imovinu, spomeničku baštinu, knjige, povijesne činjenice...), spomenuta »Deklaracija o Domovinskom ratu« i sama izraz isključivosti koja je bila (velikim dijelom je još uvijek) obilježje stanja u Hrvatskoj? Tim prešućivanjem, stoga, spomenuta Deklaracija postaje jednostran i samooptužujući dokument.

3. Srbi s obzirom na nastanak i završetak postojanja »Krajine«.

Poseban tretman »hrvatskih Srba« 1990-ih vjerojatno će u budućim proučavanjima biti obilježen kao izraziti primjer isključivosti, mržnje, netolerancije i brutalnog zločina samo zato što su pripadnici druge narodnosne skupine. Za naše je svrhe dovoljno konstatirati osnovnu usmjerenost i intezitet te isključivosti kao podloge za uništavanje onoga što se na bilo koji način moglo smatrati »srpskim«, a u našem specifičnom slučaju riječ je o knjigama, zatim ćirilici kao specifičnom pismu i spomenicima.

Naravno, »srpska problematika« u diskursu nacionalističke politike u Hrvatskoj 1990-ih ne iscrpljuje se spomenutim »specifičnim aspektom« (knjige,

toliko su ultimativni da ultimativno traže i svrstavanje »nacionalnih korpusa« s obje strane Dunava. A time se široko otvaraju vrata onom sociopatološkom stanju kada se »svete nacionalne istine« oktroiraju kao jedino moguće, čak jedino dopuštene. ... Jer, ako se ostrašćeno ne stavite na stranu jednih ili drugih, nego odaberete svoje viđenje, ono nužno mora odražavati prva dva, jer ni hrvatska ni srpska optika »Oluj« nisu pale s Marsa. One su dva autentična lica ili, ako hoćete, lice i naličje istog događaja, i koliko god sada ljutito jurišale jedna na drugu, zapravo nema problema u postojanju hrvatske i srpske istine o »Oluj«.

One su, svaka na svoj način, točne. Problem je kada se distanca između ta dva viđenja ni punih četrnaest godina poslije baš nimalo ne smanjuje, nego ostaje ukopana u rovove, sada čak i dublje nego na početku.«

pismo, spomenici, općenito kultura). To je bio samo refleks bitne odrednice nacionalističke politike – onoga što je, kao negativan izraz nacionalističke politike, nazvano »stvaranje etnički čiste hrvatske države« (I. Banac), ili nacionalistički formulirano kao »nepodjeljeni hrvatski narodni (nacionalni) suverenitet« (Lj. Antić), ili dokidanje »dominantnog položaja Srba u Hrvatskoj« (Z. Tomac), ili ukidanje »privilegija što su ih Srbi imali« (Z. Tomac, Lj. Antić, »Proglas...«), ... – uzimam (ili parafriziram) formulacije koje se nalaze u radovima što ću ih malo niže citirati, premda se mogu naći i brojne druge, u bitnom podudarne s ovdje navedenim. Riječ je o »strateškom cilju«: »svođenju Srba na neznatan postotak, na nacionalnu manjinu koja neće ugrožavati Hrvatsku«, koja, ukratko, »više neće biti remetilački faktor« (F. Tuđman). O političkoj, historijskoj i civilizacijskoj prirodi, odnosno reakcionarnosti, takvog nacionalističkog diskursa, a naročito o tragičnim rezultatima (ubistva ljudi i uništavanje njihove imovine, protjerivanje, a zatim pljačka i uzurpacije imovine protjeranih ljudi, diskriminacija svake vrste, od one elementarno egzistencijalne i administrativne (apsurdne manipulacije sa »domovnicama«, zapošljavanjem...) do pravosudne (razlike u tretiranju Srba i Hrvata s obzirom na učešće u oružanim konfliktima) svjedoči golema dokumentacija. Osnovna poruka, sa stanovišta tematike koja se obrađuje u ovoj knjizi je – ekstremna isključivost.

Zašto je bilo potrebno u postupku državnog osamostaljivanja značajan dio (oko 12–14%) građana, tj. cijelu jednu narodnosnu skupinu, suprotstavljati većinskom dijelu građana? Kako je nacionalističkoj politici bilo potrebno simplificirati i falsificirati povijest, tako im je bilo potrebno i ignorirati isprepletenost i kulturnu sraslost »srpske komponente« sa cjelinom hrvatske povijesti i kulture, a posebno u onim djelovima zajedničkog života, u kojima je »srpska komponenta« hrvatskoga društva (najvećim dijelom) bila suprotstavljena zločinačkoj ustaškoj tvorevini za vrijeme Drugog svjetskog rata 1941.–1945. Prihvatanje i političko aktiviranje ljudi (dominantno iz emigracije, ali i domaćih), koji su na ustaštvu ustrajali, prihvatanje više ili manje modificiranih ustaških ideja i ciljeva kao elemenata nacionalističke platforme 1990-ih, moralo je voditi konfrontaciji s djelovima društva koji su se tome na bilo koji način suprotstavljali, a posebno konfrontaciji sa »srpskom komponentom« hrvatskog društva.

Literatura o tome je već do sada veoma obimna i iako iscrpni odgovori tek slijede dovoljno je pouzdanih elemente za osnovnu orijentaciju.⁴⁷⁷

⁴⁷⁷ Tu spadaju kako knjige, u kojima se daju cjelovitiji pregledi i pogledi (često vrlo suprotstavljani i veoma različitog nivoa objektivnosti i »ideološkičnosti«), tako i ogroman broj novinskih i časopisnih tekstova u kojima se opisuju konkretni primjeri isključivog postupanja »suprotstavljenih strana«, ali i neke televizijske emisije, prvenstveno »Latinica«.

Svako proučavanje »pozicije hrvatskih Srba« u socijalnom konfliktu o kojemu je riječ, mora uvažiti do sada nesporno najkvalitetnije priloge dvojice autora: Jovana Mirića i Ozrena Žuneca, a također i publikaciju HHO.

Kao manifestno obilježje konflikta ne mogu se zanemariti oslovljavanja što su u svim prigodama (propaganda, napisi, izvještaji, politički govori) paušalno korištena: četnici (varijante: srbočetnici, srbokomunisti, jugoboljševici i slično) versus ustaše. To se oslovljavanje može doduše tretirati i kao »folklorni relikat«, ali je u stvarnosti refleks konfrontacije dvaju nacionalističkih orijentacija i na njima zasnovanih politika. Time izražavaju bitni socijalni sadržaj konflikta, jer je jasno što su obje nacionalističke orijentacije i politike tokom Drugog svjetskog rata zastupale i kakav im je bio cilj (korporativni naci-fašizam i monarhija u službi kapitala). Nigdje, dakako, nema partizana – nijedna od suprotstavljenih

Evo tih naslova:

Dr. Ivo Banac (ur.), »Srbi u Hrvatskoj jučer, danas, sutra«, Hrvatski Helsinki Odbor za ljudska prava (HHO), Zagreb, 1998. (zbornik izlaganja i priloga na »okruglom stolu« pod tim nazivom, što je održan u Zagrebu 18. i 19. 10. 1996.)

Jovan Mirić: 1) »Demokracija u postkomunističkim društvima: primjer Hrvatske«, Prosvjeta, Zagreb, 1996.; 2) Demokracija i ekskomunikacija. Prilozi istraživanju hrvatske političke kulture«, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1999.; 3) »Zločin i kazna. Politološko-pravni ogledi o ratu, zločinu, krivnji i oprost«, SKD »Prosvjeta«, Zagreb, 2002.; 4) Sumrak intelekta. Politološko-pravni i kulturološki ogledi«, SKD »Prosvjeta«, Zagreb, 2006. U ovim knjigama najpotpunije je teorijski, ali i na bogatom empirijskom materijalu, iskazana retrogradnost i zločinački karakter nacionalističke politike u Hrvatskoj 1990-ih, ne samo, ali ipak posebno s obzirom na »srpsku komponentu hrvatskog društva«. J. Mirić pritom podvrgava temeljitoj kritici ne samo Miloševiću politiku nego i, naročito, tzv. »Krajišku politiku«, odnosno nedoraslost političkog vodstva Srpske krajine. Ozren Žunec, »Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj I, II«, Demetra, Zagreb, 2007. Na nešto više od 950 stranica O. Žunec obrađuje sve relevantne aspekte »pobune Srba« i nezaobilazno je djelo u proučavanju tog dijela onoga što se događalo u Hrvatskoj 1990-ih. Budući da mu je »pobuna Srba« bitni predmet istraživanja, nužno su ostali neobrađeni događaji izvan toga.

Nezaobilazne su i sljedeće dvije knjige, obe od veoma kooperativnih »hrvatskih Srba«, tj. od ljudi koji su obavljali važne političke funkcije u prvoj dekadi 1990-ih (u parlamentu i u Vladi): 1) Milan Đukić, »Ugašena ognjišta širom svijetle«, SNS, Zagreb, 2008. i 2) Živko Juzbašić, »Srpsko pitanje i hrvatska politika. Svjedočanstva i dokumenti 1990 – 2000.«, (priredio Ilija Ranić), Prometej, Zagreb, 2009. Uz jasne stavove i ocjene, naročita je vrijednost ovih knjiga što donose brojne dokumente, pa čitalac ima uporište za usporedbe i kritičku valorizaciju.

Treba svakako s pažnjom pročitati knjigu: »Srbi u Hrvatskoj i njihova sudbina«, (reprint), Adeona – stručna knjiga, Beograd, 2000. Knjiga ima dva dijela, prvi, uvodni: Goran Babić, »Sitnjež ćirilice ili: Srbi u Hrvatskoj« (str. 7–36) i drugi: Hrvatski helsinki odbor za ljudska prava, »Izvještaj: vojna operacija »Oluja« i poslije« (str. 38–232). Knjiga je izašla prvotno 1996. godine, a koristim, odnosno navodim »reprint iz 2000. godine«. Knjiga Zdravka Tomca, »Iza zatvorenih vrata. Tako se stvarala hrvatska država«, Zagreb, 1992. pisana je kao prikaz političkih postupaka (poteza) »stvaranja hrvatske države« svladavanjem strateških i taktičkih postupaka suprotne strane (Milošević), ali i opasnosti od vlastitih »ekstremnih« snaga. Cijelo je jedno poglavlje posvećeno »srpskom pitanju«: »Srbi u Hrvatskoj – od vladajućeg naroda do nacionalne manjine« (str. 129–178). Zanimljivo li njegove kategorične tvrdnje o privilegiranosti »hrvatskih Srba«, o tome da su bili »vladajući narod«... ipak ostaju dva važna obilježja na koja skrećem pažnju: prvi je apriorno proglašavanje tog dijela stanovništva manjinom, apriornim zato što je to bio jednostrani akt nacionalističkih političkih snaga hrvatskoga društva, a drugo je obilježje da Z. Tomac ne spominje razmahani pogrom (izbacivanje s posla, iz stanova...), ubistva (primjerice u Vukovaru, Gospiću, Sisku, Pakracu, Zagrebu...), miniranje kuća... »hrvatskih Srba« – sve to prije početka ratnih okršaja, najvećim dijelom i na područjima gdje ratnih okršaja nije bilo. A kao potpredsjedniku Vlade ili zastupniku u Saboru sve mu je to moralo biti poznato!! Ni njemu (kao ni ostalim funkcionarima) nije primjerice mogla promaći informacija »Nestali. Tko otima ljude« (iz skloništa i kuća u Gospiću) uz članak: Većeslav Kocijan, »Vukovar kao simbol«, »Danas«, 19. 11. 1991. A takvih je informacija bilo više. Knjiga Z. Tomca svakako je važno svjedočanstvo o kvaliteti i usmjerenosti nacionalističke politike »u Hrvatskoj 1990-ih«, naročito one s početka 1990-ih

nacionalističkih politika ne koristi takvo oslovljavanje, a obje podjednako odbacuju »partizane« (tj. ono što oni simboliziraju) kao nerespektabilno povijesno naslijeđe, nastojeći na rehabilitaciji četništva i ustaštva.

»Oživljeno« ustaštvo i četništvo bili su »stijegovi« pod kojim su vršeni brojni zločini ranih devedesetih, podjednako na područjima pod kontrolom »hrvatskih vlasti«, kao i na području pod kontrolom »krajinske vlasti« (uperenim protiv Srba »jer su četnici«, ili protiv Hrvata »jer su ustaše«). Obim zločina nije bio jednak – ali suštinski, količina ne mijenja njihovo obilježje, pogotovo ništa ne znači žrtvama.

Sudbine stradalnika su potresne, kao što se moglo vidjeti 2008. u emisijama *Latinice* »Terorizam pod okriljem države« i »Fašizam – nova uskrснуća«. Evo kako je to uvodnim slovom u emisiji izrazio Denis Latin:

»Tijekom domovinskog rata u Hrvatskoj je minirano gotovo deset tisuća kuća. U najvećem broju slučajeva radilo se o unaprijed planiranom i od strane države odobrenom ili čak poticanom djelovanju protiv građana koji su okvalificirani i kao nepodobni. Vlasnici te imovine pretežno su hrvatski građani srpske nacionalnosti koji su početkom 1990-ih prihvatili hrvatsku državu i njene zakone. U prvoj polovici 1990-ih na području Bjelovara, Karlovca, Gospića, a i u Dalmatinskim gradovima, u zrak su letjele i kuće Hrvata koji su se usudili javno usprotiviti postupku protiv svojih susjeda Srba.

Građani su imali pravo zatražiti nadoknadu od države za uništenu imovinu temeljem članka 180. Zakona o obveznim odnosima. Kako se sve veći broj ljudi počeo javljati sudovima s odštetnim zahtjevima za minirane kuće, HDZ, Vladimir Šeks i Vice Vukojević u Saboru pokreću brisanje članka 180. Panika zbog toga nastaje tek 2002. Kada međunarodni sud u Strasbouru presuđuje u korist bjelovarske obitelji Kutić kojoj je 1991. kuća dignuta u zrak, te Hrvatskoj naložio da se ima popuniti pravna praznina koja je nastala Šeksovim brisanjem članka 180. i u sudskim postupcima dade pravedna naknada za uništeno.«⁴⁷⁸

Jednostranost tretiranja »hrvatskih Srba« izrazito je obilježje i knjige Ljubomira Antića i Franje Letića, »Serbian Terrorism and Violence in Croatia 1990 – 1991«, Ministarstvo informiranja RH – Durieux, Zagreb. Već u prvoj rečenici predgovora (F. Letić) jednostranost je naglašena: »Rijetko se pišu knjige koje na ovako ograničenom prostoru opisuju toliko mnogo akata nasilja počinjenih od članova jedne etničke manjine protiv brojčano većeg naroda s kojim je zajednički živjela na istoj teritoriji« (str. 7). Kao i kod Z. Tomca – ni riječi o nasilju »brojčano većeg naroda«! Važna je i knjiga Slavka Degoricije, »Nije bilo uzalud«, ITG d.o.o., Zagreb, veljača 2008. Glavnina teksta posvećena je »pobunjenim Srbima« i pregovorima što ih je s njima Degoricija vodio. S obzirom na sve zločine i patnje ljudi, a naročito zatim i s obzirom na posvemašnju pljačku narodne imovine, nezaposlenost itd. Degoricijin naslov zvuči kao cinizam najgore vrste. Za koga svo zlo što se događalo »nije bilo uzalud«? Za većinu stanovništva ili za odabranu skupinu koja je »zgrabila priliku«? Da nisu svi skloni ispraznom trijumfu pokazuje u jednom svom članku novinar Marinko Čulić: »Je li se Hrvatska isplatila?«, Tjednik »Novosti«, 27. 2. 2009.

Jednostranost u prikazivanju (nasilja, zločina...) nastavlja se, međutim, po inerciji i nakon svih spoznaja o činjenicama do kojih se došlo proteklih godina – o čemu svjedoči članak o sadržaju udžbenika koji se koriste za nastavu: Paula Arbutina, »Mama, zašto nas nazivaju četnicima«, Tjednik »Novosti«, broj 552, 18. 12. 2009.

⁴⁷⁸ Od ekstremno nacionalističkih političkih snaga (HDZ i slični), kojima je istjerivanje »hrvatskih Srba« bilo dio programa, nije se moglo očekivati da će »popuniti pravnu prazninu«. Ali je nevjerojatno da ni političke snage, koje su se deklarirale kao socijal-demokratske ili liberalne, a na izborima siječnja 2000. godine smje-nile ekstremno nacionalističke političke snage, nisu našle za shodno da Šeks–Vukojevićevu pravnu manipu-

Tokom emisije su prikazani primjeri provođenog terorizma (svjedočenje ljudi kojima se to dogodilo, sa dokumentiranim snimcima i podacima), ali je znatan dio emisije posvećen i apsurdnostima zakonodavnog i pravosudnog djelovanja, kojim ne samo da nisu oštećene žrtve državnog terora, nego su te žrtve još morale platiti državi parnične troškove!⁴⁷⁹

U Latinici »Fašizam – nova uskrsnuća« vrlo dokumentirano je prikazano manifestiranje profašističkih, posebno ustaških, stavova, simbola i izrazite šovinističke mržnje. U prvom dijelu emisije (s naslovom: »Ustašluk nije nestašluk«, autorica Nataša Ban Leskovar) bila je riječ o performansima pjevača Perkovića Thompsona, koji potiče manifestacije ustaštva (naročito je tome doprinijela njegova surova pjesma »Jasenovac i Gradiška stara...« u kojoj se slave stravični zločini ubijanja ljudi, naročito Srba, u vrijeme ustaške strahovlade tzv. NDH), a vrlo uvjerljivo je prikazano kako na te poticaje egzaltirano reagira prisutna publika (najčešće uzvicima »Ubij Srbina« uz fašistički pozdrav »Za dom spremni«

laciju (sramotu) radikalno odbace, čime su pokazale da u bitnom slijede politiku diskriminacije građana – »hrvatskih Srba«. Ustrajale su na tome usprkos javnom ukazivanju da je to nedopustivo. S tim u vezi treba ovdje navesti nekoliko opaski što ih je o tome iznio odvjetnik Anto Nobilo u svom prilogu: »Vlada zakonom o naknadi štete provodi Tuđmanovu ideju o sprečavanju povratka Srba«, »Globus«, 28. 1. 2003.

»Vlada Ivice Račana upućivanjem u saborsku proceduru prijedloga Zakona o odgovornosti za štetu nastalu tijekom terorističkih akcija i javnih demonstracija zorno je pokazala da je u određenoj mjeri zaista nastavljatelj Tuđmanove politike prema hrvatskim Srbima... Vladajuća politika od 1990. do 2000. bila je izrazito nacionalistička i u značajnoj mjeri pridonijela je stvaranju klime podobne za masovno nanošenje štete hrvatskim građanima srpske nacionalnosti, a neki ogranci tada vladajuće stranke praktički su se i sami uključili u organiziranje terorističkih čina... Nakon svega, ni za vrijeme HDZ-a, a suštinski ni za vrijeme ove vlasti nitko bitan na hrvatskoj strani nije kazneno odgovarao za namjerno oštećivanje imovine civila i za ubijanje i ranjavanje civila... Račanova vlada, umjesto da jasno i nedvosmisleno osudi opisanu Tuđmanovu politiku i same zločine... predlaže Saboru da donese zakon koji će u potpunosti onemogućiti obeštećenje za pretrpljenu materijalnu štetu uglavnom Srbima, ali i ponekom 'nepoćudnom Hrvatu'.«

Dakako da ni ova, pravnički vrlo kvalificirana (jer ju je izrekao afirmirani pravnik), intervencija nije polučila nikakav efekat – diskriminacija je nastavljena, a time je nastavljena i nacionalistička politika, kojom je 1990. konflikt započeo.

O miniranju kuća na području Bjelovara vidjeti napis Paule Arbutine, »Teroristički akti pod okriljem države na području Bjelovara«, Tjednik »Novosti«, Broj 524, 31. 12. 2009.

U red sličnog, ali i obimnijeg »terorističkog akta pod okriljem države« pripada i akcija »Kriznog štaba Slavonske Požege« – izgon ljudi iz sela, a zatim ubistva ljudi i uništavanje (paljenje, miniranje, pljačka...) imovine, što je ostalo nekažnjeno i zbog čega je Srpski demokratski forum polovinom 2010. podnio kaznenu prijavu protiv petorice odgovornih ljudi.

⁴⁷⁹ Isti obrazac postupanja primjenjen je na zahtjeve za pravnom zaštitom ili obeštećenjem porodicama ubijenih Srba, o čemu će čitalac naći brojne informacije u člancima koji su objavljeni u Tjedniku »Novosti«, ali i u »Novom listu« tokom 2009. i 2010. godine (i prijašnjih godina dakako). Navodim ovdje kao ilustraciju samo sljedeće: Nenad Jovanović, »Tuži državu, ali to ćeš debelo platiti«, Tjednik »Novosti«, broj 545, 28. 5. 2010.; Zorana Deljanin, »Slučaj Varivode: Umjesto odštete za ubojstvo roditelja, država ispostavila račun za sudske troškove. Jovan Barišić se nadao pravdi, a dobio uplatnicu na 54.000 kn«, »Novi list«, 10. 6. 2010.; Zorana Deljanin, Joso Trlaja, »Hrvatski zakonodavni apsurdni potvrđeni u punom sjaju na slučaju Mile Pavasovića iz Skradina. Žrtvi ispostavili račun za sanaciju minirane kuće«, »Novi list«, 23. 3. 2010.; Paulina Arbutina, »Kad se zločin dvostruko isplati. Marica Šeatović, čijeg je muža pripadnik HV-a ubio 1991. godine, mora po drugi put platiti deset hiljada kuna sudskih troškova« (portal H-alter, 22. 12. 2009.).

s ispruženom desnom rukom). Učesnici u emisiji Latinica nastojali su, uz osude takvih manifestacija, objasniti i razloge što se takvo nešto događa. Jedan od učesnika (Ivo Banac, tada predsjednik HHO) dodao je, nakon tvrdnje da mladi ljudi koji u tome učestvuju ne znaju za mnoštvo činjenica: »...a osim toga, i ovo je ključna stvar, 1990-ih dobili su čitav niz poruka sa samog hrvatskog državnog vrha koji je suprotan svemu ovome što smo mi večeras rekli. To moramo znati. Ovakva jedna emisija, oprostite, 1990-ih ne bi bila moguća u Hrvatskoj, na Hrvatskoj televiziji. Stvari su se promjenile«. Vrlo jasno je konstatirano da na tim proustaškim performansima učestvuje i niz aktualnih ministara Vlade, a jedan od njih se i izričito hvali svojim poznanstvom s pjevačem Perkovićem.

U drugom prilogu ove Latinice (»Ustaše iz našeg sokaka«, autor Saša Kosanović) prikazano je kako su od prvih dana prevrata i uz toleranciju, ali i aktivno sudjelovanje vodećih političkih snaga i organa države, »ustaški nostalgici« bez ustručavanja iskazivali svoje opredjeljenje (oskvrnjivanje i/ili rušenje anifašističkih spomenika i postavljanje spomenika ustaškim ratnim zločincima, ustaški nazivi i oznake vojnih jedinica itd., itd.).

Velimir Sekulić u tekstu »Vrijeme oholog bezakonja«, »Prosvjeta«, godina 12, broj 72 (682), Decembar 2005. (str. 68–71), dobro opisuje stvaranje atmosfere netrpeljivosti prema Srbima u hrvatskom društvu, u čemu je velikog udjela imala »Vrdoljakova dalekovidnica«, »...koja nas je sve htjela odavde otjerati, sa svojim zapjenušenim voditeljima, gomilanjem stalnih histeričnih epiteta i dnevničkom špicom koja je svaki put tjerala našeg kućnog ljubimca da zavija pred ekranom...«. Rat se po njegovom sudu nije mogao izbjeći »...jer su vlast osvojili psi rata.« Donosi bilješku i o raspoloženju svojih sunarodnjaka o »Oluji«:

»To su zadnji potezi politike preseljenja naroda. (Zadnji?). Nismo vjerovali da je ta politika moguća krajem 20. vijeka. Ovakva politika težak je anticivilizacijski, antihistorijski i antikulturni čin. Na žalost, na nju je na kraju pristala i međunarodna zajednica.

Odavde ne možemo ocijeniti koliki je srpski doprinos ovakvom razvoju stvari jer smo zaglušeni propagandom bukom, ali su Srbi doprinijeli zlu nesumnjivo uvijek kada su pribjegli teror, pljački, zlostavljanju, izgonu i ubistvu, čega je vjerovatno bilo više nego što bismo željeli da vjerujemo.

Prema svjedočenju njegovih starih suboraca (Tripalo), preseljenje naroda stara je opsesija hrvatskog predsjednika. Sijanjem netrpeljivosti, on je sa svojim istomišljenicima uspio postići nacionalni konsenzus o tom pitanju. Već pet-šest godina slušamo: 'Kome se ne sviđa, neka ide', 'Srbi – van!' i slično. Istjerivanje Srba je program, i on je ostvaren. Niko nas ovdje ne zadržava. Svi nas tjeraju. Uglavnom svi. Pitaju se što nas još drži, zašto smo još tu, kad ćemo otići. Srbima se ne daje mogućnost za dostojanstveni život u Hrvatskoj. Biti Srbin istočni je grijeh u Hrvatskoj. To se smatra subverzivnim, nepotrebnim, stidnim....

Kako nastaviti živjeti u takvoj državi nas stotinjak hiljada koliko nas je još možda ostalo. Nemamo kud. Svi ne stanemo u Srbiju. Ovdje nas ne žele.

Pod zemlju?

Mi smo pripadnici razbaštinjenog naroda. Ostali smo bez svih historijskih tekovina, a sada i bez zemlje i naroda. Nemamo ništa i čisti smo i pred onima koji su otišli i onima koji su ostali« (str. 69, 70).

Iz navedenog se jasno nazire zašto sam ovaj fragment naslovio: »Srbi s obzirom na nastanak i završetak postojanja 'Krajine'«. Riječ je o tome da je u Hrvatskoj 1990-ih problem »Krajine« bio samo jedan segment »srpske problematike« – najrazvikaniji i najvidljiviji doduše. Svođenje »srpske problematike« samo, ili pretežno, na taj segment ima za svrhu prikriivanje cjeline postupaka nacionalističke politike tokom 1990-ih. Stoga smatram da treba, nasuprot toj redukciji i namjernoj manipulaciji s postojanjem Krajine, kao opravdanjem za isključivost nacionalističke politike, insistirati na sljedećem:

1) Socijalni konflikt s kojim smo se suočili u Hrvatskoj (i Jugoslaviji kao cjelini) ne može se razumjeti ukoliko se ne uvaži kompleksnost tzv. »srpskog pitanja«, tj. pitanja o poziciji Srba. Ključno pitanje jeste ono o karakteru socijalnog konflikta, a iz svega što sam prethodno naveo, riječ je o građanskom ratu. Međutim, s obzirom na historijske okolnosti, višestoljetno trajanje, »srpsko pitanje« je u tom građanskom ratu, tj. »u Hrvatskoj 1990-ih« postalo njegovim nezaobilaznim dijelom (kao što je »židovsko pitanje« nezaobilazan dio nacističke politike u Hitlerovoj Njemačkoj) – i to u tri naročito naglašena aspekta nacionalističke politike: prvo, isključenjem »hrvatskih Srba« kao konstitutivnog elementa hrvatskog političkog suvereniteta (najprije kao građana, insistiranjem na dominaciji ili isključivo na »političkom suverenitetu hrvatskog naroda«, a zatim i kao konstitutivnog naroda, što je bio rezultat njihova učešća u oslobodilačkom ratu), drugo, neosnovanim tretiranjem »hrvatskih Srba« kao neprijatelja hrvatske državnosti ostvarivana je »homogenizacija« ili »kohezija« hrvatskog nacionalnog korpusa da bi se dobila masovna podrška za ostvarivanje ciljeva društvenog prevrata (stvaranje osnova kapitalističke ekonomske strukture) i, treće, time što je svojom tradicijom, tj. masovnim učešćem u antifašističkoj borbi i s njom povezanoj socijalističkoj preobrazbi ekonomske strukture, bio do određene mjere reprezentant socijalne revolucije, sadržajno potpuno različite od »nacionalističke revolucije 1990-ih«.

2) »Srpsko pitanje« u Hrvatskoj 1990-ih također se ne može razumjeti bez uvažavanja cjeline »srpskog korpusa«, a to znači da se pozicija »hrvatskih Srba« mora promatrati kao cjelina – kao pozicija »urbanih Srba« i kao pozicija »Srba u Krajini«. Obje su komponente »hrvatskih Srba« bile na udaru pogroma što ga je koncipirala nacionalistička politika. Ipak, oblici, intenzitet i oscilacije pogroma

bili su različiti, ali se može smatrati nespornim da su »prvi na udaru« bili upravo »urbani Srbi« (ubistva, otpuštanje s posla, prijetnje, rušenje kuća, izbacivanje iz stanova...) premda su, kako je u citiranoj Latinici rečeno, »...početkom 1990-ih prihvatili hrvatsku državu i njene zakone«. ⁴⁸⁰ I statistički je broj »urbanih Srba«, koji su uslijed pogromaških postupaka bili prisiljeni napustiti Hrvatsku prije većih ratnih okršaja, obimom blizu imponantnom broju od oko 150 do 200 hiljada Srba s prostora Krajine, koji su »vojno-redarstvenim operacijama« »Bljesak i »Oluja« protjerani (o čemu se podaci mogu naći u publikacijama zvanične statistike o popisu stanovništva).

Potrebno je dodati: »Krajina« je kao politička činjenica sama u sebi »prelamala« iste one boljke što ih je »prelamala« službena Hrvatska: izraziti nacionalizam, u brojnim primjerima surov odnos (ubistva, pljačka, rušenje kuća) prema građanima druge (dominantno hrvatske) nacionalnosti, ali i prema Srbima koji nisu pristajali uz tu politiku, nespремnost na dijalog i nužan kompromis, da ne spominjem nerealne tlapnje o »otcjepljenju«. Stoga mi se čini sasvim neodmjerеним stav Slavka Degoricije kojim, na samom početku svoje knjige (»Nije bilo uzalud«), problem »Krajine« reducira na samo jedan aspekt spora (na teritorij): mi smo (hrvatska vlast) odmah »...uvjeravali svijet da je na Republiku Hrvatsku izvršena agresija Srbije, Crne Gore i JNA s namjerom otimanja hrvatskog teritorija poticanjem pobune srpskog stanovništva i s krajnjim ciljem rušenja Republike Hrvatske.«, a u isto smo vrijeme (opet mi, tj. hrvatska vlast), bili izrazito miroljubivi i kooperativni: »Dokumenti *Sabora Republike Hrvatske* i predsjednika

⁴⁸⁰ Katalog pogromaških postupaka mora biti prije ili poslije sastavljen (uključiv i onih na području »Krajine«). Ovdje bih samo podsjetio na još uvijek nerazjašnjena ubistva građana srpske narodnosti i prije početka tzv. ratnih okršaja, primjerice u Vukovaru, Sisku, Pakracu i Pakračkoj poljani, Osijeku, Podpapučkim selima, ali i u Gospiću... Za deložacije iz stanova postoji obilje registriranih primjera u štampi i periodici iz tog vremena. Ipak mi se čini da je posebno važna knjiga: Hrvatski Helsinški Odbor za ljudska prava (HHO), »Deložacije u Republici Hrvatskoj. Pravni, etički i socijalni aspekti«, Zagreb, 1994. Knjiga sadrži raspravu sudionika skupa, održanog u Zagrebu 2. i 3.10.1994., ali kao prilog ima još tri važna teksta: 1) Pismo Zagrebačkog nadbiskupa kardinala Franje Kuharića Predsjedniku Sabora RH, 2) Izjava o deložacijama komisije IUSTITIA ET PAX, 3) Izvještaj o deložacijama Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava, ožujak 1994.

Da su se brojni »hrvatski Srbi« kao građani Hrvatske aktivno uključivali u obranu gdje je to bilo potrebno i moguće, godinama je prekriveno velom šutnje, iako je prvi poginuli hrvatski policajac (milicioner), Goran Alavanja, bio Srbin. Još za rata novinar Goran Vežić je ukazao na primjer iz Knina kad je zatvorski čuvar spašavao život zatvorenog Hrvata – njegov članak »Ljudi s pet prstiju« objavio je portal H-alter 26. 10. 2010. in memoriam, u povodu smrti G. Vežića. Slučajno ili ne, tek je predsjednik Ivo Josipović krajem 2010. odlikovao Srbina Aleksandra Jeftića, Vukovarca koji je 1991. godine spašavao živote zatočenim Hrvatima i tek se tada pojavio opširniji članak u kome se govori i o učešću građana srpske narodnosti u obrani Hrvatske (Davor Butković, »I Srbi su branili Hrvatsku«, »Jutarnji list«, 6. 11. 2010.) Vidjeti i članak Davora Krile, »Srećom, neki se ne moraju ispričavati«, »Slobodna Dalmacija«, 6. 11. 2010. Na drugoj strani, u Trebinju, svoj je život žrtvovao mladi vojnik Srđan Aleksić braneći prijatelja muslimana, jednako starog kao i on, od svojih šovinistički razjarenih sunarodnjaka, i tim svojim činom podigao sebi trajan spomenik ljudskosti. Sve ovo što navodim pokazuje kako i u razdobljima masovne histerije sve zavisi od karakternih osobina pojedinca, čovjeka kao čovjeka – bez obzira na nacionalnost itd. i kako je stoga apsurdno suditi o ljudima isključivo prema nekom akcidentalnom obilježju kao što je nacionalnost...

Republike Hrvatske nedvosmisleno ukazuju da nam je prvenstveno bilo važno riješiti srpsko pitanje na miran način« (str. 14, 15).

U čemu je redukcija problema? Najprije u tome što je za nezadovoljstvo, strah i nepovjerenje »hrvatskih Srba«, a to je također snažno doprinijelo nastanku »Krajine«, već od 1989./1990., pa nadalje, postojalo obilje verbalnih antisrpskih iskaza i prijetnji od strane vladajuće politike, a također i pogromaških postupaka prema »hrvatskim Srbima« na područjima koja su bila pod kontrolom hrvatske vlasti (otpuštanja s posla, ubistva, rušenja kuća...). Zašto to S. Degoricija, u knjizi pretežno posvećenoj »pregovorima s 'pobunjenim Srbima'«, nije potanko, tj. u mjeri koju sam problem zaslužuje, obradio, premda je, kao i Z. Tomac, sve te činjenice znao, a iz čega bi onda proizišla i objektivnija slika o uzrocima »pobune Srba«? I kakvu onda vrijednost može imati tvrdnja o »Dokumentima...« – u sudaru sa zbiljskim činjenicama koje su suprotne od visokoparnih fraza u njima ispisanim – osim da je riječ o »finom tkanju« licemjerja?⁴⁸¹

Neusporedivo cjelovitiju ocjenu problema »pobune Srba« i »Krajine« dali su u svojim radovima (naslove vidjeti u fusnoti 130) »hrvatski Srbi« Jovan Mirić i Živko Juzbašić (da ne spominjem i druge autore), koji su veoma oštro osudili političku neodrživost i avanturizam onih snaga koje su insistirale na ekstremnim rješenjima za »Krajinu«, uključiv u to i tzv. »velikosrpske pretenzije«. Kao ilustraciju navodim ovaj Juzbašićev stav:

»U jednom intervjuu⁴⁸² precizno sam rekao, što se tiče Srba u Hrvatskoj, da oni trebaju

⁴⁸¹ Bilo mu je sasvim sigurno poznato, kao visokom vladinom funkcionaru, štoviše, pomoćniku ministra unutarnjih poslova jedno vrijeme, što se to događalo u Zadru 2. svibnja 1991. godine, a postalo je poznato kao »zadarska kristalna noć«. Godinama je taj događaj zataškavan, a čitalac može o njemu naći informaciju u članku Ernesta Marinkovića, »Kristallnacht – Zadar 1991.«, Tjednik »Novosti«, broj 535, 19. 3. 2010. Evo početnog dijela članka: »Masa se valjala ulicama Zadra tog 2. svibnja 1991., u njoj velik broj policajaca, uniformiranih i naoružanih, koji su vikali: »Ajmo momci, brže malo s tim!« Nije poznat točan broj demoliranih objekata u vlasništvu Srba. Slučaj je službeno zaključen prije osam godina. San i politiku Franje Tuđmana o etnički čistoj državi na jedinstven su način u Hrvatskoj osjetili građani Zadra. Mjesecima prije početka otvorenih ratnih sukoba i svakodnevnog bombardiranja grada, Zadranima srpske nacionalnosti svakodnevno je davano do znanja da su u svom gradu postali nepoželjni. Golemi pritisak kulminirao je prazničnog 2. svibnja 1991. godine kada se neviđena količina mržnje sručila na Zadar. U poslijepodnevним satima počela je nezapamćena orgija ulicama grada. Mahnita rulja – prema nekim procjenama Zadrom se razmiljelo više od dvije tisuće ljudi – oboružana palicama, kamenjem, ali i vatrenim oružjem, demolirala je i pljačkala ugostiteljske, trgovačke i ostale objekte u vlasništvu Srba. Po uzoru na nacističku Njemačku i uništavanje židovske imovine, i u Zadru je obračun sa Srbima otpočeo kristalnom noći. I to usred bijela dana.«

⁴⁸² U Juzbašićevoj knjizi »Srpsko pitanje i hrvatska politika...« intervju se nalazi na str. 120–124: »Velikosrpsvo – zločin nad Srbijom«, (intervju vodio Josip Šmidt), »Slobodna Dalmacija«, 30. 11. 1991. Evo tog stava na koji se Juzbašić poziva:

»Srbi u Hrvatskoj mogu imati sva prava i dužnosti po mjerilima međunarodne zajednice, dakle najveća dostignuća, ali ne mogu imati svoju državu na hrvatskom teritoriju, niti mogu federalizirati Republiku Hrvatsku. Duboko sam uvjeren da to prihvaća najveći dio Srba u gradovima (takvih je oko 73 posto), a sve više i Srba koji žive u selima spomenutih jedanaest općina. Srbi u Hrvatskoj nisu peta kolona niti mogu prihvatiti sindrom kolektivne krivice za strašne zločine koje su četnički izrodili učinili prema hrvatskom narodu. Svi pravi i poštteni Srbi se ograđuju od tih zločina što izazivaju u nama duboku bol nad nevinim

imati sva prava i dužnosti po mjerilima međunarodne zajednice, ali da ne mogu imati svoju državu na hrvatskom teritoriju, niti mogu federalizirati Republiku Hrvatsku. No, već tada sam u svojim javnim istupima jasno i glasno upozoravao na mnoge propuste nove hrvatske vlasti, počevši od otpuštanja s posla mnogih radnika, a posebno Srba, nezakonitih postupanja, radikalne i ekstremističke retorike, uništavanje partizanskih antifašističkih spomenika i slično. Upozorio sam da neki postupci podsjećaju na Pavelićevu ustašku NDH, čime se obilato hranila miloševićevska propaganda, gurajući Srbe u sukob s hrvatskom vlašću. Ekstremisti su proizvodili ekscese i produbljivali sukobe, smanjivao se prostor za miroljubiva i demokratska rješenja» (str. 21, 22).

Ne može se mimoći ni ocjena Stanka Lasića o politici koja se vodila prema »hrvatskim Srbima«, ocjeni koja se nikako ne podudara s nacionalističkim euforičnim iskazima zadovoljstva »kako smo riješili srpsko pitanje u Hrvatskoj«. S obzirom na njegovo mjesto ili značenje u intelektualnom životu hrvatskog društva ta ocjena je posebno važna. U već ranije citiranoj knjizi »Autobiografskih zapisa« Lasić obrazlaže kako je polovinom 1990. godine došlo do njegovog političkog angažiranja – prihvatanja predsjedničke dužnosti u Hrvatskom vijeću Evropskog pokreta – vjerujući da može »...smanjiti (barem to) dvije opasnosti... a koje su mi u tom času izgledale kobne: iluzija o Evropi, novi oblik monološke svijesti u kojem je Nacija zamijenila Klasu. Iluzija bi bila pomisliti da sam uspio u »smanjivanju« tih opasnosti. Jedina mi je satisfakcija (ali što to znači?!) da sam među prvima, ako ne i prvi, o tome govorio« (str. 573, 574).

Brzo se uvjerio u snagu »opasnosti koje su mu se činile kobnim«: »Slika s Tuđmanove Cvjetnice upozorila me da ubrzo neće biti u opasnosti Hrvatska nego sloboda: Hrvatsku ništa neće slomiti ako ona ne slomi samu sebe gazeći po slobodi i uživajući u svom monolitnom biću«. Stoga je u svom djelovanju ustrajavao na stavu kojeg je »posljedica... mogla biti samo obrana svega onoga što se sažima u kategoriji demokracije. Svaki oblik nedemokratskog ponašanja (od širenja proustaških parola i amblema preko nekažnjenih zločina počinjenih u ratu do proglašavanja stranačkog protivnika 'izdajnikom' i 'slugom')« (str. 574, 575).

Njegov nedvosmislen stav o proustaštvu citirao sam ranije (vidi u fusnoti 103), a događanja u Hrvatskoj su ga dovela »...u kušnju da napustim »distancirani politički angažman« i uključim se u aktivnu politiku odnosno u profesionalnu

žrtvama. Ali, isto tako su i izrodi s hrvatske strane izvršili strašne zločine u Lici, Baniji, zapadnoj Slavoniji i po gradovima, odvođeci mirme i lojalne Srbe za čiju se sudbinu više ne zna. Republika Hrvatska mora biti pravna država i bez obzira na rat ona mora zaštititi svakog lojalnog građanina bez obzira na naciju, vjeru i stranačku pripadnost. Nova hrvatska vlast mora spriječiti da pojedinci dijele pravdu kako oni hoće. To nam najviše ruši ugled u svijetu i može usporiti naše priznanje u međunarodnoj zajednici. Samo demokratska Hrvatska ima dobru perspektivu u zemlji i svijetu, i nikakva druga opcija, ni komunističke ni fašističke varijante, ne dolazi u obzir« (str. 123). U knjizi je mnoštvo sličnih stavova (knjiga je najvećim dijelom dokumentarne naravi, a prvi je dio razgovor s Ilijom Ranićem (str. 15–92) u kojemu Ž. Juzbašić daje cjeloviti pogled na iskustva svog političkog angažiranja.

političku analitičnost.

Bilo je to tjedan dana nakon 4. kolovoza 1995. U »Oluji« se dogodilo ono čega sam se najviše bojao poslije mimohoda na Jarunu 30. svibnja 1995. Hrvatska je uživala u snazi, a ne u misli i moralu. Ja sam – za razliku od svog naroda, u njegovoj golemoj, pregolemoj većini, za razliku od meni blizih i dragih osoba – odmah procjenio »Oluju« kao najveći hrvatski promašaj, a ne kao veličanstveni događaj odnosno kao »nešto najveličanstvenije što je imao domovinski rat« kako je o tome govorio Zvonimir Červenko, načelnik Glavnog stožera Hrvatske vojske u vrijeme operacije »Oluja«.

Da ne bi bilo nikakve zabune, želim odmah reći kako sam smatrao da je najveći zločin počinilo rukovodstvo Krajine, koje je u svojoj samouvjerenosti, ludosti i kriminalu izgubilo svako dodir sa stvarnošću... Milanu Babiću i Milanu Martiću sudit će jednoga dana sam taj narod, a već mu je danas jasno u kakvu su ga katastrofu uvukli.⁴⁸³

Nisam htio i nisam mogao svaliti *svu* krivicu na njih. Njihov me je zločin dirao samo u onoj mjeri u kojoj me dira tuđi zločin, a ne moj. Bio sam protiv vojne »operacije«. Čak i uoči »Oluje« nisam u nju htio vjerovati, to sam svima oko sebe govorio. Bojao sam se da će u njoj doći do *punog* izražaja oni postupci koji su bili zataškavani, nekažnjavani i tolerirani cijelo vrijeme rata i o kojima javnost nije bila *do kraja* upoznata, ali se *ipak* znalo da hrvatske vojne i civilne operacije nisu bile bez zločina: Pakračka Poljana, Mekušanski most u Karlovcu, Gospić, ubojstva civila po selima i gradovima, osobito u Osijeku, Sisku, Karlovcu, Splitu, ali i u Zagrebu (praćena i silovanjima, slučaj Zec), rušenje srpskih kuća (koje su pokušali spašavati ovom kukavičkom krilaticom, *ne rušite, dobro će nam doći!*), dizanje u zrak crkava i sjedišta crkvenih vlasti, pljačkanje tuđe imovine.

Nadao sam se da je državni i vojni vrh svjestan ove opasnosti i da neće ići u takvu »operaciju« dok ne bude posve siguran da ona neće Hrvatsku baciti na moralno dno. Vjerovao sam da će poduzeti sve kako bi se i najmanji prijestupi onemogućili, ako se već »operacija« nije mogla izbjeći zbog Martićevih ubijanja i ucjena.

Na žalost, »Oluja« je opravdala moja strahovanja... S gnušanjem sam primio kvalifikaciju Petera W. Galbraitha kao »traktorskog« ambasadora jer je pomagao srpskom stanovništvu koje je u panici bježalo. Nisam mogao podnijeti ljubljenje hrvatske zastave na kninskoj tvrđavi (to se radi u operetama lošeg ukusa), mahanje rukom uz slavodobitni povik, *Idite, neka idu* (s potajnom nadom da smo *ih* se napokon riješili). Nisam se mogao osloboditi straha da će biti pobijeni brojni ljudi koji nisu uspjeli pobjeći. Njihov se broj, zasad, popeo na nekoliko stotina nevinih žrtava! Ubojstva starih žena opravdavala su se »samoobranom«: držale su pod kikljama teške mitraljeze! Odmah su se pozivali naši prognanici i izbjeglice da

⁴⁸³ Umećem ovdje jedan malo poznati dodatak, a na koji vrijedi upozoriti, da je Mirko Đemić, čovjek koji je za trajanja »Krajine« bio u Glini u listu »Srpski glas«, što je tamo izlazio, 10. 2. 1992. u članku »Seobe ili rezervat za soldatenvolk« napisao: »Našavši se između čekića i nakovnja, stegnut u klijesta dviju krajnosti, ovaj narod više ne zna ko mu glavu nosi. Napušten je, prevaren i prestrašen. Ukoliko želi da sačuva svoje fizičko biće, preostale su mu dvije mogućnosti, iako ni njih ne može birati sam: nastavak seoba ili žicom ograđen rezervat. ... To što ih je pokrenulo zove se nacionalna politika. Kako izgleda, nacionalne politike, hic et nunc, mogu postojati samo ako su međusobno sučeljene i nipodaštavajuće. Tako netolerantne, isfrustrirane i iskompleksirane, one svoj opstanak vide u takozvanoj pobjedi koja jedinu alternativu ima u, nedaj bože, porazu.« Mirko Đemić, »Sladenje gorčinom. Izb(j)eglištvo *po sebi* i *o sebi*«, Službeni glasnik – SKD Prosvjeta, Beograd – Zagreb, 2008., str. 9. Đemić je i sam za vrijeme »Oluje« bio prisiljen izbjeći iz »Krajine« i ova njegova knjiga je osvrt na tragediju i teškoće izbjeglištva. Htio bih naglasiti: i u »Krajini« su postojali ljudi svjesni da nacionalistička politika vodi samo zlu, da je svaki od sukobljenih nacionalizama isključiv i poguban...

se mirno usele u kuće u kojima su kreveti bivših vlasnika još bili topli. Pljačkalno se sve do čega se moglo doći...Sve je nalikovalo na katastrofu, a ne na pobjedu.

Za mene je »Oluja« značila – kako se to kaže – zadnju kap u prepunoj čaši. Usred slapopojki, samohvala i nevjerojatnog samozadovoljstva nastojao sam sačuvati hladnu glavu, kritičku svijest. Od svega je najstrašnije bilo to što se u tom pijanstvu nije diglo više trijeznih glasova, osobito u oporbi. Šutjelo se, među nama su zločinci mirno hodali. Kao heroji.

Rekao sam sebi: to nije samo težak politički promašaj nego i ekonomski, intelektualni, kulturni pa čak i vojni. Kad spominjem ovaj posljednji, mislim na opasnu taštinu i neumjerenu oholost koja je spopala stalni vojni kadar, a prije svega vojni vrh i neke »vitezove« i »sokolove« (*Zovi, samo zovi...*) od kojih se pravio mit. (str. 582, 583, 584)

Iz ovog, namjerno opširnijeg, navoda čitalac može i sam zaključiti da je Lasićeva ocjena bliza onoj Mirićevoj i Juzbašićevoj. Lasić, kao ni Mirić i Juzbašić, nije nimalo »nježan« u ocjeni politike koja je dovela do »Krajine« i zatim politike u »Krajini«, ali ga to nije navelo da opravdava zločine što ih je počinila »hrvatska strana«. Naprotiv! To je vjerojatno razlog da se u hrvatskoj javnosti Lasićeve ocjene prešućuju, ignoriraju ili omalovažavaju. Ipak, kako je to dobro primjetio Lino Veljak u svom prikazu Lasićeve knjige: »Njegovo djelo jest svjedočanstvo o dubini individualne katarze a njegov utjecaj na hrvatsku intelektualnu javnost demonstrirat će dosege Lasićeva doprinosa kolektivnoj katarzi, koja se u Hrvatskoj nalazi na samom početku. A da je nužna ne samo na teorijskom planu – treba li to još ponavljati?« (»Republika«, broj 263, 16–30.6. 2001., str. 44).

4. Pravosuđe kao instrument »pretvorbe« i isključivosti⁴⁸⁴

Iz dosadašnjih je izlaganja jasno da je i pravosuđe moralo slijediti promjene u Hrvatskoj 1990-ih. Nasuprot »socijalističkom pravosuđu«, deklarirana je uspostava pravosuđa primjerenog »demokratskom ustrojstvu« društva, u prvom redu njegova samostalnost, tj. odvojenost od politike, prema formuli o »trodiobi vlasti« (zakonodavna, izvršna i sudska).

Rezultat? O rezultatu »pravosudne pretvorbe« postoji obimna dokumentacija – ne samo ona što je objavljeno u medijima, nego i u objavljenim primjerima iz pravosudne prakse (djelovanje tužilaštva, sudske odluke ili presude, izvještaji pravobranilaštva...), a jedan primjer takve prakse (tužilaštva ili odvjetništva i sudskih presuda), izravno vezan uz fenomen uništavanja knjiga obrađen je i u ovoj knjizi. Ipak mi se čini, s obzirom na svrhu ovih napomena, da je najuputnije zadržati se na ocjenama što su ih o rezultatima »pravosudne pretvorbe« dali ljudi, koji su izravno, tj. profesionalno upućeni u ono što se s pravosuđem događalo u

⁴⁸⁴ Terminom »pravosuđe« ovdje obuhvaćam sve oblike pravosudnog djelovanja, a prvenstveno tu pripadaju javno odvjetništvo (tužilaštva) i sistem sudovanja (svi oblici i nivoi), kao i oblici javnog pravobranilaštva, ali i zakonodavstvo koje ga oblikuje.

Hrvatskoj 1990. godina, odnosno u prvom desetljeću nakon 1990. godine..

Riječ je o ocjenama što su proizišle iz »...dvogodišnjeg projekta »Promotion of the Independence of the Croatian Judiciary«. Projekt su vodili Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i Niozozemski helsinški odbor, uz financijsku potporu MATRA programa Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Niozozemske i Vijeća Europe.«... Projekt završava međunarodnom konferencijom pod nazivom »Hrvatsko pravosuđe: pouke i perspektive« održanom 17. i 18. listopada 2001. u Crikvenici».⁴⁸⁵

Odmah treba naglasiti da »nacionalistička revolucija« 1990-ih (kako događanja povezana s prevratom naziva Nikola Visković u svom prilogu: »Pravosuđe nacionalističke revolucije«) podvrgla je pravosuđe ostvarivanju svojih ciljeva, a njih smo imali prilike upoznati iz dosadašnjeg izlaganja. Za to je pak kao i na drugim područjima političkog i društvenog života, korišten primjereni arsenal postupaka. Navodim samo nekoliko napomena iz obimne građe koja se u tekstovima nalazi.

Alan Uzelac u prilogu »Uloga i položaj sudaca u Hrvatskoj 1990–1999.« (str. 63–116) pokazuje kako se manipuliralo ustavnom odredbom, ili načelom, o »stalnosti sudačkog mandata«, a ta je manipulacija »...imala dalekosežan utjecaj na kvalitetu sudačkih kadrova te je u velikoj mjeri doprinio kritičnom stanju pravosudnog sustava«. Jedan od načina manipulacije bio je odgađanje donošenja Zakona o sudovima, kojim bi se rješilo imenovanje sudaca, a formiranje Državnog sudbenog vijeća označio je kao način da se iskoristi »...pravna struka kao alibi za političku podobnost«. U općoj klimi nesigurnosti veliki je broj sudaca sam otišao iz sudstva, a zatim je u »postupku imenovanja« sudstvo temeljito očišćeno od nepodobnih sudaca. A. Uzelac zatim posebno na primjeru Milana Vukovića (njegovom naizmjeničnom imenovanju za predsjednika Vrhovnog suda i suca ustavnog suda), postupku prema Krunoslavu Olujiću (predsjedniku Vrhovnog suda) i djelovanju Državnog sudbenog vijeća pokazuje kako se politika HDZ-a i Tuđman izravno mješala u sudstvo i manipulirala njime u ostvarivanju svojih ciljeva. Posebno se, u vezi s tim, bavi analizom »uredaba sa zakonskom snagom« što ih je donio predsjednik Republike u drugoj polovini 1991. godine – činjenicom da su te uredbe bile protuustavne, ali ustavni sud nije uvažio tužbe jer »...nije imao hrabrosti da u jeku ratnih zbivanja proglasi neustavnima uredbe predsjednika, koji je u to doba sve snažnije koncentrirao u svojim rukama izvršne ovlasti«.

Gojko Milić (»sudac Općinskog suda u Zagrebu u miru« u prilogu: »Težak

⁴⁸⁵ Rezultati projekta i »međunarodne konferencije«, tj. radovi jedanaestorice autora, među kojima su sveučilišni profesori prava, suci i odvjetnici, objavljeni su u knjizi: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava – Netherlands Helsinki Committee, »Hrvatsko pravosuđe: pouke i perspektive«, (urednik Goranka Lalić), HHO – NHC, Zagreb, 2002.

je put do istinske pravne države i vladavine prava« (str. 117–132), konkretizira i vrlo sažeto, ali jasno oslikava postupke nacionalističke politike u području pravosuđa.⁴⁸⁶ Bilo bi naravno najbolje reproducirati cijeli tekst, ali mislim da će biti dovoljno instruktivno navedem li samo nekoliko konstatacija.

»Dolaskom na vlast vladajuća stranka promišljeno je i organizirano, putem Saborske komisije na čelu s g. Vicom Vukojevićem, počela je proskripciju i progon sudaca pod parolom »Ne mogu nam suditi koji su služili »srbokomunistički režim«. Promijenjeno (čitaj protjerano) je oko 60 posto valjanog sudačkog kadra, a sve uz podršku »Vrhovništva« i »Vrhovnika«. U to vrijeme on je izjavljivao da je Hrvatska najdemokratskija zemlja od svih zemalja u tranziciji. U takvoj demokraciji čistka je izvršena iz etničkih, političkih, osvetničkih, samovoljnih motiva uz svestranu pomoć raznih denuncijanata i uslužnih ljudi, bilo iz sudstva bilo iz pravne struke. Radi objektivnosti valja napomenuti da je u gore navedenim postotcima veliki broj sudaca prozrijevši namjeru progonitelja i svojom odlukom otišao iz pravosuđa. Otišli su valjani i stručni. Dakako, dok za njih ne bi bilo kasno. Prirodno, proskriptori su odmah poručili da sudstvo mora suditi u interesu hrvatske države. Prema tome, u interesu hrvatskih državnih interesa (prevedeno: u interesu vladajuće stranke i njenih vrhovnika). Te naredbe bile su tijekom svih daljnjih događanja ponavljane kako od Vrhovnika, tako i od njegovih poslušnika.

Tako su organizatori »prve sjeće sudaca«, kako su ova događanja između sebe nazivali pravnici, u potpunosti postigli svoj cilj. Taj cilj je bio, glupo i neineligentan revanš u stilu autokratskog negiranja Ustava, zakona i ljudskih prava žrtava (sudaca). Međutim, najvažniji cilj bio je podjamrljivanje sudaca i sudstva, sve zavijeno u fraze o »hrvatskim državnim interesima«. Praznina koja je nastala odlaskom svih iskusnih i valjanih sudaca, nije mogla biti nadoknađena.

Preostalim sucima jasno je upućena poruka kako moraju suditi. Pored toga, jasno im je poručeno da ih u slučaju neposlušnosti očekuje sudbina već uklonjenih proskribiranih kolega.

Tako je, dakle, izgledala prva faza »ukroćivanja« sudaca i sudstva u »najdemokratskijoj zemlji u tranziciji u Europi.»

⁴⁸⁶ Za sve referate (priloge) recenziju je napravio Jadranko Crnić, nesporno »autoritet pravničke struke«, čovjek koji je radio na svim sudačkim instancama i obavljao najviše funkcije u hrvatskom pravosuđu (s devet godina predsjedavanja Ustavnim sudom od 1991. godine imao je najduži staž na toj funkciji), baveći se istovremeno i teorijskim pitanjima pravne struke. Zašto ova napomena o recenzentu? Zato što je za sve tekstove, odnosno sadržaj u njima, dao pozitivnu ocjenu i time i svojim spoznajama stvarnog stanja potvrdio osnovanost kritika. Za tekst Gojka Milića kaže da se u njemu »... ne može ne osjetiti gorčina kojom odiše tekst, tako da se načas stiče dojam suviše emotivnog pristupa. Međutim »hladna« (koliko je to moguće) analiza tog rada dokazuje da ga je pisao čovjek koji je izvrstan poznavalac sudbene vlasti i njezine problematike u svim njezinim segmentima. Ta svoja saznanja prenio je u radu i točno, istinito, dakle jedinom ispravnom faktografijom, ali i zaključcima čije je ishodište i uporište upravo u činjenicama. Njegove ocjene, donekle podložne emocijama, nisu, jer to *facta leguntur*, obojene pristranošću. One su i u njihovom pozitivnom i u njihovom negativnom opisu pojedinaca, postupaka i krajnje destruktivnih posljedica za pravosuđe, onih koji su te posljedice uzrokovali, točno identificirale čimbenike« (str. 2).

Mislim da se može reći: o destrukciji i zločinu zloupotrebe pravosuđa, a naročito o pogromu »sudačkog kadra«, što su ih počinili nacionalistički jurišnici, teško je govoriti i pisati bez emocija, bez ogorčenja, bez indignacije i zgražanja nad moralnom i ljudskom mizerijom najaktivnijeg dijela tih jurišnika (u koje, po građi koju pruža i ova knjiga, ali i nizu drugih dokumenata, svakako pripadaju Milan Vuković, Vice Vukojević, Ante Potrebica, Vladimir Gredelj, Ivo Ivić-Pašalić, Ivan Milas, Franjo Tuđman i Vladimir Šeks – »nenadmašni majstor pravničke manipulacije«... kao i cijeli niz onih što su u tom poslu nacionalističke devastacije pravosuđa »prodali vragu dušu«!).

(...) Naime, iako je prva proskripcija direktno i indirektno desetkovala najbolje suce, ostalo je još dosta sudaca za koje je zakon, pravda i princip legaliteta bio iznad svih nametnutih »državnih«, ustvari, stranačkih interesa.

Režim i njegovi poslušnici to su dobro znali pa su takvi suci bili zapreka potpunom stvaranju podložnog »državotvornog sudstva«. Trebalo je dakle, eliminirati posljednje ostatke sudačke elite i srušiti zadnji bastion sudačke neovisnosti. Da bi se to postiglo, trebalo je formirati »svoje« Republičko sudbeno vijeće.

(...) Kao posljedica svih opisanih događanja i drugih aktivnosti nastao je masovni odlazak sudaca iz sudstva. Računa se da je otišlo oko 500 sudaca i sudskog kadra. To se naravno nije moglo nadoknaditi« (str. 117–124).

Milić opisuje neke drastične primjere odstranjivanja dokazano nezavisnih, iskusnih i stručno izvrsnih stručnjaka (V. Primorac, V. Vidović, P. Novoselec, ...), a zatim i primjere u kojima je pravosuđe postupalo prema potrebi »stranačkih interesa«, a ne u skladu s profesionalnom etikom (drastični primjer ubistva porodice Zec i oslobađanje ubica, sramotna oslobađajuća presuda ubojica starice u Zadarskom zaleđu, neutemeljeni progon Ankice Lepej koja je ukazala na lažno predstavljanje Tuđmanove imovine), kao i ostavku ministra pravosuđa Ivice Crnića, koji je početkom 1993. godine dao ostavku na dužnost nakon višekratnih upozoravanja vrha države, »kada je vidio da najmoćniji podržavaju, kršitelje Ustava i zakona«, ali »režim se potrudio da temeljni razlozi ostavke (bezakonje u pravosuđu) ne prodru u širu javnost«.

Sličan opis, uz navođenje dodatnih činjenica daje i Nikola Visković (»Pravosuđe nacionalističke revolucije« str. 133–140), a za razumijevanje »državotvorne/uskostranačke manipulacije pravosuđem« također su važni i ostali prilozi. Mislim da je i navedeno dovoljno da ukaže kako je pravosuđe (u svim svojim »granama«) »upregnuto« u ostvarivanje ciljeva nacionalističke politike u Hrvatskoj 1990-ih. I samo je bilo rezultatom isključivosti (prvenstveno tjeranjem ljudi, ali i izgradnjom pravnog režima), pa je tako preparirano moralo poslužiti u realizaciji isključivosti na drugim sektorima društvenog života.⁴⁸⁷

To se pokazalo i na primjeru fenomena uništavanja knjiga – u onom segmentu tog fenomena koji je ušao u pravnu proceduru, o čemu donosim dokumentaciju u prilogima. Međutim, moglo bi se reći da je taj primjer, ma koliko nevjerovatan, ali poučan, sasvim marginalan u usporedbi sa sramotnim ponašanjem pravosuđa u situacijama pogroma i ubojstava, ratnih zločina, uništavanja i pljačke njihove imovine, raskradanja (pljačke) narodne imovine, kriminala i razgranate korupci-

⁴⁸⁷ Ovdje navedeni tekstovi obrađuju događanja samo u prvoj dekadi prevrata – dakle do 1999./2000. godine. Međutim, stanje u pravosuđu po inerciji se u bitnom (negativnom) nastavlja. Ta je inercija utemeljena na onome što je rađeno u prvom desetljeću (naročito u prvoj polovini) nakon 1990. godine. I najustrajnije primjedbe, što ih Evropska unija upućuje Hrvatskoj u pripremama za njeno članstvo, upućene su upravo lošem stanju u pravosuđu. I to traje godinama, a poboljšanja su nedovoljna, što je potvrda ocjena iz citirane publikacije: da će biti potrebno dugo razdoblje za saniranje šteta što su nanese pravosuđu 1990-ih.

je do najviših političkih funkcija.

Uz brojne primjere ovdje ukazujem samo na dva drastična. Prvi se tiče pravosudnog tretmana ratnih zločina, a glavno mu je obilježje nejednak (vrlo diskriminacijski) kriterij u presuđivanju u zavisnosti o nacionalnosti počinioca ratnih zločina (na štetu okrivljenika srpske narodnosti) i »bitno usporeni« pravosudni progon počinitelja ratnih zločina hrvatske narodnosti (suđenja Norcu, Glavašu, vojna akcija »Medački džep«, Hrastov i neke »sitnijim ribama«, otezanje sa suđenjima Merčepu).⁴⁸⁸ Mislim da treba naročito upozoriti na (dosadašnje) potpuno zanemarivanje odgovornosti za zločine ubojstava što su ih paravojne snage HDZ-a izvršile nad civilima srpske nacionalnosti u Vukovaru polovinom 1991. godine, a izravno se povezuju s postupcima Tomislava Merčepa.⁴⁸⁹ Ali to nije

⁴⁸⁸ Postoji više dokumenata u kojima se o suđenjima za ratne zločine u Hrvatskoj govori. Nema potrebe na sve njih ovdje ukazivati. Bit će dovoljno uputiti na dva od njih: OEES – Misija u RH, »Suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj i nalazi praćenja sudskih postupaka. Dopunsko izvješće«, Zagreb, 22. 6. 2004. i (najnoviji), što su ga izradili Centar za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek – Documenta-Centar za suočavanje s prošlošću – Građanski odbor za ljudska prava: Mladen Stojanović, Robert Adrić, Katarina Kruhonja (ur.), »Praćenje suđenja za ratne zločine. Izvještaj za 2009. godinu«, izdavač: Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, veljača 2010.

Za uvid u postupke prema ratnim zločinima značajna je bila i Međunarodna konferencija: »Utvrđivanje istine o ratnim zločinima i sukobima«, što je održana u Zagrebu 8. i 9. 2. 2007. godine.

Postoji mnoštvo članaka (naročito u dnevniku »Novi list« i tjedniku »Novosti«) u kojima su navedeni primjeri koji potvrđuju diskriminatorno i pristrano sudovanje. Nisam našao da bi bilo koji od tih napisa bio demantiran, pa se može uzeti da su istiniti. S obzirom na dalekosežnu važnost činjenica, što ih donose, štetna nadležnih (»prozvanih«) o njima govori koliko je pravosuđe ogrezlo u aroganciji i samovolji. Možda je uputno pročitati tekst Milana Cimeše u tjedniku »Novosti« (broj 535, 19. 3. 2010.) u kome stoji da je Vrhovni sud osudio Mihajla Hrastova na sedam godina zatvora – nakon tri suđenja u Karlovcu, na kojima je uvijek bio oslobođen. Cimeša dalje navodi: »U Županijskom državnom odvjetništvu bilo mi je nedvosmisleno rečeno da nijedan sudac u Karlovcu neće osuditi Hrastova. Shvatila sam da više ne mogu zastupati optužbu – kaže Davorka Nyerš-Katunić, bivša zamjenica županijske državne odvjetnice.« To je i razlog što je prestala obavljati tu dužnost.

⁴⁸⁹ Događaji u Vukovaru (i okolini) tokom 1990. i naročito do jeseni 1991. godine nisu svestrano (ili cjelovito) poznati. Najizrazitiji dokument, koji izravno upućuje na teror i samovolju pod patronatom HDZ-a, je (povjerljivo) pismo što ga je »povjerenik Vlade za Vukovar« Marin Vidić-Bili uputio u Zagreb 18. 8. 1991. (ali je i prije toga tadašnji predsjednik Skupštine općine Vukovar upozorio državno i političko vodstvo republike na začetke terora i samovolje). On izričito kaže da »...došlo je do uzurpacije vlasti i koncentracije funkcija u jednoj osobi i to Predsjednika HDZ-a te faktički zapovjedanja ZNG, policijom te civilnim organima vlasti... Dosadašnja politika stvorila je tešku psihozu straha među hrvatskim i srpskim pučanstvom. Kompletno hrvatsko pučanstvo neopravdava takvo ponašanje i smatra se oblačenim, kompromitiranim i ne želi dalje snositi odgovornost za takvu politiku.« Zašto se govori samo u ime »kompletnog hrvatskog pučanstva«, a ne i u ime »kompletnog srpskog pučanstva«, tj. u ime »stanovnika Vukovara« bez obzira na nacionalnost – ta linija razdvajanja nije objašnjena, ali sama po sebi govori mnogo! Tu uzurpaciju Vidić povezuje s Tomislavom Merčepom. Jedan prikaz tog terora čitalac će naći u brošuri Vojina S. Dabića i Ksenije M. Lukić, »Crimes without Punishment. Vukovar, Sarvaš and Paulin Dvor«, Women's association of Vukovar community, Vukovar, 1997. U brošuri su poimenično navedena imena ubijenih građana srpske narodnosti, mučenja ljudi, teror rušenjem kuća i pljačkanjem – sve to prije bilo kakvih ratnih okršaja, do kojih je došlo blokadom/napadom na kasarnu JNA, a zatim intervencijom JNA (s rezultatom užasnog razaranja grada, velikog broja mrtvih, velikog broja izbjeglica, zločina na »Ovčari«). Bez obzira na zamjerke što se nekim ocjenama mogu uputiti – navedene činjenice bi morale biti predmet detaljnog i savjesnog istraživanja, ali i procesuiranja. Da ni nakon dvadeset godina od događanja u Vukovaru javnost nema potpun uvid u sve činjenice može se zaključiti i iz

jedino što pokazuje jednostranost (ili pristranost) pravosuđa kad su u pitanju zločini prema građanima, koji su smatrani ili proglašeni »nepodobnim« po bilo kojoj osnovi, prvenstveno narodnosnoj (Srbi), kao što je veliki broj ubojstava civila u Sisku i nezapamćena odluka tzv. Kriznog štaba u Slavonskoj Požegi o iseljavanju podpapučkih sela nastanjenih Srbima, a zatim o uništavanju njihovih (kuća), pljački imovine i ubojstvima onih koji nisu htjeli napustiti svoje domove.⁴⁹⁰

dva nedavno objavljena članka: 1) Marinko Čulić, »Hrvatska i srpska istina o ratu devedesetih. Grobovi naši i vaši«, Tjednik »Novosti«, broj 569, 12. 11. 2010.; 2) Saša Kosanović, »Kako je počeo rat u mom gradu«, Tjednik »Novosti«, broj 570, 19. 11. 2010. Oba članka razmatraju činjenice o događanjima u Vukovaru 1990./ 1991. godine i različita viđenja tih činjenica.

⁴⁹⁰ O tome vidjeti barem nekoliko (novijih) napisa (članaka): 1) Saša Kosanović, Tko čuva mračne tajne Siska?, Tjednik »Novosti«, 26. 11. 2010.; 2) Mirna Jasić, »U Sisku ubijeno 600 civila?«, Tjednik »Novosti«, 13. 3. 2009., 3) R. I., »Ubojstvo Petra Pajagića kao koordinirana kriminalna akcija« (inženjer u Rafineriji Sisak, ubijen u rujnu 1991.), Tjednik »Novosti«, 24. 4. 2009.; 4) Dragan Grozdanić, »U zapadnoslavonskim selima za čiji su palež osumnjičeni požeški čelnici iz 1991. godine. Evakuacija paležom«, Tjednik »Novosti«, 21. 5. 2010.; 5) Saša Kosanović, »Selo oglodano do kosti« (o raskradanju imovine iz sela sa srpskim stanovništvom), Tjednik »Novosti«, 9. 4. 2010.; 6) Paulina Arbutina, »Krvavi prvomajski uranak« (o stradanju civila u operaciji »Bljesak«), Tjednik »Novosti«, 30. 4. 2010.; 7) Davorka Blažević i Marina Jurković, »Tko će sve odgovarati za gnusne zločine nad zarobljenim civilima u logoru na kraju grada. Vojno mučilište Kuline – uloga Tuđmana i Šuška. Sve su znali, ali zločince, svoje suradnike, nikada nisu kaznili«, »Slobodna Dalmacija«, 10. 9. 2010.; 8) Zorana Deljanin, »Slučaj Kuline – na sudu isplivali novi detalji o mučenjima zarobljenika u vojnom zatvoru u Šibeniku. Za zločine znali Mihael Budimir i Mate Laušić«, »Novi list«, 20. 10. 2010.; 9) Polovinom prosinca 2009. naširoko je javnost informirana o zataškanom zločinu iz kolovoza 1995. u selu Grubori – značajnom ne samo jer je riječ o hladnokrvnom ubistvu ljudi, nego i o namjernom falsificiranju dokumentacije o događaju, na čemu su ustrajale hrvatske vlasti – vidjeti više napisa u »Jutarnji list« i »Novi list« 17. i 18. 12. 2009. Nema potrebe ovdje posebno naglašavati koliko je ogroman doprinos u informiranju hrvatske (i ne samo hrvatske!) javnosti o razmjerima zločina svih sukobljenih strana dao tjednik »Feral Tribune«, u velikoj mjeri i dnevnik »Novi list«, a časopis »Hrvatska ljevica« čak je i tužen (i osuđen) jer je u njemu objavljen popis žrtava nacionalističkog divljanja u Sisku s početka 1990-ih i odgovornih za to. Od velike je važnosti što tjednik »Novosti« taj dio naše prošlosti ustrajno i seriozno obrađuje (primjerice »Tema tjedna« u broju od 14. 11. 2008. s naslovom: »Sudjenja za ratne zločine na prostoru bivše SFRJ«). Tu treba spomenuti i časopis SDF-a »Identitet« koji je donio mnoštvo primjera o diskriminaciji »hrvatskih Srba«. Posebno bih upozorio na jednu dramatičnu ispovijest, za koju nemam informacija da je naišla na dužnu pažnju nadležnih pravosudnih organa. U radu Borisa Pavića i Ivana Klobučara, »Zločin i šutnja. Ispovijest oficira Hrvatske vojske, zaštićenog svjedoka masovnog ratnog zločina kod banijskog sela Januze, avgusta 1995.«, Nezavisne novine »Identitet«, broj 51, godina VI, jun 2001. Dodajem ovdje i nekoliko javnih istupa Zdravka Bazdana, višegodišnjega člana HHO, u kojima ukazuje na nacionalističku i šovinstičku atmosferu u hrvatskom društvu i neprihvatljive postupke što su iz toga proizlazili: 1) »Ljudska prava mjera su demokracije«, razgovor s Suadom Ahmetović, »Vjesnik«, 20. 12. 1994.; 2) »Budak u pozadini akta za fizičku likvidaciju nehrvata«, razgovor sa Suadom Ahmetović (o nedopustivosti i simboličkim nazivanjima ulica i ustanova imenom ustaškog doglavnika Mile Budaka), »Novi list«, 11. 3. 1999.; 3) »Mržnja je srčana mana«, razgovor s Igorom Lasićem (o šovinstičkom ponašanju s kojim se susreće, a u povodu ubistva Kasima Kahrimanovića, »koji je iz Dubrovnika bio 1993. godine isporučen HVO-u, te je naposljetku ubijen u nekom od tamošnjih konclogora za Bošnjake.«), »Feral Tribune«, 19. 8. 2000. O »pravosudnoj klimi« čitalac će se informirati i iz intervjua što ga je dao poznati odvjetnik Čedo Prodanović (Tanji Tagirov): »Sudjenja sa figom u džepu«, »Identitet«, broj 24, septembar/rujan 2008., a također i iz tri članka tjednika »Feral Tribune« od 27. 7. 2002.: 1) Ivica Đikić, »Ima li suda za ubojstvo Petra Spreme u Lori«, 2) Vladimir Matijanić i Vladimir Urukalo, »Kratka kronologija pretvaranja splitskoga pravosuđa u slugu politike. Zakon skrojenih osuda«, 3) Boris Rašeta, »Tko nam sudi: Hrvatska na rubu pravosudne pameti. Zemlja u sudačkoj košulji«.

Iz naše periodike mogao bi se sastaviti poduži popis naslova koji govore o zločinima »naše, tj. hrvatske provenijencije«, ali mislim da je i navedeno dovoljno kao ilustracija obima i težine zločinačkih postupaka

Bilo je više presuda koje pokazuje šovinstičku zloupotrebu sudstva, bilo je i reagiranja javnosti na to, kao naprimjer članak Zorana Ferića: »Sudac Milanović presudu je obrazložio lekcijom iz povijesti za kretene« (tjednik »Nacional«, 30. 9. 2003.).

Ferić najprije ukazuje na apsolutni nesrazmjer u kažnjavanju:

»Svetožar Karan, Srbin iz Korenice, osuđen je nepravomoćno na 13 godina zatvora jer je kao pripadnik krajinske milicije tukao ratne zarobljenike. Vinko Budiša, ratni zapovjednik splitske specijalne policije, optužen za hladnokrvno ubojstvo 19-godišnjeg mladića, dobio je 4 godine i 11 mjeseci zatvora, što će mu omogućiti da do pravomoćnosti presude, vjerojatno još godinama, bude na slobodi. I što da čovjek pomisli o hrvatskom pravosuđu? (...) Što je učinio sudac Milanović u svom obrazloženju, ako je ono u novinama točno citirano? Aktualizirao je kolektivnu krivnju, a dokazni postupak pretvorio u spiritističku seansu. Osudio je nekoga tko je rođen 1950., i kome nije dokazano da je vampir ili zombi, na više-godišnju kaznu zato što je, među ostalim, prije 500 godina provodio genocid nad Hrvatima. To je učinio hrvatski sudac Županijskog suda pri punoj svijesti. I moram priznati da se ja sad bojim, a razloga za strah imaju i mnogi drugi građani ove zemlje. Strah me je u prvom redu da na nekom županijskom sudu ne podignu protiv mene optužnicu zbog razapinjanja Krista. To je zbog gena moga dede Bernsteina. Ili da me optuže zbog suučesništva u planiranju ubojstva Stjepana Radića. To zbog gena moje bake Ćirić. A po tom ključu moguće je osuditi bilo koga za bilo što u posljednjih 20 tisuća godina. Pa da neki pametni sudac nekog županijskog suda upita: »Sjećate li se Feriću, kako je pradjed vašeg šukunšukunšukunšukunšukundjeda ukrao one kosti iz krapinske pećine...?« Tih se krapinskih argumenata u sudstvu, priznajem, bojim do razmjera paranoje. A dobar dio takvih krapinskih argumenata i sudskih nonsensa događa se, bar tako izgleda, zbog simplificirano shvaćene devise da sudstvo mora biti neovisno. Znači li neovisno sudstvo i toleriranje nezakonitosti, uništavanje dokaza, zloupotrebu položaja, širenje nacionalne i vjerske netrpeljivosti, šokantno uznemiravanje javnosti?«

Primjera zloupotrebe u postupcima »privatizacije« (tzv. »menadžerski krediti«, zatim manipulacije s određivanjem vrijednosti imovine poduzeća, manipulacije s dionicama, itd.), na koje pravosuđe nije primjereno, ili nikako reagiralo, čak usprkos nalazima Državne revizije, bilo je nebrojeno. Neefikasnost pravosuđa da procesuirá masovne zloupotrebe »privatizacije« (pljačke) dovele su do toga, da je dvadeset godina nakon »prevrata« Sabor bio prisiljen prihvatiti dopunu Ustava, prema kojoj zloupotrebe u privatizaciji ne zastarijevaju pa su time izjednačene s ratnim zločinom. Naravno, takva je ustavna klauzula deklarativno dobrodošla, prije svega kao priznanje i osuda onoga što se pljačkom narodne imovine događalo, ali je njena primjena ono što izaziva skepsu s obzirom

prema dijelu hrvatskih građana – samo zato jer nisu pripadali »našem toru« i stoga su iz njega bili isključeni. Stoga ne začuđuje što je u tom aspektu (ne)izvršavanja svojih obaveza hrvatsko pravosuđe s pravom kritizirano od Evropske unije: Davorka Blažević, »Pred vratima EU-a. Hrvatska mora temeljito provjeriti neugodno naslijeđe. 400 ratnih zločina u Hrvatskoj još nije istraženo«, »Slobodna Dalmacija«, 23. 10. 2010. Sporost ili neefikasnost pravosuđa bio je razlogom za inicijativu »nevladinih organizacija« da se formira REKOM – tijelo koje će utvrditi stvarni broj žrtava iz konflikata nakon 1990. na području cijele bivše SFR Jugoslavije... a zapanjuje otpor na koji je ta inicijativa naišla. O tome osnovna informacija u: Nikola Bajto, »Globusova hajka na REKOM«, (Tjednik »Novosti«, 12. 11. 2010.).

na »prepariranost« i dosadašnje djelovanje pravosuđa, kao i »manjak političke volje« za njenu rigoroznu primjenu, ali, osobito, i s obzirom na već učvršćene pozicije skorojevićevske buržoazije koja brani »svetost privatnog vlasništva«.

Tu »prepariranost« opisuje i Slobodan Šnajder u svojim »Opasnim vezama«. Za tekst »Žrtva figure«, »Novi list« 23. 10. 2010. povod su mu sudski procesi protiv donedavnog potpredsjednika Vlade Damira Polančeca:

»Mnogiput već pisao sam u duhu tvrdnje da se hrvatska nikada nije dovinula do tako elementarnog dostignuća kao što je to trodioba vlasti... Hrvatska je, najčešće pod izlikom ratnih prilika, što god da je to bilo, ovaj aksiom »stavila u zagradu«. U situacijama u kojima su vladajući najviše voljeli vladati »dekretima sa zakonskom snagom«, što je karakteristika, eventualno potreba, izvanrednih stanja, trodioba vlasti deklarativno je doduše priznata, ali je u zbilji suspendirana. To naprosto znači da je »državna egzekutiva« kontrolirala sudsku vlast, pa je pravda »bila selektivna« i »curila je na slavinu« koju se zavrtilo i odvrtalo već prema potrebama rečene egzekutive.

Naravno, i legislativna je vlast modelirala zakone kao što neka sluškinja slaže menije za gospodara. U revolucionarnim vremenima, doduše, zakoni su ionako manje važni, pa su otud bili važniji izravni pritisci na sudstvo, a tu se nikad nije okolišalo.

Postoje brojni primjeri koji su skurilno-komični, i oni su sastavni dijelovi suvremenoga hrvatskog epa. Pokazalo se da uopće nije teško čak i one koji su priznali najteže pomislive zločine ovom ili onom fiškalskom sljeparijom osloboditi svake krivnje; pokazalo se da »naši«, čak i kad ga priznaju, nisu u stanju, iz razloga čisto principijelnih, počiniti ratni zločin. Pokazalo se da država može biti samoposluga samozvane elite, »ratnog plemstva« i sličnih »stališa«, i da se u tu samoposlugu ulazi nevjerojatnom drskošću, bez ikakvog rizika i straha. Svaki džepar u tramvaju riskirao je i riskira stoput više. »Pravna država kunjala je u zapečku. Legislativa, ne samo što kriminalnu pretvorbu nije kočila; ona ju je omogućila. Svi znamo kako je to išlo i tko se sve i zašto »kvalificirao« da bude novi »titular vlasništva«, nakon što je društveno vlasništvo, vrlo stvarno društveno bogatstvo koje su stvarale generacije, oglašeno kao »res nullius«, tojest »ničija stvar«, a to je bio znak za opću pljačku bez milosti, za koju se onda »kvalificirao« zadnji šljam. Onaj šljam koji u svim društvenim pokretima i »revolucijama« ispliva na njihovu površinu. Ljudi »prvoga sata«, prvoborci, barakaši isl. obično otpadnu, pa su onda jako razočarani, jer mora se, naime, »ići dalje«. Nakon »radikala« dolaze »konzervatori«, tojest sitni i krupni korisnici revolucionarnih stečevina.

Riječju, jedna od najvažnijih stečevina Doba svjetlosti, tojest prosvjetiteljstva – trodioba vlasti... nekako se u Hrvatskoj nije primila... Suvremena demokracija bez te trodiobe može biti jedino karikatura demokracije.

I takva je uistinu bila hrvatska demokracija – nešto politički još nerođeno, ili rođeno kao nepotpuno, ili pobačeno. Povremeno, ona je bila izopačena kao kakav monstrum. Povremeno, događale su se stvari od koje čovjeku stane pamet.

Je li danas bolje?

Naoko da. ... Jedva sam dospio završiti ovaj tekst kad je Ustavni sud svojom odlukom protiv referenduma⁴⁹¹ odlučio biti njegovom grotesknom potvrdom....«

⁴⁹¹ Riječ je o referendumu što su ga organizirale i provele sve Sindikalne središnjice polovinom 2010. godine, sa svrhom da se onemoguću usvajanje od Vlade predloženih izmjena Zakona o radu (prvenstveno onih određujućih koje se tiču mogućnosti jednostranog otkazivanja kolektivnih ugovora, uz ostale nepovoljne klauzule),

5. Pozicija radnika⁴⁹²

Bez ulaženja u teorijske i historijske ekskurse, ipak se može reći da nam povijesno iskustvo pokazuje da kapitalistički način proizvodnje ni u svom najrazvijenijem obliku ne može zadovoljavajuće rješavati neposredne proturječnosti (velike socijalne razlike, razlike razvijenih i manje razvijenih, nevjerojatno rasipanje ljudskih resursa u obliku goleme nezaposlenosti...), perspektivne probleme (ekološke-klimatske promjene, zagađenje okoliša, iscrpljivanje prirodnih resursa...) i egzistencijalne dileme društva na dostignutom stupnju historijskog razvitka. Sve to će neusporedivo lošije rješavati »rudimentarni« (»divlji«, »sirovi«) kapitalizam koji je karakterističan za tzv. »tranzicijske zemalje« i koji u bitnom (beskrupuloznom grabežu i instrumentaliziranju radnika, tj. najamne radne snage, kao pukog faktora proizvodnje) podsjeća na ono što se događalo u devetnaestom stoljeću, ponegdje i u prvim desetljećima dvadesetog stoljeća.⁴⁹³

a koji po uvjerenju Sindikalnih predstavnika bitno pogoršavaju poziciju radnika u odnosu na poslodavce. Kad je Vlada odbila prigovore Sindikata, ovi su se odlučili organizirati referendum. Zakonom određen apsurdan broj potpisa (10% biračkog tijela), kao kriterij valjanosti referenduma, daleko je (više no dvostruko) premašen: prikupljeno je 813.016 potpisa građana, a nakon što su spiskovi rigorozno revidirani – opet je broj potpisnika bio iznad 700.000! Bio je to zapravo referendum o nezadovoljstvu građana radom i orijentacijom Vlade, koja djeluje u interesu kapitala, a ne svih građana. I sada nastupa »igra« – poznata manipulacija HDZ-a koji odluku o provođenju referenduma prebacuje na Ustavni sud, a ovaj, u skladu sa Šeksovom unaprijed izrečenom ocjenom da referendum neće biti, takvu odluku donosi. Prema tumačenjima pravnika, nakon izjašnjenja građana Vlada je morala raspisati referendum – ali kome je do poštovanja izražene volje građana! Upravo je na tu manipulaciju i ignoriranje volje građana mislio Slobodan Šnajder kad govori o nepostojanju tzv. »pravne države« u Hrvatskoj!

⁴⁹² Obimne rasprave o pojmu »radnik«, »radništvo« (»radnička klasa«, »radni dio stanovništva«, »radni slojevi«, »proletarizirano stanovništvo« i sl.) ne mogu se ovdje razmatrati. Promjene u načinu rada, tj. promjene u tehnologiji rada, u sredstvima rada, organizaciji rada i strukturi poduzeća bitno mijenjaju i sva odlučna obilježja »rada«, pa tako i pojam radnika. Temeljno je ipak polazište u poziciji radnika spram sredstava za proizvodnju, što se pravno iskazuje kao »vlasnički status«. S uvođenjem kapital-odnosa uspostavlja se jasno razlikovanje vlasnika (sredstava za proizvodnju, tj. poduzetnika) od onih koji svoju radnu snagu iznajmljuju tom vlasniku (poduzetniku), a iz toga odnosa proizlaze svi modaliteti »pozicije radnika«. Neosporno je da je to klasičan odnos kapitaliste i proletera. Nikakva nastojanja za razvijanjem tzv. »narodnog kapitalizma« (tzv. »sitno dioničarstvo«) nisu mogla izmijeniti tu klasičnu relaciju. Jasno je da se u tom smislu svi koji iznajmljuju svoju radnu snagu moraju tretirati kao »radnici«, a to je najveći dio radno aktivnog stanovništva.

⁴⁹³ Djelomično, ali i vrlo poučno, takvu je vremensku perspektivu izrazio gotovo pa zaboravljeni funkcionar i svojevrtni ideolog HDZ-a iz prvog desetljeća njegove vladavine svojom teorijom o »stališkom uređenju društva«, Zlatko Canjuga u knjizi »Vizija Hrvatske. Hrvatska pomirba«, Dom i svijet, Zagreb, 1999. Polazna je njegova tvrdnja da je »Hrvatskoj potrebna nova filozofija povijesti i nova metodologija prakse političkog života kako bi se prevladala negativna naslijeđa... Umjesto toga jedino je pomirba filozofski, životno i državotvorno dokazana snaga kojom se te situacije mogu prevladati, a hrvatskom narodu ponuditi novu viziju Hrvatske – pomireno hrvatstvo u sreći i blagostanju. U hramoničnom zajedništvu svih slojeva i stališa hrvatskog naroda.« (Uvodna riječ, str. 7, 8). Tu je svoju viziju staleške Hrvatske posebno obrazlagao u poglavlju »Hrvatski narod i hrvatski stališi« (str. 67–89): »Marksisti, bivši komunisti i socijalisti, liberali i masoni, pojam stališa odbacuju... pod izgovorom da je riječ o nekakvom staromodnom, postfeudalnom stališkom uređenju države koje treba nadvladati... Socijalisti traže oslonac na radničku klasu, dok su drugi stališi u državi ili narodu nepotrebnici suparnici/protivnici koje treba zaustaviti ili uništiti u njihovom razvitku, te utjecaju i sposobnostima kojima vladaju. Bila je to pogibeljna praksa rastrojstva hrvatskih slojeva i stališa

Drastično isključiv stav o položaju radnika plastično je izrazio 2007. godine »glasnogovornik Vlade« Ratko Maček rekavši da se visokom politikom ne može baviti onaj tko nema odgovarajuću imovinu. Jasno je da bi prihvaćanjem takve pozicije dospjeli u društvo u kojemu je imovinski cenzus uvjet za elementarna građanska prava, a takvo društvo nikako ne spada u dvadeseto stoljeće! I ta se anakrona izjava, kao i ona o »stališkom ustrojstvu«, arogantno iskazuje u prvom desetljeću dvadesetprvog stoljeća! Dodamo li tome izjavu tadašnjeg predsjednika Vlade: »Bogu hvala, nema više samoupravljanja«, kao i učestale zahtjeve o potrebi prilagođavanja propisa i državne uprave potrebama poduzetništva, a da se nijednom riječju ne spominju radnici – jasno je »u čija je kola upregnuta hrvatska država«.

Radno zakonodavstvo posebno regulira položaj radnika, ali razvijalo se kroz promjene u korist poduzetništva, tj. kapitala. Dva naoko »sitna« obilježja do neke mjere pokazuju »tko je gazda«: jedna od njih je nekažnjiva mogućnost poslodavca da radniku ne isplaćuje redovito plaću (ponekad mjesecima), a druga je »pravomoć« inokosnog poslovnog organa (bilo da je riječ o privatniku ili o ravnatelju, direktoru) koji svoju poziciju može koristiti na štetu radnika (od mal-

(svećenstva, plemstva, vojske, građanstva, posjednika, poduzetnika, radništva i seljaštva), a samim tim i rastrojstva vrijednosti sposobnih ljudi i cjelokupnog ustroja Hrvatske, kakav se stvarao još od od hrvatskih vladara narodne krvi.« (str. 68,69). Stoga: »U ostvarivanju svih oblika zajedništva, te pomirbe raseljenoga hrvatstva, uključivši i razvitak države, nastajat će i razvijati se u harmoničnom jedinstvu novi hrvatski stališi i slojevi hrvatskoga naroda s punim individualnim vrijednostima svakoga čovjeka, njegovim iskustvima, znanjima, inteligencijom, entuzijazmom: vojnici i časnici; redarstvenici; državni dužnosnici i državna uprava; svećenici; plemstvo; profesori i učitelji; radnici; seljaci; poduzetnici, poslodavci, menadžeri, biznismeni, obrtnici; umjetnici, novinari i drugi slični stališi; sirotinjski stališ.« (str. 81, 82) Nevjerojatno je kako to Z. Canjugi nije jasno da se nakon građanskih revolucija i industrijske revolucije, a posebno danas u eri interneta, atomske energije, novih industrijskih tehnologija, tome odgovarajuće pismenosti, obrazovanja i urbanizacije i svestrane međunarodne suradnje, društvo ne može razvijati po uzoru »...ustroja Hrvatske, kakav se stvarao još od hrvatskih vladara narodne krvi! Nije nikakvo iznenađenje što se ta apsurdna vizija, promovirana svojevremeno i kao službeni stav HDZ-a, više nigdje ne spominje. Ali je u stvarnosti hrvatskoga društva vrlo prisutna, ne samo u obliku postojanja komičnih »elitnih društava/klubova/loža uglednika«, štancanja plemićkih povelja o porijeklu i naslova, nego i ponašanjem određenih dijelova društva koji pretendiraju na povlaštenu poziciju u društvu (naročito katolički klerici, političke »elite« i »poduzetnici«).

Koliko je napredovao razvoj tog »harmoničnog jedinstva novih hrvatskih stališa«, a naročito do koje se mjere razvio »sirotinjski stališ« tokom proteklih dvadeset godina (od 1990.) – vidljivo je iz obima štrajkova, broja nezaposlenih, uništene industrije, golemog inozemnog duga i činjenice da ni nakon dvadeset godina nije dostignut nivo industrijske proizvodnje iz 1989. godine.

Briljantan kontrapunkt spomenutoj Canjuginoj »viziji« može se iščitati iz članka: Viktor Ivančić, »Kad kapitalizam boluje od tahikardije. Potezanje za dvorac«, »BH Dani«, preuzeto s portala »E-novine«, 7. 3. 2009. Opisujući »Performans zagrebačkih aktivista« ispred »Dvora grofa Todorica« (Kulmerov dvorac podno Medvednice), Ivančić kaže: »Teror privatnog vlasništva, inače prirodan kapitalizmu kao takvom, prostire se u tranziciji na čitavu javnu sferu – jer zakoni koji bi imali štititi interese građanstva služe tome da se mogu uspješno zloupotrijebiti, za račun onih koji su »važniji za zajednicu« – sve dok se »građanski interes« ne svede na farsu, a mentalna matrica društvenog života na klasičan feudalni odnos gospodara i njegovih slugu.« Odista je nevjerojatna bahatost Todorica koji se »išćahurio« kao jedna od perjanica Tuđmanovog »buketa poduzetnika« – u jednog od najsnažnijih »poduzetnika«, a da nema ni riječi o načinu kako je do svega toga došao!

tretiranja do otkazivanja), a da radnika nije moguće zaštititi, ili je to vrlo teško (i uz pretpostavku postojanja snažnih sindikata). Središnji pojam kojim se rad »modernizira«, tj. prilagođava potrebama kapitala, je tzv. »fleksibilizacija rada«.

Pozicija radnika može se promatrati na dvije razine: na razini empirije, tj. svakodnevnog životnog iskustva kako se svakodnevno u Hrvatskoj iskazuje, a zatim i na razini uočavanja bitnih obilježja funkcioniranja procesa reprodukcije društva, u kojemu je radna snaga puki faktor proizvodnje, »dodatak kapitalu«. A takva je i dugoročna perspektiva radnika – »humanizacija rada« provodi se samo onoliko koliko to zahtijevaju potrebe uspješnog, tj. profitabilnog funkcioniranja kapitala.

Iskustvo svakodnevnog života za golemu većinu stanovništva vrlo je trpko, za najveći dio radnog stanovništva urbanih sredina i vrlo, vrlo teško s obzirom na veliku nezaposlenost (godinama varira između 15% i 20%), raširenu praksu da se značajnom broju zaposlenih duže vrijeme ne isplaćuju plaće, iako rade (sindikalne su procjene 50–70.000 zaposlenih), stvorenu atmosferu bespogovorne šutnje (primjeri tzv. žviždača, od kojih su najpoznatije, iako nisu jedine, dvije žene: Ankica Lepej i Vesna Balenović), ali i s obzirom na izgled za budućnost djece (školovanje, zaposlenje). Za dio radnog stanovništva, koji je penzioniran – stanje je još teže, ne samo zato što je iznos penzije za većinu egzistencijalno nedostatan, nego i zato što je vlast omogućila »upad u mirovinske fondove« i što je velik broj ljudi s povlaštenim statusom, što je izraziti primjer stvaranja lojalne klijentele, odnosno oblik korupcije na račun onih koji su »odradili svoj radni staž«. Degradacija rada opća je oznaka stanja u hrvatskom društvu nakon 1990.

Opis »iskustva svakodnevnog života goleme većine (radnog) stanovništva«, tj. degradacije rada nije moguće ovdje dati. Mora se nažalost konstatirati da sistematskih obrada tog mukotrpnog iskustva manjka, premda se u okviru stručnih obrada raznih aspekata »rada u Hrvatskoj« (nejednakosti u distribuciji dohodaka, plaće, zdravstvena zaštita rada, žene u radnom procesu, socijalni dijalog i mjesto sindikata u zastupanju rada, a također i socijalne politike kao nužnog dijela, ili dopune radnom angažmanu stanovništva) mogu naći vrlo važne i vrijedne, rekao bih i nezaobilazne studije. Na neke od tih koje sam koristio, upozorit ću.⁴⁹⁴

⁴⁹⁴ Knjige: 1) Vojmir Franičević i Vlado Puljiz (ur.) i suradnici, »Rad u Hrvatskoj: Pred izazovima budućnosti«, Centar za demokraciju i pravo–Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.; 2) Vlado Puljiz (ur.) i suradnici, »Socijalnapolitika Hrvatske«, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.; 3) Zoran Malenica, »Ogledi o hrvatskom društvu. Prilog sociologiji hrvatskog društva«, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2007.

Studije i članci: 1) Danijel Nestić, »Ekonomске nejednakosti u Hrvatskoj 1973–1998.«, »Financijska teorija i praksa«, broj 3, 2002.; 2) Sebastian Leitner and Mario Holzner, »Inequality in Croatia in Comparison. Final report«, The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna, December, 2008.; 3) Vojmir Franičević, »Politička i moralna ekonomija hrvatske tranzicije«, »Politička misao«, broj 1, 2002.; 4) Ivo Bičanić i Vojmir Franičević, »Izazovi stvarnog i subjektivnog siromaštva i porasta nejednakosti u

Evo jedne ocjene Vojmira Franičevića u njegovu prilogu »Pogovor: Rad u Hrvatskoj – izazovi i dileme« (sumar osnovnih naglasaka radova, što se nalaze u knjizi: »Rad u Hrvatskoj: pred izazovima budućnosti«):

»Ako su pitanja sigurnosti rada i zaposlenih, dostojanstvo rada, s jedne, a fleksibilnosti tržišta rada i konkurentnosti poduzeća i zaposlenih, s druge strane, bitno obilježila političku ekonomiju rada u Hrvatskoj – te aktere politike rada suočila s brojnim izazovima i dilemama, krizom obilježen kraj tekućega desetljeća te izazove i dileme samo zaoštava. Globalizacija financijske i ekonomske krize do kraja je razgolitila neodrživost političko-ekonomskog modela koji dominira u Hrvatskoj. Paternalistička dominacija države nad poslodavcima i zaposlenima (sindikatom), zbog rastuće fiskalne krize, postaje upitnom. Bitno je smanjena vjerodostojnost državnog obvezivanja: i zaposlenima, i poduzetnicima, i umirovljenicima, i regijama, i veteranima, i roditeljima, seljacima i đacima... Otuda se transformacija ekonomije u izvozno kompetitivnu, transformacija društva iz pasivno-potrošačkog u aktivno-proizvođačko, iz paternalizmom dominantnog u poduzetništvom vođenog, čini neophodnom ako će se Hrvatska održati na stazi rasta i realne ekonomske i socijalne europske konvergencije. To iziskuje duboke i trajne reforme, ali i suočavanje s tegobnom »moralnom ekonomijom« hrvatske tranzicije u kojoj »pobjednici« (pa i kriminalne reputacije) kao da su »uzeli sve« (da parafraziramo sintagmu »društva pobjednika«, Franka i Cooka 1995), a ne snose gotovo ništa. Ovo osobito u godinama smanjenih očekivanja, koje su pred nama, kada kompenzacija gubitnika gubi na vjerodostojnosti, ali dobiva na aktualnosti te postaje izvorom brojnih mogućih konflikata oko raspodjele tereta krize i nužnih reformi« (str. 362).

Aspekti »tegobne, moralne ekonomije«, koji »postaju izvorom brojnih mogućih konflikata« – ali, dodao bih, ne samo u doba »krize i nužnih reformi«, nego trajno – mnogobrojni su i bit će dovoljno ukazati samo na dva od njih: na aspekt distribucije dohotka s naslova radnog angažmana i na aspekt tretiranja radne snage u poduzećima.

Što se tiče prvog, ovdje imam na umu s jedne strane najamninu, nadnicu ili plaću što je radnik ili službenik dobiju za rad, a s druge strane plaću i beneficije (tzv. bonuse) što ih prima upravljački sloj, osobito onaj njegov tzv. »vrhunski ešalon« »top menadžeri«, a posebno tzv. »politička elita«.

Najamnina je u nas prije svega niska (prosječna, u odnosu na evropske zemlje), ali je pravi problem raspon plaća s obzirom na vrstu djelatnosti i zatim stupanj kvalificiranosti radnika, a posebno prošireno neisplaćivanje najamnine (redovito je broj preko pedeset tisuća) i okolnost da oko 60–65% zaposlenih prima plaću koja je ispod prosjeka (unutar toga njih oko 10% prima minimalnu nadnicu, koja iznosi samo jednu trećinu prosječne plaće). Ako je najamnini svrha osiguranje reprodukcije radne snage, onda se ona mora usporediti s troškovima života, a sin-

ekonomijama jugoistočne Europe u tranziciji«, »Financijska teorija i praksa«, broj 1, 2005.; 5) The World Bank – UNDP Croatia, »Social Impact of the Crisis and Building Resilience. Main report«, Report 55111-HR, Zagreb, 2010. (Postoji i tekst na hrvatskom: »Hrvatska. Socijalni učinak krize i jačanje otpornosti«); 6) Vojmir Franičević, »Croatia: prolonged crisis with an uncertain ending«, rukopis obimne studije izrađene krajem 2010. Zahvalan sam V. Franičeviću što mi je omogućio uvid u tekst još neobjavljene studije.

dikalne središnjice ustrajno upozoravaju da prosječna plaća pokriva tek 60–80% elementarnih potreba »standardne obitelji« (različite procjene zavise od sadržaja komponenti elementarnih potreba, a taj je sadržaj uistinu »elementaran«), dok je situacija umirovljenika drastično lošija (prosječna je penzija pala na oko 39% prosječne plaće). Ukratko, »pozicija radnika« je, promatrana samo s naslova namjnine, apsolutno loša, ali sasvim u skladu s najamnom pozicijom radnika.⁴⁹⁵

»Po uzoru« na poziciju menadžera u razvijenijim kapitalističkim zemljama, povlaštenu su poziciju izborili domaći menadžeri. Plaće im se kreću u rasponu od pet do četrdeset prosječnih plaća, uz to neki od njih dobijaju i bonuse (u zavisnosti od iskazane poslovne uspješnosti, ponekad i »uspješnosti«), a pritom su posebno zaštićeni ugovornim klauzulama o »otpremnicama u slučaju prekida radnog odnosa« – otpremnicama koje dosežu i milijunske iznose. Riječ je o refleksu sociološki dalekosežnih izmjena u socijalnoj strukturi suvremenih kapitalističkih društava, o čemu ću kasnije dati kratku napomenu. Dvije se stvari moraju posebno naglasiti: prvo, s obzirom na performanse hrvatske ekonomije, ali naročito »plaće radnika«, menadžerske plaće su apsolutno neprimjerene i mogu se tretirati kao neobuzdana pljačka onoga što su stvorili radnici, i drugo, »otpremnine« su refleks zaštite od promjena kojima je taj sloj podlozan uslijed dominantno primjenjivanih »kriterija podobnosti« prilikom izbora na dužnost, a time su izvor posvemašnje korumpiranosti i klijentelizma u nastojanju da se takva pozicija izbori, da se na nju zasjedne. Tom sloju treba pridodati povlaštenu poziciju tzv. »političke elite«, naročito članova Sabora (uz visoke plaće dolazi niz drugih povlastica kao što su, primjerice, uvjeti umirovljenja), ministara, državnih tajnika itd.

Primjera koji potvrđuju »tegobnost 'moralne ekonomije' hrvatske tranzicije« kad je u pitanju tretman radne snage, zaista je ogroman broj, članci o tome u dnevnoj i tjednoj štampi i na internet portalima gotovo su svakodnevni, a njihovo bi nabranje tražilo veliki prostor.⁴⁹⁶ Kao ilustraciju za razumjevanje

⁴⁹⁵ Za uvid u tu složenu materiju treba konzultirati podatke Državnog zavoda za statistiku i podatke što ih objavljuju Sindikalne središnjice. Uz to, osim već citiranih radova, u kojima se mogu naći potrebni podaci, bilo bi dobro konzultirati studiju: Saul D. Hoffman, Ivo Bičanić, Oriana Vukoja, »Croatian Wage Inequality and Wage Differentials 1970.–2008.: Measurements and Determinants«, 2010., a zatim dva članka na istu temu u časopisu »Banka« (krajem VIII i početkom IX 2010.): Ivo Bičanić, »Današnje realne plaće manje nego sedamdesetih« i polemički osvrt kojim se dovode u pitanje teze I. Bičanića: Velimir Šonje, »Što se stvarno dogodilo s plaćama 1970.–2008?«

⁴⁹⁶ Za uvid u konkretne primjere koristio sam najčešće dnevne listove: »Novi list«, »Jutarnji list«, »Slobodnu Dalmaciju«, zatim tjednike: »Novosti«, »Globus«, časopis »Identitet«, ali i internet portale: »H-alter«, »ZaMirZine«, »Index.hr«, »Tportal.hr«, »Danas.hr«, »Politika.com«, »cunternet.net« ... Vrlo je važno konstatirati, da je »pozicija radnika« posvuda na prostoru bivše Jugoslavije podjednaka. Magazin »Republika. Glasilo građanskog samooslobađanja«, koji izlazi u Beogradu od 1989. godine, redovito u svakom broju donosi priloge koji ukazuju na »poziciju radnika«, prvenstveno u Srbiji. Naročito važnim je obimam priloga većeg broja suradnika (dodatak: »Knjiga u novinama«, str I–XLVIII) pod naslovom: »Socijalno-ekonomski

i proučavanje »pozicije radnika« spominjem ovdje samo dva novija primjera: primjer tvornice tekstila »Kamensko« i primjer Željezare Split.

»Kamensko« je bilo uspješno poduzeće dok nisu započele »privatizacijske malverzacije« (naročito vezane uz prisvajanje, za preprodaju atraktivne, lokacije na kojoj se poduzeće nalazilo). Broj zaposlenih se naglo smanjivao, poduzeće je unatoč savjesnom radu zaposlenih klizilo u gubitke, radnicama (pretežni broj zaposlenih su žene) mjesecima nisu isplaćivane plaće (ionako mizerne, upola od prosječne u Hrvatskoj, što je karakteristično za tu granu proizvodnje), tako da je druga polovina 2010. godine obilovala dramatičnim događajima. Radnice su stupile u štrajk tražeći da im se nadoknade neisplaćene zarade i da se povede stečajni postupak da bi do zarađenog došle. Slijedila je nevjerojatna »igra« oklijevanja i poduzetnika i vlasti, ali su radnice ustrajale u štrajku, čak su štrajkale glađu i spavale pred tvornicom, a u tom nemilom scenariju se dogodilo i nešto što je krajnje degradirajuće za dostojanstvo i tih radnica (ali i općenito radnika) – radnicama je ponuđena socijalna pomoć, umjesto da su snagom države poduzetnici-uzurpatori razvlašteni, a radnice namirene. Apsurd je kulminirao događajem koji mora ostati zapamćen: radnica, kojoj mjesecima nije isplaćena zarada i kojoj je rad u poduzeću bio jedini izvor prihoda, dobila je u jeku »štrajka glađu« i ponižavajućeg tretmana svih radnica »Kamenskog« nalog banke za ovrhom »pokretne imovine«! Može se pretpostaviti kolikog je obima vrijednosti bila njena »pokretna imovina«! Taj je nalog tako snažno djelovao na radnicu da je odlučila izvršiti samoubistvo, a samo joj pukim slučajem to nije uspjelo.⁴⁹⁷ Poražavajuće djeluje da u vezi s tim nisu organizirani masovni protesti – jer primjer »Kamenskog« u bitnom reflektira poziciju svih radnika u Hrvatskoj. Od brojnih članaka o »slučaju Kamensko« izdvojio bih onaj Barbare Matejčić: »Šiju za hrvatske ministre, a ne dobivaju plaće« (portal »cunterview.net«, 17. 9.

efekti tranzicije« (Priredili: Milan Podunavac i Nebojša Popov), »Republika«, broj 382–385. 1. 6.–31. 7. 2006. Najviše je raspravljana situacija u Srbiji, ali osnovni nalazi vrijede općenito. U Hrvatskoj nažalost takvog glasila nemamo.

Iz obilja napisa ipak evo nekoliko novijih: 1) MASA (Mreža anarhosindikalista i anarhosindikalistkinja), »Trilogija otpora: Intervju s radnicima 1) Jadranske pivovare, 2) Jadrankamena, 3) Splitske željezare«, »H-alter«, 17. 2. 2008. – 11. 3. 2010.–23. 3. 2010. Evo jedne izjave sindikalnog povjerenika Jadranske pivovare: »Radnik je za njih (poslodavce – op. A. L.) potrošna roba. Njega se iskoristi i odbaci. Radnik je vlasnicima i poslodavcima teret. Čuli ste gradonačelnika što je rekao – da se medijska kampanja vodi protiv poslodavaca, a ni jednom riječju ne spominje radnike i kampanju koja se vodi protiv njih.«; 2) Marina Rajčić, »Radnici Salonita razvalili ulaz i zauzeli tvornicu«, »Jutarnji list«, 23. 3. 2010.; 3) N. Medelić, »Branka Galić: HUP planira radnike pretvoriti u robove«, »Slobodna Dalmacija«, 21. 3. 2010. Branka Galić (»profesorica na Odjelu za sociologiju Zagrebačkog filozofskog fakulteta«) uz ostalo kaže: »Zahtjevi poslodavaca, nažalost, ne čude, s obzirom da su potpuno usklađeni s neoliberalnim tržištem i kapitalizmom američkog tipa, kakav se u Hrvatskoj počeo uvoditi od početka tranzicije... komentirajući navode da Hrvatska udruga poslodavaca vrši pritisak na Vladu da se što hitnije obave izmjene u zakonu o radu.«

⁴⁹⁷ Vidjeti: V. Š., »Tužna priča radnice Kamenskog: Pokušala se baciti pod tramvaj jer joj banka plijeni imovinu«, »Index.hr«, 31. 12. 2010; Vanja Vesić, »Bivšu radnicu Kamenskog banka gurnula pod tramvaj«, »Novi list«, 31. 12. 2010.; Neven Šantić, »Tragedija Đurđe Grozaj«, »Novi list«, 31. 12. 2010.

2010.). Evo dijela toga članka:

»Đurđa Krnjak, Đurđa Grozaj i Draženka Đaković su spremne odgovoriti na svako pitanje, argumentirano i promišljeno, ne boje se ničega, jer, kako kažu, nemaju više što izgubiti. »Mi smo dovedeni do očajja: Izgubili smo radnički ponos, žensko dostojanstvo, sva prava... Već tolike mjesece dolazimo na posao i radimo od 6.30 do 14.30, a da nam ne daju ni lipe. Svjesni smo da ćemo najvjerojatnije izgubiti posao, ali koja nam je alternativa? Da radimo dalje bez plaće i da nam na kraju ne isplate što su dužni? Nitko ne bi pokrenuo stečaj da nam nije došlo do grla, pa kome je u interesu izgubiti posao?«, pita Đurđa Grozaj. Kaže da joj je strah od poštara postao svakodnevnica, jer se boji opomena zbog neplaćenih računa. Mnoge njene kolegice su se već suočile s ovrhama, nagomilanim ratama kredita koje nemaju otkud vratiti, blokiranim računima u bankama pa i s isključivanjem struje. Neke, kaže, nakon posla traže plastične boce i konzerve po smeću, da bi skupile makar štogod. Tako to ide; država pušta tvrtku da dvije godine ne plaća doprinose i mjesecima ne isplaćuje plaće radnicima, ali ti isti radnici moraju sve svoje novčane obaveze podmiriti. I još su morale poslodavcu garantirati da će na vrijeme isporučiti narudžbu koju su dobili za sezonu proljeće/ljeto 2011.«

Slična je situacija, kad je riječ o »poziciji radnika«, i u Željezari Split. Agonija tog poduzeća traje godinama, privatizacije i ponovne privatizacije smjenjivale su se, proizvodnja je zaustavljena, pa dijelom pokretana, radnici su štrajkovima od države povremeno izborili minimalac (što je zapravo bila milostinja, da ne kažem socijalna pomoć), štrajkali su i glađu unutar kruga tvornice (vrhunac apsurdne je da su u svom očaju i jalovoj borbi došli i do »Stepinčeve katedrale«— bez rezultata, dakako! Tim povodom je Josip Kokić (poznati katolički aktivist, nikakav dakle »anarkišta«, »bogohulnik« i, nedaj bože, »marksist« ili »komunist«) objavio 25. 10. 2010. tekst u kojemu kaže i ovo:

»Prošlog četvrtka poduzet je još jedan u nizu očajničkih pohoda krajnje obespravljenih radnika na tzv. srce Hrvatske, koje je prestalo kucati već petnaestak godina za svoje žitelje diljem Domovine – grad Zagreb. U gradu Zagrebu ne stoluje hrvatska vlada već namjesnička briselska, ne više EZ već unificirane Unije, korak do stvaranja pokorene megadržave na korist i sluzenje pohlepnoj političkoj sekti koja želi ovladati cijelim svijetom. Naši tzv. ministri to nisu ni u kojem slučaju, već ministranti Unije, što je posebice vidljivo u ovim tužnim događajima radnika Splitske željezare, kao i radnica tvornice Kamensko, a naše seljake da i ne spominjem.

Svi razgovori i tzv. dogovori »ministranata« s tim jadnim i do kraja ponižavanim ljudima, koji samo žele raditi i skrbiti za svoje obitelji, već nakon samog završetka razgovora postaju mrtvo slovo na papiru. Ta korupcija vlasti nad svojim građanima i svojim narodom spada u samo dno bijede i morala. Zar će se takvi boriti protiv zla korupcije. Iluzija i apsurd!

Zar će ministar Đuro Popijač koji je uzet iz grupacije poslodavaca, čast rijetkim poštenima koji brinu za svoje radnike, raditi na dobrobit radnika i zaposlenika, posebice žena i trudnica, prema kojima se odnose kao prema roblju?

Dolazak radnika pred Stepinčevu katedralu je vrlo znakovit i dokaz je potpunog gubitka i ono malo povjerenja prema institucijama države, za koje su pale tolike nevine žrtve, da bi vlast uživala sve blagodati slobode i suverenosti, a narod ostao i dalje zarobljen u nasljeđu komunističkog jednoumlja koji iz dana u dan metastazira i zahvaća cijelo hrvatsko tkivo.

Nakon jalovog razgovora predstavnika radnika u DORH-u, a koje je po praksi u biti odvjetništvo aktualnih vlasti, kolona prosvjednika se uputila prema katedrali. Došli su pronaći

utjehu i pomoliti se dragom Bogu i časnim hrvatskim crkvenim velikanima poput Stepinca, Šepera i Kuharića, koji su živjeli svoje vrijeme, hrabro progovarali u tom kobnom vremenu, iskazivali elementarnu brigu i skrb za bližnje i ugrožene i suživljavajući se sa svim tegobama svojih vjernika i svojeg naroda.

Naravno, nitko nije iz Nadbiskupskog dvora dočekao te jadne ljude i iskazao im suosjećanje i dobrodošlicu, a kamoli ponudio čašu vode. U sakristiji sam zamolio časnu sestru da će radnici biti na misi u šest sati, pa neka ih barem netko pozdravi s oltara i poželi sreću u rješavanju njihovih problema, a njihovi problemi kod istinskih vjernika i humanista nisu samo njihovi već i naši.

Naravno, to se nije dogodilo, ali molitva svih nas koji smo tamo bili kao i kod Stepinčevog groba duboko vjerujem da će uroditi plodom⁴⁹⁸ (portal Hrvatskog kulturnog vijeća, 25. 10. 2010.).

Zanemarimo li ovom prilikom laude »crkvenim velikanima«, katedrali i misi kao mjestu i načinu utjehe, kao i neskriveni stereotip ili poštapalicu o »komunističkom jednomlju«, moramo uočiti barem dvije bitne činjenice: ponajprije ignoranciju i aroganciju Države i Crkve (tj. njihovih predstavnika) prema »tegobama, očaju i poniženju« radnika, što jasno ukazuje koji su im interesi bliži, a zatim, drugo, da je radnicima jedino preostalo »zazivanje nebesa« – postupak koji pripada »obrednim misterijama«, a ne političkom načinu rješavanja ovozemaljskih životnih problema. Ali ostaje činjenica da je čak i čovjek nespornih religijskih uvjerenja konstatirao stanje u kojemu se, »čast izuzecima«, poslodavci prema radnicima »odnose kao prema roblju«.

Razmatranja o »poziciji radnika« na razini uočavanja bitnih obilježja funkcioniranja procesa reprodukcije društva, u kojemu je radna snaga puki faktor proizvodnje, tj. »dodatak kapitalu«, ne čine se potrebnim s obzirom na mnoštvo

⁴⁹⁸ Treba spomenuti ovdje da se svom silinom propagira »Socijalni nauk crkve«, kao odgovor na proturječja suvremenog svijeta, da ne kažem samo kapitalizma. Temeljna su mu polazišta stavovi u papinskim enciklikama, počev s čuvenom »Rerum novarum« (objavljena 15. 5. 1891. godine). Ta je enciklika bila odgovor Katoličke crkve na socijalne konflikte procesa industrijalizacije koji su vodili pojavi socijalizma kao političkog pokreta i kao društvene misli (i ideologije). Njena temeljna poruka nije odstranjivanje najamnog položaja radništva, nego angažman Države (ali i Crkve) na osiguranju »klasne harmonije« uz provođenje načela socijalne pravde (a ta pravda je samo produžetak one čuvene krilaticе: »Bogu božje, caru carevo«, tj. »Kapitalu profit i vlast, radniku što ostane«). Do 1890-ih godina »protjeklo je mnogo vode«: uz klasne okršaje, nesmiljenu eksploataciju i burne rasprave o rješavanju kapitalizmom izazvanih društvenih proturječja (od socijal-utopista... do naučnih elaboracija u radovima kao što su »Nadnica, cijena i profit« i, nadalje, »Kapital«)... a za svo to vrijeme Crkva nema svoj odgovor na to što se događa... »Rerum novarum« je stoga zakašnjeli odgovor, a pritom manjkav, jer mu je jasna platforma Crkve da u novim okolnostima osigura za sebe opstanak (materijalni u prvom redu), koji je građanskim revolucijama bio temeljito uzdrman (u odnosu na srednjovjekovnu posvemašnju njenu dominaciju). Kao osnova suvremenog nastojanja u koncipiranju »Socijalnog nauka Crkve« taj ga dokument već u začetku čini nesuvremenim i neprimjerenim konfliktima što su u stvarnosti izraženi. Imajući takvu »misaonu popudbinu« Crkva ne može uspješno odgovoriti ni na aktualne nevolje u kojima se radnici tretiraju »kao roblje«.

literature koja je analizirala, objašnjavala i utvrdila funkcioniranje kapitalizma općenito i u razvojnim etapama. Stoga navodim samo nekoliko napomena, koje mi se čine važnim za razumijevanje pozicije radnika općenito, a naročito u »hrvatskom kapitalizmu«.

Počinem s napomenom da smo, ne samo u Hrvatskoj i ne samo u tzv. »trazijskim zemljama«, nego i u drugim djelovima svijeta, suočeni s agresivnim ideološkim prešućivanjem i negiranjem, a ponegdje i gušenjem bilo kakve kritičke misli o djelovanju i rezultatima kapitalizma. To je vrlo intenzivno prisutno naročito u obrazovanju (prije svega na području ekonomskih znanja u najširem obuhvatu). Nije ovdje riječ o tome da ne postoji golema i vrlo respektabilna literatura (knjige, studije, članci) koja kritički progovara o suvremenim proturječjima kapitalizma ili o ekonomskim politikama koje su u funkciji kapitalističke reprodukcije drugdje, ali i u Hrvatskoj.⁴⁹⁹ Riječ je o tome da se ideološkim mistifikacijama opravda kapitalistička zbilja, a silom države štite temeljne institucije kapitalizma i interesi kapitala. U takvoj »duhovnoj orijentaciji« svaka je znanstveno utemeljena rasprava o bitnim obilježjima stvarnosti smetnja, a ako je kritika radikalna, ako dovodi u pitanje kapital-odnos, doživljava se neprijateljskom. Rasprave se mogu voditi samo tako i samo toliko da posluže »poboljšanju postojećeg«, a to znači da se rasprave pretežno vode o rješenjima unutar »zadanog okvira«, da se stručno razrađuju varijante djelovanja koje pogoduju interesima određene frakcije kapitala. Ipak, i uz sva nastojanja, ljudska se misao ne može ukrotiti, pa je raskorak znanstvenih istraživanja i zbilje vrlo često primjetan, tako da i ljudi koji ozbiljno istražuju suvremene proturječnosti kapitalističke ekonomije (i društva), čak i kada ne dovode u pitanje bitno obilježje kapitalizma, zaključuju da su mu potrebne radikalne modifikacije institucija i djelovanja. Za predmet kojim se bavim u knjizi, spomenuta ideološka ofenziva nužno je isključiva prema svemu što toj ideologiji na bilo koji način ne odgovara. Kako će se spomenuta ideološka isključivost izraziti u najvećoj mjeri zavisi od okolnosti nastanka i zaoštrenosti društvenog konflikta, ali naročito i od civiliziranosti učesnika (naposljetku i pobjednika) u tom konfliktu. Kao što sam pokazao, u Hrvatskoj se ta isključivost iskazala i kao uništavanje knjiga (i spomeničke baštine) – što pokazuje do koje je mjere ideološka rigidnost bila (i ostala) retrogradna.

Ideološka ofenziva ipak je samo refleks fundamentalnog problema koji određuje »poziciju radnika«, a taj je akumulacija kapitala. Ne možemo se ovdje baviti raspravom o modalitetima ostvarivanja akumulacije kapitala, ali smatram potrebnim ukazati na nekoliko bitnih obilježja koja izravno utječu na egzistencijalne uvjete radnika.

⁴⁹⁹ Uz već ranije navedenih nekoliko naslova (u 2. poglavlju) dodajem još jedan osobito važan i sadržajan prilog: Milan Mesarić, »Kruži li bauk socijalizma ponovno Europom i svijetom? (Je li socijalizam poželjna i realna alternativa neoliberalnom kapitalizmu?)«, »Ekonomski pregled«, Vol. 61, Broj 5–6, lipanj 2010.

Prva je stvar na koju treba ukazati: kapital ustrajno nastoji što je moguće veći broj stanovništva privesti u radni angažman – ali pod kontrolom i uz uvjete koji odgovaraju kapitalu. Izraz toga je ne samo stalno kolebanje relacije zaposleni – nezaposleni (rezervna armija rada), nego i zahtjev/težnja za fleksibilizacijom rada, ali tako da osnovni rizik snosi radnik.⁵⁰⁰ To je smisao razbijanja tzv. socijalne države, što je, promatrano u historijskoj retrospektivi, stvarni (svakako privremeni) poraz dugotrajne klasne borbe radnika da uvjete svog radnog angažmana, svoju radnu poziciju, učine snošljivijom i ljudski izglednijom. Jasno je da iz spomenutog procesa proizlaze i brojne socijalne posljedice, a jedna od njih je i intenzitet alijenacije (otuđenja) koji je pogodno tlo za frustracije i, posljedično, socijalne konflikte.

Neposredno je s tim povezano produženje radnog dana, ali naročito i drastično produženje radnog vijeka. Jedno i drugo se pravda razlozima koji prikrivaju poriv za akumulacijom na račun radnika. Poznat je stav da je skraćenje radnog dana prvi i bitni uvjet oslobođenja (emancipacije) rada/radnika. Ako radnik nije samo ili u prvom redu »stroj za proizvođenje«, nego ljudsko biće kojemu proizvodnja materijalnih uvjeta života mora poslužiti kao oslonac njegova specifično ljudskog razvoja, onda je svako rješenje koje ide usuprot »skraćanju radnog dana/radnog vijeka« izravno usmjereno protiv »specifično ljudskog razvoja čovjeka« i u funkciji je akumulacije kapitala. Naravno, bezbroj razloga je koji se navode kao opravdanje, uz ostalo i »starenje stanovništva«. Zaboravlja se pritom da je rasipanje stvorenog društvenog proizvoda (prije svega apsurdnim ratnim troškovima i povlaštenim materijalnim položajem jednog dijela društva) glavni razlog manjka sredstva za podmirenje drugih potreba (skraćenje radnog dana i radnog vijeka, tj. penzije, školovanje, stvaranje uvjeta za kulturni razvitak čovjeka, bolji uvjeti stanovanja, zdravstvo, zaštita životne sredine...).

Moram ovdje navesti jedno upozoravajuće mišljenje, tj. istraživanje koje dolazi iz »društva blagostanja« (SAD-a). Osvrćući se na sve ono što se u Americi iskazalo s tzv. kriznim poremećajem 2007./2008. autor Les Leopold u svojoj knjizi⁵⁰¹ zorno pokazuje izvor kriznog poremećaja: rast proizvodnosti nije se nakon

⁵⁰⁰ Osnovnu informaciju o fenomenu »fleksibilizacije rada« vidjeti u prilogu Vlade Puljiza »Uvod: Društveni procesi i svijet rada« u knjizi V. Franičevića i V. Puljiza (ur., sa sur.), *Rad u Hrvatskoj: Pred izazovima budućnosti*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., str. 1–16. Čitalac će u ovoj knjizi naći i mnoštvo drugih informacija koje ukazuju na sadašnje stanje, ali i izgled »rada« u Hrvatskoj, a te informacije ne potiču optimizam.

⁵⁰¹ Les Leopold, »The Looting of America. How Wall Street's Game of Fantasy Finance Destroyed Our Jobs, Pensions, and Prosperity and What We Can do About It«, Chelsea Green Publishing, Vermont, 2009., str. 14. U drugom (str. 13–20) i jedanaestom (str. 165–190) poglavlju knjige autor daje mnoštvo statističkih podataka o distribuciji dohodaka u SAD u dužem vremenskom rasponu koji potvrđuju osnovnu tezu. Autor se dakle ne skanjuje nazvati pljačkom (the Looting) ono, što je krupni kapital (ovdje reprezentiran sintagmom Wall Street) »igrajući se iskonstruiranim financiranjima« priuštio američkom društvu u nekoliko posljednjih desetljeća. Što reći za »hrvatske iskonstruirane igre« u posljednja dva desetljeća (»menadžerski krediti«, »financijski inženjering«, »privatizacija«, korupcionački kanali izvlačenja novca, stvaranje klijentele, izravna

1970-ih godina iskazao i kao rast realne nadnice, tj. kao poboljšanje materijalnog položaja radnika. Najprije je upozorio da se »željeznim zakonom« smatrala povezanost proizvodnosti i nadnice, da su se te dvije veličine podudarno kretale od 1947. do približno 1968./1970. godine (kao dogmu i u školi su ih o tome poučavali), ali da onda dolazi do nepodudarnosti i ubrzanog raskoraka između aktualne nadnice »običnog radnika« i nadnice koju bi trebao primati kad bi nadnica pratila rast produktivnost, pa je time gornja dogma demantirana: od stanja 1968./1970. kad je aktualna (tjedna) nadnica približno odgovarala onoj postignute proizvodnosti (746 \$), u 2007. godini te su relacije bile radikalno poremećene na štetu aktualne (tjedne) nadnice – aktualna je nadnica bila 612 \$, a prema postignutoj produktivnosti je trebala biti 1.171 \$. Razlika od 559 \$ (ili 91,3% u odnosu na aktualnu nadnicu) prisvojio je dio društva koji tu vrijednost nije stvarao – i u tom smislu se može govoriti o izravnoj krađi rezultata radnikovog rada. Možda su još upečatljivije brojke što ih navodi na str. 167 i 168: odnos godišnjih plaća 100 vrhunskih rukovodilaca (CEO) prema prosječnom radniku (Average Worker) bio je: 1970. godine 40:1; 1980. godine 127:1; 1990. godine 321:1; 2000. godine 1510:1; 2006. godine 1723:1. I komentira:

»Ovdje je uznemirujući osjećaj da vrhunski rukovodioci (CEO) milijarderi, koji primaju 1000 puta više novaca nego njihov prosječni zaposlenik, faktički nisu 1000 puta bistriji, 1000 puta prilježniji, ili da intenzivnije (teže) rade 1000 puta. Drugim riječima, razmjer nejednakosti što ga sada vidimo u Americi ne može biti rezultat izvrsnosti. On se u najvećoj mjeri formira zahvaljujući onima koji su na pravom mjestu u pravo vrijeme za igru u kockarnici« (str.166).

Ovdje nema potrebe obrazlagati načelnu poziciju radnika u kapitalizmu koja se izražava prisvajanjem viška vrijednosti – što je osnova na kojoj počiva djelovanje kapitala. Izračun Les Leopolda pokazuje da je kapitalu bila nedostatna eksploatacija rada uobičajenim mehanizmom prisvajanja viška rada (ili viška vrijednosti), bilo mu je potrebno i dodatno zahvatiti u nadnicu. To se naravno nije moglo dogoditi bez aktivnog djelovanja države u korist kapitala, a sredstvo te redistribucije bila je ekonomska politika (popularno označena kao reganomika, tatcherizam, suply-side ekonomika, monetarizam, neoliberalna politika itd).

Na spomenutoj materijalnoj osnovi razvija se socijalna struktura koja se bitno razlikuje od one u kojoj je vlasništvo bilo izravni izvor dominantne socijalne pozicije. Suvremeni kapitalizam vlasništvo je učinilo drugorazrednim (Keynes je rentijerski kapital, odnosno njegove vlasnike, označio kao parazitski i društveno neprihvatljiv), a na prvo mjesto je došla upravljačka elita (podjednako

pljačka tuđe imovine, itd., itd.)?! U Americi se »the Looting« obavljao »civilizirano« – posredstvom ekonomske politike, u Hrvatskoj – najprije sirovim i surovim nasiljem, a zatim mafijaškim metodama koje su naposljetku i »zakonodavno pokrivene«...

poduzetnička, tzv. menadžerska u svim varijantama – naročito poduzetnička i financijska, kao i državna u svim svojim varijantama – politička, vojna, represivna, špijunska, diplomatska...) koja svoju egzistenciju zasniva na monopolnoj poziciji odlučivanja o prisvajanju društvenog proizvoda. Tome treba pribrojiti i druge neproizvodne slojeve – od kojih su neki izravno u službi održanja poretka ili pak stvaraju kulturu prilagođenu tome, a izravno ih alimentira upravljačka elita. Teško je reći kakav je upravljački aparat, obimom i sadržajem, nužan za racionalno obavljanje upravljačkih funkcija u suvremenom društvu, ali je nesporno da je postojeće stanje jedan od elementa patologije suvremenog društva. »Upravljačkoj eliti« je uvjet opstanka i obnavljanja ne samo trajno i sve obimnije prisvajanje društvenog proizvoda, nego i perpetuiranje društvenog odnosa u kojemu će to biti moguće, uključujući i modeliranje svih nužnih funkcija u društvu (školstvo, tj. obrazovanje, zdravstvo, kultura, znanost, urbanizacija, korištenje slobodnog vremena...), koje su utoliko potrebnije ukoliko je društveni razvitak intenzivniji, prema svojim potrebama i na osnovu kriterija što ih sama određuje.

Najvidljiviji izraz povlaštene pozicije tzv. upravljačke elite su njihova izravna novčana primanja za funkciju koju obavljaju i, posebno, dodatne privilegije s tog naslova (besplatno korištenje različitih dobara, enormni »bonusi« i otpremnine...), o mogućnostima za korupciju, klijentelizam i nepotizam da i ne govorimo. Nije stoga začuđujuće da je jedna od najsnažnije iskazanih nezadovoljstava novoizabranog predsjednika SAD-a Baraka Obame bilo upravo nezadovoljstvo milijunskim primanjima, što su ih »finacijaši« ostvarivali, iako su cijeli sistem doveli na sam rub sloma. Njegova najava o ograničenju njihovih primanja naišla je na žestok otpor i nije polučila ono što se htjelo.

Tom svojom monopolnom pozicijom i na njoj zasnovanom prisvajanju društvenog proizvoda, tzv. upravljačka elita posvuda gdje djeluje oštećuje (izrabluje, zakida, osiromašuje, pljačka) ostali dio stanovništva, u prvom redu radni dio stanovništva koji stvara materijalne uvjete života, za dio što ga je prisvojila iznad onoga što bi za racionalno upravljanje u društvu bilo potrebno. U tom nastojanju da zadovolji svoje gramzljive porive prva joj je solucija natjerati radni dio stanovništva da što više i što dulje radi. Utoliko se »klasna borba«, za koju znamo kao za borbu između kapitalista-vlasnika i proletera, modificira i dobija novu komponentu borbe protiv privilegija i monopola tzv. upravljačke elite (često i popularno označenu kao suprotstavljanje »birokratizaciji«). Dugogodišnja borba za »tri osmice« (kao simbolu skraćanja radnog dana) ne samo da je ostala aktualnom, nego je i dobila nove aspekte (skraćenje radnog staža, javno i svima dostupno zdravstvo, socijalna sigurnost, mogućnosti školovanja-obrazovanja, razvitak kulturnih kapaciteta i djelatnosti koje doprinose razvoju pojedinca kao ljudskog bića...).

Napomene o »poziciji radnika« pokazuju gdje su društveni korijeni isključivosti koja dovodi do uništavanja nekoj ideologiji nepodobnih elemenata u društvu, pa stoga i literature (i drugih simbola), što su toj ideologiji suprotni. Time ponovno naglašavam: nije uništavanje knjiga (i spomeničke baštine) u Hrvatskoj 1990-ih bio »ekscres pojedinaca« ili »izljev frustracija«, »nagomilanog gnjeva« itd., nego sastavni dio programa društvenog prevrata, makar formalno i neizrečenog – kako je to lapidarno i jasno formulirao Vladimir Primorac.

U ovom dijelu knjige ukazao sam na društvene prilike kojima je isključivost bila jedno od bitnih obilježja, a koje su dovele i do fenomena uništavanja knjiga i spomeničke baštine. Ali brojne su i daleko pogubnije druge posljedice nastale iz društvenog prevrata u Hrvatskoj 1990-ih.

Epilog

Zašto riječ »epilog«? Ne koristim tu riječ u uobičajenom značenju pogovora nasuprot predgovora, ili doslova nasuprot proslovu, ili riječ na kraju nasuprot riječi unaprijed itd., čime se obično završava neki tekst. Koristim ga da označim »završetak« mog istraživanja o fenomenu uništavanja knjiga u Hrvatskoj 1990-ih. Ali stavljanjem te riječi u navodnike izražavam i nadu da će netko nastaviti tamo gdje sam ja stao.

»Završetak« mog bavljenja fenomenom uništavanja knjiga je, kako se vidi, »vrlo mršav«: više-manje opća ignorancija, eventualno nevoljko priznanje, ali nikakvo sankcioniranje odgovornih – čak i tamo gdje su činjenice nesporne i obilato bile na raspolaganju. Naravno da kao građanin nisam mogao unedogled prozivati mjerodavne i nadležne da se poduzmu neke mjere. Zid ignorancije bio je i ostao silno čvrst jer je imao uporište u politici isključivosti koja je dominirala u Hrvatskoj 1990-ih. Sastavni dio takve politike bila je i krajnja samovolja lokalnih politikanata, »lokalnih kabadahija«, pojačana »duhom palanke«. Dapače, doživljavao sam nemile optužbe i nevjerojatno omalovažavanje. Najteže i najnevjerojatnije upravo u Korčuli, »našem malom mistu« ili »palanki«.

Ljutnja, nervoza i bijes iskazivani su i prema drugim kritičarima fenomena uništavanja knjiga – prema nekima od njih i znatno intenzivnije nego prema meni. Ukratko, važna je pouka debate o fenomenu uništavanja knjiga da je iskazala ne samo lična opredjeljenja, nego i prirodu socijalnih orijentacija, a naročito prirodu dominantne politike i režima kojim se ta politika ostvarivala. A bitno obilježje joj je bilo snažna fašistoidnost u našoj domaćoj inačici - proustaštvo. Kakogod definirali fašizam, uvijek mu je socijalna podloga malograđanština i tzv. »talog društva« i uvijek je u funkciji kapitala. Za postizanje ciljeva ne preza ni od čega pa dakako ni od uništavanja knjiga. Stoga se fenomen uništavanja knjiga ne može promatrati kao puko »tehničko pitanje« broja uništenih knjiga, većeg ili manjeg poštivanja bibliotekarskih propisa, načina na koji su knjige uništavane, a ne može se promatrati ni kao izoliran ili slučajan eksces neodgovornih pojedinaca. Uništavanje knjiga je bio nužan i sastavni dio socijalnog prevrata

koji nam se dogodio 1990-ih. Kvalifikacije o tzv. nepodobnoj literaturi (jezik, pismo, prošli sistem, ideološke parafernalije, neprimjerenost knjižnih fondova »novoj demokraciji...«), sve odreda kvalifikacije iz Goebbelsove tirade u povodu paljenja knjiga u Berlinu, svibnja 1933.

Značajan je broj ljudi u Hrvatskoj bio svjestan svih negativnih aspekata uništavanja knjiga i potrebe da mu se treba bezuvjetno suprotstaviti. Moram naglasiti da su takav cjelovit pogled na fenomen uništavanja knjiga najpotpunije formulirali Vladimir Primorac i Milan Kangrga, zatim dva vrsna novinara: Igor Lasić i Viktor Ivančić, pa književnik Slobodan Šnajder. Među onima koji su me podsticali, posebno ističem Stipu Šuvara, pronicljivog kritičara hrvatskog društva nakon prevrata 1990-ih.

Svima, koji su se javno suprotstavili uništavanju knjiga, veliki sam dužnik, a svoj angažman sam shvatio i kao prilog njihovim nastojanjima.

Prve informacije o uništavanju knjiga dobio sam baš od bibliotekara, kad sam ih obavijestio o »slučaju Korčula«. Istovremeno su me oni obavijestili i o pritiscima kojima su izloženi, o strahu koji se „kapilarno širi«, o oportunističkom unutar profesije u suočavanju s diskriminacijom i uništavanjem knjiga. Dužnik sam tih časnih bibliotekara koji su ostali dosljedni profesionalnoj etici: Tei Zanini, voditeljici Matične službe za narodne i školske knjižnice u Dubrovniku (do polovine 2001. godine) i dvjema bibliotekarkama korčulanske Gradske knjižnice, Tajani Grbin i Milojki Skokandić.

Prikladnim mi se čini završiti ovaj epilog riječima Slobodana Šnajdera (»Sudovanje – ludom radovanje«, »Novi list«, 29. 7. 2002.):

»U Korčuli (se) dogodio strašan knjigocid, u Korčuli (se) dogodilo nešto posve obratno od svake kulture i civilizacije, napokon nešto kažnjivo po pozitivnim propisima po kojima se mora kazniti poticanje mržnje, vjerske, rasne, nacionalističke, svjetonazorne – mržnja u Hrvatskoj navlači na se mnoga ruha. Ako se netko tako raduje spaljivanju knjiga, ako netko, štoviše, organizira njihovo – kremiranje, toga se mora podsjetiti na Heineovu lakonsku procjenu: nakon knjiga, uvijek su na red došle ljudske buktinje! Heinrich Heine imao je stoput pravo, gorio je i on u Berlinu, 1933. godine, a nakon toga je izgorjelo 6 milijuna njegovih sunarodnjaka. I u Hrvatskoj, u Bosni, gorjeli su ljudi, ne smije se to zaboraviti, i u okviru konflagracije 1941–45., i u posljednjem ratu. Da je diskurs kojim se u Korčuli izrazila radost zato što gore knjige – proustaški, u tome moj profesor Milan Kangrga imade stoput pravo.

Ali, i tu smo sada do guše u skandalu – u Hrvatskoj se ništa od toga ne smije reći. U Hrvatskoj je legitimno izraziti radost zbog spaljivanja knjiga te se tako legitimno izražena radost obilato nagrađuje, tako da ministarstvo kulture (Biškupićevo) i samo poskoči od radosti. Ali ako se rečena izjava samo prenese u nezavisnom glasilu, eto ti belaja: nezavisno sudstvo kaznit će ovaj čin papreno, kao što se upravo dogodilo, ili se kani dogoditi, nakon zaista skandalozne presude Općinskog suda u Zagrebu. Ne znam osjećaju li knjige bol kad ih se spaljuje, njihovi autori, živi ili mrtvi, svakako da. No, gospoda lomačarka s Korčule odrezala je bol svoje duše, prouzročena tekстом u »Feralu«, na cijelih 30.000 kunića!

Valja podsjetiti da je cijeli niz mjerodavnih institucija i instancija manje-više javno osudio barbarski čin čišćenja korčulanske gradske knjižnice i spaljivanja slova i naslova koji su osuđeni kao smeće.

Javna je stvar (i javna sramota) da su se, na valovima tuđmanovskog, derviškog, nacionalističkog entuzijazma iste ili slične stvari radile i na mnogim drugim mjestima, otprilike kao što se paralelno ubijalo i na zagrebačkom Velesajmu, i u Lori; u osnovi radi se o istome. Nakon knjiga, gorjet će ljudi, a nakon ljudi, tko zna koliko još dugo, gorjet će i knjige. Mržnji je u krajnjoj liniji svejedno što se baca u njene ralje, a Drugi na horizontu može biti utjelovljen kao »ubačeni neprijatelj«, ili pak u »knjizi na neprijateljskom pismu«. U tom smislu aktivnosti korčulanske lomačarke nisu nipošto izuzetak, one su bile jedino nešto revnosnije, sistematičnije, zadržije i napokon, drskije u tome da ih se nije osobito prikrivalo...

U vezi pak s presudom zagrebačkog Općinskog suda, nitko i ne pomišlja s kojim je sve zakonskim odredbama ona u teškom konfliktu – glavno je da šutljiva većina odobrava svekolike žrtve paljenice. Pa Srba u Hrvatskoj ionako više nema, zašto bismo mi onda, kad njih ionako nema, čuvali njihova azijska pismena?

Pa nismo mi Armenci, Azijati, mi smo ljubazan, uljudbeni svijet, mi smo Apolon, mi smo Zapad, mi smo papini, mi smo kultura i civilizacija. Mi smo, braćo, latinica. Tko sve to pak nije, taj će gorjeti. I dok je osoba poput korčulanske lomačarke, bit će i Croatije.«

Bibliografija⁵⁰²

- Agičić Damir, Analiza školskih udžbenika obični je politikantski pamflet, *Globus*, 20. 12. 2002.
- Andrijić Zdenka, Knjige, knjige, *Fižul*, broj 1, 1994.
- Andrijić Zdenka, »Dvanaest putnika« i grad Korčula, *Fižul*, broj 2, 1994.
- Anić Alen (AIM), Vojin Jelić, pisac i penzioner, intervju, *Identitet*, lipanj/juni, 1997.
- Anić Alen i Lasić Igor, Ministar voli cenzuru, *Tjednik*, 12. 12. 1997.
- Antić Sandra-Viktorija, I knjige ubijaju, zar ne? Knjigocid u Bugojnu: Kako su u kontejnere za smeće dospjele knjige hrvatskih autora, *Vjesnik*, 6. i 7. 8. 2005.
- Antić Sandra-Viktorija, Dnevnik hrvatskoga naroda, *Vjesnik*, 24. 2. 2007.
- Antić Sandra-Viktorija, Knjižnica koju Zagrepčani vole, *Vjesnik*, 28. 2. 2007.
- Aparac-Gazivoda Tatjana, Kapitalni objekti i vrijeme promjena, *Vijenac*, 17. 3. 1994.
- Aparac-Gazivoda Tatjana, Trebaju li Sveučilišta knjižnice, *Vijenac*, 28. 4. 1994.
- Aparac-Gazivoda Tatjana – Katalenac Dragutin (eds.), Wounded Libraries in Croatia, Croatian Library Association, Zagreb, 1993., pp. 57
- Appelt Hrvoje, Kako je iz riječke Sveučilišne knjižnice nestalo 30 tisuća svezaka i knjiga?, *Jutarnji list*, 13. 7. 2003.
- Appelt Hrvoje, Obnovili 503 braka jer su nestale matice vjenčanih, *Jutarnji list*, 12. 5. 2005.
- Armanini Ante, Ljudi – štakori, *Cicero*, br. 5, travanj 1999.
- (A. V.), O 700 knjiga u kontejneru, *Večernji list*, 22. 11. 2004.
- Babić Jasna, Uništiti ratnu dokumentaciju iz akcije Oluja, *Jutarnji list*, 29. 11. 2008.
- Baće Maksimilijan, Apsurdi Karla Marxa, BiB nakladništvo, Zagreb, 2003.
- Baletić P., Kako financirati knjižnice, *Novi list*, 1. 12. 1977.
- Bartolec Robertino, Oskar u kanti, (poglavlje u knjizi: Malograđanin in flagrante), Varaždin, 2000., str. 69–74
- Bašić Stanko, Granatom na – pamet!, *Slobodna Dalmacija*, 16. 10. 1991.
- Bašić Stanko, Sve, samo slavenstvo ne!, *Slobodna Dalmacija*, 17. 8. 1999.
- Begić V., Osnovana zajednica narodnih knjižnica Republike Hrvatske, *Novi list*, 9. 5. 2006.
- Belak-Krile Anita, Shakespeare na ćirilici, *Slobodna Dalmacija*, 14. 10. 1999.
- Berković Jelena, Kuća straha, *Gordogan*, XX, 2003.
- Berković Jelena, Upravno vijeće ne prepoznaje dubinu problema, *Gordogan*, broj 2/3, 2004.
- Bijelić Gabrijela, Ministarstvo kulture zaboravilo »Ragusinu«, *Slobodna Dalmacija*, 5. 11. 1998.

⁵⁰² Navode se samo izvori nepredno povezani s temom ove knjige.

- Bilić Pjer, Bibliofilija. Lijepa naša Finska, *Večernji list*, 8. 12. 2008.
- Bilić Pjer, Bibliofilija. Kanibali, *Večernji list*, 9. 2. 2009.
- Biškupić Božo, Bacanje knjiga je vandalski čin, *Slobodna Dalmacija (HINA)*, 4. i 5. 8. 2005.
- Biškupić Božo, Otvorit ćemo 14 novih muzeja (intervju Branki Džebić), *Vjesnik*, 27. i 28. 8. 2005.
- Biškupić Božo, U knjižnicama treba biti i knjiga na ćirilici! (razgovor sa Romanom Galović), *Hrvatski list*, 20. 10. 2005.
- Bogdanović Davor, Pehar Ivan, Pregled stanja knjižničnih fondova u Gradskoj knjižnici i školskim knjižnicama Zadra, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1994.
- Bratulić Josip, Nemirni mir jednog antikvara, *Vjesnik*, 27. 4. 1992.
- Brdarić Darko, Tatarski biftek od sirove mržnje, *Večernji list*, 30. 1. 1993.
- Brešan Ivo, Zašto su Hrvati uvijek gubitnici, *Jutarnji list*, 12. 8. 2005.
- Brozović Dalibor, Bauk reciklopedije, *Feral Tribune*, 14. 4. 1998.
- Bubenik Branko, Bogat arhiv nedovoljno iskorištena zlatna koka, *Slobodna Dalmacija*, 15. 5. 2003.
- Bušić Marko, Iz knjižnice Prečko čitatelje se »izbacuje« zbog izložbi, *Vjesnik*, 12. 11. 2003.
- Crnčević Miro, 130 godina Narodne čitaonice u Jelsi. Svetište narodnjačke misli, *Slobodna Dalmacija*, 29. 6. 1998.
- Crnković-Nosić Vesna, Kronologija ratnih stradanja Gradske knjižnice u Slavonskom Brodu, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- Crnković-Nosić Vesna, Spomeničke knjižnice u Slavonskom Brodu, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- Cuculić K., I to se događa u Mjesecu hrvatske knjige. Kašić, Matavulj i Šinko završili u baji za smeće, *Novi list*, 17. 10. 2006.
- Cuculić K., Prva Riječka gimnazija pojašnjava kako su se njene knjige našle u smeću. Otpisane su oštećene, dotrajale i neupotrebljive knjige, *Novi list*, 18. 10. 2006.
- Cuculić Kim, Sveučilišna knjižnica Rijeka svečano obilježila 60. obljetnicu rada i postojanja. Nema sveučilišta bez dobre knjižnice, *Novi list*, 15. 10. 2008.
- Cuculić Kim, U Riječkoj sveučilišnoj knjižnici nalazi se 16 svezaka tiskopisa iz prvih desetljeća nakon Gutenbergovog otkrića. Blago iz metalnih sefova, *Novi list*, 1. 2. 2009.
- Cuculić Kim, Nova Gradska knjižnica još uvijek pusta želja, *Novi list*, 11. 2. 2009.
- Cuculić Kim, Riječke knjižnice nude uslugu međuknjižnične posudbe iz drugih knjižnica u zemlji i inozemstvu, *Novi list*, 28. 9. 2009.
- Cukrov Ante, Čišćenje 'tehnički neupotrebljive i ideološki prevaziđene' lektire (2). Briga za kulturno dobro ili senzacija, *Glas Istre*, 25. 2. 2004.
- Čadež Tomislav, Ježeva kućica, *Jutarnji list (Magazin)*, 9. 6. 2007.
- Čadež Tomislav, 'Ježeva kućica'. Slikovnica 'Ježeva kućica' nije ni srpska ni hrvatska nego, zaboga, dječja, *Jutarnji list (Magazin)*, 18. 1. 2008.
- Čalušić Barbara, Svečano obilježena 135. god. osnutka čitaonice u Svetoj barbari. Oaza društvenog i kulturnog života građana ispred svog vremena, *Primorski Novi list*, Srpanj 2006.
- Čangalović Ratko, Kad gore knjige pucaju kosti, *Novi list*, 29. 4. 1998. (tekst prenesen iz Ljubljanskog dnevnika »Delo«. Ovaj je tekst od Novog lista preuzela i objavila *Нова Македонија* u broju od 23. i 24. 5. 1998.)

- Čangalović Ratko, Zagrepška šepetanja. Nazor in Krleža na smetišću, *Delo*, 12. 3. 2004.
- Četrdeset dva građanina, Otvoreno pismo: mr. sc. Božo Biškupić, ministar kulture RH, dr. Dragan Primorac, ministar znanosti, obrazovanja i športa RH, Vesna Škare-Ožbolt, ministrica pravosuđa RH, Mladen Bajić, glavni državni odvjetnik RH. Nedopustiva je šutnja nadležnih organa, *Novosti*, 1. 10. 2004.
- Čilić Zvonimir, Bugojansko smetlište. Gradska biblioteka riješila se većeg dijela fonda. Iz knjižnice bačene knjige hrvatskih i srpskih autora, *Slobodna Dalmacija*, 2. 8. 2005.
- Čok Vida, Kako pravo štiti kulturna dobra u ratu i miru, *Republika* (Beograd), 1.–30. 9. 2004.
- Ćosić Bora, Beckett u prašini, *Feral tribune*, 13. 1. 2001.
- Ćosić Bora, Holokaust knjige, *Feral Tribune*, 7. 6. 2003.
- Тосић Добрица, Зашто се Србија стиди анититоистичке опозиције, *НИИ*, 7. 2. 2009.
- Danilović-Prijić Kristina, Najstarija osnovnoškolska knjižnica u Županiji, *Primorski Novi list*, veljača 2003.
- Даутовић Сава, Књиге споменици. Сабрана дела као сваштаре, *Политика*, 6. 9. 1989.
- Derk D., Hrvatska pisana mržnjom, *Večernji list*, 26. 1. 1993.
- Derk Denis, I Balzac na smetlišću, *Večernji list*, 3. 4. 1993.
- Derk Denis, Novinar profesoru, *Večernji list*, 19. 4. 1993.
- Derk D., Knjigama po Škegri, *Večernji list*, 22. 5. 1998.
- Derk Denis, Skandal. HDP objavio panoramu srpskog pjesništva s pjesmama poznatih ratnih huškača. Hrvatska platila zbirku velikosrba, *Večernji list*, 6. 3. 2006.
- Despot Z., Pisano blago u hrpama smeća, *Večernji list*, 23. 5. 1998.
- DHK, Pismo Društva hrvatskih književnika: Spaljuju knjige, *Vjesnik*, 27. 9. 1991.
- Dobrić Bruno, Knjižnice u suvremenim multikulturalnim društvima – s osvrtom na knjižnice u Puli, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 1–4, 1999.
- Dobrić Bruno, Kultura čitanja i nacionalni pokreti: čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, *C. A. S. H.*, Pula, 2003., str. 163–180.
- Dobrić Bruno, Ispravak. Sveučilišna knjižnica nema veze s revizijom, *Glas Istre*, 27. 2. 2004.
- Dobrić Bruno (gl. ur.), Knjižnice Istarske županije – vodič, *Društvo bibliotekara Istre*, Pula, 2010.
- Domazet Nina, Nacionalni čistunci haraju policama, *Novi list*, 11. 4. 1998.
- Donat Branimir, Metkom na knjigu, *Večernji list*, 27. 11. 1991.
- Donat Branimir, Pljuvanje po Hrvatskoj. Informatorova lažna dostava, *Večernji list*, 7. 2. 1993.
- Dragojević, R., Tristo svezaka do 2025. godine (u biblioteci: SHK), *Novi list*, 10. 2. 1998.
- Dragojević Rade, Tribina Izdavaštvo i knjižarstvo u Hrvatskoj. Izdavaštvo – uživanje u besmislu, *Novi list*, 14. 3. 1998.
- Dragojević Rade, Novi prijevodi svjetskih klasika, *Novi list*, 24. 4. 1998.
- Dragojević Rade, Librocid u osnovnoj školi »Grigor Vitez« u Svetom Ivanu Žabnu. Knjige za odstrel, *Feral Tribune*, 29. 4. 2000.
- Dragojević Rade, Disanje latinicom, *Feral Tribune*, 22. 4. 2000.
- Dragojević Rade, Spaljivanje knjiga kao uvod u tragediju, (prikaz knjige G. Haddad, Biblioklasti. Mesija i autodafe), *Novi list*, 1. 6. 2001.

- Dragojević Rade, Kako su Nazoru presudili u Nazoru, *Novi list*, 24. 2. 2004.
- (D. R.), Tematski broj »Prosvjete« o knjigocidu i kulturocidu. Tko pali knjige palit će i ljude, *Novi list*, 24. 4. 2004. (prilog *Pogled*, str. 3)
- (D. R.), Intelektualci traže očitovanje države o rušenju partizanskih spomenika. Kazneno goniti palitelje knjiga i rušitelje spomenika, *Novi list*, 22. 5. 2004. ; *Karlovački list*, 22. 5. 2004.
- Dragojević R., Djeca prisustvovala spaljivanju knjga, bibliotekarke plakale, *Novi list*, 23. 5. 2004.
- Dragičević Berta, Zločin u Petak, *Večernji list*, 11. 1. 1992.
- Dragičević Berta, Knjižnica Interuniverzitetskog centra u Dubrovniku, *Hrvatska knjiga* 1/1992. (drm), Izgorjela stara knjižnica, *Večernji list*, 12. 11. 2003.
- Drndić Daša, April u Berlinu, Fraktura, Zagreb, 2009.
- Društvo bibliotekara Istre, Dokumentacija u povodu bacanja knjiga iz osnovne škole »Vladimir Nazor« u Vrsaru, Pula, 2004.
- Dugandžija Mirjana, Nepismeni pale knjige, *Vjesnik (Panorama)*, 27. 9. 1991.
- Dugandžija Mirjana, Top 10 najštetnijih knjiga, *Globus*, 1. 7. 2005.
- Dujmović Danijela, Kangrga prekoračio granice slobodne novinarske kritike, *Vjesnik*, 30. 3. 1999.
- Džebić Branka, Otpor librocidu, *Vjesnik*, 16. 10. 1991.
- Džebić Branka, Knjižnica za treće tisućljeće, *Vjesnik*, 23. 2. 2002.
- Đurović Đivo, Adriana Piteša, Danas starta europska digitalna knjižnica, *Jutarnji list*, 20. 11. 2008.
- Eleta Nada, Ratne štete na knjižnicama Karlovačke regije, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 3–4, 1992.
- Erceg Heni, Ovdje ljudskost ne pomaže, intervju s Vojinom Jelićem, *Feral Tribune*, 18. 11. 1996.
- Erceg Heni, Knjiga, *Feral Tribune*, 27. 1. 2001.
- Erceg Heni, Izabel od Korčule, *Feral Tribune*, 27. 7. 2002.
- E. H., Obilježena 115. obljetnica čitaonice, *Jutarnji list*, 10. 4. 2002.
- Erl Vera, Povijest Vinkovačke knjižnice mali je kristal u kojem je moguće čitati duh Vinkovaca, *Književna revija*, br. 1–2, 1992.
- Erl Vera, Vinkovačka knjižnica/čitaonica, *VBH* (Vjesnik bibliotekara Hrvatske), broj 3–4, 1992.
- Feral Tribune (ur.), Lomača za Kangrgu, *Feral Tribune*, 5. 4. 1999.
- Feral Tribune (ur.), Nabijanje na sudilo (pregled tužbi podnesenih protiv Feral Tribunea za »nanesenu duševnu bol«), *Feral Tribune (jubilarni broj)*, 31. 5. 2003. (daje se 16 primjera, među njima i Izabel Sokandić – »bacačice knjiga...«)
- Feral Tribune (ur.), Slučaj knjigocid (pregled najznačajniji »slučajeva zločina« o kojima je Feral Tribune pisao u proteklom desetljeću), *Feral Tribune (jubilarni broj)*, 31. 5. 2003. (navedeno je, tj. izabrano 26 najznačajnijih slučajeva kriminalnog postupanja, a među njima »slučaj Korčula« reprezentira knjigocid, prakticiran u Hrvatskoj)
- Feral Tribune (ur.), Nepoćudna školska nagrada, 2. 8. 2003.

- Feral Tribune (ur.), Američki kongres potvrdio kontroverzni »Patriotic Act«. Teroristi u knjižnicama, 29. 7. 2005.
- Ferić Zoran, Protiv dosadne škole. Za lektiru koja je učenicima zanimljiva, *Nacional*, 22. 1. 2008.
- Flego M., Knjige traže dom, *Večernji list*, 14. 10. 1992.
- Foretić Dalibor, U poštara se puca četiri puta, *Novi list*, 18. 4. 1998.
- Foretić Dalibor, Štosni happeninzi, *Novi list*, 9. 5. 1998.
- Foretić Dalibor, Travanjski aprilili, *Novi list*, 10. 4. 1999.
- Gabrić Toni, Zlatko Crnković, prisilno umirovljeni izdavač (intervju), *Feral Tribune*, 10. 4. 1995.
- Gabrić T(oni), Knjige na lomaču – 2. dio, *Feral Tribune*, 8. 4. 2000.
- Gašparović Darko, Ubijali su nam knjigu, *Hrvatska knjiga*, broj 1/1992.
- Gašpert Sanja, U Škrljevu počela radom obnovljena Mjesna knjižnica s čitaonicom. Škrljevo je oduvijek imalo sluha za knjigu, *Primorski Novi list*, rujan 2007.
- Gašpert Sanja, Bakar dobio novu knjižnicu, *Novi list*, 4. 5. 2007.
- Genc M., Teror i nad knjigom, *Večernji list*, 15. 2. 1992.
- Gödeke Peter, Njemecko: stohy knih v plamen, *Kronika 20. století*, Fortuna Print, Praha, 2000.
- Girardi Jurkić Vesna, »Prevaziđena svinjarija« (2). Lažno i »isfabricirano« prenošenje pisanja Ferala, *Glas Istre*, 26. 2. 2004.
- Goldstein Albert, Biblioleksikon, *Cicero*, br. 5, travanj 1999.
- Goldstein Slavko, Neprihvatljiva rehabilitacija ustaške NDH, *Bilten 30, IV/V*, 1993. Židovska općina, Zagreb
- Gomerčić Vesna, Gradska knjižnica Otočac tijekom povijesti, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1997.
- Gradsko vijeće Korčula, Izvješće (Povjerenstva za utvrđivanje »eventualne« odgovornosti Gradske knjižnice. . .), *Korčula*, 16. 4. 2003.
- Gradsko vijeće Korčula, Zaključak (o propustima ravnateljice Gradske knjižnice), *Službeni glasnik grada Korčule*, broj 3, od 12. 5. 2003.
- Grbačić N., Stotine knjiga i rječnika odbačene uz cestu, *Jutarnji list*, 31. 5. 2007.
- Grbelja Josip, Knjige će svjedočiti, *Večernji list*, 23. 11. 1991.
- Grbelja Josip, S knjigama kroz granate, *Večernji list*, 19. 2. 1992.
- Grgurev Vinko, Dijaboliziranje knjige, *Zarez VIII/175*, 9. 3. 2006.
- Grgurovac Martin, Vinkovački ratni dnevnik. Dnevnički zapisi od 30. IV 1991 do 16. V 1992. Privlačica (Knjižnica »Slike rata« br. 3), Vinkovci, 1992., str. 79, 80
- Gromača Tatjana, Tajna antikvarijata, *Novi list*, 15. 3. 2009.
- Gromača Tatjana, Druge oči. Riješiti se Andrića, *Novi list*, 3. 5. 2009.
- Gromača Tatjana, Druge oči. Knjižničar budućnosti, *Novi list*, 14. 6. 2009.
- Gruić I., Rožman K., Ježeva kućica. Protjerani jež ponovno među nama, *Jutarnji list*, 23. 6. 2009.
- Gudžević Sinan, List i novinar pred sudom, (preuzeto s interneta, AIM), 1. 7. 2001.
- (H), Splitski mladi žele novu knjižnicu, *Jutarnji list*, 4. 9. 1998.
- (H), PEN traži istragu o otpisivanju knjiga zbog ideoloških i etničkih razloga, *Večernji list*, 24. 7. 2002.

- (H), Srbija će vratiti 420 matičnih knjiga, *Jutarnji list*, 16. 8. 2003.
- Haddad Gerard, Franz, Vergilije, Jaques i i ostali, *Cicero*, br. 5, travanj 1999.
- Halužan Marina, Integriranje knjižnica u Zagrebu: za i protiv. Zloupotreba ili nerazumijevanje kompjutera, *Novi list*, 17. 2. 1998.
- H(rvatsko) B(ibliotekarsko) D(ruštvo), Knjiga, knjižnice, nakladnici i zakoni. Međunarodni kolokvij o pravnom položaju knjige, knjižnica i nakladništva u Republici Hrvatskoj. Sažeci, Hrvatsko bibliotek. Društvo, Zagreb, 1996.
- HINA, Za osudu svaki neprimjeren postupak s knjigom, *Vjesnik i Večernji list*, 6. 4. 1998.
- HINA, Još se traže krivci za spaljivanje dokumentacije 156. brigade HV-a, *Vjesnik*, 12. 1. 2002.
- Hina, K. C., U Zagrebu u 78. godini umro književnik Čedo Prica. Pjesnik iskustva prostora i majstor lirске proze, *Novi list*, 23. 6. 2009.
- Hitrec Hrvoje, Povratak kolektivizma, *Hrvatsko slovo*, 15. 9. 1995.
- H(rvatsko) K(njižničarsko) D(ruštvo), Mišljenje vezano uz »slučaj Korčula«, *Novosti*, broj 17, listopad 2001.
- HKD, Revizija i otis provedeni 1977. u Knjižnici »Ivan Vidali« u Korčuli, *Novosti*, broj 17, listopad 2001
- H(rvatsko) N(ovinarsko) D(ruštvo), Hrvatsko novinarsko društvo o najnovijem kažnjavanju splitskog tjednika: Sud treba preispitati presudu Feral Tribuneu, *Slobodna Dalmacija*, 20. 7. 2002.
- Horvat Aleksandra, Knjižnice u postkomunizmu, *Vjesnik*, 12. 2. 1994.
- Horvat Aleksandra, Hrvatsko knjižničarsko društvo i slobodan pristup informacijama, Zbornik radova s okruglog stola o slobodnom pristupu informacijama, uredile A. Horvat i A. Belan-Simić, HKD, Zagreb, 2002.
- Horvat Vedran, Dvije i pol knjige »po glavi« stanovnika, *Vjesnik*, 13. 2. 2002.
- HSK, Izvješće Hrvatskog sabora kulture za 1991. godinu, 1992., str. 10–11
- ICTY, Expert Testifies to Systematic Destruction of Cultural Monuments, The Hague, 08 July 2003. (preuzeto sa web: www.cij.org/indexcfm. . .)
- IFLA/FAIFE, World Report: Libraries and Intellectual Freedom. Croatia, 14. November 2000. (preuzeto s web stranice: www.ifla.org/faife/report.croatia.htm)
- Ilić Marinko, Ratna stradanja narodnih knjižnica Bjelovarske regije, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- I. M., Predsjedništvo Pazinske udruge antifašističkih boraca. Osuđeno »čišćenje« ideološki nadiđenih knjiga, *Glas Istre*, 27. 2. 2004.
- Ivančević Radovan (ed.), Cultural Heritage of Croatia in the war 1991/92, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., Part II, pp. 197–304
- Ivančić Viktor, Kultura smrti (poglavlje u knjizi: Točka na U. Slučaj Šakić: Anatomija jednog skandala), *Biblioteka Feral Tribunea*, Split 2000., str. 163–180
- Ivančić Viktor, Pašteta od baštine, *Feral Tribune*, 20. 10. 2001.
- Ivančić Viktor, Tovljenje štakora, *Feral Tribune*, 20. 7. 2002.
- Ivančić Viktor, Akcija »Knjige za Jelsu« i »Književni deponij« kod Vrsara kao jedna te ista vijest. Literarna hvarsa, *Feral Tribune*, 27. 2. 2004.
- Ivančić Viktor, »Bugojanski knjigocid« ili: ima li suživota u kontejneru, *Feral Tribune*, 12. 8. 2005.
- Ivančić Viktor, Kip slobode: svečani tepih, *Feral Tribune*, 21. 2. 2007.

- Jajčinović Milan, Korčulanska ideologija, *Večernji list*, 11. 4. 1999.
- Javor Ranka, Okrugli stol »Narodne knjižnice u ratu i obnovi«, Mjesec hrvatske knjige '92, Vinkovci, 30. listopada 1992., *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- Jednačak Jasna, Knjižnice u Sisačko-banijskoj regiji 1991. –1992., *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- Jeftić Bato, Slova i riječi u maskirnim uniformama, *portal www.dovla.net*, 13. 5. 2009.
- Jelača Dorien, Akcija Slobodne Dalmacije knjige za Jelsu–donacija isporučena Jelšanima. Darovnica od 20. 000 naslova, *Slobodna Dalmacija*, 24. 2. 2004.
- Jendruh Zdenko, Van pameti, *www.nwbih.com*, 15. 2. 2006.
- Jergović Miljenko, Mjesec spaljenih knjiga, *Slobodna Dalmacija (Profil)*, 24. 10. 1991.
- Jergović Miljenko, 3. Who will be the Witness. Biblioteka, iz knjige: *Sarajevski Marlboro*, Zagreb, 1994., str. 121–123
- Jergović Miljenko, Zašto se Hrvati boje srpske kulture, *Globus*, 9. 3. 2001.
- Jergović Miljenko, Genij o kojem ne smijemo ništa znati, *Jutarnji list*, 10. 6. 2009.
- Jergović Miljenko, Majka pravoslavna hrvatskoga pjesništva, *Jutarnji list*, 23. 6. 2009.
- Jerinić Mato, Nije tako crno – naprotiv, *Slobodna Dalmacija*, 26. 11. 1996.
- Jerinić M., Darujmo otoke knjigama, *Slobodna Dalmacija*, 6. 11. 1999.
- Jirsak Nada, Nepotrebne knjige u narodnoj knjižnici, Diplomski rad, FF Zagreb, 1999.
- (Jl), Bube napale samo knjige na ćirilici, *Jutarnji list*, 2. 3. 2007.
- Jurčić Kleković Željka, Središte kulturnog života Bribira, *Primorski Novi list*, srpanj 2003.
- Jureša Đurđica, Akademik Kangrga brani knjige na srpskom, ali nije izustio ni slova dok su gorjele hrvatske knjige, *Vjesnik*, 21. 4. 1998.
- Jurić M., Kaštela dobila šestu knjižnicu, *Slobodna Dalmacija*, 6. 7. 2006.
- Jurišić Mirjana, Kome služe izmišljotine o vandalizmu hrvatskih knjižničara. Knjige srpskih pisaca nitko ne baca s polica, *Večernji list*, 23. 5. 1998.
- Jurišić M., Provala bijesa nad Hrvatskim leksikonom, *Večernji list*, 10. 9. 1998.
- Jurković Mira, »Doulos« – najveća svjetska ploveća knjižara u splitskoj luci od 25. veljače do 8. ožujka, *Vjesnik*, 29. 2. 2004.
- Kalina A., Prekršene granice novinarske kritike, *Slobodna Dalmacija*, 30. 3. 1999.
- Kalogjera-Brkić I., Akademik Stjepan Babić objašnjava zašto je Čopićevu knjigu izbacio iz lektire za 1. razred: »Ježeva kućica nije pisana hrvatskim«, *Jutarnji list*, 23. 11. 2005.
- Kalogjera-Brkić Ivana, Izdavači 'Ježeve kućice' tvrde da je neopravdano izbačena iz lektire: 'Ježeva kućica' ima fusnote na hrvatskom, *Jutarnji list*, 26. 11. 2005.
- Kangrga Milan, Hrvatski knjigocid. Barbarizam i renesansa, *Feral Tribune*, 30. 3. 1998.
- Kangrga Milan, Hrvatski knjigocid: Knjige na groblju, *Feral Tribune*, 14. 4. 1998.
- Kangrga Milan, Hrvatski knjigocid: Strah i pepeo (odgovor A. Stipčeviću i Đ. Jureša), *Feral Tribune*, 27. 4. 1998.
- Karamatić Emil, Mostar: Bube napale knjige pisane ćirilicom, »*Kliker.info*«, 28. 2. 2007.
- Katalenac Dragutin, Narodne knjižnice između narodnog preporoda i knjige za sve: osvrt na stanje fondova narodnih knjižnica – Slavonsko-baranjsko iskustvo, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1994.
- Katić-Crnković Anka, Devedeset godina Gradske knjižnice u Zagrebu, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* br. 3–4, 1997.
- Kekez Siniša, Svi Slaveni u jednoj biblioteci, *Slobodna Dalmacija (Spektar)*, 1. 7. 2006.

- Kelmendi Burbuqe, Knjižnice nacionalnih manjina u Hrvatskoj, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1997.
- Kevo Mladen (tekstovi) – Dario Hečimović (fotografije), Rat za Hrvatsku. Istočnoslavonska ratna kronika, Vinkovci–Osijek, 1992., str. 60, 66
- Klarić K., Lopovska posla u knjižarama. Kradljivci vole skupe knjige, *Novi list*, 24. 4. 1998.
- Klauški Tomislav, I knjige bacaju, zar ne?, *Novi list*, 30. 12. 1998.
- Klauški Tomislav, Kangrgi sudnica – bacačici knjiga ravnateljsko mjesto, *Novi list*, 26. 3. 1999.
- Klauški Tomislav, Kangrga proglašen krivim, *Novi list*, 30. 3. 1999.
- Klauški Tomislav, Sudska presuda Milanu Kangrgi. Udar na kritički orijentirane intelektualce?, Grafička radnica odnijela pobjedu nad praksisovcem, *Novi list*, 7. 4. 1999.
- Klauški Tomislav, Sudska presuda Milanu Kangrgi, Udar na kritički orijentirane intelektualce, *Glas Istre*, 8. 4. 1999
- Klauški Tomislav, Tribina Instituta Otvoreno društvo: Prekršeni zakoni, dotjerana povijest, uništena kultura. I knjige se mogu ubiti, *Novi list*, 10. 5. 1999.
- Klauški Tomislav, Županijski sud o aferi bacanja knjiga na Korčuli. Poništena presuda Kangrgi, *Novi list*, 10. 9. 1999.
- Klisović Jadranka, Šibenska nova Gradska knjižnica smatra se najsuvremenijom u Hrvatskoj. Za ulaz u knjižnicu mora se čekati u redu, *Vjesnik*, 24., 25. i 26. 12. 2005.
- Kolić Branko, Izlučivanje knjižne građe i otpis knjiga u požeškoj gimnaziji, *Nastavni vjesnik* (časopis Društva hrvatskih srednješkolskih profesora), 7–8, studeni 1998.
- Kopač Dražen, Dva cistercita čuvaju u samostanu vrijedne knjige, *Jutarnji list*, 27. 3. 2002.
- Korač Ivo, Nekoliko riječi jednoga umirovljenika o Gradskoj knjižnici, *Samoborske novine*, 29. 3. 2002.
- Косовић Ненад, Наш тренутак истине. Бенковац, 1993., *Prosvjeta*, Zagreb, 2007.
- Kostović Ivica (ed.), Mass killing and genocide in Croatia 1991/92: A book of evidence, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992., chapter 11 The destruction of spiritual and cultural heritage and maltreatment of Roman Catholic priests and nuns, pp. 237–257
- Kovač Vlasta, Svjedočenja. Gdje je Freiburgerova biblioteka? (intervju s Amiel Shomrony), *Bilten* 30, IV/V, 1993., Židovska općina Zagreb
- Kovač Mirko, Povodom nedavne medijske ankete o »knjigama štetočinama«. Osveta malih Goebbelsa, *Feral Tribune*, 29. 7. 2005.
- Kovačić Leo, Libri narodu nakon deset godina. 'Marulić' dobio središnji odjel. Otvorena najveća knjižnica u zemlji, *Slobodna Dalmacija*, 24. 1. 2009.
- Krajnović Zeljak Mira, Car Ilić Ksenija, ravnateljica narodne knjižnice i čitaonice o radu kao i budućim planovima ove kulturne ustanove, *Primorski Novi list*, srpanj 2007.
- Krile Davor, Pavić Siniša, Hrvatski politički leksikon Hrvoja Šošića. Spremaj majko kreveta, *Slobodna Dalmacija*, 12. 10. 1999.
- Krešić Hrvoje, Zagrebačko sveučilište ostvarilo ideju staru četiri desetljeća, vrijednu 120 milijuna kuna. Nova knjižnica Filozofskog fakulteta na osam etaža, *Novi list*, 12. 3. 2009.
- Krešić Hrvoje, Pozitivac tjedna. Knjižnica za snagu i uzdignuće, *Novi list*, 14. 3. 2009.
- Kršić Dejan, Povratak sa smetlišta historije. Na zagrebačke se kazališne daske vratila Ćopićeva predstava, *Jutarnji list (Magazin)*, 15. 3. 2003.
- Kukuljica Antonije, Narodna biblioteka Vukovar u ratu, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 3–4, 1992.

- Kundić Damir, Veliki dan za karlovačku kulturu (dogradnja Knjižnice), *Novi list*, 6. 8. 2006.
- Kursar Ranko, Higijeničari hrvatske kulture najrevniji su u knjižnici Medveščak, *Vjesnik*, 16. 3. 2002.
- Kusin Vesna, Genetska greška, *Vjesnik*, 2. 10. 1991.
- Kustura Irena, »Nepoćudne« knjige u hrvatskim knjižnicama. Izlaze li »Pirgo« i Čopić iz podrumskog mraka, *Večernji list*, 10. 6. 2002.
- Kuvačić Ivo, Sjećanja, Razlog, Zagreb, 2008.
- Kuzmanović Jasmina, Epoha na smetlišu. Knjige i spomenici, kao ideološki namještaj bivše epohe, mogu birati između reciklaže i muzeja, *Danas*, 4. 12. 1990.
- Lasić Igor, Smetlišu knjiga u malome mistu, *Tjednik*, 6. 2. 1998.
- Lasić Igor, Hrvatski knjigocid. Naklade su planule, *Feral Tribune*, 29. 6. 1998.
- Lasić Igor, Vojin Jelić govori o svom rodnom Kninu i drugim stvarima. Grad koji je poharalo zlo, intervju, *Identitet*, studeni/novembar, 1999.
- Lasić Igor, Djevojčica sa žigicama, *Feral Tribune*, 1. 3. 1999.
- Lasić Igor, Knjižnice s unutrašnjim sagorijevanjem, *Feral Tribune*, 7. 7. 2001.
- Lasić Igor, Hitlerova knjiga pod udarom Hrvatskoga državnog odvjetnika. Nein mein Kampf, *Feral Tribune*, 20. 10. 2001.
- Lasić Igor, Antun Vujić, ministar kulture: Otkrit ćemo krivce za knjigocid (intervju s novinarom I. L.) *Feral Tribune*, 25. 5. 2002.
- Lasić Igor, Korčulanske kristalne noći, *Dani* (Sarajevo), 26. 7. 2002.
- Lasić Igor, Orlovi rano lete u smeće, *Feral Tribune*, 27. 7. 2002.
- Lasić Igor, Sudska haranga protiv Ferala, *Feral Tribune*, 22. 11. 2003.
- Lasić Igor, Goebbels među Hrvatima, *Feral Tribune*, 2. 12. 2004.
- Lasić Igor, Skandal u Frankfurtu: Ranka Javor birala dječje knjige za hrvatski štand. Stručnjakinja za dječju književnost i knjigocid, *Novosti*, 23. 10. 2009.
- Lasić Igor, Frankfurtski sajam knjiga: Ranka Javor, progoniteljica nepoćudne literature, u hrvatskom selektorskom timu. Čistionica dječje literature, *Novi list* (Pogled), 31. 10. 2009.
- Lasić Igor, Pljačka pod maskom nacionalizma. Rukopise ne čitamo, već spaljujemo, *Novi list*, 31. 10. 2009.
- Lasić Igor, Potpis za otpis (rukopis), rujan, 2010.
- Lendvaj A., Kako internetski antikvarijat »Knjigajeknjiga.com« diže prašinu na nakladničkom tržištu. Knjige o komunizmu za one kojima to ide na živce, *Večernji list*, 1. 12. 2000.
- Lešaja Ante, Otvoreno pismo ministru kulture, mr. Boži Biškupiću: Podržavate li sve ono na što je slučaj bacanja knjiga u kontejner ukazao?, *Novi list*, 25. 5. 1999.
- Lešaja Ante, Gradsko vijeće Korčula i tajno glasovanje (2). Knjige triba škartat, *Slobodna Dalmacija*, 11. 6. 1999.
- Lešaja Ante, Profesionalnost i ideologija: Jajčinović i »korčulanska ideologija«, *Zarez*, 9. 7. 1999.
- Lešaja Ante, Otvoreno pismo vijećnicima Gradskog vijeća Korčula: Prikriva li se bacanje knjiga u smeće, *Dubrovački list*, 22. 10. 1999.
- Lešaja Ante, Škojarska čakula. Haaški pržun (2). Moj Todore, nije smeće sve što je u kontejneru, *Slobodna Dalmacija*, 27. 10. 1999.
- Lešaja Ante, U povodu razgovora s Dubravkom Ugrešić: Nisu svi šutjeli o »spaljivanju knjiga«, *Novi list*, 11. 10. 2000.

- Lešaja Ante, Dokad samovolja oko knjižne građe Gradske knjižnice u Korčuli. Svaki režim jednom postane »prijašnji«, *Slobodna Dalmacija*, 26. 3. 2000.
- Lešaja Ante, Opaka politika. Knjige na lomaču – 2. dio, *Feral Tribune*, 29. 4. 2000.
- Lešaja Ante, Otvoreno pismo ministru kulture dr. Antunu Vujiću: G. Vujiću odobravate li Vi svojom šutnjom – kulturocid?, *Novi list*, 24. 2. 2001.
- Lešaja Ante, Otvoreno pismo premijeru, ministrici pravosuđa i predsjedniku Saborskog odbora za pravosuđe: Presuda »Feral Tribuneu« neće proći ako ima čestitosti, *Novi list*, 26. 7. 2002.
- Lešaja Ante, Ministar nad kontejnerom, *Feral Tribune*, 3. 8. 2002.
- Lešaja Ante, Reagirajte na tekstove: »Mišljenje...« i »Revizija i otpis...«, *Novosti*, broj 21, prosinac 2002.
- Lešaja Ante, Duševna bolest hrvatskog sudovanja, *Slobodna Dalmacija (Forum)*, 7. 12. 2003.
- Lešaja Ante, Uništavanje knjižne građe – zločin koji se zanemaruje, *Hrvatska ljevica*, broj 1, 2003.
- Lešaja Ante, Analiza dokumenta: Presuda u predmetu »Djevojčica sa žigicama«, rukopis, siječanj 2003., (str. 76 + prilozi, str. 108)
- Lešaja Ante, O čemu govorimo kad govorimo o knjigocidu?, (odgovori na pitanja Milana Cimeše), *Identitet*, broj 78, septembar 2004.
- Lešaja Ante, »Bugojanski knjigocid« (2). Biškupičevo licemjerje, *Feral Tribune*, 23. 9. 2005.
- Lešaja Ante, Isječak iz zločina isključivosti u Hrvatskoj devedesetih godina, *Prosvjeta*, No 72 (682), Decembar 2005., str. 58–67
- Livada Svetozar, Etničko čišćenje – zločin stoljeća, *Prosvjeta*, 1997. (str. 17–46)
- Livada Svetozar, Kulturocid–Knjigocid. O zavičajnoj zbirici Brlog (rukopis), 2003.
- Lokmer Juraj, Što je dozvoljeno Jupiteru (Gradu Rijeci) nije dozvoljeno volu (Sveučilišnoj knjižnici), *Novi list*, 3. 12. 2002.
- Lončarić Neven, Mogu se stidjeti mnogi. Uz razgovor Dušanke Profeta s Nenadom Popovićem, *Zarez*, II/26, 2. 3. 2000.
- Lucić P., Nakladnička bitka za »Mein Kampf«. Führer goes to Firule, *Feral Tribune*, 29. 4. 2000.
- Lukić Slavica, Dossier: Osnovna škola nesnošljivosti i predrasuda. Strugarovi udžbenici laži, *Globus*, 13. 12. 2000.
- Lukežić Anton, Tko pali knjige, palit će i ljude, *Novi list*, 12. 7. 1994.
- Ljubičić Neven, Naša posla. Vladimir Nazor, *Slobodna Dalmacija*, 2. 3. 2004.
- Malić Gordan, Hrvatske čitanke: novi klasici ili pakleni šund, *Globus*, 23. 10. 1998.
- Mandić Igor, Lament nad knjižarama i njima hvala, *Vjesnik (Panorama)*, 30. 3. 2002.
- Mandić Davor, Rijeka dobila zbirku romskih knjiga, *Novi list*, 20. 10. 2006.
- Mandić Davor, »Uvod u Peru K.« ipak nije završio na lomači. Naklada otkupljena, mediji razočarani, *Novi list*, 11. 5. 2009.
- Marić Jagoda, Otvara se arhiva Vlade SRH, *Novi list*, 27. 10. 2006.
- Maričić Siniša, Lomače pisane misli, *Feral Tribune*, 6. 4. 1998.
- Marinković Ernest, Narodna čitaonica i knjižnica već više od stoljeća i pol oplemenjuje život stanovnika Vinodolskog kraja. Baštinjenje kulturne tradicije, *Primorski Novi list*, 27. 9. 2009.
- Maroević Ivo, Očuvanje baštine u sjeni skandala u kulturi, *Vjesnik*, 24. 1. 2002.

- Martić Anđelka, Kako je Pirgo postao nepodoban (intervju Hrvoju Prnjaku), *Feral Tribune*, 26. 4. 2003.
- Martić Anđelka, Uvijek sam bila vedro i nasmijano dijete (intervju Danici Desnica), *Hrvatska ljevica*, broj 7–8, 2004.
- Martić Anđelka, »Pirga« su zabranili isti oni koji su ga hvalili (intervju Paulini Arbutina), *Tjednik »Novosti«*, broj 541, 1. 5. 2010.
- Martinčević Jagoda, Barbari (ne) znaju što čine, *Vjesnik*, 31. 10. i 1. 11. 1991.
- Maštrović Tihomil, Da se ne zaboravi! Zločin ćiriličnog uma, *Tomislav*, broj 45, rujan 1995. (Članak je, s drugačijim podnaslovima i s naslovom: Srpski librocid. Sjekirom po kompjutoru, objavljen i u *Večernji list* 1. 10. 1995.)
- Matejčić S., Na stotine knjiga iz Vrsarske školske knjižnice na deponiju. Čišćenje »tehnički neupotrebljive i ideološki prevaziđene« lektire, *Glas Istre*, 23. 2. 2004., *Novi list*, 23. 2. 2004.
- Matejčić S., Ima nade za knjige sa smetlišta. Kome trebaju knjige iz Vrsarske školske knjižnice?, *Glas Istre*, 24. 2. 2004.
- Matejčić Sniježana, »Briga za kulturno dobro ili senzacija« (2). Šteta nanijeta knjigama dijelom je, srećom, popravljena, *Glas Istre*, 26. 2. 2004.
- Mesić Đurđa, Narodne biblioteke u Jugoslaviji između dva rata, *Informatologia Yugoslavica*, 22, 1990.
- Mesinger Bogdan, Vinkovačka knjižnica – feniks skriven u pepelu, *Književna revija* br. 1–2, 1992.
- Mihaljević Nikica, Književni život u »staroj« i »novoj« Hrvatskoj, *Delo – Književni listi*, (Ljubljana), 7. –21. 1. 1993.
- (mj), Odsjekoše Kraljevića Marka, *Tjednik*, 24. 10. 1997.
- Mikolčević S., Kriv jer je izjavio da je ravnateljica bez kriterija bacila 400 knjiga u kontejner za smeće, *Jutarnji list*, 30. 3. 1999.
- Milek Vida, Franjo Lamot je običan egzekutor za račun Ivice Bedeničića, *Glas Samobora*, 17. 10. 1998.
- Milonjić M., Cirkus oko Gradske knjižnice se nastavlja. Izabrana v. d. ravnateljica, *Glas Samobora*, 20. 6. 1998.
- Ministarstvo prosvjete i športa, »Papa u Hrvata« – mišljenje i potpora knjizi, 3. 9. 1998.
- Mlivenčić Ivica, Pokvarljiva povijest. Školski udžbenici pod povećalom stručne i političke podobnosti, *Slobodna Dalmacija*, 4. 6. 1992.
- (M. P.), Izvješće o stanju školskih udžbenika. Ideološki kriterij mora ustupiti mjesto estetskom, *Izvješća Hrvatskoga sabora*, broj 65, 17. 6. 1992.
- Mrkonjić Zvonimir, Nad ponorom knjige, *Novi list*, 12. 2. 1998.
- Murtić Edo, Želim izložbu u Beogradu, no to ne ovisi o meni (intervju s novinarkom Mirom Babić), *Identitet*, br. 61, februar 2003. (izvorno objavljeno u novini *Blic* (Beograd), 9. 2. 2003.
- Muzur Amir, Anatomija jedne destruktivnosti, *Novi list*, 4. 12. 1997.
- N. J., Isključivošću motivirano uništavanje knjižne i druge dokumentacijske građe. Knjigom u kontejner, *Novosti*, 1. 10. 2004.
- (N. M.), Krhotine za budućnost, *Večernji list*, 19. 12. 1991.
- NSB, Hrvatske knjižnice na meti. Vodič – Croatian Libraries on Target. Guide, Predgovor: Dubravka Skender, Zagreb, 1992., str. 1–53

Novaković Milorad (ur.), Knjigocid – Kulturocid. Tko pali knjige, palit će i ljude. Tema broja, *Prosvjeta*, broj 59 (660), novembar 2003., str. 66. U ovom tematskom broju časopisa ukupno je objavljen 21 prilog: 16 ih je već bilo ranije objavljeno (ovdje su preuzeti), 5 ih je posebno napisano za ovaj broj *Prosvjete*. Na kraju je data »Selektivna bibliografija« o uništavanju knjižne građe – priređena za ovaj broj *Prosvjete* (str. 62–65)

Novaković Milorad (ed.), Bibliocide – Culturecide. Where one Burns Books, one will soon Burn People. Special theme, *Prosvjeta*, No 71 (681), November 2005., pp. 66. U ovom izdanju na engleskom jeziku preneseno je 15 priloga iz broja 53, 2003. Dodana su dva nova priloga: Uvodna riječ sekretara SKD »Prosvjeta« i jedan njegov članak što ga je objavio o ovoj tematici u *Novom listu* 1. 6. 2001. Bibliografija napisa o uništavanju knjiga je ažurirana s 2004. godinom (str. 60–66)

Obrenović Mladen, Blogeri iz cijele Hrvatske donirali knjige jedinoj neobnovljenoj školi u Vukovaru, *Jutarnji list*, 27. 9. 2009.

Oluić T., Getoizacija ili nešto drugo, *Novosti sedam dana*, 19. 9. 2003.

Paić Žarko, Bakljada malog doktora, *Cicero*, br. 5, travanj 1999.

Parić Jasmina, Projekt Gradska knjižnica dobila uporabnu dozvolu i broji sitno do otvaranja, *Slobodna Dalmacija*, 19. 1. 2008.

Pavelić Boris, Otimačina. Zašto Hrvatska ignorira i pravno opravdava uništavanje i otimanje kuće Radomira Konstantinovića u Rovinju. Duh palanke osvetio se svom dijagnostičaru, *Novi list*, 19. 11. 2011.

Pavić Hrvoslav, Knin. Čak 1200 građana plaća članarinu i redovito čita u Narodnoj knjižnici, *Večernji list*, 22. 4. 2006.

Pavičić Jurica, Tko pali knjige?, *Cicero*, br. 5, travanj 1999.

Pavličić Pavao, Knjige nitroglicerini i knjige kliconoše, *Večernji list*, 12. 9. 2005.

Peljušić-Katić Mirisa, Štete od bombardiranja u Znanstvenoj knjižnici u Zadru 1991. godine, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 3–4, 1992.

Pehar Ivan, Nestali, uništeni, oštećeni fondovi 1991. –1994., *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1994.

Pejić Ilija, Novo lice Gradske knjižnice i čitaonice u Slatini, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1997.

Peratović Ž., Uništene kulturne znamenitosti, *Vjesnik*, 4. 2. 1992.

Perić Kempf, Bosiljka Arhivocid. Od 1. siječnja 2007. ukida se RJ Novinska dokumentacija *Vjesnik*, *Novi list (Pogled)*, 14. 10. 2006.

Perić Linda, Samo za poznate. Natječaj za rad u Gradskoj knjižnici bez prava žalbe. „Marulić“: podobnima posao, stručnima biro, *Slobodna Dalmacija*, 9. 2. 2008.

Perišić Robert, Uvod u jezičnu psihijatriju, *Feral Tribune*, 15. 3. 1999.

Petek Ana, Knjižnica uskoro u novom prostoru, *Primorski Novi list*, srpanj 2003.

Petković Željko, Bodulska čakula. Libri, *Slobodna Dalmacija*, 1. 11. 1997.

Petković Željko, Tajnim glasovanjem – Izabel Skokandić, *Slobodna Dalmacija*, 6. 2. 1999.

Petković Željko, Škojarska čakula. Haaški pržun, *Slobodna Dalmacija*, 20. 9. 1999.

Petlevski Sibila, Hrvatski PEN centar u povodu sudske presude »Feral Tribuneu« zbog teksta »Djevojčica sa žigicama«: Knjigocid do danas nije sankcioniran, *Novi list*, 24. 7. 2002.

Petrovich Boris, Sveučilišna knjižnica, *Vijenac*, 12. 5. 1994.

- Pilić Damir, Županijski sud u Zagrebu uvažio tužbu bivše kazališne kritičarke Marije Grgičević, *Slobodna Dalmacija*, 1. 4. 2010.
- Polić Zvonimir, Zatečeni jezikoslovci, *Večernji list*, 14. 4. 1993.
- Popović Nenad, Književnici koji nestaju!, *Vijenac*, 7. 5. 1998.
- Prica Plitvički Čedo, Fragmenti 11., 12., 13. poglavlja »Granice«, u knjizi: Bilježnice namjernog sjećanja II, Zagreb, 2001. (str. 46–57). Opaska: Fragmenti su datirani sa »srpanj 1991. godine«, pa je to bio razlog da ih ovdje navedem.
- Primorac Vladimir, Pravorijek: Knjige i kontejneri, *Feral Tribune*, 23. 11. 1998.
- Primorski NL, Kostrenske narodne čitaonice već treće desetljeće u kontinuitetu obrazuje, informira i zabavlja Kostrenjane. Riznica znanja 21. stoljeća, *Novi list – Prim. list*, Kolovoz, 2007.
- Prodan Goran, Prevaziđena svinjarija, *Glas Istre*, 24. 2. 2004.
- Prodan Goran, Isprika. Vesna Girardi Jurkić je nevina, ja sam kriv, *Glas Istre*, 27. 2. 2004.
- Profeta Dušanka, Samoborski kulturni pičvavajz, *Vijenac*, broj 117, 2. 7. 1998.
- Profeta Dušanka, Razgovor: Nenad Popović, nakladnik. Važno je ne zvati se Ljubomir, *Zarez*, II/24, 3. 2. 2000.
- Posavec Vladimir, Njemačka obrana u Normandiji doista nije izdržala, *Globus*, 27. 12. 2002.
- Pupovac Saša, Gospođa knjižničarka, *Feral Tribune*, 3. 8. 2002.
- Radoš Ivica, Konačni plan bio je spaliti biblioteku, *Jutarnji list*, 16. 12. 2007.
- Radoš Ivica, 'Hrvati, uništite Mein Kampf'!, *Jutarnji list*, 30. 1. 2008.
- Rajčić Marina, Splićani će napokon dobiti modernu gradsku knjižnicu, *Jutarnji list*, 22. 10. 2007.
- Rapo Dušan, Identitet i obrazovanje, *Prosvjeta*, maj 1998.
- Rapo Dušan, Uloga nastavnih programa i udžbenika u odgoju i obrazovanju mlade generacije. U službi političkih, ideoloških i nacionalnih ekstrema, *Prosvjeta*, br. 43–44, mart, 2001.
- Razović Maja, Zločin nad stoljećima, *Danas*, 15. 10. 1991.
- (r. d.), Intelektualci traže kažnjavanje uništavača knjiga. Kazne za lomače, *Novosti*, 21. 5. 2004.
- Rilović Maja, Baština koju nitko neće (o Dubrovačkoj znanstvenoj knjižnici), *Večernji list*, 18. 7. 1998.
- Sabljak Tomislav, Tragom jednog pamfleta. Moj prijatelj terorist, *Vjesnik*, 6. 3. 1993.
- Sabor RH, Zapisnik sa 3. skupne sjednice Sabora Republike Hrvatske, održane 4. lipnja 1992. godine, Stenogram (sastavni je dio Zapisnika: Izvješće o stanju školskih udžbenika, svibanj 1992.)
- Savjet arhiva Hrvatske, Spašavanje arhivske građe, *Glas Slavonije*, Prosinac 1991.
- Seferović Abdulah, »Eksploziv« u knjižnici, *Slobodna Dalmacija*, 8. 10. 1991.
- Секулић Велимир, Сјене над библиотеком, *Новости*, лист СКД »Просвјета«, бр. 11/12, јуни 1998.
- Sekulić Velimir, Izvještaj o radu središnje biblioteke za razdoblje od 1996. do 2000. god., 14. 2. 2000.
- Sekulić Velimir, Povodom petogodišnjice centralne biblioteke Srba u Hrvatskoj. Obogatili se odbačenim knjigama, *Novosti*, 26. 1. 2001.
- Sekulić Velimir, Formiranje srpske biblioteke u Zagrebu, *Novosti*, 2. 9. 2005.
- Sinković L., Knjiga nas zbližava, *Slobodna Dalmacija*, 28. 10. 1999.

- SKD »Prosvjeta«, Poziv na akciju SAČUVAJMO KNJIGU (letak), polovinom 1998.
- Skitarelić Boris, Čitanje društveno-političke literature u narodnim bibliotekama od 1980–1990, *Diplomski rad*, FF Zagreb, 1993.
- Solenički K., Stop izvješćima Muzeja i Knjižnice, *Samoborske novine*, 29. 3. 2002
- S. Stapić, Jedina knjižnica bivše »JNA« koja je preživjela rat. Knjige za HRM, *Slobodna Dalmacija*, 5. 5. 1992.
- (S. J), Ježurka Ježić namamio u Trešnju i odrasle i djecu, *Jutarnji list*, 10. 3. 2003.
- SS-, Dan »D« za knjižnice, *Dubrovački vjesnik*, 20. 6. 1992.
- SS-, Uništena zgrada i knjižnica IUC-a, *Dubrovački vjesnik*, 29. 8. 1992.
- Stipčević Aleksandar, Kangrgine lomače knjiga, *Hrvatsko slovo*, 17. 4. 1998.
- Stipčević Aleksandar, Opet gore Kangrgine lomače knjiga, *Hrvatsko slovo*, 15. 5. 1998.
- Stipčević Aleksandar, Nepotrebne i nekorisne knjige, poglavlje u knjizi: Sudbina knjige, Benja, Lokve, 2000., str. 347 – 358
- Stipčević Aleksandar, Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga III Od početka hrvatskoga Narodnog preporoda (1835) do danas, Školska knjiga, Zagreb, 2008. (poglavlja: XV »Nepotrebne knjige«; XVI »Knjige i rat«; XVII »Štetne i zabranjene knjige«)
- Stojić Mile, A. B. Šimić s mobitelom, *Jutarnji list*, 18. 4. 1998.
- Stojić Mile, Kada zavičaj polako postaje tuđina, *Jutarnji list*, 16. 5. 1998.
- Stojić Mile, Olovni naslovi, *Feral Tribune*, 13. 1. 2001.
- Strihčić Smiljan, Korčulanski kantun. Mali skok, *Dubrovački vjesnik*, 10. 5. 2003.
- Strihčić Smiljan, Je li svaka Korčulanska vlast ista. Betula važnija od knjižnice?, *Dubrovački vjesnik*, 13. 9. 2003.
- Subašić Danica, Gradska knjižnica i čitaonica Centra za kulturu, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- Sušec T., Okrugli stol o reviziji i otpisu knjižnične građe (Zagreb, nacionalna i sveučilišna knjižnica, 26. veljače 2003.), *Novosti*, Lipanj 2003.
- Sviben Z., Mjesec hrvatske knjige 2005. otvoren u Benkovcu, *Novosti*, ožujak 2006.
- Šapro-Ficović Marica, Stanje knjižničnih fondova u Dubrovniku, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1994.
- Šapro-Ficović Marica, Globalne perspektive za lokalna knjižničarska društva na pragu 21. stoljeća, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 1–4, 1998.
- Šapro-Ficović Marica, Značenje slobodnog pristupa informacijama za korisnike narodnih knjižnica, u: Slobodan pristup informacijama u službi kulturnog razvitka. Zbornik radova, uredile Alemka Belan-Simić i Aleksandra Horvat, Zagreb, 2002., str. 76–94
- Šapro-Ficović M., Osvrt uz objavljivanje Pravilnika o otpisu i reviziji knjižnične građe, *Novosti* br. 20, kolovoz 2000.
- Šestan Ingrid, Milan Bogić, već 39 godina vozi bibliobus Gradske knjižnice Rijeka, knjižničar i veliki zaljubljenik u svoj posao. Kilometri knjiga na kotačima, *Novi list*, 14. 6. 2009.
- Šetka S., Knjižnica u restoran, konobari na ulicu, *Slobodna Dalmacija*, 27. 7. 2005.
- Ševčik M., Kleveta o proustaškim kriterijima za bacanje knjiga?, *Večernji list*, 29. 3. 1999.
- Šigir Mirjana, Unescu nema tko da piše, *Vjesnik (Panorama)*, 23. 8. 1991.
- Šigir Mirjana, Danonoćne čuvarske službe, *Vjesnik*, 10. 9. 1991.
- Šigir Mirjana, Za obnovu knjižnica, *Vjesnik*, 26. 9. 1991.
- Šigir Mirjana, Drska zamjena teza, *Vjesnik*, 24. 10. 1991.
- Šigir Mirjana, Gorjele su i inkunabule, *Vjesnik*, 22. 4. 1992.

- Šikić Goran, Narodni heroji kao brendovi. Tvornicu ne tražim, niti bih vam je dao, *Privredni vjesnik*, broj 3440, 28. 8. 2006.
- Škorić Anamarija, Šibenska knjižnica Juraj Šižgorić u novom prostoru. Za deset dana 2. 000 korisnika knjižnice, *Novi list*, 3. 1. 2006.
- Šnajder Slobodan, Lijepo knjige lijepo gore, *Novi list*, 10. 5. 1999.
- Šnajder Slobodan, Sudovanje – ludom radovanje, *Novi list*, 29. 7. 2002.
- Šnajder Slobodan, Gospon Horvat i paliknjige, *Novi list*, 10. 5. 2004.
- Šnajder Slobodan, Čitaonica Slobodana Šnajdera. Veliki povratak Jacka Londona, *Novi list*, 31. 5. 2009.
- Štambuk T., Hamlet na smetlištu, *Glas Istre*, 11. 3. 1996.
- Štambuk T., Pula: Tribina »Kultura i umjetnost – naionalističke igračke«. Igre destruktivnim pravilima, *Novi list*, 10. 12. 1998.
- Tomašević Silvije, Prešućena povijest. Tajne Vatikanskog arhiva, *Večernji list*, 9. 2. 2003.
- Tomić Ante, Politika kroz knjigu: vizija Hrvatske Zlatka Canjuge. Jadna naša domovino, *Slobodna Dalmacija*, 12. 10. 1999.
- Trinajstić Mladen, Šegrt Hlapić i Gita na čokavivci, *Otočni Novi list*, Listopad 2006.
- Trslić Nataša, U Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu po gruntnicu, *Jutarnji list*, 21. 10. 1999.
- Turčin Vesna, Međunarodno savjetovanje »Narodne knjižnice izazov promjena«, Lovran 1997, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1997.
- Ugrešić Dubravka, Kultura laži (antipolitički eseji), (Arkzin), Zagreb, 1996. Iz knjige korišteni eseji: Priča o geleru i knjizi (str. 163–187), Profesija: intelektualac (str. 189–215), Život kao Soap-opera (str. 219–228), Konfiskacija pamćenja (str. 229–246)
- Ugrešić Dubravka, Slučaj Levar je metafora hrvatskog desetogodišnjeg života, *Novi list (Kulturni prilog Mediteran)*, 17. 9. 2000.
- Ugrešić Dubravka, Politički sistemi se mijenjaju, ali sredina ostaje takva kakva jest, (intervju novinara Rade Dragojevića s Dubravkom Ugrešić), *Novi list*, 3. 11. 2002.
- Ugrešić Dubravka, Mislim da u Hrvatskoj nikada nitko neće odgovarati za knjigocid i rušenje spomenika (intervju novinarki Miri Šuvar), *Hrvatska ljevica*, broj 7–8, 2004.
- Uran Sandy, Novi kult–biblioteka osvaja Europu. Dnevni boravak za knjigoljupce, *Novi list*, 13. 5. 2006.
- Urban Mirjana, Znanstvena knjižnica Dubrovnik – dan poslije, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3–4, 1992.
- Valentić Ivana i Mindoljević Lana, Pripajanje. Ljubitelji knjiga od ove će godine s jednom iskaznicom posuđivati u svim gradskim knjižnicama (grada Zagreba), *Jutarnji list*, 28. 10. 2006.
- Vapereau G., Specijalni rat protiv književnosti, *Cicero*, br. 5., travanj 1999.
- Valerijev Nela, Kultura po cjeniku ugostiteljstva, *Novi list*, 31. 10. 2002.
- Veček Petar, Tuđman zabranio »Plavi pakao« jer destabilizira Hrvatsku?! (razgovor s novinarom Želimirom Ciglar), *Večernji list*, 28. 2. 2003.
- Vesić Željko, Održana javna tribina pod nazivom »Knjigom u kontejner«. Zaustaviti sustavno uništavanje spomeničke i književne baštine, *Karlovački List*, 22. 11. 2004.
- Vidović Drago, Knjiga, informacija i kultura danas, *VBH*, broj 1–2, 1972.

Vidović Veseljko, »Knjigom protiv lomača (2). Stradanja knjiga, *Slobodna Dalmacija*, 10. 10. 1991.

Virc Zlatko, Spomenici na lomači, *Večernji list*, 14. 6. 1992.

Višnjić Čedomir, Frankovačka leksikografija, *Identitet*, broj 23, 1998.

Vlada RH, Cultural policy in Croatia. National report, (za Vijeće Evrope), polovina (?) 1998., poglavlja: 4. 1 Monuments, 4. 2 Archives, 4. 3 Libraries, 4. 4 Museums, str. 193–220

Vlahović-Žuvela E., Svjetsko blago u plamenu mržnje, *Večernji list*, 11. 12. 1991.

Vukčević Sanja, Nakon deset godina po depoima, splitski knjižnični fond konačno udomljen. Split dobio najsuvremeniju knjižnicu u Hrvatskoj, *Novi list*, 24. 1. 2009.

Vukčević Sanja, Split dobiva novu Sveučilišnu knjižnicu, *Novi list*, 20. 12. 2008.

Vukić Igor, Bratnja-Martinović Ljerka, Škegru »usrećila« graja tršćanskih trgovaca, *Novi list*, 27. 11. 1997.

Vukov-Colić Davorka, Knjižnice grada Zagreba. Miševi u koricama, *Zarez*, 16. 4. 1999.

Vukov-Colić Davorka, Sudstvo i kultura. Šutnjom u bezbolno društvo, *Zarez*, 15. 10. 1999.

Vukov-Colić Davorka, Financiranje kulture Zagreba. Obračun kod O. K. kulture, *Zarez*, II/27, 16. 3. 2000.

ZaMirZine, UNESCO pokreće Svjetsku digitalnu knjižnicu, *ZaMirZine dnevnik*, 10. 4. 2009.

ZaMirZine, Prva domaća online enciklopedija, *ZaMirZine dnevnik*, 10. 4. 2009.

Zamoda Jagoda, Osmijeh i suze Anđelke Martić. Priča za sretna djetinjstva, *Gloria*, broj 423, 14. 2. 2003.

Zima Zdravko, Groznica subotnje večeri, *Novi list*, 2. 6. 2002.

Žabec K., MORH: Dvije knjižničarke na istom poslu, treća se želi vratiti. Afera u Dočasničkoj školi u Jastrebarskom, *Jutarnji list*, 27. 5. 2005.

Žaja Antonija, Lapenda Sandra, Sveučilišna knjižnica bit će gotova do kraja ljeta (u Splitu), *Slobodna Dalmacija*, 18. 4. 2007.

(Ž. G.), Knjižnica ostaje samostalna, *Novi list*, 31. 7. 2003.

Žižić Bogdan, Spomenička barbarština (intervju), *Feral Tribune*, 23. 6. 2001.

Ante Lešaja, umirovljeni redoviti profesor Sveučilišta u Zagrebu. Nakon završenog studija ekonomije radio je u brodogradilištu u Korčuli na poslovima organizacije i analize poslovanja poduzeća, da bi se prelaskom u Ekonomski institut Zagreb (1962.) posvetio istraživačkom radu na području ekonomske politike i teorije firme, a također i problematici proizvodnosti i privrednim reformama u socijalističkim zemljama. Doktorirao je 1965. na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu s tezom o ekonomskoj politici i uvjetima privređivanja u jugoslavenskoj privredi. Dijelom tih istraživanja bilo je i proučavanje rasprava što su vođene u Sovjetskom savezu 1920-ih godina (najveći dio obimne studije objavljen je u nekoliko brojeva časopisa »Naše teme« 1986.-1988. godine, a dijelom u časopisu »Ekonomist«). Za Institut Ekonomskog fakulteta u Zagrebu izradio je 1982. studiju »Međunarodne usporedbe proizvodnosti«. Suradivao je i na obimnom projektu »Program razvoja općine Korčula«. Krajem 1972. godine izabran je za izvanrednog profesora političke ekonomije na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, a zatim je kao profesor političke ekonomije radio i na Ekonomskom fakultetu u Mostaru i Fakultetu za defektologiju u Zagrebu. Tokom istraživačkog rada u Ekonomskom institutu i zatim nastavnčkog rada, redovito je objavljivao radove u časopisima. Uz istraživački rad prevodio je i radove ekonomista iz Sovjetskog saveza i Čehoslovačke, od kojih su neki objavljeni, a neki su korišteni za internu upotrebu u Ekonomskom institutu Zagreb. Prijevod eseja poznatog češkog filozofa Karela Kosika pod naslovom: »Dileme suvremene povijesti« objavljuje 2007. (»Razlog«, Zagreb). U Srbiji je taj prijevod izašao u nešto manjem opsegu pod naslovom »Mostovi preko evropske rijeke i drugi spisi« (Edicija Braničevo, Centar za kulturu Požarevac, 2008.)

Nakon umirovljenja 1990. godine, aktivno je i sasvim volonterski radio na razvijanju Narodne knjižnice općine Korčula, a događanja oko uništavanja knjižne građe koja su se tamo dogodila ponukala su ga da fenomen uništavanja knjiga tokom 1990-ih godina potpuniše istraži. Rezultat višegodišnjeg istraživanja je studija "Uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih".

Zahvala

Nastanak knjige ne bi bio moguć bez pomoći i suradnje velikog broja ljudi. Utoliko je knjiga i njihovo djelo, iako je jasno da samo autor odgovara za cjelinu teksta. Stoga svima koji su mi na bilo koji način pomagali iskazujem veliku zahvalnost.

Moram ipak posebno zahvaliti Stipi Šuvaru za svestranu podršku u istraživanju, ali i ljudima koji slijede njegova nastojanja u izdavačkom poduzeću Razlog, Miri Šuvar i Goranu Zvonareviću.

Milan Kangrga i Vladimir Primorac bili su mi trajna intelektualna i etička inspiracija u radu na knjizi i stoga im dugujem veliku zahvalnost.

Svojim stručnim savjetima posebno su mi u toku rada na knjizi pomagali Anka i Božidar Jakšić pa im na tome od srca zahvaljujem.

Krunu Lozici i Gojku Ardeliću, građanima Korčule, zahvalan sam što su energično ukazali na zločin uništavanja knjiga i time me potakli na istraživanje.

Zahvalan sam velikom broju bibliotekara koji su mi ukazivali na primjere diskriminacije i uništavanja knjiga, podržavali moja istraživanja i kritički čitali dijelove teksta. Posebnu zahvalnost dugujem bibliotekarki Maji Lalić.

Htio bih također izraziti zahvalnost karlovačkom Odboru za ljudska prava, predsjednici Odbora Jelki Glumičić i njenim suradnicima na nesebičnoj pomoći, kao i Jeleni i Đuri Zatezalo na pomoći u pribavljanju podataka o uništenim spomenicima i školskim bibliotekama na dijelu područja Korduna.

Dragocjene su mi bile i informacije što sam ih dobio od Osječanina Milana Barišića, Svetozara Livade i Zije Šarića.

Zahvala ide i izdavačima knjige, bez čije podrške i angažmana ovakva knjiga ne bi bila moguća.

Naročitu zahvalnost dugujem uredniku knjige Milanu Šarcu na njegovom uistinu golemom, a samozatajnom trudu, posebice na iskazanom strpljenju.

Naposljetku, posebno zahvaljujem svim članovima moje obitelji, naročito Jeleni, Damiru, Dobriši i Mladanu Jurković, što su me godinama bodrili u radu na knjizi.

Kazalo imena

A

Abramov, S. 27
Abtahi, Hiran 72
Aćin, Jovica 286
Adlešić, Đurđa 54
Adriano, Milovan 478
Adrić, Robert 547
Adunka, Evelyn 67
Agičić, Damir 118
Ahmetović, Suada 548
Alavanja, Goran 539
Albada, Joan van 66
Aleksić, Srđan 539
Andabak, Ivan 57
Anđelović, Petar 282, 502
Andrić, Aleksandar 205
Andrić Dragoslav 205
Andrić, Ivo 176, 190, 205, 218, 268, 417
Andrijić, Zdenka 330
Anić, Alen 88, 123, 160, 215, 221, 222
Anić, fra Ante 43
Anić, Vladimir 90
Antić, Ljubomir 490, 531, 533, 535
Antić, Miljenko 530
Antić, Miroslav 205
Antić, Viktoria Sandra 152, 308
Antolović, Jadran 151
Anušić, Šimun 60
Anušić, Tadija 60, 61
Aparac-Gazivoda, Tatjana 77, 78, 97, 103, 137, 138, 253
Apolonio, Aleksandar 75, 76, 185, 186
Appelt, Hrvoje 187
Aralica, Ivan 122, 434
Arbutina, Paula 172, 535, 536, 548

Ardelić, Gojko 587
Arendt, Hannah 187
Arneri, Marinka 64, 65
Artuković, Sanja 395
Atlagić, Marko 38, 39
Augustinčić, Antun 38, 43, 45, 48, 53, 59, 64

B

Babić, Goran 246, 449, 534
Babić, Jasna 25, 64, 192, 491
Babić, Milan 542
Babić, Mira 167
Babić, Stjepan 118, 175, 307, 526
Bače, Maksimilijan Maks 238, 239, 240, 241
Bačić, Edita 94
Bahorić, Belizar 54
Bajić, Mladen 160
Bajt, Marija 221, 223
Bakarić, Vladimir 125, 243, 244
Bakaršić, Kemal 137
Bakar, Željko 356, 357
Bakić, Vojin 40, 45, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 255
Baković, Anto 67, 69, 70, 226, 504, 505, 512
Balen, Mile 247
Balenović, Vesna 553
Banac, Ivo 70, 449, 450, 533, 534, 537
Ban Leskovar, Nataša 536
Banović, Vaso 45
Barbusse, Anri 67
Barić, Ivo 194
Barić, S. 32
Barišić, Jerko 357
Barišić, Jovan 536
Barišić, Milan 190, 191, 587
Barišić, Pavao 509
Bartolec, Robertino 160

Basara, Svetislav 286
 Bastić, Davorka 189, 296, 368
 Bazdan, Zdravko 548
 Bebek, Blaž 41
 Bebek, Sandra 467
 Bebić, Luka 43
 Beckett, Samuel 187
 Bekić, Marija 78, 79, 80
 Belan-Simić, Alemka 91, 156, 175, 203, 204,
 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212,
 337, 339
 Belić, Jakov 343
 Berković, Jelena 202
 Bertić, Sara 42
 Bešker, Inoslav 27, 123
 Bettiza, Enzo 459
 Bibić, Milorad Mosor 42, 446
 Bičanić, Ivo 553, 555
 Bihaly, Pavle 66
 Bilandžić, Dušan 237, 238, 239
 Bilić, Pjer 284, 285, 286
 Birbaum, Henrik 78
 Biškupić, Božo 102, 147, 148, 150, 151, 152,
 153, 154, 160, 179, 215, 229, 259, 260,
 265, 269, 270, 306, 335, 394, 401
 Bjelajac, Mile 419
 Bjelić, I. Dušan 419
 Bjelopera, Gašpar 90, 228, 343, 346, 388, 413
 Blagus, Saša 61, 62, 105, 160, 503
 Blažević, Davorka 548
 Blažević, Miroslav Ćiro 194
 Blažina, Vesna 136, 137, 139
 Boban, Mate 177
 Boban, Rafael 500
 Bobetko, Janko 401
 Bogišić, Vlaho 406
 Boljkovac, Josip 530
 Borić, Gojko 529
 Borković, Branko 27
 Bosmajian, Haig 67
 Bosner, Silvija 66
 Bošnjak, Branimir 123
 Bošnjak, Branko 126, 237
 Bošnjak, Dragan 64
 Bošnjak, Višnja 368
 Botica, Lovre 343
 Botica, Stipe 141
 Bozanić, Josip 126, 520, 521, 522, 523, 524

Božić, Marinko 493
 Božić, Mirko 123
 Brailo, Luka 64
 Brala, Šime 182
 Bratonja-Martinović, Ljerka 221
 Brdarić, Darko 89, 160, 163
 Brenner, Hildegard 66
 Brlić-Mažuranić, Ivana 176
 Brod, Max 67
 Broz, Josip Tito 42, 48, 53, 57, 59, 125, 205
 Brozović, Dalibor 87, 160, 168, 215, 233, 330,
 403, 525
 Broz, Svjetlana 418
 Bubalo, Ratko 489
 Buconjić, Ivica 41
 Budaj Alen 360
 Budak, Mile 36, 117, 216, 548
 Budak, Slobodan 28
 Buden, Boris 395, 402, 495
 Budiša, Vinko 549
 Bugarski, Ranko 527, 528
 Bulatović, Miodrag 205
 Buljan, Ivica 509
 Bušić, Bruno 120
 Butković, Davor 539
 Buturac, Goran 426
 Buzolić, Marko 228, 335, 336, 352, 388

C

Cana, Kasum 160
 Canjuga, Zlatko 125, 207, 247, 551
 Car Emin, Viktor 184
 Cesarec, August 66
 Cetinić-Petris, Frano 399
 Chalmers, Johnson 422
 Chazan, Yigal 25
 Ciglar, Želimir 174
 Cigoj, Krunoslav 152, 153
 Cimeša, Milan 160
 Cindrić, Mijo 206
 Cipek, Tihomir 449
 Clinton, Bill 500
 Crnić, Ivica 546
 Crnić, Jadranko 545
 Crnković, Zlatko 160, 168, 170
 Crnjac, Miljenko 48
 Crnjanski, Miloš 169, 190, 205
 Crosland, Anthony 425

Cuculić, Kim 29, 69, 196, 246, 368, 370
Cukrov, Ante 358, 359, 360, 361
Cupković, Dragoljub 183, 184

Č

Čadež, Tomislav 175, 307
Čalić, Dušan 449
Čangalović, Ratko 160, 295, 304, 358
Čanić, Snježana 31
Čargonja, Darko 39
Čegec, Branko 160, 215, 248, 254, 255
Čelić-Tica, Veronika 96, 106, 107, 110, 137, 206, 262, 274, 357
Červenko, Zvonimir 520, 542
Čičak, Ivan Zvonimir 497, 515
Čilić, Zvonimir 152
Čin-ši-huang-ti 66
Čizmić-Horvat, Marina 67
Čolović, Ivan 527
Čučković, Nevenka 460
Čulić, Marinko 27, 523, 531, 535, 548
Čutura, Dinko 247
Čutura, Mladen 256

Ć

Ćopić, Branko 17, 18, 114, 117, 170, 172, 174, 175, 205, 219, 268, 307, 442
Ćosić, Bora 124
Ćosić, Dobrica 163, 205, 284, 285, 286

D

Dabić, S. Vojin 547
Dautović, Sava 238
David, Filip 286
Davor, Ljubimir 185
Dedijer, Vladimir 334
Degoricija, Slavko 535, 539, 540
Deljanin, Zorana 28, 536, 548
Demić, Mirko 542
Derk, Denis 15, 89, 160, 163, 164, 165, 166, 234, 290, 291, 292
Desnica, Danica 172
Desnica, Vladan 114, 117
Despot, Milivoj 35, 72
Despot, Z. 160
Detling, Karen J. 72, 136, 142
Devčić, Ivan 240, 241, 520, 522
Deželić, Mladen 310
Dežulović, Boris 32, 128, 445, 495, 498, 501

Dizdarević, Zijo 18
Dizdarević, Zlatko 71
Döblin, Alfred 67
Dobrić, Bruno 69, 108, 127, 160, 188, 312, 320, 321, 328, 355, 358
Domazet, Nina 160, 200, 215, 226, 247, 295, 304
Domljan, Žarko 39, 136, 258, 484, 485, 490, 491, 508
Donat, Branimir 83, 89, 116, 154, 160, 163, 164, 166, 306
Dončević, Ivan 117
Dorić, Petar 31
Dovniković, Borivoj 160
Draganić, Ivana 40
Dragičević, Adolf 237, 271
Dragičević, Ana 330
Dragičević, Berta 78, 83
Dragojević, Rade 49, 64, 88, 107, 113, 140, 160, 196, 197, 217, 248, 260, 268, 269, 356, 358
Dragojević, Srđan 525
Dragosavac, Dušan 243, 244
Drakulić, Slavenka 305
Drašković, Vuk 163
Drndić, Daša 160, 193
Družić, Gordan 459, 461, 465
Družić, Ivo 466
Dugandžija, Nikola 160, 436, 449, 512
Dupalo, Adam 37, 160, 267, 373, 374, 375, 376
Durkheim, Emil David 417
Dvorniković, Vladimir 517
Dvornik, Srđan 24

Dž

Džamonja, Dušan 45, 62
Džebić, Branka 152

Đ

Đaković, Draženka 557
Đapić, Ante 395, 477, 496, 497
Đekić, Velid 196, 369, 370
Đerić, Gordana 70, 449, 495
Đikić, Ivica 60, 192, 507, 529, 548
Đodan, Šime 43, 164, 433, 510
Đukić, Milan 530, 531
Đurđa, Grozaj 557
Đurđa, Krnjak 557

E

Erceg, Heni 120, 123, 150, 160, 187, 231
Erceg, Tena 496
Erl, Vera 77

F

Fazinić, Alena 64, 65, 105, 332, 333, 334, 343,
347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354,
388, 389
Ferić, Zoran 29, 549
Fernkorn, Dominik Anton 53
Feuchtwanger, Lion 67
Filipas, Jasminka 293
Filipović, Rudolf 215
Findak, Sunčica 404
Fleck, Hans-Georg 118
Flego, Gvozden 126
Foerstel, N. Herbert 67
Foretić, Dalibor 160, 199, 215, 232
Francetić, Jure 36, 500
Franičević, Vojmir 456, 462, 464, 553, 554, 560
Frank, James 67
Freundlich, Maja 85, 207, 226, 247, 496, 497
Fruk, Marina 97
Fumagalli, Andrea 426, 427
Furlan, Mira 305

G

Gabelica, Ivan 223, 395
Gabrić, Toni 160, 248, 260
Galbraith, Peter W. 542
Galeković, M. 41
Galo, Igor 49, 160
Galović, Romana 153
Gašparović, Darko 83
Gavran, Zdravko 511
Gavrović, Milan 160
Girardi-Jurkić, Vesna 59, 107, 108, 112, 121,
122, 163, 196, 197, 206, 215, 229, 357,
361, 362, 358, 363
Gjenero, Davor 529
Glavaš, Branimir 31, 40, 41, 191, 479, 481
Glavaš, Tomislav 40, 41
Glumac, Branslav 160
Glumičić, Jelka 192, 587
Gödeke, Peter 67
Goebbels, Joseph 66, 67, 135, 216, 566
Gojsalić-Dvornik, Petar 160

Goldstein, Ivo 118, 119
Goldstein, Slavko 246, 500, 523
Gorki, Maksim 108, 197
Gotovac, Vlado 169, 395
Grahovac, Gavriilo 153
Graovac, Igor 118
Grbac, Josip 26
Grbačić, N. 29, 69
Grbić, Gordana 116, 122
Grbin, Tajana 18, 90, 333, 335, 337, 338, 352,
353, 566
Grce, Mirjana 26
Gredelj, Vladimir 545
Green, Johnaton 66
Grgec, Radovan 511
Grgurev, Vinko 160, 215, 235, 270, 271, 509
Grgurovac, Martin 77
Griffith, Hugh 241
Grlić, Danko 247
Grlić, Rajko 305
Gromača, Tatjana 29, 69, 177
Grozđanić, Dragan 491, 548
Grozница, Anita 26
Grubeša, Jozo 91
Gruden, Živko 402
Grünfelder, Ana Maria 27
Gudžević, Sinan 160, 227, 267, 525, 526
Gumzej, Jakov 520

H

Hajdarhodžić, Izet 305
Hajdarhodžić, Sanela 137
Hamsun, Knut 516
Hanž, Branko 96
Haynes, Johnson 522
Hebrang, Andrija 32, 477, 486
Hedl, Drago 40, 41, 293
Hegedušić, Krsto 45
Heine, Heinrich 67, 68, 566
Hektorović, Petar 176
Herceg, Damir 41
Herceg, Stjepan 291
Hercen, A. 189
Hertz, Gustav 67
Herzog, Roman 321
Hirschfeld, Magnus 67
Hitler, Adolf 216
Hitrec, Hrvoje 181

Hobsbaum, Erik 449
 Hodžić, Alija 449, 495
 Hoeven, van der Hans 66
 Hoffman, Saul D. 555
 Holzner, Mario 553
 Horvat, Aleksandra 91, 92, 103, 129, 130, 132, 136, 157, 203, 253
 Horvat, Branko 70, 237, 271, 429, 461, 462
 Horvatić, Dubravko 17, 498
 Horvat, Marjan 27
 Hrnjak, Branislav Brane 49
 Hrženjak, Juraj 37, 51, 55
 Hudelist, Darko 84, 345, 469, 470, 495, 497
 Husar, J. 32

I

Ivančević, Radovan 37, 43, 44, 83
 Ivančić, Viktor 25, 28, 71, 86, 87, 107, 113, 150, 154, 160, 199, 215, 231, 235, 248, 260, 261, 262, 267, 307, 400, 469, 472, 478, 491, 493, 495, 500, 501, 552, 566
 Ivanišević, D. 137
 Ivanušić, Milutin 94
 Iveković, Rada 305
 Ivičević, Jozo 510
 Ivić, Josip 194
 Ivkošić, Milan 27, 224, 498
 Izetbegović, Alija 500

J

Jajčinović, Milan 160, 215, 224, 233, 235, 330, 396
 Jakić, Tomislav 160, 422, 495
 Jakšić, Anka 587
 Jakšić, Božidar 404, 441, 442, 494, 499, 527, 587
 Jančić, Veljko 491
 Janeković, Dara 160
 Janković, Davor 76
 Jasić, Mirna 548
 Javor, Ranka 107
 Jelačić, Josip 52, 53, 118
 Jelaska, Ante 160
 Jelčić, Dubravko 207, 514
 Jelić, Vojin 114, 116, 122, 123, 172, 515
 Jergović, Miljenko 60, 76, 82, 89, 90, 137, 160, 176, 177, 305
 Jeričević, Ivo 14, 353

Jerković, Bogdan 160
 Jirsak, Nada 125, 244, 245
 Josipović, Ivo 479, 524
 Jovanović, Nenad 28
 Jovanović Zmaj, Jovan 268
 Jovanov, Neca 454
 Jovičić, Nataša 118
 Jović, Dejan 70, 447
 Judaš, Miloš 37, 50
 Jug, Franjo 160
 Jurčić, Ljubo 464, 467
 Jureša, Đurđa 160, 215, 233
 Jurica, N. 121
 Jurišić, Mirjana 65, 160, 215, 226, 246, 295, 302
 Jurišin, Pero 345, 493, 494
 Jurišin, Petar 493
 Jurković, Damir 587
 Jurković, Dobriša 587
 Jurković, Jelena 587
 Jurković, Mladen 587
 Jurlina, Bernardo 434
 Juzbašić, Živko 28, 534, 540, 541

K

Kačić-Miošić, Andrija 176
 Kahrmanović, Kasim 548
 Kalanj, Rade 449
 Kaleb, Vjekoslav 122, 123
 Kaleb, Zoran 168, 393, 394, 395, 398, 399, 401, 403
 Kaleb, Zvonimir 233
 Kangrga, Milan 9, 12, 19, 24, 30, 80, 86, 87, 88, 101, 126, 137, 159, 160, 168, 197, 199, 204, 205, 214, 215, 219, 224, 226, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 247, 248, 253, 254, 257, 258, 262, 263, 264, 269, 270, 271, 295, 296, 329, 344, 348, 360, 385, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 403, 404, 405, 434, 436, 437, 445, 479, 503, 510, 566, 587
 Kantorowitz, Alfred 67
 Kapor, Momo 192, 283, 284, 286
 Kapuralin, Vladimir 195, 282
 Karabeg, Omer 495, 529
 Karadžić, Radovan 177, 219
 Karadžić, Vuk 183
 Karamatić, Emil 200

- Karan, Svetozar 549
 Kardelj, Edvard 78, 79, 125, 454
 Kasapović, Mirjana 469
 Kastropil, Stjepan 184
 Kaštelan, Jure 117, 183
 Katalenac, Dragutin 69, 77, 78, 127, 137, 148,
 160, 223, 248, 330
 Katičić, Radovan 90
 Katić-Crnković, Anka 65, 114, 160, 215, 224,
 225, 226, 256, 296, 302, 303, 306, 307,
 308, 310, 311
 Kecmanović, Dušan 417
 Kelmendi, Burbuqe 312, 317, 318, 320
 Kempnaers, Jan 35
 Kempf Perić, Bosiljka 268
 Keršovani, Otokar 431, 449
 Kerum, Željko 28, 477
 Kevo, Mladen 77, 530
 Kikić, Hasan 17, 184
 Kisch, Egon Erwin 67
 Kiš, Danilo 169, 218, 268
 Kiš, Erne 42
 Kiš, Patricia 35
 Klauški, Tomislav 160, 197, 215, 231, 232, 254,
 394, 395, 487, 494, 512
 Klein, Naomi 436
 Klobučar, Ivan 548
 Knežević, Đurđa 446
 Knuth, Rebecca 24
 Kodrnja, J. 27
 Kokić, Josip 557
 Kolić, Branko 127
 Komarica, Z. 510
 Končar, Boško 64
 Končar, Rade 379
 Kondenar, Davor 350
 Konstantinović, Radomir 76, 124, 186, 187
 Korać, Stanko 305
 Kordić, Ivan 176, 207
 Kordić, Snježana 483, 526, 527
 Kosanović, Saša 403, 404, 537, 548
 Kosík, Karel 17, 71, 422, 423, 428, 430, 454
 Kosor, Jadranka 27, 477
 Kosović, Nenad 76, 181, 186
 Kostović, Ivica 37, 50, 137
 Kouba, Karel 455
 Kovačević, Andrija 62
 Kovačević, Jasna 156, 337, 339
 Kovačić, Ante 77
 Kovačić, Ivan Goran 117
 Kovač, Mirko 270
 Kozarac, Josip 77
 Kožušnik, Čestmir 455
 Kraljević, Stanka 64
 Kretić, Drago 40
 Krile, Davor 125, 539
 Kriste, Petar 418, 468, 469, 470, 471, 472, 473,
 474
 Krištofić, Branimir 495
 Krleža, Miroslav 16, 38, 87, 117, 119, 176, 190,
 197, 218, 469
 Kršić, Dejan 174, 474
 Kršinić, Frano 53
 Krug, F. Judith 124
 Krugman, Paul 434
 Kruhonja, Katarina 547
 Kuharić, Franjo 43, 69, 216, 507, 558
 Kukoč, Mislav 509
 Kulenović, Muradif 169
 Kulušić, Joško 501
 Kundera, Milan 45
 Kundić, Damir 45
 Kuprešanin, Branka 488, 489
 Kursar, Ranko 160, 177
 Kusin, Vesna 48
 Kustura, Irena 160, 170
 Kuvačić, Ivan 126, 160, 237, 435, 436, 437,
 438, 439
 Kuzmanić, Tonči 27, 449, 495
 Kuzmanović, Jasmina 31, 89, 90, 160, 163,
 237, 239, 258, 439
- ## L
- Lalić, Goranka 544
 Lalić, Maja 354, 587
 Lasić, Igor 24, 68, 86, 87, 88, 90, 107, 108, 113,
 123, 125, 135, 147, 148, 149, 150, 159,
 160, 168, 199, 215, 221, 222, 226, 227,
 228, 229, 230, 234, 248, 254, 266, 267,
 296, 329, 333, 335, 341, 343, 363, 368,
 386, 392, 398, 404, 548, 566
 Lasić, Stanko 177, 285, 506, 541
 Lasić, Vjekoslav 207, 247, 256
 Latin, Denis 535
 Latinović, Zora 284
 Lazarević, Laza 205
 Lazić, Jovan 42
 Lazić, Nada 42

Leitner, Sebastian 553
 Lendvaj, Ana 160
 Lepej, Ankica 546, 553
 Lerotić, Zvonko 509
 Les, Leopold 560, 561
 Lešaja, Ante 55, 80, 154, 155, 160, 212, 215,
 254, 264, 265, 267, 337, 339, 340, 341,
 346, 347, 353, 389
 Letica, Slaven 305
 Letica, Zvonko 350, 481
 Letić, Franjo 535
 Livada, Svetozar 60, 71, 160, 166, 234, 258,
 267, 373, 377, 515, 587
 Lokmer, Juraj 188
 Lonac, Cvija 185
 Lončarević, Vladimir 69, 505
 Lončarić, Neven 168
 Lončar, Mate 119
 Lorka Garsija, Federico 17
 Lorković, Tatjana 136
 Lovrenović, Dubravko 529
 Lovrenović, Ivan 18, 76, 137, 152, 305
 Lovrić, Jelena 45, 502
 Lozica, Kruno 14, 344, 587
 Lozica, Lujo 42, 45, 160
 Lucić, Predrag 128, 445, 495, 498, 501
 Lucka, Emil 66
 Lučev, I. 121
 Lukačević, Mario 40
 Luketić, Stevan 53, 54, 55
 Lukežić, Anton 15, 31, 32, 68, 86, 148, 160,
 215, 217, 223, 234, 248, 271
 Lukić, M. Ksenija 547
 Lukić, Slavica 118
 Lukšić, Luciano 71, 401
 Ljubičić, Neven 358

M

Maček, Ratko 552
 Magdalenić, Ivan 160
 Maković, Zvonko 37, 43, 51, 88, 160, 215, 248,
 254, 255, 257, 259
 Maksimović, Borivoj 185
 Malenica, Zoran 71, 435, 553
 Malić, Gordan 116, 192
 Malinar, Anđelko 38
 Malnar, Dunja 364, 365
 Malović, Stjepan 494

Mamić, Petar 128
 Mandarić-Kolarik, Jelena 69, 107, 112, 113,
 114
 Mandić, Igor 28, 177
 Mann, Heinrich 67
 Mann, Thomas 67, 68
 Manolić, Josip 476
 Maričić, Siniša 160, 214, 247
 Marinković, Ernest 540
 Marinković, Ranko 229, 285
 Marjanović, Vedran 293, 491
 Marković, Luka 454
 Maroević, Tonko 48
 Marojević, Igor 286
 Marris, L. Robin 454
 Martek, Vlado 224, 226
 Martić, Anđelka 160, 171, 172, 173, 174
 Martić, Milan 542
 Marx, Karl 67, 184, 241, 426
 Maštrović, Tihomil 84, 138, 182
 Maštrović, Tihomir 189
 Matavulj, Simo 175, 369
 Matejčić, Barbara 556
 Matejčić, Snježana 68, 108, 358
 Matić, Davorka 419
 Matić, Dušan 48, 49
 Matić, Franica 333
 Matić, Marko 498
 Matić, Renato 25, 26
 Matijanić, Vladimir 548
 Matošević, Tomislav 291, 292
 Matutinović, Igor 62
 Matvejević, Predrag 71, 88, 305, 450
 Mazor, Marijana 194, 195
 Merčep, Tomislav 32, 498, 500, 512, 547
 Mesarić, Milan 425, 427, 559
 Mesić, Đurđa 312, 315, 317, 332, 333
 Mesić, Stjepan 27, 32, 54, 104, 123, 124, 160,
 270, 446, 523, 524
 Meštrović, Ivan 48
 Meštrović, Marica 88
 Michel, Robert 176
 Migotti-Gjalski, Dubravka 266
 Mihaljević, Nikica 89, 160, 162, 163, 164, 165,
 166, 234, 495
 Mihanović, Nedjeljko 115, 116, 117, 119, 121,
 122, 123, 172, 193, 246
 Mihelj, Sabina 495

Mijatović, Anđelko 207, 247
 Miklenić, Ivan 105, 512, 522
 Milanković, Milutin 60
 Milas, Ivan 545
 Milat, Aljoša 348
 Milek, Vida 91
 Milić, A. Dejan 530
 Milić, Gojko 544, 545
 Milić, Goran 404
 Milinković Bosiljka 490
 Milk, M. 28
 Milković, Vesna 48
 Milošević, Aleksandar 529
 Miljković, Branko 194
 Minić, Miloš 529
 Mirić, Jovan 33, 71, 220, 474, 495, 533, 534
 Mirković, Mijo 237
 Mirković, Mirko 160
 Mirović, Nenad 483
 Mišević, Nenad 395
 Mišetić, Bosiljko 43, 226, 434, 495, 497
 Mlivončić, Ivica 115
 Močnik, Rastko 436
 Modrić, Sanja 486
 Moroa, Andre 184
 Mudri-Škunca, Vera 310
 Mujičić, Kemal 517
 Munjin, Bojan 215, 254
 Murtić, Edo 45, 53, 54, 160, 167, 170
 Muslim, Nikola 529
 Muzur, Amir 160, 215, 221, 222

N

Nazor, Vladimir 108, 117, 123, 193, 197
 Nebesny, Tatjana 354, 368
 Nestić, Danijel 464
 Neustupni, Jirzi 184
 Nikić, Gorazd 467
 Nobile, Anto 536
 Novak, Grga 184, 185
 Novaković, Milorad 189, 267
 Novak Prosperov, Slobodan 406
 Novak, Silvije 38
 Novoselec, P. 546
 Nušić, Branislav 114

O

Oblak, Danko 174

Obradović, Dositej 183
 Ogrizović, Bogdan 62
 Ogrizović, Milan 62
 Olujić, Krunoslav 544
 Opačić, Tamara 493
 Orešković, Ivo 192
 Oršolić, Marko 523, 524
 Ozimec, Stjepan 517

P

Pađen, Ivo 27
 Paić, Žarko 70
 Pajnik, Mojca 449
 Palčok, Zoran 350
 Pandžić, Vlado 117
 Pašalić, Ivić 479, 545
 Pauletta, Ivan 160
 Pavelić, Ante 56, 120, 500
 Pavelić, Boris 26, 28, 479
 Pavičić, Darko 523
 Pavičić, Jurica 26
 Pavić, Boris 548
 Pavić, Snježana 125, 192
 Pavlaković, Vjeran 35, 36
 Pavletić, Vlatko 24, 82, 114, 168, 215, 224, 510
 Pavlica, Dane 45
 Pavličić, Pavao 160
 Pehar, Ivan 82, 139
 Pejković, Alan 493
 Pekić, Borislav 205, 286
 Peratović, Ž. 77
 Perić, Vito 60
 Perišić, Robert 113, 160, 307, 349
 Perišin, Ivo 237
 Perković, Marko Thompson 536
 Peronja, Krunoslav 31
 Perović, Milenko 435
 Perožić, Predrag 188
 Pešorda, Mile 88
 Petković, Željko 160, 331, 344, 346, 347, 395, 396, 397, 411
 Petlevski, Sibila 160
 Petrač, Božidar 117, 121
 Petričević, Jozo 267
 Petričić, Darko 70, 430, 459
 Petrić, Ratko 60
 Petrić, Tanja 47
 Petrović, Gajo 126, 237, 509

Petrović, Spomenka 156, 337, 339
 Philips, Zlata 136
 Picasso, Pablo 42
 Pijade, Moša 38, 41
 Pilić, Damir 26, 477
 Pilsel, Drago 29
 Plenča, Dušan 35
 Pleterski, Janko 448
 Plevnik, Danko 495, 499
 Polančec, Damir 550
 Polić, Zvonimir 160, 165, 291
 Ponoš, Tihomir 510
 Popović, Nenad 160, 167, 168, 170, 305, 515
 Popović, Nikola 436
 Popov, Nebojša 71, 440, 495, 509
 Posavec, Vladimir 118
 Potrebica, Ante 545
 Premilovac, Svetlana 96
 Prica, Čedo Plitvički 71, 160, 169, 170, 196, 370, 500
 Prica, Jovan Savičin 373, 377
 Primorac, Dragan 108, 160, 269, 364
 Primorac, Vladimir 19, 29, 30, 31, 32, 86, 87, 159, 160, 215, 224, 231, 232, 248, 262, 296, 329, 398, 546, 566, 587
 Prnjak, Hrvoje 172
 Prodan, Goran 160, 196, 358, 361, 362
 Prodanović, Čedo 548
 Profeta, Dušanka 91, 168
 Puhovski, Nenad 160
 Puhovski, Žarko 450, 529
 Pulig, Srećko 86
 Puljiz, Vlado 462, 553, 560
 Pupovac, Milorad 117
 Pupovac, Saša 160
 Pusić, Eugen 242
 Pusić, Vesna 395
 Pusić, Zoran 160

R

Rabin, Yitzhak 29
 Račan, Ivica 488, 536
 Radaković, Borivoje 174, 177
 Radaković, T. Ilija 529
 Radaković, Zorica 177
 Radan, Ivan 183
 Radauš, Vanja 45, 47, 51, 53
 Radić, Stjepan 549

Radisavljević, Zoran 283
 Radoja, Žarko 493
 Radović, Duško 192
 Radović, Saša 460
 Rajh, Edo 426
 Rajić, Vlado 493
 Rand, Ayn 453
 Raos, Nikola 93
 Rapo, Dušan 117, 160
 Rastja, Anica 292
 Rašeta, Boris 25, 59, 71, 125, 160, 204, 231, 267, 479, 495, 548
 Ravlić, Slaven 450
 Razović, Maja 84
 Rebić, Adalbert 511
 Rebić, Dejan 160
 Reisinger, Otto 446
 Rendić Miočević, Ivan 506
 Ribar, Ivan 205
 Ricchiardi, Sherry 494
 Richtman-Auguštin, Dunja 330, 419
 Riedlmayer, András 131, 136, 137, 142
 Rilović, Maja 186
 Roksandić, Drago 320, 449
 Rotim, Ante 60
 Rudan, Vedrana 491
 Rus, Veljko 439
 Rušinović, Frano 160

S

Sabljak, Ljiljana 296
 Sabljak, Tomislav 89, 160, 163, 164
 Salečić, Ivan 160
 Sanader, Ivo 28, 33, 36, 160, 270, 477, 479, 512
 Sand, George 184
 Santini, Guste 467
 Savić, Mile 76, 179, 180, 181, 186
 Savić, Obrad 419
 Schnitzler, Arthur 67
 Schorlemer, Sabine 72
 Schwartz, Mladen 223
 Sekulić, Duško 418, 449
 Sekulić, Velimir 160, 248, 319, 322, 323, 324, 328, 537
 Selan Gliha, Vilko 174
 Selem, Petar 33, 160, 270
 Selimović, Meša 218
 Seliškar, Tone 205

- Sever, Ivo 465
 Silajdžić, Haris 500
 Sinclair, Upton 67
 Sirotković, Jakov 461, 466
 Skender, Dubravka 78
 Skitarelić, Boris 238, 242, 243, 244, 245
 Skokandić-Buraća, Frano 343
 Skokandić, Ivo-Ivić 343
 Skokandić, Izabel 19, 32, 90, 147, 150, 155,
 228, 232, 233, 266, 333, 335, 337, 338,
 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348,
 349, 351, 352, 354, 364, 385, 388, 389,
 390, 394, 395, 396, 397, 398, 404, 406,
 407, 413, 414
 Skokandić, Milojka 18, 90, 337, 338, 342, 343,
 352, 566
 Skopljanac, Nena 495
 Smoje, Miljenko 529
 Smolčić, Marin 49
 Snežić, Rok 477
 Sofoklo 71
 Sremac, Stevan 268
 Sršen, Marija 185
 Stamać, Ante 117
 Stančić, Nikša 449
 Stančin-Rošić, Dubravka 156, 337
 Stanić, Božo 160
 Stanić, Vera 215, 216
 Stanković, Boro 324
 Stanković, Velimir 304
 Stevanović, Vidosav 71
 Stiglitz, E. Joseph 425, 427, 430, 466
 Stipanov, Josip 224
 Stipčević, Aleksandar 69, 83, 84, 87, 102, 103,
 104, 105, 106, 114, 124, 125, 126, 127,
 137, 138, 160, 215, 224, 225, 226, 233,
 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241,
 242, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 252,
 253, 255, 271, 289, 296, 330, 393
 Stipetić, Vladimir 237
 Stojanović, Mladen 547
 Stojić, Mile 49, 123, 160, 198, 305
 Stojković, Andreja 489
 Strčić, Petar 160
 Supek, Rudi 237, 271, 509
 Surjan, Ivan 395
 Sušec, Tatjana 203
 Suttner, Bertha von 67
 Sviben, M. 121
 Sviben, Zdenka 212
 Š
 Šain, Marina 333
 Šantić, Aleksa 192
 Šantić, Neven 27, 556
 Šapro-Ficović, Marica 157, 186, 339, 340, 341,
 347, 349, 390
 Šarac, Damir 238
 Šarac, Milan 587
 Šarić, Zijo 587
 Šeatović, Marica 536
 Šegedin, Petar 122, 513, 514, 515, 516, 519
 Šeks, Vladimir 33, 49, 160, 270, 444, 445, 446,
 452, 453, 477, 478, 479, 483, 503, 535,
 545
 Šekulin, Zvonimir 500
 Šerbedžija, Rade 305, 515
 Šesto, Branka 492
 Šešelj, Vojislav 234
 Šiber, Ivan 469
 Šigir, Mirjana 77
 Šikić, Goran 160, 177, 178
 Šilović, Darko 400
 Šimara, Ante 290, 292, 293, 294
 Šimić, Antun Branko 198
 Šimić, Zlatko 41
 Šimpraga, Saša 36
 Šimraga, Ante 292
 Šimundža, Ana 418
 Škare-Ožbolt, Vesna 160
 Škegro, Borislav 15, 30, 101, 167, 168, 194,
 221, 222, 223, 224, 225, 230, 248, 452,
 453
 Škiljan Dubravko 528
 Škiljan, Dubravko 527
 Škiljan, Filip 60
 Škorić, Milan 490, 491
 Škreblin, Mladen 160
 Šmidt, Josip 540
 Šnajder, Slobodan 26, 28, 71, 86, 87, 160, 215,
 231, 235, 248, 262, 263, 264, 265, 267,
 305, 401, 503, 515, 550, 551, 566
 Šonje, J. 121
 Šonje, Velimir 555
 Šošić, Hrvoje 125, 226, 238, 247, 510
 Špegelj, Martin 529

Šporer, Željko 435
 Šramek, Antun 356, 357
 Štambuk, Tatjana 160, 217, 355
 Štifanić, Franko 359
 Štulhofer, Aleksandar 419, 460, 462
 Šuker, Ivan 477
 Šulc, Branka 80, 188
 Šunjić, Marijan 509
 Šušak, Gojko 401, 403
 Šušnjić, Đuro 439
 Šuvak, Dragica 291, 292, 293, 294
 Šuvar, Mira 88, 160, 217, 219, 587
 Šuvar, Stipe 70, 160, 271, 432, 433, 443, 454,
 473, 489, 515, 566
 Švob, Mira 94

T

Tellis, A. J. 241
 Teodorović, Ivan 426
 Tesla, Nikola 49, 50, 376, 377, 378
 Thompson, Mark 70, 495
 Tillich, Paul 67
 Todorova, Marija 419
 Tolstoj, L.N. 184
 Tolj, Ivan 517
 Tomac, Zdravko 434, 533, 534
 Tomaš, Stjepan 120
 Tomčić, Zlatko 529
 Tomečak, Branko 94
 Tomičić, Ladislav 27
 Tomić, Ante 125, 472
 Tress, Werner 67
 Trkulja, Jovica 458
 Trlaja, Joso 536
 Tucholsky, Kurt 67
 Tuđen, Branko 494
 Tuđman, Franjo 32, 36, 42, 43, 64, 69, 118,
 126, 164, 167, 174, 187, 237, 238, 267,
 293, 400, 401, 447, 450, 468, 469, 470,
 471, 472, 475, 479, 482, 483, 484, 486,
 496, 500, 504, 505, 531, 533, 540, 544,
 545
 Tuđman, N. 32
 Tuk, Ratimir 356, 357
 Turčin, Kristina 38
 Turčin, Vesna 97
 Turek, Otakar 455
 Tus, Anton 84

Tvrdeić, Jelka 20
 Tvrdeić, Sretan 348

U

Ugrešić, Dubravka 45, 88, 140, 141, 160, 168,
 192, 205, 215, 217, 218, 219, 220, 235,
 248, 264, 270, 305, 358
 Ujević, Dunja 49, 493
 Ujević, Tin 79, 192
 Uvalić-Valić, J. 32
 Uzelac, Alan 544
 Uzelac, Nikola 49, 282, 283, 373, 378

V

Vajs, Kalman 126
 Vasić, Miloš 492
 Veček, Petar 174
 Vekić, Ivan 476, 479
 Velebit, Vladimir 160
 Veljak, Lino 160, 543
 Veršigora, P. 184
 Veselica, Marko 510
 Veselica, Vladimir 432
 Vesić, Vanja 556
 Vesović, Mio 120
 Vežić, Goran 539
 Vidić, Marin Bili 547
 Vidmarović, Đuro 510
 Vidović, Drago 33
 Vidović, Sandra 369
 Vidović, Veseljko 23, 89, 161, 162, 546
 Vilović, Gordana 494
 Vilović, Svemir 351, 353
 Vinogradov, Anatolij 185
 Viorst, Milton 484
 Virc, Z. 77, 83
 Visković, Nikola 70, 116, 160, 200, 201, 443,
 529, 544, 546
 Visković, Velimir 116
 Višnjić, Čedomir 135, 160, 195, 246
 Vlahović, Joža 123
 Vlahović, Veljko 42
 Vojnić, Dragomir 432, 464, 467
 Vojnović, Milivoj 488
 Vokić, Ljilja 69
 Vrandečić, Josip 449
 Vranicki, Predrag 126, 237, 250, 271, 395
 Vrcan, Srđan 160, 428, 448, 483

Vrdoljak, Antun 491
 Vrsaljko, Ivo 93
 Vučetić, B. 121
 Vučković, Nada 291
 Vujević, E. 26
 Vujić, Antun 102, 107, 113, 119, 147, 148, 149,
 150, 184, 215, 221, 223, 224, 229, 230,
 305
 Vujić, Mirjana 69, 127, 160, 208
 Vukasović, Ante 70, 517
 Vukić, Igor 221
 Vukić, Niko 388, 413
 Vukoja, Oriana 555
 Vukojević, Marijan 488
 Vukojević, Vice 122, 123, 124, 213, 215, 493,
 535, 545
 Vukov-Colić, Davorka 65, 88, 125, 148, 160,
 200, 206, 207, 215, 231, 247, 248, 252,
 254, 256, 257, 258, 259, 295, 301, 303
 Vuković, Milan 126, 514, 544, 545
 Vulović, Dobrica 458
 Vušković Boris 160

W

Wallerstein, Immanuel 424, 427, 430
 Wassermann, Jakob 67
 Weissman, Ivica 235, 401
 Werfel, Franz 67
 Wild, Oscar 66
 Witty, J. Francis 66
 Woodward, Susan 419, 421

Y

Yourcenar, Margarete 176

Z

Zakošek, Nenad 469
 Zamoda, Jagoda 160, 172
 Zanini, Tea 335, 336, 338, 394, 413, 566
 Zatezalo, Đuro 37, 46, 47, 160, 587
 Zatezalo, Jelena 587
 Zdunić, Stjepan 461
 Zec, Aleksandra 25, 490
 Zekić, Branimir 404
 Zemljarić, Ante 160
 Zielinska, F. Marie 312
 Zima, Zdravko 90, 160, 199, 524
 Zinn, Howard 459

Zlatić, Zlatko 160
 Zorica, S. 76
 Zovko, Jure 232, 510
 Zovko, M. 274
 Zuppa, Vjeran 258, 495
 Zvonarević, Goran 587
 Zvonarević, Mladen 417
 Zweig, Arnold 67
 Zweig, Stefan 67

Ž

Žagar, Miljenko 511
 Žanić, Ivo 519
 Žderić, Željko 472
 Žerjavić, Vladimir 529
 Žiška, Jan 54
 Žižić, Bogdan 12, 31, 32, 37, 40, 59
 Žubrinić, Dušan 160
 Žunec, Ozren 419, 533, 534
 Županov, Josip 454, 455
 Žuvela, Tonči 333
 Žužul, Miomir 434